

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

Нино Н. Делић

**Историјска статистика српског народа
од половине 19. века до почетка
Првог светског рата.
Демографске, друштвене и привредне
прилике**

докторска дисертација

Београд, 2021.

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY**

Nino N. Delić

**Historical Statistics of the Serbian people
from the mid-19th Century until World War I.
Demographics, Social and Economic
Conditions**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021.

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

Проф. др Милош Јагодић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Сузана Рајић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Дејан Микавица, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Др Александра Вулетић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд

Проф. др Чедомир Антић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике

Сажетак: Тему рада представља анализа главних статистичких извора и података о демографским, друштвеним и привредним приликама српског народа на подручју Србије, Османског царства, Хабзбуршке монархије и Црне Горе у периоду од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Рад је посвећен обједињавању резултата који се односе на различита подручја и сагледавању српског народа као целине кроз призму статистике. Презентован је преглед расположивих извора и анализа статистичких података о кључним демографским показатељима попут прираштаја, наталитета, морталитета, миграционим кретањима, полној и старосној структури. Развој образовања, као битног сегмента у процесу модернизације друштва је представљен с аспекта статистичких података о броју српских школа, ученика или нивоу писмености. Православна црква је одиграла важну улогу у очувању идентитета народа због чега је анализиран развој црквене мреже у виду броја и распрострањености богомоља и свештеничког кадра. Основни подаци о карактеру привреде код Срба сагледани су кроз статистичку анализу главних занимања, земљопоседа и базичне пољопривредне продукције. Обрађени су и основни подаци о комуникационим везама (путевима, железници, пошти и телеграфу).

Кључне речи: Статистика, српски народ, друга половина 19. века, демографија, школство, православна црква, привреда.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом веку

УДК: 311:94(497.11)"18/19"

Historical Statistics of the Serbian people from the mid-19th Century until World War I. Demographics, Social and Economic Conditions

Summary: The subject matter of the dissertation is the analysis of statistical sources and data concerning demographics, social and economic conditions related to the Serbian people living in Serbia, the Ottoman and Hapsburg empires and in Montenegro from the mid-19th Century until World War I. The paper combines statistical results from different areas and analyses the conditions of the Serbian people as a whole. An overview of available sources and the examination of key demographic indicators (growth rates, natality, mortality, migration, gender and age structure) are presented. The development of educational structures using data on schools and literacy rates is offered as well. The network of the Orthodox Church, since of most significance for the preservation of Serbian identity, is presented evaluating the quantity of places of worship and strength of the clergy. The economic conditions of the Serbian people are studied using occupation, landownership and agricultural statistics. Basic data about communication networks (roads, railways, post offices and telegraphs) are processed as well.

Key words: Statistics, Serbian people, mid-19th Century, demographics, school system, Orthodox Church, economics.

Scientific field: History

Specific scientific field: Modern history of the Serbian people

UDC: 311:94(497.11)"18/19"

САДРЖАЈ

	Страна
ПРЕДГОВОР	1
УВОД	6
ТЕРИТОРИЈА	7
Србија	7
Османско царство	8
Хабзбуршка монархија	17
Црна Гора	24
ПОЛИТИЧКО-ДРУШТВЕНИ ОКВИР И ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ СРПСКОГ НАРОДА	25
СТАТИСТИКА 19. ВЕКА (СРБИЈА, ОСМАНСКО ЦАРСТВО, ХАБЗБУРШКА МОНАРХИЈА, ЦРНА ГОРА)	35
СТАТИСТИЧКИ ИЗВОРИ	35
Србија	35
Османско царство	40
Хабзбуршка монархија	78
Црна Гора	87
ИДЕНТИФИКАЦИЈА И КЛАСИФИКАЦИЈА СТАНОВНИШТВА	88
ПРИВРЕДНА СТАТИСТИКА	104
СТАНОВНИШТВО	108
КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА	108
Србија	108
Османско царство	135
Хабзбуршка монархија	321
Црна Гора	391
ПОЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА	399
ПОРОДИЦА И ДОМАЋИНСТВО	416
ГРАД И СЕЛО	459
ШКОЛА И ЦРКВА	475
ШКОЛСКА МРЕЖА И ПИСМЕНОСТ	475
ЦРКВЕНА МРЕЖА	533
ПРИВРЕДА	552
АГРАР	553
Аграрно становништво	553
Аграрне површине	558
Посед	565
Усеви и приноси	572
Сточни фонд	583
ЗАНАТ, ТРГОВИНА И ИНДУСТРИЈА	591
САОБРАЋАЈ	601
ЗАКЉУЧАК	611
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	617
ПРИЛОЗИ	639
БИОГРАФИЈА АУТОРА	643

ПРЕДГОВОР

Демографска истраживања, али и статистичке анализе података различитог карактера, постали су саставни део модерне историографије у протеклих неколико деценија. Квантификација резултата из домена привреде, школства, цркве, развоја становништва, саобраћаја, технологија, заправо свих сегмената једног друштва, препозната је као добар начин да се сагледава стање у одређеном тренутку и територијалној области и омогући поређење са другим временским или просторним оквирима. Поређење, као један од основних метода за одређивање успешности, односно напретка у некој области, веома је тешко извести за велике просторне целине уколико се огромна количина информација, пре свега квалитативног карактера, не сажме на поједностављен начин, и управо у томе се и састоји улога и циљ статистике. Квантификацијом се постиже бољи, једноставнији и пре свега прегледнији увид у унапред дефинисани сегмент. То је нарочито корисно уколико се проучава одређени процес дужег трајања или сектор на великим просторствима. Српски народ је у 19. веку и даље живео неуједињен, на територији неколико држава и још више политичких ентитета. Разбијеност српског етничког корпуса на велики број управних области, где су били на снази различити политички, друштвено-економски и други поретци, оставило је трага и на историографији. Фокус истраживања као и објављених резултата из историје српског народа је углавном усмерен само на одређени политички ентитет, занемарујући тако шири контекст теме и, пре свега, утицај на етничку заједницу као целину. Проблем представља и чињеница да би квалитетан и свеобухватан преглед историје српског народа у 19. веку неспорно морао да буде већег, крајње непрактичног и непрегледног обима и садржаја. Покушаја да се историја српског народа представи у јединственој форми, стога, има сразмерно мало.¹ Статистички метод и начин приказивања резултата је од велике помоћи управо по том питању. Осим што на једноставан начин омогућује поређење стања по сегментима у различитим управним целинама, он истовремено служи и за потврђивање или оповргавање до сада изнетих закључака, историјских чињеница као и устаљених наратива, перцепција, предрасуда или „опште познатих чињеница“. Статистички подаци су неопходни за квалитетније сагледавање готово било које историјске теме и већина савремених научних публикација садржи бар неколико прегледних табела, графикон и сличних графичких приказа нумеричких вредности. Специфичности модерне српске историје, и из тога произашла карактеристика парцијалности историографије, нису заобишли ни историјску статистику. Научна издања статистичког карактера су, такође, већином фокусирана само на одређене сегменте и територије, док кључних општих прегледа за читав животни простор српског народа скоро да и нема. Невероватна сложеност проблематике, недостатак или неприступачност грађе и литературе, неопходност коришћења материјала на неколико различитих језика и типова писма, извођење компликованих математичких израчуна и још много других потешкоћа, разумљиво, одбијали су истраживаче од таквих подухвата. Боља доступност грађе, наполе стране провенијенције, све шира понуда дигитализованих извора, коришћење рачунара и одговарајућих софтверских решења у последње две деценије увелико су променили ситуацију на боље. Број аналитичких публикација из домена историјске статистике је у успону, као и њихов квалитет. Неопходно је, међутим, упозорити на чињеницу да прости, поједностављен, нумерички и табеларни приказ сложених система или процеса (на пример школских мрежа или развоја прираштаја) никада није савршен, и скрива одређене „замке“ које је неопходно избећи дубинским увидом у проблематику и уз одговарајући попутни коментар о реалном карактеру представљених података. Статистичке

---

¹ Социо-економским аспектом развоја Србије у 19. и 20. веку коришћењем статистичких података, са одређеним ширим погледом на ближи регион се, на пример, бавила Мари Жанин-Чалић у делу *Социјална историја Србије 1815–1841*, Београд 2004; шире подручје Балкана је са истог аспекта и коришћењем статистичког метода анализирао и британски историчар Мајкл Паларе у делу *Балканске привреде око 1800–1914; еволуција без развоја*, Београд 2010.

табеле са подацима саме по себи не значе много без њиховог стављања или сагледавања у одређени контекст, што је пре свега улога историчара применом адекватне научне методологије. Наш рад представља покушај да комбинацијом статистичког метода и класичним историјским истраживањима представимо својеврсни временплов кроз српску историју друге половине 19. века све до почетка Првог светског рата кроз статистички приказ најзначајнијих сегмената који су дефинисали српско друштво на његовом етничком подручју. Није било једноставно одлучити се који су то сегменти. Демографски аспект се подразумевао, пошто је бројно стање заједнице стуб њене физичке егзистенције и предуслов за развој других друштвених подсистема. Бројно стање, прираштај, миграциона кретања, величина и структура породице као језгра колективног организовања у средишту су анализе. На питање шта је српски народ највише дефинисало, односно шта га је чинило специфичним у датим околностима и у односу на остале заједнице, статус Православне цркве и образовно стање народа наметнули су се сами по себи. Повезаност српског идентитета са национално специфичном Православном црквом датира још у предмодерно време и непотребно је дату тему додатно објашњавати. Ниво образовности народа је, посебно у 19. веку, од кључног значаја за очување и развој идентитета појединца као и шире заједнице. Процеси асимилације, конверзије, или идентитетских међустања зависили су у доброј мери од самосвести појединца о свом пореклу, припадности одређеним скупинама као и перцепцији о жељеном развоју у будућности. Опште образовање је од 18. века у Европи препознато као генератор привредног развоја услед промена у начину привређивања, примене нових технологија у скоро свим сегментима и свеопште бирократизације као одлике модерних техника управљања. образовање се, тако, није свело на просто техничко оспособљавање становништва за нове послове, већ и за њихову бољу интеграцију у опште друштвене токове и жељене политичке оквире. Да је то имало импликација и на идентитетско питање становника, нарочито у верски и етнички комплексним царствима попут Хабзбуршког или Османског, скоро да је и непотребно наводити. Физичка егзистенција и развој одређене заједнице и њених институција уско је повезана, осим са образовним, и са материјалним могућностима. Привредни капацитети једног друштва дефинишу могућности развоја сложенијих институционалних оквира за које је потребно излишније одвајање „вишка средстава“ појединаца у корист колективног добра. Православне српске цркве, школе као и друге институције од националног значаја нису осниване или одржаване без финансијских средстава које су, углавном, прикупљали припадници српске заједнице сами међу собом. Привредне могућности су условиле и развојне капацитете. Утицај је, такође, и обостран. образовање је утицало на повећану продуктивност и следствено на већи вишак средстава који је, потенцијално, могао да буде реинвестиран у даље проширење образовних и других капацитета. Из наведених разлога смо се одлучили да пружимо и увид у основне привредне капацитете српског народа, стављајући фокус на аграрне односе и пословне структуре на подручјима са српском већином. Статистичке податке је често немогуће повезати директно са припадницима српске заједнице тако да смо принуђени по том питању да, као алтернативу, проучавамо просторне области где су Срби чинили велики део становништва и тако посредно установимо оквире привредних прилика. У времену убрзаније урбанизације, сматрали смо да је потребно квалитетније сагледати и развој српских заједница у градским срединама као све доминантнијој форми животног простора која се изричито издваја по својој унутрашњој структури и утицају на околину. Градски амбијент је предњачио по питању образовних и модерних привредних капацитета, изградњи државних и приватних институција и посредно је ширио нови вид културе ван градских међа. Хронолошки је рад ограничен на период од половине 19. века, као времена у којем су на читавом подручју од нашег интересовања започете корените промене друштвених и политичких односа спровођењем реформских политика у великом броју сектора. То је и период убрзане урбанизације, демографске експлозије и идентитетског редефинисања и националне хомогенизације. Као горња граница је одређен почетак Првог светског рата, односно, време

када је, према честом тумачењу, се завршавао „дуги 19. век“ и уследиле тектонске промене и општа реструктуризација у Европи.

Мало је рећи да је истраживање било праћено озбиљним тешкоћама. Било је потребно осмислити систематски приступ прикупљању материјала и покушати за сваку од тематских целина обезбедити не само квантитативно, већ пре свега квалитативно одговарајућу грађу, објављене изворе и литературу. У неким је случајевима количина извора готово непрегледна, у другим изузетно скромна. Питање квалитета самих извора се испоставило као додатан проблем, који је резултовао и одређеним одступањем од устаљеног начина излагања. Замисао рада је да, осим анализе статистичких података, омогући и бољи увид у стање и расположивост извора. У ту сврху је у *Уводу* укомпоновано обимно потпоглавље о статистичким изворима по појединим областима у којем су на детаљнији начин представљени квалитет и аналитичке могућности материјала коришћеног за овај рад. Подробнији преглед коришћених статистичких извора за цео српски етнички простор на једном месту, такође, представља новину. Није нам познато да је нешто слично до сада састављено на овакав начин, прегледно и довољно детаљно, у једној публикацији. Процес прикупљања је био дуготрајан, напоран и у начелу непрекидан. Сазнања о постојању одређених корисних, али ретких издања, долазила су током читавог процеса комплетизације дисертације, као и само набављање истих. Неке публикације нам, на жалост, није пошло за руком да набавимо, али сматрамо да је коришћени корпус и више него довољан.

За наше истраживање су од примарног значаја статистички подаци које су прикупљале државне власти путем пописа. По том се питању истичу свеобухватни пописи становништва и сточног фонда који су периодично, углавном на сваких десет година, спровођени у појединим државама. Осим поменутих, с времена на време су спровођени и посебни пописи који су требало да попуне недостатке у постојећем знању о стању ствари појединих сегмената. За велику већину пописа су власти објавиле званичне публикације са резултатима. Количина и квалитет објављених података, међутим, не мора увек да кореспондира са реално прикупљеним сетом информација. У неким случајевима је било неопходно консултовати оригиналну архивску грађу, уколико је сачувана и доступна, како би се разјасниле одређене нелогичности или просто допунили недостајући подаци. У неким пак случајевима, публиковани подаци остају једини познати и употребљиви за анализе. За одређене области, међутим, није било могуће се ослонити на званичне публикације или грађу, већ искључиво на изворе другог или трећег реда. Идентификовати који су аутори које податке објавили на темељу реално постојећих пописних процеса, а које на темељу неких, понекад бизарних а надасве погрешних математичких операција, одузимало је много времена и енергије.

По питању архивске грађе, доживљавали смо и изненађења али и велика разочарења. Огромна већина грађе са пописа становништва је, због великог обима непрактичног за чување, уништена или је доживела судбину да буде редистрибуисана по непрегледном броју архивских одељења локалних управа. Многобројна документа, формално постојећа у архивима, изгубљена су или нису на предвиђеном месту. За наше су истраживање, пре свега за простор Војне крајине, од велике користи фондови Аустријског државног архива у Бечу (*Österreichisches Staatsarchiv*), пре свега архивске подјединице (бивши архиви) *Ратног архива (Kriegsarchiv)* и *Општег управног архива (Allgemeines Verwaltungarchiv)*. За подручје Кнежевине и Краљевине Србије, као и Старе Србије, користили смо неколико фондова Архива Србије у Београду. Најзначајнији од њих су фондови *Државног савета, Митрополије београдске, Министарства просвете и Министарства финансија*. У Војном архиву у Београду смо пронашли неколико драгоцених докумената у појединим фондовима. Од велике користи су се за простор Српског Војводства и Тамишког Баната показали фондови Архива Војводине, пре свега фонд *Земаљска управа Српског војводства и Тамишког Баната*. У Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, бившем Архиву Митрополије карловачке, истражили смо делове обимног фонда *Митрополијско-патријаршијског архива – А*. Мању количину употребљиве грађе смо

пронашли у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду. Надасве драгоцен материјал за област Босне и Херцеговине смо добили од колеге др Данијела Радовића, који нам је љубазно дао на располагање документа из личног фонда заоставштине Ото Блауа (*Nachlass dr Otto Blau*) која се чува у Политичком архиву Министарства спољних послова Савезне Републике Немачке у Берлину (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*). Овим путем му се срдечно захваљујемо на помоћи и сарадњи.

Статистички подаци су највећим делом публиковани у огромном броју дела које су издавали поједини статистички заводи у серијама. Незаобилазна за било каква статистичка истраживања са простора Србије су серије *Државопис Србије* (1863–1894); *Статистички годишњак Краљевине Србије* (1893–1913); *Статистика Краљевине Србије* (1893–1910); *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији* (1891–1911). У наведеним серијама су публиковани и резултати са пописа становништва у 19. и са почетка 20. века. Са простора Хабзбуршке монархије су од прворазредног значаја серије *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge I–V* (1856–1871), *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgränze, nach der Zählung vom 31. December 1869 I–VI* (1871–1872), *Österreichische Statistik 1–93* (1882–1916). Веома су корисни и аустријски статистички часописи: *Statistische Monatschrift* и *Statistisches Jahrbuch*. Пописи са подручја Угарске, Хрватске и Славоније су објављивани у посебним публикацијама Угарског статистичког уреда.² Један део поменутих публикација је доступан и на интернету преко посебних страница Аустријске националне библиотеке и посебног портала Хунгарикана који обједињује онлајн приступ архивској и библиотечкој грађи из Мађарских архива и библиотека.³ За провинције бившег Османског царства су од користи биле посебне публикације Турског статистичког завода из серије *Tarihi istatistikler Dizisi*, као и поједини томови објављене грађе из турских архива *T.C. Basbakanlik devlet arxivleri genel müdürlüğü, Osmanlı Arsivi Daire Baskanlığı Yayın*. Користили смо и салнаме (годишњаке/шематизме) појединих провинција које су слободно приступне на неколико интернет страница. Овим путем се захваљујемо организацији Иркика (IRCICA) из Истанбула на пруженим услугама дигиталне библиотеке као и посебног преводиоца захваљујући којем нам је рад био умногоме олакшан.⁴ За област Црне Горе је од велике користи била публикација Државног архива на Цетињу *Попис становништва Црне Горе – 1879*.⁵

Од великог броја научних чланака и монографија које смо користили од литературе, ваља издвојити књиге Ђорђа Пејановића *Становништво Босне и Херцеговине*, Кемала Карпата *Ottoman Population, 1830–1914, Demographic and Social Characteristics*, Холма Зундхаузена *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, Антала Хегедиша и Катарине Чобановић, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Милоша Јагодића *Албанско-српски односи у Косовском вилаету (1878–1912)*, Петра Корунића *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750–1857. godine*.

Објављене изворе и литературу смо прикупљали радећи у библиотекама у земљи и иностранству: Народној библиотеци Србије у Београду, Библиотеци Српске академије наука и уметности у Београду, Универзитетској библиотеци Светозар Марковић у Београду, Библиотеци Филозофског факултета у Београду, Библиотеци Историјског института у Београду, Библиотеци Републичког завода за статистику у Београду, Библиотеци града Београда, Библиотеци Матице српске у Новом Саду, Аустријској националној библиотеци у Бечу, Универзитетској библиотеци у Братислави у Словачкој.

Рад на дисертацији је осим прикупљања статистичких података подразумевао и њихово сређивање. Механичко преписивање огромног броја података из званичних публикација и грађе у адекватне софтверске програме је изискивало много времена и труда,

² Детаљан преглед је дат у поглављу *Статистички извори*.

³ Подробније на интернет страницама: <https://www.onb.ac.at/>, <https://anno.onb.ac.at/>, <https://alex.onb.ac.at/>, <https://library.hungaricana.hu/hu/>.

⁴ Званични сајт организације: <https://library.ircica.org/>

⁵ Детаљан списак коришћених извора је дат у библиографији при крају рада.

али је било неопходно због математичких израчуна као и озбиљних мањкавости појединих оригиналних сумарника. Исправљали смо грешке колико смо били у могућности и укомпоновали их у наше табеле. Методолошки смо се определили за тематско-просторно-хронолошки приступ у излагању. Свака тематска целина је интерно подељена на области поштујући увек исти редослед: Србија, Османско царство, Хабзбуршка монархија, Црна Гора. Представљање статистичких података је у највећем броју случајева дато хронолошки, зарад бољег увида у развојни пут појединих сегмената. Највећи изазов по том питању је представљала област Босне и Херцеговине, која је у истраженом периоду променила припадност држави, те смо морали прибећи неким прилагођавањима како би логични след у излагању и тумачењу био задржан. Композиција рада се разликује у односу на предложени у одобреној теми дисертације само минимално. Потпоглавља *Политички и друштвени оквир* и *Правни положај српског народа*, као и *Школска мрежа* и *Писменост* су сједињени у једно а потпоглавља у већој целини *Привреда* су из практичних разлога нешто другачије структурирана.

Докторска дисертација, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до Првог светског рата. Демографске, економске и друштвене прилике*, представља покушај свеобухватног прегледа историје српског народа у југоисточној Европи кроз призму статистике. Настојали смо представити најбитније развојне процесе користећи се статистичким методом али и саставити општи преглед расположивог изворног материјала за будућа истраживања.

УВОД

Свеобухватан статистички преглед демографских, црквено-школских и привредних прилика српског народа на просторном подручју југоисточне Европе изискује прикупљање статистичких података који су се, у просторном смислу, односили на различите управне области. Да је територијално-управни систем на простору од нашег интересовања био стабилне природе, без већих измена, то би представљало олакшавајућу околност за компаративне анализе, али то, на жалост, није био случај – напротив. Управни систем се на подручју, које је битно за наше истраживање, мењао изузетно често и на начин који понекад не омогућује квалитетно регруписање података. Из наведеног разлога је било нужно, у првом реду, детаљније се упознати са управним променама и захваљујући тим сазнањима уврдити могућности компаративних анализа. У нашем случају, то је подразумевало упознавање се са управним реформама у Србији, Османском царству, Хабзбуршкој монархији и Црној Гори. За простор Османског царства није било неопходно анализирати комплетну територију државе, већ само оне пределе са високим уделом становника српске народности – Босна и Херцеговина, Нишки ејалет, Косовски, Битољски и, делимично, Скадарски и Солунски вилајет. Слично, и у случају Хабзбуршке монархије смо се усредсредили на подручја Далмације, Хрватске, Славоније, Војне крајине и југа Угарске, односно Српског Војводства и Тамишког Баната, жупанија Бачкободрошке, Торонталске и, делимично, Крашовске и Тамишке. Анализа управних промена није била неопходна само као предистраживање главне теме, већ чини и њен интегрални део који је потребно представити у самом раду како би анализе у главном делу биле стављене у прави контекст. Због тога смо у потпоглављу *Територија* представили детаљан преглед развоја управних реформи на датим подручјима. Због изузетно великог броја промена, као и чињенице да су управни системи у одређеном времену најчешће индиректно представљени у табелама појединих поглавља, сматрали смо да није сврсисходно реформе презентовати посебно и у табеларној форми. Акцент је стављен на саме промене док је стање управног система у одређеном тренутку могуће потражити у табеларним исказима демографских и других података.

Статистички подаци нису сакупљани свугде на исти начин и нису се увек односили на идентичне категорије. То није било само последица случајних бирократско-правних норматива, већ реалан одраз различитости политичко-друштвених система између појединих области. Како би разлике у методологији званичне статистике биле јасније, у кратком осврту смо представили главне развојне црте све четири државе у истраженом периоду и описали статус припадника српског народа у наведеном контексту. Поменутој проблематици је посвећено потпоглавље *Политичко-друштвени оквир и правни положај српског народа*.

Узимајући у обзир да је рад посвећен анализи статистичких података, резултати истраживања су преваходно презентовани у табеларној форми. Свака табела, осим наслова са описом садржаја, означена је и редним бројем који има уједно и функцију територијално-тематске идентификације. Први број увек означава поглавље којем табела припада. Други по реду број означава територијалну област (Србија – 1, Османско царство – 2, Хабзбуршка монархија – 3, Црна Гора – 4). Трећи број по реду означава редни број у склопу поглавља и територијалне групе. Сматрали смо да такав систем ознака, у делу од више стотина табела, представља практичну помоћ за лакше руковање. Статистички израчуни, неопходни за истраживање, вршени су коришћењем стандардних метода и формула признатих у демографији.⁶

---

⁶ Тако је, на пример, процена броја становника у годинама када нису вршени пописи спроведена применом израчунатих стопа годишњег геометријског прираштаја између два пописа на познате податке истих. Главне методе, формуле и моделе примењене у анализама је могуће консултовати у стандардном делу о демографији Душана Брезника: D. Breznik, *Demografija: analiza, metodi i modeli*, Beograd 1977.

ТЕРИТОРИЈА

Србија

Кнежевина Србија је половином 19. века била подељена на 17 округа (у ранијем периоду називани окружја), према одредбама Устава из 1838. и претходних одлука из 1836. године (Алексиначки, Београдски, Ваљевски, Гургусовачки/Књажевачки, Јагодински, Крагујевачки, Крајински, Крушевачки, Подрински, Руднички, Смедеревски, Ужички, Црноречки, Чачански, Ћупријски, Шабачки округ). У начелу је овакав систем опстао све до припајања ослобођених области Србији 1878. године. Број округа није варирао, али њихова унутрашња подела на срезове и територијални опсег јесу. Раздвајање срезова или промена њихових јурисдикционих подручја били су честа појава. То отежава могућност поређења података из различитих година на средњем нивоу, а у највећем броју случајева компарацију чини немогућом. Због тога је сврсисходније сагледати простор Србије кроз округе, за које се може утврдити да у периоду до 80-тих година нису мењали границе у великој мери. Од познатих промена, битна је она из 1859. године када је 43 села Бугарморавског среза Крушевачког округа припојено Алексиначком. То је једина, по обиму довољно велика промена све до 1879. године, која може статистички да озбиљније ремети резултате израчуна. Са те тачке гледишта је најсврсисходније поредити оба округа заједно. Варош Београд је издвојена 1860. године у посебну управну јединицу. Након Берлинског конгреса 1878. године је Србији припала пространа територија на југу, која је убрзо реорганизована у нове округе (Врањски, Нишки, Пиротски и Топлички). Истовремено, увећан је Алексиначки округ за неколико села који су претходно припадали Османском царству, као и Подрински за област Малог Зворника.⁷

Почетком 80-тих година почињу да се нижу све чешће промене у управним областима срезова али и округа. Број малих промена из округа у округ је изузетно тешко за испратити. Тако су, на пример, општине Бистрица и Кораћевац пребачене из Врањског у Нишки округ 1882, општина Ловци из Крагујевачког у Јагодински 1885. године итд. Описати све промене на овом месту није сврсисходно, али се може констатовати да су све до друге половине 80-тих година биле мањег обима.⁸

Реформом општина 1885/86. године започиње дуготрајан процес свеобухватног прекомпоновања управне организације Србије. Законом из 1890. године дефинисани су делом сасвим нови окрузи којих је укупно било 15. Спојени су Београдски и Смедеревски у Подунавски, Руднички и Чачански у Руднички, Јагодински и Ћупријски у Моравски. Расформиран је Нишки округ и подељен на Топлички, Пиротски и Врањски. Алексиначки округ је укинут и подељен између Крушевачког и Тимочког. Осим Београда, и Ниш је добио своју посебну управу. Сprovedено је још неколико већих захвата по питању јурисдикционих подручја округа.⁹ Такво преустројство чини могућност поређења података изузетно компликованим, често потпуно немогућим.

Регруписање срезова и округа уследило је 1896. године новим законом. Град Ниш је изгубио посебну управу, а јурисдикције нових 15 округа су знатно измењене. Године 1899. је извршено додатно кориговање окружних граница, а 1902. године је подељен Руднички округ опет на Руднички и Чачански.¹⁰

⁷ Појмови „окружја“ и „окрузи“ су често коришћени истовремено. Тек пред крај 19. века се у потпуности усталило коришћење варијанте „округ“. У раду ћемо из практичних разлога користити искључиво потоњу варијанту. *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954 године (=Административно-територијалне промене)*. Београд 1955, 10–20.

⁸ *Административно-територијалне промене*, 21–22.

⁹ *Административно-територијалне промене*, 21–26.

¹⁰ *Административно-територијалне промене*, 25–30.

У Балканским ратовима је Србија проширена за простор бившег Косовског вилајета и дела Битољског. Формирани су нови управни окрузи (Битољски, Дебарски, Кавадарски, Кумановски, Новопазарски, Пљеваљски, Призренски, Приштински, Скопски, Тетовски, Штипски).¹¹ Испрва је формирано свега 8 округа и 28 срезова који су делом одговарали бившим казама, али је до априла 1913. године број округа увећан услед војних успеха и ширења територије а срезови су прекомпоновани. Пред крај 1913. године су уследиле и веће промене. Пљеваљски округ је преименован у Пријепољски, Дебарски у Охридски, а формиран је и Звечански из делова Новопазарског и Приштинског. Промене на нивоу срезова су биле још драстичније. Почетком 1914. године је уследио последњи талас управног прекомпоновања преименовањем округа (Штипски у Брегалнички, Приштински у Косовски, Новопазарски у Рашки, Кумановски у Жеглиговски, Феризовићки у Неродимски, Приштински у Грачанички) и мањим променама у срезовима.¹²

Огромне управне промене у периоду 1880–1902. године, чине поређења по окрузима готово немогућим. Српска званична статистика је у неколико наврата објављивала сумарне податке по окрузима према старим, односно новим управним системима, што представља најбоље могуће решење за истраживање развојних процеса. Поред тога, од велике су користи и професионално одређени стални рејони као веће географске целине.¹³

Османско царство

Као што је већ претходно било наведено у уводном делу, питање административне организације појединих области је од прворазредног значаја за правилно кориштење статистичких података. Управне области су у прошлости често мењале своје границе, што директно утиче на могућност спровођења компаративних анализа кроз дужи временски период. У случају недовољног знања о развоју управног система на појединим територијама, прети опасност од добијања погрешних резултата, те и извођење посве другачијих, нетачних закључака. По том питању посебан изазов представљају области Европе које су све до Балканских ратова 1912–1913. године биле под влашћу Османског царства. Управне реформе на поменутом подручју су током 19. века биле толико честе, слабо документоване и још слабије обрађене у историографији, да стварају велике неприлике и конфузију чак и данашњим истраживачима. За овај рад су од примарне важности области Старе Србије и Македоније, као и део данашње југоисточне Србије, односно територије бивших ејалета и вилајета Румелија, Ниш, Скопље, Дунав, Призрен, Косово, Битољ, и делимично Скадар и Солун. Испратити све управне промене настале од половине 19. века изузетно је компликовано. О замршености ове проблематике сведочи и чињеница да Генералштаб српске војске у лето 1903. године није располагао чак ни са елементарним подацима о управној подели Скопског и Битољског санцака, док су за остале санцаке они били годинама превазиђени. За појашњење и нове информације је на крају умољен војни изасланик у Цариграду, потпуковник Лешјанин, који је детаљно известио своје надређене.¹⁴

Због великог значаја ове проблематике, у наставку ћемо детаљно изложити историјат управних реформи у поменутиим областима сходно нама расположивим изворима. Због великог броја промена на различитим нивоима, текст који се односи на Стару Србију и Македонију је из објективних разлога непропорционално дужи у односу на остале области српског етничког подручја које обрађујемо.

¹¹ *Административно-територијалне промене*, 30.

¹² М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915) (=Нови крајеви)*, Београд 2013, 103–113.

¹³ Подробније у потпоглављима *Статистички извори и Кретање становитва*.

¹⁴ Генералштаб тако није био упознат ни са чињеницом да је Новопазарски санцак већ био расформиран. Потпуковник Лешјанин је податке о административној подели Царства саставио на темељу најновије империјалне салнаме и послао их Генералштабу 22.8.1903. године. Војни Архив (=ВА), Пописник (=П) 14, Кутија (=К), 10, Фасцикла 2, 4–1.

Османска управа у Европи је била испрва организована у једином, просторно огромном, Румелијском ејалету (Европској провинцији/покрајини) који се делио на више санџака/лива (округа – раније називани лива, од половине 19. века све чешће санџак) који су састављени од неколико каза (срезава). Временом, издвајањем територија из Румелијског ејалета, број покрајина у Европи се повећавао.¹⁵

Простор јужно и источно од српских граница, територије Османског царства на којима је живео велики број српског становништва, прошао је кроз значајне административне промене током 19. века. Танзиматске реформе у првој половини 19. века предвиђале су и управну реорганизацију Царства, те су 1846. године реформисане структуре провинцијских власти. Мале провинције су укинуте, а уместо титуле беглербега, као управника беглербеглука-ејалета, од тада се користи термин валија (гувернер). Уместо бегова постављани су мутасарифи или кајмакани за управнике санџака/лива и каза.¹⁶ На тлу европских поседа Османског царства је, сходно обећаним реформама у Хатихумајуну из 1856. године, спроведена реорганизација локалне управе са циљем да се оснаже институције провинција.¹⁷ Ови принципи су по први пут уврштени у закон о успостави Дунавског вилајета (вилајет Туна) у новембру 1864. године. Законом о вилајетима из јануара 1867. године, успостављен је нови систем провинцијске управе у читавом Царству. Истовремено, дотадашњи назив за провинцију – ејалет, замењен је са вилајет. Сваки вилајет је био подељен у санџаке са мутасарифима на челу. Санџаци су се састојали од каза са кајмаканима као управницима. Казе су дељене на сеоске општине (карије) под управом двојице изабраних мухтара (сеоских старешина), а више мањих села чинило је нахију на челу са мудиром. Каза је могла имати једну, више, или ниједну нахију у зависности од реалних потреба управе, али и воље власти да их оснивају. Број нахија је често варирао, а сматра се да су османске власти избежавале њихово формирање како би онемогућиле веће учешће хришћана у власти путем самоуправних органа.¹⁸

Почетком 30-тих година 19. века европски део Османског царства је био подељен у неколико ејалета: Румелија, Крит, Цаир (Егејска острва) и Силистрија. Од 1834. године почеле су далекосежне реформе управног система и повећање броја ејалета.¹⁹ Нови Румелијски ејалет, на челу са валијом и са седиштем у Битољу, формиран је 1836. године и обухватао је огроман простор од Јадранског мора на западу све до Пиротске области на североистоку и до Охрида на југу. Поједини санџаци (са различитим статусом) су временом отпадали у друге управне јединице, или је њихов статус промењен (губитак

¹⁵ A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches (=Die Provinzen des Osmanischen Reiches), Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients* 13, Wiesbaden 1976, 18–20; H. J. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen (=Die Territorialverwaltung)*, Freiburg 1976, 14–16.

¹⁶ Мутасарифи су се временом, поготово након 1864. године, издвојили као управници санџака а кајмакани каза. Испрва су на челу каза били мудире, па их од 1867. године замењују кајмакани. A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 20; M. Јагодић, *Српско-албански односи*, 1–2; K. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 8; H. J. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung*, 20, 23, 75.

¹⁷ M. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912) (=Српско-албански односи)*, Београд 2009, 1; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics (=Ottoman population 1830–1914)*, Wisconsin–London 1985, 8.

¹⁸ A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 22–24; M. Јагодић, *Српско-албански односи*, 1–2; S. Rizaj, *Ustrojstvo niškog ejaleta (=Ustrojstvo niškog ejaleta)*, Vranjski glasnik 6 (1970), 309–310; S. Rizaj, *Upravno-političko i društveno-ekonomsko uređenje Dunavskog vilajeta – Niškog sandžaka – u svetlosti osmanskih i engleskih izvora (1864 – 1878) (=Upravno-političko i društveno-ekonomsko)*, Vranjski glasnik 12–13 (1979), 57–61, 67; С. Ризај, *Управно-политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилајету) (1875–1881) (=Управно-политичке реформе у Македонији)*, Македонија во источната криза 1875–1881, Скопје 1978, 167–168, 170; H. J. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung*, 21–23; M. Çelik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868 (=Tanzimat in the Balkans)*, Необјављена мастер теза (The Department of History: Bilkent University Ankara: June 2007), 41–42.

¹⁹ M. Јагодић, *Србија и Стара Србија (=Србија и Стара Србија)*, Београд 2016, 7; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 8, 14–15; H. J. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung*, 18–19.

одређених овласти у корист других управника и слично).²⁰ Започете реформе су сторниране 1839. године и на снагу је ступио опет стари систем.²¹ Такво, помало несређено стање, трајало је све до средине 40-тих година када Царство реорганизује простор европскихседа у неколико нових ејалета.

У току 1846. године формиран је из делова великог Румелијског, посебан Нишки ејалет. Састојао се из санцака Ниш (од почетка 50-тих година 19. века састојао се из каза Ниш, Прокупље са Куршумлијом, Лесковац, Пирот и Берковац), Ћустендил, Самоков и Софија. Негде током 1861. године формиран је у склопу Видинског ејалета посебан Берковички санцак од, између осталог, делова Нишког санцака (Берковица). Берковички санцак је расформиран 1862/63. године. Непосредно пре него што је укинута 1864. године, Нишки ејалет се састојао од санцака Ниш и Софија, увећаним појединим казама Ћустендилског и Самоковског санцака. Ејалет је око 1864/65 припао новокреираном Дунавском вилајету.²²

Оквирно у исто време као и нишки, (по свему судећи почетком 40-тих година, највероватније 1843. године) формиран је и посебан Скопски (Ушкуб) ејалет. Седиште ејалета је испрва било у Скопљу али је убрзо, већ 1843. године премештено у Призрен (без промене имена ејалета).²³ Половином 19. века поједини санцаци су били подељени на казе на следећи начин: санцак Скопље (казе Скопље, Куманово, Врање, Крива Паланка, Кратово, Тетово и Кочани), Призрен (казе Призрен, Алтин²⁴, Ибали²⁵, Ђаковица, Пећ, Трговиште/Рожаје и Бихор), Приштина (казе Приштина, Ѓвилане, Ново Брдо и Вучитрн).²⁶ Призренски и Приштински санцак спојени су 1854. године у један (Призренски) санцак. Врањски санцак је половином века још био наследни паша-санцак, али се од 1858 помиње као санцак под управом мудира потчињеног призренском паши, односно беглербегу скопског који је столовао у Призрену. Крајем 1863. године, Скопски санцак је одвојен од Призренског мутесарифлука (односно одвојен је од Скопског ејалета који је имао седиште у Призрену), те је спојен са Тетовском казом и као такав постао саставни део Нишког ејалета. Да ли је Скопски ејалет и након тога опстао у крњој форми остаје нејасно, али према салнама за 1282. годину према хиџри (1865/66. година), Скопски санцак је враћен под јурисдикцију истоименог ејалета. Према француском конзулу у Скадру, Емилу Вету, Скопље, Тетово као и Врање, били су 1866. године саставни део Призренског пашалука, односно Скопског ејалета. Његова територија је 1867. инкорпорирана у нови Призренски вилајет, а 1868/69. године је поново на кратко успостављен. Током 1868/69. године је Скопски санцак био на кратко

²⁰ J. Müller, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze (=Albanien, Rumelien)*, Prag 1844, 2–3.

²¹ К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 8.

²² Занимљиво је да Ризај не помиње формирање Берковичког санцака, упркос томе што је користио исти извор као и Биркен – империјалне салнаме. Разлика у тумачењу можда проистиче из тога што су Ризај и Биркен користили различите делове салнама, те је у једном од њих (код Ризаја) административна подела била само механички преписивана. Постојање Берковичког санцака потврђују и недавна истраживања Којунџуа. Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка, бр. 1402; А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 79, 81; S. Rizaj, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, 305–309; М. Јагодић, *Србуја и Стара Србуја*, 7; J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik (=Reise von Belgrad nach Salonik)*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse XI, Wien 1861, 12; Н. Ј. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung*, 144–146, 285, 287, 300, 316, 318, 329–331, 352; А. Koyuncu, *Tuna vilâyeti'nde*, 683–684.

²³ J. G. von Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar (=Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar)*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse XV, Wien 1867, 80; É. Wiet, *Mémoire sur le Pachalik de Prisrend (=Mémoire sur le Pachalik de Prisrend)*, Bulletin de la Société de Géographie Série 5/ Tome 12 – Octobre (1866), 283.

²⁴ Област Алтин у данашњој североисточној Албанији, касније познат као део Малесије. М. Велимировић, *Гусињска нахија с погледом на Малесију*, Годишњица Николе Чупића 32 (1913), 338–359.

²⁵ Област Ибали према истоименој планини, уз Алтин у Малесији. Током 40-тих година 19. века Алтин и Ибали чинили су један кадилук унутар Дукађинског санцака Румелијског ејалета. *Encyclopaedia metropolitana, or, Universal dictionary of knowledge*, volume 24, London 1845, 158.

²⁶ Санцаци Призрен и Приштина спојени су у један 1854. године (А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 67). М. Јагодић, *Србуја и Стара Србуја*, 7.

саставни део Солунског вилајета, да би наредне године био инкорпорирани у Призренски вилајет.²⁷

Половином 19. века, некада просторно огроман Румелијски ејалет, састојао се из пет санцака: Битољ (казе Битољ, Прилеп, Велес, Преспа, Кичево, Тиквеш, Острово, Флорина, Егри Буџак, Ћуприли/Велица/Велес, Серфице, Сариђел), Охрид (казе Охрид, Старова, Горњи Дебар, Доњи Дебар, Елбасан, Тирана, Кроја, Драч, Пекин), Скадар (казе Скадар, Гусиње, Бијело Поље итд.), Дукађин (казе Дукађин, Задрим, Љеш, Мат), Кесрија/Касторија и, са формалног гледишта, Црна Гора.²⁸ Ејалет је опстао све до 1867. године, када су преостали санцаки (Битољ, Охрид и Кесрија/Касторија) инкорпорирани у нове вилајете.²⁹

Вилајет Призрен је највероватније формиран према новим принципима и закону о вилајетској провинцијској управи, први пут 1867. године. Већ следеће, 1868. је расформиран, те 1869. године поново успостављен. Приликом расформирања, Призренски санцак је припојен Скадарском вилајету а Скопски санцак Солунском. Након поновног формирања 1869. године, оба претходно поменута санцака реинкорпорирани су у Призренски вилајет, којем су 1870. године припојени још и Дебарски (из Скадарског вилајета) и Нишки (из Дунавског вилајета – можда још 1868. или тек 1872. године) санцак. Постоје индиције да је од јула 1874. године вилајету био на кратко припојен и Скадарски санцак (претходно део истоименог вилајета). Вилајет је расформиран 1874/75 године.³⁰

У периоду велике источне кризе 1875–1877. године, Нишки санцак је припадао Дунавском (од 1876. године Софијском вилајету/валилику), а Призренски, Дебарски и Скопски санцак Битољском вилајету.³¹

Почетком 1877. године, званично је организован потпуно нови, Косовски вилајет са центром у Приштини. Тада је и наново формиран Приштински санцак (издвајањем из

²⁷ Понекад се наводи да је Скопски ејалет 1867. године заправо само преименован у Призренски, што, с обзиром на поменуте управне реформе, делује доста логично. А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 67; С. Ризај, *Управно-политичке реформе у Македонији*, 181–182; *Osmanlı Yönetiminde Makedonya, T.C. Basbakanlik devlet arşivleri genel müdürlüğü, Osmanlı Arsivi Daire Başkanlığı Yayın No: 74 (=Osmanlı Yönetiminde Makedonya)*, İstanbul 2005, 15; É. Wiet, *Mémoire sur le Pachalik de Prisrend*, 273, 275, 283–284; Н. Ј. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung*, 141–142, 144.

²⁸ Постоје индиције да је санцак Дукађин распуштен негде око половине 40-тих година 19. века а његова територија придељена Пећком, или је подељена међу другим областима. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 7; А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 54; АСАНУ, *Историјска збирка*, бр. 1402.

²⁹ Санцак Кесрија/Касторија је 1867. у потпуности укинута али већ следеће године опет успостављен унутар Солунског вилајета. Битољски и Охридски санцак припојени су Солунском вилајету. А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 50, 56–57, 77.

³⁰ Постоји доста недоумица око питања када је Призренски вилајет први пут формиран. Према Браниславу Нушићу постојао је још од 1865. године. Калеси и Корнрумпф сматрају, као и Биркен, да је вилајет свакако постојао 1867/68, док Скендер Ризај испрва потврђује његово постојање од 1868. године али то касније негира, те наводи 1871. годину као почетну и одбија тезу о ранијем датуму упркос чињеници да цитира идентичан извор као и претходно поменути историчари. С обзиром да се Ризај руководио мањим бројем салнама, сматрамо да је 1867/68 свакако морао постојати вилајет са седиштем у Призрену, али је османска администрација очигледно још неколико година експериментисала са коначним обликом управе ових територија. Упитно је и када је Нишки санцак постао саставни део вилајета. Калеси и Корнрумпф наводе да је још 1868. године био у склопу Призренског вилајета. Биркен на темељу осталих салнама наводи да је Нишки санцак остао у Дунавском вилајету све до 1870. године. Скендер Ризај тврди да је према салнама Нишки санцак постао део Призренског вилајета тек 1872. године. Биркен и Ризај, при томе, цитирају исте салнаме, само на другим местима. Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа*, Нови Сад, 1902, 34; Н. Kaleshi, Н. Ј. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren, Beitrag zur Geschichte der türkischen Staatsreform auf dem Balkan im 19. Jahrhundert (=Das Wilajet Prizren)*, Südost-Forschungen 25 (1967), 177–178; S. Rizaj, *Ustrojstvo Turske carevine u 1911. godini: Kosovski, Skadarski i Bitoljski vilajet (=Ustrojstvo Turske carevine)*, Зборник филозофског факултета у Приштини IV свеска А, Приштина 1967, 371; S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX stoleća (=Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta)*, Vranjski glasnik 8 (1972), 94; S. Rizaj, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, 310–311; S. Rizaj, *Upravno-političko i društveno-ekonomsko*, 62; С. Ризај, *Управно-политичке реформе у Македонији*, 171–172, 183; А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 68; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 4.

³¹ А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 71–72; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 4; Н. Ј. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung*, 146.

Призренског), који је на кратко, током 1879. године био расформиран (1878. године је каза Врање припала Србији, те је остатак територије опет инкорпориран у Призренски санџак, али је већ следеће године поново формиран/издвојен). Вилајету су од самог почетка припадали и санџаци Скопље, Призрен, Ниш (припојен 1878. године Србији), Пирот (нови санџак у настајању, издвојен из нишког, припојен 1878. године једним делом Србији, а другим Бугарској) и Нови Пазар. Сматра се и да је Дебарски санџак од самог почетка био у саставу Косовског вилајета, али према веродостојним изворима он је почетком 1877. године испрва припојен Скадарском валилику а тек нешто касније Косовском вилајету (вероватно још исте године). Дебарски санџак је у периоду 1879–1882 припојен Битољском, затим је враћен Косовском, да би од 1884. године био дефинитивно инкорпориран у Битољски вилајет. Призренски санџак је 1880. године припојен Битољском вилајету. Исти је враћен у састав Косовског вилајета 1882, а 1884. године опет је припојен Битољском. Дефинитивно је враћен Косовском вилајету 1888. године. Новопазарски санџак подељен је 1880. године на Пљеваљски и Новопазарски. У септембру 1881. године формиран је и потпуно нови, Пећки санџак (из делова Приштинског, Призренског и Новопазарског санџака). Током 1901. године издвојен је и формиран из Новопазарског санџака посебан Сјенички, док је преостала територија припојена Приштинском санџаку. Тако је вилајет 1903 године имао 6 санџака (Скопље, Приштина, Сјеница, Пећ, Пљевља, Приштина).³²

Битољски вилајет (такође називан и Монастир/Манастир вилајет) формиран је 1874, расформиран 1877, те наново успостављен 1879. године. Центар вилајета је био истоимени санџак којему је 1874. године припојен цео Корчански/Коричански санџак, и као такав је у периоду 1877–1879. године био део Солунског вилајета. Од Битољског санџака је 1879. године (према неким изворима још 1877.) одвојен део територије и поново формиран санџак Корица/Корчу. Приликом оснивања 1874. године вилајету је припојен Дебарски санџак (из Призренског вилајета) који је затим 1877. најпре припојен Скадарском валилику а током исте године инкорпориран у Косовски вилајет. Током 1879. враћен је у склоп Битољског, те 1882. поново Косовског, да би од 1884. године дефинитивно остао у саставу Битољског вилајета. У периоду 1874–1877 део Битољског вилајета је био и Призренски санџак, који је 1877. пребачен у Косовски, а враћен Битољском 1880. године. Исти је поново припојен Косовском 1882, те најзад враћен под јурисдикцију Битољског вилајета 1884. године. Призренски санџак је дефинитивно припао Косовском вилајету 1888. године. Скопски санџак је био у саставу Битољског вилајета у периоду 1874–1877. године (након тога у Косовском). У току 1874. године је у склопу Битољског вилајета био и Скадарски санџак, који је већ 1875. издвојен у посебан вилајет (заправо валилик, без употребе вилајетског система). Саставни део Битољског вилајета били су и санџаци Елбасан (формиран 1889. године), Корица (такође називан и Корча; 1874, 1879–1912) и Серфице (такође називан и Србица/Сервија; састављен од неколико каза Битољског санџака издвојених 1881. у самосталан санџак који је у периоду 1889–1913. године опет припојен Битољском вилајету). Вилајет је тако 1903. године био састављен од 5 санџака (Битољ, Серфице, Дебар, Елбасан, Корица).³³

Честе промене у јурисдикцији приметне су и на нивоу санџака. Поједине казе су мењале припадност санџаку што је изузетно битно због поређења података из различитих

³² A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 69–70. М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 4–6; С. Ризај, *Управно-политичке реформе у Македонији*, 177, 180, 184–185; S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 99; С. Ризај, *Управна подела Новопазарско-сјеничког санџака (1877–1902–1912)* (=Управна подела), *Наша прошлост V-VI 1971-72* (1973), 35–37; A. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches* (=Die Völker des osmanischen Reiches), Wien 1877, 39, 43; H. J. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung*, 146; ВА, П 14, К 10, Фасцикла 2, 4–1.

³³ A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 71–72; С. Ризај, *Управно-политичке реформе у Македонији*, 171–172, 182; A. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 39, 43, 50–52; V. Vojinovic, *The administrative division of Bitolya (Monastir) vilayet* (=The administrative division of Bitolya (Monastir) vilayet), *Историја и географија: сусрети и прожимања*, ур. Софија Божић, Београд 2014, 39–46; ВА, П 14, К 10, Фасцикла 2, 4–1.

година. За простор који је предмет овог рада битно је осврнути се на познате промене у Призренском, Косовском, Дунавском и Битољском вилајету.

Нишки санџак, у склопу Нишког ејалета, састојао се око 1849/50. године од каза Ниш, Берковац, Пирот, Прокупље, Куршумлија и Лесковац. Такво стање је опстало све до издвајања дела санџака у корист формирања Берковичког санџака око 1861. године. Берковички санџак је расформиран 1862/63. године али се управна подела није сасвим вратила на старо стање. Током 1864/65. године, Нишки санџак састојао се од каза Ниш, Пирот (са нахијом Нишава), Куршумлија, Прокупље (са нахијом Добрица), Лесковац, Врање (са нахијом Боланче) и Знепоље/Изнебол/Трн (Врање је била нова каза, претходно у Скопском санџаку, а Знепоље је пребачено из Самоковског санџака). Након инкорпорације у Дунавски вилајет око 1864/65. године, Куршумлија је деградирана на ниво нахије унутар Прокупачке казе. У склопу Призренског вилајета и Нишког санџака (1872–1875. године) Куршумлија опет постаје каза, а Пиротска каза добија нове нахије Паланка (Бела Паланка), Лозница и Висок. После укидања Призренског вилајета 1875. године Нишки санџак је враћен у склоп Дунавског вилајета а затим постаје део Софијског вилајета/валилика (1876. године) са идентичним саставом (Пиротска каза има само нахију Паланка). Почетком 1877. године формиран је Косовски вилајет а Нишки санџак је постао његов саставни део. Тада је каза Врање припала Приштинском санџаку приликом његовог поновног формирања, а од каза Пирот (са нахијама Паланка и Цариброд/Димитровград), Знепоље и Брезник/Пирезник (каза пребачена из Софијског санџака) креиран је посебни Пиротски санџак. Врањска каза је затим већински припала Србији 1878. године. Од преостале територије је исте године у Приштинском санџаку формирана и мала каза Прешево. Нишки и Пиротски санџак, такође, већински су припали Србији.³⁴

У Косовском вилајету је, приликом његовог формирања почетком 1877. године, из Призренског санџака (претходно у Битољском вилајету) издвојено неколико каза чиме је поново формиран Приштински санџак. Призренски санџак се 1877/78. године састојао од каза Призрен, Ђаковица, Пећ, Гусиње, Тетово и Љума (све и претходно у Призренском санџаку Битољског вилајета). Приштински санџак се састојао из каза Приштина, Гњилане, Вучитрн (све казе претходно у Призренском санџаку Битољског вилајета), Врање (претходно каза у Нишком санџаку Софијског валилика) и, према фон Саксу, Митровица (претходно каза у Новопазарском санџаку Босанског вилајета). Одмах после Берлинског конгреса 1878. године, и губитка Врања, формирана је од остатка територије мала каза Прешево.³⁵

У Косовском вилајету је 1881. године формиран потпуно нови, Пећки санџак, који се састојао од каза Пећ (из Приштинског санџака), Ђаковица, Гусиње (из Призренског санџака Битољског вилајета), Беране и од 1884. године Рожаје/Трговиште (из Новопазарског санџака).³⁶ Митровичка каза је 1883/1884. године пребачена из Новопазарског у Приштински

³⁴ У оригиналној империјалној салнами за 1877. годину, нахије Паланка и Цариброд наведене су под казом Брезник/Пирезник, што Корнрумф тумачи као штампарску грешку. Узимајући у обзир географски положај поменутих области, сматрамо да је исправа оправдан.

АСАНУ, Историјска збирка, бр. 1402; S. Rizaj, *Moderna osmanska vlast u vranjskoj I preševskoj kazi (1839–1912)* (= *Moderna osmanska vlast*), *Vranjski glasnik* 7 (1971), 100–102; С. Ризај, *Управно-политичке реформе у Македонији*, 184–185; S. Rizaj, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, 307–309; S. Rizaj, *Upravno-političko i društveno-ekonomsko*, 59–63; С. Sax, *Geographisch-ethnographische Skizze von Bulgarien* (= *Geographisch-ethnographische Skizze*), *Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien XII. Band (Neue Folge, 2. Band) № 8* (1869), 449–482; Н. Ј. Kornumpf, *Die Territorialverwaltung*, 145–146, 285, 287, 300, 316, 318, 329–331, 352.

³⁵ Није сасвим јасно да ли је Митровица стварно тада одмах прикључена Приштинском санџаку. S. Rizaj, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, 307–309; S. Rizaj, *Moderna osmanska vlast*, 100–102; А. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 43, 57; С. von Sax, *Ethnographische Karte der europäischen Türkei* (= *Ethnographische Karte*), Wien 1878, 8–11.

³⁶ Рожаје/Трговиште је према Скендеру Ризају припојено Пећком санџаку 1884. године, према Биркену знатно касније, око 1910. године (могућа штампарска грешка, пошто остаје нејасно из којег санџака би трансфер био реализован). S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 100, 106; С. Ризај, *Управна подела*, 37–38; S. Rizaj, *Moderna osmanska vlast*, 100; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 6; А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 69.

санцак.³⁷ Током 1891/1892 године из Кочанске казе Скопског санцака је издвојена област Малеша у посебну Османлијску казу, а у северном делу Скопске казе истог санцака је формирана каза Орханије (Качаник). Скопском санцаку је 1900. године припојена каза Велес из Солунског вилајета.³⁸ Када је 1901/02. године Новопазарски санцак расформиран, каза Нови Пазар је припојена Приштинском санцаку. У Призренском санцаку је 1903. године успостављена нова каза Гостивар из делова Тетовске казе. Половином 1910. године је образована нова каза Феризовић (Урошевац) у Приштинском и каза Гора у Призренском санцаку.³⁹

Већих промена је било у Новопазарском санцаку Косовског вилајета. Приликом инкорпорације санцака у вилајет, 1877. године, остала је подела на 8 каза (Нови Пазар са Бјелопољем-Бихором, Беране, Митровица, Рожаје/Трговиште, Пљевља, Колашин, Пријеполје, Нова Варош). Постоје, истина, снажне индиције да је каза Митровица током 1877. године била на краће време прикључена Приштинском санцаку (подаци фон Сакса), а да је нешто касније враћена Новопазарском. Већ следеће године Бијело Поље постало је посебна каза, док је Колашинска укинута (услед одлуке Берлинског конгреса да се јужни део припоји Црној Гори) а образована нова Мојковачка (у изворима називана и Доњи Колашин; укупно 9 каза у санцаку). Након отцепљења Пљеваља 1880. године (у посебан санцак), Новопазарски санцак је имао 7 каза (Нови Пазар, Колашин, Беране, Рожаје/Трговиште, Митровица, Нова Варош, Бијело Поље), а након припајања Берана Пећком санцаку Косовског вилајета 1881/82. године, свега 6. Каза Митровица пребачена је у Приштински санцак 1883/1884. године а каза Рожаје/Трговиште у Пећки санцак око 1884. године. Новопазарски санцак је тако у периоду 1884–1902 био састављен од 5 каза (Сјеница као центар санцака, Нови Пазар, Колашин, Нова Варош и Бијело Поље). Током 1901/02. године Новопазарска каза је припала Приштинском санцаку, а од остатака расформираног Новопазарског санцака обликован је Сјенички који је имао 4 казе (Сјеница као центар санцака, Колашин, Нова Варош и Бијело Поље).⁴⁰

Битољски вилајет је током осамдесетих година 19. века често мењао број санцака, али и управну поделу на казе. Битољски санцак је 1875. имао 12, следеће већ 13, да би током 1877. године имао свега 11 каза. Око 1879. године (можда и раније) од њега је одвојен део територије од које је поново формиран стари Коричански/Корчански санцак. Битољски санцак је поменуте године имао 3 казе (Битољ, Прилеп и Кичево) а већ следеће 7 (Флорина, Егри Буцак, Прилеп, Серфице, Кичево, Охрид). Током 1881. године формиран је посебни и самостални санцак Серфице од неколико каза који су до тада били део Битољског. У истом периоду је Санцак Корица/Корча испрва имао 8 каза (Корча, Охрид, Кесрије, Колоња, Наслић, Буцак, Чарахишна и Кајалап) па затим свега 5 (Кесрије, Наслић, Колоња, Старова, Цума). Санцак Дебар је 1879. био подељен на казе Горњи (Дибре и Бала) и Доњи Дебар (Дибре и Зир – данас Пешкопеја у Албанији), Мат и Елбасан, али је већ следеће године отпао Горњи Дебар. Призренски санцак је 1880. године, у време када је био део Битољског вилајета, био подељен на казе Љума, Тетово, Ђаковица и Гусиње.⁴¹ Почетком 1885. године

³⁷ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 6; S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 107–108.

³⁸ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 8; A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 69.

³⁹ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 7–8.

⁴⁰ С. Ризај, *Управна подела*, 35–46; S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 100, 106; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 6; С. von Sax, *Ethnographische Karte*, 8–11; K. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 140.

⁴¹ У случају за 1880. годину очигледно недостају главни градови са својим управним подручјима (Битољ, Корица/Корча, Горњи Дебар и Призрен). Вероватно су у салнамама били наведени одвојено те је аутор грешком навео само преостале казе. То заправо потврђују подаци руског дипломате Скрјабина за време око 1885. године које је презентовао Бојинов. С. Ризај, *Управно-политичке реформе у Македонији*, 184; A. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 52; V. Bojinov, *The administrative division of Bitolya (Monastir) vilayet*, 41–43; *Salname-yi Vilâyet-i Manastir (=Salname-yi Vilâyet-i Manastir 1292)*, 1292 [1875/76], 98–99; *Salname-yi Vilâyet-i Manastir (=Salname-yi Vilâyet-i Manastir 1293)*, 1293 [1876/77], 92–93; A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 71–72.

формирана је унутар Охридске казе и посебна нахија Струга, а из нахија Доња и Горња Река Дебарског санцака створена је посебна каза Река.⁴² Битољски санцак је 1903. године имао 6 каза (Битољ, Прилеп, Флорина, Кичево и Охрид), Дебарски 5 (Дебар, Мат, Радомир/Доњи Дебар, Река/Рекалар/Жировница).⁴³

Простор Босне и Херцеговине, као политичко-административних ентитета, у другој половини 19. века се није у потпуности преклапао и са истоименим географским областима. Делом Босни а делом Херцеговини, у управном су смислу припадале и области које су сачињавале део Старе Србије. Грубо гледано се то односило на простор бившег великог Новопазарског санцака, који ће тек 1877. године бити припојен Косовском вилајету. Од 1831–1833. па све до реформи у периоду 1850–1852. године, Босна и Херцеговина су били суштински одвојени везирлуци, односно провинције подељене на укупно 9 санцака (са мутесарифима на челу) и 39 капетанија/муселимука/кадилука (Херцеговачки мутесариф, као управник санцака, уживао је, изнимно, ранг везира). Реформом спроведеном до 1852. године, Босна (Травнички везирлук) и Херцеговина (Мостарски везирлук), остали су управно одвојени, али је везир у новом босанском главном граду Сарајеву имао право надређености по неким питањима и над Херцеговином. Управне области лива (санцака) замењене су кајмакамлуцима а уместо каза/кадилука су успостављени мудирлуци (углавном у опсегу старих капетанија). Кајмакакам (као управник области бивших санцака је као појам означавао „заменика“, чиме се хтело нагласити каквог је карактера нова власт у покрајини). Термини санцак и каза се, међутим, у литератури редовно користе за означавање поменутих управних области у овом периоду као својеврсни синоними. Босна је била подељена на 6 санцака/кајмакамлука (Сарајево, Травник, Бихаћ, Бања Лука, Зворник и Нови Пазар) док је Мостарски везирлук испрва представљао санцак/кајмакамлук за себе, а нешто касније се састојао из три; Мостар, Требиње и Пљевља. Пљеваљски санцак је око 1863/64. године расформиран и његове казе/мудирлуци су припојене Новопазарском. Великом реформом из половине 1865. године, од оба везирлука је опет формирана једна јединствена провинција – Босански вилајет (са реформском вилајетском управом). Испрва је подељен на 7 санцака (Сарајево, Зворник, Травник, Бања Лука, Бихаћ, Нови Пазар и Херцеговина), да би током ратних дешавања каза Гацко била крајем 1875. године уздигнута у санцак, а нешто касније и Херцеговина претворена у посебан вилајет (око 1876/77. године). У јулу 1872. године је Новопазарски санцак на кратко издвојен из Босанског вилајета да би био спојен са Нишким санцаком у неку нову управну целину (наводно *Новопазарски вилајет*), али се од поенуте реформе убрзо одустало и управна подела је враћена у претходно стање. Почетком 1877. године, Новопазарски санцак је пребачен у Косовски вилајет, а Херцеговина је поново постала санцак у склопу вилајета Босна.⁴⁴

Већих је промена било и на нивоу самих санцака/кајмакамлука. Приликом успостављања власти Омер-паше Латаса, 1852. године, Босански везирлук је имао 6 санцака: Сарајево (мудирлуци Сарајево, Високо, Фојница, Неретва и Рогатица/), Зворник (мудирлуци Зворник, Бијељина, Горња Тузла, Доња Тузла, Сребреница, Брчко, Кладањ, Градачац/Грачаница и Маглај), Бања Лука (мудирлуци Бања Лука, дервента, Тешањ), Бихаћ (мудирлуци Бихаћ, Ново Село / Кулен Вакуф, Приједор, Нови, Дубица, Острожац/Цазин, Крупа, Мајдан, Козарац и Кључ), Травник (мудирлуци Травник, Зеница, Ливно, Гламоч,

⁴² *Osmanlı Yönetiminde Makedonya*, 21, 22.

⁴³ ВА, П 14, К 10, Фасцикла 2, 4–1.

⁴⁴ Ото Блау је кајмакамлуке називао „управним окрузима“ а мудирлуке „окружјима“. О. Blau, *Politische Statistik Bosniens (=Politische Statistik Bosniens)*, Preussisches Handelsarchiv I (1865) [№ 20, 19.5.1865], 488–489; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине (=Становништво Босне и Херцеговине)*, Београд 1955, 11–12; Р. Vasa-efendiја, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije (=Bosna i Hercegovina)*, Sarajevo 1958, 31, 65; Н. Šabanović *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela (=Bosanski pašaluk)*, Sarajevo 1982, 232–234; А. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. Godine (=Uređenje Bosanskog ejaleta)*, Sarajevo 1983, 20–26, 43–44, 61, 81–83, 123.

Ускопље/Прусац/Доњи Вакуф, Јајце, Језеро/Бол Хисар, Прозор), Нови Пазар (мудирлуци Нови Пазар, Нова Варош, Сјеница, Митровица, Вишеград, Трговиште/Рожаје, Бихор/Бијело Поље). Везирлук Мостар (Херцеговина) је испрва био подељен само на мудирлуке Мостар, Гацко, Никшић, Пљевља, Благај, Коњиц/Белградчик, Љубушки, Столац, Колашин, Невесиње, Требиње, Дувно, Пријепоље, Фоча, Чајниче. У Зворничком кајмакамлуку је убрзо формиран и мудирлук Бинач/Бирче/Власеница, а Горња Тузла постаје нахија у склопу централне казе/мудирлука Доња Тузла, док је око 1858/59. године из делова мудирлука Градачац и Кладањ формирана засебан и назван Грачаница. У Новопазарском кајмакамлуку је Митровица једно време деградирана на нахију у склопу Новопазарског мудирлука. У Бањалучком кајмакамлуку је око 1859/60. године из делова других мудирлука формиран посебан и назван Градишки. У Херцеговачком везирлуку су мудирлуци негде у периоду 1852–1862. године расподељени у три новоформирана кајмакамлука/санцака: Мостар (мудирлуци Мостар, Дувно, Љубушки, Коњиц, Почитељ, Столац, Фоча, Гацко, Билећа и Никшић), Требиње (мудирлуци Требиње, Љубиње и Корјенићи), Пљевља (мудирлуци Пљевља, Колашин, Пријепоље и Чајниче). Пљеваљски санцак је затим око 1863/64. године расформиран а његови мудирлуци припојени Новопазарском санцаку (Чајниче Сарајевском санцаку). Истовремено, Херцеговини је припојен мудирлук Неретва из Сарајевског кајмакамлука и инкорпориран је у мудирлук Коњиц. Све до 1865. године је текао процес честих управних промена са циљем да се смањи број малих мудирлука и створи ефикасан систем.⁴⁵

Честа пребацивања мудирлука/каза у друге кајмакамлуке/санцаке и промелив статуса нахија је веома тешко за испратити. Тако се и на попису/ревизији из 1865. године појављују у статусу нахија поједине области које су претходно биле нахије, или су били мудирлуци па су спојени са другима. Попис је очигледно био спроведен у времену када је власт у Сарајеву настојала да поново реформише управну организацију сходно новим правилима о успостави модернијег вилајетског система. Половином 1865. Године, када је Босна поново постала јединствени вилајет, успостављени су поново санцаки и казе као основне управне области, али и даље са кајмакамама и мудирима на њиховом челу. Према управној структури са пописа/ревизије 1865. године, коју можемо да посматрамо као провизорно управно решење, вилајет се састојао из санцака: Сарајево (нахије Сарајево, Рогатица, Чајниче са Гораждем, Вишеград, Кладањ, Високо са Варешом, те и Фојница са Крешевом), Бања Лука (нахије Бања Лука са Прњавором, Градишка, Дервента са Бродом и Кобашом, те и Тешањ са Жепчем и Добојем), Травник (нахије Травник, Зеница, Ускопље са Бугојном, Јајце, Језеро са Мркоњић Градом, Прозор, Ливно и Гламоч), Бихаћ (нахије Бихаћ, Крупа, Нови, Дубица са Козарцем и Костајницом, Ивањска/Цазин, Приједор, Стари Мајдан, Кључ и Петровац), Зворник (нахије Горња Тузла, Доња Тузла, Зворник, Сребреница, Бинач/Власеница, Бијељина са Јањом, Брчко са Брезовим Пољем, Градачац са Шамцем и Модричком, Грачаница и Маглај), Нови Пазар (нахије Нови Пазар, Митровица, Гусиње, Васојевић, Трговиште, Бихор/Бијело Поље, Пријепоље, Пљевља, Колашин, Сјеница и Нова Варош), Мостар (нахије Мостар, Столац, Благај са Почитељем и Габелом, Невесиње, Фоча, Коњиц са Неретвом, Љубушки са Дувном, Никшић, Гацко, Требиње и Билећ).⁴⁶ Од претходно поменутих, Сарајевски санцак је највише увећан припајањем нахија/мудирлука Чајниче (из Новопазарског – претходно Пљеваљског санцака), Вишеград (из Новопазарског санцака) и Кладањ (из Зворничког санцака). У Бихаћком санцаку су спојене нахије, претходно мудирлуци Дубица и Козарац, а у Мостарском Љубушки и Дувно, као и Почитељ и Благај (још и са нахијом Габела). У Склопу Новопазарског санцака се, поред мудирлука бившег Пљеваљског санцака (Пријепоље, Пљевља и Колашин) припојених око 1863/64. године, нашао и нахија/мудирлук Нова Варош

⁴⁵ P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*, 28–31, 65; Н. Šabanović *Bosanski pašaluk*, 233–234; А. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 94, 122,

⁴⁶ Види извор пописа и поделу на нахије: *Статистични подаци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичним турским изворима (=Статистични подаци)*, Гласник српског ученог друштва (=ГСУД) књига 3/свеска 20 старога реда (1866), 221–228.

(из Новопазарског санцака, али и две потпуно нове нахије припојене из Скадарског пашалука – Гусиње и Васојевић (такође Бераш односно Беране)).⁴⁷

Већ следеће године се управна подела стабилизовала и формиране су казе, али са нешто другачијим јурисдикционим подручјима него током провизоријума. Подела на 7 санцака је остала иста: Сарајево (казе Сарајево, Фојница, Високо, Кладањ, Рогатица, Вишеград и Чајниче), Зворник (казе Зворник, Доња Тузла, Сребреница, Маглај са Бирачом, Бијељина са Јањом, Брчко и Градачац), Бања Лука (казе Бања Лука, Тешањ, Дервента и Градишка), Бихаћ (казе Костајница, Крупа, Острожац/Цазин, Бихаћ, Приједор, Стари Мајдан, Кључ и Ново Село / Кулен Вакуф са Петровцем), Травник (казе Травник, Јајце, Ускопље, Гламоч, Ливно), Нови Пазар (казе Нови Пазар, Митровица, Трговиште, Сјеница, Нова Варош, Пријепоље, Пљевља, Колашин, Бијело Поље, Гусиње и Васојевић/Беране), Херцеговина (Мостар, Коњиц, Фоча, Љубушки, Столац, Невесиње, Гацко, Никшић, Билећа и Требиње). На први поглед нема значајних разлика у односу на провизорно решење из 1865. године, али уколико се узму у обзир и нахије појединих каза, измена има. У односу на 1865. годину, Горња Тузла је дефинитивно укорпорирана као нахија у казу Доња Тузла, нахија Брезово Поље је пребачена из мудирлука Брчко у казу Бијељина, Грачаница је постала нахија у кази Градачац, а Маглај и Бирач/Власеница на кратко фигуришу као јединствена каза, мада ће још исте године бити раздвојени у посебне. Нахија Кобаш је пребачена из мудирлука Дервента у казу Бања Лука. Каза Костајница је сада обухватала нахије Дубица и Нови, док је нахија Козарац пребачена у казу Приједор. Зеница постаје на трајно нахија казе Травник, нахије Језеро са Варцаром су постали део казе Јајце, мудирлук Прозор постаје део казе Ускопље, те је нахија Дувно пребачена из мудирлука Љубушки/Дувно у казу Ливно. Нахија Почитељ је пребачена из мудирлука Благај у казу Мостар а Почитељ и Габела су постали нахије у кази Столац. Гацку је укорпорирана област/нахија Пива, а каза Љубушки је сада била без нахије Дувно која је постала део казе Ливно. Према расположивим подацима, каза Кључ је још 1866. године претворена у нахију у склопу казе Ново Село / Кулен Вакуф. У Новопазарском и Сарајевском санцаку није било промена.⁴⁸ Поменуте реформе су значајно измениле управну мапу појединих санцака, али са преуређењима система се није стало ни тада. Каза Гусиње је 1868. године пребачена у Призренски санцак, а нахија Пива (каза Гацко) је 1869. уздигнута у посебну казу. Нахија Грачаница (каза Градачац) постаје посебна каза 1871, нахије Жепче (каза Тешањ) и Дувно (каза Ливно) 1872. године. Нахија Прозор (каза Ускопље) је уздигнута у казу 1877, нахија Шамац (каза Градачац) током 1878. године.⁴⁹

Представљене промене у управној организацији су донекле конфузне. Честе измене и несугласности између извора последица су недовољне истражености ове проблематике као и одређеног степена импровизације османских власти приликом реформи администрације. Табеларни прегледи управне организације по годинама би били корисни, али и изузетно обимни те за потребе овог рада надам се непотребни пошто би се у највећем броју случајева радило о понављању истих из других поглавља.⁵⁰

Хабзбуршка монархија

Хабзбуршка монархија је била састављена од низа посебних политичких ентитета који су поседовали своју територију, структуре власти, правни и управни систем као и друге атрибуте који међусобно нису увек били добро усклађени. Однос централне власти у Бечу и

⁴⁷ O. Blau, *Zur Statistik von Bosnien (=Zur Statistik von Bosnien)*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 2 (1867), 516–518.

⁴⁸ O. Blau, *Zur Statistik von Bosnien*, 516–518; Н. Šabanović *Bosanski pašaluk*, 234; А. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 120–123; L. Đaković, *Političke organizacije*, 15.

⁴⁹ А. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 120–123.

⁵⁰ Управну деобу провинције на санцаке, казе и нахије у одређеним, за наш рад најважнијим годинама је могуће испратити у прегледним табелама о становништву у поглављу *Кретање становништва*.

локалних структура је често зависео од тренутне расподеле моћи а мање од правног статуса. Цар је представљао оличење јединства државе и са својим прерогативима је био главни покретач централизаторских тежњи које су карактеристичне за период 19. века. Монархија се све до пропасти у Првом светском рату налазила у процесу непрестаног редефинисања политичких односа са циљем да се створи функционална и модерна државна власт на читавој територији и да се, по могућности, правни систем и бирократски апарат униформишу. Успешно сузбијање револуције 1848–1849. године је властима у Бечу дало одрешене руке по питању коренитог преуређења државе диригованог из царског двора. Период 1849–1857. године је тако често називан и добом „Баховог апсолутизма“, односно временом када је централна влада у Бечу преко полицијско-војног апарата управљала читавом територијом игноришући локалне политичке структуре. Унутрашњополитичка трвећа и спољнополитички неуспеси у наредном периоду окрњили су реалну моћ Двора, тако да је нови аранжман са политичким противницима био неопходан. Аустро-угарском нагодбом из 1867. године је Монархија у начелу федерализована, односно подељена је на два дела: аустријски и угарски. Договором са највећом супротстављеном политичком снагом, угарским племством, бечке власти су задржале мање-више пуну контролу над унутрашњим питањима и управом у западним круновинама (цислајтанским земљама) док су територије источно од реке Лајте признате као легитимне области у склопу Краљевине Угарске (или угарске круне). Војска, спољна политика и део финаснијских регулација остали су у заједничкој надлежности државе која се сада звала Аустроугарска. Ситуација је додатно закомпликована 1878. године када је Босна и Херцеговина, као османска провинција, додељена Аустроугарској „на управу“. Ова територија је анектована 1908. године. Њен статус је био посебан од самог почетка. Управљано је њоме преко заједничког Министарства финансија и посебних органа а њен коначни статус у држави није решен ни после анексије. Босна и Херцеговина није постала део ниједне од две постојеће политичке целине, остављајући тако простор за даље преуређење система у будућности. Први светски рат и колапс империје спречили су развој поменутог процеса.

Посебност нижих политичких ентитета (круновина) унутар две главне целине у Монархији и касније Аустроугарској, огледала се у појединим случајевима у очувању полу-аутономног деловања законодавних и извршних органа власти. То се посебно односи на простор Угарске, где је посебан Сабор Хрватске и Славоније имао могућност да издаје законе у склопу својих признатих засебних надлежности, одвојено од централног Угарског сабора у Пешти. Основне административне јединице, жупаније, имале су своје скупштине и доносиле су битна правила од којих је зависила регулација многобројних сегмената свакодневног живота, али је њихов утицај временом слабио у корист средишњих органа власти. У периоду 1849–1857. године, за време апсолутистичке владавине Александра Баха, Угарска је званично била подељена на велике округе (укупно 5), без самоуправних права. У периоду 1849–1860. године је на простору југа Угарске постојала и посебна управна јединица Српско Војводство и Тамишки Банат (или Војводство Србије и Тамишки Банат), издвојена из надлежности Краљевине Угарске и под директном управом Беча. Под непосредном царском управом се налазила и Војна крајина, специфична административна област уздуж граница са Османским царством. Војном крајином је у начелу управљао Дворски ратни савет, као посебном војном територијом. Као последица политичких аранжмана и компромиса, Војна крајина је 70-тих година 19. века постепено укидана а делови територије су припајани појединим суседним жупанијама Угарске или њој припадајућих Краљевина Хрватске и Славоније. Простор Краљевине Далмације је био под управом Беча још од 1797. године (уз одређене прекиде за време Наполеонових ратова). Двор је управљао овом круновином непосредно, без давања самоуправних овлашћења све до конституције Сабора 1861. године, али је утицај Беча и у даљем периоду био пресудан у најбитнијим питањима. Далмација је припадала цислајтанском делу Монархије и касније аустријском делу Аустроугарске. Локалне власти су тако све до колапса империје биле

потчињене влади и Царевинском већу (облик парламентарног скупа за асутријски део државе) у главном граду Бечу.

Унутрашња организација поменутих управних јединица се у другој половини 19. века мењала доста често. Војна Крајина је после револуције 1848/49. године била подељена на укупно 14 регимената (пукова) и један посебни батаљон (Тителски или Шајкашки), не рачунајући на 4 регименте Ердељске крајине који су укинати 1851. године. Унутар регимената су као посебне јединице постојали „слободни војно-крајишки комунитети“. Комунитети су представљали пандан слободним краљевским градовима у Угарској, односно урбане средине са одређеним додатним самоуправним правима који нису подлежали командама регимената већ вишим инстанцама.

У Краљевини Далмацији је систем управе био битно другачији него у Угарској или у Војној крајини. Основна јединица управе је била општина (комуна) која је од 1862. године добила неке самоуправне ингеренције. Општине су груписане у котаре (дистрикте) који су испрва имали и судске надлежности у виду мешаних, судско-политичких „претура“ (надлештава). Карактеристика далматинског система представља повезаност судског и управног апарата која је тек постепено напуштана. Судске и политичке (управне) територијалне јединице, мада спојене у виду седишта, нису морале да имају и исти опсег. Судски котари су груписани у велике политичке котаре (политичке дистрикте), којих је од 1850. године било 7. До 1854. године је управа реорганизована и читава круновина је подељена у 4 велика округа, односно окружних капетаната/поглаварстава (Задар, Сплит, Дубровник, Котор) који су се делили на укупно 31 политички котар. Реформама у периоду 1865–1868. године укинута су окружне власти и формирано је укупно 12 политичких котара (Задар, Бенковац, Книн, Шибеник, Сплит, Сињ, Имотски, Макарска, Хвар, Корчула, Дубровник и Котор) који су се даље делили на 80 политичких општина. Политички котар Метковић формиран је 1880. а Брач 1903. године, чиме је Далмација била подељена на укупно 14 политичких котара (Бенковац, Дубровник, Сплит, Шибеник, Задар, Хвар, Корчула, Имотски, Макарска, Книн, Метковић, Котор, Сињ, Брач) и 86 општина. Без обзира на постојање изборног сабора, на челу администрације у Далмацији је читаво време стајало намесништво или местодржитељство (такође и луоготененца или штатхалтереј) у Задру које је именовао Беч директно.⁵¹

Краљевина Угарска је 1849. године подељена на укупно 5 великих дистриката (округа), на челу са дистриктним великим жупаном, који су се делили на већ постојеће жупаније којима су руководили жупанијски одбори.⁵² Већина жупанија је након 1860. године поново успостављена у својим старим границама.

Српско Војводство и Тамишки Банат озваничено је као нова територијална јединица у склопу Царства, изузета из Угарске, царским патентом од 18. новембра 1849. године. Од географских целина Бачке, Баната (жупаније Бачкободрошка, Торонталска, Тамишка и Крашовска) и срезова Рума и Илок у Срему (Сремска жупанија), требало је формирати потпуно нову управну област која се затим делила на округе и срезове. Привремено, од Бачкободрошке, Торонталске и Тамишке жупаније, као и срезова Илок и Рума, требало је формирати подјединицу – Српско Војводство.⁵³ У августу 1851. године је одлуком Министарства унутрашњих послова одређено да се од територије Крашовске жупаније

⁵¹ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (=Povijest institucija)*, Zagreb 1985, 359–360; № 2830: *Erlauss des Ministerium des Innern vom 8. December*, Sammlung der, seit dem Regierungsantritte Sr. Majestät Kaiser Franz Joseph des Ersten bis zum Schlusse des Jahres 1855 erlassenen und noch in Kraft bestehenden, Gesetze und Verordnungen im Justiz-Fache für das Kaiserthum Oesterreich, Band 21, Wien 1860, 403–404; F. Ivković, *Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814–1918*, Arhivski vjesnik 34-35 (1991–1992), 31–51; S. Ćosić, *Obilježja i ustroj austrijske vlasti u Dalmaciji u doba apsolutizma*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 40 (1998), 349–360; P. Korunić, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750–1857. godine, svezak 2 (=Naselja i stanovništvo 2)*, Zagreb 2018, 620–625.

⁵² № 309, Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn 1 (1850), 474–478.

⁵³ № 25, Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich 1849 (1850), 33–34.

креира Лугошки, Тамишке Темишварски, Торонталске Великобечкеречки и од Бачке са сремским срезовима Илок и Рума Сомборски и Новосадски округ/дистрикт. На челу дистриката је стајао Врховни комесар који је био подређен Земаљској влади у Темишвару.⁵⁴ Прецизно разграничење појединих округа и дефинисање делокруга судских котара почело је тек крајем 1851. године.⁵⁵ Формална управна подела Војводства, међутим, није одмах заживела у пракси. Још крајем 1849. године, када је територија Угарске подељена у војне дистрикте, на подручју Бачке и Баната је формиран врховни дистриктски комесаријат за Бачку, Торонтал и Вршац, као опште управно тело са седиштем у Сомбору. Слично, за Тамиш и Крашо је формиран посебан комесаријат са седиштем у темишвару. Ови комесаријати су под собом имале ниже обласне, тзв. владине комесаријате, и још ниже среске комесаријате. Врховни су укинута 1852, а срески тек 1854. године. У међувремену је послове постепено преузимала нова Земаљска влада (од 1853. Намесништво или Местодржитељство) и нови управни органи. Реорганизација управе у 5 округа (дистриката), формално прокламована још 1850. године, на крају је спроведена према новим правилима тек 1853. године. Из округа/дистриката је издвојен главни град Темишвар у посебну јединицу. Војводство је формално укинута крајем 1860, али је примопредаја власти староним угарским жупанијским органима улседила тек у фебруару 1861. године.⁵⁶

У Краљевини Хрватској и Славонији основ реформама после револуције 1848–1849. године представљао је Царски патент, односно октроисани устав из 1849. године којим је постављен темељ читаве Монархије. Потврђена је посебност круновина Хрватске и Славоније у односу на Краљевину Угарску а банска власт је дефинисана као царско намесништво аналогно другим круновинама. Централне институције у Бечу су преузеле врховну надлежност над свим аспектима управно-политичких питања и тиме увеле централизован бирокуратски апарат са јасном хијерахијском структуром у духу општих стремљења за бољом, ефикаснијом и модернијом управом са униформним правилима на нивоу читаве државе. У складу са новим надлежностима Министарство унутрашњих послова је 1850. године издало наредбу о реформи политичких управних власти на простору Хрватске и Славоније са почетком примене од 1. јануара 1851. године. Извршни орган власти је била банска влада на челу са Баном, царским намесником, која је примала наређења централних органа управе, пре свега Министарства унутрашњих послова али и Врховне полицијске области. Подручје круновина је подељено на 6 жупанија (Загребачку, Вараждинску, Крижевачку, Ријечку, Осјечку и Пожешку). Осјечку жупанију је чинила територија предреволуционе Вировитичке жупаније заједно са преосталим делом Сремске. Вараждинској је прикључено подручје Међимурја а сасвим је нова била Ријечка жупанија креирана од делова укинутаг Приморја, од околина Бакра (Ријеке) и Делница. Жупаније су се делиле на 20 котара (или поджупанија) којих је сада било мање него пре револуције регруписањем у веће целине. Истовремено су укинута стара жупанијска окружја као веће управне области. Жупанијске скупштине су у начелу укинута као политичка и законодавна тела, те су жупани преузели све надлежности у смислу извршне власти као царски и бански намесници. Поджупаније (котари) су биле подређене жупанима, чиме је укинута управно-политичка посебност одређених целина попут слободних краљевских градова. Управа је битније реформисана 1853–1854. године усклађивањем са Силвестарским патентом из 1851. године. Банска влада је по називу сведена на намесништво. Број жупанија је смањен на 5 укидањем Крижевачке која је подељена између Загребачке и Вараждинске (формално још крајем 1853. године). Поджупаније су укинута а нови котари (укупно 47, затим 46) су остали нижа управна тела мешовитог управно-судског или чисто управног карактера, у зависности од потреба. Пуна контрола Беча је опстала све до пада владе Александра Баха и општег преуређења Монархије „Октобарском дипломом“ из 1860. и „Фебруарским патентом“ из

⁵⁴ № 192, Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich 1851 (1851), 535–539.

⁵⁵ Архив Војводине (=АВ), фонд 32 (Финансијска управа Српског Војводства и Тамишког Баната), ф. 4272, бр. 21346/3380 (1851).

⁵⁶ З. Стевановић, *Војводство Србија и Тамишки Банат (1849–1861)*, Нови Сад 2014, 36, 40–450.

1861. године. Централизација и модернизација дириговани у Бечу замењени су компромисним повратком на стање из 1848. године уз поштовање одређених, неповратних реформи (пре свега у сфери укидања феудалног система). Цар је одобрио рестаурацију старих жупанијских власти 1861. године, чиме се у Хрватској и Славонији поново уводи систем 7 жупанија, у границама с почетка 1848. године. Тада је поново успостављена и Сремска жупанија издвајањем Илочког и Румског среза из Војводства Србије и Тамишког Баната. Поново су уведена жупанијска окружја (касније поджупаније) и преуређени су котари. Жупанијске скупштине су обновљене и враћене су им широке надлежности. Слободним краљевским градовима је враћена муниципална власт чиме су у принципу поново издвојени из жупанија. Самоуправни карактер жупанија је битно ограничен 70-тих година рестриктивним изборним законима и правилницима о попуњавању нових органа управе чиме су жупаније у ствари постале само продужена рука централне банске власти у Загребу. Царским одобрењем је 1871. године укинут део Вараждинског генералата Војне крајине и територије су прикључене Хрватској и Славонији, тачније Крижевачка и Ђурђевачка регимента су припојене новоформираној Бјеловарској жупанији (поджупаније Бјеловар и Криж). Комунитети Сењ, Сисак, Бјеловар и Иванић такође су прикључени Хрватској и Славонији (Сењ је издвојен из Оточачке регименте 1874. припојен Ријечкој а касније Личкокрбавској жупанији формираној 1886. године; војни део Сиска је издвојен из Друге банске регименте и сједињен са цивилним унутар Загребачке жупаније 1874. године; Бјеловар и Иванић припојени су новој Бјеловарској жупанији). Реформом 1875. године су реорганизоване поджупаније и промењене су границе жупанија. Део Бјеловарске жупаније је припао Крижевачкој и обратно, а неколико општина Пожешке је припало Бјеловарској. Половином 1881. године је царским одобрењем укинут и преостали део Војне крајине, и њене западне територије су прикључене Хрватској и Славонији у виду привремених Војнокрајинских округа. Окрузи су припојени постојећим суседним жупанијама или су формиране сасвим нове великим преустројством 1886. године. Укупно је тада законом у Хрватској и Славонији одређено 8 жупанија (Личкокрбавска, Модрушкоријечка, Загребачка, Вараждинска, Бјеловарско-крижевачка, Вировитичка, Сремска) које су се делиле на котаре. Загребачка жупанија је тако проширена Банским округом (осим неколико општина) као и малим делом Огулинско-слуњског. Општине Северин и Босиљево су уступљене Ријечко-модрушкој жупанији а неколико општина Вараждинској. Претходно поменути жупанија је проширена и Огулинско-слуњским округом (осим неколико општина које су припале Загребачкој и Личкокрбавској жупанији). Личкокрбавска жупанија је била потпуно нова и састојала се из бившег Личко-оточког округа и неколико општина Огулинско-слуњског. Вараждинска жупанија је добила неколико општина из Загребачке као и Крижевачке. Нова сједињена Бјеловарско-крижевачка жупанија изгубила је неколико општина у корист Вараждинске. Пожешка жупанија је проширена целим Градишким округом, деловима Бродског (Горчански котар) и Банског округа (неколико општина) Вировитичка жупанија је остала у истим границама као и раније. Сремска је проширена Петроварадинским округом и са два котара Бродског (Винковци и Жупања).⁵⁷ Управно-територијалне промене у периоду 1851–1886. године су биле веома велике, честе и компликоване за испратити. Жупаније су мењале свој опсег изузетно често што је стварало, и даље ствара, озбиљне проблеме за компаративне анализе.

Слично као у случају Хрватске и Славоније, подручје Војне крајине је у другој половини 19. века пролазило кроз далекосежне управне промене. Као војна област под директном контролом Цара и Ратног савета у Бечу (односно Министарства рата према новој организацији), унутрашња административна подела Војне крајине је следила општи систем

⁵⁷ I. Beuc, *Povijest institucija*, 257–293, 307; P. Korunić, *Naselja i stanovništvo* 2, 652–653; V. Dubravica, *Političko-teritorijalna podjela i opseg civilne Hrvatske u godinama sjedinjenja s vojnom Hrvatskom 1871.-1886 (=Političko-teritorijalna podjela)*, *Politička misao: časopis za politologiju*, 38/3 (2001), 159–172; M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske (=Počeci)*, Zagreb 1985, 72–73, 84–89; Österreichisches Staatsarchiv (=ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv (=AVA), Inneres, Ministerium des Innern (=Mdi), Präsidiale, Karton 1006, 7360/1853, 8837/1853.

војне структуре. Територија се од 1851. године делила на генералате или Земаљске генералкоманде (Загребачка и Српско-банатска у Темишвару), дивизије, бригаде, регименте, компаније као и слободне крајишке комунитете (урбане целине издвојене из надлежности регимената). Ердељски део је дефинитивно укинут, чиме је Војна крајина сведена на укупно 14 регимената. Под Генералкоманду у Загребу су подређене секције, бивше посебне управне области: Карловачка, Банска, Вараждинска и Славонска крајина са укупно 10 регимената који су били означени и бројем (Карловачка: Личка бр. 1, Оточачка бр. 2, Огулинска бр. 3, Слуњска бр. 4; Вараждинска: Крижевачка бр. 5, Ђурђевачка бр. 6; Банска: Прва банска бр. 10, Друга банска бр. 11; Славонска: Бродска бр. 7, Градишка бр. 8). Генералкоманди српско-банатске крајине у темишвару су биле подређене 4 регименте: Петроварадинска бр. 9, Немачко-банатска бр. 12, Румунско-банатска бр. 13 и Српско-банатска бр. 14. Генералкоманди у темишвару је био подређен и посебан Шајкашки (Тителски) батаљон. Дивизије и Бригаде су биле искључиво војни, контролни и посредни органи између регимената и генералкоманди, са ограниченим управним овлашћењима. Свака регимента се делила на компаније (испрва на 12, затим на 6). Основни Крајишки закон из 1850. године је увео и паралелни систем општина на разним нивоима (месни, компанијски, региментски), којим је омогућена ограничена самоуправа у неким унутрашњим питањима. У складу са одредбама и политиком аустро-угарске и затим хрватско-угарске нагодбе 1867–1868. године, Цар је 1869. године прихватио укидање Вараждинске крајине. Крижевачка и Ђурђевачка регимента су 1871. године прикључене новоформираној Бјеловарској жупанији (поджупаније Бјеловар и Криж). Комунитети Сењ, Сисак, Бјеловар и Иванић такође су прикључени Хрватској и Славонији (Сењ је издвојен из Оточачке регименте и 1874. припојен Ријечкој а касније Личкокрбавској жупанији формираној 1886. године; војни део Сиска је издвојен из Друге банске регименте и сједињен са цивилним унутар Загребачке жупаније 1874. године; Бјеловар и Иванић припојени су новој Бјеловарској жупанији). Царском одлуком је 1871. године започет процес развојачења осталог дела Војне крајине укидањем војне и успостављањем цивилне управе. Петроварадинска регимента бр. 9 је подређена генералкоманди у Загребу. Регимента су подељена на веће котаре. Банатски део крајине је започео развојачење 1872. године када је њихова територија постепено почела да буде инкорпорирана у суседне јужноугарске жупаније (Бачкободрошка, Торонталска, Крашовска и Тамишка жупанија). Војна и цивилна управа у остатку Војне крајине су дефинитивно одвојени 1873. године када је њена територија подељена у 6 округа (дистрикта): Личкооточачки (Личка и Оточачка регимента), Огулинско-слуњски (Огулинска и Слуњска регимента), Бански (Прав и Друга банска регимента), Градишки (Градишка регимента), Бродски (Бродска регимента), Петроварадински (Петроварадинска регимента). Регименте су укинуте 1873. године чиме крајишки војници почињу да служе према општим законима о попуњавању јединица. Све до 1881. године су постепено укидани посебни крајишки органи и законодавство те замењени већ постојећим системом са подручја Хрватске и Славоније. Са 1. августом 1881. године Цар је распустио све посебне војнокрајишке органе и пренео њихове надлежности на Бана. Закључно са 1. јануаром 1882. године Бан је пренео све управне надлежности одговарајућим органима Земаљске владе у Загребу, чиме је окончан процес укидања Војне крајине.⁵⁸

Расформирањем Српско-банатске крајине 1872. године, њени су делови припали суседним жупанијама. Петроварадинска регимента је припала Сремској а Шајкашки батаљон Бачкободрошкој жупанији. Далеко компликованија је ситуација била у источним деловима. Првих десет компанија Немачко-банатске као и прве три, заједно са седмом и деловима четврте и шесте компаније Српско-банатске регименте прикључени су Торонталској жупанији. Од пете, осме, делова четврте и шесте компаније Српско-банатске као и једанаесте

⁵⁸ I. Veuc, *Povijest institucija*, 232–246; P. Korunić, *Naselja i stanovništvo*, 652–653; B. Dubravica, *Političko-teritorijalna podjela*, 159–172; F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze, Band 1 (=Specialgeschichte 1)*, Wien 1875, 326, 372–373.

и дванаесте компаније Немачко-банатске регименте формирана је нова област прикључена Тамишкој жупанији. Девета, десета, једанаеста и део шесте компаније Српско-банатске регименте прикључени су Крашовској жупанији. Читава бивша Румунксо-банатска регимента и дванаеста компанија Српско-банатске регименте формирали су посебну Сорењску жупанију са седиштем у Карансебешу.⁵⁹ Крађовска и Сорењска жупанија спојене су у једну у децембру 1880. године.⁶⁰ Потребно је и нагласити да су у одређеним периодима територије слободних краљевских градова, односно градова са муниципалним правима, биле изузете из јурисдикције жупанија. У таквим је случајевима град с амуниципалним правом био у рангу жупаније, са својом посебном територијом.

Након окупације 1878. године, Аустроугарска је у Босни и Херцеговини у принципу задржала управни систем из времена османске владавине уз одређене модификације. Санџаци су постали окружја, казе су преименоване у котаре а многе нахије су опстале као нека врста додатних управних представништава котара у удаљенијим областима названи политичке експозитуре (или политичке испоставе). Општинске управе су увођене тек постепено на простору читаве провинције. Већих је промена било 1880. године када су поједини котари пребачени у друга окружја. Систем је затим на нивоу окружја остао релативно стабилан све до Првог светског рата уз минималне измене. Број котара је, међутим, увећан услед дељења постојећих или уздицања експозитура на ниво истих. За статистику је од значаја и јасније управно одвајање великих урбаних центара, попут Бања Луке, од њихових руралних делова. Поменуте промене је релативно лако испратити на нивоу окружја, али је готово немогуће и на разини котара и општина, услед значајног увећања броја регистрованих насеља у периоду 1879–1910. године и њиховог регруписања. За потребе статистичке анализе осврнућемо се на најкрупније и најзначајније промене у управној подели покрајине.

У тренутку успоставе војне окупационе управе 1878/1879. године, централна власт је задржала основну и затечену поделу на 6 санџака (мутесарифлука) који су преименовани на окружја: Сарајево, Бања Лука, Бихаћ, Травник, Зворник (касније Доња Тузла) и Мостар (Херцеговина). Казе (кајмакамлуци) су постале котари, са истим називом и седиштима као раније. Слично је било и у случају нахија (мудирлука) који су постали политичке експозитуре (исповесте) котарских органа. Провизорна управа је требало да важи све до измена које би одредиле централне власти.⁶¹ Прве велике измене уследиле су средином 1880. године, када је одређено да котари Приједор и Костајница (осим неколико општина) буду пребачени из Бихаћког у Бањалучко окружје, котар Фоча из Мостарског у Сарајевско. Котарско седиште је премештено из Жепча у Зеницу (уз нову експозитуру у Жепчу) а цео котар је пребачен из Бањалучког у Травничко окружје. Експозитура (нахија) Прњавор у Бањалучком котару је уздигнута у котар, али уз припајање делова котара Бербир (Градишка) и Дервента. Котарско седиште је премештено из Доњег Вакуфа у Бугојно (уз нову експозитуру у Доњем Вакуфу). Са друге стране, многобројни котари су деградирани на ниво експозитура: Горажде (котар Чајниче), Орашје (котар Брчко; део територије отпао и у корист котара Градачац), Почитељ. Почитељски котар је деградиран у две експозитуре, с тиме што је део територије припао Љубушком котару (десна страна Неретве), док су новоформиране експозитуре (Утово и Почитељ) подређене котару Столац. У потпуности су укинута експозитуре: Козарац, Језеро, Горња Тузла, Јања, Модрича, Брезово Поље и Горњи Вакуф.⁶² Средином 1883. године је цео котар Кладањ пребачен из Сарајевског у Тузланско (бивше Зворничко) окружје. У исто време је наређено да одређени број насеља и општина котара

⁵⁹ № XXVII/1873, Landesgesetz-Sammlung für das Jahr 1873, Buda-Pest 1873, 170–176.

⁶⁰ № LV/1880, Landesgesetz-Sammlung für das Jahr 1880, Buda-Pest 1880, 400–403.

⁶¹ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (1878-1880): Band I, Allgemeiner Theil. – Politische Verwaltung (=Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze I)*, Wien 1880, 10–19, 71.

⁶² *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze I*, 78; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina – Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880, 5.

Коњиц буде пребачено у котар Невесиње.⁶³ У јануару 1889. године су управно одељени градови Бања Лука и Мостар од руралних делова истоимених котара. Њихове градске општине су уздигнуте у ранг градских котара и директно су били подређени окружним властима. У мају исте године је одлучено да се од 42 општине Бањалучког котара као и експозитуре Скендер Вакуф (у котару Јајце Травничког окружја) формира потпуно нови котар Котор Варош у склопу Бањалучког окружја.⁶⁴ Од 1. јула 1895. године је ступила на снагу одлука о раздвајању котара Костајница у котаре Дубица и Нови (Босанска Дубица и Босански Нови), с тиме што је Костајница постала експозитура у склопу котара Нови. Истовремено је дошло и до пребацивања одређеног броја општина у нове котаре из котара Приједор и Градишка.⁶⁵ Са 1. мартом 1897. године је урбани простор Доње Тузле одвојен од руралних области истоименог котара. Тако је формиран посебан градски котар Доња Тузла. Са 1. јануаром 1898. године је из котара Јајце издвојена експозитура Варцар Вакуф у посебан котар.⁶⁶ Осим поменутих, крупнијих промена, пребацивања појединих насеља или општина из једног котара у други је представљало честу праксу све до Првог светског рата.⁶⁷

Црна Гора

Црна Гора се географско-политички састојала најпре из две велике области – Старе Црне Горе и Брда. Стара Црна Гора је обухватала подручје нахија Катун, Ријека, Љешан и Црмница. Нахије су се даље делиле на више племена (капетанија). Брда су се делила на укупно 7 племена (Бјелопавлићи, Пипери, Куче, Васојевићи, Братоножиће, Морача и Ровце). Број капетанија је 1863. године износио 48. Након Париског мира утврђена је на посебним конференцијама тачна граница Кнежевине. Црној Гори су тада признати делови Грахова, Рудина, Ускока, Дробњака, Никшићка жупа, део Васојевића и Куча. Десет година касније, део Дробњака је опет потпао под контролу Османског царства. Црна Гора је затим значајно проширена према одлукама Берлинског конгреса. Припојени су Бар са делом приморја до Улциња, Подгорица и шира околина на исток као и Никшић све до Жабљака и Крстаца. Улцињ је припојен 1881. године. Северна граница на Лиму је остала дуго времена неодређена. Разграничење је трајало скоро деценију, уз делове који су остали трајно спорни. Земља је 1879. године подељена на 10 области (Ријека, Бар, Вир, Даниловград, Никшић, Горанско, Грахово, Колашин, Андријевица, Подгорица) и укупно 83 капетаније. Нова подела је уследила 1903. године када је Црна Гора подељена на 5 области (Катунско-ријечка, Зетско-брдска, Никшићка, Морачко-васојевићка, Приморско-црмничка) и следеће године на 56 капетанија. Године 1910. број области је поново враћен на 10, мада закон није заживео. Уместо тога је основана шеста (Васојевићка) област. У Балканским ратовима Црна Гора је значајно увећана за области Мојковца, Бијелог Поља, Пљеваља, Берана, Плава, Гусиња, Рожаја, Пећи и Ђаковице. Нови крајеви су 1913. године подељене у 4 области и 9 капетанија. Плав и Гусиње су присаједињени Васојевићкој а Тузи Зетско-брдској области.⁶⁸

⁶³ *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina 1883 – Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1883*, Sarajevo 1883, 125, 286.

⁶⁴ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina 1889 (=Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina 1889)*, Sarajevo 1889, 71–72, 114–115.

⁶⁵ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina 1895 (=Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina 1895)*, Sarajevo 1895, 129.

⁶⁶ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina 1897 (=Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina 1897)*, Sarajevo 1897, 32–33, 147.

⁶⁷ Изузетно је компликовано, можда и немогуће испратити тако детаљне промене кроз период од скоро 30 година. Сматрамо да за потребе овог рада то није потребно нити целисходно. У погледу поређења статистичких података, задовољићемо се сумарним прегледима по окружјима и, евентуелно, котарима код којих су промене биле минималне.

⁶⁸ Р. Љушић, *Историја српске државности II (=Историја српске државности II)*, Нови Сад 2001, 255–266.

ПОЛИТИЧКО-ДРУШТВЕНИ ОКВИР И ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ СРПСКОГ НАРОДА

Српски народ је у другој половини 19. века живео на територији више држава са битно различитим политичко-друштвеним системима и развојним путем. Кнежевина Србија, у принципу настала током Првог и Другог српског устанка, афирмисана је 1815. године као полуаутономна област у склопу Османског царства. До половине 19. века је додатно проширен аутономни статус, остварена је самосталност у унутрашњим питањима развоја и постигнут је високи степен међународног признања посебности Србије као политичког ентитета. Пуна, формална и интернационално призната независност је остварена тек 1878. године, но упркос томе је карактер политичке структуре и њен положај у европским оквирима пре дате године могуће оценити као државност и следствено Србију половине 19. века као државу. Атрибути државности попут дефинисаних граница, успостављених политичких и друштвених институција, посебан правни систем, властити органи силе, вођење спољне политике па и истицање национално-државних симбола (заставе, грбови итд.), чинили су од Србије политички фактор којем је до пуне независности недостајало још свега неколико формалних корака. Присуство последњих османских окупационих војних снага у неколико градова на територији Србије, претходно лимитирано и бројем и оперативним могућностима, окончано је 1867. године чиме је османска надвласт у начелу истицана још само декларативно на међународном нивоу. Формално признање независности и територијалног проширења од стране великих сила као и Османског царства остварено је одредбама Берлинског конгреса 1878. године. Формална припадност Царству није представљала сметњу да српска кнежевина води сопствену спољну политику и да се активно укључује у напоре припадника српског народа на територији под османском контролом за стицањем бољег, равноправног статуса у друштву, који би омогућио несметани развој српске заједнице као такве. Активност је била усмерена пре свега на помоћ хришћанским црквама и школама на простору Старе Србије, као фундаментима у процесу очувања идентитета локалног српског православног становништва које је било на удару протежираних муслиманских заједница. Сличне активности су вођене и после 1878. године, уз додатно проширење просторног и делатног оквира. Непрестано погоршање статуса немуслиманских становника Османског царства на простору Балкана проузроковало је како политичке тензије између Београда и Цариграда, тако и видљиве промене у фактичком стању прилика у Старој Србији, што је имало за последицу и константне миграције припадника српског народа смером ка независној српској држави у потрази за уређенијим и слободнијим оквирима егзистенције. Нерешени проблеми хришћана у европском делу Османског царства дестабилизовали су опште прилике на тим просторима и довели у питање легитимитет опстанка таквог државног оквира. Тензије између Србије и Османског царства су кулминирале први пут за време тзв. Велике источне кризе 1875–1878. године када је у српско-турском конфликту што војним, али знатно више дипломатским путем постигнуто ослобођење пространих области јужно од српских граница и, већ поменуто, формално и међународно признање српске државности. Друга кулминација лоших односа уследила је почетком 20. века, када је, уз претходни договор балканских хришћанских држава око послератног уређења граница, отпочео ратни сукоб са циљем коначног ослобођења преосталих османских територија у Европи. Србија је у оба Балканска рата 1912–1913. године територијално увећана, а у новим крајевима је започет процес реформи друштвених односа који је напрасно прекинут избијањем Првог светског рата. Односи са другим државама нису увек били добри и углавном су овисили од перцепције решавања српског питања у Османском царству. Уједињење два бугарска ентитета 1885. године, уз кршење одредби Берлинског конгреса и претњу по српске националне интересе, завршило се отвореним војним сукобом и српским поразом, после чега је присуство бугарске државе (формално независне тек од 1908. године али у пракси заправо већ од 1878) прихваћено као трајна реалност. Бугарска је на простору Старе Србије представљала конкурентну снагу по

питању привлачења локалног становништва за покрет ослобођења и доживљавања као претња услед територијалних аспирација и асимилационих тенденција према поменутом простору и популацији. Односи са Хабзбуршком монархијом су, такође, зависили углавном од тренутне ситуације и активности Беча на простору Босне и Херцеговине и Старе Србије, подручја на које је бечки двор полагао одређена права. Кулминација напетости је уследила почетком 20. века, када је најпре 1906. избио царински рат између Србије и Аустроугарске, праћен кризом око анексије Босне и Херцеговине од стране Монархије 1908. и, напokon, почетком отвореног рата између две државе 1914. године. На унутрашњем плану, Србија је реформама и развојним програмима настојала да надокнади заостајање за државама централне и западне Европе које је било видљиво и мерљиво у већини сегмената. Изградња државних институција, развој привреде, ширење инфраструктурних мрежа (саобраћајница, телеграфа итд.) као и унапређење школско-просветних прилика били су у фокусу политике током читавог периода. Трагање за адекватним политичким системом, који би задовољио потребе за модернизацијом друштва али и одговарао специфичностима српских прилика, заокупљало је јавност Србије читаво време и резултовало је и у честим реформама, новим уставним концептима као и одређеној политичкој нестабилности. Исход политичких трзавица су представљале честе, чак и кржаве смене династија на српском престолу, политички анимозитети и странчарења, континуиране кризе влада и власти, те, и у неким случајевима, својеврсне блокаде државног система. Од 1842. године је на српском престолу био кнез Александар Карађорђевић, суштинске лишен реалне власти која је била концентрисана у влади Савета и тзв. уставобранитеља све до 1858. и његовог свргавања с власти. Краткотрајни повратак кнеза Милоша (1859–1860. године) и затим снажнија власт његовог наследника Михаила (1860–1868. године), праћени су унутрашњим реформама и активнијом спољном политиком. Убиство кнеза Михаила Обреновића 1868. године, није узроковало смену династија, али је увело Србију у нову форму намесничке власти до пунолетства новог владара. Под кнезом, од 1882. године краљем Миланом Обреновићем (1868–1889), конфронтација са Османским царством је држави донела територијална проширења и међународно признање, али су унутрашње прилике опет узроковале преурањену смену на престолу када је 1889. године његов син Александар, као малолетан, устоличен за краља. Немирни и несређени односи унутар династије, али и велике напетости међу главним политичким снагама у земљи увели су државу у период кризе који је окончан крвавим пучом 1903. године. Убиством краља Александра смењена је и династија Обреновића а на престо је устоличен Петар Карађорђевић (1903–1918; краљ Краљевине СХС 1918–1921). Нова динамика решавања тзв. источног питања (контролисаног истискивања Османске власти из Европе) и спољнополитички курс власти у Београду условили су конфронтацију Србије и Аустроугарске око више круцијалних питања и на крају кулминирали избијањем Првог светског рата. У случају друге српске државе на Балкану, Црне Горе, развојни пут је имао сличне тенденције као у Србији. Развој институција, инфраструктуре и привредних капацитета, али и успостављање функционалних односа између племенских структура као превладавајућег модела колективног организовања у Црној Гори, представљали су кључна унутрашња питања кнежевине. Доласком на власт Данила Петровића 1852. године спроведено је и раздвајање владичанске и световне власти, чиме државност губи чисто теократски карактер и преузима одлике модернијег, секуларног модела. У спољној политици је Црна Гора под кнезом Данилом, као и под његовим наследником Николом (1860–1918. године), била на курсу конфронтације са Османским царством у погледу борбе њених хришћанских поданика за стицањем бољег статуса и националним ослобођењем. Црна Гора је са Османским царством била у ратном конфликту 1852–1853, 1858, 1862, 1876–1878. и 1912–1913. године. У већини случајева је из ратова излазила територијално проширена, како према истоку и северу на простор Старе Србије, али и на запад у Херцеговину. Суседне области на југу на које је Црна Гора имала аспирације, у Боки Которској, углавном су припале Аустроугарској изузев јужнијих Бара и Улциња који су ослобођени 1881. године. У односима са Србијом се у првом плану истицало

династичко питање око уједињења обе државе и проблем ослобођења сународника на османским територијама.⁶⁹

Почетком 19. века Османско царство је започело процес потпуног преуређења целокупног политичког и друштвеног система. Поменути процес, познат као „танзиматске реформе“, трајао је деценијама и у ствари никада није ни окончан. Узор при формирању нових институција и преобликовању права налажен је у западној Европи, али је османски систем увек задржавао карактеристике муслиманског и оријенталног друштва. Стуб друштвеног уређења до реформи је представљала верска подељеност на муслимански, владајући, и немуслимански (рајетински, махом хришћански) потчињени слој становништва. Сви државни и друштвени сегменти су подлежали наведеној подели, од концепта власништва и својине (пре свега земљишта), преко пореске политике па све до породичних односа, регулација је увек следила верски кључ. Султан Абдулмецид I. (1823–1861) је издавањем Хатишерифа од Гилхане 1839, и Хатихумајума 1856. године, старе, у начелу феудалне односе, укинуо и проглашена је једнакост свих поданика без обзира на веру. Прокламовано је и право хришћана на одређени вид репрезентације, праведно убирање пореза, слободно исповедање вере итд. Реформе су представљале одговор власти на све веће тензије међу хришћанским становништвом у европском делу Царства, реалну и видљиву заосталост државе по свим питањима у односу на европске земље, и, пре свега, као покушај да се умире и смање захтеви великих сила које су Османско царство оптуживале за неприхватљив однос према поданицима хришћанске вероисповести и давале у одређеним случајевима потпору истима за њихове тежње за националним ослобођењем. Средином 60-тих година је Царство започело експериментални програм увођења нове врсте управе, називане и вилајетском, формирањем Дунавског вилајета 1865. године. Вилајетска управа је подразумевала јачи бирократски апарат, већи број и гушћу мрежу институција, одвајање судске и извршне власти, праведније убирање пореза итд. За хришћане је од значаја било успостављање саветодавних тела (меџлиса) при органима локалне али и вилајетске управе у која су требало да улазе и лица немуслиманске вере. Предвиђени су и програми унапређења општинских прилика изградњом инфраструктуре, увођењем нових технологија у привреду, подизањем школства и ширењем писмености и томе слично. Помака по питању статуса немуслимана у Царству је несумњиво било, али су равноправност, лична и имовинска безбедност хришћана у европском делу државе били ипак више декларативног карактера него реално спровођена политика на терену. Неповећење немуслимана према властима као и међуверске и међунационалне тензије само су додатно продубљене у другој половини 19. века. Верски и национално хетерогене области Царства су практички биле у непрестаном стању криза, које су се манифестовале кроз честе побуне, масовне злочине, притужбе потчињених група, насилна миграциона кретања и општим стањем нестабилности. Осим лоших односа на релацији муслимани – хришћани, тензије су избијале и између појединих немуслиманских група као последица различитог виђења будућег решења националног питања и ослобођења. Осим српске и грчке националне државе, формираних још у првој половини 19. века, национални покрет Бугара је добио своју прву праву афирмацију 1870. године оснивањем Егзархије, као посебног православног милета (верске заједнице) бугарског карактера. Деловањем егзархијских свештеника се ширила не само политичко-црквена мрежа бугарског покрета за ослобођење, већ се агитовало и међу припадницима других народа за приступање бугарском националном корпусу. Због тога је Егзархија убрзо дошла у спор са Цариградском патријаршијом и грчком државом, као и Кнежевином Србијом који су ју оптуживали за насилно превођење српских или грчких православних верника у Царству, уз пропагандну

⁶⁹ Детаљније у синтезама о историји Србије и Црне Горе и шире: Р. Љушић, *Историја српске државности II*; В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарџић, *Наличја модернизације: српска држава и друштво у време стицања независности (=Наличја модернизације)*, Београд 2017; *Историја српског народа, књига. 5, свеска 1 (=Историја српског народа 5/1)*, Београд 1981; *Историја српског народа, књига. 6, свеска 1 (=Историја српског народа 6/1)*, Београд 1983; В. Маровић, *Економска историја Црне Горе (=Економска историја Црне Горе)*, Podgorica 2006; Ж. Андријашевић, *Историја Црне Горе (=Историја Црне Горе)*, Београд 2016, 202.

делатност, са циљем да се на тим просторима створи Бугарска држава. За време Кримског рата (1853–1856), Османско царство је испрва било под великим притиском Русије али је на крају Париским миром углавном поштеђено губитака. Суверенитет над Молдавијом и Влашком је био потврђен, али су обе кнежевине у начелу добиле полу-независност и 1859. године су персоналном унијом уједињене у будућу румунску државу. Током велике источне кризе 1875–1878. године, Османско царство је ратовало на више фронта, против Русије, Србије, Црне Горе, као и против хришћанских поданика на европском тлу који су се отворено побунили против надвласти Цариграда. Као резултат Берлинског конгреса, Османско царство је изгубило простране територије у корист Србије и Црне Горе које је морало да призна за независне државе, прихвати аустроугарску управу над Босном и Херцеговином (која ће 1908. године бити и анектована), одобри формирање формално вазалне Кнежевине Бугарске и посебне аутономне источне Румелије (етнички бугарског карактера), и да се помири са још многим другим уступцима. Супротно одредбама Конгреса, обе бугарске области су 1885. године уједињене силом што је годину дана касније Султан Абдул Хамид II. (1876–1909) у начелу признао одобревши кнежевима Бугарске трајну гувернерску власт у источној Румелији. Практички независна, Бугарска је то постала формално 1908. године уз уздизање у статус Краљевине. Османском царству су под директном контролом у Европи остали само Тракија и делови централног Балкана. На том подручју су се сукобљавали интереси балканских држава, што је имало за последицу да оне подстрекују и организују веома снажну пропагандно-националну активност међу сународницима на османској територији. Циљ поменутих активности је било очување идентитета локалног становништва и припрема за њихово евентуелно ослобођење. Османско царство није умело да одговори на основне захтеве и потребе хришћанских поданика и губило је њихову подршку за опстанак османске управе на тим просторима. Велике силе, у првом реду Аустроугарска и Русија, као непосредно заинтересоване за решење источног питања, усагласиле су се око потребе да се Османском царству наметне нови програм реформи на централном Балкану. Након избијања тзв. Илинденског устанка у августу 1903. године и његовог брзог и крвавог гушења од стране османских власти, споразумом у Мирциштегу је одређен нови програм реформи на простору Косовског, Битољског и Солунског вилајета уз директну контролу неке од великих сила у појединој области. Ситуација на терену се није битно побољшала а у самом средишту Османског царства су дуго потискивани и игнорисани проблеми довели до насилне промене власти. Младотурском револуцијом 1908. године Абдул Хамид II. је најпре приморан на враћање Устава из 1876. године и увођење парламентарног система, да би после контрареволуционих активности био и свргнут наредне године а уместо њега инсталиран његов брат Мехмед V. (1909–1918). Промена форме власти и прокламована демократизација друштва и државе уз већа права за немуслиманско становништво Царства, праћени и одржањем избора и формирањем царске скупштине, нису успели да спрече дезинтегративне процесе. Велике силе, балканске државе као и хришћански поданици у европском делу Царства, сматрали су коначно потискивање османске власти из Европе за неминовно решење нагомиланих проблема и националног питања. После оба Балканска рата (1912–1913) Османско царство је у Европи задржало само мањи део поседа у Тракији док су Србија, Грчка, Црна Гора и Бугарска ослободиле поједине делове бивших вилајета и тиме де факто окончали вишевековну надвласт Османлија над Балканом.⁷⁰

⁷⁰ Детаљније у синтезама о историји Османског царства и шире: S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (=History of the Ottoman Empire), New York 1977; И. Ортали, *Најдужи век империје* (=Најдужи век империје), Београд 2004; В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)* (=Југоисточна Србија), Ниш 1996; В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године* (=Лесковац и ослобођени предели), Лесковац 1975; М. Çelik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868* (=Tanzimat in the Balkans), Необјављена мастер теза (The Department of History: Bilkent

Хабзбуршка монархија није била држава у класичном смислу тог појма. Монархија је представљала универзално царство, без ослонаца на јединствену националну или верску структуру и састављена од већег броја посебних политичких ентитета који су испрва били спојени искључиво у личности владара. Временом је из персоналне моћи династа изграђен и ефикасан систем власти у облику државних институција које су имале ингеренције на комплетној територији Монархије. Локалне институције власти на нивоу појединих политичких ентитета (најчешће у статусу круновина) или нижих управних области, задржале су одређене самоуправне надлежности што је резултовало појавом различитих политичких, управних, правних, привредних, монетарних и других система на тлу државе који нису увек морали бити међусобно компатибилни. Истицање посебности и независног политичког деловања у односу на владара је било нарочито практиковано од стране угарског племства које је за простор Краљевине Угарске перцепирало концепт сталешке државе у којој политичка моћ проистиче из права сталежа док је власт само делегирана изабраном краљу. Хабзбуршка династија, као наследна кућа угарске круне, одбијала је такву концепцију и прокламовала супериорну моћ владара као носиоца политичке моћи према устаљеној пракси средњовековних европских држава. Сукоби између владаревог Двора у Бечу и угарских сталежа, окупљених у институцији Сабора у Будиму као и у локалним – жупанијским скупштинама – никада није до краја решен, већ је непрестано тињао на површини нестабилних политичких прилика уз повремене ескалације. Револуција 1848–1849. године представља најнасилнији пример кулминације поменутог сукоба у 19. веку и истовремено историјску раскрсницу у развојном путу Монархије. Конзервативна дворска власт, оличена у канцелару Метерниху, смењена је а са престола је абдицирао цар Фердинанд I. (1835–1848) у корист свог синовца Фрање Јосифа I. (1848–1916). Поразом револуционарних снага и завршетком ратних сукоба 1849. године, почела је нова епоха у историји Царства. Победничка царска власт увела је војну управу на свим претходно побуњеничким просторима, наполе у читавој Угарској, лишећи тако угарско племство и Сабор политичке моћи. Пројекат реформисања комплетне Монархије успостављањем функционалне централне власти у Бечу која би руководила сложеним бирократским апаратом у читавој држави, спровођен је у етапама током 50-тих година 19. века, у време тзв. Баховог апсолутизма. Министарство унутрашњих послова, под руководством Александра Баха, држало је главне полуге власти – управни и полицијски апарат. Управно-политичким прекомпоновањем Царства се настојало успоставити нека врста баланса моћи и ефикаснија управа са циљем изградње државе према модернијим начелима али уз задржавање апсолутне контроле Двора. Формиран је и нов политички ентитет – Српско Војводство и Тамишки Банат, док је Угарска подељена у округе а стара жупанијска, следствено и племићка власт били су укинута. Дириговане реформе и централизаторске тенденције Беча нису биле могуће без финансијске и спољнополитичке стабилности. Сукоб око првенства у решавању тзв. немачког питања са Прусом, као и спор са Пијемонтом и Француском у погледу италијанског уједињења које је подразумевало и губитак хабзбуршких посела на северу Италије, негативно су утицали на позицију Двора и реалну снагу власти у односу на политичке противнике унутар Монархије. Лоши резултати аустријске дипломатије за време Кримског рата (1853–1856) и пораз Царства у рату са Француском и Пијемонтом 1859. године, уз губитак Ломбардије, утрели су пут унутрашњој кризи која је владара приморала на промену курса. Централизаторска и апсолутистичка владавина је ослабљена поновним успостављањем старих институција у Угарској, увођењем својеврсне квази-парламентарне структуре и реорганизовањем политичког система путем специфичног вида уставног концепта државе издавањем царске „Октобарске дипломе“ 1860. и њеном ревизијом у виду „Фебруарског патента“ 1861. године. Осим што су поново успостављене старе сталешке структуре власти у Угарској, политичким елитама у Пешти су учињени додатни уступци

припајањем Српског Војводства угарским жупанијама и признањем суверених права Угарске круне и над територијом Ердеља. Сукоб са Пруском око карактера немачког националног уједињења кулминирао је ратом и тешким аустријским поразом 1866. године који је у потпуности срушио царску позицију у односу на политичке опоненте. Са циљем да се унутрашње прилике стабилизују и избегне отворени сукоб, 1867. године је постигнут споразум између Цара и представника угарске политичке елите, као најмоћнег дела двору противничких снага, познат као Аустро-угарска нагодба. Договором је Царство у начелу претворено у „дуалну Монархију“, односно подељено је у две политичке целине – аустријску и угарску – које су у већини унутрашњих питања водиле самосталну политику док су на заједничком, целодржавном нивоу Цару остале ингеренције у домену војске и спољне политике, као и неких других мање битних области. Специфичним начином федерализације Царства је политичка моћ заправо била подељена између бечког Двора и Угарског сабора. Заједничке институције, попут Царевинског већа, у принципу су функционисале само у аустријском делу Монархије и нису имале реалну политичку моћ. Асиметрично изграђен систем институција је додатно искомпликован окупацијом Босне и Херцеговине 1878. године и њеном анексијом 1908, пошто наведена територија није била саставни део нити једне од целина и представљала је „заједнички домен“ којим се управљало преко комисија и заједничког Министарства финансија. У аустријском делу Царства централизација ефективне моћи у структуре бироградског апарата Двора у Бечу није значила истовремено и укидање посебних политичких ентитета или њихових институција. У потрази за новим решењем бољег преустроја државе, која је трајала све до пропасти Монархије, појединим круновинама су признаване па одузимане одређене надлежности, успостављане су нове институције (попут Далматинског сабора) или укидане старе, омогућиван је активнији и слободнији политички живот или би он био додатно гушен и цензуриран, све у зависности од тренутних прилика и потреба централних власти. У угарском делу Царства је, са друге стране, централизаторска политика владе у Пешти представљала континуитет деловања власти у односу на „периферију“. С изузетком Хрватске и Славоније, чија је политичка елита успела да искористи повољну ситуацију и са представницима власти у Пешти склопи посебан споразум, тзв. Хрватско-угарску нагодбу 1868. године, о признању права на одређену засебну управу независну од Пеште, за остале делове Угарске није било предвиђено никакво право на испољавање и остваривање специфичних интереса у виду самоуправних овлашћења. Жупанијске области или Слободни краљевски градови, у ранијем периоду политички веома моћни и самостални, све више су губили самоуправни карактер и претварани су у продужену руку централне бирократије. Осим централизације, као главне одлике политике угарске владе у домену управе све до Првог светског рата, од посебне је важности био и карактер државотворно-националног концепта какав је усвојила и пропагирала власт у Пешти. Национално питање, у иначе етнички изразито хетерогеној Угарској, је сходно том концепту требало решити једноставном негацијом националног идентитета других, немађарских народа, односно прокламовати постојање једног јединственог политичког мађарског народа на комплетном простору Угарске круне. Услед посве нереалних очекивања да ће се многобројне националне заједнице преко ноћи одрећи своје посебности, осмишљен је систем њиховог полу-признавања као посебних племенских, језичких, верских и других група које, међутим, су у начелу и даље биле део јединственог политичког народа. У интересу њихове боље интеграције у мађарску политичку нацију, односно асимилације других народа у Мађаре, спровођен је програм обавезног усвајања мађарског језика за све становнике, који је сматран као најприкладнији и најмоћнији алат у процесу жељеног културолошко-идентитетског прекомпоновања популационе структуре. Политички систем, како на нивоу Угарске, тако и на целодржавном нивоу, није омогућавао да се легалним путем пробије монопол моћи Двора и угарско-мађарских елита, и да остале националне заједнице на тај начин представе, и у прихватљивој мери и остваре, своје специфичне легитимне интересе. Слична ситуација је постојала и на простору Хрватске и Славоније, где је монопол политичких елита изнедрио појаву и затим имплементацију

концепта хрватског политичког народа као јединог постојећег на том подручју, чиме је негирана посебност многобројног српског народа. Угарске и хрватске политичке елите су приликом договора са Бечом извојевале и додатан уступак у виду чврстих изјава о намерама те затим и саму имплементацију одлука о укидању Војне крајине, и припајању њених делова жупанијама угарске круне (у периоду 1872–1882. године). На тај начин је промењена и унутрашња политичка мапа Монархије, са значајним последицама по прилике српског народа. Релативна политичка стабилност остварена 1867. године нагодбом трајала је до почетка 20. века када су нове друштвено-политичке прилике, идеје о преустројству Монархије и све јаснији захтеви мађарских елита за пуном независношћу, иницирале талас криза. Спољнополитички курс је био усмерен на решавање тзв. источног питања, као и на репозиционирање у новим односима великих сила које су биле ближе конфронтацији него договору о новом светском поретку, што је истовремено имало импликације и на унутрашња питања. Царински рат са Србијом, анексија Босне и Херцеговине, зближавање са Немачким царством и усаглашавање са њеном спољном политиком, водили су ка концентрацији капацитета Монархије на Балкан, и у директну конфронтацију са интересима Србије, Црне Горе и дела великих сила са кулминацијом у избијању првог целосветског конфликта у историји.⁷¹

Положај српског народа у датим околностима није свугде и у свако време био исти. У случају Србије и Црне Горе, српски народ је имао карактер државотворног, и уз апсолутну већину у становништву није ни било потребно дефинисати његов статус на неки посебан начин. Срби су били грађани своје земље са свим правима и обавезама које нису зависиле од националне припадности и посебног вида организовања. Делимично се може утврдити специфичан статус српских и црногорских грађана до 1878. године и међународног признања, пошто су исти, бар формално, и даље били поданици Османског царства и као такве су их могли, али нису и морали, да третирају у другим државама.

Положај српског народа у Османском царству и Хабзбуршкој монархији је био битно другачији од онога у Србији или Црној Гори. Тој проблематици је посвећена готово непрегледна литература и тема је добро позната научној јавности. Није потребно се удубљивати у детаље развоја дате проблематике пошто би то по свакако излазило ван оквира наше теме истраживања али и прикладног обима. Основне црте статуса српског народа у оба царства је, међутим, корисно навести како би и контекст одређених одлика статистике био јаснији.

На подручју Османског царства, етнички и верски хетерогене империје, положај муслимана је до танзиматских реформи био и званично, а затим и даље у пракси поистовећиван са владајућим слојем. Ислам је представљао окосницу верско-идеолошке структуре Царства, а његови следбеници су сматрани за једине праве вернике док су остале религиозне групе одбациване као неверничке. За хришћане је и после декларативног изједначавања статуса свих поданика Царства без обзира на веру или порекло било резервисано место другоразредног становништва, лишеног права да врши државну службу, учествује у политичком животу државе, те чак онемогућен у равноправном учествовању у судским, имовинско-правним, образовним и свим осталим сегментима друштва. Рајетински статус подређених обрађивача земље из феудално-спахијског доба постепено је укидан, али не и уз очекивану аграрну реформу која би земљишта уступила вековним држиоцима.

⁷¹ Детаљније у синтезама о историји Хабзбуршке монархије и шире: А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија: 1809-1918: историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001; R. A. Kann, *The Multinational empire : nationalism and national reform in the Habsburg monarchy 1848-1918. Vol. 1-2*, New York 1983; В. Јелавић, *The Habsburg Empire in European affairs 1814-1918*, Hamden 1975; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002; С. Гавриловић *О Србима Хабзбуршке монархије*, Београд 2010; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији : 1526-1918. 2, Од Благовештенског сабора до слома Аустроугарске: 1861-1918*, Нови Сад 2016; Т. Крајачић, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : (1882-1903)*, Сарајево 1987; Д. Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској (=Помађаривање у бившој Угарској)*, Нови Сад 1935; *Историја српског народа, књига 5, свеска 2 (=Историја српског народа 5/2)*, Београд 1981; В. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији : 1848-1914 (=Историја Срба)*, Београд 1991; М. Gross, *Роџеси*.

Уместо власништва, све чешће се дешавало да хришћани буду лишени своје земље и постану чифчије, односно да ју де факто узимају у најам од нових власника – чифтлук-сахибија. Процес претварања некадашњих спахијских имања у приватне поседе, тзв. читлучење, обележило је читаву другу половину 19. века као један од доминантних проблема православних Срба на османском тлу. Осим економске неправедности, за хришћане је представљао велики проблем и успостављени правно-политички оквир система који у Османском царству у начелу није препознавао националне заједнице као судионике у политичком процесу. Једина врста самоорганизовања немуслиманских становника која је била дозвољена од стране власти, били су званично признати „милети“, односно верске заједнице. Милети су имали одређена самоуправни права у домену верске проблематике и са тим скопчаним сегментима породичног права као и образовања. Осим тога, можда и најзначајнији атрибут милета јесте било њихово право на институционално организовање и деловање, што је на посредан начин омогућавало подређеним народима у Царству да комуницирају са највишим нивоима државне власти и активније учествују у решавању акутних проблема. Након укидања Пећке патријаршије 1766. године, као посебног милета са изразито српским националним карактером, православни Срби су своје верско-националне интересе могли да остварују само у склопу и посредством Цариградске патријаршије која је по свом карактеру била више грчка и није одговарала реалним потребама словенских народа на Балкану. Бугари су преко новостворене Егзархије 1870. године успели да остваре успостављање сопственог милета, али Срби нису ни до краја постојања Царства. У времену све значајније улоге националног идентитета у процесу коренитих промена друштвеног и политичког организовања у југоисточној Европи, недостатак институционалног оквира који би српском народу у Османском царству омогућио нормално и званично учествовање у механизмима система, значило је, де јуре али и де факто, и својеврсно непризнавање егзистенције српске заједнице као легитимног чиниоца у политичким процесима. Српски народ је, стога, у османској Европи био у двоструко неповољном положају, као превасходно хришћански и тиме подређен у односу на муслимане, али и непризнат под својим националним именом и уклопљен у ширу, не увек наклољену општеправославну заједницу. Неповољан статус је имао озбиљних последица на могућности обезбеђивања основних потреба за слободном упражњавању вере, организацији школске мреже али и простом очувању националног идентитета. Постојале су иницијативе да се на Порти обезбеди успостављање посебног српског милета, те чак и неки алтернативни начини званичног изјашњавања и признавања српске посебности, али су сви покушаји на крају остали без опипљивих резултата. За простор Скопске и Рашко-Призренске митрополије је крајем 19. века постигнут компромис којим је обезбеђено да у поменутиим епархијама, деловима Цариградске патријаршије, на челу буду српски епископи, што је представљало једну врсту алтернативног решења црквеног питања на тим подручјима и битан фактор у очувању идентитета тамошњег српског становништва. У жеку Младотурске револуције, 1908. године, по први пут су османски Срби добили могућност политичког организовања на разини странака или покрета. Формирањем Српске демократске лиге, као политичке групације која је званично деловала у Царству, Срби су добили нови институционални оквир, али је општа политичка криза већ била у терминалној фази. Балкански ратови 1912–1913. године су окончали вековну османску надвласт над Балканом и тиме питање статуса српског народа у Царству учинили беспредметним.⁷²

⁷² Детаљније у многобројној литератури – избор: *Историја српског народа* 6/1, 328–350; Ђ. Микић, *Младотурски парламентарни избори 1908. године и Срби у Турској* (=Младотурски парламентарни избори), Зборник радова Филозофског факултета – Приштина 12 (1975), 155–209; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 17–182, 305–360; М. Јагодић, *Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910* (=Нуфуско питање), *Историјски часопис* 57 (2008), 343–354; Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Приштина-Горњи Милановац 1991; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом Веку (1492–1992)*, Београд 2007; Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века* (=Друштвене и економске), Београд 1988.

На простору Хабзбуршке монархије су Срби живели у више политичких ентитета, али је питање њиховог статуса било испрва регулисано централно преко Двора у Бечу и издатих Привилегија које су омогућиле својеврсну народно-црквену самоуправу. Карловачка митрополија је била призната као кровна организација православних Срба преко које је обезбеђена аутономија у областима породичног права, школства па и неких других сегмената. На простору Војне крајине, православни Срби су живели у статусу крајишника-војника, на тлу директно подређеном Цару и уз одређену заштиту преко поменутих привилегија и Митрополије од покушаја њихове конверзије у католичку веру, владајућу религију у држави. На простору Угарске су православни становници 1791. године званично проглашени за равноправне грађане, што се, међутим, могло и тумачити као покушај укидања специјалног и званично признатог статуса путем привилегија. У другој половини 19. века, услед јачања локалних политичких снага у Угарској, Хрватској и Славонији, које су се углавном формирале на основу националних а мање око идеолошких питања као везивног ткива, отворило се и питање статуса Срба као народа у Монархији. Црквено-народна аутономија, оличена у Карловачкој митрополији, није омогућавала адекватно политичко деловање у склопу нових механизма страначко-парламентарног живота, тако да су временом настајале и посебне српске политичке организације. Српски народ је у Српском Војводству видео делимично задовољење за афирмацијом националне и политичке посебности у Монархији. Идентитет Срба и његово место у уставно-правном поретку Угарске са Хрватском и Славонијом је после укидања Војводства решавано на Саборима у Будимпешти и Загребу. Концепт мађарских и хрватских политичких елита, које су захваљујући изборном систему уживале монопол у власти, о поистовећивању земље са националним бићем у смислу пропаганде јединствености свег становништва као једног „политичког народа“ без обзира на разлике у вери, пореклу па и језику, значило је и деградацију Срба на ниво суб-националне заједнице и негацију њихове политичке посебности. Идеје о јединственом „мађарском или хрватском политичком народу“, реметиле су процес хомогенизације српског народа на тлу Монархије и онемогућавале адекватно заступање легитимних националних интереса. Српски заступници су у више наврата захтевали експлицитно признање српске индивидуалности на датом простору. Хрватски сабор је 1861. и 1866. године донео закључке који се могу по карактеру тумачити као индиректна признања постојаности српског народа, али афирмација истог као посебног политичког чиниоца је изостала, како формално а још више у пракси. На осталим пољима, попут питања језика у администрацији или школству, српски предзнак је у начелу увек избегаван или је само допуштан. Начелно се полазило од теза о мађарском карактеру Угарске и хрватском карактеру Хрватске и Славоније, уз јасне аспирације на суседну круновину Далмацију и на Војну крајину у аустријском делу Царства, с тиме што се другим народима само признавало постојање у облику својеврсних културних заједница, не и равноправних државотворних компоненти. У том смислу је била и регулација о употреби језика озакоњена у Угарском сабору 1868. године, која је популарно прозвана „законом о народностима“. Мађарски језик, мађарска државна идеја и мађарски политички народ постављени су истим као и потоњим законима увек на прво и основно место, као фундамент државе.

У управи, школству и другде је мађарски језик дефинисан као главни комуникацијски облик. Остале националне заједнице су заправо деградиране на културолошки другачији саставни део јединственог мађарског народа којима је дозвољено испољавање посебности само уколико то не би реметило јединство политичке нације. Срби су у много наврата покушавали да издејствују право признање српске индивидуалности и легитимности политичке посебности, али се то никада није обистинило. Саставни део тежњи српских политичких елита је било и решавање српског питања путем територијалне аутономије, као најподеснијег и најзахвалнијег начина редифинисања међунационалних односа у Угарској. Напрасно укидање Војводства 1861. године, а затим и припајање Војне крајине жупанијама Угарске, Хрватске и Славоније, распршили су такве идеје. Проблематика признања српске

посебности у Хрватској и Славонији је добила на још већем интензитету управо услед припајања крајишких области са многобројним српским становништвом. Велики број Срба уз спору, али ипак постојећу демократизацију друштва, натерали су и политичке елите Хрвата и Мађара на спорадичне уступке и компромисна решења. Аспирације према Далмацији, а касније и према Босни и Херцеговини није било могуће аргументовано утемељити без сарадње са српском политичком елитом, што је имало за последицу склапање углавном краткотрајних коалиција, уз декларативне а понекад и практичне уступке. Позиција Срба у Монархији, стога, све до Аустро-уграске нагодбе 1867. године је била у начелу овисна о Двору у Бечу, уз све већи уплив локалних политичких структура. Од нагодбе све до пропасти Монархије, статус народа је требало обезбедити у новим околностима и у склопу једног, у принципу, противнички настројеног система који је негирао и саму егзистенцију српског националног бића. Срби су, формално били равноправни грађани у Угарској и у Хрватској са Славонијом, али их у пракси као такве систем није признавао, већ само као индивидуалце који су успут и део политичког народа. Власти су чиниле све да се посебне институције националних заједница или укину, или уклопе у државни систем и тако промене свој карактер. Тако се могу тумачити и многобројни прописи којима је сужавана народно-црквена аутономија или онемогућавано народно школство. На крају крајева, формално негирање националне индивидуалности, али уз практично признање да је она ипак у реалности постојала, имало је утицаја и на статистику. Национално питање је изостављено на свим пописима осим на оном из 1850/51. године, али се зато подробније испитивао матерњи језик, управо као посредни индикатор напретка у успостављању јединства политичке нације. У Далмацији, православни становници, у начелу скоро сви српске националности, били су испрва само толерисана верска мањина, све до царског прогласа против прозелитизма 1841. године, када почиње нешто мирније раздобље по питању верске нетрпељивости. У другој половини 19. века у Далмацији почињу да се формирају први политички покрети и странке, превасходно према верско-националном принципу. Срби свих вероисповести су испрва сарађивали са далматинском политичком елитом хрватског идентитета по питању обезбеђивања већих самоуправних права за покрајину и увођење словенског језика у администрацију. Временом су се искристалисале непремостиве разлике у поимању националног идентитета становништва Далмације услед преузимања загребачког концепта о политичком хрватском народу и негацији српске индивидуалности од стране далматинских Хрвата, што је започело вишедеценијску борбу око питања званичног признавања српског народа, језика те и коришћења ћирилице у покрајини. Статус Срба као посебне заједниц, и на овом подручју, заправо никада није формално признат и афирмисан на задовољавајући начин.⁷³

---

⁷³ Детаљније у многобројној литератури – избор: Д. Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*; Д. Кириловић, *Српски народни сабори, списи бечке Државне архиве, књ. I–II*, Нови Сад 1937–1938; В. Крестић, *Историја Срба*; В. Крестић, *Srbi u Hrvatskoj 1850-1868*, *Jugoslavenski istorijski časopis* 3–4 (1975), 33–48; Ј. Х. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад – Београд, 1998; *Историја српског народа* 5/2; *Историја српског народа* 6/1; Н. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901; Ј. Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд 1938; К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, Нови Сад 1973; С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас 1880–1904*, Београд 2001; С. Божић, *Српска народна странка у Краљевини Далмацији (1880–1904)*, Зборник о Србима у Хрватској 4 (1999), 101–115; R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo 1968.

СТАТИСТИКА 19. ВЕКА (СРБИЈА, ОСМАНСКО ЦАРСТВО, ХАБЗБУРШКА МОНАРХИЈА, ЦРНА ГОРА)

Подаци статистичког карактера прикупљани су од стране различитих државних, друштвених или приватних организација вековима. Квантификација је увек представљала веома погодан и практичан начин исказивања, праћења и анализирања одређених битних појава у дужем временском периоду. Статистичари су, у првом реду, увек најпре морали да дефинишу шта је тачно предмет квантификације и одреде параметре за успешну идентификацију тог сегмента приликом процеса евидентирања, односно пописивања. Када су у питању демографски или привредни подаци, поступало се на сличан начин. Пописивачи нису насумице и без плана бележили шта су видели, већ су према предодређеном моделу трагали за одређеним категоријама, док су, све остале, заправо игнорисали. Због тога пописи становништва, на пример, нису једноставно само општи пописи популације који су међусобно компатибилни за поређења, већ су у 19. веку често били веома различити по опсегу, начину прикупљања информација, категоризацији сегмената пописа итд. Осим тога, проблематика пописа становништва на одређеним подручјима у Европи није научно и историјски добро истражена, тако да постоје озбиљни недостаци и по питању доступности основних података (пре свега у случају Османског царства) а у још већој мери у познавању сложених процеса евидентирања који пружају бољи увид у квалитативни део пописних резултата. Због тога је за поуздану анализу података и извођење закључака било неопходно упознати се ближе са изворима истих. У случају Србије, Хабзбуршке монархије и Црне Горе то је изискивало детаљнији увид у развој државне статистике, што је било могуће представити и у релативно прегледној форми. У случају Османског царства, међутим, стање истражености је на таквом нивоу да смо сматрали нужном и веома помну анализу појединих извора. Због тога је тај део описа статистичких извора по обиму вишеструко већи од осталих.

СТАТИСТИЧКИ ИЗВОРИ

Србија

За простор Кнежевине и Краљевине Србије у 19. и почетком 20. века постоји велики број објављених али и необјављених извора статистичког карактера. У Србији је у наведеном периоду спроведен велики број пописа становништва, са различитим успехом и делимично дискутабилним квалитетом прикупљених података. Пописи су спроведени 1834, 1841, 1843, 1846, 1850, 1854, 1859, 1862/63, 1866, 1879 (парцијални), 1884. (1885), 1890, 1895, 1900, 1905, 1910. и 1913. (парцијални) године. Укупно 17 организованих пописа. Све до 1862. године, када је успостављена посебна статистичка служба (Статистичко одељење; најпре у склопу Министарства финансија, од 1882. године под Министарством народне привреде), организација и прикупљање података није било централизовано, али је Министарство финансија имало одлучујућу улогу у поменутих процесима. Пописи становништва у Србији су, у принципу, све до 80-тих година служили првенствено у пореске сврхе. Тек у каснијем периоду се они користе као средство за добијање података који су сведочили о општем друштвеном напретку земље. То, међутим, не значи да је само Министарство финансија и неколико појединаца баратало статистичким подацима или било заинтересовано за њих. Пописи, као сведочанство о могућим приходима били су интересантни и за виши ниво власти. Тако је, на пример, главни извод пописа 1854/55. године послат и Државном савету на преглед, и то са назначеним бројем пореских обвезника (данак плаћајућих и неплаћајућих), што као податак иначе није саставни део објављеног чланка Јована

Гавриловића.⁷⁴ Резултати са пописа су објављени у великом броју званичних публикација статистичког уреда (*Државопис Србије; Статистика Краљевине Србије; Статистички годишњак Краљевине Србије*), с изузетком оних најранијих (1834–1854. године), који су у некој, махом сумарној форми публиковани тек накнадно, делимично и незванично, као и последња три чији су резултати обелодањени само као прелиминарни.⁷⁵ За пописе из 1841. и 1843. године су познати само сумарни резултати за целокупно становништво који су објављени неколико деценија касније, тако да нису у суштини често коришћени за анализе.⁷⁶ За највећи број пописа је оригинални архивски материјал или изгубљен, или је похрањен на непознатом месту, тако да су основу свих истраживања углавном чинили објављени званични подаци.⁷⁷ Пошто су подаци пописа коришћени и за многобројне анализе, није ретка

⁷⁴ Упореди: Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа Србије у години 1854/55* (=Главни извод пописа 1854/55). *Гласник Друштва српске словесности* (=ГДСС) 9 (1857), 224–226; Државни архив Србије (раније Архив Србије =АС), Државни савет (=ДС), 1857, број (=бр.) 631 (микрофилм број 233).

⁷⁵ А. Vuletić, *Censuses in 19th century Serbia: inventory of preserved microdata* (=Censuses in 19th century Serbia), Max-Planck-Institut für demografische Forschung Working Paper WP 2012-018: 4–5; В. Јовановић, А. Вулећић, М. Самарџић, *Наличја модернизације: српска држава и друштво у време стицања независности* (=Наличја модернизације), Београд 2017, 173.

Пописи у периоду 1846–1854. године објављени су само у сумарном изводу од стране Јована Гавриловића у неколико чланака у *Гласнику Друштва српске словесности* (=ГДСС).

Резултати пописа: 1846: Ј. Гавриловић, *Прилог за географију и статистику Србије: Главни извод пописа Србије у години 1846* (=Главни извод пописа 1846), ГДСС 3 (1851), 186–190; 1850: Ј. Гавриловић, *Прилог за географију и статистику Србије: Главни извод пописа Србије у години 1850* (=Главни извод пописа 1850), ГДСС 4 (1852), 227–248; 1854: Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1854/55*, ГДСС 9 (1857), 224–226.

Података за пописе има у скоро свим годишњима поменутих издања (у сврху прерачунатих вредности, компаративних студија и томе слично). Поједини томови су, међутим, коришћени као званичне публикације резултата пописа у детаљнијој форми:

Серија публикација *Државопис Србије 1–20*, Београд 1863–1894, (=Државопис 1–20). Комплетан списак у раду коришћених издања наведен је у секцији *Извори и литература*.

Главни резултати пописа: 1859: *Известије поднесено министру финансија о числу житеља Србије у години 1859* (=Известије о числу житеља 1859), Државопис 1 (1863), 86–97; 1862/63: *Попис људства Србије у години 1863* (=Попис 1863), Државопис 2 (1865), 12–17; 1866: *Попис људства Србије у години 1866* (=Попис 1866), Државопис 3 (1869), 47–115; *Попис људства Србије у години 1866. по занимању*, Државопис 12 (1883), 1–175; *Скрижали пописа људства у години 1866. по занимању*, Државопис 13 (1884), 33–413; 1874: *Попис људства Србије у години 1874-ој* (=Попис 1874), Државопис 9 (1879), 1–153; 1879 (парцијални): *Попис људства Србије у ослобођеним крајевима* (=Попис у ослобођеним крајевима), Државопис 11 (1882), 1–57; 1884: *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године* (=Попис 1884), Државопис 16 (1889), 1–357.

Серија публикација *Статистика Краљевине Србије 1–32*, Београд 1893–1910, (=СКС 1–32). Комплетан списак у раду коришћених издања наведен је у секцији *Извори и литература*.

Главни резултати пописа: 1890: *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године* (=Попис 1890), СКС 1/1–5 (1892–1893); 1895: *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године* (=Попис 1895, 1. део), СКС 12 (1898); *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године* (=Попис 1895, 2. део), СКС 13 (1899); 1900: *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године* (=Попис 1900, 1. део) СКС 23 (1903); *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године* (=Попис 1900, 2. део), СКС 24 (1905).

Управа државне статистике је издавала од 1890. године и посебне публикације са прелиминарним резултатима пописа. За пописе 1905. и 1910. године се ради о јединим званичним публикацијама пошто због ратних вихора, очигледно, није се стигло са припремом редовних издања.

Главни резултати пописа: 1905: *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905* (=Претходни резултати 1905), Београд 1906; 1910: *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910* (=Претходни резултати 1910), Београд 1911.

Попис ослобођених крајева у Балканским ратовима 1912–1913. години никада званично није објављен. Најбољи преглед и анализу података на темељу архивске грађе и објављених података сачинио је историчар Милош Јагодић: М. Јагодић, *Нови крајеви*.

Многобројни подаци, у оригиналној или прерачунатој форми, могу се пронаћи и у публикацији *Статистички годишњак Краљевине Србије 1–12*, Београд 1895–1913, (=СГКС 1–12). Комплетан списак у раду коришћених издања наведен је у секцији *Извори и литература*.

⁷⁶ *Попис 1866*, 107; *СГКС 12*, 48.

⁷⁷ За прегледан попис сачуване грађе види: А. Vuletić, *Censuses in 19th century Serbia*, 1–24.

појава да се у потоњим, такође званичним публикацијама појављују и нешто другачији бројеви него што су првобитно били објављени. Могуће је да се ради о корекцијама које су статистичари вршили накнадно, али је прави узрок заправо непознат. За наше истраживање су од значаја пописи од 1846. па све до 1913. године. Републички завод за статистику је у неколико наврата публикувао свеобухватне прегледе развоја становништва за наведени период, а можда најквалитетнији преглед објављеног статистичког материјала за Србију објавио је историчар Холм Зундхаузен. Таква дела имају вредност извора, и могу се користити уместо оригиналних издања.⁷⁸

Са гледишта употребљивости, званична српска статистика је сматрала да пописи из 1843, 1850, и 1862/63. године нису сасвим поуздани. Становништво главног града Београда није квалитетно пописано 1841. и 1850, а попис из 1862/63. године је трајао веома дуго (на неким местима и 1864) због разних немира и наводног бојкота становништва услед увођења новог пореског система.⁷⁹ Потребно је нагласити да турско становништво (муслимани – османски поданици) у Србији никада није било предмет пописивања. То се није односило само на војна лица већ и на цивилно локално становништво које је живело уз утврђене градове где је међународним и српско-османским споразумима било дозвољено да постоје наоружане османске посаде. Најзначајнији је по том питању свакако град Београд, са бројним становништвом у „турском“ делу града, све до фазе коначног исељавања посада и становништва после 1862. године. Ромско становништво, такође, није обухваћено пописима на најбољи начин. На пописима 1843. и 1850. нису бележени уопште, док на оним из 1854, 1859. и 1862/63. године само они који су били трајно настањени, чиме су занемарени они са номадским стилем живота.⁸⁰ Женска популација је бележена увек, али до 1862/63. године само бројчано, без директног уписивања имена и других карактеристика личности.⁸¹

Пописи су само делимично испитивали и националну структуру становништва. За 1850. годину је на располагању статистика „влашки говорећих“ становника Србије, које је посредно могуће идентификовати и као Влахе/Румуне. Овакав поступак је делимично упитан, пошто је билингвализам у источној Србији био честа појава.⁸² Народност као рубрика и питање на попису је уведено 1866. године, али са акцентом на несрпске становнике. Одговор је регистрован уколико се радило о становнику који није био српске народности, а вероисповест је регистрована само за оне који нису били православни. Од 1884. године се редовно питало за матерњи језик, и то се бележило за сваког пописаног посебно.⁸³ Аналогно ситуацији и методама у суседним областима, податак о коришћеном матерњем језику се може употребити као показатељ и идентификатор националног идентитета.

Пописи су спровођени најпре без тачно одређеног тренутка на који се подаци односе (дан пописа), што отежава у неким случајевима израчунавање годишњих стопа. Попис из 1862/63. године је трајао изузетно дуго, преко годину дана, а за неке није чак ни тачно утврђено у које су доба године спроведени. Попис из 1884. године је спроведен са формално одређеним даном пописа 31.12.1884. године, што заправо омогућује да се он третира и као попис с почетка 1885. Законски је процес пописивања регулисан 1884. и 1890. године (уз допуне 1900) и тиме су сви имали предодређен унифицирани дан пописа на 31.12. дате године (1890, 1895, 1900, 1905, 1910). Потребно је обратити пажњу на поменуте чињенице,

⁷⁸ *Становништво Народне републике Србије од 1834–1953 (=Становништво НР Србије)*, Београд 1953; *Два века развоја Србије: статистички преглед (=Два века развоја Србије)*, Београд 2008; *Природно кретање становништва Србије од 1863–1954. године (=Природно кретање становништва Србије)*, Београд 1957; Н. Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten (=Historische Statistik)*, München 1989.

⁷⁹ А. Vuletić, *Censuses in 19th century Serbia*, 10–14, 18; *Извештаје о числу житеља 1859*, 86–87; *Становништво НР Србије*, 4–5, 9–10; *Два века развоја Србије*, 42.

⁸⁰ А. Vuletić, *Censuses in 19th century Serbia*, 6–7; *Два века развоја Србије*, 42.

⁸¹ В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *Наличја модернизације*, 175.

⁸² Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1850*, 227–235.

⁸³ В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *Наличја модернизације*, 176.

пошто се често дешавало да се за израчунавање годишњих стопа користе погрешни међупописни периоди.⁸⁴

За неке од ранијих пописа је тешко утврдиво на коју тачно категорију становништва су се односили, али је принцип био установљен према правном домицилном становништву, односно, правно гледано, према становницима са пребивалиштем у датом месту. Од 1866. године је уследила промена, када се фокус пописивања усмерио пре свега на ефективно присутно становништво (сви присутни, и они без формалног пребивалишта), које се често у публикацијама назива и „фактичко“. Од тог принципа се одустало 1874. и 1884. године, али су од 1890. Посебно и одвојено забележени правно домицилни и ефективно присутни становници.⁸⁵ Оваква промена категоризације делимично ремети могућности квалитетне компарације података. Разлике између ове две категорије у апсолутним бројевима, међутим, нису драстичне и не би требало да утичу на исказане трендове и главне резултате истраживања.

Специфичан проблем представља парцијални попис из фебруара/марта 1879. године који је спроведен у ослобођеним областима. Један мали део је припојен постојећим окрузима Подринском и Алексиначком, док су од највећег дела ослобођених области формирана 4 нова округа: Нишки, Врањски, Пиротски и Топлички. Статистичко одељење није било задовољно са тиме како је спроведен, а резултати су пружали мало података услед мањег броја рубрика. Нема података о матерњем језику или народности, само о вероисповести.⁸⁶ Проблем представља нејасан начин представљања резултата пошто је муслиманско и јеврејско становништво исказано у одвојеним табелама. Поставља се питање да ли од главног извода пописа треба бројеве за муслимане и Јевреје одбијати или, обрнуто, додати. Оба начина се користе у историографији.⁸⁷ Мишљења смо да, узимајући у обзир неке од извора из претходног периода, да је исправан поступак сабирање података.⁸⁸

Попис нових крајева, ослобођених у Балканским ратовима 1912–1913. године је, такође, по много чему специфичан. Попис је спроведен у периоду фебруар-март 1913. године и мало је тога познато о њему. Никада није интегрално и званично објављен, али сумарни су подаци објављени у делу Милорада Вујичића, некадашњег инспектора полиције за поменуте области.⁸⁹ Историчар Милош Јагодић је пронашао драгоцен архивски материјал са пописа којиме су надопуњене неке празнине. Није јасно да ли се попис односи на правно или присутно становништво, мада логика налаже да, бар када су у питању становници, да је бележено само фактичко становништво. Категорије становништва су се разликовале у односу на претходне пописе у Србији, стављајући већи акценат на национални карактер. Постоје озбиљни недостаци, како у доследности категоризације тако и у доступности података уопште.⁹⁰

Раније поменуте публикације које је издавало статистичко одељење, такође, садрже и податке о полној, старосној и другој структури становништва, као и информације о писмености и другим аспектима који су од нашег интересовања. Што се тиче виталне

⁸⁴ А. Vuletić, *Censuses in 19th century Serbia*, 6–7., На пример, период између пописа 1884. и 1895. године је трајао 11 година, не 10 како се понекад могло погрешно извести уколико би попис био датиран са 1885. годином.

⁸⁵ А. Vuletić, *Censuses in 19th century Serbia*, 6–7; Два века развоја Србије, 42.

⁸⁶ *Попис у ослобођеним крајевима*, 1–3.

⁸⁷ Види и упореди: В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије*, 79; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880 (=Насељавање Кнежевине Србије)*, Београд 2004, 133.

⁸⁸ Судије према навођењу података за Мали Зворник у општој и у посебној табели за муслимане, дало би се претпоставити да је у општој табели наведено целокупно становништво. Поређењем са подацима из 1877. године смо дошли до закључка да је исправан поступак ипак супротан. Види: Н. Делић, *Пирот и пиротска каза од половине 19. века до ослобођења: Управни систем, демографска и привредна статистика (=Пирот)*, Од турске касабе до модерног града: преко Берлина и Версаја, зборник радова, ур. Милош Јагодић, Пирот 2018, 27–28.

⁸⁹ Ради се о књизи: М. Вујичић, *Речник места у ослобођеној области Старе Србије. По службеним подацима*, Београд 1914.

⁹⁰ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 115–137.

статистике, односно статистике рођења, смрти, склапања бракова те миграционих кретања, српска статистика 19. века је по том питању делимично специфична. Слично као и у другим областима где су Срби живели у 19. веку, питање рођења (заправо крштења), смрти и склапања бракова се и даље сматрало светим тајнама које су биле у домену и под контролом цркве. Црква је, бар у теорији, требало и према неким властитим правилима да води прецизну евиденцију о поменутих догађајима, те да издаје и потврде о истима ради многобројних других, административних и практичних разлога. Матичне књиге, као начин вођења евиденције, међутим, нису вођене нити код свих парохија нити у континуитету. Власти Кнежевине Србије су 1836. године законом наредиле свим парохијама да воде прецизне матичне књиге, чиме почиње специфичан однос на релацији држава–црква по питању компетенција и хијерархија у административним питањима. Држава је, у начелу, цркву третирао као продужену руку управе, тражећи од почетка 40-тих година 19. века од Београдске митрополије да шаље сумарне прегледе о броју крштених, умрлих и венчаних надлежном Министарству просвете. Праћење виталне статистике је, по свему судећи, било веома битно за власти, пошто су извештаји редовно копирани и препослати другим органима. Сумарни извештаји су представљали чак и саставни део годишњег извештаја који је министарство предлагало Државном савету.⁹¹ Обавеза да свештеници пријављују децу која нису вакцинисана против богиња уведена је 1839. године, а 1847. је законом наређено прикупљање и чување сумарних спискова на нивоу конзисторија. Православној цркви је законом из 1862. године наређено, упркос томе што је то већ деценијама била пракса, да такве спискове и доставља надлежном Министарству просвете.⁹² Законско регулисање овог питања је највероватније настало и због спора који је почео 1861. године, када је Министарство унутрашњих дела директно од Митрополита тражило да инструкује парохе да редовно достављају спискове рођених окружним начелствима. Министарство се позивало на одредбу из 1839. године о вакцинисању деце те чак и оптужило цркву да опструира процес. Митрополит је одбио да поступи према наређењу позивајући се на устројство цркве и друге законе. Спор се отегао, а да ли је постигнуто решење није нам познато.⁹³ Према нашем мишљењу прави узрок за изненадни захтев Министарства је била припрема за примену новог закона о народној војсци. Спискови рођених према годинама рођења би свакако били неопходни за успостављање основне евиденције обвезника. У Војном архиву смо пронашли фрагменте таквих извештаја. Тако је, на пример, парохија манастира Горњак 1873. године доставила списак рођених (само нумерички приказ, без навођења имена) мушкараца и жена, и то по месецима рођења све до 1837. године унатраг.⁹⁴ Сличан списак је исте године послала и парохија Јасиковачка, и то за број умрлих према полу, уз примедбу да података за период 1837–1842. године нема.⁹⁵ О важности ових информација за централну власт сведочи и податак да је Министарство просвете од Митрополије 1852. године тражило да ретроактивно прибави спискове од својих парохија за период 1837–1841. године, чему су црквене власти и удовољиле. Спискови су прибављени и послати, али, на жалост, нису сачувани (или су на непознатом месту).⁹⁶ Митрополија је том приликом морала да тражи податке од својих епархија, али само за 1837. и 1838. годину, пошто су они за 1839. се већ налазили у поседу митрополитске канцеларије.⁹⁷ Сумарне податке је већ половином 40-тих година тражило и Министарство финансија као и Министарство унутрашњих дела, чиме се круг интересената

⁹¹ Извештаји су слати Државном савету још почетком 50-тих година 19. века: АС, ДС, 1852, бр. 1 (микрофилм број 157).

⁹² Н. Делић, *Кретање становништва у Смедеревском окружју: 1846–1866* (=Кретање становништва), Зборник Матице српске за друштвене науке 157–158 (2016), 508.

⁹³ АС, Министарство просвете – Просветно одељење (=МПс-П), 1861, фасцикла (=ф.) III, бр. 445.

⁹⁴ ВА, Пописник 14, Кутија 21, ф. 1, бр. 5/1.

⁹⁵ ВА, Пописник 14, Кутија 21, ф. 1, бр. 4/1.

⁹⁶ Сачуван је само омот списка: АС, Митрополија београдска (=МБ), 1852, бр. 428–458; видети и опис у протоколу: АС, МБ, Протокол 1852, ред. бр. 428–458.

⁹⁷ АС, МБ, 1852, бр. 162.

за виталну статистику у земљи проширио на све најбитније органе управе.⁹⁸ Било је неопходно истаћи значај који су власти придавале питању прикупљања података виталне статистике како би се стекао бољи, и пре свега другачији увид у квалитативну процену успешности овог процеса од уобичајеног. Званична статистика је, наиме, објавила податке о броју рођених, умрлих и венчаних тек за период од 1862. године. За период пре дате године се сматрало да подаци или нису прикупљани или су посве непоуздани, те тако нису ни публиковани.⁹⁹ Увидом у архивске фондове смо се уверили да се начин прибављања обавештења није ничиме разликовао све до 70-тих година 19. века, односно да је принцип био посве исти као и 40-тих. Сходно томе, и веродостојност података за ранији период би морало да буде мање-више иста. Родоначелник српске статистике, Владимир Јакшић, публиковао је неке податке за ранији период, посредно у прерачунатој форми. Такви подаци нису од користи за даље анализе те нису ни коришћени за израчунае, али су сведочанство да су информације свакако биле прикупљане и употребљене за интерна истраживања.¹⁰⁰ Уколико се најранији период од 1837. до отприлике 1842. године и може сматрати донекле спорним (евидентно је да нису били прикупљени сви подаци), за време касних 40-тих или 50-тих година сматрамо да су сумарници комплетни и довољно доброг квалитета да могу да послуже за анализе. За потребе овог рада смо допунили податке виталне статистике коришћењем архивске грађе за период 1846–1866. године. Подаци су доступни само на нивоу округа у границама какви су постојали у тренутку састављања докумената, што онемогућује њихово прилагођавање управним променама које су у Србији биле честе. За период 80-тих година све до Првог светског рата, подаци виталне статистике су комплетни, али се тешко могу користити за анализе по окрузима из поменутих управних промена. Алтернативан приступ представљен је у једној публикацији Републичког завода за статистику о проблематици кретања становништва у Србији. Тим статистичара је поделио Србију на сталне рејоне, веома сличне бившим окружним границама, и компликованим прерачунавањем броја становника и података виталне статистике успешно проценио стопе наталитета и морталитета за период 1880–1910. године.¹⁰¹

Османско царство

Питање демографског развоја на тлу европских поседа Османског царства у 19. веку, представља један од најкомпликованијих проблема са којима се историчари и демографи суочавају када проучавају популационе карактеристике на Балкану у новом веку. Извори за 19. век постоје, али су њихов квалитет, тумачење и употребљивост за демографска истраживања и данас изразито дискутабилни.

У настојању да сагледамо развој српског становништва у Османском царству током 19. века, дошли смо до закључка да у основи постоје само три врсте веродостојних извора: званични османски пописи, поједини описи или путописи и подаци црквених заједница.

У историографији се користе и подаци објављени у огромном броју статистичких дела, махом западноевропских аутора, у 19. веку. За оваква дела, са сумњивим а често и посве непознатим пореклом података, често се користе и појмови „приватни израчуни“ или

⁹⁸ Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела је 1845. године тражило сумарни списак од Министарства просвете и том захтеву је било одмах удовољено (АС, МБ, 1845, ф. III, бр. 58). Копије сумарника смо пронашли и у фонду Министарства финансија, такође већ за 1845. годину: АС, Министарство финансија – Одељење промишљености (=МФ-П), 1845, ф. II, бр. 182.

⁹⁹ Публиковани су само неки подаци из 50-тих година, у чланцима Владимира Јакшића, такође сматрани за непоуздане. *Природно кретање становништва Србије*, 1; *Два века развоја Србије*, 45; А. Вулетих, *Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције (=Природно кретање становништва Србије)*, Српске студије 7 (2016), 207.

¹⁰⁰ Види на пример: *Државопис* 2, 4; В. Јакшић, *Грађа за Државопис Србије 1*, ГДСС 3 (1851), 276; В. Јакшић, *Грађа за Државопис Србије 9*, ГДСС 7 (1855), 307–313.

¹⁰¹ *Природно кретање становништва Србије*, 1–64.

дела „приватних статистичара“. Са коришћењем поменутих дела скопчане су, међутим, и многобројне тешкоће. У највећем броју случајева није могуће утврдити порекло публикованих података, што их само по себи чини недовољно веродостојним. Чест је случај да су аутори износили само своје процене о броју становника, не образлажући детаљније поступак за добијање резултата нити темељне бројеве. Уколико и јесу наводили математички принцип процена, готово увек је за њих било потребно користити неку варијаблу, која је углавном попуњавана по сопственом нахођењу без адекватне провере веродостојности.¹⁰² Демографска статистика је у 19. веку била и предмет национално-политичког рада и сукоба међу државама, укључујући и великих сила, те је неопходан посебан опрез приликом коришћења дела код којих постоји сумња да су аутори били под туђим утицајем, или да је циљ публикације била пропаганда идеја и виђења у корист одређених политичких интереса. Претходно поменута, политичко-пропагандна дела није могуће окарактерисати као веродостојне изворе, те их у начелу није препоручљиво користити. Избегавали смо њихову употребу у нашем раду али није било могуће игнорисати огроман утицај који су имала, а и даље имају, на историографију и ширу научну јавност. Узимајући у обзир непрегледан број таквих дела и изузетну компликованост материје, која заслужује посебну студију која увелико превазилази оквире нашег рада, посветили смо пажњу само оним списима који су до сада имали ванредно велики утицај на историчаре.

Најзначајнију групу веродостојних извора података представљају званични османски пописи становништва и њихове званичне ревизије. Упркос евидентној важности ових извора за историју свих народа у бившем Османском царству, историографија још увек није приступила овој проблематици на свеобухватан начин. Веома мало озбиљних научних дела је посвећено анализи османског пописног система као и публикавању оригиналног статистичког материјала из турских архива. Пионирске, и уједно најквалитетније радове о османској статистици 19. века, објавили су Кемал Карпат, Енгин Дениз Акарли и Стенфорд Шо.¹⁰³

Својерсну другу групу извора чине многобројни путописи и извештаји, пре свега западноевропских писаца, који су посвећени опису разних области Османског царства. Таква дела су била веома популарна и често су се појављивала у понуди издавачких кућа у Немачкој, Француској, Великој Британији и других земаља током читавог 19. века. Такође, чести извештаји, махом и тајни, конзула и разних других агената, пунили су канцеларије министарстава и других служби у европским престоницама. Неретко су аутори презентовали и статистичке податке о величини земљишта, броју становника или пољопривредној производњи предела које су описивали. Извори података су били, начелно гледано, двојаке врсте – лични увид у стање ствари и званична статистика. Аутори су често наводили своје утиске о реалним бројевима становника или „правој“ етничкој структури области кроз које су пролазили, што понекад баца другачије светло на сирове статистичке податке из званичних публикација. Лични утисци, међутим, не представљају најсрећније решење за озбиљна демографска или друга статистичка истраживања, пошто им недостаје емпиријска подлога. Путописац који се нашао у одређеном страном граду, није могао да у њему изброји све постојеће стамбене објекте или житеље. Стечени утисак о величини града заправо представља процену на темељу личног искуства а вероватно и сугестија околине (тврдње локалних становника или званичника, информације од других путника итд.). Из наведених

¹⁰² Најчешће је број становника израчунат тако што је множен број кућа са претпостављеним бројем чланова домаћинства (без доказа о правом стању на терену) или број пореских обвезника са сумњиво одређеним коефицијентом. Постоје многобројни други примери веома дискутабилних метода израчуна.

¹⁰³ К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*; К. Н. Карпат, *Ottoman Population Records and the Census of 1881/82–1893 (=Ottoman Population Records)*, International Journal of Middle East Studies Vol. 9 № 3 (1978), 237–274; Е. Д. Акарли, *Ottoman Population in Europe in the 19th Century, Its Territorial, Racial, and Religious Composition*, необјављена мастер теза, University of Wisconsin 1972 (=Ottoman Population in Europe); S. J. Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831–1914*, International Journal of Middle East Studies Vol. 9 № 3 (1978), 325–338 (=The Ottoman Census System).

разлога потребно је бити обазрив приликом коришћења таквих извора, иако је њихова вредност у додатном тумачењу познатих података или у откривању непознатих финеса у сваком случају неупитна. Поменути путописи и извештаји су за простор Османског царства од посебног значаја и због тога што понекад представљају и једини познати извор османске званичне статистичке. То је посебно случај за период до 70-их година 19. века, када османске власти почињу да публикују званичне податке у озбиљнијој мери.

У наставку овог поглавља смо настојали читаоцима да представимо најзначајније веродостојне статистичке изворе које смо и користили за наше анализе. Због изузетне компликованости теме, нисмо се определили за пуко набрајање и штуро описивање поменутих дела, јер би то имало само карактер приручног дела текста. Осим тога, у случају османске статистике готово да је немогуће одвојити дело и податке од ширег контекста који му одређује праву вредност. За разлику од осталих области српског етничког подручја, за које имамо на располагању огроман број званичних статистичких публикација, у којима се веома јасно наводи на шта и на које време се поједини подаци односе, османска статистика је другачија. Званичних публикација готово да нема (ако изузмемо салнаме/годишњаке) а и објављени подаци су крајње конфузни, те већ деценијама стварају непремостиве препреке истраживачима. У начелу смо дошли до закључка да се вредност одређеног дела за наше анализе може објаснити једино уколико се паралелно прати развојни пут османске статистике као такве. Свако дело за себе, самостално посматрано, нуди податке које није могуће правилно протумачити без поређења са другим изворима. Тако је, на пример, и у случају јединог, квалитетније и детаљније објављеног пописа Османског царства из периода 1881–1893. године, за који је Кемал Карпат објавио податке према грађи из Истанбулске библиотеке. Попис, који је дуго трајао, обављен је на подручју Косовског вилајета још у 1881. години, али објављени подаци се не подударују са управном организацијом из тога времена, већ са оном каква је била на снази у периоду 1888–1891/92. године. У званичним ревизијама пописа (састављеним на темељу регистара становништва) који су објављивани спорадично у салнамама (годишњацима/календарима) веома често фигуришу бројеви који су просто преписани из неког доста ранијег периода, што не би било познато без поређења извора. Стога смо сматрали да је најбољи начин да презентујемо коришћене изворе тако, што ћемо их поређати хронолошким редом у односу на време на које се подаци односе (не на време објављивања), и да истовремено пратимо развој османског система статистике и евиденције становништва што увелико олакшава објашњење нових момената и карактеристика у описаним изворима.

Како је због сложености проблематике, великог броја извора и неопходности додатних објашњења о правој вредности података, текст овог поглавља већег обима него што би правила прегледности налагала, најпре ћемо у кратким цртама навести главне закључке до којих смо дошли анализом представљених извора.

Главни закључак до којег смо дошли током нашег истраживања, јесте да је османска статистика била ипак знатно модернија и квалитетнија него што се до сада мислило. Царство је још од 30-тих година 19. века настојало да успостави систем трајног регистра становништва, који би непрекидно био ажуриран, и који би омогућавао да се у сваком тренутку сагледа реално стање ствари на одређеном подручју. Овакав, заиста амбициозан пројекат, је био праћен низом мера који су, у начелу, били револуционарни. Царство је тако заправо почело да води и својеврсне грађанске, односно државне матичне књиге за све вероисповести, што није био случај ни у западној Европи тога времена. Пројекат, међутим, није успео због мањкавости система и објективних препрека попут недостатка службеника, финансија, опште политичке ситуације, неписмености, побуна итд. Упркос томе, управо су подаци са малобројних османских пописа и из трајних регистара становништва постали основ за све иоле озбиљне статистичке анализе од 19. века па до данас. Битно је напоменути да су власти, још од 30-тих година, водиле регистре становништва одвојено за муслимане, немуслимане и досељенике (делом избеглице – мухацире). Квалитет вођења појединих регистара је, тако, могао да буде и различит, пошто је и основна функција истих била

различита (муслимане се евидентирало због војних, немуслимане превасходно из фискалних разлога). Истраживањем смо установили да је огроман број европских научника, агената, политичара, публициста и других лица, био упознат са неким подацима из поменутих извора. Проблем се састоји у томе, што често није јасно на шта тачно, и пре свега, на које време се поједини подаци односе. У многобројним публикацијама тога времена се могу пронаћи оригинални подаци из османских регистара становништва, али помешани из различитих периода, понекад и у распону од 10 и више година. Учили смо да је неопходно многе изворе редатирати. Питање броја кућа/домаћинстава (хане), чији број је стално објављиван у салнамама, задавао је главобоље већини истраживача. Према нашим истраживањима, већина таквих података (бар за подручја на која се односи овај рад) се заправо односи само на седишта каза (градове) а не на читаве казе као што заправо саме табеле сугеришу. За то постоји и логично објашњење, пошто су само у урбаним средиштима османске власти успеле да уведу прави катастар непокретности и опорезовање имовине (теметуат дефтери), док је на селу, очигледно, то било немогућа мисија.¹⁰⁴ Дошли смо и до закључка да није сасвим тачно уврежено мишљење да су власти водиле евиденцију становника само према вери и само за мушкарце све до 1881. године. Подаци о Ромима, женској популацији, популацији по милетима се појављују у османским документима и раније, а у аустријским извештајима се често наводи и етничка структура, што даје за слутити да су посебни пописи по етничким заједницама, језицима итд. вођени још раније. За попис 1903–1907. године је и званично било предвиђено да се води рачуна о етничкој припадности, што је слабо познато. Установили смо и да су власти водиле доста прецизну евиденцију о броју и размештају мухаџира, што и није било толико познато до сада. Према анализи извора, учили смо да су у многим случајевима подаци за мушко и целокупно становништво измешани, без икакве напомене, што изискује додатну исправку. Од посебног је значаја и сазнање да се на подручју османског Балкана пописи нису спроводили само у годинама када су обављени на нивоу читавог Царства, већ и у другим периодима. За подручје Старе Србије и Македоније, постоје снажне индиције да је један попис спроведен и половином 50-тих година 19. века, а за простор југоисточне Србије делимично и у периоду 1873–1875. године.

У наставку текста следи представљање и основна анализа коришћених извора, уз напомене о повезаности на друге изворе, могуће варијанте у разним публикацијама, погрешна датирања и сабирања, и кратак закључак о значају за наш рад. Паралелно, представљамо историјат и генезу османске званичне статистике, система евиденције становништва и начина публикације података.

На темељу до сада обављених истраживања произлази да је османска власт покушала да организује први попис становништва на целокупној територији царства у периоду 1826–1828. године, који због политичких прилика није био спроведен. Тек 1831. године администрација је успела да у укупно 10 од 29 ејалета попише становништво према новим правилима установљеним током неколико претходних година. Циљ пописа био је, у првом реду, да се унапреди реформа војске која је требало да буде трансформисана из стајаће у народну путем конскрипције/регрутације. Немуслимане нису регрутовани у војску али су уместо службе плаћали порез (џизију), који од 1857. године постаје посебна такса уместо војне обавезе – војница (бедели аскерија). Из тог разлога је основна пописна јединица био одрасли (за војску способан) мушкарац, што ће остати као правило све до пописа из 1881/82–1893. године. Женска популација је игнорисана, мада не и у свим случајевима. Попис је у суштини требало да постане основ за свеобухватан и вечити регистар становника. У читавом царству је требало установити регистре рођених и умрлих, те ажурирати податке о стању становништва на одређеној територији како би у сваком тренутку било познато

---

¹⁰⁴ За поједине казе је то недвосмислено доказао још историчар Јирген Корнрумф. Веома често и сам број кућа, који је евидентно пренизак за читаву казу, јасно указује на такву праксу. Зашто и како је дошло до тога да османска статистика поступа на такав начин, није нам познато.

стање на терену. Према Кемалу Карпату, у турским архивима је лоцирано отприлике 21.000 двотомних регистара становништва, али веома мали број је и каталогизиран те доступан истраживачима.¹⁰⁵ Приликом самог пописа, успостављена су три различите пописне књиге (дефтери). Одвојено су пописани и даље вођени муслимани (код којих се прецизније бележила доб због регрутације), немуслимани (код којих се прецизније бележило имовинско стање због плаћања пореза) и за досељенике.¹⁰⁶ Постоји веома квалитетан преглед различитих врста пописа/евиденција (катастарски, војни, занатски итд.) са простора данашње Републике Македоније који се чувају у архивима у Турској. Огромна већина поменутих пописа никада није коришћена за историјска истраживања, али сам њихов број, који је огроман, сведочи да је Османско царство водило евиденцију становништва и имовине знатно озбиљније него што се то до сада претпостављало.¹⁰⁷

Правила из 1829–1830. године остала су на снази и у наредним деценијама, мада је османска администрација спорадично, и у зависности од области, водила и евиденцију која је одударала од стандарда (регистри са етничком структуром, посебни регистри мухацира и номадских племена итд.). Надлежност за пописе становништва имао је Уред за регистре становништва који је био део Министарства унутрашњих послова. Није нам познато како су вођени регистри рођених, умрлих, као и досељених/одсељених на подручјима од нашег интересовања, нити у којој су мери они искоришћени за ревизије пописа. По свему судећи, вођење евиденције рођених и умрлих је остало у надлежности локалних кадија (судија), имама и представника хришћанских милета (мухтара и свештеника) уз обавезу јављања података централним органима. Треба истаћи и чињеницу, да ни највећи експерти и ауторитети по питању османских пописа нису савим сигурни када, како и где су пописи спровођени све до 1881. године. Најчешће се помиње попис из 1844. године као следећи по реду, за који, међутим, остаје нејасно да ли се уопште ради о правом новом попису, бољој ревизији старог цензуса или чак само о обичном свеобухватном прегледу читавог царства базираном на ревизијама. Остаје и неутврђено колико дуго је попис трајао (познато је да ни 1850. године није био комплетан), и када је заправо спроведен у областима који су предмет ове студије. Према неким новијим истраживањима, попис је у Румелији спроведен тек 1852. године.¹⁰⁸ Повод за нови преглед стања, било да се ради о правом попису или ревизији, представљало је дефинитивно увођење регрутне система у османску војску након 1843. године. Предвиђено је, такође, да се евидентира целокупно становништво укључујући и странце. Занимљивост представља и чињеница да архивски материјал пописа ни до данас није лоциран а камоли истражен, те да су и резултати истог познати искључиво из секундарних, ако не и терцијарних извора, односно, из пера страних писаца, понајпре Бореа и Убићинија.¹⁰⁹ Још већу конфузију ствара и проблем међусобног неподударања података

¹⁰⁵ Изузетно, током 1865. године је пописано и женско становништво санџака Русе Дунавског вилајета. Упркос намери да се исто учини у читавом вилајету, попис је у осталим санџацима остао ограничен само на мушкарце. А. Кочунџу, *Tuna vilâyeti'nde nüfus ve demografi (1864-1877) (=Tuna vilâyeti'nde)*, Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/4 (Spring 2014), 688–691; Е. Д. Акерли, *Ottoman Population in Europe*, 14, 30; С. Ј. Шоу, *The Ottoman Census System*, 325–326; К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 9–10, 18–23; К. Н. Карпат, *Ottoman Population Records*, 241.

¹⁰⁶ М. Шаџмаз, *The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (=The Ottoman Censuses)*, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM*, 6 (1996), 290, 298.

¹⁰⁷ Види одлично састављен преглед, који је, нажалост, доступан само на турском језику. *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı*, *T.C. Başbakanlık devlet arşivleri genel müdürlüğü, Osmanlı Arsivi Daire Başkanlığı Yayın No: 29*, Ankara 1996.

¹⁰⁸ Или се, можда, ради о новом попису/озбиљнијој ревизији претходног на шта упућују и разлике у подацима које је објавио Убићини. А. Кочунџу, *Tuna vilâyeti'nde*, 680; С. Ј. Шоу, *The Nineteenth-century Ottoman Tax Reforms and Revenue System (=The Nineteenth-century Ottoman Tax Reforms)*, *International Journal of Middle East Studies* Vol. 6 № 4 (1975), 440.

¹⁰⁹ Резултати пописа су познати пре свега из дела Убићинија и Бореа, као и неких других, мање истакнутих аутора. О различитим резултатима види више у делима Акерлија, Карпата и Шоа. Е. Д. Акерли, *Ottoman Population in Europe*, 43–48; С. Ј. Шоу, *The Ottoman Census System*, 327; К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 7, 18, 21, 23–24, 28, 116; М. Шаџмаз, *The Ottoman Censuses*, 291.

које су објавили разни истраживачи. Чак је и Убићини, у свом капиталном делу о Османском царству, у два различита издања књиге представио и веома различите податке.¹¹⁰ У наставку поменутог вишетомног дела публиковао је и неке кориговане бројеве.¹¹¹ Еуген Боре је објавио резултате пописа годину дана раније од Убићинија, али су они доста штур те се у мањој мери користе.¹¹² За простор Призренске казе је недавно објављен попис (заправо три пописне књиге – за муслимане, рају и Роме посебно) који датира управо у 1844. годину.¹¹³ Поређењем са објављеним подацима са пописа из 1831. године утврдили смо да се заправо ради о списковима управо са тог, ранијег пописа.¹¹⁴ Сам извор пописа јесте датиран са 1248. годином по хиџри, што и одговара 1832/33. години према савременом рачунању времена. Занимљива, и за нашу студију меродавна, је констатација да извор има озбиљних недостатака али и неколико корисних информација. Предметом пописа су били мушкарци (по свему судећи само војни обвезници свих узраста код муслимана и порески обвезници цизије код раје) док је женска популација у потпуности игнорисана. То, и чињеница да у попису из непознатих разлога недостаје одређени број села (оквирно 50 до 80), представља и разлог зашто је број становника изузетно низак. Сходно објављеним подацима произлази да недостаје много села која су дефинитивно постојала и у то време, а области Горе и Сирића уопште нису били предмет пописа (могуће да нису тада ни били саставни део казе).¹¹⁵ Попис раје садржи општи попис који се, очигледно, односи само на православне, док су „латини“

¹¹⁰ Сматра се да су само Убићини и Боре имали како такав увид, или приступ правим подацима, док су други аутори углавном објављивали неку врсту процене. Убићинијево главно дело је имало два издања, 1851. и 1853. године [А. Ubcini, *Lettres sur la Turquie I*, Paris 1851; А. Ubcini, *Lettres sur la Turquie I*, Paris 1853 (=А. Ubcini, *Lettres sur la Turquie I*, 1853)], те је потоње убрзо преведено на енглески језик и објављено у Лондону [А. Ubcini, *Letters on Turkey I* (=Letters on Turkey), London 1856]. Резултати пописа из 1844. године се веома разликују у оба случаја, с тиме што виши бројеви из другог издања се чине вероватнијим. За друго издање је Убићини добијао податке и од Ахмет Вефик Паше, састављача прве империјалне салнаме и угледног османског политичара/дипломате. Могуће да су подаци у другом издању унапређени резултатима наведеног пописа/ревизије са подручја Румелије из 1852. године. Прво издање Убићинијевог дела нам није било на располагању, али су бројеви пренети од Акарлија као и Редена. Е. D. Akarli, *Ottoman Population in Europe*, 43–51, 140; К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 116. F. W. Reden, *Ost-Europa. Kampf-Gebiet und Sieges-Preis in geschichtlich-statistischer Darstellung, Zweite Abtheilung: Die Türkei und Griechenland in ihrer entwicklungs-fähigkeit* (=F. W. Reden, *Die Türkei und Griechenland*), Frankfurt am Main 1856, 66–85.

¹¹¹ А. Ubcini, *Lettres sur la Turquie II* (=А. Ubcini, *Lettres sur la Turquie II*), Paris 1854, 175–177.

¹¹² Еуген Боре је објавио податке пописа у *Almanach de l'Empire Ottoman pour l'année 1849/1850*, Constantinople 1849/1850. Нисмо били у прилици да консултујемо оригинално дело, али су подаци верно пренети (уз типографске коректуре) од стране Викснела и делимично Акарлија. А. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe, Description physique et géologique de la Thrace I* (=Voyage dans la Turquie d'Europe), Paris 1868, 43–44; Е. D. Akarli, *Ottoman Population in Europe*, 51.

¹¹³ Транскрибоване податке пописа са пратећом анализом и једним делом фотографија оригиналних докумената објавио је Вала Сулејмани у својој мастер тези 2013. године: V. Sylejmani, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi* (=1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi), Yüksek Lisans Tezi Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (необјављена мастер теза), Istanbul 2013, 1–87.

¹¹⁴ Бројеви сумарника су потпуно идентични. Упореди: V. Sylejmani, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi*, 48; К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 109.

¹¹⁵ Пописне књиге садрже податке о укупно 130 села у кази. Поређењем са подацима каснијих салнама из 70-тих и Ивана Јастребова из периода 1880–1882. године, види се да села у Гори и у Сирићкој жупи нису укључена у попис (можда у то време нису ни била саставни део казе), али да и поред тога недостаје оквирно 50 села која је руски конзул навео свега 40-так година касније (тешко је замислило да је за свега три до четири деценије број села толико увећан). Број „хане“, односно домаћинства, вероватно означава број кућа, и чини се реалним, али су уочљиве и огромне разлике по појединим насељима између пописа и навода Јастребова. Број мушкараца се, по свему судећи, односи само на мушкараце који су војно способни и подлежу регрутацији (у случају муслимана) или су порески обвезници. О томе сведочи изузетно мали број пописаних мушкараца (свега 12721) и чињеница да и сам аутор тезе наводи да збирни бројеви у начелу нису тачни и да је овај број неопходно множити са 3–5 особа како би се добила укупна популација. Број муслимана је највероватније тачнији, пошто садржи и децу, док се за хришћане наводи искључиво број глава породица који плаћају цизију и они који су ослобођени исте, те је највероватније умањен. За потребе рада смо поново сабирали бројеве за куће и мушке становнике према објављеним табелама, пошто збирни подаци нису тачни. V. Sylejmani, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi*, 16–17, 24, 26–33, 44–48.

(католици) посебно наведени. Упркос озбиљним недостацима, овај извор ипак омогућује бољи увид у етно-конфесионалне односе у то време, и користан је за друге компаративне анализе.¹¹⁶ Од посебног је значаја могућност утврђивања оквирне старосне структуре муслиманског становништва, која се, највероватније, није битно мењала бар у наредне две деценије. Значајно је и то, што извор потврђује да су се још 30-тих година 19. века водили посебни спискови не само према вероисповести/милету, већ и према етничкој припадности, као што је утврдио још и Кемал Карпат.¹¹⁷ Сумарни бројеви, које је објавио и Кемал Карпат, се не слажу са збиром свих појединачних података по селима и градовима. За потребе ове студије смо извршили неопходне исправке. Прегледну табелу са пописа и податке о старосној структури уврстили смо у поглавље *Кретање становништва*.

Из периода око 1844. године потичу и подаци о градском становништву у разним деловима Османског царства. На темељу пописа прихода, односно имовине на коју је одређиван потенцијални приход (тзв. теметуат дефтера), у могућности смо да квалитетније сагледамо структуру становништва појединих градова попут Приштине, Вучитрна, Скопља, Битоља, Призрена и других. Дефтери су настали због потребе да се убире нови порез на приход (темету вергија), уведен 1839. године, од занатлија и других градских становника. Порез је требало да буде универзалан, али је немогућност убирања у сеоским срединама, због мањка квалитетног катастра и вођења добре евиденције, суштински га претворио у порез за градско становништво. Због недостатака у вођењу пословних књига, порез је испрва наплаћиван на имовину, не на реалан приход. Слично се поступало и у случају сеоског становништва у срединама где је порез уведен. Уместо пореза на реалан приход, уведен је заправо порез на имовину. У Босанском ејалету, међутим, катастар дуго није био успостављен, те се вергија плаћала као паушални порез на сваку кућу или мушку главу (и муслиманску). Вергија је прописивана за веће територијалне области, те је само разрезивање на појединце и домаћинства остављено локалним властима (мухтарима) што је омогућило и наплату према процењеном имовном стању. Оваква вергија се називала и сулус-вергија, када је износ пореза плаћао чифчија и читлук сахибија у истом односу који је био утврђен за плаћање обавеза чифчије према читлук сахибији. Тек много касније, пред крај османске управе у Босни и Херцеговини, прибегло се и наплати према правој вредности земљишта и зграда, као и према реалним приходима. На такав начин је, поред увођења војне обавезе, пореска политика постала битан сегмент самог процеса пописивања. Улога ових пореских пописних дефтера у процесу спровођења новог свеопштег пописа 1844. године на територији Царства остаје нејасна.¹¹⁸

Први попис на тлу Босанског ејалета спроведен је 1851/52. године. По свему судећи се ради о закаснелој организацији пописа из 1844. године, која је очигледно морала сачекати на увођење танзиматских реформи и нове административне поделе после доласка Омер-паше Латаса за управника провинције. О квалитети резултата пописа савременици и модерни истраживачи су имали углавном негативно мишљење. Пописивачи су наводно били немарни, број кућа је намерно умањен (због пореза који је разрезиван према кућама), муслиманско становништво је одбијало да даје праве податке а очигледне нелогичности приметили су још и тадашњи статистичари. Фокус пописивања је био наводно усмерен према броју кућа (због пореза) док је индивидуалац био занемарен. Остаје и нејасно да ли су пописивани сви

¹¹⁶ Извор је погодан за анализу раста броја кућа, утврђивање старосне структуре становништва (муслиманског) и, посебно, за праћење процеса развоја урбаних целина (Призрена).

¹¹⁷ Тако су и Роми посебно пописани. Кемал Карпат наводи да су постојали и посебни спискови за Бугаре и Јермене у одређеним областима. К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 114–115.

¹¹⁸ Оригинали пописних дефтера се чувају у турским архивима. За територију Косовског вилајета (Приштина и Вучитрна) објављени су тек недавно. За простор данашње Републике Македоније објављени су у неколико томова грађе које је припремио Архив у Скопљу. Подробније о овим пописима види у поглављу *Привредна статистика*. S. J. Shaw, *The Nineteenth-century Ottoman Tax Reforms*, 422, 428; P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*, 48–54; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 28–30; А. Živković, *Porezi*, Zagreb [1928?], 17–18; M. Şaşmaz, *The Ottoman Censuses*, 295.

мушкарци или само они изнад 10 година.¹¹⁹ Најдетаљније прегледе резултата пописа објавили су Ото Блау и Паско Васа-ефендија, али са одређеним међусобним одступањима.¹²⁰ Пруски конзул у Босни од 1864. године, Ернст Ото Фридрих Херман Блау, био је изузетан познавалац прилика у Османском царству. У опширном чланку из 1865. о статистици ејалета за 1851. годину, објавио је податке за Босански везирлук (6 санцака) без Херцеговине која је задржала полуаутономан статус као санцак са везиром на челу. Податке за 1851, али и друге године, користио је и подвргао анализи Хајнрих Киперт у додатку једне Блауове књиге из 1877.¹²¹ Публициста и османски политичар-дипломата пореклом из Скадра, Паско Васа-ефендија (такође називан и: Пашко Васа, Васа Паша Скадраџин) објавио је 1864. године идентичне, само нешто оскудније статистичке информације о Босни (без података о броју кућа/домаћинстава), али и основне информације о Херцеговачком санцаку за 1851. годину.¹²² Непознате и веома драгоцене податке о броју кућа/домаћинстава према вероисповестима и казама у Херцеговини пронашли смо у оригиналним списима Ота Блауа који се чувају у Архиву Министарства спољних послова Савезне републике Немачке у Берлину, које нам је љубазно уступио колега Данијел Радовић.¹²³ Готово идентичне податке за Босански везирлук као Ото Блау, само нешто мање детаљно, објавио је још 1859. године руски историчар, дипломата и путописац Александар Гиљфердинг. Као конзул у Сарајеву од 1857. године, пропутовао је османску провинцију и сакупио податке које је објавио у обимној студији у руском часопису.¹²⁴ У његовим статистикама недостају информације о Јеврејима, Ромима и странцима, а уочене су и очигледне пермутације и штампарске грешке.¹²⁵ Историчар Галиб Шљиво је установио да се Гиљфердингови подаци у потпуности поклапају са статистиком коју је у извештају примио министар спољних послова Хабзбуршке монархије, Бернхард Рехберг, из Генералног конзулата у Сарајеву 1859. године.¹²⁶ Веома занимљиве податке пописа из 1851/52. године за Босну и Херцеговину објавио је на темељу докумената из Вилајетског архива Лука Ђаковић. Подаци које је публикувао у значајнијој мери се разликују од оних код Паска Васа, Ота Блауа и Александра Гиљфердинга. Број муслимана је значајно већи, док је хришћана незнатно мање. Занимљиво је и то што аутор разликује православне и католичке хришћане, не дајући објашњење како је дошао до тих података (није познато да су

¹¹⁹ O. Blau, *Politische Statistik Bosniens*, 486–490; O. Blau, *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina* (=Reisen in Bosnien), Berlin 1877; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 28–30; P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*, 30; G. Thoemmel, *Beschreibung des Vilajets Bosnien* (=Beschreibung des Vilajets Bosnien), Wien 1867, 78–79.

¹²⁰ Оба аутора су пренели веома детаљне податке о броју кућа и становника на нивоу каза, али се поједини бројеви не подударају. Одступања су релативно мала. Упркос детаљности и обиму података, ова два дела нису често коришћена у српској историографији: O. Blau, *Politische Statistik Bosniens*; P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*.

¹²¹ Ове преузете податке користи и Ђорђе Пејановић који очигледно није знао за чланак Ота Блауа из 1865. године. Види додаток у књизи Ота Блауа: O. Blau, *Reisen in Bosnien*, 228–231.

¹²² Оригинални спис Паска Васа изашао је у Цариградским новинама на француском језику: *La Bosnie et l'Herzégovine pendant la mission de Cevdet Efendi*, Constantinople : Imprimerie du Courrier d'Orient, 1864; те и самостално: W. Pasco Efendi, *La Bosnie et l'Herzégovine pendant la mission de Cevdet Efendi*, Constantinople 1865. Први превод на наш језик уследио је тек 1958. године који смо и користили за наше истраживање: P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*.

¹²³ Према нашем сазнању, подаци о броју домаћинстава према верописповести у појединим казама Херцеговачког санцака до сада нису никад објављени. Politisches Archiv (=PA), Auswärtiges Amt (=AA), Nachlässe (=NL), Dr. Otto Blau.

¹²⁴ Свој путопис по Херцеговини, Босни и Старој Србији публикувао је А. Ф. Гиљфердинг у: *Записки императорског руског географическог общества*, XIII (1859). Превод на српскохрватски језик: А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (=Путовање), Сарајево 1972.

¹²⁵ Тако је, на пример, очигледно погрешно уписано да је број хришћана у кази Неретва 540 уместо 1540 како пише код Блауа. А. Гиљфердинг, *Путовање*, 330–331; O. Blau, *Politische Statistik Bosniens*, 488.

¹²⁶ У оригиналном извештају је наведено да се подаци односе на 1852. годину. G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, Landshut 1998, 523–526.

приликом тог пописа хришћани регистровани према милетима).¹²⁷ Узимајући у обзир да су многи савременици и каснији истраживачи сматрали да су објављени резултати потцењени, посебно за број муслимана, Ђаковићеви наводи се не чине нереалним.¹²⁸ Постоји, међутим, и могућност да је документ погрешно датиран, односно, да се односи на неку каснију ревизију на што упућују виши бројеви становника. Провера у оригиналним документима би била од велике користи, али с обзиром на околности то највероватније више није изводљиво.¹²⁹ Мање или веће разлике у подацима за исти попис код више аутора, који су били упознати са изворницима, потврђују тезу о помало хаотичном стању османске званичне статистике. Могуће је да су појединци долазили у посед разних прелиминарних резултата пописа те их објављивали као коначне. Упитно је да ли су уопште икада објављени званични коначни резултати. Систем перманентног ажурирања путем регистара становништва оставља и могућност да коначни резултат процеса пописивања није ни био предвиђен, већ су се подаци мењали како су пристизале нове информације што је, бар у теорији, требало да омогући приказ у „реалном времену“. Из наведених разлога, попис из 1851/52. године је у историографији добио помало мистериозну и збуњујућу улогу. Веома често су као резултати тога пописа у литератури наведени подаци које су објавили Темел, Јукић и Ковачевић у 19. веку, упркос чињеници да су и сами аутори у својим делима јасно објаснили да се не позивају на званичне статистике него су извели компликоване математичке калкулације у настојању да процене број и верску структуру становништва.¹³⁰

Период 50-тих, 60-тих и 70-тих година 19. века изузетно је замршен по питању одржавања и публикавања пописа. Новија истраживања упућују на то да је око 1852. године у Румелији спроведен попис (или завршетак пописа из 1844. године/његова ревизија).¹³¹ Према неким информацијама, у Османском царству је у периоду 1857–1860. године спроведен један општи попис, али без познатих, односно публикованих резултата. Циљ новог пописа је било да се попише имовина (земљишни поседи) и тако потпомогне стварање катастра и увођење новог система пореза.¹³² Поменути попис је доста битан, пошто се неки од извора које ћемо описати, позивају управо на њега као основ за израчунате ревизије. У овом периоду, османске власти су почеле издавати и такозване салнаме, веома драгоцен извор статистичких података. Салнаме (у преводу годишњаци) представљају посебна званична гласила османске управе која су испрва излазила за читаво царство („Девлет салнаме“; од 1847. године) а касније и за поједине провинције/вилајете (од 1866. године). У њима су представљени сви најбитнији подаци о управи (систем, административна подела, имена и плате службеника итд.), финансијама (порези, приходи и расходи) те често и о становништву (подаци са пописа или ревизија).¹³³ У неким случајевима, салнаме

¹²⁷ Занимљиво је што Ђаковић делимично себи противречи, пошто наводи у тексту и податке који се подударају са онима код Паска Васе. Укупан број становника Босанског везирлука (Босна и Новопазарски санџак без Херцеговине) код Ђаковића је за око 20.000 лица већи него код Паска Васе или Ота Блауа. L. Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Dio 1, Do otvaranja Sabora 1910 (=Političke organizacije)*, Zagreb 1985, 11–13.

¹²⁸ Муслимани су, наводно, посебно зазирали од пописивача. Ото Блау је тврдио да је број становника Сарајева драстично потцењен. O. Blau, *Reisen in Bosnien*, 229; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 29–30.

¹²⁹ Лука Ђаковић је до података о попису 1851/52. године дошао проучавањем фонда Вилајетског архива у склопу Архива Оријенталног института у Сарајеву, који је, на жалост, тешко страдао током грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992. године (Оригиналне сигнатуре на које се Ђаковић позива по питању пописа 1851/52. године: Архив Оријенталног института у Сарајеву, Фонд Вилајетског архива, бр. 2052/68; Турски документи, бр. М. Т. 3123). Сигнатура „2058/68“ упућује на могућност да се подаци можда односе на 1868. годину, мада је тешко за проценити да ли би Ђаковић направио толику грешку. L. Đaković, *Političke organizacije*, 11–12, 16.

¹³⁰ Више о проценама Темела, Јукића и Ковачевића код Пејановића или директно у њиховим делима. Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*,

¹³¹ A. Koyuncu, *Tuna vilâyeti'nde*, 680.

¹³² S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 327; M. Şaşmaz, *The Ottoman Censuses*, 291–292, 296.

¹³³ K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 7–8, 11–13; B. Nurudinović, *Bosanske salname (1866–1878 I 1882–1893) (=Bosanske salname)*, Prilozi za orijentalnu filologiju X–XI (1960–61), 253, 255–256.

представљају једини доступан извор званичне статистике. Европски аутори 19. века обилато су користили салнаме из 60-тих и 70-тих година за своја географско-етнографска дела и израчунае.

Током 60-их година 19. века османска администрација је појачала напоре за прецизнијом евиденцијом становништва. Министарство финансија је 1858. године успоставило нови Уред за катастар, који је требало да води евиденцију непокретности у царству због бољег прегледа пореских обавеза. У саставу Уреда је деловала и посебна секција за спровођење пописа становништва, који су, по свему судећи, били предвиђени на сваких пет година. Почетком 60-тих година почиње активнија наплата пореза на приход (темету вергије) и у сеоским срединама, што је била последица боље евиденције личне имовине. Истовремено са успоставом катастра у појединој области, уведен је и нови порез на имовину (арази ве мусакафат вергија) који је наплаћиван на земљишта и зграде. Сваки мушки становник је требало да током пописа добије „верги нуфус тескеру“, личну пореску књижицу са уписаним обавезама која је служила и као идентификациони документ. У центрима санџака и каза су постављани посебни службеници (нуфус мемури) који су водили бригу о свим регистрима (становништва, имовине, евиденција рођења, смрти и миграција). На такав начин је успостављена директна веза између пописа, евиденције становништва, катастра, личне идентификације и пореског система, што је организацији пописа у Османском царству дало потпуно нову димензију. Ове промене су постепено имплементоване у пракси приликом реформе управе на вилајетски систем од 1864. године.¹³⁴ Тако су, на пример, у Босанском вилајету 1867. године формиран „уреди за становништво“ који су касније преименовани у „службе за тапије и становништво“. Централни органи у Сарајеву су водили доста рачуна о ажурирању података, те су надлежним службама по санџацима и казама слали дописе са захтевима да се очигледне грешке и недостаци у извештајима исправе. Број таквих статистичких извештаја који су слати у централу је био изузетно велик.¹³⁵

Да су османске власти водиле рачуна о ажурирању регистра становника сведоче подаци које је објавио Јохан Хан (1854–1858. године), као и недавно објављени пописи/регистри за област Нишког ејалета 1859/60. и 1862. године. Јохан Георг Хан, аустро-немачки дипломата и путописац, публиковао је неколико студија о географији и становништву Балкана током 60-тих година 19. века.¹³⁶ Током пропутовања на рути Београд–Солун, с краја 1858. године, Хан је забележио податке о крајолику, историји и становништву, што је касније и публиковао. У његовом делу је, осим личних утисака и процена о становништву појединих градова, могуће идентификовати пренете податке званичне османске статистике за неколико каза Скопског и Румелијског ејалета из средине 50-тих година 19. века.¹³⁷ У једном другом делу, опису свог путовања из 1863. године, објавио је већи број података о броју кућа и становника у области Дрима. Од посебне важности су подаци о становништву Призрена, за које Хан погрешно наводи да се односе на

---

¹³⁴ S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 327–328; S. J. Shaw, *The Nineteenth-century Ottoman Tax Reforms*, 422, 426–428, 440; E. G. Ravenstein, *The Population of Russia and Turkey* (=The Population of Russia and Turkey), *Journal of the Statistical Society* volume 40 (1877), 461–462; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 28.

¹³⁵ L. Đaković, *Političke organizacije*, 14–15.

¹³⁶ Јохан Георг Хан (Johan Georg Hahn; 1811–1869), био је родом из Франкфурта у Немачкој али је касније започео правно-дипломатску каријеру у ослобођеној Грчкој. Од 1847. је у службама Хабзбуршке монархије, а 1851. године постаје конзул за источну Грчку са седиштем у Сири. Активно је радио на пројекту повезивања Грчке и Солуна са Бечом путем изградње железничке мреже. Пропутовао је у неколико наврата пределе Албаније, Старе Србије и Грчке и о томе написао неколико запажених студија. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Band 2*, Wien 1959, 147.

¹³⁷ J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik* (=Reise von Belgrad nach Salonik), *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse XI*, Wien 1861, 1–245. (Дело је касније штампано и у форми посебне књиге, али са одређеним преинакама у односу на прву верзију и недостатком многих статистичких података; J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik, nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, Wien 1868)

град, док су наша истраживања, као и запажања руског дипломате Јастребова, установила да се подаци односе на простор Призренске казе. Информације је добио лично од агента аустроугарског конзулата др. Петеленца. Овај извор је изузетно значајан због боље процене веродостојног датирања салнама Призренског вилајета с почетка 70-тих година 19. века. Није сасвим јасно када треба датирати поменуте Ханове статистичке податке, али горња граница је оквирно 1862/63. година.¹³⁸ У регистрима становништва за Нишки ејалет за 1859/60. на располагању су подаци о верској структури становништва и домаћинства, док попис за 1862. годину бележи само укупан број житеља и број домаћинства.¹³⁹

Руски дипломата Александар Гиљфердинг је у свом делу навео драгоцене податке о градском становништву у Босни и Херцеговини као и у Старој Србији (на Косову и у Метохији), које је прикупио током свог путовања 1857/58. године, тако да је статистичке информације могуће датирати управо у поменути период. Који су тачно били извори података, тешко је за установити. Врло вероватно се ради о комбинацији личног посматрања и информација добијених од локалног становништва са неком врстом званичних пописа (највероватније теметуат дефтера).¹⁴⁰

Шеф статистичког бироа у Београду, Владимир Јакшић, помогао је Бему и Вагнеру за њихове студије о становништву света током 70-их година 19. века.¹⁴¹ Осим информација о становништву Србије, Јакшић је немачким географима и статистичарима слао ексклузивне податке о структури становништва европског дела Османског царства на темељу наводно спроведеног општег пописа у 1864. години (овај попис је другим ауторима и савременим истраживачима непознат).¹⁴² Јакшић је чак сматрао, да због немира и безвлашћа, на простору Старе Србије све до тада уопште нису ни спровођени пописи.¹⁴³ Ова тврдња није сасвим

---

¹³⁸ Фон Хан је објавио податке за град Призрен, што је још Иван Јастребов исправио у свом делу. Значајно је за приметити да се бројеви за Призренску казу веома разликују од оних које је Хан објавио у претходном делу, што наводи на велики раст популације о којем аутор и говори. Са друге стране, веома је занимљиво да се подаци готово подудару са наводима у салнамама Призренског вилајета за 1290. и 1291. годину по хиџри (1873/74. и 1874/75.), што би упућивало на стагнацију популације, или, што је далеко вероватније, да су подаци у салнамама много старији од датума њиховог објављивања. Види и даље у тексту код салнама Призренског вилајета. J. G. von Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, 79; И. С. Јастребов, *Стара Србија* (=Стара Србија), Приштина 1995, 29.

¹³⁹ Истраживач Ашкин Којунџу пронашао је спискове у турским архивима. Објављени су и подаци за Силистријски и Видински ејалет. А. Којунџу, *Tuna vilâyeti'nde*, 681–684.

¹⁴⁰ А. Гиљфердинг, *Путовање*, 25–328.

¹⁴¹ Владимир Јакшић је у периоду 1872–1878. године водио интензивну кореспонденцију са Бемом и Вагнером, уредницима угледних немачких географских часописа (*Geographisches Jahrbuch*, *Petermann's Geographische Mittheilungen* и *Almanach de Gotha*). Њих двојица су у неколико наврата користили Јакшићеве податке, најчешће за Кнежевину Србију, али и као допуну за османску Европу. Пошто је Јакшић критиковао податке Хеле фон Самоа (види о њему даље у истом поглављу) и конзуларних извештаја, немачки уредници су пренели и дословне речи српског научника из послатих писама. E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde I*, *Ergänzungsheft № 33 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (=Die Bevölkerung der Erde I), Gotha 1872, 27; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde II*, *Ergänzungsheft № 35 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (=Die Bevölkerung der Erde II), Gotha 1874, 31–33; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde III*, *Ergänzungsheft № 41 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (=Die Bevölkerung der Erde III), Gotha 1875, 50–52, 83–85; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde IV*, *Ergänzungsheft № 49 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (=Die Bevölkerung der Erde IV), Gotha 1876, 14–16; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde V*, *Ergänzungsheft № 55 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (=Die Bevölkerung der Erde V), Gotha 1878, 19–23; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde VI*, *Ergänzungsheft № 62 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (=Die Bevölkerung der Erde VI), Gotha 1880, 21–23; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde VII*, *Ergänzungsheft № 69 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (=Die Bevölkerung der Erde VII), Gotha 1882, 16–18; H. Wagner – A. Supan, *Die Bevölkerung der Erde VIII*, *Ergänzungsheft № 101 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“* (=Die Bevölkerung der Erde VIII), Gotha 1891, 35–46.

¹⁴² E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde II*, 31; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde III*, 84; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde IV*, 14–15.

¹⁴³ АСАНУ, Историјска збирка, бр. 9113.

тачна узимајући у обзир податке које је објавио Јохан Хан.¹⁴⁴ Није искључено да је искусни српски статистичар био упознат са спровођењем нових пописа у Босанском и Дунавском вилајету, те је помислио како се заправо ради о општем процесу на територији читавог царства. Јакшић је до података долазио користећи своје „везе“ код неких високих османских званичника.¹⁴⁵ Да би правилно извршио израчунае за поједине области, морао је да научи арапско писмо (бројеве) и да самостално сабира податке за поједине казе.¹⁴⁶ Шеф српске статистичке службе је у својим писмима наговестио да ради на једном свеобухватном делу о статистици становништва Османског царства у Европи. Према нашим сазнањима, Јакшић никада није публикувао такво дело, што су приметиле и његове иностране колеге.¹⁴⁷ Занимљива је и чињеница да ове податке није публикувао у ниједном домаћем гласилу, већ их је искључиво слао у форми писма страним ауторима.¹⁴⁸ Постоје две верзије табеле пописа. Јакшић, наиме, није објавио податке за европски део Османског царства према административној подели из 1864. године, већ онако како је одговарало управном систему у тренутку објављивања (1875, заправо 1873; 1877/78, заправо 1875/76. година). Због тога се у табелама помињу и Призренски и Битољски вилајет, који 1864. године нису постојали.¹⁴⁹ У табели објављеној 1875. године се не помиње Битољски вилајет због чега је нужно редатирати податке на најкасније 1873. годину. У табели објављеној 1877/78. се још увек не помиње Косовски вилајет, као ни Софијски валилик, те ју је нужно редатирати на 1875/76. годину. Овакво тумачење података (редатирање) би објаснило велики скок броја становника Дунавског вилајета (без и са Нишким санџаком у истом периоду). Подаци за Босну и Херцеговину су веома слични онима објављеним у Гласнику српског ученог друштва који се односе на 1865. годину, али је број хришћана у Босанском везирлуку код Јакшића упадљиво мањи.¹⁵⁰ Најбољи преглед Јакшићевих рачуница објавио је Равенштајн 1876. године, мада није сасвим сигурно у коликој су мери ови подаци оригинални.¹⁵¹ Дobar, мада делимично адаптиран преглед објавио је и Акарли у свом раду.¹⁵² Постоји могућност да је стварно намеравао да публикује резултате својих истраживања као део серије *Статистичне збирке из српских крајева*, од које је на крају издат само први том.¹⁵³ Јакшић је свакако био упознат са резултатима званичне османске статистике, о чему сведочи и навођене појединих нумеричких података који су идентични са онима публикованим у салнамама за Призренски вилајет.¹⁵⁴ Упркос дуготрајним напорима, нисмо били у стању да у архивима пронађемо

¹⁴⁴ Хан је објавио податке за средину 50-тих година 19. века. Види о томе раније у тексту.

¹⁴⁵ E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde II*, 31; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde III*, 84; E. D. Akarli, *Ottoman Population in Europe*, 64–68; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 25–26.

¹⁴⁶ E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde III*, 84.

¹⁴⁷ H. Wagner – A. Supan, *Die Bevölkerung der Erde VIII*, 35.

¹⁴⁸ Осим у поменутој серији *Die Bevölkerung der Erde*, Јакшићеви подаци се помињу и у другим чланцима угледних европских часописа: *Annuaire diplomatique – Turquie*, Almanach de Gotha 117 (1880), 1000; *The Population of Turkey*, The Athenaeum № 2544 (29.7.1876); E. G. Ravenstein, *Distribution of the Population in the part of Europe overrun by Turks (=Distribution of the Population)*, The Geographical Magazine Volume III (1876) [1. October 1876], 259–261.

¹⁴⁹ Јакшићеве табеле су објављене у два наврата у истом часопису: E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde III*, 84; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde IV*, 14–15.

¹⁵⁰ Види даље у тексту као и у потпоглављу *Кретање становништва*.

¹⁵¹ Равенштајн наводи да су неки од Јакшићевих података које је користио објављени у чланцима серије *Die Bevölkerung der Erde*, наговештавајући тиме да је био са њим у преписци и тако добијао додатне информације. О томе сведочи и чињеница да се бројеви не поклапају у потпуности са онима које је Јакшић навео за 1864. годину, те да је било потребно и знати податке за поједине казе и санџаке због административне реорганизације ових области. Упркос томе, остаје нејасно да ли је главна табела коју је Равенштајн објавио 1876. године састављена искључиво на темељу Јакшићевих података. E. G. Ravenstein, *Distribution of the Population*, 259–261.

¹⁵² E. D. Akarli, *Ottoman Population in Europe*, 66.

¹⁵³ Јакшић је у првом тому *Збирке* објавио своје чланке из Гласника српског ученог друштва (=ГСУД). Није нам познато зашто је одустао од наставка серије. В. Јакшић, *Статистична збирка из српских крајева*, част прва, Београд 1875.

¹⁵⁴ За потребе рецензије једног рада о статистици Старе Србије из 1874. године, Владимир Јакшић је, заједно са Стеваном Поповићем, упоређивао званичне податке са наводима анонимног писца. Сумарни бројеви мушког

оригиналне списе на темељу којих је састављао свој преглед становништва османске Европе. Због тога није могуће проверити да ли је приликом израчуна поштована правилна административна подела, нити да ли су сумарници исправно састављени. Због недостатка података на нивоу каза, немогуће је овај извор користити за квалитетнија поређења. Из наведених разлога је неопходно узимати Јакшићеве податке с одређеном резервом, мада је извесно да се темеље на оригиналним османским статистикама. Остаје, међутим, нерешено питање да ли се подаци базирају на стварно организованом новом попису (могуће наставак пописа из 1857. године), на ревизијама (ажурирани регистри становништва), или пак, на комбинацији поменутог. Битно је напоменути да у 19. веку нико није оспоравао или оповргавао Јакшићеве податке, напротив. Дефинитивни суд о овом извору биће могуће донети тек након што буду обављена детаљна истраживања о сачуваном статистичком материјалу у турским као и разним државним архивима на Балкану.

На подручју османске Босне и Херцеговине је током 1864/65. године спроведен попис становништва (или озбиљнија ревизија) чији резултати се чешће користе у историографији. Већина историчара сматра да је тада спроведена само озбиљнија ревизија старог пописа упркос томе што је организација потпуно новог свакако била предвиђена.¹⁵⁵ Разлог за нови преглед стања је била припрема за увођење реформске вилајетске управе у Босни и Херцеговини заједно са Новопазарским санџаком, областима Царства које су од 1865. године чиниле Босански вилајет.¹⁵⁶ Непосредни повод је била реформа војске, односно увођење регрутације и на подручју Босне и Херцеговине. Први покушаји да се у Босни уведе општа војна обавеза по узору на остатак Царства постојали су још 40-тих година 19. века, али без успеха. Питање тачне евиденције становништва и војних обвезника је било од кључног значаја за успешну спроведбу нових мера.¹⁵⁷ Званични резултати овог пописа/ревизије наводно су објављени у годишњаку Босанског вилајета, односно салнама за 1865. годину.¹⁵⁸ У српској историографији, међутим, ови подаци су познати пре свега из чланка објављеног у Гласнику српског ученог друштва из 1866. године.¹⁵⁹ Мање детаљне и заокружене податке пописа на темељу турске архивске грађе објавиле су у новије време историчарке Одил Моро и Руксана Квамбер у чланку о регрутацији у Босни. Подаци се увелико разликују од оних објављених у Гласнику српског ученог друштва и код Владимира Јакшића, и показују отприлике подједнак удео муслимана и православних у Босни и Херцеговини, као и знатно мању укупну популацију.¹⁶⁰

становништва за Призренску и Гусињску казу су посве идентични са наводима у салнамама за Призренски вилајет за 1290. и 1291. годину (1873/74. и 1874/75.). О поменутих салнамама види даље у тексту. Прегледну табелу Јакшићевих и Поповићевих података из рецензије представили смо у делу *Прилози*. АСАНУ, Историјска збирка, бр. 9113.

¹⁵⁵ Ђорђе Пејановић назива ову ревизију „званичним прорачуном“. Темел наводи да је већ неколико година пре 1865. било предвиђено и одржавање новог пописа, али да је увођење нове вилајетске управе овај процес додатно успорило. Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 32–33; G. Thoemmel, *Beschreibung des Vilajets Bosnien*, 79.

¹⁵⁶ И пре тога је Босна била један ејалет, али је Херцеговачки санџак имао посебан статус.

¹⁵⁷ L. Đaković, *Političke organizacije*, 15. O. Moreau – R. Quamber, *The Recruitment of Bosnian Soldiers during the 19th Century (1826–1876)* (=The Recruitment of Bosnian Soldiers), *Islamic Studies* Vol. 36 № 2/3 (1997), 267–269.

¹⁵⁸ Ђорђе Пејановић наводи да су у босанској салнама за 1865. годину публиковани подаци за Травнички и Херцеговачки везирлук мада у својој књизи користи као извор чланак из Гласника друштва српске словесности. Додатно збуњује чињеница да је према нашем сазнању прва салнама за Босну издата тек 1866. године, а прегледом исте, нисмо успели да пронађемо такве податке, као што их није приметила ни Бисера Нурудиновић. Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 32–33; B. Nurudinović, *Bosanske salname*, 253, 264; *Salname-i Vilayet-i Bosna* (=Salname-i Vilayet-i Bosna 1283), Sarajevo 1283 [1866/67], 1–106.

¹⁵⁹ Ђорђе Пејановић користи овај чланак као свој главни извор за попис/ревизију из 1864/65. године, те на крају своје књиге интегрално објављује табеле. Аутор оригиналног чланка нажалост није познат, мада се може с великом вероватношћу рећи да се не ради о Владимиру Јакшићу пошто се његови подаци за Босну у 1864. години значајно разликују у погледу броја хришћана. Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, непагинирано (табела 3); *Статистични подаци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичним турским изворима* (=Статистични подаци), ГСУД књига 3/свеска 20 старога реда (1866), 221–228.

¹⁶⁰ O. Moreau – R. Quamber, *The Recruitment of Bosnian Soldiers*, 269.

Податке о становништву Босанског вилајета за 1866. годину, објавио је бивши пруски конзул у Сарајеву, Ото Блау, у више немачких часописа.¹⁶¹ Ови подаци су свакако резултат додатних израчуна немачког дипломате, пошто се у табелама наводи укупан број становника по казама (османска статистика је тада бележила само мушкарце). Највероватније су бројеви становника добијени једноставним удвостручењем оригиналних података. Основ за израчуна чинили су подаци званичне османске статистике, односно нова ревизија старијег пописа.¹⁶² Идентичне али знатно подробније податке пронашли смо у фонду заоставштине Ота Блауа. У архивској документацији наведена је и верска структура становништва по казама а од значаја су и информације о броју кућа/домаћинстава.¹⁶³

Након успостављања новог Дунавског вилајета и увођења реформске управе (вилајетске провинцијске управе) 1864. године, у поменутој провинцији су у периоду 1865–1873. године спроведени попис и озбиљне ревизије истог. У току 1865. године пописан је санџак Русе/Рушчук, и то веома детаљно. Пописани су мушкарци и жене, сходно њиховој верској припадности и према различитим милетима. Упркос томе што је постојао план да женска популација буде пописана и у остатку вилајета, то се није десило.¹⁶⁴ Осим бројног стања мушког становништва, у осталим санџацима је испитан и економски потенцијал провинције (занимање, приходи и власништво испитаних итд.). Намера власти је била и да се свим грађанима поделе својеврсне личне карте (тескере) у које би се уносиле и све промене о личном статусу (укључујући и пореске обавезе појединца). Архивски материјал пописа се чува у Бугарској и према нашим сазнањима никада није интегрално објављен. Нису познати подаци за Нишки санџак у 1865/66. години, пошто је сам попис тек накнадно објављен у салнамама, када је исти санџак био у саставу Призренског вилајета, те се издавачима није чинило корисним публиковати и те информације. За касније године је вилајетска управа објављивала податке ревизија у салнамама. Аустријски вице-конзул у Сарајеву, Карл фон Сакс, објавио је податке ревизије пописа за 1868. годину свега годину дана након што је она спроведена. Исте податке, додатно проверене архивском грађом, као и оне за 1869. годину публиковали су Кемал Карпат и Ашкин Којунџу. У оба случаја, извори садрже и информације за Нишки санџак, али само на нивоу санџака не и каза, што онемогућује детаљније и боље анализе.¹⁶⁵

Постоје и одређене индиције да је у наведеном периоду (1866–1873) у Царству спроведен и општи попис, али се о томе веома мало зна.¹⁶⁶ До данас није потврђено да је заиста одржан, нити су познати резултати. Узимајући у обзир да је тада свакако организован попис у великом Дунавском вилајету, а да су почетком 70-тих година власти почеле са објављивањем статистичких података који су утемељени на ревизијама, постоји могућност да је тај изузетно обиман посао протумачен и као потпуно нови општи попис.

Француски конзул у Скадру, Емил Вет, објавио је 1866. године податке о становништву Скопског ејалета, са главним фокусом на градске средине.¹⁶⁷

¹⁶¹ O. Blau, *Zur Statistik von Bosnien*, 516–518; [O. Blau], *Handel und Verkehr von Bosnien (=Handel und Verkehr von Bosnien)*, Preussisches Handelsarchiv II (1867) [№ 32, 9.8.1867], 159–165.

¹⁶² Аутор прилога је свакако био Ото Блау, пошто је као извор чланка наведен конзулат у Сарајеву. Блау наводи да се подаци заснивају на новом попису или „тачној процени“ из 1866. године. [O. Blau], *Handel und Verkehr von Bosnien*, 159.

¹⁶³ PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 181–188.

¹⁶⁴ A. Koyuncu, *Tuna vilâyeti'nde*, 688–691.

¹⁶⁵ S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 327–328; C. Sax, *Geographisch-ethnographische Skizze*, 456; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 8, 24–25, 116; A. Koyuncu, *Tuna vilâyeti'nde*, 695–697; *Tuna vilâyet-i salname-у*, 1286 (= *Tuna vilâyet-i salname-у 1286*) [1869/70], 101.

¹⁶⁶ Ђаковић наводи да је у Босни и Херцеговини био планиран попис 1872. године. F. M. Gocsek – M. S. Hanioglu, *Western Knowledge, Imperial Control, and the use of Statistics in the Ottoman Empire*, Cultural Horizons – A Festschrift In Honor Of Talat S. Halman, Edited by Jayne L. Warner, Syracuse – New York 2001, 106, 114; L. Ђаковић, *Političke organizacije*, 10.

¹⁶⁷ É. Wiet, *Mémoire sur le Pachalik de Prisrend*, 273–289; É. Wiet, *Itinéraire en Albanie et en Roumélie (=Itinéraire en Albanie)*, Bulletin de la Société de Géographie Série 5/ Tome 16 – Juillet–Décembre (1868), 24–36.

Отприлике у исто време, високи османски дужносник, Салахедин Беј, за потребе Светске изложбе у Паризу 1867. године, дао је штампати брошуру која садржи и податке о становништву Царства. Информације су веома штуре и односе се на веће територијалне целине за које је наведен искључиво укупан број становника. Податке је верно пренео и Кемал Карпат.¹⁶⁸

Нешто драгоцених података о броју домаћинстава/кућа српског православног становништва у деловима Херцеговине, публиковали су босански Фрањевци у шематизму католичке цркве у Херцеговини за 1867. годину.¹⁶⁹

Лука Ђаковић публиковао је неке опште податке о становништву Бихаћког санцака према регистрима становништва, односно ревизијама пописа из 1869. године, на темељу грађе из бившег Вилајетског архива у Оријенталном институту у Сарајеву.¹⁷⁰

Почетком 70-их година 19. века, османске власти су дошле до закључка да су постојећи регистри становништва постали неупотребљиви. Велики миграциони таласи након Кримског рата нису адекватно регистровани а и служба за пописивање се нашла у конфузној ситуацији након увођења реформских вилајетских закона те је била запостављена. Државни савет, који је од 1867. године имао у надлежности питања популационе политике, образовао је посебну комисију која је констатовала да ажурирање постојећих регистара није исплативо те је препоручила спровођење потпуно новог пописа и увођење нових, модернијих регистара. Нова правила за пописивање становништва објављена су 1874. године и предвиђала су да пописивачи свакако лично упознају сваку, па и малолетну мушку особу приликом њихове регистрације. Свакој пописаној особи је опет издавана посебна потврда (нуфус тескера) која је служила и као лична исправа без које није било могуће обавити ниједну правну радњу. Сарадња државних службеника са локалним старешинама (мухтарима, члановима општинских већа итд.) је продубљена и успостављен је систем контроле пописивачког процеса који је требало да онемогући злоупотребе и погрешне резултате. Према новим правилима, у седиштима каза је било потребно водити три врсте регистара: регистар мушких становника градских четврти и села према попису (есас дефтер), кумулативни регистар (ичмал дефтер) за читаву казу (са бројем хришћана према милету) и дневни регистар промена (вукуат дефтер) са забележеним бројем рођених, умрлих, исељених, досељених итд. Све промене из дневног регистра је требало уносити и у кумулативни на сваких шест месеци и тако континуирано имати преглед о стању у кази. Као и раније, муслимане и немуслимане је требало евидентирати и пратити одвојено у посебним регистрима. На нивоу каза и вилајета постављани су посебни службеници за регистре, који би по потреби слали извештаје Царском уреду за регистре становништва који је формиран 1871, а реформом из 1874. године је подређен Министарству унутрашњих послова као посебна и самостална јединица. Нов, свеобухватни попис становништва је започет исте године, али због избијања устанка у Босни и Велике источне кризе током периода 1875–1878. године, није га било могуће спровести те је он одложен, мада постоје и индиције да је извршен у неким деловима Царства. Службеници за пописивање становништва (нуфус мемури) замењени су 1876. службеницима катастра, а њихов посао је од 1879. године преузела полиција.¹⁷¹

¹⁶⁸ S. Bey, *La Turquie à l'Exposition universelle de 1867 (=La Turquie)*, Paris 1867, 210; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 25.

¹⁶⁹ *Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina (=Schematismus topographico-historicus)*, Spalati 1867.

¹⁷⁰ L. Đaković, *Političke organizacije*, 14–15.

¹⁷¹ Према званичним објавама, у јесен 1874. године је почео попис у Нишком санцаку, те је био и спроведен у Пиротској кази до почетка зиме. K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 29–30; K. H. Karpat, *Ottoman Population Records*, 246–249; *Пирот и срез нишавски 1801–1918: Грађа, књига прва 1801–1883 (=Пирот и срез нишавски)*, прир. И. Николић, Пирот 1981, 186; S. J. Shaw, *The Nineteenth-century Ottoman Tax Reforms* 440–441; S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 328–330; C. Behar, *Sources pour la Démographie historique de l'empire Ottoman, Le tahrirs (dénombrements) de 1885 et 1907 (=Sources pour la Démographie historique)*, Population 53/1–2 (1998), 162–163; M. Şaşmaz, *The Ottoman Censuses*, 300–301.

Период 70-тих година 19. века је посебно значајан по питању демографије због Велике источне кризе која је захватила већину територија Османског царства у Европи. Ратни сукоби и успостављање нових граница на Балкану проузроковали су велика миграциона кретања које је тешко реконструисати. Етничко-верска слика многих области се потпуно променила, што је имало значајне последице по будуће национално-политичке односе на овим просторима. Треба истаћи да је у првој половини 70-тих година 19. века постојао запажен интерес европске јавности за прилике на Балкану са посебним акцентом на национално-верску структуру појединих области под османском управом. Балканским државама као и великим силама је било у интересу да се што боље информишу о реалном стању на терену и сходно томе образују своју политику. Из наведеног разлога је овај период изузетно богат разним публикацијама етнографско-статистичког карактера. Европски стручни часописи су често објављивали чланке о величини појединих административних целина, композицији становништва, стању ресурса и привредној активности у областима Балкана али и шире. Многобројни статистичари и путописци издавали су посебне монографије о појединим регионима света, па тако и о Османском царству. За потребе разних државних органа, појединци и поједине службе су састављале посебне елаборате и статистичке прегледе османских провинција. По питању становништва аутори су добрим делом прибегавали проценама које су се заснивале на старим пописима и произвољно одређеним стопама раста популације. Такве процене су неупотребљиве јер нису утемељене на емпиријски доказаним чињеницама. О томе сведочи и изузетно широки распон процењених величина, што су приметили и многи савременици и историчари.¹⁷² Неки аутори су, међутим, успели да прибаве податке званичне османске статистике за које су често погрешно тврдили да се ради о резултатима пописа. У стварности се у тим случајевима радило о пренетим подацима из званичних османских ревизија пописа заснованим на ажурираним регистрима становништва који су бележили, односно требало да бележе, сва рођења и смртне случајеве као и миграциона кретања. Ову тезу потврђује и поређење података са наводима у провинцијским салнамама које су локалне управе почеле да редовно објављују управо у овом периоду. Наше истраживање је показало да су аутори често користили податке за разне области из различитих годишта те их комбиновали како би добили свеобухватан преглед, који су, међутим, датирали релативно произвољно. Неопходно је истаћи да је и датирање података у званичним салнамама често веома дискутабилно, пошто је очигледно да су делом преузети из ранијих година. Због тога се оправдано поставља питање да ли су, и у којој мери, ревизије пописа уопште спровођене. Ово само потврђује закључке османске комисије која је сматрала да су регистри постали неупотребљиви те је стога наложила нов попис становништва у 1874. години који због ратних дешавања никада није спроведен до краја. Треба истаћи да није искључено да је османска управа тада почела да користи објављивање статистичких података о становништву и као политички инструмент. Упадљиво је како је према званичној статистици, баш у пограничним областима царства, који су били предмет политичко-дипломатске борбе са суседним државама и извор непрестане нестабилности, у овом периоду нагло увећан број муслиманског становништва. Политика насељавања држави лојалних муслимана на рубна подручја царства од 50-тих година 19. века је позната проблематика, али драстичне промене структуре становништва у свега неколико година (примерице у Босни и Херцеговини 1865–1870) не доимају се реалним. Узимајући све претходно наведено у обзир, тешко је проценити праву вредност података из салнама као и статистичара који су их користили. Пошто се у овом случају заправо ради о јединим подацима за прву половину 70-тих година који имају какву-такву чињеничну подлогу, сматрамо да их је неопходно изложити и анализирати те указати на очигледне пропусте.

---

¹⁷² Одличан преглед процена различитих аутора саставио је Дениз Акарли у својој мастер тези. E. D. Akarli, *Ottoman Population in Europe*, 68–87.

У салнамама Босанског вилајета за 1870. и 1871. годину објављене су и статистике насеља и становништва читаве провинције које очигледно представљају резултат ревизије пописа.¹⁷³ Пошто су подаци у обе салнаме потпуно идентични, произлази да датирање ове ревизије пописа треба тражити најкасније у 1870. години. Бројни аутори који су користили и публиковали резултате ове ревизије смештали су ју у 1871. годину, очигледно не знајући за старију салнаму.¹⁷⁴ Хуго Кучера и фон Само наводе идентичне податке и за 1872/73 односно 1873/74. годину, позивајући се на званичне османске изворе.¹⁷⁵ Ова чињеница потврђује непоузданост датирања османских ревизија пописа. Да су подаци из поменутих ревизија увек дискутабилни због мањкавости османске статистичке службе, потврђује за овај случај и извештај вице-конзула у Сарајеву Карла фон Сакса министру иностраних послова Бајсту из 1870. године. У поменутом извештају, који садржи табелу са идентичним подацима о становништву као и салнаме, фон Сакс наводи да му је на званичним местима потврђено да о тачности података заправо не може бити речи. Наводно су, такође, политички интереси утицали и на одређени ниво „намерног фалсификовања“. Аустријски дипломата сумња у тачност броја хришћана, констатујући да католички шематизми исказују око 30.000 становника више него салнама, а и чињеница да су муслимани приказани као далеко бројнији од православних житеља не улива поверење. Према његовом мишљењу, постојала је одређена намера да се муслимани прикажу као доминантнији елеменат него што је то био случај у реалности, али су и православни становници избегавали тачно пописивање због пореза.¹⁷⁶ Вредност овог извора за статистичке анализе је, због свега претходно наведеног, ограничена и неопходно је користити податке с повећаном дозом опреза.

Веома су драгоцене, због података о Битољском и Корчанском санцаку, салнаме Солунског вилајета за 1287. и 1288. годину по хиџри (1870/71. и 1871/72.). Број становника је наведен само по санцацима, не и казама, а верска структура се своди само на исказ броја муслимана и немуслимана. У старијој салнама је Битољски санцак био већег обима, односно, његов саставни део су биле и казе потоњег Корчанског санцака који се помиње у млађој салнама. Упечатљива је велика разлика у структури становништва према вероисповести између 1869. и потоњих година, што је, највероватније, последица одређених промена у управној организацији које нам нису ближе познате. За анализе је неопходно редатирати податке старије салнаме на око 1869, а млађе на око 1870. годину.¹⁷⁷

¹⁷³ *Salname-i Vilayeti Bosna* (=Salname-i Vilayeti Bosna 1287), Sarajevo 1287 [1870/71], 144–145; *Bosna Vilayeti salnamesi* (=Bosna Vilayeti salnamesi 1288), Sarajevo 1288 [1871/72], 134–135.

¹⁷⁴ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 35–36; О. Blau, *Reisen in Bosnien*, 231; А. R. zur Н. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches* (=Die Völker des osmanischen Reiches), Wien 1877, 53.

¹⁷⁵ Кучера и фон Само, два изузетно често цитирана ауторитета у 19. веку (о њима и њиховим делима види даље у тексту), навели су идентичне податке за године 1872/73, позивајући се притом на званичне османске податке. Једина разлика постоји код фон Самоа, који наводи погрешан збир мушких становника Бихаћког санцака (84.008 уместо 84.801 колико је требало) што је очигледно само штампарска грешка. Подаци за Босански вилајет су цитирани и у серији *Die Bevölkerung der Erde*. Н. Kutschera, *Zur Statistik der Europäischen Türkei* (=Zur Statistik der Europäischen Türkei II), Oesterreichische Monatsschrift für den Orient № 11 (15.11.1875), 171–172; А. R. zur Н. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 53; Е. Behm – Н. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde II*, 31; Е. Behm – Н. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde IV*, 15–16; Е. Behm – Н. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde V*, 21.

¹⁷⁶ Фон Сакс наводи, на пример, да се у одлеглим селима мушка православна деца често облаче у женску одећу како би се избегло плаћање војнице (беделу аскерије). Извештај из архива у Бечу је публикован у: В. Gavranović, *Grada: Bosna i hercegovina od 1853.–1870. godine, knjiga 4, odjeljenje istorisko-filoloških nauka Naučnog društva N. R. Bosne i Hercegovine knjiga 2* (=Grada: Bosna i hercegovina od 1853.–1870. godine), Sarajevo 1956, 354–360.

¹⁷⁷ Остаје, међутим, нејасно да ли је територија великог Битољског санцака у потпуности одговарала потоњем Битољском и Корчанском, пошто је око 1868–1870. године по том питању било извршено неколико управних реорганизација. Корчански санцак је формиран 1870. године, али не фигурише у старијој салнама те је оправдано податке редатирати на 1869. годину. (види: А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 77). *Salname-yi Selânik* (=Salname-yi Selânik 1287), Selânik 1287 [1870/71], 77; *Salname-yi Selânik* (=Salname-yi Selânik 1288), Selânik 1288 [1871/72], 89.

Отприлике за период 1870–1875. године, објављено је изузетно много етнографско-статистичких студија западноевропских писаца. Њихова дела су настала углавном у ратним годинама (1875–1877. године) када је и пажња европске јавности била усмерена на решење националног питања на Балкану. Етнографски списи тога времена су представљали и својеврсни вид „статистичког ратовања“ између аутора који су пореклом, или функцијом, настојали да представе верско-етничке односе на Балкану у светлу који је одговарао уским националним и државним интересима појединих народа и земаља. Из тог разлога је један део таквих списа био чисто пропагандне природе, а статистички подаци се нису базирали на чињеницама нити на прихваћеним математичким методама. Број таквих дела је огроман и анализа таквих би изискивала посебну студију. У то време је, међутим, објављен и одређени број озбиљних студија, које су се заснивале на реално постојећим и званичним статистичким изворима. И у тим делима, међутим, уочљиви су озбиљни методолошки недостаци, у неким случајевима и сумња у намерне манипулације. У ту групу спадају, између осталог и дела Хуга Кучере, Александра Синвеа и других аутора. Хуго Кучера, искусни аустроугарски дипломата, објављивао је статистичке податке о Османском царству у више наврата.¹⁷⁸ Целокупан преглед Царства, према вилајетима и санџацима у 1875. години, објавио је исте године у једном бечком часопису. Табела показује однос муслиманских и немуслиманских становника појединих санџака, али како и сам аутор констатује, подаци не потичу из исте године, а и османска је статистика била доста непоуздана, те се ограђује око тачности наведених бројева.¹⁷⁹ Чланак је био често цитиран, а и сам аутор је писао додатна објашњења редакцији серије *Die Bevölkerung der Erde*, која је његове податке користила за своје прегледе становништва Османског царства, које је накнадно датирала са 1873/74. годином.¹⁸⁰ Француски географ Александар Синвет, објавио је 1877. у Паризу веома запажену и популарну брошуру са картом у којој је приказан број становника према вери у појединим санџацима европског дела Царства према управној подели у 1876. години. Објављени подаци свакако нису пореклом од ревизија пописа (регистара становништва) из поменуте године, већ представљају мешавину званичних бројева из ранијег времена (све до оквирно 1870. године) са нама непознатим изворима.¹⁸¹ Као одговор на ово дело, група про-бугарских писаца,

¹⁷⁸ Хуго Кучера (Hugo Kutschera, Freiherr von) 1847–1909. Био је чешког порекла. Након студија оријенталних језика је ступио у дипломатску службу и 1871. године постављен је за конзула у Рущуку (Русе). Касније је службовао у Цариграду и Босни и Херцеговини. Објављивао је многобројне чланке и студије, па тако и статистичке податке. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 4, Wien 1969, 375.

¹⁷⁹ У чланку из 1875. године, подаци за Босну и Херцеговину се подудару са званичном ревизијом за 1870/71, они за Скопски, Нишки и Призренски санџак са наводима салнаме Призренског вилајета за 1290. годину по хиџри, док се подаци за Битољски и Корчански санџак подудару са онима у салнама Солунског вилајета за 1288. годину по хиџри. Подаци за Дебарски и Скадарски санџак се не поклапају са нама познатим салнамама. Н. Kutschera, *Zur Statistik der Europäischen Türkei (=Zur Statistik der Europäischen Türkei I)*, Oesterreichische Monatsschrift für den Orient № 10 (15.10.1875), 156–157; Н. Kutschera, *Zur Statistik der Europäischen Türkei (Zur Statistik der Europäischen Türkei II)*, Oesterreichische Monatsschrift für den Orient № 11 (15.11.1875), 171–172.

¹⁸⁰ Датирање Кучеровог прегледа је очигледно уследило накнадно, вероватно након преписке са њим. Бем и Вагнер наводе да је Кучера користио салнаме за 1873. и 1874. годину. Е. Behm – Н. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde IV*, 14–16; Е. Behm – Н. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde V*, 20.

¹⁸¹ Александар Синве (Alexandre Synvet) је био француског порекла, али је 70-тих година 19. века радио као професор географије у Цариграду. Дело је посвећено детаљном приказу грчке популације у Царству, за шта је аутор користио податке Васељенске патријаршије. За краћи преглед становништва према вери свих европских вилајета и санџака, коришћени су, наводно, подаци пореклом од званичне статистике (односно регистара становништва објављеним у салнамама) али није наведено тачно из којих годишта и за које територије. Поређењем података са ранијим салнамама и познијим веродостојним изворима, истичу се велике нелогичности (подаци за Призренски, Нишки и Скопски санџак идентични су са онима из салнаме Призренског вилајета за 1290. годину према хиџри, али они за Дебарски су посве нереални). У већини санџака у европском делу царства (Битољ, Дунав итд.) је наведени удео муслимана у укупном популацији изразито висок. У Софијском санџаку су бројеви за муслимане и немуслимане очигледно помешани, што су приметили и савременици (про-бугарски писци: види следећу напомену). За многе области је број мушког становништва нереално низак (Дебарски санџак итд.). Из наведених разлога основано сумњамо у веродостојност овог извора као целине. Могуће је да је брошура, с обзиром да је издата 1877. године, била намењена као пропагандни (про-грчки) материјал за

везаних за цариградски лист *Le Courrier d'Orient*, објавила је 1878. године статистику Једренског, Битољског и Солунског вилајета. Подаци се заснивају на евиденцији наплате војнице (бедели аскерије) за 1873. годину, и прилагођени су бугарској визури етничких односа на Балкану. Провера исправности пренетих података није могућа, а сумња у њихову тачност је оправдана.¹⁸² Списи поменутих аутора су били изузетно значајни и утицајни, и добрим су делом коришћени и у пропагандне сврхе, те као аргументација на дипломатском пољу. Објављени статистички подаци су били разног порекла, али су се сви аутори служили и званичним салнамама и другим регистрима. Проблем са коришћењем ових извора се састоји у немогућности да се тачно утврди из које године потичу поједини подаци, пошто су се аутори користили са више салнама и других извора истовремено како би саставили општи преглед Царства. При томе није искључено да су се дешавале и грешке приликом сабирања или код прилагођавања података новим управним организацијама. Сви су аутори, наиме, објављивали податке према административној подели која је била на снази у време публикације дела, али уз коришћење података из ранијих времена када је она била другачија. Тако састављене компилације, у суштини, не испуњавају основни циљ статистичког прегледа – приказ у одређеном временском тренутку и на одређеној територији. Из тог разлога, резултати таквих прегледа су сумњиве вредности, те чак могу и да исказују потпуно супротне тенденције од реалних. Из тог разлога ова дела нећемо користити за наше анализе, али, с обзиром да су била изузетно популарна, те су и касније често коришћена у историографији, сматрамо да је неизбежно их уврстити међу познате изворе, те основне податке презентовати одвојено у поглављу *Прилози*.

За разлику од претходно поменутих аутора, Алфред фон Само, често цитирани ауторитет за статистику Османског царства, објављивао је дела која су била на завидном нивоу стручности и утемељена на квалитетним изворима. Као искусан војник и дипломата, био је изврстан познавалац прилика на Балкану.¹⁸³ Његово главно дело о народима у Османском царству често је коришћено као извор статистичких података у историографији. У начелу, већина статистика се односи на 1872. годину али су чести и случајеви да аутор наводи и старије и млађе податке у распону 1866–1875. године.¹⁸⁴ За Скадарски

западоевропско читалачко тржиште. Дело је чак и званично нападано од про-бугарских, односно егзархистичких писаца, те је и поменуто дело *Ethnographie des vilayets d'Andrinople: de Monastir, et de Salonique* посвећено исправљању Синвеових података.

A. Synvet, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population grecque de l'Empire ottoman (=Carte ethnographique)*, Paris 1877.

¹⁸² У делу су представљени сакупљени статистички подаци за поједине санцаке и казе поменутих вилајета који су претходно објављивани у листу *Le Courrier d'Orient*. У додатку је прештампаана и преписка са Александром Синвеом у којој се аутори међусобно оптужују за недоследност и фалсификовање података. Није нам познато како су аутори дошли до података о наплати војнице који су изузетно детаљни (преглед по селима, вероисповестима и појединим милетима). Подаци за Битољски санцак исказују значајно већи број становника него што је то случај у салнамама (Битољски санцак је 1873. године са својих 9 каза наводно имао скоро 274.000 мушких становника, док је исти две године касније, заједно са казама инкорпорираних из Корчанског санцака, према салнамама имао 190.000–230.000 мушких становника). Дело је поново објављено у Софији 1995. године. *Ethnographie des Vilayets d'Adrianople, de Monastir et de Salonique (=Ethnographie des Vilayets d'Adrianople)*, Constantinople 1878; *Македонија и Одринско. Статистика на населението от 1873 г.*, Софија 1995.

¹⁸³ Алфред фон Само (Alfred Ritter zur Helle von Samo), 1831–1917, коњички потпуковник аустроугарске војске, био је први војни аташе Аустроугарске у Цариграду све до 1875. године када је прешао на турску страну. Конвертовао је на ислам (под именом Ахмед Нури Паша) и постао капетан османске војске и лични адјутант Султана. Касније је напредовао до чина Генерала дивизије и постао шеф друге секције османског генералштаба. Био је и шеф обавештајне службе. Оженио се Черкескињом и остао да живи у Цариграду.

Samsinger Elmar, „*Jahrelange Abwesenheit hat den Einzelnen fast entfremdet*“ *Leggal und illegal am Bosphorus 1840–1918*, Österreich in Istanbul II, К. (u.) К. Präsenz im Osmanischen Reich, Forschungen zur Geschichte des österreichischen Auswärtigen Dienstes – Band 13, ed. Elmar Samsinger, Wien 2017, 357–358; A. Vagts, *The Military Attaché*, Princeton 1967, 142.

¹⁸⁴ A. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 35–57.

вилајет/санџак наводи званичне податке за 1873/74. и 1877/78. годину.¹⁸⁵ За Призренски вилајет објављује званичне податке за 1871. (преузете из новина) и 1873/74 (идентични са Салнамом Призренског вилајета за 1873/74. годину), као и за поједине санџаке у 1877/78. години.¹⁸⁶ За Битољски санџак (који је тада део Солунског вилајета), навео је занимљиву сумарну статистику, сачињену према званичним подацима, коју треба датирати у 1871/72. годину према салнами истог вилајета.¹⁸⁷ За Босну и Херцеговину наводи сумарни број житеља за 1871. који је базиран на и детаљној статистици за 1872/73. годину која је идентична са подацима у босанским салнамама из 1870. и 1871. године. Аутор као допуну објављује и податке фрањевачке мисије у Херцеговини о становништву у 1873, те и званичну сумарну османску статистику за 1877/78. годину.¹⁸⁸ Сви званични подаци које је фон Само објавио у својој књизи односе се на ревизије пописа, и као такве их треба и третирати по питању веродостојности. Аутор је већину података унео и у свеобухватан преглед за европски део Османског царства редатирајући већину пописа (заправо ревизије пописа) на 1872. годину (годину дана уназад). Поменути преглед објавио је и Кемал Карпат.¹⁸⁹ Фон Само је раније, 1873. године, објавио и сумарну статистику за Османско царство у листу „Аустрија“ који се односе на 1871. годину и базирају се на „званичним објавама“.¹⁹⁰ Те податке прештампали су немачки географи Бем и Вагнер у својој чувеној серији о становништву земаљске кугле, где их је шеф српске статистике, Владимир Јакшић, подвргао снажној критици, сматрајући да је број становника преувеличан а површине лоше израчунате.¹⁹¹ Исте те податке је касније у још детаљнијој форми објавио и у својој поменутој књизи.¹⁹²

У новијој литератури је веома често цитирани ауторитет аустроугарски мајор Петер Кукуљ. За потребе аустроугарске војске саставио је опширан елаборат о Старој Србији који је штампан као посебна свеска 1871. године.¹⁹³ О делу је детаљно известио академик Владимир Стојанчевић.¹⁹⁴ Датирање података је компликовано, пошто се приликом описа методологије одређених израчуна помињу и ранији радови фон Хана, али је могуће одредити оквирно 1869/70. годину као период на који се статистике односе. Најзначајнији део књиге представља поглавље о становништву у којем аутор настоји да реконструише верско-етничку структуру у Призренском санџаку. Том приликом је, судећи према наводима аутора, коришћена метода процене целокупног становништва путем множења познатог броја католика са процењеним односом 1:58. Тако је добијен резултат од оквирно пола милиона

¹⁸⁵ Фон Само цитира и једну веома прецизну руску војну статистику за 1869. годину. А. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 35–39.

¹⁸⁶ А. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 40–43.

¹⁸⁷ Подаци су преузети из новина Левант тајмс с почетка 1872. године (*Levant Times*, 9.1.1872.), и засновани су на званичним подацима, односно на салнами Солунског вилајета из 1871/72. године са којом се, углавном, подударају. А. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 50–52; *Salname-yi Selânik 1288*, 89.

¹⁸⁸ А. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 53–57.

¹⁸⁹ Фон Само се у прегледу определио за редатирање званичних података годину дана уназад по принципу да се подаци у салнамама не односе на годину у којој су штампане већ морају потицати из старијег времена. А. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 60, 68; К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 117.

¹⁹⁰ [A. Ritter zur Helle von Samo], *Türkei. Flächeninhalt und Bevölkerung des osmanischen Kaiserreichs 1871*, Austria – Archiv für volkswirtschaftliche Gesetzgebung und Statistik, für Industrie, Handel und Verkehr, XXV Jahrgang № 21 (24.5.1873), 492.

¹⁹¹ Е. Behm – Н. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde II*, 31–32; Е. Behm – Н. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde III*, 84.

¹⁹² Идентични су подаци за Призренски, Скадарски, Босански, Дунавски и Солунски вилајет, с том разликом што су они за Дунавски у књизи датирани у 1872. годину. А. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 35, 40, 44, 50, 53, 60.

¹⁹³ Оригинал штампаног издања је насловљен „P. Kukulj, Major im K. k. Generalstabe, *Das Fürstenthum Serbien und Türkisch-Serbien: Eine militärisch-geographische Skizze*, Wien 1871.“ и чува се у Ратном архиву у Бечу: ÖStA, Kriegsarchiv (=KA), Karten und Plansammlungen (=KPS), Landesbeschreibungen (=LB), Balkan (=K I), Serbien (=f), 21-10 alpha. Даље у тексту наведено као ÖStA, KA: P. Kukulj, *Das Fürstenthum Serbien und Türkisch-Serbien*.

¹⁹⁴ В. Стојанчевић, *О становништву у Призренском вилајету пред српско-турске ратове 1876–1878. године* (=О становништву у Призренском вилајету), Косовско-метохијски зборник 1 (1990), 213–227.

становника, које је Кукуљ додатно расчланио према вероисповести и етничкој припадности.¹⁹⁵ Који је метод употребљен, односно, који је извор за однос појединих вероисповести и етничких група, није саопштено. За подручје Нишког санцака аутор истиче да нема веродостојних података.¹⁹⁶ Веома је тешко проценити праву вредност овог извора. Када се упореди укупан број становника Призренског санцака према Кукуљу са наводима салнама и елаборатом Хорсецког, произлази да су бројеви аустроугарског мајора знатно виши него они у салнамама као и код Хорсецког (узимајући у обзир некориговане податке Хорсецког).¹⁹⁷ Може се основано сумњати и у датирање података, и то на основу исказаног односа међу вероисповестима који никако не одговара тадашњем стању сходно другим изворима. Постоји могућност да је Кукуљ био упознат са односом какав је постојао у време наводног пописа 1854–1855. године, те га је само применио на увећан број становништва. Но, такво тумачење остаје само на нивоу теорије, док релеватне чињенице не баце више светла на ову проблематику.¹⁹⁸ Пошто се ради о елаборату рађеном за потребе војног врха Монархије, и због озбиљног приступа материји који је видљив у целокупном делу, извор података о односима међу вероисповестима и етничким заједницама је свакако морао бити квалитетан, и несумњиво пореклом од османских власти, дакле, званичне статистике. Из наведених разлога сматрамо да елаборат Кукуља треба уврстити у веродостојне и меродавне статистичке изворе, који се темеље на званичним подацима и нису само плод произвољног израчуна.

Владимир Јакшић је 1880. године у познатом часопису из Готе у Немачкој објавио једну сумарну статистику становништва европског дела Османског царства коју је датирао у 1873. годину.¹⁹⁹ Занимљиво је да Јакшић помиње Битољски вилајет упркос томе што је исти фомиран тек годину дана касније. На ниједном месту се не помиње извор података, нити да ли се ради о верном преносу изворника или о математичкој процени. Узимајући у обзир претходно описани обичај Јакшића да публикује податке за одређени период користећи управну поделу из посве другог времена, сматрамо да је то и овде случај. Административни систем који је Јакшић навео у чланку, одговара ономе из периода 1878–1880. године. Из наведених разлога смо датирали управни систем за његову статистику на оквирно 1879/80. годину. Упркос томе што нигде није експлицитно наведено, на темељу бројева се може закључити да се подаци односе на целокупно, а не само на мушко становништво. Статистику су објавили и Бем и Вагнер у својем часопису, наводећи да ни они не умеју читаоцима да предоче „утемељење за Јакшићеве процене“.²⁰⁰

Управа Призренског вилајета објавила је две салнаме са драгоценим статистичким подацима о становништву за 1290. и 1291. годину по хиџри (1873/74. и 1874/75.).²⁰¹ Демографски подаци у оба годишта су идентични што наводи на закључак да се подаци односе најкасније на 1873. годину, али је вероватније да су састављени још раније. О томе сведоче подаци фон Хана из 1863. године, који се готово подударују са онима у салнамама за Призренску казу.²⁰² У начелу, то би значило или да је овај простор читаву деценију демографски стагнирао, или да се подаци у салнамама заправо односе на ранији период (негде на почетак или средину 60-тих година). У прилог другој тези иде и чињеница да су бројеви код Хорсецког (види даље у тексту) много виши него у салнамама, упркос томе што

¹⁹⁵ ÖStA, KA: P. Kukulj, *Das Fürstenthum Serbien und Türkisch-Serbien*, 148–149.

¹⁹⁶ ÖStA, KA: P. Kukulj, *Das Fürstenthum Serbien und Türkisch-Serbien*, 149.

¹⁹⁷ О поменутих изворима види даље у тексту овог поглавља.

¹⁹⁸ Да је тада стварно спроведен попис на тлу Призренског санцака и других делова истоименог вилајета, сведоче и примедбе у елаборату Карла Хорсецког (о томе види даље у тексту).

¹⁹⁹ *Turquie (Empire), Notice statistique (=Turquie (Empire), Notice statistique)*, Almanach de Gotha – Annuaire généalogique, diplomatique et statistique 117 (1880), 1000.

²⁰⁰ E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde VI*, 22; E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde VII*, 17.

²⁰¹ *Salname-i vilayet-i Prizren (=Salname-i vilayet-i Prizren 1290)*, Prizren 1290 [1873/74]; *Prizren vilayeti salnamesi (=Prizren vilayeti salnamesi 1291)*, Prizren 1291 [1874/75].

²⁰² Види раније у тексту.

се односе на готово исти период. На темељу тога нам се чини да су подаци у салнамама вероватно нешто старијег порекла, односно негде из половине 60-тих година 19. века. Због недостатка других извора и чињеница који би додатно поткрепили ову тезу, морамо констатовати да у овом тренутку није могуће квалитетно одговорити на ово сложено питање без помног проучавања архивске грађе у турским архивима. Зог тога смо за потребе рада редатирани податке на 1872. годину, као највероватнију горњу временску границу порекла. Као што је генерално случај са информацијама званичне османске статистике, потребно је имати на уму наведене примедбе приликом употребе података и њиховог тумачења. Садржај салнама је добро познат српској историографији из чланка Хасана Калешиа и Јиргена Корнрумпа.²⁰³ Садржај салнаме за 1873/74. годину објавио је и фон Само и тако су подаци још у 19. веку постали доступни истраживачима.²⁰⁴ Нешто касније од фон Самоа, део података је објавио и руски дипломата и конзул у Призрену, Иван Степанович Јастребов. Том приликом је навео и неколико изузетно драгоцених примедби на објављене податке о броју кућа, што нам је омогућило да их исправно тумачимо.²⁰⁵

Веома често коришћена у српској историографији јесте статистика Косовског и дела Дунавског вилајета датирана у 1873. годину коју је објавила Видосава Николић-Стојанчевић.²⁰⁶ Оригинални извор постоји у неколико варијанти и налази се у више различитих архивских фондова.²⁰⁷ Ову статистику су сачиниле службе српске државе као преглед стања у оним деловима Османског царства које нису прикључене Србији 1878. године. Статистика је вероватно требало да послужи како за интерну употребу тако и за дипломатске напоре у јеку ратних дешавања и решавања питања граница.²⁰⁸ Поређењем података из наведене статистике са другим изворима дошли смо до закључка да се поједини бројеви поклапају са наводима у салнамама Призренског вилајета за 1873/74. и 1874/75, те онима Битољског вилајета за 1876/77. годину.²⁰⁹ Остали су бројеви углавном нижи од оних у поменутим салнамама, те се поставља питање да ли су онда старијег, или можда ипак млађег порекла (пре 1873. године или око 1877. године).²¹⁰

²⁰³ Н. Kaleshi – Н.-Ј. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren, Beitrag zur Geschichte der türkischen Staatsreform auf dem Balkan im 19. Jahrhundert (=Das Wilajet Prizren)*, Südost-Forschungen 25 (1967), 176–238.

²⁰⁴ А. R. zur Н. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 40–42.

²⁰⁵ И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 27–28.

²⁰⁶ Занимљиво је да Видосава Николић-Стојанчевић, као и оригинална документа извора, наведену статистику везују за Косовски вилајет, мада наведене 1873. године он још није био ни успостављен, већ је постојао Призренски вилајет, а Скопски санџак ће постати његов део тек 1877. године. Пошто су изворна документа настала касније (око 1877-1878. године), сва је прилика да су састављачи сачинили преглед за тадашњи Косовски вилајет на темељу старијих османских званичних извештаја, вероватно салнама. В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије*, 9–13.

²⁰⁷ Оригинални извор који је објавила Видосава Николић-Стојанчевић налази се у: АС, Поклони и откупи (=ПО), К 64/421. Нисмо били у прилици да консултујемо наведени извор због процеса конзервације којем је изложен. Према наводима Милоша Јагодића (М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 252), готово идентичне статистичке табеле налазе се и у другим фондовима које смо консултовали: АС, Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), микрофилм ролна број 46, 1878, Б1/пов. бр. 956; АСАНУ, Јован Ристић (=ЈР), XII/10, 12/548.

²⁰⁸ Варијанта документа у фонду Министарства иностраних дела у Архиву Србије писана је на француском језику. Документ у форми једног листа са штампаном табелом није праћен никаквим додатним текстом и стиче се утисак да је раније био саставни део већег досијеја. Документ је, по свему судећи, коришћен приликом : АС, МИД, ПО, микрофилм ролна број 46, 1878, Б1/пов. бр. 956, Б1/пов. бр. 957.

²⁰⁹ У салнамама Призренског вилајета идентични су бројеви за хришћане и муслимане у читавом Нишком санџаку те казама Џаковица и Гњилане Призренског санџака. Идентичан је и број хришћана у казама Гусиње (Призренски санџак) и Бела Паланка (Скопски санџак). Идентични су и бројеви за Скопски те делове Призренског санџака у салнама Битољског вилајета за 1876/77. годину (о томе ближе даље у тексту у опису поменуте салнаме).

²¹⁰ Контроверза је оправдана због уоченог пада становништва у Скопском и Призренском санџаку. Цифре за поменуте области су ниже за 10–15% у салнама Битољског вилајета из 1876/77. него у салнама за Призренски вилајет. То доказује да не морају нижи бројеви увек да указују на ранији период. О томе ближе у потпоглављу *Кретање становништва*.

Изузетно значајан извор за наше истраживање представља до сада непознат извештај, односно елаборат Карла Хорсецког, капетана аустроугарске војске о приликама у Призренском вилајету.²¹¹ Спис се чува у Аустројском државном архиву у склопу Ратног архива у Бечу и није до сада објављен.²¹² Документ је састављен као свеска од 21 листа великог формата и писан је руком. Није прецизно датиран, изузев мале белешке на првој страници која наговештава да је Хорсецки предао спис 1875. године.²¹³ Време настанка документа, сходно унапређењу Хорсецког у чин капетана 1870. године, треба тражити у периоду 1870–1875. године (највероватније 1872–1874). У то време је поменути капетан аустроугарске војске очигледно радио на обавештајном задатку за Генералштаб, што је посве логично узимајући у обзир немирну и револуционарну атмосферу у Босни и Херцеговини те претећи рат између Русије и Османског царства који су свакако били у центру интересовања Хабзбуршке монархије и њене војске.²¹⁴ Од укупно 21 стране, прву представља велика табела о становништву вилајета док су у остатку описане демографске и друге прилике (привредни потенцијали, саобраћајна инфраструктура). Оно што спис издваја од осталих извора за Призренски вилајет јесте то, што је поред верске презентована и национална структура становништва (Турци, Албанци, Србо-Бугари, Цигани, Черкези, Власи). У наставку списка аутор представља број насеља и кућа, те драгоцене информације о пореклу података које расветљавају неке од загонетака везаних за до сада коришћене изворе (пре свега званичне турске статистике у салнамама).²¹⁵ Поређењем података из елабората са другим изворима, дошли смо до закључка да овај документ доказује да су османске власти водиле детаљну евиденцију становништва према националности, или барем према милету, и пре првог модерног пописа 1881. године. У архивима у Турској је можда сачувана грађа која би омогућила увид и на микронивоу те и у дужем временском континуитету.

Управа Битољског вилајета издала је суксецивно две салнаме: 1292. и 1293. године по хиџри (1875/76. и 1876/77.).²¹⁶ За разлику од салнама за Призренски вилајет, статистички подаци о становништву се разликују у оба годишта, што је очигледно последица ажурирања на темељу регистара становништва. Салнама за 1875/76. годину је посебно значајна јер садржи и податке за Скадарски санџак, те тиме и за казе Подгорица, Улцињ, Бар и Боку које су касније припале Црној Гори. И у овом случају се уочавају подударности са подацима које је објавила Видосава Николић-Стојанчевић, и то пре свега у салнама за 1876/77. годину. Једина разлика се састоји у томе, што су подаци у салнамама још детаљнији по питању етно-религијске разноврсности.²¹⁷ Ови извори су изузетно драгоцени, јер омогућују праћење

²¹¹ Карл Хорсецки (Karl Horsetzky von Hornthal), 1844–1906. године. Пореклом Чех и родом из Прага кренуо је као и његова браћа путем војне каријере. Капетан је постао 1870. године када је трансферисан Пешадијској регименти број 26 и придељен Генералштабу где следеће године постаје и штабски официр за 56. пешадијску регименту. Од 1876. године је стални официр у Генералштабу. Током 1877. године придељен је Уреду за опис земаља при Генералштабу (Landesbeschreibungsbüro), који је заправо представљао својеврсно картографско-обавештајно одељење војске. Већ следеће године учествовао је у окупацији Босне и Херцеговине а од 1879. године је и шеф прве секције поменутог уреда. Током рада при Генералштабу се веома активно бавио премерима земљишта (тзв. триангулацијом) и аутор је неколико описа предела османске Европе. У наставку каријере био је командант многобројних војних органа и напредовао је све до чина генерала са три звезде (Feldzeugmeister). *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 2, Wien 1959, 427–428.

²¹² Спис је заведен под насловом *Statistische Daten über das Vilajet Prizren* („Статистички подаци о Призренском вилајету“) у: ÖStA, KA, KPS, LB, K I, Albanien, Mazedonien, Europäische Türkei (=a), 45E.

²¹³ На првој страници пише само „капетан фон Хорсецки 1875“ (Hauptmann v. Horsetzky 1875) што даје слутити да је спис тада заведен. Према другим ознакама са прве стране документа се види да је предат архиви уреда 1878. године.

²¹⁴ Види ранију напомену (биографија).

²¹⁵ Детаљније у потпоглављима *Кретање становништва, Породица и домаћинство* и *Град и село*.

²¹⁶ *Salname-yi Vilâyet-i Manastir* (=Salname-yi Vilâyet-i Manastir 1292), 1292 [1875/76]; *Salname-yi Vilâyet-i Manastir* (=Salname-yi Vilâyet-i Manastir 1293), 1293 [1876/77].

²¹⁷ Подударају се подаци за Призренски (осим каза Љума и Ђаковица) и Скопски санџак (осим казе Крива Паланка). Са салнамом за 1876/77. годину се подударају подаци за Ђаковичку и Гусињску казу Призренског и Кочанску казу Скопског санџака. У салнамама је становништво подељено на Цигане, припаднике Мојсијеве вере (Јевреје), немуслимане и муслимане. Бројеви код Видосаве Николић-Стојанчевић се савршено подударају

демографских трендова у деловима расформираног Призренског вилајета. Уочљиво је да се званично број становника Скопског и Призренског санцака константно смањивао.²¹⁸

Према писању Ђорђа Пејановића, управа Босанског вилајета је 1876. године у салнами објавила званичне податке о броју становника.²¹⁹ Током 1875. године је требало и у овој провинцији да буде спроведен нови попис према савременијој методологији, али он због устанка заправо није у потпуности окончан. За један део територије је број становника само процењен, те тако и није могуће говорити о новом попису колико о још једној ревизији старог. Штуре податке објавили су Ђорђе Пејановић и Вјекослав Клаић у својим делима, упркос томе што нису веровали у тачност података.²²⁰ О броју становника према вери информише и француска публикација из пера Убићинија и Куртела, само што је број немуслимана значајно нижи.²²¹

Генерални конзул Аустроугарске у Сарајеву, Светозар Тодоровић, известио је власти у Бечу о броју и верској структури Босанског вилајета у 1875. години. На жалост, није изнео и информације о тачном пореклу података, што ову статистику сврстава у ред приватних израчуна, упркос томе што се веома добро подудара са потоњим аустро-угарским пописом из 1879. године.²²² Тодоровић је у марту 1875. године саставио извештај о привредним, инфраструктурним и популационим приликама у Босни, који садржи и једну малу статистичку табелу о становништву. Сам Тодоровић наводи да статистика није посве тачна „пошто нема уредног пописа становништва“. Православно становништво, наводно, доста успешно скрива своје мушке чланове због избегавања плаћања војнице, тако да испада да Тодоровић сматра да су бројеви свакако потцењени.²²³ Занимљиво је приметити да је однос међу верама веома сличан ономе какав су га презентовали Моро и Квамбер за 1864. годину, само што су апсолутни бројеви знатно већи.²²⁴ Тодоровић је презентовао структуру према вероисповестима на разини санцака, али су бројеви заокружени на хиљаде, (осим код Јевреја) слично као код Мораа и Квамбера, што даје слутити да се не ради о подацима са неког пописа, већ о накнадном израчуну. Узимајући у обзир контекст дела, доста је вероватно да се ради о помоћном израчуну за потребе регрутације, односно израчуну оквирног броја становника како би се одредио и оквирни број регрута и сума војнице по санцаку. Претпостављамо да је као основ морао послужити неки други попис, највероватније ревизија из 1871. или незавршени попис из 1875. године. Резултати, међутим, се значајно разликују од оних публикованих код Ђорђа Пејановића или Вјекосава Клаића.²²⁵

Османске власти су пре Берлинског конгреса 1878. године објавиле, по први пут, у империјалној салнами за 1877. годину (1294. година по хиџри) целовити приказ броја становника и домаћинстава у читавом Царству. Колико су ти подаци веродостојни,

---

са салнамама уколико се споје подаци за Цигане и муслимане те немуслимане и Јевреје. Упореди: *Salname-yi Vilâyet-i Manastır 1292*, 99–100; *Salname-yi Vilâyet-i Manastır 1293*, 93; В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије*, 9–13.

²¹⁸ Детаљнији преглед у поглављу *Кретање становништва*.

²¹⁹ Прегледом салнаме Босанског вилајета за 1876. годину нисмо наишли на такве податке (вероватно се налазе у текстуалном делу књиге). *Bosna Vilayeti salnamesi*, Сарајево 1293 [1876/77]; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 37.

²²⁰ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 37–38; В. Клаић, *Bosna: Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine (=Bosna: Podatci o zemljopisu)*, Загреб 1878, 72.

²²¹ Број немуслимана је за око 30.000 нижи. Извор података је чланак у часопису Ла Туркије из 1875. године. А. Ubicini, А. Р. de Courteille, *État présent de l'Empire ottoman : Statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communautés non musulmanes (=État présent de l'Empire ottoman)*, Paris 1876, 19.

²²² Тодоровићев извештај је интегрално, у преводу, објавио Војислав Богићевић 1949. године на темељу документа из Државног архива НР Босне и Херцеговине (судбина документа, услед пожара у архиву у Сарајеву, није нам позната). В. Вогићевић, *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 godine (=Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini)*, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 1 (1949), 215–232.

²²³ В. Вогићевић, *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini*, 218–219.

²²⁴ Види ближе о томе у опису пописа Босне и Херцеговине 1864. године раније у истом поглављу.

²²⁵ Види раније у истом поглављу о поменутом пописима.

узимајући у обзир ратна дејства, велика миграциона кретања, те и политички интерес власти да се у рубним деловима европских поседа прикаже већа присутност муслимана, изузетно је тешко проценити. У самој империјалној салнами су објављени подаци о мушком становништву. У случају санцака Босанског вилајета се бројеви очигледно односе на целокупно становништво. Ово је први званични помен укупног броја становника уместо само мушке популације. Није нам познато како су власти долазиле до ових података (множењем/дуплирањем бројева мушкараца, проценом, посебним пописом), али се ова чињеница мора узимати у обзир и приликом тумачења неких бројева званичне статистике који су нам познати посредно. Верска структура није публикована. Потребно је истаћи да у салнами још увек фигуришу Софијски валилик, те велики Битољски вилајет (са Призренским санцаком), што наводи на сумњу да се подаци заправо односе на 1875/76. годину (пре формирања Косовског вилајета). Из наведеног разлога смо за потребе анализа редатирани податке на 1876. годину. Податке су објавили Кемал Карпат и фон Само.²²⁶ Код Нишког и Софијског санцака је дошло, очигледно, до грешке у штампању те су бројеви замењени. У случају Нишког санцака, дошло је и до грешке у преносу броја код Кемала Карпата.²²⁷ Неопходно је ове податке тумачити у контексту аустроугарских извештаја из тога времена које ближе описујемо у наставку текста.

Аустроугарска је увек помно пратила дешавања у Османском царству, а период 70-тих година 19. века је био у знаку великих политичких немира у областима које су биле од прворазредног интереса за Монархију. Устанци, немири и рат Османског царства са Русијом и Србијом нагостили су да ће у османским поседима у Европи доћи до тектонских промена, на шта је аустроугарска дипломатија желела да буде што спремнија. Велики број извештаја конзула из разних градова на Балкану пристизао је у Министарство иностраних послова у Бечу, а један од главних фокуса је био усмерен на верске и етничке односе. По том питању, веома је значајан рад аустроугарског конзула у Призрену, Фридриха Липича.²²⁸ Није нам познат извор којим се Липич послужио, али, узимајући у обзир детаљност података, етно-религијску категоризацију становништва, као и постојање података о броју села, чини се готово сигурним да је по среди нека врста извора званичне статистике. Конзулско место у Призрену је свакако омогућавало приступ таквој врсти материјала. Из наведених разлога сматрамо да се у случају овог извора не ради о приватном и произвољном израчунању, те да га треба уврстити међу веродостојне податке пореклом од званичних власти. На темељу Липичевих извештаја су објављене три верзије статистике укупног становништва Косовског вилајета за 1877. годину (мушка и женска популација заједно). Најраније је податке публиковао аустроугарски конзул у Једрену, Карл фон Сакс, још 1878. у текстуалном делу своје чувене етнографске карте европске Турске за 1877. годину. Подаци су детаљни и наводе верско-етничку структуру по казама.²²⁹ У српској историографији је позната и верзија

²²⁶ Податке из империјалне салнаме за 1294. годину по хиџри (1877.), пренео је Кемал Карпат, али их је датирао као за 1877/78. годину што је евидентно погрешно. Већину података је могуће пронаћи и у делу фон Самоа. К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 118–121; A. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*.

²²⁷ У оригиналној салнами, као и код Кемала Карпата, бројеви за Софијски и Нишки санцак су погрешно наведени (127.000 за Софијски и 213.180 за Нишки санцак). У империјалној салнами за следећу годину (1295. по хиџри), као и у провинцијалној салнами Дунавског вилајета, већ је наведен број од 213.180 становника за Софијски санцак. Јирген Корнрумф је већ приметио очигледну грешку. До грешке је, сматрамо, дошло и приликом читања података за Нишки санцак (у оригиналу за Софијски) где је Кемал Карпат дешифровао број 127000. У оригиналној салнами се јасно види да је цифра 2 преправљана, највероватније са или на цифру 4. Сматрамо да је број 147.000 заправо тај који је требало да фигурише у салнами. Иста се грешка налази и у делу фон Самоа. *Salname-yi Devlet-i Âliye-yi Osmaniye (=Salname-yi Devlet-i 1294)*, Istanbul 1294 [1877], 434–435; *Salname-yi Devlet-i Âliye-yi Osmaniye (=Salname-yi Devlet-i 1295)*, Istanbul 1295 [1878], 336–338; К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 118; Н. Ј. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung*, 335; A. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 43.

²²⁸ Фридрих Липич (Lippich von Lindburg, Friedrich), 1834–1888. године. Родом из Љубљане, завршио је Оријенталну академију у Бечу и постао професионални дипломата. Био је дуго година конзул у Призрену а од 1878. и у Скадру. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 5, Wien 1971, 237.

²²⁹ С. von Sax, *Ethnographische Karte der europäischen Türkei (=Ethnographische Karte)*, Wien 1878, 8–11.

коју је објавио Богумил Храбак, у нешто скраћеној форми, која, такође наводи бројеве по казанама, уз понеки изузетак.²³⁰ У новије доба, на темељу архивске грађе из Беча, податке су пренели и Ева Франц и Оливер Шмит. Ева Франц је публиковала само сумарне податке о броју становника према верско-етничкој припадности по санџацима, док је Оливер Шмит објавио сумарнике за Приштински и Призренски санџак заједно.²³¹ У већини случајева се бројеви савршено поклапају, али постоје и необјашњиве разлике које, делом, драматично мењају општу етничку слику појединих области.²³² На жалост, у ниједној од верзија подаци нису комплетни за цео Косовски вилајет, што отежава укупну процену становништва.²³³ По свему судећи, изворник је потпуно исти, те постојеће разлике према садашњем стању истражености није могуће објаснити на адекватан начин.²³⁴

Податке о укупном или само мушком становништву појединих санџака и вилајета у Царству за 1877, објављени су и у империјалној салнами за 1878. годину (за 1295. годину по хиџри). Ако се изузму подаци претходне салнаме, Хорсецког, као и верзије Липичевог извештаја, ово је прва званична публикација у којој се углавном наводи укупан број становника. Како су власти долазиле до поменутих података остаје нејасно (простим множењем, односно дуплирањем броја мушких становника; новим пописом, односно ревизијом старог; простом проценом итд.). У салнами већ фигурише Косовски вилајет, са све 7 санџака. У случају Пиротског, Нишког, Новопазарског и Скопског санџака, број се очигледно односи на укупно становништво (мушко и женско). Код Дебарског санџака је највероватније у питању укупно становништво, док је за Призренски по свему судећи наведено само мушко становништво. Највећу недоумицу представља податак о броју становника Приштинског санџака, који је толико низак да тешко да може да представља мушку популацију а камоли укупну. Занимљиво је напоменути да је број села (25) исувише низак да би одговарао истини. Могуће је да пописивачи нису били у могућности овде да спроведу ажурирање као у другим областима (немири, ратно стање, лоша евиденција виталне статистике итд.). Сматрамо да исказани број за Приштински санџак не може да послужи за статистичке анализе. Непоуздан је и укупан збир за цео Вилајет, који је у салнами мањи за 93803 становника него што је збир свих санџака. Верска структура није саставни део статистике, али постоје подаци о броју села, домаћинстава и чифлука. Поједине податке су објавили Скендер Ризај и Јирген Корнрумпф.²³⁵

²³⁰ Б. Храбак, *Први извештаји дипломата великих сила о Призренској лиги (=Први извештаји дипломата)*, Балканика 9 (1978), 256–257.

²³¹ Е. А. Frantz, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz – Muslime und Christen im spätoomanischen Kosovo, 1870-1913 (=Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz)*, Wien 2014, 60 (необјављена докторска дисертација); Е. А. Frantz, *Catholic Albanian Warriors for the Sultan in late Ottoman Kosovo, The Fandi as a Socioprofessional Group and their Identity Pattern (=Catholic Albanian Warriors)*, in: *Conflicting Loyalties in the Balkans, The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building*, Edited by H. Grandits, N. Clayer and R. Pichler, London – New York 2011, 186–187, 313;

²³² О. Ј. Schmitt, *Kosovo: Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft (=Kosovo)*, Wien–Köln–Weimar 2008, 151, 157–158.

²³³ Код Богумила Храбака недостаје каза Љума Призренског санџака као и читав Пиротски санџак. Карл фон Сакс не наводи податке за Пиротски, а Ева Франц за Дебарски санџак. Оливер Шмит је објавио бројеве само за Приштински и Призренски санџак (заједно).

²³⁴ Занимљиво је да се Богумил Храбак у напомени позива на Архив Министарства иностраних послова Италије (извештај конзула Берија из Скадра 1878. године) као извор, док се Ева Франц и Оливер Шмит позивају на Липичев извештај који се чува у Архиву у Бечу. Треба напоменути да је Липич 1878. године постао конзул у Скадру, где је сигурно упознао италијанског колегу. Да ли је по среди грешка код Храбака, или се послужио неким преписом италијанског конзула остаје нејасно (из библиографије у Храбаковом раду је видљиво да је користио исти фонд и исту фасциклу коју су Франц и Шмит навели као извор). Б. Храбак, *Први извештаји*, 256–257, Е. А. Frantz, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz*, 60; О. Ј. Schmitt, *Kosovo*, 151.

²³⁵ За потребе рада смо користили део о Косовском вилајету у оригиналној салнами. Поједине податке је могуће пронаћи и у делима Скендера Ризаја и Јиргена Корнрумпфа. *Salname-yi Devlet-i Âliye-yi Osmaniye (=Salname-yi Devlet-i 1295)*, Istanbul 1295 [1878], 337–339; Н. Ј. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung*, 331; S. Rizaj, *Upravno-političko*, 72; S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 105.

За 1878. су објављени и подаци у салнами Косовског вилајета из 1296. године по хиџри (1878/79. година). Статистичке табеле садрже податке о становништву према вери, укључујући и број Јевреја и Цигана у свим санџацима и казама вилајета. Ови подаци су, на први поглед, изузетно значајни, јер би могли да посведоче о миграционим кретањима у периоду 1877–1878. године, односно, у времену великих демографских кретања узрокованих ратним дешавањима и новонасталом политичком и безбедносном ситуацијом. Према Скендеру Ризају, поређење ове салнаме са ранијим подацима (за 1877. годину) доказује, и ближе одређује, кретање муслимасних мухацира смером према југу и истоку – даље од граница са Србијом и Црном Гором. Наша истраживања су, међутим, показала да се подаци у салнами за готово све казе савршено поклапају са већ објављеним бројевима у салнами Битољског вилајета из 1293. године по хиџри (1876. година). Тиме отпада теза о исказаном повећању муслиманског становништва у деловима Косовског вилајета 1877–1878. године услед насељавања мухацира, пошто се подаци заправо односе на 1876. годину, дакле пре самог периода. Тиме овај извор постаје суштински неупотребљив, и нећемо га користити за анализе у овом делу. Додатно, интересантно је за поменути и да се каза Митровица, према овој салнами, опет налази у Новопазарском санџаку. Податке из салнаме Косовског вилајета из 1296. године по хиџри (1878/79. година) је објавио Скендер Ризај.²³⁶

Након рата са Русијом и Берлинског конгреса 1878. године, ситуација у Османском царству је изискивала ново сагледавање целокупног стања, односно попис становништва. Власти су одлучиле да ангажују француског експерта Боланда да процени стање ствари. Боланд је констатовао да су правила установљена 1874. године за никада спроведени попис у начелу добра, те су инкорпорирана у нову регулацију за пописивање становништва из 1878. године, коју је одобрио Султан три године касније. За спровођење будућих пописа је био одговоран Уред за регистре становништва при Министарству унутрашњих послова. Било је предвиђено да се и даље воде регистри становништва по старом моделу, као и својеврсни перманентни регистар присутног становништва (сиџил и нуфус), али и посебни регистри за поједине верске групе (хришћанске милете) као и евиденција целокупног становништва без обзира на век или пол. Женска лица су од тада пописивана константно, мада постоји сумња да је њихов број потцењен услед могућности мушке главе породице да даје изјаву о броју и карактеристикама женских чланова домаћинства. Контрола регистрације новорођених је поштрена, али је и даље у принципу зависила од ревности локалних старешина (мухтара и свештеника) који су били у обавези да јављају податке у централу казе, где је, од тада, једино се издавала званична потврда о рођењу (својеврсни извод из матичне књиге рођених). Службеници надлежни за пописивање становништва и вођење регистара су постојали на разним управним нивоима, са нагласком на казе, које су представљале основну карику у ланцу размене информација, пошто се управо на тој разини прикупљао оригинални материјал од локалних старешина.²³⁷ Попис је започет 1881. године и трајало је више од деценију да буде завршен. У неприступачним областима где власти нису имале пуну контролу над територијом, попут планинских делова Косовског и Битољског вилајета, било је неопходно прибећи и делимичним проценама, пошто пописивачи нису могли да испуне своје задатке.²³⁸ Упркос напорима да регистри становништва буду веродостојни и ажурирани, недисциплина и немар локалних старешина и службеника произвођила је велике проблеме. Посебно непоуздани су били извештаји виталне статистике што је власти навело да повећа таксе на издавање потврда о рођењима и смрти у корист локалних службеника

²³⁶ Само за казу Призрен се подаци значајно разликују. У табели коју је објавио Ризај, потребно је сабрати муслимане и Роме, те хришћане и Јевреје како би се подаци савршено поклопили са онима објављеним у салнами Битољског вилајета из 1293. године по хиџри (1876. година) које смо представили у потпоглављу *Кретање становништва*. S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 97–99, 105–106.

²³⁷ S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 330–331; K. H. Karpat, *Ottoman Population Records*, 249–253; C. Behar, *Sources pour la Démographie historique*, 164, 168.

²³⁸ S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 332; K. H. Karpat, *Ottoman Population Records*, 255–256; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 151.

како би стимулисали ревноснији приступ.²³⁹ Потребно је истаћи да је евиденција новорођених имала и функцију бољег функционисања система регрутације. Сачуван је посебан војни попис (аскери дефтер) рођених у 1285. години по хиџри (1869/70.) који су средином 1890. становали у Тетовској кази. Пописник је веома детаљан (628 лица муслиманске вере), са информацијама о тачној адреси будућих регрута као и месту њиховог рођења.²⁴⁰ Овако прецизна евиденција не би била могућа без побољшаног вођења регистара становништва.

На територији Балкана, попис је започет врло рано. У периоду од јула до септембра 1881. године спроведен је у Косовском вилајету. Због немира и одбијања муслимана, углавном Албанаца, да у њему учествују, један део вилајета није пописан уопште (делови Призренског, Пећког и Новопазарског санџака) а у неким санџацима недостају подаци за одређене групе становништва.²⁴¹ Упркос доста великим недостацима, овај попис можемо сматрати за најозбиљнији до тада изведени покушај османске администрације да сагледа укупно становништво у специфичном простору и времену. Попис садржи податке о броју мушког и женског становништва према вери, узимајући у обзир и конкретне милете (патријаршисте, вернике бугарске егзархије итд.), као и податке о Циганима немуслиманима. Из тог разлога се подаци са пописа веома често користе у истраживањима демографске историје ових простора. Резултате по казама објавио је Кемал Карпат у два наврата, а у српској историографији их је за простор Косова и Метохије публикувао, и користио за демографске анализе Милош Јагодић. Потребно је нагласити да се управна подела у објављеним изворима не подудара са оном каква је важила 1881, већ се поклапа са организацијом из периода 1881–1891/92. године, што је највероватније последица чињенице да је извор управо тада и настао.²⁴² Подаци су били доступни и раније, пошто је Скендер Ризај објавио превод статистичких табела из салнаме Косовског вилајета за 1311. годину по хиџри (1893/94. годину), који су у потпуности идентични са пописом, те чак и детаљнији од оних код Кемала Карпата, с изузетком Скопског санџака.²⁴³ Правила, као и цео систем пописивања и вођења регистара становништва, уведен у овом периоду, имао је изузетно значајан утицај и на следећи попис становништва 1903–1907. године.

Попис 1881. године је спроведен у време када су простор Балкана опет преправиле муслиманске избеглице са разних страна. Изузетно је тешко установити број и размештај тзв. мухацира на простору бивших османских вилајета. Историчар Недим Ипек је, релативно недавно, објавио изузетно значајне податке о насељавању избеглица у Косовском вилајету за период 1878–1912.²⁴⁴ Најбитнија је статистика по санџацима и казама која се односи отприлике на јун 1880. године, дакле на период непосредно пре новог пописа, коју је Ипек пронашао у турском архиву. Представљен је број мушких становника мухацира и староседелаца према вери. Број староседелаца је, највероватније, пореклом из регистара становништва, односно представља пројекцију тренутног стања на темељу расположивих извора. Број мухацира је, са друге стране, веома поуздан, пошто се тим питањем бавила и посебна управа за насељавање. Извор је значајан и због тога што представља пројекцију

²³⁹ S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 333.

²⁴⁰ *Osmanlı Yönetiminde Makedonya*, 127–141.

²⁴¹ Недостају, на пример, подаци о женској популацији у Призренском и Пећком санџаку. К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 151; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 253–254.

²⁴² У табели је Призренски санџак у склопу Косовског вилајета што је тачно за период 1882–1884, 1888–1912. године. Каза Митровица је део Приштинског санџака (што је била од 1884.) а каза Трговиште део Пећког (што је тачно од 1884. године). Са друге стране, не помиње се каза Османлије у Скопском санџаку, која је формирана 1891/92. године. Види и у поглављу *Територија*. К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 122–151; К. Н. Карпат, *Ottoman Population Records*, 237–274; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 253–254.

²⁴³ Занимљиво је да су уредници салнаме попунили празнине о женском становништву са пописа, једноставно дуплирајући број мушкараца из дотичних каза. Подаци за Скопски санџак се разликују од пописа, и вероватно су пореклом из регистара становништва али са непознатим датумом (највероватније из периода 1892–1894. године због помињања нових каза Малеш и Качаник). S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 107–108.

²⁴⁴ N. İpek, *Kosova Vilayeti Dahilinde Gerçeklesen Göçler (=Kosova Vilayeti)*, *History Studies* 2/1 (2010), 65–81.

становништва непосредно након великих промена у рату 1875–1878. и пре пописа 1881. године, што нам омогућује да боље проценимо способности османске статистике да прати демографска кретања путем регистара.²⁴⁵ Документ са идентичним подацима објављен је и у посебном зборнику грађе за простор Косовског вилајета.²⁴⁶

Веома значајан, и често коришћен извор за подручје Старе Србије, представља опширна студија руског дипломате и научника Ивана Степановича Јастребова.²⁴⁷ Бивши руски конзул у Призрену је током свог боравка на Балкану пропутовао многе пределе и сакупљао податке. Објавио је веома детаљне статистике за готово читав Косовски вилајет. Био је свакако упознат са званичним османским салнамама, али његови подаци су знатно детаљнији. Аутор, на жалост, није прецизно наводио који су му били извори, али према карактеру података се може претпоставити да се радило о пореским регистрима. Готово све табеле се, наиме, односе на подручја барјака (војних мобилизационих области) а не каза, и садрже податке о наплати бедели аскерије (војнице). Предметом спискова су искључиво домаћинства/куће, не и прецизан број становника (уз неке изузетке). Аутор је, такође, објавио и многобројне друге податке који се односе на градско становништво, пре свега за Призрен. Статистике су веома детаљне, што сведочи о чињеници да се не ради само о ауторовим личним посматрањима и проценама. Очигледно су подаци прикупљени од локалних власти, које су водиле различите врсте евиденција о становништву. У случају Призрена, чини нам се највероватније да је Јастребов имао увид у најновије имовинско-пореске спискове (теметуат дефтере) који су на нивоу урбаних центара успостављени још половином 40-тих година 19. века. На жалост, у извору нигде није експлицитно наведено када су подаци прикупљени или на коју годину се односе. Из контекста, међутим, те информација о Јастребовом службовању, може се закључити да се односе на сам почетак 80-тих година, односно оквирно на период 1880–1882. године. То је изузетно драгоцен податак, пошто је у исто време (1881. године) спроведен и нови попис становништва на истом подручју, што би, делимично, требало да омогући проверу тачности података оба извора, али и могућност израчуна других демографских параметара.²⁴⁸ Јастребовој студији је у историографији посвећена велика пажња и поверење, што она свакако и заслужује. Многобројни аутори су преузимали и анализирали његове податке, тако да није потребно наводити сваког посебно.²⁴⁹ Као што то, међутим увек важи за све статистичке изворе за територију Османског царства, неопходно је и ове податке користити с опрезом, и додатно их проверавати поређењем са другим изворима уколико је то могуће.

²⁴⁵ N. İpek, *Kosova Vilayeti*, 69, 80–81.

²⁴⁶ Постоји само мања разлика у броју хришћана у Кратовској и Пријеполској кази. Идентични сумарни подаци, и чињеница да се бројеви 2 и 3 у арапском писму лако могу погрешно прочитати, наговештавају да је Ипек у ова два случаја направио омашку. Упореди: *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti = Vilajeti i Kosovës në dukumentet arkivore Osmane, Osmanlı Arsivi Daire Baskanlığı Yayın No: 87 (=Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti)*, İstanbul 2007, 332–334; N. İpek, *Kosova Vilayeti*, 80–81.

²⁴⁷ Иван Степанович Јастребов (Иван Степанович Ястребов), 1839–1894. године. Био је конзул у Призрену у периоду 1879, 1881–1886. године (пре тога и вице-конзул). Осим тога је службовао и у Скадру, Јањини и Солуну. Објављивао је многе радове из српске историје. Најзначајније дело, које смо користили за наш рад објавио је на руском језику: И. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија : путевны записки И. С. Ястребова*, Споменик СКА XLI, други разред, 36 (1904), 1–267; српски превод: И. С. Јастребов, *Стара Србија (=Стара Србија)*, прев. Драгован Чамбер, Приштина 1995; И. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија: забелешке с путовања (=Стара Србија и Албанија: забелешке)*, прев. В. С. Рангелов, Београд 2018. М. Радовановић, *Косово и Метохија*, 443–446.

²⁴⁸ О теметуат дефтерима и увођењу нових пореских регистара у урбаним целинама, види на почетку овог потпоглавља. Јастребов помиње салнаму за Призренски вилајет из 1291. године као из давније прошлости, а помиње и период после 1879. године (И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 27, 30, 36).

²⁴⁹ Његова студија је коришћена изузетно често и од најјеминентнијих историчара, а подаци су подвргавани детаљним анализама. Наводити сва, или чак најпознатија дела би било сувишно. Да споменемо само веома подробну математичко-статистичку анализу коју је објавио Милован Радовановић: М. Радовановић, *Косово и Метохија*, 437–442.

За оквирно 1888/89. годину на располагању је једна процена Генералног конзулата Краљевине Србије у Солуну о етно-религијској слици Солунског, Битољског и Косовског вилајета.²⁵⁰ Упркос томе што су цифре заокружене, навођење броја Јевреја, католика и страних поданика, сведочи о томе да је извор података морао бити доста детаљан. Највероватније се црпело од неког званичног извора, који је по новоме садржавао и податке о хришћанима према милету. Приметно је и то, да се укупан број становника Косовског вилајета доста добро поклапа са подацима са званичног пописа из 1881. године, а за који су бројеви објављени тек много касније, тако да постоји могућност да су српске власти заправо тек тада почеле да добијају информације о резултатима истог.²⁵¹

За простор Битољског вилајета објављено је током 90-тих година 19. и почетком 20. века неколико салнама. Турски историчар Бари Саришакал објавио је најбитније демографске податке из салнаме за 1305. и 1308. годину по хиџри (1887/88. и 1890/91.). Подаци садрже информације о структури становништва према етно-религијским групама и према полу по санџацима као у попису 1881. године.²⁵²

Од велике важности су подаци једног тајног аустријског меморандума о приликама у Албанији, које је објавила историчарка Теодора Толева у својој књизи.²⁵³ Меморандум и податке за Министра иностраних послова грофа Голуховског, припремили су специјални изасланик барон Цвидинек и бивши генерални конзул у Призрену, Јањини, Скадру и Скопљу, Норберт фон Шмукер. Описани су Косовски, Скадарски, Битољски и Солунски вилајет. Порекло података је непознато, али је битно напоменути да се делимично слажу са једним аустријским тајним описом санџака Пљевља и Косовског вилајета из 1899. године, што упућује на исту провенијенцију. Вероватно се ради о комбинацији различитих конзулатских извора, по свему судећи (нижи бројеви за поједине групе становништва него у другим изворима) нешто старијег датума (можда чак из 80-тих година). Као горњу границу може се одредити 1895. година.²⁵⁴

За 1895. годину су историчари Милош Јагодић, Милић Ф. Петровић и Ђорђе Микић објавили податке о становништву Пећког санџака, као део статистика о попису из периода 1903–1907.²⁵⁵ У оригиналном документу из српског архива се наводи и да су подаци за Приштински санџак послужили као основ за израчун бројева који се односе на 1903, што

²⁵⁰ Документ (допис) Конзулата у Солуну Министру иностраних дела објављен је у: *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, Том 4, књига 3 (1888–1889) (=Грађа за историју македонског народа 4/3)*, прир. К. Џамбазовски, Београд 1987, бр. 138, 342–345.

²⁵¹ Извори података су могли да буду и неке од сталних ревизија регистара становништва. Без обзира на немогућност да установимо одакле потичу ови подаци, битно је уврстити овај извор у наш рад, пошто представља и званичну процену српских власти о стању на терену, те, на одређени начин, говори и о перцепцији етничких односа међу хришћанима (пре свега патријаршистима) из српског угла. Упореди: *Грађа за историју македонског народа 4/3*, 344; К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 142–143.

²⁵² Бари Саришакал је објавио кратак чланак о најбитнијим подацима из наведених салнама (са фототипским приказом табела из оригинала и транскрипцијом на модерни турски језик) на својој интернет страници, али је у њему недовољно објаснио да је прва табела из салнаме из 1305. а тек следећа из салнаме из 1308. године по хиџри. *Manastir Vilayetinde mahsus salname (=Manastir Vilayetinde mahsus salname 1305)*, Manastir 1305 [1887/88], 384–385; *Manastir Vilayetinde mahsus salname (=Manastir Vilayetinde mahsus salname 1308)*, Manastir 1308 [1890/91], 240; В. Sarisakal, *1891 Manastir salnamesinde Manastir vilayeti (=1891 Manastir salnamesinde)*.

²⁵³ Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896–1908 (=Утицај Аустроугарске империје)*, Београд 2016, 61–78. (сигнатуре оригиналних докумената у Бечком архиву: ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA), Politisches Archiv (PA), I, Karton 473, Liasse XXXI/A, Folio 170–171). Иста документа је користио, те објавио сумарне податке за све вилајете заједно, и историчар Ханс Дитер Шандерл (H. D. Schanderl, *Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877–1908*, Wiesbaden 1971, 9–10).

²⁵⁴ Подаци се делом слажу са тајним елаборатом из 1899. године (види о поменутом извору даље у тексту истог потпоглавља). Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 65–77; *Von Kaisern, Konsuln und Kaufleuten, Band 2: Die k.(u.)k. Konsulate in Arabien, Lateinamerika, Lettland, London und Serbien*, ed. Rudolf Angster, Wien–Berlin 2012, 14.

²⁵⁵ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 256–257; М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области 1900–1912 (=Документи о рашкој области)*, Београд 1995, 220–223, 387–389; Ђ. Микић, *Младотурски парламентарни избори*, 159.

упућује на то да су и за ову област били познати подаци за 1895. годину.²⁵⁶ Иначе се бројеви за Приштински санџак савршено поклапају са подацима којима је располагала аустроугарска дипломатија.²⁵⁷ Потребно је истаћи да су османске власти 1897. године по први пут објавиле веома детаљне податке о демографским и другим карактеристикама Царства, између осталог, и о броју становника по вилајетима за 1895/1897. годину. Занимљиво је да се у табели 5. наводи другачији, знатно виши укупан број становника Косовског вилајета него у детаљним табелама (табела 12.). То је могуће објаснити тиме, што је у детаљним табелама, где се наводи мушко и женско становништво одвојено, однос полова свакако нереалан. Женска популација је битно умањена, што, претпостављамо, је последица недоследности претходног пописа. Виши број у табели 5. као да је производ неке рачунице која би знатно реалније сагледавала број жена у вилајету.²⁵⁸ Очигледно је да се у овом случају ради о подацима који потичу из перманентних регистара становништва, а не о посебном попису. Да је то случај, потврђују и подаци Кемала Карпата који је објавио неколико посебних табела о становништву по Вилајетима за период 1894–1897. године на темељу докумената из турских архива. Подаци за Косовски и Битољски вилајет су у табелама за 1894, 1895. и 1896. годину потпуно идентични. Они за Битољски вилајет су у потпуности преписани са пописа 1881. године и тиме неупотребљиви, док у случају Косовског вилајета постоје минимална одступања што ове податке, такође, чини неважнима. Карпат је објавио и једну посебну табелу са подацима за 1894. годину у којој су бројеви битно увећани у односу на све остале, што буди сумње у квалитет извора (табелу ћемо презентовати у делу *Прилози*). Подаци за 1897. годину се готово савршено подударају са онима из претходно поменутог објављеног османског годишњака.²⁵⁹ Са те тачке гледишта је неопходно ове информације третирати на исти начин као оне из османских салнама, односно као својеврсне пројекције стања на темељу тада расположивих података из регистара становништва (број рођених, умрлих итд.). Да су и савременици сумњали у исправност званичних података потврђује и извештај аустроугарског вицеkonzула у Битољу Аугуста Крапа из 1897. године. Достављајући својим надређенима једну статистику становништва Битољског вилајета за поменуто годину, дипломата је у поспратном писму констатовао да ју је сачинио користећи званичне податке као и „приватне, највише словенске изворе“. Османска статистика је према његовој процени била веома непоуздана и подаци су често били мањкави.²⁶⁰ Већ смо претходно напоменули да је изузетно тешко утврдити квалитет званичних османских пројекција или западоевропских процена о реалном стању становништва. Због тога је неопходно ове податке узимати с одређеном, чак повећом резервом. Исто вреди и за податке из салнаме Косовског вилајета за 1314. годину према хиџри (1896/97.) која презентује веома конфузне податке, пре свега за Пећку казу. Сумарнике је објавио Скендер Ризај, али се ти подаци често не поклапају са детаљним прегледима у самој салнама. За Пећку казу постоји и објашњење да се ради о грубој процени, пошто детаљни подаци нису квалитетни, односно потцењују

²⁵⁶ М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 220–223; АС, МИД, ПП, 1910, Р 878.

²⁵⁷ Видети и даље у тексту у опису извора за попис из 1903. године. Упореди податке са: Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 546–547; ÖStA, HHStA, Sonderbestände (SB), Nachlass (NL) Szápáry, Karton 3, Faszikel 9.

²⁵⁸ Шо ове податке датира у 1895, упркос томе што су објављени 1897/98. године. Несумњиво је да се ради о подацима које је османски статистички уред саставио на темељу сталних регистара становништва. J. S. Shaw – E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 208, 268; *Osmanli devleti'nin ilk istatistik yilligi 1897, The First statistical yearbook of the Ottoman empire, Tarihi istatistikler Dizisi Cilt 5 (=Osmanli devleti'nin ilk istatistik)*, Ankara 1997, 19, 23–25.

²⁵⁹ К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 152–161; *Osmanli devleti'nin ilk istatistik*, 19, 23–25.

²⁶⁰ Део оригиналног документа са комплетном статистиком за Битољски санџак објавио је историчар Томо Томоски. Подаци се готово савршено подударају са наводима из обимне студије руског дипломате Ростковског (о томе види даље у основном тексту у истом поглављу). Т. Томоски, *Населението на Битолскиот санџак во 1897 година според статистичкиот преглед на австро-унгарскиот вицеkonzул А. Крал (=Населението на Битолскиот санџак во 1897)*, Историја, списание на Сојузот на историските друштва на СР Македонија V/1 (1969), 45–71.

реалан број становника. Салнаму су користили и други турски историчари за своја истраживања. Велики број података је идентичан са онима у салнама Косовског вилајета за 1318. годину према хиџри (1900/01.) што само додатно потврђује тезу да османска статистика није редовно и на адекватан начин ажурирала податке на терену. Из наведених разлога ове изворе треба кристити са опрезом.²⁶¹

Отприлике на исти период (1895–1898. године) се односе подаци једног специјалног тајног аустријског извештаја о приликама у Косовском вилајету са Пљеваљским санџаком који је у српској историографији доста коришћен. Непознати аутор/и, вероватно из аустријског војног миљеа, саставио је обиман елаборат који је штампан у форми књиге и чува се у Ратном архиву у Бечу, а један примерак налази се и у библиотеци САНУ.²⁶² Дело садржи детаљне статистике становништва за поменуте области. Као извор се наводе углавном ближе неспецификовани конзулатски извештаји и „остали поузданији извори“, пошто за дате области нема квалитетних пописа а подаци салнама су непоуздани. За простор Пљеваљског санџака се прецизније наводи „ревизија из 1898“ али и старијег датума, као и извештаји (конзулатски) из периода 1896–1898.²⁶³ Бројеви се делимично слажу са претходно описаним извором из Бечког архива који је објавила Теодора Толева.²⁶⁴ Потребно је напоменути да извор не наводи казе Радовиште и Малеш у Скопском санџаку, нити објашњава ову нелогичну појаву.²⁶⁵ Занимљиво је и за приметити да се помиње каза Гостивар, која је успостављена тек 1903. године.²⁶⁶ Подаци садрже информације о етно-религијској структури датих области, и могуће их је сврстати у ред поузданих извора који се темеље на аустријским конзулатским извештајима који, са своје стране, су свакако морали имати подлогу у званичној османској статистици.

Поред званичних података османске статистике, изузетно су драгоцени и извештаји поједних верских заједница о броју својих верника. По том питању, врло специфичан извор представља статистика становништва Битољског вилајета за 1897. годину, коју је објавио некадашњи руски конзул у Битољу Александар Аркадјевич Ростковски.²⁶⁷ Упркос томе што је ова статистика контроверзна, аутор се потрудио и да објасни порекло података, које је доста разнолико и представља својеврсну мешавину извора. Ростковски је био упознат са подацима салнама, којима није нарочито веровао, али их је користио за број домова и муслимана. Користио је, такође, и спискове војних обвезника муслимана (очигледно аскери дефтера), спискове хришћанских општина (о броју становника и бракова), те информације из

---

²⁶¹ Податке је објавио Скендер Ризај, уз изузетно конфузну напомену да у тој салнама заправо нису објављени подаци о становништву већ је бројеве преузео из табеле број 5 која представља резултате пописа 1881. године објављене у другој салнамаи, али се ти бројеви никако не поклапају. Подаци за 1896/97. годину се добрим делом поклапају са онима за 1900/01, што, наравно, није могуће. Други турски историчари су користили оригиналну салнаму за своје израчунае, те њихова дела, као и оригиналну салнаму користимо и за наше истраживање. S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 109–113; A. S. Şahin, *Kosova vilayeti: Ipek sancağı'nin idari ve sosyal yapısı (XIX. Yüzyıl) (=Kosova vilayeti: Ipek sancağı'nin)*, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Tamamlandı 2012, 88; *Salname-i vilayet-i Kosova (=Salname-i vilayet-i Kosova)*, Üsküb: Vilayet Matbaası 1314 [1896], 514–515; 585; Y. Yücel, *Tanzimat'tan II. mesrutiyet'e Prizren*, 110.

²⁶² Обимна књига од преко 300 страна је „штампани рукопис“, како се наводи на почетку дела, која је у оригиналу насловљена са *Detailbeschreibung des Sandžaks Plevlje und des Vilajets Kosovo (=Detailbeschreibung)*, Wien 1899. Чува се у: ÖStA, KA, KPS, LB, K I, a, 43-31 alpha; Библиотека САНУ, Посебна збирка (ПБ), бр. 24.466.

²⁶³ *Detailbeschreibung*, 73, 119–120.

²⁶⁴ Види претходно у истом поглављу. Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 69–77.

²⁶⁵ Највероватније нису били на располагању подаци за те две казе, пошто и у случају неких других каза се наводи да су подаци непотпуни, односно да се односе само на део територије. *Detailbeschreibung*, 84.

²⁶⁶ Највероватније се ради о подацима за нахију Гостивар. *Detailbeschreibung*, 84.

²⁶⁷ Александар Аркадјевич Ростковски (Александр Аркадьевич Ростковский), 1860–1930. године. Био је руски дипломата. Од 1895. све до 1903. године, када је убијен, био је конзул у Битољу. А. А. Ростковский, *Распределение жителей Битољског вилајета по народностям и вероисповеданиям в 1897 году (=Распределение жителей Битољског вилајета)*, Живая старина 1 (1899), 61–112.

прве руке које је сакупљао током личног пропутовања кроз пределе Вилајета. Објавио је, такође, и сумарну статистику хришћанских епархија на тлу Битољског вилајета, из које је могуће реконструисати и односе између појединих хришћанских милета. Тешко је проценити праву вредност овог дела, пошто се заправо ради о комбинацији неколико различитих извора. Упркос нејасноћама и обавезном опрезу приликом коришћења оваквих дела, ради се ипак о ретком случају веома детаљног приказа стања на терену на темељу црквених извора. Јован Цвијић, с друге стране, је био веома скептичан око могућности да се раздвоје патријаршисти на Словене и Грке као што је то случај у статистици Ростковског, пошто није познато да су се спискови водили на такав начин.²⁶⁸ Историчар Крсте Битоски је уочио неколико крупнијих грешака у подацима Ростковског везаних за националну идентификацију становништва у појединим областима.²⁶⁹ Нисмо у могућности да проверимо како је у то време стварно вођена евиденција, али остаје чињеница да се тих година појављује више статистичких извора који разликују становништво не само према милетима, већ и према етничкој (можда и језичкој) припадности (аустријски извештаји, попис Хилми Паше 1904, и званична ревизија 1905. године). Занимљиво је да су подаци за Битољски санџак готово идентични са онима које су саставили аустроугарски и британски вицеkonzули у Битољу Аугуст Крал и Г. С. Блант, такође за 1897. годину.²⁷⁰ Ростковски је имао утицаја на друге дипломате, попут француског вицеkonzула у Битољу Макса Шублијеа и конзула у Солуну Луја Стега, који наводе да им се од свих могућих статистика до којих су дошли, она од Ростковског чини најтачнија.²⁷¹ Податке је делимично могуће упоредити са епархијалником из 1899. године, аустријским извештајима и османским ревизијама пописа из истог периода.²⁷²

Упркос томе што Срби нису имали свој посебан милет у Османском царству, православна црква (под Патријаршијом) је у одређеним местима пред крај 19. века била под контролом српских свештеника и вођена је евиденција о броју верника, домаћинстава и томе слично. Веома значајан по том питању је Епархијалник Рашко-призренске и Скопске епархије из 1899. које је објавио Стојан Новаковић 1906. године. Епархијалник садржи податке о броју парохија, цркава, верских службеника и домова верника (не и број

²⁶⁸ Ј. Цвијић, *Антропогеографски и етнографски списи 1*, 268–269.

²⁶⁹ Крсте Битоски, на пример, наводи како су скоро сви муслимани у Охридској кази наведени као Албанци, а да је притом доказано да је тамо било доста Турака. К. Битоски, *Прилог кон прашањето за бројот и националниот состав на населението во Македонија во почетокот на XX век (=Прилог кон прашањето)*, Гласник, Институт на национална историја XXVI/1 (1982), 194–195.

²⁷⁰ Аустријски вицеkonzул Крал је навео да је статистику Битољског вилајета саставио комбинујући званичне са „приватним“ изворима, махом словенског порекла. Чини се вероватним да је користио податке управо од Ростковског. Британски конзул Блант не помиње изворе података, али наводи да је материјал скупљао преко осам месеци. Његова верско-народносна класификација становништва се делимично разликује од Ростковског, али се бројеви упадљиво подударају. Упореди са: Т. Томоски, *Населението на Битолскиот санџак во 1897*, 45–71; Христо Андонов-Полјански, *Еден непознат статистички преглед за населението во битолскиот вилает од 1897 година (=Еден непознат статистички преглед)*, Годишен зборник – Филозофски факултет на Универзитетот Скопје 21 (1969), 73–119.

²⁷¹ Шублије је заправо преписао податке Ростковског и послао их са својим извештајем у Париз. У обимној документацији је навео и статистике које је добио од грчких, бугарских, турских, румунских и српских колега и службеника, истичући невероватне несугласице између појединих података. Стег је писао извештај о стању у Солунском вилајету и највише је поверења имао у податке Ростковског. Види о Шублијевом и Стеговом извештају у: К. Битоски, *Бројот и составот на населението во Битолскиот вилает во крајот на XIX век (=Бројот и составот на населението)*, Историја, списание на Сојузот на историските друштва на СР Македонија VI/1 (1970), 100–113; К. Битоски, *Прилог кон прашањето*, 181–203.

²⁷² Поставља се оправдано питање да ли су црквене власти можда бележиле језик којим њихови верници говоре (грчки, словенски, српски итд.). Другачије је тешко објаснити сталну појаву података о „Албанцима православне вере“ у статистикама. Ово питање остаје нерешено. О поменутих изворима види даље у тексту.

верника).²⁷³ Процену броја становника сачинио је Милош Јагодић, користећи податке Ђорђе Микића и архивских извора.²⁷⁴

Иван Иванић је 1902. године објавио књигу о историји цркве на простору Старе Србије, наводећи и податке за Скопску (1900. и 1901. година) и друге митрополије за период 1896–1901. године. Углавном се ради о подацима о броју домова, те књига није од изузетно велике користи за демографска истраживања, али је погодна за поређење са другим изворима у сврху потврде њихове ваљаности. Подаци за Скопску митрополију из 1901. године се савршено подударају са онима у епархијалнику исте митрополије за 1902. годину.²⁷⁵

За подручје Скопског, и дела Приштинског и Призренског санцака, те Скопске епархије на располагању су подаци које је сакупио заменик британског вицеkonzула у Скопљу Шипли. Енглески дипломата је добио информације од османских званичних извора и од појединих верских заједница за 1902. годину.²⁷⁶ Презентовани су подаци за подручје Скопске епархије/митрополије, с тиме, што се наводи и простор Штипа и Малеша који су припадали Егзархији, односно Струмишкој епархији.²⁷⁷

Епархијалник, односно попис домаћинстава Скопске митрополије с почетка 1902. године, објављен је на интернету. Оригинал се чува у Државном архиву Републике Македоније. Бројеви се апсолутно слажу са подацима Ивана Иванића који их је датирао у 1901. годину.²⁷⁸

Правила за пописивање становништва, која су установљена у периоду 1878–1881, делимично су допуњена 1900. и 1902. године. Уведени су строжи критеријуми за квалификације службеника који су спроводили пописе, прописани су нови формулари како би се онемогућиле злоупотребе, предвиђени су детаљнији описи карактеристика пописаних лица и података о новорођенима. Према поменутиим новим правилима, Османско царство је спровело нов попис, који је потребно датирати у период 1903–1907. године.²⁷⁹ Око овог пописа, колико год то звучало невероватно с обзиром на време када је спроведен, до данас има више нејасноћа него потврђених чињеница. Попис никада није интегрално објављен (с

²⁷³ С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905 (=Балканска питања)*, Београд 1906, 518–537.

²⁷⁴ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 269–272.

²⁷⁵ О епархијалнику из 1902. године даље у тексту. И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII. и XIX. веку (=Из црквене историје Срба)*, Београд – Нови Сад, 1902, 129–157.

²⁷⁶ У табели 1 се наводи само укупан број становника по казама а у табели 2 и број кућа према вероисповести по казама (највероватније нису у питању само казе већ и протопрезвитерати). Извештај је објавио историчар Крсте Битоски. К. Битоски, *Прилог кон прањањето*, 197–199.

²⁷⁷ Груписање података је збуњујуће пошто се у табели 2 наводе све казе као у табели 1, али недостаје каза Радовиште. По свему судећи, у табели 2 нису у питању само казе већ и протопрезвитерати који се са казама углавном преклапају. Узимајући у обзир да су наведене и казе/протопрезвитерати Штип и Малеш, као и подаци о броју егзархиста и муслимана, јасно је да извор нису били само спискови Скопске епархије, већ и егзархиски пописи и државна евиденција. Највећи део каза Радовиште и Малеш/Османлије је припадао Струмишкој епархији (В. Кънчов, *Град Скопие. Бележки за неговото настояще и минало — Сегашното и недавното минало на град Велес, Избрани произведения, т. II*, Софија 1970, 84).

²⁷⁸ Епархијалник садржи свега неколико страница са списком свих села и наведеним бројем српских, као и грчко-влашких кућа по протопрезвитератима/казама Скопске митрополије. Документ је састављен 4. Марта 1902. године и потписан је од стране изабраног (не и рукоположеног) Митрополита скопског, Србина по националности, Фирмилијана Дражића.

Државног архива Републике Македоније (ДАРМ), Фонд: 17 Министерство за надворешни работи на Кралството Србија – Белград, 1.17.1.18/101–105; са интернет странице https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e4/Izvestaj_od_skopskiot_mitropolit_zabrojot_na_kuci%2C_1902.pdf

Види о томе и у: Ацо Ангеловски, *Органи на управата во Македонија и нивните јавни функции проследени низ архивските фондови во периодот од 1869 до 1944 година во ДАРМ, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филозофски факултет Скопје, институт за историја, 2008 (необјављена докторска дисертација), 64–65.*

Иван Иванић је исте податке објавио сугеришући да се односе на 1901. годину. Могуће је да се стварно ради о препису података из 1901. године који су само слати у 1902. Види: И. Иванић, *Из црквене историје Срба*, 131–137.

²⁷⁹ S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 333–334;

изузетком Карпатовог покушаја који је дискутабилан). Подаци који се могу пронаћи у литератури и које аутори приписују овом попису, често немају никакве везе с њим, већ потичу из других извора. Остаје непознато када је и где тачно спроведен, односно, да ли је уопште и спроведен у одређеним областима. Чак и у малобројним објављеним подацима уочљиви су велики недостаци (недостајући подаци о женској популацији, различито тумачење вероисповести и националности итд.). У суштини, расположиве резултате овог пописа (уколико уопште јесу резултати са наведеног) потребно је користити са опрезом, и настојати их верификовати поређењем са другим изворима. Оно што јесте сигурно утврђено јесте чињеница да је Царство планирало нови попис дуже време, што због неопходности да се утврди ново чињенично стање, што због све већих међунационалних проблема на подручју балканских вилајета. У османском управном систему су, наиме, још од 50-тих и 60-тих година увођена верски мешана саветодавна тела (меџлиси) при органима управе на различитим нивоима. Попуњавање ових тела је требало да осликава више-мање реално стање односа појединих конфесија на терену, што није био једноставан подухват. Ситуација се додатно закомпликовала због увођења нових милета, односно званично признатих етно-религијских заједница међу православним становништвом (од 1870. бугарски егзархат, 1905. године посебан влашки/арумунски/румунски милет). Попис, који је, по свему судећи, у неким деловима царства започео 1903. године, и који је требало свеукупно да траје свега три месеца, на подручју балканских вилајета Битољ, Солун и Косово (Скопље) није се могао испрва одржати због учесталих немира и уплитања великих сила.²⁸⁰ На подручју поменути три вилајета су уназад неколико деценија суседне земље (Грчка, Србија, Бугарска и Румунија) вршиле разне активности ширећи утицај међу својим тамошњим сународницима. Нестабилно стање и притисак великих сила, натерали су Османско царство да тамо почне са спровођењем реформи под руководством Хусејн Хилми Паше, Главног инспектора за читаву Румелију од 1902. године. Илинденски устанак и Мирџететски споразум (о спровођењу и надгледању реформи у Македонији) из 1903. године, спречили су Царство да самостално одлучује о току реформи. Турска историографија посебно апострофира значај једне тачке претходно споменутог споразума између Аустроугарске и Русије, према којој је била предвиђена и реорганизација ових области по етно-религијском кључу, што је, свакако имало великог утицаја на сам процес пописивања становништва. Са радом на терену и прикупљањем података у поменути три вилајета се кренуло у пролеће/лето 1905. године. На самом почетку, пописивачи су се суочили са многобројним проблемима у класификацији становништва, што је имало за последицу да Хусеин Хилми Паша изда посебне инструкције по том питању. Становништво је сада класификовано како по верском кључу (Хришћани патријаршисти, егзархисти, припадници влашког милета) али, у одређеном смислу, и према расно-националној припадности (Грци, Бугари, Власи итд.). Постојала је, по свему судећи, и могућност да се појединци или села изјасне као српска. Важно је напоменути да су комисијама на терену били на располагању детаљни документи ранијег пописа, као и посебни дефтери појединих верских заједница, што је требало да олакша утврђивање „праве“ припадности пописаних становника. Према инструкцијама Хилми Паше, пописивачи су требало да игноришу конверзије становника (преласке из једног милета у други, попут примера патријаршиста који су постајали припадници бугарске егзархије у источној Македонији) које су уследиле после августа 1903. године, због чега су били неопходни контролни подаци из прошлости. Процес пописивања је био изузетно компликован, са многобројним жалбама и упитима за прецизније инструкције појединих пописивачких

²⁸⁰ К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 35; М. Şaşmaz, *The Ottoman Censuses*, 294; S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 335; Ђ. К. Yosmaoğlu, *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908 (=Blood Ties)*, Ithaca – London, 2014, 136, 154–156; Ђ. К. Yosmaoğlu, *Counting Bodies, Shaping Souls: The 1903 Census and National Identity in Ottoman Macedonia (=Counting Bodies, Shaping Souls)*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 38, No. 1 (Feb., 2006), 59–61; J. S. Shaw – E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 208–209.

комисија централним телима. Није познато када је попис тачно завршен у поменута три вилајета, али може се оправдано претпоставити да је то било негде у пролеће 1906. године.²⁸¹ Поред тога што је попис 1903–1907. године изузетно занимљив са стајалишта саме организације и класификације становништва, резултати истог представљају и данас делимичну мистерију. Према расположивим подацима, резултати пописа заправо никада нису ни објављени, нити је до данас историчарима успело да лоцирају главнину грађе где би се детаљнији резултати могли пронаћи. Историчари Милош Јагодић, Милић Ф. Петровић и Ђорђе Микић објавили су податке са пописа Косовског вилајета из 1903. године (уз опаску да су подаци за Пећки санџак из 1895, за Приштински само процена власти уз поправке према аустријској статистици, а за Призренски непоздани) према српској архивској грађи. Ова статистика је касније коришћена за одређивање броја повереника и посланика на скупштинским изборима у 1908. години.²⁸² Упркос томе што је у оригиналу докумената наведено да се ради о подацима са „пописа“, потребно је истаћи да употреба таквог термина уопште не мора да значи да су и сами аутори стварно мислили на попис, пошто се тај појам редовно користио за означавање османских ревизија пописа на темељу регистара становништва.²⁸³ Нисмо наишли на ниједан доказ да је баш у 1903. години на простору Косовског вилајета стварно спроведен попис, и сматрамо да је до првих радњи по том питању очигледно дошло у исто време када и у остала два вилајета, односно 1905–1906. године. Према аустријским дипломатским изворима, попис је у Косовском вилајету започет почетком септембра 1905. године.²⁸⁴ Због тога остаје нејасно о каквој се заправо врсти података ради. Узимајући у обзир да су службеници на терену током пописивања радили са документима претходног пописа из 1881. године, те са подацима из кумулативних регистара неопходних за сагледавање тада важећег стања, може се основано претпоставити да се ради заправо о преписима из поменутих регистара. Ову тезу додатно поткрепљује поређење са подацима неколико докумената из Бечког архива. Укупан број становника по казама Приштинског санџака, наведен у документу из српског архива, идентичан је са онима у два различита документа у бечком архиву, само што се тамо подаци наводе за 1902. и 1903. годину, и знатно су детаљнији. За све остале санџаке се подаци разликују, али не драматично. Аустријска документа садрже и податке за Битољски, Солунски, Скадарски и Јањински вилајет, датирајући их такође у 1903. годину, у време када тамо свакако још није био спроведен нови попис. То упућује на чињеницу да су српски и аустријски службеници вероватно добијали информације на темељу регистара становништва који су били различито ажурирани. Додатну конфузију ствара још једна додатна табела коју је српски конзул у Скопљу, Живојин Балугџић, послао у Београд, и у којој се наводно налазе подаци „према последњем попису становништва“.²⁸⁵ Индикативно је и то да се подаци за Пећки и Приштински санџак у српским документима односе на 1895. годину и делимично, уз податке за Призренски, представљају само процену, што би, заправо упућивало на чињеницу да се регистри у тим областима нису водили како треба (нису ажурирани). Српски конзул у Скопљу, такође напомиње да се у тим областима заправо није могао спровести нови попис.

²⁸¹ İ. K. Yosmaoğlu, *Counting Bodies, Shaping Souls*, 56, 59–67. О детаљима класификације становништва и проблемима при посивању у поменута три вилајета, види у потпоглављу *Идентификација и класификација становништва*.

²⁸² М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 256–257; М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 220–223, 387–389; Ђ. Микић, *Младотурски парламентарни избори*, 159.

²⁸³ М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 220–223; АС, МИД, ПП, 1910, Р 878.

²⁸⁴ *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918: Документи из бечких архива, том 3 (=Аустро-Угарска и Србија 1903–1918)*, прир. А. Раденић, Београд 1985, 479.

²⁸⁵ Упореди: М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 387–389, са грађом из бечког архива: Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 546–548; ÖStA, HHStA, SB, NL Szápáry, Karton 3, Faszikel 9.

Индикативно је и то, да се објављени подаци очигледно подударaju са статистиком коју је Ђорђе Микић пронашао на још једном месту у бечком архиву. (Ђорђе Микић наводи да је статистику за Пећки и Приштински санџак, која се односи на 1895. годину, допунио на темељу података из: ÖStA, HHStA, PA, XXXVIII, Konsulate, Karton 439, Skorje 10.IX. 1908, № 144).

Ову тезу додатно поткрепљује чињеница да у јединој, полу-званичној публикацији резултата пописа према истраживањима Кемала Карпата, управо за те области недостају подаци о женској популацији (Пећки и Призренски санџак). Са друге стране, занимљиво је да су код Карпата подаци за Приштински санџак доста комплетни, што би упућивало на то да је тамо попис ипак спроведен, али доста касно.²⁸⁶ Из наведених разлога верујемо да претходно наведени извори, осим података Кемала Карпата, заправо не представљају резултате новог пописа, већ само неку од ревизија претходног. С друге стране, неопходно је напоменути да су и подаци Кемала Карпата некомплетни, те смо мишљења да попис 1903–1907. године у овим областима заправо никада није спроведен до краја нити на квалитетан начин, тако да је кориштење ових података веома дискутабилно, као што је упитан и квалитет ревизија пописа. Због тога смо у раду користили све изворе, пошто се комбиновањем истих може најбоље реконструисати вероватно чињенично стање у датом тренутку.

У претходном пасусу смо споменули два документа из Бечког архива са статистикама становништва за Косовски, Битољски, Солунски, Скадарски и Јањински вилајет.²⁸⁷ Документа су у начелу идентична, с том опаском да су подаци из фонда Сапари нешто детаљнији, у смислу што наводе и неке примедбе о корекцијама (пре свега о броју католика на темељу парохијских евиденција), и што се у том документу експлицитно наводи да се бројеви за Косовски вилајет односе на 1902. а не 1903. годину.²⁸⁸ Сматрамо да су подаци свакако пореклом од званичне статистике, односно из регистара становништва, и погодни су за поређења са резултатима пописа и другим изворима.

Неопходно је споменути, упркос томе што није нарочито користан, и извор о становништву „Македоније“ (Косовског, Битољског и Солунског вилајета заједно) за 1904. годину, познат као „попис Хилми Паше“. Ови подаци, које је објавио тадашњи османски генерални инспектор поменутих области, Хусејн Хилми Паша, често су цитирани у литератури.²⁸⁹ Још чешће, међутим, су истраживачи чинили грешку, помешавши овај извор са сасвим другом званичном статистичком публикацијом Инспектората за три вилајета која је изашла годину дана касније. Подаци су знатно детаљнији, омогућују увид у етно-религијски састав по вилајетима, и темеље се на ажурираним регистрима становништва.²⁹⁰ Извор је занимљив, пошто се односи на време када је већ започео нови попис у поменутих подручјима и вероватно је послужио локалним пописивачима као основ за правилно спровођење истог.²⁹¹

За 1905. годину на располагању су епархијалници Рашко-призренске и Скопске епархије/митрополије. Део о Рашко-призренској епархији је објавио Бранко Перуничкић, док је за Скопску епархију податке публиковао и анализирао Милош Јагодић.²⁹² Потребно је, међутим, напоменути да је историчар Урош Шешум у истој грађи идентификовао и податке

²⁸⁶ Види и упореди: М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 220–223, 387–389; К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 166–167.

²⁸⁷ Један документ је објавила историчарка Теодора Толева (сигнатура оригиналног документа у бечком архиву: ÖStA, HHStA, SB, NL Kral, Karton 2; објављено у: Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 546–548; Толева додатно наводи и неразумљиву сигнатуру АВ XIX/84 која претходи фонду Крал, што је вероватно последица кориштења старог метода организације, односно класификације грађе), други се налази у: ÖStA, HHStA, SB, NL Szápáry, Karton 3, Faszikel 9.

²⁸⁸ Упореди: Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 547; ÖStA, HHStA, SB, NL Szápáry, Karton 3, Faszikel 9, Folio 106.

²⁸⁹ Види на пример код Шоа: J. S. Shaw – E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 208–209.

²⁹⁰ Ову конфузију је детаљно објаснио, и транскрибоване податке објавио турски историчар Муса Шашмаз. М. Şaşmaz, *Distortion of Population Data for National Causes by The Greeks, Bulgarians and Armenians in the late 19th and early 20th Centuries (=Distortion of Population Data)*, *Osmanli Araştırmaları XVII* (1997), 137–147; М. Şaşmaz, *The Ottoman Censuses*, 294.

²⁹¹ Пописивачи су морали приликом пописивања да воде рачуна да се становници не декларишу као припадници другог милета уколико је конверзија уследила после августа 1903. године. Види раније у истом потпоглављу.

²⁹² Б. Перуничкић, *Сведочанство о Косову 1901–1913*, Београд 1988, 246–248; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 269, 275–277.

за Скопску митрополију које је неопходно датирати у период 1902–1903. годину, а не 1905. како је до сада често био случај. Редатирање је поткрепљено поређењем са подацима Ивана Иванића за 1901. годину као и другим изворима. Грешка је уочена због чињенице да се у Кривопаланачком протопрезвитерату наводи непостојање патријаршијских домаћинстава, упркос томе што су већ након 1903. године почекла поједина егзархијска села да прилазе Патријаршији. Обрнут случај је уочен у случају Кратовског протопрезвитерата.²⁹³ Поређењем са епархијалником Скопске митрополије за 1902. годину (претходно споменут у тексту) дошли смо до закључка да је редатирање исправно. Шешум је, такође, искористио податке епархијалника за 1905. годину за подробну анализу демографских кретања према државној управној организацији а не само по протопрезвитератима и парохијама. Исти аутор објавио је и податке о броју домова Скопске митрополије за 1908. годину на темељу података из српских архива.²⁹⁴

За 1910. годину су на располагању подаци епархијалника Рашко-призренске епархије и Скопске епархије које су објавили Јован Цвијић, Иван Косанчић и Милош Јагодић. И у овом случају извор садржи искључиво број православних кућа, не и становника/верника. Историчар Милош Јагодић је епархијалнике додатно попунио користећи архивску грађу и исправљајући погрешке остала два аутора. Слично као и у случају епархијалника за 1899. и 1905. годину, његови израчуни броја становника, на темељу процене величине домаћинстава, употребљиви су за компарације.²⁹⁵

За простор Битољског вилајета постоји доста детаљна статистика становништва за 1910. годину, коју је објавио директор војне гимназије у Битољу, Мехмед Тевфик, у својој књизи преведеној на српски 1933. године.²⁹⁶ На жалост, подаци се односе само на укупно становништво по санцама без етничко-верске структуре, али садрже драгоцене информације о односу полова као и о броју домаћинстава. Подаци исказују нешто виши број становника него попис 1903–1907. године, што упућује на то да се и у овом случају ради о проценама на темељу регистара становништва.²⁹⁷

Француски научник Гастон Гравје објавио је 1911. кратку студију о приликама у Старој Србији, коју је делом пропутовао у периоду 1910–1911. године.²⁹⁸ У студији су искоришћени многобројни статистички подаци, делом од старијих аутора, али и од званичне османске статистике. Објављени су подаци о броју становника Призренског санцака према попису, односно ревизији пописа (регистара становништва) из 1910. године. Значајни су и подаци о разним градовима на Косову и у Метохији.²⁹⁹ Исти аутор је нешто касније објавио и

²⁹³ Историчар Урош Шешум је објавио поређење броја домова у Скопској митрополији према различитим изворима из периода 1903–1908. године, што ћемо искористити у нашем раду. У. Шешум, *О броју Срба у јужној Старој Србији 1903–1908. године* (=О броју Срба у јужној Старој Србији), Вардарски зборник 10 (2015), 140–170; У. Шешум, *Етничка и популациона слика Прешевске казе 1903–1912* (=Етничка и популациона слика Прешевске казе), Јужни српски крајеви у XIX и XX веку : друштвено-економски и политички аспект, Врање–Лесковац 2018, 149–169; И. Иванић, *Из црквене историје Срба*, 131–137.

²⁹⁴ У. Шешум, *О броју Срба у јужној Старој Србији*, 140–170.

²⁹⁵ Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије* (=Основе за географију), Београд 1996, 424–446; И. Косанчић [Димитрије-Мита Димитријевић], *Новопазарски санцак и његов етнички проблем*, Београд 1912, 16–18, 70; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 277–282; М. Јагодић, *Процена броја Срба (1880–1910)*, Српске студије 1 (2010), 63–67.

²⁹⁶ М. Тевфик, *Кратка историја битољског вилајета* (превео Г. Елезовић) (=Кратка историја битољског вилајета), Браство 27 (1933), 190–244.

²⁹⁷ Занимљиво је приметити да за тај период нема салнама Битољског вилајета, што ову „процену“ чини доста драгоценом.

²⁹⁸ Гастон Гравје је у то време радио као лектор за француски језик на Универзитету у Београду. Студија је објављена као чланак у француском часопису [G. Gravier, *La Vieille-Serbie et les Albanais*, Revue de Paris 1/11 (1911)]. За рад смо користили српски превод: Г. Гравје, *Стара Србија и Албанци* (=Стара Србија и Албанци), прев. Р. Обрадовић, Приштина 1995.

²⁹⁹ На жалост, Гравје не помиње одакле је тачно црпео податке, али сва је прилика да је био у поседу неких званичних османских докумената (за 1910. годину највероватније неке салнаме). Г. Гравје, *Стара Србија и Албанци*, 27.

студију о Новопазарском санцаку (заправо Пљеваљски и Сјенички санцак и део Приштинског и Пећког) у којој је навео занимљиве податке о становништву према званичној статистици за 1911. годину.³⁰⁰

1912. године је почео Први балкански рат, а недуго затим је окончана вишевековна владавина Османског царства на Балкану. Области Старе Србије и део Македоније инкорпорирани су у Краљевину Србију, чиме за ова подручја постаје надлежна српска статистичка служба.³⁰¹

Осим наведених и описаних извора у овом поглављу, искориштен је и одређени број мање битних дела, или грађе, за које смо сматрали да је непотребно их детаљно описивати, пошто су искоришћени само фрагментарно. Сви су наведени у списку извора и литературе.

Хабзбуршка монархија

После револуције 1848–1849. године, двор у Бечу је успео да успостави апсолутну и директну контролу над територијом читаве Монархије. То је значило и крај полу-аутономног деловања Угарског сабора на територији Угарске са придруженим земљама Хрватске, Славоније и Ердеља по питању законодавне и извршне власти. Највише централне власти у Бечу су у начелу прошириле свој делокруг на комплетну Монархију што је подразумевало и јурисдикцију *Дирекције административне статистике* (основане 1829. године). Тако су створени услови да се по први пут од времена Јосифа II. организују и пописи становништва у целој држави према унифицираним правилима и у исто време. Дирекција је руководила спровођењем целодржавних општинских пописа 1850/51. и 1857. године. Промењене политичке околности услед Аустро-угарске нагодбе 1867. године имале су за последицу раздвајање централног статистичког органа на аустријски (стара *Дирекција*) и угарски (нови *Народни угарски краљевски статистички уред*, касније *Централни*) огранак. Касније су створене и посебне управе за простор Хрватске и Славоније (*Земаљски статистички уред*; од 1875) као и окупирани Босне и Херцеговине (*Статистички департаман*; од 1894). Пописивање становништва више није спровођено од стране једног органа, али је координисано посебном комисијом (*Царско-краљевском централном статистичком комисијом*) у време припрема и одржавања пописа. Општи пописи су одржани у „Цислајтанском“ (западном, аустријском) и угарском делу Монархије 1869. (такође често означен и са 1870), 1880, 1890, 1900. и 1910. године. У Босни и Херцеговини су пописи спроведени 1879, 1885, 1895. и 1910. године.³⁰²

Од свих пописа на подручју Хабзбуршке монархије, онај од 1850/51. године је најзанимљивији по питању карактеристика резултата те ћемо га подробије анализирати у тексту који следи.

Попис 1850/51. године представља први званични попис становништва који је спроведен на читавој територији Монархије у 19. веку. Захваљујући увођењу војне управе и директне контроле унутрашњих прилика од стране централних државних органа у Бечу, било је могуће пробити блокаду угарских сталежа по том питању. У првој половини века је било уобичајено на сваких неколико година вршити пописе у аустријским покрајинама или у Војној крајини, али у угарским круновинама то није било могуће. Искуство и правила пописивања из аустријских делова Монархије примењени су током општег пописа 1850/51.

³⁰⁰ Г. Гравје, *Новопазарски санцак I (=Новопазарски санцак I)*, Књижевни гласник књига 29 – свеска 12 (1912), 918–931.

³⁰¹ За српске пописе са овог подручја види у делу *Србија* овог потпоглавља.

³⁰² *Народни угарски краљевски статистички уред* (понекад називан и *Земаљски*) за Угарску је најпре функционисао као канцеларија при Министарству привреде а од 1871. године као самостална институција. Земаљски статистички уред у Загребу је функционисао од 1875. године. *A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pesten 1871, 2–3; *Statistički ljetopis za godinu 1874*, Zagreb 1876, X–XII; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910*, Sarajevo 1912, IV.

године. Резултати су били контроверзни, не само због начина на који је представљена структура становништва, већ и због сумњи у манипулације.³⁰³ Многи званичници су имали негативно мишљење о квалитети пописа и резултата, али се временом овај став променио. Фран Врбанић га је критиковао као непоуздан мада није познавао тачне резултате.³⁰⁴ Управници Дирекције административне статистике у Бечу су тек много касније почели да истичу чињеницу да је квалитет пописа био на сличном нивоу као и 1857. године.³⁰⁵ Мађарски статистичари Елек Фењеш и Карољ Келети, обојица својевремено шефови Угарског статистичког уреда, одбијали су да признају резултате као релевантне. Келети је, међутим, 1871. године признао да су подаци у ствари били бољи него што се претпостављало.³⁰⁶ У новије време су и истраживачи дошли до закључка да је попис из 1850/51. године неправедно одбачен као непоуздан. Према неким проценама, због начина пописивања је можда 5–6 % становништва измакло пописном процесу.³⁰⁷

На подручју Краљевине Угарске је у априлу 1850. године наређено спровођење пописа становништва посредством комисија на челу са војним лицима. Питање националности је осмишљено као допуна уз до тада већ уобичајене рубрике у западном делу Монархије. Проблема је било са бројем и способношћу пописивача, махом официра. Било их је мало и често нису познавали језик локалног становништва.³⁰⁸ Главни резултати пописа су објављени у *Табелама за статистику*, као и у посебним свескама које је издала Дирекција за статистику. Од велике је користи за поменути попис и посебна публикација мађарског истраживача Деже Дања.³⁰⁹

На подручју Краљевина Хрватске и Славоније попис је организован тек 1851. године. Упутство за спровођење процеса објављено је у септембру 1850. године а за почетак самог пописивања је одређен 1. фебруар 1851. Службено је процес трајао све до 13. августа, али су резултати слати у Беч тек у новембру исте године. Слично као и у остатку Монархије, и у овом случају је испитивана народност пописаних лица. Попис су спроводила војна лица на темељу предлога који су служили као нека врста контролног списка. Извршена је додатна нумерација кућа и уписивање до тада неевидентираних насеља. Проблем се састојао у томе што је пописивача било мало, испитиване су углавном само главе породица (најстарији мушкарац или слично), а тачно пописивање сложених домаћинстава (задруга у смислу сложених породица на истом имању али у засебним стамбеним јединицама) је било готово немогуће извести на адекватан начин.³¹⁰ Бан Јосип Јелачић се лично жалио на слабе језичке

³⁰³ Á. Deák, *Volkszählung in Ungarn in den Jahren 1850-1851 (=Volkszählung in Ungarn)*, Chronica 1 (2001), 114–115; A. Hegediš, K. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867 (=Demografska i agrarna statistika)*, Novi Sad 1991, 112.

³⁰⁴ F. Vrbanić, *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije*, Rad JAZU, knjiga 140, razredi filologijsko-historijski i filozofijsko-juridički knj. 52 (1899), 25; M. Gross, *Počeci*, 30 (напомена бр. 10).

³⁰⁵ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie, Neue Folge, 3 Band, Theil 1 (=Tafeln...Neue Folge 3/1)*, Wien 1861, Tafel 2, 89.

³⁰⁶ Á. Deák, *Volkszählung in Ungarn*, 124; J. H. Schwicker, *Statistik des Königreiches Ungarn (=Statistik des Königreiches Ungarn)*, Stuttgart 1877, 74–75, 150.

³⁰⁷ P. Korunić, *Početak moderne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji od 1850 do 1857 godine*, Historijski Zbornik 63 broj 1 (2010), 53–78; M. Gross, *Počeci*, 30–31; P. Öri – L. Pakot, *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18-19th centuries (=Census and census-like material)*, Mosaic working paper WP2012-002, 12–13,

³⁰⁸ Á. Deák, *Volkszählung in Ungarn*, 114–115.

³⁰⁹ Серија је започета још 1829. године под насловом *Табеле за статистику Аустријске монархије (Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie 1–21)*, Wien 1829–1853; даље у тексту *Tafeln...1–21*). За статистичке податке који се односе на период после револуције 1848–1849. године серија је садржински реформисана и добила додаток наслову „нова серија“ (*Neue Folge*): *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie, Neue Folge 1–5 (=Tafeln...Neue Folge 1–5)*, Wien 1856–1871. Комплетан списак у раду коришћених издања наведен је у секцији *Извори и литература*.

Попис 1850/51. године: *Tafeln...Neue Folge 1/1*, Tafel 2, 1–6; *Uebersicht des Bevölkerungsstandes des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850 (=Uebersicht des Bevölkerungsstandes 1850)*, Ofen 1851; D. Dányi, *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás (=Az 1850. és 1857. évi népszámlálás)*, Budapest 1993.

³¹⁰ M. Gross, *Počeci*, 28–31.

способности послатих официра, али без позитивног исхода.³¹¹ Резултати у начелу никада нису детаљно објављени. Главне сумарнике је објавила званична статистика у Бечу у познатим *Табелама за статистику*, али нешто детаљније и делимично другачије податке објавили су историчари Мирјана Грос и Петар Корунић.³¹²

За подручје Војне крајине је мало тога познато у вези пописа из 1850/51. године. Пошто је то била територија на којој је и у првој половини 19. века било уобичајено да се спроводе пописи и њихове ревизије, сматрамо да није било препрека да се успешно оконча и овај подухват. Детаљни подаци са пописа, на жалост, никада нису објављени. Сумарни резултати су објављени у *Табелама за статистику*, као и у посебном статистичком часопису уз неке модификације. Од велике је користи и у овом случају поменута публикација Деже Дања.³¹³

За простор Српског Војводства и Тамишког Баната (или Војводства Србије и Тамишког Баната) најквалитетнији преглед статистичког материјала представили су истраживачи Антал Хегедиш и Катарина Чобановић.³¹⁴ Сумарни подаци су објављени у *Табелама за статистику* као и у публикацији Деже Дања.³¹⁵ Драгоцене податке смо пронашли у одговарајућим деловима фондова Архива Војводине у Новом Саду.³¹⁶ Попис је спроведен крајем 1850. (новембар/децембар) и почетком 1851. године. Осим војних лица, у његовом спровођењу у функцији пописивача учествовао је велики број локалних службеника (судија, адвоката итд).³¹⁷

Попис 1850/51 спроведен је и у Краљевини Далмацији, али је одлука о томе донесена тек у октобру 1850. године. Постоје, међутим, информације да је рубрика о националности у овој круновини била изостављена.³¹⁸ Упркос томе у званичним статистичким публикацијама објављени су и подаци о националној разноврсности ове круновине који су, можда, добијени посредно поистовећивањем језичке са националном припадношћу.³¹⁹ Сумарни подаци су објављени у *Табелама за статистику*.³²⁰

Следећи попис спроведен је већ 1857. године, између осталог и због тога што су подаци са претходног сматрани за неквалитетне. Посебним законом је регулисано да се у будућности пописи имају вршити на сваких 6 година са описом стања на дан 31. октобра дате године. Датум је заправо преузет из праксе прве половине века, када су по правилу почињале и завршавале фискалне године. Пописивање је сада препуштено општинама и другим управним органима а питање о националности је посве изостављено.³²¹ Наука је податке са овог пописа прихватила као веродостојне и често су коришћени за истраживања. Слично као и у случају пописа 1850/51. године, главни сумарни подаци за све круновине објављени су у томовима *Табела за статистику* као и у посебној публикацији.³²² Објављене

³¹¹ Á. Deák, *Volkszählung in Ungarn*, 116.

³¹² *Tafeln...Neue Folge 1/1*, Tafel 2, 1–6; M. Gross, *Počeci*, 32–36; P. Korunić, *Naselja i stanovništvo* 2, 560–594.

³¹³ *Tafeln...Neue Folge 1/1*, Tafel 2, 1–6; *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* 1 (1852), 1–10; D. Dányi, *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*.

³¹⁴ A. Hegediš, K. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika*.

³¹⁵ *Tafeln...Neue Folge 1/1*, Tafel 2, 1–6; D. Dányi, *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*.

³¹⁶ Архив Војводине (=АВ), Фонд 23 (Земаљска управа Српског Војводства и Тамишког Баната = Земаљска СВТБ).

³¹⁷ АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), генерални списи, ф. 251, бр. 5126 (1851. година), фолио 518.

³¹⁸ A. Ficker, *Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich* (=A. Ficker, *Vorträge*), *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* 17/Heft 2 (1870), 19–20.

³¹⁹ У Далмацији према статистици живе само Срби и нешто Италијана. Очигледно је примењен исти модел регруписања националних и језичких заједница у веће целине према устаљеним принципима тога доба које су поштовали и сами директори административне статистике. Види ближе у потпоглављу *Идентификација и класификација становништва*.

³²⁰ *Tafeln...Neue Folge 1/1*, Tafel 2, 1–6.

³²¹ A. Ficker, *Vorträge*, 20–26.

³²² *Tafeln...Neue Folge 3/1*, Tafel 2; *Tafeln...Neue Folge 3/2*, Tafel 21–38; *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich: nach der Zählung vom 31. October 1857* (=Statistische Übersichten 1857), Wien 1859; (I.) 1–39, (II.) 1–399.

су и посебне свеске, заправо модификовани делови из поменутог годишњака за поједине круновине.³²³ Од велике су користи и у овом случају публикације Деже Дања, Петра Корунића, Мирјане Грос, Антала Хегедиша и Катарине Чобановић.³²⁴ За Далмацију је од користи књига Мидхата Козличића и Анте Бралића, као и посебна публикација управе круновине о статистици.³²⁵ За простор Војне крајине нешто детаљнији прегледи се чувају у архиву у Бечу.³²⁶

Након аустро-угарске нагодбе 1867. године раздвојене су компетенције Дирекције за статистику на аустројски и угарски, а од 1875. и на хрватско-славонски део.

Што се тиче пописа на простору Угарске са Хрватском и Славонијом, статистички уред у Будимпешти је дириговао оним из 1869. (или 1870) на читавом подручју док је Земаљски уред у Загребу преузео спровођење истих на простору Хрватске и Славоније, заједно са припојеним деловима Војне крајине од 1880. године. Попис из 1869. (1870) године није бележио језичку структуру становништва. Пописи 1880, 1890, 1900 и 1910. године разврставали су становништво у Угарској према матерњем језику, али категорије међусобно нису сасвим усклађене. Према попису из 1880. године становници који говоре хрватски и српски пописивани су заједно (међу њима и Буњевци и Шокци). На пописима 1890, 1900. и 1910. године српски и хрватски као језици одвојени су у посебне рубрике. Остаје нејасно како се на терену тачно утврђивало који је матерњи језик дотичне особе, посебно када је у питању тако мала или непостојећа разлика код Срба и Хрвата. Буњевци су 1890. године уврштени међу Србе, а постоје и детаљнији подаци о вероисповести појединих језичко-националних заједница. Буњевци, Шокци и Далматинци су 1900. и 1910. године најчешће уврштени у рубрику „остали“, што додатно отежава компарацију података. Угарски статистички уред је публикувао резултате пописа у великом броју посебних публикација, понекад и у двојезичним издањима.³²⁷ Од велике користи за истраживања је и посебна

³²³ *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft mit dem Temeser Banate: nach der Zählung vom 31. October 1857 (=Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft 1857)*, Wien 1859; *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien: nach der Zählung vom 31. October 1857 (=Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien 1857)*, Wien 1859; *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien: nach der Zählung vom 31. October 1857 (=Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien 1857)*, Wien 1859.

³²⁴ D. Dányi, *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*; M. Gross, *Počeci*; P. Korunić, *Naselja i stanovništvo 2*; A. Hegediš, K. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika*.

³²⁵ Аутори су објавили детаљну статистику за 1857. годину на темељу података објављених у посебним публикацијама о статистици Далмације које су излазиле у Задру: М. Kozličić, А. Bralić, *Stanovništvo Kraljevine Dalmacije prema službenim izračunima i popisima 1828.–1857. godine (=Stanovništvo Kraljevine Dalmacije)*, Zadar 2012. Посебна публикација управе круновине детаљније приказује становништво по насељима: *Statistica generale della Dalmazia: edita dalla giunta provinciale, divisione IV, Popolazione (=Statistica generale della Dalmazia)*, Zara 1862.

³²⁶ Нешто детаљнији сумарнике од објављених пронашли смо у Аустројском државном архиву у Бечу у склопу фондова бившег Ратног архива. ÖStA, KA, Zentralstellen (ZSt), Kriegsministerium (KM), Hauptreihe (HR), Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858).

³²⁷ Угарски статистички уред је често као годину пописа наводио ону која је почињала дан после „пописног дана“, односно 1. јануар следеће године.

Публикације резултата пописа: 1869/70: *A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt (=A magyar korona országában az 1870. év)*, Pesten 1871; 1880: *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. Kötet (=A magyar korona országában az 1881. év I)*, Budapest 1882; *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. Kötet (=A magyar korona országában az 1881. év 2)*, Budapest 1882; 1890: *A Magyar Korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, I–III. Rész (=A Magyar Korona országában az 1891. év 1–3)*, Budapest 1893; 1900: *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása 1. A népesség általános leírása községenként*, Budapest 1902; *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása 2. A népesség foglalkozása községenként*, Budapest 1904; *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása 3. A népesség részletes leírása*, Budapest 1907; *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása 4. A népesség foglalkozása részletesen*, Budapest 1905; *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása 5. A népesség foglalkozásának némely részletei és a vállalati statisztika*, Budapest 1906; *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása 6. Az ipar körébe tartozó tisztviselő- és egyéb segédszemélyzet munkaideje és munkabére*, Budapest 1905; *A Magyar korona országainak*

публикација о попису 1869. (или 1870) године у којој су подаци прилагођени каснијој административној подели земље.³²⁸ За 1910. годину је на располагању и посебно прилагођена датотека мађарског картографа Норберта Агардија са Картографског института Универзитета Лоранд Етвеш у Мађарској.³²⁹

Статистички уред за Хрватску и Славонију је накнадно публикувао једно издање са сумарним подацима са пописа 1869 (или 1870) године.³³⁰ За пописе из периода 1880–1910. године објављен је већи број посебних публикација.³³¹ На подручју Хрватске и Славоније се званично није правила разлика између хрватског и српског језика испитаника. Новија истраживања, међутим, доказују да је на попису 1890. године ипак посебно забележено да ли пописана лица користе српски или хрватски језик, уз додатне опције сложеница српско-хрватски и хрватско-српски.³³² Индикативно је и то што се у званичним публикацијама Угарског статистичког уреда за попис 1910. године уредно прави разлика између говорника хрватског и српског језика, док су у издањима из Загреба ове рубрике спојене у „хрватски или српски“.³³³ Према пописним формуларима и упутствима за попис 1910. године, име језика није било предодређено, тако да постоји могућност да су у пракси стварно бележени хрватски и српски одвојено.³³⁴ Податке за простор Хрватске и Славоније у периоду 1880–1910. године могуће је пронаћи у већини претходно споменутих публикација Угарског статистичког уреда. Разлика у односу на податке које је објавила служба у Загребу у начелу

1900. évi népszámlálás 7, *A népesség foglalkozása a fibb demográfiai adatokkal egybevetve*, Budapest 1906; *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálás 8, Közszolgálati ágak és szabadfoglalkozások*, Budapest 1906; *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálás 9, A népesség ház- és földbirtokviszonyai*, Budapest 1907; *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálás 10, Végeredmények összefoglalása*, Budapest 1909 (=A Magyar Korona országainak 1900. évi 1–10); 1910: *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 1, A népesség fibb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*, Budapest 1912; *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 2, A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként*, Budapest 1913; *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 3, A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika*, Budapest 1914; *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 4, A népesség foglalkozása a fibb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai*, Budapest 1915; *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 5, Részletes demográfia*, Budapest 1916; *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 6, Végeredmények összefoglalása*, Budapest 1920 (=A Magyar korona országainak 1910. évi 1–6).

За већину томова је омогућен приступ на даљину преко интернета: https://library.hungaricana.hu/en/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/.

³²⁸ *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai* (=Az 1869. évi népszámlálás), Összeállította: Sebők László, Budapest 2005.

³²⁹ Датабазе су састављење у ексел фајлове и садрже комплетан попис становништва 1910. године према званичним публикацијама, између осталог и обимних описа насељених места у Монархији које нисмо били у прилици да консултујемо. Даље у тексту као *Датабаза Норберта Агардија*. Доступно на: <http://sparc.core.hu/~agardi/omm1910/index.php?/en/databank> (приступљено 2.1.2019)

Од краја 2020. године сајт није више оперативан али се сели на нову локацију где ће бити објављена и детаљна интерактивна карта Монархије према карактеристикама пописа 1910. године (заједно са подацима). Види: <http://monarchia.elte.hu/>

³³⁰ *Statistički ljetopis za godinu 1874* (=Statistički ljetopis 1874), Zagreb 1876.

³³¹ Наводимо главне публикације: 1880: *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1883; 1890: *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890* (=Političko i sudbeno razdieljenje 1890), Zagreb 1892; 1900: *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900 u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I* (=Statistički godišnjak I), Zagreb 1905; 1910: *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* (=Popis žiteljstva 1910), Zagreb 1914; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II, 1906–1910* (=Statistički godišnjak II), Zagreb 1917.

Због честе недоступности неких од претходно наведених публикација се најчешће користе статистички годишњаци где су узете у обзир и промене у управним областима. Веома често је због приступачности и једноставности коришћена и публикација новинара Јосипа Лакатоша. Његове израчунае, међутим, треба користити с опрезом пошто категорије становништва како их он наводи у делу нису постојале на пописима већ су резултат додатних израчуна. J. Lakatoš, *Narodna statistika*, Zagreb 1914.

³³² M. Rimac, *Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. Godine* (=Etnička i socijalna struktura), Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 25 (2007), 225–294.

³³³ Упореди: *Statistički godišnjak II*, 21–22; *A Magyar korona országainak 1910. évi 1, (II.)* 460–485.

³³⁴ *Popis žiteljstva 1910, (I.)* 14, 27.

нема, али се мора водити рачуна о категоријама становништва и тачне управне целине на које се они односе.³³⁵

У „Цислајтанији“, односно аустријском делу Монархије су основ за спровођење пописа представљали закони из 1869. и 1890. године којим је дефинисано да пописи треба да имају пописни дан, односно да се утврђује стање на 31. децембар дате године. Интервал је према међународним обичајима и договорима одређен на сваких 10 година.³³⁶ Тако су и вршени будући пописи за које се управо из тог разлога понекад наводе различите године. Попис од 31. децембра 1880. године, на пример, се тако понекад наводи као попис 1880. али и 1881. године. Сви су пописи били вршени ретроактивно, односно у пракси почетком следеће године. По правилу, општинске и котарске власти, одговорне за прикупљање података, требало је да дирекцији доставе сумаријуме најкасније до јуна/јула дате године. На попису 1869. (или 1870), је то, међутим, трајало чак до јануара 1871. године. На попису 1880. године су у јулу 1881. године прикупљени сви, сем једног котарског сумаријума.³³⁷ Пописивање и сређивање пре слања у Беч је, међутим, ипак трајало неколико месеци. У Далмацији, на пример, до краја јануара 1881. године још нису послати подаци о чак 44 политичке општине (преко половине круновине) главној дирекцији у Беч.³³⁸ Попис 1869. (или 1870) године објављен је у укупно 6 посебних свезака које је саставила Царско-краљевска статистичка комисија (посебна комисија за спровођење пописа становништва).³³⁹ Резултати пописа 1880–1900. године су објављени у склопу серије *Аустријска статистика* (нем. *Österreichische Statistik*) која је излазила у периоду 1882–1916. године. Објављена су укупно 93 тома. Неки томови су подељени у свеске, чиме се укупан број публикација пење на преко 400. На серију се директно надовезује истоимена са додатком „*нова серија*“ (нем. *Neue Folge*) у укупно 18 томова из периода 1916–1918. у склопу које су објављени и подаци са пописа 1910. године. Ова серија представља прворазредни извор за статистику са подручја аустријског дела Монархије. Слично као и у случају *Државописа* у Србији, нису сви томови посвећени резултатима са пописа, већ су објављивани и статистички подаци из свих сфера и за различите периоде. Резултати пописа 1880, 1890, 1900, 1910. године су објављени у засебним томовима, без мешања са подацима из других сфера статистике или временских периода.³⁴⁰ За простор Далмације од одређене користи могу бити шематизми Епархије далматинске. Издавани су сукцесивно још од 40-тих година 19. века, али су веома ретки и углавном недоступни широј јавности. Подаци у њима су често некомплетни и пуни грешака, те је њихово коришћење отежано.³⁴¹ Веома квалитетан преглед демографских показатеља са детаљним подацима за период 1890–1910. године објавио је и Манфред Макале.³⁴²

³³⁵ Види раније у тексту.

³³⁶ Н. Rauchberg, *Die Bevölkerung Österreichs auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. december 1890*, Wien 1895, 13–19.

³³⁷ *Österreichische Statistik* 5/3, Wien 1884, II.

³³⁸ ÖStA, AVA, Inneres, MdI, Allgemeine Reihe, karton 854, 6398/1881.

³³⁹ *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgränze, nach der Zählung vom 31. December 1869, Heft 1–6*, Wien 1871–1872. (у даљем тексту: *Bevölkerung 1869 1–6*).

³⁴⁰ Комплетне серије: *Österreichische Statistik 1–93*, Wien 1882–1916 (= *Österreichische Statistik 1–93*); *Österreichische Statistik Neue Folge 1–18*, Wien 1916–1918 (= *Österreichische Statistik Neue Folge 1–18*). Комплетан списак у раду коришћених издања наведен је у секцији *Извори и литература*.

Посебно пописи – 1880: *Österreichische Statistik 1–2*, Wien 1882; *Österreichische Statistik 5/3*, Wien 1884; *Österreichische Statistik 12/1*, Wien 1886 / 1890: *Österreichische Statistik 32–34*, Wien 1892–1893 / 1900: *Österreichische Statistik 63–66*, Wien 1902–1904 / 1910: *Österreichische Statistik Neue Folge 1–5*, Wien 1916–1917. За већину томова је омогућен приступ на даљину преко интернета: <https://anno.onb.ac.at/ors.htm>; <https://anno.onb.ac.at/ost.htm>

³⁴¹ Користили смо шематизме из 50-тих година 19. века које у својим посебним фондовима чува Народна библиотека Србије. Највећи број издања, међутим, у процесу је конзервације и дигитализације те је њихово коришћење отежано. *Шематизам Православне греческо-источне дијецезе целе Далмације и Истрије за годину 1850* (= *Шематизам Православне Далмације 1850*), Задар; *Шематизам Православне источне дијецезе целе Далмације и Истрије за годину 1852*, Задар; *Шематизам Православне источне епархије целе Далмације и Истрије за годину 1854* (= *Шематизам Православне епархије Далмације 1854*), Беч 1854.

³⁴² М. Makale, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji* (= *Zadnji popis pučanstva*), Већ 1912.

На простору Босне и Херцеговине је одмах по успостављању окупационих власти спроведен попис 1879. године. Наредни су пописи спроведени 1885, 1895. и 1910. године. На пописима никада није установљена национална структура становништва а за матерњи језик (српско-хрватски) питано је само 1910. године. За разлику од остатка Монархије, којој је Босна и Херцеговина припадала најпре као османска провинција под туђом управом а затим и као круновина са недефинисаним статусом, пописи су вршени на различите датуме у години. Ни фреквенција одржавања пописа није била уједначена као ни усклађена са онима у Аустроугарској. Иницијатива да се 1900. године спроведе попис и у Босни и Херцеговини потекла је од Министарства унутрашњих послова. Док су се аустријска и угарска страна успешно договарале о размени података са предстојећег пописа и дефинисали чак и техничке финесе, управник окупиране провинције, Бенјамин Калај одговорио је на веома штур и одрешит начин на предложену сарадњу. Констатовано је да је прошли попис спроведен 1895. године и да босанске финансије просто не дозвољавају да се организује нови пре 1905, односно на сваких 10 година.³⁴³ На тај је начин сугерисано да власти у Босни ни у будућности не рачунају на усаглашавање по питању пописа са остатком Монархије, што је засигурно и политички мотивисано као израз посебности тамошње управе. Резултате пописа је најпре од 1879. године објавила општа управа провинције, а од 1894. године посебан Земаљски статистички уред који је тада основан (испрва као департаман).³⁴⁴ Објављено је неколико посебних издања са резултатима пописа, углавном у двојезичном (српско-хрватско/немачком) формату.³⁴⁵ Са гледишта статистике од користи су и поједини извештаји о управи у Босни и Херцеговини који су редовно објављивани крајем 19. и почетком 20. века.³⁴⁶ Од одређене користи су и шематизми православне цркве, односно појединих епархија/митрополија.³⁴⁷

За простор читаве Монархије употребљиви су и чланци у аустријским стручним часописима о статистици *Саопштења из области статистике* (нем. *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*) и *Статистичка саопштења* (нем. *Statistische Mitteilungen*). Посебно за податке о natalitetу, mortalitetу и природном прираштају Босне и Херцеговине.³⁴⁸ Од велике су користи и статистике у аустријском статистичком часопису *Статистички месечник* (нем. *Statistische Monatsschrift*).³⁴⁹ Од велике користи за процену православног

³⁴³ ÖStA, AVA, Inneres, MdI, Allgemeine Reihe, karton 2352, 26789/1900, 14180/1900.

³⁴⁴ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns (=Bosnien und die Herzegovina)*, Leipzig 1914, 191.

³⁴⁵ Публикације пописа: 1879: *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina – Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine (=Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1879)*, Sarajevo 1880; 1885: *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885 – Štatistika Mjesta i Žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu od 1. Maja 1885 (=Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1885)*, Sarajevo 1886; 1895: *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina vom 22. April 1895 – Glavni rezultati popisi žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895 (=Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895)*, Sarajevo 1896; 1910: *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina vom 10. Oktober 1910 (=Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910)*, Sarajevo 1912.

³⁴⁶ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina 1908 (=Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1908)*, Wien 1908; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina für die Jahre 1914 bis 1916 (=Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916)*, Wien 1917.

³⁴⁷ *Шематизам православне Митрополије и Архиепископства Дабро-Босанске за годину 1882*, ур. Ђорђе Николајевић (=Шематизам Дабро-босанске 1882), Сарајево 1882; *Српско православна Херцеговачко-захумска митрополија при крају 1900. Године*, ур. Јован Муцовић (=Српско православна Херцеговачко-захумска 1900), Мостар 1901; *Шематизам Српско-православне Митрополије и Архиепископства Херцеговачко-захумске за годину 1890*, прир. Патрикије Ј. Поповић (=Шематизам Херцеговачко-захумске 1890), Сарајево 1890; *Први шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901*, ур. Алекса Јокановић (=Први шематизам Бањалучко-Бихаћке 1900), Бања Лука 1903.

³⁴⁸ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik (=Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik)*, 1852–1874; *Statistische Mitteilungen (=Statistische Mitteilungen)*, 1906–1912.

³⁴⁹ *Statistische Monatsschrift (=Statistische Monatsschrift)*, 1875–1921.

становништва за период пре револуције 1848–1849. године, представљају пописи Карловачке митрополије који су понекад и штампани као посебни шематизми.³⁵⁰

Када је у питању витална статистика, потребно је нагласити да она за подручје Хабзбуршке монархије није вођена унифицирано и резултати су углавном расути и многобројним, често недоступним статистичким публикацијама. Разлог за то треба тражити у административним и другим прооблемима који су утицали на ово, веома важно питање из поља демографије. Увођењем Баховог апсолутизма почетком 50-тих година 19. века, чинило се да су се створили услови да се подаци виталне статистике прикупљају централно из свих делова Монархије. Већ 1851. године наређено је свим органима, наполе црквеним заједницама које су водиле (требало да воде) матичне књиге, да шаљу ажуриране податке управним органима. Дирекција административне статистике је штампала и посебна упутства на више језика која су разаслата свим меродавним институцијама. Парохије Карловачке митрополије су, такође, биле у обавези да сходно упутству састављају сумарне изводе из матичних књига и шаљу их једном годишње органима управе.³⁵¹ Нижи органи управе (општине или котари) требало је да састављају сумарнике и такве шаљу вишим органима. Централна у Бечу је прикупљала сумарнике из круновина једном годишње.³⁵² Предуслов за квалитетно вођење виталне статистике је, међутим, било постојање матичних књига уопште. Приликом пописа 1850/51. године у Српском Војводству и Тамишком Банату је спроведена и својеврсна инспекција стања матичних књига. Утврђено је да у многим, пре свега католичким парохијама (жупама) оне нису биле вођене уопште а камоли да су ажуриране како треба.³⁵³ Теоретски, у случају да црквена власт није имала успостављене матичне књиге, требало је да управни органи (општине, котари или чак нотарски уреди) формирају посебне комисије које би у сарадњи са свештеним лицима такве прегледе састављали за потребе статистике.³⁵⁴ У пракси, међутим, сумарни извештаји су каснили и по неколико година. Дирекција административне статистике се жалила властима у Темишвару 1859. године да им још увек нису достављени подаци ни за 1855, па ни 1857. годину са подручја Војводства.³⁵⁵ Накнадно установљени подаци, са заостатком од по неколико година, посебно су дискутабилни по питању квалитета. Државна власт је овај проблем настојала да реши појачаним притиском на цркве и у наредном периоду је прикупљен велики број података виталне статистике, с тиме што су од 1867. године из читаве Угарске се извештаји слали у Пешту. У Угарској је промењен систем прикупљања тако што општинама и котарима није више тражено да податке сумирају сами (због огромних грешака) већ само прослеђују извештаје од црквених власти. Ни то, међутим, није било задовољавајуће те је 1876. године омогућено да Статистички уред директно прикупља податке од црквених власти.³⁵⁶

³⁵⁰ *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis, cleri orientalis ecclesiae graeci non uniti ritus I. Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae item literarius seu nomina eorum qui rem literariam et fundationalem scholarem ejusdem ritus procurant sub benigno-gratiosa protectione excelsi consilii regii locumtenentialis hungarici per Aloysium Reesch de Lewald excelsi consilii R. Locumtenentialis hung. Concilistam et I. Comitatus Strigoniensis tab. Jud. Assessorem pro anno 1846/47 redactus, Budae (=Universalis ... 1846/47).*

³⁵¹ Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (=АСАНУК), Митрополијско-патријаршијски архив (=МПА) “А“, 785/1851; АВ, Фонд 23 (Земаљска управа СВТБ), Генерални списи, ф. 1270, подфасцикла без броја (*Инструкције у вези вођења евиденције промена код становништва*).

³⁵² АВ, Фонд 23 (Земаљска управа СВТБ), Генерални списи, ф. 1270, фолио 120, 123–124, 141–142, 148.

³⁵³ Опширан извештај о стању матрикула из свих пописних секција јасно указује на чињеницу да су матичне књиге добрим делом биле у жалосном стању. АВ, Фонд 23 (Земаљска управа СВТБ), Генерални списи, ф. 251, бр. 5126 (за 1851. годину), подгрупа бр. 2081/1851, фолио 471–479.

³⁵⁴ Опште упутство налаже да управни органи на такав начин ипак саставе статистички преглед виталне статистике, можда и да уведу посебан евиденциони лист. Како, на темељу којих тачно доказа је требало те прегледе саставити ретроактивно, није прецизирано. АВ, Фонд 23 (Земаљска управа СВТБ), Генерални списи, ф. 1270, фолио 141.

³⁵⁵ АВ, Фонд 23 (Земаљска управа СВТБ), Генерални списи, ф. 1230, 2483/1859, фолио 297; 19702/1859, фолио 415.

³⁵⁶ *Statistische Monatsschrift V* (1879), 283–284.

Политички проблеми, слабост државне администрације, немар и бојкот црквених власти итд, у принципу су спречили ефективно прикупљање података.³⁵⁷ Власти у Бечу су за аустријски део државе 1894. године чак наредиле свеобухватну реформу извештавања виталне статистике након што је у посебном извештају наглашено да постоји огромна разлика између података санитарских одељења и оних од матица огледом смртности деце, тачније новорођенчади (мртворођена деца). Матичним уредима је наређено да шаљу директно изводе за сваки витални догађај квартално политичким управама првог нивоа (углавном котарима).³⁵⁸ Исте године је законом бр. 33/1894 Угарског сабора одређено и коначно преузимање матрикула од стране државе у том делу Монархије. Требало је успоставити посебне котаре са матичним уредима који су сада били део управе. На такав је начин Будимпешта укинула вековно право црквених власти на „свете тајне“ крштења, упокојења и венчања, пошто је сваки од наведених догађаја од тада требало евидентирати у „цивилним матрикама“ у сврху званичног признавања проистеклих права. То, међутим, није значило и аутоматски укидање црквених матичних књига и обавезе да се оне чувају за период до 1895. године. Црквени матичари су и даље били одговорни за издавање потврда о догађајима насталим до ступања на снагу поменутог закона.³⁵⁹ У Хрватској и Славонији је ситуација у принципу била иста као и у остатку Угарске, с том разликом што је податке од 1875. године прикупљао статистички уред у Загребу и што на том подручју све до краја Другог светског рата нису замењене црквене матице државним. Уред је прикупљао податке директно од матица, што делимично смањује број грешака у сумарницима, но тачност примарне евиденције остаје и даље упитна.³⁶⁰ У Босни и Херцеговини матичних књига скоро да и није било приликом успостављања окупационе управе. Тек постепено је управа успела да у земљи уведе солидну мрежу матичних уреда. Управа је, наиме, проценила да нема смисла од верских заједница очекивати увођење матрикула у свим местима, те је 1885. године прописала котарским управама да преузму вођење евиденције и квартално шаљу сумарнике централи у Сарајеву. Слично као и у остатку Монархије, прописом из 1894. године је наређено да се статистичком уреду само прослеђују подаци о појединачним догађајима без претходног сумирања чиме се хтело смањити број грешака. Подаци виталне статистике се због свега наведеног сматрају како-тако поузданим тек од 1895. године, мада и за период после су дискутабилни.³⁶¹

Подаци виталне статистике са подручја Хабзбуршке монархије из наведених разлога у принципу нису веродостојни све до пред крај 19. века. То је вероватно и разлог зашто нису чешће коришћени, односно сабрани у свеобухватне прегледе за дужи временски период још у 19. веку. Квалитетен и корисне прегледе за простор Војне крајине, Хрватске и Славоније као и Далмације, објавио је Јаков Гело у одличној студији о становништву Хрватске.³⁶² Занимљив је и преглед виталне статистике православног становништва Бачке епархије за период 1851–1901. године.³⁶³ У поменутих публикацијама аустријског и угарског статистичког бироа могуће је пронаћи и податке о рођењима и броју преминулих, али углавном за краће временске периоде или чак само за поједине године. У овом раду ће бити коришћени само у ограниченом обиму и пре свега за крај 19. и почетак 20. века.

Црна Гора

³⁵⁷ У Ердељу је стање матрикула било још горе него у остатку земље. Á. Deák, *Volkszählung in Ungarn*, 116; *Природно кретање становништва Србије*, 2–3.

³⁵⁸ ÖStA, AVA, Inneres, MdI, Allgemeine Reihe, karton 854, 11138/1890, 20662/1891.

³⁵⁹ M. Desider, *Die Ungarischen kirchenpolitischen Gesetze*, Budapest 1895, 71–111.

³⁶⁰ J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine (=Demografske promjene)*, Zagreb 1987, 116–120.

³⁶¹ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 204–207.

³⁶² J. Gelo, *Demografske promjene* (посебно стране 274–288).

³⁶³ *Статистички преглед рођених и умрлих од 1851 – 1900 у прав. црквеним општинама епархије Бачке (=Статистички преглед рођених и умрлих)*, Српски Сион XIV/6 (1904), 146–147

Питање броја становника Црне Горе у 19. и почетком 20. века представља једно од већих изазова за истраживаче. Квалитетних и поузданих података има веома мало. Узрок томе треба тражити у слабој организованости државе као и сталним покушајима да се преувеличаним бројем становника Црна Гора прикаже пред светом као већа и потенцијално војно снажнија него што је била. Новија истраживања су, међутим, ипак омогућила да се до сада познати подаци протумаче на реалнији начин.

Један од најквалитетнијих прегледа о становништву Црне Горе саставио је Павле Радусиновић. Његово дело садржи и веома драгоцене податке о броју становника из 1911. године према архивској грађи.³⁶⁴

Први познати званични податак о становништву потиче из листа *Орлић* и односи се на наводни попис становништва који је спроведен у периоду 1863–1864. године. Подаци се не чине реалним, односно преувеличани су свакако за бар једну четвртину.³⁶⁵ За скоро исти период важан је чланак француског конзула у Скадру, Хијасинта Екарда. Његови се подаци чине нешто реалнијим, мада садрже искључиво број кућа, не и становника.³⁶⁶

О пописима из 1879. и 1889. године, на темељу архивске грађе, информисао историчар Вукота Вукотић у прегледном чланку. Попис 1889. године, спроведен у првој половини дате године, слабо је познат широј јавности. Подаци о укупном становништву су свакако преувеличани о чему сведоче и штурни подаци о броју становника у оквирно 25–30 капетанија за које су сачуване пописне књиге.³⁶⁷ Најдетаљнији подаци, али само за сачувани део грађе пописа 1879. године, објављени су у два тома публикације Државног архива Црне Горе. Попис је доста штур, садржи податке о укупно 42 капетаније (некомплетне) са именима и презименима мушких и дела женских чланова фамилија (кућа) по селима, градовима и капетанијама.³⁶⁸

За период око 1881. године корисна је путописна књига немачког дипломате Бернхарда Шварца.³⁶⁹ Његово казивање потврђује сумње у претеране званичне бројке, као што то чини и посебан шематизам који је издала Епархија захумска и расијска за 1881. годину и који садржи податке пре свега за област Брда.³⁷⁰

За попис 1909. године, осим већ поменуте публикације Павла Радусиновића, драгоцене су подаци историчара Бранислава Маровића. Његова књига обилује и другим, битним статистичким подацима о разним областима живота у Црној Гори.³⁷¹

Витална статистика у Црној Гори јесте вођена, но подаци су малобројни и сумњивог квалитета. На темељу познатих извора и литературе је у начелу немогуће саставити сврсисходне прегледе за временске периоде или просторне целине.

³⁶⁴ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе до 1945. године* (=Становништво Црне Горе), Београд 1978.

³⁶⁵ *Орлић, црногорски годишњак стари и нови, за просту годину 1865*, 1 (1865), 75–79.

³⁶⁶ М. Hecquard, *Mémoire Sur Le Monténégro* (=Mémoire), Bulletin de la Société de Géographie (avril 1865), 305–347.

³⁶⁷ V. Vukotić, *Opšti popis stanovništva u Crnoj Gori 1899. godine* (=Opšti popis stanovništva), Архивски записи XIX/2 (2012), 241–250.

³⁶⁸ *Попис свега становништва Црне Горе, по окружејима, варошима и селима 1879, књига I* (=Попис свега становништва Црне Горе I), ур. С. Пејовић – М. Каписода, Цетиње 2009; *Попис свега становништва Црне Горе, по окружејима, варошима и селима 1879, књига II* (=Попис свега становништва Црне Горе 2), ур. С. Пејовић – М. Каписода, Цетиње 2009.

³⁶⁹ В. Schwarz, *Montenegro: Schilderung einer Reise durch das Innere, nebst Entwurf einer Geographie des Landes* (=Montenegro), Leipzig 1888.

³⁷⁰ *Шематизам православне Јепархије захолмске и расијске за годину 1881* (=Шематизам православне Јепархије захолмске и расијске), Задар 1881.

³⁷¹ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе* (=Економска историја Црне Горе), Podgorica 2006.

ИДЕНТИФИКАЦИЈА И КЛАСИФИКАЦИЈА СТАНОВНИШТВА

Статистички извори, или статистика уопште, исказују одређено реално стање у нумеричком и поједностављеном облику. Предности таквог начина приказивања има много, али је неопходно водити рачуна о карактеру прикупљања података као и о дефиницији елемената обухваћених бројчаним исказом. Пописивање људи или ствари се није вршило без претходно утврђених принципа идентификације истих, што је могло да даје сасвим различиту унутрашњу, квалитативну вредност података у различитим периодима или на различитим местима. У претходном потпоглављу смо се приликом описа статистичких извора добрим делом већ позабавили питањем идентификације становништва, али је неопходно исте сагледати и збирно кроз призму циљане идентификације према националном кључу како би се боље сагледала могућност одређивања српског етничког корпуса у склопу различитих модела и система пописивања. Идентификовати припаднике српског народа, или било којег другог, на темељу идентичних критеријума на читавом подручју које је део нашег истраживања, у начелу није могуће. Различити друштвено-политички системи и методологија пописивања на тлу многобројних политичких ентитета који су постојали на српском етничком подручју у другој половини 19. века, условили су и неуједначеност у принципима према којима је могуће издвојити поједине националне заједнице из опште масе становништва. Упркос поменути различитостима, могуће је издвојити верску припадност и језик (матерњи или говорни) као примарне критеријуме за идентификацију припадника српског народа у свим областима. Нема сумње да ниједна методологија или појединачни критеријуми не омогућују савршен обухват целокупне српске популације, и један део српског етничког корпуса је приликом анализа свакако изостављен, али природа статистике 19. века на жалост не пружа много алтернатива. Анализом начина на који су пописивачи идентификовали и класификовали становнике, настојали смо омогућити дубљи и квалитетнији увид у стварни значај у раду коришћених статистичких података и реалне могућности за употребу истих.

У случају српских пописа 19. века, описаних у претходном потпоглављу, много тога је и даље непознато. То се посебно односи на период до 1866. године када је спроведен први професионалан попис за који је и објављен детаљан статистички материјал. Нарочито су дискутабилни наводи о вероисповести и матерњем језику становништва, који никада нису публиковани детаљно за наведени период. Веза између вероисповести, а посебно матерњег језика и националног идентитета је била позната и призната у то време. Попис 1846. године је несумњиво класификовао становништво и према вероисповести, само што о томе нису објављени квалитетни детаљни подаци. Сумарни преглед који је објавио Јован Гавриловић се односи само на присутно домаће (православно) и „страно“ становништво (по вери очигледно мешано или неправославно). Роми нису били споменути, осим да их је укупно било око 15.000. У његовом *Речнику* из исте године, поменуто је да је у Србији живело и око 900 правих странаца и 1.368 Јевреја. Комплетан преглед према окружјима и вероисповестима, на жалост, никада није објављен.³⁷² Слично, и у случају пописа из 1850. године, који је познат само сумарно, на темељу накнадно објављених података произлази да је и матерњи језик морао да буде предмет испитивања становништва. За наведену годину је, наиме, познат број „Влаха“, односно влашки говорећих становника. Да ли је уместо тек тако одредити њихов број као број Румуна је дискутабилно, ако се још узме у обзир и чињеница да је Јован Гавриловић податке објавио уз опаску да „до сад нисмо знали колико има Срба који влашки говоре“.³⁷³ Матерњи језик се, дакле, ипак није сматрао у потпуности савршеним начином

³⁷² Ј. Гавриловић, *Речник Географско статистички Србије (=Речник Географско)*, Београд 1994, 151–153; Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1846*, 186–190.

³⁷³ Остаје неразјашњено шта је тачно Јован Гавриловић мислио под таквим описом. Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1850*, 230.

установљавања етничке припадности, али се, изгледа користио и у те сврхе као најпоузданији индикатор. У текстуалном делу прегледа пописа 1859. године се констатује да у Србији постоје само 3 народности – Срби, Власи и Роми (Цигани), уз процену броја Влаха према нејасној методологији.³⁷⁴ На попису 1866. године се први пут појављује и „народност“ као рубрика у пописним формуларима, уз сада већ устаљено испитивање вероисповести. Како је рубрика о народности у пракси била испуњивана, односно који је био критеријум да пописивач одреди ко је које народности, и да ли је можда пописивано лице само одговарало на то питање није разјашњено. Посебан закон није био усвојен поводом овог пописа нити су се власти касније позабавиле објављивањем детаља око самог поступка. У публикованим резултатима је становништво разврстано на Србе, Влахе, Роме, „друге стране народности“. Акцент је при томе био на оне који нису српске народности, што упућује на то да се већину становника можда за то није ни питало, већ само оне за које је по неким критеријумима се могло претпоставити да нису Срби. Који су критеријуми и на који начин коришћени, није нам познато, али је сва прилика да се и у овом случају за то користио матерњи језик. У случају Рома је делом коришћена и различитост у њиховој физиономији у односу на остатак становништва.³⁷⁵ Одређивање народности је, следствено, био компликован подухват који је подразумевао и коришћење више критеријума. Са те тачке гледишта је занимљиво да таква рубрика (народност) није предвиђена осам година касније на попису 1874, када је питано само за вероисповест. И у овом се случају стиче утисак да је акценат стављен на утврђивање „других“ а не свих подједнако, пошто се и у опису пописа као и у објављеним резултатима наводи број припадника „стране вере“ (неправославне). Упркос претходно наведеном, састављен је и преглед о броју Рома према вери, без јасног појашњења како се до тих података дошло.³⁷⁶ Још је занимљивије, и помало загонетно решење пописа из 1884. године. Овај је попис по први пут спроведен на темељу посебног закона, који, међутим, саму технику па и суштину пописа регулисао веома уопштено и штуро, стављајући недвосмислено акценат више на евиденцију имовине него на становништво (због припремане реформе пореза).³⁷⁷ У пописном формулару, припремљеном од стране посебне комисије, јасно су наведене рубрике „које је вере?“ и „који му је матерњи језик?“. У објављеним резултатима у *Државопису* се нигде у аналитичком делу не наводи део о становништву према језику, већ према „народности“. Очигледно да су у овом случају подаци о матерњем језику протумачени као еквивалент „народности“ и као такви су и објављени. У рубрике су уврштени не само Роми или Јевреји, који се помињу и у ранијим пописима, већ и конкретан број Арнаута, Бугара, Чеха, Немаца, Енглеца, Турака итд. Занимљив је и податак о броју Хрвата, који су идентификовани као посебна народност. Вредно помена је и да се од тада користи термин Румуни а не Власи за опис исте групе људи.³⁷⁸ Поставља се логично питање, да ли је таква пракса (поистовећивање језика и народности) проистекла из искуства са пописа 1866. године? Сматрамо да на то питање није могуће одговорити са потпуном сигурношћу, али да је повезаност матерњег језика са класификацијом становништва према народности свакако постојала и највероватније је тако и дошло заправо до посредног испитивања националног састава становништва. На свим потоњим пописима се опет, према старијој пракси, питало за вероисповест и матерњи језик становништва. Према тим подацима се број корисника других језика осим српског непрестано смањивао, што упућује на асимилационе процесе. Специфичне су групе чинили Роми и Јевреји, за које статистика поуздано зна и којим су различитим матерњим језицима се користили.³⁷⁹ За попис 1900. године је наложено да се, уз евидентирање њиховог матерњег језика, у примедбе ипак унесе и њихова припадност

³⁷⁴ *Известије о числу житеља 1859*, 91.

³⁷⁵ А. Vuletić, *Censuses in 19th century Serbia*, 18–19; *Попис 1866*, 48, 100–102.

³⁷⁶ *Попис 1874*, 2–3; 148–149.

³⁷⁷ *Закон о попису људства и имовине*, Зборник закона и уредаба 40 (1884), 275–285.

³⁷⁸ *Попис 1884*, VII, XXVII–XXXIV, 256–273.

³⁷⁹ На попису 1890. године, на пример. *Попис 1890*, LXXI–LXXII.

одређеној групи (очигледно у смислу националне припадности).³⁸⁰ Званична статистика је, дакле, водила рачуна о специфичним одликама одређених група које су могле, али нису и морале да буду идентификоване само и једино вером или матерњим језиком. Главна културолошка обележја становника – језик и вероисповест – представљали су ипак фундамент за идентитетску класификацију и идентификацију, и по томе се српска статистика у начелу није скоро по ничему разликовала од сличних поступака у остатку Европе, посебно у Аустроугарској. Матерњи језик (или говорни/употребни у неким областима), у комбинацији са вером постали су главна обележја идентитета који су на посредан начин класификовали појединца и у неку од националних група. Колико се таква посредна класификација у пракси стварно подударала са објективним осећањима или опредељењем појединца у датом тренутку, није могуће установити путем статистике, но утицај самог процеса пописивања и својеврсног „укалупљивања“ људи у предодређене оквире је занимљива и битна тема у историографији.

Веома је значајан и попис нових крајева ослобођених у Балканским ратовима 1912–1913. године. Оно што је познато о резултатима пописа прави је пример комплексности идентитетског питања на простору Старе Србије за време османске владавине. Испитивање националности је било од великог значаја за српску државу, но резултати су ипак прилагођени унапред предвиђеном концепту, чиме се, као и код већине пописа тога времена у читавој Европи, добија више слика перцепције пописивача него објективно стање ствари из угла пописаног лица. У резултатима пописа нема наведених бугарских становника, већ само кућа. Један део првобитне пописне документације није пронађен, тако да се може само шпекулисати о томе да ли су становници свугде пописани појединачно и према националности и какве су категорије биле предвиђене. У случају пописивања младића од 20 до 25 година забележено је да је полицијски инспекторат све оне који су се евентуелно определили као Бугари (али и као Македонци) сврстао по аутоматизму у рубрику Срба.³⁸¹ Свест о припадности словенској групи народа на подручју данашње Северне Македоније јесте била широко распрострањена, али је конкретна афилијација уз неку од тада већ афирмисаних и превладавајућих националних заједница (Срба, Бугара или Грка) у многим случајевима представљало више једну врсту површинског обједињавања, често само формалног и условљеног тренутним политичким приликама. Колика је била укорењеност националне свести у свакодневном приватном животу тих становника, није могуће утврдити. Због тога је било, а и на то се рачунало, прелазака из једне у другу „формалну“ националност. Чак ни припадност Егзархији, на пример, није бранило реидентификацији појединца као припадника српског народа.³⁸² Забршено, непостојано стање по питању националне припадности је, додуше, као такво доживљавано углавном са стране, односно од људи који су већ имали изграђен веома јасан концепт идентитета у којем није било много места за нијансе, подгрупе или различито поимање истог концепта. Збуњеност појединих службеника са тог подручја по том питању је стога разумљива. Посебан проблем представља муслиманско становништво. Муслимани српског матерњег језика, како се у статистици у рубрикама најчешће вођени, живели су делом новоослобођеним југозападним окрузима а делом и у Метохији. Национални идентитет ове подгрупе становништва био је магловит и за српске службенике који су тамо послати на нова радна места. Према неким од њих, велики део муслимана српског језика у Новопазарском и Пљеваљском округу су истицали своју приврженост Османском царству и називали се Турцима. Српски етнички карактер, исказан језиком, пореклом или културом није био довољан за буђење свести, те су неки чак сматрали да је верска конверзија неопходност за праву и пуну интеграцију овог дела становништва у српски национални корпус.³⁸³ Идентификација и класификација становништва је, статистички гледано, у овом случају спроведена према доста бирократском и

³⁸⁰ *Попис 1900, I. део, VII.*

³⁸¹ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 142 (посебно напомена број 353).

³⁸² М. Јагодић, *Нови крајеви*, 139–149.

³⁸³ Тако је бар сматрао начелник Новопазарског округа М. Петровић. М. Јагодић, *Нови крајеви*, 139

нефлексибилном принципу. Нису нам познате законске или друге регулативе пописа, које су можда онемогућавале пописиваче да забележе затечено стање на терену на начин који би више одговарао реалности. Проблем предодређених оквира и уклапања најразличитијих категорија у исте није била никаква специјалност српске статистике, већ редовна појава у 19. и почетком 20. века.

Османско царство је и у 19. веку функционисало на темељима верске подељености становништва као основе друштвено-политичког система. После реформи 1839. и 1856. године, становници (поданици) су декларативно изједначени без обзира на вероисповест а хришћанима је обећано боље и веће учешће у локалној власти преко меџлиса, односно саветодавних већа на разним нивоима власти. Формална равноправност свих поданика никада није заживела у пракси и Царство је наставило све до пропасти да представља пре свега државу муслиманског карактера уз неопходно толерисање других конфесија због очувања унутрашњег мира и спољнополитичких притисака. Поред верског момента, етничка припадност је играла све већу улогу у свакодневном животу и у настојању појединих националних заједница да остваре пуну независност од Царства и створе властиту државу, или да се прикључе већ постојећој и уједине се са својим сународницима. Афирмација националног бића, односно поједине заједнице, у систему Османског царства није било једноставно а понекад ни могуће. У недостатку демократских институција, слободног политичког организовања и могућности да се национални интереси заступају на неком представничком нивоу, за хришћанске народе је фундаменталну структуру колективног организовања представљала црква, односно од стране власти признати милет. Милет, као званично призната верска заједница, могао је да има екуменски, универзални карактер, али је у пракси био доживљаван и коришћен као национално-верска институција и инструмент. Укидањем Пећке патријаршије 1766. године, Срби у Османском царству су изгубили милет (цркву) са изразито националним карактером и прикључени су универзалној православној Цариградској Васељенској патријаршији. До пропасти Царства, Србима није успело да испослују поновно успостављање властитог, односно посебног милета, и остали су под јурисдикцијом Патријаршије којој је стално замерано да се претерано ослања на грчке кадрове и често заступа грчке националне интересе на штету осталих балканских народа. Бугари, са друге стране, добили су услед повољних политичких прилика могућност да оснују властиту милет, Бугарску егзархију 1870. године, чиме је у европском делу Царства дошло до асиметричног третмана национално-верског питања. Грчки и бугарски национални програми, као и политички утицаји имали су свој легални институционални облик, док су Срби, са гледишта правне праксе, заправо остали непризнати народ у Царству. Овако постављен друштвено-политички систем имао је пресудан утицај и на статистику, и следствено и на модел идентификације и класификације становништва. Османски пописи у ранијем периоду су делили становништво на муслимане и рају, а у каснијем периоду према постојећим милетима као подгрупама хришћана. Из описаних разлога, у османској статистици Срби никада нису класификовани као посебна група већ су били саставни део шире заједнице припадника Патријаршије – патријаршиста. Идентификација Бугара, са друге стране, омогућена је од 70-тих година 19. века праћењем броја егзархиста. Било би, међутим, погрешно изједначавати све егзархисте по аутоматизму са припадницима бугарског етничког корпуса. Прелазак под јурисдикцију Егзархије, нарочито у првим годинама њеног постојања, није морало да буде аутоматски праћено и „конверзијом“ националних осећања. Егзархија је, у неким случајевима, нудила повољније услове богослужења на словенском (касније бугарском књижевном), Србима прихватљивијем и ближем језику него поједини патријаршијски свештеници. Тек је у нешто каснијем периоду припадност одређеном милету постао јасан начин политичке и посредно националне афилијације становништва. То, међутим, не значи да је припадност одређеном милету била трајна и да је сходно томе то био потпуно јасан облик исказивања националних осећања. На подручју Старе Србије и Македоније су преласци из Егзархије у Патријаршију и обрнуто били стална појава, и представљали су израз политичке борбе два национална програма за наклоност локалног

становништва. То је јасно видљиво и из званичне османске статистике, која у одређеним случајевима исказује неприродне промене у структури становништва које је могуће објаснити само описаним конверзијама. Припадност Егзархији и Патријаршији је, стога, добар индикатор распрострањености бугарског и српског етникума али није и савршен. Нешто поузданији су подаци са самог краја 19. века, када су српски епископи преузели контролу над Рашко-призренском и Скопском митрополијом. Припадност поменутих епархијама се може тумачити као сигурнији израз наклоности српском покрету и идентитету. Да је питање припадности одређеном милету имало знатно веће и шире значење по политичку стабилност, спољне односе са великим силама али и својеврсни етнографски инжењеринг, биле су свесне и османске власти. Без таквих претпоставки не би исте ни дозволиле формирање бугарске Егзархије 1870. или посебног влашког милета 1905. године. Османска управа није била само пасивни посматрач независно се развијајућег процеса идентитетског одређивања становништва и прекомпоновања европских вилајета кроз призму статистике, већ и активан учесник. Приликом припрема за попис који је требало да почне 1903, а заправо је започео тек две године касније у Косовском, Битољском и Солунском вилајету, власти су издале веома занимљиве инструкције огледом класификације популације. Управник поменутих области, које су због немира биле под посебним надзором европских сила и где је био предвиђен свеобухватан процес реформи, Хусејн Хилми Паша, издао је наређење да се на попису не признају никакви верски преласци који су се одиграли после августа 1903. године. Приликом дефинисања пописних рубрика, постојала су мишљења да не треба додатно подизати тензије и једноставно бележити само муслимане, хришћане и Јевреје, а додатне деноминације изоставити. Изнет је и компромисни предлог да се поједини милети забележе у регистре (пописне листе) али да се у нуфус тескерама (личним картама) наведу само опште класификације (муслимани, хришћани и Јевреји). Хусејн Хилми Паша је издао додатна упутства којима се настојало предупредити подизању тензија а истовремено изаћи у сусрет захтевима појединих националних заједница да буду забележене као такве. Према једној одредби, они који су били „дуго времена“ припадници Егзархије, али на попису би тврдили да су Срби или поборници Патријаршије (Рум милета), треба да буду уписани као православци (отродоксни) припадници Егзархије. Они који су дуго времена већ били припадници Патријаршије и инсистирали би на томе да се упише и њихова национална припадност, као на пример Срби, Власи и Албанци, уколико су у Битољском или Косовском вилајету, нека се региструју као Срби, Власи или Албанци припадници Патријаршије. За оне, код којих је националност била упитна а припадници су Патријаршије, требало је да се упишу као православци (ортодоксни) припадници Патријаршије. Национална припадност је регистрована као форма „расне“ припадности уз обавезну афилијацију на одређени милет. Овако „лабаво“ постављени критеријуми, међутим, или нису испоштовани или су додатно закомпликовани одређеним административним заврзлавама које сугеришу намеру власти да са подацима манипулише према сопственом нахођењу и потребама. Већ сама регулација користила је дискутабилне квалификације попут „уколико инсистирају“ и томе слично, дајући до знања управницима да је могућ различит приступ у различитим ситуацијама. Декларисање припадности одређеној националности или чак милету од стране пописаног лица није било сматрано ултимативним доказом нити обавезом пописивача да то тако забележи. Осим опште одредбе да се игноришу преласци после августа 1903. године, пописивачима је дато дискреционо право да утврђују „праву“ припадност читавих заједница према разним критеријумима (стари пописи, језик, школе, припадност локалних свештеника итд.).³⁸⁴ Постоји и основана сумња да је из центра османске управе наређено да се у појединим областима не омогућује упис према жељеним комбинацијама, већ само према предодређеним, чиме се лако могло спровести својеврсно етнографско намештање коначне

---

³⁸⁴ Коришћено је више турских термина који су у суштини означавали националност лица, најчешће је за то употребљен појам који заправо означава неку врсту „расне“ припадности. İ. K. Yosmaoğlu, *Counting Bodies, Shaping Souls*, 65–67; İ. K. Yosmaoğlu, *Blood Ties*, 150–164.

композиције становништва (у статистичком смислу). У бившем Новопазарском санџаку, на пример, пописивачи су наводно одбијали да уписују српску припадност истичући да је могуће само одабрати бошњачку. За делове Косова и Метохије је било слично али у корист Албанаца. Покушаја да се српска припадност забележи у нуфус тескере је било и раније. Власти у Србији су у томе виделе алтернативу формирању посебног милета и радиле по том питању још од 1894. године. Осим спорадичних обећања, резултати су у потпуности изостали.³⁸⁵ Резултати пописа, односно они који су до сада објављени, сугеришу не само конфузност пописивача већ и поменуће намере да се изврши манипулација подацима. Тако, на пример, према попису у Сјеничкој или Пећкој кази није било уопште патријаршиста већ само „Бугара“ (егзархиста).³⁸⁶ Да ли су у детаљним регистрима по појединим насељима и казама вођени другачији спискови, са прикладнијом класификацијом становништва, у овом тренутку није могуће утврдити. Са друге стране, индикативно је да постоје полу-званични резултати пописа, односно ревизија истих за 1904. годину у којима се помињу и Срби као група становништва. На темељу чега, каквих инструмената је статистика долазила до резултата о броју „Срба и Влаха“ како пише у рубрикама, остаје нејасно.³⁸⁷ Хилми Паша је, наводно, пренео полу-тајне податке са пописа 1907. године Рене Пинону, који их је затим објавио наводећи и рубрику о броју Срба, као и посебну о броју становника са нејасном националном афилијацијом у Битољском вилајету.³⁸⁸ Концепт националног идентитета (у разним субформама) дакле није био посве непознат османској статистици, само није коришћен приликом пописивања или такви подаци нису објављивани. У ранијим салнамама (календарима-шематизмима) за поједине европске вилајете се као категорије становништва најчешће наводе само „муслимани“ и „немуслимани“, уз то чешће и Јевреји и Роми. Нешто касније се наводе посебно и католици (католици, латини). Тек од 80-тих година и пописа који је започет 1881. године се наводе прецизније и милетске афилијације – Рум (Патријаршија) или Булгар (Егзархија). Повремено се наилази и на употребу појма „ортодокс“ као опис за православне хришћане.

Питање Рома (Цигана) је специфично. За разлику од осталих класификованих група становништва, укључујући и милете, које су дефинисане по верској основи (укључујући ту и Јевреје), Роми нису представљали посебну религиозну или милетску заједницу. Роми (најчешће означени као Кипти/Кибти, односно Копти у османским изворима) су били различите вероисповести (муслимани и хришћани појединих деноминација) и нису били посебно организовани у верске заједнице (у одвојени милет). Са те тачке гледишта, Роми су могли да буду класификовани у постојеће категорије становништва као и остали поданици (муслимани, раја, православни, католици итд.) али то није био случај. Још од 16. века су Роми посебно пописивани као група становника независно од њихове вероисповести или статуса седелости (седелачки или без трајног пребивалишта). Плаћали су посебне врсте пореза које су додатно подељене у подгрупе према вери и другим статусним карактеристикама. Издавани су посебни закони који су регулисали статус, права и обавезе Рома. Несумњиво је да је особен животни стил, социјална и друга одвојеност ромског од осталог становништва ову групу чинила лакшом за идентификацију и класификацију као посебне, сепаратне заједнице. То би, међутим, могло да се примени и на друге, пре свега социјалне или професијне групе становништва (уживаоце влашког статуса на пример), али се то није примењивало у статистичком обухвату целокупног становништва као у случају Рома у 19. веку. Основ за њихово својеврсно „изузеће из правила“, да се становништво категорише у две основне (муслимане и невернике) и неколико подгрупа (хришћанске милете, у неким случајевима и муслимане мухацире итд.) према вероисповести, очигледно има упориште у идентификацији њихових припадника према карактеристикама које би смо, без претеривања, могли назвати етничким одликама (култура, језик, животни стил, физиономија итд.). Без

³⁸⁵ М. Јагодић, *Нуфуско питање*, 343–354.

³⁸⁶ Табела 1.2.117.

³⁸⁷ Види Табела 1.2.115; Табела 1.2.116.

³⁸⁸ Види Табела 1.2.121. и попутни текст.

обзира на верску припадност, Роми нису били прихваћени као исти или равноправни чланови појединих заједница од стране осталих припадника, односно нису били прихваћени од своје шире околине. Неинтегрисаност Рома у друштвене слојеве дефинисане османским концептом верске сепарације и класификације створио је, или сачувао, од њих посебну етничку групу. Историчари Марушиакова и Попов констатују да су „Роми били диференцирани кроз етничку припадност, редак случај у законодавству Османског царства, мада је у одређеној мери приступ Јеврејима био сличан“.³⁸⁹ У 19. веку су Роми често били пописивани одвојено од других група и одвојено као муслимани и не-муслимани, а да никада нису организовани у милет. Такав приступ је био неуобичајен, али не и потпуно јединствен. На попису 1906–1907. године су пописивани и *Маронити* као посебна етно-религиозна група, или чак Козаци (очигледно као номадска група) без обзира на вероисповест.³⁹⁰ Османска статистика се јесте заснивала на верској диференцијацији становништва, али се од тог принципа често одустајало из практичних разлога. Боља идентификација и праћење кретања посебних група становништва (номадских племена, насељеника-мухаџира, повлашћених професија итд.) као и политички притисци истих за званичним признањем у позном 19. веку (поједини хришћански милети) условили су да османске власти прибегну прилагођавању свог система. Питање Рома је на неки начин индикативно за те процесе. Неинтегрисани у друштво и поједине друштвене слојеве или верске заједнице, на крају су били и остали признати као посебни од стране османске управе без изричитог тражења. Начин на који су власти одређивале да ли је неко Ром или није приликом пописивања становништва, не унемо да прецизирамо или подложимо званичним прописима. Чињеница да вероисповест у том процесу није играла никакву улогу, сведочи о томе да су други, објективни и видљиви фактори попут језика, културе, облачења, начина живота или чак физиономије, морали бити од пресудног значаја. Таква класификација у начелу већ задовољава основне критеријуме примене диференцијације према етничком моделу, барем у 19. веку. Већ су споменути мухаџири као посебна група на пописима. Османске власти јесу водиле рачуна о томе да имају преглед бројног стања и насељености муслиманских избеглица – мухаџира – чиме је и у овом случају учињен изузетак из правила да се становништво пописује искључиво према вероисповести.³⁹¹ Да ли су власти водиле и прецизнију статистику, делећи мухаџире на етничке подгрупе, нисмо у прилици да утврдимо. Чињеница је, међутим, да су скоро сви инострани известиоци из Османског царства (дипломате, тајни агенти итд.), редовно долазили до прецизних података о националној структури становништва европских области Царства још од 50-тих година 19. века. Испрва су се ти извештаји ослањали на путописне белешке или опште процене, али су временом постали веома прецизни и детаљни, те су наводно црпели податке из званичних или веома поузданих извора, а често се извори уопште нису помињали. Битно је напоменути да је општи став аустроугарских извештача о суштинском националном карактеру словенског становништва на простору Старе Србије, као и Босне и Херцеговине, био у потпуности усклађен са владајућом перцепцијом о српском народу као верски хетерогеној заједници која чини већинско становништво на веома пространим подручјима од Славоније па све до дела Метохије. Верска структура области због тога никада није поистовећивана са етничком. Исту перцепцију су делили и немачки путописци и дипломате. Јозеф Милер је у Призрену 1838. године идентификовао муслиманску верску, али и српску националну већину становништва. У Призренском санџаку и вилајету је аустријски војни извештач Петар Кукуљ препознао велики део муслимана као део српског етничког корпуса. У Босни и Херцеговини је пруски конзул, Ото Блау, средином 60-тих година 19. века утврдио да становници „припадају једној те истој националности и говоре истим језиком, оним језиком

³⁸⁹ E. Marushiakova, V. Z. Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkans*, Hertfordshire 2001, 5–46.

³⁹⁰ F. Dundar, *Empire of Taxonomy: Ethnic and Religious Identities in the Ottoman Surveys and Censuses*, Middle Eastern Studies 51/1 (January 2015), 8, 14.

³⁹¹ Види на пример Табела 1.2.51.

који се говори у читавој Србији, Херцеговини, Црној Гори и у Хрватско-Славонско-Далматинској краљевини“. У посебном аустроугарском војном извештају са самог краја 19. века се констатује да у Босни и Херцеговини, као и у Новопазарском и Пљеваљском санцаку, али и у највећем делу Косовског вилајета живе Словени „српског племена“ али различите вере. За Новопазарски санцак се констатује да се под именом бошњаци означавају искључиво они муслимани који су дошли из саме Босне као избеглице након почетка аустроугарске окупације. У источним деловима Косовског вилајета известилац препознаје и „Македословене“, као „прелазни идиом између српско-хрватског и бугарског књижевног језика“. ³⁹² Аустроугарска војна и дипломатска служба су редовно слали извештаје централи у Беч са веома прецизним подацима о верској и етничкој композицији области европског дела Османског царства. Док је за податке о верској композицији лако за претпоставити да су могли бити црпљени од званичних места, информације о етничким односима представљају делимично мистерију. Од посебне је важности што су поменуте службе препознавале и различиту вероисповест појединих група, па тако на пример и Срба. Срби муслиманске вероисповести су идентификовани како на подручју Новопазарског санцака, тако и на Косову и у Метохији. Код Албанаца се редовно бележила и њихова верска припадност – муслимани, православци или католици. Аустроугарски статистичари су знали и за етничку композицију муслиманског становништва (Черкези, Турци/Османлије, Албанци, Срби итд). Највећи проблем за аустријске известиоце је, сходно коришћеним статистичким рубрикама, представљала диференцијација између Бугара и Срба. Често се, због тога, користио и термин „Србо-Бугари“, како би се избегло прецизно навођење појединих група. Несигурност у тачну националну афилијацију словенског становништва Битољског и Скадарског вилајета почетком 20. века, изнедрило је и употребу посебних класификација које су означавале прелазни карактер стања националне свести на поменутим подручјима. Тако су, на пример, патријаршисти додатно дељени на оне који нагињу српском или грчком покрету (србофилни и гркофилни). ³⁹³ Аустријски али и немачки известиоци су, сходно претходно изнетом, имали јасну перцепцију око националне припадности већине становништва, али су водили рачуна и о специфичностима попут вероисповести или о прелазним идентитетским фазама. Поставља се питање како је могуће да је аустроугарска служба имала податке о етничкој композицији области уколико такве статистике и евиденције нису уопште вођене. За прецизније одређивање нечије националне афилијације према презентованим обрасцима је било потребно барем знати податке о језику којим се становништво служи, али нама није познато да су такве евиденције уопште постојале. Неопходно је нагласити да таквих извештаја има много, и да су они састављани деценијама, што искључује могућност да се радило о некој тренутној потреби за манипулативним материјалом. Осим тога, наведени извештаји се нису користили у пропагандне сврхе нити су објављивани. Да ли су османске власти можда ипак водиле посебне статистике, спискове за интерну употребу, који никада нису објављивани, или се ради само о неким грубим проценама, нисмо у стању да ближе утврдимо. Остаје чињеница да османска статистика и данас представља слабо истражено поље. Од пописа становништва су до сада углавном само објављени сумарници. Није нам познато да су икада објављивани детаљни регистри (дефтери) по милетима на нивоу каза какви су вођени у другој половини 19. века. Кемал Карпат је утврдио да је број разних дефтера био огроман, и да се у архивима у Турској налази неколико десетина хиљада истих. Аустроугарски извештаји су били намењени за коришћење од стране највиших политичких инстанци у држави, и засигурно се водило рачуна о одређеној прецизности и веродостојности. Из наведених разлога није могуће дефинитивно решити питање тачности или уопште истинитости података аустроугарске провенијенције, али је немогуће их и игнорисати. Сматрамо да подаци о верској и националној структури становништва које такви извори

³⁹² J. Müller, *Albanien, Rumelien*, 82; У. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 52–53; Табела 1.2.20; О. Влау, *Politische Statistik Bosniens*, 486; *Detailbeschreibung*, 72–85.

³⁹³ Види на пример код Табела 1.2.25; Табела 1.2.43; Табела 1.2.71; Табела 1.2.101; Табела 1.2.105; Табела 1.2.106; Табела 1.2.129; Табела 1.2.136.

садрже нису могли бити само плод нечије маште или произвољних процена. Нека врста ослонца на реалне и прикупљане податке на терену свакако да је постојала. Садржај поменутих извора је од непроцењиве вредности у недостатку детаљних званичних евиденција. У раду су представљени сви нама доступни и по садржају битни извештаји који омогућују бољи увид у дубинску структуру становништва у областима од нашег интересовања.³⁹⁴

Простор Хабзбуршке монархије је, упркос знатној количини статистичких података, изузетно компликован за анализе идентитетских структура. То је последица компликоване методологије и начина на који су пописи вођени, што је, такође, било условљено изузетно компликованом друштвеном и политичком ситуацијом која је захтевала алтернативна решења и импровизације. Утицај политике на статистику а посебно на идентификацију и класификацију становништва је био велик, и неопходно је узимати у обзир могућности па и доказане примере манипулативног деловања одређених државних структура.

Попис 1850/51. године представља први покушај да Монархија спроведе свеобухватан попис становништва на читавој територији државе у исто време и према унифицираним правилима. Специфичност овог пописа представља чињеница да је на њему по први и једини пут испитивана „народност“ (или националност) становништва у Монархији. Није се радило о испитивању језика, па следствено математичком прерачунавању на „националне групе“, већ директно пропитивање пописаног лица о његовом идентитету који је дефинисан као националност. Начин попуњавања тих рубрика је контроверзан колико и сами резултати. У Угарској, где је била на снази војна управа, наређење да се спроведе попис издато је у априлу 1850. године. Два месеца раније, Министар унутрашњих послова Александар Бах констатовоао је у допису Министарству рата да питање утврђивања националности уопште није проблематично пошто „ова рубрика је постала потребна због спровођења равноправности националности, и неће задавати много мука, подједнако као и она о вероисповести или сталежу“.³⁹⁵ Националне групе нису одмах предефинисане, већ је само констатовано да одговор мора да садржи само једну реч. Из наведеног разлога је официрима, главним пописивачима, препуштено да одлуче да ли ће, на пример, католичким Србима омогућити да их упишу као Далматинце или ће само користити категорију „Србин“. По правилу је свако пунолетно лице требало само да одговара на питања, у пракси, међутим, то се свело на главе домаћинства. На официре-пописиваче се убрзо окомила мађарска штампа оптужујући их да су по некој тајној инструкцији намерно умањивали број Мађара у држави, игноришући наводно исказе пописаних лица и самовољно уписујући националност према објективним критеријумима (језик, име итд. пописаног лица). Да су и један и други приступ били проблематични, доказује и чињеница да је било много људи који су се изјаснили да су припадници одређене нације без обзира што нису разумели језик, нити су пореклом њој припадали, већ су то чинили више као демонстрацију политичког опредељења. Управо политичка клима у Угарској је одговорна за то што се подаци са овог пописа нису често користили, односно били су сматрани за непоуздане. Питање бројности одређене националности на подручју Угарске је представљало политичко питање првог ранга, пошто је директно утицало на питање угарског државног права, односе са Бечом и у крајњој линији одређивало је и смер унутрашњих реформи које су делимично претиле федерализацијом земље. Из извештаја пописивача се види да је било и притисака од стране локалних власти на становништво да се одреде за мађарску националност. Расправа око принципа, метода, проблема итд. је било много. Постојала су и мишљења да је питање сасвим излишно, пошто никако не може да буде решено на квалитетан начин.³⁹⁶

На подручју Хрватске и Славоније, рубрике о „народностима“ су, према главном извештају из новембра 1851. године, садржавале следеће опције: Хервати, Славонци, Срби,

³⁹⁴ Детаљнији опис и списак таквих извора види у потпоглављу *Статистички извори*.

³⁹⁵ Цитирамо према: Á. Deák, *Volkszählung in Ungarn*, 114.

³⁹⁶ Á. Deák, *Volkszählung in Ungarn*, 114–122.

Нијемци, Мађари, Словенци, Жидови, Чеси, Цигани, Словаци, Галијани, Русини, Пољаци, Далматини, Моравци итд. Према упутству је требало сваку пунолетну особу питати појединачно, што у пракси није био случај. Најчешће је испитивана само глава домаћинства која је одредила и народност укућана.³⁹⁷ У Српском Војводству и Тамишком Банату је процедура била слична. Пописних комесара је било мало, укупно је било предвиђено 68 службеника за 34 пописне секције (за сваку секцију по два пописивача). Нису сви били војна лица, већ су одабрани и међу управном елитом са истог подручја (адвокати, судије итд).³⁹⁸ Одабиром људи који су познавали језик, односно језике у употреби на простору који је требало пописати, био је свакако олакшан сам процес пописивања. Неспоразума услед лоше комуникације са становништвом је морало бити знатно мање него на подручју Угарске. Према рубрикама у финалним извештајима са пописа, понуђене опције за националност су биле (оригинални редослед): Румуни, Немци (разврстани у: Аустријанци, Тиролци, Штајерци, Саси, из других немачких земаља), Словени (разврстани у: Срби, Шокци, Далматинци и Буњевци, Русини, Руси, Пољаци, Галичани, Словаци, Моравци, Славонци, Чеси, Бугари, Хрвати, Шлезани, остали Словени), Мађари, Грци, Јермени, Италијани, Цигани, Турци, Босанци, Швајцарци, Французи, Енглези.³⁹⁹ Из претходно изнетог се може закључити да се под националношћу заправо подразумевало веома широко етничко-територијално порекло испитаника. Тако су, на пример, Немци као недвосмислено национална група, разврстани у подгрупе према политичком ентитету порекла (Штајерци или Тиролци као очити пример). Из пописне документације није јасно да ли су све ове рубрике биле предодређене или су накнадно уметнуте на темељу резултата добијених са терена. Највероватније је управо то био случај. Тако је огромна већина Немаца уврштена у подгрупу „из других немачких земаља“, што очигледно у ствари означава оне Немце који нису могли, или једноставно нису ни о томе размишљали да наведу место порекла својих прародитеља који су колонизовани на те просторе у претходном веку. Прецизније одређено место порекла (попут Тирола) највероватније означава чак и место рођења. У случају Шокаца је у самом наслову рубрике експлицитно назначено да се разликују од Срба само по вери, чиме је, на специфичан начин, конфесионални моменат нашао место и у рубрикама о националности. Један једини „Босанац“ у читавој покрајини је био странац, али је зато у околини Темишвара живело 18 домаћих „Турака“, који су, бар према статистици, морали бити хришћани пошто у читавом Војводству није било муслимана. Муслимани заправо уопште не представљају опцију вероисповести према рубрикама. По вери су пописани римокатолици, гркокатолици, евангелици-лутерани, евангелици-хелвети (калвинисти), православни (грчко несједињени) и Јевреји (Израељћани).⁴⁰⁰

За простор Војне крајине не располажемо детаљима пописа пошто одговарајућа грађа никада није лоцирана у ниједном од теоретски надлежних архива, или, можда више не постоји. На темељу објављених података се може закључити да су опције по питању националности највероватније биле сличне, или сасвим идентичне онима у Хрватској и Славонији или Српском Војводству и Тамишком Банату. Број Срба и Румуна је знатно нижи од броја православних становника, што упућује на то да је приликом пописивања очигледно често коришћен модел идентификације према припадности области преузимањем географског назива (што би објаснило појаву од преко 50 % Хрвата у Војној крајини услед поистовећивања великог броја становника тзв. Хрватске крајине са географском целином у којој су живели).⁴⁰¹

Званична статистика се, међутим, није држала рубрика које је сама прописала. У званичним публикацијама је део о народносној структури накнадно преименован у „становништво према језичким групама“. Из тих су, званично публикованих прегледа,

³⁹⁷ М. Gross, *Počeci*, 48; Р. Korunić, *Naselja i stanovništvo*, 560–594.

³⁹⁸ АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), генерални списи, ф. 251, бр. 5126 (1851. година), фолио 518.

³⁹⁹ АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), генерални списи, ф. 251, бр. 5126 (1851. година), фолио 507–508.

⁴⁰⁰ АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), генерални списи, ф. 251, бр. 5126 (1851. година), фолио 507–512.

⁴⁰¹ У архивима у Бечу и Новом Саду нисмо пронашли одговарајућа документа са пописа у Војној крајини.

сасвим избачени Славонци, и њихов је број недвосмислено у целости придат корпусу Срба. Срба је, међутим, према оригиналним документима, у Хрватској и Славонији било сразмерно мало, из чега недвосмислено произлази да је највећи део православне популације уврштен у рубрике Славонци или Хрвати, иначе две доминантне групе. Овакав приступ јасно сведочи да половином 19. века на овом подручју још није завршен процес националне интеграције и хомогенизације према данас уобичајеном моделу, и да верски моменат није ултимативно одређивао и националну припадност. Неопходно је, међутим, нагласити да је упитно да ли су становници били свесни разлике у питању између „народности“ и „отаџбине“, односно правног статуса својеврсног круновинског подаништва/држављанства, и какав су на крају сами пописивачи имали утицај на избор опција.⁴⁰² Случај Славонаца је посебно занимљив пошто директно указује на чињеницу да је свест о посебности Славоније као политичког ентитета, а највероватније и њеног народа као прото-националне групе још била жива. Славонци су, са етнографског стајалишта, још у првој половини 19. века сматрани искључиво за Србе, без обзира на вероисповест, и званична статистика у Бечу је само доследно применила тај модел у својим издањима.⁴⁰³ Жупанијске су власти известиле неколико месеци пре самог пописа Банску владу о најбитнијим статистичким цртама у функцији својеврсног прегледа стања. У тим извештајима се у славонским жупанијама наводи да главни део народа у Осијечној припада „Славјанима“ од „Илирско-Славонско-Херватског корена“ а у Пожешкој да су сви „Славонци“ а „наречје је Илирско како се у Славонији говори“.⁴⁰⁴ Илирско име за језик и колективну самоидентификацију је у источним деловима Славоније било и даље у употреби. У ранијем периоду се под појмом Илир заправо подразумевало Србин, што додатно објашњава логични поступак састављача статистичких табела у Бечу који су Славонце сматрали католичким Србима. Веома сличан приступ је видљив и на подручју Српског Војводства и Тамишког Баната. Број Срба је у званичним публикацијама статистичког бироа представљао збир становника који су на попису класификовани као Срби, затим као Славонци, Шокци, Далматинци и вероватно још и неке други. У случају Шокаца то није зачуђујуће, пошто и сама рубрика у статистичком прегледу јасно наводи да се од Срба разликују само у вери. Перцепција националних оквира међу јужним Словенима, какву је имала званична статистика, није настала одједном или произвољно, нити се радило о некој тренутној политичкој манипулацији. Класификација становништва према националности коју су применили службеници у Бечу за попис 1850/51. године представља резултат вишедеценијских научних, историјских, лингвистичких и етнографских истраживања према којима је есенцију националног бића требало потражити у једној чудној, ванредно компликованог комбинацији историјског наслеђа, колективног сећања, опште културе, вероисповести, матерњег језика и политичке опредељености. Ниједан од поменутих критеријума није сматран довољним да самостално дефинише оквире националног идентитета. Срби су, сходно томе, били препознати као народ са три вере и неколико имена (на пример и као Рашани).⁴⁰⁵ Управници дирекције административне статистике у Бечу, Адолф Фикер и Карл Черниг, делили су исто мишљење, и на темељу таквих принципа су вршена додатна прегруписања пописних резултата која су онда била објављена у прегледнијем облику у многобројним званичним публикацијама. Карл Черниг је, тако, додатно појаснио да је могуће расчланити „народне групе“, наполе Словене и Романе, у

⁴⁰² Сваки становник Царства је био истовремено и поданик/држављанин одређене круновине, што га је трајно правно везивало за њу и имало импликације на права и дужности. Правни статус појединца се могао променити евентуелним примањем у подаништво/држављанство друге круновине.

⁴⁰³ Види *Tafeln...Neue Folge 1/1*, Tafel 2, 1–6.

⁴⁰⁴ Цитирано према: М. Gross, *Počeci*, 48.

⁴⁰⁵ Овакво тумачење српског националног бића су заступали готово сви познатији етнографи, лингвисти и други научници прве као и почетком друге половине 19. века, па и сами директори статистичког уреда у Бечу Адолф Фикер и Карл Черниг. J. Csaplovics, *Gemälde von Ungarn, I Teil*, Pest 1829, 206; P. J. Šafářik, *Slovanský národopis*, Praha 1955, 55–69, 146–147; K. Czoernig, *Ethnographie der österreichischen Monarchie, Band I*, Wien, 1857, 56–57, 78; A. Ficker, *Die Völkerstämme der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie (=Die Völkerstämme)*, Wien 1869, 71–76, 94–97.

поједина „народна племена“, те да за то „језик представља најприкладније, мада не и једино средство; јер се може и тамо, где језичка разлика почиње да бледи, установити мање-више изразита различитост народних особина, као код Чеха, Мораваца и Словака, код Хрвата и Срба“. Хрвати и Срби су свакако бар хиљаду година посебна „народна племена“, тврди Черниг, али се по језику слабо разликују. Хрвати користе чак две варијанте језика: словено-хрватски у северним и западним деловима и српско-хрватски који се једва и да разликује од чистог српског. У начелу, према Чернигу су становници Далмације и Славонског генералата сви Срби, док у цивилној Славонији се користи српско-хрватски. Додатно објашњава и чињеницу да Срби нису само једноставно Срби, већ да наступају и под различитим именима (Далматинци, Шокци итд.).⁴⁰⁶ Чернигов наследник у дирекцији, Адолф Фикер, наставио је са радом на етнографским истраживањима, али не више на темељу новог пописног материјала пошто је од пописа 1857. године обустављено директно испитивање националности. Поменуте концепције примењивао је стога на нове податке путем процена. Фикер је у потпуности преузео Чернигов систем тумачења националног бића и структуре на југоистоку Монархије. У свом раду из 1869. године је додатно појаснио да „чињеница да је знатан део Хрвата настао тек крајем 16. века из похрваћених Словена, а онај остали је Србима управо због тога и даље ближи, основа је разлике између Словено-Хрвата и Србо-Хрвата“. Карловачки, Вараждински и Бански генералат су искључиво хрватски по националности док су Срби бројнији у Славонском.⁴⁰⁷ Овако сложена класификација није била коришћена само на пописима становништва. Приликом описа карактера (језичко-националног) основних школа у Војној крајини током 50-тих година 19. века, званична статистика је прибегавала сличним концептима. Илирско име је служило као нека врста прелазног елемента између чисто хрватског и српског језичког подручја. Одличан познавалац прилика у школству Монархије, Густав Шимер, објаснио је 1861. године за свој преглед Војне крајине да је тамо „језик школства илирски (српско-хрватски), који се дели у прави хрватски (углавном српско-хрватски) у западном, и у српски у источном делу, те локално и у више наречја, који се међусобно никада не разликују у тој мери, која би словенским Крајишницима онемогућила да се у потпуности разумеју“. Шимер додатно појашњава и да се „Хрват углавном користи латиницом, док се грчко-несједињени и већи део католичких Срба користи ћириличним писмом“.⁴⁰⁸ Национална припадност, дакле, ни према Шимеру није била искључиво везана за вероисповест, али ни за језик. Језик је дефинисан као заједнички (илирски односно српско-хрватски) са „чистијим“ варијантама хрватског на западу и српског на истоку, али са огромним простором, у територијалном и језичком смислу, између обе. Уколико се узму у обзир претходно изнети концепти, онда резултати пописа 1850/51. године за простор Војне крајине, какви су објављени у званичним публикацијама, добијају знатно већи смисао.

На свим другим пописима (1857, 1869/70, 1880, 1890, 1900, 1910. године), питање националности више није постављано. У литератури из 19. века се, међутим, читалац лако може сусрести са подацима о броју или уделу појединих националности на подручју Монархије и за наведени период. У свим се случајевима ради о накнадно извршеним проценама, евентуелно математичким израчунама на темељу сакупљаних података о броју становника, њиховој вероисповести или језику. Питање вероисповести је било стандардно на свим пописима и подручјима. Питање језика, међутим, представља одређену компликацију. Од напуштања принципа да се посебно бележи национална припадност становништва, питање језика је постало најзначајнија алатка политичких и научних елита у процени развоја националне структуре. Да је језик једна од кључних одлика посебности колективних идентитета било је прихваћено и раније. Језик је сматран најбитнијим спољним изразом припадности одређеној етно-националној групи у првој половини 19. века, битнијим и од

⁴⁰⁶ K. Czoernig, *Die Vertheilung der Voelkerstaemme und deren Gruppen in der oesterreichischen Monarchie (Sprachgraenzen und Sprachinseln) sammt einer statistisch-ethnographischen Uebersicht*, Wien 1856, 40.

⁴⁰⁷ A. Ficker, *Die Völkerstämmе*, 72–76.

⁴⁰⁸ G. A. Schimmer, *Das Schulwesen in der k. k. österreichischen Militärgrenze (=Das Schulwesen)*, Österreichische militärische Zeitschrift. Red. von v. Streffleur, V. Band, Wien 1861, 80. Види и у потпоглављу *Школа и писменост*.

вероисповести. У приликама друге половине 19. века, са све већим значајем јавног мњења, отворенијег политичког дискурса и интеграцијом све ширих слојева у политички живот земље, национално питање у хетерогеној Монархији постало је уједно и питање концепта њене унутрашње реформе, односно опстанка. Одређивање језика, било матерњег или свакодневног, као својеврсна замена за много директније утврђивање националности становништва, постало је стога прворазредна тема општих дебата, спорова, сукоба, омиљена одредница штампе, научне продукције и политичких препуцавања. Из наведених разлога се не чини необичним да је и испитивање језика изостављено на пописима 1857. и 1869/70. године, у време покушаја да се политичке страсти смире и Монархија уведе у стабилније воде. Према припремним радњама, и забележеним протоколима о расправама огледом организације пописа, проистиче да је за попис 1869/70. године у Угарској било предвиђено испитивање „језика односно националности“. Због многобројних сумњи у могућност, или можда страха од последица испитивања становништва по овим карактеристикама, на крају је одлучено да се питање потпуно изостави. Занимљиво је и индикативно да су у предлозима за рубрику појмови „језик“ и „националност“ у овом случају заправо изједначени, што сведочи о схватању оба термина од стране званичника у Будимпешти.⁴⁰⁹ Тек од пописа 1880. године је опет могуће пратити ову битну карактеристику становништва, али уз одређена ограничења. У Угарској 1880. године није прављена разлика између српског и хрватског језика (српско-хрватски је наведен у објављеним рубрикама) али се од 1890. на даље они наводе одвојено. У Хрватској и Славонији је у званичним публикацијама увек навођен само „хрватски или српски“ језик као опција за матерњи језик испитаника. Новија истраживања су, међутим, доказала да је бар на попису из 1890. године питано за хрватски и српски одвојено, само што подаци нису објављени у званичним издањима статистичког уреда. Поставља се и оправдано питање како су заправо пописивачи разазнавали ко говори српским а ко хрватским језиком, с обзиром на минималне, односно недефинисане разлике.⁴¹⁰ Посебно питање је да ли су о томе којим језиком испитаници говоре одлучивали пописивачи или сами становници. Од значаја је и чињеница да су на том попису у рубрике уписивани и појмови српско-хрватски и хрватско-српски, као својеврсни компромисни или једноставно најпрактичнији, можда и најреалнији називи за матерњи језик житеља. Према доступним информацијама, оба сложена термина су накнадно убројана у збир корисника хрватског матерњег језика, што оставља простор за шпекулације и манипулације. Сличан је случај и са пописом 1900. године, али су детаљни подаци о томе скоро потпуно непознати.⁴¹¹ Узимајући у обзир чињеницу да је на поменутом попису 1890. године број православних становника хрватског матерњег језика (или хрватско-српског и српско-хрватског) био доста висок у западним деловима Хрватске (на простору бивше Војне крајине), где је и раније као доминантна језичка структура идентификован „илирски“, или где је Черниг препознавао искључиво Хрвате према језичком кључу, оправдано је користити језичку детерминанту само као помоћно средство, не и дефинитиван и тачан показатељ етничке припадности. Појам „хрватски“, у данашње време коришћен као јасна национална одредница, у време пописа је лако могао да послужи само као помоћни појам у одређивању специфичнијег облика језика (наречја или дијалекта), као што је то, на пример, на угарским пописима био случај са „далматинским“. Под „хрватским“ се тако подразумевало исто што и под „славонским“ или „далматинским“, односно локална варијанта српског језика у ширем смислу појма, која је била ближе спецификована географском одредницом. То је нарочито логично у случају сложеница српско-хрватски или хрватско-српски, где се епитет хрватски користи као додатно појашњење локалне варијанте. По том питању је значајан и попис 1910. године на подручју Хрватске и Славоније. Према званичним публикацијама загребачког статистичког уреда, пописна рубрика о матерњем језику исказује број становника који

⁴⁰⁹ *A magyar korona országában az 1870. év*, (I.), 5–8.

⁴¹⁰ Податке са тог пописа објавио је историчар Марко Римац. М. Rimac, *Etnička i socijalna struktura*, 225–294.

⁴¹¹ М. Rimac, *Etnička i socijalna struktura*, 252.

говоре „хрватски или српски“. У публикацијама Угарског статистичког уреда су оба језика раздвојена. Исто важи и за базу Норберта Агардија. Према пописним формуларима и упутствима произлази да одговор није био предодређен, већ је свако пописано лице имало право да само одреди одговор, без понуђених опција. Осим тога, питање за матерњи језик је додатно образложено испитанику као питање о језику „што га тко држи својим, и којим најрадије говори“. У објашњењима пописних резултата се наводи да је то свакако углавном био језик мајке, али да су исто тако постојали и примери људи који су у школи или у „друштвеном саобраћају“ присвојили временом други језик и такав и навели.⁴¹² Таква дефиниција пописног питања и процеса прикупљања одговора, уколико је била примењивана и у ранијем периоду (на попису 1890. године, на пример), што је и више него вероватно, у одређеној мери мења исказну вредност података са аспекта примењивости на утврђивање националне припадности. На простору западне Војне крајине, и потоњих жупанија на том простору, број школа је био низак и постојала је превага образовних установа католичко-хрватског верско-језичког карактера која није одговарала верској и следствено националној композицији становништва. Према закону из 1874. године је наставни језик у јавним школама дефинисан у начелу као хрватски, а не као што је до тада било уобичајено „народни“. Употреба појма „српски“ званично јесте била дозвољена за карактеризацију наставног језика у српским школским општинама, али је одредба била формулисана тако да је њена примена била отежана управо у случају Срба због недефинисаног статуса језичке посебности. Српски представници у Сабору су тражили да се закон о основним школама појасни поменутом одредбом, односно да се експлицитно наведе да се под појмом хрватски у српским општинама мисли на српски, у нади да ће тако осигурати равноправну употребу сходно саборским закључцима из 1865. године о једнаком третману оба појма и признавању српске националне посебности. Предлог је, међутим, испрва одбијен и тек је накнадно у коначну верзију закона уврштен члан у којем се констатује истоветност језика (хрватског и српског) и да се у „српским школским општинама“ под хрватским разуме српски.⁴¹³ Формулација овог члана је била у најмању руку конфузна и нејасна, и остављала је широк простор за различиту интерпретацију и примену. Чињеница да је број православних становника са хрватским (или српско-хрватским те хрватско-српским) матерњим језиком на попису 1890. године био највиши у близини управних центара, са јачим присуством и утицајем школства и администрације на „друштвени саобраћај“, сугерише да је највероватније један део испитаника управо из наведених разлога усвојио други назив језика од онога првобитног матерњег „као свој“ и такав навео приликом пописивања.⁴¹⁴ Матерњи језик, дакле, уопште није морало да буде „матерњи“, чак ни према дефиницији саме статистичке службе, већ је пописиван селективно, час као матерњи а у неким случајевима више у својству језика опште комуникације слично као у аустријском делу Царства. Конфузија око имена језика, који је заправо био увек један те исти, али се наводио под различитим именима, није била поспешујући фактор да се исти стабилизује као чисто идентитетски елемент. Тако дефинисан у Хрватској и Славонији, матерњи језик заправо губи на вредности као квалитетна етничка детерминанта. Да је питање имена језика на тим просторима, пре свега оног опште комуникације, било под снажним утицајем административних решења, може се оправдано тврдити и сагледавањем развоја лингвистичких карактеристика школске мреже. Илирско и славонско име, као језичке или националне одреднице које карактеришу огроман број основних школа током 50-тих или 60-тих година 19. века, замењени су у каснијем периоду са хрватским именом. По питању проблематике српског и хрватског језика на попису 1910. године, нисмо у могућности да

⁴¹² *Statistički godišnjak II*, 21–22; *A Magyar korona országainak 1910. évi I. (II.) 460–485, Popis žiteljstva 1910*, (I.) 14, 27.

⁴¹³ А. Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije: od najstarijih vremena do danas*, sv. 6 (=Građa za povijest školstva 6), Zagreb 1911, 431–433, 435–436. *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju za godinu 1874*, Zagreb 1875, 389–419. Види у потпоглављу *Школство и писменост*.

⁴¹⁴ М. Rimac, *Etnička i socijalna struktura*, 258.

проверимо да ли су, или нису, стварно бележени одвојено па накнадно спојени у статистичкој служби у Загребу. Значајно је, међутим, да се подаци о српском матерњем језику за подручје Хрватске и Славоније у угарским публикацијама скоро савршено поклапају са бројем православне популације. Могло би се посумњати у просто механичко преписивање броја православних који су навели српски или хрватски у говорнике српског матерњег језика, али се бројеви ипак не подударају у потпуности. При тренутном стању истражености ове проблематике, анализа статистичких података наговештава само то да је временом успостављана све већа усклађеност између вероисповести и матерњег језика, односно хомогенизација националног идентитета према верско-језичком кључу у посредном смислу. Додатну конфузију представљају и пописи са југа Угарске на почетку 20. века. Осим корисника српског и хрватског језика, пописивачи су бележили и оне буњевачког, далматинског и других, веома нејасно дефинисаних „језика“ које су групно сабрали у рубрику „остали“. Како су тачно идентификовани ти „језици“ остаје нејасно, али је скоро сигурно да су и друге карактеристике осим лингвистичких одиграле одређену улогу (вероисповест, исказ о пореклу итд). Број „осталих“ је био упадљиво висок у свим национално нехомогеним областима са мађарском мањином. Статистички гледано, повећан број „осталих“ је смањивао удео већих немађарских заједница са изграђеном националном свешћу инсистирањем на посебности мањих етничких или прото-националних група које су раније редовно убрајане у њихов шири идентитетски оквир. Тако су из српског националног корпуса постепено избачени, на пример, Буњевци и поменути Далматинци. Са друге стране, такав поступак се није баш стриктно примењивао и у случају мађарских Секеља.⁴¹⁵ Дobar познавалац тадашњих прилика, Едуард Лаипен, поводом пописа 1890. године, навео је да постоји велики проблем „билингвалаца“, који се увек некако радије идентификују са већином него са мањином, којој заправо припадају. Тиме заправо долазимо и до проблема „подвојних идентитета“ – односно појаве да су људи који су пореклом припадали једној етничкој заједници, током времена, због друштвених и политичких прилика усвајали други идентитет, не нужно одмах губећи и заборављајући свој претходни. На темељу сумарних и публикованих података са пописа није могуће пратити тај процес на квалитетан начин, иако је он од највеће важности за сагледавање етногенезе или асимилационих тенденција.⁴¹⁶ На подручју Угарске са Хрватском и Славонијом, заједно са простором укинуге Војне крајине, увек је, бар декларативно, испитиван матерњи језик. На тај начин је, заправо, на посредан начин испитивано порекло појединца, пошто су постојале опције да се наводе и други језици којима испитаник влада. У „Цислајтанији“, односно аустријском делу државе, те тако и у Краљевини Далмацији, пописивачи су бележили говорни или свакодневни језик (нем. *Umgangssprache*) који испитаник користи. На тај начин је заправо питано за тренутно стање, односно за језичке прилике код пописаног лица у последње време. Такво решење је, бар у теорији, могло лако да послужи у сврху својеврсне статистичко-административне асимилације становника. Појединац који би пресељењем у туђу језичку средину стекао одговарајуће лингвистичке компетенције и почео да се служи „новим“ језиком већим делом дана, у начелу би већ био „језички асимилован“, бар на папиру и у статистичким табелама. Да је овакав начин језичке класификације био плодно тло за разне врсте манипулација сведоче многобројне притужбе на рад пописивача, између осталог и на највишем државном нивоу. Посланик Представничког дома Царевинског већа за Истру, Вјекослав Спинчић, по националности Хрват, се заједно са још 16 других колега директно жалио Председнику владе и Министру унутрашњих послова на покушаје италијанских службеника да намерно фалсификују наводе о свакодневном језику становништва у Истри. Тако су, на пример у општини Грожњан, наводно, поздрављали мештане на италијанском са *Buon Giorno*, те су на

⁴¹⁵ На попису 1910. године су „остали“ у Бачко-бодрошкој жупанији чинили скоро 9 % популације. *A magyar szent korona országainak 1910 II*, 176–183.

⁴¹⁶ E. Leipen, *Die Sprach-gebiete in den Ländern der ungarischen Krone*, Wien 1896, 1–10; Види такође: L. Marác, *Multilingualism in the Transleithan part of the Austro-Hungarian Empire (1867 – 1918): Policy and practice*, *Jezikoslovlje* 13/2 (2012), 269–298.

истоветни одговор-поздрав одмах констатовали да је свакодневни језик локалаца несумњиво италијански и такав уписали у формуларе.⁴¹⁷ Да ли је наведени пример претеривање или карикирање од стране незадовољних политичких актера или потпуно веродостојна информација, није ни толико битно, колико јесте чињеница да су овакве и сличне „приче“ биле саставни део општег дискурса око пописа становништва у Аустроугарској на прелому векова. У Далмацији то, међутим, са стајалишта статистике и српског народа не значи много, пошто национална припадност није никада ни испитивана а језичке компетенције становништва су редовно описиване практичним називом „српско-хрватски језик“.

У Босни и Херцеговини је питање националне припадности било у потпуности игнорисано на свим пописима. Само на попису 1910. године је испитиван матерњи језик становништва, али са главном категоријом „српско-хрватски“, чиме је у начелу ова рубрика изгубила било какав смисао у јаснијем одређивању идентитета већине становништва. Главна статистичка одредница око које се расправљало и која је служила као стуб колективног идентитета била је она о вероисповести појединца. Верска раслојеност представљала је основни оквир политичког па и националног груписања. Статистика, због поменутих ограничења, није најбољи инструмент за праћење процеса етногенезе у Босни и Херцеговини, али је корисна уколико се фокус усмери на православно становништво које је било свесно српског порекла и идентитета.

С изузетком пописа 1850/51. године, статистика нам не омогућује праћење развоја српског становништва на тлу Хабзбуршке монархије директно, као националне групе, већ само путем додатних прерачунавања података о верским и језичким карактеристикама становништва. Свесни смо тог ограничења, као и са тиме спојених проблема и неизбежних непрецизности. Статистика, међутим, не омогућава другачија решења. Резултати истраживања се упркос томе могу сматрати релевантним за српски народ као целину и одражавају реално стање и процесе у прошлости.

Питање националног идентитета у другој половини 19. и почетком 20. века на посматраном подручју представљало је проблематику од великог значаја и којој је и посвећивана дужна пажња у свакодневном животу. Статистика је, међутим, у највећем броју случајева онемогућена да то питање испрати на квалитетан и објективан начин, углавном из политичких разлога. Директно испитивање националног идентитета је била реткост, а и у тим малобројним случајевима је уплив политике био очигледан. Неуједначеност пописних система и начина класификације становништва у Османском царству, Хабзбуршкој монархији, Србији али и Црној Гори, у начелу не омогућују сагледавање потпуно истог сегмента становништва на свим просторима у исто време. Стога, и идентификација припадника српског народа није могућа на унифициран начин у простору и времену, што би, свакако, било најбоље и са методолошке стране најисправније решење. Статистички извори, међутим, то не дозвољавају и истраживаче приморавају на алтернативна, делом и компромисна решења. Устаљени метод укрштања података о вероисповести и језику представља можда и најпоузданији начин утврђивања броја припадника српског народа, али и тај метод није имун на пропусте. Универзални метод заправо не постоји, и сматрамо да је најисправније пратити развој српске заједнице применом више адекватних и могућих метода (национална класификација, верска структура, језичка структура, укрштање података итд.) у зависности од специфичности извора и карактера самих података, како би се на најбољи начин сагледао компликован процес националне интеграције и хомогенизације кроз читаву другу половину 19. века све до Првог светског рата.

---

⁴¹⁷ У то време је Председник владе и Министар унутрашњих послова „Цислајтаније“ био Ернест фон Кербер. ÖStA, AVA, Inneres, MdI, Allgemeine Reihe, karton 2358, 18261/1901.

ПРИВРЕДНА СТАТИСТИКА

Праћење привредне активности посредством статистичких података разликује се од класичне демографске статистике по многим аспектима. У већини случајева се економска делатност није директно везивала уз неке додатне идентификационе особине становништва попут језика, вероисповести или националне припадности. У ствари, најчешће се привредни резултати нису везивали уз становништво уопште. То вреди посебно за област примарне производње (пољопривреде) за коју су подаци углавном сакупљани према територијалном принципу а не према власништву остварене производње. Ова чињеница донекле отежава квалитетно сагледавање аграрних односа када је у питању српски народ, пошто није могуће установити, на пример, да ли је постојала разлика у врсти или приносима усева између појединих група у етнички или верски измешаним областима. Пољопривредну производњу је, стога, могуће анализирати само према управним областима. Сматрамо да главни предуслови у процесу производње, који и дефинишу оквире резултата истог, попут земљишних и климатских услова, примене агротехничких мера и врсте усева или узгајаних животиња, нису могли на истом подручју да буду претерано различити без обзира на идентитет самог пољопривредника. Општи услови су, највероватније, одредили да и општи резултати имају универзалну исказну вредност за све верско-етничке заједнице. Ограничења везана за карактер статистичких података пољопривредне производње имају као последицу да је сагледавање апсолутног обима производње у начелу несврхисходно, пошто га није ни могуће повезати са одређеним народом нити искористити за поређења. Због тога су односни индекси, попут производње по хектару или становнику знатно кориснији. Посебно корисне су информације о власништву над земљиштем, које су у појединим областима доступне и према вероисповести земљопоседника. За разлику од аграра, области заната, индустрије или трговине је нешто лакше сагледати с аспекта повезаности са српским националним корпусом, мада не у сваком смислу те речи. Занатска и индустријска производња, или обим трговине, такође нису нигде евидентирани са српским предзнаком. Са друге стране, за наведене области су сачувани знатно квалитетнији подаци о идентитету самих предузетника-извођача у већини подручја од нашег интересовања. Привредна статистика је, стога, у овом истраживању анализирана комбиновањем територијалног и верско-етничког принципа, у зависности од карактера расположивих извора. С обзиром на готово бескрајне могућности и неисцрпне изворе података када је привреда у питању, било је потребно одредити прикладан приступ и одређене приоритете. Детаљне анализе економских параметара би реметиле сврхисходан обим и прегледан карактер истраживања. Главни задатак је био представити привредне прилике које су утицале на развој српске заједнице као целине, тако да је било неопходно сузити избор расположивих извора и анализираних података на ризину која би омогућила да се на релативно разумљив, прегледан и целисходан начин сагледа ситуација на ширем подручју.

Специфичан проблем статистичких извора економског карактера из друге половине 19. и са почетка 20. века представља неусклађеност коришћених мерних јединица. Метрични систем је у Европи тек постепено замењивао старе мере, и у већини извора су површине земљишта, обим и тежина производње исказани у јединицама које су се на тим просторима користиле вековима, али међусобно нису биле усклађене. У неким случајевима, јединице истог имена нису имале и идентичну величину у свим областима. За потребе како-таквог поређења је било неопходно прерачунати старе мере на данас стандардни метрични еквивалент, што није увек једноставно. Према расположивим подацима, у периоду 1846–1848. године су у Србији вршени пописи, евидентирање и регистровање пољопривредног земљишта. Подаци никада нису интегрално објављени, осим што су их искористили

Владимир Јакшић за један аналитички чланак, и Владимир Јовановић за серију анализа.⁴¹⁸ Следећи попис земљишта уследио је 1867. године и знатно је детаљнији и објављен је званично.⁴¹⁹ Проблем са коришћењем података произлази из немогућности да се утврди тачна, или бар приближно сигурна величина тада уобичајене мере за површину од једног дана орања. Владимир Јакшић је тврдио да дан орања нема тачно утврђену величину већ да она варира од случаја до случаја, те је приближно одредио величине с обзиром на коришћење плуга или ралице (1.000 или 500 четворних аустријских хвати) и сходно томе и прерачунао податке са пописа 1847. и 1867. године. Владимир Јовановић се послужио поједностављеним системом и рачунао дан орања као 800 аустријских четворних хвати, али није прерачунавао оригиналне податке. Поставља се, дакле, питање, како рачунати податке из времена пре званичног увођења метричног система у Србији 1873. године, када је одређено да дан орања износи 0,575 хектара, односно једно аустријско катастарско јутро.⁴²⁰ Сматрали смо да је можда најприближније реалности узети неку средњу величину од 900 четворних хвати за дан орања као стандард, те смо тако и поступали у израчунама.⁴²¹ Величине за мотику и косу су одговарале потоњим, званичним односима, те их је лакше израчунати и упоредити.⁴²² Битни су подаци о пољопривредној производњи и земљишту 1889. године.⁴²³ Проблем код поменутог пописа проистиче из начина рачунања површина, пошто је том приликом коришћен другачији кључ. За њиве је процењена величина од 0,4 хектара плугом и 0,25 хектара ралицом, за косу 0,4 хектара а за мотику 0,08 хектара.⁴²⁴ Касније су уследили и други пописи земљишта 1893. и 1897. године који су посебно објављени.⁴²⁵ Од већег је значаја и попис земљишта који је текао упоредо са општим пописом становништва 1905. године.⁴²⁶ Најзначајнији резултати свих пописа могу се пронаћи и у појединим бројевима *Статистичког годишњака*, али уз честе коректуре и међусобне неусаглашености. Ни почетком 20. века српска статистика није успела да земљишне и пољопривредне односе сагледа сасвим квалитетно. О томе сведочи и чињеница да су у поменутом годишњаку објављени у два наврата доста различити подаци за попис 1905. године. Нису нам познати узроци овој појави, но сматрали смо да су подаци из млађег годишњака исправнији, што би било у складу са праксом да статистички уред временом ревидира и исправи погрешне податке те објави, условно речено, квалитетније.⁴²⁷ Издавачи годишњака су, на пример, 1907. године то исто тврдили у предговору, наглашавајући да податке који се у том издању разликују од оних у претходним годиштима треба узети као исправније.⁴²⁸ Питање израчуна жетвених приноса је, такође, веома дискутабилно. Историчар Холм Зундхаузен је установио да је српска статистика објавила податке о приносима према површини користећи прости аритметички метод, неприкладан за реално

⁴¹⁸ В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији* (=Стање земљорадње), ГСУД 41 (1875), 1–103; В. Јовановић, *Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава* (=Статистичан преглед 1), ГСУД 50 (1881), 165–588; В. Јовановић, *Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава* (=Статистичан преглед 2), ГСУД 51 (1882), 158–189.

⁴¹⁹ *Попис обрађевина у Србији у години 1867* (=Попис обрађевина 1867), Државопис 5 (1871), 1–115.

⁴²⁰ В. Јакшић, *Стање земљорадње*, 3, 5; В. Јовановић, *Статистичан преглед* 1, 379; Б. Миљковић-Катић, *Пољопривреда*, 86; В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *Наличја модернизације*, 323.

⁴²¹ 900 хвати једнако је 0,3238 хектара.

⁴²² Мотика је износила 0,0575 хектара а коса 0,2158 хектара.

⁴²³ *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године* (=Попис обрађене земље 1889), СКС 3, Београд 1894, 1–237.

⁴²⁴ Види и В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *Наличја модернизације*, 323–332.

⁴²⁵ *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године* (=Попис обрађене земље 1893), СКС 9, Београд 1897, 1–475; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године* (=Попис обрађене земље 1897), СКС 16, Београд 1900, 1–387.

⁴²⁶ Нешто детаљније резултате види у: *СГКС 11*, 238–269.

⁴²⁷ Упореди: *СГКС 10*, 252, *СГКС 12*, 238–239.

⁴²⁸ *СГКС 10*, предговор.

сагледавање приноса и објавио прерачунате податке који би требало да су тачнији.⁴²⁹ Када су Србија и статистички извори у питању, неопходно је поменути и стандардне синтезе о аграрним односима Николе Вуча и Бојане Миљковић-Катић, које су биле од велике користи за боље разумевање процеса пољопривредне производње у 19. веку.⁴³⁰

У случају Османског царства је број и квалитет извора изузетно ограничен. У начелу смо ослонац пронашли у већ поменутих изворима и литератури које смо искористили за демографска истраживања. Неопходно је, међутим, поменути и значајне изворе за структуру занимања у градовима Приштини, Вучитрну и Скопљу око 1844. године.⁴³¹ Од користи је било и стандардно дело Ђорђа Микића о економским приликама Срба под османском влашћу.⁴³² Неопходно је споменути и чињеницу да је Османско царство у 1907. години започело у европском делу попис пољопривреде који никада није интегрално објављен.⁴³³ Сматрамо да је податке са истог користио Мита Димитријевић за статистику производње у новим крајевима Србије, коју, међутим, није датирао. Да је то тако, сведочи и чињеница да се подаци о укупном земљишту, које је лист *Економист* датирао у 1910, појављују са датирањем у 1907–1908. години, што нам се чини посве логичним узимајући у обзир ноторну конфузију око османске статистике.⁴³⁴ Из наведеног разлога смо многе податке датирали у период 1907–1910. године, сматрајући да је то најобјективнији приступ.⁴³⁵

У случају Хабзбуршке монархије, најчешће смо се послужили већ поменутих статистичких изворима за област демографије.⁴³⁶ Пописи земљишта, стоке или занимања су вршени спорадично, испрва најчешће заједно са општим пописима становништва а касније и посебно и са све чешћом фреквенцијом. У случају Хрватске и Славоније се истиче попис стоке и земљишта 1895, као и стоке 1911. године који су обрађени у посебним статистичким издањима или само у аналитичким чланцима.⁴³⁷ Од огромне користи су била и стандардна дела Антала Хегедиша и Катарине Чобановић о аграру у јужној Угарској, Милана Кресера о становништву и земљишту у Хрватској и Славонији крајем 19. и почетком 20. века, Фердинанда Шмида о општим приликама у Босни и Херцеговини, као и монографија о аустројској аграрној статистици Романа Зандгрубера која је увелико олакшала рад за простор

⁴²⁹ Прерачунати подаци су добијени коришћењем објављених података који се односе на веће управне целине. Накнадно прерачунавање приноса, стога, није могло бити извршено на најтачнији начин коришћењем оригиналних детаљних података са пописа али су и тако тачнији од првобитно објављених. Прости аритметички метод се и данас често грешком користи приликом пријава статистичких података властима, те се у упутствима упозорава на овај проблем (види, на пример, у званичном упутству статистичког уреда покрајин Баден-Виртемберг: *Anleitung für die Ernte- und Betriebsberichterstattung für landwirtschaftliche Feldfrüchte und Grünland*, Statistisches Landesamt Baden-Württemberg 2014, 6). Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 210, 258–259.

⁴³⁰ Б. Миљковић-Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867) (=Пољопривреда)*, Београд 2014; Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата (=Привредна историја Србије)*, Београд 1955.

⁴³¹ G. Öztürk, K. S. Atam, *Temettuat defterlerine göre 19. yüzyilin ortalarında Pristine (=Temettuat defterlerine)*, Tübar XXX (2011), 283–310; G. Demeter, *Regional and Ethnic Differences in the Welfare of Urban Societies during the Tanzimat Period (1844–1870): A Comparative Analysis of Priština, Vučitrn and Some Rumelian and Anatolian Settlements (=Regional and Ethnic Differences)*, Shared Pasts in Central and Southeast Europe 17th–21st Centuries: Hungarian and Bulgarian Approaches. Eds. Demeter G.–Peykovska P, Sofia–Budapest 2015, 72–93; М. Јагодић, *Хришћани досељеници у Скопљу 1845: прилог проучавању миграција у Старој Србији (=Хришћани досељеници)*, Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, прир. С. Недељковић, Ниш 2014, 37–51.

⁴³² Ђ. Микић, *Друштвене и економске*.

⁴³³ *Osmanlı dönemi tarım istatistikleri 1909, 1913 ve 1914 – Agricultural statistics of Turkey during the Ottoman period*, Tarihi istatistikler dizisi, cilt 3, haz. Tefvik Güran, Ankara 1997, XXI.

⁴³⁴ Упореди: Ђ. Микић, *Друштвене и економске*, 261; М. Јагодић, *Нови крајеви*, 358–359.

⁴³⁵ Податке Мите Димитријевића је, прерачунате на метрични систем, објавио Милош Јагодић. М. Јагодић, *Нови крајеви*, 341–392.

⁴³⁶ Види у потпоглављу *Статистички извори*.

⁴³⁷ Види на пример: М. Zoričić, *Gospodarstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu (=Gospodarstva)*, *Viestnik Kralj. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu* 2 (1900), 23–42; М. Kolar-Dimitrijević, *Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije (=Utjecaj Prvoga svjetskog rata)*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta* 24 (1991), 41–56.

Далмације.⁴³⁸ За област саобраћаја вреди још поменути и дела Арсена Ђуровића и Јездимира Николића.⁴³⁹ Статистичких података о разним аспектима привредног живота у различитим званичним публикацијама аустријског и угарског статистичког уреда има веома много, али су они често само сумарног карактера за читаву Монархију или веће политичко-управне целине. Издања која садрже и податке који су од користи за наше истраживање и омогућују одређена поређења има знатно мање или нису била доступна.

Када је у питању већ поменута проблематика мерних јединица, због могућности поређења смо настојали све податке представити коришћењем метричног система. У неким случајевима је већ у изворима прерачуната стара мерна јединица на данас уобичајене мере, те смо их као такве и користили. У случају да су подаци исказани у старим мерама, настојали смо користити кључ за прерачунавање који је био саставни део извора, као најпоузданији. У случају да таквих информација у изворима није било, користили смо се формулама из већ поменутих стандардних дела о аграру, или из специјалних, делом старих монографија.⁴⁴⁰ Сасвим специфичан проблем представљало је прерачунавање мера обима жетвених приноса на стандардне тежине. Тежина појединих усева обима једног литра је варијала из године у годину и од области до области, понекад и веома значајно, што заправо онемогућава квалитетне прерачунае уколико нису познати конкретни подаци о односу обима и тежине за дату област и годину. И у овом случају смо се користили индексима и формулама за прерачунавање који су наведени у самим изворима. Уколико таквих није било, сматрали смо да није могуће извршити адекватно прерачунавање а тиме ни поређење.

---

⁴³⁸ А. Hegediš, К. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika*, 147–274; М. Kreser, *Gustoća žiteljstva Hrvatske i Slavonije (=Gustoća žiteljstva)*, Zagreb 1917; F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*; R. Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik: 1750-1918*, Wirtschafts- und Sozialstatistik Österreich-Ungarns Teil 2. Ed. Alfred Hoffmann Herbert Matis (=Österreichische Agrarstatistik), Wien 1878.

⁴³⁹ А. Ђуровић, *Поштански, телеграфски и телефонски саобраћај у Србији крајем XIX и почетком XX века (=Поштански)*, Писмо – зборник радова, Београд 2001, 71–93; Ј. С. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова (=Историја железница)*, Београд 1980.

⁴⁴⁰ *Vollständiges Taschenbuch der Münz-, Maass- und Gewichts-Verhältnisse, der Staatspapiere, des Wechsel- und Bankwesens und der Usanzen aller Länder und Handelsplätze*, bearb. von C. und F. Noback, Band 1–2, Leipzig 1851; C. Porges, *Comptoir-Handbuch der Münz- Mass- und Gewichts-Kunde, des Wechsel-wesens und der Course*, Wien 1864; L. C. Bleibtreu, *Handbuch der Münz- Mass- und Gewichts-Kunde*, Stuttgart 1863; М. Влајинац, *Речник наших старих мера: у току векова, Св. 1–4*, Београд 1961–1974; *Црногорски законици: правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе: зборник докумената, Књига 2*, пр. Б. Павићевић, Р. Распоповић (=Црногорски законици 2), Подгорица 1998.

СТАНОВНИШТВО

Најзначајније и најобимније поглавље је посвећено развоју становништва на територији коју смо идентификовали као фундаментално српско етничко подручје. Фокус је, разумљиво, усмерен на српску популацију и најзначајније демографске аспекте у истраженом раздобљу. Проблематика националне идентификације становништва у статистици условила је и алтернативне приступе у анализи развоја српске популације. Православна вероисповест, матерњи или говорни језик представљали су најзначајније помоћне идентификаторе на темељу којих смо извели статистичке анализе које се односе специфично на припаднике српског народа. У већини случајева смо детаљније резултате истраживања развоја српског становништва ставили у контекст развојних кретања опште популације на појединим подручјима, чиме смо истакли евентуелне специфичности које се односе само на српски живаљ.

Први део поглавља је посвећен основним демографским параметрима стања и развоја српског становништва. Идентификовали смо поједине области са највећом концентрацијом српске популације и анализирали њихов развој кроз време, посматрајући како напредак у апсолутним бројевима тако и промену удела у укупном становништву. Уколико је то било могуће, истражили смо однос природног и механичког прираштаја, са акцентом на главна миграциона кретања. У другом делу поглавља је фокус усмерен на полну структуру, посматрајући поједине српске заједнице са аспекта односа између броја мушкараца и жена. У трећем потпоглављу смо настојали на темељу расположивих статистичких података да пружимо бољи увид у структуру српских породица и домаћинстава. Представили смо базичне индексе величине породица и домаћинстава посматрајући укупан број чланова, као и удео брачних парова у истима. У последњем потпоглављу смо се усредсредили на питање развоја нивоа урбанизованости српског народа.

КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Србија

Подручје Кнежевине и Краљевине Србије је са стајалишта историјске демографије доста опширно истражено. То се посебно односи на другу половину 19. века, за коју и постоји највећи број квалитетних података. Статистичких и историјских анализа основних демографских кретања већ има много публикованих, и није нужно нити практично, због великог обима података, презентовати детаље свих пописа у нашем раду. Фокусирали смо се, стога, на најзначајније процесе, до сада непознате или слабо обрађене појаве као и анализу индекса компаративне вредности. О самим пописима, њиховим карактеристикама и могућностима смо изнели анализу у другом поглављу.⁴⁴¹

У периоду 1846–1913. године је било спроведено укупно 14 пописа становништва, од тога су два била само парцијална (1879. и 1913. за ослобођене области). Наводити прегледне табеле по окрузима Србије за свих 14 пописа се не чини сврсисходним пошто су резултати добро познати, често су репродуковани у модерним публикацијама а и званична и детаљна издања пописа су лако доступна широј читалачкој публици. У овом смо се поглављу усредсредили на најзначајније одлике демографских кретања на нивоу читаве Србије, употребом, између осталог, и до сада некоришћеног материјала. Регионалне, или разлике по окрузима смо сажели на прихватљиву меру која не нарушава прегледни карактер текста, истичући при томе одређене феномене.

---

⁴⁴¹ Поглавље *Статистички извори*.

Србија је у датом периоду и територијално увећана 1878. и 1912/13. године, што донекле отежава стандардан приступ израчунавања општих демографских индекса, али смо применили алтернативне и образложене методе.

Општи развој целокупног становништва Србије у периоду 1846–1910. године исказује изузетан, готово невероватан раст од 318 %. Мора се нагласити да је значајан део тог прираштаја остварен и инкорпорацијом ослобођених области 1878. године са оквирно 310.000 нових становника.

Табела 1.1.1. Развој броја становника (присутних) у Србији у периоду 1846–1910. године према званичним пописима.⁴⁴²

Година	Број становника
1846	915080 ⁴⁴³
1850	956893
1854	998919
1859	1078281
1862/63	1108568
1866	1216348
1874	1353890 ⁴⁴⁴
1884	1901736 ⁴⁴⁵
1890	2161961
1895	2312484
1900	2492882
1905	2688025
1910	2911701

Становништво је било веома хомогено по питању вероисповести. Узимајући у обзир расположиве податке, број неправославних становника Србије је све до 1910. године био на нивоу око 1 %. Са те тачке гледишта се може констатовати да је карактер становништва био изразито православан. Овај податак је битан због примене извора виталне статистике за ранији период, који се односе искључиво на православно становништво.

⁴⁴² За период од 1846–1874. године је тешко утврдиво за коју се категорију (присутно или правно домицилно становништво) подаци односе. Поређењем са делима Јована Гавриловића је установљено да се за 1846, 1850, 1854. годину свакако односи на приуствно становништво (мада постоје и даље минимална одступања). Ми смо користили податке како их је презентовала званична статистика почетком 20. и 21. века (уз могуће прерачунавање на присутно становништво). Види: Н. Sundhaussen, *Historische statistik*, 80–81; *Два века развоја Србије*, 42, 47; *СГКС 11*, 34–35; *СГКС 12*, 48.

Два века развоја Србије, 42, 47; *СГКС 11*, 34–35; *СГКС 12*, 48; Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1846*, 186–190; Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1850*, 227–248; *Известије о числу житеља 1859*, 86–97; *Попис 1863*, 12–17; *Попис 1866*, 47–115; *Попис 1874*, 1–153; *Попис 1884*, 1–357; *Попис 1890*, 218–223; *Попис 1895*, 1 део, 674–681; *Попис 1900*, 1. део, 746–753; *Претходни резултати 1905*, 122, 246; *Претходни резултати 1910*, 4–5.

⁴⁴³ У *Државопису* се касније помиње 913.160 становника као целокупан број. *Попис 1866*, 104, 107.

⁴⁴⁴ Накнадно прерачунат сумарник исказује 1.354.440.

⁴⁴⁵ На попису 1884. године је бележено правно домицилно становништво.

Табела 1.1.2. Становништво Србије према вероисповести у периоду 1846–1910. године.⁴⁴⁶

Година	Православних становника у %	Неправославних становника у %
1846 ⁴⁴⁷	око 99 (мин. 98.12)	око 1 (макс. 1.88)
1866	99.09	0.91
1884	98.55	1.45
1900	98.70	1.30
1910	98.95	1.05

По питању етничке, односно националне структуре, само у попису 1866. године се таква рубрика изричито наводи, док на свим другим пописима се водило рачуна о матерњем језику. За 1850. годину је на располагању статистика „влашки говорећих“ у склопу православне популације. Власи су представљали највећу и најкомпактнију етничку мањину у Србији. Остале народности су у Србији живеље у веома малом броју, махом у градовима као одраз имиграције трговаца или службеника из других делова Европе. Приметна је константна хомогенизација становништва по питању матерњег језика, што је посредно значило и националну хомогенизацију. Томе су допринели процеси имиграције српског становништва из иностранства али и асимилација домаћег неспског становништва.

Табела 1.1.3. Становништво Србије према народности (1866), односно матерњем језику (1850, 1874–1910) у периоду 1874–1910. године.⁴⁴⁸

Године	Срба по народности	Срба по матерњем језику	Удео у %	Других по народности	Других по матерњем језику	Удео у %
1850 ⁴⁴⁹		822796 ⁴⁵⁰	85.98		134097	14.02
1866	1056429		86.85	159596		13.12
1884		1693337	89.04		208399	10.96
1900		2298551	92.20		194331	7.80
1910		2778706	95.43		132995	4.57

Србија је као земља имала изразито православан и, поготово при крају 19. и почетком 20. века, доминантан српски језичко-национални карактер. Такво стање олакшава анализе демографских података, пошто се општи подаци становништва, у принципу, односе највећим делом на српско. То чини додатна прерачунавања непотребним, пошто се исказани трендови недвосмислено односе на српско становништво. Најчешће би такво прерачунавање према језичко-народносним групама било и немогуће, пошто је карактер прикупљених података такав да не омогућује укрштање по тим основама. Из наведених разлога смо све битне демографске одлике анализирали првенствено узимајући у обзир целокупно становништво

⁴⁴⁶ Ј. Гавриловић, *Речник географско*, 151–153; Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1846, 186–190; Попис 1866*, 107; В. Јовановић, *Статистичан преглед 1*, 212; *Попис 1884*, 272–273; *Два века развоја Србије*, 48.

⁴⁴⁷ Подаци су добијени тако што је узет у обзир опис Јована Гавриловића према којем је у Србији било око 900 странаца и 1.368 Јевреја. Број Рома је процењен на 15.000. Под претпоставком да су сви наведени становници били неке друге, осим православне вероисповести (што не може бити у потпуности тачно јер је део Рома био православан), испада укупан максимални потенцијал од 17.268 становника (1,88 %). Према прерачунатим наводима из познијег времена, од укупно 913.160 становника Србије је свега 5.936 (0,65 %) било нехришћанских. Види: Ј. Гавриловић, *Речник географско*, 151–153; Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1846, 186–190; Попис 1866*, 107.

⁴⁴⁸ *СГКС 12*, 48; Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1850*, 227–235; *Попис 1866*, 100; *Попис 1884*, XXVIII; *Два века развоја Србије*, 48.

⁴⁴⁹ Процена.

⁴⁵⁰ Број је израчунат тако што је од укупног броја православних житеља одбијен број за Влахе. Вероватно би требало додати одређени број Рома, тако да је и удео ипак нешто већи.

Србије. У случају да конкретна ситуација изискује помније посматрање верске или етничке структуре (на пример у случају ослобођених области), настојали смо анализе ограничити на најбитније карактеристике.

Посматрано кроз периоде између пописа, увећање становништва у Србији свакако није текло равномерно. Треба узети у обзир чињеницу да нису сви пописи били подједнаког квалитета, тако да одређених деформација у односу на реално стање свакако да је било. Тренд је, међутим, доста јасан. Почетак 60-тих и 80-те године 19. века су најснажније по прираштају, док су 50-те генерално слабе. Период 1874–1884. године није меродаван, пошто је на прираштај утицало припајање ослобођених области.

Табела 1.1.4. Стопе годишњег прираштаја у Србији у периоду 1846–1910. године у времену између пописа.⁴⁵¹

Период	1846–1850	1850–1854	1854–1859	1859–1863	1863–1866
Увећање становништва	41813	42026	79362	30287	107780
Годишње увећање у %	1.14	1.10	1.59	0.70	3.24
Период	1866–1874	1874–1884 ⁴⁵²	1884–1890	1890–1895	1895–1900
Увећање становништва	137542	547846	260225	150523	180398
Годишње увећање у %	1.41	4.05	2.28	1.39	1.56
Период	1900–1905	1905–1910			
Увећање становништва	195143	223676			
Годишње увећање у %	1.57	1.66			

Период 1874–1884. године је исказивао нереалан прираштај услед механичког прилива становништва припајањем области на југу. Уколико се узму у обзир само окрузи у тзв. старим границама (до 1878. године), онда би увећање чинило 190.298 особа (са 1.353.890 на 1.544.188 особа) односно 1,40 % на годишњем нивоу.⁴⁵³ То сведочи о томе да је и у овом периоду у Србији у старим границама прираштај био на нивоу као и у периоду пре.

Неравномерност прираштаја у временским оквирима је био праћен истима у просторном смислу. Због огромних промена у административној подели земље током 80-тих и 90-тих година, у начелу није могуће квалитетно испратити развој становништва по окрузима за читав период. У могућности смо да презентујемо развој по окрузима у периоду 1846–1884. године, у границама земље до 1878. године. У том је периоду било много мањих промена у јурисдикционим подручјима округа, који не би требало да значајније ремете резултате. Већа промена из 1859. године, када је део Крушевачког округа пребачен у Алексиначки, укомпонована је у статистичку анализу прерачунавањем које је спровело статистичко одељење.⁴⁵⁴

Табела 1.1.5. Развој становништва Србије по окрузима у периоду 1846–1884. године (у границама до 1878. године).⁴⁵⁵

Округ	Становника године			
	1846	1866	1874	1884
Алексиначки	31116	48136	57661	65020
Варош Београд	14371	24768	27605	35483

⁴⁵¹ Табела 1.1.1.

⁴⁵² У овом случају се ради о прираштају оствареном пре свега прикључењем ослобођених предела на југу 1878. године, када је 303.097 нових становника постало грађанима Србије. Прираштај је, дакле, пре свега механичког карактера. *Попис у ослобођеним крајевима*, 54–57.

⁴⁵³ Накнадно прерачунат сумарник за 1884. годину исказује 1.544.128. *Попис 1884*, XXXVIII.

⁴⁵⁴ Види у потпоглављу *Територија*.

⁴⁵⁵ У периоду 1846. и 1866. фактичко (присутно) становништво, 1884. године правно домицилно. Подаци за 1874. годину се највероватније односе на правно домицилно. *Попис 1866*, 104; *Попис 1884*, XXXVII–XXXVIII.

Београдски	50037	63880	71902	89627
Ваљевски	70568	83483	88836	100757
Књажевачки	35142	55079	62917	67069
Крајински	52140	70293	76017	82330
Крагујевачки	72829	98141	107695	127893
Крушевачки	46646	67439	77103	81790
Подрински	40143	48824	52397	62912
Пожаревачки	101381	140601	158922	184122
Руднички	38603	47467	52713	59149
Смедеревски	40573	60077	70536	87704
Ужички	75280	104377	114502	128526
Црноречки	38748	53284	58434	61688
Чачански	48337	58037	63832	69102
Шабачки	64254	73619	79367	94362
Јагодински	49703	62184	70569	77108
Ђупријски	43289	55884	63432	69486
Укупно	913160	1215573	1354440	1544128

У апсолутним бројевима су сви окрузи забележили значајно увећање становништва у датом периоду и потпериодима. Највеће увећање детектовано је у Пожаревачком округу а најмање у Рудничком. Из табеле се јасно види да није у свим окрузима увећање ишло равномерно, већ се у неким константно убрзавало (Смедеревски) а у другима успоравало (Крајински).

Табела 1.1.6. Увећање становништва Србије по окрузима у периоду 1846–1884. године (у границама до 1878. године).⁴⁵⁶

Округ	Увећање становништва у апсолутним бројевима у периоду			
	1846–1866	1866–1874	1874–1884	1846–1884
Алексиначки	17020	9525	7359	33904
Варош Београд	10397	2837	7878	21112
Београдски	13843	8022	17725	39590
Ваљевски	12915	5353	11921	30189
Књажевачки	19937	7838	4152	31927
Крајински	18153	5724	6313	30190
Крагујевачки	25312	9554	20198	55064
Крушевачки	20793	9664	4687	35144
Подрински	8681	3573	10515	22769
Пожаревачки	39220	18321	25200	82741
Руднички	8864	5246	6436	20546
Смедеревски	19504	10459	17168	47131
Ужички	29097	10125	14024	53246
Црноречки	14536	5150	3254	22940
Чачански	9700	5795	5270	20765
Шабачки	9365	5748	14995	30108
Јагодински	12481	8385	6539	27405
Ђупријски	12595	7548	6054	26197
Укупно	302413	138867	189688	630968

⁴⁵⁶ У периоду 1846. и 1866. фактичко (присутно) становништво, 1884. године правно домицилно. Подаци за 1874. годину се највероватније односе на правно домицилно. Табела 1.1.5.

Најбоље се види реална динамика увећања становништва уколико се апсолутни бројеви преточе у просечне стопе годишњег прираштаја путем геометријске прогресије (рачунато у %). На нивоу читаве земље је раст био изненађујуће равномеран, али су зато видљиве велике регионалне разлике. Високе стопе прираштаја у вароши и округу Београдском нису изненађење. Привлачност главног града за нове становнике због запослења, трговине, образовања и другачијег стила живота није ништа необично и приметно је и у другим земљама Европе тог доба. Приметна је, међутим, разлика на линији запад-југоисток. У западним деловима (Подрински, Шабачки, Чачански, Ваљевски округ) стопе су најниже, и то током читавог посматраног периода. Највише су стопе забележене у тада граничним окрузима на југу, у Алексиначком и Књажевачком, као и у централном Смедеревском. Пад прираштаја у периоду 1874–1884. године није изненађујућ, уколико се узме у обзир да у то време пада и ратни конфликт са Османским царством. Висок прираштај на југу сугерише да се делом ради о имиграцији, односно избеглицама из Османског царства које су ту потражиле нови дом.

Табела 1.1.7. Прираштај становништва Србије по окрузима у периоду 1846–1884. године (у границама до 1878. године).⁴⁵⁷

Округ	Стопе годишњег геометријског прираштаја становништва у %			
	1846–1866	1866–1874	1874–1884	1846–1884
Алексиначки	22.06	22.83	12.08	19.58
Варош Београд	27.59	13.65	25.42	24.07
Београдски	12.29	14.90	22.28	15.46
Ваљевски	8.44	7.80	12.67	9.42
Књажевачки	22.72	16.77	6.41	17.15
Крајински	15.05	9.83	8.01	12.09
Крагујевачки	15.03	11.68	17.34	14.93
Крушевачки	18.60	16.88	5.92	14.89
Подрински	9.84	8.87	18.46	11.89
Пожаревачки	16.49	15.43	14.83	15.83
Руднички	10.39	13.19	11.59	11.29
Смедеревски	19.82	20.26	22.02	20.49
Ужички	16.47	11.64	11.62	14.18
Црноречки	16.06	11.60	5.43	12.31
Чачански	9.19	11.97	7.96	9.45
Шабачки	6.83	9.44	17.46	10.16
Јагодински	11.26	15.94	8.90	11.62
Ђупријски	12.85	15.96	9.16	12.53
Укупно	14.41	13.61	13.19	13.92

Према званичној статистици, 1874. године је свега 12.883 лица у Србији било рођено у Аустроугарској и 1.849 у некој другој држави.⁴⁵⁸ Ови подаци тешко да су тачни. Број оних који су потицали из других делова Османског царства је очигледно укомпонован у домаће становништво, још увек формално не сматрајући Османско царство страном државом. Статистика рођења у другим државама, међутим, ни у каснијој доби није забележила неке веома високе цифре. Према попису 1890. године, свега 4,16 % становништва је било рођено ван Србије. На простору Старе Србије свега 9.461 (0,44 %), у Босни и Херцеговини 7.706

⁴⁵⁷ У периоду 1846. и 1866. фактичко становништво, 1884. године правно домицилно. Подаци за 1874. годину се највероватније односе на правно домицилно. Табела 1.1.5; Табела 1.1.6.

⁴⁵⁸ *Попис 1874*, 146–147.

(0.35 %) а у остатку Османског царства (без Херцеговине) још 27.145 (1.26 %).⁴⁵⁹ У то је време већ главни талас досељавања у Србију био утихнуо, пошто је највећи број имиграната дошао још у првој половини века, те је велики део њих у међувремену и преминуо. Званични бројеви нам се, ипак, чине мало потцењени.⁴⁶⁰

У статистику, такође, нису унесени и људи који су рођени на подручјима која су припојена Србији 1878. године, а који су се доселили пре ослобођења. Број становника у новим областима није био мали. Српска је управа 1879. године организовала посебан парцијални попис на тим подручјима. Према резултатима, затечено је укупно 311.107 становника. Муслиманско становништво је углавном већ било напустило поменуте области, тако да се на нивоу земље није битније променила ни језичко-етничка или верска структура. У новим областима је преко 97 % становништва било хришћанске вероисповести, односно православне. Не сумњамо да је огромна већина хришћана била српске националности и матерњег језика, али такви подаци тада нису били прикупљани.

Табела 1.1.8. Структура становништва у ослобођеним крајевима Србије према попису из 1879. године.⁴⁶¹

Нови округ	Становника према вери				Удео хришћана у %
	Хришћана	Муслимана	Јевреја	Укупно	
Ниш	115890	2445	1076	119411	97.05
Пирот	76892	824	360	78076	98.48
Врање	64844	2251		67095	96.65
Топлица	42014	1047	7	43068	97.55
Укупно	299640	6567	1443	307650	97.40
Припојено округу					
Подрински		494		494	0.00
Алексиначки	2963			2963	100.00
Укупно	302603	7061	1443	311107	97.27

У наредном периоду је укупан прираштај у Србији већ бележио нешто ниже стопе, мада и даље веома високе у европским мерилима. У могућности смо да презентујемо само податке за правно домицилно становништво у периоду 1890–1910. године. Управне промене из 80-тих и 90-тих година 19. века не дозвољавају да се подаци пореде са претходним периодом на нивоу округа. Српска статистичка служба је, уз обимна прерачунавања, објавила сумарнике за период 1890–1910. према систему какав је био на снази приликом пописа 1910. године. Великих разлика у односу на присутно (фактичко) становништво нема. Углавном је број правно домицилних био нешто виши од присутног (одсутни становници због посла итд.) осим у случају града Београда и Нишког округа где је ситуација била обрнута уз знатно виши број присутних становника од регистрованих са пребивалиштем (већи број привремених становника без сталног боравка – нови становници, придошлице због образовања, посла итд.).

⁴⁵⁹ *Попис 1890, XXXIX.*

⁴⁶⁰ Није на одмет напоменути да лицима рођеним у иностранству, махом и страним поданицима, није увек било у интересу да такву чињеницу и пријављују на пописима узимајући у обзир могуће тешкоће око регулисања држављанства/подаништва. Претходно наведено је више шпекулативног, али сасвим реалног карактера и вероватно.

⁴⁶¹ *Попис у ослобођеним крајевима, 52–57.*

Табела 1.1.9. Развој правно домицилног становништва Србије по окрузима у периоду 1890–1910. године (према управном систему из 1910).⁴⁶²

Округ	Правно домицилних становника године		
	1890	1900	1910
Варош Београд	54763	68481	82498
Београдски	104462	127353	157220
Ваљевски	115847	135251	158190
Врањски	185275	216699	256130
Крагујевачки	141920	162440	189119
Крајински	92281	100184	113502
Крушевачки	109081	140787	168303
Моравички	161844	173517	204562
Нишки	155430	177066	195975
Пиротски	87140	98580	113878
Подрински	177878	207416	240420
Пожаревачки	207225	233449	260508
Руднички	63800	73784	86218
Смедеревски	103707	124267	144438
Тимочки	120519	137773	148892
Топлички	73781	92043	111155
Ужички	114008	134688	150195
Чачански	116487	125418	140857
Укупно	2185448	2529196	2922060

Увећање у апсолутним бројевима сугерише релативно стабилну динамику прираштаја на нивоу читаве земље. Регионалних разлика је, међутим, било и у овом периоду.

Табела 1.1.10. Увећање правно домицилног становништва Србије по окрузима у периоду 1890–1910. године (према управном систему из 1910).⁴⁶³

Округ	Увећање становништва у апсолутним бројевима у периоду		
	1890–1900	1900–1910	1890–1910
Варош Београд	13718	14017	27735
Београдски	22891	29867	52758
Ваљевски	19404	22939	42343
Врањски	31424	39431	70855
Крагујевачки	20520	26679	47199
Крајински	7903	13318	21221
Крушевачки	31706	27516	59222
Моравички	11673	31045	42718
Нишки	21636	18909	40545
Пиротски	11440	15298	26738
Подрински	29538	33004	62542
Пожаревачки	26224	27059	53283
Руднички	9984	12434	22418
Смедеревски	20560	20171	40731
Тимочки	17254	11119	28373
Топлички	18262	19112	37374

⁴⁶² Претходни резултати 1910, 4–5.

⁴⁶³ Табела 1.1.9.

Ужички	20680	15507	36187
Чачански	8931	15439	24370
Укупно	343748	392864	736612

Као и за претходни период, знатно је практичније сагледати увећање, односно апсолутни прираштај становништва кроз стопе годишњег геометријског прираштаја у %. У том случају разлике у динамици постају јасније. Општа стопа апсолутног прираштаја је у овом периоду била нешто изнад 14 %, слично ситуацији из времена до 1866. године. Посматрано по регијама, знатно испод просека су и даље били Чачански, Моравички (из убрзање после 1900. године) као западни, а сада и окрузи на самом истоку – Крајински и Тимочки (са евидентним успоравањем раста после 1900. године). Пожаревачки округ је у овом периоду бележио стабилан, али свакако исподпросечан раст становништва. Највећи је прираштај очекивано забележен у граду Београду као и ширем округу (где би био и виши да је узето у обзир фактичко/присутно становништво), али и у Крушевачком и Топличком округу на југу. Снажне стопе исказује и Врањски округ, док су Нишки и Пиротски били око просека.

Табела 1.1.11. Прираштај правно домицилног становништва Србије по окрузима у периоду 1890–1910. године (према управном систему из 1910).⁴⁶⁴

Округ	Стопе годишњег геометријског прираштаја становништва у %		
	1890–1900	1900–1910	1890–1910
Варош Београд	22.61	18.80	20.70
Београдски	20.01	21.29	20.65
Ваљевски	15.61	15.79	15.70
Врањски	15.79	16.86	16.32
Крагујевачки	13.60	15.32	14.46
Крајински	8.25	12.56	10.40
Крушевачки	25.84	18.01	21.92
Моравички	6.99	16.60	11.78
Нишки	13.12	10.20	11.66
Пиротски	12.41	14.53	13.47
Подрински	15.48	14.88	15.18
Пожаревачки	11.99	11.03	11.51
Руднички	14.65	15.70	15.17
Смедеревски	18.25	15.16	16.70
Тимочки	13.47	7.79	10.63
Топлички	22.36	19.05	20.70
Ужички	16.81	10.96	13.88
Чачански	7.41	11.68	9.54
Укупно	14.72	14.54	14.63

Гледано са аспекта присутног (фактичког) становништва у периоду 1900–1910. године, није било скоро никаквих разлика у стопама у односу на претходну табелу. Изузетак чини само град Београд са очекиваним вишим стопама, као и Топлички са доста вишим стопама. Веће стопе за присутно становништво на нивоу Србије наговештавају одређени прилив из других земаља, односно механички прираштај.

⁴⁶⁴ Табела 1.1.9; Табела 1.1.10.

Табела 1.1.12. Развој присутног (фактичког) становништва Србије по окрузима у периоду 1900–1910. године са стопама геометријског прираштаја (према управном систему из 1910).⁴⁶⁵

Округ	Број присутних становника		Увећање у апсолутним бројевима	Стопе годишњег геометријског прираштаја у ‰
	1900	1910	1900–1910	1900–1910
Варош Београд	69769	89876	20107	25.65
Београдски	126117	155815	29698	21.37
Ваљевски	133499	157648	24149	16.77
Врањски	212723	252937	40214	17.47
Крагујевачки	160704	189025	28321	16.36
Крајински	98569	112142	13573	12.98
Крушевачки	138488	167371	28883	19.12
Моравички	171089	203638	32549	17.57
Нишки	174628	198768	24140	13.03
Пиротски	96608	112314	15706	15.18
Подрински	204499	238275	33776	15.40
Пожаревачки	230562	259906	29344	12.05
Руднички	72579	85340	12761	16.33
Смедеревски	122944	143216	20272	15.38
Тимочки	135066	149538	14472	10.23
Топлички	90516	110218	19702	19.89
Ужички	131610	146763	15153	10.96
Чачански	122912	138911	15999	12.31
Укупно	2492882	2911701	418819	15.65

Према званичној статистици, 1910. године је у Србији било 82.950 лица која нису рођена у држави (2.85 ‰). У односу на 1890. годину то представља одређено увећање у апсолутним бројевима али смањење удела.

Уколико сагледамо Србију као јединствену целину у неколико главних периода, јасније се уочава динамика прираштаја. Као што је већ наведено, годишње стопе геометријског прираштаја су током читавог периода 1846–1910. године били мање-више исте. Апсолутни прираштај је, међутим, исказивао веће цифре пред крај 19. века управо као ефекат геометријске прогресије. За 64 године је Србија увећана за невероватних скоро 2 милиона становника. Уколико одузмемо од тог броја 310.000 становника затечених у ослобођеним областима 1878. године, укупан прираштај испада око 1,7 милиона.

Табела 1.1.13. Развој становништва Србије и апсолутно увећање у периоду 1846–1910.⁴⁶⁶

Година	Број становника	Увећање	Увећање	Увећање
1846	915080	301268	438810	1996621
1866	1216348			
1874	1353890	/		
1884	1901736	1009965	/	
1910	2911701			

⁴⁶⁵ Руднички округ је тек 1902. године раздвојен у Руднички и Чачански. Било је неопходно прерачунати бројеве за оба. *Попис 1900, 1. део*, 500–586; 746–750; *Претходни резултати 1910*, 4–5.

⁴⁶⁶ Табела 1.1.1.

Стопе прираштаја у Србији су сходно званичним подацима биле веома високе. Захваљујући сачуваним, делом објављеним подацима виталне статистике, могуће је оквирно проценити и компоненте демографског раста – природни и механички прираштај. Званична статистика јесте објавила веома детаљне табеле, насловљене „насељавање“ и „исељавање“, које је требало да послуже за процену механичког прираштаја, али су оне потпуно неупотребљиве због карактера прикупљених информација.⁴⁶⁷

У могућности смо да израчунамо стопе природног прираштаја за читаву земљу у периоду 1846–1910. године, на темељу необјављених и објављених извора. За период до 1862. године је једино ограничење што се подаци односе искључиво на православну популацију. С обзиром на структуру становништва (преко 99 % православних) то у начелу не представља проблем јер резултате искривљује само минимално, односно у потпуно прихватљивим оквирима. Није тачно познато када је у 1846. години спроведен попис, али смо ипак уврстили у пројекцију и податке за ту годину, што делимично може да мало увећа природни прираштај (у минималној мери).

У поређењу са апсолутним прираштајем виде се одређене разлике. У периоду до 1866. године је разлику између природног и апсолутног прираштаја чинило оквирно 40.000 људи. До 1874. је то око 58.000 становника. У периоду 1884–1910. године разлику чини свега 20.000 људи. Укупна разлика је оквирно 420.000, од којих треба одбити 310.000 у новим областима (затечених 1879. године), што оставља оквирно 110.000 људи који представљају механички прираштај, односно досељеништво. Податак је делимично непрецизан, јер не узима у обзир и број одсељених, односно људи који су напустили Србију. Са те тачке гледишта је прилив становника, пре свега из Османског царства и из Аустроугарске, морао бити већи. Главни имиграциони таласи су, очигледно, већ прошли пре 1846. године.⁴⁶⁸ Занимљиво је и да се добијени резултат доста добро слаже са исказаним бројем људи који нису били рођени у Србији 1910. године.

Табела 1.1.14. Број рођених (крштених) и умрлих у Србији у периоду 1846–1910. године.⁴⁶⁹

Година	Број рођених (крштених)	Број умрлих	Природни прираштај	Природни прираштај		
1846	31747	19984	11763	262873	381857	1581141
1847	30592	17492	13100			
1848	35305	23607	11698			
1849	30448	28406	2042			
1850	35717	26652	9065			
1851	31458	21438	10020			
1852	38444	24015	14429			
1853	35897	33060	2837			
1854	33828	26654	7174			
1855	40479	23356	17123			

⁴⁶⁷ Подаци се уопште не односе на насељена или исељена лица, већ на прост збир људи који су прошли граничну контролу. Колико је та евиденција била прецизна, тешко је за проценити. Граничне контроле сасвим сигурно нису биле нарочито успешне у евидентирању прелазака у природи, на рекама и свугде где није било караула и званичних прелаза. Види: *Државопис 11*, 59–131; *СГКС 5*, 176.

⁴⁶⁸ Статистика показује знатно већи позитивни миграциони салдо у периоду 1842–1846. године. N. Delić, *Pôrodnost' a úmrtnost' v Srbsku 1842–1910 (=Pôrodnost' a úmrtnost')*, *Historická demografie* 42/1 (2018), 71, 77–78.

⁴⁶⁹ АС, МБ, 1846, бр. 661, 1847, бр. 421; МФ-П, 1845, ф. II, бр. 182; МПс-П, 1848, ф. V, бр. 399, 1855, ф. III, бр. 71, 1856, ф. V, бр. 36, 1857, ф. IV, бр. 30, 1858, ф. VI, бр. 54, 1860, ф. IV, бр. 605, 1862, ф. I, бр. 180, 1862, ф. III, бр. 547; ДС, 1852, бр. 1, 1852, бр. 2, 1852, бр. 3, 1852, бр. 376, (микрофилм број 157); ДС, 1853, бр. 409 (микрофилм број 176); ДС, 1854, бр. 262 (микрофилм број 186); *Државопис 8*, 114–115; *Два века развоја Србије*, 45, 49.

Сличну прегледну табелу објавили смо у чланку: N. Delić, *Pôrodnost' a úmrtnost'*, 77–78.

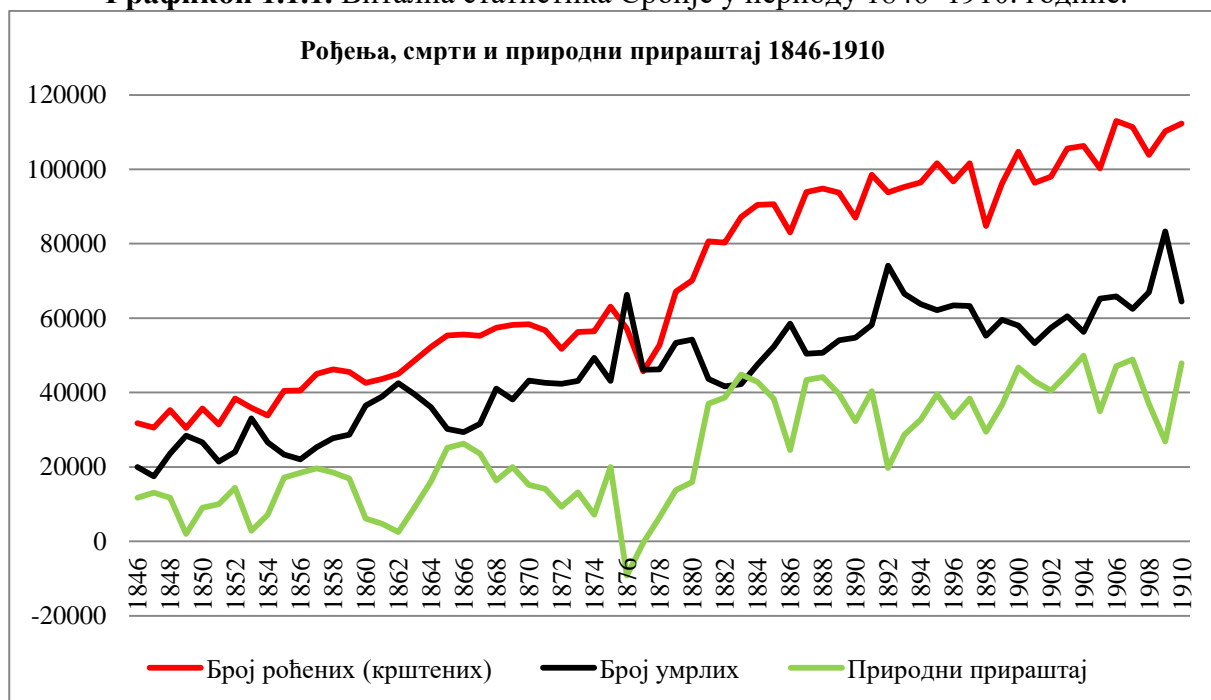

1856	40528	22052	18476			
1857	45032	25350	19682			
1858	46225	27707	18518			
1859	45568	28687	16881			
1860	42615	36492	6123			
1861	43628	38905	4723			
1862	45046	42545	2501			
1863	48645	39494	9151			
1864	52255	36102	16153			
1865	55372	30219	25153			
1866	55610	29349	26261			
1867	55239	31625	23614			
1868	57454	41036	16418			
1869	58186	38162	20024			
1870	58401	43256	15145			
1871	56750	42647	14103			
1872	51707	42386	9321			
1873	56311	43157	13154			
1874	56496	49291	7205			
1875	63076	43111	19965			
1876	57148	66316	-9168			
1877	45754	46173	-419			
1878	52735	46227	6508			
1879	67150	53390	13760			
1880	70167	54253	15914			
1881	80678	43645	37033			
1882	80274	41648	38626			
1883	87151	42263	44888			
1884	90441	47552	42889			
1885	90627	52313	38314			
1886	83091	58525	24566			
1887	93911	50481	43430			
1888	94865	50700	44165			
1889	93724	54093	39631			
1890	87020	54723	32297			
1891	98538	58149	40389			
1892	93833	74135	19698			
1893	95232	66568	28664			
1894	96488	63766	32722			
1895	101676	62184	39492			
1896	96752	63399	33353			
1897	101605	63237	38368			
1898	84789	55300	29489			
1899	96246	59548	36698			
1900	104772	58034	46738			
1901	96348	53274	43074			
1902	98000	57435	40565			
1903	105553	60494	45059			
1904	106259	56330	49929			
				989288		

1905	100242	65276	34966		
1906	112973	65851	47122		
1907	111340	62451	48889		
1908	103903	66924	36979		
1909	110195	83349	26846		
1910	112309	64464	47845		
Укупно	4579848	2998707	1581141		

Негативан прираштај је забележен само у ратним годинама 1876, 1877, што је и очекивано. Главну компоненту демографског раста, уколико занемаримо инкорпорацију нових области као механички прилив, чинио је природни прираштај. Лако је за уочити да су постојале и неуједначености у развоју броја рођених и умрлих. У графичком приказу је динамика јасна, као што је видљиво да је рат 1876/77. године природна прекретница због наглог повећања базног становништва а тиме и апсолутних бројева рођених и умрлих. Кривуља природног прираштаја је све само не праволинијска или са јасним усмерењем. Таква структура упућује на немирне прилике и својеврсну демографску крхкост становништва које је осетљиво на спољашне утицаје.

Графикон 1.1.1. Витална статистика Србије у периоду 1846–1910. године.⁴⁷⁰

Боље од кривуље апсолутних бројева виталне статистике служи процена стопа наталитета и морталитета. У том се случају виде веће осцилације у времену. Изненађујуће је да су стопе наталитета испрва биле ниже него у каснијем периоду од 50-тих година на даље. Од 60-тих година су константно изнад 40 ‰, и почињу да благо опадају тек на самом крају века. Нагли пад је забележен само током рата, иначе је ниво био веома стабилан. Кривуља морталитета је изузетно осцилирајућа, што директно упућује на нестабилне прилике. Осим стрмоглавог пада у време рата, што и јесте очекивано, има више мањих „понора“. Од отприлике 80-тих година је константно испод 30 ‰ што оставља простор за стабилан и висок природни прираштај. Упркос томе, класичних „маказа“ ипак нема. По многим аспектима се овај модел разликује од неких традиционалних европских модела демографског развоја у

⁴⁷⁰ Табела 1.1.14.

фази транзиције. Србија је заправо и даље била у периоду пре саме демографске транзиције (прва и друга фаза пре прелаза). Позитиван прираштај није остварен првенствено смањењем смртности, већ и високом родношћу која је имала чак и тенденцију раста, што је помало неубичајено. Са те тачке гледишта, овај модел више одговара ономе какав је уочен у преиндустријској фази у Мексику или Јапану, по чему је и добио име „мексичко-јапански“ тип транзиције.⁴⁷¹

Табела 1.1.15. Процењене стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у Србији у периоду 1846–1910. године.⁴⁷²

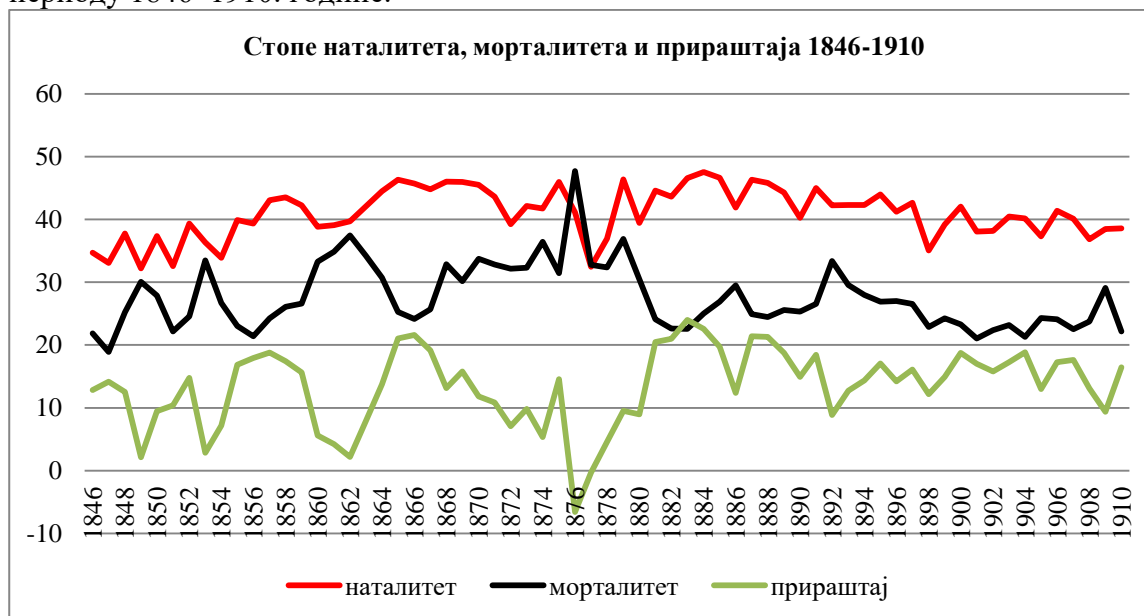
Година	Стопе у ‰		
	Наталитета	Морталитета	Природног прираштаја
1846	34.69	21.84	12.85
1847	33.07	18.91	14.16
1848	37.75	25.24	12.51
1849	32.20	30.04	2.16
1850	37.36	27.88	9.48
1851	32.55	22.18	10.37
1852	39.34	24.58	14.77
1853	36.34	33.46	2.87
1854	33.86	26.68	7.18
1855	39.91	23.03	16.88
1856	39.35	21.41	17.94
1857	43.06	24.24	18.82
1858	43.53	26.09	17.44
1859	42.26	26.60	15.66
1860	38.85	33.27	5.58
1861	39.09	34.86	4.23
1862	39.67	37.47	2.20
1863	42.11	34.19	7.92
1864	44.47	30.72	13.75
1865	46.31	25.28	21.04
1866	45.72	24.13	21.59
1867	44.81	25.65	19.16
1868	45.99	32.85	13.14
1869	45.95	30.14	15.81
1870	45.51	33.71	11.80
1871	43.63	32.79	10.84
1872	39.23	32.16	7.07
1873	42.15	32.31	9.85
1874	41.73	36.41	5.32
1875	45.97	31.42	14.55
1876	41.09	47.69	-6.59
1877	32.46	32.76	-0.30
1878	36.92	32.36	4.56
1879	46.39	36.88	9.51
1880	39.42	30.48	8.94

⁴⁷¹ Подробније види: N. Delić, *Pôrodnost' a úmrtnost'*, 75.

⁴⁷² За међупописне године је посебно израчунат број становника коришћењем исказаног геометријског прираштаја између два пописа. Табела 1.1.1; Табела 1.1.14.

1881	44.58	24.12	20.46
1882	43.63	22.64	20.99
1883	46.59	22.59	24.00
1884	47.56	25.00	22.55
1885	46.65	26.93	19.72
1886	41.86	29.49	12.38
1887	46.32	24.90	21.42
1888	45.80	24.48	21.32
1889	44.29	25.56	18.73
1890	40.25	25.31	14.94
1891	44.97	26.54	18.43
1892	42.25	33.38	8.87
1893	42.31	29.57	12.73
1894	42.29	27.95	14.34
1895	43.97	26.89	17.08
1896	41.21	27.01	14.21
1897	42.64	26.54	16.10
1898	35.05	22.86	12.19
1899	39.19	24.25	14.94
1900	42.03	23.28	18.75
1901	38.07	21.05	17.02
1902	38.14	22.36	15.79
1903	40.47	23.19	17.28
1904	40.13	21.27	18.86
1905	37.29	24.28	13.01
1906	41.36	24.11	17.25
1907	40.12	22.50	17.62
1908	36.84	23.73	13.11
1909	38.46	29.09	9.37
1910	38.57	22.14	16.43

Графикон 1.1.2. Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у Србији у периоду 1846–1910. године.⁴⁷³

Узимајући у обзир регионалне разлике, статистика не допушта да се саставе прецизни прегледи за читав период пошто су управне области округа мењале границе на начин да са расположивим подацима није могуће рекомбинацијом истих доћи до жељеног резултата. У неким случајевима је могуће саставити парцијалне прегледе. За период до 1866. године смо установили да је прираштај био изузетно висок пре свега на југу, у Алексиначком и Књажевачком округу. Један је део Крушевачког округа пребачен у Алексиначки 1859. године, тако да је могуће спојити их у једну целину и упоредити.

Табела 1.1.16. Број рођених (крштених) и умрлих у Алексиначком и Крушевачком округу у периоду 1846–1866. године.⁴⁷⁴

Година	Број рођених (крштених)	Број умрлих	Природни прираштај
1846	3021	1837	1184
1847	2720	1402	1318
1848	3189	1753	1436
1849	2550	2049	501
1850	3316	1778	1538
1851	2723	1548	1175
1852	3606	1757	1849
1853	3433	2473	960
1854	3131	2034	1097
1855	3505	1893	1612
1856	3205	1457	1748
1857	4136	1922	2214
1858	3817	2192	1625
1859	3789	2503	1286

⁴⁷³ Табела 1.1.15.

⁴⁷⁴ АС, МБ, 1846, бр. 661, 1847, бр. 421; МФ-П, 1845, ф. II, бр. 182; МПс-П, 1848, ф. V, бр. 399, 1855, ф. III, бр. 71, 1856, ф. V, бр. 36, 1857, ф. IV, бр. 30, 1858, ф. VI, бр. 54, 1860, ф. IV, бр. 605, 1862, ф. I, бр. 180, 1862, ф. III, бр. 547; ДС, 1852, бр. 1, 1852, бр. 2, 1852, бр. 3, 1852, бр. 376, (микрофилм број 157); ДС, 1853, бр. 409 (микрофилм број 176); ДС, 1854, бр. 262 (микрофилм број 186); *Државотис* 8, 114–115.

1860	3794	2773	1021
1861	4053	3022	1031
1862	4075	3833	242
1863	4539	2949	1590
1864	4770	2964	1806
1865	5140	2767	2373
1866	5413	2396	3017
Укупно	77925	47302	30623

Према пописним подацима, у оба округа је у периоду 1846–1866. године становништво порасло за 37.813 људи.⁴⁷⁵ Сходно таквим резултатима, отприлике 7.000–8.000 у наведеним окрузима је било „вишак“, односно представљају механички прираштај (досељенике). То је чинило око петину укупног прираштаја.

На подручју Књажевачког округа, чије се границе у датом периоду највероватније нису значајније мењале, иста процедура даје скромнији резултат досељеништва.

Табела 1.1.17. Број рођених (крштених) и умрлих у Књажевачком округу у периоду 1846–1866. године.⁴⁷⁶

Година	Број рођених (крштених)	Број умрлих	Природни прираштај
1846	1293	587	706
1847	1086	430	656
1848	1102	493	609
1849	1337	675	662
1850	1447	733	714
1851	1195	557	638
1852	1473	672	801
1853	1459	967	492
1854	1401	611	790
1855	1554	874	680
1856	1715	710	1005
1857	1877	700	1177
1858	1806	682	1124
1859	1815	724	1091
1860	1904	976	928
1861	2045	1092	953
1862	1932	1357	575
1863	1970	1027	943
1864	1989	1257	732
1865	2383	1119	1264
1866	2317	1095	1222
Укупно	35100	17338	17762

Према пописима је апсолутни прираштај у истом периоду износио скоро 20.000 људи.⁴⁷⁷ Досељеници су, дакле, чинили око 2.500 лица у наведеном периоду, односно нешто преко 10 %.

⁴⁷⁵ Табела 1.1.6.

⁴⁷⁶ АС, МБ, 1846, бр. 661, 1847, бр. 421; МФ-П, 1845, ф. II, бр. 182; МПс-П, 1848, ф. V, бр. 399, 1855, ф. III, бр. 71, 1856, ф. V, бр. 36, 1857, ф. IV, бр. 30, 1858, ф. VI, бр. 54, 1860, ф. IV, бр. 605, 1862, ф. I, бр. 180, 1862, ф. III, бр. 547; ДС, 1852, бр. 1, 1852, бр. 2, 1852, бр. 3, 1852, бр. 376, (микрофилм број 157); ДС, 1853, бр. 409 (микрофилм број 176); ДС, 1854, бр. 262 (микрофилм број 186); *Државотис* 8, 114–115.

Развој у Смедеревском округу је у истом периоду исказао апсолутни раст становништва од 18.829 лица, од чега је на природни прираштај отпадало 13.469. Механички прираштај, односно досељеништво је чинило 5.360 људи. Имиграција је учествовала са чак 28,47 % у апсолутном прираштају.⁴⁷⁸

У периоду до 1880. године, уследиле су крупније промене у територијалном опсегу и у управној подели земље. По питању демографских показатеља се у начелу ништа није променило, осим што је увећан прираштај у Шабачком округу захваљујући паду морталитета. Стопе наталитета и морталитета су биле највише у северо-западним деловима земље (Шабачки, Београдски и Смедеревски, делимично и Ваљевски) док су најниже стопе биле на југо-западу (Ужички, Црноречки и Чачански).⁴⁷⁹ Природни прираштај, међутим, није пратио исти шаблон. Највише стопе природног прираштаја су остварене и даље у Алексиначком, Књажевачком а делимично и Смедеревском округу. У поменутиим окрузима су стопе наталитета биле високе, али не и највише, а морталитета ниске, али не и најниже. На такав начин су створене погодне прилике за солидан прираштај. У северним деловима, у Шабачком, Ваљевском округу или у Београду, природни прираштај је био минималан, у главном граду и негативан (због специфичности урбане средине). Занимљиво је да је материјално стање становништва у начелу искључено као узрочник различитих стопа, пре свега морталитета.⁴⁸⁰ Индикативно је, мада не и са доказном снагом, да су високе стопе наталитета и морталитета, по структури одлике старог демографског режима, карактеристичне за север Србије у непосредном суседству Војне крајине. Крајишке области су, такође, током 50-тих и 60-тих година 19. века и даље биле у старом режиму. Утицај суседне области на репродуктивно понашање у северним окрузима Србије потребно је још детаљно испитати, али је неспорно да је део становништва у поменутиим српским окрузима био родбински везан за крајишке фамилије. Истовремено, без обзира што прираштај није био претерано висок, породице, или задруге, на истом подручју су биле велике, најбројније у Србији. То је посредни доказ да је у северним деловима Србије био на снази не само другачији демографски режим, већ и концепт породичног живота.

Период после 1880. године је изузетно тешко за испратити узимајући у обзир велике промене у управној организацији земље. Уколико се Србија подели на веће географске целине, сталне рајоне, могуће је доста добро сагледати регионалне разлике. У периоду 1880–1910. године је општи тренд смањење стопа наталитета и морталитета, као што је и исказано за читаву земљу. У начелу, то означава почетак следеће фазе пред саму транзицију. Изузетак, међутим, представљају области на југу (Топлица и Ибар), што сведочи о нешто другачијем моделу, односно различитој фази демографског развоја у којој су се те области налазиле. Без обзира на смањења општих стопа, оне су и пред Први светски рат биле на веома високом нивоу, што сведочи о томе да ће до праве демографске транзиције на нови режим доћи тек касније.

Табела 1.1.18. Процењене стопе наталитета и морталитета у Србији према сталним рејонима у периоду 1880–1910. године.⁴⁸¹

Рејон	Стопе у % у периоду			
	1880–1890		1901–1910	
	Наталитета	Морталитета	Наталитета	Морталитета
Подунавски	50.5	26.2	39.5	20.3
Подриње	49.1	28.5	41.7	25.0

⁴⁷⁷ Табела 1.1.6.

⁴⁷⁸ За детаљне податке види Н. Делић, *Кретање становништва*, 507–515.

⁴⁷⁹ А. Вулетић, *Природно кретање становништва Србије*, 214.

⁴⁸⁰ Подробније видети у студији: В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарџић, *Наличја модернизације*, 207–218.

⁴⁸¹ Републички завод за статистику је уз помоћ одређивања мањих региона на простору Србије и компликованих математичких операција, саставио оквирни преглед стопа наталитета и морталитета. Табела преузета из: *Природно кретање становништва Србије*, 21–23.

Колубара	48.5	27.4	40.7	24.3
Поморавље	47.6	27.0	39.1	21.4
Крајина	46.8	30.4	37.1	23.4
Расина	46.5	26.0	42.1	23.8
Крагујевачки крај	46.0	24.0	38.1	21.1
Лесковачки крај	45.8	26.7	44.0	25.7
Нишава	45.2	25.5	49.4	23.9
Нишки крај	44.4	24.9	38.2	24.5
Млава	42.9	23.9	33.3	19.8
Тимок	41.8	24.7	29.2	18.7
Врањски крај	41.7	23.7	37.6	23.1
Ужички крај	40.2	23.6	38.7	25.2
Топлица	38.9	21.6	47.3	29.0
Ибар	35.4	22.0	38.1	25.1

Пад општег морталитета на почетку 20. века је био праћен веома важном појавом – падом морталитета деце до прве године живота.

Табела 1.1.19. Морталитет деце до навршене прве године живота у Србији у периоду 1880–1910. године.⁴⁸²

Година	Стопа морталитета – на 1000 живорођене деце
1880	174
1890	146
1900	150
1910	139

Пад морталитета новорођенчади је, међутим, био приметан пре свега у односу на број живорођене деце. Смртност деце до 5 година је и даље била изузетно висока. Скоро половина смрти у Србији је отпадала на децу до наведене доби. Уз такву структуру смртности, већи број деце по породици је представљао логичну компензацију очекиваних „губитака“..

Табела 1.1.20. Структура општег морталитета према старосним групама у Србији у периоду 1888–1910. године.⁴⁸³

Старосна група (навршене године живота) ⁴⁸⁴	Удео у укупном морталитету у % (годишњи просек) у периоду		
	1888–1890	1897–1899	1909–1910
До 1 године	25.3	25.4	24.1
1	9.5	9.6	9.5
2–4	11.2	12.4	11.4
5–9	5.7	6.6	6.5
10–14	2.9	3.5	3.8
15–39	19.8	17.5	19
40–59	13.5	13	12.2
Изнад 60	12	12.1	13.6
0–4	46	47.4	45

⁴⁸² Државотис 12, ЛШ; СКС 19, XXV; СГКС 5, 114; СГКС 13, 91–92, 118–120.

⁴⁸³ Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 152–156.

⁴⁸⁴ Старосне групе су поређане до навршене године живота. Ознака 2–4 тако означава лица од започетог другог рођендана до дана пред пети рођендан.

Висок природни прираштај је био резултат високих стопа наталитета који су компензовали високе стопе морталитета, пре свега деце. Због такве структуре, просечна доб при смрти се повећавала спорим темпом. Просечна старост при смрти је 1888. године износила свега 22,12 година, а 1910. 24,73. У међувремену, просек је знатно варирао из године у годину.⁴⁸⁵

Ниске стопе наталитета и морталитета за Топлицу, посебно у ранијем периоду, не кореспондују сасвим са исказаним апсолутним прираштајем на том подручју. После ослобођења се у ову област населио огроман број људи из других делова Србије. Према сачуваним изворима, на попису 1879. године, чак 47,1 % свих породица у Топличком округу су чинили досељеници. Насељавања је било и у Врањском округу на југу или, у мањем обиму, у Подринском и Шабачком на западу земље.⁴⁸⁶

Да би се мало боље сагледала ова проблематика, потребно је подробније анализирати податке из периода 1884–1890. године. На попису 1884. године се, на жалост, није испитивало место рођења пописаних лица а и сам попис је био усмерен ка правном становништву. У кратком периоду 1884–1890. се становништво земље увећало за 13,68 %. Најбржи раст је био управо у Топлици, уз градове Београд и Ниш. Најмањи раст је, већ традиционално, забележен на југо-западу (Ужице и Црна Река) и истоку (Крајина) земље.

Табела 1.1.21. Развој становништва Србије у периоду 1884–1890. године (управни систем из 1890).⁴⁸⁷

Округ	Број становника ⁴⁸⁸		Увећање		Стопа годишњег геометријског прираштаја у %
	1884	1890	Апсолутни број	У %	
Ваљевски	100606	114517	13911	13.83	21.82
Врањски	128103	149282	21179	16.53	25.83
Крагујевачки	122144	140661	18517	15.16	23.80
Крајински	83549	91572	8023	9.60	15.40
Крушевачки	129081	149554	20473	15.86	24.84
Моравски	141200	160191	18991	13.45	21.25
Пиротски	109413	120585	11172	10.21	16.34
Подрински	157425	176533	19108	12.14	19.28
Подунавски	180371	206966	26595	14.74	23.19
Пожаревачки	184122	205029	20907	11.35	18.09
Руднички	138039	151695	13656	9.89	15.85
Тимочки	83870	92762	8892	10.60	16.94
Топлички	99546	121382	21836	21.94	33.61
Ужички	128526	137542	9016	7.01	11.36
Црноречки	64080	69564	5484	8.56	13.78
Град Београд	35483	54249	18766	52.89	73.32
Град Ниш	16178	19877	3699	22.86	34.91
Укупно	1901736	2161961	260225	13.68	21.60

У исто време је природним прираштајем Србија добила 222.403 становника.⁴⁸⁹ То значи да је, у теорији, механички прираштај представљало 37.822 људи. Досељеништво је

⁴⁸⁵ Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 162.

⁴⁸⁶ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 135–141.

⁴⁸⁷ *Попис 1890*, XXXVII.

⁴⁸⁸ За 1884. годину се наводи правно домицилно становништво а за 1890. присутно (фактичко). Разлике су минималне.

⁴⁸⁹ Према Табела 1.1.14.

највероватније било и нешто веће, пошто је попис из 1884. године бележио правно становништво, које је у принципу веће од фактичког.

Гледано на округе у границама до 1878. године и на „нове“, добија се јасна слика убрзанијег досељавања на нова подручја него у стара.

Табела 1.1.22. Прираштај у старим и новим окрузима Србије у периоду 1884–1890. године.⁴⁹⁰

Окрузи	Апсолутни прираштај 1884–1890	Природни прираштај	Механички прираштај	Удео механичког прираштаја у становништву 1890	Годишњи прираштај у %
Стари (до 1878)	202339	181199	21140	1.21	2.18
Нови	57886	41204	16682	4.06	2.73

Досељавање је могуће испратити и кроз статистику места рођења пописаних становника. Сходно резултатима се види да је у старим окрузима највећи број досељеника из иностранства долазио у градове. У новим крајевима је управо супротно, што је директна последица колонизацијског процеса који је подразумевао насељавање „на земљу“. Генерално гледано, скоро сваки десети становник у новим крајевима 1890. године није био родом из Србије.

Табела 1.1.23. Структура становништва Србије према месту рођења 1890. године.⁴⁹¹

Окрузи	Вароши		Села	
	Рођени у			
	Србији	иностранству	Србији	иностранству
Стари (до 1878)	183523	39157	1511540	16615
У %	82.42	17.58	98.91	1.09
Нови	59057	4729	318000	29340
У %	92.59	7.41	91.55	8.45

Досељавање у Топлицу и нове крајеве није текло само из иностранства, односно са простора Османског царства, већ и интерно. У Топличком округу је 1890. године 18,63 % сеоских становника рођених у Србији живело ван места рођења, односно били су досељеници из другог дела округа или Србије. Други по реду је био Врањски округ са 14,63 %. Просек Србије је био 10,45 %. Статистика је, на жалост, пропустила да посебно забележи рођене ван округа што би омогућило лакши увид у интерне миграције.⁴⁹²

На истом је попису у читавој земљи пронађено укупно 89.841 присутних становника који нису рођени у Србији. По уделу у укупном присутном становништву, досељеници из иностранства су чинили највећи контингент у градовима Београд и Ниш, што је разумљиво с обзиром на карактер тих досељавања (трговина, државна служба итд.). гледано на округе, Топлички је убедљиво предњачио по уделу досељеника из иностранства, а праћен је Врањским. Ови подаци додатно потврђују претходно изнето, да су се у нове округе на југу досељавали како становници из старих округа, али тако и из иностранства. У овом случају су то свакако били Срби православне вере избегли из Османског царства.

⁴⁹⁰ Попис 1890, XXXVII.

⁴⁹¹ Попис 1890, XL.

⁴⁹² Попис 1890, XLI.

Табела 1.1.24. Структура присутног становништва округа Србије према месту рођења 1890. године.⁴⁹³

Округ	Број становника			Удео у %	
	1890	Рођених у Србији	Рођених у иностранству	Рођених у Србији	Рођених у иностранству
Ваљевски	114517	110499	4018	96.49	3.51
Врањски	149282	138760	10522	92.95	7.05
Крагујевачки	140661	137372	3289	97.66	2.34
Крајински	91572	88768	2804	96.94	3.06
Крушевачки	149554	147497	2057	98.62	1.38
Моравски	160191	158038	2153	98.66	1.34
Пиротски	120585	119725	860	99.29	0.71
Подрински	176533	170691	5842	96.69	3.31
Подунавски	206966	201182	5784	97.21	2.79
Пожаревачки	205029	202272	2757	98.66	1.34
Руднички	151695	148694	3001	98.02	1.98
Тимочки	92762	92401	361	99.61	0.39
Топлички	121382	100521	20861	82.81	17.19
Ужички	137542	134209	3333	97.58	2.42
Црноречки	69564	69045	519	99.25	0.75
Град Београд	54249	34395	19854	63.40	36.60
Град Ниш	19877	18051	1826	90.81	9.19
Укупно	2161961	2072120	89841	95.84	4.16

Пописивачи су доста помно пописали и порекло досељеника, односно број људи рођених у иностранству. Одабиром главних категорија (региона) приметно је да је највећи удео у укупном корпусу досељеника отпадао на становнике рођене у некој области Османског царства. Оквирно $\frac{1}{4}$ је потицала из Угарске. Број досељеника из Аустрије или Хрватске и Славоније је био веома мали. Топлички округ, заједно са Врањским, исказују врло јасно тенденцију насељавања становника из других делова Османског царства. Оквирно $\frac{1}{8}$ становништва у Топличком округу је била директно родом из неког другог дела поменуте империје. С обзиром на то да је попис спроведен читавих 12 година после ослобођења, а потомство имиграната је већ забележено као рођено у Србији, те су и многе придошлице у међувремену преминуле, може се само нагађати колики је заправо овај миграциони талас имао утицаја на демографски опоравак округа.

Табела 1.1.25. Структура присутног становништва округа Србије 1890. године према региону рођења (одабране категорије).⁴⁹⁴

Округ	Удео у становништву у %							
	Рођених у Србији	Рођених у иностранству из						
		Укупно	Турске	Старе Србије	Македоније	Угарске	Црне Горе	Осталих региона
Ваљевски	96.49	3.51	0.08	0.16	0.008	1.18	0.24	1.842
Врањски	92.95	7.05	4.23	0.34	0.01	0.11	1.62	0.74
Крагујевачки	97.66	2.34	0.74	0.53	0.01	0.39	0.16	0.51
Крајински	96.94	3.06	0.23	0.17	0.13	1.06	0.24	1.23
Крушевачки	98.62	1.38	0.50	0.27	0.03	0.11	0.24	0.23
Моравски	98.66	1.34	0.25	0.10	0.01	0.43	0.11	0.44

⁴⁹³ Попис 1890, 90–95.

⁴⁹⁴ Попис 1890, 90–95.

Пиротски	99.29	0.71	0.08	0.03	0.02	0.09	0.02	0.47
Подрински	96.69	3.31	0.08	0.04	0.007	1.3	0.04	1.843
Подунавски	97.21	2.79	0.51	0.13	0.04	1.17	0.10	0.84
Пожаревачки	98.66	1.34	0.20	0.07	0.004	0.74	0.01	0.316
Руднички	98.02	1.98	1.07	0.45	0.01	0.13	0.08	0.24
Тимочки	99.61	0.39	0.04	0.02	0	0.05	0.13	0.15
Топлички	82.81	17.19	9.71	3.51	0.01	0.31	2.12	1.53
Ужички	97.58	2.42	1.11	0.17	0.001	0.04	0.15	0.949
Црноречки	99.25	0.75	0.05	0.03	0.02	0.18	0.03	0.44
Град Београд	63.40	36.60	2.29	2.59	0.28	21.52	0.43	9.49
Град Ниш	90.81	9.19	1.96	0.71	0.05	3.10	0.27	3.1
Укупно	95.84	4.16	1.26	0.44	0.03	1.06	0.34	1.03

На попису 1895. године су становници разврстани само по томе да ли су рођени у Србији или у другој држави. Петнаест година касније, на попису 1910. године, прикупљени су знатно квалитетнији подаци према којим је могуће сагледати и досељавање међу окрузима. То је, међутим, већ период пуне 32 године након ослобођења, тако да није у пуној мери релевантан за сагледавање миграција од старих ка новим окрузима, али је добар индикатор оквирних тенденција унутардржавног миграционог кретања у периоду 1878–1910. године. Статистика која бележи само пребивалиште ван општине рођења није поуздан индикатор, пошто је таквих било и на релацији село–село, уколико би оно суседно се налазило у другој општини. Таквих је у Србији било 338.156, односно 11,61 % од укупног становништва. Са друге стране, пресељење у други округ већ представља озбиљну миграцију, која подразумева и промену околине, односно планирано насељавање у мање познатом окружењу. У читавој Србији је 1910. године свега 140.657 људи регистровано да живи у другом округу него у којем је рођено. То је представљало 4,83 % становништва Србије. Забележене су и у том погледу веће регионалне разлике. Највише становника родом из других округа је пописано у Топличком округу (11.206; 10,17 %). Сваки десети становник Топличког округа није био родом из њега, не рачунајући рођене у иностранству. Слично, висок удео је забележен у Нишком (11.693; 5,88 %) и у Врањском 13.460; 5,32 %) округу. Високог удела је било и у Ваљевском (8.720; 5,53 %), Крагујевачком (10.810; 5,72 %), Моравском округу (12.770; 6,42 %). Специфичан случај је био град Београд. У престоници је живело 35.318 људи родом из другог округа, односно 39,30 % становништва.⁴⁹⁵

Узимајући у обзир претходно изнето, повећање стопа наталитета и морталитета у Топлици крајем 19. и почетком 20. века, чине се као последица досељеничког процеса. Да ли је постојала разлика у броју деце староседелачких и придошлих породица, на темељу статистике није могуће утврдити, али сматрамо да је то веома реална могућност. Нови становници су са собом доносили не само имовину, већ и културолошке обрасце из завичаја.

Србија је у Балканским ратовима 1912–1913. године додатно увећана за области Старе Србије. Власти су спровеле делимичан попис становништва на тим просторима у периоду фебруар–март 1913. године. Резултате према необјављеним и објављеним изворима је публикувао и анализирао историчар Милош Јагодић. Попис није сачуван у целини, што отежава његово коришћење и тумачење. Према најранијим подацима, који не садрже тачну поделу по вероисповестима или по матерњем језику, на територији нових области је пописано 1.666.178 људи. У извештајима, насталим неколико месеци касније, на пролеће 1913. године, дата је већ и прецизнија подела становништва по вери и националности.

⁴⁹⁵ Претходни резултати 1910, 4–5.

Података за Штипски округ нема, а у детаљним прегледима недостају делови одређених округа.⁴⁹⁶

Табела 1.1.26. Становништво нових округа Србије 1913. године (према сумарном извештају).⁴⁹⁷

Округ	Број становника	Удео српских кућа у укупном броју у % ⁴⁹⁸
Пљевља	62601	49.0
Нови Пазар	133401	30.5
Приштина	239386	20.6
Призрен	227592	-
Тетово	157248	35.5
Скопље	153293	-
Куманово	166939	34.5
Кавадарци	97763	23.8
Дебар	82476	25.3
Битољ	345479	-
Укупно	1666178	-

Према појединачним извештајима који су настали нешто касније, наводи се у рубрикама занимљива верско-етничко-језичка структура становништва. Података за Скопски округ има само за Качанички срез а за Кавадарски сасвим недостају, тако да нису укључени у табелу. Знатне су разлике за Новопазарски и Битољски округ по укупном броју становника, и није нам познато како је дошло до таквих несугласности. Потребно је напоменути и чињеницу да је Милорад Вујичић, инспектор полиције нових области, и састављач табеларног прегледа пописа, у свом објављеном делу навео да је на истом попису пронађено свега 1.481.614 становника. До промене је делом дошло због тога што он у књизи наводи области према новој управи и након дефинитивног разграничења 1914. године.⁴⁹⁹ Чини се да је разлика од скоро 200.000 људи ипак превелика, и да је можда у питању додатно испитивање стања на терену, односно ревизија пописа. То би објаснило и смањење броја становника у Новопазарском (Митровачки срез) и Битољском (Прилепски срез) округу. Према појединачним прегледима је уочљиво повећање удела Срба у становништву, што можда упућује како на преквалификацију затеченог становништва, али и на иселјавање дела муслимана.

Од значаја је и сама класификација становништва. Подаци о Србима муслиманима, односно муслиманима српског матерњег језика, сведоче о компликованости националне идентификације према савременом моделу. Сама употреба комбинованих појмова „Срби муслимани“ или „муслимани српског језика“ подсећа на концепт националне идентификације какав су неговали и аустроугарски извештачи са ових простора у 19. веку. У статистикама аустроугарске провенијенције са подручја бившег Новопазарског санџака је то било устаљена пракса и почетком 20, док је у околини Призрена (са Ђаковицом и Љумом) то био случај у последњим деценијама 19. века. Један део становништва је експлицитно називан Србима муслиманске вере. Њихов се број знатно увећао после 1877. године, што упућује на то да се можда радило делом о људима који су напустили ослобођене области или окупирану

⁴⁹⁶ Први попис садржи број становника према полу, а национална структура је представљена према броју кућа. Познији извештаји детаљније информишу о броју становника по вери и националности. Нјавероватније су настали на темељу изгубљених детаљних прегледа по срезовима и окрузима. М. Јагодић, *Нови крајеви*, 115–132.

⁴⁹⁷ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 117–119.

⁴⁹⁸ Податак је наведен у табели као илустративан. У познијим извештајима је презентована национална структура подробније, према становницима.

⁴⁹⁹ Опширно у тексту и напоменама: М. Јагодић, *Нови крајеви*, 115–132.

Босну и Херцеговину.⁵⁰⁰ Објективна осећања или перцепција националности муслиманског становништва на овим подручјима предмет је многобројних контроверзи. Према неким изворима, муслимани у Пљеваљском и Новопазарском округу су у време Балканских ратова већ добрим делом истицали свој турски идентитет као доминантан, односно исказивали повезаност својег колективитета са Османским царством као државом.⁵⁰¹ Улога вероисповести у изградњи модерних националних идентитета на Балкану у 19. веку је неспорна, али је динамика тог процеса готово несагледива, посебно када је у питању статистика.

Табела 1.1.27. Структура становништва нових округа Србије (одабране категорије) у пролеће 1913. године (појединачни извештаји).⁵⁰²

Округ	Становника према националности/матерњем језику и вери – удео у %												Укупно
	Срба		Муслимана српског језика		Турци		Албанци		Православних		Муслимана		
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	
Пљевља	34622	55.4	27927	44.6									62549
Нови Пазар	41053	40.2	55930	54.8			4905	4.8					102140
Приштина	47052	19.6			19683	8.2	159619	66.5	49482	20.6	186172	77.5	240209
Призрен	33443	14.7	49185 ⁵⁰³	21.6	23748	10.4	116740	51.3					227425
Тетово ⁵⁰⁴	53740				18440		65070						157652
Скопље													
Куманово ⁵⁰⁵									125000	73.5	45000	26.5	170000
Кавадарци													
Дебар	23108	28			16892	20.5	42477 ⁵⁰⁶	51.5					82477
Битољ ⁵⁰⁷									198577	68.2	92405	31.8	290982
Укупно	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Узимајући у обзир попис из 1910. године, према којем је Србија имала око 2.910.000 становника, и податка о непуних 1,5 милиона у новим областима 1914. године, може се оправдано проценити да је Србија у Први светски рат ушла са близу 4,5 милиона становника, односно 5 пута више него 1846. године.

Старосна структура становништва је испитивана у више наврата у периоду 1890–1900. године. Старост пописаних је бележена и раније, али само парцијално и ти подаци никада нису сређени и објављени како доликује.⁵⁰⁸ Резултати са самог краја 19. века јасно показују да је становништво Србије било изузетно младо. Уколико се почетна граница за продуктиван рад постави на 15. години живота, испада да је, уз старије од 60, готово половина становништва била ван оквира радног века. Најпродуктивнија старосна група у распону од 15 до 40 година је чинила непуних 40 % становништва. Упркос томе што се на радни

⁵⁰⁰ Види у делу о становништву у Османском царству. Табела 1.2.101, 1.2.102, 1.2.129. и 1.2.136.

⁵⁰¹ Начелник Новопазарског округа (М. Петровић), је чак сматрао да је неопходна верска конверзија како би се остварио српски идентитет муслимана. М. Јагодић, *Нови крајеви*, 139.

⁵⁰² Због прегледности смо морали да упростимо табеле одабиром рубрика. Нису наведени подаци за Роме, Грке, Влахе, Цинцаре, Черкезе и Јевреје, пошто је њихов број био релативно мали. Исто вреди и за католике као верску заједницу. Њихов је број, међутим, сабран у збир укупног становништва. М. Јагодић, *Нови крајеви*, 124–131.

⁵⁰³ У изворима Срби муслимани. Види: М. Јагодић, *Нови крајеви*, 129 (напомена бр. 327).

⁵⁰⁴ Подаци по категоријама без града и среза Тетово за који недостају подаци. Збир је комплетан.

⁵⁰⁵ Апроксимативно.

⁵⁰⁶ Међу њима и албанизовани Срби. Види: М. Јагодић, *Нови крајеви*, 130 (напомена број 330).

⁵⁰⁷ Апроксимативно.

⁵⁰⁸ *Попис 1890*, ЛП.

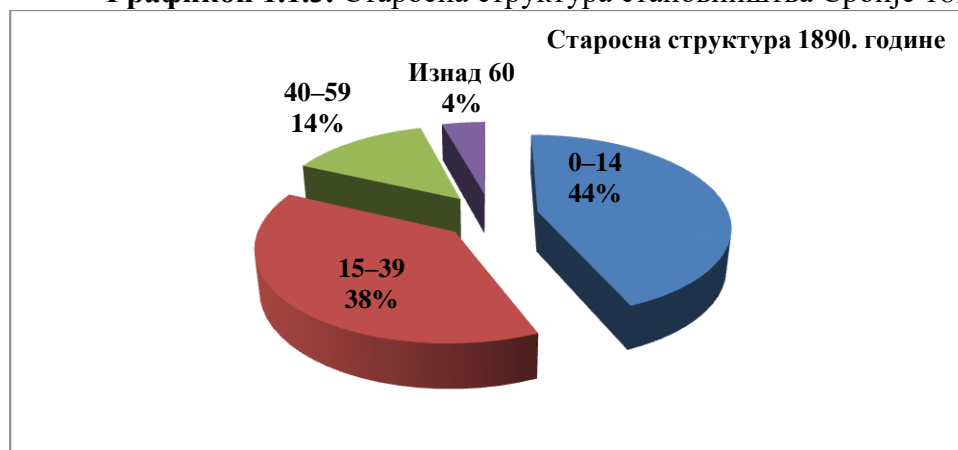
допринос не може гледати сувише поједностављено, у грубим оквирима се може констатовати да је једна половина становништва издржавала другу, што представља знатно оптерећење по питању ефикасности рада и инвестиционих могућности појединца и породица.

Табела 1.1.28. Старосна структура становништва Србије 1890. и 1900. године.⁵⁰⁹

Старосна група (навршене године живота) ⁵¹⁰	Удео у Укупном становништву у %	
	1890	1900
До 5	18.20	16.3
5–9	14.54	13.3
10–14	10.75	12.3
15–39	38.02	39.5
40–59	13.74	14.3
Изнад 60	4.29	4.4
0–14	43.49	41.9

Графички је старосна структура становништва боље видљивија уколико се групише у главне групе.

Графикон 1.1.3. Старосна структура становништва Србије 1890. године.⁵¹¹

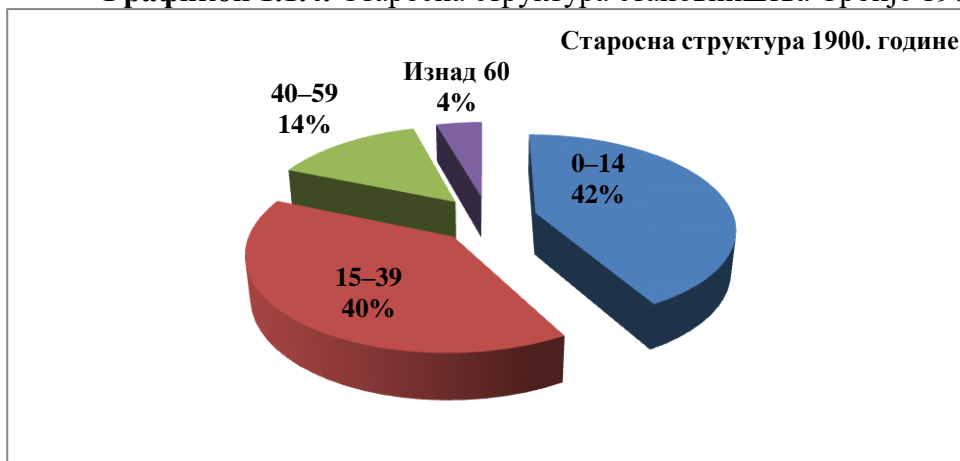

⁵⁰⁹ *Попис 1890*, LIV; Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 114.

⁵¹⁰ Старосне групе су поређане до навршене године живота. Ознака 5–9 тако означава лица од петог рођендана до дана пред десети рођендан.

⁵¹¹ Табела 1.1.28.

Графикон 1.1.4. Старосна структура становништва Србије 1900. године.⁵¹²

Становништво Србије је од 1846. године па све до Првог светског рата енормно увећано, чак пет пута. Упркос значајним територијалним проширењима као и непрестаном приливу досељеника, главну компоненту раста је чинио природни прираштај. Изузетак по том питању делимично представљају нови окрузи припојени 1878. и 1912/13. године. Са тачке гледишта етничке припадности, исказане у овом случају кроз пријављени матерњи језик, становништво се временом хомогенизовало. То сведочи не само о утицају прираштаја на развој српског становништва, већ и о асимилационој снази већинске популације. Демографски је Србија тек постепено прелазила у фазу транзиције, која до Првог светског рата још није била окончана. Модел транзиције исказивао је неке неуобичајене карактеристике, које више одговарају мексичко-јапанском типу, него класичном европском. Стопе наталитета и морталитета су 50-тих година почеле да расту, што није очекивани развојни пут ових индекса. До пада стопа долази тек у позном 19. веку, али без појаве класичних малтузијанских маказа. Регионалне разлике су биле велике, јасно раздвајајући северне (са високим), јужне и југо-западне (са ниским) стопама. Високе стопе општег наталитета и морталитета су праћене и константно високом смртношћу деце. Србија по томе није била никакав изузетак у региону, али је заостајала за западном Европом неколико деценија по фази демографске транзиције и режима.

⁵¹² Табела 1.1.28.

Османско царство

Проблематика османске статистике, потешкоће са количином и квалитетом расположивих података, описани су у већој мери у поглављима о статистичким изворима као и идентификацији и класификацији становништва. Како би, међутим, коришћење и тумачење представљених табела било једноставније, неопходно је и у овом поглављу се додатно осврнути на специфичне карактеристике појединих извора. Узимајући у обзир сложеност и конфузност османске статистике, спроведене су одређене корекције у датирању, сумарницима и пописним категоријама појединих извора које су детаљније објашњене у тексту. Све претходно наведено је морало резултовати нежељеним, али свакако неопходним већим обимом ове секције потпоглавља. За разлику од других просторних целина које смо обрадили у раду, за области бившег Османског царства није могуће представити штуре податке и анализе истих у сажетој форми на квалитетан и сврсисходан начин. Стање истражености османских демографских извора је, на жалост, још увек у почетним фазама, те је и даље немогуће одвојити процену квалитета изворника, односно критику истог, од процеса употребе података за статистичке анализе и њиховог тумачења. За највећи број познатих извора недостају елементарни подаци на темељу којих се дефинитивно могу утврдити њихове најбитније карактеристике, попут тачног простора, времена и категорија на које се односе. Истраживачи су још у 19. веку константно упозоравали на сумњив квалитет османске статистике. Често контрадикторни подаци из разних извора нису дозвољавали да се доноси суд о демографским процесима на кохерентан начин. Решење овог проблема се најчешће сводило на штуро навођење података без детаљнијих анализа, или на покушаје да се употребом што већег броја извора реконструише како-таква општа слика о главним демографским процесима. У настојању да дођемо до што квалитетнијих закључака, излаз смо пронашли у анализи већег броја извора разне провенијенције и у њиховом међусобном поређењу, пратећи при томе стриктно хронолошки ред. Тако смо вршили унакрсну проверу и процену квалитета појединих извора истовремено са статистичком анализом података и утврђивањем уочених трендова. Предност оваквог приступа представља и чињеница, да у многим случајевима поједини извори нису нити у потпуности веродостојни, нити сасвим за одбацивање, већ је само један део података квалитетан. Ова, за истраживаче веома незгодна чињеница, произлази из карактера османске званичне статистике. Скоро све званичне османске публикације статистичких података у суштини представљају компилације истих. Сакупљање демографских и других информација је вршено децентрализовано, те је, упркос формалном настојању да се сам процес одвија униформно, долазило до озбиљних разлика између појединих области и временских периода. На неким просторима је прикупљање података током читавог 19. века било отежано, односно вршено је само парцијално, или је чак сасвим обустављено. То се посебно односи на, за наше истраживање најзначајније, просторе Старе Србије и Македоније. По том питању се истиче српско-албанско гранично етничко подручје у Метохији и на Косову. Простор бившег Пећког санџака, на пример, представља прави изазов за анализу података, пошто тамо, по свему судећи, никада ниједан попис није ни извршен до краја и како треба. Још је тежа ситуација са простором данашње Републике Албаније, где, судећи по изворима, османска власт никада није успела да спроведе ниједан иоле успешан попис становништа, те су на располагању углавном само процене. Ни извори стране (аустроугарске, енглеске итд.) провенијенције не пружају велику сигурност у податке, пошто се и у овом случају углавном ради о проценама. Њихов квалитет зависи од базног материјала на темељу којег су сачињене (османски пописи, пописи верских заједница, лична запажања на терену итд.) и примењених математичких и других метода за израчунавање. Неопходно је, међутим, напоменути да за добар део статистичких извештаја западних дипломатских служби са овог простора, није могуће тачно установити порекло података. Постоји могућност да су стране дипломате и агенти долазили до информација које османске власти нису биле вољне да објављују званично и јавно, што би представљало значајан допринос за демографске анализе. Са друге стране, политичке игре и стратешки

циљеви појединих држава су такође утицали на процес објављивања статистичких података о становништву Османског царства у 19. веку, и увек је неопходно имати на уму политичку повезаност аутора истих. Политички интерес је, тако, могао да има утицај на својеврсну „корекцију“ података према потребама дипломатије, пропагандног апарата или аутора лично. Манупулација подацима се не огледа само у произвољном „израчу“ броја становника појединих етничких или верских група, већ и у самом тумачењу појединих категорија становништва. Национална припадност у османским пописима и регистрима становништва углавном није била бележена, али припадност одређеној, званично признатој црквено-верској организацији (милету), свакако јесте од краја 19. века. Како није постојао посебан српски милет, већ су Срби били скоро увек припадници Цариградске патријаршије (патријаршисти) а Бугари Егзархије (егзархисти), тако се у историографији удомаћило поистовећивати број верника обе групе на одређеном простору и са националном заједницом. Припадност овим милетима је, међутим, крајем 19. и почетком 20. века била „флуидна“, као последица снажног пропагандног утицаја суседних независних држава на локално становништво. У неким случајевима се ни ово правило није поштовало, те су етнографи и статистичари произвољно класификовали све православне хришћане на одређеном подручју као Бугаре или Србе. Тенденција да се православно становништво са простора некадашњег Битољског али и дела Косовског вилајета просто поистевети са Бугарима је лако уочљива у великом броју аустроугарских извештаја. Поред поменутих проблема, ови извори су изузетно корисни за истраживања, посебно због чињенице што су страним службама били од највећег значаја подаци о етничкој а не само верској структури становништва. Захваљујући томе је могуће и пратити развој српске муслиманске популације. Посебну групу представљају извори пореклом од православних црквених власти (Патријаршије) који су били крајем 19. и почетком 20. века под контролом српских митрополита. Поменути извори су битни пошто се о броју православних Срба добијају изузетно детаљни подаци (подаци по селима, однос мушкараца и жена итд.) и што у највећем броју случајева сматрамо да су резултати веродостојни. Не можемо, ипак, искључити и ненамерне грешке, пропусте самих пописивача (намерно потцењивање броја становника или ускраћивање података од стране појединих пароха итд.) или неке друге неправилности. У раду смо у неколико наврата упозорили управо на сумњиву веродостојност одређених црквених статистика (у случају Сјеничког и Пљеваљског санцака). Поређење података за одређену област и одређени временски период из различитих извора, напосе уколико је могуће и из различитих врста/група извора, представља одличан начин контроле веродостојности и пружа већу сигурност у добијене резултате. Осим питања стања и територијалне распрострањености појединих група становништва, од кључног значаја у овом потпоглављу је и анализа уочених промена (раст/пад броја становника, измењена верско-етничка структура области итд.), које смо настојали повезати са општим друштвено-политичким контекстом тога времена. Узимајући у обзир непрецизност османске статистике, немогућност тачног датирања за многе изворе, сумњив квалитет резултата, чинило нам се најсврхисходније да ставимо акценат управо на исказане демографске трендове а не на конкретне вредности одређених статистичко-демографских индикатора. Израчун прецизних стопа прираштаја, на пример, на темељу два или више извора са сумњивим или растегљивим датирањем времена настанка, представљало би математичку операцију са веома великом маргином грешке, која резултате у суштини чини нетачним и неупотребљивим. Стога при таквим израчунама увек напомињемо да резултате треба узимати са одређеном резервом, и да је много битније од конкретних вредности појединих индикатора заправо то на које тенденције они указују, које се промене у дужем временском периоду могу доказати и како се то уклапа и шири контекст осталих демографских анализа.

Неспорно је да описани приступ проблематици у овом потпоглављу одудара од модела који је примењен у осталима, и да то ствара одређене компликације за компаративне анализе као и диспропорцију по обиму материје. Сматрамо да је то нужно, односно да је то једини начин како да се квалитетно обради ово подручје на темељу расположивих извора. Из

практичних разлога, како би прегледност ипак била нешто боља и рад лакши за коришћење, издвојили смо област османске Босне и Херцеговине из хронолошког реда и обрадили изворе за ову територију одвојено делу на крају потпоглавља. Тиме смо, са једне стране, унапредили прегледност анализе извора за Стару Србију, а са друге омогућили знатно лакше поређење података за Босну и Херцеговину са изворима из времена аустроугарске управе (у посебном потглављу).

Анализа извора и података за простор Старе Србије није формално подељена на мање целине, али се у пракси називају три главна корпуса (табеларна и текстуална дела). У првом делу су презентовани извори за период до 1878. године, у хронолошком реду, заједно са повременим анализама исказаних трендова у истом периоду. У другом делу су, такође хронолошки, представљени извори од Берлинског конгреса све до Балканских ратова, уз успутне попутне прегледе најзначајнијих уочених демографских кретања. Изузетка из хронолошког принципа чине само извори црквене провенијенције које смо из практичних разлога груписали у једну подцелину. У трећем делу, који представља својеврсну рекапитулацију, читаоцима је омогућен другачији увид у целокупну проблематику. Тежиште је пребачено на територијални принцип, груписањем већ презентованих података према појединим управним областима (углавном казама) за читав истражени период. Излагањем материје на овакав начин омогућили смо читаоцима да се истовремено упознају са генезом османске статистике (заједно са свим повезаним проблемима и специфичностима исте), анализом појединих извора и података хронолошким редом, као и уоченим феноменима и тумачењима демографских кретања за поједине просторне целине на темељу великог броја различитих извора. Верујемо да смо тиме постигли бољу прегледност ове веома замршене и компликоване материје.

Преглед статистичких података о српском становништву на подручју Османског царства започињемо кратким освртом на извор који у принципу не запада у временски оквир овог рада. У Турској је 2013. године одбрањен мастер рад на тему становништва Призренске казе према попису из 1844. године.⁵¹³ Проблем са радом се састоји у томе што је аутор очигледно погрешно датирао коришћену архивску грађу, грешком конвертујући 1248. годину по хиџри као 1844. годину. Исправно би било навести 1832/33. годину, што се одлично уклапа са нашим сазнањима о спроведеном општем попису на територији Царства у 1831. години, и са чињеницом да се сумарник савршено слаже са већ објављеним подацима Кемала Карпата.⁵¹⁴ Како је могуће да је учињен тако очигледан пропуст у датирању, а да он није исправљен пре или приликом одбране тезе, остаје нејасно. Додатан проблем представља чињеница да и сумарник наведен у архивској грађи не одговара збиревима појединих табела, што додуше, и није неочекивана појава у османској статистици 19. века и чест је случај за време пре употребе помоћних средстава за математичке операције. Потребно је напоменути и то да у детаљним пописима недостају одређена села, те и ту треба тражити узрок мањем збиру него у сумарнику.⁵¹⁵ Без обзира на чињеницу да се ради о извору који је настао знатно пре половине 19. века, те тиме и излази ван оквира нашег рада, од користи је сагледати одређене основне информације. Од можда највеће вредности су подаци о старосној структури муслиманског становништва, податак до којег је иначе веома тешко доћи на темељу извора османске статистике. Мишљења смо, да се старосна структура од 1831. године па све до половине века није могла значајније променити, тако да резултате тумачимо као својеврсни индикатор општег стања и за време које је на доњој граници хронолошког оквира овог рада. Према резултатима основне анализе, удео хришћана у целокупној популацији казе је био између 22,54 % и 23,56 %. Такав податак зачуђује, пошто су извори из половине века

⁵¹³ V. Sylejmani, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi*, 1–87.

⁵¹⁴ Попис из 1831. године је свакако трајао дуже време. Сумарник из архивске грађе и подаци Кемала Карпата за попис 1831. године се савршено поклапају. Упореди: V. Sylejmani, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi*, 48; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 109.

⁵¹⁵ Види и у потпоглављу *Статистички извори*.

углавном наводили оквирно четвртину или нешто више као удео хришћана у становништву, што би значило да се временом чак и увећао. Често цитирани Јозеф Милер је 1838. године у граду Призрену пронашао 6.000 кућа са свега 4.000 муслиманских, 2.150 католичких, 1.880 православних и 600 ромских становника, и експлицитно навео да Срби чине око 80% становништва. Податак о 8.630 становника града се чини ниским али не посве нереалним, ако би се узело у обзир да се број можда односи само на мушко становништво (чест случај у османској статистици). Са друге стране број од 6.000 кућа је доста висок у односу на друге изворе, и није у складу са наведеним бројем становника.⁵¹⁶ Према Силејманију је у Призрену било мање од 2.000 домова, односно *хане*, што је највероватније нереално низак број (грешка пописа, другачија дефиниција *хане*?). Према Милеру су око 80 % становника града чинили Срби, што не одговара броју православних. Према извору из турског архива, али и каснијих пописа, однос вероисповести је исказивао отприлике 70–80 % муслимана.⁵¹⁷ Податак о националној структури не мора нужно да буде погрешан, пошто и Милер познаје категорију Словена-муслимана, очигледно исламизованих Срба, односно касније поарбанашених Срба како их је описивао и Јастребов.⁵¹⁸ Уместо верског, узиман је у обзир и етнички, односно лингвистички критеријум како би се дефинисала и одредила припадност националној заједници.⁵¹⁹ Осим претходно већ наведеног, укупан број мушких становника Призренске казе према извору из турског архива тешко да је тачан, односно, мањи је чак три пута него што се наводи двадесетак година касније. То је највероватније последица лоше спроведеног пописа, промена у јурисдикционом подручју казе, али и чињеници да је попис био усмерен искључиво на пореске обвезнике, а не на становнике као такве. У османском попису је обухваћено око 130 села, док је у другој половини 19. века Призренска каза имала од 190 до 199 села.⁵²⁰ Да ли се ради о некомплетности пописа или некој промени у јурисдикционом подручју казе, тренутно нисмо у стању да установимо. Вола Силејмани, аутор мастер тезе из које смо црпели податке, такође сматра да је реалан број становника био чак четири пута већи.⁵²¹

Табела 1.2.1. Мушко становништво Призренске казе (са градом Призреном) према попису одређеном 1831. и спроведеном 1832/33. године – подаци сумарника и исправљени збирови појединих табела.⁵²²

Извор	Број мушких становника					
	Муслимана	Раје (хришћана)			Рома	Укупно
		Раје – православних	Латина (католика)	укупно		
Сумарник	9448	–	–	2867	366	12721
Збир постојећих табела	8844	2803	35	2838	366	12048

⁵¹⁶ Често се цитира Милерово дело наводећи погрешан број од 18.800 православних у граду Призрену, што је последица штампарске грешке. Исправни подаци се налазе у документу који се чува у Аустријском државном архиву. На ову веома честу, и посве збуњујућу погрешку у историографији, указао је историчар Урош Шешум. J. Müller, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze* (=Albanien, Rumelien), Prag 1844, 82; У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)* (=Србија и Стара Србија), Београд 2017, 52–53.

⁵¹⁷ Види даље у тексту и у поглављу *Град и село*.

⁵¹⁸ Види у Милеровој књизи и даље у тексту.

⁵¹⁹ Види конкретније у: У. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 52–53 (напомена 192).

⁵²⁰ Упореди: V. Sylejmani, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi*, 27; *Salname-i vilayet-i Kosova* (=Salname-i vilayet-i Kosova 1314), Üsküb: Vilayet Matbaası 1314 [1896], 514–515; Y. Yücel, *Tanzimat'tan II. mesrutiyet'e Prizren* (=Tanzimat'tan II. mesrutiyet'e Prizren), doktora tezi T.C. ege Üniversitesi sosyal bilimler Enstitüsü tarih anabilim dali yakınçağ tarihi bilim dali, Izmir 2009, (необјављена докторска теза), 96–98, 110.

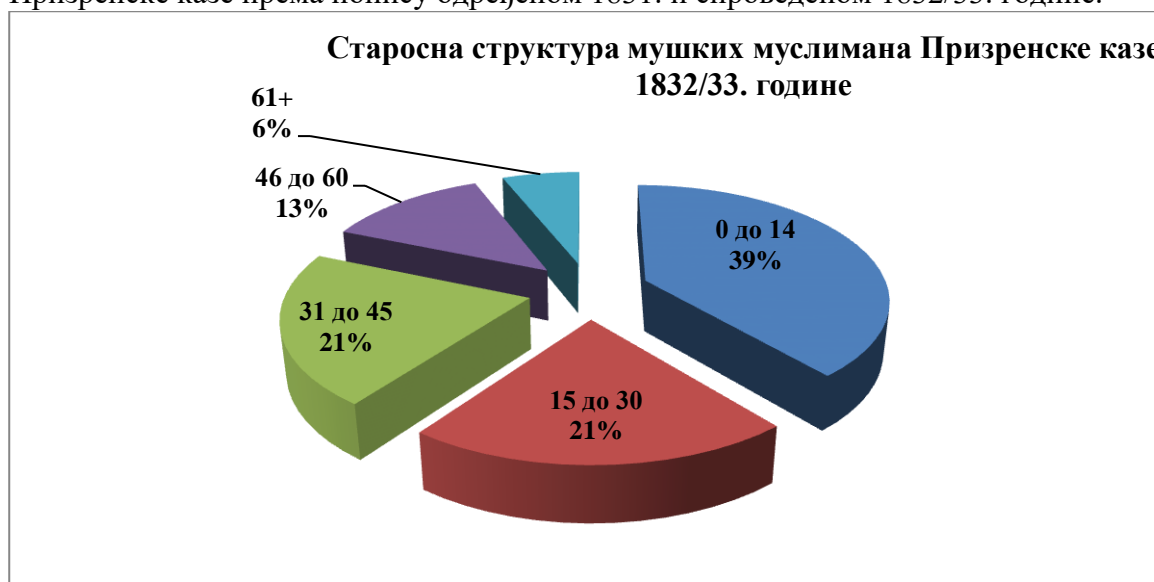
⁵²¹ V. Sylejmani, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi*, 48.

⁵²² V. Sylejmani, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi*, 26–48; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 109.

Табела 1.2.2. Муслиманско мушко становништво Призренске казе по старосним групама, према попису одређеном 1831. и спроведеном 1832/33. године.⁵²³

	Старосна група (од – до у годинама)					Укупно
	0–14	15–30	31–45	46–60	61+	
Број мушких муслиманских становника	3433	1876	1871	1117	536	8833
Удео у %	38.87	21.24	21.18	12.65	6.07	

Графикон 1.2.1. Старосна структура мушког муслиманског становништва Призренске казе према попису одређеном 1831. и спроведеном 1832/33. године.⁵²⁴

Упркос томе што је незахвално анализирати демографске индикаторе на темељу сумњивих и непотпуних података, исказана старосна структура је највероватније одраз реалног стања. Пошто је један од циљева пописа било и сагледавање потенцијала за регрутацију муслимана, претпостављамо да се тој класификацији посветило нешто више пажње приликом пописивања. Упркос томе што свакако недостаје велики део муслиманског становништва, онај пописани део свакако може да представља репрезентативни узорак. Резултати указују на изузетно велики удео младог становништва, посебно деце до 15 година које је било скоро 40 %. Релативно мали удео лица старијих од 61 године може да буде и одраз незаинтересованости пописивача за тај сегмент становништва, али упућује и на висок морталитет старијег дела популације, као што и енорман број деце упућује на изразито високу стопу наталитета у претходном периоду. Званични подаци османске статистике из 1897. године (анализа се налази даље у истом поглављу), исказују сличне оквире али ипак донекле померено тежиште. Удео деце до 15 година је у Косовском и Битољском вилајету и даље био највиши од свих група, али је сегмент између 15 до 30 година постајао све значајнији. Наталитет и морталитет су у Косовском вилајету у тој години исказивали релативно ниске стопе. Услед недостатка квалитетног статистичког материјала није могуће одредити да ли је дошло у овом периоду од скоро 70 година до демографске експлозије услед отварања тзв. Малтезијасних маказа, али се чини да је узнатредовао процес постепеног смањења стопа наталитета уз раст као и старење популације.⁵²⁵

⁵²³ V. Sylejmani, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi*, 26–48

⁵²⁴ Табела 1.2.2.

⁵²⁵ Види даље у овом истом поглављу.

После релативно успешног пописа из 1831, Османско царство је прибегло новом евидентирању свога становништва 1844. године. Пописивање је трајало годинама а резултати никада нису објављени у званичној или некој детаљнијој форми. Из наведеног разлога се до данас користе искључиво подаци Убићинија и Бореа. Њихове статистике су, међутим, релативно штуре и односе се само на веће целине – читаве ејалете или географске области. Верска разноликост је представљена само сумарно за читав европски део Османског царства. Упркос томе што су ове статистике углавном неупотребљиве за компаративне анализе, значајне су јер омогућују боље тумачење општих демографских процеса – општи раст или пад становништва, значајније промене у верској структури итд. Убићини је у својим делима објавио различите статистичке податке, с тиме што се они из другог издања његове књиге умногоме поклапају са наводима Бореа.

Табела 1.2.3. Становништво османске Европе према попису из 1844. године (према Убићинију и Бореу).⁵²⁶

Област	Укупно становника	
	Убићини (друго издање)	Боре
Тракија	1.800000	1.000000
Румелија и Тесалија	2.700000	2.000000
Бугарска	3.000000	2.000000
Албанија	1.200000	2.200000
Босна и Херцеговина	1.100000	1.600000
Влашка	2.600000	2.600000
Молдавија	1.400000	1.400000
Србија	1.000000	1.011000
Острва	700000	-
Укупно	15.500000	13.811000 ⁵²⁷

Разлике за поједине области између два аутора су очигледне, и није јасно како су настале. Осим што су аутори можда располагали различитим изворима, постоји и могућност да су географске области појмљене на различит начин. Према интерпретацији Акарлија (за коју остаје нејасно на чему се темељи), Убићини је простор Македоније поделио између Албаније и Румелије, потоњи Призренски вилајет прикључио Албанији а Нишки Бугарској.⁵²⁸

Поменути двојица аутора су објавили и статистику становништва према вери и народности (односно „раси“). Убићини је за верску структуру навео 3 различите статистике, две своје (у првом и другом издању књиге), те посебно податке које му је дао Вефик Паша. Боре је објавио само податке о односу муслимана и немуслимана укупно.

⁵²⁶ A. Ubcini, *Lettres sur la Turquie I*, 1853, 21; A. Ubcini, *Letters on Turkey*, 18; A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, 44.

⁵²⁷ У овај број није урачунат део становништва који је живео на Криту и другим острвима који су припадали европском делу Царства, пошто их је Боре припојио сумарно Кипру и делу Мале Азије (укупно 700.000 становника). Упркос томе, првобитна Бореова цифра од укупно 15,5 милиона људи представља грешку у сабирању (што је приметио и Вексел). Према писању Вексела, који је податке кориговао уз писмене упуте самог Убићинија, али и других, непознатих извора, на острвима је живело око 250.000 људи, али је успут кориговао неке Убићинијеве бројке за континенталну Европу на више и тако добио идентичну суму од 15,5 милиона људи. A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, 44.

⁵²⁸ E. D. Akarli, *Ottoman Population in Europe*, 45.

Табела 1.2.4. Верска структура становништва османске Европе према попису из 1844. године (према Убићинију, Вефик Паши и Бореу).⁵²⁹

Вероисповест	Број становника и удео у % према различитим ауторима							
	Убићини (прво издање)		Убићини (друго издање)		Вефик Паша (Убићинијево друго издање)		Боре ⁵³⁰	
	Становника	Удео у %	Становника	Удео у %	Становника	Удео у %	Становника	Удео у %
Муслимани	3.800000	24.5	4.550000	29.4	5.910000	36.1	5.700000	36.8
Грци (Православни и Јермени)	11.370000	73.4	10.000000	64.5	9.6500000	59.0		
Католици	260000	1.6	640000	4.1	650000	4.0		
Хришћани укупно	11.630000	75.0	10.640000	68.6	10.300000	63.0		
Јевреји	70000	0.5	70000	0.4	60000	0.4		
остали			240000	1.6	80000	0.5		
Немуслимани укупно	11.700000	75.5	10.950000	70.6	10.440000	63.9	9.800000	63.2
Укупно	15.500000	100	15.500000	100	16.350000	100	15.500000	100

Табела 1.2.5. Народносна („раса“) структура становништва османске Европе према попису из 1844. године (према Убићинију).⁵³¹

Народност („раса“)	Број становника и удео у %			
	Убићини (прво издање)		Убићини (друго издање)	
	Становника	Удео у %	Становника	Удео у %
Османи	1.100000	7.10	2.100000	13.55
Словени	7.200000	46.45	6.200000	40.00
Румуни (Власи)	4.000000	25.81	4.000000	25.81
Арнаути (Албанци)	1.500000	9.68	1.500000	9.68
Грци	1.000000	6.45	1.000000	6.45
Јермени	400000	2.58	400000	2.58
Јевреји	70000	0.45	70000	0.45
Татари	230000	1.48	16000	0.10
Роми	-	-	214000	1.38
Укупно	15.500000	100.00	15.500000	100.00

Убићини је у кратком временском периоду кориговао своје податке одузимајући један милион становника словенским народима те га додао Османима (Турцима). Упадљиво је и то да је из велике групе Татара издвојио Роме, што ипак упућује на квалитетнији извор података. Информације из другог издања његове књиге се генерално сматрају тачнијим и веродостојнијим од првог. Што се тиче Словена, Убићини их је делио на више грана – народа (укључујући ту и Роме).

⁵²⁹ A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie I*, 1853, 25; A. Ubicini, *Letters on Turkey*, 22; E. D. Akarli, *Ottoman Population in Europe*, 49, 140; F. W. Reden, *Die Türkei und Griechenland*, 71, 80.

⁵³⁰ Бореова укупна сума становника према вероисповести се не подудара са правом сумом становника према областима (првобитно је Боре грешком сабрао укупно становништво према областима и навео број од 15,5 милиона људи). Види: A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, 43–44.

⁵³¹ A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie I*, 1853, 22; A. Ubicini, *Letters on Turkey*, 19; E. D. Akarli, *Ottoman Population in Europe*, 53; F. W. Reden, *Die Türkei und Griechenland*, 71.

Табела 1.2.6. Структура словенских народа османске Европе према попису из 1844. године (према Убићинију).⁵³²

Народност	Територија	Становника
Бугари	Османска Европа	3.000000
Срби	Бугарска и Албанија	500000
	Србија	1000000
Босанци и Херцеговци	Османска Европа	1.100000
Роми	Османска Европа	400000
Укупно	Османска Европа	6.000000

Неколико година касније, Убићини је објаснио да под Босанцима и Херцеговцима подразумева Србе. Кориговао је број становника Босне и Херцеговине на 1,5 милиона, уз опаску да су једна трећина муслимани.⁵³³

Табела 1.2.7. Структура и територијална дистрибуција словенских народа на Балкану према попису из 1844. године (према Убићинију).⁵³⁴

Народност/територија	Становника
Босанци и Херцеговци ⁵³⁵	1.000000
Бугари	3.000000
Метохија ⁵³⁶	200000
Црна Гора	200000

Убићини је тако број Срба у Новопазарском, Призренском и Приштинском санцаку проценио на оквирно 200.000. Сходно томе, преосталих 300.000 Срба је живело на простору данашње Северне Македоније, односно, у Скопском ејалету (формираном почетком 40-тих година 19. века), те и на простору Нишког санцака.

Утврдити веродостојност ових података који се односе на попис 1844. године у овом тренутку није могуће. Само додатна истраживања у архивима у Турској могу даразјасне недоумице и непознанице око пописа за подручја централног Балкана.

За нешто каснији период, оквирно око 1849. године, постоји занимљив извор о броју кућа у појединим казама Призренског и Приштинског санцака који је објавио Милош Јагодић.⁵³⁷ Извор не наводи број становника, тако да је једино могуће одредити однос међу појединим конфесијама према броју кућа. Узимајући у обзир друге изворе из ранијег и каснијег периода, бројеви се чине донекле реалним, с изузетком података за православне Гњиланске и Ђаковичке казе.⁵³⁸

⁵³² Без племена на граници Црне Горе и Новопазарског санцака. А. Ubicini, *Lettres sur la Turquie I*, 1853, 23; А. Ubicini, *Letters on Turkey*, 20.

⁵³³ А. Ubicini, *Lettres sur la Turquie II*, 175–177.

⁵³⁴ Подаци се свакако односе на попис из 1844. године, али су очигледно касније ажурирани (посебно је упадљива корекција за Босну и Херцеговину, где попис није ни могао бити спроведен све до почетка 50-тих година). Владимир Стојанчевић наводи да је Убићини ове податке добио из Салнаме за 1854. годину (тај податак нисмо могли да потврдимо али чини се мало вероватним да је у империјалним салнамама тада био навођен број становника по вери и санцацима). Нису обухваћена племена на граници Црне Горе и Новопазарског санцака. Види и: В. Стојанчевић, *О становништву у Призренском вилајету*, 216. А. Ubicini, *Lettres sur la Turquie II*, 175–177.

⁵³⁵ Очигледно муслимане није у потпуности убрајао у Србе, пошто је у истом тексту напоменуо да Босна и херцеговина има 1.5 милиона становника од чега је једна трећина муслимана.

⁵³⁶ Према Убићинијевом писању ради се о Србима у Призренском, Приштинском и Новопазарском санцаку.

⁵³⁷ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 9.

⁵³⁸ Поређењем са званичним османским подацима за попис из 1831. године (V. Sylejmani, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi*) и са салнамама и аустријским изворима од 70-тих све до 90-тих година 19. века, извор се чини веродостојним. За Гњиланску казу је податак о више од 20.000 православних кућа апсурдан, исто

Табела 1.2.8. Број кућа према вери у појединим казама Призренског и Приштинског санџака 1849. године и удео православних у %.⁵³⁹

Град/Каза	Број кућа		Удео православних у %
	Муслиманских и католичких	„Српских“ (православних)	
Призрен – град		1000	
Призрен – села		2500	
Призрен укупно	10100	3500	25.74
Ђаковица – град		100	
Ђаковица – села		9	
Ђаковица укупно	7000	109	1.53
Пећ – град		300	
Пећ – села		2700	
Пећ укупно	6500	3000	31.58
Приштина укупно	6500	3200	32.99
Ѓњилане – град		90	
Ѓњилане – села		20500	
Ѓњилане укупно	6000	20590	77.44
Вучитрн – град		100	
Вучитрн – села		920	
Вучитрн укупно	1500	1020	40.48
Митровица – град		50	
Митровица – села		100	
Митровица укупно	400	150	27.27

Период 50-тих година 19. века изузетно је сиромашан по питању статистичког материјала. У то време нису спровођени прави пописи становништва а и околности унутрашњополитичких немира и Кримског рата нису допринели стабилној ситуацији која би администрацији омогућила нормалну организацију једног таквог подухвата. Постоје, истина, индиције да је око 1852. године у Румелији спроведен попис/ревизија, и да је око 1857. године (након Кримског рата) Османско царство спровело општи попис, али о томе до данас ништа ближе није познато.⁵⁴⁰ Додатан проблем представља и чињеница да је управо тада на тлу централног Балкана дошло до огромних демографских промена доласком великог броја муслиманских избеглица-мухаџира (углавном Черкеза и Татара).⁵⁴¹ Изузетно је тешко проценити број новопридошлих становника, али се оквирно узима да је у Османско царство дошло преко милион и по муслиманских избеглица са Кавказа у периоду након Кримског рата.⁵⁴² Османски високи дужносник Салахадин Беј наводи да је сходно извештајима Великог везира и Високе порте из 1864. године, у европски део царства настањено 211.333 мухаџира у периоду 1855–1863, а само током 1864. године још њих 383.667.⁵⁴³ Веома сличне податке, само нешто другачије временски распоређене, наводи и Ашкин Којунџу у новијим истраживањима. Сходно информацијама из „календара чињеница“ (*Таквим Векаја*), у периоду 1855–1863. године у Османско царство је дошло 311.333 избеглица. Само током 1863/64. доселило се нових 283.000, а током 1864/65. године још 87.000 избеглица. Наведени

као и онај о свега 109 православних кућа у Ђаковичкој. О томе више у наставку текста и у поглављу *Породица и домаћинство* и *Град и село*.

⁵³⁹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 9.

⁵⁴⁰ А. Којунџу, *Тина vilâyeti'nde*, 680; S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 327.

⁵⁴¹ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије: 1861-1880 (=Насељавање Кнежевине Србије)*, 42–44.

⁵⁴² К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 69.

⁵⁴³ S. Вey, *La Turquie*, 213.

подаци сведоче да је близу 700.000 мухаџира требало населити у остатку Османског царства у периоду 1855–1865. године, и то махом у европском делу.⁵⁴⁴ Промене у структури становништва је скоро немогуће проценити због недостатка квалитетних података. Да је османска управа упркос поменутих потешкоћама настојала да води евиденцију становништва, сведочи неколико малобројних извора. Аустријски официр и обавештајац, Карл Хорсецки, сакупио је почетком 70-тих година статистички материјал за Призренски вилајет, наводећи да се он углавном заснива на попису од пре 20 година, што би наводни попис смештало у период 1854–1855.⁵⁴⁵ Веома значајан и често коришћен извор представљају дела немачког путописца Јохана Хана, који се крајем 1858. године упутио на далеки пут од Београда све до Солуна. Није могуће тачно датирати део података које је добио „из добрих извора“, али се они свакако оквирно односе на средину шесте деценије 19. века. Узимајући у обзир детаљност података (незаокружени бројеви), умесно је за претпоставити да се ради о некој врсти званичне статистике (вероватно регистри становништва).⁵⁴⁶ Поменуте чињенице иду у прилог тези да су и 50-тих година 19. века у европском делу спровођени пописи, односно ревизије пописа становништва о чему постоје и јасније индиције (претходно поменути наводни попис у Румелији 1852, општи попис 1857. године итд.).⁵⁴⁷

Табела 1.2.9. Мушко муслиманско становништво неколико каза Скопског и Румелијског ејалета око 1854–1858. године (према Хану).⁵⁴⁸

Ејалет	Санџак	Каза	Број мушких становника – муслимана
Скопље	Призрен ⁵⁴⁹	Призрен	30125
		Ђаковица	8507
		Вучитрн	7154
		Илијат ⁵⁵⁰	8702
Румелија	Охрид	Охрид	1856
		Горњи и Доњи Дебар	19948

Хан је током путовања наводио и неке оквирне податке о верско-националним односима у областима кроз које је пролазио, али је на темељу његовог исказа немогуће саставити подробнији преглед према административним целинама, с изузетком појединих градова.⁵⁵¹

Регистри становништва су вођени и у периоду након Кримског рата, упркос великим тешкоћама које је произвео огроман прилив избеглица. Већина тих података из 50-тих и 60-

⁵⁴⁴ Таквим Векаја (Takvim-i Vekayi) су биле прве новине-часопис у Османском царству које су почеле да излазе 1831. године (K. S. Sel, *Press Advertising in Turkey*, International Communication Gazette 10 (August 1964), 250–258). У поменуте цифре су убројане све избеглице, како са Крима и Кавказа, тако и из Србије. А. Кочунџу, *Tuna vilâyeti'nde*, 684–685.

⁵⁴⁵ О раду Карла Хорсецког и подацима које је сакупио види у поглављу о статистичким изворима и даље у тексту.

⁵⁴⁶ Хан је започео путовање крајем 1858. године. Узимајући у обзир да Карл Хорсецки наводи да је негде у периоду 1854–1855 спроведен на простору Призренског санџака попис становништва, сматрамо да је то вероватна доња временска граница. Види и претходну напомену. J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, 6, 209.

⁵⁴⁷ А. Кочунџу, *Tuna vilâyeti'nde*, 680; S. J. Shaw, *The Ottoman Census System*, 327.

⁵⁴⁸ J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, 209.

⁵⁴⁹ Санџаци Призрен и Приштина спојени су у један 1854. године (Призренски). Види у поглављу Територија.

⁵⁵⁰ Остаје нејасно како протумачити овај топоним. Владимир Стојанчевић је сматрао да се ради о Пећи, што, међутим, није могуће с обзиром да га Хан помиње на другом месту. Узимајући у обзир просторни контекст, највероватније се ради о кази Алтин/Ибали која се помиње као део Призренског санџака половином деценије. Види: J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, 209; В. Стојанчевић, *О становништву у Призренском вилајету*, 215; Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 7.

⁵⁵¹ За податке о градовима види поглавље *Град и село*.

тих година 19. века није објављена. Изузетак представља неколико европских ејалета, између осталог и Нишки. Доступне су информације за 1859/60. и 1862. годину. Према истраживањима, прилив муслиманских насељеника је до 1860. године у овим пределима био скроман, те не би требало да је битније утицао на демографску слику.⁵⁵²

Табела 1.2.10. Мушко становништво Нишког ејалета према подацима из регистра становништва у 1859/60. и 1862. години (према грађи у турским архивима).⁵⁵³

Санџак	Становника					
	1859/60. година					1862. година
	Муслимана	Немуслимана	Рома - муслимана	Рома - немуслимана	Укупно	Укупно
Ниш	21589	106248	1823	435	130095	102.135
Ћустендил	18384	39731	1079	373	59567	58322
Самаков	6909	46966	725	456	55056	54282
Софија	7804	58254	300	309	66667	65968
Укупно	54686	251199	3927	1573	311385	280707

Табела 1.2.11. Верска структура становништва Нишког ејалета према подацима из регистра становништва у 1859/60. години (према архивској грађи у турским архивима).⁵⁵⁴

Санџак	Удео у укупној популацији у %					
	Муслимана	Немуслимана	Рома		Муслимана укупно	Немуслимана укупно
			Мусл.	Немусл.		
Ниш	16.59	81.67	1.40	0.33	18.00	82.00
Ћустендил	30.86	66.70	1.81	0.63	32.67	67.33
Самаков	12.55	85.31	1.32	0.83	13.87	86.13
Софија	11.71	87.38	0.45	0.46	12.16	87.84
Укупно	17.56	80.67	1.26	0.51	18.82	81.18

Није могуће поредити развој становништва у Нишком санџаку на темељу ова два извора, пошто је у међувремену исти умањен за територије око казе Берковица, те је исказано значајно смањење становништва разумљиво. Такође, није могуће искористити ове податке ни за поређење са Нишким санџаком после 1864. године, пошто је исти увећан са многољудном казом Врање те и са Знепољем за које не поседујемо одговарајуће податке. Постоји само могућност да се пореде подаци за Нишки санџак према управној подели из 1859. године, уколико су познати бројеви за поједине казе.⁵⁵⁵

Насељавање мухаџира на простор будућег Дунавског вилајета убрзано је након 1860. године. Главнина придошлица је удомљена у северним и источним областима (око Дунава и у Добруци), али је један део свакако настањен и у југозападним крајевима (Нишки ејалет) где су углавном усмеравани мухаџири са Кавказа (махом сиромашнији слој Черкеза). О њиховој колонизацији одлучивале су власти, које су им давале бесплатно земљу за станишта те обавезивале локалне заједнице да испрва издвајају неопходну храну и помоћ за њихово издржавање док се не снађу у новим околностима. Према писању званичних гласила у Османском царству, током Јуна 1864. године, одлучено је да око 6.000 черкеских породица буде пресељено у Нишки ејалет (један део њих и у Видински ејалет). У току Јула исте

⁵⁵² Подаци су објављени на темељу архивске грађе у турским архивима (на темељу сачуваних сумарника – ичмал дефтера). А. Коуунсу, *Tuna vilâyeti'nde*, 681–684.

⁵⁵³ А. Коуунсу, *Tuna vilâyeti'nde*, 681–683.

⁵⁵⁴ Табела 1.2.10.

⁵⁵⁵ Види о административној организацији Нишког санџака у поглављу *Територија*. Поређење података даље у тексту овог поглавља.

године, у Варну и Констанцу стигло је око 60.000 Черкеза, а оквирно 15.000 њих је послато смером према Нишу и Косову. Приближно 3.000 је насељено око Ниша, Пирота, Прокупља и Знепоља, а остали су упућени према Приштини и Васојевићима. До краја Јула исте године, на простор Косова, Васојевића и Штипа као и у санџацима Ниш, Софија и Берковица насељено је око 12.000 черкеских породица (око 42.000 људи према процени). Черкези су настањени у погранична подручја уз границу са Србијом и Црном Гором, где су се, за разлику од својих земљака колонизованих у Добруци, мање бавили пољопривредом а све чешће служили у османској управи и служби као војници, полицајци, чиновници итд. Тешко је проценити тачност наведених података, пошто и у литератури постоји велики распон по питању укупног броја новопридошлих становника као и њихове територијалне расподеле.⁵⁵⁶

Осим са Кавказа и Крима, у Нишки санџак су 60-тих година насељени и мухацири из Србије (Београда 1862, Смедерева 1862, Кладова 1865. године). У Ниш је пресељено око 2.000–2.100 а у Пирот око 350 избеглица, док је преосталих 1.000 нашло нови дом у Видину.⁵⁵⁷

Јохан Хан је 1863. године поново пропутовао области Старе Србије и Македоније, а у својим забелешкама, објављеним 1867. године, навео је и изузетно драгоцен податак о становништву Призренске казе. Узимајући у обзир друге изворе, свакако се ради само о мушком становништву.⁵⁵⁸

Табела 1.2.12. Структура мушког становништва Призренске казе око 1862/63. године (према Хану).⁵⁵⁹

	Муслимана	Православних	Католика	Укупно
Број мушк. становника	36000	8000	2000	46000
Удео у %	78.26	17.39	4.35	100.00

Према Хану, Призренска каза је око 1854–1858. године имала 30.125 муслимских мушких становника. На темељу оба његова рада, произлази да је мушко муслиманско становништво Призренске казе, за свега 4 до 8 година, увећано за 6.000 лица, односно за невероватних 19,92%! И сам аутор напомиње да је у претходном периоду раст популације био веома брз.⁵⁶⁰ Овакав демографски развој, међутим, тешко је објаснити природним прираштајем. Висока стопа прираста је морала бити производ механичког прираштаја, односно масовног досељавања. Ови подаци јасно упућују на чињеницу да је масовног досељавања муслимана у области Косова и Метохије, у овом периоду пре свега Албанаца, било и пре половине 60-тих година 19. века када су кавкаски мухацири у великом броју дошли на Балкан. Велике промене у верско-етничкој структури на подручју Косова и Метохије су свакако започете у 50-тим годинама, а највероватније и раније.

Према писању шефа српске статистике, Владимира Јакшића, у Османском царству је 1864. године спроведен општи попис становништва. У литератури се овај попис не спомиње и немогуће је у овом тренутку установити да ли се ради о правом попису или некој врсти ревизије постојећих регистара становништва. Пошто за период 50-тих и почетак 60-тих година 19. века заправо не постоје званично објављене статистике, Јакшићеве тврдње представљају један од ретких примера позивања се на исте. Свакако да податке треба

⁵⁵⁶ Марк Пинсон, за којег Којунцу тврди да је представио преувеличане бројке, навео је да је на простору Косова насељено чак 42.000 породица. А. Којунцу, *Tuna vilâyeti'nde*, 685–687; М. Добрева, *Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)* (= *Circassian Colonization*), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM 33/Bahar* (2013), 8, 11–18, 22, 24,

⁵⁵⁷ А. Којунцу, *Tuna vilâyeti'nde*, 687.

⁵⁵⁸ Из самог текста се стиче утисак да се подаци односе само на град Призрен. Још је, међутим, Иван Јастребов установио да је то грешка. Подаци се свакако односе на читаву казу, и готово су идентични са подацима који су објављени деценију касније у салнамама. Види и у поглављу *Статистички извори*.

⁵⁵⁹ J. G. von Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, 79.

⁵⁶⁰ Упореди са Табелом 1.2.9. J. G. von Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, 79.

узимати с одређеном резервом, али у недостатку других, дела Јохана Хана и Владимира Јакшића представљају најверодостојније изворе за овај период.

Владимир Јакшић је објавио две верзије табела у којима је податке са пописа из 1864. године прилагодио новој административној подели (оној важећој у 1873. и 1875/76. години).⁵⁶¹ Ови подаци, које треба узимати са одређеном резервом, могуће је искористити за поређења из потоњих времена. Занимљива је исказана велика разлика у броју становника за Дунавски вилајет, која је свакако последица промена управне припадности Нишког санџака у датом периоду.

Табела 1.2.13. Становништво европског дела Османског царства према наводно одржаном попису 1864. и административној подели у 1873. години (према Владимиру Јакшићу).⁵⁶²

Вилајет	Становника		
	Немуслимана	Муслимана	Укупно
Град Цариград	144210	183540	327750
Једрене	831558	523009	1354567
Дунав	1175601	819226	1994827
Солун	598731	429410	1028141
Јањина	460601	250649	711250
Призрен	550537	789934	1340471
Босна	864836	493148	1357984
Крит	162000	38000	200000
Копнена војска	-	82539	82539
Укупно	4788074	3609455	8397529

Табела 1.2.14. Становништво европског дела Османског царства према наводно одржаном попису 1864. и административној подели у 1875/76. години (према Владимиру Јакшићу).⁵⁶³

Вилајет	Становника			
	Хришћана	Муслимана	Јевреја	Укупно
Град Цариград	121267	183540	22943	327750
Једрене	814742	522135	13017	1349894
Дунав	1380799	911280	10471	2302550
Солун	334873	302972	11500	649345
Јањина	472574	241062	3670	717306
Битољ	494159	742270	3992	1240421
Скадар	89491	82048		171539
Босна	708297	437377	6298	1151972
Херцеговина	142128	43219	74	185421
Крит	234113	37840	3200	275153
Копнена војска	-	82539	-	82539
Морнарица	-	23324	-	23324
Укупно	4792443	3609606	75165	8477214

⁵⁶¹ О редатирању извора види ближе у поглављу *Статистички извори*.

⁵⁶² Е. Behm – Н. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde III*, 84.

⁵⁶³ Ову табелу су додатно прилагодили Бем и Вагнер издвајањем Скадарског из Битољског и Херцеговачког из Босанског вилајета, према најновијим административним поделама. Податке за два поменути вилајета преузели су од Јакшића који их је презентовао на Париском географском конгресу 1875. године. Е. Behm – Н. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde IV*, 14–15.

Табела 1.2.15. Верска структура становништва европског дела Османског царства према наводно одржаном попису 1864. и административној подели у 1873. и 1875/76. години (према Владимиру Јакшићу) исказана у %.⁵⁶⁴

Вилајет	Удео у %							
	Хришћана		Јевреја		Немуслимана укупно		Муслимана	
	Према административној подели из							
	1873	1875/76	1873	1875/76	1873	1875/76	1873	1875/76
Град Цариград	-	37	-	7	44	44	56	56
Једрене	-	60.36	-	0.96	61.39	61.32	38.61	38.68
Дунав	-	59.97	-	0.45	58.93	60.42	41.07	39.58
Солун	-	51.57	-	1.77	58.23	53.34	41.77	46.66
Јањина	-	65.88	-	0.51	64.76	66.39	35.24	33.61
Призрен	-	-	-	-	41.07	-	58.93	-
Битољ	-	39.84	-	0.32	-	40.16	-	59.84
Скадар		52.17		0.00		52.17		47.83
Босна	-	61.49	-	0.55	63.69	62.03	36.31	37.97
Херцеговина		76.65		0.04		76.69		23.31
Крит	-	85.08	-	1.16	81.00	86.25	19.00	13.75

Владимир Јакшић је изузетно добро познавао османску администрацију, пошто се бројеви за већину вилајета одлично уклапају. Једино је случај Крита, где је очигледно променио извор информација, изузетак, те није могуће установити који је податак тачнији. За остале области централног Балкана, које су и предмет нашег интересовања, подаци се готово савршено преклапају. Исказана разлика од 307.723 становника у Дунавском вилајету се очигледно односи на Нишки санџак (поново прикључен вилајету 1875. године). Под претпоставком да је Јакшић једноставно дуплирао број мушке популације, добија се оквирно 153.861 мушки становник санџака у 1864. години, што се савршено поклапа са другим изворима из блиског периода. Због чињенице да је Призренски вилајет укинут 1874/75. године а затим је формиран нови Битољски вилајет, а нису нам познати подаци на нивоу санџака или каза, нисмо у могућности да поредимо бројеве за поједине мање области из различитих година.

Према извештају француског конзула у Скадру, Емила Вета, Скопски ејалет је према званичној статистици имао округло 700.000 становника око 1866. године.⁵⁶⁵ Од тога броја, 250.000 је било „Грко-словена“ (православних Словена) и оквирно 10.000 католика.⁵⁶⁶ Ови подаци би сведочили о приближно 35–40 % уделу православног и католичког становништва у укупној популацији, што није далеко од израчунатих 40 % немуслимана на простору Битољског и Призренског вилајета према Јакшићу.

На оквирно исти временски период (око 1866/67. године), односе се и подаци Салахадин Беја, објављени у посебној брошури за Светску изложбу у Паризу 1867. године. Османски дужносник помиње Призренски мутесарифлук (очигледно мислећи тиме на Скопски ејалет) који је заједно са ејалетима Румелија и Трикала имао преко 2 милиона становника. Верско-етничку структуру, нажалост, наводи само за европске поседе у целини, не и за поједине области.⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ Табела 1.2.13; Табела 1.2.14.

⁵⁶⁵ É. Wiet, *Mémoire sur le Pachalik de Prisrend*, 275.

⁵⁶⁶ Број „Грко-словена“ је очигледно дат за Скопску митрополију која се територијално подударала са ејалетом. Број католика је број регистрованих верника Скопске дијецезе, који су сви живели на територији ејалета, али остаје нејасно да ли су постојале још неке заједнице унутар ејалета. É. Wiet, *Mémoire sur le Pachalik de Prisrend*, 280–281.

⁵⁶⁷ S. Вey, *La Turquie*, 210; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 25.

Табела 1.2.16. Становништво појединих области европског дела Османског царства око 1866/67. године (према подацима Салахадин Беја).⁵⁶⁸

Област	Становника					
	Укупно	Хришћана		Муслимана		
		Словена	Албанаца	Османа (Турака)	Албанаца	Татара и Черкеза
Вилајет Једрене са Цариградом	3.900000	-	-	-	-	-
Дунавски Вилајет	3.000000	-	-	-	-	-
Мутесарифлук Призрен и вилајети Румелија и Трикала	2.087.000	-	-	-	-	-
Вилајет Босна	1.100000	-	-	-	-	-
Вилајети Јањина и Солун	2.700000	-	-	-	-	-
Европски део османске Европе	18.487000	6.200000	500000	4.482000	1.000000	611000

У европском делу Османског царства је живело и 70.000 Јевреја, те 211.000 Рома.⁵⁶⁹ Посебно је занимљиво што Салахадин Беј све Словене убраја у хришћане док је Албанце коректно верски раздвојио. Словенски муслимани су очигледно убројани у Османе (заправо Турке).

Салнаме Дунавског вилајета за 1285. и 1286. годину према хиџри (1868/69. и 1869/70. година) садрже и податке ревизије регистра становништва за Нишки санџак.

Табела 1.2.17. Верска структура мушких становника Дунавског вилајета за 1868/69. и 1869/70. годину (према ревизијама пописа у салнамама).⁵⁷⁰

Санџак	Мушких становника					
	1868/69. година			1869/70. година		
	Муслимана	Хришћана	Укупно	Муслимана	Хришћана	Укупно
Русе	138692	95834	234526	143455	95267	238722
Варна	58689	20769	79458	43431	16727	60158
Видин	25338	124567	149905	25701	125692	151393
Софија	24410	147095	171505	25796	147068	172864
Трново	71645	104273	175918	72053	115434	187487
Тулча	39133	17929	57062	39509	23461	62970
Ниш	54510	100425	154935	29331	131265	160596
Укупно	412417	610892	1023309	379276	654914	1034190

Табела 1.2.18. Удео појединих вероисповести у укупној популацији Дунавског вилајета за 1868/69. и 1869/70. годину (према ревизијама пописа у салнамама).⁵⁷¹

Санџак	Удео мушких становника у %					
	1868/69. година		1869/70. година		Разлика између два годишта у %	
	Муслимана	Хришћана	Муслимана	Хришћана	М.	Х.
Русе	59.14	40.86	60.09	39.91	0.96	-0.96
Варна	73.86	26.14	72.19	27.81	-1.67	1.67

⁵⁶⁸ S. Bey, *La Turquie*, 210, 216.

⁵⁶⁹ S. Bey, *La Turquie*, 216.

⁵⁷⁰ A. Koyuncu, *Tuna vilâyeti'nde*, 697; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 25, 116; *Tuna vilâyeti-i salname-yi 1286*, 101.

⁵⁷¹ Табела 1.2.17.

Видин	16.90	83.10	16.98	83.02	0.07	-0.07
Софија	14.23	85.77	14.92	85.08	0.69	-0.69
Трново	40.73	59.27	38.43	61.57	-2.30	2.30
Гулча	68.58	31.42	62.74	37.26	-5.84	5.84
Ниш	35.18	64.82	18.26	81.74	-16.92	16.92
Укупно	40.30	59.70	36.67	63.33	-3.63	3.63

У случају Нишког санцака дошло је свакако до одређених померања која није могуће објаснити само демографским узрочницима. Узимајући у обзир и чињеницу да је у свега годину дана увећан и број села у санцаку за скоро 700, постаје јасно да је у питању нека врста промене административног система, или, веома велика грешка у математичком сабирању.⁵⁷² Током 1868/69. године јесте долазило до одређених измена у управном систему у централном делу Балкана (Скопски санцак) али нам није познато да је било промена и у Нишком санцаку.

Питање броја српских становника Призренског и Косовског вилајета у времену пре ратова 1877/78 и званичног турског пописа из 1881. године, до данас ствара недоумице и контроверзе. У српској историографији су познати подаци с почетка седамдесетих година 19. века који, међутим, нису сасвим поздани нити се међусобно подударају, те је тешко установити којим изворима треба поклонити више поверења. Представићемо стога све расположиве изворе за дати период и настојаћемо у коментарима упутити на њихово порекло и веродостојност.

Података за призренски вилајет пре 1871. године нису на располагању, али постоји одређен број извора из седамдесетих година 19. века који се темеље на пописима из претходних деценија. Њихова поузданост и употребљивост је упитна, но установили смо да се у њима објављени подаци често користе у историографији а да није била до сада позната и јасна њихова међусобна корелација и право порекло.

Анализом расположивих извора дошли смо до закључка да су се током 70-тих година 19. века одиграли веома занимљиви и динамични процеси огледом демографских кретања у областима који су у фокусу нашег истраживања. На простору Нишког санцака је све до Велике исочне кризе бележен значајан раст популације, као и промена верско-етничке структуре у корист муслимана. Удео муслимана је пред рат износио преко 1/3, што је значило оквирно увећање од 5–7 % у односу на период 60-тих година. Главни узрок овој промени смо идентификовали у насељавању раних мухацира – пре свега Черкеза. У току ратних дешавања је на простору Косова и Метохије, као и у нишкој области, забележен пад укупног броја становника, највише муслимана. То је највероватније последица ратних дејстава. После 1878. године се на простору Косовског вилајета одиграо процес насељавања новог контингента мухацира, у овом случају добрим делом словенског порекла (из Босне и Херцеговине). Утицај на промену верско-етничке структуре у појединим областима (Пећка, Приштинска, Вучитрнска итд. каза) је био још већи него у предратном периоду.

Од званичних статистичких прегледа становништва, које су 70-тих година 19. века објављивале османске власти у провинцијским салнамама (годишњацима), познате су и битне две за Солунски вилајет (салнаме за 1287. и 1288. годину по хиџри; 1870/71. и 1871/72) чије податке треба датирати оквирно у 1869. и 1870. годину. За исти простор веома су драгоцене и подаци у делу фон Самоа, који су, такође пореклом од званичне статистике. Представљамо податке за Битољски и Корчански санцак који су битни за анализе демографских кретања у западном делу данашње Северне Македоније. Резултати исказују велике различитости међу изворима, чији узрок свакако треба тражити у променама у управној организацији области (салнама за 1870/71. годину) и недоследностима османске статистике. Податке је могуће поредити и са статистикама Битољског вилајета из потоњег

⁵⁷² За број насеља и домова види у поглављу *Град и село* те *Породица и домаћинство*.

периода. Као што је случај са свим подацима из салнама, неопходно их је благо редатирати у односу на годину публикације.⁵⁷³

Табела 1.2.19. Мушко становништво Битољског и Корчанског санцака Солунског вилајета према вери 1869–1871. године (према провинцијским салнамама и делу фон Самоа).⁵⁷⁴

Санцак	Година (извор)					
	око 1869. (салнама) ⁵⁷⁵		око 1870. (салнама)		око 1871. (фон Само) ⁵⁷⁶	
	Мушких становника (удео у %)					
	муслимана	немуслимана	муслимана	немуслимана	муслимана	немуслимана
Битољ	137080 (56.91)	103812 (43.09)	63219 (32.82)	129414 (67.18)	63219 (32.82)	129414 (67.18)
Корча	-	-	26658 (34.60)	50393 (65.40)	35658 (41.44)	50393 (58.56)
Укупно	137080	103812	89877 (33.33)	179807 (66.67)	98877 (35.48)	179807 (64.52)
Укупно	240892		269684		278684	

На отприлике исти период се односи и елаборат аустроугарског официра Петра Кукуља. Његову процену верско-етничке структуре Призренског санцака могуће је датирати са 1869/70. годином. Наведени бројеви су изузетно високи, дајући савршено округли број од 500.000 становника Призренског санцака, што у то време тешко да је представљало реалност на терену. Према подацима салнама, али и других извора, на подручју истог санцака је у отприлике исто време могло да живи око 400.000 људи.⁵⁷⁷ По свему судећи, Кукуљ је до броја од пола милиона становника дошао простом проценом на темељу познатог броја католика (множењем са коефицијентом 50), да би затим укупан број расподелио по вероисповестима и етничкој припадности према непознатом кључу. Уколико је за ту операцију коришћен коефицијент, познат из званичне османске статистике (што је врло вероватно), онда знатно већи значај од самих бројева имају исказани односи између појединих група становништва.⁵⁷⁸ Према Кукуљевим подацима, однос између муслимана и хришћана је био оквирно пола-пола. Да су у то време властима били познати подаци о становништву и према вери и етничкој припадности, потврђује извор из пера Карла Хорсецког.⁵⁷⁹ Занимљиво је, међутим, што се исказани односи међу верама код Кукуља никако не подударују са подацима из салнама или код Хорсецког, где је муслиманска већина изражена. Узимајући у обзир већ уочен тренд увећања броја муслимана у Призренској кази током 50-тих и почетком 60-тих година 19. века, може се с правом сумњати да је Кукуљ можда био упознат са односом међу верама који је важио раније, т.ј. половином 50-тих година када је и спроведен попис, па чак и раније.⁵⁸⁰ У наредне две деценије, захваљујући

⁵⁷³ Према логици ствари су подаци увек у закашњењу у односу на време публикације дела. Из других салнама смо установили да османска статистика није презала ни од пуког преписивања података из године у годину, што датирање истих чини поприлично компликованим.

⁵⁷⁴ *Salname-yi Selânik 1287*, 77; *Salname-yi Selânik 1288*, 89; A. R. Zur H. Von Samo, *Völker des osmanischen Reiches*, 50–51.

⁵⁷⁵ У овој салнама још увек не фигурише Корчански санцак, формиран 1870. године. Пре тога је, наводно, постојао и санцак Кастирија, који, међутим, такође није наведен. Могуће да је у овом случају санцак Битољ био спојен са Кастиријским, који, по свему судећи, није био посве идентичан са Корчанским. A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 77.

⁵⁷⁶ Фон Само је податке преписао из листа *Левант Тајмс*, из издања од 9. Јануара 1872. године. Логично је редатирати податке на 1871. годину. A. R. Zur H. Von Samo, *Völker des osmanischen Reiches*, 50.

⁵⁷⁷ Види даље у тексту о салнамама Призренског вилајета као делу Карла Хорсецког.

⁵⁷⁸ Види детаљније објашњење у поглављу *Статистички извори*.

⁵⁷⁹ О поменутом извору види даље у тексту.

⁵⁸⁰ Попис је спроведен негде у периоду 1854–1855. године. Види и даље у тексту

насељавању муслимана и исељавању хришћана, однос се променио, као што показују подаци салнама и других извора.⁵⁸¹

Табела 1.2.20. Верско-етничка структура целокупног становништва Призренског санцака око 1869/70. године према процени Петра Кукуља (на темељу података из ранијег периода – можда 50-тих година).⁵⁸²

Број становника према вери (удео у %)			Број становника према етничкој припадности (удео у %)				
Муслимани	Православци	Католици	Срби	Албанци	Власи (Гоге)	Роми и Черкези	Османлије
239000 (47.80)	250000 (50.00)	11000 (2.20)	318000 (63.60)	161000 (32.20)	10000 (2.00)	9000 (1.80)	2000 (0.40)

У историографији су знатно познатије и често коришћене две провинцијске салнаме Призренског вилајета за 1290. и 1291. годину према хиџри (за 1873/74. и 1874/75. годину) које садрже посве идентичне податке о броју становника. Узимајући у обзир чињеницу да су власти редовно само преписивале старе податке, те су и готово идентични они за Призренску казу за 1862/63. годину, постоји оправдана сумња да се информације у поменутих салнамама односе на знатно ранији период (можда и на половину 60-тих година). У недостатку додатне потврде за наше сумње и претпоставке, могуће је, као релевантну годину на коју се подаци односе, одредити 1872. годину као својеврсну горњу границу.⁵⁸³

Табела 1.2.21. Мушко становништво Призренског вилајета око 1872. године према провинцијској салнама за 1290. и 1291. годину хиџре (1873/74. и 1874/75. година).⁵⁸⁴

Санцак	Каза (нахија)	Мушких становника			Домова – хане	Насеља
		муслимана	немуслимана	укупно		
Призрен	Призрен	35628	8300	43928	3687	199
	Ђаковица	12553	2757	15310	2060	150
	Пећ	9981	8814	18795	1821	192
	Приштина	13435	5825	19260	1564	258

⁵⁸¹ Однос је око 1872. године (или нешто раније) већ био 72:28 у корист муслимана. Види даље у тексту.

⁵⁸² ОеSta, КА: Р. Kukulj, *Das Fürstenthum Serbien und Türkisch-Serbien*, 148–149; В. Стојанчевић, *О становништву у Призренском вилајету*, 213–227.

⁵⁸³ Салнаму су интегрално објавили Калеси са Корнрумпфом као и фон Само. Фон Само је био упознат само са салнамом из 1290. године према хиџри, док су Калеси и Корнрумпф користили и ону за 1291. годину према хиџри и установили да су подаци посве идентични, с том разликом што у млађој салнама постоје и информације о нахијама у Малесији које нису саставни део табела али су их аутори накнадно уврстили. Није сасвим јасно да ли се подаци салнама односе на годину која је на њима наведена или су у тој години штампане те су подаци заправо старији. Према логици ствари, пошто у салнамама нису до тада објављивани подаци пописа, већ процене које се базирају на темељу старијих пописа и виталне статистике, објављени статистички подаци се свакако односе на период протекле године а не исте у којој је годишњак штампан. На сличан начин је и фон Само посматрао податке поменутих салнама и навео их под 1872. годину (А. R. Zur H. Von Samo, *Völker des osmanischen Reiches*, 40–42; Н. Kaleshi, Н. J. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren*, 201–202; *Salname-i vilayet-i Prizren*, Prizren 1290 [1873/74], 112–115; *Prizren vilayeti salnamesi*, Prizren 1291 [1873/74], 170–172). Тако и Биркен за свој преглед административних промена у Османском царству све податке редатира за годину дана уназад у односу на годину штампања салнаме. Посебан проблем представља и чињеница да се подаци за Призренску казу готово савршено подударују са онима од Јохана Хана за 1862/63. годину, што баца већу сумњу на датирање, односно упућује на то да су подаци можда пореклом још из 60-тих година 19. века (види о томе у поглављу *Статистички извори*).

⁵⁸⁴ Н. Kaleshi, Н. J. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren*, 201–202 ; А. R. Zur H. Von Samo, *Völker des osmanischen Reiches*, 41–42; *Salname-i vilayet-i Prizren*, Prizren 1290 [1873/74], 112–115; *Prizren vilayeti salnamesi*, Prizren 1291 [1873/74], 170–172.

	Гњилане	12544	11607	24151	527	227
	Вучитрн	6752	2571	9323	540	251
	Тетово	29520	13171 ⁵⁸⁵	42691	1934	163
	Љума	17510		17510		33
	Гусиње	2570	1125	3695	740	20
	Укупно санц.	140493	54170	194663	12873	1493
Ниш	Ниш	4921	17107	22028	3651	128
	Пирот	5772	29741	35513	2195	219
	Враће	12502	30061	42563	2069	325
	Лесковац	10525	21030	31555	2689	254
	Прокупље	6207	4618	10825	882	141
	Куршумлија	5951	757	6708	180	91
	Знепоље	149	7072	7221	209	94
	Укупно санц.	46027	110386	156413	11875	1252
Скопље	Скопље	17155	16692	33847	2864	170
	Куманово	9116	15244	24360	998	122
	Штип	11920	11201	23121	2144	130
	Крива Паланка	3991	5901	9892	588	67
	Радовиште	6100	4700	10800	688	58
	Кратово	2921	3911	6832	694	41
	Кочани	4033	4250	8283	701	63
	Укупно санц.	55236	61899	117135	8677	651
Дебар	Дебар	16851	8618	25469	1600	159
	Елбасан	24776	1211	25987	1900	120
	Доњи Дебар	55020	150	55170	2500	42
	Мат	15740		15740	3600	43
	(Малесија горња) ⁵⁸⁶	4051	35	4086		23
	(Малесија доња) ⁵⁸⁷	7000	36	7036		5
	Укупно санц.	123438	10050	133488	9600	392
Укупно вилајет		365194	236505	601699	43025	3788

⁵⁸⁵ У оригиналним салнамама је наведен број 12.171 (у салнама за 1290. годину према хицри није довољно јасно да ли је уписан број 2 или 3), што се не слаже са укупним збиром за цео санцак. Број који одговара је 13.171 те су га и Калеси и Корнрумф користили, сматрајући да се ради о штампарској грешци у млађој салнама (према Калесију и Корнрумфу, у салнама за 1290. годину према хицри, коју су добили од приватног лица са Космета, уписан је број 13.171). Фон Само је, са друге стране, прихватио број од 12.171 а исправио укупни збир за санцак. Сматрамо да је став о штампарској грешци за казу највероватније исправан, те ћемо у раду користити исправљен податак о 13.171 немуслиманских становника. Н. Kaleshi, Н. Ј. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren*, 202; А. R. Zur Н. Von Samo, *Völker des osmanischen Reiches*, 41; *Salname-i vilayet-i Prizren*, Prizren 1290 [1873/74], 112; *Prizren vilayeti salnamesi*, Prizren 1291 [1873/74], 170.

⁵⁸⁶ Нахије Горњу и Доњу Малесију помињу Калеси и Корнрумф као делове Дебарског санцака, додуше без јасне афилијације ка одређеној кази. Готово је сигурно да се мисли на тзв. Струшку Малесију која је територијално могла припадати искључиво Горњодебарској кази (евентуелно један део и Елбасанској). Н. Kaleshi, Н. Ј. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren*, 201–202.

⁵⁸⁷ Види претходну напомену.

Табела 1.2.22. Удео појединих вероисповести у мушком становништву Призренског вилајета око 1872. године према провинцијској салнами за 1290. и 1291. годину хицре (1873/74. и 1874/75. година).⁵⁸⁸

Санџак	Каза (нахија)	Мушких становника – удео у %		
		муслимана	немуслимана	Укупно м. становника
Призрен	Призрен	81.11	18.89	43928
	Ђаковица	81.99	18.01	15310
	Пећ	53.10	46.90	18795
	Приштина	69.76	30.24	19260
	Гњилане	51.94	48.06	24151
	Вучитрн	72.42	27.58	9323
	Тетово	69.15	30.85	42691
	Љума	100.00	0.00	17510
	Гусиње	69.55	30.45	3695
	Укупно санџ.	72.17	27.83	194663
Ниш	Ниш	22.34	77.66	22028
	Пирот	16.25	83.75	35513
	Врање	29.37	70.63	42563
	Лесковац	33.35	66.65	31555
	Прокупље	57.34	42.66	10825
	Куршумлија	88.71	11.29	6708
	Знепоље	2.06	97.94	7221
		Укупно санџ.	29.43	70.57
Скопље	Скопље	50.68	49.32	33847
	Куманово	37.42	62.58	24360
	Штип	51.55	48.45	23121
	Крива Паланка	40.35	59.65	9892
	Радовиште	56.48	43.52	10800
	Кратово	42.75	57.25	6832
	Кочани	48.69	51.31	8283
		Укупно санџ.	47.16	52.84
Дебар	Дебар	66.16	33.84	25469
	Елбасан	95.34	4.66	25987
	Доњи Дебар	99.73	0.27	55170
	Мат	100.00	0.00	15740
	(Малесија горња) ⁵⁸⁹	99.14	0.86	4086
	(Малесија доња) ⁵⁹⁰	99.49	0.51	7036
		Укупно санџ.	92.47	7.53
Укупно вилајет		60.69	39.31	601699

Веома битан извор за проучавање развоја становништва у Старој Србији 19. века представља један елаборат аустроугарске војске о приликама у Призренском вилајету који је саставио капетан Карл Хорсецки и предао га, по свему судећи, на коришћење претпостављенима око

⁵⁸⁸ Табела 1.2.21.

⁵⁸⁹ Нахије Горњу и Доњу Малесију помињу Калеси и Корнрумф као делове Дебарског санџака, додуше без јасне афилијације ка одређеној кази. Готово је сигурно да се мисли на тзв. Струшку Малесију која је територијално могла припадати искључиво Горњодебарској кази (евентуелно један део и Елбасанској). Н. Kaleshi, Н. J. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren*, 201–202.

⁵⁹⁰ Види претходну напомену.

1875. године. Узимајући у обзир да је Хорсецки постао капетан 1870. године спис је свакако настао у периоду 1870–1875. Пошто су подаци за Призренску казу идентични са наводима салнама за 1872. годину, те се у спису помиње и Нишки санџак, сматрамо да је могуће статистичке информацијеписа датирати на период 1872–1874. године. Овај архивски документ садржи податке који су сасвим нови и никад коришћени у историографији. Од посебног су значаја чињенице да статистика становништва садржи и структуру према националној-етничкој припадности, те да је аутор дела објаснио и порекло података, што баца нешто другачије светло на информације у до сада познатим османским салнамама.⁵⁹¹

Према Хорсецком, подаци о броју становника се темеље на званичним турским пописним листама (регистрима становништва), што је у складу са опште прихваћеним стајалиштем о методологији османске евиденције становништва. Аустроугарски капетан наводи да се подаци за санџаке Ниш и Скопље заснивају на пописима становништва спроведеним пре 6, а у осталим областима пре 20 година.⁵⁹² Уколико се за датум настанка дела узме 1874. или 1875. година, произлази да се подаци за санџаке Ниш и Скопље базирају на пописима спроведеним 1868–1869, а у осталим областима 1854–1855. године. Уколико су ове информације тачне, то би значило да су османске власти спроводиле пописе и крајем 60-их, и да су још од 50-их година 19. века редовно ажурирале податке у евиденционим листама, односно у регистрима становништва (претпоставља се да је то рађено на темељу виталне статистике). Да је то тачно потврђују и познати подаци са пописа у Дунавском вилајету који је започео око 1865/66, као и подаци о Нишком санџаку из времена 1868/69. године, или подаци Јохана Хана о Призренској кази, које смо претходно представили. Код каза Призрен, Тетово и Љума су бројеви подцртани плавом оловком и постоји напомена да се заснивају на званичним турским подацима (очигледно за године 1873/74 како је наведено у случају информација о броју домова и села).⁵⁹³ То је додатно поткрепљено нашим поређењем са подацима салнама за Призренски вилајет из 1873/74. и 1874/75. године које показује да су бројеви готово идентични.⁵⁹⁴ Проучавањем података за остале казе Призренског санџака (Ђаковица, Пећ, Приштина, Ђиљане, Вучитрн и Гусиње), уочљиво је да је број муслимана (пре свега Албанаца) изразито висок, и није у складу са наводима у другим салнамама. Исти случај је и са неким казама Скопског санџака, где је број Османлија/Турака виши од нормалног. Стиче се утисак да су бројеви за Албанце и Турке у поменутих казама заправо удвостручени, односно да представљају целокупно а не само мушко становништво. Уколико би оригинални подаци Хорсецког стварно били тачни, и чак под претпоставком да салнаме Призренског вилајета исказују вредности које се заправо односе на 60-те године 19. века, ипак би евентуални прираштај био нереално висок – увећање за оквирно 1/3! Због тога сматрамо да су поједини бројеви код Хорсецког погрешни, односно да се односе на целокупно становништво. Да је то стварно случај, потврђују наши израчуни. Дељењем поменутих података са два, чиме се оквирно добија мушка популација, резултати се готово савршено уклапају са наводима у салнамама. Не чини нам се вероватним да се ради о оригиналним подацима из 50-их година 19. века (у случају Призренског санџака), пошто се не поклапају са објављеним бројевима код Јохана Хана, који је очигледно црпео управо из поменутог пописа. Реалније нам се чини објашњење да су подаци заправо пројекција становништва, заснована на израчунима помоћу старих пописа и виталне статистике као што је био обичај приликом вођења регистара становништва. Остаје, међутим, питање, зашто је у појединим случајевима наведен укупан број становника одређене веросиповести или

⁵⁹¹ Веома су битни подаци који се односе на број домова и насеља. Види у потпоглављима *Породица и домаћинство, Град и село*.

⁵⁹² ÖStA, KA, KPS, LB, K I a, 45E, фолио 4, 6.

⁵⁹³ ÖStA, KA, KPS, LB, K I a, 45E, фолио 2–3.

⁵⁹⁴ Подаци за муслимане у Призренској кази су посве идентични, за немуслимане мало одступају. У Тетовској кази број Албанаца-муслимана према Хорсецком одговара у потпуности укупном броју муслимана у салнамама, док је број немуслимана благо мањи. Подаци за казу Љума су посве идентични. Упореди бројеве у Табели 1.2.21. и Табели 1.2.23.

националности а не само мушка популација. Примери из нешто каснијег времена (подаци Богумила Храбака, Карла фон Сакса и империјалне салнаме за 1877. годину) јасно указују на то, да је османска статистика постепено напуштала праксу навођења искључиво мушке популације, и прешла на исказивање укупног становништва. Исти примери, као и новија истраживања за подручје Дунавског вилајета, показују да је османска статистика још пре 1881. године водила доста прецизну евиденцију становништва и према милетима.⁵⁹⁵ Није искључено ни да је Хорсецком намерно представљен претерани број муслимана-Албанаца из политичких и других побуда, те их је он некритички унео у свој извештај. У случају Пиротске казе Нишког санџака учили смо веома високе бројеве за немуслиманско становништво, који, такође, упућују на то да се ради о укупном а не само мушком становништву. Из наведених разлога нисмо користили податке за Призренски и Скопски санџак без одређених резерви. Бројеве смо прилагодили сходно математичкој логици, што је дало веома задовољавајуће резултате.

Без обзира на одређене сумње у податке Хорсецког, они ипак омогућују да одређена питања од изузетног значаја сагледамо на квалитетнији начин. До сада се увек сматрало да су Роми на овим просторима били превасходно муслиманске вере. Подаци нам, међутим, откривају да је веома значајан број припадника ромске националности у Призренском санџаку био православне вере. Питање Черкеза, који су на Балкан досељавани од 50-их година 19. века, и данас ствара конфузију и пуно је недоумица око њиховог приближног броја, територијалне дистрибуције као и процеса нестанка овог етникума са посматраног подручја (делом узрокованог негативним прираштајем, делом исламизацијом/албанизацијом). Према расположивим подацима, у Призренском вилајету је почетком 70-их година живело око 20.000 Черкеза, што упућује на то да је процес њиховог нестанка у тренутку прикупљања података већ био одмакао. Веома интересантни су и подаци о „Србо-Бугарима“ муслиманске вере, бројне заједнице у Призренском санџаку. Можда и најзначајније ново сазнање представља чињеница да је османска статистика тада уопште водила тако детаљну евиденцију становништва. У до сада објављеним изворима за период пре првог правога пописа из 1881. године, акценат је увек стављан на верску структуру становништва, док је национална, односно етничка компонента у потпуности изостављена. Хорсецки наводи укупно 6 националних заједница – Турке („Османи“ у оригиналу), Албанце („Арбанасе“ у оригиналу), Србо-Бугаре, Роме (Цигане), Черкезе и Влахе.⁵⁹⁶ Претпостављамо да је ова подела верна оригиналним изворима које је Хорсецки користио. Није нам познато да су османске власти водиле евиденцију о броју „Србо-Бугара“, тако да је стварни извор података непознат. Сама употреба сложеног термина сведочи да је проблем националне идентификације хришћанских Словена у Старој Србији и Македонији изгледа био непремостив и за аустроугарске агенте.⁵⁹⁷

---

⁵⁹⁵ За Дунавски вилајет су истраживања Ашкина Којунџуа показала да је још 1859/60. године вођена евиденција Рома посебно према вери. Приликом спровођења новог и свеобухватног пописа у истом Видајету од 1865. године, било је предвиђено да буду пописани сви становници, и мушки и женски, према појединим милетима. А. Коунџу, *Tuna vilâyeti'nde*, 681–692.

⁵⁹⁶ Хорсецки наводи да сами Турци („Османи“ у оригиналу), зову исламизоване Србе „Турцима“. ÖStA, KA, KPS, LB, K I a, 45E, фолио 6.

⁵⁹⁷ О томе сведочи и чињеница да Хорсецки у опису земље и народа јасно прави разлику између Срба и Бугара, али не наводи њихову међусобну етничку границу. ÖStA, KA, KPS, LB, K I a, 45E, фолио 9.

Табела 1.2.23. мушко становништво Призренског вилајета 1872–1874. године према вероисповести и националности на темељу елабората Карла Хорсецког (оригинални подаци).⁵⁹⁸

Санџак	Каза	Муслимани						Грчке вере					Кат.
		Турци	Албанци	Србо-Бугари	Роми	Черкези	Укупно ⁵⁹⁹	Србо-Бугари	Албанци	Власи	Роми	Албанци	
Призрен	Призрен ⁶⁰⁰		30770	4500	358		35628	5042		1400	300	820	
	Баковица		29412		944		30356	450			576	3280	
	Пећ		35626		1025		36651	3150				950	
	Приштина		19135		1006	2450	22591	4678		50	367		
	Гњилане	105	26700		450	700	27958	5134		50		1223	
	Вучитрн		21548		367	500	22415	3947			188		
	Тетово ⁸		25920	3500			29420	11741		210			
	Љума ⁶⁰⁰		17510				17510						
	Гусиње		3936				3936	1138					
Укупно санџ.	105	210557	8000	4150	3650	226465	35280	0	1710	1431	6273		
Ниш	Ниш	1550			692	1500	3742	17107		30		4	
	Пирот	4500			200	2100	6800	67882					
	Врање		15826		1847	840	18513	30100		50			
	Лесковац		12300		993	450	13743	21050					
	Прокупље		7310		747	300	8357	4457					
	Куршумлија		9338			100	9438	557					
	Знепоље		89			180	269	7000					
	Укупно санџ.	6050	44863	0	4479	5470	60862	148153	0	80	0	4	
Скопље	Скопље	16100	11000			100	27200	11692		250		10	
	Куманово		8556	500		500	9556	12330				15	
	Штип	17320	1500			800	19620	11200					
	Крива Паланка	2100	250			250	2600	7256					
	Радовиште	7100				250	7350	1700					
	Крагово		930	300		300	1530	3850					
	Кочани	9033				300	9333	6272					
	Укупно санџ	51653	22236	800	0	2500	77189	54300	0	250	0	25	
Дебар	Дебар		33579		435		34014	7584					
	Елбасан		32600				32600		560	1200			
	Доњи Дебар		17000				17000	500				230	
	Мат		25400				25400					2200	

⁵⁹⁸ ÖStA, KA, KPS, LB, K I a, 45E, фолио 2.

⁵⁹⁹ У случају Призренског санџака је у оригиналном документу наведен погрешан збир од 218.462 становника (исправили смо га на 226.465), мада је укупан број за цео вилајет у начелу наведен тачно (у оригиналу 473.527; исправљен на 473.530).

⁶⁰⁰ У оригиналу стоји напомена да су информације за целу казу (Призрен, Тетово и Љума) наведени према званичним турским подацима. Уколико се ти бројеви упореде са објављеним салнамама за Призренски вилајет 1873–1875, уочљиво је да се број муслимана углавном подудара, што сведочи да је порекло података исто за оба извора. То је уједно и додатна потврда да се ради о мушкој популацији, док за остале казе постаје евидентно да је по среди укупно становништво. Види салнаме за Призренски вилајет које су претходно описане у истом поглављу.

	Укупно санц.	0	108579	0	435	0	109014	7584	560	1200	0	2430
	Укупно вилајет	57808	386235	8800	9064	11620	473530	245317	560	3240	1431	8732

Табела 1.2.24. Мушко становништво Призренског вилајета 1872–1874. године према националности на темељу елабората Карла Хорсецког (оригинални подаци).⁶⁰¹

Санџак	Каза	Националност						Укупно
		Турци	Албанци	Србо-Бугари	Роми	Черкези	Власи	
Призрен	Призрен		31590	9542	658		1400	43190
	Ђаковица		32692	450	1520			34662
	Пећ		36576	3150	1025			40751
	Приштина		19135	4678	1373	2450	50	27686
	Гњилане	105	27325	5732	450	700	50	34362
	Вучитрн		21548	3947	555	500		26550
	Тетово		25920	15241			210	41371
	Љума		17510					17510
	Гусиње		3936	1138				5074
	Укупно санц.	105	216232 ⁶⁰²	43878	5581	3650	1710	271156
Ниш	Ниш	1550	4	17107	692	1500	30	20883
	Пирот	4500		67882	200	2100		74682
	Врање		15826	30100	1847	840	50	48663
	Лесковац		12300	21050	993	450		34793
	Прокупље		7310	4457	747	300		12814
	Куршумлија		9338	557		100		9995
	Знепоље		89	7000		180		7269
	Укупно санц.	6050	44867	148153 ()	4479	5470	80	209099 175158
Скопље	Скопље	16000	11010	11692		100	250	39152
	Куманово		8571	12830		500		21901
	Штип	17320	1500	11200		800		30820
	Крива Паланка	2100	250	7256		250		9856
	Радовиште	7100		1700		250		9050
	Кратово		930	4150		300		5380
	Кочани	9033		6272		300		15605
	Укупно санц.	51553	22261	55100	0	2500	250	131764
Дебар	Дебар		33579	7584	435			41598
	Елбасан		33160				1200	34360
	Доњи Дебар		17230	500				17730
	Мат		27600					27600
	Укупно санц.	0	111569	8084	435	0	1200	121288
Укупно вилајет		57708	394929	255215	10495	11620	3240	733307

⁶⁰¹ ÖStA, KA, KPS, LB, K I a, 45E, фолио 2.

⁶⁰² У оригиналу стоји 216.222 (исправљено на 216.232).

Пошто за одређене казе и поједине групе становништва у оригиналном документу очигледно нису наведени подаци само за мушку популацију, већ за целокупну, прилагодили смо бројеве простим дељењем са два, чиме добијамо реалну слику.⁶⁰³

Табела 1.2.25. Мушко становништво Призренског вилајета 1872–1874. године према вероисповести и националности на темељу коригованих података из елабората Карла Хорсецког (прилагођени подаци осенчени).⁶⁰⁴

Санџак	Каза	Муслимани						Грчке вере				Кат.
		Турци	Албанци	Србо-Бугари	Роми	Черкези	Укупно ⁶⁰⁵	Србо-Бугари	Албанци	Власи	Роми	Албанци
Призрен	Призрен ⁶⁰⁶		30770	4500	358		35628	5042		1400	300	820
	Ђаковица		14706		944		15650	450			576	3280
	Пећ		17813		1025		18838	3150				950
	Приштина		9568		1006	2450	13024	4678		50	367	
	Гњилане	105	13350		450	700	14500	5134		50		1223
	Вучитрн		10774		367	500	11641	3947			188	
	Тетово ⁸		25920	3500			29420	11741		210		
	Љума ⁶⁰⁰		17510				17510					
	Гусиње		3936				3936	1138				
Укупно санџ.	105	144347	8000	4150	3650	160147	35280	0	1710	1431	6273	
Ниш	Ниш	1550			692	1500	3742	17107		30		4
	Пирот	4500			200	2100	6800	33941				
	Врање		15826		1847	840	18513	30100		50		
	Лесковац		12300		993	450	13743	21050				
	Прокупље		7310		747	300	8357	4457				
	Куршумлија		9338			100	9438	557				
	Знепоље		89			180	269	7000				
	Укупно санџ.	6050	44863	0	4479	5470	60862	114212	0	80	0	4
Скопље	Скопље	8050	11000			100	19150	11692		250		10
	Куманово		8556	500		500	9556	12330				15
	Штип	8660	1500			800	10960	11200				
	Крива Паланка	2100	250			250	2600	7256				
	Радовиште	7100				250	7350	1700				
	Кратово		930	300		300	1530	3850				
	Кочани	9033				300	9333	6272				
	Укупно санџ	34943	22236	800	0	2500	60479	54300	0	250	0	25

⁶⁰³ Метода дељења са два произлази из претпоставке да су и статистичари тога времена просто дуплирали постојеће податке о мушкој популацији.

⁶⁰⁴ Табела 1.2.23.

⁶⁰⁵ У случају Призренског санџака је у оригиналном документу наведен погрешан збир од 218.462 становника (исправили смо га на 226.465), мада је укупан број за цео вилајет у начелу наведен тачно (у оригиналу 473.527; исправљен на 473.530).

⁶⁰⁶ У оригиналу стоји напомена да су информације за целу казу (Призрен, Тетово и Љума) наведени према званичним турским подацима. Уколико се ти бројеви упореде са објављеним салнамама за Призренски вилајет 1873–1875, уочљиво је да се број муслимана углавном подудара, што сведочи да је порекло података исто за оба извора. Види салнаме за Призренски вилајет у наставку поглавља.

Дебар	Дебар		16790		435		17225	7584				
	Елбасан		32600				32600		560	1200		
	Доњи Дебар		17000				17000	500				230
	Мат		25400				25400					2200
	Укупно санц.	0	91790	0	435	0	92225	8084	560	1200	0	2430
Укупно вилајет		41098	303235	8800	9064	11620	373712	211876	560	3240	1431	8732

Табела 1.2.26. Мушко становништво Призренског вилајета 1872–1874. године према националности на темељу коригованих података из елабората Карла Хорсецког (прилагођени подаци осенчени).⁶⁰⁷

Санџак	Каза	Националност						Укупно
		Турци	Албанци	Србо-Бугари	ЦРоми	Черкези	Власи	
Призрен	Призрен		31590	9542	658		1400	43190
	Ђаковица		17986	450	1520			19956
	Пећ		18763	3150	1025			22938
	Приштина		9568	4678	1373	2450	50	18119
	Гњилане	105	14573	5732	450	700	50	21505
	Вучитрн		10774	3947	555	500		15776
	Тетово		25920	15241			210	41371
	Љума		17510					17510
	Гусиње		3936	1138				5074
	Укупно санц.	105	150620	43878	5581	3650	1710	205544
Ниш	Ниш	1550	4	17107	692	1500	30	20883
	Пирот	4500		33941	200	2100		40741
	Врање		15826	30100	1847	840	50	48663
	Лесковац		12300	21050	993	450		34793
	Прокупље		7310	4457	747	300		12814
	Куршумлија		9338	557		100		9995
	Знепоље		89	7000		180		7269
	Укупно санц.	6050	44867	114212	4479	5470	80	175158
Скопље	Скопље	8000	11010	11692		100	250	31062
	Куманово		8571	12830		500		21901
	Штип	8660	1500	11200		800		22160
	Крива Паланка	2100	250	7256		250		9856
	Радовиште	7100		1700		250		9050
	Кратово		930	4150		300		5380
	Кочани	9033		6272		300		15605
	Укупно санц.	34893	22261	55100	0	2500	250	115014
Дебар	Дебар		16790	7584	435			41598
	Елбасан		33160				1200	34360
	Доњи Дебар		17230	500				17730
	Мат		27600					27600
	Укупно санц.	0	94780	8084	435	0	1200	104499

⁶⁰⁷ Извор; Табела 1.2.24.

Укупно вилајет	41048	312527	221274	10495	11620	3240	600214
----------------	-------	--------	--------	-------	-------	------	--------

Пошто се подаци које је Карл Хорсецки навео у свом елаборату односе само на мушко становништво, извршили смо процену целокупног становништва вилајета множењем са коефицијентом 1,9.⁶⁰⁸

Табела 1.2.27. Процена укупног броја становника Призренског вилајета 1872–1874. године према вероисповести и националности сходно елаборату Хорсецког.⁶⁰⁹

Санџак	Каза	Муслимани						Грчке вере				Кат.
		Турци	Албанци	Србо-Бугари	Роми	Черкези	Укупно	Србо-Бугари	Албанци	Власи	Роми	
Призрен	Призрен	0	58463	8550	680	0	67693	9580	0	2660	570	1558
	Ђаковица	0	27941	0	1794	0	29735	855	0	0	1094	6232
	Пећ	0	33845	0	1948	0	35792	5985	0	0	0	1805
	Приштина	0	18178	0	1911	4655	24745	8888	0	95	697	0
	Гњилане	200	25365	0	855	1330	27550	9755	0	95	0	2324
	Вучитрн	0	20471	0	697	950	22118	7499	0	0	357	0
	Тетово ⁸	0	49248	6650	0	0	55898	22308	0	399	0	0
	Љума ⁶⁰⁰	0	33269	0	0	0	33269	0	0	0	0	0
	Гусиње	0	7478	0	0	0	7478	2162	0	0	0	0
	Укупно санџ.	200	274258	15200	7885	6935	304278	67032	0	3249	2719	11919
Ниш	Ниш	2945	0	0	1315	2850	7110	32503	0	57	0	8
	Пирот	8550	0	0	380	3990	12920	64488	0	0	0	0
	Врање	0	30069	0	3509	1596	35175	57190	0	95	0	0
	Лесковац	0	23370	0	1887	855	26112	39995	0	0	0	0
	Прокупље	0	13889	0	1419	570	15878	8468	0	0	0	0
	Куршумлија	0	17742	0	0	190	17932	1058	0	0	0	0
	Знепоље	0	169	0	0	342	511	13300	0	0	0	0
	Укупно санџ.	11495	85240	0	8510	10393	115638	217003	0	152	0	8
Скопље	Скопље	15295	20900	0	0	190	36385	22215	0	475	0	19
	Куманово	0	16256	950	0	950	18156	23427	0	0	0	29
	Штип	16454	2850	0	0	1520	20824	21280	0	0	0	0
	Крива Паланка	3990	475	0	0	475	4940	13786	0	0	0	0
	Радовиште	13490	0	0	0	475	13965	3230	0	0	0	0
	Кратово	0	1767	570	0	570	2907	7315	0	0	0	0
	Кочани	17163	0	0	0	570	17733	11917	0	0	0	0
	Укупно санџ.	66392	42248	1520	0	4750	114910	103170	0	475	0	48
Дебар	Дебар	0	31900	0	827	0	32727	14410	0	0	0	0
	Елбасан	0	61940	0	0	0	61940	0	1064	2280	0	0
	Доњи Дебар	0	32300	0	0	0	32300	950	0	0	0	437

⁶⁰⁸ Коефицијент 1,9 је резултат исказаног односа између мушког и женског пола. Види потпоглавље *Полна структура становништва*.

⁶⁰⁹ Број мушкараца је множен коефицијентом 1,9 сходно утврђеном односу полова. Види у потпоглављу *Полна структура становништва*. Табела 1.2.23; Табела 1.2.25.

	Мат	0	48260	0	0	0	48260	0	0	0	0	4180
	Укупно санц.	0	174400	0	827	0	175227	15360	1064	2280	0	4617
	Укупно вилајет	78086	576147	16720	17222	22078	710053	402564	1064	6156	2719	16591

Табела 1.2.28. Процена укупног броја становника Призренског вилајета 1872–1874. године према националности сходно елаборату Хорсецког.⁶¹⁰

Санџак	Каза	Националност						Укупно
		Турци	Албанци	Србо-Бугари	Роми	Черкези	Власи	
Призрен	Призрен	0	60021	18130	1250	0	2660	82061
	Ђаковица	0	34173	855	2888	0	0	37916
	Пећ	0	35650	5985	1948	0	0	43582
	Приштина	0	18178	8888	2609	4655	95	34425
	Гњилане	200	27689	10891	855	1330	95	41059
	Вучитрн	0	20471	7499	1055	950	0	29974
	Тетово	0	49248	28958	0	0	399	78605
	Љума	0	33269	0	0	0	0	33269
	Гусиње	0	7478	2162	0	0	0	9641
	Укупно санц.	200	286177	83368	10604	6935	3249	390533
Ниш	Ниш	2945	8	32503	1315	2850	57	39678
	Пирот	8550	0	64488	380	3990	0	77408
	Врање	0	30069	57190	3509	1596	95	92460
	Лесковац	0	23370	39995	1887	855	0	66107
	Прокупље	0	13889	8468	1419	570	0	24347
	Куршумлија	0	17742	1058	0	190	0	18991
	Знепоље	0	169	13300	0	342	0	13811
	Укупно санц.	11495	85247	217003	8510	10393	152	332800
Скопље	Скопље	15200	20919	22215	0	190	475	59018
	Куманово	0	16285	24377	0	950	0	41612
	Штип	16454	2850	21280	0	1520	0	42104
	Крива Паланка	3990	475	13786	0	475	0	18726
	Радовиште	13490	0	3230	0	475	0	17195
	Кратово	0	1767	7885	0	570	0	10222
	Кочани	17163	0	11917	0	570	0	29650
	Укупно санц.	66297	42296	104690	0	4750	475	218527
Дебар	Дебар	0	31900	14410	827	0	0	47136
	Елбасан	0	63004	0	0	0	2280	65284
	Доњи Дебар	0	32737	950	0	0	0	33687
	Мат	0	52440	0	0	0	0	52440
	Укупно санц.	0	180081	15360	827	0	2280	198547
Укупно вилајет		77991	593801	420421	19941	22078	6156	1140407

⁶¹⁰ Број мушкараца је множен коефицијентом 1.9 сходно утврђеном односу полова. Види у потпоглављу *Полна структура становништва*. Табела 1.2.24; Табела 1.2.26.

На темељу прилагођених резултата, израчунали смо и удео појединих верских и националних заједница у укупном становништву. Ови подаци су изузетно драгоцени, пошто омогућавају да се лакше објасне одређени феномени везани за раст муслиманске популације у неким казама (пре свега у Призренском санцаку).

Табела 1.2.29. Удео припадника појединих вероисповести и националности у становништву Призренског вилајета 1872–1874. године у % (према прилагођеним подацима из елабората Хорсецког – прилагођени подаци су осенчени).⁶¹¹

Санцак	Каза	Муслимани						Грчке вере				Кат.
		Турци	Албанци	Србо-Бугари	Роми	Черкези	Укупно	Србо-Бугари	Албанци	Власи	Роми	Албанци
Призрен	Призрен	0.00	71.24	10.42	0.83	0.00	82.49	11.67	0.00	3.24	0.69	1.90
	Ђаковица	0.00	73.69	0.00	4.73	0.00	78.42	2.25	0.00	0.00	2.89	16.44
	Пећ	0.00	77.66	0.00	4.47	0.00	82.13	13.73	0.00	0.00	0.00	4.14
	Приштина	0.00	52.81	0.00	5.55	13.52	71.88	25.82	0.00	0.28	2.03	0.00
	Гњилане	0.50	63.85	0.00	2.15	3.35	69.35	24.56	0.00	0.24	0.00	5.85
	Вучитрн	0.00	68.29	0.00	2.33	3.17	73.79	25.02	0.00	0.00	1.19	0.00
	Тетово	0.00	62.65	8.46	0.00	0.00	71.11	28.38	0.00	0.51	0.00	0.00
	Љума	0.00	100.00	0.00	0.00	0.00	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Гусиње	0.00	77.57	0.00	0.00	0.00	77.57	22.43	0.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно санц.	0.05	70.47	3.91	2.03	1.78	78.18	17.22	0.00	0.83	0.70	3.06
Ниш	Ниш	7.42	0.00	0.00	3.31	7.18	17.92	81.92	0.00	0.14	0.00	0.02
	Пирот	11.05	0.00	0.00	0.49	5.15	16.69	83.31	0.00	0.00	0.00	0.00
	Врање	0.00	32.52	0.00	3.80	1.73	38.04	61.85	0.00	0.10	0.00	0.00
	Лесковац	0.00	35.35	0.00	2.85	1.29	39.50	60.50	0.00	0.00	0.00	0.00
	Прокупље	0.00	57.05	0.00	5.83	2.34	65.22	34.78	0.00	0.00	0.00	0.00
	Куршумлија	0.00	93.43	0.00	0.00	1.00	94.43	5.57	0.00	0.00	0.00	0.00
	Знепоље	0.00	1.22	0.00	0.00	2.48	3.70	96.30	0.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно санц.	3.45	25.61	0.00	2.56	3.12	34.75	65.21	0.00	0.05	0.00	0.00
Скопље	Скопље	25.88	35.37	0.00	0.00	0.32	61.57	37.59	0.00	0.80	0.00	0.03
	Куманово	0.00	39.07	2.28	0.00	2.28	43.63	56.30	0.00	0.00	0.00	0.07
	Штип	39.08	6.77	0.00	0.00	3.61	49.46	50.54	0.00	0.00	0.00	0.00
	Крива Паланка	21.31	2.54	0.00	0.00	2.54	26.38	73.62	0.00	0.00	0.00	0.00
	Радовиште	78.45	0.00	0.00	0.00	2.76	81.22	18.78	0.00	0.00	0.00	0.00
	Кратово	0.00	17.29	5.58	0.00	5.58	28.44	71.56	0.00	0.00	0.00	0.00
	Кочани	57.89	0.00	0.00	0.00	1.92	59.81	40.19	0.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно санц.	30.37	19.33	0.70	0.00	2.17	52.57	47.20	0.00	0.22	0.00	0.02
Дебар	Дебар	0.00	67.68	0.00	1.75	0.00	69.43	30.57	0.00	0.00	0.00	0.00
	Елбасан	0.00	94.88	0.00	0.00	0.00	94.88	0.00	1.63	3.49	0.00	0.00
	Доњи Дебар	0.00	95.88	0.00	0.00	0.00	95.88	2.82	0.00	0.00	0.00	1.30
	Мат	0.00	92.03	0.00	0.00	0.00	92.03	0.00	0.00	0.00	0.00	7.97
	Укупно санц.	0.00	87.84	0.00	0.42	0.00	88.25	7.74	0.54	1.15	0.00	2.33
Укупно Вил.	6.85	50.58	1.47	1.51	1.94	62.33	35.34	0.09	0.54	0.24	1.46	

⁶¹¹ Табела 1.2.27.

Табела 1.2.30. Удео припадника појединих националности у укупном становништву Призренског вилајета 1872–1874. године у % (према подацима из елабората Хорсецког – прилагођени подаци су осенчени).⁶¹²

Санџак	Каза	Националност						Укупно
		Турци	Албанци	Србо-Бугари	Роми	Черкези	Власи	
Призрен	Призрен	0.00	73.14	22.09	1.52	0.00	3.24	100.00
	Ђаковица	0.00	90.13	2.25	7.62	0.00	0.00	100.00
	Пећ	0.00	81.80	13.73	4.47	0.00	0.00	100.00
	Приштина	0.00	52.81	25.82	7.58	13.52	0.28	100.00
	Гњилане	0.49	67.44	26.52	2.08	3.24	0.23	100.00
	Вучитрн	0.00	68.29	25.02	3.52	3.17	0.00	100.00
	Тетово	0.00	62.65	36.84	0.00	0.00	0.51	100.00
	Љума	0.00	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Гусиње	0.00	77.57	22.43	0.00	0.00	0.00	100.00
	Укупно санџ.	0.05	73.28	21.35	2.72	1.78	0.83	100.00
Ниш	Ниш	7.42	0.02	81.92	3.31	7.18	0.14	100.00
	Пирот	11.05	0.00	83.31	0.49	5.15	0.00	100.00
	Врање	0.00	32.52	61.85	3.80	1.73	0.10	100.00
	Лесковац	0.00	35.35	60.50	2.85	1.29	0.00	100.00
	Прокупље	0.00	57.05	34.78	5.83	2.34	0.00	100.00
	Куршумлија	0.00	93.43	5.57	0.00	1.00	0.00	100.00
	Знепоље	0.00	1.22	96.30	0.00	2.48	0.00	100.00
	Укупно санџ.	3.45	25.62	65.21	2.56	3.12	0.05	100.00
Скопље	Скопље	25.75	35.45	37.64	0.00	0.32	0.80	100.00
	Куманово	0.00	39.14	58.58	0.00	2.28	0.00	100.00
	Штип	39.08	6.77	50.54	0.00	3.61	0.00	100.00
	Крива Паланка	21.31	2.54	73.62	0.00	2.54	0.00	100.00
	Радовиште	78.45	0.00	18.78	0.00	2.76	0.00	100.00
	Кратово	0.00	17.29	77.14	0.00	5.58	0.00	100.00
	Кочани	57.89	0.00	40.19	0.00	1.92	0.00	100.00
	Укупно санџ.	30.34	19.36	47.91	0.00	2.17	0.22	100.00
Дебар	Дебар	0.00	67.68	30.57	1.75	0.00	0.00	100.00
	Елбасан	0.00	96.51	0.00	0.00	0.00	3.49	100.00
	Доњи Дебар	0.00	97.18	2.82	0.00	0.00	0.00	100.00
	Мат	0.00	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Укупно санџ.	0.00	90.70	7.74	0.42	0.00	1.15	100.00
Укупно Вил.	6.84	52.07	36.87	1.75	1.94	0.54	100.00	

На салнаме Призренског вилајета и елаборат Хорсецког се добрим делом надовезују салнаме Битољског вилајета за 1292. и 1293. годину према хиџри (1875/76. и 1876/77. годину). Призренски, Дебарски и Скопски санџак су тада били саставни део Битољског

⁶¹² Табела 1.2.28.

вилајета што омогућује поређење са подацима из претходних табела. Компарација бројева из различитих салнама и у овом случају доказује да је преписивање старих података била уобичајена пракса османских статистичара. Тако су, на пример, подаци за Призренску и Ђаковичку казу, из салнаме за 1292. годину по хиџри неупотребљиви јер се недвосмислено односе на ранији период (преписани су). Упадљиво је и то да се подаци за Гњиланску казу подударају у салнами Призренског вилајета за 1873/74. и салнами Битољског вилајета за 1876/77, али не и са онима у салнами Битољског вилајета за 1875/76. годину. Овај податак је потенцијално веома битан.

Табела 1.2.31. Мушко становништво Битољског вилајета према провинцијској салнами за 1292. годину хиџре (1875/76. година).⁶¹³

Санџак	Каза	Мушких становника				
		Муслимана	Немуслимана	Јевреја	Рома	Укупно
Призрен	Призрен	35600	8300			43900
	Ђаковица	12553	2717			15270
	Пећ	9985	2211			12196
	Приштина	13450	5647	185		19282
	Гњилане	21680	15650			37330
	Вучитрн	6755	2012			8767
	Тетово	29830	12171			42001
	Љума	12510				12510
	Гусиње	2595	1125			3720
	Укупно санџ.	144958	49833	185		194976
Скопље	Скопље	16817	4581	193	367	21958
	Куманово	9114	15244			24358
	Штип	11380	10747	231	450	22808
	Крива Паланка	510	11200		203	11913
	Радовиште	4341	3091			7432
	Кратово	1075	4403			5478
	Кочани	4232	6205		230	10667
	Укупно санџ.	47469	55471	424	1250	104614
Дебар	Дебар	17051	8718		362	26131
	Елбасан	24500	2300			26800
	Доњи Дебар	25000	1500			26500
	Маг	8170			84	8254
	Укупно санџ.	74721	12518		446	87685
Битољ	Битољ	10956	33500	916	1042	46414
	Прилеп	1370	5695		223	7288
	Охрид	5419	12935		464	18818
	Корча	803	2741		492	4036
	Касторија	4863	17656	613		23132
	Флорина ⁶¹⁴	8193	10370		390	18953
	Кожане	14140	7450		392	21982
	Серфице ⁶¹⁵	1033	4465		107	5605
	Населице ⁶¹⁶	2511	8481			10992
	Кичево	4850	8795		220	13865

⁶¹³ *Salname-yi Vilâyet-i Manastır 1292*, 98–99.

⁶¹⁴ Називан и Лерин.

⁶¹⁵ Називан и Сервија/Србица.

⁶¹⁶ Називан и Наслић. Данашњи Неаполис у Грчкој.

	Истарова ⁶¹⁷	8800	1200		260	10260
	Колонија ⁶¹⁸	4700	4000			8700
	Укупно санц.	67638	117288	1529	3590	190045
Укупно 4 санцака		334786	235110	2138	5286	577320
Скадар	каза	муслимана	православних	катол.	Рома	Укупно
	Скадар	16850	850	16120	300	34120
	Тирана	15979	597	216	687	17479
	Подгорица	4551	6601	473		11625
	Акче Хисар ⁶¹⁹	5909	1235	700		7844
	Улцињ ⁶²⁰	2300	30	2500	50	4880
	Бар	2000	1800	50		3850
	Каваја	16470	3000		700	20170
	Мирдита			11000		11000
	Бока	7300	700			8000
	Леш	586		2554	37	3177
		Укупно санц.	71945	14813	33613	1774
Укупно цео вилајет		муслимана	немуслимана	Јевреја	Рома	Укупно
		406731	283536⁶²¹	2138	7060	699465

Табела 1.2.32. Мушко становништво Битољског вилајета према провинцијској салнами за 1293. годину хиџре (1876/77. година).⁶²²

Санцак	Каза	Мушких становника				Укупно
		Муслимана	Мемуслимана	Јевреја	Рома	
Призрен	Призрен	30716	7458		1778	39952
	Баковица	12553	2757			15310
	Пећ	9981	8527		1025	19533
	Приштина	13575	4686	50	1272	19583
	Гњилане	12544	11607			24151
	Вучитрн	6955	3271		413	10639
	Тетово	22676	12957		950	36583
	Љума	5772		92		5864
	Гусиње	2595	1125			3720
	Укупно санц.	117367	52388	142	5438	175335
Скопље	Скопље	16462	14589	160	307	31518
	Куманово	5264	14361		156	19781
	Штип	11400	10752	260	330	22742
	Крива Паланка	510	15000		267	15777
	Радовиште	4398	3016		269	7683
	Крагово	1037	3287		61	4385
	Кочани	4232	6205		230	10667
		Укупно санц.	43303	67210	420	1620
Дебар	Дебар	18500	9500		500	28500
	Елбасан	41500	2350			43850
	Доњи Дебар	25000	1500			26500
	Мат	8170			86	8256

⁶¹⁷ Називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁶¹⁸ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁶¹⁹ Данашња Кроја у Албанији.

⁶²⁰ Називан Улгун у оригиналу.

⁶²¹ Сви немуслимани без Јевреја. У овај број су урачунати подаци о православним и католичким становницима Скадарског санцака.

⁶²² У салнами се не помиње Скадарски санцак, што је очигледно последица територијалне реорганизације о којој је било речи у поглављу *Terutopiya. Salname-yi Vilâyet-i Manastır 1293, 92–93.*

	Укупно санц.	93170	13350		586	107106
Битољ	Битољ	10956	33500	916	1042	46414
	Прилеп	5487	18731		223	24441
	Охрид	5501	13507		467	19475
	Корча	815	2551		495	3861
	Касторија	6557	21942	400	83	28982
	Флорина ⁶²³	7639	11956		390	19985
	Кожане	14158	7580		285	22023
	Серфице ⁶²⁴	1053	4438		108	5599
	Населице ⁶²⁵	3548	8557		273	12378
	Кичево	4901	8812		219	13932
	Истарова ⁶²⁶	8800	1200		260	10260
	Колонија ⁶²⁷	4500	4000			8500
	Џума ⁶²⁸	12355	2297		207	14859
	Укупно санц.	86270	139071	1316	4052	230709
Укупно 4 санцака (цео вилајет)		340110	272019	1878	11696	625703

За 1873. годину је сумарне податке објавио и Владимир Јакшић, али не према тада постојећој управној организацији, већ онаквој каква је постојала око 1879/80. године. Узимајући у обзир његово знање и могућности да дође до званичних података османске статистике, не сумњамо да су и његови израчуни квалитетни. Са друге стране, неопходно је напоменути да је баш 1880. године спроведено неколико великих промена у управној организацији, тако да остаје нејасно које је тачно територије Јакшић убројао у поменуте вилајете.

Табела 1.2.33. Верска структура целокупног становништва Вилајета Битољ, Косово, Скадар и Босна у 1873. години (према управној организацији из 1879/80. године) према израчунима Владимира Јакшића.⁶²⁹

Вилајет	Становника				Удео у %	
	Хришћани	Муслимани	Јевреји	Укупно	Муслимана	Немуслимана
Битољ	315521	347286	2566	665373	52.19	47.81
Косово	288488	341548	1323	631354	54.10	45.90
Скадар	90225	77779	-	168004	46.30	53.70
Босна	780276	400685	6968	1187879	33.73	66.27

У српској историографији се веома често користи статистика Косовског вилајета коју је објавила Видосава Николић-Стојанчевић. Поменути статистички преглед је датиран у 1873. годину, упркос томе што тада Косовски вилајет још није постојао.⁶³⁰ Извор који је коришћен за поменуту статистику постоји у неколико варијанти у различитим архивским фондовима у Србији, али у ниједном случају он не садржи и објашњење о правом пореклу

⁶²³ Лерин.

⁶²⁴ Називан и Сервија/Србица.

⁶²⁵ Називан и Наслић. Данашњи Неаполис у Грчкој.

⁶²⁶ Називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁶²⁷ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁶²⁸ По свему судећи ради се о данашњој Птолемаиди у Грчкој (у османско доба позната као Кајанлар/Џума Серфице/Џума Кајанлар). Могуће и да се ради о истоименом турском селу, нешто јужније од Птолемаиде. Џума је била седиште казе која је око 1907. године имала нахије Џума град/центар, Катраница (данашњи Пиргои у Грчкој) и Блац. А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 72; Ј. Свјијич, *The Geographical Distribution of the Balkan Peoples*, *Geographical Review* Vol. 5, No. 5 (1918), 349; W. M. Leake, *Travels in Northern Greece, Volume 3*, London 1835, 298; 20. *yüzyılda Osmanlı Vilayetleri*, непагинирано.

⁶²⁹ *Turquie (Empire), Notice statistique*, 1000.

⁶³⁰ Косовски вилајет је основан тек 1877. године (види у поглављу *Територија*). В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије*, 9–13.

података.⁶³¹ Поређењем садржаја ових извора са салнамама за Призренски и Битољски вилајет које смо претходно описали, дошли смо до закључка да се готово сви подаци за Нишки, Призренски и Скопски санџак у изворима подударају са неком од салнама. Сходно томе, право порекло података свакако треба тражити у званичној османској статистици. У овом случају се заправо ради о компилацији података из различитих салнама које се односе на различите године, те је, сходно томе, неопходно редатирати податке за поједине казе. Ради бољег прегледа репродуковаћемо статистичке податке из књиге Видосаве Николић-Стојанчевић, уз напомену са којим се салнама подударају што уједно омогућује и поменуто редатирање.

Табела 1.2.34. Статистика дела Косовског вилајета за 1873. годину према Видосави Николић-Стојанчевић у успоредби са салнамама за Призренски (за 1873/74. и 1874/75. годину) и Битољски вилајет (за 1875/76. и 1876/77. годину) и другим изворима (Елаборат Хорсецког,).⁶³²

Санџак	Каза	Муслимана	Подудара се са	Немуслимана	Подудара се са
Ниш	Ниш	4921 ⁶³³	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)	17107	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75); Елаборат Хорсецког
	Пирот	5772	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)	29741	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)
	Врање	12502	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)	80061 ⁶³⁴	
	Лесковац	10525	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)	21030	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)
	Прокупље	6207	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)	4618	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)
	Куршумлија	5951	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)	757	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)
	Трн ⁶³⁵	149	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)	7072	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75)
Призрен	Призрен	32494	Салнама Битољ (1876/77);	7458	Салнама Битољ (1876/77);
	Љума	5844			
	Ђаковица	12553	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75); Салнама Битољ (1875/76, 1876/77);	2757 ⁶³⁶	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75); Салнама Битољ (1875/76, 1876/77);
	Пећ	10996	Салнама Битољ (1876/77);	8527	Салнама Битољ (1876/77);
	Гусиње	2595	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75); Салнама Битољ	1125	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75); Салнама Битољ

⁶³¹ Оригинални извор који је објавила Видосава Николић-Стојанчевић налази се у: АС, Поклони и откупи (=ПО), К 64/421. Нисмо били у прилици да консултујемо наведени извор због процеса конзервације којем је изложен. Према наводима Милоша Јагодића (М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 252), готово идентичне статистичке табеле налазе се и у другим фондовима које смо консултовали: АС, МИД, ПО, микрофилм ролна број 46, 1878, Б1/пов. бр. 956; АСАНУ, ЈР, XII/10, 12/548.

⁶³² В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије*, 9–13; Табела 1.2.21; Табела 1.2.23; Табела 1.2.31; Табела 1.2.32.

⁶³³ У салнамама је наведен број 4.921. Сматрамо да је негде дошло до пермутације, али да је првобитни извор свакако исказивао идентичан број као и салнаме.

⁶³⁴ Упадљиво је како је у салнамама наведен број 30.061 а код Видосаве Николић-Стојанчевић 80.061. Могуће да је већи број последица неке преписивачке грешке.

⁶³⁵ У Салнамама Знепоље.

⁶³⁶ У салнама Битољског вилајета за 1875/76. годину стоји 2.717, што вероватно представља грешку.

			(1875/76, 1876/77);		(1875/76, 1876/77);
	Вучитрн	7368	Салнама Битољ (1876/77);	3271	Салнама Битољ (1876/77);
	Приштина	14847	Салнама Битољ (1876/77);	4686	Салнама Битољ (1876/77);
	Гњилане	12544	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75); Салнама Битољ (1876/77);	11607	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75); Салнама Битољ (1876/77);
	Тетово	22676	Салнама Битољ (1876/77);	12957	Салнама Битољ (1876/77);
Скопље	Скопље	16769	Салнама Битољ (1876/77);	14749	Салнама Битољ (1876/77);
	Куманово	5420	Салнама Битољ (1876/77);	14360	Салнама Битољ (1876/77);
	Кратово	1098	Салнама Битољ (1876/77);	3287	Салнама Битољ (1876/77);
	Крива Паланка	4258		5901	Салнама Призрен (1873/74, 1874/75);
	Кочани	4462	Салнама Битољ (1875/76, 1876/77);	6205	Салнама Битољ (1875/76, 1876/77);
	Радовиште	4666	Салнама Битољ (1876/77);	3016	Салнама Битољ (1876/77);
	Штип	11730	Салнама Битољ (1876/77);	11010	Салнама Битољ (1876/77);

Подаци за Нишки санџак се свакако односе на период 1873. године, или раније (због обичаја преписивања старијих података). Бројеви за Призренски санџак су делом из истог периода (Ђаковичка, Гусињска и Гњиланска каза), али већином су новијег датума пошто одговарају салнама Битољског вилајета за 1876/77. годину (остале казе осим Љуме). Подаци за Скопски санџак се већином односе на период око 1876/77. године. Веома је занимљив случај Гњиланске казе за коју се подаци из салнама за Призренски вилајет подударују са салнамом Битољског вилајета за 1876/77. годину али не и за ранији примерак. Упадљиво је да је за 1875/76. годину наведен веома висок број становника, пре свега муслимана. Да ли је можда процењено да овај број не одговара реалности те је одбачен? Поређењем са пописом из 1881. године се стиче утисак да су управо подаци из салнаме за 1875/76. годину тачни. Шта је било узрок томе да се издавачи касније врате старом податку остаје нејасно.

Осим за претходно поменуто, треба напоменути да се и подаци за Дебарски санџак разликују у салнамама за Призренски и Битољски вилајет. То доказује да су и за овај простор власти водиле евиденцију становништва и повремено спроводиле ревизије пописа.

Захваљујући редатирању познатих података у могућности смо да сагледамо кретање становништва у Призренском, Скопском и Дебарском санџаку у периоду 1872–1876. године, у времену непосредно пре рата Османског царства са Русијом и Србијом те огромних демографских промена које је тај сукоб изазвао. Неопходно је напоменути да се ради о реконструкцији демографског кретања на темељу расположивих информација званичне османске статистике, за коју смо већ установили да није била на пожељном нивоу те је веродостојност података увек упитна. Сматрамо, међутим, да поређење навода салнама из различитих година ипак указује на одређени тренд, пошто су званичне власти долазиле до нових бројева применом статистике рођења, умирања и миграционих кретања. У нашем случају резултати недвосмислено упућују на тренд смањења становништва у јужним деловима Призренског, те читавом Скопском санџаку у просеку за чак 10–20 % током овог кратког, 4–5 година трајућег периода. Квалитетно објашњење за овај феномен није могуће дати на темељу расположивог материјала. Постоји могућност да је до смањења дошло током знатно дужег временског периода, али је званична статистика то регистровала тек много касније, након боље спроведених ревизија. На то упућује обичај преписивања старих података из претходних година у салнамама. Салнама Призренског вилајета из 1873/74.

године је најранија којом располажемо за ове просторе, те је из наведеног разлога одређена доња хронолошка граница на 1872. годину.⁶³⁷ Како су, међутим, подаци у салнама за исти вилајет из наредне године идентични (преписани су), поставља се питање да ли се можда информације салнаме из 1873/74. године заправо односе на неко много раније време, што смо већ раније и споменули. Занимљива је и опаска Карла Хорсецког који је навео да се подаци које је објавио за Скопски санџак базирају на попису спроведеном негде у периоду 1868–1869, док је основ за Призренски и Дебарски санџак попис из половине 50-тих година 19. века. Као горњу границу смо одредили 1876. годину, сходно чињеници да је у салнама Битољског вилајета (за 1293. годину по хиџри; 1876/77.) за тај период уочена велика промена, која је свакако резултат неке опширније ревизије. Неопходно је рећи и то, да највеће смањење исказује каза Љума, простор на којем је увек било великих проблема за администрацију да спроводи одлуке власти, те сходно томе и попише становништво. Исто вреди и за цео Дебарски санџак. Уочено смањење броја муслимана у Скопском санџаку, са друге стране, највероватније је последица ратних дешавања.

Табела 1.2.35. Кретање становништва у Призренском, Скопском и Дебарском санџаку према провинцијским салнамама за период 1872–1876. године.⁶³⁸

Санџак	Каза	Мушких становника						
		муслимана ⁶³⁹		Разлика 1872/1876	немуслимана ⁶⁴⁰		Разлика 1872/1876	Разлика укупно 1872/1876
		1872	1876		1872	1876		
Призрен	Призрен	35628	32494	-3134	8300	7458	-842	-3976
	Ђаковица ⁶⁴¹	12553	12553	0	2757	2757	0	0
	Пећ	9981	11006	1025	8814	8527	-287	738
	Приштина	13435	14847	1412	5825	4736	-1089	323
	Ѓњилане ⁶⁴²	12544	12544	0	11607	11607	0	0
	Вучитрн	6752	7368	616	2571	3271	700	1316
	Тетово	29520	23626	-5894	13171	12957	-214	-6108
	Љума	17510	5772	-11738		92	92	-11646
	Гусиње ⁶⁴³	2570	2595 ⁶⁴⁴	25	1125	1125	0	25
Укупно санџ.	140493	122805	-17688	54170	52530	-1640	-19328	
Скопље	Скопље	17155	16769	-386	16692	14749	-1943	-2329
	Куманово	9116	5420	-3696	15244	14361	-883	-4579
	Штип	11920	11730	-190	11201	11012	-189	-379
	Крива Паланка	3991	777	-3214	5901	15000	9099	5885
	Радовиште	6100	4667	-1433	4700	3016	-1684	-3117
	Кратово	2921	1098	-1823	3911	3287	-624	-2447
	Кочани	4033	4462	429	4250	6205	1955	2384
	Укупно санџ.	55236	44923	-10313	61899	67630	5731	-4582
Дебар	Дебар	16851	18500	1649	8618	9500	882	2531
	Елбасан	24776	41500	16724	1211	2350	1139	17863

⁶³⁷ Сходно логици да се објављени подаци вероватно не односе на годину у којој је салнама штампана већ на неко раније време.

⁶³⁸ Табела 1.2.21; Табела 1.2.32.

⁶³⁹ Муслимани и Роми заједно.

⁶⁴⁰ Немуслимани и Јевреји заједно.

⁶⁴¹ Подаци су истоветни те поређење није могуће.

⁶⁴² Подаци су истоветни те поређење није могуће.

⁶⁴³ Подаци за немуслимане су истоветни те поређење није могуће. Види и напомену која следи.

⁶⁴⁴ Помиње се већ у салнама Битољског вилајета за 1875/76, те је неопходно овај податак редатирати оквирно у 1875. годину.

	Доњи Дебар	55020	25000	-30020	150	1500	1350	-28670
	Мат ⁶⁴⁵	15740	8170	-7570				-7570
	Укупно санц.	112387⁶⁴⁶	93170	-19217	9979⁶⁴⁷	13350	3371	-15846

Табела 1.2.36. Промена верске структуре Призренског, Скопског и Дебарског санцака према провинцијским салнамама за период 1872–1876. године.⁶⁴⁸

Санцак	Каза	Мушких становника – удео у %					
		муслимана ⁶⁴⁹		Разлика	немуслимана ⁶⁵⁰		Разлика
		1872	1876	1872/1876	1872	1876	1872/1876
Призрен	Призрен	81.11	81.33	0.23	18.89	18.67	-0.23
	Ђаковица ⁶⁵¹	81.99	~~81.99~~	~~0.00~~	18.01	~~18.01~~	~~0.00~~
	Пећ	53.10	56.35	3.24	46.90	43.65	-3.24
	Приштина	69.76	75.82	6.06	30.24	24.18	-6.06
	Ѓњилане ⁶⁵²	51.94	~~51.94~~	~~0.00~~	48.06	~~48.06~~	~~0.00~~
	Вучитрн	72.42	69.25	-3.17	27.58	30.75	3.17
	Тетово	69.15	64.58	-4.57	30.85	35.42	4.57
	Љума	100.00	98.43	-1.57	0.00	1.57	1.57
	Гусиње ⁶⁵³	69.55			30.45		
	Укупно санц.	72.17	70.04	-2.13	27.83	29.96	2.13
Скопље	Скопље	50.68	53.20	2.52	49.32	46.80	-2.52
	Куманово	37.42	27.40	-10.02	62.58	72.60	10.02
	Штип	51.55	51.58	0.02	48.45	48.42	-0.02
	Крива Паланка	40.35	4.92	-35.42	59.65	95.08	35.42
	Радовиште	56.48	60.74	4.26	43.52	39.26	-4.26
	Кратово	42.75	25.04	-17.71	57.25	74.96	17.71
	Кочани	48.69	41.83	-6.86	51.31	58.17	6.86
		Укупно санц.	47.16	39.91	-7.24	52.84	60.09
Дебар	Дебар	66.16	64.91	-1.25	33.84	33.33	-0.50
	Елбасан	95.34	94.64	-0.70	4.66	5.36	0.70
	Доњи Дебар	99.73	94.34	-5.39	0.27	5.66	5.39
	Мат ⁶⁵⁴	100.00	98.96	-1.04	~~0.00~~	~~0.00~~	~~0.00~~
		Укупно санц.	91.84	86.99	-4.86	8.16	12.46

Према резултатима званичне османске статистике, у Призренском санцаку се у свега неколико година пре великог ратног сукоба са Русијом и Србијом одиграо веома занимљив демографски процес. Казе у северном делу санцака, ближе Новопазарском санцаку али и црногорској те српској граници, бележиле су значајан раст муслиманског становништва, док су јужније области изразито губиле на популацији. Посебно је интересно истаћи да су

⁶⁴⁵ Непознати подаци за немуслимане, уколико их је и било.

⁶⁴⁶ Без нахија Горње и Доње малесије које су наведене у салнама за 1290. годину по хиџри.

⁶⁴⁷ Без нахија Горње и Доње малесије које су наведене у салнама за 1290. годину по хиџри.

⁶⁴⁸ Табела 1.2.22; Табела 1.2.32.

⁶⁴⁹ Муслимани и Роми заједно.

⁶⁵⁰ Немуслимани и Јевреји заједно.

⁶⁵¹ Подаци су истоветни те поређење није могуће.

⁶⁵² Подаци су истоветни те поређење није могуће. Подаци у салнама Битољског вилајета за 1875/76. годину су двоструко већи.

⁶⁵³ Подаци за немуслимане су истоветни те поређење није могуће.

⁶⁵⁴ Непознати подаци за немуслимане, уколико их је и било. Роме нисмо уврстили у немуслимане јер отаје нејасно које су били вероисповести. Због тога је удео муслимана незнатно смањен (раније су вероватно уврштени у муслимане).

истовремено области око Доњег Дебра и Мата званично исказивале енормно умањење муслиманског живља, те је оправдано за претпоставити да је један део тамошњих муслимана емигрирао. Како се број муслимана у источном делу данашње Северне Македоније није увећавао (сходно поређењу две салнаме Битољског вилајета), изгледа сасвим вероватно да се један део муслимана из данашње Албаније преселио смером ка Метохији и даље на север. Ова теза добија на тежини ако се узму у обзир и подаци Хорсецког, који исказују да су османске власти спроводиле политику насељавања Черкеза пре свега у казама Приштина, Гњилане и Вучитрн, односно, баш у онима у којима је уочено повећање броја муслимана. У претходној табели није наведено велико повећање броја муслимана у Гњиланској кази јер су се састављачи салнаме за 1876/77. годину вратили старим бројевима. Када би се узели у обзир подаци из салнаме Битољског вилајета за 1875/76. годину, увећање би било огромно. На подручју данашње северне Македоније је упадљив значајан пад броја становника генерално, изузев источних делова око Криве Паланке и Кочана где је немуслиманско становништво изразито увећано. Случај Каза Крива Паланка, Кочани и Кратово је веома специфичан, пошто исказује апсурдно велико умањење муслиманског уз истовремено готово невероватно увећање немуслиманског становништва у одређеним областима. Овај феномен је могао бити последица само значајних миграционих кретања или већих административних промена (које нам нису познате). Поређењем са подацима пописа из 1881. године, долазимо до закључка да је у овом случају могућа велика управна измена, али и могућност, коју код османских пописа и ревизија увек треба имати на уму, да се једноставно ради о лошем препису, штампарској грешци или лоше вођеној евиденцији.

Додатно поткрепљење за већ уочени тренд добијамо поређењем података из званичних салнама са елаборатом Карла Хорсецког. У начелу је могуће уочити идентичан тренд, само што у овом случају се види још веће увећање броја муслимана у готово свим деловима вилајета, нарочито на Косову и у Метохији. Посебно је упечатљив драстичан раст муслиманске популације у Пећи, једном од градова са великим уделом хришћана. Уколико се подаци салнаме Призренског вилајета из 1873/74. године тумаче као знатно старији (из половине 60-тих година 19. века), онда би тренд указивао на масовније насељавање муслимана (Албанаца, Черкеза и осталих мухамеданаца) на ове просторе. Ратно и хаотично стање у 1876. години је можда поништило један део резултата колонизацијског процеса, што се доима логичним и реалним. Са друге стране, занимљиво је и драстично смањење броја немуслимана око 1872–1874. године у одређеним срединама (Пећ, Тетово, Скопље, Куманово и Радовиште) и њихов нагли опоравак у време рата. Ово упућује или на намерно фалсификовање података (намерно смањење броја хришћана), или на изузетно лоше вођење евиденције у време политичких притисака. Тим поводом је нарочито занимљиво да је у истим срединама истовремено дошло и до наглог увећања броја муслимана. У теорији, то би могло да указује и на појаву масовнијег конвертовања на ислам, усред политичких и других притисака. Подразумева се и да је масовнији егзодус, односно иселење хришћана из појединих области, допринело смањењу укупног броја немуслимана, пре свега у Призренском санџаку.

Табела 1.2.37. Кретање становништва у Призренском, Скопском и Дебарском санцаку према провинцијским салнамама и елаборату Карла Хорсецког за период 1872–1876. године.⁶⁵⁵

Санцак	Каза	Мушких становника					
		муслимана ⁶⁵⁶			немуслимана ⁶⁵⁷		
		1872	1872–1874 (Хорсецки)	1876	1872	1872–1874 (Хорсецки)	1876
Призрен	Призрен	35628	35628	32494	8300	7562	7458
	Ђаковица	12553	15650	~~12553~~	2757	4306	~~2757~~
	Пећ	9981	18838	11006	8814	4100	8527
	Приштина	13435	13024	14847	5825	5095	4736
	Ѓњилане	12544	14500	~~12544~~	11607	6407	~~11607~~
	Вучитрн	6752	11641	7368	2571	4135	3271
	Тетово	29520	29420	23626	13171	11951	12957
	Љума	17510	17510	~~5772~~		0	92
	Гусиње ⁶⁵⁸	2570	3936	2595 ⁶⁵⁹	1125	1138	~~1125~~
	Укупно санц.	140493	160147	122805	54170	44694	52530
Скопље	Скопље	17155	19150	16769	16692	11952	14749
	Куманово	9116	9556	5420	15244	12345	14361
	Штип	11920	10960	11730	11201	11200	11012
	Крива Паланка	3991	2600	777	5901	7256	15000
	Радовиште	6100	7350	4667	4700	1700	3016
	Кратово	2921	1530	1098	3911	3850	3287
	Кочани	4033	4817	4462	4250	6272	6205
	Укупно санц.	55236	55963	44923	61899	54575	67630
Дебар	Дебар	16851	17225	18500	8618	7584	9500
	Елбасан	24776	32600	41500	1211	1760	2350
	Доњи Дебар	55020	17000	25000	150	730	1500
	Мат ⁶⁶⁰	15740	25400	8170		2200	
	Укупно санц.	112387⁶⁶¹	92225	93170	9979⁶⁶²	12274	13350

Питање веродостојности података које је сакупио Карл Хорсецки баца одређену сумњу на горе изнете тезе. То је, међутим, случај и са целокупном османском статистиком. Упркос томе што треба користити званичне податке са великим опрезом, што се посебно односи на ревизије пописа у салнамама, публиковане информације о становништву нису могле бити само плод нечије маште. Ма колико год да су поједини регистри становништва били лоше вођени, службеници били невешти послу, писари чинили грешке у преписивању, резултати би ипак морали да указују на генерални тренд.

⁶⁵⁵ Табела 1.2.21; 1.2.25; Табела 1.2.32.

⁶⁵⁶ Муслимани и Роми 1872. и 1876. године заједно.

⁶⁵⁷ Немуслимани и Јевреји заједно.

⁶⁵⁸ Подаци за немуслимане у салнамама су истоветни те поређење није могуће. Види и напомену која следи.

⁶⁵⁹ Помиње се већ у салнама Битољског вилајета за 1875/76, те је неопходно овај податак редатирати оквирно у 1875. годину.

⁶⁶⁰ Непознати подаци за немуслимане у салнамама, уколико их је и било.

⁶⁶¹ Без нахија Горње и Доње малесије које су наведене у салнама за 1290. годину по хиџри.

⁶⁶² Без нахија Горње и Доње малесије које су наведене у салнама за 1290. годину по хиџри.

Од званично објављених података, истиче се преглед читавог Царства који је објављен у империјалној салнами за 1294. годину према хиџри (1877. година), у којем се за сваки вилајет и санџак наводи број становника (мушких). Пошто се у салнами још увек не помиње Косовски вилајет, а територијална организација у остатку Балкана одговара периоду пре његовог формирања с почетка 1877, нужно је податке редатирати на период 1876. године. Поређењем са провинцијским салнамама из блиског периода, постаје јасно да је податак о становништву Битољског санџака погрешан (упркос томе што недостаје једна каза у 1876. години). Нелогичности се појављују и у Нишком и Дебарском санџаку. Раст броја становника у Нишком санџаку је био изузетно висок, а територија истог се није мењала. Дебарски санџак је специфичан због честих осцилација у бројевима у појединим салнамама. Поузданост података са тог подручја је упитна због слабе контроле власти. Овој проблематици ћемо се још вратити неколико пута у каснијем излагању.

Табела 1.2.38. Мушка популација Битољског и Софијског вилајета/валилика у 1876. према империјалној салнами из 1877. године (1294. по хиџри) у поређењу са ранијим салнамама.⁶⁶³

Вилајет	Санџак	Становника (мушких)		
		Империјална салнама (око 1876. год.)	Салнама Битољског вилајета 1876/77. год.	Салнама Призренског вилајета (око 1872. год.)
Софија ⁶⁶⁴	Софија	213180	-	-
	Ниш	147000	-	156413
Битољ	Битољ	74135	230709	-
	Призрен	175365	175335	194663
	Скопље	112550	112553	117135
	Дебар	177104	107106	133488

Постоји и већи број статистичких извора који се односе на кратак период османске владавине, од велике управне реорганизације спроведене почетком 1877. па све до краја рата са Русијом и Берлинског конгреса 1878. године.

На темељу извештаја аустроугарског конзула у Призрену, Фридриха Липича, објављена је у више наврата статистика становништва европског дела Османског царства. Податке су објавили аустроугарски конзул у Једрену Карл фон Сакс, те историчари Богумил Храбак, Ева Франц и Оливер Шмит. Фон Сакс не приказује број Черкеза, Рома, Влаха или Јевреја што отежава поређење. Број Јевреја је публиковала само Ева Франц, што укупне збирове код Богумила Храбака свакако чини благо потцењеним. Подаци се свакако односе на укупно (мушко и женско становништво). У већини случајева су разлике међу извештачима минималне, те заправо потврђују веродостојност изнетих података. За поједине казе, међутим, исказане су огромне, и суштински веома значајне несугласице око броја становника. Велика је разлика у броју Албанаца у Призренској кази. Код Еве Франц се за Скопски санџак стиче утисак да су цифре дуплиране (поновно дуплирање грешком?), мада

⁶⁶³ К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 118–121; Табела 1.2.21; Табела 1.2.32.

⁶⁶⁴ У оригиналној салнами, као и код Кемала Карпата, бројеви за Софијски и Нишки санџак су погрешно наведени (127.000 за Софијски и 213.180 за Нишки санџак). До грешке је, сматрамо, дошло и приликом читања података за Нишки санџак (у оригиналу за Софијски) где је Кемал Карпат дешифровао број 127.000. У оригиналној салнами се јасно види да је цифра 2 преправљана, највероватније са или на цифру 4. Сматрамо да је број 147.000 заправо тај који је требало да фигурише у салнами. Види ближе у поглављу *Статистички извори*.

ни то не објашњава огромну разлику у броју осталих муслимана (Османлија, Татара итд). Занимљиво је и приметити различити приступ приликом одређивања народности православног становништва између преписа Богумила Храбака и дела Карла фон Сакса. Аустроугарски дипломата је, служећи се посве неутврђеном методологијом, утврдио припадност бугарском етникуму свог православног становништва у Нишкој, Лесковачкој и Врањској кази. У наставку приказујемо упоредну табелу за Косовски вилајет какав је постојао приликом формирања 1877. године.⁶⁶⁵

Табела 1.2.39. Укупно становништво Косовског вилајета 1877. године према извештају Фридриха Липича у делу Богумила Храбака [у заградама разлике у верзијама извештаја код Карла фон Сакса (КфС) и Еве Франц (ЕФ)].⁶⁶⁶

Санџак	Каза	Албанци		Срби и Србо-Бугари у Нишу, Лесковцу, Гњилану и Врању		Бугари	
		(М.–муслимани; П.–Православни; К.–Католици)					
		М.	К.	П.	М. [К.]	П.	М.
Призрен	Призрен	35000 (КфС: 45000)	1700	15000 (КфС: 15500)	15000	-	-
	Ђаковица	25000 (КфС: 25500)	9800	500	-	-	-
	Пећ	20000	2200	15000	-	-	-
	Гусиње	5000	-	2500	-	-	-
	Тетово	55000	-	-	-	26000 (КфС: 26500)	2500
	Љума ⁶⁶⁷	(КфС: 35000)	(КфС: -)	(КфС: -)	(КфС: -)	(КфС: -)	(КфС: -)
	Укупно санџ.	(КфС: 185500) (ЕФ: 189000)	(КфС: 13700) (ЕФ: 13500)	(КфС: 33500) (ЕФ: 34000)	(КфС: 15000) (ЕФ: 15000)	(КфС: 26500) (ЕФ: 26500)	(КфС: 2500) (ЕФ: 3500)
Приштина	Приштина	21000	-	11500	-	-	-
	Гњилане	24000	1300	20500	[1200 К.] ⁶⁶⁸	-	-
	Вучитрн	13000	-	5500	-	-	-
	Митровица	6000	-	5000	-	-	-
	Врање	25000	-	60500 (КфС: -)	-	(КфС: 60500)	-
	Укупно санџ.	89000 (ЕФ: 95000)	1300 (ЕФ: 1500)	103000 (КфС: 42500) (ЕФ: 49000)	[ЕФ: 1000 К.]	(КфС: 60500) (ЕФ: 60000)	-
Ниш	Ниш	-	-	35000 (КфС: -)	-	(КфС: 35000)	-
	Лесковац	24000	-	22000 (КфС: -)	-	(КфС: 22500)	-
	Прокупље	15000	-	9500	-	-	-
	Куршумлија	19000	-	1500	-	-	-
	Укупно санџ.	58000 (ЕФ: 50000)	-	68000 (КфС: 11000) (ЕФ: 11000)	-	(КфС: 57500) (ЕФ: 77000)	-

⁶⁶⁵ С. von Sax, *Ethnographische Karte*, 8–11; Б. Храбак, *Први извештаји дипломата*, 256–257; Е. А. Frantz, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz*, 57–60; О. J. Schmitt, *Kosovo*, 157–158.

⁶⁶⁶ С. von Sax, *Ethnographische Karte*, 9–11; Б. Храбак, *Први извештаји дипломата*, 256; Е. А. Frantz, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz*, 59–60.

⁶⁶⁷ Љумска каза недостаје код Храбака, те због тога Призренски санџак код њега није комплетан.

⁶⁶⁸ У гњиланској кази је било 1.200 католичких Срба.

Пирот ⁶⁶⁹	Пирот	-	-	-	-	-	-
	Брезник	-	-	-	-	-	-
	Знепоље	-	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	- (ЕФ: -)	- (ЕФ: -)	- (ЕФ: -)	- (ЕФ: -)	- (ЕФ: 75000)	- (ЕФ: -)
Скопље	Скопље	20000	-	-	-	30000	300 (КФС: 3000)
	Куманово	11000	-	-	-	29000	2000
	Укупно санц.	31000 (ЕФ: 35000)	-	-	-	59000 (ЕФ: 123000)	2300 (КФС: 5000) (ЕФ: 5000)
Дебар ⁶⁷⁰	Дебар	68000	-	-	-	17500	-
	Елбасан ⁶⁷¹	- (КФС: 33000)	- (КФС: 1500 П.)	-	-	-	-
	Доњи Дебар	35000	500	-	-	500	-
	Мат ⁶⁷²	- (КФС: 52000)	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	- (КФС: 188000)	- (КФС: 500 + 1500 П.)	-	-	- (КФС: 18000)	-
Нови Пазар ⁶⁷³	Нови Пазар	- (КФС: 15000)	-	-	-	-	-
	Беране	-	(КФС: 15000)	-	-	-	-
	Рожај	-	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	30000 (ЕФ: 20000)	-	80000	26000 (ЕФ: 35000)	-	-
Укупно вилајет		?	?	?	?	?	?

Наставак претходне табеле.

Санџак	Каза	Роми		Османлије, Татари итд.	Черкези	Власи (Аромунци; Цинцари)	Јевреји	Укупно
		(М.–муслимани; П.–Православни; Ј.–Јевреји)						
		М.	П.	М.	М.	П.	Ј.	
Призрен	Призрен	800	600	2000	-	1000	-	71100
	Баковица	2000	500	-	-	-	-	37800
	Пећ	1000	-	-	-	-	-	38200
	Гусиње	-	-	-	-	-	-	7500
	Тетово	500	-	-	-	500	-	84500
	Љума ⁶⁷⁴	-	-	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	- (ЕФ: 8000)	- (ЕФ: 1000)	- (ЕФ: 3000)	-	- (ЕФ: 2000)	-	- (КФС: 278700) (ЕФ: 295500)
Приштина	Приштина	1100	700	-	4500	-	-	38800
	Гњилане	900	-	100	800	-	-	48800

⁶⁶⁹ Код Богумила Храбака и Карла фон Сакса нема података о Пиротском санџаку. Само Ева Франц цитира податке из извештаја Фридриха Липича о овом санџаку.

⁶⁷⁰ Нема података о овом санџаку код Еве Франц.

⁶⁷¹ Нема података о овој кази код Богумила Храбака.

⁶⁷² Нема података о овој кази код Богумила Храбака.

⁶⁷³ Нема података према казама код Богумила Храбака.

⁶⁷⁴ Љумска каза недостаје код Храбака, те због тога Призренски санџак код њега није комплетан.

				(КФС: -)				
	Вучитрн	800	400	-	1000	-	-	20700
	Митровица	-	-	-	-	-	-	11000
	Врање	3700	-	-	1500	-	-	90700
	Укупно санц.	6500	1100 (ЕФ: 1000)	100 (ЕФ: 500)	7800 (ЕФ: 7000)	- (ЕФ: 300)	- (ЕФ: 100)	210000 (КФС: 193300) (ЕФ: 221900)
Ниш	Ниш	1300	-	10000	2500	1500	-	50300
	Лесковац	200	-	-	900	-	-	47100
	Прокупље	1500	-	-	-	-	-	26000
	Куршумлија	-	-	-	-	-	-	20500
	Укупно санц.	3000 (ЕФ: 4000)	-	10000	3400 (ЕФ: 4000)	1500	- (ЕФ: 800)	143900 (КФС: 136500) (ЕФ: 156800)
Пирот ⁶⁷⁵	Пирот	-	-	-	-	-	-	-
	Брезник	-	-	-	-	-	-	-
	Знепоље	-	-	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	- (ЕФ: 200)	-	-	- (ЕФ: 500)	-	-	- (ЕФ: 75700)
Скопље	Скопље	1200	-	14500	100	300	-	66400
	Куманово	400	-	-	500	-	-	42900
	Укупно санц.	1600 (ЕФ: 3800)	-	14500 (ЕФ: 57500)	600 (ЕФ: 1500)	300 (ЕФ: 700)	- (ЕФ: 1000)	109300 (ЕФ: 227500)
Дебар ⁶⁷⁶	Дебар	900	-	-	-	-	-	86400
	Елбасан ⁶⁷⁷	-	-	-	-	-	-	-
	Доњи Дебар	100	-	-	-	-	-	36100
	Мат ⁶⁷⁸	-	-	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	-	-	-	-	-	-	-
Нови Пазар ⁶⁷⁹	Нови Пазар	-	-	-	-	-	-	-
	Беране	-	-	-	-	-	-	-
	Рожај	-	-	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	- (ЕФ: 1000)	-	-	-	-	- (ЕФ: 100)	136000 (ЕФ: 136100)
Укупно вилајет	?	?	?	?	?	?	?	

Колико је укупно било становника према верско-етничкој припадности у читавом Косовском вилајету 1877. године, из објављених статистика заправо није могуће тачно установити. Ниједна верзија Липичевог извештаја не пружа податке за све области, а комбиновањем верзија би се добили разнолики резултати. Ева Франц је у своме делу навела и укупан број становника према верско-етничкој структури, али без Дебарског санцака.⁶⁸⁰

⁶⁷⁵ Код Богумила Храбака и Карла фон сакса нема података о Пиротском санцаку. Само Ева Франц цитира податке из извештаја Фридриха Липича о овом санцаку.

⁶⁷⁶ Нема података о овом санцаку код Еве Франц.

⁶⁷⁷ Нема података о овој кази код Богумила Храбака.

⁶⁷⁸ Нема података о овој кази код Богумила Храбака.

⁶⁷⁹ Нема података према казама код Богумила Храбака.

⁶⁸⁰ Ева Франц на почетку своје дисертације наводи да је Дебар део Косовског вилајета, али се приликом анализе статистичких података ова чињеница потпуно игнорише. Наведени бројеви о укупном становништву, стога, не одговарају чињеничном стању и неупотребљиви су. Е. А. Frantz, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz*, 12, 59–60.

Додатну конфузију око података конзула Липича ствара верзија Оливера Шмита, који је у својој књизи објавио структуру становништва за Призренски и Приштински санџак заједно. Поређењем са подацима Еве Франц и Карла фон Сакса за наведена два санџака, појављују се необјашњиве разлике. Ева Франц и Оливер Шмит, при томе, цитирају посве идентичан извор.⁶⁸¹ Значајно је за приметити да се разлике углавном односе на број Албанаца муслимана, те и да Карл фон Сакс наводи нешто ниже бројеве.

Табела 1.2.40. Упоредни приказ структуре становништва Призренског и Приштинског санџака према извештају Фридриха Липича у верзији Еве Франц, Карла фон Сакса и Оливера Шмита (разлике истакнуте сенчењем).⁶⁸²

Верзија	Албанци		Срби			Бугари		Остали муслим. (без Рома)	Черкези	Власи – Цинцари	Јевреји
	(М.–муслимани; П.–Православни; К.–Католици; Ј.–Јевреји)										
	М.	К.	П.	М.	К.	П.	М.	М.	М.	П.	Ј.
О. Шмит	279000	15000	83000	15000	1000	86500	3500	3500	7000	2300	100
Е. Франц	284000	15000	83000	15000	1000	86500	3500	3500	7000	2300	100
К. фон Сакс	274500	15000	76000	15000	1200	87000	2500	2000	-	-	-

Разлике које се појављују код различитих аутора који су користили извештаје конзула Липича, утичу и на структуру становништва посматрано кроз процентуални удео појединих верско-етничких група. На нивоу каза је могуће саставити преглед према наводима Богумила Храбака и, делимично, Карла фон Сакса, док је за ниво санџака могуће употребити и податке Еве Франц. Проблем представља чињеница да фон Сакс није наводио број Рома, Јевреја, Черкеза и Влаха те би структура становништва само на основу његових података била благо деформисана. За потребе следеће табеле смо прибегли комбиновању података Богумила Храбака и Карла фон Сакса, сматрајући да исказани резултати приближно одговарају реалном стању на терену.⁶⁸³

Табела 1.2.41. Структура становништва појединих каза Косовског вилајета 1877. године према извештајима конзула Липича у верзији Богумила Храбака са допуном од Карла фон Сакса (у %).⁶⁸⁴

Санџак	Каза	Албанци		Срби			Бугари		Остали муслим	Черк.	Власи – Цинц.	Јевреји	Роми	
		(М.–муслимани; П.–Православни; К.–Католици; Ј.–Јевреји)												
		М.	К.	П.	М.	К.	П.	М.	М.	М.	П.	Ј.	М.	П.
Призрен	Призрен	49.23	2.39	21.10	21.10	0.00	0.00	0.00	2.81	0.00	1.41	-	1.13	0.84
	Ђаковица	66.14	25.93	1.32	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	5.29	1.32

⁶⁸¹ Упореди: Е. А. Frantz, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz*, 57–60; Е. А. Frantz, *Catholic Albanian Warriors*, 313; О. Ј. Schmitt, *Kosovo*, 151, 157–158.

⁶⁸² Табела 1.2.39; О. Ј. Schmitt, *Kosovo*, 157–158.

⁶⁸³ Подаци за казу Љума су преузети од Карла фон Сакса, пошто их Храбак уопште не наводи. Подаци о Ромима, Черкезима и Власима су у потпуности преузети од Храбака, пошто их фон Сакс не наводи. Јевреји нису обухваћени код оба аутора. Узимајући у обзир различито тумачење о припадности православног становништва Српској или Бугарској народности у појединим деловима Косовског Вилајета између Храбака и фон Сакса, навели смо резултате у обе варијанте.

⁶⁸⁴ Види и претходну напомену зарад детаљнијих објашњења.

Табела 1.2.39.

	Пећ	52.36	5.76	39.27	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	2.62	0.00
	Гусиње	66.67	0.00	33.33	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00
	Тетово	65.09	0.00	0.00	0.00	0.00	30.77	2.96	0.00	0.00	0.59	-	0.59	0.00
	Љума ⁶⁸⁵	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	63.85	5.00	12.04	5.47	0.00	9.49	0.91	0.73	0.00	0.55	-	1.57	0.40
Приштина	Приштина	54.12	0.00	29.64	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	11.60	0.00	-	2.84	1.80
	Гњилане	49.18	2.66	42.01	0.00	2.46	0.00	0.00	0.20	1.64	0.00	-	1.84	0.00
	Вучитрн	62.80	0.00	26.57	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	4.83	0.00	-	3.86	1.93
	Митровица	54.55	0.00	45.45	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00
	Врање	27.56	0.00	66.70 (КФС: -)	0.00	0.00	0.00 (КФС: 66.70)	0.00	0.00	1.65	0.00	-	4.08	0.00
	Укупно санц.	42.38	0.62	49.05 (КФС: 20.35)	0.00	0.57	0.00 (КФС: 28.97)	0.00	0.05	3.71	0.00	-	3.10	0.52
Ниш	Ниш	0.00	0.00	69.58 (КФС:-)	0.00	0.00	0.00 (КФС: 69.58)	0.00	19.88	4.97	2.98	-	2.58	0.00
	Лесковац	50.96	0.00	46.71 (КФС:-)	0.00	0.00	0.00 (КФС: 47.26)	0.00	0.00	1.91	0.00	-	0.42	0.00
	Прокупље	57.69	0.00	36.54	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	5.77	0.00
	Куршумлија	92.68	0.00	7.32	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00
	Укупно санц.	40.31	0.00	47.26 (КФС: 7.62)	0.00	0.00	0.00 (КФС: 39.82)	0.00	6.95	2.36	1.04	-	2.08	0.00
Пирот	Пирот	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Брезник	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Знепоље	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Скопље	Скопље	30.12	0.00	0.00	0.00	0.00	45.18	0.45	21.84	0.15	0.45	-	1.81	0.00
	Куманово	25.64	0.00	0.00	0.00	0.00	67.60	4.66	0.00	1.17	0.00	-	0.93	0.00
	Укупно санц.	28.36	0.00	0.00	0.00	0.00	53.98	2.10	13.27	0.55	0.27	-	1.46	0.00
Дебар	Дебар	78.70	0.00	0.00	0.00	0.00	20.25	0.00	0.00	0.00	0.00	-	1.04	0.00
	Елбасан ⁶⁸⁶	95.65	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	-	-	-	-
	Доњи Дебар	96.95	1.39	0.00	0.00	0.00	1.39	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.28	0.00
	Мат ⁶⁸⁷	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	89.95	0.24	0.00	0.00	0.00	8.61	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.48	0.00
Нови Пазар	Нови Пазар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Беране	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Рожај	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Укупно санц.	22.06	0.00	58.82	19.12	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00

⁶⁸⁵ Љумска каза недостаје код Храбака, те су подаци преузети од Карла фон Сакса.

⁶⁸⁶ Елбасанска каза недостаје код Храбака, те су подаци преузети од Карла фон Сакса. У кази је било и 1.500 православних Албанаца који су чинили 4.35% становништва.

⁶⁸⁷ Каза Мат недостаје код Храбака, те су подаци преузети од Карла фон Сакса.

Табела 1.2.42. Верска структура становништва појединих каза Косовског вилајета 1877. године према извештајима конзула Липича у верзији Богумила Храбака са допуном од Карла фон Сакса (у %).⁶⁸⁸

Санџак	Каза	Муслимани	Немуслимани		
			Укупно	Православни	Католици
Призрен	Призрен	74.26	25.74	23.35	2.39
	Ђаковица	71.43	28.57	2.65	25.93
	Пећ	54.97	45.03	39.27	5.76
	Гусиње	66.67	33.33	33.33	0.00
	Тетово	68.64	31.36	31.36	0.00
	Љума ⁶⁸⁹	100.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно санџ.	72.53	27.47	22.47	5.00
Приштина	Приштина	68.56	31.44	31.44	0.00
	Ѓџилане	52.87	47.13	42.01	5.12
	Вучитрн	71.50	28.50	28.50	0.00
	Митровица	54.55	45.45	45.45	0.00
	Враће	33.30	66.70	66.70	0.00
	Укупно санџ.	49.52	50.48	49.86	0.62
Ниш	Ниш	27.44	72.56	72.56	0.00
	Лесковац	53.29	46.71	46.71	0.00
	Прокупље	63.46	36.54	36.54	0.00
	Куршумлија	92.68	7.32	7.32	0.00
	Укупно санџ.	51.70	48.30	48.30	0.00
Пирот	Пирот	-	-	-	-
	Брезник	-	-	-	-
	Знепоље	-	-	-	-
	Укупно санџ.	-	-	-	-
Скопље	Скопље	54.37	45.63	45.63	0.00
	Куманово	32.40	67.60	67.60	0.00
	Укупно санџ.	45.75	54.25	54.25	0.00
Дебар	Дебар	79.75	20.25	20.25	0.00
	Елбасан ⁶⁹⁰	95.65	4.35	4.35	0.00
	Доњи Дебар	97.23	2.77	1.39	1.39
	Мат ⁶⁹¹	100.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно санџ.	90.43	9.57	9.33	0.24
В и П	Нови Пазар	-	-	-	-

⁶⁸⁸ Види и претходну напомену зарад детаљнијих објашњења.

Табела 1.2.41.

⁶⁸⁹ Љумска каза недостаје код Храбака, те су подаци преузети од Карла фон Сакса.

⁶⁹⁰ Елбасанска каза недостаје код Храбака, те су подаци преузети од Карла фон Сакса. У кази је било и 1.500 православних Албанаца који су чинили 4,35% становништва.

⁶⁹¹ Каза Мат недостаје код Храбака, те су подаци преузети од Карла фон Сакса.

	Беране	-	-	-	-
	Рожај	-	-	-	-
	Укупно санц.	41.18	58.82	58.82	0.00

Поређењем података из претходних табела са наводима Еве Франц, могуће је утврдити структуру становништва према санцама за целокупан Косовски вилајет. Разлике у процентима углавном нису драматичне. Најзначајније несугласице се тичу класификације православног становништва као Српског или Бугарског у верзијама Храбака и Сакса, те преквалификација једног дела муслимана у Србе код Еве Франц. Значајна је и разлика у Скопском санцаку где се појављује изузетно висок удео православног становништва, што је, највероватније, последица дуплираних бројева за све верско-етничке групе осим Албанаца. Због тога смо навели и процену са додатно прерачунатим бројевима, који се веома добро уклапају у општу слику.

Табела 1.2.43. Структура становништва Косовског вилајета 1877. године на нивоу санцака према извештајима конзула Липича у различитим верзијама изворника (у %).⁶⁹²

Санцак	Према верзији изворника	Албанци		Срби			Бугари		Остали муслим	Черкези	Власи Цинцари	Јевреји	Роми		
		(М.–муслимани; П.–Православни; К.–Католици; Ј.–Јевреји)													
		М.	К.	П.	М.	К.	П.	М.	М.	М.	П.	Ј.	М.	П.	
Призрен	Б. Храбак ⁶⁹³	63.85	5.00	12.04	5.47	0.00	9.49	0.91	0.73	0.00	0.55	-	1.57	0.40	
	К. фон Сакс	66.56	4.92	12.02	5.38	0.00	9.51	0.90	0.72	-	-	-	-	-	
	Е. Франц	63.96	4.57	11.51	5.08	0.00	8.97	1.18	1.02	0.00	0.68	0	2.71	0.34	
Приштина	Б. Храбак	42.38	0.62	49.05	0.00	0.57	0.00	0.00	0.05	3.71	0.00	-	3.10	0.52	
	К. фон Сакс	46.04	0.67	21.99	0.00	0.00	31.30	0.00	0.00	-	-	-	-	-	
	Е. Франц	42.81	0.68	22.08	0.00	0.45	27.04	0.00	0.23	3.15	0.14	0.45	2.93	0.45	
Ниш	Б. Храбак	40.31	0.00	47.26	0.00	0.00	0.00	0.00	6.95	2.36	1.04	-	2.08	0.00	
	К. фон Сакс	42.49	0.00	8.06	0.00	0.00	42.12	7.33	0.00	-	-	-	-	-	
	Е. Франц	31.89	0.00	7.02	0.00	0.00	49.11	0.00	6.38	2.55	0.00	0	2.55	0.00	
Пирот	Б. Храбак	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	К. фон Сакс	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Е. Франц	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	99.08	0.00	0.00	0.66	0.00	0	0.26	0.00	
Скопље	Б. Храбак	28.36	0.00	0.00	0.00	0.00	53.98	2.10	13.27	0.55	0.27	-	1.46	0.00	
	К. фон Сакс	32.63	0.00	0.00	0.00	0.00	62.11	5.26	0.00	-	-	-	-	-	
	Е. Франц	15.38	0.00	0.00	0.00	0.00	54.07	2.20	25.27	0.66	0.31	0	1.67	0.00	
	<i>Е. Франц (прилагођено)⁶⁹⁴</i>	26.67	0.00	0.00	0.00	0.00	46.86	1.90	21.90	0.57	0.27	0.00	1.45	0.00	

⁶⁹² Табела 1.2.39; Табела 1.2.41.

⁶⁹³ Пошто код Храбака недостаје каза Љума, која је етнички била веома хомогена, искористили смо податке Карла фон Сакса за поменути казу и тако израчунали постотке за читав санцак (као у Табели 1.2.41).

⁶⁹⁴ Бројеви за све групе осим Албанаца делују као преувеличани, односно дуплирани. За наведену процену смо све податке, осим оних за Албанце, поделили са 2.

Дебар	Б. Храбак ⁶⁹⁵	89.95	0.24	0.00	0.00	0.00	8.61	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.48	0.00
	К. фон Сакс ⁶⁹⁶	90.38	0.24	0.00	0.00	0.00	8.65	0.00	0.00	-	-	-	-	-
	Е. Франц	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Нови Пазар	Б. Храбак	22.06	0.00	58.82	19.12	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	0.00	0.00
	К. фон Сакс	22.06	0.00	58.82	19.12	0.00	0.00	0.00	0.00	-	-	-	-	-
	Е. Франц	14.70	0.00	58.78	25.72	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0	0.73	0.00

Статистику становништва читавог Царства, према управној подели из 1877. године, објавиле су и османске власти у империјалној салнама за 1878. годину (1295. по хиџри). Податке је потребно редатирати на 1877. годину, пре губитка пространих територија на централном Балкану. Од највећег су значаја подаци о Косовском вилаету које представљамо у наредној табели. Подаци се, за разлику од старијих салнама, углавном односе на укупно (мушко и женско становништво). Поређењем са ранијим наводима салнама, утврдили смо одређене неправилности исказане у делу о Косовском вилаету. Бројеви за Приштинску казу су свакако потцењени, док се они за Призренску очигледно односе само на мушку популацију. Постоје мање разлике у односу на податке које је пренео Храбак, и то пре свега за Дебарску и Призренску казу. Подаци за Скопску и Новопазарску казу су доста слични, они за Нишку готово идентични.

Табела 1.2.44. Становништво Косовског вилаета 1877. године према империјалној салнама из 1878. (1295. по хиџри).⁶⁹⁷

Санџак	Број становника	напомена
Приштина	62890	Пренизак број. Грешка пописа ? ⁶⁹⁸
Призрен	117071	Мушко становништво
Скопље	104123	Укупно становништво
Нови Пазар	131488	Укупно становништво
Ниш	143814	Укупно становништво
Пирот	93241	Укупно становништво
Дебар	187145	Укупно становништво
Укупно	839772 (745969) ⁶⁹⁹	Због података из Приштинског и Призренског санџака није могуће тачно утврдити

Узимајући у обзир све претходно наведене изворе и табеле, могуће је за одређене области (казе и санџаке) сачинити упоредни преглед становништва, који би требало да, бар приближно, одговара реалним демографским кретањима.

Као што је претходно било наведено, постоји могућност да се пореде званични подаци за Нишки санџак с почетка 60-тих година 19. века са изворима из 70-тих година. Треба напоменути да је могуће само поређење за Нишки санџак у границама из 1862, не и 1859.

⁶⁹⁵ Код Храбака недостају казе Елбасан и Мат, које смо допунили према наводима Карла фон Сакса узимајући у обзир да су Храбакови и Саксови бројеви за Горњи и Доњи Дебар посве идентични (осим што код Сакса недостаје безначајан број Рома).

⁶⁹⁶ Недостаје податак о 1.500 Албанаца православне вере који су чинили 0,73% становништва.

⁶⁹⁷ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 105; *Salname-yi Devlet-i 1295*, 337–339.

⁶⁹⁸ У салнама је набројано свих 5 каза Приштинског санџака. Број становника је, међутим, у упоредби са претходним салнамама, толико низак да не може да одговара ни мушкој популацији а камоли укупној (само каза Врање је почетком 70-тих година имала преко 42000 мушких становника). Индикативно је и то што се наводи да постоји укупно 25 села у санџаку, што је свакако изузетно мален број. Вероватно ревизија пописа није могла да се спроведе из разних разлога (немири итд.). *Salname-yi Devlet-i 1295*, 336–337.

⁶⁹⁹ У оригиналној салнама је наведен укупан број од 745.969 становника вилаета, што никако не одговара збиру свих санџака. Занимљиво је да разлика у односу на прави број представља оквирно 93.800 људи, што одговара наведеном броју становника Пиротског санџака. Да ли се ради о простој грешци у сабирању, или је по среди нека компликованија математичка рачуница, није јасно. *Salname-yi Devlet-i 1295*, 337–339.

године.⁷⁰⁰ Према резултатима је уочљиво доста значајно увећање становништва у периоду од десетак година. Мало увећање у раздобљу 1862–1872 је можда последица недовољно обухваћеног досељеног становништва (недостатак евиденције мухаџира, Черкеза, других муслиманских досељеника попут службеника или војника итд.). Како подаци за 1862. годину не садрже и верско-етничку разноврсност, није могуће установити развој процентуалних односа појединих група у укупном становништву као, на пример, у Табели 1.2.18.

Табела 1.2.45. Развој броја мушког становништва Нишког санцака (у границама из 1862. године) у периоду 1862–1874. године.⁷⁰¹

Година	Број мушких становника			Разлика (у%)	
	1862	1872 (салнама)	1872–1874 (Хорсецки) ⁷⁰²	1862/72	1862/1872–74
Територија					
Нишки санцак (казе Ниш, Пирот, Куршумлија, Прокупље и Лесковац)	102135	106629	119226	4494 (+4.40%)	17091 (+16.73%)

Број становника за 1877. годину је веома тешко установити због недостатка података за Пиротску казу. Уколико би се подацима из империјалне салнаме, који се односе на 1877. годину додали они о Пиротској кази према Хорсецком, добили бисмо близу 113.000 житеља.⁷⁰³ Како је овај број благо потцењен (због података о Пиротској кази из ранијег периода), може се рећи да је број становника Нишког санцака тада био отприлике на нивоу који је исказан код Хорсецког, односно, више није било додатног увећања.

Поређење је могуће и за Нишки санцак у границама после 1864/65, и то за период 1868/69–1876. године (уз делимично продужење периода до 1864. године). У том случају се, такође, уочава нагло повећање становништва 1872–1874. године, што је, највероватније, последица боље обухваћености муслиманских насељеника код Хорсецког. Пад популације, забележен у 1876. години, је очигледно последица лоше вођене евиденције, као и ратних дејстава на том подручју.

Табела 1.2.46. Развој броја мушког становништва Нишког санцака (у границама из 1864/65. године) у периоду 1862–1876. године.⁷⁰⁴

Година	Број мушких становника				Разлика (у%)		
	1868/69	1872 (салнама)	1872–1874 (Хорсецки) ⁷⁰⁵	1876 (салнама)	1868/69–1872	1868/69–1874	1868/69–1876
Територија							
Нишки санцак (казе Ниш, Пирот, Куршумлија, Прокупље, Лесковац, Знепоље и	154935	156413	175158	147000	1478 (0.95%)	20223 (13.05%)	-7935 (-5.12%)

⁷⁰⁰ Поређење је могуће за територију Нишког санцака из 1862. године (казе Ниш, Пирот, Куршумлија, Прокупље и Лесковац) пошто су познати и подаци за поједине казе у 70-тим годинама 19. века.

⁷⁰¹ Табела 1.2.10; Табела 1.2.21; Табела 1.2.25; Табела 1.2.26.

⁷⁰² Бројеви за немуслимане у Пиротској кази код Хорсецког се очигледно односе на укупно становништво, те их је требало прилагодити. Број немуслимана смо једноставно поделили са 2. Прилагођени укупан број мушких становника износи 40.741. Види Табелу 1.2.25.

⁷⁰³ Бројеве из империјалне салнаме (Табела 1.2.44) смо поделили са два и додали број за Пиротску казу према Хорсецком (види претходну напомену).

⁷⁰⁴ Табела 1.2.17; Табела 1.2.21; Табела 1.2.25.

⁷⁰⁵ Бројеви за немуслимане у Пиротској кази код Хорсецког се очигледно односе на укупно становништво, те их је требало прилагодити. Број немуслимана смо једноставно поделили са 2. Прилагођени укупан број мушких становника износи 40.741. Види Табелу 1.2.25.

Врање)							
--------	--	--	--	--	--	--	--

Узимајући у обзир и оквирну процену броја становника Нишког санцака (у границама после 1864/65. године) у 1864. години, на темељу Јакшићевих података, која исказује 153.861 мушког становника, може се констатовати да је раст домицилног становништва током 60-тих година био веома скроман.⁷⁰⁶ Могуће је проценити и број становника санцака (у границама од 1864/65. до 1876. године) и за 1877. годину. Простим преполовљавањем Храбакових података за Нишки санцак и за Врањску казу те додавањем прерачунатих бројева Хорсецког за Пиротску и Знепољску казу, добија се оквирно 165.000 становника у 1877. години, што се доима доста реалним.⁷⁰⁷ Под претпоставком да је исказани велики раст популације код Хорсецког искључиво последица боље евиденције насељеника-муслимана, може се закључити да су управо муслимански досељеници (Черкези, Османлије и други) представљали главну компоненту демографског раста током седме и осме деценије 19. века. Такав развој је морао нужно утицати и на верску структуру области, што је делимично могуће пратити и кроз познате изворе. Удео појединих верских група у укупном становништву није могуће установити осим за период 1868/69–1872/74 и 1868/69–1877. У том случају постаје видљиво да је крајем 60-тих година 19. века оквирно 1/3 становништва била муслиманске вероисповести. Већ 1870. године је исказани однос потпуно другачији, и очигледно није реалан, већ је последица одређених управних промена у времену настајања и укидања првог Призренског вилајета. Занимљиво је за приметити, да је према салнама Призренског вилајета, чије податке можемо датирати оквирно на 1872. годину, удео муслимана значајно умањен – на око 30%. Неколико година касније, удео муслимана је опет достигао око 35%. Овакав развој није лако објаснити. Треба узети у обзир да се у Нишком санцаку крајем 60-тих година завршавао попис Дунавског вилајета, започет око 1865. године, те су подаци вероватно доста тачни. Индикативно је и то да извор којим се послужио Хорсецки наводи и број Черкеза те и других муслиманских заједница, што би значило да су у тим подацима обухваћени и новонасељени мухацири, односно муслиманске избеглице. За податке салнама за 1869/70. и 1872. годину нисмо толико сигурни да садрже и те групе становништва. Додатну потврду да је наша теза исправна налазимо и у чињеници да се број мушких становника у периоду од 1868/69. до 1872. године увећао само незнатно, док је однос између вероисповести значајно промењен, и то у корист немуслимана. То би било могуће само ако у објављеним подацима нису обухваћени муслимански досељеници, те је тако заправо представљена верска структура староседелачког становништва, односно, однос снага какавак је био пре досељавања мухацира. Пошто је главнина колонизационог процеса завршена до краја 60-тих, основано је за претпоставити да осцилације у ниже наведеној табели заправо представљају управо ту групу – новонасељене муслимане.

Табела 1.2.47. Удео муслимана и немуслимана у укупном становништву Нишког санцака (у границама од 1864/65–1876. године) исказани у %.⁷⁰⁸

Година (извор)	Удео мушког становништва у %	
	муслимани	немуслимани
1868/69 (салнама)	35.18	64.82
1869/70 (салнама)	18.26	81.74
1872 (салнама)	29.43	70.57

⁷⁰⁶ Види раније у тексту: Табела 1.2.14; Табела 1.2.15.

⁷⁰⁷ Посебно треба нагласити да податак из салнаме за 1876. годину од 147.000 становника није сасвим поуздан. Могуће је да је реалан број био виши.

⁷⁰⁸ Табела 1.2.18; Табела 1.2.22; Табела 1.2.25; Табела 1.2.29; Табела 1.2.43.

1872–1874 (Хорсецки)	34.74	65.26
1877 (по подацима Храбака и Хорсецког) ⁷⁰⁹	35.91	64.09

Додатну потврду за нашу тезу, да је скок удела муслиманског становништва са оквирно 29–30 % на 35–36 % у Нишком санџаку било последица насељавања мухаџира, налазимо у подацима Хорсецког. Према том извору, 3,12 % укупног становништва Нишког санџака 1872–1874. године су чинили Черкези (новонасељено становништво од 1864. године). И у смањеном Нишком санџаку 1877. године је удео Черкеза и даље био 2,36%. Ако се томе дода број од неколико хиљада мухаџира из градова у Србији, те непознат број муслимана из других делова Царства, цифра од 5–7 % се доима изузетно реалном. Промена односа се можда не чини тако великом, али није уопште безначајна. Основано је за претпоставити да је, пре почетка насељавања мухаџира 60-тих година, тек нешто више од четвртине становништва било муслиманско, односно, да је тек сваки четврти грађанин био муслиманске вере. Пред крај османске владавине, око 1877. године, удео муслимана је увећан на више од 1/3 у укупном становништву, односно, већ сваки трећи грађанин је био муслиманске вере. Разлика у процентима није толико велика, али је у пракси, на терену, промена односа свакако морала бити видљива.

Осим за простор Нишког санџака, могућа су и поређења других области (каза и санџака). Најранији званични подаци за ниво каза потичу из периода 1854–1858. године (период када су свакако спроведене озбиљније ревизије пописа из 1844. године, односно када су ажурирани регистри становништва новим пописом). Георг фон Хан је објавио бројеве само за мушку муслиманску популацију, те је могуће анализирати развој само за ту категорију становништва. Анализа је валидна под претпоставком да се границе каза нису мењале, или су разлике минималне. Не постоји ниједан нама познати научни рад који се бавио променом граница каза. По свему судећи, јурисдикционо подручје каза (односно кадилука) је било веома стабилно, и евентуелне промене не би требало да буду толико значајне да би била угрожена ваљаност резултата. Велики проблем представљају огромне осцилације у случају каза Горњи и Доњи Дебар, које је тешко објаснити. У овом случају је сасвим могуће да је временом долазило до већих померања административних граница, али и до великих потешкоћа у спровођењу пописа. Уколико би подаци из 50-тих и 70-тих година били донекле исправни, то би значило да је локално муслиманско (Албанско) становништво се бар удвостручило, што је готово неоствариво природним прираштајем. Сматрамо да је у поменутом периоду свакако дошло до померања становништва, односно до досељавања Албанаца у област Дебра из западног смера. Огромно увећање је приметно и на подручју Ђаковице, од скоро 60 %. Да ли се ради о искључиво природном прираштају, тешко је поуздано утврдити, али је мало вероватно. Албанско становништво на овом подручју је вероватно делом досељено из других крајева. У Вучитрнској кази је приметна стагнација, и то упркос досељавању значајног броја Черкеза. Број муслимана у Призренској кази је нарастао још 50-тих година, што је посебно важно истаћи. У то време на ова подручја још нису били организовано и масовно насељавани Черкези, што сведочи да се ради о имиграцији Албанаца. Њихов број је затим стагнирао све до ратних сукоба, када је нагло опао.

⁷⁰⁹ Подаци за Нишки санџак и за Врањску казу код Храбака су преполовљени а додати су им подаци о Пиротској и Знепољској кази према Хорсецком. Због тога постоји могућност да је финални број мало потцењен. Види у Табела 1.2.23; Табела 1.2.25; Табела 1.2.43. ; .

Табела 1.2.48. Развој броја мушког муслиманског становништва појединих каза у области Косова и данашње Северне Македоније 1854/58–1877. године (према различитим изворима).⁷¹⁰

Каза	Број мушких муслиманских становника						
	Година (извор)						
	1854–1858 (фон Хан)	1862/63 (фон Хан)	1872 (салнама)	1872–1874 (Хорсецки)	1875/76 (салнама)	1876/77 (салнама)	1877 (Храбак)
Призрен	30125	36000	35628	35628	35600	30716	26400 (КФС: 31400)
Ђаковица	8507	-	12553	15650	12553	12553	13500
Вучитрн	7154	-	6752	11641	6755	6955	7400
Г. и Д. Дебар	19948	-	71871 ⁷¹¹	34225	42000	43500	52000

Развој етничке и верске структуре није могуће испратити у тако дугачком периоду због недостатка извора. Већ смо приметили да је у првој половини 70-тих година дошло до одређених промена на подручју Призренског и Скопског санџака. Уколико те податке, из званичних салнама, упоредимо са наводима Богумила Храбака за 1877. годину, учачамо занимљив тренд својеврсног опоравка немуслиманског становништва, гледано с аспекта удела у становништву. У овом случају и није толико важно одредити колике су процентуалне промене, колико је занимљиво испратити два различита тренда. До 1876. године се удео муслимана у северним деловима вилајета увећава, да би 1877. нагло опао свугде. Највероватније се ради о последицама рата (смртни случајеви и миграције), који је муслимане очигледно скупо коштао. Другачије није могуће објаснити овако наглу промену структуре, осим, наравно, увек присутну могућност недоследности османске статистике.

Табела 1.2.49. Промена верске структуре Призренског и Скопског санџака према провинцијским салнамама и подацима Б. Храбака 1872–1877. године.⁷¹²

Санџак	Каза	Мушких становника – удео у %					
		муслимана ⁷¹³			немуслимана ⁷¹⁴		
		1872	1876	1877	1872	1876	1877
Призрен	Призрен	81.11	81.33	74.26	18.89	18.67	25.74
	Ђаковица	81.99	81.99	71.43	18.01	18.01	28.57
	Пећ	53.10	56.35	54.97	46.90	43.65	45.03
	Приштина	69.76	75.82	68.56	30.24	24.18	31.44
	Гњилане	51.94	51.94	52.87	48.06	48.06	47.13
	Вучитрн	72.42	69.25	71.50	27.58	30.75	28.50
	Тетово	69.15	64.58	68.64	30.85	35.42	31.36
	Љума	100.00	98.43	100.00	0.00	1.57	0.00
	Гусиње	69.55	-	66.67	30.45	-	33.33
	Укупно санџ.	72.17	70.04	-	27.83	29.96	-
Скопље	Скопље	50.68	53.20	54.37	49.32	46.80	45.63
	Куманово	37.42	27.40	32.40	62.58	72.60	67.60
	Штип	51.55	51.58	-	48.45	48.42	-

⁷¹⁰ Табела 1.2.9; Табела 1.2.12; Табела 1.2.21; Табела 1.2.25; Табела 1.2.31; Табела 1.2.32; Табела 1.2.39.

⁷¹¹ Могуће да су подаци за Доњи Дебар удвостручени, те би реалнији број мушких муслиманских становника био око 44.000. Види код Салнаме Призренског вилајета за 1873/74. годину раније у тексту.

⁷¹² Табела 1.2.22; Табела 1.2.36; Табела 1.2.43.

⁷¹³ Муслимани и Роми 1872. и 1876. године заједно.

⁷¹⁴ Немуслимани и Јевреји заједно.

Крива Паланка	40.35	4.92	-	59.65	95.08	-
Радовиште	56.48	60.74	-	43.52	39.26	-
Кратово	42.75	25.04	-	57.25	74.96	-
Кочани	48.69	41.83	-	51.31	58.17	-
Укупно санц.	47.16	39.91	-	52.84	60.09	-

Осим претходно уочених тенденција у промени односа муслимана и немуслимана у популацији, од изузетног значаја је анализа статистичких извора огледом процеса исламизације и албанизације српског становништва на овим просторима. Историографија се увелико бавила питањем исламизације српског православног становништва на подручју Косова и Метохије, као и данашње Македоније, још за период раног новог века. Упоредо са тим питањем, појављује се и проблем албанизације, односно „арнауташења“ Срба. Многи путописци и стручњаци за простор Косова и Метохије су у 19. веку уочили да међу Албанцима треба реазликовати праве, пореклом и припадношћу фису доказане Албанце од „арнауташа“, односно недавно албанизованих Словена, углавном Срба.⁷¹⁵ На жалост, званични подаци публиковани од стране османске управе нам не откривају структуру становништва на темељу које би било могуће и статистички испратити поменути процес арнауташења. Из аустријских поверљивих извештаја, међутим, се дају наслутити одређени трендови у том погледу. Најстарији од коришћених извора је извештај Петера Кукуља, који је хронолошки могуће сместити најкасније у 1869/70. годину, али, као што је већ претходно описано, постоји оправдана сумња да је однос међу вероисповестима знатно старијег датума – вероватно из половине 50-тих година. Уколико се та теза узме као тачна, онда се у комбинацији са два преостала извора (извештај Карла Хорсецког и статистика Фридриха Липича у више верзија) уочава веома јасан тренд константног и доста брзог претварања муслимана Срба у Албанце на простору Косова и Метохије у периоду 1855–1877. године. Удео муслиманских Срба је драстично опао, уз истовремени енорман раст броја муслиманских Албанаца, што наговештава да је у том периоду процес албанизације већ исламизованих Срба био поодмакао. Напомињемо да се ради о тези која се темељи на претпоставци да су извори ваљани и да су подаци Петера Кукуља знатно старијег датума него што се до сада мислило. Само додатна истраживања, пре свега у турским архивима, могу да квалитетније одговоре на питање реалних размера посведочене исламизације и албанизације српског становништва.

⁷¹⁵ Доста детаљно је о томе писао и Иван Јастребов чије статистичке податке смо користили у овом делу.

Табела 1.2.50. Упоредни приказ процентуелног удела појединих верско-етничких група у становништву на подручју Призренског санцака у границама до 1877. године у распону од отприлике 1854/55. до 1877. године.⁷¹⁶

Година / Извор	Становника према вери (удео у %)			Становника према етничкој и верској припадности (удео у %) М–муслимани, П–православни, К–католици				
	Муслимани	Православци	Католици	Срби (Србо-Бугари)	Албанци	Власи (Гоге)	Роми и Черкези	Османлије
1854/55–1869/70? Петар Кукуљ	(47.80)	(50.00)	(2.20)	(63.60) 48% П 14.2% М 1.4% К	(32.20) 31.4% М 0.8% К	(2.00) П	(1.80) М	(0.40) М
1872–1874. Карл Хорсецки	78.18	18.75	3.06	(21.13) 17.22% П 3.91% М	(73.53) 70.47% М 3.06% К	(0.83) П	(2.03) М	(0.05)М
1877. Фридрих Липич (верзија Б. Храбака)	69.56	26.21	4.23	(30.12) 25.24% П 4.57% М 0.31% К	(64.85) 60.93% М 3.92% К	(0.39) П	(4.09) 0.58% П 3.51% М	(0.55)М

Завршетак Руско-турског рата, Санстефански мир и Берлински конгрес 1878. године означили су и крај једне епохе османског управљања над Балканом. Србија, Црна Гора и Бугарска добили су међународно признање независности и нове територије. Делови Косовског вилајета су припали Србији, те ове области од тада више нису у надлежности османске статистике (Ниш, Пирот, Лесковац и Врање). Ратна дејства, али и послератне миграције, имали су велики утицаја на промену демографске слике ових области. У наредних десетак година је Османско царство извршило веома велике промене у управној организацији на подручју данашње Северне Македоније, Косова и Метохије које у одређеној мери отежавају статистичке анализе. Новину представља чињеница да се количина и квалитет статистичког материјала драстично повећава, услед организације знатно озбиљнијих пописа становништва и боље евиденције у регистрима становништва. Сliku реалног стања на терену, с аспекта демографије, пружају објављени подаци ажурираних регистара становништва и потпуно нови попис 1881. године.⁷¹⁷

Веома важан извор представља једна статистика Косовског вилајета из половине 1880. године, односно извод из ажурираних регистара становништва, која није била објављена у салнамама те је у историографији углавном непозната. Извор је значајан пре свега због тога што садржи и податке о броју мухацира по казама истог вилајета, што је јединствен случај. Сви претходно споменути извори који су садржавали информације о броју Черкеза, Татара и других насељеника су били аустријског порекла, и нису бележили мухацире Турке (Османе) или Албанце. Табела, коју је објавио историчар Недим Ипек, упоредо приказује и број староседелаца према вери, чиме се добија изузетно квалитетна слика о структури становништва из половине 1880. године.⁷¹⁸ Број мухацира је био

⁷¹⁶ Подаци Петра Кукуља су објављени за 1869/70. годину, али је однос међу вероисповестима очигледно узет из знатно ранијег периода, највероватније половине 50-тих година (види и раније у тексту). Код података од Фридриха Липича смо изузели оне за Митровачку и Врањску казу Приштинског санцака, пошто оне нису биле саставни део Призренског санцака у границама до 1877. године. Извори Табела 1.2.20; Табела 1.2.29; Табела 1.2.43.

⁷¹⁷ Попис је започет 1881. и трајао је све до 1893. године. У областима Косовског вилајета је спроведен 1881. године. М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 253–254.

⁷¹⁸ Недим Ипек датира извор у јун 1880. године. N. İpek, *Kosova Vilayeti*, 69, 80–81.

импозантан – скоро 41.000. Из извора није сасвим јасно да ли се њихов број односи само на „нове“ избеглице (после 1875/76. године) или на збир старих и нових, што сматрамо за највероватније те ћемо бројеве тако и тумачити. Збуњујућа је чињеница да извор не помиње Колашинску/Мојковачку казу у Новопазарском санцаку која је баш тих година (1879–1880) креирана у свом смањеном облику (након припајања Колашина и јужног дела казе Црној Гори). Могуће да управо због несређеног стања на терену није било могуће саставити адекватну статистику.

Према анализи овог извора произлази да је на подручју Косова и Метохије (Приштинског санцака) удео мухаџира у становништву био астрономски (преко 22 %!). Уколико прихватимо највероватнију тезу да су скоро сви мухаџири били муслиманске вероисповести, произлази да је скоро сваки трећи муслиман на овом подручју био досељеник! Висок удео мухаџира у становништву уочен је и у казама Скопље, Кочани, Куманово и Митровица – у пограничним областима. Хипотетички гледано, без мухаџира би удео хришћана у Приштинском санцаку достигао скоро 35 %, уместо непуних 27 % колико је било захваљујући муслиманским досељеницима. Потребно је нагласити и чињеницу да се ови подаци изузетно добро слажу са статистиком Владимира Јакшића, који је објавио структуру становништва Косовског вилајета према управној подели из 1879/80. али за 1873. годину. Однос муслимана и немуслимана је код Јакшића оквирно 54:46, односно веома сличан исказаном односу између староседелаца по вери у статистици из турског архива.⁷¹⁹ То би сведочило у прилог тези да је главни сегмент у увећању удела муслиманског становништва на овим просторима чинила имиграција мухаџира, а не природни прираштај. Поређењем са подацима аустроугарског порекла могуће је и оквирно одредити етничку припадност мухаџира у појединим областима. Пошто се главнина черкеских и татарских досељеника већ увелико настанила на овим просторима до средине 70-тих година 19. века, преостали мухаџири су несумњиво били другог порекла. Подаци Хорсецког и Липича наводе број Черкеза мухаџира, али не и осталих (пре свега Турака/Османа, касније и Албанаца и муслиманских Словена). На простору Приштине, Вучитрна и Гњилана су биле насељене многобројне черкеске породице, док су остали мухаџири очигледно албанске националности. У Скопској, Кумановској, Кочанској и Митровачкој кази раније није било много Черкеза, што упућује на то да су овде досељени Турци/Османи, Албанци и муслимани словенског порекла (највероватније после Берлинског конгреса). Занимљиво је за приметити и да у кази Кратово нема евидентирано много мухаџира, упркос томе што је овде раније била већа колонија Черкеза, што би упућивало или на њихово пресељење или чак на завршен процес њиховог нестанка (услед епидемија итд.). Политика насељавања муслимана је значајно изменила етничку и верску структуру области у близини српских граница, што ће имати далекосежне последице и у будућности.

Табела 1.2.51. Структура мушког становништва Косовског вилајета са исказаним бројем мухаџира према статистици из турског архива у јуну 1880. године.⁷²⁰

Санџак	Каза	Мушких становника				
		Мухаџира	Муслимана	Хришћана	Јевреја	Укупно
Приштински	Приштина	9852	13653	6149	62	29716
	Пећ	1846	16065	5310		23221
	Вучитрн	5167	9703	4058		18928
	Гњилане	7750	15000	8000		30750
	Прешево	1658	5389	7846		14893

⁷¹⁹ Упореди Табелу 1.2.52. са Табелом 1.2.33.

⁷²⁰ Казе Кратово и Пријепоље према бројевима у зборнику грађе за Косовски вилајет. N. İpek, *Kosova Vilayeti*, 69, 80–81; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 332–334.

	Укупно	26273	59810	31363	62	117508
Скопски	Скопље	4024	17005	13289	167	34485
	Радовиште	621	4193	3359		8173
	Кратово	214	1088	4213		4515
	Штип	2022	16419	8383	192	27016
	Кочани	2082	7400	4170		13652
	Крива Паланка	547	4684	7019		12250
	Куманово	2071	8523	10662		21256
	Пијанче нахија		2350	2200		4550
	Малеш нахија		915	4634		5549
	Укупно	11581	62577	57929	359	131446
Нови Пазар	Сјеница	656	5308	3467	14	9445
	Нова Варош	7	529	2853		3389
	Бијело Поље	796	6797	2666		10259
	Беране	27	375	2973		3375
	Трговиште	148	3230	1193		4571
	Нови Пазар	758	7503	5400	40	13701
	Митровица	549	2567	1447		4563
	Укупно	2941	26309	19999	54	49303
Пљевља	Пљевља	95	2995	2593		5683
	Пријепоље	95	2537	3919		5551
	Прибој нахија		611	867		1478
	Укупно	190	6143	7379	0	12712
Укупно	40985	154839	116670	475	312969	

Табела 1.2.52. Удео (у %) појединих заједница у укупном мушком становништву Косовског вилајета према статистици из турског архива у јуну 1880. године.⁷²¹

Санџак	Каза	Мушких становника (удео у %)				
		Мухаџира	Муслимана	<i>Мухаџира и Муслимана</i>	Хришћана	Јевреја
Приштински	Приштина	33.15	45.94	79.10	20.69	0.21
	Пећ	7.95	69.18	77.13	22.87	0.00
	Вучитрн	27.30	51.26	78.56	21.44	0.00
	Гњилане	25.20	48.78	73.98	26.02	0.00
	Прешево	11.13	36.18	47.32	52.68	0.00
	Укупно	22.36	50.90	73.26	26.69	0.05
Скопски	Скопље	11.67	49.31	60.98	38.54	0.48
	Радовиште	7.60	51.30	58.90	41.10	0.00
	Кратово	3.88	19.73	23.61	76.39	0.00
	Штип	7.48	60.78	68.26	31.03	0.71
	Кочани	15.25	54.20	69.46	30.54	0.00
	Крива Паланка	4.47	38.24	42.70	57.30	0.00
	Куманово	9.74	40.10	49.84	50.16	0.00
	Пијанче нахија	0.00	51.65	51.65	48.35	0.00
	Малеш нахија	0.00	16.49	16.49	83.51	0.00
	Укупно	8.74	47.25	55.99	43.74	0.27

⁷²¹ Табела 1.2.51.

Нови Пазар	Сјеница	6.95	56.20	63.14	36.71	0.15
	Нова Варош	0.21	15.61	15.82	84.18	0.00
	Бијело Поље	7.76	66.25	74.01	25.99	0.00
	Беране	0.80	11.11	11.91	88.09	0.00
	Трговиште	3.24	70.66	73.90	26.10	0.00
	Нови Пазар	5.53	54.76	60.29	39.41	0.29
	Митровица	12.03	56.26	68.29	31.71	0.00
	Укупно	5.97	53.36	59.33	40.56	0.11
Пљевља	Пљевља	1.67	52.70	54.37	45.63	0.00
	Пријеполје	1.45	38.73	40.18	59.82	0.00
	Прибој нахија	0.00	41.34	41.34	58.66	0.00
	Укупно	1.39	44.80	46.19	53.81	0.00
Укупно	13.10	49.47	62.57	37.28	0.15	

Табела 1.2.53. Удео (у %) појединих верских заједница у укупном мушком становништву Косовског вилајета, изостављајући досељене мухацире, према статистици из турског архива у јуну 1880. године (у поређењу са уделом хришћана узимајући у обзир мухацире).⁷²²

Санџак	Каза	Мушких становника (удео у %)			
		Муслимана (без мухацира)	Јевреји	Хришћана	Хришћана (узимајући у обзир мухацире)
Приштински	Приштина	68.73	0.31	30.96	20.69
	Пећ	75.16	0.00	24.84	22.87
	Вучитрн	70.51	0.00	29.49	21.44
	Гњилане	65.22	0.00	34.78	26.02
	Прешево	40.72	0.00	59.28	52.68
	Укупно	65.56	0.07	34.38	26.69
Скопски	Скопље	55.83	0.55	43.63	38.54
	Радовиште	55.52	0.00	44.48	41.10
	Кратово	20.52	0.00	79.48	76.39
	Штип	65.69	0.77	33.54	31.03
	Кочани	63.96	0.00	36.04	30.54
	Крива Паланка	40.02	0.00	59.98	57.30
	Куманово	44.43	0.00	55.57	50.16
	Пијанче нахија	51.65	0.00	48.35	48.35
	Малеш нахија	16.49	0.00	83.51	83.51
	Укупно	51.77	0.30	47.93	43.74
Нови Пазар	Сјеница	60.39	0.16	39.45	36.71
	Нова Варош	15.64	0.00	84.36	84.18
	Бијело Поље	71.83	0.00	28.17	25.99
	Беране	11.20	0.00	88.80	88.09
	Трговиште	73.03	0.00	26.97	26.10
	Нови Пазар	57.97	0.31	41.72	39.41
	Митровица	63.95	0.00	36.05	31.71
	Укупно	56.75	0.12	43.14	40.56
Пље вља	Пљевља	53.60	0.00	46.40	45.63
	Пријеполје	39.30	0.00	60.70	59.82

⁷²² Табела 1.2.51; Табела 1.2.52.

	Прибој нахија	41.34	0.00	58.66	58.66
	Укупно	45.43	0.00	54.57	53.81
	Укупно	56.93	0.17	42.90	37.28

Изузетно корисно би било установити колики удео у укупном броју мухацира су имали Черкези, а колики остале етничке заједнице (Турци/Османи, Албанци, муслимански Словени). Пошто је број Черкеза познат из различитих периода, а питање њиховог демографског напретка је крајње дискутабилно, право поређење њиховог бројчаног стања са целокупним корпусом мухацира заправо није могуће.⁷²³ Упркос томе, илустрације ради, и зарад визуелизације општег тренда и приближних односа, саставили смо следећу табелу из које се јасно види да су Черкези имали релативно мали допринос у процесу промене етничке и верске структуре на овим просторима (с изузетком каза Приштина, Прешево и Штип). Главнину мухацира у Приштинском санцаку су свакако чинили Албанци, досељени са бившихседа који су припали Србији и Црној Гори 1878. године. Један мањи део досељеника је вероватно био и турске народности, односно пореклом од многобројних етничких заједница које су колективно означаване као „Османи“.

Табела 1.2.54. Поређење броја Черкеза према аустроугарским изворима и целокупног броја мухацира према статистици из турског архива у периоду 1872–1880. и управној подели из 1880. године.⁷²⁴

Санџак	Каза	Мушких становника (удео у %) н. – непознато		
		Черкеза		Мухацира
		Хорсецки 1872–1874	Липич 1877. ⁷²⁵	Турска статистика 1880.
Приштински	Приштина	2450	2250	9852
	Пећ	-	-	1846
	Вучитрн	500	500	5167
	Гњилане	700	400	7750
	Прешево	840 у кази Врање	750 у кази Врање	1658
	Укупно	4490	3900	26273
Скопски	Скопље	100	50	4024
	Радовиште	250	н.	621
	Кратово	300	н.	214
	Штип	800	н.	2022
	Кочани	300	н.	2082
	Крива Паланка	250	н.	547
	Куманово	500	250	2071
	Пијанче нахија	н.	н.	
	Малеш нахија	н.	н.	
	Укупно	2500	-	11581
и П	Сјеница	н.	н.	656

⁷²³ За Черкезе је генерално гледано у историографији установљено да су након пресељења имали великих потешкоћа да се прилагоде новим приликама. Због болести, другачије исхране, лоших услова и других фактора су релативно брзо након настајења почели да умиру а читаве колоније су нестајале у наредним годинама и деценијама.

⁷²⁴ Табела 1.2.25; Табела 1.2.39; Табела 1.2.51.

⁷²⁵ Бројеви у оригиналним документима се односе на целокупно становништво, те смо их једноставно преполовили.

	Нова Варош	н.	н.	7
	Бијело Поље	н.	н.	796
	Беране	н.	-	27
	Трговиште	н.	н.	148
	Нови Пазар	н.	-	758
	Митровица	н.	н.	549
	Укупно	н.	-	2941
Пљевља	Пљевља	н.	н.	95
	Пријепоље	н.	н.	95
	Прибој нахија	н.	н.	
	Укупно	н.	н.	190
Укупно	н.	н.	40985	

Како је ситуација у европском делу Османског царства после рата са Русијом и Србијом била доста хаотична, због огромних миграционих таласа али и немогућности администрације да ради свој посао у току ратних дејстава, за власти је било неопходно да стекне нов и квалитетан увид у чињенично стање на терену. Пошто је још пре рата било предвиђено да се спроведе нови попис становништва, он је на крају започет средином 1881. године. Подручја од нашег интересовања пописана су још исте године (Косовски вилајет, највероватније и Битољски).⁷²⁶ Попис је заједно са исцрпним анализама, објавио Милош Јагодић, те ће табеле које следе добрим делом бити истоветне са већ публикованим. Новину, у овом случају, представља поређење пописа са подацима Хорсецког, Липича и других извора са краја 70-тих година 19. века, као и коришћење података за одређене делове Битољског и Солунског вилајета.⁷²⁷

Потребно је нагласити да у Косовском вилајету број жена није свугде пописан на задовољавајући начин. Због тога је неопходно одредити удео становништва искључиво према броју мушких становника (под претпоставком да су бар ти бројеви тачни). За представљене казе Солунског вилајета се сви бројеви чине тачним, и исказани однос мушкараца и жена (0.91–0.96 жена на 1 мушкараца) се доима реалним. Занимљиво је за приметити да су патријаршисти чинили већину у јужним деловима данашње Северне Македоније (Струмица, Ђевђелија) где су, највероватније, живели и Грци помешано са словенским становништвом, док су се хришћани централне Македоније (Велес, Кавадарци) тада углавном изјаснили као егзархисти.

Попис је публикован знатно касније од датума када је спроведен, те је и управна организација у архивским документима пописа била прилагођена новијој ситуацији, а не стању какво је било 1881. године. У наредним табелама презентујемо податке онако како их је пронашао и објавио Кемал Карпат, што, према нашем истраживању, одговара управној организацији из периода 1888–1891/92. године.⁷²⁸

⁷²⁶ Види опширније о датирању и осталим специфичностима пописа у поглављу *Статистички извори*.

⁷²⁷ Попис је према архивској грађи објавио Кемал Карпат. Исте податке је за анализе користио Милош Јагодић. К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 122–151; К. Н. Карпат, *Ottoman Population Records*, 237–274; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 253–254.

⁷²⁸ Види о томе у опису извора у поглављу *Статистички извори*.

Табела 1.2.55. Становништво Косовског вилајета према попису из 1881. (управна подела из периода 1888–1891/92. године).⁷²⁹

Санџак	Каза	Становника по вери М. – мушкараца; Ж. – жена					
		Муслимана		Патријаршиста		Егзархиста	
		М	Ж	М	Ж	М	Ж
Приштина	Приштина	27980	24634	7997	7271	0	0
	Гњилане	18450	14288	9660	9645	0	0
	Вучитрн	14193	6759	2116	811	0	0
	Митровица	3401	1033	3398	512	0	0
	Прешево	8168	7770	13868	12179	0	0
	Укупно санџак	72192	54484	37039	30418	0	0
Призрен	Призрен	35492	-	7100	-	0	0
	Љума	7011	-	0	0	0	0
	Тетово	29212	-	4990	-	9830	-
	Укупно санџак	71715	-	12090	-	9830	-
Пећки	Пећ	8114	-	4348	-	0	0
	Ђаковица	9721	-	261	-	0	0
	Трговиште	4606	-	781	-	0	0
	Беране	620	-	1640	-	0	0
	Гусиње	2259	-	356	-	0	0
	Укупно санџак	25320	-	7386	-	0	0
Новопазарски	Нови Пазар	9958	9145	7796	7386	0	0
	Сјеница	7548	5485	4063	3697	0	0
	Бијело Поље	7272	6168	2416	2217	0	0
	Колашин	2472	-	554	-	0	0
	Нова Варош	658	680	3594	3449	0	0
	Укупно санџак	27908	21478	18423	16749	0	0
Пљевалски	Пљевља	7789	6155	4545	2592	0	0
	Пријепоље	3514	3097	5168	4850	0	0
	Укупно санџак	11303	9252	9713	7442	0	0
Укупно		208438	-	84561	-	9830	-
Скопски	Скопље	20787	19469	3436	3219	11668	10829
	Штип	12729	11437	0	0	9444	8131
	Кратово	2139	2193	24	11	10249	9369
	Радовиште	5821	4698	0	0	3823	3541
	Куманово	6333	5935	75	12	15887	13591
	Крива Паланка	1065	1013	217	171	9292	8904
	Кочани	11555	10684	49	34	17223	15897
	Укупно санџак	60429	55429	3801	3447	77586	70262
Укупно вилајет		268867	-	88362	-	87416	-

⁷²⁹ K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 140–142.

Наставак претходне табеле.

Санџак	Каза	Становника по вери					
		М. – мушкараца; Ж. – жена					
		Јевреји		Католици		Укупно	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж	
Приштина	Приштина	153	152	869	764	36999	32821
	Гњилане	0	0	900	716	29010	24649
	Вучитрн	0	0	0	0	16309	7570
	Митровица	0	0	0	0	6799	1545
	Прешево	0	0	0	0	22036	19949
	Укупно санџак	153	152	1769	1480	111153	86534
Призрен	Призрен	0	0	960	-	43552	-
	Љума	0	0	0	0	7011	-
	Тетово	0	0	0	0	44032	-
	Укупно санџак	0	0	960	-	94595	-
Пећи	Пећ	0	0	374	-	12836	-
	Ђаковица	0	0	949	-	10931	-
	Трговиште	0	0	0	0	5387	-
	Беране	0	0	0	0	2260	-
	Гусиње	0	0	10	0	2625	-
	Укупно санџак	0	0	1333	-	34039	-
Новопазарски	Нови Пазар	72	78	0	0	17826	16609
	Сјеница	7	5	0	0	11618	9187
	Бијело Поље	0	0	0	0	9688	8385
	Колашин	0	0	0	0	3026	-
	Нова Варош	3	2	0	0	4255	4131
	Укупно санџак	82	85	0	0	46413	38312
Пљевалџки	Пљевља	0	0	0	0	12334	8747
	Пријепоље	0	0	0	0	8682	7947
	Укупно санџак	0	0	0	0	21016	16694
Укупно		235	237	4062	-	307216	-
Скопеки	Скопље	416	308	38	0	36345	33825
	Штип	250	260	0	0	22423	19828
	Кратово	0	0	0	0	12412	11573
	Радовиште	0	0	0	0	9644	8239
	Куманово	0	0	7	1	22302	19539
	Крива Паланка	0	0	0	0	10574	10088
	Кочани	0	0	0	0	28827	26615
	Укупно санџак	666	568	45	1	142527	129707
Укупно вилајет		901	805	4107	-	449743	-

Табела 1.2.56. Удео појединих верских заједница у мушком становништву Косовског вилајета према попису из 1881. (управна подела из периода 1888–1891/92. године).⁷³⁰

Санџак	Каза	Удео мушких становника по вери у укупном становништву у %				
		Муслимана	Патријаршиста	Егзархиста	Јевреја	Католика
Приштина	Приштина	75.62	21.61	0.00	0.41	2.35
	Гњилане	63.60	33.30	0.00	0.00	3.10
	Вучитрн	87.03	12.97	0.00	0.00	0.00
	Митровица	50.02	49.98	0.00	0.00	0.00
	Прешево	37.07	62.93	0.00	0.00	0.00
	Укупно санџак	64.95	33.32	0.00	0.14	1.59
Призрен	Призрен	81.49	16.30	0.00	0.00	2.20
	Љума	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Тетово	66.34	11.33	22.32	0.00	0.00
	Укупно санџак	75.81	12.78	10.39	0.00	1.01
Пећ	Пећ	63.21	33.87	0.00	0.00	2.91
	Ђаковица	88.93	2.39	0.00	0.00	8.68
	Трговиште	85.50	14.50	0.00	0.00	0.00
	Беране	27.43	72.57	0.00	0.00	0.00
	Гусиње	86.06	13.56	0.00	0.00	0.38
	Укупно санџак	74.39	21.70	0.00	0.00	3.92
Нови Пазар	Нови Пазар	55.86	43.73	0.00	0.40	0.00
	Сјеница	64.97	34.97	0.00	0.06	0.00
	Бијело Поље	75.06	24.94	0.00	0.00	0.00
	Колашин	81.69	18.31	0.00	0.00	0.00
	Нова Варош	15.46	84.47	0.00	0.07	0.00
	Укупно санџак	60.13	39.69	0.00	0.18	0.00
Пљевља	Пљевља	63.15	36.85	0.00	0.00	0.00
	Пријеполје	40.47	59.53	0.00	0.00	0.00
	Укупно санџак	53.78	46.22	0.00	0.00	0.00
Укупно		67.85	27.52	3.20	0.08	1.32
Скопље	Скопље	57.19	9.45	32.10	1.14	0.10
	Штип	56.77	0.00	42.12	1.11	0.00
	Кратово	17.23	0.19	82.57	0.00	0.00
	Радовиште	60.36	0.00	39.64	0.00	0.00
	Куманово	28.40	0.34	71.24	0.00	0.03
	Крива Паланка	10.07	2.05	87.88	0.00	0.00
	Кочани	40.08	0.17	59.75	0.00	0.00
	Укупно санџак	42.40	2.67	54.44	0.47	0.03
Укупно вилајет		59.78	19.65	19.44	0.20	0.91

⁷³⁰ За израчун је узет у обзир само број мушких становника, пошто је очигледно у многим областима (Призренски, Пећки санџак итд.) број жена непознат или потцењен. Милош Јагодић је тај проблем решио проценом укупног броја становника у појединим областима. Његови и наши резултати се разликују само у делићима процента, што не представља никакав проблем за даљу употребу података. М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 253–254, 259.

Табела 1.2.55.

Табела 1.2.57. Становништво Битољског и Корчанског санцака (Битољског вилајета) према попису из 1881. (управна подела из периода 1888–1891/92. године).⁷³¹

Санцак	Каза	Становника по вери М. – мушкараца; Ж. – жена					
		Муслимана		Патријаршиста		Егзархиста ⁷³²	
		М	Ж	М	Ж	М	Ж
Битољ	Битољ	14982	15535	21574	19503	31678	29816
	Прилеп	7301	6969	650	598	23527	20236
	Охрид	8606	7754	1544	1505	17040	16266
	Флорина (Лерин)	6454	6409	14212	12950	1810	1544
	Кичево	6703	6579	61	3	10663	10216
	Укупно санцак	44046	43246	38041	34559	84718	78078
Корча	Корча	17630	15129	15809	14666		
	Касторија	5943	7170	6411	5014		
	Истарова ⁷³³	10089	11017	1578	1450		
	Колонија ⁷³⁴	4466	5045	2973	2841		
	Укупно санцак	38128	38361	26771	23971		

Наставак претходне табеле.

Санцак	Каза	Становника по вери М. – мушкараца; Ж. – жена					
		Јевреји		Католици		Укупно	
		М	Ж	М	Ж	М	Ж
Битољ	Битољ	2179	2095			70413	66949
	Прилеп					31478	27803
	Охрид					27190	25525
	Флорина (Лерин)					22476	20903
	Кичево					17427	16798
	Укупно санцак	2179	2095			168984	157978
Корча	Корча			1089	1045	34528	30840
	Касторија	367	407	19676	15912	32397	28503
	Истарова ⁷³⁵					11667	12467
	Колонија ⁷³⁶					7439	7886
	Укупно санцак	367	407	20765	16957	86031	79696

Табела 1.2.58. Удео појединих верских заједница у укупном становништву Битољског и Корчанског санцака (Битољског вилајета) према попису из 1881. (управна подела из периода 1888–1891/92. године).⁷³⁷

Санцак	Каза	Удео становника по вери у укупном становништву у %				
		Муслимана	Патријаршиста	Егзархиста	Јевреја	Католика

⁷³¹ К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 144.

⁷³² Кемал Карпат је у случају егзархиста направио пропуст (или је у оригиналном документу дошло до грешке) навевши број егзархиста као број католика! У табелама смо исправили грешку. Види: К. Н. Карпат, *Ottoman Population 1830–1914*, 144; К. Н. Карпат, *Ottoman Population Records*, 272.

⁷³³ Називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁷³⁴ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁷³⁵ Називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁷³⁶ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁷³⁷ Табела 1.2.57.

Битољ	Битољ	22.22	29.90	44.77	3.11	0.00
	Прилеп	24.07	2.11	73.82	0.00	0.00
	Охрид	31.03	5.78	63.18	0.00	0.00
	Флорина (Лерин)	29.65	62.62	7.73	0.00	0.00
	Кичево	38.81	0.19	61.01	0.00	0.00
	Укупно санџак	26.70	22.20	49.79	1.31	0.00
Корча	Корча	50.11	46.62	0.00	0.00	3.26
	Касторија	21.53	18.76	0.00	1.27	58.44
	Истарова ⁷³⁸	87.45	12.55	0.00	0.00	0.00
	Колонија ⁷³⁹	62.06	37.94	0.00	0.00	0.00
	Укупно санџак	46.15	30.62	0.00	0.47	22.76

Табела 1.2.59. Становништво неколико каза Солунског санџака (Солунског вилајета) са територије данашње Републике Северне Македоније према попису из 1881. године.⁷⁴⁰

Санџак	Каза	Становника по вери М. – мушкараца; Ж. – жена					
		Муслимана		Патријаршиста		Егзархиста	
		М	Ж	М	Ж	М	Ж
Солун	Стари Дојран	9796	9627	827	764	2897	2708
	Струмица	7905	7855	7107	6619	1542	1423
	Велес	9315	8778	217	203	17235	15608
	Тиквеш/Кавадарци	10238	9671	192	68	11286	10033
	Ђевђелија	8754	8309	7813	6745	3028	2756

Наставак претходне табеле.

Санџак	Каза	Становника по вери М. – мушкараца; Ж. – жена					
		Јевреји		Католици		Укупно	
		М	Ж	М	Ж	М	Ж
Солун	Стари Дојран	88	79	197	179	13805	13357
	Струмица	292	281			16846	16178
	Велес					26767	24589
	Тиквеш/Кавадарци	20	7			21736	19779
	Ђевђелија			708	694	20303	18504

Табела 1.2.60. Удео појединих верских заједница у укупном становништву појединих каза Солунског санџака (Солунског вилајета) са територије данашње Републике Северне Македоније према попису из 1881. (управна подела из периода 1888–1891/92. године).⁷⁴¹

Санџак	Каза	Удео становника по вери у укупном становништву у %				
		Муслимана	Патријаршиста	Егзархиста	Јевреја	Католика
Солун	Стари Дојран	71.51	5.86	20.64	0.61	1.38
	Струмица	47.72	41.56	8.98	1.74	0.00
	Велес	35.23	0.82	63.95	0.00	0.00
	Тиквеш/Кавадарци	47.96	0.63	51.35	0.07	0.00
	Ђевђелија	43.97	37.51	14.90	0.00	3.61

⁷³⁸ Називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁷³⁹ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁷⁴⁰ К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 134.

⁷⁴¹ Табела 1.2.59.

Директно на попис из 1881. се надовезују подаци Ивана Степановича Јастребова, које је могуће датирати оквирно на период 1880–1882. године. Највероватније се ради о подацима из пореских дефтера војнице (бедели аскерије). Пошто се подаци односе искључиво на број насеља и домова, поређење броја становника у начелу није могуће. Јастребов, међутим, наводи драгоцене податке о броју становника у Дебру, Мату и Љуми, областима где попис 1881. године није био ни спроведен. У табелама смо анализирали структуру становништва Призренске, Ђаковичке и Љумске казе према броју кућа а за Дебар и Мат према наводима о броју становника.⁷⁴² Призренска каза је у то време припадала Призренском санцаку Битољског вилајета, Ђаковичка од септембра 1881. године Пећком санцаку Косовског. Казе Горњи и Доњи Дебар те Мат су били саставни део Дебарског санцака, а каза Љума Призренског санцака Битољског вилајета. Анализа показује скоро исти удео појединих вероисповести у Призренској и Ђаковичкој кази као и званични резултати пописа из 1881. године, што говори у прилог високог квалитета извора до којих је Јастребов дошао. Није искључено ни да је руски дипломата био упознат и са подацима са поменутог пописа. У случају области Дебра, Љуме и Мата, Јастребов цитира званичне изворе, али их делимично и исправља, потврђујући тако чињеницу о доста непоузданим подацима за територије настањене Албанцима.

Табела 1.2.61. Верско-етничка структура домаћинстава у Ђаковичкој и Призренској кази према Ивану Јастребову око 1880–1882. године.⁷⁴³

Каза	Број кућа (удео у %)				
	Муслиманских	Православних (српских и цинцарских)	Католичких	Ромских	
				Муслиманских	Православних
Ђаковица села	4166 (94.9)	35 (0.8)	176 (4.01)	13 (0.3)	0 (0)
Ђаковица град	3500 (84.75)	60 (1.45)	70 (1.69)	8 (0.19)	492 (11.91)
Ђаковица укупно	7666 (89.98)	95 (1.12)	246 (2.89)	21 (0.25)	492 (5.77)
Призрен села ⁷⁴⁴	7715 (84.27)	1075 (11.74)	142 (1.55)	144 (1.57)	79 (0.86)
Призрен град	2995 (73.25)	810 ⁷⁴⁵ (19.81)	127 (3.11)	157 (3.84)	(0)
Призрен укупно	10710 (80.87)	1885 (14.23)	269 (2.03)	301 (2.27)	79 (0.60)

⁷⁴² Јастребов наводи и број кућа у Тетовској кази, али недовољно прецизно и без јасне структуре према вери, те смо ову област изоставили у анализи. И. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија: забелешке*, 245–253.

⁷⁴³ Скоро идентичне резултате је дала и анализа коју је спровео Милован Радовановић, али постоји мала разлика у броју муслиманских кућа Полушког барјака који у збиру износи 650 а не 657 како је навео Јастребов а пренео Радовановић (М. Радовановић, *Косово и Метохија*, 438–439). И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 27, 30, 36.

⁷⁴⁴ У села Призренске казе нису урачуната она из жупе Сиринић (укупно 15 села). Упркос томе што их Јастребов помиње у свом делу имплицирајући да припадају Призренској кази, мишљења смо да то није сасвим тачно (И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 141–143). Број села у кази би се у том случају увећао на 226, што је за 27 више него што помињу салнаме и аустријски извори (види Табелу 1.2.21. и ÖStA, KA, KPS, LB, K I a, 45E, фолио 3). Села Сиринићке жупе је у свој преглед становништва Призренске казе уврстио Владимир Стојанчевић, што Милован Радовановић сматра за грешку (В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи*, 331; М. Радовановић, *Косово и Метохија*, 438). Сматрамо да је мишљење Милована Радовановића исправно.

⁷⁴⁵ Број православних српских кућа је био 666, док цинцарских 144. Анализа показује да је 11,74 % кућа у Призренској кази припадало православним Србима док су остала православна домаћинства била цинцарска (сва у граду Призрену).

Табела 1.2.62. Верска структура становништва каза Горњи и Доњи Дебар, Мат и Љума према Ивану Јастребову.⁷⁴⁶

Каза	Становника			Кућа ⁷⁴⁷	
	Муслимана	Хришћана	укупно	муслиманских	хришћанских
Горњи Дебар	40500	5000	45500	4463	3293
Доњи Дебар	35000	300	35300	1278	77
Мат	-	-	5200 мушких (у стварности 25000) ⁷⁴⁸	3600	0
Љума	-	-	-	2870	0

У претходној табели смо навели и број кућа у намери да укажемо на одређене нелогичности, односно непоузданост званичних података. Поређењем званичног броја кућа са бројем становника лако се може уочити да у Дебру и Мату однос није реалан. Број муслимана на једну кућу у Дебру би био астрономски висок (око 10, у Доњем Дебру чак 27!) а хришћана нереално низак (2 до 3 становника по кући). Толика разлика између вероисповести на истом подручју јеноставано није могућа. У старијим званичним статистичким подацима је број становника ових области доста осцилирао, што јасно иказује на чињенице да се овде управна организација очигледно чешће мењала, подаци нису прикупљани како треба, али и на то да је сасвим могуће да се са статистиком и намерно манипулисало.⁷⁴⁹ Према Јастребовој тврдњи реалан број становника у Мату је био око 25.000, што на 3.600 кућа даје резултат од оквирно 7 људи по кући. У оба Дебра је живело око 75.500 муслимана, што заправо значи смањење у односу на касне 70-те године 19. века када је на истом простору живело преко 40.000 мушких муслимана.⁷⁵⁰ Из свега наведеног произлази да је погрешан или број муслиманских становника, или број њихових кућа. За хришћанско становништво је свакако број становника нереалан. У Горњем Дебру је било скоро 3.300 хришћанских кућа, а свега 5.000 становника, док извори из 70-тих година наводе 7.500–9.500 мушких хришћана (15.000–20.000 оба пола).⁷⁵¹ Да је Јастребов имао квалитетне податке о броју кућа сведочи и званични документ о стању становништва и домаћинства у нахијама Горња и Доња Река које су 1884/85. године издвојени у посебну казу из Горњодебарске. Број села који наводи Јастребов и поменути извор је скоро идентичан, а број кућа се минимално разликује ако се сагледава њихов укупан број (3.973 кућа према Јастребову наспрам 4.037 у архивском документу). Треба напоменути да је Јастребов црпео податке из ранијег периода и да за једно село Доње Реке није имао информације.⁷⁵² Видљива је, међутим и одређена разлика у односу снага између муслимана и хришћана. Код Јастребова су хришћани и даље били у већини по броју кућа док архивски документ наводи превагу муслимана, али и хришћанску већину по броју становника. Овакав резултат може бити последица лоше вођене евиденције (што на овим просторима не зачуђује) али и одређених реалних промена током наведеног периода. Могуће је да је број мушких

⁷⁴⁶ И. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија: забелешке*, 254–265; 423–431; 463.

⁷⁴⁷ За Горњи Дебар су сабрани подаци за села Горњег Дебра, Голог Брда као и нахија Велика и Мала Река (Дебарска Река) које су до 1885. године били саставни део Горњодебарске казе и које Јастребов таксативно наводи.

⁷⁴⁸ Јастребов истиче да је званични број мушких становника 5200 али да је прави број око 25.000. И. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија: забелешке*, 463.

⁷⁴⁹ Види о томе у тексту раније, посебно код Табела: Табела 1.2.21; Табела 1.2.37.; Табела 1.2.38; Табела 1.2.39; Табела 1.2.44; Табела 1.2.48.

⁷⁵⁰ Упореди са Табелом 1.2.48.

⁷⁵¹ Види Табелу 1.2.63. у наставку текста.

⁷⁵² Иван Јастребов наводи Сушицу као село у Доњој Реци али не саопштава број кућа. За село Ацијевци наводи број од 25 муслиманских кућа, али у напомени стоји да оно више не постоји јер су га Арнаути уништили (нејасно је одакле Јастребову ове информације и зашто је онда село уврстио у табелу). С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија: забелешке*, 264–265.

муслимана у архивском документу потцењен услед њиховог избегавања војне обавезе, али то не објашњава наглу промену у броју кућа. Без обзира на поменуте нелогичности, податак о оквирно 5.800 мушких хришћанских становника само у Реци 1884/85. године, сведочи да број од укупно 5.000 хришћана у Горњодебарској кази није реалан, већ вишеструко потцењен. Постоји и могућност да је Јастребов приликом навођења броја становника Горњодебарске казе једноставно грешком изоставио нахије Горњу и Доњу Реку, а оставио укупан број кућа. У таквом случају би резултат процене одлично одговарао другим изворима. Према процени би укупан број хришћанских становника обе Реке 1880–1882. године требало да износи 13.128. У том случају би за читаву Горњодебарску казу укупан број хришћана према Јастребову износио оквирно 18.000, што одговара наводима других извора.⁷⁵³

Табела 1.2.63. Број кућа и мушких становника (војних обвезника) у нахијама Горња и Доња Река казе Горњи Дебар према Ивану Јастребову и документу из турског архива 1880–1885.⁷⁵⁴

Нахија	Број села		Мушких становника				Број кућа			
			муслимана		хришћана		муслиманских		хришћанских	
	Извор: ИЈ – Иван Јастребов 1880–1882; АД – Архивски документ 1884/85									
	ИЈ	АД	ИЈ	АД	ИЈ	АД	ИЈ	АД	ИЈ	АД
Горња Река	23	20	-	1809	-	1331	876	778	993	451
Доња Река	23	25	-	3065	-	4476	849	1369	1255	1439
Укупно	46	45	-	4874	-	5807	1725	2147	2248	1890

Разлике између обе нахије према различитим изворима могу бити последица административних промена о чему сведочи нешто другачија расподела 45–46 села колико је обухватала област Реке.⁷⁵⁵ Промену у односу муслиманских и хришћанских кућа, међутим, није могуће објаснити другачије него да је у питању или нека значајнија грешка пописа, или да се у међувремену одиграо својеврсни „прелазак“ оквирно 350 хришћанских домаћинстава у муслиманска. Исламизација на овим просторима је у ово време већ узела маха, о чему сведочи и чињеница да су скоро сва села Горње Реке била мешаног карактера. Јастребов напомиње да су у неким деловима Реке Албанци већ постали већина и да су у нападима опустошили поједина села. За становнике, осим Албанаца, наводи да су сви словенског порекла (Мијаци), и да муслимани и хришћани у начелу живе у миру. Притисак на хришћане врше једино Албанци који долазе са запада.⁷⁵⁶ Тренд исказан кроз анализу података би могао да сугерише јачи продор албанског елемента у ову област почетком 80-тих година 19. века и

⁷⁵³ Према документу из турског архива је просечно хришћанско домаћинство у Реци имало 5,84 члана [(5.807 x 1,9) / 1890 = 5,84], те смо множењем добили процену од 13.128 хришћанских становника 1880–1882. године у обе нахије [2.248 x 5,84 = 13.128].

⁷⁵⁴ Код Јастребова је неопходно узети у обзир и напомене за села у табелама пошто је ту наведено и која од њих припадају нахији географски али не и административно. Тако напомиње да Маврово још од 30-тих година у управном смислу више не припада Горњој Реци већ Тетову, упркос томе што је географски део Реке. Архивски документ специфично наводи да се број становника односи на „војнике“ (нефер), што је заправо израз за број војних обвезника мушкараца (остаје нејасно како су бележена мала деца). С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија: забелешке*, 262–265; *Osmanlı Yönetiminde Makedonya*, 22.

⁷⁵⁵ Специфичан је случај села Галичник које Јастребов накнадно, сходно напомени, смешта у Горњу Реку. Село се географски свакако налази на подручју Доње Реке, али је с њом изузетно слабо повезано (према картама, са недалеком доњоречким селом Ацијевци га спаја само уска планинска стаза) а једини прави пут води према Маврову (које је било део Реке; видети претходну напомену) и Горњој Реци према североистоку. Галичник је према Јастребову имао 380 хришћанских кућа, што би свакако значајно утицало на целокупну верску структуру сваке од две речке нахије. Т. Смиљачић, *Мијаци, Горна Река и Мавровско поље (=Мијаци, Горна Река)*, Насеља и порекло становништва, књ. 20, прир. Јован Цвијић, Београд 1925, 9–11; С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија: забелешке*, 264.

⁷⁵⁶ С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија: забелешке*, 262–268.

снажнији процес исламизације. Велики број муслиманских кућа уз истовремено низак број муслиманских мушких становника се може довести и у везу са посведоченом парцијалном исламизацијом на овим просторима, када је само један члан или мањи део породица конвертовао на ислам како би заштитио остатак родбине. С почетка 20. века, наиме, није више било већих разлика у величини домаћинства између хришћанских и муслиманских Мијака.⁷⁵⁷ Сличан процес исламизације, асимилације и албанизације смо већ претходно уочили и описали у случају других области, пре свега на Косову и у Метохији.

Узимајући у обзир расположиве податке за време непосредно пре и после Велике источне кризе, ратних дејстава и Берлинског конгреса 1878. године, могуће је поређењем доћи до одређених закључака о миграционим кретањима и променама у верско-етничким структурама области. Компарацијом званичних са другим изворима, уочава се тренд релативно наглог опадања удела немуслиманског становништва на простору Косова, Метохије али и Новопазарског санцака. У многим се случајевима може идентификовати нагли, али благи опоравак немуслиманске популације од 1880. до пописа 1881. године, што је могуће објаснити недовољним обухватањем мухаџира током процеса пописивања. Но, без обзира на благи опоравак, немуслиманско становништво је континуирано губило на уделу, што је посебно видљиво на подручју каза Гњилане, Вучитрн, Пећ, Гусиње и Ђаковица, односно у областима које су биле ближе српској и црногорској граници. Са друге стране, на подручју данашње Републике Северне Македоније није исказан тако видљив тренд, мада је удео немуслимана опао у Скопљу, Штипу и на другим местима, али само благо. Проблем представља необјашњиви нагли опоравак немуслимана на попису 1881. године у односу на посебан попис годину дана раније, према којем је у Скопском санцаку насељен значајан број мухаџира. Чини се, да за то постоје два објашњења. Или је попис из 1881. године пропустио да забележи све мухаџире, или је дошло до њиховог померања у друге делове Вилајета и Царства. Без обзира што је тачност података са пописа 1881. године у неким случајевима упитна, за подручје Призрена и Ђаковице наводи Јастребова очигледно потврђују његов квалитет.

Табела 1.2.64. Развој удела немуслимана у становништву Косовског вилајета (из граница у периоду 1888–1891/92.) на темељу разних извора у периоду 1872–1882. године.⁷⁵⁸

Санџак	Каза	Удео мушких немуслиманских становника у укупном становништву у %					
		Извори и година на коју се односи					
		Салнама 1872	Салнама 1876	Извештаји Ф. Липича (према Б. Храбаку) 1877	Османски документ 1880. ⁷⁵⁹	Попис 1881.	Иван Јастребов 1880–1882
Приштина	Приштина	30.24	24.18	31.44	20.90	24.38	-
	Гњилане	48.06	-	47.13	26.02	36.40	-
	Вучитрн	27.58	30.75	28.50	21.44	12.97	-
	Митровица	-	-	45.45	31.71	49.98	-
	Прешево	не постоји	не постоји	не постоји	52.68	62.93	-
	Укупно санџак	-	-	-	27.88	35.05	-
Призрен	Призрен	18.89	18.67	25.74	-	18.51	16.86
	Љума	0.00	1.57	0 ⁷⁶⁰	-	0.00	0
	Тетово	30.85	35.42	31.36	-	33.66	-
	Укупно санџак	20.62	24.89	23.50	-	24.19	-

⁷⁵⁷ Види подробније у: Т. Смиљачић, *Мијаџи, Горна Река*, 45–46, 76–81.

⁷⁵⁸ Табела 1.2.22; Табела 1.2.36; Табела 1.2.43; Табела 1.2.52; Табела 1.2.56; Табела 1.2.61; Табела 1.2.62.

⁷⁵⁹ Подаци се односе на становништво укључујући мухаџире.

⁷⁶⁰ Љума недостаје код Б. Храбака те су подаци преузети од Карла фон Сакса.

Пећ	Пећ	46.90	43.65	45.03	22.87	36.79	-
	Ђаковица	18.01	-	28.57	-	11.07	9.73
	Трговиште	-	-	-	26.10	14.50	-
	Беране	-	-	-	88.09	72.57	-
	Гусиње	30.45	-	33.33	-	13.94	-
	Укупно санџак	-	-	-	-	25.61	-
Нови Пазар	Нови Пазар	-	-	-	39.71	44.14	-
	Сјеница	-	-	-	36.86	35.03	-
	Бијело Поље	-	-	-	25.99	24.94	-
	Колашин	-	-	-	Нема података ⁷⁶¹	18.31	-
	Нова Варош	-	-	-	84.18	84.54	-
	Укупно санџак	-	-	-	-	39.87	-
Пљевља	Пљевља	-	-	-	45.63	36.85	-
	Пријепоље	-	-	-	59.82 ⁷⁶²	59.53	-
	Укупно санџак	-	-	-	53.81	46.22	-
Скопље	Скопље	49.32	46.80	45.63	39.02	42.81	-
	Штип	48.45	48.42	-	31.74	43.23	-
	Кратово	57.25	74.96	-	76.39	82.77	-
	Радовиште	43.52	39.26	-	41.10	39.64	-
	Куманово	62.58	72.60	67.60	50.16	71.60	-
	Крива Паланка	59.65	95.08	-	57.30	89.93	-
	Кочани	51.31	58.17	-	45.85 ⁷⁶³	59.92	-
	Укупно санџак	52.84	60.09	-	44.01	57.60	-
Укупно вилајет	-	-	-	-	40.20	-	

Табела 1.2.65. Развој удела немуслимана у становништву Битољског вилајета (из граница у периоду 1888–1891/92.) на темељу разних извора у периоду 1872–1882. године.⁷⁶⁴

Санџак	Каза	Удео мушких немуслиманских становника у укупном становништву у %				
		Салнама 1872	Салнама 1876	Извештаји Ф. Липича (према Б. Храбаку) 1877	Попис 1881.	Иван Јастребов 1880–1882.
Битољски	Битољ	-	74.15	-	77.78	-
	Прилеп	-	78.14	-	75.93	-
	Охрид	-	68.74	-	68.97	-
	Флорина	-	54.71	-	70.35	-
	Кичево	-	63.43	-	61.19	-
	Укупно санџак	-	68.55	-	73.30	-

⁷⁶¹ Извор не садржи податке о овој кази упркос томе што је у ово време требало да постоји. Могуће да је несређено стање након разграничења са Црном гором и поделом Колашина узроковало потешкоће око састављања статистике.

⁷⁶² Податак се односи на казу Пријепоље без нахије Прибој. Са Прибојем би проценат био скоро идентичан (59,60 %).

⁷⁶³ Рачунајући и нахију Малеш.

⁷⁶⁴ Табела 1.2.22; Табела 1.2.36; Табела 1.2.43; Табела 1.2.58; Табела 1.2.62.

Корчански	Корча	-	67.91	-	49.89	-
	Касторија	-	78.98	-	78.47	-
	Истарова	-	11.70	-	12.55	-
	Колонија	-	45.98	-	37.94	-
	Укупно санџак	-	56.82	-	53.85	-
Дебарски	Горњи Дебар	33.84	33.33	20.25	Није пописан	10.99 – 42.46 ⁷⁶⁵
	Доњи Дебар	0.27	5.66	2.77	Није пописан	0.85 – 5.68 ⁷⁶⁶
	Елбасан ⁷⁶⁷	4.66	5.36	0.00	Није пописан	-
	Мат ⁷⁶⁸	0	0	0.00	Није пописан	0
	Укупно санџак	8.16	12.46	9.57	Није пописан	-

Отприлике осам година након пописа становништва, генерални конзул Краљевине Србије у Солуну, Петар Карастојановић, информисао је Министарство иностраних дела о приближном бројчаном односу између верско-етничких група у Солунском, Битољском и Косовском вилајету. Упркос томе што није саопштио како је дошао до података, поређењем са претходно описаним изворима се стиче утисак да је квалитет информација доста добар. Потребно је истаћи да је конзул очигледно слао податке за Косовски вилајет без Призренског санџака који је тек 1888. године поново постао саставни део вилајета.⁷⁶⁹ Број католика и Јевреја се чини нешто умањен, али то вреди и за број немуслимана који су спали на свега 36,53 % становништва. Према српском извору произлази да је укупно становништво смањено, али и да је број и удео муслимана значајно увећан. Број православних се смањило пре свега због драстичног смањења егзархиста (њихов је број више него преполовљен). Овакав се тренд развоја не подудара са каснијим изворима у којима на овом подручју и даље постоји веома висок број егзархиста. Постоји могућност да је, услед борбе са бугарском Егзархијом али и због различитих интереса великих сила, овај број нетачно наведен, било због лошег и тенденциозног извора или због личне интервенције српских службеника. Занимљиво је, међутим, што се и према српским изворима, који су служили за потребе Министарства иностраних дела Србије и за дефинисање њених политика и дипломатских потеза, удео немуслимана константно смањивао, као што се смањивао и укупан број становника.

Табела 1.2.66. Верско-етничка структура Косовског вилајета (у границама 1884–1888.) према подацима српског конзулата у Солуну из 1888/89. у поређењу са пописом из 1881. године.⁷⁷⁰

Свих становника		Мушких/укупно становника				
		Према српском конзулу у Солуну 1888/1889		Према попису 1881. године (без Призренског санџака)		
Према вери/етникуму		Број	Удео у %	Број мушких становника	Процена укупног становништва (множено са 1.9)	Удео у %
Муслимана	Осталих	35000	5.04	-	-	-
	Албанаца	406000	58.43	-	-	-
	укупно	441000	63.47	208455	396065	55.42

⁷⁶⁵ Први број према нереалном податку о броју становника а други према односу броја кућа.

⁷⁶⁶ Први број према податку о броју становника а други према односу броја кућа.

⁷⁶⁷ Елбасан недостаје код Богумила Храбака те су подаци преузети од Карла фон Сакса.

⁷⁶⁸ Мат недостаје код Богумила Храбака те су подаци преузети од Карла фон Сакса.

⁷⁶⁹ О томе сведочи и подударање бројева уколико се од пописа 1881. године одузму подаци за Призренски санџак.

⁷⁷⁰ Грађа за историју македонског народа 4/3, 344; Табела 1.2.55; Табела 1.2.56.

Немуслимана	Егзархиста	45000	6.48	77586	147413	20.63
	Патријаршиста	185000	26.63	86075	163543	22.88
	Куцовлаха	2350	0.34	-	-	-
	Јевреја	400	0.06	901	1712	0.24
	Рома православних	4500	0.65	-	-	-
	Католика	16500	2.37	3147	5979	0.84
	Албанаца	0	0.00	-	-	-
	Осталих	50	0.01	-	-	-
	Укупно	253800	36.53	167979	319160	44.66
Укупно	694800	-	376164	714712	-	

За разлику од Косовског вилајета за који постоје видљива подударања, у случају Битољског вилајета је ситуација сасвим другачија. Српски извор исказује изузетно висок удео муслиманског становништва (62,96 %), што је највероватније последица управно-територијалних промена, због чега не можемо овај извор да упоредимо са пописом из 1881. године.⁷⁷¹ Извор се, међутим, доста добро слаже са подацима о укупном становништву у салнама Битољског вилајета за 1305. годину по хиџри (1887/88. годину). Структура је битно другачија кад су у питању муслимани и егзархисти, што оставља отвореним питање поузданости оба извора. Занимљивост представља и чињеница да се у салнама већ помиње Елбасан као самосталан санџак (претходно каза у Дебарском), упркос томе што се генерално сматра да је то уследило тек 1889. године. Врло вероватно је потребно редатирати настанак Елбасанског санџака годину-две раније. Серфиџски санџак је припојен Битољском у децембру 1888. године.⁷⁷²

Табела 1.2.67. Верско-етничка структура Битољског вилајета (у границама 1884–1888.) према подацима српског конзулата у Солуну из 1888/89. године.⁷⁷³

Свих становника			
Према вери/етникуму		Према српском конзулу у Солуну 1888/1889	
		Број	Удео у %
Муслимана	укупно	380000	62.96
Немуслимана	Егзархиста	25000	4.14
	Патријаршиста	95500	15.82
	Куцовлаха	47500	7.87
	Јевреја	3500	0.58
	Рома православних	4500	0.75
	Католика	30	0.00
	Албанаца	12500	2.07
	Грка	35000	5.80

⁷⁷¹ Уколико је српски конзул Косовски вилајет рачунао без Призренског санџака онда је исти био у саставу Битољског вилајета. Остаје нејасно и да ли су узети у обзир санџаци Дебар и Елбасан, за које нема података у попису 1881. године. Упркос наведеном, чини се да је број становника Битољског вилајета са једва преко 600 хиљада душа исказан доста ниско. Могуће објашњење за ову појаву пружа један османски извор (салнама Битољског вилајета за 1305. годину по хиџри), према којој је структура становништва дата само за санџаке Битољ, Корча, Дебар и Елбасан, док је новоформиран санџак Серфиџе изостављен из главне табеле. Подробније даље у тексту и следећој напомени.

⁷⁷² Подаци у салнама се односе само на санџаке Битољ, Корча, Дебар и Елбасан, док за Серфиџе је наведен само укупан број становника јер је тек тада припојен Вилајету. Занимљиво је да се не помиње ни Призренски санџак, што значи да је тада већ сматран за део Косовског вилајета (што одговара познатој временској одредници – 1888. година). Види и у поглављу *Територија. Manastir Vilayetinde mahsus salname 1305*, 384–385; В. Sarisakal, *1891 Manastir salnamesinde*, непагинирано; N. Birol, D. Akpinar, *XIX. yüzyıl sonlarında Manastir vilâyeti*, 142–144.

⁷⁷³ *Грађа за историју македонског народа 4/3*, 344.

	Укупно	223530	37.04
	Укупно	603530	100

Табела 1.2.68. Верско-етничка структура Битољског вилајета према подацима провинцијске салнаме из 1305. године према хиџри (1887/88.).⁷⁷⁴

Свих становника			
Према вери/етникуму		Према салнами Битољског вилајета – 1888. године	
		Број	Удео у %
Муслимана	укупно	320371	55.02
Немуслимана	Егзархиста	162340	27.88
	Патријаршиста и Влаха	94376	16.21
	Јермена	26	0.00
	Јевреја	5048	0.87
	Протестаната	34	0.01
	Католика	4	0.00
	Страних држављана	47	0.01
	Укупно	261875	44.98
Укупно санџаци Битољ, Дебар, Корча и Елбасан		582246	100
Санџак Серфице		181620	/
Укупно		763886	/

Подаци из поменуте салнаме су корисни и из разлога што садрже драгоцене информације о броју странаца, односно лица која нису домицилна у месту где су пописана, што би, бар теоретски, требало да указује на оквире претходних миграција услед ратних и политичких немира. Са те тачке гледишта, број недомицилних становника, са око 1%, је релативно низак, што може да буде и последица одмаклог процеса интеграције миграната. Интересантно је да је и део страних држављана пописан као домицилно становништво, што сведочи о њиховом дужем, и свакако регулисаном боравку. Занимљиво је и то да нема исказаног непропорционално великог броја муслимана странаца у вилајету. Једина разлика међу популацијом странаца муслиманске и немуслиманске вероисповести се огледа у полној структури. Код муслимана су већину странаца чиниле жене, док у случају немуслимана су то били мушкарци. Ово делимично указује на различитости у социјалној структури миграната узимајући у обзир верску припадност. Мушкарци су свакако више били физички радници, надничари и трговци, док су жене вероватно мигрирале или у пратњи својих супруга, или су радиле неку врсту кућног посла. Било би изузетно корисно када би статистика приказивала и детаље на нивоу град–село, пошто би се тако могло одговорити на питање да ли су урбани центри на османском Балкану били подједнако привлачни и мушкарцима и женама, муслиманима и немуслиманима као њихово ново станиште.

⁷⁷⁴ *Manastir Vilayetinde mahsus salname 1305*, 384–385; В. Sarisakal, *1891 Manastir salnamesinde*, непагинирано; N. Birol, D. Akpinar, *XIX. yüzyıl sonlarında Manastir vilâyeti*, 143.

Табела 1.2.69. Структура становништва Битољског, Корчанског, Дебарског и Елбасанског санџака Битољског вилајета према салнами из 1305. године према хиџри (1887/88. година).⁷⁷⁵

Свих становника									
Према вери/етникуму		Према салнами Битољског вилајета – 1888. године							
		Укупно	Мушкараца		Жена		Укупно		Удео странаца
			Д. – домицилних; С. - странаца						
			Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	
Муслимана		320371	199527	1991	117549	2304	317076	4295	0.74
Немуслимана	Егзархиста	162340	92003	302	69900	135	161903	437	0.08
	Патријаршиста и Влаха	94376	49885	961	43169	361	93054	1322	0.23
	Јермена	26	14	0	12	0	26	0	0.00
	Јевреја	5048	2532	14	2499	3	5031	17	0.00
	Протестаната	34	18	0	16	0	34	0	0.00
	Католика	4	0	1	0	3	0	4	0.00
	Страних држављана	47	16	8	15	8	31	16	0.00
	Укупно	261875	144468	1286	115611	510	260079	1796	0.31
Укупно санџаци Битољ, Дебар, Корча и Елбасан		582246	343995	3277	233160	2814	577155	6091	1.05
Санџак Серфице		181620	-	-	-	-	-	-	-
Укупно		763886	-	-	-	-	-	-	-

Неопходно је указати на несумњиво нереалан однос између броја мушкараца и жена. Очигледно да, и у овом случају, женска популација није добро обухваћена пописом. Како би се добио релативно објективан број укупног становништва, најсврсисходније је дуплирати број мушкараца (или га множити коефицијентом 1,9) и додати укупан број становника за санџак Серфице, чиме се добија оквирно 840.000–870.000 житеља Вилајета. За исти простор располажемо и подацима из Салнаме Битољског вилајета за 1308. годину по хиџри (1890/91. године.).

Табела 1.2.70. Структура становништва Битољског вилајета према салнами из 1308. године према хиџри (1890/91. година).⁷⁷⁶

Свих становника према салнами Битољског вилајета – 1890/91. године								
Санџак		Битољски		Дебарски	Елбасански	Корчански	Серфицки	Укупно
Према вери/етникуму		Број	Удео у %	Број	Број	Број	Број	Број
Муслим.	укупно	87443	26.73	78843	55684	74489	71563	368022
Немуслимана	Егзархиста	163736	50.06	5537	0	50145	5581	224999
	Патријарш. и Влаха	71153	21.75	5400	870	33971	113840	225234
	Јермена	26	0.01	0	0	0	0	26
	Јевреја	4664	1.43	0	0	774	0	5438
	Протестаната	34	0.01	0	0	0	0	34
	Католика	0	0.00	0	0	0	0	0
	Страних држављана	31	0.01	0	0	0	0	31

⁷⁷⁵ *Manastir Vilayetinde mahsus salname 1305*, 384–385; В. Sarisakal, *1891 Manastir salnamesinde*, непагинирано; N. Birol, D. Akpinar, *XIX. yüzyıl sonlarında Manastir vilâyeti*, 143.

⁷⁷⁶ *Manastir Vilayetinde mahsus salname (=Manastir Vilayetinde mahsus salname 1308)*, Manastir 1308 [1890/91], 240; В. Sarisakal, *1891 Manastir salnamesinde*, непагинирано.

	Укупно	239644	73.27	10937	870	84890	119421	455762
	Укупно	327087	100	89780	56554	159379	190984	823784

Веома је лако за уочити да је у наведеном, кратком временском периоду, забележен пад броја становника (са 840.000–870.000 на 823.000). Подаци аустроугарске дипломатије (подаци Теодоре Толеве) уклапају се оквирно у наведене бројке, с тиме што се највероватније односе на нешто ранији датум у периоду 1888–1895. године). Даљи пад је забележен и код руског дипломате Ростковског, па и у једном делу званичне османске статистике за 1897. годину. Према подацима Пописа 1881. године, само на простору Битољског, Корчанског и Серфицког санцака је живело близу 700.000 људи, а недостајали су подаци за Дебарски и Елбасански, што би свакако значило да је на истом простору живело и преко 900.000 људи. Такође, у каснијем периоду, почетком 20. века, забележен је изузетан раст све до 1910. године. Како објаснити ове нагле промене демографских кретања? На једном месту званичне османске статистике за 1897. годину стоји сасвим другачији, знатно виши укупан број становника Вилајета (преко милион), те се поставља питање да ли су уопште ови бројеви из салнама меродавни, односно да ли бар указују на општи тренд ако већ сами бројеви нису прецизни (тренд негативног па позитивног прираштаја). Званични подаци из 1897. године сугеришу да је тада у Битољском вилајету било 31 % становника старости до 15 година, што јасно указује на претходно високе стопе наталитета, те, највероватније, и позитивне стопе природног прираштаја. Осим тога, требало би да је у овом периоду настављена политика насељавања муслимана из других крајева Царства (из Босне и Херцеговине на пример) што би значило и позитиван механички прираштај. Остаје, међутим, као проблем недефинисани обим емиграције хришћана. Мишљења смо, да у овом случају забуну стварају заправо подаци за Дебарски и Елбасански санцак, простор на којем је увек било великих проблема да се прикупе ваљани статистички подаци. Према салнама је у оба санцака живело оквирно 150.000 људи, док је у аустроугарском извору за период 1888–1895. он процењен на оквирно 210.000. Османски званични подаци за 1910. годину исказују око 220.000 људи. Само у статистици Ростковског се понављају екстремно ниски бројеви за оба санцака.⁷⁷⁷ Разлика од отприлике 50.000 представља управо недостајућу вредност у салнамама како би на нивоу вилајета био бележен константан благи раст. Из наведених разлога сматрамо да све податке за Дебарски и Елбасански санцак треба узимати са великом резервом, те тако и сумарнике за цео Битољски вилајет.

Бугарска историчарка Теодора Толева објавила је податке о становништву европских вилајета Османског царства до којих је дошло Министарство иностраних послова Аустроугарске монархије 1896. године. Податке није могуће сасвим прецизно датирати. По управној структури Косовског вилајета, каква је презентована у документима, стање ствари одговара времену након 1888. године, али донекле збуњују ниске вредности. Највероватније се ради о компилацији података из разних салнама и других, нама непознатих докумената. Од велике важности је, при томе, чињеница да аустроугарски извештај презентује како верску тако и националну-етничку структуру области. Како су тачно аустроугарски службеници долазили до ових података остаје нејасно. Постоје и мање неподударности у укупним бројевима за становништво према националној/етничкој припадности и вероисповести. У принципу је могуће статистичке податке оквирно датирати у период 1888–1895. године. Презентоваћемо у табелама које следе податке за Косовски, Битољски и Скадарски вилајет.

У случају Косовског вилајета већ је на први поглед јасно да идентификовани Срби по националности нису сви патријаршисти, односно да постоји оквирно 80.000 њих који су друге вероисповести. Како је и број Срба и Бугара заједно виши од броја патријаршиста и

⁷⁷⁷ О свим поменутих изворима види даље у тексту овог поглавља.

егзархиста, једина преостала могућност остаје та да је одређени број муслимана сматран за Србе. То се најјасније уочава у случају Новопазарског и Пљеваљског санцака. Битан је податак да је број Срба у Приштинском санцаку био за 40.000 људи већи него број патријаршиста (није било егзархиста уопште) што сведочи о томе да се за огроман број муслимана на том подручју сматрало да су Срби. Постоји могућност да се ради о групи Срба за коју се још тада сматрало да је у процесу „арнауташења“, односно губитка српске националне свести и преласка у албански национални корпус. Због тога су у Приштинском санцаку Срби и даље означени као надполовична већина становништва, упркос чињеници да су патријаршисти чинили свега трећину.

Табела 1.2.71. Национална структура Косовског вилајета према извештају аустроугарског Министарства иностраних послова – оквирно 1888–1895. године.⁷⁷⁸

Санцак	Становништво по националности												
	Срби		Албанци		Турци		Бугари		Власи		Јевреји		Укупно
	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број
Скопски	15000	5.63	26600	9.99	50000	18.78	171000	64.21	2200	0.83	1500	0.56	266300
Приштински	112500	52.61	51000	23.85	50000	23.38	0	0.00	0	0.00	350	0.16	213850
Призренски	42000	22.83	122000	66.30	5000	2.72	15000	8.15	0	0.00	0	0.00	184000
Пећки	18500	24.67	51500	68.67	5000	6.67	0	0.00	0	0.00	0	0.00	75000
Новопазарски	54000	61.36	24000	27.27	10000	11.36	0	0.00	0	0.00	0	0.00	88000
Пљеваљски	26000	70.27	1000	2.70	10000	27.03	0	0.00	0	0.00	0	0.00	37000
Укупно	268000	31.01	276100	31.95	130000	15.04	186000	21.52	2200	0.25	1850	0.21	864150

Табела 1.2.72. Верска структура Косовског вилајета према извештају аустроугарског Министарства иностраних послова – оквирно 1888–1895. године.⁷⁷⁹

Санцак	Становништво по вероисповести										
	Патријаршисти		Егзархисти		Муслимани		Католици		Јевреји		Укупно
	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број
Скопски	13800	5.18	137000	51.41	114000	42.78	200	0.08	1500	0.56	266500
Приштински	71500	33.43	0	0.00	136500	63.83	5500	2.57	350	0.16	213850
Призренски	33800	18.29	12500	6.76	133500	72.24	5000	2.71	0	0.00	184800
Пећки	14800	19.73	0	0.00	50700	67.60	9500	12.67	0	0.00	75000
Новопазарски	36000	41.00	0	0.00	51800	59.00	0	0.00	0	0.00	87800
Пљеваљски	17200	45.62	0	0.00	20500	54.38	0	0.00	0	0.00	37700
Укупно	187100	21.61	149500	17.27	507000	58.57	20200	2.33	1850	0.21	865650

У случају Битољског вилајета из табела се одмах може уочити да је аустроугарска дипломатија на овим просторима сматрала готово све православне становнике (егзархисте и патријаршисте) за Бугаре. Број Срба је скоро занемарљив, чак и у Битољском санцаку. Због тога је у овом случају верска структура од веће помоћи за анализе.

⁷⁷⁸ Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје, 72–74.*

⁷⁷⁹ Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје, 72–74.*

Табела 1.2.73. Национална структура Битољског вилајета према извештају аустроугарског Министарства иностраних послова – оквирно 1888–1895. године.⁷⁸⁰

Санџак	Становништво по националности													
	Срби		Албанци		Турци		Бугари		Власи		Грци		Остали	Укупно
	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Број
Битољски	10000	3.06	20000	6.12	30000	9.17	180000	55.05	70000	21.41	15000	4.59	2000	327000
Дебарски	4000	3.32	110000	91.29	1000	0.83	5500	4.56	0	0.00	0	0.00	0	120500
Корчански	0	0.00	50000	31.25	10000	6.25	40000	25.00	30000	18.75	10000	6.25	20000	160000
Елбасански	0	0.00	81000	93.10	5000	5.75	0	0.00	0	0.00	1000	1.15	0	87000
Серфицки	0	0.00	6000	3.08	10000	5.13	90000	46.15	19000	9.74	70000	35.90	0	195000
Укупно	14000	1.57	267000	30.02	56000	6.30	315500	35.47	119000	13.38	96000	10.79	22000	889500

Табела 1.2.74. Верска структура Битољског вилајета према извештају аустроугарског Министарства иностраних послова – оквирно 1888–1895. године.⁷⁸¹

Санџак	Становништво по вероисповести									
	Патријаршисти		Егзархисти		Муслиманци		Јевреји		Укупно	
	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	
Битољски	71000	22.05	164000	50.93	87000	27.02	0	0.00	322000	
Дебарски	5500	4.58	5500	4.58	109000	90.83	0	0.00	120000	
Корчански	34600	21.63	50000	31.25	74600	46.63	800	0.50	160000	
Елбасански	1000	1.15	0	0.00	86000	98.85	0	0.00	87000	
Серфицки	113800	58.06	5600	2.86	76600	39.08	0	0.00	196000	
Укупно	225900	25.53	225100	25.44	433200	48.95	800	0.09	885000	

Иста статистика је на располагању и за Скадарски вилајет, коју презентујемо искључиво ради бољег поређења са другим изворима и због тога што у овом случају се број православних житеља поклапа са бројем Срба. Према мишљењу аустроугарских дипломата, на овом простору је и на самом крају 19. века још увек било мањих заједница етничких Срба, и то у оба санџака.

Табела 1.2.75. Национална и верска структура Скадарског вилајета према извештају аустроугарског Министарства иностраних послова – оквирно 1888–1895. године.⁷⁸²

Санџак	Становништво по националности						Становништво према вероисповести						Укупно
	Срби		Албанци		Турци		Муслиманци		Православни		Католика		
	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	
Скадарски	1500	0.90	160000	96.10	5000	3.00	84000	50.45	1500	0.90	81000	48.65	166500
Драчки	6000	8.22	62000	84.93	5000	6.85	66000	90.41	6000	8.22	1000	1.37	73000
Укупно	7500	3.13	222000	92.69	10000	4.18	150000	62.63	7500	3.13	82000	34.24	239500

За период 1894–1897. године на располагању је веома велик број извора, на жалост, доста сумњивог квалитета.⁷⁸³ Од значаја могу бити евентуелно статистике за Пећки санџак за 1895. годину, које су објавили историчари Милош Јагодић, Милић Ф. Петровић и Ђорђе Микић. Исти су објавили и статистику „поправљеној према аустријској“ за Приштински санџак, што наговештава да се ради о подацима који се заснивају на неком попису или

⁷⁸⁰ Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 74–76.

⁷⁸¹ Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 74–76.

⁷⁸² Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 69–70.

⁷⁸³ Види детаљније у поглављу *Статистички извори*.

ревизији из 1895. године али су модификовани према аустријским информацијама и односе се на 1903. годину.⁷⁸⁴ Упркос томе што се наводи и број жена, он никако не може бити тачан, те ћемо га занемарити за анализе. На располагању су и подаци из салнаме Косовског вилајета за 1314. годину према хиџри (1896/97. година), мада су поједини наводи доста конфузни, што ћемо и детаљније објаснити у тексту.⁷⁸⁵ За 1897. годину је на располагању званична посебна империјална салнама Османског царства, са две верзије података о становништву, те архивски материјал који је објавио Кемал Карпат.⁷⁸⁶

Табела 1.2.76. Становништво Пећког санџака 1895. године (према подацима из српског архива).⁷⁸⁷

Каза	Становништво према верско/етничкој припадности				Укупно	Удео Срба у мушкој популацији
	Муслимани		Срби			
	Мушкараца	Жена	Мушкараца	Жена		
Пећка	21850	547	6178	263	28028	22.04
Баковичка	17076	-	229	-	17305	1.32
Беранска	840	725	5384	4912	6224	86.50
Гусињска	5340	4500	939	873	6279	14.95
Трговишка	6388	-	1052	-	7440	14.14
Укупно	51494	-	13782	-	65276	21.11

Подаци из провинцијске салнаме Косовског вилајета за 1314. годину према хиџри (1896/97. годину) објавио је Скендер Ризај у сажетој форми. Поједини бројеви веома одударају од навода других извора који су хронолошки блиски, за шта постоји и објашњење. Османска статистика је, на пример, у случају Пећке казе претпостављала да је стварни број становника знатно виши од добијеног ревизијом, и проценила га на оквирно 50.000 (као што је и пренео Скендер Ризај).⁷⁸⁸ И неки други подаци у детаљном опису се битно разликују од објављеног сумарника (на пример у Призренској кази). Највеће разлике се односе управо на оне области где ни попис 1881–1891/92. године није био спроведен како треба, те су ревизије тих података такође лошег квалитета. Претпоставка османске статистике да се у Пећкој кази налази око 50.000 становника, добро се поклапа са статистиком за 1895. годину из српског архива, што сведочи о њеној квалитети. Који је тачно извор података, до којих је дошла српска дипломатија, није нам познато, али је занимљиво за приметити да је и аустроугарска служба у то време пријављивала сличне бројеве. Због прегледности представљамо сумарнике за укупно становништво, како их је пренео Скендер Ризај, као и детаљније податке за поједине казе како стоје у извору и како су пренели други историчари.

⁷⁸⁴ Да су подаци за Приштински санџак преузети од аустроугарских статистика сведочи и идентичан број за цео санџак какав се налази на више места у аустријским архивима. Види у поглављу *Статистички извори*. Упореди податке са: Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 546–547; ÖStA, HHStA, SB, NL Szápáry, Karton 3, Faszikel 9.

⁷⁸⁵ S. Rizaј, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 109–113.

⁷⁸⁶ *Osmanli devleti'nin ilk istatistik*, 23–25; К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 160–161.

⁷⁸⁷ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 256–257; М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 220–223, 387–389; Ђ. Микић, *Младотурски парламентарни избори*, 159.

⁷⁸⁸ A. S. Şahin, *Kosova vilayeti: İpek sancağı'nin*, 88;

Табела 1.2.77. Становништво Косовског вилајета према подацима провинцијске салнаме за 1314. годину према хиџри (1896/97. година) по Скендер Ризају.⁷⁸⁹

Укупно становника					
Санџак	Каза	Број	Санџак	Каза	Број
Приштина	Приштина	68661	Новопазарски	Нови Пазар	25079
	Гњилане	52448		Сјеница	23939
	Вучитрн	23690		Бијело Поље	18026
	Митровица	9555		Колашин	6337
	Прешево	42248		Нова Варош	6181
	Укупно санџак	196602		Укупно санџак	79562
Призрен	Призрен	98674	Пљеваљски	Пљевља	44450
	Љума	8281		Пријепоље	16583
	Тетово	79483		Укупно санџак	61033
	Укупно санџак	186438	Укупно претходни санџаци	598876	
Пећки	Пећ	50000	Скопски	Скопље	65103
	Ђаковица	11096		Качаник ⁷⁹⁰	8139
	Трговиште	5269		Штип	42675
	Беране	4000		Кратово	20450
	Гусиње	4876		Радовиште	18482
	Укупно санџак	75241		Куманово	41209
				Крива Паланка	23587
				Кочани	29025
				Малеш ⁷⁹¹	20552
				Укупно санџак	269222
Укупно вилајет					868098

Табела 1.2.78. Становништво Призренске казе и Пећког санџака Косовског вилајета према подацима провинцијске салнаме за 1314. годину према хиџри (1896/97. година).⁷⁹²

Санџак	Каза	Мушких становника						Укупно
		Муслимана			Немуслимана			
		Муслимана	Рома	Удео у%	Православних	Католика	Удео у %	
Призрен	Призрен	35572	1064	82.62	7147	559	17.38	44342
	<i>Призрен-град</i>	7263	489	76.18	2035	389	23.82	10176
	<i>Призрен-села</i>	28309	575	84.54	5112	170	15.46	34166
Пећ	Пећ	7978		61.48	4999		38.52	12977
	Ђаковица	9620		86.70	1476		13.30	11096
	Беране	471		20.51	1826		79.49	2297
	Трговиште	4506		85.52	763		14.48	5269
	Гусиње	4590		94.13	286		5.87	4876
	Укупно санџак	27165		74.39	9350		25.61	36515

⁷⁸⁹ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 111.

⁷⁹⁰ Нова каза. Настала издвајањем из Скопске. Види поглавље *Територија*.

⁷⁹¹ Нова каза. Настала издвајањем из Кочанске. Види поглавље *Територија*.

⁷⁹² *Salname-i vilayet-i Kosova, Üsküb: Vilayet Matbaası 1314 [1896] (=Salname-i vilayet-i Kosova 1314)*, 514–515, 585–617; Y. Yücel, *Tanzimat'tan II. mesrutiyet'e Prizren*, 110; A. S. Şahin, *Kosova vilayeti: Ipek sancağı'nin*, 87.

Подаци наведени у претходној табели показују нешто другачију слику него сумарник. Број становника Пећке казе је свакако сувише низак, а остали подаци показују да је сумарник који је објавио Скендер Ризај заправо комбинација укупних бројева мушког и целокупног становништва као и правих ревизија и слободних процена по казама, те је стога заправо неупотребљив. Лоше спроведен попис из 1881–1891/92. године на простору Пећког санџака, утицао је на све наредне ревизије које су објављене у салнамама, те су ти подаци у суштини неупотребљиви. Проблематично је чак и сагледати наведене податке као извор за утврђивање демографских трендова, пошто су ревизије рађене на темељу пријава рођених, умрлих и миграција. За простор Пећке казе би наведени извори исказивали заправо негативан прираштај у периоду 1881–1896. године, као и збуњујуће скокове и падове у случају Беранске или Гусињске казе. Посебно је занимљив, али и контроверзан податак да је 1882/83. године однос муслимана и немуслимана у Пећкој кази био пола-пола. Како се уопште дошло до таквог податка, свега годину дана после пописа, остаје неразјашњено.⁷⁹³ Делимично би то могло да упућује на могућност да подаци сумарника пописа 1881–1891/92. године који је објавио Кемал Карпат, се ипак не односе у целости на затечено стање приликом самог пописивања, већ да су неки бројеви ажурирани. Ово питање није могуће квалитетније сагледати све док се не истражи архивска грађа пописа у турским архивима. Остаје, међутим, чињеница да су подаци о становништву Пећке казе и читавог санџака у салнамама, као и у попису из 1881–1891/92. године, били доста потцењени.⁷⁹⁴

Посебна империјална салнама за 1897. годину садржи изузетно важне информације о становништву по вилајетима. Османска статистика је, очигледно, ажурирањем старих регистара дошла до података о тада актуелној верско-етничкој структури Косовског, Битољског и Скадарског вилајета. Подаци су, међутим, доста дискутабилни. Однос мушкараца и жена у случају Косовског вилајета свакако није тачан, број становника Скадарског је у најмању руку некомплетан а исти за Битољски нереално низак. У случају Битољског вилајета се врло вероватно опет ради о потцењеном броју становника Дебарског и Елбасанског санџака, чиме се добија и знатно нижи сумарник за цео Вилајет. Занимљиво је да се у истој салнама у сумарној табели (табела број 5) налазе сасвим другачији, знатно реалнији бројеви о становништву него у детаљном прегледу према вероисповестима. Косовски вилајет је према тој табели имао 954.634, Битољски 1.061.522, а Скадарски 337.584 становника.⁷⁹⁵ У случају Косовског као да је број мушкараца просто дуплиран (што би вероватно више одговарало реалном стању) док извор података за Битољски и Скадарски није могуће установити. Чини нам се вероватним да су службеници османске статистике проценили реално стање на терену, али су у детаљним табелама могли да се користе само прецизним подацима до којих се дошло регистровањем становништва, а тај процес по свему судећи није био обављен како треба. Тако је изузетно битно за приметити да су према извору у Косовском вилајету огромну већину православних становника чинили егзархисти, што не верујемо да је стварно био случај. Османска статистика је презентovala и изузетно занимљиву табелу о старосној структури становништва, али опет, само за поменути део популације који је и био детаљно обухваћен. Драгоцени су и подаци о броју рођених и умрлих према вери из исте године. Упркос очигледним недостацима, презентоваћемо званичне податке и настојати утврдити одређене демографске феномене.

⁷⁹³ Према салнама Косовског вилајета за 1882/83. годину (1300. према хиџри), коју цитира Шахин, у Пећкој кази је живело 6.518 муслиманских и 6.665 немуслиманских становника (укупно 13.183). Податак је изузетно збуњујући пошто је превага муслимана наводно исказана још на попису из 1881. године. Занимљиво је за приметити да се и за 1893/94. годину у салнама наводи да Пећка каза има свега нешто преко 25.000 становника. А. S. Şahin, *Kosova vilayeti: İpek sancağı'nin*, 85–88.

⁷⁹⁴ Непоузданост пописа из 1881–1891/92. године и неупотребљивост тих података за анализе утврдио је Милош Јагодић, одредивши се да пореди кретање становништва радије за период 1874–1895. године (салнама Призренског вилајета и Статистика из српског архива). М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 267–268.

⁷⁹⁵ *Osmanlı devleti'nin ilk istatistik*, 19.

Табела 1.2.79. Становништво Косовског, Битољског и Скадарског вилајета према званичној империјалној салнами Османског царства за 1897. годину.⁷⁹⁶

Вилајет	Косовски			Битољски			Скадарски		
	М.	Ж.	Укупно	М.	Ж.	Укупно	М.	Ж.	Укупно
Становника М.– мушких Ж.– женских									
Муслимана	278040	154138	432178	120712	132250	252962	38426	40573	78999
Патријаршиста	22044	14376	36420	137569	134636	272205	2891	2913	5804
Јермена	1	0	1	14	8	22	0	0	0
Егзархиста	157635	118067	275702	93817	83933	177750	0	0	0
Католика	898	1	899	0	0	0	1285	1441	2726
Јевреја	938	947	1885	3053	2861	5914	0	0	0
Протестаната	53	44	97	18	16	34	0	0	0
Латина	2941	1663	4604	0	0	0	0	0	0
Рома немуслимана	1674	1174	2848	1332	1247	2579	0	0	0
Укупно	464224	290410	754634	356515	354951	711466	42602	44927	87529

Табела 1.2.80. Удео појединих верских група у мушкој популацији Косовског, Битољског и Скадарског вилајета према званичној империјалној салнами за 1897. годину.⁷⁹⁷

Вилајет	Косовски	Битољски	Скадарски
Удео	%	%	%
Муслимана	59.89	33.86	90.20
Патријаршиста	4.75	38.59	6.79
Јермена	0.00	0.00	0.00
Егзархиста	33.96	26.32	0.00
Католика	0.19	0.00	3.02
Јевреја	0.20	0.86	0.00
Протестаната	0.01	0.01	0.00
Латина	0.63	0.00	0.00
Рома немуслимана	0.36	0.37	0.00
Укупно	100.00	100.00	100.00

Старосна структура становништва је веома детаљна, пошто житеље класификује како по полу, тако и по старосним групама од по пет година. Статистика, међутим, је веома упитна што се тиче женске популације, те је сврсисходније сагледати структуру само мушког становништва. У случају Косовског вилајета је збир свих мушкараца по старости нешто нижи од укупног из табеле 1.2.79, док је у случају Битољског идентичан. Сматрамо да то додатно поткрепљује тезу да су подаци о становништву Косовског вилајета прикупљени са мање труда и непрецизни су, посебно што се тиче женске популације. У случају Битољског вилајета, очигледно је да један део становништва није био обухваћен, односно да се детаљнија структура могла сазнати само за већи део популације. Узимајући у обзир да су подаци о старости били потребни пре свега због војске разумно је за претпоставити да су муслимани боље обухваћени овим статистикама од хришћана. Упркос томе, старосна структура која је презентована за већински део становништва, тешко да је могла бити знатно другачија код остатка, те су ово сасвим референтни подаци за наше анализе.

⁷⁹⁶ *Osmanli devleti'nin ilk istatistik, 23–25.*

⁷⁹⁷ Табела 1.2.79.

Према анализи података јасно прозлази да је становништво у оба вилајета било веома младо, што сугерише да је и наталитет у претходном периоду био висок.

Табела 1.2.81. Старосна структура према полу у Косовском и Битољском вилајету према подацима империјалне салнаме за 1897. годину.⁷⁹⁸

Вилајет	Број становника по старости и полу							
	Старост : од–до година старости							
	м. – мушкараца; ж. – жена							
	1 до 5		5 до 10		10 до 15		15 до 20	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Косовски	37896	27376	45365	36215	49585	25143	42236	22002
Битољски	32927	31993	41119	41225	34926	34167	28614	27456
	20 до 25		25 до 30		30 до 35		35 до 40	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Косовски	41986	32237	39789	26251	38536	24187	33482	21136
Битољски	28614	27456	32029	32996	27122	27123	26920	26237
	40 до 45		45 до 50		50 до 55		55 до 60	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Косовски	26923	23275	26239	17215	19457	15154	16545	7125
Битољски	25710	25640	20914	21123	14540	13998	10230	9971
	60 до 65		65 до 70		70 до 75		75 до 80	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Косовски	13235	7413	10493	4615	6614	4017	5785	1118
Битољски	8913	9644	6541	5740	3991	4330	1857	1706
	80 до 85		85 до 90		90 до 100			
	м	ж	м	ж	м	ж		
Косовски	2894	1057	1822	443	1346	512		
Битољски	1690	1500	1022	1750	639	1500		

Графикон 1.2.2. Старосна структура мушког становништва Косовског вилајета 1897. године.⁷⁹⁹

⁷⁹⁸ *Osmanli devleti'nin ilk istatistik, 26–29.*

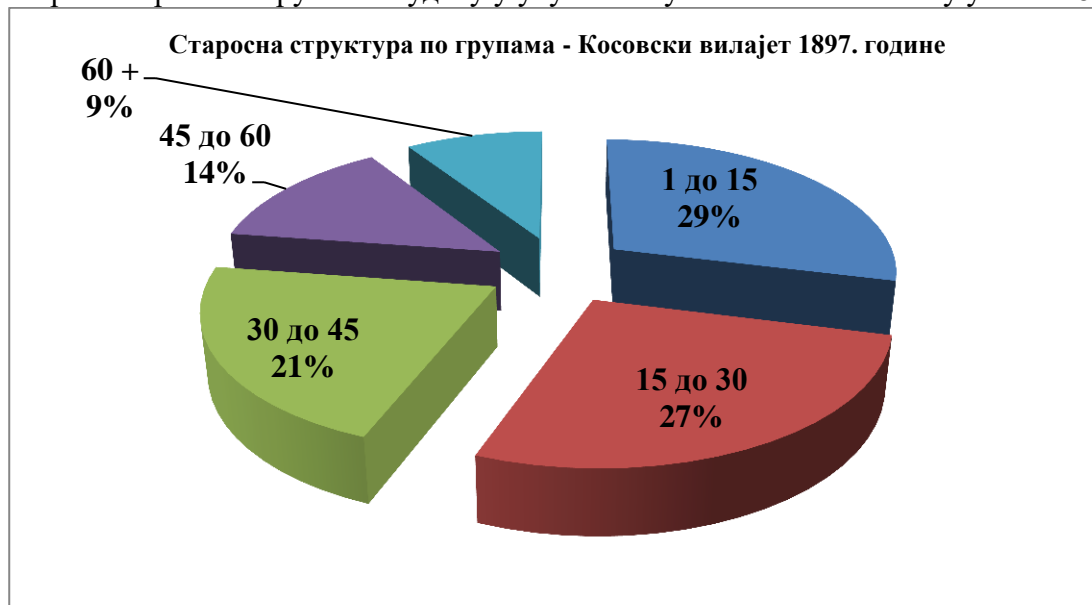
⁷⁹⁹ Извор; Табела 1.2.81.

Графикон 1.2.3. Старосна структура мушког становништва Битољског вилајета 1897. године.⁸⁰⁰

Да је становништво оба вилајета било изразито младо још се боље уочава уколико регрупишемо старосне групе у свега неколико логичних целина.

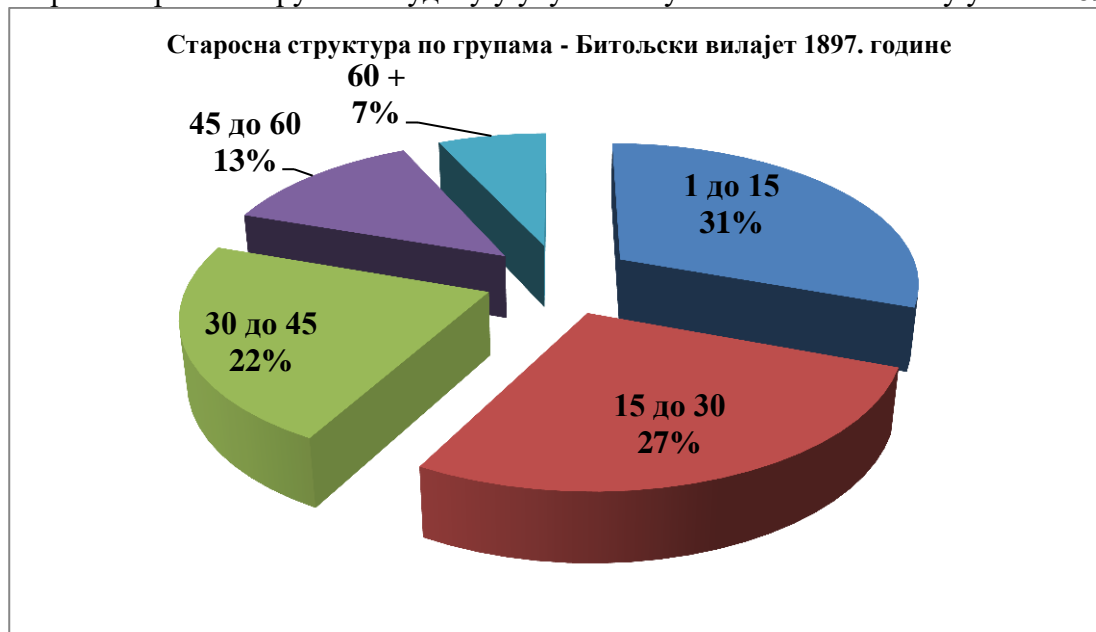
Графикон 1.2.4. Старосна структура мушког становништва Косовског вилајета према ширим старосним групама и уделу у укупном мушком становништву у % за 1897. годину.⁸⁰¹

⁸⁰⁰ Извор; Табела 1.2.81.

⁸⁰¹ Табела 1.2.81.

Графикон 1.2.5. Старосна структура мушког становништва Битољског вилајета према ширим старосним групама и уделу у укупном мушком становништву у % за 1897. годину.⁸⁰²

У оба вилајета, оквирно 30 % становништва су чинила деца до 15 година, што је јасан показатељ изузетно високих стопа наталитета у претходном периоду, што је, такође, имало за последицу и раст становништва. На жалост, не поседујемо прецизне податке према вероисповестима, што би нам омогућило да установимо да ли је било разлика између прираштаја муслимана и хришћана. Једини изузетак представља статистика рођења и смрти за 1897. годину, што, међутим, није сасвим поуздан извор нити податак из једне године може на квалитетан начин да сведочи о општем тренду. Наведена статистика је свакако нетачна када су у питању женска лица, пошто је њихов број по оба параметра свакако потцењен и тиме неупотребљив. Податак о 36 преминулих мушких Јермена у вилајету, у којем је био настањен само један, пример је лоше вођене евиденције. Из тих разлога су резултати о наталитету како-тако меродавни само за мушку популацију, али и као такви остају дискутабилни. Упркос недостацима, могу се уочити одређене занимљивости. Стопе наталитета као и морталитета у Косовском вилајету су генерално ниже него у осталим, с изузетком популације патријаршиста, односно Срба. Срби су једина заједница у Косовском вилајету која бележи значајно вишу стопу морталитета од наталитета, односно бележи природни негативни прираштај. Разлике између заједница су велике, чак апсурдне и готово немогуће. Стопе за католичко становништво су вишеструко веће од просека, у Скадарском вилајету је забележен прави погром патријаршиста итд. Да ли се ради само о недостацима статистике или о реалним приликама, у овом тренутку није могуће поуздано установити.

Табела 1.2.82. Број рођених према вери и полу у Косовском, Битољском и Скадарском вилајету 1897. године.⁸⁰³

Вилајет	Косовски		Битољски		Скадарски	
	М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.
Рођених становника						
М.– мушких						
Ж.– женских						
Муслимана	5294	3272	5944	3256	925	826
Патријаршиста	360	89	3771	3334	184	143

⁸⁰² Табела 1.2.81.

⁸⁰³ *Osmanli devleti'nin ilk istatistik*, 33–35.

Јермена	0	0	0	0	0	0
Егзархиста	3393	2199	3100	2462	0	0
Католика	67	0	0	0	99	42
Јевреја	29	29	143	90	0	0
Протестаната	2	1	0	0	0	0
Латина	0	0	0	0	0	0
Рома немуслимана	31	1	0	0	0	0
Укупно	9176	5591	12958	9142	1208	1011

Табела 1.2.83. Број преминулих према вери и полу у Косовском, Битољском и Скадарском вилајету у 1897. години.⁸⁰⁴

Вилајет	Косовски		Битољски		Скадарски	
	М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.
Преминулих становника М.– мушких Ж.– женских						
Муслимана	4108	1470	6973	1552	1009	582
Патријаршиста	795	101	2262	1201	389	146
Јермена	36	0	0	0	0	0
Егзархиста	2164	1387	2075	1263	0	0
Католика	39	0	0	0	89	32
Јевреја	0	0	52	36	0	0
Протестаната	1	7	0	0	0	0
Латина	0	0	0	0	0	0
Рома немуслимана	0	0	0	0	0	0
Укупно	7143	2965	11362	4052	1487	760

Табела 1.2.84. Стопе наталитета и морталитета мушког становништва у % према вероисповести у Косовском, Битољском и Скадарском вилајету у 1897. години.⁸⁰⁵

Вилајет	Косовски		Битољски		Скадарски	
	Н.	М.	Н.	М.	Н.	М.
Стопа Н.– наталитета М.– морталитета						
Муслимана	19.04	14.77	49.24	57.77	24.07	26.26
Патријаршиста	16.33	36.06	27.41	16.44	63.65	134.56
Јермена	0.00	36000.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Егзархиста	21.52	13.73	33.04	22.12	0.00	0.00
Католика	74.61	43.43	0.00	0.00	77.04	69.26
Јевреја	30.92	0.00	46.84	17.03	0.00	0.00
Протестаната	37.74	18.87	0.00	0.00	0.00	0.00
Латина	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Рома немуслимана	18.52	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Укупно	19.77	15.39	36.35	31.87	28.36	34.90

Из претходних табела и резултата проистиче и занимљив податак о 9 % становника са преко 60 година старости у Косовском вилајету, што би, помало изненађујуће, сведочило о релативно добрим условима за живот на том подручју. То на неки начин и потврђују ниже

⁸⁰⁴ *Osmanli devleti'nin ilk istatistik*, 36–38.

⁸⁰⁵ Табела 1.2.79; Табела 1.2.82; Табела 1.2.83.

стопе наталитета и морталитета у том Вилајету. Као што је случај са свим статистикама које су пореклом од османских власти, и ове резултате треба узимати са одређеним, у овом случају чак повећаним опрезом. Само нова истраживања на архивској грађи која се чува у Турској омогућиће бољи увид у ову проблематику.

За период од отприлике 1896. до 1898. године постоји и посебан извор података за Косовски вилајет аустроугарске провенијенције. Ради се заправо о специјалном извештају о приликама у Косовском вилајету са санцаима Пљевља и Нови Пазар, састављеном за потребе аустроугарске војске. Извори података су били конзуларни извештаји и други, ближе неспецификовани „поуздани извори“. Стога се у овом случају ради заправо о једној врсти компилације извора на темељу којих је састављена комплетна статистика становништва. Ови се подаци веома добро слажу са претходно описаним аустроугарским извором из Бечког архива који је објавила Теодора Толева. Апсолутне бројке и проценти су веома слични, што не чуди уколико се узме у обзир да је временска дистанца између њих мала а извор података више мање исти (конзуларни и други извештаји). Од посебног је значаја чињеница да је у овом случају подела становништва извршена и по етничкој припадности. Тако је исказан и број Срба католичке и муслиманске вероисповести. Према тим подацима, Срби су и тада чинили већину у Приштинском санцаку, али само због високог удела католика и муслимана српске националности. У случају Срба муслимана се, очигледно, једним мањим делом ради о онима који су ту настањени након 1878. године као избеглице са простора Босне и Херцеговине и територија који су припали Црној Гори и Србији, а очигледно већим делом о онима који су прихватањем ислама већ унапредовали у процесу губљења свог националног идентитета, те путем „арбанашења“ се постепено уклапали у албански етнички корпус. Статистика има и мана, попут чињенице да се бројеви за поједине казе не односе на читаву територију већ само на један део (назначено уз име казе), као и да недостају казе Радовиште и Малеш у Скопском санцаку.⁸⁰⁶ Ни у овом случају нисмо у стању да утврдимо тачан извор, односно начин на који је аустроугарска служба долазила до ове врсте детаљних података, али бројеви нису могли бити само произвољно одређени или измишљени. Осим тога, сврха ових извештаја није била пропагандистичка, већ информативна за сам државни врх, што сведочи о квалитету истих.

Табела 1.2.85. Становништво Косовског вилајета у периоду 1896–1898. године према посебном аустроугарском војном извештају.⁸⁰⁷

Санцак	Каза	Становника						
		П. – Православних; К. – Католичких; М. – Муслиманских						
		Срба			Албанаца		Македо-словена	
	П.	К.	М.	К.	М.	П.	М.	
Приштина	Митровица	7000	0	5100	0	9000	0	0
	Вучитрн	4000	0	6900	0	13300	0	0
	Приштина	16300	2600 ⁸⁰⁸	17000	50	27000	0	0
	Гњилане	18400	4000 ⁸⁰⁹	9000	0	14700	0	0
	Прешево	26100	0	6600	0	9000	0	0
	Укупно	71800	6600	44600	50	73000	0	0
Пећ	Беране	7000	0	950	0	50	0	0
	Трговиште	2550	0	2000	0	6400	0	0
	Пећ	9000	0	5000	3500	27800	0	0

⁸⁰⁶ Тако у случају Баковице, на пример, ознака 1/3 значи да је пописом обухваћена само трећина казе.

⁸⁰⁷ *Detailbeschreibung*, 73–74, 80–81, 84.

⁸⁰⁸ Од овог броја 100 криптокатолика (јавно су припадници ислама али су суштински католици).

⁸⁰⁹ Од овог броја 1.000 криптокатолика (јавно су припадници ислама али су суштински католици).

	Ђаковица 1/3	1200	0	1300	1600 ⁸¹⁰	26400 ⁸¹¹	0	0
	Укупно	19750	0	9250	5100	60650	0	0
Призрен	Призрен	14200	0	18000	5000 ⁸¹²	45300	0	0
	Љума 1/3	0	0	0	0	8000	0	0
	Тетово	0	0	0	200	20000	23200 ⁸¹³	8000
	Гостивар	0	0	0	100	5500	9000 ⁸¹⁴	5000
	Укупно	14200	0	18000	5300	78800	32200	13000
Пљевља	Пљевља	10800	0	12000	50	0	0	0
	Пријепоље	10000	0	6500	0	0	0	0
	Укупно	20800	0	18500	50	0	0	0
Нови Пазар	Нова Варош	7100	0	1740	0	0	0	0
	Сјеница	7800	0	4200	0	8600	0	0
	Нови Пазар	15200	0	9000	0	10000	0	0
	Бијело Поље	6800	0	10100	40	7000	0	0
	Колашин	2100	0	7750	0	0	0	0
	Укупно	39000	0	32790	40	25600	0	0
Скопље	Качаник	100	0	1800	0	5000	0	0
	Скопље	0	0	0	500	25100	26400 ⁸¹⁵	4700
	Куманово	0	0	0	0	6000	28700 ⁸¹⁶	1000
	Крива Паланка	0	0	0	0	0	20000	1600
	Кратово	0	0	0	0	0	17000	700
	Кочани 1/2	0	0	0	0	20	8350	480
	Штип 2/3	0	0	0	0	0	11800	7400
	Укупно	100	0	1800	500	36120	112250	15880
Укупно	165650	6600	124940	11040	274170	144450	28880	

Наставак претходне табеле

Санац	Каза	Становника					
		П. – Православних; К. – Католичких; М. – Муслиманских					
		Аромуна	Турака	Черкеза	Рома	Јевреја	Укупно
П.	М.	М.	М.				
Приштина	Митровица	50	0	200	50	0	21400
	Вучитрн	20	500	0	180	0	24900
	Приштина	200	1500	2800	4000	350	71800
	Гњилане	0	1000	3000	4000	0	54100
	Прешево	0	0	0	300	0	42000
	Укупно	270	3000	6000	8530	350	214200
Пећ	Беране	0	0	0	0	0	8000
	Трговиште	0	0	0	50	0	11000
	Пећ	300	100	0	300	0	46000
	Ђаковица 1/3	0	150	0	1000	50	31700
	Укупно	300	250	0	1350	50	96700

⁸¹⁰ У читавој кази има 5.800 католичких Албанаца.

⁸¹¹ У читавој кази има 58.000 муслиманских Албанаца.

⁸¹² Од овог броја 2.800 криптокатолика (јавно су припадници ислама али су суштински католици).

⁸¹³ Од тога 1/3 патријаршиста, остали егзархисти.

⁸¹⁴ Од тога 1/3 патријаршисти, остали егзархисти.

⁸¹⁵ Од тога 1/5 патријаршиста.

⁸¹⁶ Од тога 1/4 патријаршиста.

Призрен	Призрен	2000	6400	0	4300	100	95300
	Љума 1/3	0	0	0	500	0	8500
	Тетово	0	3500	0	2100	100	57100
	Гостивар	300	3000	0	500	100	23500
	Укупно	2300	12900	0	7400	300	184400
Пљевља	Пљевља	0	100	0	150	0	23100
	Пријепоље	0	100	0	100	0	16700
	Укупно	0	200	0	250	0	39800
Нови Пазар	Нова Варош	0	0	0	150	10	9000
	Сјеница	0	100	0	180	20	20900
	Нови Пазар	0	100	0	0	200	34500
	Бијело Поље	0	0	0	60	0	24000
	Колашин	0	0	0	150	0	10000
	Укупно	0	200	0	540	230	98400
Скопље	Качаник	0	0	50	50	0	7000
	Скопље	600	3350	0	1400	850	63500 ⁸¹⁷
	Куманово	100	4800	220	300	60	41200 ⁸¹⁸
	Крива Паланка	450	300	0	150	0	22500
	Кратово	100	2500	0	200	0	20500
	Кочани 1/2	100	4900	0	150	0	14000
	Штип 2/3	40	800	0	400	400	21000 ⁸¹⁹
	Укупно	1390	16650	270	2650	1310	189700
Укупно	4260	33200	6270	20720	100410	823200	

Преведено на постотке, могуће је боље сагледати структуру према верско-етничким заједницама.

Табела 1.2.86. Верско-етничка структура Косовског вилајета у периоду 1896–1898. године према посебном аустроугарском војном извештају изражена у %.⁸²⁰

Санџак	Каза	Удео становника у %						
		П. – Православних; К. – Католичких; М. – Муслиманских						
		Срба			Албанаца		Македо-словена	
		П.	К.	М.	К.	М.	П.	М.
Приштина	Митровица	32.71	0.00	23.83	0.00	42.06	0.00	0.00
	Вучитрн	16.06	0.00	27.71	0.00	53.41	0.00	0.00
	Приштина	22.70	3.62	23.68	0.07	37.60	0.00	0.00
	Гњилане	34.01	7.39	16.64	0.00	27.17	0.00	0.00
	Прешево	62.14	0.00	15.71	0.00	21.43	0.00	0.00
	Укупно	33.52	3.08	20.82	0.02	34.08	0.00	0.00
Пећ	Беране	87.50	0.00	11.88	0.00	0.63	0.00	0.00
	Трговиште	23.18	0.00	18.18	0.00	58.18	0.00	0.00
	Пећ	19.57	0.00	10.87	7.61	60.43	0.00	0.00
	Ђаковица 1/3	3.79	0.00	4.10	5.05	83.28	0.00	0.00
	Укупно	20.42	0.00	9.57	5.27	62.72	0.00	0.00
и з а	Призрен	14.90	0.00	18.89	5.25	47.53	0.00	0.00

⁸¹⁷ Са 500 муслиманских Аромуна и 100 православних Грка.

⁸¹⁸ Са 20 православних Јермена.

⁸¹⁹ Са 100 муслиманских Аромуна и 60 православних Грка.

⁸²⁰ Табела 1.2.85.

	Љума 1/3	0.00	0.00	0.00	0.00	94.12	0.00	0.00
	Тетово	0.00	0.00	0.00	0.35	35.03	40.63	14.01
	Гостивар	0.00	0.00	0.00	0.43	23.40	38.30	21.28
	Укупно	7.70	0.00	9.76	2.87	42.73	17.46	7.05
Пљевља	Пљевља	46.75	0.00	51.95	0.22	0.00	0.00	0.00
	Пријепоље	59.88	0.00	38.92	0.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно	52.26	0.00	46.48	0.13	0.00	0.00	0.00
Нови Пазар	Нова Варош	78.89	0.00	19.33	0.00	0.00	0.00	0.00
	Сјеница	37.32	0.00	20.10	0.00	41.15	0.00	0.00
	Нови Пазар	44.06	0.00	26.09	0.00	28.99	0.00	0.00
	Бијело Поље	28.33	0.00	42.08	0.17	29.17	0.00	0.00
	Колашин	21.00	0.00	77.50	0.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно	39.63	0.00	33.32	0.04	26.02	0.00	0.00
Скопље	Качаник	1.43	0.00	25.71	0.00	71.43	0.00	0.00
	Скопље	0.00	0.00	0.00	0.79	39.53	41.57	7.40
	Куманово	0.00	0.00	0.00	0.00	14.56	69.66	2.43
	Крива Паланка	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	88.89	7.11
	Кратово	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	82.93	3.41
	Кочани 1/2	0.00	0.00	0.00	0.00	0.14	59.64	3.43
	Штип 2/3	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	56.19	35.24
	Укупно	0.05	0.00	0.95	0.26	19.04	59.17	8.37
Укупно	20.12	0.80	15.18	1.34	33.31	17.55	3.51	

Наставак претходне табеле.

Санџак	Каза	Удео становника у %					Јевреја
		П. – Православних; К. – Католичких; М. – Муслиманских					
		Аромуна	Турака	Черкеза	Рома		
		П.	М.	М.	М.		
Приштина	Митровица	0.23	0.00	0.93	0.23	0.00	
	Вучитрн	0.08	2.01	0.00	0.72	0.00	
	Приштина	0.28	2.09	3.90	5.57	0.49	
	Гњилане	0.00	1.85	5.55	7.39	0.00	
	Прешево	0.00	0.00	0.00	0.71	0.00	
	Укупно	0.13	1.40	2.80	3.98	0.16	
Пећ	Беране	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	
	Трговиште	0.00	0.00	0.00	0.45	0.00	
	Пећ	0.65	0.22	0.00	0.65	0.00	
	Баковица 1/3	0.00	0.47	0.00	3.15	0.16	
	Укупно	0.31	0.26	0.00	1.40	0.05	
Призрен	Призрен	2.10	6.72	0.00	4.51	0.10	
	Љума 1/3	0.00	0.00	0.00	5.88	0.00	
	Тетово	0.00	6.13	0.00	3.68	0.18	
	Гостивар	1.28	12.77	0.00	2.13	0.43	
	Укупно	1.25	7.00	0.00	4.01	0.16	
Пљевља	Пљевља	0.00	0.43	0.00	0.65	0.00	
	Пријепоље	0.00	0.60	0.00	0.60	0.00	
	Укупно	0.00	0.50	0.00	0.63	0.00	
и П	Нова Варош	0.00	0.00	0.00	1.67	0.11	

	Сјеница	0.00	0.48	0.00	0.86	0.10
	Нови Пазар	0.00	0.29	0.00	0.00	0.58
	Бијело Поље	0.00	0.00	0.00	0.25	0.00
	Колашин	0.00	0.00	0.00	1.50	0.00
	Укупно	0.00	0.20	0.00	0.55	0.23
Скопље	Качаник	0.00	0.00	0.71	0.71	0.00
	Скопље	0.94	5.28	0.00	2.20	1.34
	Куманово	0.24	11.65	0.53	0.73	0.15
	Крива Паланка	2.00	1.33	0.00	0.67	0.00
	Кратово	0.49	12.20	0.00	0.98	0.00
	Кочани 1/2	0.71	35.00	0.00	1.07	0.00
	Штип 2/3	0.19	3.81	0.00	1.90	1.90
	Укупно	0.73	8.78	0.14	1.40	0.69
Укупно	0.52	4.03	0.76	2.52	0.27	

За 1897. годину је давно објављен и често коришћен још један извор компилацијског карактера. Ради се о статистици Битољског вилајета коју је саставио руски конзул у Битољу Александар Аркадјевич Ростковски.⁸²¹ Статистику је саставио користећи се османским салнамама, војним списковима, црквеним епархијалницима и личном провером правога стања на терену. Његови су подаци дискутабилни и контроверзни, а то се посебно односи на питање диференцијације патријаршиста на поједине етничке заједнице. Готово идентичне цифре су објавили и аустроугарски дипломата Аугуст Крал и британски вицеконзул у Битољу Г. С. Блант, али са другачије приказаним односом међу етничким групама.

Табела 1.2.87. Верско-етничка структура становништва Битољског вилајета у 1897. години према статистици руског конзула Александра Ростковског.⁸²²

Санџак	Каза	Становника						
		Турака	Албанаца Гега	Албанаца Тоска	Албанаца хришћана	Словена егзархиста	Словена патријаршиста	Словена муслимана
Битољски	Битољ	10778	19060	0	0	46865	22130	0
	Прилеп	2670	6759	0	0	35560	2547	0
	Флорина	11475	3657	0	723	14438	18314	0
	Охрид	0	12680	0	0	36608	561	318
	Кичево	0	2380	0	0	18392	8197	7933
	Укупно	24923	44536	0	723	151863	51749	8251
Дебарски	Горњи Дебар	0	23997	0	1266	12355	3638	766
	Река	0	3518	0	2342	11850	172	1724
	Доњи Дебар	0	12013	0	0	0	0	0
	Мат	0	9068	0	0	0	0	0
	Малезија	?	?	?	?	?	?	?
	Укупно	0	48596	0	3608	24205	3810	2490
Елбасански	Елбасан	0	21959	0	740	0	0	0
	Пекин	0	14776	0	0	0	0	0
	Грамош	0	15051	0	2579	0	0	0

⁸²¹ Од 1895. све до 1903. године, када је убијен, био је конзул у Битољу. А. А. Ростковский, *Распределение жителей Битољског вилајета*, 61–112.

⁸²² А. А. Ростковский, *Распределение жителей Битољског вилајета*, 64–111.

	Укупно	0	51786	0	3319	0	0	0
Корчански	Корча	0	0	34613	20751	0	8174	0
	Старово	0	0	21066	2358	0	0	0
	Колонија	0	0	12747	5746	0	218	0
	Костур	4143	0	12842	3180	8227	21616	801
	Укупно	4143	0	81268	32035	8227	30008	801
Серфицки	Серфице	1970	0	250	0	0	0	0
	Џума	27827	0	0	0	2360	5775	0
	Кожани	14627	0	0	0	0	0	0
	Аласона	4733	0	0	0	0	0	0
	Гревна	0	0	0	0	0	0	0
	Наслич	1644	0	0	0	0	2352	0
	Укупно	50801	0	250	0	2360	8127	0
Укупно вилајет	79867	144918	81518	39685	186655	93694	11542	

Наставак претходне табеле.

Санџак	Каза	Становника				
		Грка хришћана	Грка муслимана	Влаха	Јевреја	Укупно
Битољски	Битољ	0	0	17471	4270	120574
	Прилеп	0	0	320	0	47856
	Флорина	0	0	2937	0	51544
	Охрид	0	0	1953	0	52120
	Кичево	0	0	0	0	36902
	Укупно	0	0	22681	4270	308996
Дебарски	Горњи Дебар	0	0	0	0	42022
	Река	0	0	0	0	19606
	Доњи Дебар	0	0	0	0	12013
	Маг	0	0	0	0	9068
	Малезија					0
	Укупно	0	0	0	0	82709
Елбасански	Елбасан	0	0	1000	0	23699
	Пекин	0	0	0	0	14776
	Грамош	0	0	0	0	17630
	Укупно	0	0	1000	0	56105
Корчански	Корча	0	0	3297	0	66835
	Старово	0	0	0	0	23424
	Колонија	0	0	0	0	18711
	Костур	9549	294	6080	1000	67732
	Укупно	9549	294	9377	1000	176702
Серфицки	Серфице	14310	100	0	0	16630
	Џума	194	0	280	0	36436
	Кожани	13539	0	0	0	28166
	Аласона	18837	0	4745	0	28315
	Гревна	12753	4651	13700	0	31104

	Наслич	28257	5539	1444	0	39236
	Укупно	87890	10290	20169	0	179887
Укупно	вилајет	97439	10584	53227	5270	804399

Табела 1.2.88. Верско-етничка структура Битољског вилајета у 1897. години према статистици руског конзула Александра Ростковског изражена у %.⁸²³

Санџак	Каза	Становника у %										
		Турака	Албанаца Гега	Албанаца Госка	Албанаца хришћана	Словена егзархиста	Словена пагријархиста	Словена муслимана	Грка хришћана	Грка муслимана	Влаха	Јевреја
Битољски	Битољ	8.94	15.81	0.00	0.00	38.87	18.35	0.00	0.00	0.00	14.49	3.54
	Прилеп	5.58	14.12	0.00	0.00	74.31	5.32	0.00	0.00	0.00	0.67	0.00
	Флорина	22.26	7.09	0.00	1.40	28.01	35.53	0.00	0.00	0.00	5.70	0.00
	Охрид	0.00	24.33	0.00	0.00	70.24	1.08	0.61	0.00	0.00	3.75	0.00
	Кичево	0.00	6.45	0.00	0.00	49.84	22.21	21.50	0.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно	8.07	14.41	0.00	0.23	49.15	16.75	2.67	0.00	0.00	7.34	1.38
Дебарски	Горњи Дебар	0.00	57.11	0.00	3.01	29.40	8.66	1.82	0.00	0.00	0.00	0.00
	Река	0.00	17.94	0.00	11.95	60.44	0.88	8.79	0.00	0.00	0.00	0.00
	Доњи Дебар	0.00	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Маг	0.00	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Малезија	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	Укупно	0.00	58.76	0.00	4.36	29.27	4.61	3.01	0.00	0.00	0.00	0.00
Елбасански	Елбасан	0.00	92.66	0.00	3.12	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	4.22	0.00
	Пекин	0.00	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Грамош	0.00	85.37	0.00	14.63	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно	0.00	92.30	0.00	5.92	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	1.78	0.00
Корчански	Корча	0.00	0.00	51.79	31.05	0.00	12.23	0.00	0.00	0.00	4.93	0.00
	Старово	0.00	0.00	89.93	10.07	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Колонија	0.00	0.00	68.13	30.71	0.00	1.17	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Костур	6.12	0.00	18.96	4.69	12.15	31.91	1.18	14.10	0.43	8.98	1.48
	Укупно	2.34	0.00	45.99	18.13	4.66	16.98	0.45	5.40	0.17	5.31	0.57
	Укупно	2.34	0.00	45.99	18.13	4.66	16.98	0.45	5.40	0.17	5.31	0.57
Серфидски	Серфице	11.85	0.00	1.50	0.00	0.00	0.00	0.00	86.05	0.60	0.00	0.00
	Џума	76.37	0.00	0.00	0.00	6.48	15.85	0.00	0.53	0.00	0.77	0.00
	Кожани	51.93	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	48.07	0.00	0.00	0.00
	Аласона	16.72	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	66.53	0.00	16.76	0.00
	Гревна	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	41.00	14.95	44.05	0.00
	Наслич	4.19	0.00	0.00	0.00	0.00	5.99	0.00	72.02	14.12	3.68	0.00
	Укупно	28.24	0.00	0.14	0.00	1.31	4.52	0.00	48.86	5.72	11.21	0.00
Укупно	вилајет	9.93	18.02	10.13	4.93	23.20	11.65	1.43	12.11	1.32	6.62	0.66

Ростковски није био једини дипломата који је прикупљао податке из истих или сличних извора. У исто време када и руски представник, аустроугарски и британски вице-конзули у Битољу су својим надређенима послали прегледне извештаје о становништву Битољског вилајета. Уколико упоредимо податке за Битољски санџак, можемо да учимо велику сличност, једним делом и потпуно подударање са подацима Ростковског. Том

⁸²³ Табела 1.2.87.

приликом је потребно узети у обзир и административне промене.⁸²⁴ Постоје само мање разлике у уделу појединих етничких, односно верских група. Ростковски и Блант наводе нешто већи број Турака-Османа, док је код Крала већи број Влаха. Неопходно је узети у обзир да се у ниједном извору не помињу Турци као становници Охридске казе, што се чини мало вероватним и на шта је, као грешку, упозоравао и историчар Битоски.⁸²⁵

Табела 1.2.89. Верско-етничка структура становништва Битољског санцака око 1897. године према подацима руског, аустријског и британског конзулата у Битољу (Ростковски, Крал, Блант).⁸²⁶

Каза Извор: Р-Ростковски К-Крал Б-Блант	Становника											Укупно	
	Турака	Албанаца Гета	Албанаца Тоска	Албанаца хришћана	Словена егзархиста	Словена патријаршиста	Словена муслимана	Грка хришћана	Грка муслимана	Влаха	Јевреја		
Битољ	Р	10778	19060	0	0	46865	22130	0	0	0	17471	4270	120574
	К	8292	19060	0	0	46815	22130	0	0	0	20471	4270	121038
	Б	13238	26370	0	0	82597	24435	0	0	0	17861	4270	168771
Прилеп	Р	2670	6759	0	0	35560	2547	0	0	0	320	0	47856
	К	2670	6759	0	0	35560	2547	0	0	0	320	0	47856
	Б ⁸²⁷	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Флорина	Р	11475	3657	0	723	14438	18314	0	0	0	2937	0	51544
	К	11475	3657	0	723	14438	18314	0	0	0	2937	0	51544
	Б	12125	3571	0	750	13899	18178	0	0	0	2957	0	51480
Охрид	Р	0	12680	0	0	36608	561	318	0	0	1953	0	52120
	К	0	12140	0	0	36608	561	318	0	0	1948	0	51575
	Б	0	6823	0	0	24347	561	76	0	0	485	0	32292
Струга ⁸²⁸	Б	0	5857	0	0	11866	242	0	0	0	1464	0	19429
Кичево	Р	0	2380	0	0	18392	8197	7933	0	0	0	0	36902
	К	0	2380	0	0	18392	8197	7933	0	0	0	0	36902
	Б	0	2380	0	0	18789	8094	8033	0	0	0	0	37296
Укупно	Р	24923	44536	0	723	151863	51749	8251	0	0	22681	4270	308996
	К	22437	43996	0	723	151813	51749	8251	0	0	25676	4270	308915
	Б	25363	45001	0	750	151498	51510	8109	0	0	22767	4270	309268

Потребно је напоменути да се подаци за Кичевску казу скоро савршено поклапају и са табелом у посебном аустроугарском војном извештају који смо претходно анализирали. Највероватније су употребљени управо подаци које је у Беч послао аустроугарски вицекомзул Аугуст Крал.⁸²⁹

⁸²⁴ Код Бланта не постоји Прилепска каза већ Струшка. Прилепска каза је припојена Битољској а из Охридске казе је издвојена Струшка нахија у посебну казу. Када се подаци тако посматрају, готово се савршено поклапају са онима до којих су дошли Ростковски и Крал.

⁸²⁵ К Битоски, *Прилог кон прашањето*, 194–195.

⁸²⁶ Табела 1.2.87; Т. Томоски, *Населението на Битолскиот санџак*, 45–71; Х. Андонов-Полјански, *Еден непознат статистички преглед*, 73–119.

⁸²⁷ Код Бланта је каза Прилеп инкорпорирана у Битољску.

⁸²⁸ Каза Струга се помиње само код Бланта. Она је издвојена из Охридске казе.

⁸²⁹ Подаци у аустроугарском извештају су заокружени, али савршено одговарају онима које је Аугуст Крал послао за Беч. Упореди: Т. Томоски, *Населението на Битолскиот санџак*, 68–71; *Detailbeschreibung*, 85.

За област Битољског вилајета током 80-тих и 90-тих година 19. века, приметно је да статистика бележи најпре пад а затим стагнацију, или благи раст броја становника. Према Салнами Битољског вилајета из 1305. године према хиџри (1887/88. година) број становника у читавом вилајету је могао бити оквирно 870.000.⁸³⁰ До сличних, чак и већих бројева је дошло и Министарство иностраних дела Аустроугарске за период 1888–1895. године.⁸³¹ Већ у салнами за 1308. годину по хиџри (1890/91. година) тај број пада на 823.784 становника.⁸³² У Империјалној салнами за 1897. годину наведена су два, сасвим противречна податка, од којих се ниједан не доима сасвим тачним.⁸³³ Ростковски је за исту годину навео 804.399 становника. Треба, међутим, напоменути да један од разлога за смањење становништва представљају и веома сумњиви подаци за Дебарски и Елбасански санџак (области где је увек било проблема да се изврше пописи).⁸³⁴ Ако се сагледају подаци само за Битољски санџак, уочљиво је значајно смањење. Према попису из 1881–1891/92. године у поменутом санџаку је живело укупно 326.962 становника. Ростковски, Крал и Блант су, можда и из истих извора, дошли до података да на том простору 1897. године није било ни 310.000 житеља.⁸³⁵ Са те тачке гледишта, занимљиво је анализирати промене у верској структури. Ростковски, Крал и Блант не наводе да ли су, и у коликој мери, Албанци хришћани и Власи припадали Бугарској егзархији или патријаршистима. Из упоредне анализе података произлази да су Власи у Битољској кази били превасходно патријаршисти, што би објаснило значајно смањење удела патријаршиста у популацији. У Флоринској кази је евидентно да је у посматраном периоду дошло до преласка огромног броја патријаршиста у егзархисте. Слично се може рећи и за Охридску казу. У Кичевској кази, међутим, процес је био супротан. Према попису из 1881. године тамо готово да и није било патријаршиста, али 1897. године су они чинили већ преко 22 % становништва (прелазак из Бугарске егзархије). Занимљиво је за приметити да је удео муслимана значајно опао управо у Кичевској, али такође и у Охридској и Прилепској кази. Који су узроци таквој појави, у овом тренутку можемо само да претпостављамо. Промена у односима на нивоу читавог санџака није било толико, али су разлике значајне када се сагледају подаци на нивоу појединих каза.

Табела 1.2.90. Успоредба верско-етничке структуре становништва Битољског санџака у периоду 1881–1897. године (према попису 1881. године и Ростковском).⁸³⁶

Каза Извор: П-Попис 1881 Р-Ростковски 1897		Становника у %									
		Турака муслимана	Албанаца муслимана	Словена муслимана	Свих Муслимана	Патријаршиста	Егзархиста	Влаха	Албанаца хришћана	Свих хришћана	Јевреја
Битољ	П				22.22	29.90	44.77			74.67	3.11
	Р	8.94	15.81	0.00	24.75	18.35	38.87	14.49	0.00	71.71	3.54
Прилеп	П				24.07	2.11	73.82			75.93	0.00
	Р	5.58	14.12	0.00	19.70	5.32	74.31	0.67	0.00	80.30	0.00
Флорина	П				29.65	62.62	7.73			70.35	0.00

⁸³⁰ Османска статистика је очигледно потцењивала број жена. За процену смо удвостручили број мушкараца у Битољском, Дебарском, Корчанском и Елбасанском санџаку и додали податке за Серфиџски санџак. Види Табелу 1.2.68. и попутни текст.

⁸³¹ Види Табелу 1.2.73. и попутни текст.

⁸³² Види Табелу 1.2.70. и попутни текст.

⁸³³ Види Табелу 1.2.79. и попутни текст.

⁸³⁴ Већ смо претходно у тексту неколико пута указивали на поменути проблем (види, на пример, попутни текст уз Табелу 1.2.70).

⁸³⁵ Упореди: Табела 1.2.57. и Табела 1.2.89.

⁸³⁶ Табела 1.2.58; Табела 1.2.88.

	Р	22.26	7.09	0.00	29.36	35.53	28.01	5.70	1.40	70.64	0.00
Охрид	П				31.03	5.78	63.18			68.97	0.00
	Р	0.00	24.33	0.61	24.94	1.08	70.24	3.75	0.00	75.06	0.00
Кичево	П				38.81	0.19	61.01			61.19	0.00
	Р	0.00	6.45	21.50	27.95	22.21	49.84	0.00	0.00	72.05	0.00
Укупно	П				26.70	22.20	49.79			71.99	1.31
	Р	8.07	14.41	2.67	25.15	16.75	49.15	7.34	0.23	73.47	1.38

За 1899. годину располажемо са подацима о броју српских православних домаћинстава из тзв. епархијалника Рашко-призренске и Скопске епархије/митрополије које је објавио Стојан Новаковић. Процену броја становника сачинио је Милош Јагодић, користећи се другим изворима о величини домаћинстава у појединим секторима из периода 1901–1912. године.⁸³⁷

Табела 1.2.91. Процена броја становника – патријаршиста у Косовском вилајету према епархијалницима Рашко-призренске и Скопске митрополије за 1899. годину (израчун М. Јагодића).⁸³⁸

Санџак	Протопрезвитерат/намесништво	Кућа	Становника - патријаршиста
		Укупно	Укупно
Приштина	Приштина	2116	16996
	Гњилане	2811	23190
	Вучитрн	510	3780
	Митровица	776	6264
	Ибарски Колашин	335	3484
	Прешево	3767	33903 ⁸³⁹
	Нови Пазар	1501	12897
	Укупно	11816	100514
Призрен	Призрен	2231	14777
	Тетово	1595	12686 ⁸⁴⁰
	Укупно	3826	27463
Пећ	Пећ	1552	11844
	Беране	1717	16735
	Рожај	182	1820
	Укупно	3451	30399
Сјеница	Сјеница	886	7554
	Нова Варош	935	7675
	Бијело Поље	756	6424
	Укупно	2577	21653
Пљевља	Пљевља	1732	10696
	Пријепоље	974	6070

⁸³⁷ Милош Јагодић је поделио протопрезвитерате у секторе – северни део Косовског вилајета, казе и области централног дела за које је прецизније познат коефицијент (Куманово, Приштинска, Призренска, Вучитрнска, Гњиланска и Пљеваљска каза, Сиринићка жупа, Ибарски Колашин, Феризовић, област Плав-Гусиње), Тетово, Пријепоље и Прибој, Скопски санџак. У случају вароши је увек коришћен коефицијент 5. Потребно је истаћи да се коефицијент за Скопски санџак (6 особа по кући) у начелу слаже са подацима британског конзула Шиплија за 1902. годину, али не и за Тетово или Прешево (види даље у тексту и у поглављу *Породица и домаћинство*). М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 270–272.

⁸³⁸ Табела је скраћена верзија коју је објавио Милош Јагодић. М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 272.

⁸³⁹ За кориговану процену види даље у тексту.

⁸⁴⁰ За кориговану процену види даље у тексту.

	Прибој	378	2393
	Укупно	3084	19159
Скопље	Скопље	1042	6116
	Куманово	1411	8007
	Кратово	187	1027
	Кочани	176	963
	Крива Паланка	19	95
	Укупно	2835	16208
Косовски вилајет	Укупно	27589	215396

Процена се чини реалном, изузев у случају Тетовске и Прешевске казе. Из других извора (извештај британског дипломате Шиплија и попис 1913. године) произлази да је просечно домаћинство у тим крајевима било знатно мање него што се до сада претпостављало. Уместо са коефицијентом 9, сходно доступним изворима, било би сврсисходније множити број кућа са 6 како би се добио оквиран број становника.⁸⁴¹ У том случају би према процени Тетовска каза имала 9.321 а Прешевска 22.602 становника патријаршиста. Број патријаршиста у читавом Косовском вилајету износи 200.730 (од тога у Приштинском 89.213 а у Призренском санџаку 24.098).

Одређених недоумица има и око резултата за Пљеваљски, Пријепољски и Прибојски протопрезвитерат, односно за простор Пљеваљског санџака. У недостатку других извора, сходно једном бирачком списку за изборе 1908. године, за простор Пљеваљске казе је установљен коефицијент од 6,4 становника у сеоским православним домаћинствима. Исти коефицијент је затим примењен и на Пријепољску казу због географске блискости и сличне конфигурације терена, те највероватније истоветних услова за живот као и у Пљеваљској. Анализом извора смо, међутим, дошли до закључка да су подаци епархијалника за ове крајеве крајње дискутабилни. Осим епархијалника за 1899. и 1910, те бирачког списка за 1908, од помоћи је и попис ослобођених области из 1913, као и део Шематизма Митрополије Херцеговачко-Захумске за 1890. и Дабро-Босанске за 1884–1886. годину. Шематизми садрже и податке за Пљеваљски и Пријепољски протопрезвитерат, који ће тек неколико година касније потпасти под јурисдикцију Рашко-Призренске епархије, као и за будући Прибојски протопрезвитерат, који је добрим делом припадао Дабро-Босанској митрополији (Вишеградски протопрезвитерат; парохије Голеш и Бањска).⁸⁴² Први проблем који је могуће уочити се односи на број кућа у урбаним насељима. Према претходно поменутих изворима је у Пљевљима драстично осцилирао број православних домова. У вароши је 1890. године било свега 177 православних кућа, 1899. већ 278 а 1910. их је било 288. Бирачки списак из 1908. године их је избројао чак 390, а српска војна управа на попису из 1913. их је пронашла 359. Тешко је објаснити овако велике разлике у тако кратком временском опсегу. Поред увек присутне могућности да су подаци једноставно неисправни (лоше вођена црквена евиденција, намерно не навођење реалног стања итд) као објашњење се нуди и могуће различито тумачење „урбаног простора“. Конкретно у случају Пљеваља је индикативно да Шематизам из 1890. године експлицитно раздваја варош Пљевља и села истоимене парохије, наводећи да је у самој вароши 177 а у 10 села парохије још 146 православних кућа (укупно 323 у парохији). Број од 323 куће знатно боље одговара исказаним вредностима у осталим изворима, па се оправдано поставља питање да ли се у њима под градским простором

⁸⁴¹ Према британском дипломати Шиплију је просечно домаћинство у Тетовској кази (са Гостиваром) имало око 6,89 чланова а у Прешевској свега 6,14. Према попису који је обавила српска власт у новим крајевима у фебруару-марту 1913. године, у срезovima Тетово, Гостивар и Доњи Полог је број чланова домаћинства био просечно око 6–6,5, а у Прешевском срезу 6,2. Због тога сматрамо да је правилније за ове области множити број кућа са бројем 6 него са 9. Види детаљније у поглављу *Породица и домаћинство*.

⁸⁴² Шематизми су коришћени пре свега као извор за простор Босне и Херцеговине. *Шематизам херцеговачко-захумске 1890*, 94–102; *Шематизам православне Митрополије и Архидијецезе Дабро-Босанске за годину 1884. 1885. и 1886* (=Шематизам Дабро-Босанске за годину 1884. 1885. и 1886), Сарајево 1886, 1–154.

заправо подразумева шира околина – област градске парохије на пример. Постоји и могућност да је податак о 177 кућа једноставно погрешно уписан (уместо 277) на шта упућује податак о 1017 мушких православних становника у вароши исте године, што је скоро истоветно са податком из 1908. када је у 390 кућа било 1004 мушкараца.⁸⁴³

Осим потешкоћа око прецизног раздвајања градског и сеоског становништва на овом подручју, извори исказују поприлично различите просечне величине домаћинства. Подаци из 1890. године исказују за варош Пљевља чак 12,67 особа по кући, а на нивоу истоимене парохије 10,73. Чак и да је број од 177 кућа погрешно уписан (уместо 277), број лица по кући би и даље био виши од 8. То је, такође, последица и чињенице што се за варош и парохију Пљевља наводи знатно виши број жена него мушкараца, те тиме отпада и генерално коришћени коефицијент 0,9 жена на 1 мушкарца. Сходно томе, у овом случају се не би могао користити коефицијент од 5 особа по кући у урбаним срединама, који иначе потврђују извори из 1908. и 1913. године. Додатан парадокс представља чињеница да је према изворима број православних домова у Пљевљима 1890–1913. године био у порасту, али је становништво опало. Просек за сеоска домаћинства је 1890. године био оквирно 6,9 особа, што јесте близу утврђеном коефицијенту од 6,4, но већ 1913. просек је износио 7,3.⁸⁴⁴

Проблем са коришћењем коефицијента од 6,4 особа по кући у сеоским срединама у Пријеполској кази и протопрезвитерату проистиче из другачијих резултата на темељу извора из 1890. и 1913. године. Док је 1890. године у вароши Пријеполу просечно православно домаћинство бројало 4,96 особа (што одговара генералном коефицијенту од 5 особа у урбаним срединама), у сеоским деловима протопрезвитеријата је просек био 8,81 (на нивоу казе 8,9). Попис из 1913. године на нивоу сеоског дела Пријеполског среза показује просек од 6,8 односно 6,5 особа у домаћинству, а у случају само српске православне популације оквирно 7,5.⁸⁴⁵ Занимљиво је да је у две парохије које су касније чиниле Прибојски протопрезвитерат, оквирно у периоду 1884–1886. године, просек православних домаћинства достигао 7,43 особе.⁸⁴⁶ Како објаснити поменуте осцилације? Као и у случају Пљеваља, могући су већи недостаци пописа, намерно умањење бројева, па чак и одређена миграциона кретања, пошто говоримо о подручју на којем је све до 1908. године постојала подвојна – османска и аустријска власт. Управо на ова подручја су насељавани муслимани из области које су припале Црној Гори, али и мухацири из Босне и Херцеговине, што је неминовно мењало верски мозаик и стварало одређени притисак на хришћане. Само у Пљевља се доселило преко 50 породица Никшићана. Потребно је нагласити да је ефективно спровођење власти у овим крајевима било изузетно компликовано, заправо немогуће. Са стајалишта статистике, османска управа није успевала да сакупља податке на квалитетан начин. У суседној Сјеници је 1893. године, али и раније, долазило до оружаних сукоба са властима, управо због питања пописивања и опорезовања становништва. Аустроугарске власти су покушавале на различите начине да процене структуру становништва, сакупљајући информације и са терена.⁸⁴⁷

Неопходно је нагласити да су и православне црквене власти у овим крајевима имале озбиљан проблем са сакупљањем података о сопственим верницима. У Шематизму Дабробосанске митрополије из 1882. године се наводи да парохије које су касније чиниле Прибојски протопрезвитерат „нијесу своја списанија послали“. У шематизму Херцеговачко-Захумске митрополије из 1890. године је констатовано да чак 6 од укупно 13 парохија Пљеваљског протопрезвитерата није доставило тражене податке упркос вишеструких опомена.⁸⁴⁸ Разлог због којег смо читаоцима предочили овако исцрпну анализу ове

⁸⁴³ Види подробније у потпоглављу *Град и село*.

⁸⁴⁴ Види подробније у потпоглављу *Полна структура становништва и Породица и домаћинство*.

⁸⁴⁵ Види подробније у потпоглављу *Породица и домаћинство*.

⁸⁴⁶ Види и у потпоглављу *Породица и домаћинство. Шематизам Дабро-Босанске за годину 1884. 1885. и 1886.* 1–154.

⁸⁴⁷ *Detailbeschreibung*, 73, 76, 79.

⁸⁴⁸ *Шематизам Дабро-Босанске за годину 1882*, 1–54; *Шематизам херцеговачко-захумске 1890*, 101.

проблематике јесте намера да упозоримо на оправдану сумњу у квалитет података са овог подручја, те тако и на добијене резултате процена укупног броја православних становника. Мишљења смо да квалитет података црквеног порекла највероватније узрокује нижу процену броја становника, како због премалог броја кућа, тако и због највероватније потцењеног коефицијента множења по домаћинствима али и према полу. Ово важи посебно за период са краја 19. века, за који извори указују да је величина домаћинства била већа него у каснијем периоду. Реалан укупан број православних становника је, мишљења смо, био нешто већи али је готово немогуће установити, односно проценити за колико.

За 1902. годину је на располагању један извештај британског дипломате у Скопљу Шиплија. Извештај садржи податке о укупном броју становника појединих каза Скопског, Призренског и Приштинског санцака. Ови бројеви се веома добро уклапају у општи тренд исказан у специјалном аустроугарском извештају о Косовском вилајету и Пљеваљском санцаку. Верско-етничка структура, на жалост, је дата само по кућама (домаћинствима) и потиче највероватније делом из црквених извора. Попис и подаци су датирани у 1902. годину, али постоји и могућност да су можда и нешто старији. Овај је извор важан пошто га је могуће поредити са епархијалницима Рашко-призренске и Скопске епархије. Осим тога, могуће је реконструисати и однос снага на нивоу домаћинстава између појединих етничких или верских група. Пошто је готово немогуће установити колико је просечно имало припадника домаћинство одређене групе, у принципу није могуће ни сасвим поуздано проценити укупан број становника по истима. Број чланова домаћинстава је знатно варирао од казе до казе, што додатно компликује процене.⁸⁴⁹ Преостаје само варијанта да се за све етничке, односно верске групе, користи исти коефицијент за множење. У том случају, однос међу групама само рефлектује већ установљени сразмер према броју кућа и не доноси ништа ново. Процена броја Срба, на темељу броја кућа, и у овом случају је само оквирна. Коришћен је исти коефицијент б као у случају Епархијалника из 1899. године и битно је напоменути да резултате процене треба узимати са великом резервом. Мишљења смо да је од много веће користи поређење броја кућа/домаћинстава из различитих година него процена становника.

Осцилације у броју кућа у овом периоду и на овим просторима нису били претежно последица демографских кретања (прираштаја и дељења породица – изградња нових кућа), већ резултат политичких, односно конфесионалних промена. Утицаји српске, бугарске, грчке па и османске политичко-пропагандне делатности имали су за последицу стање опште идентитетске непостојаности које је изражено у динамичном процесу верског конвертовања које је готово аутоматски означавало и регруписање у националне корпусе. Праћење броја кућа према верском кључу је стога добар метод за реконструкцију пре свега верских прелазака и анализу процеса националне хомогенизације а мање за проучавање демографских кретања.

Табела 1.2.92. Број становника појединих каза Скопског, Призренског и Приштинског санцака Косовског вилајета око 1902. године (према британском дипломати Шиплију).⁸⁵⁰

Санцак	Каза	Становника
Скопски	Скопље	68465
	Штип	42040
	Куманово	41209
	Радовиште	18482
	Крива паланка	23080
	Кочани	29025
	Малеш (Османлије)	24858
	Кратово	21065

⁸⁴⁹ Према Шиплијевим подацима је број припадника домаћинстава варирао од нешто преко 5 у Кумановској до скоро 11 у Малешкој кази. Види у потпоглављу *Породица и домаћинство*.

⁸⁵⁰ К. Битоски, *Прилог кон прашањето*, 197.

Призренски	Тетово	10000
Приштински	Прешево	43436

Табела 1.2.93. Број кућа (домаћинстава) према верско-етничкој припадности у појединим казама Скопског и Призренског санџака Косовског вилајета око 1902. године (према британском дипломати Шиплију).⁸⁵¹

Каза	Кућа												Укупно
	Хришћанских							Муслиманских					
	Егзархијских	Патријаршијских	Грчких	Влашких	Ромских	Албанских	Других	Турских	Албанских	Помачких	Ромских	Јеврејских	
Скопље	4055	808	17	16	2	65	22	2596	1869	515	288	200	10453
Тетово	2872	1487		5	42			3434	6267	322	85		14514
Куманово	3615	1311		20	37			1395	1079	120	135		7712
Крива Паланка	3277	17	1	75	21			490			108		3989
Кратово	2408	157	1	17	38			764			20		3405
Кочани	1801	115		30	40			2320			100		4406
Штип	3159							4251			63	80	7553
Малеш	1102							85		1076	52		2315
Прешево		4324			70			320	2332		30		7076
Укупно	22289	8219	19	163	250	65	22	15655	11547	2033	881	280	61423

Табела 1.2.94. Структура домаћинстава према верско-етничкој припадности у појединим казама Скопског и Призренског санџака Косовског вилајета око 1902. године у % (према британском дипломати Шиплију).⁸⁵²

Каза	Кућа												Укупно
	Хришћанских							Муслиманских					
	Егзархијских	Патријаршијских	Грчких	Влашких	Ромских	Албанских	Других	Турских	Албанских	Помачких	Ромских	Јеврејских	
Скопље	38.79	7.73	0.16	0.15	0.02	0.62	0.21	24.83	17.88	4.93	2.76	1.91	100.00
Тетово	19.79	10.25	0.00	0.03	0.29	0.00	0.00	23.66	43.18	2.22	0.59	0.00	100.00
Куманово	46.88	17.00	0.00	0.26	0.48	0.00	0.00	18.09	13.99	1.56	1.75	0.00	100.00
Крива Паланка	82.15	0.43	0.03	1.88	0.53	0.00	0.00	12.28	0.00	0.00	2.71	0.00	100.00
Кратово	70.72	4.61	0.03	0.50	1.12	0.00	0.00	22.44	0.00	0.00	0.59	0.00	100.00
Кочани	40.88	2.61	0.00	0.68	0.91	0.00	0.00	52.66	0.00	0.00	2.27	0.00	100.00
Штип	41.82	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	56.28	0.00	0.00	0.83	1.06	100.00
Малеш	47.60	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	3.67	0.00	46.48	2.25	0.00	100.00

⁸⁵¹ К. Битоски, *Прилог кон прашањето*, 198.

⁸⁵² Табела 1.2.93.

Прешево	0.00	61.11	0.00	0.00	0.99	0.00	0.00	4.52	32.96	0.00	0.42	0.00	100.00
Укупно	36.29	13.38	0.03	0.27	0.41	0.11	0.04	25.49	18.80	3.31	1.43	0.46	100.00

Шиплијеви подаци исказују сличне односе између верских и етничких група као и попис из 1881. године, с том разликом да је приметан општи пораст удела муслимана и промењен однос у снази између егзархиста и патријаршиста. У Кумановској и Кратовској кази је дошло до значајног пораста броја патријаршиста уз пад егзархиста, што наговештава процес верских прелазака домаћинстава. Управо процес прелазака између припадности Егзархији и Патријаршији с краја 19. и почетком 20. века је од посебног значаја. Како би се квалитетније сагледао ток овог процеса, а и још боље проценила вредност претходно анализираних извора, могуће је упоредити податке о домаћинствима са епархијалницима Скопске митрополије за 1902. и 1905. те Рашко-призренске митрополије за 1905. годину. Постоје и подаци за исти простор за 1908. годину.

Табела 1.2.95. Број кућа патријаршиста у Скопској митрополији према епархијалнику 1902. године (или с краја 1901).⁸⁵³

Каза	Кућа				Укупно
	српских	варошких	сеоских	грчко-влашких	
Скопље	1190	247	943	130	1320
Кратово	248	53	195		248
Кочани	151	20	131	200	351
Крива паланка	21	3	18		21
Малеш	211	8	203		211
Тетово	1212	330	882	25	1237
Гостивар	1128	6	1122		1128
Куманово	1674	310	1364	38	1712
Прешево	4329	30	4299		4329
Укупно	10164	1007	9157	393	10557

Познати су и подаци о броју патријаршијских домова за Скопску митрополију из периода 1902–1903, као и за 1905. и 1908. годину. За 1905. годину на располагању су подаци о становништву делова Рашко-призренске митрополије према извештајима који су слати истој и затим српском конзулату у Приштини.

Табела 1.2.96. Број патријаршијских (српских) кућа/домаћинстава у деловима Косовског вилајета према епархијалницима Рашко-призренске и Скопске митрополије 1905. године.⁸⁵⁴

Санџак	Протопрезвитерат/намесништво	кућа		
		варошких	сеоских	Укупно
Приштина	Приштина			2049
	Гњилане			2786
	Вучитрн			469

⁸⁵³ Документ из Државног архива Републике Македоније (ДАРМ), Фонд: 17 Министерство за надворешни работи на Кралството Србија – Белград, 1.17.1.18/101–105; са интернет странице https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e4/Izvestaj_od_skopskiot_mitropolit_z_a_brojot_na_kuci%2C_1902.pdf

Исте податке наводи и Иван Иванић у својој књизи где тврди да се односе на 1901. годину. Могуће је да су подаци као такви сакупљени негде крајем 1901. и почетком 1902. године. Ми ћемо их датирати сходно податку из архивског документа. И. Иванић, *Из црквене историје Срба*, 131–137.

⁸⁵⁴ Б. Перуничкић, *Сведочанство о Косову*, 246–248; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 276.

	Митровица			1112
	Ибарски Колашин			
	Прешево			4263
	Нови Пазар			
	Укупно			
Призрен	Призрен			2132
	Тетово	371	1587	1958
	Ђаково			80
	Укупно			4170
Пећ	Пећ			1536
	Беране			
	Рожај			182
	Укупно			
Сјеница	Сјеница			
	Нова Варош			
	Бијело Поље			
	Укупно			
Пљевља	Пљевља			
	Пријепоље			
	Прибој			
	Укупно			
Скопље	Скопље	165	913	1078
	Куманово	370	2149	2519
	Кратово	50	187	237
	Кочани	22	317	339
	Крива Паланка	0	0	0
	Укупно	607	3566	4173
Косовски вилајет	Укупно	-	-	-

Неопходно је истаћи да су подаци за Кривопаланачки, Кратовски и Кумановски протопрезвитерат у претходној табели под сумњом. Према истраживањима Уроша Шешума, у Кривопаланачкој кази су већ након 1903. године села почела да прелазе из Егзархије у Патријаршију. Вероватно је за тај део (све парохије под јурисдикцијом Скопске митрополије) потребно благо редатирати податке на оквирно 1902–1903. годину. Управо за тај простор је поменути историчар сачинио статистички преглед развоја броја патријаршијских домаћинстава у периоду 1902/1903–1908. године.⁸⁵⁵

Табела 1.2.97. Развој броја патријаршијских кућа/домаћинстава у појединим казама Скопског, Призренског, Битољског и Дебарског санцака 1902/1903–1908. године (према реконструкцији У. Шешума).⁸⁵⁶

Вилајет	Санцак	Каза	Патријаршијских кућа		
			1902/1903	1905	1908
Косово	Скопље	Скопље	1172	982	982

⁸⁵⁵ Подробије о редатирању и проблемима са територијалним опсегом протопрезвитерата и каза види у потпоглављу *Статистички извори* и У. Шешум, *О броју Срба у јужној Старој Србији*, 140–170; У. Шешум, *Етничка и популациона слика Прешевске казе* 149–169.

⁸⁵⁶ Број кућа/домаћинстава у Прилепској, Охридској и Битољској кази није познат, већ је израчунат из броја становника које је пренео бугарски историчар Мишев (број становника је подељен са 7 и 6). Ове податке можемо сматрати дискутабилним. У. Шешум, *О броју Срба у јужној Старој Србији*, 140–170.

		Куманово	1689	2622	2870
		Крива Паланка	18	778	1809
		Кочани	163	0	0
		Османије-Малеш	218	0	0
		Кратово	237	40	40
		Велес	554	614	1343
	Призрен	Тетово	1078	958	958
		Гостивар	851	1008	1008
Битољ	Битољ	Кичево	1173	1433	1491
		<i>Прилеп</i> ⁸⁵⁷	638	998	1832
		<i>Охрид</i> ⁸⁵⁸	178	248	248
		<i>Битољ</i> ⁸⁵⁹	93	14	14
	Дебар	Дебар	162	140	145
		Река	539	555	611

Разлике у овом кратком периоду су толико очигледне да је одмах јасно да промене нису настале као производ природног демографског процеса, већ као последица политичког инжењеринга. Преласци између Егзархије и Патријаршије, што добровољни што присилни, у потпуности су променили стање ствари на терену у свега неколико година. Урош Шешум ове промене ставља у контекст интензитета пропагандне, школске али и паравојне активности бугарских и српских националних организација. За исти простор је саставио и процену укупног становништва ослањајући се на израчунае просечне величине домаћинства у претходном периоду. Сматрамо да је и у овом случају број становника Тетовске и Гостиварске казе преувеличан због превисоког коефицијента 9. Слично као и у случају епархијалника за 1899. годину, сврсисходније је користити коефицијент 6 за сеоска домаћинства. Неопходно је упозорити и на крајње сумњив податак да се управо у Тетовској и Гостиварској, као и Скопској кази уопште није мењао број кућа у периоду 1905–1908. године, што ипак упућује на опрез у вези веродостојности изворника.

Табела 1.2.98. Процена броја патријаршиста у појединим казама Скопског, Призренског, Битољског и Дебарског санцака 1902/1903–1908. године (према реконструкцији У. Шешума и изменама).⁸⁶⁰

Вилајет	Санцак	Каза	Процена броја патријаршиста		
			1902/1903	1905	1908
Косово	Скопље	Скопље	8996	7878	7878
		Куманово	9824	15362	16850
		Крива Паланка	108	4998	10854
		Кочани	957	0	0
		Османије-Малеш	1308	0	0
		Кратово	1372	240	240
		Велес	3324	3684	8051

⁸⁵⁷ Види напомену за табелу.

⁸⁵⁸ Види напомену табелу.

⁸⁵⁹ Види напомену табелу.

⁸⁶⁰ Број патријаршиста у Прилепској, Охридској и Битољској кази није израчунат већ га је Урош Шешум преузео од бугарског историчара Мишева. Ове податке можемо сматрати дискутабилним. Бројеви за остале казе су преузети од Уроша Шешума, с изузетком Гостиварске и Тетовске, за које је примењен коефицијент 6 за сеоска домаћинства, сходно претходно изнетом закључку да се за ове области до сада увек користио преувеличан множитељ (Види раније у тексту и уз Табелу 1.2.91. и Табелу 1.2.97), те Речке казе где смо применили коефицијент 5,84 сходно израчунају из Табеле 1.2.63.. У. Шешум, *О броју Срба у јужној Старој Србији*, 140–170.

	Призрен	Тетово	6138	5381	5381
		Гостивар	5093	6016	6016
Битољ	Битољ	Кичево	7022	8577	8927
		<i>Прилеп</i> ⁸⁶¹	4584	7368	13216
		<i>Охрид</i> ⁸⁶²	1056	1480	1480
	<i>Битољ</i> ⁸⁶³	544	72	72	
	Дебар	Дебар	954	830	859
		Река	3148	3241	3568

Поређењем претходно анализираних извора црквене и српске провенијенције са подацима британског дипломате Шиплија, уочава се одређена подударност а постојеће разлике је лако објаснити управо процесом наглих и сталних промена у идентификацији, односно припадности домаћинстава појединим православним конфесијама. По том питању, уочљива је драматична разлика између области западно и северно од линије Охрид–Прилеп–Велес–Крива Паланка од оних јужно и источно од поменуте линије. Патријаршија је добијала на значају у првопоменутој области, док је егзархија преузимала примат у другој. Последично је дошло и до идентитетских промена, односно националне хомогенизације према црквено-организационом кључу. Питање објективног идентитетског осећања становништва у поменутим областима је предмет дискусија и озбиљних истраживања већ деценијама, али без коначног резултата. Са те тачке гледишта је једина могућа опција да се становници који признају Патријаршију као своју црквену организацију (Рум милет) поистовете са српским националним корпусом. Драстичне промене проузроковане политичким притисцима и де факто статистичким инжењерингом, стога није могуће сагледати као чисто демографске индикаторе. Заправо, поменуте промене у својој суштини утичу на деформисање резултата израчуна демографских показатеља, те је стога готово немогуће их и користити за такве. Нагли скок броја патријаршиста у, на пример, Прилепској кази, свакако није последица природног нити механичког прираштаја, већ прости преквалификације становништва према бирократским критеријумима. Узимајући у обзир екстремну наглост промена, тешко је применљива чак и веома прилагодљива дефиниција асимилационог процеса који се може сматрати делом демографских карактеристика одређене популације.

Сличног карактера су и подаци епархијалника из 1910. године који су користили многи историчари и додатно их кориговао Милош Јагодић. У овом случају су подаци груписани према црквеној административној подели и садрже податке о броју сеоских и варошких домаћинстава. Треба нагласити да су ови подаци доста дискутабилни, посебно за област Пећког, Колашинског и Прешевског протопрезвитерата. У случају прва два поменута, постоје озбиљне несугласице у бројевима и њиховим збировима, док је број кућа у Прешевском протопрезвитерату израчунат, али свакако преувеличан.⁸⁶⁴ Из наведених разлога смо поново израчунали број становника Прешевске казе користећи исправљени коефицијент и податке из 1912. године који су много поузданији.

⁸⁶¹ Види напомену за табелу.

⁸⁶² Види напомену за табелу.

⁸⁶³ Види напомену за табелу.

⁸⁶⁴ Подробније о начину на који су бројеви израчунати и кориговани види: М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 277–285; У. Шешум, *Етничка и популациона слика*, 160–161.

Табела 1.2.99. Број кућа и процена броја православних становника у појединим казама Косовског вилајета према епархијалнику из 1910. године и израчунима М. Јагодића (уз измене).⁸⁶⁵

Санџак	Протопрезвитерат / намесништво	Број православних кућа			Процењен број становника		
		варошких	сеоских	укупно	варошких	сеоских	укупно
Приштина	Приштина	569	1690	2259	2845	15379	18224
	Гњилане	407	2442	2849	2035	21490	23525
	Вучитрн	210	374	584	1050	3403	4453
	Митровица	180	573	753	900	5157	6057
	Ибарски Колашин	0	469	469	0	4878	4878
	Прешево ⁸⁶⁶	25	4553	4578	125	27318	27443
	Нови Пазар	160	1376	1536	800	12384	13184
	Укупно	1551	11477	13028	7755	90009	97764
Призрен	Призрен	982	1418	2400	4910	11202	16112
Пећ	Пећ	556	1277	1833	2780	11493	14273
	Беране	87	1778	1865	435	17780	18215
	Рожај	0	194	194	0	1940	1940
	Укупно	643	3249	3892	3215	31213	34428
Сјеница	Сјеница	105	714	819	525	6426	6951
	Нова Варош	185	738	923	925	6642	7567
	Бијело Поље	95	727	822	475	6543	7018
	Укупно	385	2179	2564	1925	19611	21536
Пљевља	Пљевља	288	1746	2034	1440	11174	12614
	Пријепоље	117	877	994	585	5613	6198
	Прибој	19	353	372	95	2260	2355
	Укупно	424	2976	3400	2120	19047	21167

За простор јужно од Шар планине је Милош Јагодић објавио и процену броја православних српских становника за оквирно време 1907–1910. године, према недатираном епархијалнику Скопске митрополије (оквирно из 1910.) и списковима Велешко-дебарске епархије (1907. и 1908. године).

Табела 1.2.100. Процена броја српског православног становништва у деловима Косовског и Битољског вилајета према црквеним изворима и израчунима М. Јагодића (1907–1910. година).⁸⁶⁷

Вилајет	Санџак	Каза	Процена броја православних становника
Косово	Скопље	Све (осим Велеса)	31417
		Велес	7927
	Призрен	Тетово и Гостивар	17183
Битољ	Битољ	Кичево	11836
	Дебар	Дебар	2798

⁸⁶⁵ Подаци за Пећку и Колашинску казу су несигурни. Подаци за Пршевску казу су из 1912. године према наводима У. Шешума. М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 281; У. Шешум, *Етничка и популациона слика*, 160–161.

⁸⁶⁶ Подаци о броју кућа у Пршевској кази су преузети од Уроша Шешума и односе се на 1912. годину. У овом случају је коришћен коефицијент множења 6 за сеоска домаћинства, сходно закључцима изнетим претходно у тексту.

⁸⁶⁷ Подаци за Скопски санџак и Тетовску казу су оквирно из 1910, за Кичевску казу из 1907. а Велешку и Дебарску из 1908. године. За израчун је коришћен коефицијент 5 за вароши и 6 за сеоска домаћинства (изузев за Тетово где је коришћен коефицијент 9). М. Јагодић, *Процена броја Срба*, 64–65.

Резултати из претходне табеле се не поклапају најбоље са подацима до којих је дошао Урош Шешум. У случају Тетовско-Гостиварске казе је главни разлог другачији коефицијент, иначе би бројеви били слични. У случају Дебарске и Кичевске казе постоје разлике које није једноставно за објаснити, осим да је по среди одређена грешка пописа или честа промена конфесије (што је био чест случај у то време).

За готово идентичан период, оквирно 1902–1906, објављен је и велики број статистичких података који се наводно односе на попис Османског царства из 1903. године. Анализом података и квалитетнијим сагледавањем извора, дошли смо до закључка да се у већини случајева подаци не односе на резултате пописа. Највероватније се ради о подацима из перманентних регистара становништва и посебних милетских дефтера (црквених пописника) који су послужили као темељ за попис који је, према најновијим сазнањима, на простору Косовског, Битољског и Солунског вилајета започео тек 1905. године.⁸⁶⁸ На располагању су две групе извора за период 1902–1903. године: српске и аустроугарске провенијенције. Изворе из обе групе смо упоредили и дошли до закључка да се у одређеним случајевима сасвим подударају или да су подаци веома приближни.

Аустроугарска дипломатска служба је, као што смо већ утврдили, редовно скупљала податке о становништву османских провинција на Балкану. Политички интереси су свакако налагали да таква активност буде што квалитетнија, посебно почетком 20. века у контексту решавања питања политичке будућности централног Балкана. Стога и не чуди што су за 1902–1903. годину, очигледно ретроактивно, прикупљени сви подаци везани за Косовски, Битољски и Солунски вилајет, као помоћно средство у поступку решавања политичке кризе и најављених реформи на том простору после Мирџетског споразума 1903. године. Национална структура становништва области је била од великог значаја због најављеног већег учешћа локалних немуслимана у разним нивоима власти и могућем административном преустројству према националном кључу.⁸⁶⁹ Из тог разлога, али и сходно обичају аустроугарске дипломатије из ранијег периода, не зачуђује што су предметом статистичких прегледа из периода 1902–1903. године управо етничке, односно националне групе, док је питање вероисповести ипак стављено у други план. Основне рубрике о структури становништва се односе на етничку припадност – Албанци, Словени (Бугари и Срби), Грци, Власи те „остали“ (Турци, Јевреји итд.) итд. Ове податке је објавила историчарка Теодора Толева, с тиме што су табеле за Косовски вилајет датиране са 1903. годином, али се на другом месту у Аустријском државном архиву експлицитно наводи да се односе на 1902. годину. Сматрамо да експлицитно навођење године не представља случајност, те смо податке тако и датирали. Неопходно је напоменути да се у случају Албанаца и Словена експлицитно наводи и број припадника према вероисповести, док се за остале етничке групе вероисповест не наводи. У случају Турака (Османа) или Јевреја то не представља толики проблем пошто је њихова верска припадност у суштини неупитна. Већи проблем представља број Рома (има муслимана и хришћана), те Грка и Влаха (да ли су пописани само према припадности Патријаршији или језику остаје нејасно). У случају Словена католичке вероисповести је коришћен термин Србо-Хрвата, очигледно алудирајући на помало нејасну етничку идентификацију јањинских католика. У табелама које следе смо их убројали у Србе, али треба узимати у обзир ову чињеницу приликом специфичних тумачења података. Из наведених разлога није могуће сасвим прецизно установити и структуру према вери, мада је оквирна грешка релативно мала.

⁸⁶⁸ Види још детаљније у поглављу *Статистички извори*.

⁸⁶⁹ А. Растовић, *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908. године (=Велика Британија и Македонско питање)*, Београд 2011, 122–123.

Табела 1.2.101. Верско-етничка структура Косовског вилајета 1902. године (према грађи из Аустријског државног архива).⁸⁷⁰

Санџак	Каза	Укупно становника						
		М.– муслимана; П.– патријаршиста; Е.– егзархиста; К.– католика						
		Албанаца		Словена				
		М.	К.	Срба			Бугара	
П.	М.			К.	Е.	М. (Помаци)		
Приштина	Приштина	58784	100	12765		1633		
	Гњилане	30695	415	18206		1378		
	Вучитрн	26550		5300				
	Митровица	11321	50	10785	500			
	Прешево	15158		25944				
	Нови Пазар	3000		14701	16764			
	Укупно	145508	565	87701	17264	3011	0	0
Призрен	Призрен	71118	1340	13628				
	Љума	17700						
	Тетово (са Гост.)	37602		8922			17232	1932
	Укупно	126420	1340	22550	0	0	17232	1932
Пећ	Пећ	59390	3100	7500	1500			
	Ђаковица	54000	8595	300				
	Трговиште (Рожаје)	8800		1760				
	Беране	2000		6400				
	Гусиње	6500		500	500			
	Укупно	130690	11695	16460	2000	0	0	0
Сјеница	Сјеница	3000		7925	10803			
	Бијело Поље			5969	12000			
	Колашин			2270	4067			
	Нова Варош			7226	1740			
	Укупно	3000	0	23390	28610	0	0	0
Пљевља	Пљевља			14600	15908			
	Пријепоље			9772	6811			
	Укупно	0	0	24372	22719	0	0	0
Скопље	Скопље	21387	360	4406			25921	5600
	Штип						19472	
	Кратово			954			17391	
	Радовиште						7622	
	Куманово	5595		8358			23710	
	Крива Паланка			108			22141	
	Кочани			690			16524	
	Османлије (Малеш)			288			16536	9234

⁸⁷⁰ Рубрике су нешто другачије структурисане код Толеве и у документима из архива. Ми смо их груписали тако да буду што практичнији за коришћење и поређење. Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 546–548; ÖStA, HHStA, SB, NL Szárágy, Karton 3, Faszikel 9, Folio 106.

	Орханије (Качаник)	7800		400				
	Велес	1500		4130			29394	5242
	Укупно	36282	360	19334	0	0	178711	20076
Укупно вилајет		441900	13960	193807	70593	3011	195943	22008

Наставак претходне табеле.

Санџак	Каза	Укупно становника							Укупно
		Грка	Влаха	Турака (Османа)	Емигранти (БиХ, Србија, Бугарска)	Черкеза	Рома	Јевреја	
Приштина	Приштина						3949		77231
	Гњилане						4000		54694
	Вучитрн						150		32000
	Митровица		60				84		22800
	Прешево			1650			600		43352
	Нови Пазар						150	170	34785
	Укупно	0	60	1650	0	0	8933	170	264862
Призрен	Призрен		650		4500		3000		94236
	Љума								17700
	Тетово (са Гост.)		30	16170			780		82668
	Укупно	0	680	16170	4500	0	3780	0	194604
Пећ	Пећ			1500	200		2000		75190
	Ђаковица				781		780		64456
	Трговиште (Рожаје)								10560
	Беране								8400
	Гусиње								7500
	Укупно	0	0	1500	981	0	2780	0	166106
Сјеница	Сјеница						200	20	21948
	Бијело Поље						60		18029
	Колашин						150		6487
	Нова Варош								8966
	Укупно	0	0	0	0	0	410	20	55430
Пљевља	Пљевља						141		30649
	Пријепоље								16583
	Укупно	0	0	0	0	0	141	0	47232
Скопље	Скопље	102	360	9949	1500		2404	800	72789
	Штип			25764			378	480	46094
	Кратово	6	102	3815			336		22604
	Радовиште			10464			390		18476
	Куманово		120	6765		210	1008	18	45784
	Крива Паланка			1929			336		24514
	Кочани		1680	11600			660		31154
	Османлије (Малеш)			425			485		26968

Орханије (Качаник)							52		8252
Велес	15	900	12512				664		54357
Укупно	123	3162	83223	1500	210	6713	1298	350992	
Укупно вилајет	123	3902	102543	6981	210	22757	1488	1079226	

Претходно наведене податке могуће је сагледати и кроз процентуелни удео у укупном становништву. У том случају се уочавају одређене занимљивости. Број старих имиграната, кавказских и кримских мухаџира, очигледно је драстично опао, пошто се Черкези готово више и не налазе на подручју Вилајета. Судаћи према статистици, могло би се рећи да се највећи део њих сасвим изгубио (преселио, изумро, асимиловао итд.). Сада се, међутим, у статистици и даље појављују нови имигранти, муслимани-мухаџири са подручја Босне и Херцеговине, Србије и делом из Бугарске који су се у Косовски вилајет почели насељавати после 1878. године. Њихов број у ово време више није велик, али је упадљива њихова територијална концентрисаност у казама Призрен и Ђаковица. Управо захваљујући њима је удео муслимана у поменутих областима и даље био изнад 80%. Значајно је и то што према анализираним подацима у Призренској кази више нема Срба муслимана које је Хорсецки наводио као битну заједницу. Уколико су ови подаци тачни, онда је оправдано за претпоставити да су они у међувремену поарбанашени. Аустроугарска статистика и у овом случају на северном и источном подручју данашње Северне Македоније препознаје углавном Бугаре–егзархисте. Број патријаршиста је скоро па занемарљив, што није у складу са подацима српске црквене провенијенције. Компликованост питања националне диференцијације између Срба и Бугара у овим областима, као и одређени политички интереси Аустроугарске, вероватно су узрок овој појави (као и у случају фон Сакса и других извора).

Табела 1.2.102. Верско-етничка структура Косовског вилајета 1902. године (према грађи из Аустријског државног архива) изражена у % удела.⁸⁷¹

Санац	Каза	Укупно становника						
		М.– муслимана; П.– патријаршиста; Е.– егзархиста; К.– католика						
		Албанаца		Словена				
		М.	К.	П.	Срба		Бугара	
М.	К.				Е.	М. (Помаци)		
Приштина	Приштина	76.11	0.13	16.53	0.00	2.11	0.00	0.00
	Гњилане	56.12	0.76	33.29	0.00	2.52	0.00	0.00
	Вучитрн	82.97	0.00	16.56	0.00	0.00	0.00	0.00
	Митровица	49.65	0.22	47.30	2.19	0.00	0.00	0.00
	Прешево	34.96	0.00	59.84	0.00	0.00	0.00	0.00
	Нови Пазар	8.62	0.00	42.26	48.19	0.00	0.00	0.00
	Укупно	54.94	0.21	33.11	6.52	1.14	0.00	0.00
Призрен	Призрен	75.47	1.42	14.46	0.00	0.00	0.00	0.00
	Љума	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Тетово (са Гост.)	45.49	0.00	10.79	0.00	0.00	20.84	2.34
	Укупно	64.96	0.69	11.59	0.00	0.00	8.85	0.99
Пећ	Пећ	78.99	4.12	9.97	1.99	0.00	0.00	0.00
	Ђаковица	83.78	13.33	0.47	0.00	0.00	0.00	0.00

⁸⁷¹ Извори; Табела 1.2.101.

	Трговиште (Рожаје)	83.33	0.00	16.67	0.00	0.00	0.00	0.00
	Беране	23.81	0.00	76.19	0.00	0.00	0.00	0.00
	Гусиње	86.67	0.00	6.67	6.67	0.00	0.00	0.00
	Укупно	78.68	7.04	9.91	1.20	0.00	0.00	0.00
Сјеница	Сјеница	13.67	0.00	36.11	49.22	0.00	0.00	0.00
	Бијело Поље	0.00	0.00	33.11	66.56	0.00	0.00	0.00
	Колашин	0.00	0.00	34.99	62.69	0.00	0.00	0.00
	Укупно	5.41	0.00	42.20	51.61	0.00	0.00	0.00
Пљевља	Пљевља	0.00	0.00	47.64	51.90	0.00	0.00	0.00
	Пријепоље	0.00	0.00	58.93	41.07	0.00	0.00	0.00
	Укупно	0.00	0.00	51.60	48.10	0.00	0.00	0.00
Скопље	Скопље	29.38	0.49	6.05	0.00	0.00	35.61	7.69
	Штип	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	42.24	0.00
	Кратово	0.00	0.00	4.22	0.00	0.00	76.94	0.00
	Радовиште	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	41.25	0.00
	Куманово	12.22	0.00	18.26	0.00	0.00	51.79	0.00
	Крива Паланка	0.00	0.00	0.44	0.00	0.00	90.32	0.00
	Кочани	0.00	0.00	2.21	0.00	0.00	53.04	0.00
	Османлије (Малеш)	0.00	0.00	1.07	0.00	0.00	61.32	34.24
	Орханије (Качаник)	94.52	0.00	4.85	0.00	0.00	0.00	0.00
	Велес	2.76	0.00	7.60	0.00	0.00	54.08	9.64
Укупно	10.34	0.10	5.51	0.00	0.00	50.92	5.72	
Укупно вилајет	40.95	1.29	17.96	6.54	0.28	18.16	2.04	

Наставак претходне табеле.

Санџак	Каза	Укупно становника							Укупно
		Грка	Влаха	Турака (Османа)	Емигранти (БиХ, Србија, Бугарска)	Черкеза	Рома	Јевреја	
Приштина	Приштина	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	5.11	0.00	100.00
	Гњилане	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	7.31	0.00	100.00
	Вучитрн	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.47	0.00	100.00
	Митровица	0.00	0.26	0.00	0.00	0.00	0.37	0.00	100.00
	Прешево	0.00	0.00	3.81	0.00	0.00	1.38	0.00	100.00
	Нови Пазар	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.43	0.49	100.00
	Укупно	0.00	0.02	0.62	0.00	0.00	3.37	0.06	100.00
Призрен	Призрен	0.00	0.69	0.00	4.78	0.00	3.18	0.00	100.00
	Љума	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Тетово (са Гост.)	0.00	0.04	19.56	0.00	0.00	0.94	0.00	100.00
	Укупно	0.00	0.35	8.31	2.31	0.00	1.94	0.00	100.00
Пећ	Пећ	0.00	0.00	1.99	0.27	0.00	2.66	0.00	100.00
	Баковица	0.00	0.00	0.00	1.21	0.00	1.21	0.00	100.00

	Трговиште (Рожаје)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Беране	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Гусиње	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Укупно	0.00	0.00	0.90	0.59	0.00	1.67	0.00	100.00
Сјеница	Сјеница	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.91	0.09	100.00
	Бијело Поље	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.33	0.00	100.00
	Колашин	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	2.31	0.00	100.00
	Нова Варош	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Укупно	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.74	0.04	100.00
Пљевља	Пљевља	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.46	0.00	100.00
	Пријепоље	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Укупно	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.30	0.00	100.00
Скопље	Скопље	0.14	0.49	13.67	2.06	0.00	3.30	1.10	100.00
	Штип	0.00	0.00	55.89	0.00	0.00	0.82	1.04	100.00
	Кратово	0.03	0.45	16.88	0.00	0.00	1.49	0.00	100.00
	Радовиште	0.00	0.00	56.64	0.00	0.00	2.11	0.00	100.00
	Куманово	0.00	0.26	14.78	0.00	0.46	2.20	0.04	100.00
	Крива Паланка	0.00	0.00	7.87	0.00	0.00	1.37	0.00	100.00
	Кочани	0.00	5.39	37.23	0.00	0.00	2.12	0.00	100.00
	Османлије (Малеш)	0.00	0.00	1.58	0.00	0.00	1.80	0.00	100.00
	Орханије (Качаник)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.63	0.00	100.00
	Велес	0.03	1.66	23.02	0.00	0.00	1.22	0.00	100.00
Укупно	0.04	0.90	23.71	0.43	0.06	1.91	0.37	100.00	
Укупно вилајет	0.01	0.36	9.50	0.65	0.02	2.11	0.14	100.00	

Исти извор омогућује и сагледавање верско-етничке структуре Битољског вилајета у периоду пре пописа који је највероватније одржан 1905–1906. године. Због важности овог подручја за наше истраживање, представљамо комплетну табелу за цео Вилајет. За разлику од Косовског вилајета, етничка структура је сасвим нетранспарентна. Уз скоро сваку казу је наведена напомена о национално-политичкој гравитацији одређене групе патријаршиста или Влаха. Само се број егзархиста, односно „православних Бугара“ поистовећивао са бугарском националном заједницом у целини. Патријаршисти су се делили на „србофиле и гркофиле“ остављајући, међутим, и велики број верника Патријаршије без јасне етничке афилијације. Такво решење аустроугарске дипломатије-статистике, ма колико практично са стајалиштва објективнијег сагледавања стања на терену, чини прецизније одређивање националне структуре становништва у пракси немогућим. Број патријаршиста, али и Влаха за које није било могуће навести којој од неколико политичких „страна“ инклинирају, је био висок. Овај проблем ћемо настојати ближе разјаснити у посебној табели. Са друге стране, вероисповест појединих група је у овом случају јасније наведена. За Влахе се експлицитно наводи да су „грчко-православни“ (не патријаршисти) док су сви Роми заведени као муслимани. Под појмом грчко-православни се очигледно подразумевају православни верници који су лојални Патријаршији али и под контролом грчких свештеника.⁸⁷²

⁸⁷² Постоје одређене разлике у рубрикама које је објавила Теодора Толева и које се појављују у другом архивском документу у Аустријском државном архиву. Толева препознаје егзархисте (документ „православне Бугаре“), у документу је наведено да су сви Власи „грчко-православни“ итд. Појам „грчко-православни“ очигледно означава ону групу верника Патријаршије која је под контролом грчких свештеника, док се под појмом патријаршисти подразумевају они за које је потребно додатно образлагати у напоменама којој

Табела 1.2.103. Верско-етничка структура Битољског вилајета 1903. године (према грађи из Аустријског државног архива).⁸⁷³

Сањак	Каза	Укупно становника М.– муслимана; ГП.– грчко-православних; П.– патријаршиста						
		Албанаца		Словена			Грка	
		М.	ГП.	Православни Бугари (егзархисти) ⁸⁷⁴	П.	М.	ГП.	М. (Епирски мусл.)
Битољ	Битољ	32000	2200	47000	24000		100	
	Прилеп	12000		39000	7000	1800		
	Охрид	22000	300	27500	2500		20	
	Кичево	11500		16000	6500	6500		
	Флорина	6500	2600	17000	16000			
	Укупно	84000	5100	146500	56000	8300	120	0
Дебар	Г. Дебар	44000	400	9800	1300	3000		
	Река	10000	3600	9200	1500	3000		
	Д. Дебар	20000						
	Мат	25800						
	Укупно	99800	4000	19000	2800	6000	0	0
Елбасан	Елбасан	30000	6500					
	Грамш	11100						
	Пекин	14800						
	Укупно	55900	6500	0	0	0	0	0
Корча	Корча	40000	20800		6000			
	Колонија ⁸⁷⁵	13000	6100				100	
	Старово ⁸⁷⁶	22400	3000					
	Касторија	11000	3000	10400	20600	3000	9600	200
	Укупно	86400	32900	10400	26600	3000	9700	200
Серфице	Серфице ⁸⁷⁷	900					15500	800
	Населице ⁸⁷⁸	1800			2500		23500	5100
	Кожани			340			8700	2200
	Кајалар ⁸⁷⁹			1900	6400	2200	1350	
	Гребена	800					18000	4500
	Еласона	200					19000	1000
	Укупно	3700	0	2240	8900	2200	86050	13600

националној струју инклинирају. Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје, 557–558*; ÖStA, HHStA, SB, NL Szápáry, Karton 3, Faszikel 9, Folio 113.

⁸⁷³ Рубрике су нешто другачије структурисане и са другачијим називима код Толеве и у документима из архива. Ми смо их груписали тако да буду што практичнији за коришћење и поређење. Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје, 557–558*; ÖStA, HHStA, SB, NL Szápáry, Karton 3, Faszikel 9, Folio 113.

⁸⁷⁴ Појам „егзархисти“ користи Толева, нема га у документу из архива, али је јасно да се под „православним Бугарима“ заправо мисли на егзархисте.

⁸⁷⁵ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁸⁷⁶ Истарова, називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁸⁷⁷ Називан и Сервиа/Србица.

⁸⁷⁸ Називан и Наслић. Данашњи Неаполис у Грчкој.

⁸⁷⁹ По свему судећи ради се о данашњој Птолемаиди у Грчкој (у османско доба позната као Кајанлар/Џума Серфице/Џума Кајанлар).

Укупно вилајет	329800	48500	178140	116800	19500	95870	13800
----------------	--------	-------	--------	--------	-------	-------	-------

Наставак претходне табеле.

Санџак	Каза	Укупно становника М.– муслимана; ГП.– грчко-православних; Ј.– Јевреја					
		Влаха	Османа (Турака)	Черкеза	Рома	Јевреја	Укупно
		ГП.	М.	М.	М.	М.	
Битољ	Битољ	23000	12000	200	2500	5000	148000
	Прилеп	500	3500		800		64600
	Охрид	2500	80		500		77900
	Кичево	60			80		40640
	Флорина	4000	12000	300	2000	20	60420
	Укупно	30060	27580	500	5880	5020	369060
Дебар	Г. Дебар		2000		200		60700
	Река						27300
	Д. Дебар						20000
	Мат						26000 ⁸⁸⁰
	Укупно	0	2000	0	200	0	133800
Елбасан	Елбасан	1000			1200		38700
	Грамш						11100
	Пекин				800		15600
	Укупно	1000	0	0	2000	0	65400
Корча	Корча	3300	50		300	30	70480
	Колонија ⁸⁸¹	100			100		19400
	Старово ⁸⁸²	1000					26400
	Касторија	7000	5000		500	1000	71300
	Укупно	11400	5050	0	900	1030	187580
Серфице	Серфице ⁸⁸³	400	2500				20100
	Населице ⁸⁸⁴	1500	1500		350		36250
	Кожани	500	15600		200	20	27560
	Кајалар ⁸⁸⁵	1800	28000				41650
	Гребена	14000	700		200		38200
	Еласона	6000	2400			25	28625
	Укупно	24200	50700	0	750	45	192385
Укупно вилајет	66660	85330	500	9730	6095	948425	

Као и за Косовски вилајет, и у овом случају је практично сагледати структуру становништва кроз процентуелни удео појединих група.

⁸⁸⁰ У број је убројано још 200 католичких Албанаца.

⁸⁸¹ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁸⁸² Истарова, називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁸⁸³ Називан и Сервија/Србица.

⁸⁸⁴ Називан и Наслић. Данашњи Неаполис у Грчкој.

⁸⁸⁵ По свему судећи ради се о данашњој Птолемаиди у Грчкој (у османско доба позната као Кајанлар/Џума Серфице/Џума Кајанлар).

Табела 1.2.104. Верско-етничка структура Битољског вилајета 1903. године (према грађи из Аустријског државног архива) изражена у % удела.⁸⁸⁶

Сањак	Каза	Укупно становника М.– муслимана; ГП.– грчко-православних; П.– патријаршиста						
		Албанаца		Словена			Грка	
		М.	ГП.	Православни Бугари (егзархисти) ⁸⁸⁷	П.	М.	ГП.	М. (Епирски мусл.)
Битољ	Битољ	21.62	1.49	31.76	16.22	0.00	0.07	0.00
	Прилеп	18.58	0.00	60.37	10.84	2.79	0.00	0.00
	Охрид	39.71	0.54	49.64	4.51	0.00	0.04	0.00
	Кичево	28.30	0.00	39.37	15.99	15.99	0.00	0.00
	Флорина	10.76	4.30	28.14	26.48	0.00	0.00	0.00
	Укупно	22.76	1.38	39.70	15.17	2.25	0.03	0.00
Дебар	Г. Дебар	72.49	0.66	16.14	2.14	4.94	0.00	0.00
	Река	36.63	13.19	33.70	5.49	10.99	0.00	0.00
	Д. Дебар	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Мат	99.23	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно	74.48	2.99	14.18	2.09	4.48	0.00	0.00
Елбасан	Елбасан	77.52	16.80	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Грамш	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Пекин	94.87	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Укупно	85.47	9.94	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Корча	Корча	56.75	29.51	0.00	8.51	0.00	0.00	0.00
	Колонија ⁸⁸⁸	67.01	31.44	0.00	0.00	0.00	0.52	0.00
	Старово ⁸⁸⁹	84.85	11.36	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Касторија	15.43	4.21	14.59	28.89	4.21	13.46	0.28
	Укупно	46.06	17.54	5.54	14.18	1.60	5.17	0.11
Серфице	Серфице ⁸⁹⁰	4.48	0.00	0.00	0.00	0.00	77.11	3.98
	Населице ⁸⁹¹	4.97	0.00	0.00	6.90	0.00	64.83	14.07
	Кожани	0.00	0.00	1.23	0.00	0.00	31.57	7.98
	Кајалар ⁸⁹²	0.00	0.00	4.56	15.37	5.28	3.24	0.00
	Гребена	2.09	0.00	0.00	0.00	0.00	47.12	11.78
	Еласона	0.70	0.00	0.00	0.00	0.00	66.38	3.49
	Укупно	1.92	0.00	1.16	4.63	1.14	44.73	7.07
Укупно вилајет	34.77	5.11	18.78	9.94	2.06	10.11	1.46	

⁸⁸⁶ Табела 1.2.103.

⁸⁸⁷ Појам „егзархисти“ користи Толева, нема га у документу из архива, али је јасно да се под „православним Бугарима“ заправо мисли на егзархисте.

⁸⁸⁸ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁸⁸⁹ Истарова, називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁸⁹⁰ Називан и Сервија/Србица.

⁸⁹¹ Називан и Наслић. Данашњи Неаполис у Грчкој.

⁸⁹² По свему судећи ради се о данашњој Птолемаиди у Грчкој (у османско доба позната као Кајанлар/Џума Серфице/Џума Кајанлар).

Наставак претходне табеле.

Санџак	Каза	Укупно становника					
		М.– муслимана; ГП.– грчко-православних; Ј.– Јевреја					
		Влаха	Османа (Турака)	Черкеза	Рома	Јевреја	Укупно
ГП.	М.	М.	М.	М.			
Битољ	Битољ	15.54	8.11	0.14	1.69	3.38	100.00
	Прилеп	0.77	5.42	0.00	1.24	0.00	100.00
	Охрид	4.51	0.14	0.00	0.90	0.00	100.00
	Кичево	0.15	0.00	0.00	0.20	0.00	100.00
	Флорина	6.62	19.86	0.50	3.31	0.03	100.00
	Укупно	8.15	7.47	0.14	1.59	1.36	100.00
Дебар	Г. Дебар	0.00	3.29	0.00	0.33	0.00	100.00
	Река	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Д. Дебар	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Маг	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Укупно	0.00	1.49	0.00	0.15	0.00	100.00
Елбасан	Елбасан	2.58	0.00	0.00	3.10	0.00	100.00
	Грамш	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Пекин	0.00	0.00	0.00	5.13	0.00	100.00
	Укупно	1.53	0.00	0.00	3.06	0.00	100.00
Корча	Корча	4.68	0.07	0.00	0.43	0.04	100.00
	Колонија ⁸⁹³	0.52	0.00	0.00	0.52	0.00	100.00
	Старово ⁸⁹⁴	3.79	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Касторија	9.82	7.01	0.00	0.70	1.40	100.00
	Укупно	6.08	2.69	0.00	0.48	0.55	100.00
Серфице	Серфице ⁸⁹⁵	1.99	12.44	0.00	0.00	0.00	100.00
	Населице ⁸⁹⁶	4.14	4.14	0.00	0.97	0.00	100.00
	Кожани	1.81	56.60	0.00	0.73	0.07	100.00
	Кајалар ⁸⁹⁷	4.32	67.23	0.00	0.00	0.00	100.00
	Гребена	36.65	1.83	0.00	0.52	0.00	100.00
	Еласона	20.96	8.38	0.00	0.00	0.09	100.00
	Укупно	12.58	26.35	0.00	0.39	0.02	100.00
Укупно вилајет		7.03	9.00	0.05	1.03	0.64	100.00

Као што смо претходно навели, статистика патријаршиста и Влаха је додатно објашњена у напоменама. У њима је могуће сазнати оквирни број оних патријаршиста и Влаха који су нагињали српском или грчком националном корпусу. Истовремено, за један део житеља није било могуће установити њихову националну афилијацију, те су они заправо остали само „патријаршисти“ или „Власи“. У следећој табели смо подробније анализирали поменути структуру. Најинтересантнији је податак о патријаршистима Битољског санџака, који, пре свега у Битољској кази, нису сви инклинирали ка српској национално-политичкој

⁸⁹³ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁸⁹⁴ Истарова, називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁸⁹⁵ Називан и Сервија/Србица.

⁸⁹⁶ Називан и Наслић. Данашњи Неаполис у Грчкој.

⁸⁹⁷ По свему судећи ради се о данашњој Птолемаиди у Грчкој (у османско доба позната као Кајанлар/Дума Серфице/Дума Кајанлар).

страни. Пошто је број Грка и Бугара-егзархиста већ установљен, поставља се питање како онда аустроугарска дипломатија и статистика класификује преостале патријаршисте. Највероватније се ради о немогућности да се установи њихова приврженост некој од постојећих државно-националних агитационих структура. У неким случајевима је аустроугарска статистика такво становништво једноставно класификовала као Словене или Македо-словене, али у овом случају се пропушта детаљније објашњење. Слично вреди и у случају Влаха који нису гркофилни. Нагласићемо и чињеницу да се ови подаци доста добро слажу са наводима из епархијалника, пре свега за Прилепску и Охридску казу, док у случају Битољске казе аустроугарска статистика исказује вишеструко више „србофилних“ патријаршиста него што би епархијалници дали да се претпостави.

Табела 1.2.105. Структура патријаршиста и Влаха Битољског вилајета према њиховом национално-политичкој афилијацији 1903. године (према грађи из Аустријског државног архива).⁸⁹⁸

Санџак	Каза	Укупно становника							
		Патријаршиста				Влаха			
		укупно	србофилских		остали	укупно	гркофилних		остали
			укупно	Удео %			укупно	Удео у %	
Битољ	Битољ	24000	3000	12.50	21000	23000	18000	78.26	5000
	Прилеп	7000	4800	68.57	2200	500	100	20.00	400
	Охрид	2500	1500	60.00	1000	2500	1700	68.00	800
	Кичево	6500	6500	100.00	0	60		0.00	60
	Флорина	16000		0.00	16000	4000	2000	50.00	2000
	Укупно	56000	15800	28.21	40200	30060	21800	72.52	8260
Дебар	Г. Дебар	1300	1300	100.00	0				0
	Река	1500	1500	100.00	0				0
	Д. Дебар				0				0
	Маг				0				0
	Укупно	2800	2800	100.00	0	0	0	0	0
Елбасан	Елбасан				0	1000		0.00	1000
	Грамш				0				0
	Пекин				0				0
	Укупно	0	0	0.00	0	1000	0	0.00	1000
Корча	Корча	6000		0.00	6000	3300	2100	63.64	1200
	Колонија ⁸⁹⁹				0	100	100	100.00	0
	Старово ⁹⁰⁰				0	1000	670	67.00	330
	Касторија	20600		0.00	20600	7000	4000	57.14	3000
	Укупно	26600	0	0.00	26600	11400	6870	60.26	4530
Серфице	Серфице ⁹⁰¹				0	400	400	100.00	0
	Населице ⁹⁰²	2500		0.00	2500	1500	1300	86.67	200
	Кожани				0	500	500	100.00	0

⁸⁹⁸ Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје, 557–558*; ÖStA, HHStA, SB, NL Szápáry, Karton 3, Faszikel 9, Folio 113.

⁸⁹⁹ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁹⁰⁰ Истарова, називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁹⁰¹ Називан и Сервија/Србица.

⁹⁰² Називан и Наслић. Данашњи Неаполис у Грчкој.

Кајалар ⁹⁰³	6400		0.00	6400	1800	1300	72.22	500
Гребена				0	14000	7000	50.00	7000
Еласона				0	6000	4000	66.67	2000
Укупно	8900	0	0.00	8900	24200	14500	59.92	9700
Укупно вилајет	94300	18600	19.72	75700	66660	43170	64.76	23490

Из истог извора је могуће сазнати и податке за Скадарски вилајет. Од посебног значаја су информације о структури становништва у Скадарском санџаку. Аустроугарска статистика је ту идентификовала и значајан број Словена, православне и муслиманске вероисповести. Несумњиво је да се ту ради о Србима, од којих је већ највећи део био исламизован. Највише их је било у области Скадра, али процентуелно још више у кази Тузи, која је данас делом саставни део Црне Горе (преко 17% становништва су чинили Словени, највероватније Срби). Муслиманских Словена је било и у Драчком санџаку, највише у области Шијака, насељеном мухаџирима из Босне и Херцеговине. Исељеници из бивше османске провинције су, сходно статистици, били углавном словенског порекла и сачували су свој језик и идентитет и неколико деценија након пресељења.⁹⁰⁴

Табела 1.2.106. Верско-етничка структура Скадарског вилајета 1903. године (према грађи из Аустројског државног архива).⁹⁰⁵

Санџак	Каза	Укупно становника										
		М.– муслимана; К.– католика; П.– православних;										
		Албанаца				Словена		Грка	Влаха		Рома	Укупно
		М.	К.	П.		Патријаршисти	М.		Остали	Гркофилни		
Остали	Гркофилни											
Скадар	Скадар	33450	41622	20		1300	3000	20	300			79712
	Љеш	1500	10875									12375
	Тузи ⁹⁰⁶	1310	3920			510	600					6340
	Пука – Дукађин	5370	10902									16272
	Мирдита		16884									16884
	Укупно	41630	84203	20	0	1810	3600	20	300	0	0	131583
Драч	Драч	4110	653	779	300		990		60	200	730	7822
	Каваја	18040		1370	150		450		1190	150	800	22150
	Шијак	13740	510	520			2800		300			17870
	Тирана	33000	30				30		880			33940
	Кроја	13794	10526									24320
	Укупно	82684	11719	2669	450	0	4270	0	2430	350	1530	106102
Укупно вилајет	124314	95922	2689	450	1810	7870	20	2730	350	1530	237685	

⁹⁰³ По свему судећи ради се о данашњој Птолемаиди у Грчкој (у османско доба позната као Кајанлар/Џума Серфице/Џума Кајанлар).

⁹⁰⁴ S. Bandžović, *History in a "Broken Mirror": Demographic De-Ottomanization of the Balkans and Identity Changes of the Refugees, Both Muslim and European: Diasporic and Migrant Identities of Bosniaks*, ed. Dževada Šuško, Leiden – Boston 2019, 37.

⁹⁰⁵ У оригиналним табелама је број гркофилних Влаха наведен у примедби. Из практичних разлога смо те информације укомпоновали у саме рубрике. Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје, 555–556*; ÖStA, HHStA, SB, NL Szápáry, Karton 3, Faszikel 9, Folio 112.

⁹⁰⁶ Тузи у данашњој Црној Гори.

Као и у случају претходна два вилајета, и за Скадарски је могуће сагледати структуру становништва кроз процентуелни удео појединих група у укупној популацији.

Табела 1.2.107. Верско-етничка структура Скадарског вилајета 1903. године (према грађи из Аустријског државног архива) изражена у % удела.⁹⁰⁷

Санџак	Каза	Укупно становника										
		М.– муслимана; К.– католика; П.– православних;				Словена		Грка	Влаха		Рома	Укупно
		М.	К.	П.		Патријаршисти	М.		Остали	Гркофилни		
Остали	Гркофилни											
Скадар	Скадар	41.96	52.22	0.03	0.00	1.63	3.76	0.03	0.38	0.00	0.00	100.00
	Љеш	12.12	87.88	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Тузи	20.66	61.83	0.00	0.00	8.04	9.46	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Пука – Дукађин	33.00	67.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Мирдита	0.00	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Укупно	31.64	63.99	0.02	0.00	1.38	2.74	0.02	0.23	0.00	0.00	100.00
Драч	Драч	52.54	8.35	9.96	3.84	0.00	12.66	0.00	0.77	2.56	9.33	100.00
	Каваја	81.44	0.00	6.19	0.68	0.00	2.03	0.00	5.37	0.68	3.61	100.00
	Шијак	76.89	2.85	2.91	0.00	0.00	15.67	0.00	1.68	0.00	0.00	100.00
	Тирана	97.23	0.09	0.00	0.00	0.00	0.09	0.00	2.59	0.00	0.00	100.00
	Кроја	56.72	43.28	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Укупно	77.93	11.05	2.52	0.42	0.00	4.02	0.00	2.29	0.33	1.44	100.00
Укупно вилајет		52.30	40.36	1.13	0.19	0.76	3.31	0.01	1.15	0.15	0.64	100.00

Осим у поменути три вилајета од посебног значаја (Косовски, Битољски и Скадарски), аустроугарска дипломатија је сакупила податке и за друге области. За наше истраживање је од одређеног значаја само део Солунског вилајета. Према објављеној статистици, у неколико каза је било мањих српских заједница, недовољно великих да формирају стварно битне целине које би имале директан спој са главним српским етничким простором, али ћемо их ипак кратко споменути пошто чине део националног корпуса. У читавом Солунском вилајету је, према аустроугарској статистици било 3.100 Срба, односно нешто преко 0,5 % у укупној популацији. Највише их је живело у Солунској кази (највероватније у самом граду – трговачке породице), њих 1.000. Малих српских заједница је било и у казама Воден (400), Јаница (500), Ђевђелија (700), Струмица (200) и Дојран (300). Сви су били припадници Патријаршије. За преостале патријаршисте је статистика наводила да су гркофилни Бугари (њих 55.000 у Вилајету), очигледно тиме наводивши да се ради о Бугарима у етничком смислу порекла а наклоност је наведена као политичко-идентитетска реалност на терену (тачно значење и тумачење остаје нејасно).⁹⁰⁸ Бугарима су тако прозвани сви припадници Егзархије као и огромна већина патријаршиста. У овом случају нема патријаршиста који нису Срби или гркофилни Бугари, чиме се, на неки начин, истиче већа поузданост података о политичко-националној привржености становништва него у Битољском вилајету. Занимљиво је да од 1.000 патријаршиста у Тиквешкој кази ниједан није српског идентитета.⁹⁰⁹

⁹⁰⁷ Табела 1.2.106.

⁹⁰⁸ Гркофилни у смислу „наклоњени“ Грцима.

⁹⁰⁹ Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје*, 549–551; ÖStA, HHStA, SB, NL Szápáry, Karton 3, Faszikel 9, Folio 111.

Осим Аустроугарске, за наведени простор су се, природно, занимале и власти Краљевине Србије. Српска дипломатија је прикупила податке за простор Косовског вилајета наводно према попису из 1903. године. Подаци за Пећки санџак се према примедби српског дипломате нису односили на 1903, већ 1895. годину, те нису ни укључени у следећу табелу.⁹¹⁰ Подаци за Приштински санџак представљају само процену, и то израђену на темељу ближе неспецификоване аустријске статистике (исту је користио и Ђорђе Микић, а подаци се подударају и са претходно описаним извором из бечког архива). На темељу потпуне подударности са подацима за Приштински санџак (за које и у српским документима пише да су поправљени по аустријској статистици), редатирани смо резултате за поменути санџак на 1902. годину.⁹¹¹ Подаци за Приштински санџак стога свакако представљају само процену, односно највероватније ревизију података у званичним регистрима становништва. Сматрамо да је то случај и са свим осталим санџацима, што поткрепљује изузетна сличност података аустријске и српске провенијенције као и непостојање јасних доказа о спроведеном попису током 1903. године. Табеле која следе се углавном подударају са онима које је објавио Милош Јагодић.⁹¹² Број жена је веродостојан само у Скопском санџаку, док је у Сјеничком и Пљеваљском он дискутабилан за муслиманско становништво.

Табела 1.2.108. Број мушких становника према вероисповести у Косовском вилајету (без Пећког санџака) према статистици из српског архива за 1903. годину (Приштински санџак евидентно за 1902. годину).⁹¹³

Санџак	Каза	Мушких становника			
		Муслимана	Патријаршиста	Егзархиста	Укупно
Приштина (1902. г.)	Приштина				
	Гњилане				
	Вучитрн				
	Митровица				
	Прешево				
	Нови Пазар				
	Укупно	85700	45300		131000
Призрен	Призрен	38317	8469	0	46786
	Љума	11400	0	0	11400
	Тетово	24987	3485	7745	36217
	Гостивар	11722	3404	1351	16477
	Укупно	86426	15358	9096	110880
Сјеница	Сјеница	10662	4701		15363
	Бијело Поље	9742	2348		12090
	Колашин	4529	1649		6178
	Нова Варош	1135	3731		4866
	Укупно	26068	12429		38497
Пљевља	Пљевља	9970	6361		16331
	Пријепоље	5291	5536		10827

⁹¹⁰ Податке за Пећки санџак смо користили за 1895. годину, види раније у истом поглављу (Табела 1.2.76.).

⁹¹¹ Подаци за Приштински санџак су идентични у документу из Аустријског државног архива, Теодоре Толеве (која цитира други документ из Аустријског државног архива), у документу из Архива Србије (објавио М. Ф. Петровић) и код Ђорђа Микића, само што су подаци у грађи Аустријског државног архива датирани са 1902. годином а не 1903. као у случају осталих извора. Пошто и српски извор наводи да су подаци поправљени према аустријским сазнањима, сматрамо да је датирање исправно за 1902. годину. Упореди: Ђ. Микић, *Младотурски парламентарни избори*, 159; Табела 1.2.101; Табела 1.2.108.

⁹¹² М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 256–257.

⁹¹³ М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 220–223, 387–389; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 256–257.

	Укупно	15261	11897		27158
Скопље	Скопље	24537	4339	14298	43174
	Штип	14162	0	9399	23561
	Кратово	2043	753	9838	12634
	Радовиште	6044	0	4460	10504
	Куманово	8950	5560	11062	25572
	Крива Паланка	1194	199	11958	13351
	Кочани	6495	525	9140	16160
	Османлије (Малеш)	5703	314	8592	14609
	Орханије (Качаник)	4032	0	0	4032
	Велес	10935	2161	15009	28105
	Укупно	84095	13851	93756	191702

Пошто је број жена изразито дискутабилан, али је однос од 0,9 жена на једног мушкарца већ утврђена константа, процена укупног становништва је могућа за све санцаке, укључујући и Скопски где је број жена највероватније веродостојан. У случају Приштинског санцака на располагању је и службена османска процена по казама. У наредној табели смо приказали процену укупног броја становника истовремено наводећи и званични збир броја мушкараца и жена у областима за које сматрамо да су подаци веродостојни. Поређење две врсте збирова исказује само минималне разлике, те сматрамо да су оба резултата квалитетна и употребљива за анализе. Занимљиво је нешто веће одступање за Приштински санцак, за који смо упоредили званичну османску са нашом проценом. Могуће је да је одступање производ начина рачунања (османска статистика је процене радила и на темељу регистрованих рођења и смрти; најчешћи је случај да се број мушкараца множио са 2 како би се добила процена укупног становништва итд.) као и чињенице да српском статистиком нису обухваћени католици. Минимално одступање у Скопском санцаку је последица тога што званични подаци исказују још равномернију заступљеност мушкараца и жена у популацији (0,93–0,94 жена на 1 мушкарца) него што предвиђа коефицијент (0,9 жена на 1 мушкарца).

Табела 1.2.109. Процена броја становника према вероисповести у Косовском вилајету (без Пећког санцака) према статистици из српског архива за 1903. годину (Приштински санцак евидентно за 1902. годину).⁹¹⁴

Санцак	Каза	Укупно становника – процена				Службена процена
		Муслимана	Патријаршиста	Егзархиста	Укупно	Укупно
Приштина (1902. г.)	Приштина					77231
	Гњилане					54694
	Вучитрн					40952
	Митровица					32000
	Прешево					22800
	Нови Пазар					34785
	Укупно	162830	86070	0	248900	262462
Призрен	Призрен	72802	16091	0	88893	Званични збир мушкараца и жена
	Љума	21660	0	0	21660	
	Тетово	47475	6622	14716	68812	
	Гостивар	22272	6468	2567	31306	
	Укупно	164209	29180	17282	210672	

⁹¹⁴ За израчун је коришћен коефицијент за множење 1,9 (на једног мушкарца 0,9 жена) – види у потпоглављу *Полна структура становништва*. Табела 1.2.108; М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 387–389.

Сјеница	Сјеница	20258	8932	0	29190	29068
	Бијело Поље	18510	4461	0	22971	23084
	Колашин	8605	3133	0	11738	11282
	Нова Варош	2157	7089	0	9245	9064
	Укупно	49529	23615	0	73144	72498
Пљевља	Пљевља	18943	12086	0	31029	30227
	Пријеполје	10053	10518	0	20571	20566
	Укупно	28996	22604	0	51600	50793
Скопље	Скопље	46620	8244	27166	82031	84086
	Штип	26908	0	17858	44766	45054
	Кратово	3882	1431	18692	24005	23856
	Радовиште	11484	0	8474	19958	20258
	Куманово	17005	10564	21018	48587	50124
	Крива Паланка	2269	378	22720	25367	26365
	Кочани	12341	998	17366	30704	31418
	Османлије (Малеш)	10836	597	16325	27757	28324
	Орханије (Качаник)	7661	0	0	7661	8345
	Велес	20777	4106	28517	53400	53837
	Укупно	159781	26317	178136	364234	371667

Неопходно је сагледати ову структуру и кроз процентуелни удео у укупној популацији. Због недостајућих информација за католике и Јевреје, резултати су свакако у малој мери потцењени.

Табела 1.2.110. Процена процентуелног удела појединих вероисповести у укупној популацији Косовског вилаета (без Пећког санцака) према статистици из српског архива за 1903. годину (Приштински санцак евидентно за 1902. годину).⁹¹⁵

Санцак	Каза	Удео становника према вероисповести у %		
		Муслимана	Патријаршиста	Егзархиста
Приштина (1902. г.)	Приштина			
	Гњилане			
	Вучитрн			
	Митровица			
	Прешево			
	Нови Пазар			
	Укупно	65.42	34.58	0.00
Призрен	Призрен	81.90	18.10	0.00
	Љума	100.00	0.00	0.00
	Тетово	68.99	9.62	21.38
	Гостивар	71.14	20.66	8.20
	Укупно	77.95	13.85	8.20
Сјеница	Сјеница	69.40	30.60	0.00
	Бијело Поље	80.58	19.42	0.00
	Колашин	73.31	26.69	0.00
	Нова Варош	23.33	76.67	0.00
	Укупно	67.71	32.29	0.00
Пљевља	Пљевља	61.05	38.95	0.00

⁹¹⁵ Табела 1.2.109.

	Пријепоље	48.87	51.13	0.00
	Укупно	56.19	43.81	0.00
Скопље	Скопље	56.83	10.05	33.12
	Штип	60.11	0.00	39.89
	Кратово	16.17	5.96	77.87
	Радовиште	57.54	0.00	42.46
	Куманово	35.00	21.74	43.26
	Крива Паланка	8.94	1.49	89.57
	Кочани	40.19	3.25	56.56
	Османлије (Малеш)	39.04	2.15	58.81
	Орханије (Качаник)	100.00	0.00	0.00
	Велес	38.91	7.69	53.40
	Укупно	43.87	7.23	48.91

Када упоредимо ове податке са аустроугарским изворима, долазимо до неколико закључака. Укупни бројеви за већину санцака се не разликују драстично (за Приштину су идентични), и могуће их је објаснити различитом методологијом, пореклом података итд. Само у случају Призренског и Сјеничког санцака су бројеви аустроугарске статистике знатно нижи од наших процена. Проблем ствара сувише низак број за Тетовску казу (која је од 1902/1903. године раздвојена у Гостиварску и Тетовску), што није једноставно за објаснити. Чини се, такође, да су подаци за Колашинску казу непотпуни у аустроугарском извору. Посматрано са гледишта удела појединих група у укупном становништву, најцелисходније је фокусирати се на муслимане (Албанце, Бугаре, Србе, Османе, емигранте, Черкезе Роме), патријаршисте (Србе, Грке и Влахе) и егзархисте (Бугаре). Без обзира на недостатак података о католицима и Јеврејима, те могућим другачијим интерпретацијама припадности Бугара или Срба поједином милету, сматрамо да је поређење могуће. Према резултатима компарације, јасно се уочава да се удео појединих верских група скоро подудара у случају Скопског, Призренског и Приштинског санцака (за Приштински санцак је то и очекивано). У случају Сјеничког и Пљеваљског санцака, међутим, аустроугарска статистика наводи знатно виши удео православног становништва него процена на темељу извора из Архива Србије. За Пљеваљски санцак постоје и индиције да тзв. „попис“ из 1903. године, на темељу документа из Архива Србије, није тачан у погледу броја православних верника. Према том попису је у Пљеваљској кази било свега 6.361 мушких патријаршиста. Пет година касније, приликом састављања бирачког списка за изборе народних посланика за Скупштину у Цариграду, у истој кази је избројано чак 9.037 мушкараца патријаршиста. Број мушкараца муслимана се у истом периоду само незнатно увећао. Раст од скоро 50 % у свега пет година једноставно није могућ, изузев у случају неког драстичног имиграционог таласа који нам није познат. Сматрамо да је број патријаршиста 1902. године у поменутом документу из српског архива потцењен.

Осим претходно наведеног, број патријаршијских домова у епархијалницима Рашко-призренске митрополије и у поменутом бирачком списку из 1908. године се не подударају, односно постоје исувише велике разлике да би биле реалне. Проблем веродостојности података црквених власти са простора Пљеваљског санцака смо већ описали приликом анализе епархијалника.⁹¹⁶

Сходно расположивим изворима, чини се вероватним да случај потцењивања броја православних становника, или њиховог удела, делимично важи и за Сјенички санцак. У овом случају, међутим, главну разлику узрокује пре свега неподударност броја муслимана између

⁹¹⁶ Црквене власти су очигледно имале великих потешкоћа да прикупљају комплетне податке са поменутих простора. Упитан је и коефицијент од 6,4 особе по једној сеоској кући, пошто други извори упућују на нешто виши просек. Види раније у тексту и у поглављу *Породица и домаћинство*.

извора из српског и аустријског архива за 1902–1903. годину. Број муслимана у санцаку је сходно документу из српског архива готово дупло виши него према аустроугарској статистици. Овај феномен свакако захтева додатно објашњење. У историографији је већ установљено да је простор Пештера крајем 19. века представљао значајно миграционо подручје. Православно становништво се углавном исељавало у Србију, а муслиманско становништво (из Босне и Херцеговине, са подручја који су припали Црној Гори, али и из Метохије итд.) је делом и плански насељавано у ову област из политичко-безбедносних разлога.⁹¹⁷ Према званичним османским подацима, могуће је испратити тај тренд и на нивоу Сјеничке казе.

Табела 1.2.111. Развој верске структуре становништва Сјеничке казе према османским званичним подацима (из салнама, пописа мухацира 1880. и пописа 1881–1891/92.) у периоду 1878–1891/92. године.⁹¹⁸

Година	Мушких становника			
	Муслимана		Немуслимана (хришћана)	
	Укупно	Удео у %	Укупно	Удео у %
1878/79	4366	55.14	3552	44.86
1880	5964	63.14	3481	36.86
1881–1891/92 (попис)	7548	64.97	4070	35.03
1882/83	6486	62.12	3955	37.88
1884/85	5461	58.23	3917	41.77

Исто поређење је могуће и за познији период, на темељу османских али и аустроугарских или српских извора. У ту сврху смо искористили и извор за 1911. годину, како би боље указали на промене и поредили податке са српским извором из 1903.⁹¹⁹ Као што се веома јасно може видети, у посматраном периоду је у два наврата дошло до значајних промена. Прва велика структурална измена је уследила почетком 80-тих година и насељавања мухацира на овом простору (о чему смо већ писали везано за посебну табелу о мухацирима из 1880. године) када је удео муслимана у кази достигао скоро 2/3. Затим је уследио дужи период стабилне верске структуре становништва, уз минимално опадање удела муслимана, да би после 1903. године број и удео исповедаоца мухамеданске вере опет драстично порастао. Број немуслимана (око 99 % православних хришћана) је такође исказивао благи раст, али недовољан како би одржали удео у укупном становништву. Ако се узме у обзир забележено константно исељавање у Србију, то јасно указује на доста висок природни прираштај православног становништва на овом подручју. Природни прираштај муслиманског становништва није познат, али нагли пораст њиховог броја од 1903. године, није могуће објаснити процесом природне репродукције, већ је неминовно морало доћи до значајнијег имиграционог таласа из других области Османског царства, или се, као што је увек могуће у случају османске статистике, у питању нека намерна/ненамерна грешка статистике.

⁹¹⁷ Миграције су бележене као константа. Тачан број исељеника у Србију је тешко утврдити због специфичног начина вођења евиденције српских пограничних власти (бележен је само прелазак границе, не и конкретно усељење). Види опширније у С. Селимовић, *Неке карактеристике миграционих и демографских кретања на сјеничко-пештерској висоравни у току XIX, XX и до почетка XXI века (=Неке карактеристике)*, Гласник завичајног музеја 10 (2015), 151–169.

⁹¹⁸ За попис из 1881–1891/92. године није јасно установљено када је заправо спроведен на овом подручју. Салих Селимовић је, цитирајући Реџепа Шкријеља, погрешно претпоставио да се подаци из салнама (1878/79, 1882/83, 1884/85. године) односе на целокупно становништво. Из контекста је јасно да се бројеви односе на мушко становништво, што смо и исправили у табели. Табела 1.2.51; Табела 1.2.52; Табела 1.2.55; Табела 1.2.56; С. Селимовић, *Неке карактеристике*, 157–158.

⁹¹⁹ Искоришћено је дело Гастона Гравјеа о Новопазарском санцаку. Г. Гравје, *Новопазарски санцак 1*, Књижевни гласник, књига 29 – свеска 12 (1912), 918–931.

Табела 1.2.112. Развој верске структуре становништва Сјеничке казе према османским званичним подацима (из салнама), аустроугарским и српским изворима у периоду 1892–1911. године.⁹²⁰

Година	Укупно становника			
	Муслимана		Немуслимана (хришћана)	
	Укупно	Удео у %	Укупно	Удео у %
1892	13158	62.33	7952	37.67
1896–1898	12800	62.14	7800	37.86
1899	-	-	7554 ⁹²¹	-
1901/02	12859	61.92	7907	38.08
1902	14003	63.80	7945	36.20
1903 ⁹²²	20258	69.40	8932	30.60
1910			6951 ⁹²³	
1911	20181	66.61	10117	33.39

У претходној табели смо за поређење искористили и податке епархијалника, и то упркос томе што се они заправо односе на протопрезвитерате који се просторно нису сасвим поклапали са казама. Без обзира што тиме делимично нарушавамо хронолошки ред, на овом је месту прикладно направити поређење података епархијалника из 1910. и османске званичне статистике за 1911. годину за подручје Пљеваљског и Сјеничког санцака, пошто се исправно груписани протопрезвитерати готово савршено преклапају са санцама. Број православних патријаршиста је на овом подручју био готово истоветан са бројем немуслимана. И у овом случају је разлика у резултатима веома велика, посебно у Сјеничком санцаку.

Табела 1.2.113. Поређење података епархијалника за Рашко-призренску митрополију 1910. са званичном османском статистиком за 1911. годину – Сјенички и Пљеваљски санцак.⁹²⁴

Санцак	Број становника	
	Православних 1910. – процена (епархијалник)	Немуслимана 1911. (османска статистика)
Пљевља	21167	25181
Сјеница	21536	29715

Анализа података у неколико претходних табела јасно указује на чињеницу да су процене броја православних Срба према епархијалницима исказали најниже, и сходно контексту, очигледно нереално ниске цифре. Сматрамо да то потврђује нашу сумњу у исправност црквених података а можда и коришћеног коефицијента за множење.

Осим поређења извора из бечког и српског архива за поменута подручја, могуће је саставити и компаративну табелу за цео Косовски вилајет осим Пећког санцака. За разлику од Сјеничког и Пљеваљског санцака (који су претходно помније анализирани), у осталим

⁹²⁰ За године 1892. и 1911. су подаци званичне османске статистике прикупљени и објављени од стране Ипена и Гравјеа (Гравје цитира и Ипена). Т. Ирпен, *Novibazar und Kossovo (Das alte Rascien) (=Novibazar und Kossovo)*, Wien 1892, 10–11; Табела 1.2.85; Табела 1.2.86; Табела 1.2.91; С. Селимовић, *Неке карактеристике*, 159; Табела 1.2.101; Табела 1.2.102; Табела 1.2.109; Табела 1.2.99; Г. Гравје, *Новопазарски санцак 1*, 929.

⁹²¹ Процена за Протопрезвитерат сјенички према епархијалнику (уз коефицијент од 6,4 члана домаћинства по сеоској кући).

⁹²² Процена према документу из српског архива.

⁹²³ Процена Протопрезвитерат сјенички према епархијалнику (уз коефицијент од 6,4 члана домаћинства по сеоској кући).

⁹²⁴ Табела 1.2.99; Г. Гравје, *Новопазарски санцак 1*, 929.

областима вилајета оба документа исказују готово идентичан удео муслиманског и немуслиманског становништва, што говори у прилог квалитета оба извора.

Табела 1.2.114. Поређење удела муслимана (Албанаца, Османа, Бугара-Помака, Срба, Рома), патријаршиста и егзархиста у Косовском вилајету према подацима из докумената из аустријског и српског архива за 1903. годину (Приштински санџак 1902. година).⁹²⁵

Санџак	Каза	Удео у %					
		АДА.– Аустријски државни архив; АС.– Архив Србије					
		Муслимана		Патријаршиста		Егзархиста	
	АДА.	АС	АДА	АС	АДА	АС	
Приштина (1902. г.)	Приштина	81.23		16.53		0.00	
	Гњилане	63.43		33.29		0.00	
	Вучитрн	83.44		16.56		0.00	
	Митровица	52.21		47.57		0.00	
	Прешево	40.16		59.84		0.00	
	Нови Пазар	57.25		42.26		0.00	
	Укупно	65.45	65.42	33.13	34.58	0.00	0.00
Призрен	Призрен	83.43	81.90	15.15	18.10	0.00	0.00
	Љума	100.00	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Тетово	68.33	68.99	10.83	9.62	20.84	21.38
	Гостивар		71.14		20.66		8.20
	Укупно	78.52	77.95	11.94	13.85	8.85	8.20
Сјеница	Сјеница	63.80	69.40	36.11	30.60	0.00	0.00
	Бијело Поље	66.89	80.58	33.11	19.42	0.00	0.00
	Колашин	65.01	73.31	34.99	26.69	0.00	0.00
	Нова Варош	19.41	23.33	80.59	76.67	0.00	0.00
	Укупно	57.77	67.71	42.20	32.29	0.00	0.00
Пљевља	Пљевља	52.36	61.05	47.64	38.95	0.00	0.00
	Пријепоље	41.07	48.87	58.93	51.13	0.00	0.00
	Укупно	48.40	56.19	51.60	43.81	0.00	0.00
Скопље	Скопље	56.11	56.83	6.69	10.05	35.61	33.12
	Штип	56.71	60.11	0.00	0.00	42.24	39.89
	Кратово	18.36	16.17	4.70	5.96	76.94	77.87
	Радовиште	58.75	57.54	0.00	0.00	41.25	42.46
	Куманово	29.66	35.00	18.52	21.74	51.79	43.26
	Крива Паланка	9.24	8.94	0.44	1.49	90.32	89.57
	Кочани	39.35	40.19	7.61	3.25	53.04	56.56
	Османлије (Малеш)	37.61	39.04	1.07	2.15	61.32	58.81
	Орханије (Качаник)	95.15	100.00	4.85	0.00	0.00	0.00
	Велес	36.64	38.91	9.28	7.69	54.08	53.40
	Укупно	42.17	43.87	6.44	7.23	50.92	48.91

На статистике из српског и аустријског архива се хронолошки надовезују својеврсни „пописи“ Македоније из времена гувернера области Хилми Паше. Подаци који се односе на 1904. годину се често називају и „пописом Хилми Паше“, мада није познато да је уопште био спроведен некакав прави попис у то време. Највероватније се ради о још једном сумарном исказу и процени на темељу постојећих регистара становништва који је састављен због потреба нове администрације. Употребљивост података је изузетно упитна, зато ћемо

⁹²⁵ Табела 1.2.102; Табела 1.2.110.

навести само сумарне резултате.⁹²⁶ Знатно занимљивији је попис, односно статистика коју је саставио и објавио Инспекторат три вилајета (за Битољски, Солунски и Косовски вилајет) у јануару 1905. године. У овом случају је јавно обелодањено да се ради о најсвежијим, ажурираним подацима из одељења за праћење становништва (статистичких уреда) три вилајета, које је сакупио Инспекторат. Ове податке је, стога, могуће датирати у 1904. годину.⁹²⁷ Остаје неразјашњено да ли се у овом случају ради о списковима које су пописивачи користили као контролне податке на следећем општем попису започетом 1905. године.⁹²⁸

Табела 1.2.115. Поређење резултата „пописа“ Хусеин Хилми Паше и званичне статистике Инспектората за простор три вилајета (Битољски, Солунски и Косовски) 1904. године.⁹²⁹

Вероисповест/етникум	Укупан број становника у сва три вилајета 1904. године према	
	„попису“ Хилми Паше	званичној статистици Инспектората
Муслимани	1508507	1500507
Патријаршисти (Грци)	307000	627962
Егзархисти (Бугари)	796479	575734
Власи	99000	199717 ⁹³⁰
Срби	100717	
Јевреји и остали	99997	/ (оквирно 100000) ⁹³¹
Укупно	2911700	2903920 (3003920)

Табела 1.2.116. Етно-вероисповедна структура Битољског, Косовског и Солунског вилајета према званичној статистици Инспектората за три вилајета 1904. године.⁹³²

Вероисповест/етникум	Укупан број становника и удео у % у вилајету					
	Косовском		Битољском		Солунском	
	становника	%	становника	%	становника	%
Муслимана	752534	68.07	260418	33.81	485555	47.33
Патријаршиста (Грка)	13452	1.22	291283	37.82	323277	31.51
Егзархиста (Бугара)	170005	15.38	188412	24.46	217117	21.16
Влаха и Срба	169601	15.34	30116	3.91	-	0.00
Јевреја и осталих	-	-	-	-	-	-
Укупно	1105592	100	770229	100	1025949	100

Из претходне две табеле се може извести закључак да је разлика у укупном броју становника између оба „пописа“ у суштини минимална. Значајна је, међутим, разлика у броју Бугара (егзархиста) и Грка (патријаршиста), што је управо у то време представљало једно од кључних политичких питања од којих је зависила и судбина реформских делатности у вилајетима. Број Срба је дат заједно са Власима, али се чини поприлично ниским, пре свега у

⁹²⁶ Није познато како се дошло до резултата. У ово време је политички моменат свакако играо велику улогу и на пољу статистике, те је могућност злоупотреба, манипулација и фалсификовања увелико присутна. Поменути „попис“ Хилми Паше је послужио бугарској пропаганди на мировним преговорима у Паризу после Првог светског рата као аргумент за добијање што већих територијалних добитака. М. Şaşmaz, *Distortion of Population Data*, 305–313.

⁹²⁷ М. Şaşmaz, *Distortion of Population Data*, 311–312.

⁹²⁸ Види о томе у поглављима *Статистички извори и Идентификација и класификација становништва*.

⁹²⁹ J. S. Shaw – E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 208; М. Şaşmaz, *Distortion of Population Data*, 310, 312.

⁹³⁰ У овом „попису“ су Власи и Срби наведени заједно.

⁹³¹ Јевреји и остали (католици) нису посебно бројани, али су статистичари проценили њихов број на оквирно 100000. М. Şaşmaz, *Distortion of Population Data*, 312.

⁹³² М. Şaşmaz, *Distortion of Population Data*, 312.

Косовском вилајету, док је број Бугара очигледно превисок. Ове статистике се не чине најпоузданијим извором за квалитетне демографске анализе, али представљају још један добар пример на који начин политика утиче на тумачење и представљање статистичких резултата.

За разлику од статистичких података за 1904, историчари Кемал карпат и Стенфорд Шо су за 1906/07. годину објавили мало познате табеле из регистра становништва који се чува у Истанбулској универзитетској библиотеци. Регистар није датиран, али се по свему судећи односи на период 1906–1907. године, и највероватније се ради о сумарнику са пописа који је започет 1905.⁹³³ Структура, детаљност као и резултати, сугеришу да се подаци стварно односе на резултате недавно обављеног општег пописа, те ћемо их таквима и сматрати у овом раду. Пописне категорије не препознају Србе као посебну групу, већ само „Грке“ (очигледно патријаршисте). Недостају подаци за Пљеваљски санџак, а за многе верске групе је број женске популације нереално низак (лоше пописан) или није наведен уопште. Лако су уочљиве и потпуне нелогичности, попут податка да у читавом Косовском вилајету нема ниједног Рома или да у Призренској кази нема Јевреја. Укупан број мушког, као и процена целокупног становништва исказују веома ниске вредности. У Пећком санџаку је број становника толико низак, да се свакако ради о грубој грешци пописа, односно недовршеном процесу пописивања. Наше сумње додатно поткрепљују наводи Рене Пинона око статистике „Македоније“ које смо обрадили одмах у наставку табела пописа. Због тога се и у овом случају заправо ради о непотпуном попису, како са просторне, тако и са демографско-методолошке тачке гледишта. Претходно наведено се мора узимати у обзир приликом тумачења резултата и њиховог коришћења за друге анализе.

Табела 1.2.117. Резултати општег пописа 1905–1907. године за простор Косовског, Битољског и Скадарског вилајета према препису Кемала Карпата – мушко становништво.⁹³⁴

Вилајет	Санџак	Мушких становника				
		Муслимана	Грка (патријаршиста)	Бугара (егзархиста)	Влаха	Јермена
Косово	Скопље	59301	4636	75913		1
	Приштина	72462		37082		
	Пећ	20760		8523		
	Сјеница	28328		18691		
	Призрен	72086	4990	17135		
	Пљевља					
	Укупно					
Битољ	Битољ	47943	43905	88236	356	1
	Серфице	40031	62037	1769	941	2
	Дебар	32526		10555		
	Елбасан	30364		818		
	Корча	44081	43760	5814	1724	2
	Укупно	194945	149702	107192	3021	5
Скадар	Скадар	-				
	Драч	40508	3291			3
	Укупно	-	-	-	-	-

⁹³³ К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 35, 162–169; J. S. Shaw – E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 208, 268.

⁹³⁴ К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 162–169.

Наставак претходне табеле.

Вилајет	Санџак	Мушких становника						
		Грка-католика	Латина (католика)	Протестаната	Јевреја	Рома	Странаца	Укупно
Косово	Скопље		605	119	630			141205
	Приштина		1242		153			110939
	Пећ		419					29702
	Сјеница				83			47102
	Призрен	235						94446
	Пљевља							0
	Укупно							
Битољ	Битољ		1		2332	271	16	183061
	Серфице				17	423	22	105242
	Дебар							43081
	Елбасан							31182
	Корча			1	445	417		96244
	Укупно		1		2794	1111	38	458809
Скадар	Скадар							0
	Драч	1058	149				23	45032
	Укупно	-	-	-	-	-	-	-

Табела 1.2.118. Процена укупног становништва по верско-етничким групама према попису из 1905–1907. године у Косовском, Битољском и Скадарском вилајету.⁹³⁵

Вилајет	Санџак	Процена укупно становника				
		Муслимана	Грка (патријаршиста)	Бугара (егзархиста)	Влаха	Јермена
Косово	Скопље	112672	8808	144235	0	2
	Приштина	137678	0	70456	0	0
	Пећ	39444	0	16194	0	0
	Сјеница	53823	0	35513	0	0
	Призрен	136963	9481	32557	0	0
	Пљевља					
	Укупно					
Битољ	Битољ	91092	83420	167648	676	2
	Серфице	76059	117870	3361	1788	4
	Дебар	61799	0	20055	0	0
	Елбасан	57692	0	1554	0	0
	Корча	83754	83144	11047	3276	4
	Укупно	370396	284434	203665	5740	10
Скадар	Скадар					
	Драч	76965	6253	0	0	6

⁹³⁵ Број мушкараца је множен са 1,9 (0,9 жена на 1 мушкараца). Табела 1.2.117.

Укупно	-	-	-	-	-
--------	---	---	---	---	---

Наставак претходне табеле.

Вилајет	Санџак	Процена укупно становника						
		Грка-католика	Латина (католика)	Протестаната	Јевреја	Рома	Странаца	Укупно
Косово	Скопље	0	1150	226	1197	0	0	268290
	Приштина	0	2360	0	291	0	0	210784
	Пећ	0	796	0	0	0	0	56434
	Сјеница	0	0	0	158	0	0	89494
	Призрен	447	0	0	0	0	0	179447
	Пљевља							
	Укупно							
Битољ	Битољ	0	2	0	4431	515	30	347816
	Серфице	0	0	0	32	804	42	199960
	Дебар	0	0	0	0	0	0	81854
	Елбасан	0	0	0	0	0	0	59246
	Корча	0	0	2	846	792	0	182864
	Укупно	0	2	0	5309	2111	72	871737
Скадар	Скадар							
	Драч	2010	283	0	0	0	44	85561
	Укупно	-	-	-	-	-	-	-

Наводити укупан број становника Косовског или Скадарског вилајета је непотребно, пошто га је немогуће установити услед многобројних пропуста пописа. Као и у свим претходним случајевима, корисно је сагледати резултате пописа са гледишта удела појединих група у укупном становништву по санџацима.

Табела 1.2.119. Удео појединих верско-етничких група у укупном мушком становништву по санџацима Косовског, Битољског и Скадарског вилајета према резултатима општег пописа 1905–1907. године (подаци Кемала Карпата).⁹³⁶

Вилајет	Санџак	Удео мушких становника у %				
		Муслимана	Грка (патријаршиста)	Бугара (егзархиста)	Влаха	Јермена
Косово	Скопље	42.00	3.28	53.76	0.00	0.00
	Приштина	65.32	0.00	33.43	0.00	0.00
	Пећ	69.89	0.00	28.70	0.00	0.00
	Сјеница	60.14	0.00	39.68	0.00	0.00
	Призрен	76.33	5.28	18.14	0.00	0.00
	Пљевља					
	Укупно					
т	Битољ	26.19	23.98	48.20	0.19	0.00

⁹³⁶ Табела 1.2.117.

	Серфице	38.04	58.95	1.68	0.89	0.00
	Дебар	75.50	0.00	24.50	0.00	0.00
	Елбасан	97.38	0.00	2.62	0.00	0.00
	Корча	45.80	45.47	6.04	1.79	0.00
	Укупно	42.49	32.63	23.36	0.66	0.00
Скадар	Скадар					
	Драч	89.95	7.31	0.00	0.00	0.01
	Укупно	-	-	-	-	-

Наставак претходне табеле.

Вилајет	Санџак	Удео мушких становника у %						
		Грка-католика	Латина (католика)	Протестаната	Јевреја	Рома	Странаца	Укупно
Косово	Скопље	0.00	0.43	0.08	0.45	0.00	0.00	100.00
	Приштина	0.00	1.12	0.00	0.14	0.00	0.00	100.00
	Пећ	0.00	1.41	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Сјеница	0.00	0.00	0.00	0.18	0.00	0.00	100.00
	Призрен	0.25	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Пљевља							
	Укупно							
Витгољ	Битољ	0.00	0.00	0.00	1.27	0.15	0.01	100.00
	Серфице	0.00	0.00	0.00	0.02	0.40	0.02	100.00
	Дебар	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Елбасан	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00
	Корча	0.00	0.00	0.00	0.46	0.43	0.00	100.00
	Укупно	0.00	0.00	0.00	0.61	0.24	0.01	100.00
Скадар	Скадар							
	Драч	2.35	0.33	0.00	0.00	0.00	0.05	100.00
	Укупно	-	-	-	-	-	-	-

Резултати претходне табеле, генерално гледано, нису изненађујући. Без обзира на потешкоће са квалитетом пописа, коначни подаци о уделу појединих верских група исказују готово идентичну структуру као и статистике из аустријског или српског архива за период 1902–1903. године. У случају Сјеничког санџака удео муслимана од 60 % више одговара документу из аустријског архива него српског. Са друге стране, није могуће игнорисати велике разлике у апсолутним бројевима. За скоро све санџаке се укупан број становника доима доста нижим од очекиваног, изузев у случају Сјеничког санџака где је обрнути случај. Подаци за Пећки санџак исказују свакако нереално низак број становника, те је упитно колико је онда исказани удео појединих група веродостојан. Не треба заборавити и на занимљиву чињеницу да се у овом попису на простору Косовског вилајета углавном помињу Бугари-егзархисти, а не патријаршисти. Да ли се у овом случају ради о погрешном тумачењу прописа приликом пописивања (наредба да се игноришу конфесионални преласци после 1903. године), погрешном препису оригиналних докумената, накнадна намерна/ненамерна манипулација од стране статистичког бироа у политичке сврхе или неки други од многобројних разлога за нелогичности резултата, утврдиће, надамо се, истраживања у

будућности. Тренутно је изузетно тешко проценити поузданост појединих резултата са овог пописа, као и њихову употребљивост за детаљније демографске анализе. Задовољили смо се оквирном проценом удела појединих група у укупном становништву, као и потврдом за константу у односима међу половима.⁹³⁷

Директно на овај попис се надовезује, односно представља својеврсну верзију резултата истог, статистика становништва Македоније коју је објавио Рене Пинон на темељу саопштења самог Хилми Паше 1908. године. Подаци се односе на „последњи попис“ који је наредио Хилми Паша и који, како експлицитно стоји у напомени, није комплетиран. Аутор је проблем недовршености пописа решио додавањем података из „старих“ пописа за Вучитрнску и Љумску казу Приштинског санцака, као и за цео Пећки и Призренски санцак.⁹³⁸ Ова статистика је значајна по томе што указује на битно другачију структуру православних хришћана у Косовском вилајету него подаци Кемала Карпата. У овом случају је однос патријаршиста према егзархистима у истом вилајету отприлике пола-пола. Укупан број пописаних становника Косовског вилајета (775.715) се доста добро подудара са нашом проценом укупног становништва према попису 1905–1907. године (нешто преко 800.000). Пинон такође открива да у Пећком и Призренском санцаку пописивање није комплетирано, што додатно поткрепљује наше претходно изнесене сумње око пописа. Што се Битољског вилајета тиче, бројеви наше процене се доста добро слажу са Пиноновом статистиком, изузев муслимана којих према франсуском аутору има знатно више него у табелама Кемала Карпата.

Табела 1.2.120. Статистика Косовског вилајета са „последњег пописа“ (око 1907. године) према наводима Рене Пинона (према саопштењу Хилми Паше).⁹³⁹

Вилајет	Укупно становника					
	Патријаршиста	Егзархиста	Католика	Јевреја	Муслимана	Укупно
Косовски (некомплетан)	164476	184912	3300	2639	420388	775715
<i>Према „старим пописима“</i>						
Вучитрнска каза (Приштински с.)	3000				42771	45771
Љумска каза (Приштински с.)					52072	52072
Пећки санцак	20000				162000	182000
Призренски санцак	8103					8103
Укупно вилајет	380491		3300	2639	677231 (754631)⁹⁴⁰	1063661 (1063666)⁹⁴¹

Табела 1.2.121. Статистика Битољског вилајета са „последњег пописа“ (око 1907. године) према наводима Рене Пинона (према саопштењу Хилми Паше).⁹⁴²

Вилајет	Укупно становника					
	Патријаршиста	Егзархиста	Нејасно Егзархиста / Патријаршиста (већином Срба)	Јевреја	Муслимана	Укупно

⁹³⁷ Види у потпоглављу *Полна структура становништва*.

⁹³⁸ R. Pinon, *L'Europe et l'Empire Ottoman (=L'Europe et l'Empire Ottoman)*, Paris 1913, 143–144.

⁹³⁹ R. Pinon, *L'Europe et l'Empire Ottoman (=L'Europe et l'Empire Ottoman)*, Paris 1913, 143–144.

⁹⁴⁰ Пинон је сабрао укупно 754.631 муслимана, што се никако не уклапа са претходно наведеним бројевима.

⁹⁴¹ Пинон је сабрао 1.063.666 становника Вилајета што представља малу грешку у сабирању.

⁹⁴² R. Pinon, *L'Europe et l'Empire Ottoman (=L'Europe et l'Empire Ottoman)*, Paris 1913, 143–144.

	Грка	Румуна	Срба					
Битољски (некомплетан)	272586	11301	8461	178527	11722	7692	509307	999596
<i>Према „старим пописима“</i>	37173							37173
Укупно вилајет	309759	11301	8461	178527	11722	7692	509307	1036769

Постоји још једна статистика која се може директно повезати са пописом 1905–1907. године. Ради се о другој табели српског конзула у Скопљу, Живојина Балугџића, коју је послао за Београд насловљену са „статистика мушког становништва према последњем попису становништва“.⁹⁴³ Индикативно је да се у табели помињу странци, али их у Косовском вилајету уопште нема, као и код Кемала Карпата за попис 1905–1907. године. Према статистици Јевреја нема у Косовском вилајету, а број Рома није посебно издвојен. Занимљиво је да су подаци за Пећки санџак доста веродостојни. Бројеви се у случају Косовског вилајета не слажу са наводима Кемала Карпата, као ни са подацима Рене Пинона. Подаци за Битољски вилајет, међутим, веома се добро преклапају са бројевима Кемала Карпата. Стиче се утисак да су подаци ове статистике нека врста ажурираног списка са пописа 1905–1907. године, узимајући у обзир углавном нешто више вредности. Занимљивост је у овом случају и раздвајање Бугара и Срба у Битољском санџаку. Број Срба и егзархиста заједно чини скоро исту вредност као и број Бугара-егзархиста код Кемала Карпата, па се стиче утисак да се на неки, нама непознат начин, дошло до податка о етничким Србима који су припадници Егзархије (или се можда ради о конфесионалном преласку у међувремену). У овом тренутку је веома тешко проценити тачну вредност сва три наводна извора са пописа 1905–1907. године, али је њихова међусобна повезаност неспорна.

Табела 1.2.122. Мушко становништво Косовског вилајета „према последњем попису“ (оквирно 1907–1908. година) према статистици из српског архива.⁹⁴⁴

Санџак	Мушких становника – Косовски вилајет			
	Османлије	Православни	Шизматици (Егзархисти)	Укупно
Скопље	83993	13390 (са Србима)	93565	190948
Сјеница	26423	12479 (са Србима)		38902
Пљевља	15362	12105		27467
Приштина	115964	48821		164785
Призрен	87073	15728		102801
Пећ	51268	13293		64561
Укупно вилајет	380083	115816	93565	589464

Табела 1.2.123. Мушко становништво Битољског вилајета „према последњем попису“ (оквирно 1907–1908. година) према статистици из српског архива.⁹⁴⁵

Санџак	Мушких становника – Битољски вилајет												
	Д.– домицилни; С.– странци												
	Османлије		Православни		Шизматици (Егзархисти)		Власи		Јевреји		Срби		Укупно
	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	195502
Битољ	53635	1755	44909	581	83157	901	2838	32	3256		4435	3	111461

⁹⁴³ Статистика је објављена у М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 389.

⁹⁴⁴ М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 389.

⁹⁴⁵ М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 389.

Серфице	41124	1016	60573	627			8108	13					101696
Корча	44485	864	45784	1443	6945	2	2134	39					41044
Дебар	34636	6408											31316
Елбасан	30269	1047											195502
Укупно вилајет	204149	11090	151266	2651	90102	903	13080	84	3256		4435	3	481019

Османска статистичка служба је и након пописа 1905–1907. године наставила са праксом прикупљања података виталне статистике и састављања процена о актуелном стању становништва на темељу истих. Тако је, за време пред почетак Балканских ратова, на располагању неколико полу-званичних статистика за простор дела Косовског и Битољског вилајета у периоду 1910–1911. године. У овом случају се не ради о салнамама, већ о наводима Мехмеда Тевфика и Гастона Гравјеа, који се позивају на необјављене податке османске статистике.⁹⁴⁶ Најконфузнији је податак Гравјеа о становништву Призрена. Француски аутор експлицитно наводи да се подаци односе на град, износећи тврдњу да је према османској статистици у њему живело око 30.000 људи 1910. године. Ово би представљало изузетан раст популације у односу на 1896/97. годину када је исти имао око 20.000 становника.⁹⁴⁷ Према српском попису из 1913. године, истина, после ратних дејстава и могућих миграција, град је имао 21.244 становника.⁹⁴⁸ Према Гравјеу, Призрен је 1910. имао 23.800 муслиманских, 4350 српских, 950 католичких (латинских), 725 влашких и 460 ромских становника – све укупно 30.285.⁹⁴⁹ Ово су подаци који су идентични онима које наводи и Јован Цвијић за „Призрен“, уз допуну о броју „породица“ (4.497). Српски географ је по питању броја становника самог града констатовао да има доста несугласица међу изворима, а да управо поменути најновији и „доста поуздани“ подаци (из 1910. године) наговештавају да се број Албанаца драстично увећао „последњих деценија“.⁹⁵⁰ Нисмо сасвим убеђени у то да је број становника града за тако кратко време доживео експлозиван прираст, мада то не можемо ни сасвим да искључимо услед активне политике власти да се гранична подручја Царства стабилизују променом етничке и веросиповедне структуре у корист муслимана. Објављени бројеви се више уклапају у демографски већ познати оквир сеоског дела Призренске казе него на сам град, и сматрамо да се подаци највероватније односе управо на рурални простор казе али су грешком протумачени другачије. Треба узети у обзир да је управо 1910. године формирана и посебна каза Гора у Призренском санцаку, чиме је највероватније и знатно смањена просторна јурисдикција Призренске казе. Осим тога, управо је тада тек угашена побуна Албанаца, што прикупљање статистичких података чини веома отежаним. Посматрајући податке на такав начин, долазимо до закључка да је удео муслимана у сеоским срединама казе био оквирно 80 %, што приближно одговара и односу који је забележен деценију и по раније. Постоји, међутим, увек и могућност да се ради о посве мањкавим и неверодостојним подацима, те је нужно их користити са опрезом. Што се тиче Гравјеових података за Пљеваљски и Сјенички санцак, и део Приштинског и Пећког, сматрамо да су они веродостојни, као и Тевфикови за Битољски вилајет.

⁹⁴⁶ Гастон Гравје за простор Пљеваљског, Сјеничког и Новопазарског санцака наводи податке „саопштене лично од скопљанског валије“ за 1911, док се за Призренску казу (или град) позива на „турску статистику“. Г. Гравје, *Новопазарски санцак 1*, 929; Г. Гравје, *Стара Србија и Албанци*, 27.

⁹⁴⁷ Види Табелу 1.2.78.

⁹⁴⁸ Види у поглављу *Град и село*, и у М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 120.

⁹⁴⁹ Г. Гравје, *Стара Србија и Албанци*, 27.

⁹⁵⁰ Остаје нејасно шта се подразумева под појмом „породица“, пошто су подаци наводно из званичног описа Призрена, а османска статистика је углавном наводила број домаћинстава а не породица. Такође је занимљива употреба појма „Призрен“ која на ниједном месту не наводи експлицитније да ли се тиме мисли на град или ширу околину (казу). Ј. Цвијић, *Основе за географију*, 445, 520.

Табела 1.2.124. Структура становништва Пљеваљског, Сјеничког и дела Приштинског санцака Косовског вилајета према незваничним османским подацима (према Г. Гравјеу) 1911. године.⁹⁵¹

Санцак	Каза	Свих становника				Укупно
		Муслимана		Немуслимана		
		Укупно	Удео у %	Укупно	Удео у %	
Пљевља	Пљевља	17364	55.02	14196	44.98	31560
	Пријепоље	11404	50.94	10985	49.06	22389
	Укупно	28768	53.32	25181	46.68	53949
Сјеница	Сјеница	20181	66.61	10117	33.39	30298
	Нова Варош	4587	34.40	8749	65.60	13336
	Бијело Поље (Бихор)	19447	73.19	7125	26.81	26572
	Д. Колашин	10187	73.23	3724	26.77	13911
	Укупно	54402	64.67	29715	35.33	84117
Пећ	Беране	3716	20.89	14075	79.11	17791
	Трговиште (Рожаје)	14260	84.97	2523	15.03	16783
Приштина	Нови Пазар	25826	57.66	18967	42.34	44793

У случају Битољског вилајета, Тевфикове бројке исказују нешто више од милион становника, што се изузетно добро поклапа са претходно анализираним изворима из периода 1905–1908. године. Највероватније се у овом случају ради о ажурираним подацима са претходног пописа на темељу виталне статистике и регистара становништва.

Табела 1.2.125. Становништво Битољског вилајета према подацима Мехмеда Тевфика за 1910. годину.⁹⁵²

Санцак	Казе	Становника
Битољ	Битољ, Прилеп, Кичево, Охрид, Ресан, Флорина	374129
Корча	Корча, Касторија, Истарова, ⁹⁵³ Колонија ⁹⁵⁴	194791
Серфице	Серфице, Цума, Аласона, Гревна (Гребен), Кожани	213141
Дебар	Г. Дебар, Река, Мат, Д. Дебар	135807
Елбасан	Елбасан, Грамуш, Пекин	82708
Укупно вилајет		1000576

Као важну допуну османским подацима, презентујемо и статистику броја православних мушких бирача за простор Приштинског санцака (без Прешевске казе) за 1912. годину, коју је објавио Милош Јагодић.

Табела 1.2.126. Број мушкараца-бирача православне вере и процена укупног броја православних становника Приштинског санцака (без Прешевске казе) 1912. године.⁹⁵⁵

Каза	Православних становника	
	Мушкараца	Укупно – процена
Приштина	9406	17871
Гњилане	10721	20370

⁹⁵¹ Г. Гравје, *Новопазарски санцак 1*, 929.

⁹⁵² М. Тевфик, *Кратка историја битољског вилајета*, 241–243.

⁹⁵³ Називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

⁹⁵⁴ Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

⁹⁵⁵ Укупно православно становништво је добијено множењем броја мушкараца коефицијентом 1,9. М. Јагодић, *Српско-албански*, 274.

Вучитрн	2620	4978
Митровица	5117	9722
Нови Пазар	9977	18956
Укупно	37841	71898

Пошто је 1912. године почео Први балкански рат, током којег је простор Старе Србије ослобођен од стране српске и црногорске војске, османска статистика више није била у могућности да прикупља податке из ових области. Српске власти су у новим крајевима спровеле посебан попис становништва у пролеће 1913. године, чије резултате смо претходно презентовали.⁹⁵⁶

Неопходно је још спровести анализу за поједине области на темељу презентованих извора кроз дужи временски период. По том питању је насврсисходније спровести поређење на нивоу каза, пошто се границе ових управних области углавном нису мењале. Већ смо сличне прегледе презентовали за Сјеничку казу, и том приликом установили да и податке црквених извора треба узимати са великом резервом (бар у случају Сјеничке и Пљеваљске казе).⁹⁵⁷ У неким случајевима је могуће поређење и за читаве санцаке, уз напомену на који територијални оквир се подаци односе.

Посебно занимљиво је сагледати демографски развој у Прешевској кази, пошто се ради о простору уз саму границу са Србијом на који је плански насељавано муслиманско становништво. Каза је настала 1878. године као преостали део Врањске казе, која је већински припала Србији, тако да било какво поређење са временом пре Берлинског конгреса у потпуности отпада. У могућности смо да сагледамо демографска кретања за период 1880–1912. године према различитим изворима. У случају да се извори односе само на мушко становништво, или да је број женске популације сумњив, укупну популацију смо израчунали применом коефицијента 1,9 за множење (због тога долази до минималних неусклађености између збира појединих колона и података за укупно становништво).⁹⁵⁸

Од свих расположивих података, збуњује веома низак број становника према посебној статистици из 1880. године (посебан попис мухацира), што је највероватније последица лоше спроведеног пописа у новоуспостављеној кази. Број муслимана је можда и увећан у наредном периоду насељавањем додатних контингената мухацира, али огроман пораст броја немуслимана већ у 1881. години је немогуће објаснити само миграцијама. Неопходно је осврнути се и на готово невероватну случајност потпуног подударња бројева за патријаршисте према нашој процени сходно епархијалнику из 1901/02. и извору из аустријског архива 1902. године. Претходно поменути случај, као и чињеница да се подаци из епархијалника за 1899. годину коришћењем модификованог коефицијента знатно боље слажу у контекст исказаних кретања, потврђују оправданост наше корекције за простор Прешевске казе. Анализа је показала да је главна одлика демографског развоја у овој кази веома слаб општи прираштај, односно стагнација. Од пописа 1881. па све до 1902. године укупан број становника је увећан за мање од 2.000 (мање од 5 %), што је заправо унутар оквира грешке која се мора узимати у обзир код османске статистике. Исто вреди и за развој популације патријаршиста (православних Срва). Према нашим резултатима њихов број је остао на више-мање истом нивоу у читавом периоду, тако да се није мењао ни удео у укупном становништву који је био константно око 60 %. Ови резултати сугеришу да је природни прираштај у кази током читавог периода био веома низак. На жалост, миграциона кретања није могуће пратити на темељу извора, али узимајући у обзир да се однос између

⁹⁵⁶ Види у делу *Србија* истог поглавља.

⁹⁵⁷ Црквени извори (епархијалници) и процена становништва исказали су убедљиво најниже вредности (нереалне). Види код Табела 1.2.111; Табела 1.2.112.

⁹⁵⁸ Множење са коефицијентом 1,9 аутоматски производи бројеве са децималним деловима, што има за последицу да се, без обзира на приспособљавање ексел програма, децимале узимају у обзир за збир колона. Због тога је исказани збир колона углавном за 1–2 виши од механичког збира истих.

муслимана и немуслимана у суштини није мењао, може се основано претпоставити да је и миграциони салдо био оквирно око нуле, и то за све верске заједнице. Пошто сви демографски показатељи у суштини исказују стагнацију, нема смисла их додатно анализирати путем посебних табела или графикана.

Табела 1.2.127. Демографски развој Прешевске казе у периоду 1880–1912. године (према анализираним изворима) – процена.⁹⁵⁹

Година	Становника						Укупно
	Муслимана	Удео у %	Немуслимана	Удео у %	Православних Срба – патријаршиста	Удео у %	
1880	13389	47.32	14907	52.68			28297
1881–1891/92 (попис)	15519	37.07	26349	62.93	26349	62.93	41868
1896/97							42248
1896–1898	15900	37.86	26100	62.14	26100	62.14	42000
1899					33903 (22602) ⁹⁶⁰		
1901/02					25944 ⁹⁶¹		
1902	17408	40.16	25944	59.84	25944	59.84	43352
1902							43436
1905					25578 ⁹⁶²		
1912					27443		

Потребно је истаћи да за овај простор аустроугарски извори омогућују и сагледавање развоја српске муслиманске популације. Према расположивим изворима, ова група становништва се јавља на овом простору тек после Берлинског конгреса и насељавања већег броја мухацира. Очигледно се у овом случају ради преваходно о насељеницима из Босне и Херцеговине и дела Новопазарског санцака. Популацији Срба муслимана у Косовском вилајету ћемо се детаљније посветити касније у истом поглављу.⁹⁶³

Исти принцип као у случају Прешевске или Сјеничке, могуће је применити и на друге казе. Изузетно је интересантан развој у Призренској кази, пошто поседујемо и податке из периода пре Берлинског конгреса.⁹⁶⁴ Податке са пописа из 1832/33. године нисмо уврстили у преглед пошто су доказано некомплетни. Анализа је показала да је и у овој области укупан прираштај био релативно слаб. Уочили смо неколико јасних феномена-процеса. Број муслимана је 50-тих година нагло растао, да би се затим усталио и током рата 1875–1878. године драстично пао. Након опоравка током 80-тих, уследио је опет стабилан раст током 90-тих година. Немуслиманско становништво је, са друге стране, доживело пад броја становника током 50-тих и затим стагнацију, практично све до краја посматраног периода. То се најбоље види у графичком приказу. На сличан начин је осцилирао и удео у укупном становништву, уз приметан тренд константног полагањег опадања удела немуслимана.

⁹⁵⁹ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. Табела 1.2.51; Табела 1.2.55; Табела 1.2.56; Табела 1.2.77; Табела 1.2.85; Табела 1.2.86; Табела 1.2.91; Табела 1.2.92; Табела 1.2.95; Табела 1.2.96; Табела 1.2.101; Табела 1.2.102; Табела 1.2.99.

⁹⁶⁰ Процена од 22.602 православна становника представља нашу интервенцију, односно корекцију примењеног коефицијента. Види Табела 1.2.91. и попутни текст.

⁹⁶¹ Израчунато према броју кућа (4299 x 6) + (30 x 5). Табела 1.2.95.

⁹⁶² Израчунато према броју кућа (4263 x 6). Табела 1.2.96.

⁹⁶³ Види Табела 1.2.129; Табела 1.2.136; Табела 1.2.140.

⁹⁶⁴ За период 1854/58–1877. године види Табелу 1.2.48.

Табела 1.2.128. Демографски развој Призренске казе у периоду 1854/58–1907. године (према анализираним изворима) – процена.⁹⁶⁵

Година	Становника						Укупно
	Муслимана (са Ромима)	Удео у %	Немуслимана	Удео у %	Православних – патријаршиста (Срба, Влаха и Рома)	Удео у %	
1854–1858	57238						
1862/63	68400	78.26	19000	21.74	15200	17.39	87400
1872	67693	81.11	15770	18.89			83463
1872–1874	67693	82.49	14368	17.51	12810	15.61	82061
1875/76	67640	81.09	15770	18.91			83410
1876/77	61739	81.33	14170	18.67			75909
1877	52800–62800	74.26–76.96	18300–18800	25.74–23.04	16600–17100	23.35–20.96	71100–81600
1881–1891/92 (попис)	67435	81.49	15314	18.51	13490	16.30	82749
1880–1882					13167 ⁹⁶⁶		
1896/97	69608	82.62	14641	17.38	13579	16.12	84250
1896–1898	74000	77.65	21300	22.35	16200	17.00	95300
1899					14777 ⁹⁶⁷		
1902	78618	83.43	15618	16.57	14278	15.15	94236
1903	72802	81.90	16091	18.10	16091	18.10	88893
1910					16112 ⁹⁶⁸		

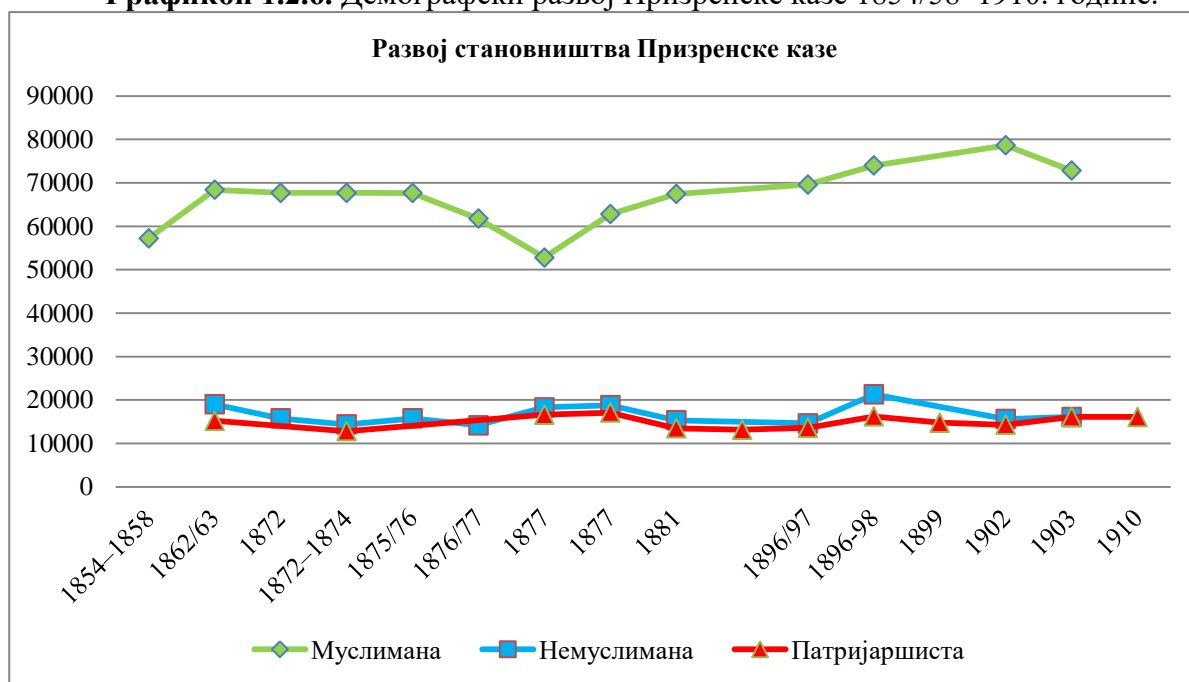
⁹⁶⁵ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У случају да је познат број Рома према вероисповести, он је расподељен сходно извору. У случају да се Роми наводе само као одвојена етничка група, без прецизнијих навода о вероисповести, сврстани су у муслимане. Табела 1.2.9; Табела 1.2.12; Табела 1.2.21; Табела 1.2.22; Табела 1.2.25; Табела 1.2.31; Табела 1.2.32; Табела 1.2.39; Табела 1.2.55; Табела 1.2.56; Табела 1.2.61; Табела 1.2.64; Табела 1.2.78; 1.2.85; Табела 1.2.91; Табела 1.2.99; Табела 1.2.101; Табела 1.2.109; Табела 1.2.110.

⁹⁶⁶ Израчунато по броју кућа (810 x 5) + (1154 x 7.9), како их је навео Иван Јасребов – Табела 1.2.61. Коришћен је коефицијент 5 за урбана и 7,9 за сеоска домаћинства (према М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 270).

⁹⁶⁷ Односи се на протопрезвитерат Призрен.

⁹⁶⁸ Односи се на протопрезвитерат Призрен.

Графикон 1.2.6. Демографски развој Призренске казе 1854/58–1910. године.⁹⁶⁹

У случају Призренске казе од значаја су подаци аустроугарске дипломатије и војне службе, пошто, за разлику од других извора, наводе и број Срба муслиманске вероисповести. Шта се тачно подразумева под тим појмом (становници Горе, мухацири из Босне и Херцеговине или Србије, исламизовани Срби итд.) није разјашњено. Њихов број, при томе, уопште није био занемарљив. Од посебног је значаја чињеница да се ова група становништва јавља на простору казе и пре Берлинског конгреса и таласа досељавања мухацира, тако да је искључено да се ради само о муслиманима избеглицама. Због тога ћемо на овом месту презентовати и кратак преглед развоја ове популације. Анализа показује да је и пре Велике источне кризе и ратова 1875–1878. године, на подручју казе живела значајна популација Срба муслимана. Највероватније се у овом случају ради о житељима Горе као и исламизованим, касније и албанизованим Србима. Већ у току рата се њихов број драстично увећава, највероватније као последица насељавања мухацира. На жалост, посебна статистика насељених мухацира из 1880. године покрива само територију тадашњег косовског вилајета, те недостају подаци за Призренску казу. Драстично увећање броја Срба-муслимана, међутим, наговештава да је на овом простору насељен веома велики број избеглица, наполе из Босне и Херцеговине, Новопазарског санџака и другде. Удео у укупном становништву казе је достигао оквирно једну петину! Праву енигму представља нагло „нестајање“ истих на почетку 20. века. Ово је највероватније последица лоших података, али и унапредовалог процеса албанизације словенског становништва.

Табела 1.2.129. Развој српског муслиманског становништва Призренске казе 1872/74–1902. године (према анализираним аустроугарским изворима).⁹⁷⁰

Година	Број Срба муслимана	Удео у укупном становништву у %
1872–1874	8550	10.42
1877	15000	21.10
1896–1898	18000	18.89
1902	-	-

⁹⁶⁹ Табела 1.2.128.

⁹⁷⁰ Табела 1.2.27; Табела 1.2.39; Табела 1.2.85; Табела 1.2.101.

Упркос томе што смо то већ више пута напоменули, прикладно је да на овом месту подсетимо на наш закључак да је израчунавање стопа прираштаја (укупног), на темељу расположивих извора, у принципу немогуће, односно резултати таквих математичких операција би били крајње дискутабилни. Висок степен несигурности око прецизног датирања извора, нејасноће око тачног значења појединих категорија (за Роме, на пример, се често не зна како су подељени по верској линији), оквирност процена, велики број грешака у самим преписима извора као и крајње сумњив квалитет основног процеса сакупљања података на терену (пописивање, ревизије итд.), једноставно не омогућују да се такви параметри израчунају унутар прихватљивих оквира грешке. Заправо, на темељу расположивих извора би било могуће израчунати посве контрадикторне резултате, што не сматрамо за научни допринос. Из наведених разлога није могуће одредити ни оквирне стопе природног прираштаја у овим областима, те, стога, ни проценити један од најзанимљивијих демографских индекса – обим и стопу емиграције. Несумњиво да је процес исељавања хришћана, пре свега православних Срба у Србију, текао све време посматраног периода. Можемо претпоставити да је природни прираштај међу хришћанима током 19. века био редовна појава. Са те тачке гледишта је тренд релативне стагнације развоја апсолутног броја немуслимана, на пример у Призренској кази, јасан наговештај да је природним путем створени „вишак“ становника морао да пронађе свој дом у другим областима, односно да се исели (углавном у Србију). У потпоглављу *Србија* овог поглавља смо нагостили оквири укупне имиграције, али је скоро немогуће прецизније утврдити удео досељеника из појединих области. На конкретно питање, колико је људи српске националности или православне вере, напустило Призренску или неку другу казу у истраженом периоду, одговор тренутно није могуће дати, и биће потребно обавити додатна и другачија истраживања у будућности како би се та проблематика решила.

У могућности смо да сагледамо развој становништва и у осталим казама Косова и Метохије. У суседству са Призренском облашћу, смером на запад, постојала је Ђаковичка каза, са релативно значајном немуслиманском популацијом. Већину хришћана, међутим, чинили су Албанци-католици. Према изворима је популација православних била сачињена већински од Рома, а мањим делом од Срба. Временом се и тако мала, заједница православних становника смањила готово до безначајности, и на ниво који, објективно гледано, више није омогућавао природну репродукцију и демографски раст. Битно је напоменути да је православна популација на почетку 20. века већ била сасвим српска, што указује на брзо напредовање исламизације и албанизације пре свега међу хришћанским ромским становништвом. Број католика је нижи у османским изворима него у аустроугарским и мишљења смо да су власти у Бечу биле боље информисане о њиховом стварном стању због специјалних односа са Католичком црквом и протекторским карактером аустроугарског ангажмана око католичких заједница у овим крајевима.

Табела 1.2.130. Демографски развој Ђаковичке казе у периоду 1854/58–1902. године (према анализираним изворима) – процена.⁹⁷¹

Година	Становника						
	Муслимана (са Ромима)	Удео у %	Немуслимана укупно	Удео у %	Православних – патријаршиста (Срба, Влаха и Рома)	Удео у %	Укупно
1854–58	16163			0.00			16163
1872	23851	81.99	5238	18.01			29089
1872–1874	29735	78.42	8181	21.58	1949	5.14	37916
1875/76	23851	82.21	5162	17.79			29013
1877	27000	71.43	10800	28.57	1000	2.65	37800
1881 (попис)	18470	88.93	2299	11.07	496	2.39	20769
1880–1882					615 ⁹⁷²		
1895	32444	98.68	435 ⁹⁷³	1.32	435	1.32	32880
1896/97	18278	86.70	2804	13.30			21082
1902	55561	86.20	8895	13.80	300	0.47	64456

Једна од свакако најзанимљивијих области јесте Пећка каза. На овом простору је статистика једна од најдискутабилнијих. Пописи углавном нису били спровођени како треба, као ни ажурирање података. Стварни број становника према званичној статистици заправо није било могуће поуздано утврдити, те се прибегавало и оквирним проценама. Подаци османске статистике показују знатно ниже вредности од аустроугарских процена. На жалост, овакво стање ствари се одразило и на наш преглед демографског развоја. Скокови и падови исказани у наредном табеларном приказу једноставно нису били могући у реалном животу. Слаб квалитет података је главни узрок. Мишљења смо, да су извори који наводе највише бројеве за укупно становништво уједно и најтачнији (изузев Хорсецког).⁹⁷⁴ Узимајући то у обзир, постаје лако уочљива тенденција пада апсолутног броја као и удела немуслимана у кази, и то управо од 1880. године, односно после ратних дешавања и насељавања мухаџира (наведене године је удео мухаџира износио скоро 8 % у становништву). Пре тога, према чак три извора, удео немуслимана је износио изнад 40 %, да би се после рата смањио на веома растегљивих 20–35 %, дакле значајно мање. Какав год да је квалитет извора, они ипак јасно указују на драстичан пад броја немуслимана (тима и православних Срба) и опадање удела у укупном становништву. Овакав демографски развој је јасан доказ да се хришћанско становништво са овог простора исељавало у масовном обиму, те ни позитиван природни прираштај (уколико га је било – претпоставља се да је у 19. веку био константа и у овим областима) није био довољан да бар одржи ниво популације.

⁹⁷¹ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У случају да је познат број Рома према вероисповести, он је расподељен сходно извору. У случају да се Роми наводе само као одвојена етничка група, без прецизнијих навода о вероисповести, сврстани су у муслимане. Табела 1.2.9; Табела 1.2.21; Табела 1.2.27; Табела 1.2.31; Табела 1.2.39; Табела 1.2.55; Табела 1.2.76; Табела 1.2.78; Табела 1.2.101.

⁹⁷² Израчунато по броју кућа (60 x 5) + (35 x 9), како их је навео Иван Јасребов – Табела 1.2.61. Коришћен је коефицијент 5 за урбана и 9 за сеоска домаћинства (као просек северног дела Вилајета према М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 270).

⁹⁷³ Преузет је број православних, очигледно католици нису узети у обзир, те су подаци о уделу необјективни.

⁹⁷⁴ У случају података од Карла Хорсецког за период 1872–1874, чини се да је он ипак значајно потценио број немуслимана. Изузетно висок број муслимана (скоро дупло) у односу на друге изворе, није могуће објаснити. Могуће да је у питању нека грешка.

Табела 1.2.131. Демографски развој Пећке казе у периоду 1872–1902. године (према анализираним изворима) – процена.⁹⁷⁵

Година	Становника						Укупно
	Муслимана (са Ромима)	Удео у %	Немуслимана укупно	Удео у %	Православних – патријаршиста (Срба, Влаха и Рома)	Удео у %	
1872	18964	53.10	16747	46.90			35711
1872–1874	35792	82.13	7790	17.87	5985	13.73	43582
1875/76	18972	81.87	4201	18.13			23172
1876/77	20911	56.35	16201	43.65			37113
1877	21000	54.97	17200	45.03	15000	39.27	38200
1880	34031	77.13	10089	22.87			44120
1881 (попис)	15417	63.21	8972	36.79	8261	33.87	24388
1895	41515	77.96	11738	22.04	11738	22.04	53253
1896/97	15158	61.48	9498	38.52			24656
1896–1898	33200	72.17	12800	27.83	9300	20.22	46000
1902	64590	85.90	10600	14.10	7500	9.97	75190

Саставни део Призренског, касније Пећког санџака је била и каза Гусиње. Анализа извора за ову област показује, као и у претходном случају, нереалне осцилације, што је углавном производ лоше спроведених пописа. Константу, међутим, представља јасно изражен тренд смањења броја немуслимана, односно православних Срба. Уз истовремени раст броја муслимана, удео православних Срба је до почетка 20. века, по свему судећи, пао на испод 10 %, и на гранични ниво за могућност самосталног демографског опоравка. Процеси исламизације и емиграције су, свакако, одиграли кључну улогу, али је њихов прецизнији утицај немогуће одредити статистиком. Податке о броју мухаџира на овом простору, на жалост, нису на располагању.

Табела 1.2.132. Демографски развој Гусињске казе у периоду 1872–1902. године (према анализираним изворима) – процена.⁹⁷⁶

Година	Становника						Укупно
	Муслимана (са Ромима)	Удео у %	Немуслимана укупно	Удео у %	Православних – патријаршиста (Срба, Влаха и Рома)	Удео у %	
1872	4883	69.55	2138	30.45			7021
1872–1874	7478	77.57	2162	22.43	2162	22.43	9640
1875–76	4931	69.76	2138	30.24			7068
1876–77	4931	69.76	2138	30.24			7068
1877	5000	66.67	2500	33.33	2500	33.33	7500
1881 (попис)	4292	86.06	695	13.94	676	13.56	4988
1895	10146	85.05	1784	14.95	1784	14.95	11930
1896/97	8721	94.13	543	5.87			9264

⁹⁷⁵ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У случају да је познат број Рома према вероисповести, он је расподељен сходно извору. У случају да се Роми наводе само као одвојена етничка група, без прецизнијих навода о вероисповести, сврстани су у муслимане. Табела 1.2.21; Табела 1.2.27; Табела 1.2.31; Табела 1.2.32; Табела 1.2.39; Табела 1.2.51; Табела 1.2.55; Табела 1.2.76; Табела 1.2.78; Табела 1.2.85; Табела 1.2.101.

⁹⁷⁶ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У случају да је познат број Рома према вероисповести, он је расподељен сходно извору. У случају да се Роми наводе само као одвојена етничка група, без прецизнијих навода о вероисповести, сврстани су у муслимане. Табела 1.2.21; Табела 1.2.27; Табела 1.2.31; Табела 1.2.32; Табела 1.2.39; Табела 1.2.55; Табела 1.2.76; Табела 1.2.78; Табела 1.2.101.

1902	7000	93.33	500	6.67	500	6.67	7500
------	------	-------	-----	------	-----	------	------

На простору Косова, изразито динамичан развој је забележен у Приштинској кази. Број муслимана је у свега 30 година више него дуплиран, а број немуслимана, махом православних Срба, је такође значајно увећан, за можда неких 60 %. Поставља се оправдано питање да ли је то стварно било могуће, нарочито с обзиром да је раст веома драстичан управо у првим годинама након Велике источне кризе. Постоји могућност да се ради о последици административног преуређења, али би се то онда, такође, одразило и на податке из суседних каза (Вучитрн, Гњилане, Пећ, Призрен), што није случај. Одговор на ово значајно питање пружа посебан попис мухаџира из 1880. године (Табела 1.2.51), према којем је у кази тада било 9.852 мушких муслиманских избеглица (односно процењених 18.719 муслиманских избеглица оба пола). Мухаџири су тада, готово невероватно, представљали трећину укупног становништва казе. Подаци османске статистике су, дакле, према расположивим изворима, сасвим прецизни, бар што се муслимана тиче, и исказују реалне демографске промене. Збуњује податак о наглom порасту муслиманске и немуслиманске популације од пописа 1881. године. Мишљења смо да то највероватније указује на потцењене бројеве за хришћане у ранијим пописима, што би значило да је њихов удео раније био и већи од исказаних 30 %. Могуће је и да је један део православних становника из других каза потражио нови дом на овим просторима након ратних дејстава. На то упућује и исказани велики раст броја муслимана у кратком периоду 1880–1881. године, што је највероватније последица досељења нових мухаџира. Мишљења смо да је тада спроведена релокација око 8.000 мухаџира и других муслимана из Гњиланске казе у Приштину.⁹⁷⁷ Верска и етничка слика казе је свакако била трајно промењена у корист муслимана. Од вероватно једне трећине, хришћани су убрзо спали на између једне петине и четвртине становништва, што се сигурно осећало у свакодневном животу. Прецизније одређивање стопа прираштаја је и у овом случају бесмислено, пошто мањкавости извора узрокују превелике осцилације, те би резултати исказивали погрешне индексе.

Табела 1.2.133. Демографски развој Приштинске казе у периоду 1872–1902. године (према анализираним изворима) – процена.⁹⁷⁸

Година	Становника						Укупно
	Муслимана (са Ромима)	Удео у %	Немуслимана укупно	Удео у %	Православних – патријаршиста (Срба, Влаха и Рома)	Удео у %	
1872	25527	69.76	11068	30.24			36594
1872–1874	24745	71.88	9680	28.12	9680	28.12	34425
1875/76	25555	69.75	11081	30.25			36636
1876/77	28209	75.82	8998	24.18			37208
1877	26600	68.56	12200	31.44	12200	31.44	38800
1880	44660	79.11	11795	20.89			56455
1881 (попис)	53162	75.62	17136	24.38	15194	21.61	70298
1896–1898	52300	72.84	19500	27.16	16500	22.98	71800
1902	62733	81.23	14498	18.77	12765	16.53	77231
1912					17871 ⁹⁷⁹		

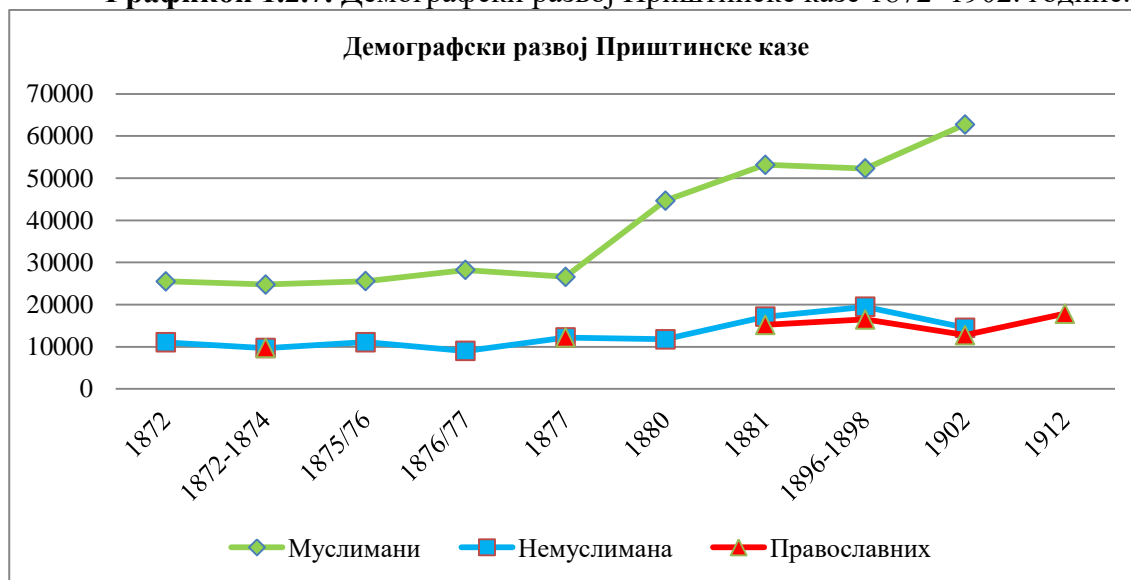
⁹⁷⁷ Види даље у тексту (Табела 1.2.135).

⁹⁷⁸ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У случају да је познат број Рома према вероисповести, он је расподељен сходно извору. У случају да се Роми наводе само као одвојена етничка група, без прецизнијих навода о вероисповести, сврстани су у муслимане. Табела 1.2.21; Табела 1.2.27; Табела 1.2.31; Табела 1.2.32; Табела 1.2.39; Табела 1.2.51; Табела 1.2.55; Табела 1.2.85; Табела 1.2.101; Табела 1.2.126.

⁹⁷⁹ Без казе Феризовић која је издвојена из Приштинске 1910. године.

Огроман утицај насељавања мухаџира у Приштинској кази на етничку и верску слику области, као и чињеница да су велику већину немуслимана чинили православни верници (Срби), још су видљивији уколико податке презентује у графичком облику. Нагли скокови броја муслимана после 1878. године, и почетком 20. века, заправо упућују на имиграционе процесе.

Графикон 1.2.7. Демографски развој Приштинске казе 1872–1902. године.⁹⁸⁰

Слично као и у случају Приштинске, за Вучитрнску казу подаци јасно указују на сличан демографски процес. Насељавање мухаџира у огромном броју након 1878. године, драстично је изменило верску и етничку структуру области. Муслиманске избеглице су 1880. године чинили 27,3 % укупног становништва, а сваки је трећи муслиман у кази био мухаџир.⁹⁸¹ Удео немуслимана, који су сви били патријаршисти – православни Срби, смањив се са преко једне четвртине пре рата на испод једне петине до краја века. Збуњује податак о нагом увећању броја муслимана почетком 20. века. Највероватније се ради о некој грешци извора (пренети наводи са пописа према Рене Пинону – Табела 1.2.120), али није искључен ни неки значајнији имиграциони талас као део османске популационе политике.

Табела 1.2.134. Демографски развој Вучитрнске казе у периоду 1854/1858–1912. године (према анализираним изворима) – процена.⁹⁸²

Година	Становника						Укупно
	Муслимана (са Ромима)	Удео у %	Немуслимана укупно	Удео у %	Православних – патријаршиста (Срба, Влаха и Рома)	Удео у %	
1854–1858	13593						13593
1872	12829	72.42	4885	27.58			17714
1872–1874	22118	73.79	7856	26.21	7856	26.21	29974
1875/76	12835	77.05	3823	22.95			16657
1876/77	13999	69.25	6215	30.75			20214

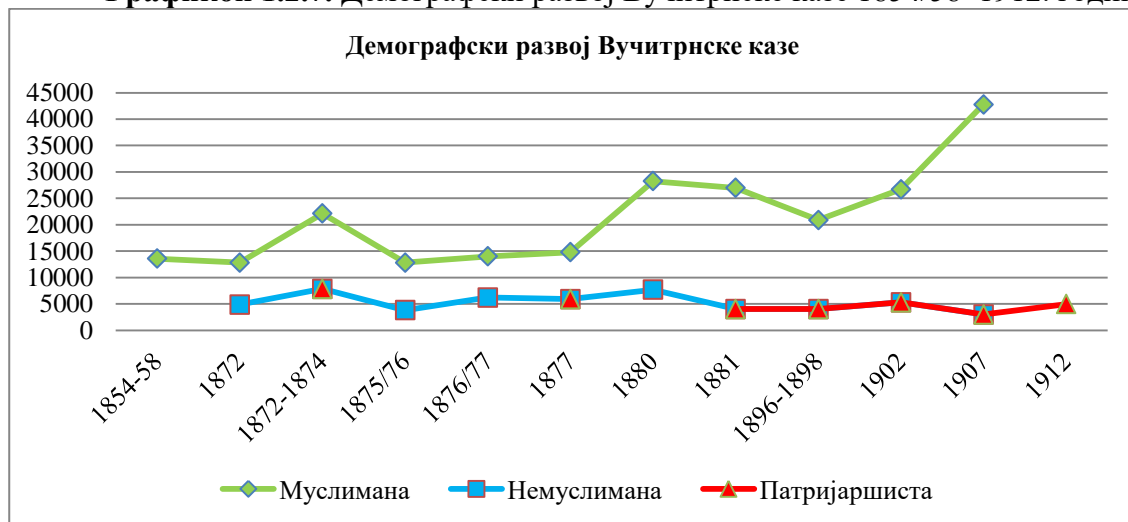
⁹⁸⁰ Табела 1.2.133.

⁹⁸¹ Види Табела 1.2.51.

⁹⁸² У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У случају да је познат број Рома према вероисповести, он је расподељен сходно извору. У случају да се Роми наводе само као одвојена етничка група, без прецизнијих навода о вероисповести, сврстани су у муслимане. Табела 1.2.9; Табела 1.2.21; Табела 1.2.27; Табела 1.2.31; Табела 1.2.32; Табела 1.2.39; Табела 1.2.51; Табела 1.2.55; Табела 1.2.85; Табела 1.2.101; Табела 1.2.120; Табела 1.2.126.

1877	14800	71.50	5900	28.50	5900	28.50	20700
1880	28253	78.56	7710	21.44			35963
1881 (попис)	26967	87.03	4020	12.97	4020	12.97	30987
1896-1898	20880	83.86	4020	16.14	4020	16.14	24900
1902	26700	83.44	5300	16.56	5300	16.56	32000
1907	42771	93.45	3000	6.55	3000	6.55	45771
1912					4978		

Графикон 1.2.7. Демографски развој Вучитрнске казе 1854/58–1912. године.⁹⁸³

Развој становништва у Гњиланској кази исказује неке неочекиване трендове. Податак из салнаме за 1875/76. годину о више од 40.000 муслимана у кази није једноставно за протумачити. Овај податак се у начелу веома добро слаже са пописом из 1880. године, када су чак 25,20 % становника чинили мухаџири. Да ли су, можда, на овај простор муслиманске избеглице насељене још током рата, што је статистика ревностно забележила? Занимљиво је и да извори бележе пад апсолутног броја муслимана већ на попису 1881–1891/92. године. Мишљења смо, да то највероватније указује на процес релокације мухаџира, односно пресељење једног броја избеглица у друге казе. Број од око 8.000 муслимана, колико је износио пад у наведеном периоду, одговара савршено расту популације муслимана у суседној Приштинској кази. Није искључена ни одређена административна реформа, којом је део муслиманског становништва из једне казе само форманом одлуком пресељен у Вучитрнску.

Табела 1.2.135. Демографски развој Гњиланске казе у периоду 1872–1912. године (према анализираним изворима) – процена.⁹⁸⁴

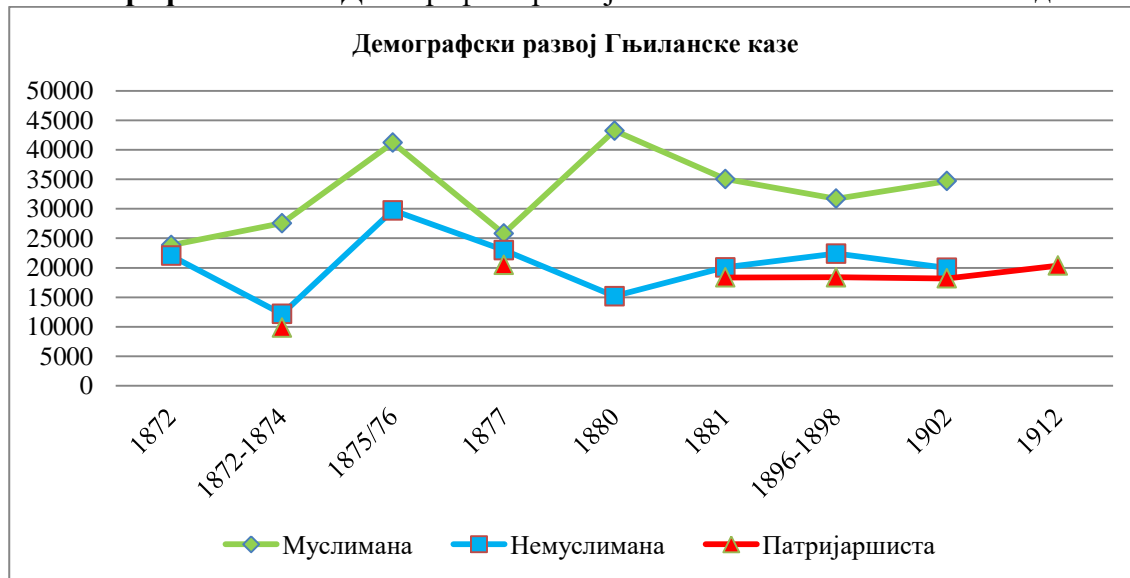
Година	Становника						Укупно
	Муслимана (са Ромима)	Удео у %	Немуслимана укупно	Удео у %	Православних – патријаршиста (Срба, Влаха и Рома)	Удео у %	
1872	23853	51.96	22053	48.04			45906
1872–1874	27550	69.35	12174	30.65	9850	24.80	39724

⁹⁸³ Табела 1.2.134.

⁹⁸⁴ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У случају да је познат број Рома према вероисповести, он је расподељен сходно извору. У случају да се Роми наводе само као одвојена етничка група, без прецизнијих навода о вероисповести, сврстани су у муслимане. Табела 1.2.21; Табела 1.2.27; Табела 1.2.31; Табела 1.2.39; Табела 1.2.51; Табела 1.2.55; Табела 1.2.61; Табела 1.2.85; Табела 1.2.101; Табела 1.2.126.

1875/76	41192	58.08	29735	41.92			70927
1877	25800	52.87	23000	47.13	20500	42.01	48800
1880	43225	73.98	15200	26.02			58425
1881 (попис)	35055	63.60	20064	36.40	18354	33.30	55119
1896–1898	31700	58.60	22400	41.40	18400	34.01	54100
1902	34695	63.43	19999	36.57	18206	33.29	54694
1912					20370		

Графикон 1.2.8. Демографски развој Гњиланске казе 1872–1912. године.⁹⁸⁵

Од значаја је и сагледавање кретања српске муслиманске популације на овим просторима. За разлику од Призренске казе, у којој су Срби муслимани идентификовани у великом броју и пре Велике источне кризе, у осталим метохијским и косовским казама се помињу само у посебном војном извештају за период 1896–1898. године. Подаци аустроугарског генералштаба, према нашем мишљењу, највероватније пружају одговор на питање којег су етничког порекла били мухацири насељени на ова подручја. Већ смо установили да је број Черкеза (као мухацира) на овим просторима после 1878. године у начелу био мали, с изузетком Приштинске казе.⁹⁸⁶ Бројеви Срба муслимана у Приштинској или Вучитрнској кази добро се слажу са подацима о броју насељених мухацира петнаестак година раније. Збуњује, међутим, њихово потпуно исчезавање почетком 20. века, када извори помињу пре свега Албанце као већинско муслиманско становништво. Или је у питању већа грешка аустроугарских војних стручњака или је процес албанизације код Срба исламске вероисповести био веома брз. Могуће је, такође, да су обе претходне претпоставке делимично тачне.

Табела 1.2.136. Развој српског муслиманског становништва Ђаковичке, Пећке, Приштинске, Вучитрнске и Гњиланске казе 1872/74–1902. године (према анализираним аустроугарским изворима).⁹⁸⁷

Година	Број Срба муслимана у кази [удео у укупном становништву у %]									
	Ђаковица	%	Пећ	%	Приштина	%	Вучитрн	%	Гњилане	%
1872–1874	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

⁹⁸⁵ Табела 1.2.135.

⁹⁸⁶ У приштинској кази је могло бити око 2.000–2.500 Черкеза уочи посебног пописа мухацира 1880. Године. У осталим казама се њихов број мерио са неколико стотина. Види Табела 1.2.54.

⁹⁸⁷ Табела 1.2.27; Табела 1.2.39; Табела 1.2.85; Табела 1.2.101.

1877	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1896–1898	1300 (1/3) ⁹⁸⁸	4.10	5000	10.87	17000	23.68	6900	27.71	9000	16.64
1902	0	0	1500	1.99	0	0	0	0	0	0

Што се тиче каза Љума и Тетово, као сталне територије Косовског вилајета, ситуација је нешто другачија и захтева специфичан приступ. Каза Љума је према свим расположивим изворима увек била настањена искључиво муслиманским албанским становништвом. Подаци за ову област су несигурни колико и подаци за Пећку или Ђаковичку казу, ако не и несигурнији. Државне власти очигледно нису имале довољно снаге и ресурса, можда и интереса, да на овом простору уведу функционалну управу. Извори исказују знатне осцилације у броју становника, што је последица лоше спроведених пописа и вођења евиденције, али се може релативно сигурно проценити да је реалан укупан број становника био оквирно 35.000. У случају Тетовске казе се процена додатно компликује због нејасне етничке идентификације православног становништва. Опште прихваћени метод јесте поистовећивање броја патријаршиста са Србима а егзархиста са Бугарима. Осим чињенице да су под једне и друге потпадале и етничке групе попут Аромуна-Влаха, Рома и других, мора се истаћи да наведени метод не осликава објективно стање на терену због веома „флуидног“ карактера националне самоидентификације и афилијације становништва. Страни посматрачи су, стога, хришћане словенског порекла на овом подручју веома често називали једноставно само Словенима, Македо-Словенима или Србо-Бугарима. Процес националне хомогенизације је овде текао упоредо са политизацијом идентитетског питања у ширим оквирима и са јачањем принципа верско-црквене припадности као одлучујућег елемента у обликовању финалног идентитета појединца. Статистика свакако није била у стању да испрати све те могуће и постојеће „нијансе“ у друштву за које је идентитетска вишеслојност била карактеристична. Проблематику и статистичку обухваћеност честих прелазака из Патријаршије у Егзархију и обрнуто, већ смо обрадили у делу о црквеним изворима са почетка 20. века (епархијалника), те ћемо се даље фокусирати на општи положај хришћана, пре свега патријаршиста на простору Тетовске и других каза. Припадност Патријаршији смо, у недостатку било којег другог објективног основа, узели као главну водилу у настојању да оквирно проценимо број припадника српског народа на овом подручју. Са те тачке гледишта, у Тетовској кази је, према изворима, крајем 70-тих година Егзархија имала примат. Удео муслимана у кази је читаво време био стабилан на оквирно 70 %, али се мењао однос између патријаршиста и егзархиста. Од почетка 80-тих година се један део православног становништва, оквирно 1/3, постепено вратио под окриље Патријаршије и одржавао свој удео у становништву стабилним. Утврђивати стопе прираштаја је и у овом случају бесмислено, због мањкавости пописа, али је индикативно да се укупно становништво заправо није увећало све до краја века. Извори упућују на значајнији раст становништва почетком 20. века, али то је можда и последица административних реформи, не само прираштаја.⁹⁸⁹

Табела 1.2.137. Демографски развој Тетовске казе (од 1903, године казе Тетово и Гостивар заједно) у периоду 1872–1908. године (према анализираним изворима) – процена.⁹⁹⁰

Година	Становника								
	Муслимана (са Ромима)	Удео у %	Немуслимана укупно	Удео у %	Патријаршиста (Срба, Влаха и	Удео у %	Егзархиста (Бугара)	Удео у %	Укупно

⁹⁸⁸ Пописана само 1/3 казе.

⁹⁸⁹ 1903. године је Тетовска каза подељена на Тетовску и Гостиварску. Да ли је том приликом можда одређена и нека управна промена у виду додавања или одвајања поједних области других каза, није нам познато.

⁹⁹⁰ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У случају да је познат број Рома према вероисповести, он је расподељен сходно извору. У случају да се Роми наводе само као одвојена етничка група, без прецизнијих навода о вероисповести, сврстани су у муслимане. Табела 1.2.21; Табела 1.2.27; Табела 1.2.31; Табела 1.2.32; Табела 1.2.39; Табела 1.2.55; Табела 1.2.85; Табела 1.2.91; Табела 1.2.95; Табела 1.2.98; Табела 1.2.100; Табела 1.2.101; Табела 1.2.108.

					Рома)				
1872	56088	69.15	25025	30.85					81113
1872–1874	55898	71.11	22707	28.89	22308 ⁹⁹¹	28.38			78605
1875/76	56677	71.02	23125	28.98					79802
1876/77	44889	64.58	24618	35.42					69508
1877	58000	68.64	26500	31.36	500	0.59	26000	30.77	84500
1881 (попис)	55503	66.34	28158	33.66	9481	11.33	18677	22.32	83661
1896–1898	47600	59.06	33000	40.94	14368 ⁹⁹²	17.83	28132	34.90	80600
1899					9361 ⁹⁹³				
1901/02					13854				
1902	56484	67.59	27084	32.41	8952	10.71	17232	20.62	83568
1902/03					11231				
1903	69747	69.66	30372	30.34	13089	13.07	17282	17.26	100119
1905					11397				
1905					13123				
1908					11397				

Потребно је осврнути се и на демографски развој у Дебарском, као и Скадарском санцаку. Број православних Срба је овде био мали, али не и занемарљив. Проблематичан је, међутим, квалитет извора. Ови простори су, попут Метохије, имали слабо развијену и неучинковиту османску управу. Осцилације у бројевима су огромне, пре свега за муслиманско становништво, тако да податке о уделу у укупној популацији треба узимати са великом резервом, односно само за оквирну оријентацију. Анализа показује да је у Горњодебарској кази број хришћана био доста значајан, наводно чинећи чак и 1/3 укупног становништва, мада је реалан удео вероватно био нешто нижи због потцењеног броја муслимана. Највећи удео су православни хришћани имали у областима Горње и Доње Реке које су издвојене 1885. године у посебну казу. Упркос географској удаљености од бугарских матичних земаља, првобитна припадност дебарских хришћана Егзархији, узроковала је и необичну појаву Бугара као етникума на овим просторима. Временом, како и статистика јасно указује, егзархијска домаћинства су почетком 20. века се постепено враћала под окриље Патријаршије, односно под контролу српских митрополита и епископа. И у овом случају, строго са гледишта статистике, то би значило и померање етничких односа, односно већу приврженост српском националном корпусу.

⁹⁹¹ У ово време још су сви православни под Патријаршијом – у извору наведени као Србо-Бугари. Види Табела 1.2.27.

⁹⁹² У извору је наведен укупан број православних и напомена да је једна трећина следбеника Патријаршије а две трећине Егзархије, те смо сходно томе израчунали оквирни број верника патријаршиста и егзархиста. Убројано је и 300 Аромунa-Влаха.

⁹⁹³ Односи се на Протопрезвитерат Тетово, који је, међутим, углавном био у границама казе.

Табела 1.2.138. Демографски развој каза Дебарског санцака у периоду 1872–1910. године (према анализираним изворима) – процена.⁹⁹⁴

Година	Број немуслимана (1872) / православних (Срби, Албанци и Власи) у кази (у загради само патријаршисти) + [удео у укупном становништву казе у %]									
	Г. Дебар	%	Д. Дебар	%	Маг	%	Елбасан	%	Река (од 1885.)	%
1872	16374	33.84	285	0.27	0	0	2301	4.66	-	-
1872–1874	14410	30.57	950	2.82	0	0	3344 ⁹⁹⁵	5.12	-	-
1876/77	18050	33.33	2850	5.66	0	0	4465	5.36	-	-
1877	17500 ⁹⁹⁶	20.25	1000 ⁹⁹⁷	2.77	0	0	1500 ⁹⁹⁸	4.35	-	-
1880–1882	5000	10.99	300	0.85	0	0	-	-	13128	56.58
1884/85	-	-	-	-	-	-	-	-	11033	54.37
1897	17259 – (3638) ⁹⁹⁹	41.07	0	0	0	0	1700	7.34	14364 – (172) ¹⁰⁰⁰	73.26
1902/03	954	-	-	-	-	-	-	-	3148	
1908	859	-	-	-	-	-	-	-	3568	
1910 ¹⁰⁰¹	1921	-	-	-	-	-	-	-	4468	

На простору Скадарског санцака, али и вилајета, постојале су не баш безначајне заједнице патријаршиста словенског порекла, које можемо без већих проблема да идентификујемо као Србе. Пре Велике источне кризе је у Скадарском санцаку (који је тада покривао и највећи део будућег Драчког) живело скоро 30.000 православних хришћана. Најмногобројније од тих заједница, оквирно 2/3 популације (Подгорица, Бар, Бока, Улцињ) ослобођене су у рату и припале Црној Гори после Берлинског конгреса и потоњих аранжмана, те је само део православних становника остао у склопу Османског царства.¹⁰⁰² Према аустроугарским извештајима, у Скадарском санцаку је у периоду 1888–1895. године још увек живело око 1.500 Срба. Према истом извору, у суседном Драчком санцаку их је било 6.000.¹⁰⁰³ У односу на предратно време, без обзира на нове границе, то ипак значи одређено смањење православне популације у Скадарском вилајету (заједнице у Каваји или Кроји су се знатно смањиле). Узрок треба тражити у емиграцији, највероватније на територију Кнежевине Црне Горе, а нису искључени ни исламизација и асимилација као додатни фактори. Ове податке потврђује и званична османска статистика, према којој је у оба санцака 1897. године живело 5.804 патријаршиста.¹⁰⁰⁴ Аустроугарска дипломатија је за 1903. годину саставила статистички преглед становништва према којем у Драчком санцаку више није било патријаршиста Словена, већ само Албанаца и Влаха (укупно 5.899 – 5,56 % становништва), а у Скадарском 1.810 словенских патријаршиста у Скадру и Тузима (Срба – 1,38 % становништва). Исти извештај је занимљив и због тога што наводи значајан број

⁹⁹⁴ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У случају да је познат број Рома према вероисповести, он је расподељен сходно извору. У случају да се Роми наводе само као одвојена етничка група, без прецизнијих навода о вероисповести, сврстани су у муслимане. Табела 1.2.21; Табела 1.2.22; Табела 1.2.27; Табела 1.2.29; Табела 1.2.32; Табела 1.2.36; Табела 1.2.39; Табела 1.2.41; Табела 1.2.42; Табела 1.2.62; Табела 1.2.63; Табела 1.2.87; Табела 1.2.88; Табела 1.2.98; У. Шешум, *Препис српских домова у Битољском вилајету који је дат грчком конзулу у Битољу 1910 (=Препис српских домова)*, Мешовита грађа – Miscellanea 39 (2018), 207–208.

⁹⁹⁵ Албанци и Власи, није било Срба.

⁹⁹⁶ Класификовани као православни Бугари.

⁹⁹⁷ Пола католички Албанци.

⁹⁹⁸ Све православни Албанци.

⁹⁹⁹ Од тога 3.638 патријаршиста Словена (Срба), 12.355 егзархиста и 1.266 Албанаца хришћана.

¹⁰⁰⁰ Свега 172 патријаршиста, остали егзархисти и 2.342 Албанца хришћана.

¹⁰⁰¹ Процена. Број кућа множен са коефицијентом 5,84.

¹⁰⁰² За прецизне податке види Табелу 1.2.31.

¹⁰⁰³ Види Табелу 1.2.75.

¹⁰⁰⁴ Табела 1.2.79.

муслимана Словена (претпостављамо исламизованих Срба) – њих 3.600 у Скадарском и 4.270 у Драчком санцаку.¹⁰⁰⁵ Попис из периода 1905–1907. године, на жалост, не садржи податке за Скадарски санцак, али је наведено да је у Драчком и даље живело око 6.250 патријаршиста (7,31 % становништва).¹⁰⁰⁶ Ови подаци показују реалативну стабилност православних, патријаршијских, српских и несрпских заједница у периоду после Берлинског конгреса. Природни прираштај је очигледно био довољан да одржава ниво популације, а вероватно, и да компензује одређена негативна миграциона кретања.

Током дужег временског периода је саставним делом Косовског вилајета био и Скопски санцак. Слично као и у случају Тетовске казе, главни проблем у праћењу развоја броја Срба на овом простору представља борба између Патријаршије и Егзархије за примат међу православним становништвом. Осим тога, и у овом санцаку је насељавање мухаџира одиграло значајну улогу у промени опште верске и етничке популационе структуре. За области јужно и источно од Шаре смо употребили поједностављени облик табеларне презентације, сматрајући да се на тај начин лакше уочавају битни и главни трендови демографског развоја. Осим тога, најважније одлике кретања становништва у периоду до и после Берлинског конгреса смо већ анализирали раније у тексту.¹⁰⁰⁷ И у овом, сумарном прегледу, лако је за уочити неколико кључних промена. У северном делу Санцака (Куманово, Скопље, Качаник), удео православног становништва је знатно опао током времена. Већ смо утврдили да су на то свакако имали велики утицај миграциона кретања, нарочито насељавање мухаџира, како Черкеза током 50-тих и затим Албанаца и других муслимана касних 70-тих година 19. века.¹⁰⁰⁸ Са друге стране, удео православних хришћана у укупном становништву је изузетно увећан у Кратовској и Кривопаланачкој кази. Тачан узрок овом феномену нам није познат, али је мало вероватно да се ради о природном прираштају пошто би исти морао да буде астрономски. Највероватније се ради или о значајно потцењеним бројевима са почетка 70-тих година, или о неким, нама непознатим, административним реформама. Упадљиво је да су драстичне осцилације у броју муслимана и немуслимана статистички забележене још у периоду 1872–1876. године, што додатно поткрепљује сумњу у могуће грешке пописа, али и велика миграциона кретања у времену непосредно пре и током рата.¹⁰⁰⁹ У сваком случају, видљиве су и промене у структури хришћанске популације. Патријаршисти–Срби су били малобројни у Кривопаланачкој, Велеској и Кумановској кази почетком 80-тих година, али је њихов број вишеструко увећан до 1908. године. Узрочници тој појави свакако нису природни прираштај, нити миграциона кретања, већ политичко-административно-идентитетске промене у квалификацији становништва. Прелазак из припадности Егзархији натраг ка Патријаршији је истовремено имао и значај субјективне преквалификације према идентитетским моделима сукобљених народа на том простору – Срба и Бугара. Због добро познатих мањкавости османске статистике, није сврсисходно израчунавати стопе прираштаја. Општи утисак је, међутим, да је православно становништво у Скопском санцаку после пописа из 1881.–1891/92. године, исказивало слаб прираштај, односно својеврсну стагнацију с изузетком централне казе. У већини случајева се то исто може рећи и за муслиманско становништво, осим у Кумановској и Велеској кази где је значајније промењена верска слика области. Највиши општи прираштај је забележен у Скопској кази што је највероватније последица имиграције из других области у урбано подручје Скопља. Православно становништво је овде увећано за ¼ (23,39 %) у периоду 1881–1903. године (са 28.698 на 35.410 становника), али је удео у укупној популацији остао мање-више сличан (увећање са 41,55 на 43,17 %).

¹⁰⁰⁵ Табела 1.2.106; Табела 1.2.107.

¹⁰⁰⁶ Табела 1.2.117; Табела 1.2.119.

¹⁰⁰⁷ Види Табеле 1.2.36, 1.2.37, 1.2.49, 1.2.64; 1.2.91; 1.2.95; 1.2.96; 1.2.97; 1.2.98. и друге, као и попутни текст.

¹⁰⁰⁸ Види Табела 1.2.51, Табела 1.2.52, Табела 1.2.37. и посебно Табела 1.2.64. као и попутни текст.

¹⁰⁰⁹ Види детаљније код Табеле 1.2.37. и у попутном тексту.

Табела 1.2.139. Демографски развој немуслиманског-православног становништва каза Скопског санџака (у границама после 1900.) у периоду 1872–1908. године (према анализираним изворима) – процена.¹⁰¹⁰

Број становника: немуслимана; Пат.– патријаршиста; Егз.– егзархиста, и удео у укупном становништву у %															
Година	1872		1881 (попис)				1896–1898 ¹⁰¹¹				1903				1908
Категорија	Немуслим.		Пат.		Егз.		Пат.		Егз.		Пат.		Егз.		Пат.
Каза	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број
Скопље	31715	49.32	6528	9.45	22169	32.10	5280	8.31	21120	33.26	8244	10.05	27166	33.12	7878
Качаник							100	1.43	0	0.00	0	0	0	0	0
Штип	21282	48.45	0	0	17944	42.12	–	–	–	–	0	0	17858	39.89	
Кратово	7431	57.25	46	0.19	19473	82.57	0	0.00	17000	82.93	1431	5.96	18692	77.87	240
Радовиште	8930	43.52	0	0	7264	39.64	–	–	–	–	0	0	8474	42.46	
Куманово	28964	62.58	143	0.34	30185	71.24	7175	17.42	21525	52.25	10564	21.74	21018	43.26	16850
Крива Паланка	11212	59.65	412	2.05	17655	87.88	0	0	20000	88.89	378	1.49	22720	89.57	10854
Кочани	8075	51.31	93	0.17	32724	59.75	–	–	–	–	998	3.25	17366	56.56	0
Османлије (Малеш)							–	–	–	–	597	2.15	16325	58.81	0
Велес	-	-	412	0.82	32747	63.95	–	–	–	–	4106	7.69	28517	53.4	8051

Важно је осврнути се и у овом случају на питање Срба-муслимана, односно муслимана словенског порекла. Званична османска статистика не омогућава такве анализе али су поверљиви извештаји аустроугарске провенијенције водили рачуна и овом сегменту. Најранији извор који омогућује такав детаљан увид у верско-етничку структуру санџака, представља извештај аустроугарског официра Карла Хорсецког. Према том извештају, с изузетком Кратова и Куманова, у читавом санџаку 1872–1874. године није било муслимана „Србо-Бугара“. Већ током рата са Русијом њихов број нагло расте, да би у другој половини 90-тих година достигао значајан број пре свега у Скопској, Штипској али и Кочанској кази (у старим границама) што се подудара са колонизационом политиком власти исказаном статистиком насељених мухаџира 1880. године. Уколико су подаци Хорсецког тачни, млађе статистике доказују да је у санџак насељен и одређени број муслимана словенског (српског и бугарског) порекла. Очигледно се ради делом и о муслиманима из Босне и Херцеговине. Потпуно нестајање Словена-муслимана у Штипској кази 1902. године није могуће објаснити. Највероватније се ради о некој грешци пописа, или преквалификацији тих становника у Турке-Османи, који су према извору чинили већину муслиманског становништва казе 1902. године.¹⁰¹²

¹⁰¹⁰ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У израчунае нису укључени малобројни Аромунци, пошто њихова афилијација није могла бити тачно утврђена, а и њихов број не ремети значајније исказане трендове.. Табела 1.2.21; Табела 1.2.22; Табела 1.2.55; Табела 1.2.56; Табела 1.2.59; Табела 1.2.60; Табела 1.2.85; Табела 1.2.86; Табела 1.2.109; Табела 1.2.110; Табела 1.2.98.

¹⁰¹¹ Број православних у извору је наведен збирно, а у напомени је прецизирано да је од тог броја у Скопској кази 1/5 а у Кумановској 1/4 патријаршиста. Овде презентовани бројеви су наши израчуни према наведеном односу.

¹⁰¹² У Штипу 1902. године није било Албанаца, већ само Турака-Османи као муслимана. Види табела 1.2.101.

Табела 1.2.140. Развој броја Срба-муслимана и Словена-муслимана у поређењу са насељеним мухаџирима у Скопском санџаку (у границама од 1900. године) у периоду 1872–1902. према асутроугарским изворима.¹⁰¹³

Број муслиманских становника [нп – нема података]								
Година	1872–1874	1877		1880	1896–1898		1902	
Каза	Србо-Бугара	Срба	Бугара	Мухаџира	Срба	Македо-Словена	Срба	Бугара (Помака)
Скопље	-	-	300–3000	7646	-	4700	-	5600 ¹⁰¹⁴
Качаник	-	-			1800	-	-	-
Штип	-	нп	нп	3842	-	7400 ¹⁰¹⁵	-	-
Крагово	570	нп	нп	407	-	700	-	-
Радовиште	-	нп	нп	1180	нп	нп	-	-
Куманово	950	-	2000	3935	-	1000	-	-
Крива Паланка	-	нп	нп	1039	-	1600	-	-
Кочани	-	нп	нп	3956	-	480 ¹⁰¹⁶	-	-
Османлије (Малеш)	-	нп	нп		нп	нп	-	9234
Велес	нп	нп	нп	нп	нп	нп	-	5242

На сличан начин је могуће сагледати развој становништва и у Битољском санџаку. Поменути простор је током 19. века прошао кроз многобројне управне реформе, те је сагледавање развоја на нивоу читавих санџака готово немогуће. Као и у претходном случају Скопског санџака, најсврнисходније је анализирати развој на нивоу каза. Да би преглед био како-тако комплетан и употребљив, уврстили смо и податке за Корчански санџак (издвојен из Битољског око 1879. године). У анализи за ранији период, од половине 70-тих година све до краја 19. века, могуће је лако уочити неколико феномена. Подаци за 1875/76. годину су свакако потцењени, што је исправљено пописом из 1881.–1891/92. године, пошто би у супротном исказани раст био астрономски и нереалан. На поменутом попису по први пут је могуће сагледати и детаљнију структуру православних хришћана. Број патријаршиста, које идентификујемо углавном као Србе у севернијим и западнијим деловима оба санџака, био је у опадању до 1897. године у корист егзархиста (Бугара). Изузетак представљају казе Кичево и Касторија (Костур). Опадање није било узроковано само потенцијалним преласцима у Егзархију или миграционим кретањима, већ и све детаљнијом класификацијом становништва. Подаци за 1897. годину (према руском дипломати Ростковском) већ бележе посебно патријаршисте Словене, хришћане Грке и Влахе. Грци су свакако припадали већински патријаршистима али за Влахе је то тешко за установити, мада је јасно да су у Битољској кази били верници Патријаршије.¹⁰¹⁷ Приврженост Влаха некој од државно-пропагандних акција на терену, те тиме и њихова потенцијална национална афилијација или идентификација, већ су били предмет овог рада огледом анализе података за 1903. годину. Према поменутој анализи већина Влаха је у Битољском санџаку била „гркофилна“, односно привржена (у нејасној мери) грчком покрету. Аустроугарска статистика је тада, користећи нама непознати метод, установила и приврженост патријаршиста појединим националним заједницама. С изузетком Битољске казе, у осталим деловима истоименог санџака су патријаршисти били већински „србофилни“. Велики део патријаршиста и Влаха, међутим, није категоризована у ниједну од постојећих рубрика, односно, није јасније одређена њихова

¹⁰¹³ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. Табела 1.2.27; Табела 1.2.39; Табела 1.2.51; Табела 1.2.85; Табела 1.2.101.

¹⁰¹⁴ Овом броју би можда требало додати још 1.500 емиграната из БиХ, Србије и Бугарске, колико их је према извору било. Да ли се ради о људима словенског порекла није сасвим јасно.

¹⁰¹⁵ Само 2/3 казе су пописане.

¹⁰¹⁶ Само ½ казе је пописана

¹⁰¹⁷ Види детаљније код Табеле 1.2.90. и у пратећем тексту.

афилијација за неки од националних покрета.¹⁰¹⁸ Потребно је, међутим, упозорити на то да резултати са пописа 1905–1907. године, у Битољском санџаку скоро да не помињу Влахе. Укупан број патријаршиста се, са друге стране, одлично слаже са збиром Влаха и патријаршиста статистике за 1903. годину.¹⁰¹⁹ Подаци епархијалника из периода 1902/03–1908. године се добро уклапају у описани општи образац. Према црквеним изворима је број Срба у Кичевској кази одговарао оквирно броју патријаршиста према статистици из 1903. године. Црквени подаци, али бугарског порекла, за Прилепску, Охридску и Битољску казу се такође добро слажу са статистиком из 1903. године, пре свега око изузетно ниског броја „србофилних“ патријаршиста у Битољу.¹⁰²⁰

Табела 1.2.141. Демографски развој немуслиманског-православног становништва каза Битољског и Корчанског санџака (у границама после 1879.) у периоду 1875/76–1897. године (према анализираним изворима) – процена.¹⁰²¹

Број немуслиманских (1875–1877) / православних (Пат.– патријаршиста; Егз.– егзархиста) становника Битољског и Корчанског санџака													
Година		1875/76		1876/77		1881 (попис)				1897			
Катег.		Нем.	%	Нем.	%	Пат.	%	Егз.	%	Пат.	%	Егз.	%
Санџ.	Каза												
Битољ	Битољ	65390	74.15	65390	74.15	40991	29.9	60188	44.77	22130	18.35	46865	38.87
	Прилеп	10821	78.14	35589	78.14	1235	2.11	44701	73.82	2547	5.32	35560	74.31
	Охрид	24577	68.74	25663	68.74	2934	5.78	32376	63.18	561	1.08	36608	70.24
	Флорина (Лерин)	19703	54.71	22716	54.71	27003	62.62	3439	7.73	18314	35.53	14438	28.01
	Кичево	16711	63.43	16743	63.43	116	0.19	20260	61.01	8197	22.21	18392	49.84
	Укупно санџак	137201	68.55	166102	68.55	72278	22.2	160964	49.79	51749	16.75	151863	49.15
Корча	Корча	5208	67.91	4847	67.91	30037	46.62	0	0.00	8174	12.23	0	0
	Касторија	34711	78.98	40835	78.98	12181	18.76	0	0.00	21616	31.91	8227	12.15
	Истарова	2280	11.70	2280	11.70	2998	12.55	0	0.00	0	0	0	0
	Колонија	7600	45.98	7600	45.98	5649	37.94	0	0.00	218	1.17	0	0
	Укупно санџак	49799	56.82	55562	56.82	50865	30.62	0	0.00	30008	16.98	8227	4.66

Табела 1.2.142. Демографски развој православног становништва каза Битољског и Корчанског санџака (у границама после 1879.) у периоду 1897–1903. године (према анализираним изворима) – процена.¹⁰²²

Број православних (Пат.– патријаршиста; Егз.– егзархиста) становника по верским и етничким категоријама																	
Година		1897								1903							
Катег.		Пат.	%	Егз.	%	Грка	%	Влаха	%	Пат.	%	Егз.	%	Грка	%	Влаха	%
С.	Каза																
Битољ	Битољ	22130	18.35	46865	38.87	0	0	17471	14.49	24000	16.22	47000	31.76	100	0.07	23000	15.54
	Прилеп	2547	5.32	35560	74.31	0	0	320	0.67	7000	10.84	39000	60.37	0	0	500	0.77
	Охрид	561	1.08	36608	70.24	0	0	1953	3.75	2500	4.51	27500	49.64	20	0.04	2500	4.51
	Флорина (Лерин)	18314	35.53	14438	28.01	0	0	2937	5.70	16000	26.48	17000	28.14	0	0	4000	6.62

¹⁰¹⁸ Види детаљније код Табеле 1.2.105. и попутни текст.

¹⁰¹⁹ Види Табелу 1.2.118.

¹⁰²⁰ Види Табелу 1.2.98.

¹⁰²¹ У случају извора који наводе само мушко становништво, укупан број је добијен множењем са коефицијентом 1,9. У израчунае су укључени и малобројни Јевреји (немуслимански) и Роми (муслимански).. Табела 1.2.31; Табела 1.2.32; Табела 1.2.57; Табела 1.2.58; Табела 1.2.87; Табела 1.2.88.

¹⁰²² Табела 1.2.87; Табела 1.2.88; Табела 1.2.103; Табела 1.2.104.

	Кичево	8197	22.21	18392	49.84	0	0	0	0	6500	15.99	16000	39.37	0	0	60	0.15
	Укупно санџак	51749	16.75	151863	49.15	0	0	22681	7.34	56000	15.17	146500	39.70	120	0.03	30060	8.15
Корча	Корча	8174	12.23	0	0	0	0	3297	4.93	6000	8.51	0	0	0	0	3300	4.68
	Касторија	21616	31.91	8227	12.15	9545	14.10	6080	8.98	20600	28.89	10400	14.59	9600	13.46	7000	9.82
	Истарова	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1000	3.79
	Колонија	218	1.17	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100	0.52	100	0.52
	Укупно санџак	30008	16.98	8227	4.66	0	5.40	9377	5.31	26600	14.18	10400	5.54	9700	5.17	11400	6.08

На темељу анализе података из расположивих извора и применом претходно поменутих метода, дошли смо до неколико основних закључака огледом демографских кретања на простору Старе Србије.

Према анализи извора, насељавање Черкеза и других муслиманских избеглица током 50-тих и 60-тих година 19. века није имало тако драматичан утицај на промену структуре становништва као колонизација мухаџира после 1878. године. То, међутим, не значи да је политика насељавања Черкеза била без последица. Према нашим проценама, у Нишком санџаку је насељавање муслимана до Велике источне кризе променило верско-етничку структуру области у корист муслимана, који су увећали свој удео оквирно са 30 на 35 % у укупној популацији. Почетком 70-тих година је скоро сваки десети муслиман у истом санџаку био Черкез. На простору Косова и Метохије је, наводно, такође насељен велики контингент Черкеза, али је њихов број, према изворима којима располажемо, 70-тих година већ био скроман. Изузетак представља Приштинска каза, где су чинили преко 13 % становништва. Сматрамо да је планско насељавање муслимана у Нишком санџаку главни узрок исказаном општем снажнијем демографском расту током 60-тих година. У време рата са Србијом и Русијом, сви извори бележе нагли пад броја муслимана на готово свим пространима (Косово, Метохија, данашња Северна Македонија, Нишка област), што је разумљиво с обзиром на ратне операције и миграциона кретања. Најзначајнији моменат и фактор у демографским променама одмах после 1878. године представља ново насељавање мухаџира. На Косову и у Метохији, као и у Скопском санџаку, битно је промењен однос снага између муслимана и немуслимана. Захваљујући извештајима аустроугарске провенијенције се може претпоставити да је добар део поменутих мухаџира у неким срединама (Приштинска, Вучитрнска, Пећка, Гњиланска итд. каза) био српског порекла, али и да је њихов идентитет почетком 20. века очигледно доживео промене, пошто су на истим подручјима тада као муслимани идентификовани искључиво Албанци. Само је на простору Призренске казе постојала значајна заједница Срба-муслимана и пре Велике источне кризе (највероватније становници Горе). Досељавање муслимана на простор Косова и Метохије је, по свему судећи, и главни разлог за огромно увећање апсолутног броја становника у појединим казама (Приштинска каза на пример). Несигурно датирање и сумњив квалитет података не дозвољавају прецизније одређивање стопа прираштаја (посебно не природног), али је он, сходно нашој анализи, у принципу био слаб код свих верских или етничких група. У многим областима је (Скопски санџак) у периоду од 1881. године, па све до Балканских ратова, укупан број становника само незнатно увећан. У неким казама (Приштинска, Вучитрнска итд.) је број муслимана нагло порастао, самим тиме и њихов удео у популацији, али углавном као последица насељавања мухаџира. Према изворима аустроугарске провенијенције произлази да је велики део муслиманских избеглица био српског порекла /избеглице из Босне и Херцеговине), пре свега у Приштинској или Вучитрнској кази. Података виталне статистике скоро да нема, али они ретки примери сведоче да је општа популација била веома млада, са изузетно високим уделом деце до 15 година, што јасно сугерише и појаву високих стопа наталитета у континуитету. Природни прираштај би, судећи по томе, био могућ. Да ли је слабије демографско напредовање становништва у неким областима било узроковано и високим морталитетом, није могуће установити. Мишљења

смо, да је механички прираштај, односно досељавање и одсељавање становништва, представљало главни фактор у промени броја становника и односа међу групама. Исељавања хришћана је свакако било, и то у већем обиму, о чему сведочи стагнација популације у многим казама и познати процес емиграције Срба из османских провинција у самосталну српску државу током 19. века. На жалост, расположиви извори не омогућују да се тај обим и прецизније утврди, односно процени. Установили смо да су немуслимане, пре свега православни Срби, континуирано губили на уделу у општој популацији свих каза на Косову и у Метохији. Занимљиво је, да је једина област, где су православни Срби како-тако одржали свој удео у укупној популацији током читавог периода, била Призренска каза (са непуних 20 % удела). На простору Скопског и Битољског санцака, број и удео немуслимана у укупној популацији је углавном опадао (с неким изузецима попут Скопске казе), али је главни проблем за анализу демографских кретања српског становништва на том простору несигурна и непрецизна статистичка класификација хришћанских милета. Борба између Егзархије и Патријаршије, између Бугара и Срба за наклоност домицилног становништва, узроковали су хаотично стање и на пољу статистике. Послуживши се устаљеним методом поистовећивања верника Патријаршије на одређеном простору са припадницима српског националног корпуса, уочили смо нагле промене у етничкој преквалификацији православног становништва почетком 20. века.

За простор Босне и Херцеговине, односно Босанског (Травничког) и посебног Херцеговачког (Мостарског) везирлука, односно одвојених провинција на челу са управницима који су имали ранг везира, сачувани су подаци пописа 1851/52. године. Ради се о првом свеобухватном попису на овом подручју у 19. веку, спроведеном одмах после пацификације провинције и успостављања пуне контроле Цариграда под командом новог управника Омер-паше Латаса. Постоји неколико различитих верзија резултата са овог пописа. Најкомплетнију за простор Босне је у једном чланку објавио бивши пруски конзул у Сарајеву, Ото Блау, у чијој заоставштини се налазе још детаљнији подаци на темељу које је чланак и писан. У архивским документима, наиме, наведена је и оквирна процена удела католика у склопу хришћанске популације. Ова процена је битна због поређења са изворима из 60-тих година 19. века. На жалост, недостају подаци за Зворнички санцак у којем је у појединим казама било католика (Тузла, Градачац, Брчко). Није нам познато на темељу којих извора је Блау саставио ову процену, али сва је прилика да се ради о подацима из католичких пописа, регистара душа (*Status Animarum*), односно шематизама који су штампани 50-тих година 19. века. Блау је за сваку казу навео колико процената од укупног броја хришћана су чинили католици, те смо били у могућности да математички израчунамо (проценимо) оквиран број католика и православних. Према процени целокупног становништва за читаву Босну, у њој је живело близу 850.000 људи. Без Новопазарског санцака, који је после 1878. године остао под пуном контролом Цариграда (осим неких мањих делова), на истом простору је живело 760.000–770.000 становника. Хришћани су на истом простору чинили грубо 60 % становништва. Однос католика и православних, због недостатка података за Зворнички санцак, нисмо у могућности да прецизно утврдимо, али је могуће проценити да је укупан удео православних у становништву босанских санцака био оквирно 43–44 % (са и без Новопазарског санцака), а католика 15–17 % (слично као и скоро деценију и по касније). Ови односи су, највероватније, благо деформисани у корист католичке популације услед коришћења другог извора. Са те тачке гледишта могуће је накнадно проценити реалан удео православних на отприлике 44–46 %, а за католике 13–15 %. Неопходно је, такође, напоменути да је и сам Ото Блау изразио сумњу у тачност неких података, пре свега за град Сарајево чију настањеност је он процењивао као дупло већу од оне исказане пописом.¹⁰²³

¹⁰²³ Ото Блау је сматрао да су порезници смањивали број становника Сарајева како би се плаћао мањи порез државној каси. О. Blau, *Politische Statistik Bosniens*, 490.

Уколико посматрамо територијалну распрострањеност православне популације, лако се може уочити позната чињеница да је већина подручја провинције била настањена мешовитим становништвом у погледу вероисповести. Православно становништво је у знатном броју било распрострањено практички у скоро свим казама (посебно у оним са апсолутно руралним карактером). У источним пределима је била мања концентрација православних, између осталог и због колонизације муслимана (избеглих из других делова Царства, као и стационираних војних снага). Бијељина и Маглај представљају малобројне казе са апсолутно већинским православним становништвом у том сектору. Православни становници су чинили најзначајнију просторно повезану заједницу-целину у западним деловима (Босанска Крајина) са апсолутном већином у казама Бања Лука, Дубица, Ново Село (Кулен Вакуф) итд. Бихаћи и Бањалучки санџак су по процени исказивали надполовичну православну већину становника. Санџак Нови Пазар је био настањен са оквирно 45 % а Зворнички са око 40 % православних становника. Изражена је разлика између урбаних и руралних средина. У већини случајева је број православних знатно нижи у централним казама санџака (казе са главним градом санџака) него у осталим деловима истог (на пример у Тузли или Зворнику). Због мањкавости статистике ту чињеницу није тако лако за уочити, али је у случају Сарајева упечатљива. У руралном делу истоимене казе су православни Срби чинили чак 60 % становништва, док у урбаном делу свега 15–16 %. Због овако постављене структуре становништва, само су мањи просторни делови провинције могли да се карактеришу као верски хомогене целине.

Табела 1.2.143. Структура мушког становништва санџака Босне (Травничког везирлука) према попису из 1851/52. године (према подацима Ота Блау).¹⁰²⁴

Санџак	Каза	Мушких становника									
		Муслимана	Хришћана			Рома		Јевреја	Странаца		Укупно
			Свих	Процена ¹⁰²⁵		Хришћана	Пагана		Хришћана	Муслимана	
Катол.	остали (православни)										
Сарајево	Сарајево град	7595	1860	186	1674		165	857	41	27	10545
	Сарајево село	2980	6050	605	5445		31		49	11	9121
	Високо	6396	4276	4276	0		62		36		10770
	Фојница	2810	4416	3312	1104		29	10	19		7284
	Неретва	2137	1540	1463	77		58		23		3758
	Рогатица (Челеби Пазар)	3526	1910	0	1910		66				5502
	Укупно	25444	20052	9842	10210	0	411	867	168	38	46980
Травник	Травник	4993	5802	5802	0		73	163		57	11088
	Зеница	5277	2824	932	1892		85				8186
	Ливно	1708	9367	4684	4684		63				11138
	Гламоч	806	3251	325	2926						4057
	Доњи Вакуф (Акхисар, Ускопље, Прусац)	5172	8589	4295	4295		277				14038

¹⁰²⁴ Ото Блау је санџак/кајмакамлуке називао Управним окрузима а мудирлуке/казе окружјима. О. Blau, *Politische Statistik Bosniens*, 488–489; PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 189–194.

¹⁰²⁵ Процена је спроведена множењем укупног броја хришћанских (без Рома и странаца) мушких становника са оквирним процентом католика како их је навео Ото Блау. У казама за које је удео католика наведен као 50 %, математички испада идентичан број православних. Подаци за Зворнички санџак недостају.

	Јајце	3345	9943	4972	4972		121				13409
	Језеро (Бол Хисар)	1107	6789	0	6789		12				7908
	Прозор	1703	2298	2298	0		5		13	2	4034
	Укупно	24111	48863	23307	25556	0	636	163	13	59	73845
Бихаћ	Бихаћ	6865	8581	858	7723		26				15472
	Ново Село (Кулен Вакуф)	2180	7631	763	6868		8				9819
	Приједор	2555	6134	1534	4601		49			27	8765
	Нови	1703	5901	590	5311		34		30	3	7671
	Дубица	805	3044	761	2283		73		7		3929
	Острожац (Цазин)	9525	2398	240	2158		46				11969
	Крупа	4500	3945	395	3551		39				8484
	Стари Мајдан	2498	4608	1843	2765						7106
	Козарац	1857	4117	412	3705		21		17	16	6028
	Кључ	2445	2902	0	2902		32				5379
Укупно	34933	49261	7395	41866	0	328	0	54	46	84622	
Бања Лука	Бања Лука	5316	39818	3982	35836		231		101		45466
	Дервента	1731	12718	6359	6359		164				14613
	Тешањ	6284	9413	4707	4707		79		104		15880
	Укупно	13331	61949	15047	46902	0	474	0	205	0	75959
Зворник	Зворник	5324	5228			51	341		84		11028
	Бијељина	4284	10765			131	277		53		15510
	Тузла Горња	2896	781				57		18	23	3775
	Тузла Доња	10089	3555				379		61		14084
	Сребреница	6942	6951				440			31	14364
	Брчко	2388	4822			25	216		21		7472
	Кладањ	1640	788				9				2437
	Градачац	16002	25117				533			75	41727
	Маглај	3353	6023				88				9464
Укупно	52918	64030	0	0	207	2340	0	237	129	119861	
Нови Пазар	Нови Пазар	5952	4260	0	4260		66	33			10311
	Нова Варош	1837	5761	0	5761		142				7740
	Сјеница	1813	1955	0	1955		18				3786
	Митровица	1491	1026	0	1026		26				2543
	Трговиште	6068	3622	0	3622		83				9773
	Вишеград	2477	1173	0	1173		75				3725
	Бихор (Бијело Поље)	4802	2695	0	2695		50				7547
	Укупно	24440	20492	0	20492	0	460	33	0	0	45425
Укупно везирлук	175177	264647	55591	145026	207	4649	1060	677	272	446692	
Укупно без санцака Нови Пазар	150737	244155	55591	124534	207	4189	1030	677	272	401267	

И у овом случају је изузетно корисно сагледати структуру и кроз процентуелни однос појединих група у становништву за разне области. Због недостајућих података за Зворнички санцак, није било могуће прецизно одредити удео католика и православних, али је на темељу других извора у наредним табелама спроведена оквирна процена.

Табела 1.2.144. Структура мушког становништва санцака Босне (Травничког везирлука) према попису из 1851/52. године (према подацима Ота Блауа) – удео у % укупне популације.¹⁰²⁶

Санцак	Каза	Мушких становника									Укупно	
		Муслимана	Хришћана				Рома		Јевреја	Странаца		
			Свих	Процена ¹⁰²⁷		Хришћана	Пагана	Хришћана		Муслимана		
				Катол.	остали (православни)							
Сарајево	Сарајево град	72.02	17.64	1.76	15.87	0.00	1.56	8.13	0.39	0.26	100.00	
	Сарајево село	32.67	66.33	6.63	59.70	0.00	0.34	0.00	0.54	0.12	100.00	
	Високо	59.39	39.70	39.70	0.00	0.00	0.58	0.00	0.33	0.00	100.00	
	Фојница	38.58	60.63	45.47	15.16	0.00	0.40	0.14	0.26	0.00	100.00	
	Неретва	56.87	40.98	38.93	2.05	0.00	1.54	0.00	0.61	0.00	100.00	
	Рогатица (Челеби Пазар)	64.09	34.71	0.00	34.71	0.00	1.20	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Укупно	54.16	42.68	20.95	21.73	0.00	0.87	1.85	0.36	0.08	100.00	
Травник	Травник	45.03	52.33	52.33	0.00	0.00	0.66	1.47	0.00	0.51	100.00	
	Зеница	64.46	34.50	11.38	23.11	0.00	1.04	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Ливно	15.33	84.10	42.05	42.05	0.00	0.57	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Гламоч	19.87	80.13	8.01	72.12	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Доњи Вакуф (Акхисар, Ускопље, Прусац)	36.84	61.18	30.59	30.59	0.00	1.97	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Јајце	24.95	74.15	37.08	37.08	0.00	0.90	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Језеро (Бол Хисар)	14.00	85.85	0.00	85.85	0.00	0.15	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Прозор	42.35	57.15	57.15	0.00	0.00	0.12	0.00	0.32	0.05	100.00	
	Укупно	32.65	66.17	31.56	34.61	0.00	0.86	0.22	0.02	0.08	100.00	
Бихаћ	Бихаћ	44.37	55.46	5.55	49.92	0.00	0.17	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Ново Село (Кулен Вакуф)	22.20	77.72	7.77	69.95	0.00	0.08	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Приједор	29.15	69.98	17.50	52.49	0.00	0.56	0.00	0.00	0.31	100.00	
	Нови	22.20	76.93	7.69	69.23	0.00	0.44	0.00	0.39	0.04	100.00	
	Дубица	20.49	77.48	19.37	58.11	0.00	1.86	0.00	0.18	0.00	100.00	
	Острожац (Џазин)	79.58	20.04	2.00	18.03	0.00	0.38	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Крупа	53.04	46.50	4.65	41.85	0.00	0.46	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Стари Мајдан	35.15	64.85	25.94	38.91	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Козарац	30.81	68.30	6.83	61.47	0.00	0.35	0.00	0.28	0.27	100.00	
	Укупно	41.28	58.21	8.74	49.47	0.00	0.39	0.00	0.06	0.05	100.00	
Бања Лука	Бања Лука	11.69	87.58	8.76	78.82	0.00	0.51	0.00	0.22	0.00	100.00	
	Дервента	11.85	87.03	43.52	43.52	0.00	1.12	0.00	0.00	0.00	100.00	
	Тешањ	39.57	59.28	29.64	29.64	0.00	0.50	0.00	0.65	0.00	100.00	
	Укупно	17.55	81.56	19.81	61.75	0.00	0.62	0.00	0.27	0.00	100.00	

¹⁰²⁶ Табела 1.2.143.

¹⁰²⁷ Процена је спроведена множењем укупног броја хришћанских (без Рома и странаца) мушких становника са оквирним процентом католика како их је навео Ото Блау. Подаци за Зворнички санцак недостају.

Зворник	Зворник	48.28	47.41			0.46	3.09	0.00	0.76	0.00	100.00
	Бијељина	27.62	69.41			0.84	1.79	0.00	0.34	0.00	100.00
	Тузла Горња	76.72	20.69			0.00	1.51	0.00	0.48	0.61	100.00
	Тузла Доња	71.63	25.24			0.00	2.69	0.00	0.43	0.00	100.00
	Сребреница	48.33	48.39			0.00	3.06	0.00	0.00	0.22	100.00
	Брчко	31.96	64.53			0.33	2.89	0.00	0.28	0.00	100.00
	Кладањ	67.30	32.33			0.00	0.37	0.00	0.00	0.00	100.00
	Градачац	38.35	60.19			0.00	1.28	0.00	0.00	0.18	100.00
	Маглај	35.43	63.64			0.00	0.93	0.00	0.00	0.00	100.00
	Укупно	44.15	53.42			0.17	1.95	0.00	0.20	0.11	100.00
Нови Пазар	Нови Пазар	57.72	41.32	0.00	41.32	0.00	0.64	0.32	0.00	0.00	100.00
	Нова Варош	23.73	74.43	0.00	74.43	0.00	1.83	0.00	0.00	0.00	100.00
	Сјеница	47.89	51.64	0.00	51.64	0.00	0.48	0.00	0.00	0.00	100.00
	Митровица	58.63	40.35	0.00	40.35	0.00	1.02	0.00	0.00	0.00	100.00
	Трговиште	62.09	37.06	0.00	37.06	0.00	0.85	0.00	0.00	0.00	100.00
	Вишеград	66.50	31.49	0.00	31.49	0.00	2.01	0.00	0.00	0.00	100.00
	Бихор (Бијело Поље)	63.63	35.71	0.00	35.71	0.00	0.66	0.00	0.00	0.00	100.00
	Укупно	53.80	45.11	0.00	45.11	0.00	1.01	0.07	0.00	0.00	100.00
Укупно везирлук	39.22	59.25	12.45	32.47	0.05	1.04	0.24	0.15	0.06	100.00	
Укупно без санцака Нови Пазар	37.57	60.85	13.85	31.04	0.05	1.04	0.26	0.17	0.07	100.00	

Из практичних разлога, због компаративних могућности, спровели смо процену укупног становништва користећи се множителом 1,9. Према аустроугарским пописима је, наиме, утврђено да је у Босни (без Новопазарског санцака и Мостарског везирлука – Херцеговине), однос полова био сличан као и у Косовском вилајету – 0,9 жена на 1 мушкарца. Сличан, мада не сасвим идентичан однос је забележен и за простор Новопазарског санцака, тако да смо и за то подручје користили исти коефицијент.¹⁰²⁸

Табела 1.2.145. Процена укупног броја становника по верским групама у босанским санцама (Травничког везирлука) према попису из 1851/52. године (према Ото Блау).¹⁰²⁹

Санцак	Каза	Процена укупно становника										
		Муслимана	Хришћана				Рома		Јевреја	Странаца		Укупно
			Свих	Процена ¹⁰³⁰		Хришћана	Пагана	Хришћана		Муслимана		
				Катол.	остали (православни)							
Сарајево	Сарајево град	14431	3534	353	3181	0	314	1628	78	51	20036	
	Сарајево село	5662	11495	1150	10346	0	59	0	93	21	17330	
	Високо	12152	8124	8124	0	0	118	0	68	0	20463	
	Фојница	5339	8390	6293	2098	0	55	19	36	0	13840	

¹⁰²⁸ За простор Новопазарског санцака коефицијент је утврђен на темељу османских извора и српског пописа из 1913. године. У западним деловима санцака, ближе Херцеговини, однос полова се приближава паритету али смо за цео простор Санцака користили универзални коефицијент 1,9. Види детаљније у потпоглављу *Полна структура становништва*.

¹⁰²⁹ Број мушкараца је множен са коефицијентом 1,9. Табела 1.2.143.

¹⁰³⁰ Процена је спроведена множењем укупног броја хришћанских (без Рома и странаца) мушких становника са оквирним процентом католика како их је навео Ото Блау. Подаци за Зворнички санцак недостају.

	Неретва	4060	2926	2780	146	0	110	0	44	0	7140
	Рогатица (Челеби Пазар)	6699	3629	0	3629	0	125	0	0	0	10454
	Укупно	48344	38099	18700	19399	0	781	1647	319	72	89262
Травник	Травник	9487	11024	11024	0	0	139	310	0	108	21067
	Зеница	10026	5366	1771	3595	0	162	0	0	0	15553
	Ливно	3245	17797	8899	8899	0	120	0	0	0	21162
	Гламоч	1531	6177	618	5559	0	0	0	0	0	7708
	Доњи Вакуф (Акхисар, Ускопље, Прусац)	9827	16319	8160	8160	0	526	0	0	0	26672
	Јајце	6356	18892	9446	9446	0	230	0	0	0	25477
	Језеро (Ђол Хисар)	2103	12899	0	12899	0	23	0	0	0	15025
	Прозор	3236	4366	4366	0	0	10	0	25	4	7640
	Укупно	45811	92840	44282	48557	0	1208	310	25	112	140306
Бихаћ	Бихаћ	13044	16304	1630	14674	0	49	0	0	0	29397
	Ново Село (Кулен Вакуф)	4142	14499	1450	13049	0	15	0	0	0	18656
	Приједор	4855	11655	2914	8741	0	93	0	0	51	16654
	Нови	3236	11212	1121	10091	0	65	0	57	6	14575
	Дубица	1530	5784	1446	4338	0	139	0	13	0	7465
	Острожац (Џазин)	18098	4556	456	4101	0	87	0	0	0	22741
	Крупа	8550	7496	750	6746	0	74	0	0	0	16120
	Стари Мајдан	4746	8755	3502	5253	0	0	0	0	0	13501
	Козарац	3528	7822	782	7040	0	40	0	32	30	11453
	Кључ	4646	5514	0	5514	0	61	0	0	0	10220
	Укупно	66373	93596	14051	79545	0	623	0	103	87	160782
Бања Лука	Бања Лука	10100	75654	7565	68089	0	439	0	192	0	86385
	Дервента	3289	24164	12082	12082	0	312	0	0	0	27765
	Тешањ	11940	17885	8942	8942	0	150	0	198	0	30172
	Укупно	25329	117703	28590	89113	0	901	0	390	0	144322
Зворник	Зворник	10116	9933			97	648	0	160	0	20953
	Бијељина	8140	20454			249	526	0	101	0	29469
	Тузла Горња	5502	1484			0	108	0	34	44	7173
	Тузла Доња	19169	6755			0	720	0	116	0	26760
	Сребреница	13190	13207			0	836	0	0	59	27292
	Брчко	4537	9162			48	410	0	40	0	14197
	Кладањ	3116	1497			0	17	0	0	0	4630
	Градачац	30404	47722			0	1013	0	0	143	79281
	Маглај	6371	11444			0	167	0	0	0	17982
Укупно	100544	121658			393	4446	0	450	245	227736	
Нови Пазар	Нови Пазар	11309	8094	0	8094	0	125	63	0	0	19591
	Нова Варош	3490	10946	0	10946	0	270	0	0	0	14706
	Сјеница	3445	3715	0	3715	0	34	0	0	0	7193
	Митровица	2833	1949	0	1949	0	49	0	0	0	4832
	Трговиште	11529	6882	0	6882	0	158	0	0	0	18569
	Вишеград	4706	2229	0	2229	0	143	0	0	0	7078
	Бихор (Бијело Поље)	9124	5121	0	5121	0	95	0	0	0	14339

	Укупно	46436	38935	0	38935	0	874	63	0	0	86308
	Укупно везирлук	332836	502830	105624	275550	393	8833	2020	1286	517	848715
	Укупно без санцака Нови Пазар	286400	463895	105624	236615	393	7959	1957	1286	517	762407

Скоро идентичне податке објавили су руски дипломата Александар Гиљфердинг и османски политичар Паско Васа. Разлике су, међутим, минималне, и највећим делом су последица очигледних пермутација и штампарских грешака, тако да сматрамо да није потребно их посебно наводити на овом месту.¹⁰³¹

Питање односа између католика и православних у склопу хришћанске популације је од прворазредног значаја због могућности компарације са другим изворима. Још је руски конзул Александар Гиљфердинг настојао да на неки начин установи оквире тих односа. Решење, због недостатака османске статистике, пронашао је у католичким шематизмима. У теорији, од укупног броја хришћана је требало одузети број католика према шематизмима те би се тако добио број православних. Гиљфердинг, међутим, напомиње да то није најсрећнији метод. Према њему, број хришћана према османској статистици је био потцењен, као и целокупан број становника. Сходно томе, коришћењем релативно високог броја католика из шематизама, број православних би испао знатно мањи од реалног, као и нереалан однос између две конфесије. Упркос таквим ограничењима, Гиљфердинг је репродуковао податке из шематизма за 1855. годину, правећи при томе и грешке које смо исправили у табели. Поређењем података Блауа и Шематизма Босне Сребрене за 1855. годину, може се лако уочити да се цифре за велики број каза добро слажу, али да у одређеним случајевима има већих одступања. Посебно је дискутабилна каза Фојница, где према шематизму живи више католика него што има хришћана према попису. Чини се да је Ото Блау проценио виши удео католика у хришћанској популацији него што то показује Шематизам. Према сличном шематизму, али за 1852. годину, број католика у босанским санцама је износио 122.519.¹⁰³² Број од скоро 123.000 католика у 1855. години је засигурно доста прецизан, али је број православних потцењен, као и целокупно становништво. Према тврдњи османског службеника у Херцеговини, Паска Васа, и број католика је у ствари био за неколико хиљада виши, пошто су под Босански везирлук потпадале и неке црквене општине под контролом бискупа Херцеговине.¹⁰³³ Због тога је израчунати удео православних по процени од око 43 % (са и без Новопазарског санцака) у реалности највероватније био нешто виши од 45 % укупног становништва (могући опсег је велик; 45–50 %). Због тога ову процену треба узимати само као оквир, који служи да се мање-више сагледа однос православног и католичког становништва у појединим областима и приближна процена за читаву Босну.¹⁰³⁴

¹⁰³¹ Код Гиљфердинга постоје три значајна одступања у односу на Блауа, и сва иду на штету хришћана. У Неретванској кази има свега 540 хришћана (Блау: 1.540), у Градачкој само 20.117 (Блау: 25.117), у Трговиштанској 2.622 (Блау 3.622). Паско Васа није наводио број странаца, те су његови сумарници мањи од оних код Ото Блауа. У Сарајевском санцаку је погрешно навео број од 540 хришћана у кази Неретва уместо 1.540 итд. Очигледно је да је дошло до мешања арапских цифара 2 и 3, те 0 и 5 (визуелно веома слични) као и грешака у препису. Сматрамо да највише поверења треба дати подацима Ота Блауа, пошто је службовао у Сарајеву а податке је користио у више наврата за своје студије (а и бројеви су подложени његовим оригиналним преписима из немачког архива). А. Гиљфердинг, *Путовање*, 330–331; Р. Vasa-efendiја, *Bosna i Hercegovina*, 28–29.

¹⁰³² Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 26.

¹⁰³³ Паско Васа наводи да је, највероватније око 1863–1865. године, било око 7.000 католика у Босни који су јурисдикционо потпадали под бискупа Херцеговине. Р. Vasa-efendiја, *Bosna i Hercegovina*, 30.

¹⁰³⁴ Гиљфердинг је лоше сабрао поједине црквене дистрикте (пре свега Фојничку и Тешањску казу). А. Гиљфердинг, *Путовање*, 332–334; *Schematismus aliae missionariae provinciae Bosnae Argentinae ordinis fratrum Minorum S. P. Francisci (=Schematismus Bosnae Argentinae 1855)*, Budae 1855, 1–69.

Табела 1.2.146. Поређење броја католика и процена односа католика/православних у босанским санџацима према подацима Ота Блауа и Шематизма Босне Сребрене 1851/52–1855. године.¹⁰³⁵

Санџак	Каза	Процена укупно становника									
		Укупно свих становника 1851/52	Хришћана 1851/52 (Попис – Ото Блау)				Шематизам 1855	Попис / Шематизам 1851/52–1855			
			Свих	Процена ¹⁰³⁶		Удео у %		Број свих Католика	Процена	Удео у %	
				Катол.	Остали (православни)	Катол.	Остали (православни)			Остали (православни)	Кат.
Сарајево	Сарајево град	20036	3534	353	3181	1.77	15.92	845	2689	4.22	13.42
	Сарајево село	17330	11495	1150	10346	6.63	59.70		11495	0.00	66.33
	Високо	20463	8124	8124	0	39.70	0.00	6554	1570	32.03	7.67
	Фојница	13840	8390	6293	2098	45.47	15.16	9850	0	71.17	0.00
	Неретва	7140	2926	2780	146	38.93	2.05	1970	956	27.59	13.39
	Рогатица (Челеби Пазар)	10454	3629	0	3629	0.00	34.71	0	3629	0.00	34.71
	Укупно	89262	38099	18700	19399	20.95	21.74	19219	20339	21.53	22.79
Травник	Травник	21067	11024	11024	0	52.33	0.00	10656	368	50.58	1.75
	Зеница	15553	5366	1771	3595	11.38	23.11	1573	3793	10.11	24.39
	Ливно	21162	17797	8899	8899	42.05	42.05	9513	8284	44.95	39.15
	Гламоч	7708	6177	618	5559	8.01	72.12	0	6177	0.00	80.14
	Доњи Вакуф (Акхисар, Ускопље, Прусац)	26672	16319	8160	8160	30.59	30.59	8746	7573	32.79	28.39
	Јајце	25477	18892	9446	9446	37.08	37.08	7688	11204	30.18	43.98
	Језеро (Бол Хисар)	15025	12899	0	12899	0.00	85.85	1547	11352	10.30	75.55
	Прозор	7640	4366	4366	0	56.97	0.00	4301	65	56.30	0.85
	Укупно	140306	92840	44282	48557	31.56	34.60	44024	48816	31.38	34.79
Бихаћ	Бихаћ	29397	16304	1630	14674	5.55	49.92	1193	15111	4.06	51.40
	Ново Село (Кулен Вакуф)	18656	14499	1450	13049	7.77	69.95	3809	10690	20.42	57.30
	Приједор	16654	11655	2914	8741	17.50	52.49	1931	9724	11.59	58.39
	Нови	14575	11212	1121	10091	7.69	69.23	0	11212	0.00	76.93
	Дубица	7465	5784	1446	4338	19.37	58.11	871	4913	11.67	65.81
	Острожац (Цазин)	22741	4556	456	4101	2.00	18.03	0	4556	0.00	20.03
	Крупа	16120	7496	750	6746	4.65	41.85	0	7496	0.00	46.50
	Стари Мајдан	13501	8755	3502	5253	25.94	38.91	1747	7008	12.94	51.91
	Козарац	11453	7822	782	7040	6.83	61.47	0	7822	0.00	68.30
	Кључ	10220	5514	0	5514	0.00	53.95	0	5514	0.00	53.95
	Укупно	160782	93596	14051	79545	8.74	49.47	9551	84046	5.94	52.27
Бања Лука	Бања Лука	86385	75654	7565	68089	8.76	78.82	2451	73203	2.84	84.74
	Дервента	27765	24164	12082	12082	43.52	43.52	12485	11679	44.97	42.06
	Тешањ	30172	17885	8942	8942	29.64	29.64	7886	9999	26.14	33.14
	Укупно	144322	117703	28590	89113	19.81	61.75	22822	94881	15.81	65.74

¹⁰³⁵ Табела 1.2.144; Табела 1.2.145; *Schematismus Bosnae Argentinae 1855*, 5–69.

¹⁰³⁶ Процена је спроведена множењем укупног броја хришћанских (без Рома и странаца) мушких становника са оквирним процентом католика како их је навео Ото Блау. Подаци за Зворнички санџак недостају.

Зворник	Зворник	20953	9933					0	9933	0.00	47.41
	Бијељина	29469	20454					0	20454	0.00	69.41
	Тузла Горња	7173	1484					5718	2521	21.37	9.42
	Тузла Доња	26760	6755								
	Сребреница	27292	13207					0	13207	0.00	48.39
	Брчко	14197	9162					7938	1224	55.91	8.62
	Кладањ	4630	1497					0	1497	0.00	32.33
	Градачац	79281	47722					13525	34197	17.06	43.13
	Маглај	17982	11444					0	11444	0.00	63.64
	Укупно	227736	121658					27181	94477	11.94	41.49
Нови Пазар	Нови Пазар	19591	8094	0	8094	0.00	41.32	0	8094	0.00	41.31
	Нова Варош	14706	10946	0	10946	0.00	74.43	0	10946	0.00	74.43
	Сјеница	7193	3715	0	3715	0.00	51.64	0	3715	0.00	51.65
	Митровица	4832	1949	0	1949	0.00	40.35	0	1949	0.00	40.34
	Трговиште	18569	6882	0	6882	0.00	37.06	0	6882	0.00	37.06
	Вишеград	7078	2229	0	2229	0.00	31.49	0	2229	0.00	31.49
	Бихор (Бијело Поље)	14339	5121	0	5121	0.00	35.71	0	5121	0.00	35.71
	Укупно	86308	38935	0	38935	0.00	45.11	0	38936	0.00	45.11
Укупно везирлук¹⁰³⁷	848715	502830	105624 (132803)	275550 (370027)	- (15.65)	- (43.60)	122797	381495	14.47	44.95	
Укупно без санџака Нови Пазар¹⁰³⁸	762407	463895	105624 (132803)	236615 (331092)	- (17.42)	- (43.43)	122797	342559	16.11	44.93	

За простор Херцеговине (Мостарског везирлука), најдетаљније податке са пописа из 1851/52. године црпио из дела двојице савремених службеника. Паско Васа, који је од 1863. године службовао у Херцеговини, објавио је податке у својој књизи. Пруски дипломата Ото Блау, према нашим сазнањима, никада није објавио детаљне податке из табеле за Херцеговину коју смо пронашли у његовим списима. Подаци Блауа су богатији пошто садрже и број странаца према вери као и број кућа/домаћинстава. Разлике у односу на податке Паска Васа су минималне, али смо их укомпоновали у табелу као додатак. Скоро двотрећинска већина хришћана у Херцеговини је била распоређена доста равномерно. У свега неколико каза (Фоча, Чајниче итд) су већину чинили муслимани. На жалост, извори нам не пружају никакве податке за утврђивање броја или односа између православних и католичких верника по казама. Због тога је тешко утврдити тачну просторну распрострањеност православног становништва.

Табела 1.2.147. Структура мушког становништва Херцеговачког санџака/везирлука (Мостарског) према попису из 1851/52. године (према подацима Ота Блауа; разлике код Паска Васа у загради).¹⁰³⁹

Каза	Мушких становника					
	Муслимана	Хришћана	Рома	Странаца		Укупно
				Хришћана	Муслимана	
Мостар	3795	9001	111	24	8	12939
Гацко	2060	6230	89	39	18	8436

¹⁰³⁷ У заградама процена узимајући у обзир број католика у Зворничком санџаку према шематизму из 1855. године.

¹⁰³⁸ У заградама процена узимајући у обзир број католика у Зворничком санџаку према шематизму из 1855. године.

¹⁰³⁹ P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*, 64; PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 1, folio 249.

Никшић	1791	2479	13		3	4286
Пљевља	2845	3760				6605
Благај	946	570	16			1532
Коњиц (Белградчик)	799	1787	40	5	9	2640
Љубушки	1275	7577	26	10		8888
Столац	1885 (1775)	6294	128	9		8316
Колашин	2570	1688	28			4286
Невесиње	1383	5263	63 (64)	46	14	6769
Требиње	3132	8314	158			11604
Дувно	665	2511	44 (44)	16		3236
Пријеполје	1868 (1867)	4076	62	4	2	6012
Фоча	8840 (7740)	3636	151	4	4	12635
Чајниче	3313	1620	117	18	9	5077
Укупно	37167	64806	1046	175	67	103261

Осим Фочанске казе, разлике између Паска Васе и Ота Блауа су минималне, и не ремете однос међу вероисповестима који смо израчунали на темељу података пруског дипломате.

Табела 1.2.148. Структура мушког становништва Херцеговачког санџака/везирлука (Мостарског) према попису из 1851/52. године изражена у % удела (према Ото Блау).¹⁰⁴⁰

Каза	Мушких становника					Укупно
	Муслимана	Хришћана	Рома	Странаца		
				Хришћана	Муслимана	
Мостар	29.33	69.56	0.86	0.19	0.06	100.00
Гацко	24.42	73.85	1.06	0.46	0.21	100.00
Никшић	41.79	57.84	0.30	0.00	0.07	100.00
Пљевља	43.07	56.93	0.00	0.00	0.00	100.00
Благај	61.75	37.21	1.04	0.00	0.00	100.00
Коњиц (Белградчик)	30.27	67.69	1.52	0.19	0.34	100.00
Љубушки	14.35	85.25	0.29	0.11	0.00	100.00
Столац	22.67	75.69	1.54	0.11	0.00	100.00
Колашин	59.96	39.38	0.65	0.00	0.00	100.00
Невесиње	20.43	77.75	0.93	0.68	0.21	100.00
Требиње	26.99	71.65	1.36	0.00	0.00	100.00
Дувно	20.55	77.60	1.36	0.49	0.00	100.00
Пријеполје	31.07	67.80	1.03	0.07	0.03	100.00
Фоча	69.96	28.78	1.20	0.03	0.03	100.00
Чајниче	65.26	31.91	2.30	0.35	0.18	100.00
Укупно	35.99	62.76	1.01	0.17	0.06	100.00

Због бољег поређења са другим изворима, извршили смо процену целокупног становништва. У овом случају, међутим, користили смо коефицијент 2 (на 1 мушкарца 1 жена), пошто се то показало као демографска константа на овом подручју и током периода аустроугарске управе.¹⁰⁴¹

¹⁰⁴⁰ Табела 1.2.147.

¹⁰⁴¹ Види у потпоглављу *Полна структура становништва*.

Табела 1.2.149. Процена укупног становништва Херцеговачког везирлука (Мостарског) према попису 1851/52. године (према подацима Ота Блауа).¹⁰⁴²

Каза	Процена укупно становника					Укупно
	Муслимана	Хришћана	Рома	Странаца		
				Хришћана	Муслимана	
Мостар	7590	18002	222	48	16	25878
Гацко	4120	12460	178	78	36	16872
Никшић	3582	4958	26	0	6	8572
Пљевља	5690	7520	0	0	0	13210
Благај	1892	1140	32	0	0	3064
Коњиц (Белградчик)	1598	3574	80	10	18	5280
Љубушки	2550	15154	52	20	0	17776
Столац	3770	12588	256	18	0	16632
Колашин	5140	3376	56	0	0	8572
Невесиње	2766	10526	126	92	28	13538
Требиње	6264	16628	316	0	0	23208
Дувно	1330	5022	88	32	0	6472
Пријепоље	3736	8152	124	8	4	12024
Фоча	17680	7272	302	8	8	25270
Чајниче	6626	3240	234	36	18	10154
Укупно	74334	129612	2092	350	134	206522

За подручје Херцеговине нам није познат тачан број католичких или православних верника. Према писању Паска Васа, оквирно у периоду 1863–1865. године, на истом је подручју живело скоро 50.000 католика, што би, примењено на попис 1851/52. године, значило да је око 38 % хришћана било католичке а 62 % православне вероисповести (однос од отприлике 1:2). Број православних верника би износио око 80.000 који су чинили приближно 38 % укупног становништва.¹⁰⁴³

Читава Босна и Херцеговина (оба везирлука са све Новопазарским санцаком) би према подацима са пописа 1851/52. године имала оквирно 1.050.000 становника. Овај податак се добро слаже са наводима Убићинија за попис 1844. године, према којем је на истом простору живело око 1,1 милиона људи.¹⁰⁴⁴ Неопходно је, међутим, поново напоменути да су сви савременици сматрали да је број становника на попису потцењен, најчешће наводећи оквирно 10 % као минималну разлику.¹⁰⁴⁵ Гледано на будући Вилајет као целину, хришћани су према попису чинили већину са скоро 60 %, док су муслимани чинили непуних 39 % становништва. Православних је, према процени, било око 450.000, односно непуних 43 %. Преостали, мали удео, односио се на заједницу Рома који су означени као „пагани“ (неверници) и на Јевреје. Уколико посматрамо простор Босне без Новопазарског санцака и прибродимо податке за Херцеговину, испада да је на том подручју живело 968.965 људи. По процени, коју смо изнели у претходним табелама и у накнадним напоменама, број православних верника је у том случају могуће одредити са оквирно 410.000–420.000, што би представљало 42,3–43,3 % удела у укупном становништву.¹⁰⁴⁶ Број православних Срба и њихов удео у укупном становништву према границама провинције после 1878. године је био нешто мањи (представљен је на крају потпоглавља).¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴² За процену је коришћен коефицијент множења 2 (види у потпоглављу *Полна структура становништва*). Табела 1.2.147.

¹⁰⁴³ P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*, 65.

¹⁰⁴⁴ Табела 1.2.3; Табела 1.2.6; Табела 1.2.7.

¹⁰⁴⁵ P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*, 30, 65; А. Гиљфердинг, *Путовање*, 330; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 29–30.

¹⁰⁴⁶ У представљене бројеве су укључени и подаци за Пљеваљски санцак који је тада био део Херцеговине, а тек око 1863/64. године пребачен у Новопазарски санцак. Становништво на том подручју је било релативно малобројно и не деформише резултате у битној мери.

¹⁰⁴⁷ Види на крају овог потпоглавља и претходну напомену.

Постоји још један извор за попис из 1851/52. године који је објавио Лука Ђаковић. Ради се о документу из бившег Вилајетског архива у Сарајеву, и који се, наводно, односи на поменути попис. Подаци се доста разликују од оних које су објавили Ото Блау или Паско Васа. Док се за неподударности за Херцеговачки и Новопазарски санџак као разлог евентуално могу утврдити административне промене после 1852. године, за преостале санџаке узрок остаје непознат. Сматрамо да се подаци свакако односе на простор после управних реформи (пребацавање каза Пљевља, Колашин и Пријеполје у Новопазарски, казе Чајничке у Сарајевски санџак). На овом извору је од посебне важности чињеница да раздваја хришћане према милету – православне и католике. У случају Херцеговине се ради само о процени, али за преостале санџаке су бројке прецизне. Укупан број од 546.000 мушких становника се у начелу одлично слаже са подацима Блауа или Васа, али је распоред другачији. Упадљив је знатно виши удео муслимана у Бихаћком и Бањалучком санџаку у односу на претходне изворе. Већи удео и број муслимана у Сарајевском санџаку је могуће објаснити бољом проценом за сам град, за који је и Ото Блау навео да је веома потцењен. Број и удео православних се одлично слажу са претходно анализираним извором, али је број католика упадљиво мањи од наше процене. Сматрамо да је табела састављена доста времена после самог пописа, можда и на темељу других, детаљнијих података и докумената него што су на располагању имали Ото Блау или Васко Паса у тренутку писања својих дела. Због свега наведеног, нужно је узимати податке и резултате израчуна са одређеном резервом.

Табела 1.2.150. Структура мушког и укупног (процена) становништва Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године (према Луки Ђаковићу) и управном систему из 60-тих година 19. века.¹⁰⁴⁸

Санџак	Мушких становника					
	Муслимана	Рома	Православних	Католика	Јевреја	Укупно
Сарајево	34845	668	17291	8812	926	62542
Травник	23642	574	23433	18993	162	66804
Бања Лука	16242	636	44515	14499	23	75915
Бихаћ	40177		36846	2239		79262
Зворник	53599	2574	46062	12220		114455
Нови Пазар	32661	697	30527			63885
Херцеговина	28108	886	31762 ¹⁰⁴⁹	22440 ¹⁰⁵⁰		83196
Укупно	229274	6035	230436	79203	1111	546059
Санџак	Процена укупно становника ¹⁰⁵¹					
Сарајево	66206	1269	32853	16743	1759	118830
Травник	44920	1091	44523	36087	308	126928
Бања Лука	30860	1208	84579	27548	44	144239
Бихаћ	76336	0	70007	4254	0	150598
Зворник	101838	4891	87518	23218	0	217465
Нови Пазар	62056	1324	58001	0	0	121382
Херцеговина	56216	1772	63524	44880	0	166392
Укупно	438431	11555	441005	152730	2111	1045832

Табела 1.2.151. Структура мушког становништва Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године (према Луки Ђаковићу) изражена у % удела у укупној популацији.¹⁰⁵²

Санџак	Мушких становника					
	Муслимана	Рома	Православних	Католика	Јевреја	Укупно
Сарајево	55.71	1.07	27.65	14.09	1.48	100.00
Травник	35.39	0.86	35.08	28.43	0.24	100.00
Бања Лука	21.39	0.84	58.64	19.10	0.03	100.00

¹⁰⁴⁸ Л. Ђаковић, *Političke organizacije*, 12.

¹⁰⁴⁹ Процена

¹⁰⁵⁰ Процена

¹⁰⁵¹ Број мушких становника множен са 1,9 (осим за Херцеговину где је коришћен коефицијент 2).

¹⁰⁵² Према извору је још било и 298 „Аустријанаца“ у Травничком санџаку. Табела 1.2.150.

Бихаћ	50.69	0.00	46.49	2.82	0.00	100.00
Зворник	46.83	2.25	40.24	10.68	0.00	100.00
Нови Пазар	51.12	1.09	47.78	0.00	0.00	100.00
Херцеговина	33.79	1.06	38.18 ¹⁰⁵³	26.97 ¹⁰⁵⁴	0.00	100.00
Укупно	41.99	1.11	42.20	14.50	0.20	100.00

На попис из 1851/52. године се надовезују пописи/ревизије из половине 60-тих година. У Гласнику Српског ученог друштва је 1866. објављен кратак преглед становништва Босанског вилајета према новој управној подели из 1865. године. Санџаци одговарају новом, вилајетском управном систему, али је субподела на нахије, како је наведено у извору, највероватније последица једног провизорног решења, примењеног до коначног обликовања нових каза већ наредне године.¹⁰⁵⁵ Сумарни резултат за цео Вилајет показује знатно увећање становништва у односу на 1851/52. годину (за скоро 400.000 становника, односно за оквирно 35 % !), што се може објаснити утицајем више фактора. Осим природног прираштаја, неопходно је узети у обзир чињеницу да се попис из 1851/52. године сматра потцењеним, те би сходно томе и исказана разлика била преувеличана. Вилајету су, такође, у међувремену припојене и територије Васојевића/Берана, Гусиња и део Пиве. У Босну и Херцеговину се у наведеном периоду досељавало становништво, махом муслиманско, из других делова Царства. Ото Блау је тврдио да их је у Босну дошло 30.000 само из Србије.¹⁰⁵⁶ Увећање од преко 35 % у свега 13–14 година сматрамо да није било реално могуће, те је нужно боље сагледати и остале изворе, који, са друге стране, исказују знатно ниже вредности за 1865/66. годину.

Према резултатима овог пописа/ревизије, број и удео православног становништва је био знатно виши него на претходном. Уколико посматрамо простор бившег Босанског везирлука без Новопазарског санџака али са Херцеговином, онда је сходно подацима тамо живело 1.277.722 људи. Однос између католика и православних у Херцеговачком санџаку није прецизан, односно у попису је нетачан, те је неопходно га проценити према другом извору. Према војном попису за период 1864–1865. године је на том подручју живело око 88.000 православних становника, које, уколико прибродимо 497.827 из босанских санџака без Новопазарског, добијамо оквирно 590.000 православних Срба укупно (Босна и Херцеговина без Новопазарског санџака), што би значило удео од 46,1 % у укупном становништву.¹⁰⁵⁷

По питању територијалне распрострањености, у начелу се понавља образац из 1851/52. године. Православно становништво је обитавало мање-више хомогене просторне целине на западу Босне, у Бањалучком и Бихаћком санџаку. У односу на претходни попис је апсолутна већина остварена и у другим казама поменутих санџака (каза Бихаћ на пример). У случају Новопазарског санџака се уочава драстичнија промена, пошто је православно становништво према извору из Гласника на овом простору чинило убедљиву већину са око 58 % удела (као последица управних промена). Знатно је виши удео православних и у многим казама Зворничког санџака.

Табела 1.2.152. Структура мушког становништва Босанског вилајета по попису/ревизији 1865. године.¹⁰⁵⁸

Санџак	Нахија	Мушких становника					Укупно
		Православних	Католичких	Хришћана укупно	Муслимана	Јевреја	
Сарајево	Сарајево	9737	1549	11286	21936	3673	36895
	Рогатица	3114		3114	5017		8131

¹⁰⁵³ Процена

¹⁰⁵⁴ Процена

¹⁰⁵⁵ Види и у поглављу *Територија*.

¹⁰⁵⁶ О. Blau, *Zur Statistik von Bosnien*, 518.

¹⁰⁵⁷ Податке са војног пописа види код Табеле 1.2.159.

¹⁰⁵⁸ *Статистични подаци*, 221–228.

	Чајнице и Горажде	6316		6316	1601		7917
	Вишеград	2106		2106	2814		4920
	Кладањ	1203		1203	2069		3272
	Високо и Вареш	2016	7359	9375	7013		16388
	Фојница и Крешево	61	8994	9055	2715		11770
	Укупно	24553	17902	42455	43165	3673	89293
Бања Лука	Бања Лука	43226	2018	45244	3782	58	49084
	Градишка	9360	390	9750	2109		11859
	Дервента, Брод и Кобаш	14943	12490	27433	1742		29175
	Тешањ, Жепче и Добој	9114	8998	18112	6390		24502
	Укупно	76643	23896	100539	14023	58	114620
Травник	Травник	660	11526	12186	5092	107	17385
	Зеница	2414	1690	4104	5310		9414
	Ускопље и Бугојно	4900	8814	13714	5202		18916
	Јајце	6700	7732	14432	3324		17756
	Бол Хисар и Варцар (Језеро)	5940	1652	7592	1102		8694
	Прозор	42	4614	4656	1708		6364
	Ливно	5013	9621	14634	1618		16252
	Гламоч	3506		3506	801		4307
	Укупно	29175	45649	74824	24157	107	99088
Бихаћ	Бихаћ	8414	1213	9627	6614		16241
	Крупа	4150		4150	4213		8363
	Нови	6040		6040	1814		7854
	Дубица, Козарац и Костајница	7563	814	8377	5060		13437
	Ивањска (Џазин)	6013	3413	9426	2063		11489
	Приједор	5046	1927	6973	2631		9604
	Стари Мајдан	3180	1720	4900	2552		7452
	Кључ	2436		2436	2339		4775
	Петровац	3104		3104	9493		12597
	Укупно	45946	9087	55033	36779		91812
Зворник	Горња Тузла	506	6009	6515	2930		9445
	Доња Тузла	4796		4796	11302		16098
	Зворник	7304		7304	5730		13034
	Сребреница	7216		7216	7113		14329
	Бирач – Власеница	3009		3009	618		3627
	Бијељина и Јања	12406		12406	8014	93	20513
	Брчко	6112	8004	14116	2411		16527
	Градачац, Модрич и Шамац	30011	14113	44124	19363		63487
	Грачаница	6323	1206	7529	1400		8929
	Маглај	8014		8014	3682		11696
Укупно	85697	29332	115029	62563	93	177685	
Нови Пазар	Нови Пазар	5614		5614	6124	214	11952
	Митровица	1410		1410	1527		2937
	Гусиње	2219		2219	897		3116
	Васојевић	3760		3760	420		4180
	Трговиште	3972		3972	7118		11090
	Бихор, Бијело Поље	4018		4018	5713		9731
	Пријепоље	5590		5590	1954		7544
	Пљевља	6713		6713	2935		9648
	Колашин	2906		2906	2663		5569

	Сјеница	2895		2895	2114		5009
	Нова Варош	8906		8906	1924		10830
	Укупно	48003		48003	33389	214	81606
Укупно бивши Босански везирлук		310017	125866	435883	214076	4145	654104
Укупно Бос. везирлук без с. Н. Пазар		262014	125866	387880	180687	3931	572498
Мостар	Мостар			10934	4961	39	15934
	Столац			7898	1418		9316
	Благај, Почитељ			2811	1209		4020
	Невесиње			6342	961		7303
	Фоча			3945	4072		8017
	Неретва и Коњиц			5683	2973		8656
	Љубушки и Дувно			12452	1232		13684
	Никшић			3011	1532		4543
	Гацко			5117	578		5695
	Требиње			12150	3009		15159
	Билећ			2452	209		2661
	Укупно			72795	22154	39	94988
Укупно цео Вилајет		/	/	508678	236230	4184	749092

Табела 1.2.153. Процена укупног становништва Босанског вилајета по попису/ревизији 1865. године.¹⁰⁵⁹

Санџак	Нахија	Укупно становника					
		Православних	Католичких	Хришћана укупно	Муслимана	Јевреја	Укупно
Сарајево	Сарајево	18500	2943	21443	41678	6979	70101
	Рогатица	5917	0	5917	9532	0	15449
	Чајниче и Горажде	12000	0	12000	3042	0	15042
	Вишеград	4001	0	4001	5347	0	9348
	Кладањ	2286	0	2286	3931	0	6217
	Високо и Вареш	3830	13982	17813	13325	0	31137
	Фојница и Крешево	116	17089	17205	5159	0	22363
	Укупно	46651	34014	80665	82014	6979	169657
Бања Лука	Бања Лука	82129	3834	85964	7186	110	93260
	Градишка	17784	741	18525	4007	0	22532
	Дервента, Брод и Кобаш	28392	23731	52123	3310	0	55433
	Тешањ, Жепче и Добој	17317	17096	34413	12141	0	46554
	Укупно	145622	45402	191024	26644	110	217778
Травник	Травник	1254	21899	23153	9675	203	33032
	Зеница	4587	3211	7798	10089	0	17887
	Ускопље и Бугојно	9310	16747	26057	9884	0	35940
	Јајце	12730	14691	27421	6316	0	33736
	Бол Хисар и Варџар (Језеро)	11286	3139	14425	2094	0	16519
	Прозор	80	8767	8846	3245	0	12092
	Ливно	9525	18280	27805	3074	0	30879
	Гламоч	6661	0	6661	1522	0	8183
	Укупно	55433	86733	142166	45898	203	188267
Бихаћ	Бихаћ	15987	2305	18291	12567	0	30858
	Крупа	7885	0	7885	8005	0	15890

¹⁰⁵⁹ За простор бившег Босанског везирлука је коришћен коефицијент 1,9 а за санџак Мостар (Херцеговачки) коефицијент 2. Табела 1.2.152.

	Нови	11476	0	11476	3447	0	14923
	Дубица, Козарац и Костајница	14370	1547	15916	9614	0	25530
	Ивањска (Цазин)	11425	6485	17909	3920	0	21829
	Приједор	9587	3661	13249	4999	0	18248
	Стари Мајдан	6042	3268	9310	4849	0	14159
	Кључ	4628	0	4628	4444	0	9073
	Петровац	5898	0	5898	18037	0	23934
	Укупно	87297	17265	104563	69880	0	174443
Зворник	Горња Тузла	961	11417	12379	5567	0	17946
	Доња Тузла	9112	0	9112	21474	0	30586
	Зворник	13878	0	13878	10887	0	24765
	Сребреница	13710	0	13710	13515	0	27225
	Бирач – Власеница	5717	0	5717	1174	0	6891
	Бијељина и Јања	23571	0	23571	15227	177	38975
	Брчко	11613	15208	26820	4581	0	31401
	Градачац, Модрич и Шамац	57021	26815	83836	36790	0	120625
	Грачаница	12014	2291	14305	2660	0	16965
	Маглај	15227	0	15227	6996	0	22222
	Укупно	162824	55731	218555	118870	177	337602
Нови Пазар	Нови Пазар	10667	0	10667	11636	407	22709
	Митровица	2679	0	2679	2901	0	5580
	Гусиње	4216	0	4216	1704	0	5920
	Васојевић	7144	0	7144	798	0	7942
	Трговиште	7547	0	7547	13524	0	21071
	Бихор, Бијело Поље	7634	0	7634	10855	0	18489
	Пријеполје	10621	0	10621	3713	0	14334
	Пљевља	12755	0	12755	5577	0	18331
	Колашин	5521	0	5521	5060	0	10581
	Сјеница	5501	0	5501	4017	0	9517
	Нова Варош	16921	0	16921	3656	0	20577
		Укупно	91206	0	91206	63439	407
Укупно бивши Босански везирлук		589032	239145	828178	406744	7876	1242798
Укупно Бос. везирлук без с. Н. Пазар		497827	239145	736972	343305	7469	1087746
Мостар	Мостар	0	0	21868	9922	78	31868
	Столац	0	0	15796	2836	0	18632
	Благај, Почитељ	0	0	5622	2418	0	8040
	Невесиње	0	0	12684	1922	0	14606
	Фоча	0	0	7890	8144	0	16034
	Неретва и Коњиц	0	0	11366	5946	0	17312
	Љубушки и Дувно	0	0	24904	2464	0	27368
	Никшић	0	0	6022	3064	0	9086
	Гацко	0	0	10234	1156	0	11390
	Требиње	0	0	24300	6018	0	30318
	Билећ	0	0	4904	418	0	5322
	Укупно	0	0	145590	44308	78	189976
Укупно цео Вилајет		/	/	973768	451052	7954	1432774

Табела 1.2.154. Структура укупног становништва Босанског вилајета по попису/ревизији 1865. године изражена у % у укупној популацији.¹⁰⁶⁰

Санџак	Нахија	Мушких становника					
		Православних	Католичких	Хришћана укупно	Муслимана	Јевреја	Укупно
Сарајево	Сарајево	26.39	4.20	30.59	59.46	9.96	100.00
	Рогатица	38.30	0.00	38.30	61.70	0.00	100.00
	Чајнице и Горажде	79.78	0.00	79.78	20.22	0.00	100.00
	Вишеград	42.80	0.00	42.80	57.20	0.00	100.00
	Кладањ	36.77	0.00	36.77	63.23	0.00	100.00
	Високо и Вареш	12.30	44.90	57.21	42.79	0.00	100.00
	Фојница и Крешево	0.52	76.41	76.93	23.07	0.00	100.00
	Укупно	27.50	20.05	47.55	48.34	4.11	100.00
Бања Лука	Бања Лука	88.07	4.11	92.18	7.71	0.12	100.00
	Градишка	78.93	3.29	82.22	17.78	0.00	100.00
	Дервента, Брод и Кобаш	51.22	42.81	94.03	5.97	0.00	100.00
	Тешањ, Жепче и Добој	37.20	36.72	73.92	26.08	0.00	100.00
	Укупно	66.87	20.85	87.72	12.23	0.05	100.00
Травник	Травник	3.80	66.30	70.09	29.29	0.62	100.00
	Зеница	25.64	17.95	43.59	56.41	0.00	100.00
	Ускопље и Бугојно	25.90	46.60	72.50	27.50	0.00	100.00
	Јајце	37.73	43.55	81.28	18.72	0.00	100.00
	Бол Хисар и Варџар (Језеро)	68.32	19.00	87.32	12.68	0.00	100.00
	Прозор	0.66	72.50	73.16	26.84	0.00	100.00
	Ливно	30.85	59.20	90.04	9.96	0.00	100.00
	Гламоч	81.40	0.00	81.40	18.60	0.00	100.00
	Укупно	29.44	46.07	75.51	24.38	0.11	100.00
Бихаћ	Бихаћ	51.81	7.47	59.28	40.72	0.00	100.00
	Крупа	49.62	0.00	49.62	50.38	0.00	100.00
	Нови	76.90	0.00	76.90	23.10	0.00	100.00
	Дубица, Козарац и Костајница	56.28	6.06	62.34	37.66	0.00	100.00
	Ивањска (Цазин)	52.34	29.71	82.04	17.96	0.00	100.00
	Приједор	52.54	20.06	72.61	27.39	0.00	100.00
	Стари Мајдан	42.67	23.08	65.75	34.25	0.00	100.00
	Кључ	51.02	0.00	51.02	48.98	0.00	100.00
	Петровац	24.64	0.00	24.64	75.36	0.00	100.00
Укупно	50.04	9.90	59.94	40.06	0.00	100.00	
Зворник	Горња Тузла	5.36	63.62	68.98	31.02	0.00	100.00
	Доња Тузла	29.79	0.00	29.79	70.21	0.00	100.00
	Зворник	56.04	0.00	56.04	43.96	0.00	100.00
	Сребреница	50.36	0.00	50.36	49.64	0.00	100.00
	Бирач – Власеница	82.96	0.00	82.96	17.04	0.00	100.00
	Бијељина и Јања	60.48	0.00	60.48	39.07	0.45	100.00
	Брчко	36.98	48.43	85.41	14.59	0.00	100.00
	Градачац, Модрич и Шамац	47.27	22.23	69.50	30.50	0.00	100.00
	Грачаница	70.81	13.51	84.32	15.68	0.00	100.00
Маглај	68.52	0.00	68.52	31.48	0.00	100.00	
Укупно	48.23	16.51	64.74	35.21	0.05	100.00	
Нови	Нови Пазар	46.97	0.00	46.97	51.24	1.79	100.00

¹⁰⁶⁰ Табела 1.2.153.

Пазар	Митровица	48.01	0.00	48.01	51.99	0.00	100.00
	Гусиње	71.21	0.00	71.21	28.79	0.00	100.00
	Васојевић	89.95	0.00	89.95	10.05	0.00	100.00
	Трговиште	35.82	0.00	35.82	64.18	0.00	100.00
	Бихор, Бијело Поље	41.29	0.00	41.29	58.71	0.00	100.00
	Пријепоље	74.10	0.00	74.10	25.90	0.00	100.00
	Пљевља	69.58	0.00	69.58	30.42	0.00	100.00
	Колашин	52.18	0.00	52.18	47.82	0.00	100.00
	Сјеница	57.80	0.00	57.80	42.20	0.00	100.00
	Нова Варош	82.23	0.00	82.23	17.77	0.00	100.00
Укупно	58.82	0.00	58.82	40.91	0.26	100.00	
Укупно бивши Босански везирлук		47.40	19.24	66.64	32.73	0.63	100.00
Укупно Бос. везирлук без с. Н. Пазар		45.77	21.99	67.75	31.56	0.69	100.00
Мостар	Мостар	0.00	0.00	68.62	31.13	0.24	100.00
	Столац	0.00	0.00	84.78	15.22	0.00	100.00
	Благај, Почитељ	0.00	0.00	69.93	30.07	0.00	100.00
	Невесиње	0.00	0.00	86.84	13.16	0.00	100.00
	Фоча	0.00	0.00	49.21	50.79	0.00	100.00
	Неретва и Коњиц	0.00	0.00	65.65	34.35	0.00	100.00
	Љубушки и Дувно	0.00	0.00	91.00	9.00	0.00	100.00
	Никшић	0.00	0.00	66.28	33.72	0.00	100.00
	Гацко	0.00	0.00	89.85	10.15	0.00	100.00
	Требиње	0.00	0.00	80.15	19.85	0.00	100.00
Билећ	0.00	0.00	92.15	7.85	0.00	100.00	
Укупно	0.00	0.00	76.64	23.32	0.04	100.00	
Укупно цео Вилајет		/	/	67.96	31.48	0.56	100.00

Постоје назнаке да су извори за ову статистику коришћени и за израчунае Ото Блауа за 1864/65. годину. Према писању пруског конзула, у то време је у Босанском везирлук „према најпажљивијим израчунама, које се дају направити с помоћу последњих турских пописа становништва и од њих независних података највиших органа верских заједница“ укупно живело 882.722 становника. Православних је било 449.479 (50,95 %) а муслимана 286.708 (32,58 %). Католика је, према шематизму Босне Сребрене из 1864. године, било 132.743 (14,20 %).¹⁰⁶¹ Број становника је доста нижи у односу на извор из Гласника, али је однос међу вероисповестима веома сличан. Упадљиво је да број католичких мушких становника у бившем Босанском везирлук према Гласнику добро одговара свим осталим изворима и проценама о укупном католичком становништву. То отвара питање да ли се састављачу табела у Гласнику можда поткрала грешка, те је католичко становништво игром случаја готово удвостручено. Подаци Ота Блауа за 1864/65. годину доказују да статистичка слика и структура о становништву Босне, каква је презентована у Гласнику, није била једина такве врсте из тог времена. Пруски конзул у те податке није сумњао, те је и сматрао да се однос током времена мењао у корист хришћана због природног приштаја и друштвених прилика код муслимана. Мора се, међутим, напоменути да је Блау, свега две године касније, објавио и сумарне податке за цео Босански вилајет по ревизији из 1866, који су битно другачији по питању односа између вероисповести. Објашњење за очигледне несугласности два пописа у чланку није изнето.¹⁰⁶²

Податке за поменути попис/ревизију из 1866. године пруски дипломата Ото Блау објавио је само у сумарном облику. У архивској грађи његове заоставштине се налазе

¹⁰⁶¹ Јевреја је било 2.438, Рома 10.026 и осталих 1.228. О. Blau, *Politische Statistik Bosniens*, 486–487.

¹⁰⁶² Да се пописи/ревизије међусобно побијају, односно да исказују ненормалне и немогуће трендове, приметио је и Киперт у додатку Блауове књиге. О. Blau, *Politische Statistik Bosniens*, 487, 489; О. Blau, *Zur Statistik von Bosnien*, 516–518; [О. Blau], *Handel und Verkehr von Bosnien*, 159; О. Blau, *Reisen in Bosnien*, 231.

документа која садрже знатно детаљније податке – број становника према вероисповести по казама. Сумарници за санцаке се слажу у потпуности са објављеним бројевима, али је структура по казама донекле измењена, што се може објаснити променама у јурисдикционом подручју појединих каза које су током тих година биле изузетно честе.¹⁰⁶³ У односу на податке из Гласника Српског ученог друштва, укупан број становника је знатно мањи, и одговара оквирно нивоу какав је забележен и током пописа 1851/52. године. Према подацима за 1866. годину је у читавом Вилајету живело свега 1.035.836 становника, од тога 431.200 православних (41,63 %). Пошто није могуће да у току од свега једне или највише две године, са истог простора једноставно „нестане“ око 400.000 људи, један од овде представљених извора свакако не презентује реално стање на терену. Упитно је, такође, како се заправо дошло до података о укупном становништву, пошто је османска статистика до тада углавном бележила само број мушкараца. Ото Блау не пружа одговор на ово битно питање, али постоји и реална могућност да су овде презентовани бројеви само удвостручене цифре забележеног мушког становништва (спроведено од стране османске статистике или самог Ото Блауа). У таквом случају би број становника босанских санцака (без дела Херцеговине) био нешто прецењен, пошто на том простору није постојао идеалан паритет међу половима већ је на једног мушкарца долазило 0,9 жена. Уколико би то стварно био случај, онда би попис/ревизија из 1866. године према Ото Блау исказивала још ниже реалне цифре, односно укупно становништво Вилајета испод једног милиона. Занимљиво је за приметити да су односи између вероисповести на нивоу Вилајета у суштини остали исти као и 1851/52. године (уз незнатно увећање удела муслимана на мало преко 40 %). Посматрамо ли подручје Вилајета без Новопазарског санцака, укупан број становника је износио свега 920.333, а број православних само 364.011, односно 39,55 % удела. То је значајно мањи удео него што су исказивали извори за 1851/52. или 1865. годину. У контексту са другим званичним османским изворима, може се оправдано сумњати у веродостојност ових података. Осим што се чини да је укупан број становника свакако потцењен, чини се да је и структура по вероисповести деформисана, или можда и намерно изманипулисана, у корист муслимана. То се јасније види када се сагледају резултати по казама, пре свега у Бихаћком и Зворничком санцаку. За разлику од претходних пописа, православно становништво више није чинило надполовичну већину у Бихаћком санцаку, а у казама Зворничког је доста умањено. Православно становништво је тако, на пример, изненада спало на непуних 32 % у кази Маглај, што свакако да није тачно.

Табела 1.2.155. Структура укупног становништва Босанског вилајета по попису/ревизији 1866. године (према подацима Ото Блауа).¹⁰⁶⁴

Санцак	Каза	Укупно становника					
		Муслимана	Православних	Католика	Рома	Јевреја	Укупно
Сарајево	Сарајево	22616	14651	1190	494	2100	41051
	Фојница	5699	187	8972		82	14940
	Високо	11972	4781	5877	344		22974
	Кладањ	3147	1382	466	14		5009
	Рогатица	8117	5906		103		14126

¹⁰⁶³ Успостављањем вилајетске управе у Босни половином 1865. године, османске су власти покренуле и веома опширан пројекат реформе управних подручја каза који је трајао, по свему судећи, дубоко у 1866. годину. У објављеним подацима, на пример, Ото Блау помиње да је Сребреница посебна каза, али да нема података о становништву, док у архивској грађи се ти подаци већ налазе. Такође, у чланку помиње казу Грачаница, која је 1865. била нахија, али је око 1866. године инкорпорирана у казу Градачац, те у архивској грађи она не фигурише. Приметно је, такође, да су сумарни подаци становништва у Зворничком санцаку у чланку и у грађи помешани (број становника казе Брчко у чланку одговара броју становника казе Градачац у архивском документу!). Хаотично стање око управних подручја је можда узроковало и ненамерне грешке приликом штампања. Ми смо веће поверење у исправност података подарили документима из архива. Види подробније и у поглављу *Територија*. О. Blau, *Zur Statistik von Bosnien*, 516–518; AA, PA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 181–188.

¹⁰⁶⁴ AA, PA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 181–188.

	Вишеград	5336	5125		143		10604
	Чајниче	6785	2562		170		9517
	Укупно	63672	34594	16505	1268	2182	118221
Бања Лука	Бања Лука	8775	48190	8037	259	140	65401
	Градишка	4129	12874	863	40		17906
	Дервента	5189	11307	14514	477	15	31502
	Тешањ	12975	12205	7135	278		32593
	Укупно	31068	84576	30549	1054	155	147402
Травник	Травник	18908	4270	13663	375	700	37916
	Јајце	8485	22004	6930	217		37636
	Ускопље	12307	6628	14087	377		33399
	Ливно	4260	7245	18584	237		30326
	Гламоч	2180	6370	219			8769
	Укупно	46140	46517	53483	1206	700	148046
Бихаћ	Бихаћ	10266	2716	1706			14688
	Острожац (Цазин)	20908	1640				22548
	Крупа	10484	10346				20830
	Костајница	6082	17366	982			24430
	Приједор	13312	10943	850			25105
	Стари Мајдан	5479	8666	3576			17721
	Ново Село	9727	17768	143			27638
	Укупно	76258	69445	7257	0	0	152960
Зворник	Тузла	23975	2997	4857	797		32626
	Маглај	6528	3500	907	139		11074
	Градачац	24579	17983	13394	639		56595
	Брчко	6718	5631	5262	415	140	18166
	Бијељина	10554	20746		816	221	32337
	Зворник	10814	10631		812		22257
	Сребреница	13250	12941		304		26495
	Бирач/Власеница	5415	8443		389		14247
Укупно	101833	82872	24420	4311	361	213797	
Нови Пазар	Нови Пазар	7930	16556		92	221	24799
	Сјеница	8759	7133				15892
	Пријепоље	2928	7559		180		10667
	Нова Варош	1068	7431		190		8689
	Пљевља	3734	6151		63		9948
	Колашин	1311	2806				4117
	Бијело Поље	11250	7584		257		19091
	Васојевић/Беране	130	3723				3853
	Гусиње	5335	3250				8585
	Трговиште	2563	2379		69		5011
	Митровица	1933	2617		301		4851
Укупно	46941	67189	0	1152	221	115503	
Мостар	Мостар	9350	4068	13267	257	140	27082
	Коњиц	7277	1247	3496	158		12178
	Фоча	14288	6079		654		21021
	Невесиње	2953	5813	569	95		9430
	Гацко	2793	6177		69		9039
	Никшић	2856	1748		21		4625
	Столац	2862	5005	6664	192		14723
	Билећа	2043	5421		73		7537
	Требиње	4853	10021	2462	221		17557
	Љубушки	3128	428	13092	67		16715
Укупно	52403	46007	39550	1807	140	139907	
Укупно цео Вилајет		418315	431200	171764	10798	3759	1035836

Табела 1.2.156. Структура укупног становништва Босанског вилајета по попису/ревизији 1866. године (према подацима Ото Блау) изражена у % удела.¹⁰⁶⁵

Санџак	Каза	Укупно становника – %					
		Муслимана	Православних	Католика	Рома	Јевреја	Укупно
Сарајево	Сарајево	55.09	35.69	2.90	1.20	5.12	100.00
	Фојница	38.15	1.25	60.05	0.00	0.55	100.00
	Високо	52.11	20.81	25.58	1.50	0.00	100.00
	Кладањ	62.83	27.59	9.30	0.28	0.00	100.00
	Рогатица	57.46	41.81	0.00	0.73	0.00	100.00
	Вишеград	50.32	48.33	0.00	1.35	0.00	100.00
	Чајниче	71.29	26.92	0.00	1.79	0.00	100.00
	Укупно	53.86	29.26	13.96	1.07	1.85	100.00
Бања Лука	Бања Лука	13.42	73.68	12.29	0.40	0.21	100.00
	Градишка	23.06	71.90	4.82	0.22	0.00	100.00
	Дервента	16.47	35.89	46.07	1.51	0.05	100.00
	Тешањ	39.81	37.45	21.89	0.85	0.00	100.00
	Укупно	21.08	57.38	20.72	0.72	0.11	100.00
Травник	Травник	49.87	11.26	36.03	0.99	1.85	100.00
	Јајце	22.54	58.47	18.41	0.58	0.00	100.00
	Ускопље	36.85	19.84	42.18	1.13	0.00	100.00
	Ливно	14.05	23.89	61.28	0.78	0.00	100.00
	Гламоч	24.86	72.64	2.50	0.00	0.00	100.00
	Укупно	31.17	31.42	36.13	0.81	0.47	100.00
Бихаћ	Бихаћ	69.89	18.49	11.61	0.00	0.00	100.00
	Острожац (Цазин)	92.73	7.27	0.00	0.00	0.00	100.00
	Крупа	50.33	49.67	0.00	0.00	0.00	100.00
	Костајница	24.90	71.08	4.02	0.00	0.00	100.00
	Приједор	53.03	43.59	3.39	0.00	0.00	100.00
	Стари Мајдан	30.92	48.90	20.18	0.00	0.00	100.00
	Ново Село	35.19	64.29	0.52	0.00	0.00	100.00
	Укупно	49.85	45.40	4.74	0.00	0.00	100.00
Зворник	Тузла	73.48	9.19	14.89	2.44	0.00	100.00
	Маглај	58.95	31.61	8.19	1.26	0.00	100.00
	Градачац	43.43	31.77	23.67	1.13	0.00	100.00
	Брчко	36.98	31.00	28.97	2.28	0.77	100.00
	Бијелина	32.64	64.16	0.00	2.52	0.68	100.00
	Зворник	48.59	47.76	0.00	3.65	0.00	100.00
	Сребреница	50.01	48.84	0.00	1.15	0.00	100.00
	Бинач/Власеница	38.01	59.26	0.00	2.73	0.00	100.00
	Укупно	47.63	38.76	11.42	2.02	0.17	100.00
Нови Пазар	Нови Пазар	31.98	66.76	0.00	0.37	0.89	100.00
	Сјеница	55.12	44.88	0.00	0.00	0.00	100.00
	Пријепоље	27.45	70.86	0.00	1.69	0.00	100.00
	Нова Варош	12.29	85.52	0.00	2.19	0.00	100.00
	Пљевља	37.54	61.83	0.00	0.63	0.00	100.00
	Колашин	31.84	68.16	0.00	0.00	0.00	100.00
	Бијело Поље	58.93	39.73	0.00	1.35	0.00	100.00
	Васојевић/Беране	3.37	96.63	0.00	0.00	0.00	100.00
	Гусиње	62.14	37.86	0.00	0.00	0.00	100.00
	Трговиште	51.15	47.48	0.00	1.38	0.00	100.00
	Митровица	39.85	53.95	0.00	6.20	0.00	100.00
	Укупно	40.64	58.17	0.00	1.00	0.19	100.00
Мостар	Мостар	34.52	15.02	48.99	0.95	0.52	100.00
	Коњиц	59.76	10.24	28.71	1.30	0.00	100.00
	Фоча	67.97	28.92	0.00	3.11	0.00	100.00
	Невесиње	31.31	61.64	6.03	1.01	0.00	100.00
	Гацко	30.90	68.34	0.00	0.76	0.00	100.00

¹⁰⁶⁵ Табела 1.2.155.

	Никшић	61.75	37.79	0.00	0.45	0.00	100.00
	Столац	19.44	33.99	45.26	1.30	0.00	100.00
	Билећа	27.11	71.93	0.00	0.97	0.00	100.00
	Требиње	27.64	57.08	14.02	1.26	0.00	100.00
	Љубушки	18.71	2.56	78.32	0.40	0.00	100.00
	Укупно	37.46	32.88	28.27	1.29	0.10	100.00
	Укупно цео Вилајет	40.38	41.63	16.58	1.04	0.36	100.00

У претходним табелама није укључено и преко 25.000 припадника војске, за коју Ото Блау не наводи верску или етничку припадност, мада се може претпоставити да су скоро сви били муслимани. Непознато је, међутим, да ли се искључиво радило о становницима Босне и Херцеговине или је добар део војника био из других делова Царства а у провинцији је био стационаран само привремено. Статистичке податке о војсци је пруски конзул објавио у једном чланку из 1867. године, констатујући да су османске снаге концентрисане према граници са Србијом а не према Аустроугарској. Подаци врло јасно указују управо на ту чињеницу, с тиме што је граница према Црној Гори у Херцеговини очигледно била још битнија за чување, што је и разумљиво с обзиром на честе устанке и полу-ратна стања на том подручју и крајем 50-тих и почетком 60-тих година 19. века.

Табела 1.2.157. Број становника Босанског вилајета заједно са војском према попису/ревизији из 1866. године (према подацима Ото Блауа).¹⁰⁶⁶

Санџак	Укупно становника цивила	Припадника војске	Укупно
Сарајево	118221	3826	122047
Травник	148046	3000	151046
Бихаћ	152960	700	153660
Бања Лука	147402	1400	148802
Зворник	213797	4200	217997
Нови Пазар	115503	4200	119703
Херцеговина	139907	7864	147771
Укупно	1035836	25190	1061026

Ото Блау је исте године када је објавио сумарне податке по попису/ревизији из 1866. године, у другом пруском часопису публикувао штуре бројеве по санџацима који се нешто разликују од претходно представљених. Према тим наводима, Босна и Херцеговина је имала 1,1 милиона становника, што није незнатно увећање у односу на 1,03–1,06 милиона према првом чланку и архивској грађи. Структура становништва је у суштини иста, као и бројеви за већину санџака. Разлике су очигледне у Новопазарском и Херцеговачком санџаку, за које Блау, у овом случају, наводи знатно више бројеве. Како је дошло до поменутих несугласности, остаје нејасно. Постоји могућност да је Блау накнадно добио ажуриране податке који су исказивали нешто већи број становника, што је за простор Новопазарског и Херцеговачког санџака сасвим могуће (простори на којима је било отежано спровођење државних мера) али је и даље само у сфери претпоставке. Да се Блау стварно користио званичним османским подацима сведочи и навод из брошуре Салахадин Беја, који се оквирно односи на период 1866/67. године, према којем је у Вилајету било 1,1 милиона становника.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁶ Број становника за Херцеговачки санџак ректифицирани према Табели 1.2.155. О. Blau, *Zur Statistik von Bosnien*, 518; Табела 1.2.155.

¹⁰⁶⁷ Види Табела 1.2.16.

Табела 1.2.158. Структура становништва Босанског вилајета према попису/ревизији 1866. године према другој верзији Ото Блауа).¹⁰⁶⁸

Санџак	Укупно становника	Становника по вери				
		Муслимана	Православних	Католика	Јевреја	Рома
Сарајево	119021	/	/	/	/	/
Травник	148036					
Бихаћ	152960					
Бања Лука	147402					
Зворник	217792					
Нови Пазар	136284					
Херцеговина	178631					
Укупно	1100126					
Удео у %	100.00	40.40	41.34	16.51	0.35	1.41

Два главна, претходно представљена извора за готово исти временски период (1865–1866. године), исказују веома различите податке. Разлику у укупном броју становника чини оквирно 400.000 људи а структура према вероисповести је, такође, значајно другачија. Извор који је објављен у Гласнику Српског ученог друштва исказује двотрећинску већину хришћана, док је Ото Блау дошао до података о оквирно 58 % хришћана у Вилајету. Због промена у јурисдикционим подручјима у наведеном периоду, није могуће упоредити све мудирлуке/казе, али одређене компарације су изводљиве. Као додатне изворе, који би унели мало више јасноће у овај битан проблем, на располагању су подаци Владимира Јакшића за 1864, и историчара Одил Моро и Руксана Квамбер за оквирно 1864–1865. годину.

Родоначелник српске државне званичне статистике, Владимир Јакшић, навео је за 1864. годину да је Босна са Херцеговином имала 1.357.984 становника (864.836 немуслимана – 63,69 %).¹⁰⁶⁹ На другом месту, исти аутор је тврдио да је укупан број становника био око 1.337.393 становника, наводивши и одвојено податке за Босну и Херцеговину као одвојене вилајете према управној организацији из 1875/76. године (850.425 хришћана – 63,59 %).¹⁰⁷⁰ Оба податка су веома слична, а до несугласица је вероватно дошло услед поновног збрајања и одвојеног навођења Херцеговине. Ови се подаци не слажу ни са наводима из Гласника нити са информацијама Ото Блауа, мада су свакако ближи српском извору. Посматрано по целинама, Јакшић је наводио за Херцеговину укупну популацију од 185.421 становника (142.128 хришћана – 76,65 %), што се одлично слаже са подацима из Гласника, али је број од укупно 1.151.972 становника Босне (везирлука) доста нижа од наше процене.¹⁰⁷¹ Одил Моро и Руксана Квамбер су у турском архиву пронашли податке о укупном становништву оба везирлука који се оквирно односе на период 1864–1865. године, у време увођења „вилајетских реформи“. Попис становништва, који је тада стварно био наређен, имао је за сврху да се тачније утврди број потенцијалних војника за османску војску. Резултати тог „пописа“ исказују другачију слику и структуру од извора српског порекла. Податак о оквирно 1.114.000 становника Босне и Херцеговине се релативно добро уклапа у наводе Ота Блауа. Структура становништва је, такође, приближна оној коју је презентовао пруски конзул у својим делима.

¹⁰⁶⁸ [O. Blau], *Handel und Verkehr von Bosnien*, 159.

¹⁰⁶⁹ Табела 1.2.13; Табела 1.2.15.

¹⁰⁷⁰ Табела 1.2.14; Табела 1.2.15.

¹⁰⁷¹ Постоји могућност да је Јакшић ејалет Босну рачунао без Новопазарског санџака, који је половином 1872. године на кратко издвојен из Вилајета. Табела 1.2.14; Табела 1.2.15.

Табела 1.2.159. Структура становништва Босне и Херцеговине око 1864–1865. године (према војном попису из турског архива).¹⁰⁷²

Укупно становника	Везирлук					
	Босна		Херцеговина		Укупно	
	Становника	Удео у %	Становника	Удео у %	Становника	Удео у %
Муслимана	400000	42.37	72000	36.00	472000	41.26
Православних	400000	42.37	88000	44.00	488000	42.66
Католика	144000 ¹⁰⁷³	15.25	40000	20.00	184000	16.08
Укупно	944000	100.00	200000	100.00	1144000	100.00

За католичко становништво су за оквирно исто време (1864. и 1867. годину) на располагању и два шематизма који веома прецизно наводе број верника у провинцији. Један шематизам се односи пре свега на бивши Босански а други на Херцеговачки везирлук (санџак). Комбиновањем оба шематизма се добија оквирно број од 190.904 католичких становника у читавом Босанском вилајету 1864–1867. године. У босанским санџацима би број износио око 132.807 а у Херцеговачком санџаку 58.097 католичких верника према управној подели из 1866. године.¹⁰⁷⁴ Узимајући у обзир ове податке, чини се да су наводи Ото Блауа као и војног пописа доста приближни, али да је број католика у попису објављеном у Гласнику преувеличан. Уколико се сагледају само босански санџаци стиче се утисак да су подаци за католике у Гласнику два пута већи од очекиваног. На овом месту можемо да поменемо и једну могућност, на чисто теоретској разини, да су подаци за католике у Гласнику случајно погрешно наведени само као за мушко становништво уместо за целокупно. Исто тако, могуће је да су неки од бројева за муслимане или за православне у другим санџацима погрешно класификовани. Претходно поменуто представља само теорију и могуће објашњење за одређене несугласности између пописа, и свакако је неопходно овај проблем подврћи додатним истраживањима пре него што се може дати коначан суд.¹⁰⁷⁵

Како смо били у прилици да представимо у претходним табелама, за период 1865–1866. године постоје две групе извора које се подједнако позивају на званичну османску статистику али презентују веома различите резултате. Узрок овој појави нисмо у могућности да установимо. Да на овом простору то није само случај са османском статистиком, пословично непрецизном и непоузданом, сведочи и случај аустроугарских пописа Босне и Херцеговине 1879. и 1885. године, када су, такође, примећене апсурдне разлике.¹⁰⁷⁶ Чини се да власти у овој провинцији, било османске или у почетку и аустроугарске, нису биле способне да спроведу свеобухватан попис становништва уз прихватљиве оквире грешака и

¹⁰⁷² О. Moreau – R. Quamber, *The Recruitment of Bosnian Soldiers*, 269.

¹⁰⁷³ У чланку је у табели погрешно наведено 14.000 (штампарска грешка). О. Moreau – R. Quamber, *The Recruitment of Bosnian Soldiers*, 269.

¹⁰⁷⁴ У шематизмима су сумарници погрешни и потребно их је било поново сабрати. За Требињску бискупију (под Дубровником) најпрецизније податке је пренео Киперт у додатку књиге Ото Блауа (из још једног шематизма) и уједно делимично ректификовао податке и за остале католичке мисије. Према шематизму Босне сребрене за 1864. годину, мисија је имала 132.532 верника, којима треба придодати 2.633 становника жупа Шуица и Грабовица из фрањевачке мисије у Херцеговини, а одбити 2.358 из жупе Коњиц-Подхум која је од 1865. године одвојена од Сарајева. Према шематизму фрањевачке мисије у Херцеговини из 1867. године, на том је простору живело 49.440 католика, од којих треба одузети бар 2.633 из жупа Шуица и Грабовица које су од 1866. године биле део казе Ливно у Босни, те тај број треба додати босанским санџацима. Потребно је, такође, Херцеговачком санџаку додати и 8.932 католика који су били под јурисдикцијом Дубровника (Требињске бискупије), те и 2.358 из жупе Коњиц-Подхум. На овом месту морамо да напоменемо да нисмо сасвим сигурни за тачну управну припадност жупа Сеоница, Жупањац и Ракитно које заједно чине област Дувна, која је делом припала кази Ливно после 1866. године (ради се о 6.019 католика). Оваквом рачуницом се добија приближно тачан однос између бивших везирлука. *Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae ordinis fratrum Minorum S. P. Francisci* (=Schematismus Bosnae Argentinae 1864), Budae 1864, 1–89; *Schematismus topographico-historicus*, 1–204; О. Blau, *Reisen in Bosnien*, 194–224.

¹⁰⁷⁵ Сличан проблем смо идентификовали код података Карла Хорсецког. Види раније у овом истом поглављу.

¹⁰⁷⁶ Види у потпоглављу *Хабзбуршка монархија* овог истог поглавља.

пропуста. Због мањка квалитетних извора нисмо у могућности да утврдимо тачну вредност и веродостојност појединих османских пописа, но, узимајући у обзир шири временски, просторни и политички контекст, усуђујемо се на опрезну процену да су пописи из 1851/52. и 1866. године потцењени и погрешни. За попис из 1851/52. године се генерално узима да је потценио становништво бар за 10 %, а подацима Гласника за 1865. годину Ђорђе Пејановић није сасвим веровао, али искључиво из разлога његовог истицања по високој вредности укупног броја становника у односу на друге званичне изворе. Са друге стране, подаци из Гласника не делују нелогично уколико се узму у обзир прецизнији аустроугарски пописи из каснијег времена. За исти период су многобројни истраживачи, путописци и „приватни статистичари“ из 19. и 20. века, као решење понудили и своје процене, које, међутим, такође изразито осцилирају како у броју тако и по структури становника. Такве процене немају право утемељење у процесу пописивања становништва на терену, те их се може и мора посматрати као произвољне.¹⁰⁷⁷ Наше је мишљење да се обе групе званичних извора у периоду 1851/52.–1866. године морају узимати подједнако у обзир приликом истраживања, с тиме што сматрамо и да је реална слика на терену, врло вероватно, била на разини негде између вредности које исказују обе.

Начин на који су османске власти спроводиле ревизије постаје јаснији уколико се узму у обзир поједини извештаји слубеника задужених за регистре становника по казама и санцама које је користио Лука Ђаковић. Управна већа на нивоу Вилајета или санцака су тражила извештаје о становништву по казама али и нахијама од подређених органа на нивоу каза. Од сабраних извештаја је било могуће саставити целокупан преглед о актуелном стању становништва. Том приликом, виши органи управе нису увек били и задовољни квалитетом достављеног материјала те су тражили и додатне ревизије. На темељу таквих извештаја је могуће сагледати стање становништва у Бихаћком санцаку 1869. године.¹⁰⁷⁸ Извештаји нису сасвим комплетни, али за већину каза омогућују сасвим задовољавајуће поређење у односу на ревизију/попис из 1866. године. Резултати показују или стагнацију броја становника или нагли раст (Костајница, Крупа) од оквирно 10 %, што је изузетно много за свега 3–4 године, и тешко оствариво природним прираштајем. Могуће да је у питању досељавање (војска, управа итд.), административна реформа граница, или, једна од многих грешака османске статистике. Исто вреди и за изузетно велико смањење становништва у кази Стари Мајдан. Ревизије на темељу дневних промена и кумулативних ичмал дефтера су могле да исказују реално стање само уколико су подаци виталне статистике (рођења и смрти) били пријављени ревносно. Пропусти у пријављивању смрти, на пример, сами по себи би деформисали резултате исказујући сувише висок природни прираштај.

Табела 1.2.160. Број становника санцака Бихаћ према ревизији из 1869. године (у поређењу са пописом/ревизијом из 1866. године).¹⁰⁷⁹

Санцак	Каза	Укупно становника		
		Мушких становника Ревизија 1869	Процена ревизија 1869	Попис/ревизија 1866
Бихаћ	Бихаћ	7765	14754	14688
	Острожац	11960	22724	22548
	Крупа	11724	22276	20830
	Костајница	14208	26995	24430
	Приједор	9212 ¹⁰⁸⁰	17503	25105
	Стари Мајдан	7754	14733	17721
	Ново Село	10380 ¹⁰⁸¹	19722	27638
	Укупно	73003	138706	152960

¹⁰⁷⁷ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 32–35.

¹⁰⁷⁸ L. Ђаковић, *Političke organizacije*, 14–15.

¹⁰⁷⁹ Број мушкараца је множен коефицијентом 1,9. L. Ђаковић, *Političke organizacije*, 14–15; Табела 1.2.155.

¹⁰⁸⁰ Централна нахија Приједор је имала свега 5.092 мушких становника, што је доста низак број. Могуће да је у питању грешка.

¹⁰⁸¹ Недостаје податак за сам Кулен Вакуф те је број мањи од реалног.

Претходно описани извор је битан због сагледавања контекста следеће велике ревизије пописа која је настала 1869/70. године и која је коришћена у неколико салнама у континуитету за представљање података о становништву провинције у потпуно неизмењеном облику. Подаци у салнамама исказују убедљиву већину муслимана и многи истраживачи су сумњали у њихову тачност те претпостављали и политичке разлоге као узрок. Аустроугарски конзул фон Сакс је отворено изразио сумњу у намерно фалсификовање података како би се нагласио муслимански карактер Вилајета.¹⁰⁸² У новије време је историчар Филип Гелез објавио табелу са подацима које је, захваљујући својим контактима у османској администрацији, прибавио француски конзул у Сарајеву и послао за Париз. Поменута статистика се односи, наводно, на право стање ствари, пре накнадних манипулација бројевима.¹⁰⁸³ Поређењем званично објављених података у салнамама (који се односе на санцаке као целине) и оних из француског архива, веома лако се може уочити преправљање бројева за муслимане у скоро свим санцама. Муслиманима је накнадно „додато“ 150.000 становника, чиме би достигли удео од 50 % у становништву. Сматрамо да је ово само још један доказ колико је званична османска статистика непоуздана и да увек треба имати на уму политички моменат приликом тумачења резултата. Није искључено, чак је и вероватно, да су се османски званичници служили сличним манипулацијама и за друге области Царства.¹⁰⁸⁴ Представили смо податке како их је француски конзул пријавио својим надређенима и упоредо сумарнике из салнама. Разлике су и више него очигледне. Резултати су занимљиви са аспекта неочекивано ниског броја укупног становништва, односно исказане стагнације у броју становника у односу на 1866. годину. Занимљиве су и необјашњиве осцилације у Бихаћком санцаку у односу на 1869. годину (посебно каза Бихаћ). Укупно је у читавом Вилајету према нашој процени било свега 1.037.603 становника, од тога 432.342 православних (41,67 %). Посматрано без Новопазарског санцака је укупно становништво бројало 915.845 становника, од тога 374.250 православних (40,86 %).

Табела 1.2.161. Структура мушког становништва Босанског вилајета према ревизији 1869/70. године (према извору из француског архива у поређењу са званичним салнамама).¹⁰⁸⁵

Санцак	Каза	Мушких становника					
		Муслимана	Православних	Католика	Рома	Јевреја	Укупно
Сарајево	Сарајево	12443	7681	587	260	946	21917
	Фојница	2956	124	4693	21		7794
	Високо	6957	2606	3222	180		12965
	Кладањ	2077	738	245	8	13	3081
	Рогатица	4374	3093		54		7521
	Вишеград	2810	2704		75		5589
	Чајниче	3571	1397		79		5047
	Укупно	35188	18343	8747	677	959	63914
	<i>Укупно – салнаме</i>	<i>35188</i>	<i>18343</i>	<i>8747</i>	<i>677</i>	<i>959</i>	<i>63914</i>
Бања Лука	Бања Лука	4618	25364	4230	136	15	34363
	Градишка	2099	7044	377	56		9576

¹⁰⁸² Исти су подаци коришћени у бар три салнаме које су изашле у континуитету за 1286, 1287. и 1288. годину по хиџри (1869/70–1871/72. година). Види детаљније у поглављу *Статистички извори*. Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 35–36; В. Gavranović, *Grada: Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, 354–360.

¹⁰⁸³ P. Gelez, *Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II) (=Dénombrements et recensement II)*, *Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires* Vol. XIII / № 1–2 (2011), 13.

¹⁰⁸⁴ На сличан начин смо посматрали податке до којих је дошао аустроугарски капетан Карл Хорсецки за Косовски вилајет. Види раније у тексту истог поглавља.

¹⁰⁸⁵ P. Gelez, *Dénombrements et recensement II*, анекс 4; *Salname-i Vilayeti Bosna 1287*, 144–145; *Bosna Vilayeti salnamesi 1288*, 134–135.

	Дервента	2688	6103	6481	251	8	15531
	Тешањ	6497	6412	3338	146		16393
	Укупно	15902	44923	14426	589	23	75863
	<i>Укупно – салнаме</i>	<i>29902</i>	<i>44923</i>	<i>14426</i>	<i>589</i>	<i>23</i>	<i>89863</i>
Травник	Травник	10427	3036	5281	237	157	19138
	Јајце	4532	11175	3211	117		19035
	Ускопље	5097	2503	5781	183		13564
	Ливно	2302	3823	8758	121		15004
	Гламоч	1131	4558	120			5809
	Укупно	23489	25095	23151	658	157	72550
	<i>Укупно – салнаме</i>	<i>43487</i>	<i>25095</i>	<i>23161</i>	<i>658</i>	<i>157</i>	<i>92558</i>
Бихаћ	Бихаћ	8278	1763	700	29		10770
	Острожац	11004	863		8		11875
	Крупа	5480	5550		54		11084
	Костајница	2981	9308	112	132		12533
	Приједор	4563	6007	435	86		11091
	Стари Мајдан	2781	4374	786	50		7991
	Ново Село	5099	9252	65	41		14457
	Укупно	40186	37117	2098	400	0	79801
<i>Укупно – салнаме</i>	<i>45186</i>	<i>37117</i>	<i>2098</i>	<i>400</i>	<i>0</i>	<i>84801</i>	
Зворник	Тузла	12574	1290	2101	270		16235
	Маглај	3247	4558	459	94		8358
	Градачац	12166	8461	6456	226		27309
	Брчко	3715	2714	2647	233	72	9381
	Бијелина	4464	9496		257	54	14271
	Зворник	5560	5160		184		10904
	Сребреница	6902	5773		478		13153
	Бирач/Власеница	5033	9315		222		14570
	Укупно	53661	46767	11663	1964	126	114181
<i>Укупно – салнаме</i>	<i>63661</i>	<i>46767</i>	<i>11663</i>	<i>1964</i>	<i>126</i>	<i>124181</i>	
Нови Пазар	Нови Пазар	7309	8379		195	40	15923
	Сјеница	5224	3840		21		9085
	Пријеполје	2283	3705		55		6043
	Нова Варош	1018	4247		82		5347
	Пљевља	3236	3598		25		6859
	Колашин	1660	462				2122
	Бијело Поље	5960	2086		98		8144
	Васојевић/Беране	70	1532		4		1606
	Трговиште	4116	1226		112		5454
	Митровица	1850	1500		150		3500
	Укупно	32726	30575	0	742	40	64083
<i>Укупно – салнаме</i>	<i>52626</i>	<i>30575</i>	<i>0</i>	<i>742</i>	<i>40</i>	<i>83983</i>	
Мостар	Мостар	5272	2150	6481	96		13999
	Коњиц	3931	676	1618	84		6309
	Фоча	7445	3007		187		10639
	Невесиње	1386	2944	39	48		4417
	Гацко	1548	1900		29		3477
	Никшић	1445	867		3		2315
	Столац	3133	2892	3330	64		9419
	Билећа	1145	3191		27		4363
	Требиње	2499	5640	491	113		8743
	Љубушки	1668	225	6330	25		8248
	Укупно	29472	23492	18289	676	0	71929
<i>Укупно – салнаме</i>	<i>39472</i>	<i>23492</i>	<i>18289</i>	<i>676</i>	<i>0</i>	<i>81929</i>	
Укупно цео Вилајет		230624	226312	78374	5706	1305	542321
<i>Укупно Вилајет – салнаме</i>		<i>309522</i>	<i>226312</i>	<i>78384</i>	<i>5706</i>	<i>1305</i>	<i>621229</i>

Табела 1.2.162. Процена укупног становништва Босанског вилајета према ревизији 1869/70. године (према извору из француског архива у поређењу са званичним салнамама).¹⁰⁸⁶

Санџак	Каза	Процена укупно становника					
		Муслимана	Православних	Католика	Рома	Јевреја	Укупно
Сарајево	Сарајево	23642	14594	1115	494	1797	41642
	Фојница	5616	236	8917	40	0	14809
	Високо	13218	4951	6122	342	0	24634
	Кладањ	3946	1402	466	15	25	5854
	Рогатица	8311	5877	0	103	0	14290
	Вишеград	5339	5138	0	143	0	10619
	Чајниче	6785	2654	0	150	0	9589
	Укупно	66857	34852	16619	1286	1822	121437
	<i>Укупно – салнаме</i>	<i>66857</i>	<i>34852</i>	<i>16619</i>	<i>1286</i>	<i>1822</i>	<i>121437</i>
Бања Лука	Бања Лука	8774	48192	8037	258	29	65290
	Градишка	3988	13384	716	106	0	18194
	Дервента	5107	11596	12314	477	15	29509
	Тешањ	12344	12183	6342	277	0	31147
	Укупно	30214	85354	27409	1119	44	144140
	<i>Укупно – салнаме</i>	<i>56814</i>	<i>85354</i>	<i>27409</i>	<i>1119</i>	<i>44</i>	<i>170740</i>
Травник	Травник	19811	5768	10034	450	298	36362
	Јајце	8611	21233	6101	222	0	36167
	Ускопље	9684	4756	10984	348	0	25772
	Ливно	4374	7264	16640	230	0	28508
	Гламоч	2149	8660	228	0	0	11037
	Укупно	44629	47681	43987	1250	298	137845
	<i>Укупно – салнаме</i>	<i>82625</i>	<i>47681</i>	<i>44006</i>	<i>1250</i>	<i>298</i>	<i>175860</i>
Бихаћ	Бихаћ	15728	3350	1330	55	0	20463
	Острожац	20908	1640	0	15	0	22563
	Крупа	10412	10545	0	103	0	21060
	Костајница	5664	17685	213	251	0	23813
	Приједор	8670	11413	827	163	0	21073
	Стари Мајдан	5284	8311	1493	95	0	15183
	Ново Село	9688	17579	124	78	0	27468
	Укупно	76353	70522	3986	760	0	151622
	<i>Укупно – салнаме</i>	<i>85853</i>	<i>70522</i>	<i>3986</i>	<i>760</i>	<i>0</i>	<i>161122</i>
Зворник	Тузла	23891	2451	3992	513	0	30847
	Маглај	6169	8660	872	179	0	15880
	Градачац	23115	16076	12266	429	0	51887
	Брчко	7059	5157	5029	443	137	17824
	Бијељина	8482	18042	0	488	103	27115
	Зворник	10564	9804	0	350	0	20718
	Сребреница	13114	10969	0	908	0	24991
	Бирач/Власеница	9563	17699	0	422	0	27683
	Укупно	101956	88857	22160	3732	239	216944
	<i>Укупно – салнаме</i>	<i>120956</i>	<i>88857</i>	<i>22160</i>	<i>3732</i>	<i>239</i>	<i>235944</i>
Нови Пазар	Нови Пазар	13887	15920	0	371	76	30254
	Сјеница	9926	7296	0	40	0	17262
	Пријепоље	4338	7040	0	105	0	11482
	Нова Варош	1934	8069	0	156	0	10159
	Пљевља	6148	6836	0	48	0	13032
	Колашин	3154	878	0	0	0	4032
	Бијело Поље	11324	3963	0	186	0	15474
	Васојевић/Беране	133	2911	0	8	0	3051
	Трговиште	7820	2329	0	213	0	10363
	Митровица	3515	2850	0	285	0	6650
	Укупно	62179	58093	0	1410	76	121758

¹⁰⁸⁶ Табела 1.2.161.

	Укупно – салнаме	99989	58093	0	1410	76	159568
Мостар	Мостар	10544	4300	12962	192	0	27998
	Коњиц	7862	1352	3236	168	0	12618
	Фоча	14890	6014	0	374	0	21278
	Невесиње	2772	5888	78	96	0	8834
	Гацко	3096	3800	0	58	0	6954
	Никшић	2890	1734	0	6	0	4630
	Столац	6266	5784	6660	128	0	18838
	Билећа	2290	6382	0	54	0	8726
	Требиње	4998	11280	982	226	0	17486
	Љубушки	3336	450	12660	50	0	16496
	Укупно	58944	46984	36578	1352	0	143858
	Укупно – салнаме	78944	46984	36578	1352	0	163858
Укупно цео Вилајет		441133	432342	150740	10909	2480	1037603
Укупно Вилајет – салнаме		592039	432342	150759	10909	2480	1188528

Табела 1.2.163. Структура укупног становништва Босанског вилајета према ревизији 1869/70. године (према извору из француског архива у поређењу са званичним салнамама) изражена у % удела.¹⁰⁸⁷

Санџак	Каза	Процена укупно становника					Укупно
		Муслимана	Православних	Католика	Рома	Јевреја	
Сарајево	Сарајево	56.77	35.05	2.68	1.19	4.32	100.00
	Фојница	37.93	1.59	60.21	0.27	0.00	100.00
	Високо	53.66	20.10	24.85	1.39	0.00	100.00
	Кладањ	67.41	23.95	7.95	0.26	0.42	100.00
	Рогатица	58.16	41.12	0.00	0.72	0.00	100.00
	Вишеград	50.28	48.38	0.00	1.34	0.00	100.00
	Чајниче	70.75	27.68	0.00	1.57	0.00	100.00
	Укупно	55.06	28.70	13.69	1.06	1.50	100.00
	Укупно – салнаме	55.06	28.70	13.69	1.06	1.50	100.00
Бања Лука	Бања Лука	13.44	73.81	12.31	0.40	0.04	100.00
	Градишка	21.92	73.56	3.94	0.58	0.00	100.00
	Дервента	17.31	39.30	41.73	1.62	0.05	100.00
	Тешањ	39.63	39.11	20.36	0.89	0.00	100.00
	Укупно	20.96	59.22	19.02	0.78	0.03	100.00
	Укупно – салнаме	33.28	49.99	16.05	0.66	0.03	100.00
Травник	Травник	54.48	15.86	27.59	1.24	0.82	100.00
	Јајце	23.81	58.71	16.87	0.61	0.00	100.00
	Ускопље	37.58	18.45	42.62	1.35	0.00	100.00
	Ливно	15.34	25.48	58.37	0.81	0.00	100.00
	Гламоч	19.47	78.46	2.07	0.00	0.00	100.00
	Укупно	32.38	34.59	31.91	0.91	0.22	100.00
	Укупно – салнаме	46.98	27.11	25.02	0.71	0.17	100.00
Бихаћ	Бихаћ	76.86	16.37	6.50	0.27	0.00	100.00
	Острожац	92.67	7.27	0.00	0.07	0.00	100.00
	Крупа	49.44	50.07	0.00	0.49	0.00	100.00
	Костајница	23.79	74.27	0.89	1.05	0.00	100.00
	Приједор	41.14	54.16	3.92	0.78	0.00	100.00
	Стари Мајдан	34.80	54.74	9.84	0.63	0.00	100.00
	Ново Село	35.27	64.00	0.45	0.28	0.00	100.00
	Укупно	50.36	46.51	2.63	0.50	0.00	100.00
	Укупно – салнаме	53.28	43.77	2.47	0.47	0.00	100.00
Зворник	Тузла	77.45	7.95	12.94	1.66	0.00	100.00
	Маглај	38.85	54.53	5.49	1.12	0.00	100.00
	Градачац	44.55	30.98	23.64	0.83	0.00	100.00
	Брчко	39.60	28.93	28.22	2.48	0.77	100.00
	Бијелина	31.28	66.54	0.00	1.80	0.38	100.00

¹⁰⁸⁷ Табела 1.2.162.

	Зворник	50.99	47.32	0.00	1.69	0.00	100.00
	Сребреница	52.47	43.89	0.00	3.63	0.00	100.00
	Бирач/Власеница	34.54	63.93	0.00	1.52	0.00	100.00
	Укупно	47.00	40.96	10.21	1.72	0.11	100.00
	<i>Укупно – салнаме</i>	<i>51.26</i>	<i>37.66</i>	<i>9.39</i>	<i>1.58</i>	<i>0.10</i>	<i>100.00</i>
Нови Пазар	Нови Пазар	45.90	52.62	0.00	1.22	0.25	100.00
	Сјеница	57.50	42.27	0.00	0.23	0.00	100.00
	Пријепоље	37.78	61.31	0.00	0.91	0.00	100.00
	Нова Варош	19.04	79.43	0.00	1.53	0.00	100.00
	Пљевља	47.18	52.46	0.00	0.36	0.00	100.00
	Колашин	78.23	21.77	0.00	0.00	0.00	100.00
	Бијело Поље	73.18	25.61	0.00	1.20	0.00	100.00
	Васојевић/Беране	4.36	95.39	0.00	0.25	0.00	100.00
	Трговиште	75.47	22.48	0.00	2.05	0.00	100.00
	Митровица	52.86	42.86	0.00	4.29	0.00	100.00
	Укупно	51.07	47.71	0.00	1.16	0.06	100.00
<i>Укупно – салнаме</i>	<i>62.66</i>	<i>36.41</i>	<i>0.00</i>	<i>0.88</i>	<i>0.05</i>	<i>100.00</i>	
Мостар	Мостар	37.66	15.36	46.30	0.69	0.00	100.00
	Коњиц	62.31	10.71	25.65	1.33	0.00	100.00
	Фоча	69.98	28.26	0.00	1.76	0.00	100.00
	Невесиње	31.38	66.65	0.88	1.09	0.00	100.00
	Гацко	44.52	54.64	0.00	0.83	0.00	100.00
	Никшић	62.42	37.45	0.00	0.13	0.00	100.00
	Столац	33.26	30.70	35.35	0.68	0.00	100.00
	Билећа	26.24	73.14	0.00	0.62	0.00	100.00
	Требиње	28.58	64.51	5.62	1.29	0.00	100.00
	Љубушки	20.22	2.73	76.75	0.30	0.00	100.00
	Укупно	40.97	32.66	25.43	0.94	0.00	100.00
<i>Укупно – салнаме</i>	<i>48.18</i>	<i>28.67</i>	<i>22.32</i>	<i>0.83</i>	<i>0.00</i>	<i>100.00</i>	
Укупно цео Вилајет		42.51	41.67	14.53	1.05	0.24	100.00
<i>Укупно Вилајет – салнаме</i>		<i>49.81</i>	<i>36.38</i>	<i>12.68</i>	<i>0.92</i>	<i>0.21</i>	<i>100.00</i>

Према претходно представљеним табелама, муслиманско становништво је, за разлику од претходних пописа, по бројности надмашило православно. Без обзира на свакако тачније податке које је прибавио француски конзул, мора се посумњати у исправност података за хришћане. Број католика је у односу на 1866. годину драстично опао а муслимана је увећан, док су православни остали мање-више на истом нивоу. Насељавање муслимана се одиграло и после 1867. године, али иселјавање хришћана-католика у већем обиму нам није познато. У периоду 1865–1871. године је на овом простору забележена епидемија куге.¹⁰⁸⁸ Какав је утицај ова опака болест имала на демографска кретања веома је тешко проценити. Уколико су подаци донекле тачни, односно уколико оквирно квалитетно указују на трендове у демографским кретањима (виталну статистику са миграционим кретањима) онда би се могло претпоставити да је куга допринела општој демографској стагнацији у наведеном периоду. И ово питање, на жалост, остаје нерешено до евентуелног открића релевантне грађе, пре свега у турским архивима.¹⁰⁸⁹

За период 1875–1878. године постоји прегршт извора, веома сумњивог квалитета. Током 1875. године је наводно започет процес новог пописивања становништва који је

¹⁰⁸⁸ Наводно је у Босну пресељено око 20.000 муслимана после предаје градова Србији 1867. године. Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 36.

¹⁰⁸⁹ Конфузија око оквирног броја становника 1865–1866. године не дозвољава да се донесе суд да ли је у периоду до 1869/70. године у Босни и Херцеговини становништво само демографски стагнирало (узимајући у обзир ниже бројеве за 1866. годину) или, чак, значајно назадовало, односно да је био у питању прави помор (узимајући у обзир више бројеве из 1865. године). Евентуелни помор становништва би, сматрамо, највероватније био примећен и забележен од стране власти, страних посланстава као и српских агената, те би, претпостављамо, до сада већ био озбиљније истражен и наглашен у историографији. Наше претпоставке, наравно, не морају бити тачне, те ће будућа истраживања их или потврдити или оповргнути.

ометен избијањем немира и ратних дејстава. Да ли је икада спроведен, или су познате статистике само плод одређених ревизија и процена, тренутно није могуће утврдити. Ревизија/попис из 1875/76. године је, према Ђорђу Пејановићу и Вјекославу Клаићу, у читавом Вилајету забележила укупно 1.263.700 становника. Оба аутора наводе да је муслимана било 619.044 (48,9 %). Православних је према Пејановићу било 476.000 (37,6 %) а Клаићу непуних 412.000 (32,6 %). Клаић наводи и знатно више католика него Пејановић. Оба аутора, међутим, наводе како су наведени званични подаци непоуздани.¹⁰⁹⁰ Уколико се ови подаци упореде са званично објављеним у салнама за 1869/70. годину, лако се може уочити континуитет исказаног тренда повећања броја и удела муслимана. Узимајући то у обзир, може се оправдано претпоставити да се ради само о још једном покушају манипулације и пропагандне политике османских власти у време рата. Вјекослав Клаић је, поред поменутог податка, објавио и статистику вилајета за 1875. годину са сасвим другачијом структуром становништва, али и непознатог порекла. Према тој статистици у Босанском вилајету је било 1.337.393 становника, од тога 646.678 православних (48,3 %) а муслимана свега 480.596 (35,9 %).¹⁰⁹¹ Разлике између два извора су очигледно енормне, и нереалне. Вредност Клаићевих бројева је упитна пошто није познато из којих је извора црпео податке. Постоји и трећи извор за 1875/76. годину: извештај аустроугарског генералног конзула Теодоровића. Према том извештају, у Вилајету је живело 1.359.179 становника, од тога око 580.000 православних (42,67 %). Посматрано без Новопазарског санцака, укупан број становника је био 1.177.525, од тога око 495.000 православних (42 %). Извештај је добро познат у српској историографији, али је његова вредност упитна. И сам аутор признаје да су подаци дискутабилни, апроксимативни и да има доста грешака. Укупно становништво Вилајета је на нивоу које исказују незванични подаци према Пејановићу и Клаићу, али је структура по вероисповести сличнија оној из података Блауа за 60-те године.

Табела 1.2.164. Структура укупног становништва Босанског вилајета према статистици аустроугарског конзула Теодоровића (око 1875. године) са уделом у %.¹⁰⁹²

Санцак	Укупно становника – удео у %					
	Муслимана	Православних	Католика	Рома	Јевреја	Укупно
Сарајево	80000	60000	19000	6500	2350	167850
Зворник	110000	100000	28000	5000	198	243198
Бања лука	60000	110000	35000	1600	226	206826
Бихаћ	85000	75000	9000	900	17	169917
Травник	52000	60000	61000	1000	624	174624
Нови Пазар	95000	85000		1500	154	181654
Херцеговина	60000	90000	63540	1500	70	215110
Укупно	542000	580000	215540	18000	3639	1359179
Сарајево	47.66	35.75	11.32	3.87	1.40	100.00
Зворник	45.23	41.12	11.51	2.06	0.08	100
Бања лука	29.01	53.18	16.92	0.77	0.11	100
Бихаћ	50.02	44.14	5.30	0.53	0.01	100
Травник	29.78	34.36	34.93	0.57	0.36	100
Нови Пазар	52.30	46.79	0.00	0.83	0.08	100
Херцеговина	27.89	41.84	29.54	0.70	0.03	100
Укупно	39.88	42.67	15.86	1.32	0.27	100

Османске власти су представиле структуру становништва Босне и Херцеговине и у империјалној салнама за 1294. годину по хиџри (1877. годину). Како су ти подаци заправо прикупљани, односно израчунати, није расветљено. У време устанничких немира, ратних дешавања на више фронтава те уз пословично слабу администрацију, поставља се оправдано

¹⁰⁹⁰ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 37, прилог–табела 1–2; V. Klaić, *Bosna: Podatci o zemljopisu*, 72.

¹⁰⁹¹ V. Klaić, *Bosna: Podatci o zemljopisu*, 71–72.

¹⁰⁹² V. Bogičević, *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini*, 217.

питање да ли је управа уопште била у стању да води такву врсту евиденције како би доспела до задовољавајућих резултата. Према наведеном извору је у читавом Вилајету било укупно 1.133.733 становника, без прецизније одређене структуре по вероисповестима. Занимљиво је да се османска статистика и у случају Босне и Херцеговине одлучила да представи целокупно, а не само мушко становништво како је до тада било уобичајено. У статистици је, такође, исправно забележено да је Гацко постало посебан санџак, али се Нови Пазар и даље помиње као интегрални део Босне.¹⁰⁹³ Ови бројеви се, међутим, чине знатно потцењеним. Аустроугарска управа је 1879. године пописала око 1.150.000 становника у Босни и Херцеговини, и то без Новопазарског санџака и делова Херцеговине који су припали Црној Гори, као и након ратних дешавања, погибија и обимнијих миграција. Шест година касније, на следећем попису, број становника је увећан за више од 180.000 што наговештава да је реално био још већи у време првог пописа.¹⁰⁹⁴ Узимајући то у обзир, тешко је за поверовати да је укупан број становника у Вилајету од 1866. па све до 1878. године био једва изнад 1 милиона, како то презентују званични османски извори. Извештај конзула Теодоровића, са друге стране, исказује вредности које се изузетно добро уклапају у слику са потоњег пописа аустроугарске управе. Демографска стагнација, или чак назадовање у поменутом периоду могу да се оправдају немирима, ратовима, епидемијама (куга, колера, сифилис итд.), али нагли скок у броју становника 1879. године једноставно није био реално могућ. Са те тачке гледишта се подаци са ревизије из 1865. године, као и многобројни „приватни израчуни“ и процене чине знатно реалнијим од званичних османских бројева. Исто важи и за Јакшићеве наводе за 1864. годину. Путописци и разне заинтересоване личности за статистику су очигледно били у праву када су званичне резултате пописа и њихових ревизија сматрали за потцењене и погрешне.

Узимајући у обзир све проблеме (нелогичности, погрешке, намерне манипулације итд.) који се везују уз све статистичке изворе за Босну и Херцеговину, поставља се питање да ли је уопште могуће поуздано установити одређене демографске трендове у датом периоду. Одговор на то питање није једноставан. Као и у случају осталих области Османског царства, вреди констатација да је израчунавање прецизних и конкретних демографских индикатора, попут стопа наталитета или прираштаја, у начелу немогуће, односно да би евентуелни резултати били до те мере дискутабилни да би лако указивали на сасвим погрешан тренд од реалног. На жалост, и детектовање општих трендова није могуће без употребе одређених претпоставки и уз ограђивање по питању тачности. Расположиви извори исказују резултате који су међусобно до те мере контрадикторни да је нужно упозорити на више могућих трендова, а не само на један, пошто је доказивост упитна.

Проблематично је и установити генерални тренд прираштаја становништва од пописа 1851/52. године на даље. Немири, устанци, ратна дешавања, епидемије куге и колере као и ендемски сифилис у Херцеговини, лоше жетве, политичка нестабилност и разна недовољно документована миграциона кретања, по логици ствари би представљали сасвим прихватљиво објашњење за тренд стагнације или чак опадања становништва. Званични пописи/ревизије у периоду 1851/52.–1877. године управо и сугеришу да се нешто слично десило. Потоњи аустроугарски пописи, са друге стране, принципијелно поузданији од османских, недвосмислено указују на чињеницу да су званични османски резултати доста потцењени,

---

¹⁰⁹³ Податке је публикувао још 1877. године фон Само, не поклањајући им претерану пажњу и поверење. Његовом заслугом су, међутим, кориговани сумарници за Босну и Херцеговину, који су, иначе, у оригиналу исказивали чак 85.000 становника више (за Херцеговину је наведено преко 193.000 становника мада збир по санџацима даје свега 120.000). Податке је затим објавио и аустријски путописац Аманд фон Швајгер–Лерхенфелд 1878. године. Оба дела садрже табелу са подацима о укупном становништву по санџацима, без навођења структуре према вероисповести или према полу. Претпостављамо да су осмаснке власти само удвостручиле број мушкараца како би дошле до податка о укупном становништву. А. R. zur H. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, 57; A. von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien, das Land und seine Bewohner: Geschichtlich, Geographisch, Ethnographisch und Social-politisch Geschildert (=Bosnien, das Land und seine Bewohner)*, Wien 1878, 188–189.

¹⁰⁹⁴ Види у потпоглављу *Хабзбуршка монархија* овог поглавља.

односно да добар део становништва није био обухваћен процесом пописивања. Савременици су, такође, сматрали да је официјелне бројеве нужно увећати бар за 10 % како би се добила реалнија слика. Званични резултати исказују једну стабилну структуру по вероисповести, према којој су муслимани и православни имали увек подједнак удео у становништву у распону од 39 до 43 % (изузимајући фалсификат од 1869/70. године). Постоје, међутим и други, полузванични извори и приватни израчуни који исказују знатно виши број становника и другачије односе. Уколико поменуте изворе упоредимо са потоњим, можемо боље проценити њихову реалну вредност. Према првом аустроугарском попису 1879. године је у окупираној провинцији живело 493.282 православна становника (42,5 %), што одлично кореспондира са подацима конзула Теодоровића (без Новопазарског санџака). Њихов број је „скочио“ на 572.288 (42,8 %) свега 6 година касније, што представља екстремно висок прираштај који реално није био остварив природним путем. Пошто нема назнака да је у истом периоду дошло до тако значајне имиграције православних, али и осталих становника, једино као објашњење остаје чињеница да је и попис 1879. године био релативно лоше спроведен, односно, да га је део становништва бојкотовао, или се „прикрио“ ван места пребивалишта услед нејасне и нестабилне политичке ситуације.¹⁰⁹⁵ Овако високи бројеви с краја 70-тих и средине 80-тих година 19. века указују на то да је попис/ревизија из 1865. године исказивала знатно реалније податке него што се може проценити само на темељу других османских извора. Исто вреди и за податке конзула Теодоровића и Владимира Јакшића. Посматрано на описани начин, може се са релативном сигурношћу тврдити да су ревизија/попис из 1865. године, као и Теодоровићева процена за 1875, веродостојнији од осталих званичних османских пописа, бар што се тиче укупног броја становника. Односи међу вероисповестима у званичним османским пописима/ревизијама 1851/52, 1866. и 1869/70. године, увек исказују нешто нижи удео хришћана, пре свега православних, него претходно поменути извори као и аустроугарски пописи. Ова чињеница сугерише да османски званични пописи/ревизије нису потцењивали број становника подједнако у свим областима и све верске групе на исти начин, већ да је број православних додатно смањен. Узимајући то у обзир, постаје изузетно тешко, заправо немогуће поредити податке за казе или санџаке из свих извора, пошто би резултати компарације исказали нереалне резултате. Додатан проблем представља и некомпатибилност управних подручја појединих каза из различитих периода. Са те тачке гледишта са одређеном сигурношћу се могу извести само генерални закључци, не и детаљне анализе.

Представили смо већ израчунае за простор Босанског вилајета без Новопазарског санџака према већини извора. Уз одређене додатне коректуре, могуће је доста прецизно реконструисати и простор Босне и Херцеговине у време аустроугарске окупације после 1878. године.¹⁰⁹⁶ На тај начин се подаци боље пореде са новијим пописима, али су видљивије и велике осцилације у броју становника и уделу појединих верских група исказане у изворима. Следећа табела илуструје претходно описане проблеме и недоумице око резултата појединих пописа. Званични османски пописи или ревизије (1851/52, 1866. и 1869/70. година) увек исказују знатно нижи, и нереалан број становника, као и нижи удео православних.¹⁰⁹⁷ Полузваничне процене исказују знатно више бројеве и много више хришћана, напосе православних. Општи утисак, не и доказана чињеница, јесте да се број становника на овом подручју константно смањивао. То и није нелогично узимајући у обзир већ више пута поменуту чињеницу да су у Босни и Херцеговини у наведеном периоду владали немири, устанци, епидемије те су свакако постојала и обимнија миграциона кретања. Обим, па чак и територијалну распоређеност промена у принципу није могуће квалитетно испратити.

¹⁰⁹⁵ И аустроугарска управа је сматрала да је попис 1879. године некомплетан. Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 46.

¹⁰⁹⁶ Прилагођавање подручја није савршено, пре свега на подручју Херцеговине где је немогуће прецизно укалкулисати промене настале ослобађањем појединих области од стране Црне Горе. Види и следећу напомену.

¹⁰⁹⁷ Изоставили смо доказани фалсификат османске статистике за 1869/70. годину који је исказивао потпуно нереалну структуру по вероисповести и користили податке према француском извору.

Табела 1.2.165. Процена структуре становништва Босанскохерцеговачког вилајета без Новопазарског санцака у периоду 1851/52–1875. године (оквирно у границама после 1878. године).¹⁰⁹⁸

Година	Укупно становника – Процена							
	Укупно свих	Православних		Католика		Муслимана		Остали
		Укупно	Удео у %	Укупно	Удео у %	Укупно	Удео у %	
1851/52	933630	388321	41.59	183409	19.64	347293	37.20	14607
1865	1268636	579805	45.70	296735	23.39	384549	30.31	7547
1866	915708	362263	39.56	171764	18.76	368518	40.24	13163
1869/70	911215	372516	40.88	150740	16.54	376063	41.27	11897
1875	1177525	495000	42.04	215540	18.30	447000	37.96	19985

Као што смо раније споменули, сличне, чак и веће нелогичности, могуће је идентификовати на нивоу појединих каза. Пошто су се јурисдикциона подручја појединих каза често мењала, није могуће саставити преглед за комплетан простор Босне и Херцеговине по санцама и казама, већ само за оне казе за које је мање-више утврђено да су биле истог просторног опсега читаво време. Таквих је мањина, и од њих смо изабрали шест из разних делова/санцака провинције. Као извор су били употребљиви званични османски пописи/ревизије (1851/52, 1866. и 1869/70. година) и полу-званична ревизија/попис из 1865. године. Успоредбом података се може лако уочити конфузија која проистиче из анализе података османске статистике на овакав детаљан начин. У случају казе Рогатица се развој становништва чини логичним, подаци се добро подударају и исказују одређени тренд (увећање укупног становништва и удела православних). Већ у случају Чајничка се јасно уочава потпуно одударање извора за 1865. годину од свих осталих података, слично као и у Зворнику за православно или у Тешњу за хришћанско становништво. Казе Гламоч и Стари Мајдан исказују чудне, неприродне осцилације. Пошто сматрамо да званични османски подаци увек потцењују број становника, а чини се да је то још већег обима у случају хришћана, поређењем извора се не може доћи до значајнијих закључака о главним демографским трендовима. Заправо, уколико се узму у обзир сви претходно поменути проблеми и сумња у поузданост података, постоји и реална опасност да би резултати израчуна у многим случајевима исказивали потпуно погрешан, нереалан тренд у развоју становништва.

¹⁰⁹⁸ Изоставили смо подручје Новопазарског санцака због бољег поређења са аустроугарским пописима, али су биле неопходне и друге корекције. За 1851/52. годину су из Херцеговине искључене казе Пљевља, Пријеполје, Колашин (касније припале Новопазарском санцаку) као и Никшић (припао Црној Гори), с том претпоставком да је тамошње хришћанско становништво било искључиво православно (24.006 лица). Од процењеног броја православних Срба у Херцеговачком везирлуку (80.000) смо одбили округло 25.000 (није могуће прецизније проценити утицај црногорских добитака 1860. и 1878. године на поједине казе) и тиме добили оквирно 55.000 православних Срба. Из Новопазарског је укључена каза Вишеград (припала Босни) са 2.229 процењених православних Срба. За 1865, 1866. и 1869/70. годину је било довољно изоставити казу Никшић из Херцеговине (касније припало Црној Гори). У случају 1865. године је у Херцеговини процењен однос католика и православних према војном попису који исказује сличне податке за хришћанско становништво као и наша процена (Табела 1.2.159). Одузимајући од укупно 145.590 хришћана 88.000 православних, добија се 57.590 католика (број католика одлично одговара подацима из шематизма за 1867. годину; 49.440 католика, којима је потребно додати и 8.932 под јурисдикцијом Дубровника, те и 2.358 из жупе Коњиц-Подхум; укупно 60.730: *Schematismus topographico-historicus*, 1–204). Из статистике конзула Теодоровића за 1875. годину, на жалост, није било могуће изоставити казу Никшић, али је она веома мала и не ремети коначни резултат. На овај начин је било могуће скоро у потпуности реконструисати границе Босне и Херцеговине из периода аустроугарске окупације. Табела 1.2.146; Табела 1.2.149; Табела 1.2.153; Табела 1.2.155; Табела 1.2.162; Табела 1.2.164.

Табела 1.2.166. Развој становништва појединих каза (избор) Босанскохерцеговачког вилајета у периоду 1851/52–1869/70. године према анализираним изворима – процена.¹⁰⁹⁹

Каза	Година	Укупно становника – процена						Укупно свих
		Православних		Католика		Муслимана		
		Укупно	Удео у%	Укупно	Удео у %	Укупно	Удео у %	
Рогатица	1851/52	3629	34.71	0	0.00	6699	64.09	10454
	1865	5917	38.30	0	0.00	9532	61.70	15449
	1866	5906	41.81	0	0.00	8117	57.46	14126
	1869/70	5877	41.12	0	0.00	8311	58.16	14290
Чајниче	1851/52	3240	31.91	0	0.00	6626	65.26	10154
	1865	12000	79.78	0	0.00	3042	20.22	15042
	1866	2562	26.92	0	0.00	6785	71.29	9517
	1869/70	2654	27.68	0	0.00	6785	70.75	9589
Зворник	1851/52	9933	47.71	0	0.00	10116	48.28	20953
	1865	13878	56.04	0	0.00	10887	43.96	24765
	1866	10631	47.76	0	0.00	10814	48.59	22257
	1869/70	9804	47.32	0	0.00	10564	50.99	20718
Тешањ	1851/52	9999	33.14	7886	26.14	11940	39.57	30172
	1865	17317	37.20	17096	36.72	12141	26.08	46554
	1866	12205	37.45	7135	21.89	12975	39.81	32593
	1869/70	12183	39.11	6342	20.36	12344	39.63	31147
Стари Мајдан	1851/52	5253	38.91	3502	25.94	4746	35.15	13501
	1865	6042	42.67	3268	23.08	4849	34.25	14159
	1866	8666	48.90	3576	20.18	5479	30.92	17721
	1869/70	8311	54.74	1493	9.84	5284	34.80	15183
Гламоч	1851/52	6177	80.14	0	0.00	1531	19.86	7708
	1865	6661	81.40	0	0.00	1522	18.60	8183
	1866	6370	72.64	219	2.50	2180	24.86	8769
	1869/70	8660	78.46	228	2.07	2149	19.47	11037

Увек постоји и могућност да су осцилације производ нама непознатих управних промена, али то и даље не објашњава нелогиčnosti демографских кретања на нивоу читаве провинције. Могућности за утврђивање конкретних демографских индикатора (стопе прираштаја, морталитета итд), општих трендова (увећање или смањење становништва итд), те чак и појединих статистичких података (конкретан број становника у дато време на одређеном простору итд) су, дакле, ограничене, да не кажемо минималне. Једина два општа тренда, за чије постојање сматрамо да су подаци пружали како-такве веродостојне индиције, јесу тренд благог пада опште популације и тренд благог повећања удела муслимана. Оба тренда се могу логично објаснити општим политичким контекстом времена. Што се конкретнијих података тиче, сматрамо да је простор Босне и Херцеговине (у границама после 1878. године) половином 19. века имао око 1,1–1,2 милиона становника, те да је до половине 60-тих година се тај број увећао на оквирно 1,25–1,3 милиона, да би затим до 1878. године опао на оквирно 1,2 милиона. Број православних становника је највероватније пратио општи тренд и кретао се око пола милиона до 600.000 душа. Удео православних у укупном становништву је испрва био негде на нивоу 42–46 %, да би касније опао на оквирно 42 %. Удео муслимана је благо порастао на око 40 %, највероватније услед планског насељавања (мухацири, војска итд.) и одговарајућих политичких прилика. Описани тренд је нарочито уочљив у Бихаћком санџаку, где су 1851/52. године православни становници још чинили већину, да би четврт века касније то били муслимани. Проблематику османске статистике за простор Босне и Херцеговине карактерише, на жалост, несигурност у веродостојност и квалитет извора, те смо, као и многи истраживачи раније, били принуђени да се упустимо у опште процене. Како је још Киперт 1877. године резигнирано констатовао: „вредније од

¹⁰⁹⁹ Одабране су казе код којих, према нашем сазнању, није дошло до промена јурисдикционог подручја у наведеном периоду. Табела 1.2.144; Табела 1.2.145; Табела 1.2.146; Табела 1.2.148; Табела 1.2.149; Табела 1.2.153; Табела 1.2.154; Табела 1.2.155; Табела 1.2.156; Табела 1.2.164; Табела 1.2.165.

претходно представљених процена би били резултати пописа које од 1851. године редовно спроводе власти, када би једном били објављени у довољно детаљној форми и без потоњих, као што то увек бива код почетака уредне управе у полуцивилизованим земљама, великих сумњи у њихову поузданост¹¹⁰⁰. Оцена немачког географа је можда мало престрога, али у суштини осликава реално постојећи проблем са употребом статистичких података из османске Босне и Херцеговине 19. века. Олакшавајућу околност представља чињеница да је аустроугарска управа прибегла спровођењу општег пописа становништва скоро одмах након успостављања окупационе власти. Први попис је спроведен већ средином 1879, а следећи 1885. године. Резултате тих пописа, које смо анализирали у другим секцијама потпоглавља, можемо да сматрамо релевантним за већину индикатора бар за период позне османске владавине, ако не и за половину века.¹¹⁰¹

Хабзбуршка монархија

Пописи становништва на територији читаве Монархије и према мање-више унифицираним правилима спровођени су тек у другој половини 19. века. Први свеобухватан попис је организован 1850. и 1851. године, и специфичан је по многим аспектима. Најпре је био сматран за непоуздан услед дужег трајања процеса пописивања, да би касније ово мишљење било промењено у знатно позитивнију процену веродостојности. На поменутом попису се по први и једини пут питало за национални идентитет пописаног. Био је то, такође, први свеобухватан попис свег становништва у Монархији, укључујући и Угарску са Хрватском и Славонијом у 19. веку.¹¹⁰² Попис је, међутим, уследио готово одмах после ратних дејстава у револуцији 1848/49. године и стога је потребно сагледати најпре стање пре почетка ванредних околности како би се евентуелно процениле последице по српско становништво. У случају Војне крајине од помоћи су црквени пописи Карловачке митрополије и званична државна евиденција, односно конскрипција крајишког становништва.

Према званичним подацима које је прикупљала управа у Војној крајини, у периоду 1846–1848. године је удео православних у укупној популацији земље био скоро 49 %. То се, међутим, односи на целокупну територију Крајине, укључујући и њен ердељски део где су већински живели православни Румуни. Објављени подаци на жалост не омогућују ближи увид у верску структуру по региментама. Као алтернатива може да послужи црквени попис из периода 1843–1847. године.

Табела 1.3.1. Структура становништва Војне крајине у периоду 1846–1848. године према званичној евиденцији.¹¹⁰³

Година	Укупно становника (присутно цивилно)	Број православних	Удео православних становника
1846	1226408	598603	48.81
1847	1237643	605462	48.92
1848	1237853	605565	48.92

Осим у ердељском делу Крајине, укинутом 1851. године, Румини (Власи) су живели и у источним деловима Банатске крајине која ће од исте године чинити посебну целину – Српско-банатску генералкоманду. Национални, или бар састав становништва према матерњем језику за ова подручја пре дате године није познат. Број православних верника у делу Војне крајине од нашег интересовања је пре револуције износио близу 600.000.

¹¹⁰⁰ О. Blau, *Reisen in Bosnien*, 228.

¹¹⁰¹ Види у овом поглављу у делу *Хабзбуршка монархија*.

¹¹⁰² Подробније у потпоглављу *Статистички извори*.

¹¹⁰³ *Tafeln... 1845/46, I Teil, Tafel 1–5; Tafeln...1847/48, I Teil, Tafel 1–5.*

Табела 1.3.2. Број православних становника Војне крајине (без Ердељске крајине) према попису Карловачке митрополије из периода 1843–1847. године.¹¹⁰⁴

Регимента (батаљон)	Број православних становника
Личка	51161
Оточачка	31492
Огулинска	33255
Слуњска	28728
Прва банска	40962
Друга банска	38079
Бурђевачка	17001
Крижевачка	16106
Бродска	6960
Градишка	15399
Петроварадинска	72998
Немачко банатска	90416
Српско банатска	47255
Румунско банатска	73318
Шајкашки батаљон	26246
Укупно	589376

После револуције 1848–1849. године, целокупна територија Војне крајине је пописана у исто време као и остатак Монархије 1850/51. године. Подаци са пописа су објављени још у 19. веку, али само у штурој форми и уз неке несугласице између појединих верзија. Дирекција административне статистике објавила је податке за структуру становништва према вероисповести и према националности (у објављеном годишњаку је структура представљена као језичка), али само за читав простор Војне крајине, не и по региментима. Званични сумарни резултати, међутим, исказују неке нелогичности. Број православних је знатно виши него збир Срба и Румуна и статистички испада неминовно да је у Хрвате убројан и знатан део православних становника Крајине. Попис за ове просторе никада није интегрално објављен, а за поделу по језику/националности поједини истраживачи су сумњали да се заправо ради о накнадно прерачунатим бројевима према непознатом моделу.¹¹⁰⁵ Уколико се направи аналогија са простором Хрватске и Славоније као и Српског Војводства и Тамишког Баната, могуће је пронаћи објашњење за ову појаву у дефинисању идентитета према политичком ентитету и коришћеној језичкој детерминанти. Простор Карловачког, Банског и Вараждинског генералата је колоквијално био познат као Хрватска Војна крајина пошто се налазила директно у суседству Краљевине Хрватске. Слично је важило и за колоквијално називану Славонску Војну крајину. Утицај хрватског, или славонског имена, у смислу политичког ентитета, на језичку класификацију чини се сасвим јасним и из пописа Хрватске и Славоније.¹¹⁰⁶

¹¹⁰⁴ Простор Бачке и Вршачке епархије је пописан 1843/44. године. Остале епархије 1846/47. године. *Universalis... 1846/47*, 1–216.

¹¹⁰⁵ Податке за Војну крајину нисмо успели да пронађемо у архиву у Бечу. Историчарка Мирјана Грос је изразила уверење да су подаци о језичко-националној разноврсности становништва плод математичке комбинаторике директора управе административне статистике Адолфа Фикера. М. Gross, *Роџеси*, 49–50.

¹¹⁰⁶ Види даље у тексту и у потпоглављу *Идентификација и класификација становништва*.

Табела 1.3.3. Становништво Војне крајине (цивилно присутно) према вероисповести и националности – језику (према попису 1850/51. године).¹¹⁰⁷

Становника према вери					
Укупно	Католика	Грко-католика	Православних	Протестаната	Јевреја
958877	410327	5033	527663	15381	473
Становника према језику – националности					
Укупно	Хрвати	Срби	Власи	Албанци	Италијани
958877	480494	310964	113723	1151	384
	Немци	Мађари	Јевреји		
	37875	4985	479		

Табела 1.3.4. Верска и национална структура цивилног присутног становништва Војне крајине (према попису 1850/51. године) изражена у % удела.¹¹⁰⁸

Становника према вери					
Укупно	Католика	Грко-католика	Православних	Протестаната	Јевреја
100.00	42.79	0.52	55.03	1.60	0.05
Становника према језику – националности					
Укупно	Хрвати	Срби	Власи	Албанци	Италијани
100.00	50.11	32.43	11.86	0.12	0.04
	Немци	Мађари	Јевреји		
	3.95	0.52	0.05		

Националну структуру је могуће сагледати и на нивоу домаћег становништва (правно домицилно становништво). У том је случају удео Срба још мањи него претходно наведено.

Табела 1.3.5. Становништво Војне крајине (домаће) према националности (према попису 1850/51. године).¹¹⁰⁹

Становника према језику – националности					
Укупно	Хрвати	Срби	Власи	Словаци	Остали
973538	512500	292070	115258	9740	631
	Немци	Мађари	Јевреји		
	37825	4935	579		
100.00	Хрвати	Срби	Власи	Словаци	Остали
	52.64	30.00	11.84	1.00	0.06
	Немци	Мађари	Јевреји		
	3.89	0.51	0.06		

Табеле и подаци у њој захтевају додатна објашњења. Несумњиво је да је током рата и револуције 1848–1849. године огроман број Крајишника био ангажован на ратишту и настрадао. Број становника је опао у свега неколико година, што се види и на темељу поређења броја православних становника према попису Карловачке митрополије и пописа 1850/51. године. Поређењем процењеног броја становника Војне крајине 1847. и пописа 1850/51. године, за простор Хрватске и Славонске крајине могуће је установити разлику од око 76.000 људи мање. Према неким подацима, са истог подручја је у рату изгинуло око 61.000 војника. Негативан природни прираштај је забележен и 1847. године, тако да је кумулативно до 1851. године становништво Војне крајине значајно смањено.¹¹¹⁰ Према

¹¹⁰⁷ Tafeln...Neue Folge 1/1, Tafel 2, 1–6.

¹¹⁰⁸ Табела 1.3.3.

¹¹⁰⁹ D. Dányi, Az 1850. és 1857. évi népszámlálás, 47; Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik 1 (1852), 1–4.

¹¹¹⁰ P. Korunić, Naselja i stanovništvo 2, 604–605, 610–613.

званичној евиденцији, у периоду 1849–1851. године, природни прираштај је био изразито негативан, али не и пропорционално распоређен међу вероисповестима. У ратној 1849. години је смртност „некатолика“ (углавном православних) била више него дупло већа од католика, док је однос у укупном становништву био отприлике пола-пола.¹¹¹¹

Табела 1.3.6. Природни прираштај према вери у Војној Крајини 1849–1851. године.¹¹¹²

Године	Број						Разлика		
	Рођених			Умрлих					
	Католика	Некатолика	Јевреја	Католика	Некатолика	Јевреја	Католика	Некатолика	Јевреја
1849	16170	22911	16	27999	48731	22	-11829	-25820	-6
1850	18409	23711	9	19864	24737	11	-1455	-1026	-2
1851	18045	25260	16	17798	22398	15	247	2862	1
Укупно	52624	71882	41	65661	95866	48	-13037	-23984	-7

Смањење становништва, али и промена структуре према вероисповести представљали су последице поменутих дешавања од 1847. Године на даље. Постоји, међутим, још један званични податак о броју становника Војне крајине који у потпуности одудара од претходно презентованих. Аустријска статистика је објавила и број становника према вери у целокупном присутном становништву (ефективно становништво). У начелу се ради о истој категорији као у претходним табелама (присутно становништво), с том разликом да постоји могућност да су убројана и војна лица (целокупно присутно становништво).¹¹¹³ Структура према вероисповести је скоро непромењена али је број становника већи за око 51.000. У таквом случају, опште смањење становништва у односу на период пре рата је значајно мање. Могуће да је управо због ратних прилика ванредно висок број Крајишника био и 1850/51. године евидентиран у војсци те је тако дошло до додатног, „математичког“ смањења броја становника.

Табела 1.3.7. Становништво Војне крајине (присутно) према вероисповести (према попису 1850/51. године).¹¹¹⁴

Становника према вери					
Укупно	Католика	Грко-католика	Православних	Протестаната	Јевреја
1009109	434916	5354	551487	16933	419
100.00	43.10	0.53	54.65	1.68	0.04

Простор Војне крајине је пописан и 1857. године, али без битних података о националности или језику становништва. Испитана је само религиозна структура, али су зато подаци на располагању и за подручја регимената. Уколико сагледамо Војну крајину као целину, односи међу вероисповестима се нису променили у односу на 1850/51. годину. православно становништво је и даље чинило 55 % целокупног.

¹¹¹¹ Изворник наводи „некатолике“. Према логици и сходно структури становништва, 99 % њих су чинили православни становници.

¹¹¹² *Tafeln...Neue Folge 1/2, Tafel 37, 1–3.*

¹¹¹³ Нисмо у могућности да објаснимо разлике. За неке круковине разлика нема, док у случају неких других их има. Могуће је да се ради о припадницима војске. *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik 1 (1852), 3.*

¹¹¹⁴ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik 1 (1852), 3.*

Табела 1.3.8. Верска структура становништва Војне крајине према званичној верзији пописа 1857. године (са градовима-комунитетима).¹¹¹⁵

Регимента	Број становника према вери									Укупно
	католици	гркокатолици	православни	јерменски православни	лутерани	реформисти	унитаристи	Јевреји	остали	
Личка	26421	0	51012	0	0	0	0	1	0	77434
Оточачка	39561	0	30850	0	0	0	0	0	0	70411
Огулинска	39377	0	33941	0	1	1	0	1	0	73321
Слуњска	27343	5372	28709	0	0	2	0	3	0	61429
Крижевачка	45498	49	16603	0	0	0	0	1	0	62151
Ђурђевачка	63085	14	16910	0	1	1	0	0	0	80011
Прва Банска	20281	0	40860	0	0	1	1	0	0	61143
Друга Банска	23768	8	34544	0	3	0	1	0	0	58324
Бродска	68694	37	5749	0	7	696	0	2	0	75185
Градишка	42815	6	13577	0	0	7	0	3	0	56408
Петроварадинска	17785	4	66451	8	5091	16	2	255	0	89612
Немачко-банатска	15853	3	69819	0	9080	3288	0	23	0	98066
Румунско-банатска	7911	19	77165	1	79	38	0	61	0	85274
Српско-банатска	9164	4	76043	5	1218	208	0	54	0	86696
Шајкашки батаљон	1147	17	25036	5	384	16	0	0	0	26605
Укупно	448703	5533	587269	19	15864	4274	4	404	0	1062070

Табела 1.3.9. Верска структура становништва Војне крајине према званичној верзији пописа 1857. године (са градовима-комунитетима) изражена у % удела.¹¹¹⁶

Регимента	Број становника према вери									Укупно
	католици	гркокатолици	православни	јерменски православни	лутерани	реформисти	унитаристи	Јевреји	остали	
Личка	34.12	0.00	65.88	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100
Оточачка	56.19	0.00	43.81	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100
Огулинска	53.70	0.00	46.29	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100
Слуњска	44.51	8.75	46.74	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100
Крижевачка	73.21	0.08	26.71	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100
Ђурђевачка	78.85	0.02	21.13	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100
Прва Банска	33.17	0.00	66.83	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	100
Друга Банска	40.75	0.01	59.23	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	100
Бродска	91.37	0.05	7.65	0.00	0.01	0.93	0.00	0.00	0.00	100
Градишка	75.90	0.01	24.07	0.00	0.00	0.01	0.00	0.01	0.00	100
Петроварадинска	19.85	0.00	74.15	0.01	5.68	0.02	0.00	0.28	0.00	100

¹¹¹⁵ Statistische Übersichten 1857, 172–180; ÖStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858), 73/1, 73/1-4.

¹¹¹⁶ Табела 1.3.8.

Немачко-банатска	16.17	0.00	71.20	0.00	9.26	3.35	0.00	0.02	0.00	100
Румунско-банатска	9.28	0.02	90.49	0.00	0.09	0.04	0.00	0.07	0.00	100
Српско-банатска	10.57	0.00	87.71	0.01	1.40	0.24	0.00	0.06	0.00	100
Шајкашки батаљон	4.31	0.06	94.10	0.02	1.44	0.06	0.00	0.00	0.00	100
Укупно	42.25	0.52	55.29	0.00	1.49	0.40	0.00	0.04	0.00	100

Оригинални прелиминарни сумарник пописа, датиран са фебруаром 1858. године, наводи незнатно другачије бројеве. Однос је померен у корист католичког становништва. Сумарник из априла исте године исказује скоро потпуно идентичне податке као и званична публикација. Упадљиво је да се разлике највише односи на број гркокатолика, односно унијата у Бродској регименти. У фебруарском документу је знатно већи број гркокатолика а мањи православца. У укупном односу то не значи велику промену али може да буде индикативно за одређене процесе конфесионалних конверзија. Није јасно на који начин је Дирекција у Бечу на крају дошла до објављених података. Највероватније се ради о одређеним коректурама које су накнадно спроведене, али нам није познато на који начин. Индикативно је и то да је број католика већ у фебруару био установљен у потпуности, док је у наредних неколико месеци пронађено још око 10.000 православних житеља, што упућује и на могућност да је пописивачки процес текао спорије код неких верских заједница.¹¹¹⁷

Табела 1.3.10. Верска структура становништва Војне крајине према прелиминарној верзији пописа 1857. године из фебруара 1858. (са градовима-комунитетима).¹¹¹⁸

Регимента	Број становника према вери									Укупно
	католици	гркокатолици	православни	јерменски православни	лутерани	реформисти	унитаристи	Јевреји	остали	
Личка	26363	0	50806	0	0	0	0	1	0	77170
Оточачка	38395	0	30735	0	0	0	0	0	0	69130
Огулинска	39159	0	33730	0	1	1	0	0	0	72891
Слуњска	27077	5321	28571	0	0	2	0	1	0	60972
Крижевачка	45488	75	16577	0	0	0	0	3	0	62143
Ђурђевачка	65085	14	14910	0	1	1	0	1	0	80012
Прва Банска	20201	0	40718	0	0	1	0	3	0	60923
Друга Банска	23684	8	34425	0	3	0	1	0	0	58121
Бродска	68576	887	4893	0	7	696	1	0	0	75060
Градишка	42738	6	13561	0	0	4	0	0	0	56309
Петроварадинска	17729	4	61383	4912	5075	35	2	5	250	89395
Немачко-банатска	15807	3	69584	0	9080	3288	0	23	0	97785
Румунско-банатска	7909	19	77016	1	79	38	0	61	0	85123
Српско-банатска	9164	4	75902	5	1218	208	0	54	141	86696
Шајкашки батаљон	1124	17	24939	5	384	16	0	0	0	26485
Укупно	448499	6358	577750	4923	15848	4290	4	152	391	1058215

¹¹¹⁷ ÖStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858), 73/1, 73/1-4, 73/1-7.

¹¹¹⁸ ÖStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858), 73/1-7.

На следећем попису становништва 1869. (или 1870) године, Војна крајина је пописана последњи пут у целини. Према резултатима тог пописа православно становништво је знатно увећано, удео у становништву је остао мање-више исти, осим у српско-банатском делу. У источним деловима Војне крајине удео православног становништва је доста опао. Вредно помена је и повећање броја гркокатолика у Бродској региони, истој оној у којој је 1857. године према једној верзији пописа њихов број био значајно виши.

Табела 1.3.11. Верска структура становништва Војне крајине према попису 1869. (1870) године (са градовима-комунитетима).¹¹¹⁹

Регимента	Број становника према вери									Укупно
	католици	гркокатолици	православни	јерменски православни	лутерани	реформисти	унитаристи	Јевреји	остали	
Личка	29849	0	54219	0	1	0	0	0	0	84069
Оточачка	44921	1	35093	0	0	2	0	1	0	80018
Огулинска	44865	0	38407	0	4	5	0	3	0	83284
Слуњска	31314	6303	31208	0	0	0	0	0	0	68825
Крижевачка	46557	4	17433	0	7	0	2	33	0	64036
Ђурђевачка	75895	1	19211	0	17	0	0	88	0	95212
Прва Банска	23719	0	46303	0	0	2	1	10	0	70035
Друга Банска	27990	3	38084	0	2	1	0	16	0	66096
Бродска	73874	268	6904	37	1111	39	0	298	2	82533
Градишка	45601	3	15933	0	9	1	0	49	0	61596
Петроварадинска	24380	40	70172	10	7175	144	0	827	12	102760
Немачко-банатска	24479	11	75057	43	11216	3442	15	247	5	114515
Румунско-банатска	9812	8	88017	1	292	7	0	123	0	98260
Српско-банатска	12638	48	80004	0	1664	264	0	144	0	94762
Шајкашки батаљон	2412	166	30211	41	1218	122	3	166	19	34358
Укупно	518306	6856	646256	132	22716	4029	21	2005	38	1200359

Табела 1.3.12. Верска структура становништва Војне крајине према попису 1869. (1870) године (са градовима-комунитетима) изражена у % удела.¹¹²⁰

Регимента	Број становника према вери									Укупно
	католици	гркокатолици	православни	јерменски православни	лутерани	реформисти	унитаристи	Јевреји	остали	
Личка	35.51	0.00	64.49	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	35.51
Оточачка	56.14	0.00	43.86	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	56.14
Огулинска	53.87	0.00	46.12	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	53.87

¹¹¹⁹ *Bevölkerung 1869 I (1871), 316–317.*

¹¹²⁰ Табела 1.3.11.

Слуњска	45.50	9.16	45.34	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	45.50
Крижевачка	72.70	0.01	27.22	0.00	0.01	0.00	0.00	0.05	0.00	72.70
Бурђевачка	79.71	0.00	20.18	0.00	0.02	0.00	0.00	0.09	0.00	79.71
Прва Банска	33.87	0.00	66.11	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	33.87
Друга Банска	42.35	0.00	57.62	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.00	42.35
Бродска	89.51	0.32	8.37	0.04	1.35	0.05	0.00	0.36	0.00	89.51
Градишка	74.03	0.00	25.87	0.00	0.01	0.00	0.00	0.08	0.00	74.03
Петроварадинска	23.73	0.04	68.29	0.01	6.98	0.14	0.00	0.80	0.01	23.73
Немачко-банатска	21.38	0.01	65.54	0.04	9.79	3.01	0.01	0.22	0.00	21.38
Румунско-банатска	9.99	0.01	89.58	0.00	0.30	0.01	0.00	0.13	0.00	9.99
Српско-банатска	13.34	0.05	84.43	0.00	1.76	0.28	0.00	0.15	0.00	13.34
Шајкашки батаљон	7.02	0.48	87.93	0.12	3.55	0.36	0.01	0.48	0.06	7.02
Укупно	43.18	0.57	53.84	0.01	1.89	0.34	0.00	0.17	0.00	43.18

Према доступним подацима, могуће је упоредити развој православног становништва на овом подручју за период од 1843–1847. до 1869. године. На жалост, удео у становништву за време пре револуције 1848–1849. није познат. Број православних становника је, као што смо поменули, током рата значајно опао. На попису 1857. године је број православних верника по региментима на веома сличном нивоу као и пре ратних дешавања, што значи да је било потребно око 8–9 година да се популација опорави. То је, међутим, случај само гледано на Крајину као целину. У славонском делу је пад популације био огроман, као и у Другој банској региони. У наредном периоду, после 1857. године, најснажнији годишњи прираштај је забележен управо у банијско-славонском делу Крајине, као и у Шајкашкој. Веома слаб прираштај је био у делу Срема и Баната. У истом периоду је забележен и негативан тренд раста српске православне популације у сремским и банатским градовима-комунитетима, што је један од најбитнијих чинилаца који су допринели паду удела у том делу границе. Постоји одређени проблем око Српско-банатске регионе пошто је она 1845. године територијално увећана деловима Немачко-банатске и Румунско-банатске регионе што није могуће прилагодити и на статистичке податке, осим спајањем све три у једну целину.¹¹²¹

Табела 1.3.13. Развој православне популације Војне крајине у периоду од 1843–1847. до 1869. године.¹¹²²

Регимента	Број православних становника			Разлика		Разлика у %		Годишњи геометријски прираштај
	1843–1847	1857	1869	1843–1847 – 1857	1857–1869	1843–1847 – 1857	1857–1869	1857–1869
Личка	51161	51012	54219	-149	3207	-0.29	6.29	5.09
Оточачка	31492	30850	35093	-642	4243	-2.04	13.75	10.80
Огулинска	33255	33941	38407	686	4466	2.06	13.16	10.35
Слуњска	28728	28709	31208	-19	2499	-0.07	8.70	6.98
Крижевачка	16106	16603	17433	497	830	3.09	5.00	4.07

¹¹²¹ F. Vaníček, *Specialgeschichte der Militärgrenze, Band 3 (=Specialgeschichte 3)*, Wien 1875, 354.

¹¹²² Табела 1.3.2; Табела 1.3.8; Табела 1.3.11.

Ђурђевачка	17001	16910	19211	-91	2301	-0.54	13.61	10.69
Прва Банска	40962	40860	46303	-102	5443	-0.25	13.32	10.48
Друга Банска	38079	34544	38084	-3535	3540	-9.28	10.25	8.16
Бродска	6960	5749	6904	-1211	1155	-17.40	20.09	15.37
Градишка	15399	13577	15933	-1822	2356	-11.83	17.35	13.42
Петроварадинска	72998	66451	70172	-6547	3721	-8.97	5.60	4.55
Немачко-банатска	90416	69819	75057	-20597	5238	-22.78	7.50	6.05
Румунско-банатска	73318	77165	88017	3847	10852	5.25	14.06	11.03
Српско-банатска	47255	76043	80004	28788	3961	60.92	5.21	4.24
Три банатске регименте	210989	223027	243078	12038	20051	5.71	8.99	7.20
Шајкашки батаљон	26246	25036	30211	-1210	5175	-4.61	20.67	15.78
Укупно	589376	587269	646256	-2107	58987	-0.36	10.04	8.01

Старосна структура становништва, на жалост, није расположива по националним, језичким или верским групама. Неопходно је ипак у главним цртама сагледати оквирну старосну структуру узимајући у обзир да је православно становништво чинило већину и да се, стога, општи подаци могу сасвим поуздано применити и на њих. Према попису 1857. године, старосна структура у већим целинама Крајине је исказивала сличне индексе у свим областима. Само је у Славонском делу популација била нешто старија, односно удео деце је био мањи. Индикативно је да је баш у Славонији у наредном периоду и забележен најснажнији прираштај православног становништва. Могуће да се радило и окомпензацији за губитке у време рата. За прецизније одређивање специфичних узрока неопходна су додатна истраживања.

Табела 1.3.14. Старосна структура мушког и женског домаћег становништва делова Војне крајине 1857. године.¹¹²³

Област	Удео старосне групе код мушке популације				Удео старосне групе код женске популације			
	0–14	14–40	40–60	60+	0–14	14–40	40–60	60+
Карловачки, Вараждински и Бански генералат	34.66	47.29	14.74	3.32	35.67	47.04	14.54	2.75
Славонски генералат	29.24	49.92	17.54	3.31	29.68	50.65	16.86	2.81
Српско-банатски генералат	34.56	45.15	16.86	3.43	35.07	44.82	16.67	3.43

Упркос томе што су подаци виталне статистике упитни, могуће је оквирно сагледати стопе морталитета и наталитета у периоду непосредно пред попис 1869. године како би се стекао увид у стање демографског процеса обнове и репродуктивног циклуса. Стопе су биле и крајем 60-тих година 19. века на изузетно високом нивоу, што сведочи о томе да је промена на нови демографски режим још била далеко. Честа рађања су компензовала честе смрти, што је знак брзог циклуса репродукције.

¹¹²³ Р. Korunić, *Naselja i stanovništvo* 2, 761–764; *Statistische Übersichten 1857*, 174; ÖStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858).

Табела 1.3.15. Приближне стопе морталитета и наталитета у Војној крајини у периоду 1867–1869. године.¹¹²⁴

Године	1867	1868	1869
Стопе наталитета	47.17	47.62	45.25
Стопе морталитета	39.68	38.61	35.71
Стопе природног прираштаја	7.49	9.01	9.53

Илустративна за репродуктивни циклус је и статистика морталитета по доби. Смртност новорођенчади и деце је и даље била огромна, чинећи у периоду 1867–1869. године преко половину свих случајева. Веома је индикативна виша смртност жена у зрелијој, радно продуктивној доби (10–60) што доста јасно говори о лошим условима живота управо за женску популацију.

Табела 1.3.16. Добна структура морталитета у Војној крајини у периоду 1867–1869. године.¹¹²⁵

Удео у укупној смртности у %		
Старосна група (година)	Мушкараца	Жена
До 1	31.5	28.7
1–5	21.2	22.0
5–10	5.4	5.3
10–40	17.9	20.2
40–60	12.8	14.4
60+	11.2	9.4
0–10	58.1	56

Према проценама, које се темеље на дискутабилним подацима евиденције рођених и умрлих, на простору читаве Војне крајине су стопе наталитета од 1850. Све до 1870. Године износиле оквирно 50 ‰. Стопе морталитета у истом периоду кретале су се у распону од 40 до 45 ‰. Оба индекса су изузетно висока и јасно указују на чињеницу да је овај простор био демографски још далеко од транзиције. Мала разлика између обе стопе је истовремено значила и слаб природни прираштај.¹¹²⁶

Почетком 70-тих година 19. века су делови Војне крајине већ развојачени и припојени суседним жупанијама те ћемо ова подручја испратити кроз прегледе Угарске са Хрватском и Славонијом.

Пре револуције 1848–1849. године, на подручју Угарске није био спроведен свеобухватан попис становништва на темељу којег би смо могли детаљније сагледати структуру становништва. У могућности смо да презентујемо само оквиран број православних у периоду 1843–1847. године на темељу пописа Карловачке митрополије. Попис је евидентирао око 667.000 православних становника у угарским жупанијама. Упркос томе што су верници Карловачке митрополије били распрострањени по целој територији Угарске, главно подручје са високом концентрацијом популације представљале су јужне области уз границу са Војном крајином у близини Србије. Подаци се свакако не односе само на српско становништво, пошто су у источним деловима Баната живели и православни Румуни. На темељу тада спроведеног пописа није могуће сагледати и националну структуру, што

¹¹²⁴ P. Matković, *Kroatien-Slavonien nach seinen physischen und geistigen Verhältnissen. Denkschrift zur Wiener Weltausstellung 1873 (=Kroatien-Slavonien)*, Agram (Zagreb) 1875, 59–61.

¹¹²⁵ P. Matković, *Kroatien-Slavonien*, 61.

¹¹²⁶ J. Gelo, *Demografske promjene*, 123, 278.

отежава поређење за поменуте области. Православни становници у Бачкој или централно-угарским жупанијама су највећим делом били српског идентитета и за наведена подручја постоји могућност одређене компарације.

Табела 1.3.17. Број православних верника у жупанијама Угарске (без Хрватске и Славоније) према попису Карловачке митрополије из периода 1843–1849. године.¹¹²⁷

Жупанија	Број православних становника
Бачка	94082
Торонталска	171713
Тамишка	191919
Крашовска	186523
Барањска	13291
Боршодска	181
Унгварска	36
Земплинска	158
Хевешка	122
Чонградска	1023
Арадска	188
Пештанска	5239
Толна	1353
Фехер (Секешфехервар)	935
Ђерска	70
Ноградска	137
Комаромска	54
Естергомска	64
Сомођска	63
Зала	85
Укупно	667236

На простору Угарске, без Хрватске и Славоније, Ердеља као и Српског Војводства и Тамишког Баната спроведен је 1850/51. године општи попис становништва. Како је испитана и национална структура могуће је саставити општи преглед за читаво подручје, али уз одређена ограничења. У првом реду је неопходно напоменути да су пописне рубрике у Угарској омогућавале и изјашњавање као „Илир“. Није познато како се идентификација са дотичном заједницом исказивала конкретно на терену приликом пописивања. Највећа концентрација Илира је била у широј околини Пеште. Према логици статистике, ради се о људима који су били неке друге вероисповести осим православне. Узимајући у обзир превладавајуће тумачење тога времена да је илирско име синоним за српско, као и саме резултате пописа у поређењу са доцнијим временом, сматрамо да је оправдано као једну од опција обе рубрике спојити у једну, како би се стекао бољи увид у развој заједнице али и схватање саме рубрике. Званична статистика је у једном од издања управо тако и третирала питање српске националне заједнице.¹¹²⁸ Битно је сагледати и број православних становника како би се боље схватио концепт пописивања националности. У Будиму је, на пример, број Срба био скоро три пута већи него православних становника. Несумњиво је, стога, да су у Србе убрајани и верници других конфесија. Занимљиво је и да у читавој Арадској жупанији није било Срба. То се не чини реалним, уколико се узме у обзир да је у Арадском протопрезвитерату 1821. године живело 5.823 Срба, од тога у Арадској парохији (самом

¹¹²⁷ *Universalis...1846/47*, 1–216.

¹¹²⁸ Број Срба је наведен као 27.922, односно тачно колико и износи збир Срба и Илира. *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* 1 (1852), 1–4

граду) 5.681.¹¹²⁹ Од тада јесте протекло 30 година али се не чини вероватним да је процес асимилације могао у тако кратком року да у потпуности избрише једну тако бројну заједницу. Највероватније се ради о пропусту приликом пописивања или сабирања.

Табела 1.3.18. Број српског, илирског, и православног домаћег становништва у жупанијама централне Угарске (5 дистриката) према попису 1850/51. године.¹¹³⁰

Године	Домаће становништво			
	По националности			По вери
	српско	илирско	Укупно	Православно
Пештанско-Пилишка	3920	1727	5647	3938
Пештанско-Шолтска	99	5037	5136	231
Пешта град	570	41	611	770
Будим град	1180	-	1180	438
Солночка	29	-	29	109
Јазичко-Кумански дистрикт	24	26	50	186
Столнобеоградска	-	-	0	963
Толнанска	1231	-	1231	1353
Арадска	-	-	0	171619
Чанадска	-	-	0	13996
Барањска	13933	22	13955	14283
Остале жупаније	8	75	83	189045
Укупно	20994	6928	27922	396931

Са 20.994 припадника, српска заједница је чинила свега 0,27 % од укупно 7.659.151 становника Угарске. У начелу се радило о изузетно малој и надасве неутицајној заједници. Изузетак представља Барањска жупанија где је удео у становништву од 252.580 људи чинио 5,52 %.¹¹³¹

Представљени подаци се односе на домаће (правно домицилно) становништво. Статистика је забележила и укупан број становника (присутног, ефективног) према националности. У том се случају могу лако уочити велике разлике. Рубрика о Илирима се више не помиње (највероватније је сабрана у Србе) а број Срба је утростручен у односу на домаће становништво. Ови подаци указују на то да је око 40.000 људи, евидентираних као Срби по националности, било присутно на територији централне Угарске током пописа 1850/51. године а да тамо нису били домицилни. То су, највероватније, припадници војске или администрације као и избеглице са простора Војне крајине и Српског Војводства. То није нимало безначајан број.

Табела 1.3.19. Национална структура присутног становништва централне Угарске (5 дистриката) према попису 1850/51. године.¹¹³²

Становника према језику – националности					
Укупно	Хрвати	Срби	Власи	Словаци	Остали
7864262	71926	62880	526760	1704312	513758
	Немци	Мађари	Јевреји		
756420	4000266	227940			
100.00	Хрвати	Срби	Власи	Словаци	Остали

¹¹²⁹ АСАНУК, МПА, фонд „А“, 1821/102.

¹¹³⁰ Домаће становништво у смислу правног – присутни и неприсутни. *Uebersicht des Bevölkerungsstandes 1850, 1–4; D. Dányi, Az 1850. és 1857. évi népszámlálás, 61.*

¹¹³¹ *Uebersicht des Bevölkerungsstandes 1850, 1–4.*

¹¹³² *Tafeln...Neue Folge 1/1, Tafel 2, 6; D. Dányi, Az 1850. és 1857. évi népszámlálás, 66.*

	0.91	0.80	6.70	21.67	6.53
	Немци	Мађари	Јевреји		
	9.62	50.87	2.90		

Испратити развој српског становништва у централној Угарској у наредном периоду није нимало једноставно. Као што је већ било речено, националност становништва више никада није била испитивана. Вероисповест није довољно прецизан индикатор тако да преостају само подаци о матерњем језику становништва. Тек 1890. године су испитани српски и хрватски језик одвојено, тако да је могуће спровести поређење само са великом временском дистанцом. У међувремену су у Угарској спроведене и управне реформе, тако да је неопходно регруписати жупанијске области. Критеријум није остао исти. На попису 1850/51. године је националност испитана директно, 1890. и 1910. године је пописан матерњи језик становника. За 1850/51. годину се подаци односе на домаће становништво, 1890. на цивилно присутно а 1910. на целокупно присутно (са војском). Ово су, донекле, ограничавајуће околности али карактер статистичких података не омогућује другачије поређење. На темељу резултата се може уочити тенденција раста српске популације у Будимпешти крајем века, што је засигурно последица миграционих кретања. У осталим жупанијама је тренд углавном супротан или је приметна стагнација. И у Барањској жупанији, са већом српском заједницом, тренд је био изразито негативан пред крај века. Исти је тренд био забележен и код становништва са хрватским матерњим језиком, тако да отпада могућност да су одређени делови српске заједнице отпали по том основу. Са друге стране, број „осталих“ је у истој жупанији нагло порастао, што би, можда, објаснило појаву наглог пада броја Срба у наведеној области.

Табела 1.3.20. Развој српске популације у жупанијама централне Угарске (без Ердеља, Хрватске, Славоније, Српског Војводства и јужних жупанија¹¹³³) у периоду 1850/51–1910. године.¹¹³⁴

Године	185051	-	1890	1910	Стопа годишњег геометријског увећања у %	
	Домаће становништво по националности	Нова област жупанија	Присутних цивилних становника по матерњем језику	Свих присутних (са војском) по матерњем језику	1850–1890	1890–1910
Жупанија	Српско (са Илирима)	-	српском	српском		
Пештанско-Пилишка	5647	Пештанско-Пилишко-Шолтско-Малокуманска, без градова ¹¹³⁵	8805	3895	-5.05	-39.96
Пештанско-Шолтска	5136					
Пешта град	611	Будимпешта	1891	3972	1.36	37.81
Будим град	1180					
Солночка	29	Јазичко-Великокуманско-Солночка ¹¹³⁶	18	43	-36.30	44.50
Јазичко-	50					

¹¹³³ Без жупанија Бачкободрошке, Торонталске, Тамишке и Крашовске.

¹¹³⁴ *Uebersicht des Bevölkerungsstandes 1850*, 1–4; *A Magyar Korona országában az 1891. év 1*, (I.) 124–129; *A Magyar korona országainak 1910. évi 1*, (I.) 35–36.

¹¹³⁵ Део Јазичко-Куманског дистрикта је припојен Пештанско-Пилишко-Шолтско-Малокуманској а део Јазичко-Великокуманско-Солночкој жупанији након 1876. године. Како би анализа била веродостојна цео смо дистрикт припојили Јазичко-Куманско-Солночкој жупанији. Евентуелна одступања од реалности због неких насеља која су припојена другим областима су минимална и не утичу на крајњи исход.

¹¹³⁶ Територијално регруписање према променама насталим 70-тих година 19. века. Види претходну напомену.

Кумански дистрикт						
Столно-београдска	0	-	2103	814		-46.35
Толнанска	1231	-	1048	1102	-4.02	2.52
Арадска	0	-	2200	2138		-1.43
Чанадска	0	-	3853	3967		1.46
Барањска	13955	-	16246	13048	3.81	-10.90
Остале жупаније	83	-	924	3078	62.10	62.01
Укупно	27922	-	37095	32124	7.13	-7.17

Број „осталих“ у Барањској жупанији је енормно увећан у свега 20 година. Суштина тог увећања се заправо своди на преквалификацију дела становништва, пошто су огромну већину чинили Шокци. У пописима пре 1910. године су највероватније били делом пописани као говорници српског или хрватског језика.

Табела 1.3.21. Језичко-етничка структура присутног становништва Барањске жупаније (са градом Печујом) 1890. и 1910. године.¹¹³⁷

Матерњи језик	Број присутних становника ¹¹³⁸		Удео у %		Стопа годишњег геометријског увећања у %
	1890	1910	1890	1910	
Мађарски	168376	199659	52.24	56.64	8.56
Немачки	112896	112297	35.03	31.86	-0.27
Словачки	617	392	0.19	0.11	-22.43
Румунски	0	54	0.00	0.02	/
Рутенски (Русински)	4	5	0.00	0.00	11.22
Хрватски	20129	10159	6.25	2.88	-33.61
Српски	16246	13048	5.04	3.70	-10.90
Остали	4017	16864	1.25	4.78	74.37
Укупно	322285	352478	100.00	100.00	4.49

Када се говорницима хрватског и српског језика у 1910. години (оквирно 23.000) дода 13.000 Шокаца, укупан износ од 36.000 одговара нивоу из 1890.

Табела 1.3.22. Језичко-етничка структура „осталих“ присутних становника Барањске жупаније 1910. године.¹¹³⁹

Матерњи језик	Присутних становника	
	Број	Удео у %
Бугарски	31	0.18
Ромски	1770	10.50
Чешко-Моравски	663	3.93
Руски (Русински)	32	0.19
Словеначки	131	0.78
Шокачки	13035	77.29
Други	1202	7.13
Укупно	16864	100.00

¹¹³⁷ *A Magyar Korona országában az 1891. év 1. (I.) 124–129; A Magyar korona országainak 1910. évi 1. (I.) 35–36.*

¹¹³⁸ 1890. године цивилно присутно а 1910. са војском.

¹¹³⁹ *A Magyar korona országainak 1910. évi 1. (II.) 2–13; Датабаза Норберта Агардија.*

Поступак преквалификације једног дела, пре свега неправославног становништва у друге осим српске језичке категорије, видљив је и на темељу једне званичне анализе пописних резултата према укрштеним подацима о вери и језику. Ради се о веома реткој појави да су подаци (тада сакупљани на пописним картицама) на такав начин укрштени да се може савршено установити матерњи језик и вероисповест појединца. Објављене детаљне табеле не омогућају такво накнадно прерачунавање, тако да можемо да их презентујемо само у оном облику како их је конципирала званична статистика. Подаци се односе на комплетну територију Угарске, само без Хрватске и Славоније. Тренд је веома јасан и показује велики пад броја говорника српског као матерњег језика код католичке популације. Званична статистика је, очигледно, све категорије које су раније уврштване у српски корпус (Буњевци, Шокци итд.) издвојила у посебне групе. Редифинисање српског идентитета ограничавањем на православну популацију је тако добило и статистички израз.

Табела 1.3.23. Структура вероисповести становника српског матерњег језика на подручју Угарске (без Хрватске и Славоније) у периоду 1890–1910. године.¹¹⁴⁰

Вероисповест	Становника српског матерњег језика						Стопа годишњег геометријског увећања у % 1890–1910
	Број			Удео у %			
	1890	1900	1910	1890	1900	1910	
Римокатолици	80873	5349	3892	16.33	1.22	0.84	-140.75
Грkokатолици	2152	1638	1908	0.43	0.37	0.41	-6.00
Реформисти	30	45	49	0.01	0.01	0.01	24.83
Евангелици	103	102	128	0.02	0.02	0.03	10.92
Православни	410322	428725	454431	82.87	97.94	98.46	5.12
Унитаристи	0	1	21	0.00	0.00	0.00	/
Јевреји	90	56	91	0.02	0.01	0.02	0.55
Други	1563	1821	996	0.32	0.42	0.22	-22.28
Укупно	495133	437737	461516	100.00	100.00	100.00	-3.51

Општи прираштај становништва српског матерњег језика је пред крај 19. и почетком 20. века био негативан. Посматрамо ли искључиво православну популацију, онда је забележен слаб прираштај. Позитиван тренд је забележен само у етнички хомогенијим подручјима на југу Угарске које можемо да посматрамо као својеврсна српска „упоришта“ у склопу земље.

Попис 1850/51. године је спроведен и на простору новоформираног Српског Војводства и Тамишког Баната. Резултати истог су веома занимљиви пошто откривају и националну структуру области. Срби су чинили оквирно половину становништва у јужнобачком и сремском делу Војводства. Представљали су трећину становништва у Великочекеречком округу. У северној Бачкој су Мађари чинили већ скоро половину становништва. Шокци, према тадашњем схватању свакако део српског националног корпуса, нису представљали велику заједницу, али су зато Далматинци/Буњевци били бројни у северној Бачкој. И они су као заједница били од стране статистике у Бечу третирано као део српског корпуса, само друге вере. У званичној публикацији Дирекције за статистику, број Срба је наведен са 333.189 особа. Овај број скоро савршено одговара збиру Срба, Шокаца и Далматинаца/Буњеваца према детаљном прегледу пописа.¹¹⁴¹ Гледано на круовину као целину, у начелу се може уочити баланс између Румуна, Немаца, Срба и Мађара, са учешћем сваке од заједница оквирно 1/5 до 1/4 у становништву.

¹¹⁴⁰ *A Magyar korona országainak 1910. évi 6. (II.) 136–137.*

¹¹⁴¹ Упореди са: *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik 1 (1852), 4; D. Dányi, Az 1850. és 1857. évi népszámlálás, 61.*

Табела 1.3.24. Национална структура домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1850/51. године.¹¹⁴²

Округ	Румуна	Немаца	Срба	Шокаца	Далматинаца / Буњеваца	Хрвата	Словака	Бугара
Лугош	189881	13714	893		89	3	914	8251
Темишвар	154849	88112	30608	8	10	165	1877	4450
Велики Бечкерек	53580	105506	109360			3062	2518	9576
Сомбор	78	80589	46130	4026	37729	51	5566	
Нови Сад	217	51527	102385	1877	48	18	15397	
Укупно	398605	339448	289376	5911	37876	3299	26272	22277
Округ	Остали Словени	Мађара	Рома	Осталих	Укупно			
Лугош	774	3079	2823	48	220469			
Темишвар	3316	12274	4991	148	300808			
Велики Бечкерек	748	47569	2242	19	334180			
Сомбор	4504	147560	1444	9	327686			
Нови Сад	12604	31267	498	16	215854			
Укупно	21946	241749	11998	240	1398997			

Табела 1.3.25. Национална структура домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1850/51. године изражена у % удела.¹¹⁴³

Округ	Румуна	Немаца	Срба	Шокаца	Далматинаца / Буњеваца	Хрвата	Словака	Бугара
Лугош	86.13	6.22	0.41	0.00	0.04	0.00	0.41	3.74
Темишвар	51.48	29.29	10.18	0.00	0.00	0.05	0.62	1.48
Велики Бечкерек	16.03	31.57	32.72	0.00	0.00	0.92	0.75	2.87
Сомбор	0.02	24.59	14.08	1.23	11.51	0.02	1.70	0.00
Нови Сад	0.10	23.87	47.43	0.87	0.02	0.01	7.13	0.00
Укупно	28.49	24.26	20.68	0.42	2.71	0.24	1.88	1.59
Округ	Остали Словени	Мађара	Рома	Осталих	Укупно			
Лугош	0.35	1.40	1.28	0.02	100.00			
Темишвар	1.10	4.08	1.66	0.05	100.00			
Велики Бечкерек	0.22	14.23	0.67	0.01	100.00			
Сомбор	1.37	45.03	0.44	0.00	100.00			
Нови Сад	5.84	14.49	0.23	0.01	100.00			
Укупно	1.57	17.28	0.86	0.02	100.00			

Уколико посматрамо становништво кроз вероисповест, резултати исказују оквирно половичан удео православне популације, али са великом доминацијом у источним деловима круковине.

Табела 1.3.26. Верска структура домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1850/51. године.¹¹⁴⁴

Округ	Римокатолици	Грkokатолици	Лутерани	Хелвети	Православни	Јевреји	Укупно
Лугош	25346	1952	656	417	191060	1038	220469
Темишвар	97334	3119	5704	2977	188831	2843	300808
Велики	160312	181	4016	2968	164295	2408	334180

¹¹⁴² АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), Президијални списи, бр. 1725.

¹¹⁴³ Табела 1.3.24.

¹¹⁴⁴ АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), Президијални списи, бр. 1725.

Бечкерек							
Сомбор	255140	4014	9129	12694	39470	7239	327686
Нови Сад	74780	3246	31232	7057	97125	2414	215854
Укупно	612912	12512	50737	26113	680781	15942	1398997

Православно, махом румунско становништво у бившим жупанијама Тамиш и Крашов, представљало је већину у тим областима. Северни део Бачке је једина област где православно становништво није било ни близу половичног удела.

Табела 1.3.27. Верска структура домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1850/51. године изражена у % удела.¹¹⁴⁵

Округ	Римокатолици	Грkokатолици	Лутерани	Хелвети	Православни	Јевреји	Укупно
Лугош	11.50	0.89	0.30	0.19	86.66	0.47	100.00
Темишвар	32.36	1.04	1.90	0.99	62.77	0.95	100.00
Велики Бечкерек	47.97	0.05	1.20	0.89	49.16	0.72	100.00
Сомбор	77.86	1.22	2.79	3.87	12.05	2.21	100.00
Нови Сад	34.64	1.50	14.47	3.27	45.00	1.12	100.00
Укупно	43.81	0.89	3.63	1.87	48.66	1.14	100.00

За православно становништво поседујемо и податке са пописа Карловачке митрополије из периода 1843–1847. године, тако да је поређење могуће. То је уједно и најбоља процена губитака током револуције 1848–1849. године. Резултати исказују негативан прираштај осим у источној, Крашовској жупанији где није било много ратних дејстава. У Бачкој је после рата било скоро 5 % мање православних житеља него раније. Заправо је разлика сигурно била и већа, пошто су подаци црквених пописа по правилу увек мало потцењени, старији су и не узима се у обзир одређени демографски опоравак после револуције. На жалост, није могуће поредити податке и за друге верске групе.

Табела 1.3.28. Развој православне популације јужноугарских жупанија (Бачкободрошка, Тамишка, Торонталска, Крашовска – са градовима) у периоду од 1843–1847. до 1850/51. године.¹¹⁴⁶

Жупанија (границе 1848)	Број православних становника		Промена	Увећање у %
	1843–1847	1850/51		
Бачкободрошка	94082	89443	-4639	-4.93
Торонталска	171713	164295	-7418	-4.32
Тамишка	191919	188831	-3088	-1.61
Крашовска	186523	191060	4537	2.43

Претходно описани званични извори пописа се односе на домаће, дакле правно домицилно становништво. У Војводству је било, међутим, и доста странаца али и одсутних грађана. Званична статистика је објавила и националну структуру присутног становништва која доста одудара од претходно представљених резултата. У односу на, такође званичне податке о националној структури домаћег становништва, Срба има 51.000 душа више. Број присутних становника у области је био за скоро 30.000 људи већи. То би значило да је највећи број присутних странаца у Војводству био српске националности а да је, истовремено, много грађана круновине несрпског порекла било одсутно. У начелу, то се и не чини толико немогућим. Према статистици, из Војводства су била одсутна 21.562 домицилна

¹¹⁴⁵ Табела 1.3.26.

¹¹⁴⁶ *Universalis... 1846/47*, 1–216; АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), Президијални списи, бр. 1725; Табела 1.3.25.

становника а присутно 48.786 странаца.¹¹⁴⁷ Померање националне структуре је, дакле, статистички могуће. Огромну већину странаца су чинили људи из саме круновине, дакле не странци у правом смислу те речи, већ се највероватније радило о интерно расељеним лицима.

Табела 1.3.29. Национална (језичка) структура присутног становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1850/51. године.¹¹⁴⁸

Националност	Број присутних становника	Удео у %
Немаца	335080	23.49
Мађара	221845	15.55
Румуна	397459	27.87
Срба	384046	26.93
Хрвата	2860	0.20
Рутена/Русина	6777	0.48
Бугара	22780	1.60
Чеха, Мораваца и Словака	25607	1.80
Рома	11440	0.80
Јевреја	15507	1.09
Грка и Цинцара	2820	0.20
Укупно	1426221	100

Табела 1.3.30. Странци у Српском Војводству и Тамишком Банату према пореклу 1850/51. године.¹¹⁴⁹

Број странаца из		
Круновине	Других круновина	Иностранства
36518	11733	535

Број Срба који су потицали из Србије и настанили се на простору Војводства током рата је сходно статистици могао да буде само минималан. Неопходно је напоменути да је број интерно расељених, за који на жалост не познајемо тачну националну нити верску структуру, али према претходно изнетом се може претпоставити да се радило махом о православним Србима, порилично добро одговарао и исказаним губицима у рату (Табела 1.3.28.).

Овако детаљан попис са све националном и верском структуром становништва никада више није поновљен. На следећим пописма 1857. и 1869. године је испитивана само вероисповест становништва што увелико ограничава могућности за анализе и поређења.

Табела 1.3.31. Верска структура домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1857. године¹¹⁵⁰

Округ	Римокатолици	Грkokатолици	Лутерани	Реформисти	Православни	Јевреји	Укупно
Лугош	29570	9726	682	424	188329	1497	230228
Темишвар	109002	6183	6181	3691	184836	4260	314153
Велики Бечкерек	193161	2182	4568	3328	178179	4204	385622
Сомбор	288675	6993	15958	18208	39647	9664	379145

¹¹⁴⁷ АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), Президијални списи, бр. 1725.

¹¹⁴⁸ У извору је наведено да се ради о структури према „језичким племенама“, односно групама. *Tafeln...Neue Folge 1/1, Tafel 2, 6; D. Dányi, Az 1850. és 1857. évi népszámlálás, 66.*

¹¹⁴⁹ АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), Президијални списи, бр. 1725.

¹¹⁵⁰ У грkokатолике убројани су и малобројни јерменски католици а у православне јерменски православци. *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft 1857, 6–7.*

Нови Сад	77781	1160	29482	3630	100837	3578	216468
Укупно	698189	26244	56871	29281	691828	23203	1525616 (1526105)¹¹⁵¹

Табела 1.3.32. Верска структура домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1857. године изражена у % удела.¹¹⁵²

Округ	Римокатолици	Грkokатолици	Лутерани	Хелвети	Православни	Јевреји
Лугош	12.84	4.22	0.30	0.18	81.80	0.65
Темишвар	34.70	1.97	1.97	1.17	58.84	1.36
Велики Бечкерек	50.09	0.57	1.18	0.86	46.21	1.09
Сомбор	76.14	1.84	4.21	4.80	10.46	2.55
Нови Сад	35.93	0.54	13.62	1.68	46.58	1.65
Укупно	45.76	1.72	3.73	1.92	45.35	1.52

Уколико упоредимо развој православног становништва у кратком периоду 1850/51–1857. године, јасно се види слаб прираштај у односу на општи тренд. То је имало за последицу значајније умањење удела православних у укупном становништву.

Табела 1.3.32. Развој православног домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната у периоду 1850/51–1857. године.¹¹⁵³

Године	Домаће становништво		
	1850/51	1857	Увећање у %
укупно	1398997	1526105	+9.09%
православно	680781 ¹¹⁵⁴	691.605	+1.59%
Удео православних	48.66%	45.32%	-3.34%

Разлика у развоју се може још прецизније одредити стопама геометријског годишњег прираштаја појединих конфесија по окрузима Војводства. У том случају се учавва велики скок броја грkokатолика у источним деловима, што је несумњиво последица верских прелазака. У Србима најгушће настањеном Новосадском округу је општи прираштај био слаб код свих група осим код Јевреја. Веома високе стопе прираштаја римокатоличког становништва сасвим сигурно нису резултат само природног прираштаја, већ и досељавања или повратка једног дела житеља.

Табела 1.3.33. Стопе годишњег геометријског прираштаја домаћих становника Српског Војводства и Тамишког Баната у периоду 1850/51–1857. године према вери.¹¹⁵⁵

Округ	Римокатолици	Грkokатолици	Лутерани	Реформисти	Православни	Јевреји	Укупно
Лугош	22.93	266.39	5.73	2.45	-2.11	55.32	6.39
Темишвар	16.79	105.87	11.88	32.12	-3.14	61.28	6.40
Велики Бечкерек	27.79	442.10	19.12	16.98	12.00	85.40	21.28
Сомбор	18.33	85.06	85.60	54.48	0.66	43.40	21.68
Нови Сад	5.80	-140.43	-8.44	-93.14	5.53	59.58	0.42
Укупно	19.34	115.09	16.93	16.98	2.37	56.75	12.82

¹¹⁵¹ Било је још 483 унитарца и 6 становника неке друге вере.

¹¹⁵² Табела 1.3.31.

¹¹⁵³ Табела 1.3.26; Табела 1.3.30.

¹¹⁵⁴ Ово је податак коначног извештаја о становништву који је послат у Беч. У прелиминарним подацима је наведено 679.556 православних домаћих житеља. Упореди: АВ, Фонд 23 (Земаљска управа СВТБ), Президијални списи, бр. 1725; Генерални списи, фасцикла 251, бр. 5126 (1851. година), фолио 507–508.

¹¹⁵⁵ Коефицијент интервала између пописа смо одредили на 6,8. Табела 1.3.26; Табела 1.3.30.

Војводство је укинато 1861. године и поново су успостављене жупаније у старим границама. Почетком 70-тих почиње и припајање делова Српско-банатске крајине жупанијама, што отежава поређења.

Попис из 1869. (понекад означен и као из 1870) године не садржи ни рубрику о матерњем језику. С обзиром на национално-језичку хетерогеност у Торонталској, Тамишкој и Крашовској жупанији, није сврсисходно сагледавати и тамошњи развој православног (мешано српско-румунског) становништва. Нешто другачија је ситуација са Бачкободрошком жупанијом где су православни становници били углавном српске националности.

Могуће је сагледати развој православне популације Бачкободрошке жупаније у њеним старим границама (без Шајкашке) од 1843–1847. до 1869. године. Стагнација православне популације је видљива што је имало за последицу постепени пад удела у укупном становништву.

Табела 1.3.34. Развој православног становништва Бачкободрошке жупаније (у границама 1848. са градовима) у периоду од 1843–1847. до 1869. године.¹¹⁵⁶

Жупанија (границе 1848)	Број православних становника			
	1843–1847	1850/51	1857	1869
Бачкободрошка	94082	89443	93770	94709
Удео у %	-	18.73	17.75	16.44

Након припајања Шајкашког батаљона Бачкободрошкој жупанији, број православних житеља је нагло увећан, као и удео у укупном становништву. Са те тачке гледишта могуће је сагледати развој православне популације све до 1910. године. Упркос поменутом територијалном проширењу, православно становништво је и даље губило на уделу.

Табела 1.3.35. Развој православног становништва Бачкободрошке жупаније (у границама 1910. са градовима) у периоду 1869–1910 године.¹¹⁵⁷

Године	Број становника			Стопе годишњег геометријског прираштаја у %		
	1869	1890	1910	1869–1890	1890–1910	1869–1910
Укупно присутно становништво	609475	716488	812385	7.73	6.30	7.03
Православних становника	124589	131303	146015	2.50	5.32	3.88
Удео православних становника (разлике у стопама)	20.44	18.33	17.97	-5.17	-0.99	-3.14

Уколико се сагледа становништво према матерњем језику, резултати су веома слични, односно исказују исти тренд. Гледано кроз статистику, српски етнички корпус је у Бачкој све више идентификован (бар са језичке стране) са православном популацијом.

¹¹⁵⁶ 1850/51. и 1857. године домаће, 1869. присутно становништво. Табела 1.3.28; АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), Президијални списи, бр. 1725; Генерални списи, ф. 1274, бр. 4779/1858, фолио 265–268; *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft 1857*, 6–7; *A magyar korona országában az 1870. év*, (II.) 56.

¹¹⁵⁷ *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, 212–217; *A Magyar Korona országában az 1891. év 1*, (I.) 124–129, (II.) 100–101; *A Magyar Korona országainak 1900. évi 1*, (II.) 176–183, 364–373.

Табела 1.3.36. Развој становништва српског (српско-хрватског) матерњег језика Бачкободрошке жупаније (у границама 1910. са градовима) у периоду 1880–1910 године.¹¹⁵⁸

Године	Број становника			Стопе годишњег геометријског прираштаја у %		
	1880 ¹¹⁵⁹	1890	1910	1880–1890	1890–1910	1880–1910
Укупно присутно становништво	638063	716488	812385	11.66	12.64	12.15
Хрватског језика	185700	1253	1279	6.62	2.06	-11.84
Српског језика		197104	145063		-30.19	
Удео становништва српско-хрватског/српског мат. језика	29.10	0.17	0.16	-4.99	-6.04	-23.68
		27.51	17.86		-42.28	

Смањење у односу на претходни период није последица негативног природног, чак ни механичког прираштаја, већ пре свега преквалификације дела становништва. Према детаљним подацима са пописа 1910. године, Буњевци и Шокци су чинили значајан део становништва. Раније су по језику били сврстани у српски корпус док су почетком 20. века издвојени у „остале“.

Табела 1.3.37. Језичко-етничка структура присутних становника Бачкободрошке жупаније 1910. године.¹¹⁶⁰

Матерњи језик	Број присутних становника		Структура „осталих“ присутних становника		
	Број	Удео у %	Матерњи језик	Број	Удео у %
Мађарски	363518	44.75	Буњевачки	55781	6.87
Немачки	190697	23.47	Ромски	1687	0.21
Словачки	30137	3.71	Чешко-Моравски	100	0.01
Румунски	386	0.05	Руски (Русински)	46	0.01
Рутенски (Русински)	10760	1.32	Шокачки	11736	1.44
Хрватски	1279	0.16	Илирски и Далматински	274	0.03
Српски	145063	17.86	Други	921	0.11
Остали	70545	8.68	Укупно	70545	8.68
Укупно	812385	100.00		-	

Православно становништво у Бачкободрошкој жупанији је у 60 година увећано у апсолутним бројкама, али је губило на уделу у укупној популацији. Узрок тој појави треба тражити и у слабом природном прираштају. Лош квалитет матичних књига у начелу не омогућује да се сагледа природни прираштај на квалитетан и свеобухватан начин. Епархија бачка је објавила сумарни преглед виталне статистике са свог подручја за период 1851–1900. године. Према поменутом прегледу у читавој Епархији је рођено 48.351 православних становника више него што је умрло. Уколико прилагодимо податке границама жупаније из 1848. године, какве су опстале све до почетка 70-тих година, могуће је упоредити природни и

¹¹⁵⁸ *A Magyar Korona országában az 1891. év 1. (I.) 124–129; A Magyar Korona országainak 1900. évi 1. (II.) 176–183, 364–373.*

¹¹⁵⁹ За наведени попис смо користили прилагођене податке из 1893. године. У оригиналном попису је за велики број становника наведено како „не умеју да говоре“, што онемогућава њихову етничку идентификацију. Статистички уред је због тога њихов број (29.619) пропорционално расподелио на све остале језичко-етничке групе. Сматрамо да је такав приступ једини исправан. Упореди: *A magyar korona országában az 1881. év 1. 216–225; A Magyar Korona országában az 1891. év 1. (I.) 122, 124–129.*

¹¹⁶⁰ *A Magyar korona országainak 1910. évi 1. (II.) 176–182; Датабаза Норберта Агардија.*

апсолутни прираштај.¹¹⁶¹ Према таквим резултатима испада да је број православних морало да буде знатно виши него на попису, за око 22.000 људи. Постоји могућност да се ради о емиграцији у друге области, али сматрамо да узрочник треба тражити и у лоше вођеним књигама, напосе оним о умрлим лицима.

Табела 1.3.38. Природни и апсолутни прираштај православног становништва Бачке жупаније (у границама 1848–1869) у периоду 1851–1900. године.¹¹⁶²

Православних становника						
Године	1850/51	1900	Увећање апсолутно 1850/51–1900	Родило се 1851–1900	Преминуло 1851–1900	Увећање природним прираштајем 1851–1900
Број становника	89443	101853	12410	221327	187011	34316

На простору Торонталске жупаније нема великог смисла детаљно анализирати развој православног становништва услед чињенице да су припадници поменуте конфесије на том подручју били Срби и Румуни, без могућности да се они посебно раздвоје.

Табела 1.3.39. Развој православног становништва Торонталске жупаније (у границама 1910. са градовима) у периоду 1869–1910 године.¹¹⁶³

Године	Број становника			Стопе годишњег геометријског прираштаја у %		
	1869	1890	1910	1869–1890	1890–1910	1869–1910
Укупно присутно становништво	548428	588750	615151	3.38	2.20	2.80
Православних становника	269244	271263	286642	0.36	2.76	1.53
Удео православних становника (разлике у стопама)	49.09	46.07	46.60	-3.02	0.57	-1.27

Много је сврсисходније сагледати развој становништва са српским матерњим језиком на дотичном подручју. Број говорника српског матерњег језика је растао истим темпом као и просек у читавој жупанији, зато је и удео у укупном становништву остао мање-више исти.

¹¹⁶¹ Неопходно је одбити податке за Шајкашки батаљон и за Жабалски протопрезвитерат. У каснијем периоду за Тителски и Жабалски срез. Прилагођавање територије није савршено, али одговара 95–99 % реалном стању.

¹¹⁶² Без територија бившег Тителског батаљона. Табела 1.3.28; *A Magyar Korona országainak 1900. évi 1*, (II.) 184–185; *Статистички преглед рођених и умрлих*, 146–147.

¹¹⁶³ *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, 17–21; *A Magyar Korona országában az 1891. év 1*, (I.) 124–129, (II.) 100–101; *A Magyar Korona országainak 1900. évi 10*, (II.) 84–86; *A Magyar Korona országainak 1900. évi 1*, (II.) 176–183, 364–373.

Табела 1.3.40. Развој становништва српског (српско-хрватског) матерњег језика Торонталске жупаније (у границама 1910. са градовима) у периоду 1880–1910 године.¹¹⁶⁴

Године	Број становника			Стопе годишњег геометријског прираштаја у ‰		
	1880 ¹¹⁶⁵	1890	1910	1880–1890	1890–1910	1880–1910
Укупно присутно становништво	530988	588750	615151	10.38	4.40	7.38
Хрватског језика	176857	4690	4203	7.68	-10.90	7.15
Српског језика		186235	199750		7.03	
Удео становништва српско-хрватског/српског мат. језика	33.30	0.80	0.68	-2.64	-16.12	-0.23
		31.63	32.47		2.62	

Исти принцип можемо да применимо и на Крашовско-Сорењску и Тамишку жупанију где су српске заједнице живеље у знатно мањем броју. Изоставили смо преглед за православно становништво пошто он нема суштински значаја на том подручју.

У Крашовско-Сорењској жупанији је становништво српског матерњег језика увећано значајнијим стопама. Није искључено да је у периоду после 1890. године један део становника који су наводили хрватски као матерњи почели да наводе српски. Поменуто остаје само у домену хипотезе, пошто конкретних доказа за то нема.

Табела 1.3.41. Развој становништва српског (српско-хрватског) матерњег језика Крашовско-Сорењске жупаније (у границама 1910. са градовима) у периоду 1880–1910 године.¹¹⁶⁶

Године	Број становника			Стопе годишњег геометријског прираштаја у ‰		
	1880 ¹¹⁶⁷	1890	1910	1880–1890	1890–1910	1880–1910
Укупно присутно становништво	381304	407635	466147	6.70	13.50	10.10
Хрватског језика	17399	5018	319	-3.02	-240.85	-7.41
Српског језика		11862	14674		21.50	
Удео становништва српско-хрватског/српског мат. језика	4.56	1.23	0.07	-9.62	-249.21	-17.25
		2.91	3.15		7.96	

У Тамишкој жупанији су становници српског матерњег језика у начелу одржали свој удео у укупном становништву. Прираштај је био висок, у просеку око 10 ‰ годишње.

¹¹⁶⁴ *A Magyar Korona országában az 1891. év 1, (I.) 124–129; A Magyar Korona országainak 1900. évi 1, (II.) 176–183, 364–373.*

¹¹⁶⁵ За наведени попис смо користили прилагођене податке из 1893. године. У оригиналном попису је за велики број становника наведено како „не умеју да говоре“, што онемогућава њихову етничку идентификацију. Статистички уред је због тога њихов број (23.569) пропорционално расподелио на све остале језичко-етничке групе. Сматрамо да је такав приступ једини исправан. Упореди: *A magyar korona országában az 1881. év 1, 216–225; A Magyar Korona országában az 1891. év 1, (I.) 122, 124–129.*

¹¹⁶⁶ *A Magyar Korona országában az 1891. év 1, (I.) 124–129; A Magyar Korona országainak 1900. évi 1, (II.) 342–365.*

¹¹⁶⁷ За наведени попис смо користили прилагођене податке из 1893. године. У оригиналном попису је за велики број становника наведено како „не умеју да говоре“, што онемогућава њихову етничку идентификацију. Статистички уред је због тога њихов број (11.371) пропорционално расподелио на све остале језичко-етничке групе. Сматрамо да је такав приступ једини исправан. Упореди: *A magyar korona országában az 1881. év 1, 216–225; A Magyar Korona országában az 1891. év 1, (I.) 122, 124–129.*

Табела 1.3.42. Развој становништва српског (српско-хрватског) матерњег језика Тамишке жупаније (у границама 1910. са градовима) у периоду 1880–1910 године.¹¹⁶⁸

Године	Број становника			Стопе годишњег геометријског прираштаја у %		
	1880 ¹¹⁶⁹	1890	1910	1880–1890	1890–1910	1880–1910
Укупно присутно становништво	396045	434529	500835	9.32	14.30	11.81
Хрватског језика	57619	205	350	8.99	54.95	9.96
Српског језика		62809	69905		10.76	
Удео становништва српско-хрватског/српског мат. језика	14.55	0.05	0.07	-0.34	34.22	-1.82
		14.45	13.96		-3.44	

Уколико се сагледа простор бившег Српског Војводства заједно са деловима Војне крајине који су припојени жупанијама после 1872. године, уочава се јасан образац. У источним пределима (Крашов, Тамиш) прираштај је био висок и српско становништво је успевало да демографски одржи и унапређује заједницу. Смером према западним подручјима, прираштај знатно опада да би у Бачкој већ био изузетно низак. Од значаја је и уочен феномен преквалификације, односно другачијег дефинисања српске језичке (или посредно националне) заједнице. Православна и српска језичка заједница, половином 19. века од стране статистике још сматрани за две одвојене категорије, почетком 20. века су суштински стопљени у заједнички идентитетски оквир.

По питању старосних група становништва, статистика даје ограничене могућности укрштања података о доби и вери или матерњем језику. Сматрамо, међутим, да није могло бити значајних разлика у старосној структури православних или становника са српским матерњим језиком у односу на укупну популацију одређене средине. У Српском Војводству и Тамишком Банату је старосна структура 1857. године била слична оној у Војној крајини, уз нешто већи удео деце до 14. година због чега је радно најактивнија компонента популације била знатно испод 50 %.

Табела 1.3.43. Старосна структура мушког и женског домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1857. године.¹¹⁷⁰

Округ	Удео старосне групе код мушке популације				Удео старосне групе код женске популације			
	0–14	14–40	40–60	60+	0–14	14–40	40–60	60+
В. Бечкерек	39.34	40.80	15.90	3.96	39.16	42.62	14.52	3.70
Лугош	33.67	44.13	18.19	4.00	33.31	45.79	17.09	3.81
Нови Сад	36.79	44.50	15.56	3.15	36.76	45.91	14.59	2.74
Темишвар	35.77	43.99	16.80	3.45	35.76	45.77	15.40	3.08
Сомбор	39.53	40.94	15.42	4.12	39.37	43.12	13.99	3.52
Укупно	37.43	42.52	16.26	3.79	37.29	44.34	14.97	3.41

Непуних пола века касније, званична статистика је обелоданила старосну структуру по жупанијама. Удео деце је остао на истом нивоу, али је радно активан део становништва додатно опао услед старења опште популације. Број људи изнад 60 година је био скоро

¹¹⁶⁸ *A Magyar Korona országában az 1891. év 1. (I.) 124–129; A Magyar Korona országainak 1900. évi 1. (II.) 342–365.*

¹¹⁶⁹ За наведени попис смо користили прилагођене податке из 1893. године. У оригиналном попису је за велики број становника наведено како „не умеју да говоре“, што онемогућава њихову етничку идентификацију. Статистички уред је због тога њихов број (14.427) пропорционално расподелио на све остале језичко-етничке групе. Сматрамо да је такав приступ једини исправан. Упореди: *A magyar korona országában az 1881. év 1, 216–225; A Magyar Korona országában az 1891. év 1, (I.) 122, 124–129.*

¹¹⁷⁰ *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft 1857, 8.*

двоструко заступљенији у становништву него 1857. године. Начелно, подаци би требало да исказују знаке стабилније и модерније демографске структуре и боље услове живота. У пракси, подаци сугеришу мањи број деце и опадање морталитета уз истовремено старење становништва.

Табела 1.3.44. Старосна структура присутног становништва у јужним жупанијама Угарске 1900. године.¹¹⁷¹

Жупанија	Удео старосне групе			
	0–14	14–40	40–60	60+
Бачкободрошка	36.10	37.70	18.60	7.60
Торонталска	34.60	37.90	19.80	7.70
Тамишка	33.30	38.70	20.60	7.40
Крашовско-Сорењска	31.10	39.40	20.90	8.60

Подаци виталне статистике су и за ове области веома упитног квалитета. Званична статистика је у више наврата састављала прегледе на темељу којих се тешко може доћи до поузданих закључака. За 80-те године 19. века, на пример, прегледи стопа наталитета и морталитета исказују стварно изузетно високе стопе, више него што су забележене у Србији или чак Војној крајини. То се посебно односи на стопе наталитета које делимично иду и изнад 50 ‰. Док се стопама родности и може поклонити одређено поверење, пошто су и овако веома високе, стопе смртности се не чине реалним. Сходно званичним подацима у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији је исказан изузетно висок природни прираштај, који се, међутим, у пописима није видео. Званична статистика је стога недостајући број становника на пописима окарактерисала као емигранте и пропорционално га распоредила по годинама на жупаније. Према таквом, у случају квалитетних података оправданом поступку, из Бачкободрошке жупаније се морало исељавати чак близу 3.200 становника годишње у наведеном периоду. То је одговарало оквирно 0,50 ‰ становништва на годишњем нивоу. Такав обим више одговара опису „малог егзодуса“ него простој емиграцији. У случају Торонталске жупаније је забележен „мањак“, односно израчуната емиграција од 1.600 лица на годишњем нивоу, или 0,30 ‰. Уколико би то било тачно, онда би обе жупаније у то време представљале својеврсни пасивни крај, са високим природним прираштајем уз масовну емиграцију. Емиграциони таласи јесу захватили и ова подручја крајем 19. века. Део становништва је потражио нови дом у иностранству, често у САД. Осим емиграције, општа слика о овим областима сугерише и масовну имиграцију, пре свега Мађара али и других народа из Монархије. Масовна емиграција и имиграција истовремено не представљају уобичајен образац демографских кретања. Сматрамо да је део проблема заправо састоји у лошој евиденцији смртних случајева, односно прениским стопама морталитета. Природни прираштај је у ствари био нижи, мада делимично изненађују високи нивои оба главна индекса. Наталитет је свакако био висок, вероватно још и виши (услед лоше евиденције) али је морталитет у овом периоду званично већ исказивао трендове опадања, што сматрамо да није био случај у реалном животу, бар не у оволикој мери.

Табела 1.3.45. Званично израчунате стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији у периоду 1881–1890. године.¹¹⁷²

Жупанија	Бачкободрошка			Торонталска		
	Стопе у ‰			Стопе у ‰		
Године	Наталитета	Морталитета	Природног прираштаја	Наталитета	Морталитета	Природног прираштаја
1881	51.6	29.0	22.6	52.2	32.2	20.0

¹¹⁷¹ *A Magyar Korona országainak 1900. évi 1. (I.) 31–32.*

¹¹⁷² *Magyar statisztikai közlemények Ú. F. 5 (1893), 104–116.*

1882	49.5	36.3	13.2	48.3	40.9	7.4
1883	51.3	35.8	15.5	53.6	36.0	17.6
1884	51.9	31.6	20.3	53.3	34.1	19.2
1885	49.8	28.8	21.0	51.2	33.1	18.1
1886	49.4	31.6	17.8	49.6	34.8	14.8
1887	47.7	36.4	11.8	48.1	35.5	12.6
1888	47.7	31.4	16.8	47.9	33.4	14.5
1889	46.2	30.1	16.1	45.4	32.4	13.0
1890	43.0	34.8	8.2	42.0	35.5	6.5

Представљене стопе се односе на целокупно становништво. Да ли је било одређених разлика између конфесија, или језичко-етничких група, није једноставно за установити. У пописној 1890. години, у могућности смо да сагледамо наталитет и морталитет према верским заједницама. Може се констатовати да разлика међу њима у суштини није било, посебно ако се узму у обзир само велике и значајне групе (католици, православни). Занимљива је доста висока стопа смртности код православних верника. Да ли се ради о реалној разлици у односу на преостало становништво, или су матичне књиге боље вођене, није разјашњено. Подаци су више илустративни. За доношење дефинитивних закључака по овом питању неопходна су другачија истраживања, пре свега основних извора виталне статистике (матичних књига).

Табела 1.3.46. Број рођења и стопе наталитета верских група у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији 1890. године.¹¹⁷³

Жупанија	Број рођења и стопе наталитета у %						
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Еваггелика Лутерана	Реформиста	Јевреја	Укупно
Бачкободрошка	20566	396	5686	2500	968	616	30732
Торонталска	11419	140	11617	946	2585	210	24796
Бачкободрошка	44.61	39.67	43.30	38.57	34.65	32.23	42.89
Торонталска	41.73	35.95	42.83	45.38	246.10	29.42	42.12

Табела 1.3.47. Број смрти и стопе морталитета верских група у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији 1890. године.¹¹⁷⁴

Жупанија	Број смрти и стопе морталитета у %						
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Еваггелика Лутерана	Реформиста	Јевреја	Укупно
Бачкободрошка	16645	233	5163	1655	730	449	24875
Торонталска	8646	115	10925	770	375	103	20934
Бачкободрошка	36.10	23.34	39.32	25.54	26.13	23.49	34.72
Торонталска	31.60	29.53	40.27	36.93	35.70	14.43	35.56

За период 1901–1910. године српска савремена статистика је спровела анализу званичних угарских података за простор Бачке и Баната. Према овим, знатно поузданијим подацима, оба индекса су знатно нижа него током 80-тих година. То сведочи и о промени у фази демографске транзиције. Наталитет, али и морталитет почели су да опадају, што указује на то да се подручје налазило у предтранзиционој фази, сада са умеренијим и реалнијим прираштајем.

¹¹⁷³ *Magyar statisztikai közlemények Ú. F. 5 (1893), 44–51; A Magyar Korona országainak 1900. évi 10, (II.) 84–86;*

¹¹⁷⁴ *Magyar statisztikai közlemények Ú. F. 5 (1893), 68–74; A Magyar Korona országainak 1900. évi 10, (II.) 84–86;*

Табела 1.3.48. Стопе наталитета и морталитета становништва Бачке и Баната према областима у периоду 1901–1910. године.¹¹⁷⁵

Област	Стопе у ‰		
	Наталитета	Морталитета	Природног прираштаја
Северна Бачка	39.1	28.1	11.0
Јужна Бачка	33.8	23.3	10.5
Северни Банат	44.8	34.0	10.8
Јужни Банат	35.7	28.0	7.7

Попис Карловачке митрополије је једини који нам са одређеном поузданошћу открива број православних житеља, углавном Срба, појединих жупанија Краљевина Хрватске и Славоније у периоду пре револуције 1848–1849. године. Према тим подацима је у обе краљевине живело око 130.000 православних Срба, од тога највише у Срему и деловима Славоније.

Табела 1.3.49. Број православних становника Краљевина Хрватске и Славоније према попису Карловачке митрополије из периода 1846–1847. године.¹¹⁷⁶

Жупанија	Број православних становника
Пожешка	26790
Вировитичка	39818
Крижевачка	2448
Загребачка	2347
Сремска	59313
Укупно	130716

После револуције је територија Хрватске и Славоније управно преуређена. Вировитичка и преостали део Сремске жупаније формирали су Осјечку. Цео простор је пописан 1850/51. године. Детаљнији и надасве занимљиви подаци о становништву према националности су до недавно били непознати и необјављени. Према резултатима пописа, Срба скоро и да нема. То је последица класификације. Највећи део Срба и православних становника је очигледно уврштен у Славонце. Хрвата у Славонији такође готово да нема. Појам Славонаца није довољно разјашњен, односно није потпуно јасно да ли су житељи жупанија приликом пописа схватили шта их се тачно пита, односно није посве јасно ни шта их се тачно питало. Без обзира на неразјашњене околности око самог процеса пописивања, чињеница да су други становници знали да су Немци, Мађари, Словаци, Роми итд, ипак указује на то да је примарна намера пописивача била да се забележи народност у правом смислу те речи. Коначни резултати могу да на посредан начин сугеришу како национална свест у модерном смислу још није била на довољно високом нивоу на датом подручју. Славонски идентитет је очигледно представљао практичан облик идентификације. Занимљив је и случај Пожешке жупаније где су Срби у већем броју исказали своју припадност народности. Да ли је у питању другачији приступ пописивача у поменутој области у односу на друге, нисмо у могућности да установимо.¹¹⁷⁷

¹¹⁷⁵ Простор Баната који је део Републике Србије (на подручју бивше Торонталске жупаније) *Природно кретање становништва Србије*, 23.

¹¹⁷⁶ *Universalis... 1846/47*, 1–216.

¹¹⁷⁷ Подаци су недавно објављени. Очекује се да ће у скорије време бити објављени и детаљнији подаци на нивоу котара као и пописна документација.

Табела 1.3.50. Национална структура домаћег становништва жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према попису 1850/51. године.¹¹⁷⁸

Жупанија	Број становника							
	Хрвата	Славонаца	Срба	Немаца	Мађара	Далматинаца	Остали	Укупно
Загребачка	222701	177	89	820	479	26	3113	227405
Ријечка	85191	1	0	61	100	103	2716	88172
Вараждинска	199450	16	2	518	675	1	2203	202865
Крижевачка	80343	0	0	54	566	2	417	81382
Осјечка	312	157821	1798	13158	8119	0	5240	186448
Пожешка	3407	40929	17502	1575	670	26	1893	66002
Укупно	591404	198944	19391	16186	10609	158	15582	852274

Табела 1.3.51. Национална структура домаћег становништва жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према попису 1850/51. године изражена у % удела.¹¹⁷⁹

Жупанија	Удео у %							
	Хрвата	Славонаца	Срба	Немаца	Мађара	Далматинаца	Остали	Укупно
Загребачка	97.93	0.08	0.04	0.36	0.21	0.01	1.37	100.00
Ријечка	96.62	0.00	0.00	0.07	0.11	0.12	3.08	100.00
Вараждинска	98.32	0.01	0.00	0.26	0.33	0.00	1.09	100.00
Крижевачка	98.72	0.00	0.00	0.07	0.70	0.00	0.51	100.00
Осјечка	0.17	84.65	0.96	7.06	4.35	0.00	2.81	100.00
Пожешка	5.16	62.01	26.52	2.39	1.02	0.04	2.87	100.00
Укупно	69.39	23.34	2.28	1.90	1.24	0.02	1.83	100.00

Званична статистика, међутим, није сматрала Славонце за посебну националну заједницу, већ за део српског националног корпуса о чему сведоче и објављени подаци. Број Немаца и Мађара се савршено поклапа у оба извора а из контекста је јасно да су Славонци третирани као део српске заједнице.

Табела 1.3.52. Национална структура домаћег становништва Хрватске и Славоније према званичној статистици 1850/51. године.¹¹⁸⁰

Становника према језику – националности					
Укупно	Хрвати	Срби	Румуни	Словаци, Чеси	Остали
852242	591404	218493	1	3924	7784
	Немци	Мађари	Јевреји		
	16186	10609	3841		
100.00	Хрвати	Срби	Власи	Словаци	Остали
	69.39	25.64	0.00	0.46	0.91
	Немци	Мађари	Јевреји		
	1.90	1.24	0.45		

Представљени подаци су сведочанство о компликованости процеса етногенезе и националне самоидентификације половином 19. века. Истовремено, колико год занимљиви, резултате пописа 1850/51. године је скоро немогуће употребити за компарације. Изузетак по том питању чине информације о верској структури области.

¹¹⁷⁸ Изоставили смо остале народности због уштеде простора и прегледности табеле. Р. Korunić, *Naselja i stanovništvo* 2, 592.

¹¹⁷⁹ Табела 1.3.50.

¹¹⁸⁰ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* 1 (1852), 1–4.

Табела 1.3.53. Верска структура домаћег становништва жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према попису 1850/51. године.¹¹⁸¹

Жупанија	Број становника							Укупно
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Унитарци	Лутерани	Хелвети	Јевреји	
Загребачка	225777	23	768	143	11	2	644	227368
Ријечка	86034	25	2011	0	2	0	100	88172
Вараждинска	201843	33	42	2	2	0	944	202866
Крижевачка	77768	3	2910	42	349	0	310	81382
Осјечка	126395	4259	53904	516	16	0	1358	186448
Пожешка	38457	16	27046	0	0	4	485	66008
Укупно	756274	4359	86681	703	380	6	3841	852244

Табела 1.3.54. Верска структура домаћег становништва жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према попису 1850/51. године изражена у % удела.¹¹⁸²

Жупанија	Удео у %							Укупно
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Унитарци	Лутерани	Хелвети	Јевреји	
Загребачка	99.30	0.01	0.34	0.06	0.00	0.00	0.28	100.00
Ријечка	97.58	0.03	2.28	0.00	0.00	0.00	0.11	100.00
Вараждинска	99.50	0.02	0.02	0.00	0.00	0.00	0.47	100.00
Крижевачка	95.56	0.00	3.58	0.05	0.43	0.00	0.38	100.00
Осјечка	67.79	2.28	28.91	0.28	0.01	0.00	0.73	100.00
Пожешка	58.26	0.02	40.97	0.00	0.00	0.01	0.73	100.00
Укупно	88.74	0.51	10.17	0.08	0.04	0.00	0.45	100.33

Из претходно презентованих података несумњиво произлази да је и део православне популације пописан по националности као Славонци или Хрвати. Схватање тадашње статистике није у потпуности поистовећивало конфесионалну и националну припадност, како ће то све више бити случај у доцнијем периоду.

У односу на 1846/47. годину, број православних становника је увећан. Подаци за Загребачку и Ријечку жупанију нису сасвим коректни услед размене територија које не можемо да испратимо и преко података, али гледано заједно, ниво је остао мање-више исти. Повећање становништва је изненађујуће с обзиром на ратна дешавања. Очигледно она нису имала претераног утицаја на православно становништво у овим подручјима.

Табела 1.3.55. Развој православног становништва жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) у периоду 1846/47–1850/51. године (према управној подели 1851. године).¹¹⁸³

Жупанија	Православних становника године		Разлика у %
	1846/47	1850/51	
Загребачка	2347	768	-67.28
Ријечка	275	2011	631.27
Вараждинска	0	42	
Крижевачка	2448	2910	18.87
Осјечка ¹¹⁸⁴	52126	53904	3.41
Пожешка	26790	27046	0.96
Укупно	83986	86681	3.21

¹¹⁸¹ Р. Korunić, *Naselja i stanovništvo* 2, 593; *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* 1 (1852), 1–4.

¹¹⁸² Табела 1.3.53.

¹¹⁸³ *Universalis...* 1846/47, 1–216; Табела 1.3.49; Табела 1.3.53.

¹¹⁸⁴ Сабрани су подаци за бившу Вировитичку и за део Сремске жупаније који нису постали део Српског Војводства.

На жалост, исто као у случају Војне крајине или Српског Војводства, ниједан други попис становништва више није испитивао националну припадност на тако детаљан и директан начин. Могућности за компарацију су стога ограничене. На следећем попису 1857. године је забележена само вероисповест житеља. Података о матерњем језику нема.

Табела 1.3.56. Верска структура домаћег становништва жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према попису 1857. године.¹¹⁸⁵

Жупанија	Број становника							Укупно
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Унитарци	Лутерани	Хелвети	Јевреји	
Град Загреб	12051	21	337	8	33	10	625	13085
Загребачка	241098	137	2173	1	6	8	418	243841
Ријечка	86669	4	1977	0	13	2	67	88732
Вараждинска	252884	44	1567	5	342	4	1401	256247
Осјечка	101559	632	35807	8	69	4257	1784	144116
Пожешка	63341	9	41172	7	44	85	837	105495
Укупно	757602	847	83033	29	507	4366	5132	851516

Табела 1.3.57. Верска структура домаћег становништва жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према попису 1857. године изражена у % удела.¹¹⁸⁶

Жупанија	Удео у %							Укупно
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Унитарци	Лутерани	Хелвети	Јевреји	
Град Загреб	92.10	0.16	2.58	0.06	0.25	0.08	4.78	100.00
Загребачка	98.88	0.06	0.89	0.00	0.00	0.00	0.17	100.00
Ријечка	97.68	0.00	2.23	0.00	0.01	0.00	0.08	100.00
Вараждинска	98.69	0.02	0.61	0.00	0.13	0.00	0.55	100.00
Осјечка	70.47	0.44	24.85	0.01	0.05	2.95	1.24	100.00
Пожешка	60.04	0.01	39.03	0.01	0.04	0.08	0.79	100.00
Укупно	88.97	0.10	9.75	0.00	0.06	0.51	0.60	100.00

Поређењем са 1850/51. годином лако је за уочити одређену демографску стагнацију. Због великих промена у управним подручјима жупанија, могуће је поређење само за групне области. Разлике у отприлике 6 година су минималне и скоро на нивоу статистичке грешке. Удео православних становника се благо смањило, али је пад броја грkokатолика значајан. Можемо само да претпоставимо да је умањење броја грkokатолика у Славонији последица конфесионалног преласка, највероватније у римокатоличку веру.

Табела 1.3.58. Развој домаћег становништва Хрватске и Славоније према вери у периоду 1850/51–1857. године.¹¹⁸⁷

Жупанија	Разлика у броју становника 1850/51–1857							Укупно
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Унитарци	Лутерани	Хелвети	Јевреји	
Загребачка и Вараждинска	645	143	357	-173	19	20	546	1557
Ријечка	635	-21	-34	0	11	2	-33	560
Осјечка и Пожешка	48	-3634	-3971	-501	97	4338	778	-2845
Укупно	1328	-3512	-3648	-674	127	4360	1291	-728

¹¹⁸⁵ Грkokатолицима је прибројано укупно 5 јерменских католика. *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien* 1857, 2–13; *Statistische Übersichten* 1857, 116–125.

¹¹⁸⁶ Грkokатолицима је прибројано укупно 5 јерменских католика. Табела 1.3.56.

¹¹⁸⁷ Табела 1.3.53; Табела 1.3.56.

Ни на попису 1869. године нису испитивани националност или матерњи језик становништва. Структура према вероисповести је у новим околностима (са новом управном поделом која је заправо била стара из 1848. године) исказивала знатно повећање становништва. За разлику од ранијих пописа, на овоме је верска структура испитана за присутно а не само домаће (правно домицилно) становништво. Разлику представља и чињеница да су од 1861. године Илочки и Румски котар припојени Сремској жупанији, што је и главни разлог за увећање удела православног становништва.

Табела 1.3.59. Верска структура присутног становништва жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према попису 1869. године.¹¹⁸⁸

Жупанија	Број становника							Укупно
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Унитарци	Лутерани	Хелвети	Јевреји	
Загребачка	257912	254	1152	1	201	49	1554	261123
Ријечка	77298	21	1972	0	9	1	43	79344
Вараждинска	168931	29	161	16	32	7	839	170015
Крижевачка	83563	44	3169		36	21	919	87752
Вировитичка	136222	25	41529	14	744	3053	3229	184816
Пожешка	46121	9	27659		1011	803	709	76312
Сремска	47737	2705	63219	10	2609	2814	1258	120352
Укупно	817784	3087	138861	41	4642	6748	8551	979714

Табела 1.3.60. Верска структура присутног становништва жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према попису 1869. године изражена у % удела.¹¹⁸⁹

Жупанија	Удео у %							Укупно
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Унитарци	Лутерани	Хелвети	Јевреји	
Загребачка	98.77	0.10	0.44	0.00	0.08	0.02	0.60	100.00
Ријечка	97.42	0.03	2.49	0.00	0.01	0.00	0.05	100.00
Вараждинска	99.36	0.02	0.09	0.01	0.02	0.00	0.49	100.00
Крижевачка	95.23	0.05	3.61	0.00	0.04	0.02	1.05	100.00
Вировитичка	73.71	0.01	22.47	0.01	0.40	1.65	1.75	100.00
Пожешка	60.44	0.01	36.24	0.00	1.32	1.05	0.93	100.00
Сремска	39.66	2.25	52.53	0.01	2.17	2.34	1.05	100.00
Укупно	83.47	0.32	14.17	0.00	0.47	0.69	0.87	100.00

Податке је могуће упоредити са старијим пописима само са одређеним ограничењима. Није могуће прецизно прерачунати податке на поједине жупаније али на групе (сличне претходно представљеним) јесте.¹¹⁹⁰ Усклађеност подручја није савршена али је довољна за илустративни поглед на главне трендове. Општи прираштај је био снажнији у Славонији него у западним деловима. У Славонију се доселио и одређени број Лутерана и Хелвета, што објашњава енормне стопе. Битно је, међутим, нагласити да су стопе прираштаја римокатолика у Славонији биле знатно више него православних, што је имало за последицу и промену верске структуре области.

¹¹⁸⁸ У Грkokатолике су убројани малобројни јерменски католици као и јерменски православци у православне. У унитарце су убројани из практичних разлога и остали. *Statistički ljetopis 1874*, 8; *A magyar korona országában az 1870. év*, (II.) 56–67.

¹¹⁸⁹ Грkokатолицима је прибројано укупно 5 јерменских католика. Табела 1.3.56.

¹¹⁹⁰ Осјечкој жупанији је додат териториј Илочког и Румског котара из Војводства.

Табела 1.3.61. Развој становништва према вери у жупанијама Хрватске и Славоније (са градовима) у периоду 1857–1869. године (прилагођен управни систем).¹¹⁹¹

Жупанија	Разлика у броју становника 1857–1869							
	Римокатолика	Гркокатолика	Православних	Унитарци	Лутерани	Хелвети	Јевреји	Укупно
Загребачка, Вараждинска и Крижевачка	4373	125	405	3	-112	55	868	5717
Ријечка	-9371	17	-5	0	-4	-1	-24	-9388
Вировитичка, Пожешка и Сремска	46476	1099	8714	9	3856	2269	2168	64591
Укупно	41478	1241	9114	12	3740	2323	3012	60920

Табела 1.3.62. Увећање верских група становништва у стопама годишњег геометријског прираштаја (%) у периоду 1857–1869. године.¹¹⁹²

Жупанија	Стопе геометријског годишњег прираштаја становника							
	Римокатолика	Гркокатолика	Православних	Унитарци	Лутерани	Хелвети	Јевреји	Укупно
Загребачка, Вараждинска и Крижевачка	0.72	40.96	7.92	16.31	-28.59	110.04	25.65	0.92
Ријечка	-9.49	148.19	-0.21		-30.18	-56.13	-36.28	-9.28
Вировитичка, Пожешка и Сремска	18.98	43.67	5.69	39.94	196.29	35.26	46.03	15.58
Укупно	4.35	43.78	5.67	29.28	146.28	35.79	36.85	5.36

Табела 1.3.63. Удео појединих верских група у становништву Хрватске и Славоније 1857. и 1869. године.¹¹⁹³

Жупанија	Удео у % 1857							
	Римокатолика	Гркокатолика	Православних	Унитарци	Лутерани	Хелвети	Јевреји	Укупно
Загребачка, Вараждинска и Крижевачка	98.61	0.04	0.79	0.00	0.07	0.00	0.48	100.00
Ријечка	97.68	0.00	2.23	0.00	0.01	0.00	0.08	100.00
Вировитичка, Пожешка и Сремска	57.94	0.52	39.03	0.00	0.16	1.39	0.96	100.00
Укупно	84.49	0.20	14.12	0.00	0.10	0.48	0.60	100.00
Жупанија	Удео у % 1869							
Загребачка, Вараждинска и Крижевачка	98.36	0.06	0.86	0.00	0.05	0.01	0.64	100.00
Ријечка	97.42	0.03	2.49	0.00	0.01	0.00	0.05	100.00
Вировитичка, Пожешка и Сремска	60.31	0.72	34.71	0.01	1.14	1.75	1.36	100.00
Укупно	83.47	0.32	14.17	0.00	0.47	0.69	0.87	100.00

Наредни период је најбоље обрађен у историографији. Проблем представља чињеница да је становништво редовно пописивано по матерњем језику хрватском или српском,

¹¹⁹¹ Види и претходну напомену. *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft 1857*, 6–7; Табела 1.3.56; Табела 1.3.59.

¹¹⁹² *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft 1857*, 6–7; Табела 1.3.56; Табела 1.3.59.

¹¹⁹³ *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft 1857*, 6–7; Табела 1.3.56; Табела 1.3.59.

односно да је службена статистика објављивала податке управо на такав начин, тако да је расчлањивање становништва по језику заправо немогуће. Изузетак по том питању представља попис 1890. године, за који су релативно недавно постали познати и доступни детаљнији подаци на темељу којих је могуће, бар делимично, раздвојити ове две језичке групе. Према архивској грађи је подробнију језичку структуру објавио историчар Марко Римац. У резултате су под хрватским језиком уклопљене и сложенице српско-хрватски и хрватско-српски, што донекле отежава потпуно сагледавање реалног стања. Остаје нејасно како се за пописана лица установљавало да ли говоре хрватским или српским, односно да ли се радило искључиво о исказу испитаника или је пописивач имао и улогу проценитеља. Резултати су свакако занимљиви пошто их је могуће укрштати и са вероисповешћу. Додатан проблем представља и чињеница да су 80-тих година Хрватској и Славонији прикључени делови Војне крајине и спроведена свеобухватна управна реформа. То практички онемогућава квалитетну упоредбу са претходним периодом, бар на нивоу појединих жупанија.

Табела 1.3.64. Број присутног становништва чисто српског матерњег језика жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према матерњем језику 1890. године.¹¹⁹⁴

Жупанија	Број становника матерњег језика		Укупно становника
	Српског	Удео у %	
Лика-Крбава	48325	25.30	190978
Модруш-Ријека	48582	22.02	220629
Загреб	53482	11.04	484252
Вараждин	1462	0.57	258066
Бјеловар-Крижевци	10983	4.13	266210
Пожешка	25675	12.66	202836
Вировитица	30099	13.91	216417
Срем	154001	44.38	347022
Укупно	372609	17.04	2186410

Претходно изнете податке потребно је упоредити са верском структуром. У том случају постаје видљиво да се бројеви не поклапају. Број Срба према језику је за трећину мањи од броја православних лица. Једино у Срему постоји добро преклапање, у осталим деловима су разлике знатне.

Табела 1.3.65. Број православног присутног становништва жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према вероисповести 1890. године.¹¹⁹⁵

Жупанија	Број становника православне вероисповести		Укупно становника
	Број	Удео у %	
Лика-Крбава	97649	51.13	190978
Модруш-Ријека	71441	32.38	220629
Загреб	101146	20.89	484252
Вараждин	2154	0.83	258066
Бјеловар-Крижевци	41798	15.70	266210
Пожешка	53508	26.38	202836
Вировитица	40403	18.67	216417
Срем	159344	45.92	347022
Укупно	567443	25.95	2186410

¹¹⁹⁴ М. Римац, *Етничка и социјална структура*, 254.

¹¹⁹⁵ М. Римац, *Етничка и социјална структура*, 290.

Наведене разлике су последица тога што је велики део православне популације класификован као корисници хрватског, српско-хрватског и хрватско-српског матерњег језика. Тачније, две трећине православних верника је навело да им је матерњи језик српски а скоро једна трећина другачије. Индикативно је да је скоро $\frac{3}{4}$ православаца у Бјеловарско-крижевачкој жупанији (бившој Војној крајини) навело хрватски, или неку од сложеница као матерњи. Узимајући у обзир представљене податке и потоње политичке и међунационалне односе на тим просторима, поставља се питање да ли је матерњи језик у овом случају довољно релевантан податак да аутоматски омогућује и националну идентификацију. Под хрватским се, на пример, у то време могао разумети језик земље, управни или школски језик, не нужно матерњи у смислу личне националне самоидентификације, или у буквалном смислу језик мајке. Подробности пописа нису објављени, али је индикативно да се број корисника хрватског матерњег језика и православне вероисповести концентрисао у областима управних центара. То сугерише значај администрације, државне моћи и школства на перцепцију становништва о свакодневним карактеристикама комуникације и интеракције, па тако и о сопственом матерњем, или главном језику општења. Потребно је још и приметити да је укупно 3.424 становника католичке вероисповести навело да говори чистим српским матерњим језиком.¹¹⁹⁶ За разлику од 1850/51. године, на овом попису, према расположивим подацима, није било могуће навести као језик/националност, односно врсту самоидентификације, опције попут Славонаца, Илира, Далматинаца и томе слично, односно у објављеном чланку Мрака Римца се те могућности не помињу. Гледано кроз статистику, становништво се језичко-етнички „укалупљује“ у нове, предодређене обрасце.

Табела 1.3.66. Православно становништво жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) према матерњем језику 1890. године.¹¹⁹⁷

Жупанија	Број становника православне вероисповести према матерњем језику			Укупно православних становника
	Српском	Хрватском, хрватско-српском и српско-хрватском	Осталима	
Лика-Крбава	48306	49341	2	97649
Модруш-Ријека	48561	22874	6	71441
Загреб	53442	47559	145	101146
Вараждин	1462	688	4	2154
Бјеловар-Крижевци	10895	30857	46	41798
Пожешка	25469	27837	202	53508
Вировитица	29357	10192	854	40403
Срем	152108	3183	4053	159344
Укупно	369600	192531	5312	567443

Табела 1.3.67. Православно становништво Хрватске и Славоније према матерњем језику 1890. године изражено у % удела.¹¹⁹⁸

Жупанија	Број становника православне вероисповести према матерњем језику			Укупно православних становника
	Српском	Хрватском, хрватско-српском и српско-хрватском	Осталима	
Лика-Крбава	49.47	50.53	0.00	100.00
Модруш-Ријека	67.97	32.02	0.01	100.00
Загреб	52.84	47.02	0.14	100.00
Вараждин	67.87	31.94	0.19	100.00

¹¹⁹⁶ М. Римас, *Етничка и социјална структура*, 257–259, 288.

¹¹⁹⁷ М. Римас, *Етничка и социјална структура*, 290.

¹¹⁹⁸ Табела 1.3.66.

Бјеловар-Крижевци	26.07	73.82	0.11	100.00
Пожешка	47.60	52.02	0.38	100.00
Вировитица	72.66	25.23	2.11	100.00
Срем	95.46	2.00	2.54	100.00
Укупно	65.13	33.93	0.94	100.00

Податке о матерњем језику, одвојено хрватском и српском, публиковала је и угарска статистичка служба за 1910. годину. Није сасвим јасно како су заправо подаци добијени, тако да их треба користити с опрезом. Најзначајнија је чињеница да се сада број говорника српског матерњег језика бројчано скоро савршено поклапа са бројем православних лица. Нешто виши број православних од говорника српског сугерише да се у њих убрајају и малобројни остали православци. У Срему је разлика знатно већа и односи се очигледно на висок број „осталих“, међу којима су се бројношћу истицали Роми.¹¹⁹⁹

Табела 1.3.68. Број присутног становништва (са војском) православне вероисповести и српског матерњег језика у жупанијама Хрватске и Славоније (са градовима) 1910. године.¹²⁰⁰

Жупанија	Број становника				Укупно становника
	Српског матерњег језика	Православне вероисповести	Удео у %		
			Српског матерњег језика	Православних становника	
Лика-Крбава	104036	104041	50.82	50.82	204710
Модруш-Ријека	74894	74941	32.33	32.35	231654
Загреб	122558	122861	20.63	20.68	594052
Вараждин	2384	2409	0.78	0.78	307010
Бјеловар-Крижевци	44533	44658	13.39	13.43	332592
Пожешка	66783	67273	25.18	25.36	265272
Вировитица	46658	47994	17.13	17.62	272430
Срем	183109	189007	44.20	45.63	414234
Укупно	644955	653184	24.60	24.91	2621954

Узимајући претходно изнето у обзир, у периоду 1890–1910. године, прираштај становништва српског матерњег језика би био огроман и нереалан. Несигурна и посве дискутабилна класификација према језику искључује ову карактеристику као поуздан и трајан индикатор идентитета, али је користан за сагледавање процеса етногенезе и перцепције колективних особина у популацији.

Начелно, једини ефективан, мада свакако не и савршен начин праћења развоја српског становништва у Хрватској и Славонији је посредством података о вероисповести – православној популацији. На тај се начин, међутим, искључују они појединци који су били друге вероисповести али су гајили свест о припадности српском народу. Статистика, на жалост, не омогућује ни да се процени оквиран обим такве популације. У периоду 1880–1910. године, Православно становништво је расло бржим темпом од укупног само у западним деловима, односно бившим региментама Војне крајине. У источним деловима, у Бјеловарско-Крижевачкој жупанији (бившој Крижевачкој и Ђурђевачкој регименти) православно становништво је расло дупло спорије од опште популације.

¹¹⁹⁹ Могуће да је статистичка служба једноставно све православне становнике који су навели да говоре хрватски или српски класификовала у кориснике српског матерњег језика. У Срему је било 4.481 Рома. *Датумбаза Норберта Агардија.*

¹²⁰⁰ *Statistički godišnjak II, 27–28; A Magyar korona országainak 1910. évi I, (II.) 460–485.*

Табела 1.3.69. Развој присутног (без војске) православног становништва у жупанијама Хрватске и Славоније (са градовима) у периоду 1880–1910.¹²⁰¹

Жупанија	Број становника				Годишњи геометријски прираштај у ‰	
	Православних		Укупно		Православних	Укупно
	1880	1910	1880	1910		
Лика-Крбава	87677	103759	174239	203973	5.63	5.27
Модруш-Ријека	64484	74855	203173	231354	4.98	4.34
Загреб	85151	121443	419879	587378	11.90	11.25
Вараждин	1888	2247	229063	305558	5.82	9.65
Бјеловар-Крижевци	36875	44522	219529	331385	6.30	13.82
Пожешка	46204	67095	166374	263690	12.51	15.47
Вировитица	36493	47228	183364	269199	8.63	12.88
Срем	138974	188304	296878	410007	10.18	10.82
Укупно	497746	649453	1892499	2602544	8.91	10.68

Уколико се сагледа цео период, због управних промена је могуће саставити само општи преглед за читаву Хрватску и Славонију са деловима Војне крајине који су припојени током 70-тих и 80-тих година 19. века. Српска православна популација је, гледано на тако састављено подручје, забележила пад у уделу становништва. Претпостављамо да је пре 1857. године удео био још виши, посебно пре револуције и ратних дешавања. Слободни смо да проценимо да је могао да износи и близу 1/3. Пред Први светски рат тај се удео смањио на ¼. Могуће да се то не чини толико значајним гледано кроз бројеве. Чињеница је, међутим, да би то у пракси значило да је од сваке треће особе на тим просторима, која би половином века била српско-православног идентитета, се ситуација променила у смислу да то 1910. године буде тек свака четврта.

Табела 1.3.70. Развој православног становништва на подручју Хрватске, Славоније и Војне крајине (део који је припао Хрватској и Славонији) у периоду 1850/51–1910.¹²⁰²

Године	1857	1869	1890	1910
Укупно становника	1684225	1838178	2186410	2602544
Православних	468953	511828	567443	649453
Удео православних у ‰	27.84	27.84	25.95	24.95

Старосна структура становништва у Хрватској и Славонији за 1900. годину је позната и по конкретним верским групама. Видљиво је да је удео деце код православних нешто виши од просека и од најмногбројније групе католика. Радно најактивније становништво је на подједнаком нивоу али је зато број старијих особа код православних мањи. Оваква структура директно сугерише да је циклус рађања и умирања код православних био бржи, односно да су имали нешто више деце али да је смртност била већа. Због тога је број старијих особа мањи. Овакву разлику у структури могуће је објаснити и тиме што је највећи број Срба живео на подручју укинуте Војне крајине, где је дуже време задржан стари демографски режим за који су карактеристични управо овакви обрасци.

¹²⁰¹ *Statistički godišnjak I*, 24–27; *Statistički godišnjak II*, 21–22.

¹²⁰² Табела 1.3.8; Табела 1.3.11; *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschaft 1857*, 6–7; *Statistički godišnjak I*, 28–31; *Statistički godišnjak II*, 21–22.

Табела 1.3.71. Старосна структура присутног становништва (са војском) Хрватске и Славоније према вероисповести 1900. године.¹²⁰³

Вероисповест	Старосна група			
	0–14	15–39	40–59	60+
Римокатолици	35.5	38.44	18.5	7.55
Православни	37.86	38.73	16.92	6.49
Укупно	36.09	38.57	18.12	7.22

Старосна структура би морало да се оправда и кроз стопе наталитета и морталитета. Подаци су, међутим, делимично непотпуни када је у питању структура по вери а затим, као и у случају остатка Угарске, квалитет истих је у најмању руку дискутабилан. Према званичним подацима, стопа наталитета у периоду 1851–1869. године варирала је између 35 до чак 48 %, али уз мање честе осцилације (најчешће око 40–45 %). У истом раздобљу, морталитет је исказивао огромне осцилације, од најнижих 32 % до све 49 %. Природни прираштај је варирао у распону од -14 % до +14 %. Период 70'тих година је исказивао још више стопе наталитета уз постепен пад морталитета на око 35 %. Од почетка 80-тих година све до 1895. тако сви индекси постепено се стабилизују. Наталитет је био у распону 40–45 % а морталитет стабилно око 30–33 %. У последњем периоду до 1910. године наталитет је око 40 % а морталитет 26–28 %. Тако је забележен стабилан прираштај од снажних 11–14 % на годишњем нивоу.¹²⁰⁴ Тај се прираштај, међутим, није одразио на резултате последњих пописа становништва. Подаци виталне статистике сугеришу да је до почетка транзиционе фазе дошло негде почетком 80-тих година када је морталитет почео да пада а прираштај да остварује значајне стопе. То је генерално гледано сасвим могуће, но подаци за ранији период су све само не поуздани. Начин прикупљања података и опште прилике нису биле повоље све до позног 19. века. Осцилације су у одређеним годинама изузетно високе. Природни прираштај је 50-тих и 60-тих био солидан (5–10 %) али се ни то није одразило на пописне резултате у очекиваној мери. Сматрамо, стога, да је коришћење података за период до 90-тих година 19. века крајње дискутабилно, и да може да само сугерише опште трендове и евентуелно грубе одреднице стања демографске транзиције, не и конкретне стопе. Веома је дискутабилно одредити и механички прираштај у датом периоду. Слично као и на осталим подручјима, подаци виталне статистике за почетак 20. века су свакако квалитетнији и веродостојнији.

Према званичним подацима за период 1901–1910. године, у Хрватској и Славонији је рођено чак 324.861 лица више него што је умрло. Уколико се узму у обзир резултати пописа присутног становништва у 1900. и 1910. години (2.400.766 и 2.602.544), онда апсолутни прираштај чини око 202.000 људи. Прираштај би био нешто већи ако се узме у обзир и војска (око 205.000).¹²⁰⁵ У сваком случају недостаје око 120.000 људи. То је огромна разлика за само једну деценију.

Табела 1.3.72. Витална статистика становништва Хрватске и Славоније према вероисповести у периоду 1901–1910. године.¹²⁰⁶

Број	Године										Укупно
	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	
Рођених											
Римокатолика	66355	70870	67957	68999	70237	69743	69969	70282	74703	69272	698387
Православних	25855	27554	25765	27065	26922	26853	26612	27041	29869	26436	269972
Укупно	95029	101499	96715	99292	100356	99924	99809	100442	107921	98887	999874

¹²⁰³ *Statistički godišnjak I*, 40–41.

¹²⁰⁴ J. Gelo, *Demografske promjene*, 278–279.

¹²⁰⁵ *Statistički godišnjak I*, 28–39; *Statistički godišnjak II*, 21–22; *Popis žiteljstva 1910*, (I.) 49.

¹²⁰⁶ *Popis žiteljstva 1910*, (I.) 48.

Преминулих											
Римокатолика	45481	45643	47655	44041	51685	46712	44254	47995	47676	44399	465541
Православних	19168	20021	19767	18909	21494	17782	18230	19376	19409	18364	192520
Укупно	66530	67467	66367	65076	75297	66348	64637	69612	69012	64667	675013
Природни прираштај											
Римокатолика	20874	25227	20302	24958	18552	23031	25715	22287	27027	24873	232846
Православних	6687	7533	5998	8156	5428	9071	8382	7665	10460	8072	77452
Укупно	28499	34032	30348	34216	25059	33576	35172	30830	38909	34220	324861

Апсолутни прираштај исказује мањак код обе највеће верске групе: римокатолика и православних. Тај је мањак несумњиво отишао у „исељеништво“. У то је време већ емиграција према САД и другде била веома значајна и опште познати проблем тога времена.

Табела 1.3.73. Апсолутни и природни прираштај присутног становништва Хрватске и Славоније у пеириоду 1900–1910. године.¹²⁰⁷

Године	1900	1910	Апсолутни прираштај	Природни прираштај	Разлика у прираштају
Укупно становника	2400766	2602544	201778	232846	-123083
Православних	612604	649453	36849	77452	-40603
Римокатолика	1710425	1863847	153422	324861	-79424

За исти период постоји и оквирна процена исељеништва према жупанијама. Најснажнији вал исељеништва погодио је бившу Личку и Оточачку регименту као и Загребачку жупанију. У Личкокрбавској жупанији су преко 50 % становника чинили православни Срби. Њихов се број у датом периоду смањило, али је удео у становништву остао скоро исти, што сведочи о томе да је емиграција захватила све вероисповести подједнако.

Табела 1.3.74. Процена емиграције по жупанијама Хрватске и Славоније у периоду 1901–1910. године.¹²⁰⁸

Жупанија	Исељеници у броју	Исељеници у %
Лика-Крбава	31160	24.35
Модруш-Ријека	10695	8.36
Загреб	41603	32.51
Вараждин	5102	3.99
Бјеловар-Крижевци	15224	11.90
Пожешка	7309	5.71
Вировитица	8402	6.56
Срем	8470	6.62
Укупно	127965	100

Преточено у стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја, резултати потврђују претходне претпоставке. Православни становници су исказивали више стопе наталитета (чешће рађање деце) и морталитета (скорију смрт) од римокатолика или укупног становништва. То је највероватније последица и демографско-моделског наслеђа са простора Војне крајине. Са те тачке гледишта, православно српско становништво у Хрватској и Славонији било је барем неколико година удаљеније од демографске транзиционе фазе у односу на римокатоличко.

¹²⁰⁷ *Statistički godišnjak I, 28–39; Statistički godišnjak II, 21–22, Табела 1.3.72.*

¹²⁰⁸ Табела је преузета из: В. Vranješ-Soljan, *Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860–1918*, Radovi – Zavod za hrvatsku povijest 31 (1998), 47.

Табела 1.3.75. Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја према вери у Хрватској и Славонији у периоду 1901–1910. године.¹²⁰⁹

Стопе	Године										Укупно
	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	
Наталитета											
Римокатолика	38.46	40.73	38.72	38.98	39.34	38.73	38.52	38.36	40.43	37.17	38.46
Православних	41.96	44.46	41.33	43.16	42.68	42.32	41.70	42.13	46.26	40.71	41.96
Укупно	39.26	41.60	39.32	40.04	40.15	39.65	39.29	39.22	41.80	38.00	39.26
Морталитета											
Римокатолика	26.36	26.23	27.15	24.88	28.95	25.94	24.36	26.20	25.80	23.82	26.36
Православних	31.11	32.30	31.71	30.15	34.08	28.03	28.57	30.18	30.06	28.28	31.11
Укупно	27.49	27.65	26.98	26.25	30.12	26.33	25.44	27.18	26.73	24.85	27.49
Природног прираштаја											
Римокатолика	12.10	14.50	11.57	14.10	10.39	12.79	14.16	12.16	14.63	13.34	12.10
Православних	10.85	12.15	9.62	13.01	8.61	14.30	13.13	11.94	16.20	12.43	10.85
Укупно	11.78	13.95	12.34	13.80	10.03	13.32	13.85	12.04	15.07	13.15	11.78

Гледано са аспекта комплетне територије Хрватске и Славоније у границама после 1881. године и припајања делова Војне крајине, може се констатовати да је српска православна популација у начелу бележила раст, али истовремено и пад удела у становништву. Због недостатка квалитетних података из периода пре 1848. године не можемо да прецизно установимо колики би удео православних био на датој територији, али сматрамо да се, с обзиром на представљене податке и трендове, могао кретати близу 1/3. Приближно 60 година касније, удео православног становништва је смањен на ¼. Нижи прираштај, условљен ратним дешавањима, ранијим и чешћим умирањем, затим исељавање а сасвим сигурно и одређени степен асимилације, представљају сходно статистици главне узрочнике овој појави.

Простор Краљевине Далмације пописан је 1850/51. године као и остале круновине. Упркос томе што је потоњи директор Дирекције административне статистике, Адолф Фикер, наговестио да на овом подручју није испитивана националност, иста та установа је објавила главне резултате пописа са језичком структуром области која се у случају осталих области у потпуности поклапа са националном уз одређене модификације. Поставља се питање да ли је стварно у Далмацији установљено код испитаника које су националности или је питано евентуелно само за језик. Постоји, такође, могућност да су објављени подаци само производ неке интерне рачунице званичне статистике. Индикативно је да у посебним табелама о „националности“ у статистичком часопису се не наводи Далмација уопште. Ова доста значајна проблематика остаје неразјашњена. Подаци које је званична статистика објавила исказују да је комплетно словенско становништво Далмације језички српско. Хрвата уопште нема. Такви резултати су у складу са тумачењем о језичкој и другој припадности штокавско-икавског говорног подручја српском језичко-етничком корпусу чему је био привржен и Карл Черниг, тадашњи шеф аустријске статистике.

Табела 1.3.76. Верска и језичка структура присутног становништва Далмације према попису 1850/51. године.¹²¹⁰

Структура присутног становништва						
Према вери	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Хелвета	Јевреја	Укупно
	318340	496	74524	15	340	393715

¹²⁰⁹ Табела 1.3.72; Табела 1.3.73.

¹²¹⁰ *Tafeln...Neue Folge 1/1, Tafel 2, 1–6.*

Према језику (националности)	Срби	Италијани	Албанци	Јевреји	-	
	378676	13701	944	394		
Удео у %	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Хелвета	Јевреја	Укупно
	80.86	0.13	18.93	0.00	0.09	100.00
	Срби	Италијани	Албанци	Јевреји	-	
	96.18	3.48	0.24	0.10		

Удео православних је био исти ако се гледа правно домицилно, односно домаће становништво. Укупан број становника је у том случају за око 9.000 лица виши, што директно упућује на појаву мобилизације и на овим подручјима због ратних потреба.

Табела 1.3.77. Верска структура домаћег становништва Далмације према попису 1850/51. године.¹²¹¹

Укупно	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Хелвета	Аугзбурговаца/Л утерана	Јевреја
402646	325576	496	76219	12	3	340
Удео у %	80.86	0.12	18.93	0.00	0.00	0.08

Према евиденцији Православне цркве у Далмацији, односно Далматинске епархије, 1850. године је у круновини живело чак 80.940 њених верника. То је још увек било нешто мање него 1847. године, али се становништво у начелу демографски опоравило од благог пада током револуције 1848–1849. године.¹²¹² Шематизми православне цркве даље исказују постепен пад броја верника у Далмацији.

Табела 1.3.78. Број верника Епархије далматинске (без Пероја у Истри) у периоду 1847–1854. године.¹²¹³

Године	Број верника
1846	80550
1848	79183
1850	80081
1852	78989
1854	77392

Исказани пад потврђује и следећи попис становништва 1857. године. Далмација је била подељена на округе и политичке котаре. Број православних становника износио је нешто преко 77.000. Удео православних у укупном становништву је само благо опао услед општег негативног прираштаја. Однос између две доминантне верске групе у круновини, католика и православних, остао је подједнак. Број грkokатолика је такође опао, што посредно упућује на то да процес преласка православних у унију није био честа пракса током овог периода.

¹²¹¹ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik I* (1852), 3.

¹²¹² Податак за читаву Епархију износи 81.160 али је потребно одбити 220 верника у Истри. *Србско-далматински магазин* 15 (1850), 14–42; Н. Делић, *Православно становништво Далмације према пописима Српске православне цркве (1835–1850)* (=Православно становништво Далмације), Зборник Матице српске за историју 87 (2013), 109–128.

¹²¹³ Податак у шематизму за 1850. годину је нешто мањи него објављени у Србско-далматинском магазину. Н. Делић, *Православно становништво Далмације*, 123–124; *Шематизам Православне Далмације 1850*, 1–32; *Шематизам Православне источне дијецезе целе Далмације и Истрије за годину 1852*, Задар, 1–32; *Шематизам Православне епархије Далмације 1854*, 1–40.

Табела 1.3.79. Верска структура домаћег становништва Далмације према попису 1857. године.¹²¹⁴

Округ	Домаћих становника					Укупно
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Протестаната	Јевреја	
Задарски ¹²¹⁵	104225	263	45418 ¹²¹⁶	10	11	149927
Сплитски	170281	73	7205	1	174	177733
Дубровачки	53873	5	190	4	121	54193
Которски	9421	0	24332	10	12	33775
Укупно	337800	341	77144	25	318	415628

Табела 1.3.80. Верска структура домаћег становништва Далмације према попису 1857. године изражена у % удела.¹²¹⁷

Округ	Домаћих становника					Укупно
	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Протестаната	Јевреја	
Задарски ¹²¹⁸	69.52	0.18	30.29	0.01	0.01	100.00
Сплитски	95.81	0.04	4.05	0.00	0.10	100.00
Дубровачки	99.41	0.01	0.35	0.01	0.22	100.00
Которски	27.89	0.00	72.04	0.03	0.04	100.00
Укупно	81.27	0.08	18.56	0.01	0.08	100.00

Попис из 1850/51. године није никада детаљно објављен те стога не познајемо верску структуру по областима. Како би смо ипак сагледали развој у односу на предреволюциони период можемо искористити један алтернативни извор. Историчар Франц Петер је у својој књизи објавио податке са ревизије (пројекције) пописа становништва 1846/47. године, прилагођене тада важећој управној подели на округе. Уколико поменути подаци приближно одговарају реалности, онда испада да је број православних становника смањен пре свега у Сплитском округу. Тачан узрок овој појави није могуће установити. Исти округ је исказао опште повећање становништва тако да у начелу отпада могућност одређених епидемија или сличних, општих неприлика. Према тако састављеном поређењу, може се констатовати општа демографска стагнација у периоду од 10 година.

Табела 1.3.81. Развој православне популације Далмације у периоду 1846/47–1857. године.¹²¹⁹

Округ	Домаћих становника					
	Православних становника		Удео православних		Укупно становника	
	1846/47	1857	1846/47	1857	1846/47	1857
Задарски ¹²²⁰	45130	45418	29.71	30.29	151917	149927
Сплитски	9608	7205	5.44	4.05	176572	177733
Дубровачки	292	190	0.54	0.35	54000	54193
Которски	24739	24332	71.30	72.04	34699	33775
Укупно	79769	77144	19.12	18.56	417188	415628

¹²¹⁴ Скоро идентичне податке добили су и историчари Козличић и Барлић израчуналима детаљнијих података по општинама (М. Kozličić, А. Bralić, *Stanovništvo Kraljevine Dalmacije*, 265). *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien 1857*, 1–6.

¹²¹⁵ Са главним градом Задром који је имао посебну управу.

¹²¹⁶ У оригиналу лоше сабрано, недостаје 1.000 лица.

¹²¹⁷ Табела 1.3.79.

¹²¹⁸ Са главним градом Задром који је имао посебну управу.

¹²¹⁹ F. Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen, I Teil (=Dalmatien I)*, Gotha 1857, 5–9; Табела 1.3.79.

¹²²⁰ Са главним градом Задром који је имао посебну управу.

Далмација је припадала оној групи круновина где је испитиван свакодневни говорни језик као карактеристика становништва. У свим публикацијама се наводи српско-хрватски заједно, што посматрање становништва кроз језичку структуру не чини нимало корисним. Са аспекта вероисповести, основна подела на апсолутно доминантне две групе, римокатолике и православне, опстала је све до Првог светског рата. Променио се, међутим, однос између обе. Православно становништво је спало на 16,3 % удела. Са језичке стране, уочава се у првом реду промена перцепције о пореклу и карактеру језика. Половином 19. века је словенски језик у Далмацији сматран за тип, односно наречје српског, али крајем истог и почетком 20. је преформулисан у заједнички језик Срба и Хрвата, две различите националне заједнице. Од одређеног значаја је и повећан број говорника немачког и чешко-моравско-словачког језика, што је несумњиво последица насељавања људи из других круновина, пре свега службеника управе.

Табела 1.3.82. Верска и језичка структура Далмације према попису 1910. године.¹²²¹

Структура присутног становништва						
Према вери	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Протестаната	Јевреја	Укупно
	538101	980 ¹²²²	105338 ¹²²³	587	523	645666 ¹²²⁴
Према језику (само држављани Монархије)	Српско-хрватски	Италијански	Немачки	Чешко- моравско- словачки	Остали	/
	610669	18028	3081	1412	0.08	634855
Удео у %	Римокатолика	Грkokатолика	Православних	Протестаната	Јевреја	Укупно
	83.34	0.15	16.31	0.09	0.08	
	Српско-хрватски	Италијански	Немачки	Чешко- моравско- словачки	Остали	
	94.58	2.79	0.48	0.22	0.26	

Становништво Далмације је евидентирано и на пописима 1869, 1880, 1890, 1900. и 1910. године према новој територијалној подели круновине. Као што је раније јасно указано, језички кључ не омогућује било какво праћење развоја српске популације. Принуђени смо, у недостатку других података да и на овом подручју применимо метод поистовећивања православних становника са српским. Несумњиво је да је и у Далмацији било становника католичке вероисповести који су себе сматрали делом српског националног корпуса. Статистика, међутим, не омогућује њихову ближу идентификацију. Сагледано у размацима од по 20 година, из практичних разлога, може се стећи бољи увид у развој православне популације.

Табела 1.3.83. Развој православног становништва по политичким котарима Далмације у периоду 1869–1910. године (према управном систему из 1910.).¹²²⁵

Присутних становника						
Године	1869		1890		1910	
Политички котар	Православних	Укупно	Православних	Укупно	Православних	Укупно
Бенковац	17922	29903	19544	33409	25433	44097
Книн	22809	42954	24982	46562	29572	54984

¹²²¹ *Österreichische Statistik Neue Folge 1/1*, (II.) 92–94.

¹²²² Убројана 2 старокатолика.

¹²²³ Убројана 3 јерменска православна.

¹²²⁴ Било је још 114 муслимана, 32 без вере, 1 неке друге конфесије.

¹²²⁵ *Bevölkerung 1869 1*, 286–291; *Österreichische Statistik 32/1*, (II.) 126–131; *Österreichische Statistik Neue Folge 1/1*, (II.) 92–94.

Сињ	5820	38608	7295	46321	9123	57164
Шибеник	5163	35965	5962	43146	7837	58377
Задар	2392	52940	3323	66725	4209	84113
Имотски	969	25928	1143	31640	1450	42127
Дубровник	391	33635	588	37521	1043	41231
Макарска	2	18539	12	23211	16	27738
Метковић	294	9416	363	12157	487	15736
Хвар	4	19863	8	25690	39	27050
Корчула	6	19739	13	24381	52	29908
Сплит	321	66433	980	79206	1275	99590
Супетар (Брач)	0	18330	2	22650	8	22969
Котор	22173	30543	22794	34807	24794	40582
Укупно	78266	442796	87009	527426	105338	645666

Подаци показују да је након дужег времена стагнације (1850/51–1869. године) становништво почело да расте током 70-тих година 19. века. Број православних је прешао 100.000 почетком 20. века. Уколико се, међутим, подаци сагледају кроз пропорције и стопе прираштаја, видљив је изразито негативан тренд православне популације у односу на укупно становништво. Удео је опао на свега 16,31 % у 1910. години. Стопе прираштаја православних су премашивале опште само у Книнском и у оним котарима са већим урбаним центрима али малим православним заједницама. У Боки је видљив изразито негативан тренд, због чега је и удео у становништву опао са скоро $\frac{3}{4}$ на испод $\frac{2}{3}$. У Бенковачком котару је забележен благо слабији развој православних становника што је имало за последицу и благи пад у укупном уделу. Занимљиво је за приметити да је слаб прираштај забележен пре свега у периоду 1869–1890. године, да би се након тога увећао. Изузетак представља Которски котар где су стопе прираштаја православних становника биле знатно ниже од општих читаво време.

Табела 1.3.84. Удео православне популације Далмације у укупном становништу и стопе прираштаја у периоду 1869–1910. године.¹²²⁶

Године	Стопе годишњег геометријског прираштаја у %						Удео православних у %		
	П.–православних;		У.–укупно становништво		1869–1910		1869	1890	1910
	П	У	П	У	П	У			
Бенковац	4.13	5.29	13.26	13.98	8.57	9.52	59.93	58.50	57.68
Книн	4.34	3.85	8.47	8.35	6.35	6.04	53.10	53.65	53.78
Сињ	10.81	8.71	11.24	10.57	11.02	9.62	15.07	15.75	15.96
Шибеник	6.88	8.71	13.77	15.23	10.23	11.88	14.36	13.82	13.42
Задар	15.78	11.08	11.89	11.65	13.88	11.36	4.52	4.98	5.00
Имотски	7.90	9.53	11.97	14.42	9.88	11.91	3.74	3.61	3.44
Дубровник	19.62	5.22	29.07	4.73	24.22	4.98	1.16	1.57	2.53
Макарска	89.07	10.76	14.49	8.95	52.03	9.88	0.01	0.05	0.06
Метковић	10.09	12.24	14.80	12.99	12.39	12.60	3.12	2.99	3.09
Хвар	33.56	12.33	82.43	2.58	57.11	7.56	0.02	0.03	0.14
Корчула	37.50	10.11	71.77	10.27	54.08	10.19	0.03	0.05	0.17
Сплит	54.59	8.41	13.24	11.52	34.21	9.92	0.48	1.24	1.28
Супетар (Брач)		10.13	71.77	0.70		5.52	0.00	0.01	0.03
Котор	1.32	6.24	4.21	7.70	2.73	6.96	72.60	65.49	61.10
Укупно	5.06	8.36	9.60	10.17	7.27	9.24	17.68	16.50	16.31

¹²²⁶ Табела 1.3.83.

Могуће је, уз одређене и прихватљиве маргине грешке, регруписати котаре у бивше округе и тако стећи увид у развој становништва током целокупног периода. Треба узети у обзир и да се подаци не односе на исту категорију становништва (домаћи и присутни) али је општи тренд свакако тачан. Општем смањењу удела у становништву допринео је пре свега слаб прираштај у Боки Которској, док је на северу, у Книнској Крајини, пад удела био веома мали. Број православних верника у деловима централне Далмације је повећан, што је највероватније последица миграција, односно проналажења нових послова у близини већих урбаних центара а не природног прираштаја. Са те тачке гледишта, српско православно становништво је у начелу боље распоређено по читавој круновини, али је губило на доминацији у посебним и хомогеним областима.

Табела 1.3.85. Развој православног становништва у Далмацији у периоду 1846/47–1910. године (према систему округа из 1854).¹²²⁷

Округ	Домаћих (1846–1851) и присутних (1869–1910) становника				
	Православних становника				
	1846/47	1857	1869	1890	1910
Задарски ¹²²⁸	45130	45418	48286	53811	67051
Сплитски	9608	7205	7410	9803	12398
Дубровачки	292	190	397	601	1095
Которски	24739	24332	22173	22794	24794
Укупно	79769	77144	78266	87009	105338
Удео у %					
Задарски	29.71	30.29	29.85	28.35	27.76
Сплитски	5.44	4.05	3.76	4.07	4.24
Дубровачки	0.54	0.35	0.74	0.97	1.54
Которски	71.30	72.04	72.60	65.49	61.10
Укупно	19.12	18.56	17.68	16.50	16.31

Као и у случају других области, можемо сагледати и старосну структуру становништва као показатељ демографских одлика. Просечна доживљена доб у 1858. години, према вероисповестима, исказивала је значајне разлике између региона а мање између конфесија. У јужним деловима је просечна доб при смрти била знатно изнад просека северних области, што сугерише и старију популацију.

Табела 1.3.86. Просечна животна доб мушкараца и жена према вероисповести у окрузима Далмације у периоду 1858–1859. године.¹²²⁹

Округ	Просечна доживљена доб							
	1858				1859			
	Православних		Католика		Православних		Католика	
	Мушких	Жена	Мушких	Жена	Мушких	Жена	Мушких	Жена
Дубровник	29.78	36.95	34.90	38.66	35.91	32.08	30.01	32.50
Котор	41.52	44.13	29.19	31.92	36.03	40.67	28.36	29.88
Сплит	26.58	24.71	26.92	27.54	26.08	19.19	25.01	29.16
Задар	22.18	22.79	24.13	26.42	24.69	26.27	21.60	23.47

¹²²⁷ Табела 1.3.81; Табела 1.3.83.

¹²²⁸ Са главним градом Задром који је имао посебну управу.

¹²²⁹ М. Kozličić, А. Bralić, *Stanovništvo Kraljevine Dalmacije*, 301–310.

Да је наша претпоставка о различитој старосној структури између севера и југа исправна, сведоче и подаци са пописа 1857. године. Северни делови исказују знатно млађу структуру. Посредно то доказује да је на тим подручјима био на снази још стари демографски режим, са честим рађањем и умирањем, те следствено и мањом животном доби.

Табела 1.3.87. Старосна структура мушког и женског становништва по окрузима у Далмацији 1857. године.¹²³⁰

Округ	Старосна група							
	0–14		14–40		40–60		60+	
	Мушки	Женски	Мушки	Женски	Мушки	Женски	Мушки	Женски
Задар град	34.08	29.66	42.30	45.49	17.67	17.64	5.95	7.21
Задарски	33.84	33.34	43.26	43.48	17.06	17.12	5.84	6.06
Сплитски	30.84	30.09	42.45	43.19	18.74	18.79	7.97	7.93
Дубровачки	27.60	26.33	42.44	42.63	20.06	19.89	9.90	11.15
Которски	29.17	25.83	43.59	42.44	19.17	21.23	8.07	10.50
Укупно	31.39	30.26	42.80	43.25	18.35	18.55	7.46	7.94

Старосна структура укупног становништва 1900. године исказивала је сличне обрасце као и остале области Монархије, мада рубрике нису сасвим компаративне. Највећи је свакако био удео деце. У односу на 1857. годину није било претерано значајних помака у групама од 40 и више година, што сугерише да није било ни значајних промена у старосној структури генерално.

Табела 1.3.88. Старосна структура становништва Далмације 1900. године.¹²³¹

Старосна група	0–10	11–20	21–40	41–60	60+
Удео у %	28.71	19.90	27.03	16.35	8.01
Старосна група	0–14	15–39	40–59	60+	-
Удео у %	36.58	36.47	17.36	9.57	-

За прикупљене податке виталне статистике са подручја Далмације вреди исто што и за претходно анализирани области. Период све до пред крај 19. века је веома дискутабилан по питању квалитета и веродостојности података. Стопе наталитета су 50-тих година биле на нивоу 35–40 % и у начелу и остле на тој разини све до Првог светског рата. Стопе морталитета су 50-тих година исказивале ниво од 20 па све до 26 %. У периоду 70-тих и 80-тих година су чак и повећане на до 30 % а пад на константно одржан ниво испод 25 % уследио је тек око 1905. године. Природни прираштај је био шаролик у распону од 6 па све до 20 % годишње.¹²³² Оваква осцилирајућа структура према нашем мишљењу сведочи прво о неуредном вођењу књига, пре свега евиденције смрти. Повећање смртности 70-тих и 80-тих година је највероватније последица бољег вођења књига а не реално већег броја смртних случајева. У сваком случају, Далмација је исказивала знатно ниже стопе него Војна Крајина или Хрватска и Славонија, као и јужна Угарска. То, заједно са старосном структуром, пре свега на југу, сугерише да је бар део покрајине већ демографски унапредовао ка последњим фазама пред саму транзицију на нови режим.

Витална статистика је битна и због процене механичког прираштаја. Далмација је исто као и све области крајем 19. века захваћена исељеничким валом, пре свега према САД. Природни прираштај је исказивао вредности које се нису манифестовале и на самим

¹²³⁰ Р. Korunić, *Naselja i stanovništvo* 2, 782–784.

¹²³¹ Званична статистика и прерачунати подаци Јакова Гела се не подударају сасвим. Могуће да се ради о различитим изворима или помереним годинама старости. *Österreichische Statistik* 63/3, XI–XII; J. Gelo, *Demografske promjene*, 283.

¹²³² J. Gelo, *Demografske promjene*, 276–277.

пописима, тако да је сматрано да се огроман број људи сваке године исељава из покрајине. У периоду 1901–1910. године, према званичним подацима, број становника Далмације је природним прираштајем увећан за 83.696 људи, али су пописи исказивали свега 51.882.¹²³³ Исељенички вал је захватио комплетну Далмацију, с изузетком Которског котара који је као једини показивао тренд додатног досељавања становништва. То је индикативно с обзиром на промену верске структуре коју смо представили у табелама. То отвара питање детаљније верско-језичке структуре исељеника и досељеника на наведени простор. Негативан механички прираштај у круновини је забележен и за период 1880–1900. године, али у нешто мањем обиму. Прецизнију статистику природног и механичког прираштаја према вероисповестима нисмо у могућности да саставимо, што отежава реалну процену утицаја овог процеса на промену верске структуре.¹²³⁴

На простору Далмације је током истраженог периода уочен тренд континуираног спорог пада удела православне популације. Наведени процес је посебно видљив на југу, у Боки Которској где је православно становништво половином века имало удео од скоро $\frac{3}{4}$, да би до Првог светског рата опало на оквирно 60 %. Према доступним подацима, главне узроке треба тражити у нижим стопама прираштаја, највероватније и природног (старије становништво са мање деце), али и досељавању становника других вера.

Босна и Херцеговина је, као османски вилајет, сходно одредбама Берлинског конгреса 1878. године предата Аустроугарској на управу. Нове власти су постепено покрајину интегрисале у свој државно-правни систем, задржавши одређене специфичности из времена османске власти и држећи читаву провинцију ван оквира једног од два дела Монархије, као својеврсну екстериторијалну полу-колонију. Након анексије Босне и Херцеговине 1908. године, покрајина је и формално правно постала део Хабзбуршке монархије, али је специјалан статус остао на снази. Нове власти се почетком окупације нису упустиле у посао потпуне реорганизације затечене управе, што олакшава поређење података са ранијим периодом. Измена у управној подели је, међутим, све до 1914. године ипак било, и то у обиму и на начин да се, на жалост, поређења за бивше казе (котаре) не чине могућим без узимања у обзир одређене резерве по питању неусклађености територијалног опсега истих. Са друге стране, поређење на нивоу бивших санџака, односно окружја, су сасвим могућа уз узимање у обзир да су постојале минималне неусклађености које не би требало да битније ремете коначни резултат.¹²³⁵

Аустроугарска управа је на подручју Босне и Херцеговине спровела укупно 4 свеобухватна пописа становништва: 1879, 1885, 1895. и 1910. године. Са стајалишта статистике, попис из 1879. године представља најдискутабилнији по питању квалитета. Аустроугарске власти својевремено нису биле задовољне резултатима истог, сматрајући да целокупно становништво није пописано, односно да постоје многобројне мањкавости у пријављеним подацима. За наведени попис је карактеристично и то да се званично објављени укупни сумарници не поклапају са подацима појединачних сумарника по котарима, што за то време више није било стандардно и за очекивати од стране аустроугарске статистичке службе. Разлике нису занемарљиве и за потребе овог рада смо користили исправљене податке према новим израчунима. Од велике су користи биле исправке које је историчар Филип Гелез укомпоновао у своје израчуне, тако да смо их користили паралелно са изворницима. Аустроугарски пописи становништва у Босни и Херцеговини су се увек

¹²³³ Манфред Макале у детаљном приказу наводи 83.696 док званична публикација статистичког уреда 83.893 више рођених него умрлих. Разлике између оба извора су минималне. М. Makale, *Zadnji popis pučanstva*, Већ 1912, 8–17; *Österreichische Statistik 92/1*, VII–XVIII.

¹²³⁴ Подаци који су на располагању према вери нису комплетни. Опште стопе природног и механичког прираштаја нисмо навели због тога што је једини битан тренд по српско православно становништво уочен за Которски котар и као такав је описан у тексту. Неопходна су додатна и детаљна истраживања по овом питању како би се решиле одређене недоумице и учили важни процеси. М. Makale, *Zadnji popis pučanstva*, 8–17.

¹²³⁵ О управним променама види у потпоглављу *Територија*.

односили на цивилно (без војске) присутно становништво. Тако се све табеле односе на ефективно становништво покрајине, а не на правно према пребивалишту. Пописани су тако и туђинци (држављани Монархије али из других круновина) и страни држављани. За разлику од претходно анализираних области, у случају Босне и Херцеговине смо, из практичних разлога, представили податке и на нивоу релативно мањих котара. То је неопходно због бољег поређења услед управних промена а и практично за коришћење приликом других израчуна. Принцип хронолошког излагања је замењен тематским због релативно кратког периода на који се подаци односе и због боље прегледности аналитичког дела. У наредним табелама презентовали смо резултате пописа према важећим административним системима у време спровођења истих.

Табела 1.3.89. Верска структура становништва Босне и Херцеговине према попису 1879. године.¹²³⁶

Окрузје	Котар (политичка експозитура)	Укупно становника					Укупно
		Муслимана	Православних	Католика	Јевреја	Осталих	
Сарајево	Сарајево град	14848	3747	698	7		21377
	Сарајево села	10030	16114	1336	50		27536
	Рогатица	10822	9163	2			19993
	Чајниче	3852	1974				5832
	Горажде	5778	1970	4			7757
	Вишеград	6665	5416				12118
	Кладањ	5036	2218	630			7912
	Високо (Вареш)	15302	6511	7721			29572
	Фојница (Крешево)	6242	399	11050	6		17710
Укупно	78575	47512	21441	63		149807	
Бања Лука	Бања Лука	12350	63932	9769			86250
	Бербир - Градишка	5592	15453	1279			22327
	Дервента (Брод и Кобаш)	7497	15279	16325	1		39185
	Тешањ (Добој)	12697	15924	4586			33220
	Жепче	4178	1281	3987			9467
	Укупно	42314	111869	35946	1		190449
Травник	Травник (Зеница)	23625	5831	14263			44147
	Жупањац - Дувно	1656	1051	10705			13412
	Доњи Вакуф (Бугојно, Купрес и Горњи Вакуф)	12552	10923	10594			34069
	Јајце (Језеро - Ђол Хисар, Варцар Вакуф)	10458	31636	7226			49323
	Прозор	4062		5357			9419
	Ливно	3855	9074	12128			25057
	Гламоч	1886	8114	196			10196
	Укупно	58094	66629	60469			185623
Бихаћ	Бихаћ	11224	5155	1843			18294
	Крупа	12981	15369				28350
	Костајница (Нови и Дубица)	6654	22017	802			29473
	Цазин – Острожац	24891	2867	3			27761
	Приједор (Козарац)	12076	12033	550			24664
	Сански Мост – Стари Мајдан	6061	10833	1937			18831
	Кључ	5916	6899	106			12921
	Петровац (Кулен)	2970	14578	61			17609

¹²³⁶ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1879, 1–126; P.Gelez, Dénombrements et recensement II, анекс 8.*

	Вакуф)							
	Укупно	82773	89751	5302			177903	
Зворник	Доња Тузла (Горња Тузла)	32152	4926	6346	84		43529	
	Зворник	13052	14088				27190	
	Сребреница	14952	13107		84		28143	
	Власеница – Бирач	6811	12601				19420	
	Бијељина (Јања)	10598	23731	1			34479	
	Брчко	10404	7472	5665			23587	
	Градачац (Модрича)	12677	9347	5281			27329	
	Грачаница	12622	6391	572			19611	
	Маглај	8277	14299	1265	2		23846	
	Орашје (Шамац)	1644	7407	11242	5		20349	
	Укупно	123189	113369	30372	175		267483	
Мостар	Мостар	11437	6280	22938	239		40696	
	Столац	5029	3565	3410	6		12004	
	Почитељ (Габела)	2345	1565	5769			9679	
	Невесиње	3336	8880	109			12325	
	Фоча	17915	7334	1			25250	
	Коњиц	9862	2160	4572			16594	
	Љубушки	2850	145	20101			23099	
	Гацко	3827	5467	1			9295	
	Требиње	4599	11735	150			16485	
	Билећа	2190	11536	2	1		13728	
	Љубиње	1970	5605	2686			10261	
		Укупно	65360	64272	59739		7	189416
		Укупно цела покрајина	450305	493402	213269	3459	246	1160681

Табела 1.3.90. Верска структура становништва Босне и Херцеговине према попису 1879. године изражена у % удела.¹²³⁷

Окрузје	Котар (политичка експозитура)	Укупно становника					Укупно
		Муслимана	Православних	Католика	Јевреја	Осталих	
Сарајево	Сарајево град	69.46	17.53	3.27	9.72	0.03	100.00
	Сарајево села	36.43	58.52	4.85	0.02	0.18	100.00
	Рогатица	54.13	45.83	0.01	0.03	0.00	100.00
	Чајниче	66.05	33.85	0.00	0.10	0.00	100.00
	Горажде	74.49	25.40	0.05	0.06	0.00	100.00
	Вишеград	55.00	44.69	0.00	0.31	0.00	100.00
	Кладањ	63.65	28.03	7.96	0.35	0.00	100.00
	Високо (Вареш)	51.74	22.02	26.11	0.13	0.00	100.00
	Фојница (Крешево)	35.25	2.25	62.39	0.07	0.03	100.00
		Укупно	52.45	31.72	14.31	1.48	0.04
Бања Лука	Бања Лука	14.32	74.12	11.33	0.23	0.00	100.00
	Бербир - Градишка	25.05	69.21	5.73	0.01	0.00	100.00
	Дервента (Брод и Кобаш)	19.13	38.99	41.66	0.21	0.00	100.00
	Тешањ (Добој)	38.22	47.93	13.80	0.04	0.00	100.00
	Жепче	44.13	13.53	42.11	0.22	0.00	100.00
		Укупно	22.22	58.74	18.87	0.17	0.00
Травник	Травник (Зеница)	53.51	13.21	32.31	0.97	0.00	100.00
	Жупањак - Дувно	12.35	7.84	79.82	0.00	0.00	100.00
	Доњи Вакуф (Бугојно, Купрес и Горњи Вакуф)	36.84	32.06	31.10	0.00	0.00	100.00
	Јајце (Језеро - Ђол	21.20	64.14	14.65	0.01	0.00	100.00

¹²³⁷ Табела 1.3.89.

	Хисар, Варцар Вакуф)						
	Прозор	43.13	0.00	56.87	0.00	0.00	100.00
	Ливно	15.38	36.21	48.40	0.00	0.00	100.00
	Гламоч	18.50	79.58	1.92	0.00	0.00	100.00
	Укупно	31.30	35.89	32.58	0.23	0.00	100.00
Бихаћ	Бихаћ	61.35	28.18	10.07	0.39	0.00	100.00
	Крупа	45.79	54.21	0.00	0.00	0.00	100.00
	Костајница (Нови и Дубица)	22.58	74.70	2.72	0.00	0.00	100.00
	Цазин – Острожац	89.66	10.33	0.01	0.00	0.00	100.00
	Приједор (Козарац)	48.96	48.79	2.23	0.02	0.00	100.00
	Сански Мост – Стари Мајдан	32.19	57.53	10.29	0.00	0.00	100.00
	Кључ	45.79	53.39	0.82	0.00	0.00	100.00
	Петровац (Кулен Вакуф)	16.87	82.79	0.35	0.00	0.00	100.00
	Укупно	46.53	50.45	2.98	0.04	0.00	100.00
Зворник	Доња Тузла (Горња Тузла)	73.86	11.32	14.58	0.05	0.19	100.00
	Зворник	48.00	51.81	0.00	0.18	0.00	100.00
	Сребреница	53.13	46.57	0.00	0.00	0.30	100.00
	Власеница – Бирач	35.07	64.89	0.00	0.04	0.00	100.00
	Бијељина (Јања)	30.74	68.83	0.00	0.43	0.00	100.00
	Брчко	44.11	31.68	24.02	0.20	0.00	100.00
	Градачац (Модрича)	46.39	34.20	19.32	0.09	0.00	100.00
	Грачаница	64.36	32.59	2.92	0.13	0.00	100.00
	Маглај	34.71	59.96	5.30	0.01	0.01	100.00
	Орашје (Шамац)	8.08	36.40	55.25	0.25	0.02	100.00
	Укупно	46.05	42.38	11.35	0.14	0.07	100.00
Мостар	Мостар	28.10	15.43	56.36	0.09	0.01	100.00
	Столац	41.89	29.70	28.41	0.00	0.00	100.00
	Почитељ (Габела)	24.23	16.17	59.60	0.00	0.00	100.00
	Невесиње	27.07	72.05	0.88	0.00	0.00	100.00
	Фоча	70.95	29.05	0.00	0.00	0.00	100.00
	Коњиц	59.43	13.02	27.55	0.00	0.00	100.00
	Љубушки	12.34	0.63	87.02	0.01	0.00	100.00
	Гацко	41.17	58.82	0.01	0.00	0.00	100.00
	Требиње	27.90	71.19	0.91	0.00	0.01	100.00
	Билећа	15.95	84.03	0.01	0.00	0.00	100.00
	Љубиње	19.20	54.62	26.18	0.00	0.00	100.00
	Укупно	34.51	33.93	31.54	0.02	0.00	100.00
Укупно цела покрајина		38.80	42.51	18.37	0.30	0.02	100.00

Табела 1.3.91. Верска структура становништва Босне и Херцеговине према попису 1885. године.¹²³⁸

Окружје	Котар (политичка експозитура)	Укупно становника					Укупно
		Муслимана	Православних	Католика	Јевреја	Осталих	
Сарајево	Сарајево град	15787	4431	3326	2618	106	26268
	Сарајево села (Трново)	11551	18048	1750	13	6	31368
	Фојница (Крешево)	6902	473	12645	35	10	20065
	Рогатица	11946	11240	37	16	2	23241

¹²³⁸ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1885, 1–5; P.Gelez, Dénombrements et recensement II, анекс 10.*

	Чајнице (Горажде)	10599	4874	192	72	20	15757
	Фоча	20139	8932	97	17	1	29186
	Вишеград	7285	7027	91	157	1	14561
	Високо (Вареш)	16680	7127	8484	152	17	32460
	Укупно	100889	62152	26622	3080	163	192906
Бања Лука	Бања Лука	10205	38692	13450	341	45	62733
	Бербир - Градишка	6250	21001	2677	28	6	29962
	Дервента (Брод)	7602	16090	20061	198	19	43970
	Костајница (Нови, Дубица)	7162	27180	1747	16		36105
	Приједор (Козарац)	11926	18487	1306	30	34	31783
	Прњавор	3168	20226	1001	10	1	24406
	Тешањ (Добој)	13752	17124	5576	44	1	36497
	Укупно	60065	158800	45818	667	106	265456
Травник	Травник	12414	3447	13124	429	19	29433
	Зеница	13635	3756	3635	120	11	21157
	Јајце (Варцар Вакуф, Скендер Вакуф)	11299	33605	8506	20	40	53470
	Ливно (Грахово)	3331	10073	14102	4	3	27513
	Прозор	4312	30	5977	3		10322
	Бугојно (Купреш, Д. Вакуф))	13326	12223	12330	56		37935
	Гламоч	2575	8473	269		3	11320
	Жепче	4253	1417	5011	85		10766
	Жупањац - Дувно	1814	842	13600			16256
	Укупно	66959	73866	76554	717	76	218172
Бихаћ	Бихаћ	11648	7034	2522	142	5	21351
	Цазин	26477	4090	228			30795
	Кључ	7095	12006	431	2		19534
	Крупа	13606	23035	90			36731
	Петровац	4997	18274	503		2	23776
	Сански Мост – Стари Мајдан	7167	16135	2728	7		26037
	Укупно	70990	80574	6502	151	7	158224
	Зворник	Доња Тузла (Горња Тузла)	35678	6352	8001	139	34
Зворник		16564	18075	162	139	9	34949
Власеница – Бирач		8112	14878	50	44	1	23085
Грачаница		14908	10090	688	61		25747
Градачац		14072	15692	10553	88	34	40439
Кладањ		5505	2534	694	28		8761
Маглај		9073	12448	1585	40	2	23148
Сребреница		13448	12983	84	10		26525
Бијељина		11265	26322	504	319	45	38455
Брчко		11998	13951	16269	183	32	42433
Укупно	140623	133325	38590	1051	157	313746	
Мостар	Мостар	12141	7215	25238	98	14	44706
	Билећ	2774	11278	133	5	5	14195
	Гацко (Церница)	4005	6485	86	6		10582
	Љубиње	1943	6291	3144	1	2	11381
	Љубушки (Посушје)	3561	597	28054		2	32214
	Коњиц (Бјелимић)	11593	2528	5550	11	1	19683
	Невесиње (Улог)	4428	10096	250	8		14782
	Столац (Почитељ)	6896	5830	8765	6	3	21500
	Требиње (Корјенић, Граб)	4785	13251	489	4	2	18531
Укупно	52126	63571	71709	139	29	187574	
Укупно цела покрајина		491652	572288	265795	5805	538	1336078

Табела 1.3.92. Верска структура становништва Босне и Херцеговине према попису 1885. године изражена у % удела.¹²³⁹

Округље	Котар (политичка експозитура)	Укупно становника					
		Муслимана	Православних	Католика	Јевреја	Осталих	Укупно
Сарајево	Сарајево град	60.10	16.87	12.66	9.97	0.40	100.00
	Сарајево села (Трново)	36.82	57.54	5.58	0.04	0.02	100.00
	Фојница (Крешево)	34.40	2.36	63.02	0.17	0.05	100.00
	Рогатица	51.40	48.36	0.16	0.07	0.01	100.00
	Чајнице (Горажде)	67.27	30.93	1.22	0.46	0.13	100.00
	Фоча	69.00	30.60	0.33	0.06	0.00	100.00
	Вишеград	50.03	48.26	0.62	1.08	0.01	100.00
	Високо (Вареш)	51.39	21.96	26.14	0.47	0.05	100.00
	Укупно	52.30	32.22	13.80	1.60	0.08	100.00
Бања Лука	Бања Лука	16.27	61.68	21.44	0.54	0.07	100.00
	Бербир - Градишка	20.86	70.09	8.93	0.09	0.02	100.00
	Дервента (Брод)	17.29	36.59	45.62	0.45	0.04	100.00
	Костајница (Нови, Дубица)	19.84	75.28	4.84	0.04	0.00	100.00
	Приједор (Козарац)	37.52	58.17	4.11	0.09	0.11	100.00
	Прњавор	12.98	82.87	4.10	0.04	0.00	100.00
	Тешањ (Добој)	37.68	46.92	15.28	0.12	0.00	100.00
	Укупно	22.63	59.82	17.26	0.25	0.04	100.00
Травник	Травник	42.18	11.71	44.59	1.46	0.06	100.00
	Зеница	64.45	17.75	17.18	0.57	0.05	100.00
	Јајце (Варцар Вакуф, Скендер Вакуф)	21.13	62.85	15.91	0.04	0.07	100.00
	Ливно (Грахово)	12.11	36.61	51.26	0.01	0.01	100.00
	Прозор	41.77	0.29	57.91	0.03	0.00	100.00
	Бугојно (Купреш, Д. Вакуф))	35.13	32.22	32.50	0.15	0.00	100.00
	Гламоч	22.75	74.85	2.38	0.00	0.03	100.00
	Жепче	39.50	13.16	46.54	0.79	0.00	100.00
	Жупањац - Дувно	11.16	5.18	83.66	0.00	0.00	100.00
	Укупно	30.69	33.86	35.09	0.33	0.03	100.00
Бихаћ	Бихаћ	54.55	32.94	11.81	0.67	0.02	100.00
	Цазин	85.98	13.28	0.74	0.00	0.00	100.00
	Кључ	36.32	61.46	2.21	0.01	0.00	100.00
	Крупа	37.04	62.71	0.25	0.00	0.00	100.00
	Петровац	21.02	76.86	2.12	0.00	0.01	100.00
	Сански Мост – Стари Мајдан	27.53	61.97	10.48	0.03	0.00	100.00
	Укупно	44.87	50.92	4.11	0.10	0.00	100.00
Зворник	Доња Тузла (Горња Тузла)	71.07	12.65	15.94	0.28	0.07	100.00
	Зворник	47.39	51.72	0.46	0.40	0.03	100.00
	Власеница – Бирач	35.14	64.45	0.22	0.19	0.00	100.00
	Грачаница	57.90	39.19	2.67	0.24	0.00	100.00
	Градачац	34.80	38.80	26.10	0.22	0.08	100.00
	Кладањ	62.84	28.92	7.92	0.32	0.00	100.00
	Маглај	39.20	53.78	6.85	0.17	0.01	100.00
	Сребреница	50.70	48.95	0.32	0.04	0.00	100.00
	Бијељина	29.29	68.45	1.31	0.83	0.12	100.00
Брчко	28.28	32.88	38.34	0.43	0.08	100.00	

¹²³⁹ Табела 1.3.91.

	Укупно	44.82	42.49	12.30	0.33	0.05	100.00
Мостар	Мостар	27.16	16.14	56.45	0.22	0.03	100.00
	Билећ	19.54	79.45	0.94	0.04	0.04	100.00
	Гацко (Церница)	37.85	61.28	0.81	0.06	0.00	100.00
	Љубиње	17.07	55.28	27.62	0.01	0.02	100.00
	Љубушки (Посуђе)	11.05	1.85	87.09	0.00	0.01	100.00
	Коњиц (Бјелимић)	58.90	12.84	28.20	0.06	0.01	100.00
	Невесиње (Улог)	29.96	68.30	1.69	0.05	0.00	100.00
	Столац (Почитељ)	32.07	27.12	40.77	0.03	0.01	100.00
	Требиње (Корјенић, Граб)	25.82	71.51	2.64	0.02	0.01	100.00
Укупно	27.79	33.89	38.23	0.07	0.02	100.00	
Укупно цела покрајина		36.80	42.83	19.89	0.43	0.04	100.00

Табела 1.3.93. Верска структура становништва Босне и Херцеговине према попису 1895. године.¹²⁴⁰

Окружје	Котар	Укупно становника					
		Муслимана	Православних	Католика	Јевреја	Осталих	Укупно
Сарајево	Сарајево град	17158	5858	10672	4058	337	38083
	Сарајево села	12982	21553	3076	55	11	37677
	Фојница	7257	483	13667	32		21439
	Рогатица	13695	12770	115	53	7	26640
	Чајниче	11070	5134	230	90	8	16532
	Фоча	22565	10436	133	40	7	33181
	Вишеград	8884	8982	100	198	7	18171
	Високо	18373	7688	10103	175	45	36384
	Укупно	111984	72904	38096	4701	422	228107
Бања Лука	Бања Лука град	7524	2775	2882	336	49	13566
	Бања Лука села	2127	33760	10234	9	78	46208
	Котор варош	4218	12876	3757	6	1	20858
	Бербир - Градишка	6900	26588	3901	47	361	37797
	Дервента	8702	18777	25227	203	227	53136
	Костајница	8610	32175	1727	24	289	42825
	Приједор	13830	24298	2858	27	32	41045
	Прњавор	4796	24334	1199	3	92	30424
	Тешањ	16309	19456	7708	102	65	43640
Укупно	73016	195039	59493	757	1194	329499	
Травник	Травник	13369	3682	14737	436	25	32249
	Зеница	14019	4295	4867	189	79	23449
	Јајце	10028	29564	9469	58	8	49127
	Ливно	3413	12719	17346	20	2	33500
	Прозор	4572	39	6765	4		11380
	Бугојно	14129	13669	14471	110	29	42408
	Гламоч	2892	11598	643		4	15137
	Жепче	5665	1832	5824	97	73	13491
	Жупањак –Дувно	1853	1050	16437	6	1	19347
Укупно	69940	78448	90559	920	221	240088	
Бихаћ	Бихаћ	12998	8931	3214	145	5	25293
	Цазин	32263	8200	557	4	2	41026
	Кључ	8450	16229	664	12	8	25363
	Крупа	13711	24558	175		5	38449
	Петровац	5602	23202	648	21	1	29474
	Сански Мост – Стари Мајдан	8753	20032	3468	38	1	32292

¹²⁴⁰ Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895, LIV–LIX; P.Gelez, *Dénombrements et recensement II*, анекс 12.

	Укупно	81777	101152	8726	220	22	191897
Зворник	Доња Тузла са Горњом Тузлом	38887	7732	10820	411	178	58028
	Зворник	17868	20626	175	152	165	38986
	Власеница – Бирач	8681	16144	64	38		24927
	Грачаница	17170	11334	184	85	3	28776
	Градачац	16821	18014	14425	67	42	49369
	Кладањ	5818	2655	854	67	1	9395
	Маглај	10213	12967	1806	39	3	25028
	Сребреница	14217	13418	180	13	3	27831
	Бијељина	12178	31993	1616	319	1362	47468
	Брчко	13927	15931	18956	199	169	49182
	Укупно	155780	150814	49080	1390	1926	358990
Мостар	Мостар	13196	8299	31762	164	30	53451
	Билећ	2822	13105	110		6	16043
	Гацко	4407	8095	147	26		12675
	Љубиње	2019	6924	3295			12238
	Љубушки	3766	929	34429			39124
	Коњиц	12357	2845	6913	6	6	22127
	Невесиње	5085	13150	586	21	2	18844
	Столац	7589	6957	10180		6	24732
	Требиње	4894	14585	766	8	24	20277
		Укупно	56135	74889	88188	225	74
Укупно цела покрајина		548632	673246	334142	8213	3859	1568092

Табела 1.3.94. Верска структура становништва Босне и Херцеговине према попису 1895. године изражена у % удела.¹²⁴¹

Окрузје	Котар	Укупно становника					Укупно
		Муслимана	Православних	Католика	Јевреја	Осталих	
Сарајево	Сарајево град	45.05	15.38	28.02	10.66	0.88	100.00
	Сарајево села	34.46	57.20	8.16	0.15	0.03	100.00
	Фојница	33.85	2.25	63.75	0.15	0.00	100.00
	Рогатица	51.41	47.94	0.43	0.20	0.03	100.00
	Чајниче	66.96	31.05	1.39	0.54	0.05	100.00
	Фоча	68.01	31.45	0.40	0.12	0.02	100.00
	Вишеград	48.89	49.43	0.55	1.09	0.04	100.00
	Високо	50.50	21.13	27.77	0.48	0.12	100.00
	Укупно	49.09	31.96	16.70	2.06	0.19	100.00
Бања Лука	Бања Лука град	55.46	20.46	21.24	2.48	0.36	100.00
	Бања Лука села	4.60	73.06	22.15	0.02	0.17	100.00
	Котор варош	20.22	61.73	18.01	0.03	0.00	100.00
	Бербир - Градишка	18.26	70.34	10.32	0.12	0.96	100.00
	Дервента	16.38	35.34	47.48	0.38	0.43	100.00
	Костајница	20.11	75.13	4.03	0.06	0.67	100.00
	Приједор	33.69	59.20	6.96	0.07	0.08	100.00
	Прњавор	15.76	79.98	3.94	0.01	0.30	100.00
	Тешањ	37.37	44.58	17.66	0.23	0.15	100.00
Укупно	22.16	59.19	18.06	0.23	0.36	100.00	
Травник	Травник	41.46	11.42	45.70	1.35	0.08	100.00
	Зеница	59.79	18.32	20.76	0.81	0.34	100.00
	Јајце	20.41	60.18	19.27	0.12	0.02	100.00
	Ливно	10.19	37.97	51.78	0.06	0.01	100.00
	Прозор	40.18	0.34	59.45	0.04	0.00	100.00
	Бугојно	33.32	32.23	34.12	0.26	0.07	100.00
	Гламоч	19.11	76.62	4.25	0.00	0.03	100.00
	Жепче	41.99	13.58	43.17	0.72	0.54	100.00

¹²⁴¹ Табела 1.3.93.

	Жупањак –Дувно	9.58	5.43	84.96	0.03	0.01	100.00
	Укупно	29.13	32.67	37.72	0.38	0.09	100.00
Бихаћ	Бихаћ	51.39	35.31	12.71	0.57	0.02	100.00
	Џазин	78.64	19.99	1.36	0.01	0.00	100.00
	Кључ	33.32	63.99	2.62	0.05	0.03	100.00
	Крупа	35.66	63.87	0.46	0.00	0.01	100.00
	Петровац	19.01	78.72	2.20	0.07	0.00	100.00
	Сански Мост – Стари Мајдан	27.11	62.03	10.74	0.12	0.00	100.00
	Укупно	42.62	52.71	4.55	0.11	0.01	100.00
Зворник	Доња Тузла са Горњом Тузлом	67.01	13.32	18.65	0.71	0.31	100.00
	Зворник	45.83	52.91	0.45	0.39	0.42	100.00
	Власеница – Бирач	34.83	64.77	0.26	0.15	0.00	100.00
	Грачаница	59.67	39.39	0.64	0.30	0.01	100.00
	Градачац	34.07	36.49	29.22	0.14	0.09	100.00
	Кладањ	61.93	28.26	9.09	0.71	0.01	100.00
	Маглај	40.81	51.81	7.22	0.16	0.01	100.00
	Сребреница	51.08	48.21	0.65	0.05	0.01	100.00
	Бијелина	25.66	67.40	3.40	0.67	2.87	100.00
	Брчко	28.32	32.39	38.54	0.40	0.34	100.00
Укупно	43.39	42.01	13.67	0.39	0.54	100.00	
Мостар	Мостар	24.69	15.53	59.42	0.31	0.06	100.00
	Билећ	17.59	81.69	0.69	0.00	0.04	100.00
	Гацко	34.77	63.87	1.16	0.21	0.00	100.00
	Љубиње	16.50	56.58	26.92	0.00	0.00	100.00
	Љубушки	9.63	2.37	88.00	0.00	0.00	100.00
	Коњиц	55.85	12.86	31.24	0.03	0.03	100.00
	Невесиње	26.98	69.78	3.11	0.11	0.01	100.00
	Столац	30.68	28.13	41.16	0.00	0.02	100.00
	Требиње	24.14	71.93	3.78	0.04	0.12	100.00
Укупно	25.57	34.12	40.17	0.10	0.03	100.00	
Укупно цела покрајина		34.99	42.93	21.31	0.52	0.25	100.00

Табела 1.3.95. Верска структура становништва Босне и Херцеговине према попису 1910. године.¹²⁴²

Окрузје	Котар	Укупно становника					Укупно
		Муслимана	Православних	Католика	Јевреја	Осталих	
Сарајево	Сарајево град	18460	8450	17922	6397	690	51919
	Сарајево села	15844	26631	4830	132	82	47519
	Фојница	8061	554	14882	43	10	23550
	Рогатица	17774	17287	479	67	165	35772
	Чајниче	13537	6396	300	31	7	20271
	Фоча	25955	13589	352	23	11	39930
	Вишеград	11459	11839	698	299	55	24350
	Високо	21533	9352	13357	254	254	44750
	Укупно	132623	94098	52820	7246	1274	288061
Бања Лука	Бања Лука град	6588	3694	3930	421	167	14800
	Бања Лука села	2436	41414	14052		458	58360
	Котор варош	4238	15088	4452		2	23780
	Бербир - Градишка	4839	30143	5777	36	1073	41868
	Дервента	9068	23170	32448	310	788	65784
	Дубица	2635	21384	1402	25	348	25794
	Нови	5338	22389	1576	24	106	29433
	Приједор	13512	26150	4047	46	501	44256
Прњавор	3578	28202	9111	11	4812	45714	

¹²⁴² Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910, 4–5; P.Gelez, *Dénombrements et recensement II*, анекс 14.

	Тешањ	18133	24626	10052	195	422	53428
	Укупно	70365	236260	86847	1068	8677	403217
Травник	Травник	15099	4140	17503	494	24	37260
	Зеница	16069	5276	7044	297	163	28849
	Јајце	9074	15932	8703	81	23	33813
	Варцар Вакуф	2564	19599	2447	7	3	24620
	Ливно	3305	15817	21507	23	9	40661
	Прозор	4745	35	7759	3		12542
	Бугојно	14929	15289	16001	66	8	46293
	Гламоч	3348	15795	1135	5	62	20345
	Жепче	5997	2597	8402	276	457	17729
	Жупањац – Дувно	1796	1122	19407	14		22339
	Укупно	76926	95602	109908	1266	749	284451
Бихаћ	Бихаћ	13342	10864	3505	187	9	27907
	Цазин	36426	9323	600	3	5	46357
	Кључ	9394	20718	1062	6	9	31189
	Крупа	15332	28636	213	1	3	44185
	Петровац	6428	32326	2173	22	62	41011
	Сански Мост – Стари Мајдан	9984	23598	4783	56	1	38422
	Укупно	90906	125465	12336	275	89	229071
Зворник	Тузла град	5859	1976	3839	349	330	12353
	Тузла села	39959	7293	10166	32	19	57469
	Зворник	20906	26169	282	175	224	47756
	Власеница – Бирач	10169	19887	239	99	534	30928
	Грачаница	18465	13079	253	87	14	31898
	Градачац	18656	20491	18013	100	23	57283
	Кладањ	6673	3480	976	82	4	11215
	Маглај	11672	15832	2022	31	12	29569
	Сребреница	15596	15432	175	21	11	31235
	Бијељина	13362	40925	1692	447	1576	58002
Брчко	16332	18649	22473	193	141	57788	
	Укупно	177649	183213	60130	1616	2888	425496
Мостар	Мостар град	7212	4518	4307	254	101	16392
	Мостар села	7023	5925	37276	2		50226
	Билећ	3437	15978	218	15	13	19661
	Гацко	5291	9667	137	8	4	15107
	Љубиње	2153	8527	3916	7	3	14606
	Љубушки	2846	231	39211	9		42297
	Коњиц	15129	3989	8922	20	13	28073
	Невесиње	5773	16550	917	37	6	23283
	Столац	9463	9101	15973	13	13	34563
	Требиње	5339	16294	1143	32	22	22830
	Укупно	63666	90780	112020	397	175	267038
Укупно цела покрајина		612135	825418	434061	11868	13852	1897334

Табела 1.3.96. Верска структура становништва Босне и Херцеговине према попису 1910. године изражена у % удела.¹²⁴³

Окружје	Котар	Укупно становника					Укупно
		Муслимана	Православних	Католика	Јевреја	Осталих	
Сарајево	Сарајево град	35.56	16.28	34.52	12.32	1.33	100.00
	Сарајево села	33.34	56.04	10.16	0.28	0.17	100.00
	Фојница	34.23	2.35	63.19	0.18	0.04	100.00
	Рогатица	49.69	48.33	1.34	0.19	0.46	100.00
	Чајничке	66.78	31.55	1.48	0.15	0.03	100.00
	Фоча	65.00	34.03	0.88	0.06	0.03	100.00

¹²⁴³ Табела 1.3.95.

	Вишеград	47.06	48.62	2.87	1.23	0.23	100.00
	Високо	48.12	20.90	29.85	0.57	0.57	100.00
	Укупно	46.04	32.67	18.34	2.52	0.44	100.00
Бања Лука	Бања Лука град	44.51	24.96	26.55	2.84	1.13	100.00
	Бања Лука села	4.17	70.96	24.08	0.00	0.78	100.00
	Котор варош	17.82	63.45	18.72	0.00	0.01	100.00
	Бербир - Градишка	11.56	72.00	13.80	0.09	2.56	100.00
	Дервента	13.78	35.22	49.33	0.47	1.20	100.00
	Дубица	10.22	82.90	5.44	0.10	1.35	100.00
	Нови	18.14	76.07	5.35	0.08	0.36	100.00
	Приједор	30.53	59.09	9.14	0.10	1.13	100.00
	Прњавор	7.83	61.69	19.93	0.02	10.53	100.00
	Тешањ	33.94	46.09	18.81	0.36	0.79	100.00
	Укупно	17.45	58.59	21.54	0.26	2.15	100.00
Травник	Травник	40.52	11.11	46.98	1.33	0.06	100.00
	Зеница	55.70	18.29	24.42	1.03	0.57	100.00
	Јајце	26.84	47.12	25.74	0.24	0.07	100.00
	Варцар Вакуф	10.41	79.61	9.94	0.03	0.01	100.00
	Ливно	8.13	38.90	52.89	0.06	0.02	100.00
	Прозор	37.83	0.28	61.86	0.02	0.00	100.00
	Бугојно	32.25	33.03	34.56	0.14	0.02	100.00
	Гламоч	16.46	77.64	5.58	0.02	0.30	100.00
	Жепче	33.83	14.65	47.39	1.56	2.58	100.00
	Жупањац – Дувно	8.04	5.02	86.87	0.06	0.00	100.00
	Укупно	27.04	33.61	38.64	0.45	0.26	100.00
Бихаћ	Бихаћ	47.81	38.93	12.56	0.67	0.03	100.00
	Цазин	78.58	20.11	1.29	0.01	0.01	100.00
	Кључ	30.12	66.43	3.41	0.02	0.03	100.00
	Крупа	34.70	64.81	0.48	0.00	0.01	100.00
	Петровац	15.67	78.82	5.30	0.05	0.15	100.00
	Сански Мост – Стари Мајдан	25.99	61.42	12.45	0.15	0.00	100.00
	Укупно	39.68	54.77	5.39	0.12	0.04	100.00
Зворник	Тузла град	47.43	16.00	31.08	2.83	2.67	100.00
	Тузла села	69.53	12.69	17.69	0.06	0.03	100.00
	Зворник	43.78	54.80	0.59	0.37	0.47	100.00
	Власеница – Бирач	32.88	64.30	0.77	0.32	1.73	100.00
	Грачаница	57.89	41.00	0.79	0.27	0.04	100.00
	Градачац	32.57	35.77	31.45	0.17	0.04	100.00
	Кладањ	59.50	31.03	8.70	0.73	0.04	100.00
	Маглај	39.47	53.54	6.84	0.10	0.04	100.00
	Сребреница	49.93	49.41	0.56	0.07	0.04	100.00
	Бијељина	23.04	70.56	2.92	0.77	2.72	100.00
	Брчко	28.26	32.27	38.89	0.33	0.24	100.00
Укупно	41.75	43.06	14.13	0.38	0.68	100.00	
Мостар	Мостар град	44.00	27.56	26.28	1.55	0.62	100.00
	Мостар села	13.98	11.80	74.22	0.00	0.00	100.00
	Билећ	17.48	81.27	1.11	0.08	0.07	100.00
	Гацко	35.02	63.99	0.91	0.05	0.03	100.00
	Љубиње	14.74	58.38	26.81	0.05	0.02	100.00
	Љубушки	6.73	0.55	92.70	0.02	0.00	100.00
	Коњиц	53.89	14.21	31.78	0.07	0.05	100.00
	Невесиње	24.79	71.08	3.94	0.16	0.03	100.00
	Столац	27.38	26.33	46.21	0.04	0.04	100.00
	Требиње	23.39	71.37	5.01	0.14	0.10	100.00
Укупно	23.84	34.00	41.95	0.15	0.07	100.00	
Укупно цела покрајина		32.26	43.50	22.88	0.63	0.73	100.00

Национална припадност није била предмет пописивања, а матерњи језик је испитиван само 1910. године. Било је могуће изабрати „српскохрватски“ као опцију. Управа је полазила од стајалишта да су српски и хрватски језик један те исти, и да се само разликују у употреби писма (ћирилица/латиница). Аустроугарској се администрацији овакав „неутралан“ став чинио једини могући и сврсисходан, како не би долазило до политичких злоупотреба. Према резултатима пописа, 96,02 % свих цивилних присутних становника покрајине је навело српскохрватски као свој матерњи језик. Код домаћих становника (правно гледано грађана покрајине) тај је проценат достигао чак 98,94 %. Сви остали језици су били скоро маргиналног значаја. Немачки је као матерњи навело 1,21 % а шпански 0,42% (сефардски Јевреји). Насељавањем је дошао и знатан број Пољака, те је 10.975 становника (0,58 %) навело пољски као матерњи језик.¹²⁴⁴ Подаци о матерњем језику, стога, нису од неке користи за демографска истраживања, пошто не омогућују ближи увид у структуру главног корпуса становништва – словесних становника српскохрватског језика три различите вере.

Пошто је временом долазило до већих промена у управном систему покрајине, које не омогућују детаљно поређење, неопходно је регруписати котаре према једном систему како би била омогућена компарација по окружјима. Са те тачке гледишта се чини најсврссходнијим систем из 1879. године, пошто таква управна подела омогућује и да се подаци пореде са османским пописом из 1865. и аустроугарским конзуларним извештајем из 1875. године, које сматрамо веродостојним и квалитетним. Границе санцака/окружја, према нашим сазнањима, не би требало да су се значајно мењале. Изузетак представља само нахија Дувно, која је 1865/66. године пребачена из Мостарског у Травнички санцак. Највероватније је било и других, мањих промена, али сматрамо да оне не ремете могућност оквирне компарације.¹²⁴⁵ Резултати показују изузетну сличност података између извештаја конзула Теодоровића и пописа 1879. године. Мала временска дистанца и, очигледно добра обавештеност аустроугарског дипломате, главни су узрок одличном преклапању података. У односу на попис из 1865. године постоје већ значајније разлике. Број католика је 1865. године највероватније нереално висок (удвостручен) а муслимана нешто смањен. Општи тренд исказује благо и константно увећање броја и удела муслимана у становништву, чак и у периоду 1875–1879. године, након што је један део муслиманског становништва напустио Босну и Херцеговину. Велики пад броја православних становника у Сарајевском и Мостарском окружју је вероватно последица лошије спроведеног пописа, као и чињенице да су устаничко-војне операције тамо биле интензивније. Један део становништва је потражио уточиште у суседним областима и трајало је одређено време да се врати на своја огњишта. С обзиром на мањкавости сва три извора (процењени и заокружени бројеви, основана сумња у потцењеност итд.) није сврсисходно израчунавати прецизније проценте увећања или стопе прираштаја. За период 1875–1879. године се може на темељу података констатовати да је становништво демографски стагнирало.

Табела 1.3.97. Поређење структуре становништва Босанског вилајета и окупиране Босне и Херцеговине у периоду 1865–1879. године (муслимани, православни и католици).¹²⁴⁶

Санцак/окружје	Број/удео	Становника – године								
		Муслимана			Православних			Католика		
		1865	1875	1879	1865	1875	1879	1865	1875	1879
Сарајево	Број	82014	80000	78575	46651	60000	47512	34014	19000	21441
	Удео у %	48.34	47.66	52.45	27.50	35.75	31.72	20.05	11.32	14.31
Бања Лука	Број	26644	60000	42314	145622	110000	111869	45402	35000	35946
	Удео у %	12.23	29.01	22.22	66.87	53.18	58.74	20.85	16.92	18.87
Травник	Број	45898	52000	58094	55433	60000	66629	86733	61000	60469

¹²⁴⁴ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, XLIX–LIV.

¹²⁴⁵ Нахија Дувно је касније постала котар Жупањак у истоименом окружју. Види у потпоглављу *Територија*.

¹²⁴⁶ Табела 1.2.153; Табела 1.2.154; Табела 1.2.164; Табела 1.3.89; Табела 1.3.90.

	Удео у %	24.38	29.78	31.30	29.44	34.36	35.89	46.07	34.93	32.58
Бихаћ	Број	69880	85000	82773	87297	75000	89751	17265	9000	5302
	Удео у %	40.06	50.02	46.53	50.04	44.14	50.45	9.90	5.30	2.98
Зворник	Број	118870	110000	123189	162824	100000	113369	55731	28000	30372
	Удео у %	35.21	45.23	46.05	48.23	41.12	42.38	16.51	11.51	11.35
Мостар	Број	44308	60000	65360	-	90000	64272	-	63540	59739
	Удео у %	23.32	27.89	34.51	-	41.84	33.93	-	29.54	31.54
Укупно	Број	387613	447000	450305	-	495000	493402	-	215540	213269
	Удео у %	30.34	37.96	38.80	-	42.04	42.51	-	18.30	18.37

Стагнација у периоду 1875–1879. године чини се нереалном с обзиром на околности. Оба пописа су очигледно значајније потценили број становника провинције, иначе се не би могло објаснити да доказано потцењени попис 1879. године исказује чак виши број становника од ревизије 1875, и то упркос ратним дешавањима и исељавању. Један део муслиманског становништва је одмах после рата напустио Босну и Херцеговину и нови дом потражио у другим деловима Османског царства. Историографија је настојала да утврди прецизнији број муслиманских исељеника, али са веома скромним и дискутабилним резултатима. Процес исељавања није био нагао већ константан и са већим осцилацијама у посматраном периоду. Према процени Ђорђа Пејановића се до Првог светског рата иселило око 140.000 муслимана. Најснажније је емиграцијом био погођен сектор Босанске крајине (Градишка, Цазин, Бихаћ итд.).¹²⁴⁷ Многи други истраживачи су слично процењивали број исељених муслимана у распону 120.000–180.000, мада има и знатно виших бројева.¹²⁴⁸ Исељавање је, бар првих година аустроугарске управе, погодило и православну популацију, али у знатно мањој мери него муслимане. У случају католичког становништва је у наредном периоду забележен снажан прилив који је видљиво променио и структуру становништва провинције. Прецизнији бројеви исељеништва у првим годинама аустроугарске управе нису расположиви, али је могуће сагледати оквире путем статистике домаћинства. Према званичним подацима, 1895. године је и даље било скоро 10 % кућа у провинцији напуштених а 15 година касније око 9 %. Број ненастањених кућа је 1879. године свакако био још виши, мада се то статистички не може испратити на тако квалитетан начин као доцније. Приметан је велики несклад броја кућа и настањених станова у Сарајевском котару и граду, као и у Тузли и Доњем вакуфу 1879. године, што директно упућује на висок ниво ненастањених стамбених јединица услед исељавања.¹²⁴⁹

Попис из 1885. године се сматра већ веома поузданим по питању броја становника. Увећање у периоду 1879–1885. године је у реалности било мање него што статистика исказује, услед мањкавости првог аустроугарског пописа. До поменутог 1885. године се већ вратио највећи део избеглог становништва, махом хришћанског, из околних области и земаља. Пописивачи су имали више времена, боље инструкције, кадровску и другу подршку, те се почев од ове године може рачунати прираштај уз прихватљиву маргину грешке. Управне реформе у периоду до 1910. године не омогућују преглед развоја по котарима, те смо га сачинили за ниво окружја. За то је било неопходно одредити одређени управни систем као основу и прилагодити остале пописе. Одабрали смо, из практичних разлога, управну поделу из 1879. године као формат за поређење и прилагодили бројеве из других пописа у максималној могућој мери. Крупне промене на нивоу котара су узете у обзир, али су остале нерешене ситне измене управног система на нивоу насеља и општина. Једина, нешто значајнија неусклађеност у подацима коју није било могуће прилагодити, представља део котара Котор Варош (Бањалучко окружје) од 1889. године који је претходно припадао котару

¹²⁴⁷ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 43.

¹²⁴⁸ Види на пример у: S. Bandžović, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture Prerogod 1* (2006), 338; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 43.

¹²⁴⁹ Види у потпоглављу *Породица и домаћинство*.

Јајце (Травничко окружје), чиме је у нашим анализама број становника Бањалучког окружја нешто прецењен за 1895. и 1910. годину.¹²⁵⁰ Без обзира на одређене мањкавости, могуће је извршити поређење уз минимална одступања, те добијени резултати представљају веродостојни израз реалних демографских кретања.

Резултати исказују енормно увећање у периоду 1879–1885. године за које смо већ утврдили да није искључиво производ природног прираштаја или досељавања, већ пре свега боље спроведеног пописа. Муслиманско становништво је расло у апсолутним бројевима али је губило на уделу у свим областима, нарочито у северозападним пределима (Босанска крајина и Бихаћки регион), што је добрим делом последица и исељавања. Православно је становништво значајно увећало удео у Бихаћком окружју где је пред Први светски рат чинило полако и 60 % становништва, али је зато смањен удео у Бањалучком окружју. У осталим срединама је приметна стабилизација по питању удела. Највећи раст удела бележи католичко становништво, које постаје значајан фактор у свим окружјима (осим можда Бихаћког) што је у првом реду последица насељавања. Католици после 1910. године чине већ преко једне четвртине становништва Бањалучког окружја. Карактеристичне црте демографског развоја у босни и Херцеговини под аустроугарском управом су дакле константан пад удела муслимана, изузетан раст католика, стагнација православних. Истовремено, с изузетком Бихаћког окружја, уместо хомогенизације по верском кључу на одређеним подручјима је лако уочљива све већа дисперзија свих конфесија широм покрајине. Посматрано по окружјима из 1879. године, пред Први светски рат је само у Бихаћком постојала стабилна апсолутна већина једне конфесије (православних) док је у Бањалучком уочљив тренд ка губитку надполовичне већине у становништву за православне вернике. Ситуација није битно другачија ни када се сагледају подаци према управном систему из 1910. године. Православно становништво је чинило већину у Бањалучком окружју али са тенденцијом пада, у Бихаћком је тренд био супротан.

Табела 1.3.98. Развој структуре становништва (муслимани, православни и католици) по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1879–1910. (по управном систему из 1879. године).¹²⁵¹

Окружје	Становника												
	Вера	Муслимана				Православних				Католика			
	Година	1879	1885	1895	1910	1879	1885	1895	1910	1879	1885	1895	1910
Сарајево	Број	78575	86255	95237	113341	47512	55754	65123	83989	21441	27219	38817	53444
	Удео у %	52.45	50.01	46.61	43.70	31.72	32.32	31.87	32.38	14.31	15.78	19.00	20.61
Бања Лука	Број	42314	45230	56241	54877	111869	114550	140398	168934	35946	47776	60732	88224
	Удео у %	22.22	21.71	21.70	17.07	58.74	54.98	54.18	52.55	18.87	22.93	23.44	27.44
Травник	Број	58094	62706	64275	70929	66629	72449	76616	93005	60469	71543	84735	101506
	Удео у %	31.30	30.23	28.37	26.59	35.89	34.93	33.81	34.87	32.58	34.49	37.39	38.06
Бихаћ	Број	82773	90078	104217	112391	89751	126241	157625	195388	5302	9555	13311	19361
	Удео у %	46.53	39.84	37.79	34.21	50.45	55.83	57.16	59.47	2.98	4.23	4.83	5.89
Зворник	Број	123189	135118	149962	170976	113369	130791	148159	179733	30372	37896	48226	59154

¹²⁵⁰ Ситне управне промене на нивоу насеља или општина које су мењале окружја нисмо могли да укомпонујемо у наше додатне израчунае, тако да остаје минимална маргина грешке. Крупне промене су узете у обзир. Пописи из 1885, 1895. и 1910. су прилагођени систему из 1879. године пребацивањем котара Костајница (касније Дубица и Нови) и Приједор у Бихаћко, Фоча у Мостарско, Жепче у Бањалучко и Кладањ у Сарајевско окружје (види и у потпоглављу *Територија*).

¹²⁵¹ Из практичних смо разлога изузели из табеле податке за остале вероисповести пошто је њихов удео у укупном становништву био изразито мали (тек на попису 1910. године је премашио 1 %). Табела 1.3.89; Табела 1.3.91; Табела 1.3.93; Табела 1.3.95.

– Тузла	Удео у %	46.05	44.30	42.90	41.27	42.38	42.88	42.38	43.38	11.35	12.43	13.79	14.28
Мостар	Број	65360	72265	78700	89621	64272	72503	85325	104369	59739	71806	88321	112372
	Удео у %	34.51	33.34	31.14	29.20	33.93	33.45	33.77	34.00	31.54	33.13	34.95	36.61
Укупно	Број	450305	491652	548632	612135	493402	572288	673246	825418	213269	265795	334142	434061
	Удео у %	38.80	36.80	34.99	32.26	42.51	42.83	42.93	43.50	18.37	19.89	21.31	22.88

Уочени трендови у Бањалучком и Бихаћком окружју су имали утицаја и на нешто измењену просторну дистрибуцију појединих конфесионалних група. Највећи део православног становништва је 1879. године живео на простору Зворничког окружја (скоро 23 %) а други по величини корпус у Бањалучком. Према подацима пописа 1910. године је скоро једна четвртина свих православних становника у покрајини живела у Бихаћком окружју, у Зворничком на другом а у Бањалучком тек на трећем месту. Истовремено, у Бањалучком окружју је 1910 живео већ сваки пети католик покрајине. За муслимане је карактеристична стабилност у распореду кроз читав временски период, али је веома интересантна јединствена појава пада њиховог броја у Бањалучком окружју у периоду 1895–1910. године. То је вероватно последица емиграционих тенденција, посебно у време анексионе кризе. Према званичној евиденцији (која је увек била мањкава), провинцију је у датом периоду напустило 50.280 лица. Акцент исељеничког корпуса је био на муслиманима из Босанске крајине као и на становништву из неких делова Херцеговине који су махом емигрирали ка Далмацији или у САД.¹²⁵² Овакав развој би сведочио о одређеном пребацивању тежишта српског православног корпуса на западне делове Босне, што и јесте видљиво у наредним табелама. Миграциона кретања су, међутим, била сложенија него што се чини на први поглед. Исељавање је истовремено било праћено и масовним усељавањем. Муслиманско становништво, напосе оно из Босанске крајине, константно се исељавало, али почетком 20. века је забележен и процес њиховог повратка. Према званичним подацима се у периоду 1902–1904. године у провинцију вратило 1.730 лица, што је уз 654 исељена значило позитиван салдо од преко 1.000 особа. Обим званичног повратништва је варирао. У време Првог балканског рата, током 1912. године, вратило се 3.656 муслимана и 12 православних лица. Историчар Бајрам Шен процењује да се оквирно 15–20 % свих исељеника (углавном муслимана) из Босне и Херцеговине вратило на своја огњишта.¹²⁵³ Званична статистика је, међутим, била веома непоуздана. Број илегално исељених је свакако био знатно виши, а и број повратника је дискутабилан. Истовремено, највећу компоненту досељеника су представљали католици, махом из других делова Монархије. То, међутим, не значи да се и они нису исељавали. Домицилни католици у Херцеговини, на пример, крајем 19. и почетком 20. века су, исто као и православни становници, у већем броју кренули ка САД.

¹²⁵² *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, XIX.

¹²⁵³ В. Шен, *Shuttle back and forth between two empires: the petitions of Bosnian Muslim migrants in the Ottoman and Austro-Hungarian archives at the end of the nineteenth century (=Shuttle back and forth)*, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 64 (2015), 336; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 3.

Табела 1.3.99. Развој распореда појединих верских група становништва (муслимани, православни и католици) по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1879–1910. (по управном систему из 1879. године).¹²⁵⁴

Окружје	Становника												
	Вера	Муслимана				Православних				Католика			
	Година	1879	1885	1895	1910	1879	1885	1895	1910	1879	1885	1895	1910
Сарајево	Број	78575	86255	95237	113341	47512	55754	65123	83989	21441	27219	38817	53444
	Удео у %	17.45	17.54	17.36	18.52	9.63	9.74	9.67	10.18	10.05	10.24	11.62	12.31
Бања Лука	Број	42314	45230	56241	54877	111869	114550	140398	168934	35946	47776	60732	88224
	Удео у %	9.40	9.20	10.25	8.96	22.67	20.02	20.85	20.47	16.85	17.97	18.18	20.33
Травник	Број	58094	62706	64275	70929	66629	72449	76616	93005	60469	71543	84735	101506
	Удео у %	12.90	12.75	11.72	11.59	13.50	12.66	11.38	11.27	28.35	26.92	25.36	23.39
Бихаћ	Број	82773	90078	104217	112391	89751	126241	157625	195388	5302	9555	13311	19361
	Удео у %	18.38	18.32	19.00	18.36	18.19	22.06	23.41	23.67	2.49	3.59	3.98	4.46
Зворник – Тузла	Број	123189	135118	149962	170976	113369	130791	148159	179733	30372	37896	48226	59154
	Удео у %	27.36	27.48	27.33	27.93	22.98	22.85	22.01	21.77	14.24	14.26	14.43	13.63
Мостар	Број	65360	72265	78700	89621	64272	72503	85325	104369	59739	71806	88321	112372
	Удео у %	14.51	14.70	14.34	14.64	13.03	12.67	12.67	12.64	28.01	27.02	26.43	25.89
Укупно	Број	450305	491652	548632	612135	493402	572288	673246	825418	213269	265795	334142	434061
	Удео у %	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Уочене промене у структури и распореду верских група по окружјима сугеришу постојање различитих апсолутних стопа прираштаја. Посматрано по окружјима за целокупно становништво јасно се уочава велика разлика између појединих области. Бањалучко и Сарајевско окружје су забележили најснажнији раст популације у периоду 1885–1910. године. Кратак период 1879–1885. године је специфичан, пошто се ситуација тек тада постепено стабилизовала, те су и израчунате стопе доста дискутабилне, односно нереалне. Евентуелно могу да послуже као индикатор демографских промена, односно као посредни доказ о миграционим кретањима. Области из којих су се муслимани у већем обиму исељавали (Босанска крајина – Прњавор, Градишка итд.) бележи и најниже стопе прираштаја као и веће промене у верској структури области.

Табела 1.3.100. Апсолутни и процентуелни раст броја становника по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1879–1910. (по управном систему из 1879. године).¹²⁵⁵

Окружје	Апсолутни раст броја становника у периоду				Раст броја становника у % у периоду			
	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910
Сарајево	22674	31840	55025	86865	15.14	18.46	26.93	50.36
Бања Лука	17885	50786	62343	113129	9.39	24.38	24.06	54.30
Травник	21783	19191	40125	59316	11.74	9.25	17.71	28.60
Бихаћ	48209	49655	52787	102442	27.10	21.96	19.14	45.31
Зворник – Тузла	37502	44610	64686	109296	14.02	14.63	18.50	35.84

¹²⁵⁴ Из практичних смо разлога изузели из табеле податке за остале вероисповести пошто је њихов удео у укупном становништву био изразито мали (тек на попису 1910. године је премашио 1 %). Табела 1.3.98.

¹²⁵⁵ Из практичних смо разлога изузели из табеле податке за остале вероисповести пошто је њихов удео у укупном становништву био изразито мали (тек на попису 1910. године је премашио 1 %). Табела 1.3.89; Табела 1.3.91; Табела 1.3.93; Табела 1.3.95.

Мостар	27344	35932	54276	90208	14.44	16.58	21.48	41.62
Укупно	175397	232014	329242	561256	15.11	17.37	21.00	42.01

Раст популације по главним конфесионалним групама је могуће испратити и кроз израчунавање апсолутног прираштаја, прираштаја у процентима и стопама годишњег геометријског прираштаја. Стопе исказују велике разлике.

Табела 1.3.101. Апсолутни и процентуелни раст броја муслиманских становника по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1879–1910. (по управном систему из 1879. године).¹²⁵⁶

Окружје	Апсолутни раст броја становника у периоду				Раст броја становника у % у периоду			
	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910
Сарајево	7680	8982	18104	27086	9.77	10.41	19.01	31.40
Бања Лука	2916	11011	-1364	9647	6.89	24.34	-2.43	21.33
Травник	4612	1569	6654	8223	7.94	2.50	10.35	13.11
Бихаћ	7305	14139	8174	22313	8.83	15.70	7.84	24.77
Зворник – Тузла	11929	14844	21014	35858	9.68	10.99	14.01	26.54
Мостар	6905	6435	10921	17356	10.56	8.90	13.88	24.02
Укупно	41347	56980	63503	120483	9.18	11.59	11.57	24.51

Табела 1.3.102. Апсолутни и процентуелни раст броја православних становника по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1879–1910. (по управном систему из 1879. године).¹²⁵⁷

Окружје	Апсолутни раст броја становника у периоду				Раст броја становника у % у периоду			
	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910
Сарајево	8242	9369	18866	28235	17.35	16.80	28.97	50.64
Бања Лука	2681	25848	28536	54384	2.40	22.56	20.33	47.48
Травник	5820	4167	16389	20556	8.73	5.75	21.39	28.37
Бихаћ	36490	31384	37763	69147	40.66	24.86	23.96	54.77
Зворник – Тузла	17422	17368	31574	48942	15.37	13.28	21.31	37.42
Мостар	8231	12822	19044	31866	12.81	17.68	22.32	43.95
Укупно	78886	100958	152172	253130	15.99	17.64	22.60	44.23

Табела 1.3.103. Апсолутни и процентуелни раст броја католичких становника по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1879–1910. (по управном систему из 1879. године).¹²⁵⁸

Окружје	Апсолутни раст броја становника у периоду				Раст броја становника у % у периоду			
	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910
Сарајево	5778	11598	14627	26225	26.95	42.61	37.68	96.35
Бања Лука	11830	12956	27492	40448	32.91	27.12	45.27	84.66
Травник	11074	13192	16771	29963	18.31	18.44	19.79	41.88
Бихаћ	4253	3756	6050	9806	80.22	39.31	45.45	102.63
Зворник – Тузла	7524	10330	10928	21258	24.77	27.26	22.66	56.10
Мостар	12067	16515	24051	40566	20.20	23.00	27.23	56.49
Укупно	52526	68347	99919	168266	24.63	25.71	29.90	63.31

¹²⁵⁶ Табела 1.3.89; Табела 1.3.91; Табела 1.3.93; Табела 1.3.95.

¹²⁵⁷ Табела 1.3.89; Табела 1.3.91; Табела 1.3.93; Табела 1.3.95.

¹²⁵⁸ Табела 1.3.89; Табела 1.3.91; Табела 1.3.93; Табела 1.3.95.

Најбољи компаративни индекс за раст популације по верским групама представљају годишње стопе геометријског прираштаја. И у овом случају је период 1879–1885. године само индикативан, саме стопе нису реалне због озбиљних мањкавости пописа из 1879. године. За период до 1910. године је карактеристично да су стопе високе, али у благом паду (реакција на стабилизацију прилика). Описане промене у верском саставу становништва појединих окружја се природно рефлектују и кроз годишње стопе геометријског прираштаја. Православно становништво је исказивало скоро дупло веће стопе од муслиманског (због исељавања). Највеће стопе бележи католичко становништво као последица миграционих кретања, али су се и оне постепено снизиле на нормалнији ниво у периоду 1895–1910. године.

Табела 1.3.104. Стопе годишњег геометријског прираштаја укупног становништва по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1879–1910. (по управном систему из 1879. године).¹²⁵⁹

Окружје	Стопе годишњег геометријског прираштаја у ‰			
	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910
Сарајево	23.77	17.08	15.50	16.12
Бања Лука	15.07	22.05	14.01	17.15
Травник	18.67	8.89	10.57	9.91
Бихаћ	40.77	20.05	11.36	14.76
Зворник – Тузла	22.11	13.74	11.01	12.08
Мостар	22.73	15.46	12.63	13.74
Укупно	23.73	16.14	12.37	13.85

Табела 1.3.105. Стопе годишњег геометријског прираштаја главних верских група становништва (муслимани, православни и католици) по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1879–1910. (по управном систему из 1879. године).¹²⁶⁰

Окружје	Стопе годишњег геометријског прираштаја у ‰											
	Муслимана				Православних				Католика			
	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910	1879–1885	1885–1895	1895–1910	1885–1910
Сарајево	15.66	9.96	11.29	10.77	27.02	15.65	16.55	16.20	40.57	36.13	20.84	26.81
Бања Лука	11.17	22.03	-1.58	7.61	3.95	20.56	12.01	15.35	48.56	24.28	24.38	24.34
Травник	12.81	2.47	6.38	4.84	14.06	5.61	12.58	9.84	28.42	17.07	11.72	13.81
Бихаћ	14.20	14.69	4.88	8.72	58.51	22.45	13.95	17.28	103.14	33.71	24.47	28.08
Зворник – Тузла	15.52	10.48	8.50	9.27	24.11	12.55	12.54	12.54	37.58	24.40	13.26	17.62
Мостар	16.88	8.57	8.42	8.48	20.29	16.42	13.08	14.39	31.14	20.92	15.66	17.72
Укупно	14.75	11.03	7.09	8.63	25.03	16.38	13.23	14.47	37.38	23.15	17.02	19.42

Миграциони процеси у Босни и Херцеговини били су од великог значаја за укупна демографска кретања и уочене промене структуре. Миграциона статистика, на жалост, није поуздана, као што су то установили још и савременици а касније и истраживачи. Званично исељење је захтевало одређени управни поступак који нису сви испоштовали. Чак и у

¹²⁵⁹ За период 1895–1910. године је рачунат период од 15,5 година, за период 1885–1910. од 25,5 година као последица усаглашавања са детаљнијим датумима одржавања пописа. Табела 1.3.89; Табела 1.3.91; Табела 1.3.93; Табела 1.3.95.

¹²⁶⁰ Из практичних смо разлога изузели из табеле податке за остале вероисповести пошто је њихов удео у укупном становништву био изразито мали (тек на попису 1910. године је премашио 1 ‰). За период 1895–1910. године је рачунат период од 15,5 година, за период 1885–1910. од 25,5 година као последица усаглашавања са детаљнијим датумима одржавања пописа. Табела 1.3.89; Табела 1.3.91; Табела 1.3.93; Табела 1.3.95.

случају досељења није увек све било забележено како треба, нарочито у случају тзв. повратника, односно становника који су се постепено враћали на своја огњишта и након дуготрајног (чак и више деценијског) боравка ван покрајине. Ова проблематика је често обрађивана у историографији али без прецизно установљених бројева досељених, одсељених или повратника. Постоје, истина, званичне статистике, за које је, међутим, изузетно упитно колико су тачне. Према званичним подацима се у раздобљу 1883–1905. године из Босне и Херцеговине иселило 29.079 муслимана. Нова управа је сматрала да је до 1883. године тај број могао да буде око 8.000. Снажан исељенички вал се десио и после анексије, али све у свему, званичне су бројке далеко ниже од процењених.¹²⁶¹ Тако је, на пример, историчар Мухамед Хацијахић констатовао да су османске власти обзнаниле број од 72.000 досељеника из Босне и Херцеговине у периоду 1900.–1905. године у неку од провинција Царства, док је аустроугарска управа званично забележила свега 13.750 исељеника.¹²⁶² Дискрепанца између ове две бројке је и више него уочљива и јасно сугерише реалну употребљивост, односно неупотребљивост званичне статистике у те сврхе. Са друге стране, и аустроугарска управа је била више него свесна недостатака евиденције миграционих кретања, али и виталне статистике. Након успостављања нове управе 1878/79. године, тражено је и прецизније вођење матичних књига које су биле у лошем стању, или, у многим срединама нису постојале уопште. Тек постепено је овај сегмент демографске статистике доведен у како-такав ред, тако да резултати прикупљених података имају и вредност за демографска истраживања. Период између последња два пописа становништва омогућује већ доста квалитетну упоредбу виталне статистике са исказаним прираштајем становништва и званичном евиденцијом миграција. Према поменутих подацима је највећи удео усељеништва у укупном прираштају забележен, очекивано, у Сарајевском окружју. Главни град Сарајево је привлачио велики број нових становника за рад у управи и у пратећим сулугама. Изразито негативан миграциони салдо је забележен у Бихаћком и у Мостарском окружју. Исељавање је тамо било толико обимно да је добрим делом поништило ефекте иначе веома високог природног прираштаја.

Табела 1.3.106. Природни и апсолутни прираштај уз процену миграционог салда по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1895–1910. (по управном систему из 1910. године).¹²⁶³

Окружје	Увећање			Увећање у %	
	Апсолутно	Природним прираштајем	Процена миграционог салда	Природним прираштајем	Миграционим салдом
Сарајево	59954	41261	18693	18.08	8.20
Бања Лука	74756	60771	13985	18.47	4.24
Травник	44035	46159	-2124	19.18	-0.88
Бихаћ	37174	41609	-4435	21.61	-2.25
Зворник – Тузла	66506	57528	8978	15.99	2.54
Мостар	47527	62030	-14503	28.25	-6.60
Укупно	329952	309358	20594	19.72	1.32

Природни прираштај је чинио највећу компоненту раста становништва у датом периоду, али миграциона кретања нису за потцењивање. То долази посебно до изражаја уколико се упореди природни и апсолутни прираштај по појединим верским групама. У овом смо случају навели и податке за мање заједнице попут евангелика или Јевреја због изразитих

¹²⁶¹ V. Bogičević, *Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba Austro-Ugarske vladavine 1878.–1918. god.*, Historijski zbornik III /1–4 (1950), 175–188.

¹²⁶² M. Hadžijahić, *Uz prilog V. Bogičevića*, Historijski zbornik III /1–4 (1950), 191.

¹²⁶³ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, XVIII.

разлика по питању досељеништва. Резултати исказују негативан миграциони салдо за муслимане и за сефардске Јевреје, а изузетно позитиван за католике, остале Јевреје, евангелике и друге вероисповести. То није зачуђујуће ако се узме у обзир да су процеси исељавања муслимана и колонизације неправославних хришћана и Јевреја представљали константу. Католичко становништво је насељавано плански за потребе државне управе привлачењем адекватних кандидата из различитих области Монархије. Најзанимљивија чињеница која проистиче из расположивих података је, међутим, лако уочљива разлика у интензитету природног прираштаја између муслимана и осталих становника Босне и Херцеговине. У претходним табелама је већ наглашена разлика у стопама апсолутног прираштаја по вероисповестима. Ниске стопе прираштаја муслимана, услед разних (и можда претераних) процена о броју исељеника, би, дакле, било могуће објаснити и веома негативним миграционим салдом. Званична статистика то, међутим, не потврђује. Напротив. Природни прираштај муслиманске популације је био скоро двоструко мањи од католичког, и за скоро 40 % мањи него код православног становништва. Удео муслимана у укупној популацији, дакле, није опадао само због исељеништва, већ и због евидентно ниског наталитета (бар у периоду 1895–1910. године).

Табела 1.3.107. Природни и апсолутни прираштај уз процену миграционог салда према верским групама становништва Босне и Херцеговине у периоду 1895–1910. (по управном систему из 1910. године).¹²⁶⁴

Вероисповест	Увећање			Увећање у %	
	Апсолутно	Природним прираштајем	Процена миграционог салда	Природним прираштајем	Миграционим салдом
Муслимани	63505	73694	-10189	13.43	-1.86
Православни	152172	144407	7765	21.45	1.15
Католици	99919	85339	14580	25.54	4.36
Јевреји - Сефарди	2490	2598	-108	45.34	-1.88
Јевреји - остали	1165	877	288	35.3	11.6
Евангелици	2746	1529	1217	42.52	33.84
Остали	7955	914	7041	347.52	2677.19
Укупно	329952	309358	20594	19.72	1.32

Природни прираштај за главне верске групе је могуће накнадним рачунањем исказати и кроз стопе годишњег геометријског прираштаја. Резултати потврђују ниске стопе за муслиманску популацију.

Табела 1.3.108. Стопе годишњег геометријског природног и апсолутног прираштаја за главне верске групе становништва Босне и Херцеговине у периоду 1895–1910. (по управном систему из 1910. године).¹²⁶⁵

Вероисповест	Број становника			Стопе у %	
	1895 према попису	Пројекција 1910 (природним прираштајем)	1910 према попису	Годишњи геометријски природни прираштај	Годишњи геометријски апсолутни прираштај
Муслимани	548632	622326	612135	8.16	7.09
Православни	673246	817653	825418	12.62	13.23
Католици	334142	419481	434061	14.78	17.02
Укупно	1568092	1877450	1898044	11.68	12.40

¹²⁶⁴ Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910, XL.

¹²⁶⁵ Табела 1.3.93; Табела 1.3.95; Табела 1.3.107.

Природни прираштај у наведеном периоду је остварен уз сразмерно високе стопе наталитета и морталитета. Стопе смо били у могућности да израчунамо за период од 1900. до 1914. године и оне сугеришу да је становништво Босне и Херцеговине и пред Први светски рат било у средњој фази преласка на нови демографски режим. Изузетно високе стопе наталитета као и морталитета уз демографски раст карактеристичне су за друштва која се налазе у периоду пре саме демографске транзиције, када би морталитет требало да почне да снажније опада. У анализираном периоду није видљиво трајно померање појединих индекса у опсега који би наговештавали да је наступила демографска промена. Босна и Херцеговина је и даље била у „старом демографском режиму“, са високом смртношћу која је компензована изузетно високом родношћу. Снажан раст популације у другој половини 19. века је највероватније последица одређеног смањења стопа смртности, које су, претпостављамо, у првој половини века биле астрономске. Поменуто смањење јесте створило простор за демографски раст, али се ипак не примећују класичне малтузијанске маказе. Прелазак на нови демографски режим ће уследити тек у периоду после Првог светског рата. Да је наше тумачење тачно, потврђује и статистика смртности деце. У периоду 1900–1911. године, смртност новорођенчади све до навршене прве године живота је чинила 21–27 % свих смртних случајева. Смртност деце узраста 1–10 година је чинило 26–31 % свих смртних случајева. Комбиновано, укупна смртност деце до 10 година старости је учествовала са оквирно 50–60 % у укупном морталитету, што су астрономске цифре.¹²⁶⁶

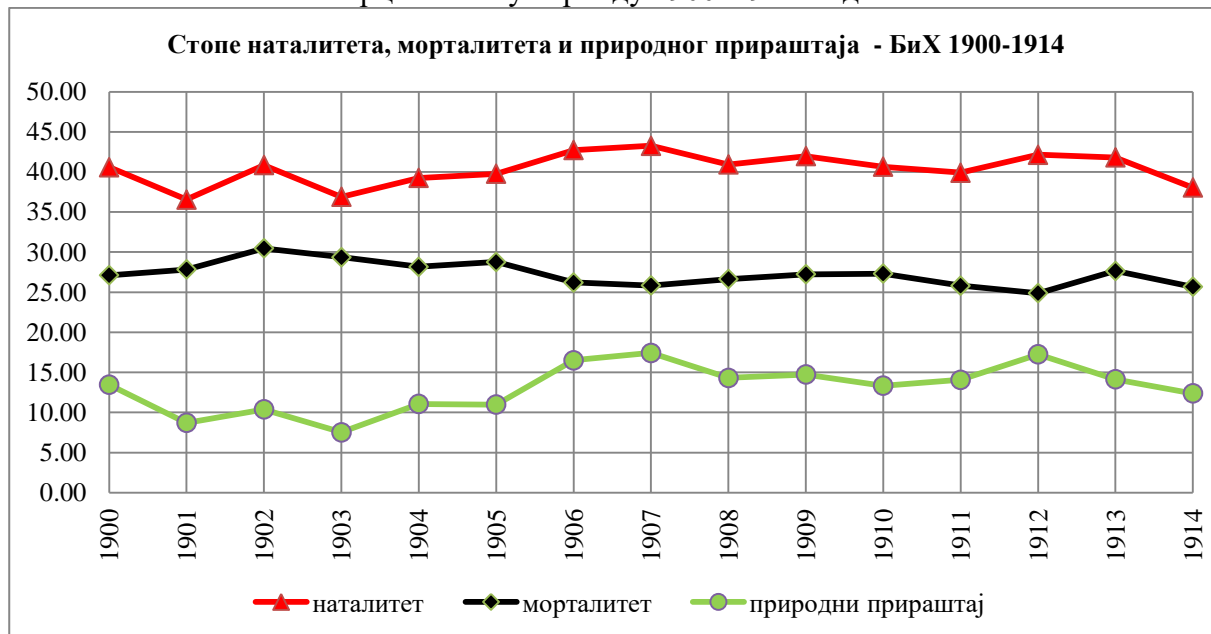
Табела 1.3.109. Број Рођених, умрлих, природни прираштај и стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја (у %) становништва Босне и Херцеговине у периоду 1900–1914. године.¹²⁶⁷

Година	Број			Стопе и %		
	Рођених	Преминулих	Природни прираштај	Наталитета	Морталитета	Природног прираштаја
1900	67675	45228	22447	40.58	27.12	13.46
1901	61714	46990	14724	36.55	27.83	8.72
1902	69838	52080	17758	40.86	30.47	10.39
1903	63858	50829	13029	36.90	29.37	7.53
1904	68759	49354	19405	39.25	28.17	11.08
1905	70530	51039	19491	39.76	28.78	10.99
1906	76726	47063	29663	42.73	26.21	16.52
1907	78642	46955	31687	43.26	25.83	17.43
1908	75344	49005	26339	40.94	26.63	14.31
1909	78203	50747	27456	41.97	27.24	14.74
1910	77167	51834	25333	40.66	27.31	13.35
1911	76693	49622	27071	39.91	25.82	14.09
1912	81994	48416	33578	42.15	24.89	17.26
1913	82333	54473	27860	41.80	27.66	14.15
1914	75889	51195	24694	38.06	25.68	12.38

¹²⁶⁶ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 206.

¹²⁶⁷ Стопе су израчунате применом процењеног броја становника у годинама када није било пописа. Процене су спроведене на устаљен начин, применом формула описаним у поглављу *Увод. Statistische Mitteilungen* II № 4 (1908), 14–15; III № 17 (1909), 65–66; IV № 14 (1910), 50; V № 18 (1911), 89–90, VI № 21 (1912), 49; VII № 20 (1913), 98; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 1–2.

Графикон 1.3.1. Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја (у %) становништва Босне и Херцеговине у периоду 1900–1914. године.¹²⁶⁸

Података о наталитету и морталитету по вероисповестима има знатно мање, те ћемо их навести више илустративно, за кратак период 1907–1912. године. Упркос томе што се ради о релативно кратком временском узорку, сматрамо да су резултати репрезентативни и да се, због исказане уједначености и сличностима са подацима за период 1895–1910. године, могу узети као оквирни и за претходне године или деценије. Тренд је свакако трајао знатно дуже, бар од почетка аустроугарске управе. Узимајући у обзир изнете резултате о стопама апсолутног прираштаја, може се оправдано претпоставити да су стопе наталитета у ранијем периоду биле још више.

Табела 1.3.110. Број рођених, умрлих и природни прираштај према главним верским групама становништва (муслимани, православни, католици) Босне и Херцеговине у периоду 1907–1912. године.¹²⁶⁹

Год.	Број								
	М.– муслимана; П.– православних; К.– католика								
	рођених			умрлих			Природни прираштај		
	М	П	К	М	П	К	М	П	К
1907	23041	35311	19366	15867	20464	10256	7174	14847	9110
1908	23593	33500	17398	15760	21649	11226	7833	11851	6172
1909	22700	35692	18894	16104	22073	12193	6596	13619	6701
1910	22869	34410	18945	16662	23249	11567	6207	11161	7378
1911	21739	35254	18684	16068	21874	11289	5671	13380	7395
1912	23866	37000	20019	15534	21469	11040	8332	15531	8979

Пренесено у стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја могуће је знатно боље сагледати разлике између појединих вероисповести. Резултати су помало зачуђујући и несвакидашњи. Стопе морталитета су код све три главне верске групе биле подједнаке, што сведочи о приближно једнаким условима по питању хигијене, здравствених прилика или живота у старости. Наталитет, са друге стране, исказује изузетно велике разлике између

¹²⁶⁸ Табела 1.3.109.

¹²⁶⁹ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien* 1908, 1–2; *Statistische Mitteilungen* III № 17 (1909), 65–66; IV № 14 (1910), 50; V № 18 (1911), 89–90, VI № 21 (1912), 49; VII № 20 (1913), 98.

муслимана са једне и православних са католицима са друге стране. Стопе наталитета као и природног прираштаја су биле знатно више код православног и католичког становништва. Ови резултати потврђују претходну тврдњу да није иселјеништво било главни узрок пада удела муслимана у укупном становништву, већ природни прираштај. У овом случају, подаци показују да је главну компонента раста (или пада код муслимана) чинио наталитет а не морталитет. Тачни узроци овој појави нису познати, али сматрамо да их треба тражити у специфичностима репродуктивног модела у урбаним и руралним срединама.

Табела 1.3.111. Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја према главним верским групама становништва (муслимани, православни, католици) Босне и Херцеговине у периоду 1907–1912. године.¹²⁷⁰

Год.	Стопе у %								
	М.– муслимана; П.– православних; К.– католика								
	Наталитета			Морталитета			Природног прираштаја		
	М	П	К	М	П	К	М	П	К
1907	38.58	44.79	47.33	26.57	25.96	25.07	12.01	18.83	22.27
1908	39.23	41.94	41.81	26.20	27.10	26.98	13.02	14.84	14.83
1909	37.48	44.10	44.64	26.59	27.27	28.81	10.89	16.83	15.83
1910	37.36	41.69	43.65	27.22	28.17	26.65	10.14	13.52	17.00
1911	35.26	42.15	42.32	26.06	26.15	25.57	9.20	16.00	16.75
1912	38.44	43.66	44.59	25.02	25.33	24.59	13.42	18.33	20.00

Претходно презентовани резултати би, уколико је тренд био дужег трајања (бар од почетка аустроугарске управе), у шта верујемо да је био случај, свакако оставили трага у старосној структури становништва. Подједнак морталитет наговештава да су све верске групе имале подједнаке услове, бар што се тиче преживљавања, али би висок наталитет одређених група код њих структурно померио тежиште на млађу популацију. На жалост, статистика не омогућује такву проверу. Могуће је само сагледати старосну структуру целокупног становништва, односно за 1879, 1885. и 1895. годину искључиво за мушку популацију. Огроман удео деце до 15. година у укупном становништву од преко 40 % је јасан показатељ високих стопа наталитета. Висока смртност деце, али и иселјавање, утицали су на знатно мањи удео групе становништва у најпродуктивнијем узрасту од 16 до 32 године старости. Тек на попису 1895. године је видљивије померање тежишта у корист поменуте групе.

Табела 1.3.112. Старосна структура мушког становништва Босне и Херцеговине према пописима 1879, 1885. и 1895. године.¹²⁷¹

Удео старосних група у % према попису															
Године	1879					1885					1895				
Старосна група	1–15	16–20	21–32	33–60	60+	1–15	16–20	21–32	33–60	60+	1–15	16–20	21–32	33–60	60+
Удео у %	42.41	6.65	17.46	27.04	6.44	42.45	8.54	14.47	27.95	6.59	41.98	9.88	15.09	26.00	7.05

Попис 1910. године је био знатно детаљнији јер је обухватао и женску популацију. Потребно је нагласити да је статистички уред био доста скептичан око веродостојности података, пре свега за старије генерације. У детаљним прегледима по годиштима је утврђен необјашњиви образац, према којем је на сваких 5 година (што је одговарало округлим годинама рођења који се завршавају на 5 или 0) се драстично повећавао број становника. То је нарочито видљиво код мушкараца изнад 30 година старости и жена изнад 20. Уколико би

¹²⁷⁰ Табела 1.3.110.

¹²⁷¹ *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895, XXIV.*

то одражавало стварно стање онда би то сугерисало веома чудан образац наталитета у време османске управе – циклична увећања на сваких 5 година. Статистички уред је сматрао да се ипак, највероватније, ради о грешкама приликом пописивања, односно да се странке изјашњавају доста флексибилно по питању године рођења, наводећи „округле“ године као оквирне. Потврду уа такав став су статистичари проналазили у чињеници да се тај образац код млађих годишта, рођених у време аустроугарске управе и уредно забележени у матичним књигама, не појављује.¹²⁷² Није могуће дати коначан суд о овом питању, но подаци разврстани у старосне групе су свакако довољно прецизни како би се могао уочити одређени тренд. Посматрано по окружјима, могу се уочити две веома важне чињенице. Становништво Бихаћког и Бањалучког окружја је исказивало највиши удео најмлађег становништва, што одговара претходно презентованим резултатима природног и апсолутног прираштаја. Млађе становништво сугерише и висок наталитет у претходном периоду. У овом случају се тај наталитет очигледно односи пре свега на српско православно становништво, Другу чињеницу чини веома мали удео становништва старости 20–39 година и висок удео старијих особа у Мостарском окружју. Таква комбинација резултата је последица обимног исељавања (продуктивног становништва) и поменуте ниске смртности становништва (достизање високе старости). Додатна потврда за изнето се може пронаћи у статистици према полу и старосној групи. У начелу није било никаквих битнијих разлика између мушкараца и жена посматрано кроз дистрибуцију становништва према старосној групи и окружјима, те је и непотребно наводити детаљне податке, осим што је у Мостарском окружју упечатљива разлика у групи 20–39 година старости према полу. Подаци за женску популацију не одударују од нормалног опсега за читаву провинцију, али су зато за мушкарце знатно нижи. То је последица исељеништва, напосе младих мушкараца у суседну Далмацију и даље у САД.¹²⁷³

Табела 1.3.113. Старосна структура становништва Босне и Херцеговине према попису 1910. године.¹²⁷⁴

Окружје	Удео у % по старосној групи										
	0–9	10–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80–89	90–99	100+
Сарајево	27.59	22.07	16.84	12.42	8.53	6.23	3.79	1.85	0.52	0.10	0.18
Бања Лука	30.99	20.63	17.28	11.73	8.14	5.95	3.28	1.48	0.40	0.67	0.01
Травник	29.04	21.22	16.11	11.71	8.68	6.48	4.09	1.93	0.57	0.11	0.01
Бихаћ	30.89	21.93	16.09	10.66	8.09	5.98	3.76	1.92	0.54	0.09	0.02
Зворник – Тузла	28.88	21.14	16.81	12.67	8.25	6.23	3.81	1.64	0.44	0.06	0.01
Мостар	26.97	23.40	15.01	10.88	8.53	6.50	4.58	2.74	1.12	0.21	0.02
Укупно	29.13	21.60	16.47	11.79	8.35	6.21	3.84	1.87	0.57	0.10	0.01

Узимајући у обзир све претходно изнето, могуће је доћи до неких општих закључака. Природни приштај код муслимана је био знатно нижи од остатка становништва. Утврђивање тачних узрока овој појави изискује истраживања која превазилазе оквире овог рада, али несумњиво да их треба, осим у политичким приликама, тражити и у чињеници да је муслиманско становништво било изразито урбано. Градске су средине и у Босни и Херцеговини исказивале ниже стопе природног прираштаја од руралних области. У периоду 1895–1910. године, на пример, је најнижа стопа природног прираштаја у читавој покрајини забележена у граду Бања Лука, са укупно 0,53 % за читаво време (укупан прираштај је био на нивоу 9,09 %).¹²⁷⁵

¹²⁷² *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910, XXVIII.*

¹²⁷³ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910, XXX.*

¹²⁷⁴ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910, XXX.*

¹²⁷⁵ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910, XVII.*

Католичко становништво, са друге стране, исказивало је високе стопе од скоро 15 % годишњег природног геометријског прираштаја. Пошто је то било знатно изнад просека провинције, католици као верска заједница би увећали свој удео у становништву и без поменуте колонизације. По том питању је, међутим, неопходно узети у обзир и чињеницу да је католичко, као и православно становништво Херцеговине било под снажним утицајем исељеничког процеса. Котари са највећим негативним миграционим салдом у наведеном периоду су били управо у Мостарском окружју: Љубушки (–13,83 %), Гацко (–13,23), Љубиње и Требиње (–13,00 %). Према званичним подацима, поданицима провинције је у периоду 1904–1913. године издато укупно 15.797 пасоша са назначеном циљном дестинацијом у Америци (за привремено или трајно исељење). Позитиван прираштај у Мостарском окружју је остварен само захваљујући вишим стопама природног прираштаја који је био последица ниске смртности.¹²⁷⁶ Раст католичке популације је, дакле, остварен и делимичном „заменом“ домицилног становништва новим житељима из других делова Монархије. То се најбоље види на темељу статистике досељеника, односно прегледа присутног цивилног становништва са припадношћу другим покрајинама Монархије. Колонизација испрва није ишла тако брзо. На попису 1885. године је међу присутним цивилним становништвом било 25.273 припадника из других делова Монархије и 2.165 страних држављана (укупно 27.438 – 2,05 % становништва).¹²⁷⁷ Према попису 1895. године, 70.848 становника Босне и Херцеговине нису били одатле пореклом што је већ представљало 4,52 % од укупног становништва. Од тога је било 40.752 католика, што значи да су 12,20 % свих католика у покрајини чинили директни досељеници (не рачунајући њихове потомке који су, можда, већ стекли босанскохерцеговачку правну припадност). Ваља приметити да је досељено католичко становништво било веома хетерогено по пореклу, са најзначајнијим контингентом из Хрватске и Славоније (оквирно четвртина).

Табела 1.3.114. Број и вероисповест туђинаца и странаца у Босни и Херцеговини 1895. године.¹²⁷⁸

Број становника						
Туђинаца	Православних	Католичких	Евангелика	Јевреја	Других	Укупно
Из аустријског дела Монархије	2167	20209	838	723	81	24018
Из угарског дела Монархије	20734	17236	2470	1804	114	42358
Из Хрватске и Славоније	20126	11834	421	362	11	32754
Страних држављана	394	3307	225	72	474	4472
Укупно	23295	40752	3533	2599	669	70848

Ситуација је 15 година касније ишла још више у корист досељеника. Број присутних становника из Аустријског дела Монархије је достигао 46.859 (2,47 %), из Угарске 61.151 (3,23 %) и страних држављана 6.581 (0,34 %) – све укупно 6,04 % целокупног присутног становништва.¹²⁷⁹ Број досељеника није био безначајан, а у пракси је имао и друге последице. Имигранти су најчешће радили у управи, што је администрацију покрајине чинило у неку руку додатно страном. Највећи део се настанио у градовима. У Сарајевском окружју су досељеници 1910. године чинили чак 7,86 % становништва. У Бањалучком 8,96 % а у Бихаћком 9,13 %. У осталим окружјима је удео био свега 2–3 %.¹²⁸⁰ Правих „колониста“,

¹²⁷⁶ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, XIX; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 3.

¹²⁷⁷ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1885*, Anhang – Landes-Uebersicht (непагинирано).

¹²⁷⁸ *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895*, 708–709.

¹²⁷⁹ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, XLIX.

¹²⁸⁰ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, XLIX.

дакле насељеника на земљу је било сразмерно мало. Статистике наводе доста конфузне бројеве, али је њихов опсег релативно прихватљив (10.000–14.000). Према извештајима управе је око 1905. године 1913. године, у укупно 38 колонија, било свега 13.340 досељеника. Права колонизација у сеоским срединама је играла и улогу у покушајима да се боље „утврди“ граница са Србијом. Власти из политичких разлога нису благонаклоно гледале на стање где је са обе стране границе живео исти, српски и православни народ.¹²⁸¹

Православно становништво покрајине исказивало је високе стопе прираштаја, пре свега природног. Високе стопе наталитета уз просечан морталитет на нивоу покрајине, обезбедили су не само увећање православног становништва у апсолутним бројевима, већ и повећање удела у становништву. То посебно важи за северо-западне делове (Босанска крајина). У Бихаћком и Бањалучком окружју је измењена структура становништва у корист православног становништва у значајнијој мери. Главну компоненту демографског раста је чинио природни прираштај, генерисан пре свега снажним наталитетом, али је и миграциони салдо био позитиван. Према статистичким подацима, 1895. године је било насељено већ 22.901 православних становника из других делова Монархије (од тога чак 20.126 из Хрватске и Славоније). Несумњиво је да се ту ради о Србима са простора Војне крајине која је тада већ била потпала под управу Угарске и њој припадајућих земаља. Према статистици из 1910. године, огромна већина досељеника српско-хрватског матерњег језика из Угарске се настанила на простору Бихаћког (17.620) и Бањалучког (12.137) окружја.¹²⁸² Може се рећи да је структурној промени на том подручју, поред природног прираштаја, у значајној мери допринела и имиграција.

Што се тиче верских конверзија, мора се нагласити да су оне сходно званичним подацима биле скоро занемарљиве за промене демографских структура. Подаци различитог порекла (званично објављени или архивски) се не подударују сасвим, али се минимално разликују. Званично, у периоду 1879–1915. године је спроведено свега 243 конверзија. Православна заједница је забележила нејвећи добитак са 42 припадника више него што је изгубила. Преласци на другу веру су сматрани екстремно деликатним питањем и њихов веома малени број сведочи о затворености појединих верских заједница у своје оквире и по питању брака (најчешћег разлога за промену вере). Према расположивим подацима, оквирно једна трећина прелазака чак се није ни односила на домаће становнике Босне и Херцеговине, већ на досељенике. Укупан реални број конверзија историчар Филип Гелез ипак процењује на 2 до 3 пута већи од званично исказаног (деца конвертита нису посебно бележена) но и таква бројка у начелу искључује конверзију као битан фактор демографских промена.¹²⁸³

Црна Гора

Података о становништву Кнежевине Црне Горе половином 19. века има веома мало и углавном се ради само о проценама. Бројеви су и више него дискутабилни пошто се сматра да је руководство Кнежевине често намерно пласирало нереалне податке о становништву како би се стекао утисак о већој важности и војном потенцијалу црногорске државе. Према руским и аустријским изворима, Црна Гора је у периоду 1849–1851. године могла да има око 120.000 становника.¹²⁸⁴ Нешто касније, после битке на Грахову и територијалног проширења 1858. године, Француз Анри Делари, секретар Кнеза Данила, наводи да је земља имала око 120.000 становника у укупно 8 нахија и две новоприпојене области (Грахово и Жупа).

¹²⁸¹ С. Bethke, *Einwanderung und Kolonisten im k. u. k. Bosnien-Herzegowina: Überblick mit 'bosniakischen' Perspektiven*, Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn: Annäherungen an eine Kolonie, Hrsg. von Clemens Ruthner & Tamara Scheer, Tübingen 2018, 237–238; Т. Краљачић, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за вријеме аустроугарске управе*, Историјски часопис 36 (1989), 111–124.

¹²⁸² Табела 1.3.114; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, LI.

¹²⁸³ Р. Gelez, *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (C. 1800 - 1918)*, *Historijska traganja*, 2, 2008, 17–29.

¹²⁸⁴ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 128.

Становништво је живело у укупно 15.000 кућа у 600 села у свих 43 племена колико их је било у нахијама.¹²⁸⁵ Према званичним објавама у листу *Орлић*, у Црној Гори је у периоду од октобра 1863. до октобра 1864. године спроведен попис становништва. Према поменутом попису је у земљи евидентирано чак 196.238 становника. Тако висок број становника није реалан.

Табела 1.4.1. Становништво Црне Горе према званичним подацима у октобру 1864. године.¹²⁸⁶

Нахија	Становника		
	Мушких	Женских	Укупно
Катунска	32723	31015	63738
Ријечка	13127	12970	26097
Црмничка	14272	13997	28269
Љешанска	7978	7389	15367
Брда са Морачом и Васојевићима	31789	30978	62767
Укупно	99889	96349	196238

За скоро исти временски период на располагању је и статистика француског конзула у Скадру, М. Екарда, доброг познаваоца прилика у Црној Гори. Његови подаци се, међутим, односе само на број кућа, уз дискутабилну процену о броју потенцијалних војника. Уколико се на простор Старе Црне Горе примене израчунати индекси величине домаћинства из 1879. године, добија се оквирна процена становништва одређених нахија која је неколико пута нижа од званично објављених података. Који од овде презентованих података представљају реално стање на терену, није могуће поуздано установити. Највероватније је право стање било негде између две вредности.

Табела 1.4.2. Број кућа (фамилија) Црне Горе према подацима конзула М. Екарда 1865. године.¹²⁸⁷

Нахија (капетанија)	Број кућа	Процена броја становника ¹²⁸⁸
Катунска	2485 ¹²⁸⁹	12425
Ријечка	2004	8016
Црмничка	1674 ¹²⁹⁰	6696
Љешанска	452 ¹²⁹¹	2486
Бјелопавлићка	1813 ¹²⁹²	
Пипери	763	
Кучи	414 ¹²⁹³	
Морача	730	
Ускоци	340	
Жупа	220	

¹²⁸⁵ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 128–129.

¹²⁸⁶ *Орлић, црногорски годишњак стари и нови, за просту годину 1865*, 1 (1865), 75–76.

¹²⁸⁷ М. Нескуард, *Mémoire*, 305–347.

¹²⁸⁸ Коefицијенти за нахије: Катунска – 5; Ријечка – 4; Црмничка – 4; Љешанска – 5,5. Види у *Породица и домаћинство*.

¹²⁸⁹ У оригиналу стоји 2.800 али збир појединих колона томе не одговара.

¹²⁹⁰ У оригиналу стоји 1.584 али збир појединих колона томе не одговара.

¹²⁹¹ У оригинлау стоји 584 али збир појединих колона томе не одговара.

¹²⁹² У оригинлау стоји 1.512 али збир појединих колона томе не одговара.

¹²⁹³ У оригинлау стоји 714 али збир појединих колона томе не одговара.

Грахово	560	
Укупно	11455	

После Берлинског конгреса и територијалног проширења Црне Горе, наређен је општи попис 1879. године. Подаци са пописа нису сачувани у потпуности. Од 72 капетаније, у којима је попис био предвиђен, само за 42 су сачувана документа. Уз одређену маргину грешке, услед нејасноћа око територијалног опсега, могуће је доста прецизно реконструисати податке за простор нахија Старе Црне Горе. Како попис садржи и број становника (мушких и женских), могуће је сагледати директно развој становништва. У случају да су подаци тачни, може се уочити благи пораст становништва у областима Старе Црне Горе. Због непрецизности али и непоузданости пописа, нема много смисла израчунавати просечне стопе прираштаја. Битан је исказани тренд увећања, који је био највећи у Љешанској нахији (скоро 1/3 становника више).

Табела 1.4.3. Број становника појединих нахија Црне Горе (у границама пре 1878) према попису 1879. године.¹²⁹⁴

Нахија	Број становника 1879	Процена броја становника 1865 ¹²⁹⁵
Катунска	13336	12425
Ријечка	7949 ¹²⁹⁶	8016
Црмничка	6732	6696
Љешанска	3458	2486

Остале области Црне Горе нису пописане комплетно. Најзначајнија чињеница која проистиче из представљених података јесте потврда да се званичним подацима о становништву не може поклонити много поверења. У све 42 капетаније је 1879. године пописано око 11.500 кућа и свега 55.000 становника. Због територијалних проширења је тешко за проценити колико је заправо Црна Гора могла да има стварно становника 1865. године, али по грубој рачуници би то могло да буде највише око 100.000. Број житеља после 1878. године је, такође, изузетно тешко за проценити. Немачки дипломата Бернхард Шварц, који је 1881. године пропутовао кроз Црну Гору, наводи да је званични број становника Кнежевине увек претеран, као израз погрешне процене војне снаге. Према његовим речима је у то време у Црној Гори већ било поузданих пописа чији резултати су њему били познати. Читава земља је, према њему, у то време имала до 160.000 становника, од тога једва 75.000 мушкараца. Број жена је наводно био виши због честих погибија мушке популације у ратовима.¹²⁹⁷ Претпостављамо да је Шварц мислио управо на попис из 1879. године. Број становника који помиње није нереалан и вероватно је најближи правом стању. Исте године када је немачки дипломата путовао Кнежевином, издат је и посебан Шематизам Епархије захумске и расијске, која је обухватала највећи део племена Брда. Под претпоставком да су надзиратељства (протопопијати) обухватала оквирно исте територије појединих племена, може се, у неким случајевима, оквирно проценити увећање становништва. Најпоузданије се то може установити код Пипера, где је број кућа скоро непромењен, или Пиве где територија свакако мање-више одговара по опсегу. У осталим случајевима треба узети у обзир немирне прилике, ратна дешавања и проширење територије. Када се познати подаци са пописа 1879. године споје са шематизмом, добија се оквирно 100.000 или нешто мало више становника.

¹²⁹⁴ *Попис свега становништва Црне Горе 1*, 9–447; *Попис свега становништва Црне Горе 2*, 1–531.

¹²⁹⁵ Коefицијенти за нахије: Катунска – 5; Ријечка – 4; Црмничка – 4; Љешанска – 5,5. Види у *Породица и домаћинство*.

¹²⁹⁶ Недостају подаци за област Косијера.

¹²⁹⁷ В. Schwarz, *Montenegro*, 446.

Томе треба додати и непознат број са других, 1879. године прикључених територија. Чини се да је и Шварц можда изнео претерану процену са 160.000 житеља.

Табела 1.4.4. Становништво надзиратељства (племена) делова Црне Горе према шематизму Епархије захумске и расијске 1881. године.¹²⁹⁸

Надзиратељство	Број становника	Број кућа	Број кућа 1865	Број кућа 1879
Бјелопавлићи	7084	1399	1813	
Пипери	3879	754	763	
Кучи	5060	920	414	
Брскут	2764	505		
Васојевићи	9033	1460		
Ровачка Морача	9376	1654	730	
Дробњази (Ускоци)	7913	1223	340	
Пива	6190	1011		883
Никшић	7167	1354		
Укупно	58466	10280		

Следећи попис је спроведен 1899. године. Ни у овом случају грађа није сачувана у комплексу нити је он икада интегрално објављен. Званично, број становника је износио чак 315.000. Објављени су само штури подаци о броју поданика у отприлике 25–30 капетанија, као саставни део прегледа сачуване грађе, према којима испада да је на тој територији живело 40.255 домаћих становника. Са те тачке гледишта, тешко да је истинит податак о преко 300.000 становника Црне Горе.¹²⁹⁹ Већина статистичара тога времена наводи да је Црна Гора на прелому векова могла да има негде између 160.000–225.000 становника.¹³⁰⁰ Распон је велики, али је број од преко три стотине хиљада становника свакако претеран.

Додатну потврду о намерном фалсификовању података са пописа налазимо и код последњег спроведеног у Црној Гори 1909. године. На дан 31. децембра 1909. године, у Кнежевини Црној Гори је званично живело 317.856 становника. Од тога је било 179.605 мушкараца и 138.260 жена.¹³⁰¹ Несразмер у полној структури је и више него очигледан и надасве нелогичан. Црна Гора је важила за исељеничку територију током читаве друге половине 19. века и трпела је губитке у многобројним ратовима као и пограничним окршајима. Било би више него логично за претпоставити да би у том случају полна структура исказивала барем уједначеност ако не и превагу жена (као што наводи Шварц). Историчар Бранислав Маровић је објавио податак о 222.015 становника Црне Горе према попису 1909. године, уз образложење да у архивским документима постоје и други, знатно виши бројеви који су накнадно уписани (преправљени). Сва је прилика да су направљени бројеви представљени као званични, док је цифра од 222.015 реална.¹³⁰² Исти податак наводи и Новица Ракочевић, уз опаску да је у склопу становништва било и 10.659 муслимана (4,80 %) и 4.911 католика (2,21 %).¹³⁰³

Потврду за све претходно наведено проналазимо и у једном документу Министарства унутрашњих дела Црне Горе, према којем је 1911. године у земљи било 231.014 становника. То је, оквирно гледано, увећање од 5 % у свега годину и по до две године дана.

¹²⁹⁸ Шематизам православне Јепархије захумске и расијске, 7–20.

¹²⁹⁹ V. Vukotić, *Opšti popis stanovništva*, 241–250.

¹³⁰⁰ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 132.

¹³⁰¹ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 132.

¹³⁰² Павле Радусиновић такође помиње 222.015 становника као алтернативни број али недовољно јасно наглашава да се односи на званични податак пописа. П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 132; В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 251, 254.

¹³⁰³ *Историја српског народа 6/1*, 208.

Табела 1.4.5. Број становника Црне Горе 1911. године према документу Министарства унутрашњих дела.¹³⁰⁴

Област	Број становника		
	Мушких	Женских	Укупно
Вароши	12181	19538	31719
Катунска	23696	22056	45752
Зетско-брдска	22834	21445	44279
Никшићка	26423	24070	50493
Морачко-васојевићка	19850	17763	37613
Приморско-црмничка	10721	10437	21158
Укупно	115705	115309 ¹³⁰⁵	231014 ¹³⁰⁶

Емиграциони процеси су имали велики утицај на демографски развој Црне Горе. Број становника би вероватно растао бржим темпом него што то исказују пописи становништва да није било константног иселјавања у великом, али ближе неодређеном обиму. Становници Црне Горе су се иселјавали у Србију, Далмацију, у друге делове Европе а од краја 19. века у појачаној мери и у Америку. Према званичним подацима црногорских власти, око 1/5 за војску способних мушкараца (10.109 од 51.316) је 1911. године било одсутно ван земље.¹³⁰⁷ Ту се ради пре свега о одраслим мушкарцима у најбољим годинама. Ипак, у односу на 115.000 мушкараца уопште, то представља 44,35 % популације. Остало становништво су, следствено, чинила деца и стари људи или по неком основу ослобођени од војске.

С обзиром на увећање територије, непознате оквире миграционих кретања и на непоуздане податке са пописа, није могуће одредити ни оквире реалног прираштаја становништва. Података о броју рођених и преминулих има веома мало и они не омогућују никакво конкретан сагледавање питања природног прираштаја или наталитета и морталитета. Све шта се са неком сигурношћу може утврдити јесте оквиран број становника. Према нашој процени, од половине 19. века све до Првог светског рата се становништво Црне Горе удвостручило (са 100.000 до 120.000 на 220.000 до 240.000). Раст популације је био последица природног прираштаја али и огромних територијалних добитака. Колико становништва је Црна Гора добила у Балканским ратовима је питање за које нема адекватних статистичких података да би се могло уопште правилно проценити. Огромну већину становника су чинили православни хришћани. После Берлинског конгреса су Црној Гори припале и области са нешто бројнијим католичким и муслиманским становништвом. Попис 1879. године је забележио и фрагменте овог сегмента становништва. У капетанији Барској са градом Баром, на пример, православно и муслиманско становништво чинили су по 37 % становништва, али у самом граду су муслимани чинили чак 44 % популације.

Табела 1.4.6. Верска структура капетаније Бар према попису 1879. године.¹³⁰⁸

Област	Становника према вери		Удео у %	
Бар села	Православни	323	100.00	15.03
Бар град	Православни	489	26.78	22.75
	Муслимани	807	44.19	37.55
	Роми	82	4.49	3.82
	Католици	448	24.53	20.85
Укупно		2149	100.00	100.00

¹³⁰⁴ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 133.

¹³⁰⁵ У оригиналу 106.313.

¹³⁰⁶ У оригиналу 222.018.

¹³⁰⁷ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 133.

¹³⁰⁸ *Попис свега становништва Црне Горе 2*, 1–531.

Када се сагледа проблематика развоја српског становништва у свим областима истовремено, мора се закључити да је поређење за већину демографских показатеља посве немогуће. Број српских становника на читавом простору Османског царства није познат све до пред крај истраженог периода, а и познати подаци су делимично дискутабилни и нису сасвим компатибилни са онима из других области. Евентуално је могуће проценити број Срба на самом крају истраженог периода, мада је и тај податак више него споран због недостатка адекватних извора за области у Османском царству. Дискутабилни су и подаци за Црну Гору, а у случају осталих области је недостатак посве поузданих података о националној припадности становника било неопходно решити применом алтернативних метода, попут поистовећивања српске са православном заједницом и укрштањем података о матерњем језику. Представљену процену је, стога, неопходно користити са повећим опрезом. Као што је чест случај са статистиком 19. века, поједине резултате по могућности не треба употребљавати као апсолутно тачне и примењиве саме за себе за опис тренутног стања, већ више у комбинацији са другим подацима у сврху добијања исказа о одређеним трендовима, развојним усмерењима и феноменима дужег трајања. Процена о броју и територијалном распореду Срба за 1910. годину показује да је тада отприлике половина српског етничког корпуса живела у Србији. У ранијем периоду је то свакако био мањи проценат, што је било условљено и територијалним променама, односно знатно мањом површином Србије пре 1878. године. То исто вреди и за Црну Гору. Механички прилив становништва, односно имиграција, такође је одиграла одређену улогу у знатном увећању броја становника Србије, али су резултати истраживања показали да је природни прираштај свакако био доминантна компонента популационог раста. На простору бившег Косовског вилајета су резултати показали одређену стагнацију или негативан тренд развоја православно-српског становништва, што је било последица лоших прилика и константне емиграције. На простору Босне и Херцеговине је православно становништво задржало удео у укупној популацији за време аустроугарске управе уз константан и снажан апсолутни раст, који је свакако био превасходно остварен природним прираштајем. Значајан раст популације је приметан и на простору западних делова бивше Војне крајине, док је у славонским и сремским областима забележена одређена стагнација, слично као и на подручју Бачке или западног Баната. Православна популација у Далмацији је расла спрорим темпом, али константно. Из наведених разлога је тежиште српског етничког корпуса временом усмерено на Србију, што ће доћи до још већег изражаја после Балканских ратова 1912–1913. године.

Табела 1.а. Процена броја српских становника у појединим областима око 1910. године.¹³⁰⁹

Број српских становника и удео у % – процена								
Област	Србија	Османско царство	Угарска	Хрватска и Славонија	Далмација	Босна и Херцеговина	Црна Гора	Укупно
Број	2778706	246056	461516	644955	105338	825418	222018	5284007
Удео у %	52.59	4.66	8.73	12.21	1.99	15.62	4.20	100

Да би се процениле детаљне демографске прилике појединих српских заједница у другој половини 19. века неопходно је познавање знатно већег броја показатеља него што је нама на располагању. Миграциона кретања играју кључну улогу у промени демографских капацитета и потенцијала, пошто новонасељено становништво, на пример, не представља само прост механички прилив једног броја житеља, већ и чиниоца са мултипликаторским потенцијалом за будући природни прираштај. Поједностављено речено, насељеници су осим аутоматског увећања броја становника, најчешће утицали и на повећање природног прираштаја у времену непосредно после насељења. Миграционе групе су у највећем броју

¹³⁰⁹ Табела 1.1.3; Табела 1.2.99; 1.2.100; Табела 1.3.20; 1.3.36; 1.3.40; 1.3.41; 1.3.42; Табела 1.3.68; Табела 1.3.83; Табела 1.3.95; Табела 1.4.5.

случајева чинили људи у најбољим репродуктивним и радним годинама, што је имало додатан утицај на промену демографских капацитета области где су се настанили. Срби који су се иселјавали, на пример, из Старе Србије и долазили у Србију, или из западних делова бивше Војне крајине одлазили за САД, нису наведене области лишавали само своје присутности, већ и потомства, које је у неком наредном времену „недостајало“ у процесу регуларне демографске обнове становништва. Тако су, на пример, последице српских миграција са Косова или Метохије у првој половини 19. века се манифестовале у пуном демографском обиму тек неколико деценија касније. У случају имиграната, у Србију на пример, било би изузетно корисно анализирати њихов утицај на природни прираштај, али за то су потребна истраживања сасвим другачијег обима и карактера него што дозвољавају оквири овог рада. Расположиви статистички подаци, на жалост, нису омогућили прецизно утврђивање обима конкретних миграционих кретања у дужем временском периоду, али су главни трендови идентификовани.

Од резултата демографских анализа могуће је делимично упоредити и стопе наталитета и морталитета, као и природног прираштаја на почетку 20. века, али без Османског царства, Црне Горе и Далмације. На темељу тако просторно и временски ограничених података могуће је ипак извести неколико закључака. Области Босне и Херцеговине, Хрватске и Славоније, као и северних делова Баната, исказују веома високе стопе наталитета, изнад 40 ‰. У истим областима су и стопе морталитета доста високе, с изузетком Босне и Херцеговине где су изненађујуће ниске. У начелу таква карактеристика одговара областима које се налазе у предтранзиционој или у првим фазама демографске транзиције, са тенденцијом пораста природног прираштаја услед пада стопа морталитета. Србија је по том питању била корак даље, са веома високим природним прираштајем али стопама наталитета већ тесно испод 40 ‰. Подручја јужне Бачке и Баната су према индексима били у поодмаклој фази самог преласка, са знатно нижим стопама наталитета, морталитета и природног прираштаја. За Далмацију подаци за православну популацију нису на располагању, али се на темељу познатих података може проценити да су стопе биле ниске, пре свега на југу провинције, што, такође, наговештава модернији облик демографског режима.

Табела 1.6. Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја православне популације у појединим областима (оквирно 1900–1912. године).¹³¹⁰

Област и период	Стопе у ‰		
	Наталитета	Морталитета	Природног прираштаја
Северна Бачка (1901–1910)	39.10	28.10	11.00
Јужна Бачка (1901–1910)	33.80	23.30	10.50
Северни Банат (1901–1910)	44.80	34.00	10.80
Јужни Банат (1901–1910)	35.70	28.00	7.70
Хрватска и Славонија (1901–1910)	41.96	31.11	10.85
Босна и Херцеговина (1907–1912)	43.06	26.66	16.39
Србија (1900–1910)	39.23	23.36	15.86

Стопе виталне статистике су уско повезане са старосном структуром. Према резултатима истраживања, у свим областима је удео деце до отприлике 14–15 година био изузетно висок. На темељу расположивих података није могуће саставити табеларни преглед, али се генерално може закључити да је удео поменуте категорије био највиши у Босни и Херцеговини те Србији (константно изнад 40 ‰), Војној крајини и Српском Војводству око 1857. године (око 35–40 ‰). На прелому векова се променила старосна структура у јужној

¹³¹⁰ Табела 1.1.15; Табела 1.3.48; Табела 1.3.75; Табела 1.3.111.

Угарској, и удео деце се смањио на отприлике 30 до 35 %. Сличан удео су исказивале и друге области попут Далмације, па и Османског царства (Косовски и Битољски вилајет око 1897; деца до 14 година око 30 %). На подручју Хрватске и Славоније је тешко за одредити какав је тачно био развој старосне структуре због управних промена, али је према изворима и на том подручју дошло до постепеног пада удела деце и старења становништва. У случају Далмације је била видљива разлика између северних и јужних делова. На северу, у тзв. Книнској крајини је проценат деце у популацији био висок, док је у области Боке он био веома низак. Представљени резултати кореспондирају са подацима о наталитету и морталитету. Босна и Херцеговина је била област са изузетно снажном демографском експанзијом у другој половини 19. и почетком 20. века. Србија је свој демографски раст остваривала углавном захваљујући природном прираштају, те је и старосна структура томе одговарала. Равничарски делови Бачке и јужног Баната, као и делови Славоније, исказивали су у другој половини 19. века већ слаб прираштај (пре свега природни), те је и старосна структура показивала знаке промена – старење становништва. Емиграција са подручја јужне Угарске, као и бивше Војне крајине која је узела маха пре прелома векова, свакако је утицала и на овај сегмент.¹³¹¹ Смањење апсолутног броја становника у репродуктивној доби аутоматски је повећавало просечну старост, као што је и умањивало потенцијал демографске обнове (видљиво у смањењу удела деце). Осим свега претходно наведеног, не треба заборавити и фактор смртности код деце, која је била у многим областима веома висока, и, такође, утицала на регуларни демографски процес и структуре.

---

¹³¹¹ Види у претходном поглављу, посебно: Табела 1.1.28; Табела 1.2.4; Табела 1.2.5; Табела 1.3.14; Табела 1.3.43; Табела 1.3.44; Табела 1.3.71; Табела 1.3.87; Табела 1.3.88; Табела 1.3.112.

ПОЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Полна структура становништва је битан демографски показатељ. Према савременим мерилима, очекивана структура подразумева одређену превагу женског становништва услед очекиване веће постигнуте животне доби. Историјски, превага женског пола није била опште правило, у многим случајевима је реалност била сасвим супротна. Феномен забележених различитих полних структура у исто време али у различитим областима света, до данас није сасвим разјашњен. Често се превага броја мушкараца над женама тумачи као последица лоше бриге за женску децу или чак као резултат политике рађања која је преферисала мушке потомке (прекид рађања након добијања мушког/их потомака, прекид трудноће код потврђених случајева женског детета итд). У историјској перспективи се ова појава понекад тумачила и као непрецизност пописа становништва, односно потцењеност броја женских лица услед немара пописивача и општих друштвених околности које су дискриминисале жене. Са те тачке гледишта занимљива је и полна структура на српском етничком подручју која од половине 19. све до почетка 20. века исказује пре свега поменути „заостали“ модел, са одређеном превагом мушког становништва. Коефицијенте маскулинитета и феминитета смо, због боље прегледности и лакше перцепције реалног стања, прилагодили рачунањем на 1 особу уместо на 100 или 1.000 као што је у модерној демографији и статистици уобичајено. Прилагођени подаци наводе се до 2 децимале, што заправо представља коефицијент на 100 лица супротног пола, само подељено са 100.

У Србији је полна структура становништва испитивана на свим пописима, али тек од 60-тих година 19. века су жене стварно уписиване по имену и презимену у пописне формуларе. Уколико се за старије пописе можда и може претпоставити одређена деформација реалног стања услед немара пописивача, у случају с почетка 20. века је таква аргументација већ тешко прихватљива. Структура на нивоу читаве земље показује потпуну стабилност кроз читав период, односно 0,94 жена на једног мушкарца. Регионалних разлика готово да није било. Изузетак је представљао град Београд, што није изненађујуће. Урбана средина је привлачила већи број мушких радника, надничара и других становника из остатка Србије. Нешто нижи коефицијент исказују и области ослобођене 1878. године, али не у некој претераној мери.

Табела 2.1.1. Полна структура становништва (без странаца) Србије 1846. године по окрузима.¹³¹²

Округ	1846. године		
	Мушкараца	Жена	На 1 мушкарца жена (феминитет)
Алексиначки	11313	10727	0.95
Варош Београд	5348	4826	0.90
Београдски	24896	23105	0.93
Ваљевски	35310	34041	0.96
Гургусовачки	17837	16631	0.93
Крајински	26776	25562	0.95
Крагујевачки	35472	33803	0.95
Крушевачки	28315	25926	0.92
Подрински	19752	19472	0.99
Пожаревачки	51285	47642	0.93
Руднички	20420	19019	0.93

¹³¹² Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1846*, 186–190.

Смедеревски	21111	20137	0.95
Ужички	37759	36054	0.95
Црноречки	19751	18522	0.94
Чачански	24974	23212	0.93
Шабачки	31740	30118	0.95
Јагодински	25120	23824	0.95
Ђупријски	22136	20379	0.92
Укупно	459315	433000	0.94

Табела 2.1.2. Полна структура становништва (присутног) Србије 1866. године по окрузима.¹³¹³

Округ	1866. године		
	Мушкараца	Жена	На 1 мушкарца жена (феминитет)
Алексиначки	24671	23465	0.95
Варош Београд	14588	10180	0.70
Београдски	33043	30837	0.93
Ваљевски	43177	40306	0.93
Гургусовачки	28136	26943	0.96
Крајински	36021	34272	0.95
Крагујевачки	50983	47158	0.92
Крушевачки	34749	32690	0.94
Подрински	24623	24204	0.98
Пожаревачки	72855	67716	0.93
Руднички	24070	23397	0.97
Смедеревски	30934	29143	0.94
Ужички	52794	51583	0.98
Црноречки	27559	25725	0.93
Чачански	29869	28068	0.94
Шабачки	37677	35942	0.95
Јагодински	31856	30328	0.95
Ђупријски	28585	27299	0.96
Укупно	626190	589256	0.94

Табела 2.1.3. Полна структура православног становништва ослобођених области Србије 1879. године по окрузима.¹³¹⁴

Нови округ	1879. године		
	Мушкараца	Жена	На 1 мушкарца жена (феминитет)
Ниш	59036	56854	0.96
Пирот	39151	37741	0.96
Врање	33238	31606	0.95
Топлица	22021	19993	0.91
Укупно	153446	146194	0.95

¹³¹³ *Потис 1866*, 100.

¹³¹⁴ *Потис у ослобођеним крајевима*, 54–55.

Табела 2.1.4. Полна структура становништва (присутног) Србије 1910. године по окрузима.¹³¹⁵

Округ	1910. година		
	Мушкараца	Жена	На 1 мушкарца жена (феминитет)
Варош Београд	51112	38764	0.76
Београдски	79436	76379	0.96
Ваљевски	81788	75860	0.93
Врањски	129885	123052	0.95
Крагујевачки	97278	91747	0.94
Крајински	56889	55253	0.97
Крушевачки	85987	81384	0.95
Моравички	105107	98531	0.94
Нишки	105368	93400	0.89
Пиротски	57657	54657	0.95
Подрински	121742	116532	0.96
Пожаревачки	133275	126631	0.95
Руднички	43783	41557	0.95
Смедеревски	72800	70416	0.97
Тимочки	77767	71771	0.92
Топлички	57498	52720	0.92
Ужички	74950	71813	0.96
Чачански	71189	67722	0.95
Укупно	1503511	1408189	0.94

На новоослобођеним територијама у Балканским ратовима је ситуација, сходно једином попису из 1913. године, била у начелу идентична. Однос у Призренском округу није реалан, и сасвим сигурно је резултат лоше спроведеног пописа у појединим срезovima (види у табели). За Приштински округ је на располагању и детаљнији попис по вероисповестима и националности из пролећа 1913. године који исказује још уједначенији однос, без обзира на веру или нацију. Однос за целокупно становништво је био 0,98 жена на 1 мушкарца а код православних Срба потпуно уједначен (1:1).¹³¹⁶ Неопходно је све податке узимати с одређеном резервом. Попис је спроведен у време консолидације прилика, након ратних дешавања и многобројних погибија, унутрашње али и спољне миграције су биле актуелне. Општа слика, међутим, не показује значајна одступања у односу на остатак Србије. Превага броја мушкараца над женама је и на овим просторима била демографска реалност.

Табела 2.1.5. Полна структура становништва нових крајева Србије 1913. године по окрузима.¹³¹⁷

Округ	1913. година		
	Мушкараца	Жена	На 1 мушкарца жена (феминитет)
Пљевља	32117	30484	0.95
Нови Пазар	69590	63811	0.92
Приштина	121896	117490	0.96
Призрен	130453	97139	0.74
Тетово	80184	77064	0.96

¹³¹⁵ Претходни резултати 1910, 4–5.

¹³¹⁶ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 128.

¹³¹⁷ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 117–119.

Скопље	78408	74885	0.96
Куманово	86590	80349	0.93
Кавадарци	50346	47417	0.94
Дебар	42093	40383	0.96
Битољ	177329	168150	0.95
Укупно	869006	797172	0.92

Табела 2.1.6. Полна структура становништва Призренског округа 1913. године.¹³¹⁸

Срез	1913. година		
	Мушкараца	Жена	На 1 мушкарца жена (феминитет)
Призренски	10781	10463	0.97
Шарпланински	14215	13455	0.95
Ђаковички	12758	9717	0.76
Горски	15084	13893	0.92
Дримски	14943	7135	0.48
Метохијски	21044	13671	0.65
Подримски	17664	14392	0.81
Љумски	13459	7457	0.55
Подгорски	10505	6956	0.66
Укупно	130453	97139	0.74

Полна структура становништва у Османском царству представља специфичан проблем. Женска популација заправо није била обухваћена пописима све до 1881. године, а и после тог датума је квалитет података више него упитан. У многим случајевима су резултати такви да јасно сугеришу чињеницу да женско становништво није пописано како треба.

Према попису који је започет 1881. године, резултати за Косовски вилајет исказују веома шаролику полну структуру. Података за Пећки и Призренски санџак нема, а у другим су коефицијенти добрим делом неупотребљиви пошто су очигледно погрешни. Резултати у распону 0,8–1,0 се приближавају реалним. Скопски санџак је најквалитетније пописан и исказује сасвим реалних 0,91 жена на једног мушкарца, што се и поклапа са резултатима српског пописа из 1913. године.

Табела 2.2.1. Полна структура становништва Косовског вилајета према попису из 1881. (управна подела из периода 1888–1891/92. године).¹³¹⁹

Санџак	Каза	На 1 мушкарца жена (феминитет)					Укупно
		Муслимана	Патријаршиста	Егзархиста	Јевреји	Католици	
Приштина	Приштина	0.88	0.91		0.99	0.88	0.89
	Гњилане	0.77	1.00			0.80	0.85
	Вучитрн	0.48	0.38				0.46
	Митровица	0.30	0.15				0.23
	Прешево	0.95	0.88				0.91
	Укупно санџак	0.75	0.82		0.99	0.84	0.78
Призрен	Призрен						
	Љума						
	Тетово						
	Укупно санџак						

¹³¹⁸ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 117–119.

¹³¹⁹ Табела 1.2.55.

Пећки	Пећ						
	Ђаковица						
	Трговиште						
	Беране						
	Гусиње						
	Укупно санџак						
Новопазарски	Нови Пазар	0.92	0.95		1.08		0.93
	Сјеница	0.73	0.91		0.71		0.79
	Бијело Поље	0.85	0.92				0.87
	Колашин						
	Нова Варош	1.03	0.96		0.67		0.97
	Укупно санџак	0.77	0.91		1.04		0.83
Пљеваљски	Пљевља	0.79	0.57				0.71
	Пријепоље	0.88	0.94				0.92
	Укупно санџак	0.82	0.77				0.79
Укупно						1.01	
Скопски	Скопље	0.94	0.94	0.93	0.74	0.00	0.93
	Штип	0.90		0.86	1.04		0.88
	Кратово	1.03	0.46	0.91			0.93
	Радовиште	0.81		0.93			0.85
	Куманово	0.94	0.16	0.86		0.14	0.88
	Крива Паланка	0.95	0.79	0.96			0.95
	Кочани	0.92	0.69	0.92			0.92
	Укупно санџак	0.92	0.91	0.91	0.85	0.02	0.91
Укупно вилајет		-	-	-	-	-	-

Слично као за Косовски се може утврдити и за Битољски вилајет. Овај део Царства је свакако боље пописан и резултати се чине сасвим реалним. На овом се подручју, такође, може лако уочити превага мушке популације. Коефицијент за патријаршисте износи 0,9 и вероватно је близак истинитом стању.

Табела 2.2.2. Полна структура становништва Битољског и Корчанског санџака (Битољског вилајета) према попису из 1881. (управна подела из периода 1888–1891/92. године).¹³²⁰

Санџак	Каза	На 1 мушкарца жена (феминитет)					Укупно
		Муслимана	Патријаршиста	Егзархиста	Јевреји	Католици	
Битољ	Битољ	1.04	0.90	0.94	0.96		0.95
	Прилеп	0.95	0.92	0.86			0.88
	Охрид	0.90	0.97	0.95			0.94
	Флорина (Лерин)	0.99	0.91	0.85			0.93
	Кичево	0.98	0.05	0.96			0.96
	Укупно санџак	0.98	0.91	0.92	0.96		0.93
Корча	Корча	0.86	0.93			0.96	0.89
	Касторија	1.21	0.78		1.11	0.81	0.88
	Истарова ¹³²¹	1.09	0.92				1.07

¹³²⁰ Табела 1.2.57.

¹³²¹ Називан и Подградец/Боградич (на обали Охридског језера).

	Колонија ¹³²²	1.13	0.96				1.06
	Укупно санџак	1.01	0.90		1.11	0.82	0.93

Према империјалној салнами за 1897. годину, коефицијенти феминитета су опет слични. Подаци за Косовски вилајет су неупотребљиви док се у случају Битољског чине реалним. Веома је интересантна и већина женског становништва у Скадарском вилајету. Тешко је проценити колико су такви подаци веродостојни. У идеалном случају, резултат би могао и да сугерише јачи емиграциони талас мушкараца.

Табела 2.2.3. Полна структура становништва Косовског, Битољског и Скадарског вилајета према империјалној салнами Османског царства за 1897. годину.¹³²³

Жена на 1 мушкарца (феминитет)	Вилајет		
	Косовски	Битољски	Скадарски
Муслимана	0.55	1.10	1.06
Патријаршиста	0.65	0.98	1.01
Јермена	0.00	0.57	
Егзархиста	0.75	0.89	
Католика	0.00		1.12
Јевреја	1.01	0.94	
Протестаната	0.83	0.89	
Латина	0.57		
Рома немуслимана	0.70	0.94	
Укупно	0.63	1.00	1.05

Веома сличне коефицијенте добијамо и прерачунавањем статистике из 1903. године. Индикативно је да се у појединим деловима Сјеничког санџака однос полова патријаршиста ближи паритету. То је делимично могуће и услед емиграције мушкараца. Однос полова у просторно блиској Херцеговини је у исто време био раван паритету.

Табела 2.2.5. Полна структура становништва према вероисповести у Косовском вилајету (без Пећког и Приштинског санџака) према статистици из српског архива за 1903. годину (Приштински санџак евидентно за 1902. годину).¹³²⁴

Санџак	Каза	Становника према полу					
		Муслимана		Патријаршиста		Егзархиста	
		М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.
Призрен	Призрен						
	Љума						
	Тетово						
	Гостивар	11722	10538	3404	1435	1351	0
	Укупно						
Сјеница	Сјеница	10662	9109	4701	4596		
	Бијело Поље	9742	8711	2348	2283		
	Колашин	1135	902	3731	3296		
	Нова Варош	4529	3651	1649	1453		
	Укупно	26068	22373	12429	11628		
Пљевља	Пљевља	9970	8227	6361	5669		

¹³²² Називан и Херсек/Ерсек (Ersekë).

¹³²³ Табела 1.2.79.

¹³²⁴ М. Ф. Петровић, *Документи о рашкој области*, 220–223, 387–389;

	Пријепоље	5291	4524	5536	5215		
	Укупно	15261	12751	11897	10884		
Скопље	Скопље град	10154	10163	577	555	3607	3435
	Скопље каза	14383	13666	3762	3429	10691	9664
	Штип	14162	12919			9399	8574
	Кратово	2043	2002	753	681	9838	8539
	Радовиште	6044	5729			4460	4025
	Куманово	8950	8839	5560	5281	11062	10432
	Крива Паланка	1194	1111	199	200	11958	11703
	Кочани	6495	6115	525	494	9140	8649
	Османлије (Малеш)	5703	5173	314	325	8592	8217
	Орханије (Качаник)	4032	4313				
	Велес	10339	10339	2161	1940	15009	13453
	Укупно	83499	80369	13851	12905	93756	86691

Табела 2.2.6. Полна структура становништва према вероисповести у Косовском вилајету (без Пећког и Приштинског санцака) према статистици из српског архива за 1903. годину (Приштински санцак евидентно за 1902. годину).¹³²⁵

Санцак	Каза	На 1 мушкарца жена (феминитет)		
		Муслимана	Патријаршиста	Егзархиста
Призрен	Призрен			
	Љума			
	Тетово			
	Гостивар	0.90	0.42	0.00
	Укупно			
Сјеница	Сјеница	0.85	0.98	
	Бијело Поље	0.89	0.97	
	Колашин	0.79	0.88	
	Нова Варош	0.81	0.88	
	Укупно	0.86	0.94	
Пљевља	Пљевља	0.83	0.89	
	Пријепоље	0.86	0.94	
	Укупно	0.84	0.91	
Скопље	Скопље град	1.00	0.96	0.95
	Скопље каза	0.95	0.91	0.90
	Штип	0.91		0.91
	Кратово	0.98	0.90	0.87
	Радовиште	0.95		0.90
	Куманово	0.99	0.95	0.94
	Крива Паланка	0.93	1.01	0.98
	Кочани	0.94	0.94	0.95
	Османлије (Малеш)	0.91	1.04	0.96
	Орханије (Качаник)	1.07		
	Велес	1.00	0.90	0.90
	Укупно	0.96	0.93	0.92

¹³²⁵ Табела 2.2.5.

Како би се сагледала мало боље ситуација и у Пећком санцаку могуће је користити и једну статистику из српског архива за 1895. годину. Она је само делимично прецизна, али пружа увид у опште стање.

Табела 2.2.7. Полна структура становништво Пећког санцака 1895. године (према подацима из српског архива).¹³²⁶

Каза	На 1 мушкарца жена (феминитет)	
	Муслимани	Срби
Пећка	0.03	0.04
Ђаковичка		
Беранска	0.86	0.91
Гусињска	0.84	0.93
Трговишка		
Укупно		

За Призренски санцак је могуће сагледати полну структуру и кроз попис 1905–1907. године. „Бугара“, односно егзархиста је било 37.082 мушких и 29.873 женских што даје однос од 0,80 жена на 1 мушкарца.¹³²⁷

Уколико се узму у обзир сви претходни резултати, проблеми око квалитете пописа, и свакако подаци о полној структури у областима Старе Србије 1913. године, може се општи однос на свим подручјима проценити са 1:0,9. Вероватно да је на нивоу каза било мањих одступања, али сматрамо да је општи коефицијент од 0,9 жена на 1 мушкарца најприближнији реалном стању на терену. Ова констатација је битна због многобројних израчуна, односно процена укупног броја становника на темељу османске статистике.

Полну структуру становништва на простору османске Босне и Херцеговине, на жалост, није могуће установити на темељу пописа из тог периода. Најсврхисходнији начин да се она ипак процени јесте употреба раних аустроугарских пописа окупиране провинције. Према тим подацима, однос у Босанским окружјима/санцацама је био сличан оном у Старој Србији, односно око 0,9 жена по мушкарцу. У Херцеговини, међутим, однос је био ближи паритету.¹³²⁸

Полна структура становништва Војне крајине позната је са пописа 1850/51. године, али само за целокупно становништво. Уочљива је превага женског становништва, упркос томе што је у раздобљу пре револуције 1848–1849. године ситуација била супротна.¹³²⁹ Неопходно је, међутим, напоменути да узроке овој појави треба тражити како у ратним дешавањима и погибији једног дела мушког војничког становништва, тако и у чињеници да је током поменутих година још увек велики број мушкараца био одсутан у другим деловима Монархије. Додатну потврду налазимо и у подацима са пописа 1869. године када је однос био драстично другачији. Превага мушкараца је била посебно изражена у западним деловима, док је у остатку Крајине полна структура исказивала одређени баланс.

¹³²⁶ Табела 1.2.76.

¹³²⁷ К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 162–169.

¹³²⁸ Види даље у истом поглављу.

¹³²⁹ Података за период пре 1848. године има много, али се односе искључиво на целокупно становништво те их нисмо посебно наводили. Види на пример у Р. Корунић, *Naselja i stanovništvo 2*, 480, 495, 602.

Табела 2.3.1. Полна структура присутног становништва регимената Војне крајине (са комунитетима) према попису 1850/51. и 1869. године.¹³³⁰

Регимента	1850/51			1869		
	Мушкараца	Жена	Жена на 1 мушкарца (феминитет)	Мушкараца	Жена	Жена на 1 мушкарца (феминитет)
Личка	35361	35128	0.99	44088	39981	0.91
Оточачка	30369	33671	1.11	41630	38388	0.92
Огулинска	31046	33917	1.09	42619	40665	0.95
Слуњска	24151	29530	1.22	34592	34233	0.99
Крижевачка	25230	29947	1.19	31598	32438	1.03
Ђурђевачка	32947	38483	1.17	47415	47797	1.01
Бродска	37907	39874	1.05	40912	41628	1.02
Градишка	23002	28457	1.24	30548	31048	1.02
Прва Банска	26674	30201	1.13	35706	34329	0.96
Друга Банска	24926	30912	1.24	33617	32479	0.97
Петроварадинска	40023	43212	1.08	51986	50779	0.98
Немачко-банатска	39566	44771	1.13	57251	57264	1.00
Румунско-банатска	33390	38779	1.16	49648	48612	0.98
Српско-банатска	35706	39973	1.12	48152	46610	0.97
Шајкашки батаљон	10441	11283	1.08	17229	17129	0.99
Укупно	450739	508138	1.13	606991	593380	0.98

На подручју Српског Војводства и Тамишког Баната је полна структура била доста уједначена. Није нам познат однос међу половима према вероисповестима или националностима.

Табела 2.3.2. Полна структура домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1850/51. године.¹³³¹

Округ	Становника		Жена на 1 мушкарца (феминитет)
	Мушких	Женских	
Лугош	111210	109259	0.98
Темишвар	150245	150563	1.00
Велики Бечкерек	167796	166384	0.99
Сомбор	163932	163754	1.00
Нови Сад	108222	107632	0.99
Укупно	701405	697592	0.99

У Хрватској и Славонији је код општег становништва однос међу половима 1857. године исказивао благу превагу жена, што представља нешто модернију демографску структуру него на претходно анализираним подручјима.

¹³³⁰ *Tafeln...Neue Folge 1/2, Tafel 37, 1–2; Bevölkerung 1869 I (1871), 316–317.*

¹³³¹ АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), Президијални списи, бр. 1725.

Табела 2.3.3. Полна структура присутног домаћег становништва Хрватске и Славоније према попису 1857. године.¹³³²

Жупанија	Број становника		
	Мушких	Женских	Жена на 1 мушкарца (феминитет)
Град Загреб	5911	6483	1.10
Загребачка	117249	120984	1.03
Ријечка	40260	43980	1.09
Вараждинска	123097	127626	1.04
Осјечка	69920	72199	1.03
Пожешка	52221	51934	0.99
Укупно	408658	423206	1.04

Полну структуру православног становништва можемо сагледати коришћењем пописа 1890. године. За наведени попис су на располагању и подаци о матерњем језику православне популације. Из резултата произлази да су мушкарци у већој мери наводили хрватски као свој матерњи језик него жене. Општи индекси следе већ устаљене обрасце. У западним деловима, у Лици (бившој Војној крајини) је број мушкараца знатно премашивао број жена. Балансирању однос се може приметити у Славонији и Срему.

Табела 2.3.4. Полна структура православног становништва према матерњем језику у Хрватској и Славонији према попису 1890. године.¹³³³

Жупанија	Број становника православне вероисповести								
	М.–мушких; Ж.–женских								
	Укупно		Жена на 1 мушкарца (феминитет)	Хрватског, хрватско-српског и српско-хрватског мат. језика		Жена на 1 мушкарца (феминитет)	Српског мат. језика		Жена на 1 мушкарца (феминитет)
	М	Ж		М	Ж		М	Ж	
Лика-Крбава	51190	46459	0.91	25914	23427	0.90	25276	23030	0.91
Модруш-Ријека	36653	34758	0.95	11834	11040	0.93	24815	23746	0.96
Загреб	52123	49023	0.94	24668	22891	0.93	27371	26071	0.95
Вараждин	1179	975	0.83	432	256	0.59	746	716	0.96
Бјеловар-Крижевци	21179	20619	0.97	15669	15188	0.97	5484	5411	0.99
Пожешка	27457	26051	0.95	14325	13512	0.94	13022	12447	0.96
Вировитица	20863	19540	0.94	5394	4798	0.89	15010	14347	0.96
Срем	81329	78015	0.96	1799	1384	0.77	77392	74716	0.97
Укупно	291973	275470	0.94	100035	92496	0.92	189116	180484	0.95

Разлике између крајишких и провинцијалних области се огледају у полној структури општег и специфично православног становништва. У провинцијалним деловима Хрватске, Славоније и Српског Војводства је забележена веома избалансиран однос или блага превага женског пола. Супротно томе, на простору Војне крајине је константно превладало мушко становништво, посебно у западним деловима.

Са те тачке гледишта је занимљиво упоредити и индексе за две највеће верске групе у одабраним жупанијама Угарске са Хрватском и Славонијом 1890. године. Лако се може уочити разлика између римокатоличког и православног становништва. Православно српско,

¹³³² *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien 1857*, 8–9.

¹³³³ М. Rimac, *Etnička i socijalna struktura*, 290.

али и румунско становништво, исказују увек превагу мушког пола док је код римокатолика супротно. То се односи и на оне жупаније које су читавом својом територијом биле саставни део Војне крајине (Личкокрбавска жупанија на пример). Разлике могу да буду последица многобројних фактора – виша смртност жена, исељавање женске популације, другачији демографски режим итд. Ово питање изискује веома детаљна и дубинска истраживања како би се дошло до квалитетних закључака што превазилази оквире овог рада, али је неопходно упозорити на овај надасве занимљив феномен.

Табела 2.3.5. Полна структура присутног цивилног становништва одабраних жупанија Угарске са Хрватском и Славонијом (са градовима) према попису 1890. године.¹³³⁴

Жупанија	Становника					
	Римокатоличких		Жена на 1 мушкарца (феминитет)	Православних		Жена на 1 мушкарца (феминитет)
	М	Ж		М	Ж	
Бачкободрошка	226394	234633	1.04	66280	65023	0.98
Торонталска	335421	355053	1.06	509616	499179	0.98
Таишка	87424	96155	1.10	107447	106082	0.99
Сремска	78677	77506	0.99	81329	78015	0.96
Загребачка	182943	188465	1.03	52123	49023	0.94
Бјеловарско-крижевачка	110049	111051	1.01	21179	20619	0.97
Личкокрбавска	45995	47318	1.03	51190	46459	0.91

На простору Далмације је полна структура општег становништва 1857. године исказивала два различита обрасца. Уједначеност на северу и знатну превагу женског становништва на југу. Узрок превази женског становништва на југу треба тражити у већем броју одсутних мушкараца. Уколико би се приписали и одсутни припадници мушког и женског пола, однос би био уједначен.¹³³⁵ У тренутку пописа, међутим, реално стање је стварно показивало знатно већи удео жена. Разлози за одсуство толиког мушког становништва 1857. године нам нису познати.

Табела 2.3.6. Полна структура домаћег присутног становништва Далмације према попису 1857. године.¹³³⁶

Округ	Број		
	Мушких	Женских	Жена на 1 мушкарца (феминитет)
Задарски ¹³³⁷	73756	73321	0.99
Сплитски	86169	85709	0.99
Дубровачки	23610	26726	1.13
Которски	13583	16215	1.19
Укупно	197118	201971	1.02

Уколико се усредсредимо на судске котаре са великом већином српског православног становништва, можемо посредно да анализирамо и полну структуру за специфичну популацију. У северним деловима је превага мушкараца била знатна, што кореспондира са ситуацијом у суседним деловима Војне крајине. У јужним областима, око Боке, ситуација је била супротна. Главни узрок и у овом случају треба тражити у броју одсутних мушкараца.

¹³³⁴ *A Magyar Korona országában az 1891. év 1. (II.) 100–105.*

¹³³⁵ Однос би био исто око 1:1. *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien 1857, 1–10.*

¹³³⁶ *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien 1857, 1–10.*

¹³³⁷ Са градом Задром.

Табела 2.3.7. Полна структура домаћег присутног становништва одабраних делова Далмације према попису 1857. године.¹³³⁸

Судски котар	Број			Удео православних у %
	Мушких	Женских	Жена на 1 мушкарца (феминитет)	
Книн	11720	10730	0.92	75.01
Кистање	3775	3514	0.93	87.98
Херцег Нови	2808	3471	1.24	90.67
Будва	2318	2338	1.01	94.96

Према резултатима пописа 1890. и 1910. године, превага мушког над женским полом код православног становништва је била очигледна. Могуће је да је иселенички процес који је снажно захватио покрајину крајем 19. века, у већој мери утицао на емиграцију мушких православних становника него на припаднике других конфесија. Који су тачно узроци овако великој разлици остаје да се утврди будућим истраживањима.

Табела 2.3.8. Полна структура присутног становништва Далмације према главним верским групама 1890. и 1910. године.¹³³⁹

Година	Присутних становника					
	Римокатоличких		Жена на 1 мушкарца (феминитет)	Православних		Жена на 1 мушкарца (феминитет)
	М	Ж		М	Ж	
1890	220391	219145	0.99	45255	41754	0.92
1910	265716	272333	1.02	55029	50300	0.91

Гледано на ниже управне целине, са православном већином, превага мушког дела популације се увећала у односу на 1857. годину. У околини Будве, међутим, и даље је број жена надмашивао број мушкараца.

Табела 2.3.9. Полна структура одабраних судских котара Далмације према попису 1900. године.¹³⁴⁰

Судски котар	Број присутних становника			Удео православних у %
	Мушких	Женских	Жена на 1 мушкарца (феминитет)	
Книн	15310	12962	0.85	74.58
Кистање	5370	4679	0.87	89.07
Херцег Нови	5132	4483	0.87	76.72
Будва	3295	3822	1.16	77.65

Полном структуром у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом позабавили смо се мало опширније. Детаљнији приказ је неопходан због провере веродостојности података из османског периода, али и за потребе бољег израчунавања укупног броја становника на темељу делимичних података (познат број мушкараца). У делу овог потпоглавља који се односи на простор Османског царства је већ било речи о примећеној аномалији да се у делу Новопазарског санџака однос мушкараца и жена упадљиво

¹³³⁸ *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien 1857*, 1–10.

¹³³⁹ *Österreichische Statistik 32/3*, (II.) 130–131; *Österreichische Statistik Neue Folge 1/2*, (II.) 40.

¹³⁴⁰ *Österreichische Statistik 63/1*, 44–45; 126–129; *Österreichische Statistik 63/2*, 150.

приближава идеалном паритету. За подручје Херцеговине смо, такође, користили коефицијент 2 за израчунавање укупног становништва, позивајући се при томе управо на пописе аустроугарске управе. Сви пописи од 1879. године на даље, као и црквени шематизми, указују на то да се радило о трајном феномену а не краткотрајној аномалији. Из Херцеговине се, истина, константно исељавао знатан број становника, напосе мушкараца, чиме би се могло објаснити зашто се баш на овом подручју примећује својеврсни „недостатак“ мушкараца. Фактор структуре природног прирашта би, такође, могао да има одређену улогу, али су расположиви подаци недовољни за дубинску анализу по том питању.

Табела 2.3.10. Полна структура становништва Босне и Херцеговине по окружјима и котарима према попису 1879. године.¹³⁴¹

Окружје	Котар – (припадајуће политичке испоставе)	Број			Коефицијент	
		Мушкараца	Жена	Укупно	Мушкараца на 1 жену (маскулинитет)	Жена на 1 мушкарца (феминитет)
Сарајево	Сарајево град	10748	10629	21377	1.01	0.99
	Сарајево села	14709	12827	27536	1.15	0.87
	Рогатица	10500	9493	19993	1.11	0.90
	Чајниче	3044	2788	5832	1.09	0.92
	Горажде	4068	3689	7757	1.10	0.91
	Вишеград	6264	5854	12118	1.07	0.93
	Кладањ	4225	3687	7912	1.15	0.87
	Високо (Вареш)	15594	13978	29572	1.12	0.90
	Фојница (Крешево)	9371	8339	17710	1.12	0.89
Укупно	78523	71284	149807	1.10	0.91	
Бања Лука	Бања Лука	46275	39975	86250	1.16	0.86
	Бербир - Градишка	11980	10347	22327	1.16	0.86
	Дервента, (Брод)	20594	18591	39185	1.11	0.90
	Тешањ (Добој)	17371	15849	33220	1.10	0.91
	Жепче	5002	4465	9467	1.12	0.89
	Укупно	101222	89227	190449	1.13	0.88
Травник	Травник (Зеница)	23554	20593	44147	1.14	0.87
	Жупањак - Дувно	7035	6377	13412	1.10	0.91
	Доњи Вакуф (Бугојно и Купрес)	17995	16074	34069	1.12	0.89
	Јајце (Језеро, Ђол Хисар и Варцар)	26574	22749	49323	1.17	0.86
	Прозор	5062	4357	9419	1.16	0.86
	Ливно	13089	11968	25057	1.09	0.91
	Гламоч	5430	4766	10196	1.14	0.88
	Укупно	98739	86884	185623	1.14	0.88
Бихаћ	Бихаћ	9552	8742	18294	1.09	0.92
	Крупа	15231	13119	28350	1.16	0.86
	Костајница (Нови и Дубица)	15895	13578	29473	1.17	0.85
	Цазин	14740	13021	27761	1.13	0.88
	Приједор (Козарац)	13077	11587	24664	1.13	0.89
	Сански Мост – Стари Мајдан	10285	8546	18831	1.20	0.83

¹³⁴¹ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1879*, 1–126; P.Gelez, *Dénombrements et recensement II*, анекс 8.

	Кључ	7002	5919	12921	1.18	0.85
	Петровац (Кулен Вакуф)	9427	8182	17609	1.15	0.87
	Укупно	95209	82694	177903	1.15	0.87
Зворник	Доња Тузла са Горњом Тузлом	22902	20627	43529	1.11	0.90
	Зворник	14265	12925	27190	1.10	0.91
	Сребреница	14336	13807	28143	1.04	0.96
	Власеница - Бирач	10290	9130	19420	1.13	0.89
	Бијељина (Јања)	18034	16445	34479	1.10	0.91
	Брчко	12376	11211	23587	1.10	0.91
	Градачац (Модрича)	14315	13014	27329	1.10	0.91
	Грачаница	10265	9346	19611	1.10	0.91
	Маглај	12557	11289	23846	1.11	0.90
	Орашје (Шамац)	10497	9852	20349	1.07	0.94
	Укупно	139837	127646	267483	1.10	0.91
	Укупно простор бившег Босанског везирлука без санџака Нови Пазар		513530	457735	971265	1.12
Мостар	Мостар	20704	19992	40696	1.04	0.97
	Столац	6043	5961	12004	1.01	0.99
	Почитељ (Габела)	4863	4816	9679	1.01	0.99
	Невесиње	5953	6372	12325	0.93	1.07
	Фоча	12873	12377	25250	1.04	0.96
	Коњиц	8612	7982	16594	1.08	0.93
	Љубушки	11706	11393	23099	1.03	0.97
	Гацко	4741	4554	9295	1.04	0.96
	Требиње	7936	8549	16485	0.93	1.08
	Билећ	6357	7371	13728	0.86	1.16
	Љубиње	5051	5210	10261	0.97	1.03
	Укупно	94839	94577	189416	1.00	1.00
Укупно цела Провинција		608369	552312	1160681	1.10	0.91

Попис који је био спроведен 1879. године не припада групи најверодостојнијих, тако да је сврсисходно проверити тачност коефицијената са потоњима. Резултати са пописа 1885, 1895. и 1910. године потврђују трајне односе међу половима општег становништва.

Табела 2.3.11. Полна структура становништва (коефицијент маскулинитета) Босне и Херцеговине по окружјима према пописима 1885, 1895. и 1910. године (у границама са појединих пописа).¹³⁴²

Окружје	Коефицијент Мушкараца на 1 жену (маскулинитет)		
	1885	1895	1910
Сарајево	1.11	1.13	1.12
Бања Лука	1.13	1.14	1.11
Травник	1.15	1.15	1.15
Бихаћ	1.17	1.16	1.11
Зворник – Тузла	1.10	1.11	1.12

¹³⁴² *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1885, 1–5; P.Gelez, Dénombrements et recensement II, анек 10–14; Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895, LIV–LIX; Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910, 4–5.*

Мостар	1.05	1.02	0.99
Укупно	1.12	1.12	1.10

Разлике у полној структури становништва између подручја Босне и оних у Херцеговини су представљали демографску константу, која је свакако била присутна и за време османске управе (бар до половине века). Детаљнију анализу полне структуре према вероисповестима омогућује тек попис из 1910. године. Према тим резултатима, православни и католички становници Мостарског окружја су исказивали већину женске популације, док су муслимани били већином мушкарци. Како је настала оваква диспропорција, веома је тешко, готово немогуће утврдити. Могуће је да је међу иселјеницима било више хришћана а међу њима више мушкараца. Постоји и могућност различитог демографског развоја урбаних и руралних делова окружја, али и одређена потцењеност муслиманске женске популације услед пословичног одбијања мушких глава породица да пријављују сва женска лица. Последње поменуто би се могло у одређеној мери применити и на сва остала окружја, пошто је број жена код муслимана свугде веома низак (можда и нереалан – потцењен). Упркос томе је видљива разлика између Босне и Мостарског окружја и код муслимана, пошто је коефицијент феминитета знатно виши него у остатку провинције. Сматрамо да је стога сасвим оправдано користити се општим коефицијентом 2 за читаво окружје, или ранији санцак/кајмакамлук (1 жена на 1 мушкарца).

Табела 2.3.12. Полна структура (коефицијент феминитета) становништва Босне и Херцеговине према вероисповестима 1910. године.¹³⁴³

Окружје	Жена на 1 мушкарца (коефицијент феминитета)					
	Православни	Муслимани	Католици	Евангелика	Јевреји сефардски	Јевреји остали
Сарајево	0.90	0.87	0.95	1.06	1.03	0.96
Бања Лука	0.89	0.87	0.95	0.95	1.03	0.77
Травник	0.86	0.84	0.90	0.98	1.04	0.91
Бихаћ	0.91	0.86	0.99	0.86	1.12	0.73
Зворник – Тузла	0.91	0.87	0.94	0.99	0.95	1.14
Мостар	1.08	0.92	1.01	1.70	0.92	1.10
Укупно	0.91	0.87	0.95	0.99	1.02	0.97

Занимљиво је да је Јеврејска сефардска заједница имала више жена него мушкараца, што је у ствари модернија демографска структура. Код осталих Јевреја, односно код ашкенаских пре свега, структура је била супротна што је последица насељавања централноевропских Јевреја, углавном мушкараца, као службеника.

Претходно изнете резултате државних пописа потврђује и статистика коју је водила Православна црква у Босни и Херцеговини. У Херцеговини је 1900. године и међу православним житељима била веома блага превага мушких становника (0,97 жена на једног мушкарца). Само је на простору Фоче забележен „уобичајенији“ однос о 0,9 жена на једног мушкарца. Ово су, истина, доста ниже вредности него десет година касније. Највероватније је и то последица бржег иселјавања мушкараца са простора Херцеговине почетком 20. века.

¹³⁴³ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, XXVI, 4–5.

Табела 2.3.13. Полна структура православног становништва у Херцеговачко-захумској митрополији 1900. године.¹³⁴⁴

Протопрезвитерат	Број			
	Мушкараца	Жена	Мушкараца на 1 жену (коэффициент маскулинитета)	Жена на 1 мушкарца (коэффициент феминитета)
Мостар	7215	7030	1.03	0.97
Столац	7117	7137	1.00	1.00
Требиње	8223	8581	0.96	1.04
Билећа	7370	7128	1.03	0.97
Гацко	4910	4536	1.08	0.92
Невесиње	7280	7056	1.03	0.97
Фоча	6061	5466	1.11	0.90
Чајниче	2873	2660	1.08	0.93
Укупно	51049	49594	1.03	0.97

За простор Црне Горе није тако једноставно установити поуздану полну структуру. Пописи становништва, пре свега званични резултати истих, нису веродостојни. Изузетак по том питању представљају подаци из оригиналних докумената дела пописа 1879, шематизам Епархије захумске и расијске за 1881. и посебна евиденција Министарства унутрашњих дела о становништву из 1911. године.

Према пописним подацима 1879. године, у капетанији Његушкој је живело 972 мушкараца и 942 жене, што представља однос од 0,97 жена на 1 мушкарца.¹³⁴⁵

Шематизам Епархије захумске и расијске, којим су обухваћене углавном области Брда, исказује само сумарну структуру према полу. У читавој Епархији је тада живело 29.925 мушких и 28.541 женских верника, што износи 0,95 жена на 1 мушкарца (феминитет). Занимљиво је за приметити да ови подаци нису сасвим у складу са утисцима и информацијама немачког дипломате Бернхарда Шварца који је управо 1881. године пропутовао Црном Гором. Према његовим речима, због ратова и погибија, мушко становништво је било у мањини.¹³⁴⁶ Још је занимљивија структура из 1911. године која исказује савршен паритет. Уједначеност је, међутим, остварена искључиво због преваге женског становништва у варошима. Општа структура на селу била је у корист мушке популације. Индекси су, међутим, ипак виши и сугеришу да је у Црној Гори одређена уједначеност полова у становништву ипак била стална појава.

Табела 2.4.1. Полна структура становништва Црне Горе 1911. године према документу Министарства унутрашњих дела.¹³⁴⁷

Област	Број становника			
	Мушких	Женских	На 1 мушкарца жена (феминитет)	На 1 жену мушкараца (маскулинитет)
Вароши	12181	19538	1.60	0.62
Катунска	23696	22056	0.93	1.07
Зетско-брдска	22834	21445	0.94	1.06
Никшићка	26423	24070	0.91	1.10
Морачко-васојевићка	19850	17763	0.89	1.12
Приморско-црмничка	10721	10437	0.97	1.03
Укупно	115705	115309 ¹³⁴⁸	1.00	1.00

¹³⁴⁴ Српско православна Херцеговачко-захумска 1900, непагинирани прилог.

¹³⁴⁵ Попис свега становништва Црне Горе 1, 9–42.

¹³⁴⁶ В. Schwarz, *Montenegro*, 446; Шематизам православне Јепархије захолмске и расијске, 6–20.

¹³⁴⁷ Табела 1.4.5; П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 133.

¹³⁴⁸ У оригиналу 106.313.

Уколико посматрамо све области као целину, могуће је констатовати да је на већини подручја код православних Срба приметна превласт мушког пола, и то константно током читавог истраженог периода у опсегу од отприлике 0.88 до 0.96 жена на једног мушкарца. Изузетак од овог правила представљају најсеверније и најјужније области, односно равничарске области југа Угарске и делом Славоније, као и област географске Херцеговине са јужном Далмацијом, где је постојао константан паритет полова. У случају хецеговачких и јужних далматинских области поменути феномен је највероватније последица иселјавања мушког становништва, док у случају јужне Угарске се, претпостављамо, ради о природном феномену. Посебно је занимљиво што су у поменутиим областима, према расположивим подацима, православни становници исказивали однос у корист мушкараца у знатно већој мери него општа популација. Уколико су подаци тачни, а сматрамо да јесу у довољној мери, онда би то значило да је код православних Срба био присутан неки демографски феномен или аномалија. Нисмо у могућности да се детаљније позабавимо узроцима поменуте појаве пошто то свакако превазилази оквире рада, али та проблематика представља потенцијалну област истраживања у будућности.

ПОРОДИЦА И ДОМАЋИНСТВО

Породица и домаћинство представљају две међусобно испреплетане и међусобно овисне структуре колективне организације живота. Под породицом у овом раду разумемо више демографски појам, односно структуру која дефинише процес репродуктивног циклуса. Домаћинство са друге стране, представља више друштвену и економску структуру која дефинише оквире социјалног повезивања и начин привређивања. Гледано кроз статистику, и једна и друга структура се могу начелно идентификовати кроз исте параметре, само са другачијег аспекта. Од највећег су значаја статистички подаци о броју кућа/домаћинстава, или станарских странака, у комбинацији са бројем становника, чланова појединих заједница и брачних парова. Сумарни статистички подаци не омогућају да се сагледава унутрашња структура домаћинстава или породица у детаљима, што и није циљ овог рада, већ да се идентификују општи оквири и обрасци у разним областима српског етничког простора. Због тога су у фокусу анализе компаративни индекси просечне величине домаћинстава, нуклеусних и сложених породица уз настојање да се уоче области са присуством већих, задружних породица и домаћинстава.

Анализа следи територијално-хронолошки принцип као у претходним поглављима, с тиме што смо, из практичних разлога, спојили део о Босни и Херцеговини из времена османске и аустроугарске управе.

На подручју Србије, према подацима поузданог пописа 1846. године, просечно домаћинство је имало око 6,5 чланова. Брачност становништва је достигала 40 %, што узимајући у обзир старосну структуру значи да је већина одраслих била у браку (не рачунајући удовице и удовце). Структура, међутим, није била просторно уједначена. У северозападним карајевима (Ваљевски, Подрински округ) као и у Гургусовачком и Ужичком округу, број чланова домаћинства је био висок. У истим крајевима је забележен и висок индекс броја брачних парова по кући. То сугерише да је у наведеним областима домаћинство било сложено од више нуклеусних породица, највероватније и са више деце. Занимљив је случај Алексиначког округа у којем је број брачних парова по кући био висок али становника релативно просечан. То, са друге стране, сугерише да је у тим крајевима у домаћинству често живело више нуклеусних породица али са мање, или чак без деце.

Табела 3.1.1. Број становника, кућа и брачних парова по окрузима Србије према попису 1846. године.¹³⁴⁹

Округ	Број		
	Становника	Кућа	Брачних парова ¹³⁵⁰
Алексиначки	22040	3255	4746
Варош Београд	10174	1714	2051
Београдски	48001	6925	9292
Ваљевски	69351	8526	12796
Гургусовачки	34468	4476	7399
Крајински	52338	10155	12158
Крагујевачки	69275	10424	13163
Крушевачки	54241	8084	11241
Подрински	39224	5505	7656
Пожаревачки	98927	16332	21179
Руднички	39439	5799	7297

¹³⁴⁹ Ј. Гавриловић, *Главни извод пописа 1846, 186–190.*

¹³⁵⁰ Ожењених мушкараца у оригиналу.

Смедеревски	41248	6497	8246
Ужички	73813	10243	14705
Црноречки	38273	6532	7966
Чачански	48186	7702	9530
Шабачки	61858	9120	12241
Јагодински	48944	8390	10389
Ђупријски	42515	6892	8141
Укупно	892315	136571	180196

Табела 3.1.2. Број брачних парова и становника на 1 кућу, брачност и број становника на брачни пар у Србији 1846. године.¹³⁵¹

Округ	Број			
	Становника на 1 кућу	Брачних парова на 1 кућу	Становника на 1 брачни пар	Брачност ст. У %
Алексиначки	6.77	1.46	4.64	43.07
Варош Београд	5.94	1.20	4.96	40.32
Београдски	6.93	1.34	5.17	38.72
Ваљевски	8.13	1.50	5.42	36.90
Гургусовачки	7.70	1.65	4.66	42.93
Крајински	5.15	1.20	4.30	46.46
Крагујевачки	6.65	1.26	5.26	38.00
Крушевачки	6.71	1.39	4.83	41.45
Подрински	7.13	1.39	5.12	39.04
Пожаревачки	6.06	1.30	4.67	42.82
Руднички	6.80	1.26	5.40	37.00
Смедеревски	6.35	1.27	5.00	39.98
Ужички	7.21	1.44	5.02	39.84
Црноречки	5.86	1.22	4.80	41.63
Чачански	6.26	1.24	5.06	39.56
Шабачки	6.78	1.34	5.05	39.58
Јагодински	5.83	1.24	4.71	42.45
Ђупријски	6.17	1.18	5.22	38.30
Укупно	6.53	1.32	4.95	40.39

Двадесет година касније, на истом простору, прилике су се делимично промениле. Број становника по кући је опао на оквирно 6, број брачних парова се све више приближавао броју кућа, број становника по брачном пару је порастао а брачност опала. Таква структура директно упућује на то да је у две деценије дошло до деобе породица, односно осамостаљења већег броја нуклеусних породица које су све више живеле у сопственој кући и имале више деце (виши број становника по брачном пару и нижи индекс брачности). Такав развој кореспондира са исказаним повећаним стопама наталитета 50-тих и 60-тих година 19. века. Потврду налазимо и у развоју броја кућа. За 20 година је број кућа порастао за 47 % а становника за 36 %. Изградња стамбених објеката је расла знатно бржим темпом него становништва што је индиректно доказ да је постојао својеврсни притисак и жеља житеља за променом стамбено-породичних прилика и односа. Области које су исказивале високе индексе 1846. године остале су на истим позицијама и 1866, али уз битно ниже вредности. Изузетак по том питању представља Шабачки округ где су индекси порасли, што сугерише спорији процес раздајања сложених домаћинстава. Чачански округ, са друге стране, према статистици 1866. године имао је необично повољан однос броја кућа и брачних парова –

¹³⁵¹ Табела 3.1.1.

0,99. То би, уколико су подаци тачни, значило да је у тој области било сасвим уобичајено пронаћи и самачка домаћинства (неожењени, удовице итд).

Табела 3.1.3. Број становника, кућа и брачних парова по окрузима Србије према попису 1866. године.¹³⁵²

Округ	Број		
	Становника	Кућа	Брачних парова
Алексиначки	48136	7844	9272
Варош Београд	24768	3478	3711
Београдски	63880	9730	11591
Ваљевски	83483	10691	14865
Књажевачки	55079	7713	10775
Крајински	70293	13269	14388
Крагујевачки	98141	16145	17479
Крушевачки	67439	10864	12836
Подрински	48827	7225	8448
Пожаревачки	140601	29011	28118
Руднички	47467	7649	8253
Смедеревски	60077	10303	11384
Ужички	104377	15042	17965
Црноречки	53284	9614	11118
Чачански	57937	10761	10620
Шабачки	73619	10022	13593
Јагодински	62184	12084	12113
Тупријски	55884	9611	11109
Укупно	1215476	201056	227638

Табела 3.1.4. Број брачних парова и становника на 1 кућу, брачност и број становника на брачни пар у Србији 1866. године.¹³⁵³

Округ	Број			
	Становника на 1 кућу	Брачних парова на 1 кућу	Становника на 1 брачни пар	Брачност ст. У %
Алексиначки	6.14	1.18	5.19	38.52
Варош Београд	7.12	1.07	6.67	29.97
Београдски	6.57	1.19	5.51	36.29
Ваљевски	7.81	1.39	5.62	35.61
Књажевачки	7.14	1.40	5.11	39.13
Крајински	5.30	1.08	4.89	40.94
Крагујевачки	6.08	1.08	5.61	35.62
Крушевачки	6.21	1.18	5.25	38.07
Подрински	6.76	1.17	5.78	34.60
Пожаревачки	4.85	0.97	5.00	40.00
Руднички	6.21	1.08	5.75	34.77
Смедеревски	5.83	1.10	5.28	37.90
Ужички	6.94	1.19	5.81	34.42
Црноречки	5.54	1.16	4.79	41.73
Чачански	5.38	0.99	5.46	36.66

¹³⁵² Попис 1866, 100.

¹³⁵³ Табела 3.1.3.

Шабачки	7.35	1.36	5.42	36.93
Јагодински	5.15	1.00	5.13	38.96
Тупријски	5.81	1.16	5.03	39.76
Укупно	6.05	1.13	5.34	37.46

У ослобођеним крајевима Србије, према попису 1879. године, скоро сви параметри исказују подједнаке вредности као у већем делу старих области у време око 1846. године. У односу на попис 1866. године индекси су ипак виши. Приметан је нешто виши број брачних парова по кући, слично као и у Алексиначком округу 1846. године, али без већег броја чланова домаћинства. Такав резултат сугерише занимљиву структуру домаћинства које је свакако било сложено (више нуклеусних породица) али уз мањи број деце. То потврђује и податак о броју породица по кући, који је, заправо, скоро идентичан броју кућа. Под „породицом“ се у статистици, следствено, подразумевало одвојено домаћинство са пуноправном породицом (брачни пар са децом) и понекад другим брачним паровима (бракови деце), а не само једноставна формална брачна заједница. Број домаћинстава је заправо једнак броју кућа, али је већи број брачних парова још увек живео у заједничком домаћинству (највероватније са родитељима). Релативно низак број чланова домаћинства, који сугерише мали број деце, наводи и на претпоставку да је до правог одвајања брачних другова у засебно домаћинство долазило највероватније тек после рођења детета.

Табела 3.1.5. Број кућа, породица и брачних парова у ослобођеним областима Србије према попису 1879. године.¹³⁵⁴

Нови округ	Број			
	Хришћана	Кућа	Породица	Брачних парова
Ниш	115890	17561	18210	23720
Пирот	76892	11005	11110	15735
Врање	64844	10136	10258	13017
Топлица	42014	5962	5962	7946
Укупно	299640	44664	45540	60418
Припојено округу				
Подрински	-	-	-	-
Алексиначки	2963	413	413	571
Укупно	302603	45077	45953	60989

Табела 3.1.6. Структура домаћинстава и брачност у ослобођеним областима Србије према попису 1879. године.¹³⁵⁵

Нови округ	Структура становништва			
	Становника на 1 кућу	Породица на 1 кућу	Брачних парова на 1 кућу	Брачност становништва у %
Ниш	6.60	1.04	1.35	40.94
Пирот	6.99	1.01	1.43	40.93
Врање	6.40	1.01	1.28	40.15
Топлица	7.05	1.00	1.33	37.83
Укупно	6.71	1.02	1.35	40.33
Припојено округу				
Подрински	-	-	-	-
Алексиначки	7.17	1.00	1.38	38.54
Укупно	6.71	1.02	1.35	40.31

¹³⁵⁴ Попис у ослобођеним крајевима, 52–57.

¹³⁵⁵ Табела 3.1.5.

Процес смањења величине домаћинства се наставио и даље. На попису 1884. године је просек домаћинства у Србији достигао 5,84 чланова по кући, са највишим индексом у Топличком округу (6,97) а затим и у истим оним као и на претходним пописима.¹³⁵⁶ Од 1890. године је уведено обавезно пописивање по пописним листама које су заправо одговарале домаћинствима, односно породицама. Статистика је породице називала и задругама, што може да има збуњујући ефекат на истраживаче. Под задругом – породицом се тако подразумевало једно домаћинство које има старешину.¹³⁵⁷ На прелому векова је ситуација била битно другачија него деценију и по раније. Сви индекси су порасли на ниво какав је био уобичајен 1846. године. Просечно домаћинство је имало око 6,5 чланова а састојало се најчешће од више нуклеусних породица (у просеку 1,32 брачна пара по кући). Број становника по брачном пару је био нижи, што сугерише нешто мањи број деце (то потврђује и нешто виша брачност). Узрок овој појави је једноставно за утврдити – спора стамбена изградња. У односу на 1866. годину становништво је увећано за 105 % али број кућа је порастао само за 91 %. Потребно је узети у обзир и чињеницу да су у градовима постојале и веће зграде, са више стамбених јединица, тако да је ситуација на терену, посебно у селима, била нешто повољнија. Индекс броја породица на број кућа ипак упућује на чињеницу да у ово време решавање стамбеног питања није било једноставно. Стамбени фонд од 384.531 кућа више нису обитавали само сопственици и њихове породице. У укупно 30.536 кућа (7,94 %) су живели или само закупци или заједно закупци и власници.¹³⁵⁸

Табела 3.1.7. Број становника, кућа, брачних парова и породица по окрузима Србије према попису 1900. године.¹³⁵⁹

Округ	Број			
	Становика (присутних)	Кућа	Брачних парова ¹³⁶⁰	Задруга – породица ¹³⁶¹
Варош Београд	69769	5692	15319	16011
Београдски	126117	18337	25356	18610
Ваљевски	133499	17687	25425	18341
Врањски	212723	32484	41567	32596
Крагујевачки	160704	25445	32608	26393
Крајински	98569	18676	21708	18914
Крушевачки	138488	22524	27211	22713
Моравички	171089	28606	35592	28924
Нишки	174628	24658	36263	25619
Пиротски	96608	14020	19441	14164
Подрински	204499	28197	38597	29103
Пожаревачки	230562	39331	51372	39499
Руднички	195491	31854	38104	32275
Смедеревски	122944	19242	25377	19511
Тимочки	135066	23932	31651	24113
Топлички	90516	13276	17407	13337
Ужички	131610	20570	25624	20970
Укупно	2492882	384531	508622	401093

¹³⁵⁶ *Попис 1884*, XVI.

¹³⁵⁷ *Попис 1890*, I–III.

¹³⁵⁸ *Попис 1900*, I. део, 746.

¹³⁵⁹ *Попис 1900*, I. део, 746–749.

¹³⁶⁰ Узет је број ожењених мушкараца који је за 2.013 виши од броја удатих жена. Разлика може да буде последица пропуста у попису или чињенице да је део жена био ван земље.

¹³⁶¹ У начелу се може поистоветити са бројем домаћинства.

Табела 3.1.8. Структура домаћинстава и брачност у окрузима Србије према попису 1900. године.¹³⁶²

Округ	Број				Брачност ст. у %
	Становника на 1 кућу	Брачних парова на 1 кућу	Становника на 1 брачни пар	Породица на 1 кућу	
Варош Београд	12.26	2.69	4.55	2.81	43.91
Београдски	6.88	1.38	4.97	1.01	40.21
Ваљевски	7.55	1.44	5.25	1.04	38.09
Врањски	6.55	1.28	5.12	1.00	39.08
Крагујевачки	6.32	1.28	4.93	1.04	40.58
Крајински	5.28	1.16	4.54	1.01	44.05
Крушевачки	6.15	1.21	5.09	1.01	39.30
Моравички	5.98	1.24	4.81	1.01	41.61
Нишки	7.08	1.47	4.82	1.04	41.53
Пиротски	6.89	1.39	4.97	1.01	40.25
Подрински	7.25	1.37	5.30	1.03	37.75
Пожаревачки	5.86	1.31	4.49	1.00	44.56
Руднички	6.14	1.20	5.13	1.01	38.98
Смедеревски	6.39	1.32	4.84	1.01	41.28
Тимочки	5.64	1.32	4.27	1.01	46.87
Топлички	6.82	1.31	5.20	1.00	38.46
Ужички	6.40	1.25	5.14	1.02	38.94
Укупно	6.48	1.32	4.90	1.04	40.81

Класичних великих задружних породица са по неколико брачних парова и доста деце заправо више није било, односно представљале су изузетак. Чак ни у крајевима са високим индексима броја становника или брачних парова по кући (Ваљевски, Подрински округ). Већ на попису 1890. године скоро половина породица је имала до 5 чланова, што свакако нису веће сложене или задружне породице. Између 6 и 10 чланова је имало 43 % породица, што одговара критеријумима сложенијих домаћинстава али је ипак недовољно за недвосмилену идентификацију правих задруга. Великих домаћинстава са преко 11 чланова је било нешто више од 9 %.

Табела 3.1.9. Величине породица (задруга/домаћинстава) у Србији према броју чланова 1890. године.¹³⁶³

Број чланова	Удео у %		
1 (самачко)	3.23	3.23	3.23
2–3	16.54	44.31	87.34
4–5	27.77		
6–10	43.03	43.03	
11+	9.43	9.43	9.43

Уколико сагледамо територијалну распрострањеност различитих типова породица према броју чланова, понавља се исти образац као и у табели о просечној величини истих. Северозападни, делом источни и јужни делови земље (Ваљевски, Подрински, Тимочки, Пиротски и Топлички округ) представљају зоне са убедљиво највећим породицама и домаћинствима у Србији.

¹³⁶² Табела 3.1.7.

¹³⁶³ *Попис 1890, XXXII.*

Табела 3.1.10. Величине породица (задруга/домаћинстава) по окрузима Србије према броју чланова 1890. године.¹³⁶⁴

Округ	Удео у укупном броју породица у % – према броју чланова	
	1–5	6+
Варош Београд	78.08	21.92
Црноречки	57.36	42.64
Ваљевски	43.05	56.95
Врањски	44.86	55.14
Крагујевачки	46.17	53.83
Крајински	58.23	41.77
Крушевачки	46.16	53.84
Моравички	48.77	51.23
Варош Ниш	68.32	31.68
Пиротски	39.45	60.55
Подрински	42.03	57.97
Пожаревачки	48.00	52.00
Руднички	50.71	49.29
Подунавски	43.76	56.24
Тимочки	40.43	59.57
Топлички	37.31	62.69
Ужички	45.66	54.34
Укупно	47.53	52.47

Након Балканских ратова, Србија је проширена за простране области на југу. Почетком 1913. године је у тим областима спроведен попис становништва који је веома драгоцен за сагледавање ситуације не само у оквирима српске државе, већ и за период пре ослобођења пошто недостају квалитетни статистички подаци за време османске управе. На жалост, подаци се односе на укупно становништво без обзира на вероисповест или националну припадност. У начелу се може констатовати да се величина домаћинстава није нарочито разликовала у односу на остатак Србије. Распон индекса између округа је био на нивоу као и у осталим деловима земље, а исто вреди и унутар округа по срезовима. Једини изузетак по том питању представља Призренски округ, састављен од области са битним разликама у географским карактеристикама.

Табела 3.1.11. Просечна величина домаћинства у ослобођеним крајевима Србије 1913. године.¹³⁶⁵

Округ	Број		
	Становника	Кућа	Становника на 1 кућу
Пљевља	62601	9166	6.83
Нови Пазар	133401	17712	7.53
Приштина	239386	32975	7.26
Призрен	227592	30002	7.59
Тетово	157248	24302	6.47
Скопље	153293	26948	5.69
Куманово ¹³⁶⁶	166939	26464	6.31

¹³⁶⁴ *Попис 1890, XXXIII.*

¹³⁶⁵ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 117–119.

¹³⁶⁶ Срез Прешево је исказивао индекс од 6,20.

Кавадарци	97763	20109	4.86
Дебар	82476	15982	5.16
Битољ	345479	52970	6.52
Укупно	1666178	256630	6.49

У Призренском округу је уочљива велика разлика између срезова. У равничарским деловима око Призрена и Ђаковице су домаћинства била најмања, да би у одређеним брдским пределима на истоку индекси достизали високе вредности. Највише вредности, односно највећа домаћинства су постојала у Метохијском срезу. Потребно је, међутим, узети у обзир и чињеницу да је за многе срезове упитна веродостојност података о броју жена (Љумски, Дримски итд. срез), тако да су реалне вредности, односно величине домаћинстава на овом подручју сасвим сигурно биле више. Може се са доста великом сигурношћу констатовати да је реалан коефицијент достигао оквирно 9 или нешто више чланова по домаћинству.

Табела 3.1.12. Просечна величина домаћинства у Призренском округу 1913. године.¹³⁶⁷

Срез	Број		
	Становника	Кућа	Становника на 1 кућу
Призренски	21244	4381	4.85
Шарпланински	27670	3745	7.39
Ђаковички	22475	3393	6.62
Горски	28977	4645	6.24
Дримски	22078	2132	10.36
Метохијски	34715	3103	11.19
Подримски	32056	4156	7.71
Љумски	20916	2698	7.75
Подгорски	17461	1749	9.98
Укупно	227592	30002	7.59

Установити величину српског, односно православног домаћинства на подручју Старе Србије за време османске управе није нимало једноставно. Недостатак квалитетних и поузданих статистичких података представља скоро непремостиву препреку по том питању. Званични османски пописи нису нарочито корисни због озбиљних сумњи у њихову поузданост као и нејасноћа око тачног значења рубрика о „кућама“. Тако је, на пример, често коришћена салнама за Призренски вилајет с почетка 70-тих година 19. века потпуно неупотребљива у те сврхе што смо илустровали у следећој табели. Број чланова домаћинства не би одговарао ни дефиницији великих задруга, већ пре читавих малих села. Ову појаву су истраживачи приметили још давније. Историчар Јирген Корнрумпф је за неке казе недвосмислено установио да се број „хане“ (кућа) не односи на целокупну казу, већ само на њен центар, односно главни град (случај Прокупља, на пример).¹³⁶⁸ Да ли је то случај са апсолутно свим казама нисмо у могућности да проверимо.

¹³⁶⁷ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 117–119.

¹³⁶⁸ Н. Ј. Корнрумпф, *Die Territorialverwaltung*, 352; *Salname-i vilayet-i Prizren 1290*, 112–115; *Prizren vilayeti salnamesi 1291*, 170–172; Н. Kaleshi – Н.-Ј. Корнрумпф, *Das Wilajet Prizren*, 176–238.

Табела 3.2.1. Величина домаћинства (нереална) у Призренског вилајета око 1872. године према провинцијској салнами за 1290. и 1291. годину хиџре (1873/74. и 1874/75. година).¹³⁶⁹

Санџак	Каза (нахија)	Мушких становника	Процена укупно становника	Домова – хане	Број становника по кући
Призрен	Призрен	43928	83463	3687	22.64
	Ђаковица	15310	29089	2060	14.12
	Пећ	18795	35711	1821	19.61
	Приштина	19260	36594	1564	23.40
	Гњилане	24151	45887	527	87.07
	Вучитрн	9323	17714	540	32.80
	Тетово	42691	81113	1934	41.94
	Љума	17510	33269		
	Гусиње	3695	7021	740	9.49
	Укупно санџ.	194663	369860	12873	28.73
Ниш	Ниш	22028	41853	3651	11.46
	Пирот	35513	67475	2195	30.74
	Врање	42563	80870	2069	39.09
	Лесковац	31555	59955	2689	22.30
	Прокупље	10825	20568	882	23.32
	Куршумлија	6708	12745	180	70.81
	Знепоље	7221	13720	209	65.65
		Укупно санџ.	156413	297185	11875
Скопље	Скопље	33847	64309	2864	22.45
	Куманово	24360	46284	998	46.38
	Штип	23121	43930	2144	20.49
	Крива Паланка	9892	18795	588	31.96
	Радовиште	10800	20520	688	29.83
	Кратово	6832	12981	694	18.70
	Кочани	8283	15738	701	22.45
		Укупно санџ.	117135	222557	8677
Дебар	Дебар	25469	48391	1600	30.24
	Елбасан	25987	49375	1900	25.99
	Доњи Дебар	55170	104823	2500	41.93
	Мат	15740	29906	3600	8.31
	(Малесија горња) ¹³⁷⁰	4086	7763		
	(Малесија доња) ¹³⁷¹	7036	13368		
		Укупно санџ.	133488	253627	9600
Укупно вилајет		601699	601699	1143228	-

Иста рубрика о броју „хане“ у другом случају очигледно означава ипак реалнији број кућа као што то доказује пример Нишког ејалета око 1859/60. године. Израчунате вредности се чине сасвим реалнима. Видљива је разлика у величини домаћинстава између хришћана и

¹³⁶⁹ Н. Kaleshi, Н. J. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren*, 201–202; А. R. Zur Н. Von Samo, *Völker des osmanischen Reiches*, 41–42; *Salname-i vilayet-i Prizren 1290*, 112–115; *Prizren vilayeti salnamesi 1291*, Prizren 1291, 170–172.

¹³⁷⁰ Нахије Горња и Доња Малесију помињу Калеси и Корнрumpf као делове Дебарског санџака, додуше без јасне афилијације ка одређеној кази. Готово је сигурно да се мисли на тзв. Струшку Малесију која је територијално могла припадати искључиво Горњодебарској кази (евентуелно један део и Елбасанској). Н. Kaleshi, Н. J. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren*, 201–202.

¹³⁷¹ Види претходну напомену.

муслимана. Хришћанске куће су имале и по два члана више него муслиманске. Уколико су подаци тачни, то би јасно доказивало лошије стамбене услове хришћанског становништва, односно већу склоност ка сложенијим домаћинствима код хришћана који су у овим областима углавном православне вере. Исказане вредности за православне вернике, међутим, далеко су од изразито високих које би сугерисале постојање правих задруга. Индекс у Нишком санцаку одговара величини породице у истом крају 40 година касније у склопу српске државе. Нешто мања вредност 1879. године се може објаснити ратним приликама и пресељењем дела хришћана у напуштене куће.

Табела 3.2.2. Величина домаћинства у Нишком ејалету према подацима из регистра становништва у 1859/60. (према грађи у турским архивима).¹³⁷²

Санцак	Процена становника на 1 кућу (хане)			
	Према вероисповести (групи)			
	Муслимана	Немуслимана	Рома	Укупно
Ниш	5.92	7.11	5.92	6.86
Ћустендил	5.45	6.34	5.42	6.01
Самаков	4.31	6.95	5.02	6.41
Софија	4.35	6.58	4.43	6.18
Укупно	5.25	6.82	5.38	6.45

За простор Скопског санцака је могуће делимично упоредити податке британског дипломате Шиплија са доста веродостојним извештајима аустроугарске дипломатије за период 1901–1902. године. Резултати показују да је просечно домаћинство у овим областима имало оквирно 6 чланова, с изузетком Малеша. И на овим просторима се индекси добро поклапају са резултатима пописа ослобођених области 1913. године. То је посебно битно у случају Тетовске и Прешевске казе због коришћења коефицијената за израчун броја становника.

Табела 3.2.4. Величина домаћинства у делу Скопског санцака према подацима британског дипломате Шиплија и статистике из Аустријског државног архива 1901–1902. године.¹³⁷³

Каза	Број кућа	Број становника (Шипли)	Број становника (Аустријски архив)	Становника на 1 кућу (Шипли/Аустријски архив)	Становника на 1 кућу (Шипли/Шипли)
Скопље	10453	68465	72789	6.96	6.55
Куманово	7712	41209	45784	5.94	5.34
Крива Паланка	3989	23080	24514	6.15	5.79
Кратово	3405	21065	22604	6.64	6.19
Кочани	4406	29025	31154	7.07	6.59
Штип	7553	42040	46094	6.10	5.57
Малеш	2315	24858	26968	11.65	10.74
Прешево	7076	43436	43352	6.13	6.14
Тетово	14514	100000	82668	6.13	6.89

За разлику од простора источно и јужно од Шар Планине, на Косову и у Метохији су индекси били знатно виши. Просек је достигао око 9 чланова по домаћинству. Индекси сугеришу битно другачију породичну структуру него у претходно описаним областима. Уз тако висок број чланова домаћинства је сасвим сигурно да је у истој кући живело више

¹³⁷² Tabela 1.2.10; A. Koyuncu, *Tuna vilâyeti'nde*, 681–683.

¹³⁷³ Табела 1.2.92; Табела 1.2.93; 1.2.101.

нуклеусних породица. Како су куће, односно домаћинства били структурно решени (зајеничке или одвојене просторије; засебне стамбене јединице итд), статистика није бележила, тако да није ни могуће проценити реално постојање правих заједничких домаћинстава – задруга.

Табела 3.2.5. Величина православних домаћинстава у деловима Косовског вилајета 1912. године.¹³⁷⁴

Област	Број кућа	Број становника	Становника на 1 кућу
Приштинска каза	1142	10430	9.13
Сиринићка жупа	525	4481	8.54
Ибарски Колашин	535	5612	10.49
Вучитрнска каза	140	1278	9.13
Гњиланска каза	756	6661	8.81
Призренска каза	559	4410	7.89
Феризовић	97	473	4.88

У Пљеваљској области је величина породице била према неким изворима око 1890. године доста велика.

Табела 3.2.6. Величина православних домаћинства у Протопрезвитератима Пљевља и Пријепоље 1890. године.¹³⁷⁵

Област	Број кућа	Број становника	Становника на 1 кућу
Варош Пријепоље	87	432	4.97
Парохија Пријепоље	134	832	6.21
Протопрезвитерат Пријепоље	792	6676	8.43
Варош Пљевља	177	2243	12.67
Парохија Пљевља	323	3469	10.74
Протопрезвитерат Пљевља	1026	8102	7.90

Претходно презентовани подаци се не подударају са информацијама са бирачког списка из 1908. године према којем је величина домаћинства била знатно нижа. Због бољег поређења смо навели и податке са српског пописа из 1913. године за исту област. У упоредби са 1890. годином се у Пљевљима види енормно смањење величине породица. Чак и у случају да се искомбинују подаци са два пописа 1913. године, те се број православних Срба у Пријепољској кази подели са бројем српских кућа, добио би се индекс од 7,52 члана по кући, што је значајно ниже него неких двадесетак година раније.¹³⁷⁶ Могуће да је извор из 1890. године погрешан. Тачан узрок је непознат.

Табела 3.2.7. Величина домаћинства у Пљеваљској и Пријепољској области у периоду 1908–1913. године.¹³⁷⁷

Област	Број		
	Број кућа	Број становника	Становника на 1 кућу
	1908. године (православни)		
Пљевља град	390	1908	4.89

¹³⁷⁴ Израчунати подаци су преузети из: М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 270.

¹³⁷⁵ *Шематизам херцеговачко-захумске 1890*, 94–102.

¹³⁷⁶ Комбиновали смо сумарни попис и појединачне извештаје из 1913. године. Није сасвим јасно да ли је такав поступак у потпуности исправан, пошто нисмо сигурни да ли се под бројем Срба у сумарном попису стварно подразумевају само православни становници. М. Јагодић, *Нови крајеви*, 117, 124.

¹³⁷⁷ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 271; М. Јагодић, *Нови крајеви*, 124.

Пљевља каза	2368	15263	6.45
Срезови	1913. године		
Пљевља град	7471	1539	4.85
Пљевља села	18707	2547	7.34
Пријеполје град	3355	715	4.69
Пријеполје села	21593	3317	6.51
Нова Варош	2909	536	5.43
Нова Варош села	8514	1014	8.40

Црквени подаци за 1901. годину наводе да је у Кумановском протопрезвитерату просек домаћинства износио 6,05 лица, а у самом граду Куманову 4,48. Према подацима из 1908. године, у плавско-гусињској области је просек православних становника по кући износио чак 10.¹³⁷⁸ Према званичним османским подацима из 1900. године просек становника по кући је у градовима Приштина и Призрен износио 5,75, респективно 5,02.¹³⁷⁹ Чини се да се општи просек становника у урбаним срединама Старе Србије кретао око 5, тако да је оправдано користити наведени коефицијент за израчунавање броја варошких житеља.

За простор Босне и Херцеговине под османском влашћу постоји неколико извора за које је веома тешко проценити каквог су тачно квалитета. Званично објављени резултати пописа су исказивали нереално низак број становника, потцењен и за више од 10 %. За проучавање, односно израчунавање величине просечног домаћинства то у суштини не представља велики проблем, али само уколико су и подаци за број домаћинства/породица/кућа такође потцењени по истој стопи. Ми то, на жалост не можемо да установимо са великом сигурношћу.

Подаци са пописа 1851/52. године су познати пре свега из писања пруског конзула Ото Блауа као и истраживања Луке Ђаковића. У случају објављених и необјављених докумената Ото Блауа, подаци се односе на „домаћинства“, односно „куће“ или „породице“. Пруски конзул највероватније није био сасвим сигуран на коју од ове три, у суштини доста различите категорије, се османски подаци заправо односе. Паско Васа преноси готово идентичне сумарне податке за цео Босански везирлук користећи термин „куће“. Можемо само да претпостављамо да се под тим појмовима збирно подразумева кућно домаћинство (кућанство/домаћинство), односно кућа као таква (објекат), дакле последично и проширена породица а не нуклеусна која може да чини и одвојени део у заједничком кућанству/домаћинству (у посебном, одвојеном делу стамбеног објекта). У сеоским срединама, где већина стамбених објеката представља јединствену и недељиву заједничку стамбену јединицу за све укућане (припаднике породице), разлике међу категоријама у начелу нису проблем – разлика у пракси нема. У градским срединама, међутим, са вишеспратним стамбеним објектима који су сачињени од више посебних делова (стамбених јединица – станова), нејасна категоризација може да доводи до погрешних резултата.¹³⁸⁰

Резултати показују да су хришћанска домаћинства била знатно већа од муслиманских (7,5–10 чланова у односу на 6–7 по кући), што је могуће објаснити и руралним карактером православног и католичког становништва. У градским срединама су индекси знатно мањи (4–6 особа) али се и ту примећује одређена разлика између муслимана и хришћана. Вредности изнад 6 указују на постојање проширених, па и задружних породица, као и на

¹³⁷⁸ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 271.

¹³⁷⁹ И. Иванић, *Из црквене историје Срба*, 142–144.

¹³⁸⁰ Ото Блау у табели наводи експлицитно појам „домаћинство“ (*Haushaltung*) али у тексту помиње за исте бројеве и „куће“ и „породице“. Не знамо како се у Босни и Херцеговини тачно водила евиденција 1851/52. године, али је сва прилика да се појмови могу поистоветити са кућом, односно кућанством. Није нам познато да се тада посебно водила евиденција станова, односно посебних делова већих кућа (пре свега у урбаним срединама). Паско Васа се користи појмом „кућа“. О. Blau, *Politische Statistik Bosniens*, 487–489; P. Vasaefendiја, *Bosna i Hercegovina*, 30.

висок удео деце у становништву. Као што је увек случај са османском статистиком, неопходно је резултате узимати са одређеном резервом. Број становника, али и кућа, са османских пописа увек је под сумњом, тако да и израчунати индекси могу да буду необјективно превисоки или прениски.

Табела 3.2.8. Број и просечна величина домаћинстава у везирлацима Босна и Херцеговина према попису 1851/52. године (према подацима Ото Блау).¹³⁸¹

Санџак	Каза	Број домаћинстава					Чланова по домаћинству				
		Муслиманских	Хришћанских	Ромских (паганских)	Јеврејских	Укупно	Муслиманских	Хришћанских	Ромских (паганских)	Јеврејских	Укупно
Сарајево	Сарајево град	2899	612	72	264	3847	4.98	5.77	4.35	6.17	5.17
	Сарајево село	888	1480	8		2376	6.38	7.77	7.36		7.25
	Високо	1218	1398	30		2646	9.98	5.81	3.93		7.71
	Фојница	668	1306	11		1985	7.99	6.42	5.01		6.95
	Неретва	504	362	16		882	8.06	8.08	6.89		8.05
	Рогатица (Челеби Пазар)	901	482	24		1407	7.44	7.53	5.23		7.43
	Укупно	7078	5640	161	264	13143	6.83	6.76	4.85	6.24	6.76
Травник	Травник	1438	1345	41	30	2854	6.60	8.20	3.38	10.32	7.34
	Зеница	1512	728	28		2268	6.63	7.37	5.77		6.86
	Ливно	512	2319	25		2856	6.34	7.67	4.79		7.41
	Гламоч	224	692			916	6.84	8.93			8.42
	Доњи Вакуф (Акхисар, Ускопље, Прусац)	1507	2209	100		3816	6.52	7.39	5.26		6.99
	Јајце	1002	2237	33		3272	6.34	8.45	6.97		7.79
	Језеро (Бол Хисар)	292	1420	6		1718	7.20	9.08	3.80		8.75
	Прозор	452	546			998	7.16	8.00			7.65
	Укупно	6939	11496	233	30	18698	6.60	8.08	5.19	11.15	7.50
	Бихаћ	Бихаћ	1714	1347	10		3071	7.61	12.10	4.94	
Ново Село (Кулен Вакуф)		581	1553	3		2137	7.13	9.34	5.07		8.73
Приједор		740	1243			1983	6.56	9.38			8.37
Нови		451	1029	12		1492	7.17	10.90	5.38		9.73
Дубица		222	628	23		873	6.89	9.21	6.03		8.54
Острожац (Цазин)		2155	497	13		2665	8.40	9.17	6.72		8.53
Крупа		1072	620	12		1704	7.98	12.09	6.18		9.46
Стари Мајдан		635	941			1576	7.47	9.30			8.57
Козарац		493	697	5		1195	7.16	11.22	7.98		9.53
Кључ		620	597	10		1227	7.49	9.24	6.08		8.33

¹³⁸¹ Подаци за домаћинства не пружају информације о странцима као ни Ромима-муслиманима. Из тог разлога су они искључени из израчуна (искључени су бројеви за наведене категорије и из укупног броја становника). : Табела 1.2.145; Табела 1.2.148; O. Blau, *Politische Statistik Bosniens*, 488–489; PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 189–194; PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 1, folio 249.

Бања Лука	Укупно	8683	9152	88	0	17923	7.64	10.23	7.08		8.96
	Бања Лука	1897	8241	79		10217	5.32	9.18	5.56		8.44
	Дервента	498	3472	52		4022	6.60	6.96	5.99		6.90
	Тешањ	2003	2556	46		4605	5.96	7.00	3.26		6.51
	Укупно	4398	14269	177	0	18844	5.76	8.25	5.09		7.64
Зворник	Зворник	1726	1612	133		3471	5.86	6.16	4.87		5.96
	Бијељина	1541	3537	108		5186	5.28	5.78	4.87		5.62
	Тузла Горња	944	117	19		1080	5.83	12.68	5.70		6.57
	Тузла Доња	3076	1006	157		4239	6.23	6.71	4.59		6.29
	Сребреница	1802	1616	136		3554	7.32	8.17	6.15		7.66
	Брчко	643	1151	68		1862	7.06	7.96	6.04		7.58
	Кладањ	518	191	6		715	6.02	7.84	2.85		6.48
	Градачац	4747	6896	192		11835	6.40	6.92	5.27		6.69
	Маглај	960	1632	32		2624	6.64	7.01	5.23		6.85
		Укупно	15957	17758	851	0	34566	6.30	6.85	5.22	
Нови Пазар	Нови Пазар	1856	771	9	10	2646	6.09	10.50	13.93	6.27	7.40
	Нова Варош	444	1282	37		1763	7.86	8.54	7.29		8.34
	Сјеница	467	381	8		856	7.38	9.75	4.28		8.40
	Митровица	367	360	4		731	7.72	5.42	12.35		6.61
	Трговиште	1562	618	30		2210	7.38	11.14	5.26		8.40
	Вишеград	694	363	29		1086	6.78	6.14	4.91		6.52
	Бихор (Бијело Поље)	1365	687	16		2068	6.68	7.45	5.94		6.93
		Укупно	6755	4462	133	10	11360	6.87	8.73	6.27	6.27
	Укупно везирлук	49810	62777	1643	304	114534	6.68	8.01	5.38	6.73	7.39
	Укупно без санџака Нови Пазар	43055	58315	1510	294	103174	6.65	7.96	5.27	6.74	7.37
Везирлук Мостар (Херцеговина)											
	Мостар	1323	2611	49		3983	5.74	6.89	4.53		6.48
	Гацко	589	1395	25		2009	6.99	8.93	7.12		8.34
	Никшић	611	883	5		1499	5.86	5.61	5.20		5.71
	Пљевља	781	967	0		1748	7.29	7.78			7.56
	Благај	291	153	6		450	6.50	7.45	5.33		6.81
	Коњиц (Белградчик)	158	386	13		557	10.11	9.26	6.15		9.43
	Љубушки	397	2096	12		2505	6.42	7.23	4.33		7.09
	Столац	516	1500	40		2056	7.31	8.39	6.40		8.08
	Колашин	1039	546	12		1597	4.95	6.18	4.67		5.37
	Невесиње	407	1340	20		1767	6.80	7.86	6.30		7.59
	Требиње	1062	2395	40		3497	5.90	6.94	7.90		6.64
	Дувно	173	555	11		739	7.69	9.05	8.00		8.71
	Пријепоље	503	754	16		1273	7.43	10.81	7.75		9.44
	Фоча	2095	777	51		2923	8.44	9.36	5.92		8.64
	Чајниче	876	430	35		1341	7.56	7.53	6.69		7.53
	Укупно Везирлук	10821	16788	335	0	27944	6.87	7.72	6.24	0	7.37
	Укупно оба Везирлука	60631	79565	1978	304	142478	6.72	7.95	5.52	6.73	7.39
	Укупно оба Везирлука без санџака Нови Пазар	53876	75103	1845	294	131118	6.70	7.90	5.45	6.74	7.37

Према оригиналним османским изворима из архива у Сарајеву је Лука Ђаковић објавио нешто другачију верзију резултата пописа 1851/52. године, очигледно прилагођену

новијој управној подели из 60-тих година 19. века. Његови су подаци драгоцени пошто наводе и структуру „кућа“ према вероисповестима одвојено за православне и католике. Поставља се питање да ли под појмом „кућа“ треба разумети исто што и „домаћинство“ у претходној табели. Мишљења смо да се ради о различитом поименовању једне те исте категорије – кућанства. О томе сведочи и скоро идентичан укупан број кућа/домаћинства. На нивоу оба Везирлука је разлика свега 2.500 кућа, што лако може бити последица грешке сабирања код прилагођавања података новим границама санцака или каснијих ревизија. Знатно занимљивије је, међутим, чињеница да је структура донекле измењена. Муслимани су према овом извори живели у 5.000 кућа више него према Блау, али и у већем укупном броју, тако да је број чланова по кући у начелу идентичан. Најзанимљивији су резултати за хришћане. Православно домаћинство је било, осим у Херцеговини и у Зворничком санцаку, знатно веће од католичког. Православни верници су према подацима чинили најбројнија домаћинства или кућанства у Босни и Херцеговини уопште. Посебно је од значаја чињеница да је број чланова све виши смером ка западним деловима, односно Босанској Крајини. Разлике у величини муслиманских и хришћанских домаћинства у областима око Бихаћа су огромне. Овако велике разлике сугеришу да се можда ради и о делимично непотпуним подацима (непријављене или ненумерисане куће). Општи тренд, исказан у готово свим казама и санцацима, међутим, јасно указује на то да су хришћани, а посебно православни, живели у знатно већим кућним заједницама од муслимана. Истовремено, такав податак доста јасно сугерише појаву већих, проширених и задружних породица као и висок удео деце у хришћанској популацији. За тачнију структуру домаћинства и потврду наших претпоставки би било од користи знати број брачних парова, али он, на жалост у овом случају није на располагању.

Табела 3.2.9. Број кућа и просечна величина домаћинства у Босанском и Херцеговачком везирлуку према попису 1851/52. годину (према Луки Ђаковићу).¹³⁸²

Санцак	Број кућа					
	Муслиманских	Ромских	Православних	Католичких	Јеврејских	Укупно
Сарајево	10271	269	4834	2755	263	18392
Травник	6251	183	5005	4908	42	16389
Бања Лука	4789	216	9678	3452	6	18141
Бихаћ	10643		7517	529		18689
Зворник	16417	952	13121	3216		33706
Нови Пазар	9201	233	7403			16837
Херцеговина	8136	258	8469	5984		22847
Укупно	65708	2111	56027	20844	311	145001
Санцак	Број становника по кући					
Сарајево	6.45	4.72	6.80	6.08	6.69	6.46
Травник	7.19	5.96	8.90	7.35	7.33	7.74
Бања Лука	6.44	5.59	8.74	7.98	7.28	7.95
Бихаћ	7.17		9.31	8.04		8.06
Зворник	6.20	5.14	6.67	7.22		6.45
Нови Пазар	6.74	5.68	7.83			7.21
Херцеговина	6.91	6.87	7.50	7.50		7.28
Укупно	6.67	5.47	7.87	7.33	6.79	7.21

Податке о домаћинствима пружа и попис/ревизија из 1865. године. Овај полу-званични извор османске статистике наводи знатно виши, реалнији број становника у провинцији од осталих. Само за католике постоји основана сумња да су бројеви

¹³⁸² Табела 1.2.150; L. Đaković, *Političke organizacije*, 12.

преувеличани, можда чак и удвостручени. По питању домаћинства, у извору се наводе „куће или фамилије“, што додатно потврђује тезу да су у Босни и Херцеговини категорије куће, домаћинства или породице у начелу синоними, бар са стајалишта статистике. Резултати исказују у принципу сличне законитости као и извори за 1851/52. годину. Податке за католичко становништво, на жалост, не сматрамо тачним због највероватније преувеличаних бројева становништва, тако да је исказани индекс нереално висок. Када би се број католика преполовио, и број чланова по кући би био дупло мањи и одговарао би одлично већ израчунатим вредностима из 1851/52. године. За православно становништво се и у овом случају уочавају одређене законитости. Број чланова православних домаћинства је генерално знатно виши него код муслимана, а смером према западу тај број расте све више. Индекси су знатно виши него 1851/52. године, и често прелазе 10 чланова по кући. Просек православног домаћинства је исказивао редовно 9–11 чланова по кући, што је веома висока вредност, и за оквирно 2–3 лица је виша него 13–14 година раније. У случају муслимана, вредности су само благо веће него на претходном попису. Овакав развој се може објаснити на више начина. С обзиром на пословичну непоузданост комплетне османске статистике, не можемо искључити могућност да су подаци погрешни – било за број становника или за број кућа/домаћинства. Ова могућност, међутим, постоји за све и један статистички материјал са простора Османског царства и априори прихватањем такве могућности као законитости би у принципу свако истраживање учинило бесмисленим. Сматрамо да чак и погрешни подаци могу, уколико се пореде са већим бројем других извора, открити одређене трендове у развоју и тако бити од велике користи. Друга могућност која се намеће из представљених података јесте исказивање тренда увећања величине православних домаћинства, што би, логично, значило и претходно веома висок природни прираштај. У периоду 1851/52–1865. године је број кућа порастао оквирно за 20 % а становника за 40 %. Већ смо изразили сумњу у могућност тако великог прираштаја и сматрамо да су исказане вредности за 1851/52. годину потцењене. Чини се, такође, да су и бројеви за куће/домаћинства потцењени, и то и по вишој стопи од становништва. Према попису/ревизији 1865. године, на подручју Вилајета без Новопазарског санџака је било непуних 138.000 кућа. Према првом аустроугарском попису из 1879. године је тај број износио скоро 192.000, односно за 40 % више! Градитељска активност свакако да није могла у свега 14 година, и кроз период буна, епидемија, општег устанка и рата, да оствари такав невероватан резултат. Највероватније је и број кућа, битан због наплате пореза и војнице, намерно умањен. Да ли су власти у Сарајеву имале тачније податке и процене, састављене за интерне потребе, није нам познато.

Табела 3.2.10. Број кућа према вероисповести у Босанском вилајету према попису/ревизији 1865. године.¹³⁸³

Санџак	Нахија	Број кућа					Укупно
		Православних	Католичких	Хришћанских укупно	Муслиманских	Јеврејских	
Сарајево	Сарајево	2417	217	2634	4672	532	7838
	Рогатица	714		714	1003		1717
	Чајничке и Горажде	1118		1118	317		1435
	Вишеград	492		492	705		1197
	Кладањ	226		226	539		765
	Високо и Вареш	409	1163	1572	1220		2792
	Фојница и Крешево	17	1674	1691	673		2364
	Укупно	5393	3054	8447	9129	532	18108
Бања Лука	Бања Лука	8344	240	8584	1065	17	9666
	Градишка	1674	89	1763	902		2665

¹³⁸³ Статистични подаци, 221–228.

	Дервента, Брод и Кобаш	1860	1740	3600	512		4112
	Тешањ, Жепче и Добој	1611	1018	2629	2005		4634
	Укупно	13489	3087	16576	4484	17	21077
Травник	Травник	124	1832	1956	1491	24	3471
	Зеница	501	245	746	1610		2356
	Ускопље и Бугојно	1106	1310	2416	1513		3929
	Јајце	1300	991	2291	1001		3292
	Бол Хисар и Варцар	1218	252	1470	291		1761
	Прозор	19	549	568	448		1016
	Ливно	1200	1226	2426	509		2935
	Гламоч	726		726	230		956
	Укупно	6194	6405	12599	7093	24	19716
	Бихаћ	Бихаћ	1104	118	1222	1706	
Крупа		640		640	1004		1644
Нови		1063		1063	365		1428
Дубица, Козарац и Костајница		1209	116	1325	1100		2425
Ивањска (Цазин)		1118	436	1554	507		2061
Приједор		1006	296	1302	742		2044
Стари Мајдан		734	190	924	635		1559
Кључ		602		602	642		1244
Петровац		409		409	2116		2525
Укупно		7885	1156	9041	8817	0	17858
Зворник	Горња Тузла	103	771	874	1006		1880
	Доња Тузла	909		909	3093		4002
	Зворник	1793		1793	1813		3606
	Сребреница	1745		1745	1750		3495
	Бирач – Власеница	649		649	115		764
	Бијељина и Јања	3721		3721	1873	18	5612
	Брчко	993	899	1892	690		2582
	Градачац, Модрич и Шамац	5913	1775	7688	5114		12802
	Грачаница	1415	214	1629	291		1920
	Маглај	1827		1827	975		2802
	Укупно	19068	3659	22727	16720	18	39465
Нови Пазар	Нови Пазар	843		843	1910	26	2779
	Митровица	391		391	372		763
	Гусиње	472		472	295		767
	Васојевић	694		694	112		806
	Трговиште	702		702	1581		2283
	Бихор, Бијело Поље	775		775	1394		2169
	Пријепоље	883		883	514		1397
	Пљевља	1073		1073	792		1865
	Колашин	634		634	915		1549
	Сјеница	459		459	495		954
	Нова Варош	1562		1562	341		1903
	Укупно	8488	0	8488	8721	26	17235

Укупно бивши Босански везирлук	60517	17361	77878	54964	617	133459
Укупно Бос. везирлук без с. Н. Пазар	52029	17361	69390	46243	591	116224
Мостар	Мостар		2163	1107	11	3281
	Столац		1584	351		1935
	Благај, Почитељ		663	317		980
	Невесиње		1513	216		1729
	Фоча		798	1204		2002
	Неретва и Коњиц		1192	734		1926
	Љубушки и Дувно		2754	491		3245
	Никшић		917	446		1363
	Гацко		1001	193		1194
	Требиње		2416	917		3333
	Билећ		460	62		522
Укупно		15461	6038	11	21510	
Укупно цео Вилајет без Санцака Нови Пазар			84851	52281	602	137734
Укупно цео Вилајет			93339	61002	628	154969

Табела 3.2.11. Број чланова по кући и вероисповести у Босанском вилајету према попису/ревизији 1865. године.¹³⁸⁴

Санцак	Нахија	Број чланова по кући					Укупно
		Православних	Католичких	Хришћанских укупно	Муслиманских	Јеврејских	
Сарајево	Сарајево	7.65	13.56	8.14	8.92	13.12	8.94
	Рогатица	8.29		8.29	9.50		9.00
	Чајнице и Горажде	10.73		10.73	9.60		10.48
	Вишеград	8.13		8.13	7.58		7.81
	Кладањ	10.11		10.11	7.29		8.13
	Високо и Вареш	9.37	12.02	11.33	10.92		11.15
	Фојница и Крешево	6.82	10.21	10.17	7.66		9.46
	Укупно	8.65	11.14	9.55	8.98	13.12	9.37
Бања Лука	Бања Лука	9.84	15.98	10.01	6.75	6.48	9.65
	Градишка	10.62	8.33	10.51	4.44		8.45
	Дервента, Брод и Кобаш	15.26	13.64	14.48	6.46		13.48
	Тешањ, Жепче и Добој	10.75	16.79	13.09	6.06		10.05
	Укупно	10.80	14.71	11.52	5.94	6.48	10.33
	Укупно	10.11	11.95	11.84	6.49	8.47	9.52
Травник	Травник	10.11	11.95	11.84	6.49	8.47	9.52
	Зеница	9.15	13.11	10.45	6.27		7.59
	Ускопље и Бугојно	8.42	12.78	10.79	6.53		9.15
	Јајце	9.79	14.82	11.97	6.31		10.25
	Бол Хисар и Варцаг	9.27	12.46	9.81	7.20		9.38
	Прозор	4.20	15.97	15.57	7.24		11.90
	Ливно	7.94	14.91	11.46	6.04		10.52

¹³⁸⁴ Табела 3.2.10; Табела 1.2.153.

	Гламоч	9.18		9.18	6.62		8.56
	Укупно	8.95	13.54	11.28	6.47	8.47	9.55
Бихаћ	Бихаћ	14.48	19.53	14.97	7.37		10.54
	Крупа	12.32		12.32	7.97		9.67
	Нови	10.80		10.80	9.44		10.45
	Дубица, Козарац и Костајница	11.89	13.33	12.01	8.74		10.53
	Ивањска (Цазин)	10.22	14.87	11.52	7.73		10.59
	Приједор	9.53	12.37	10.18	6.74		8.93
	Стари Мајдан	8.23	17.20	10.08	7.64		9.08
	Кључ	7.69		7.69	6.92		7.29
	Петровац	14.42		14.42	8.52		9.48
	Укупно	11.07	14.94	11.57	7.93		9.77
Зворник	Горња Тузла	9.33	14.81	14.16	5.53		9.55
	Доња Тузла	10.02		10.02	6.94		7.64
	Зворник	7.74		7.74	6.00		6.87
	Сребреница	7.86		7.86	7.72		7.79
	Бирач – Власеница	8.81		8.81	10.21		9.02
	Бијељина и Јања	6.33		6.33	8.13	9.82	6.94
	Брчко	11.69	16.92	14.18	6.64		12.16
	Градачац, Модрича и Шамац	9.64	15.11	10.90	7.19		9.42
	Грачаница	8.49	10.71	8.78	9.14		8.84
	Маглај	8.33		8.33	7.18		7.93
Укупно	8.54	15.23	9.62	7.11	9.82	8.55	
Нови Пазар	Нови Пазар	12.65		12.65	6.09	15.64	8.17
	Митровица	6.85		6.85	7.80		7.31
	Гусиње	8.93		8.93	5.78		7.72
	Васојевић	10.29		10.29	7.13		9.85
	Трговиште	10.75		10.75	8.55		9.23
	Бихор, Бијело Поље	9.85		9.85	7.79		8.52
	Пријеполје	12.03		12.03	7.22		10.26
	Пљевља	11.89		11.89	7.04		9.83
	Колашин	8.71		8.71	5.53		6.83
	Сјеница	11.98		11.98	8.11		9.98
	Нова Варош	10.83		10.83	10.72		10.81
Укупно	10.75		10.75	7.27	15.64	9.00	
Укупно бивши Босански везирлук		9.73	13.77	10.63	7.40	12.76	9.31
Укупно Бос. везирлук без с. Н. Пазар		9.57	13.77	10.62	7.42	12.64	9.36
Мостар	Мостар			10.11	8.96	7.09	9.71
	Столац			9.97	8.08		9.63
	Благај, Почитељ			8.48	7.63		8.20
	Невесиње			8.38	8.90		8.45
	Фоча			9.89	6.76		8.01
	Неретва и Коњиц			9.54	8.10		8.99
	Љубушки и Дувно			9.04	5.02		8.43
	Никшић			6.57	6.87		6.67
	Гацко			10.22	5.99		9.54

	Требиње			10.06	6.56		9.10
	Билећ			10.66	6.74		10.20
	Укупно			9.42	7.34	7.09	8.83
Укупно цео Вилајет без Санџака Нови Пазар				10.40	7.41	12.54	9.28
Укупно цео Вилајет				10.43	7.39	12.66	9.25

Из времена османске власти, и попис/ревизија из 1866. године садржи податке о броју кућа. Ти се подаци не разликују битно од већ представљених, и сматрамо да су потцењени. У читавом је Вилајету било укупно 149.012 кућа. На 1.035.836 становника, колико их је било према извору, просечно домаћинство би имало 6,95 чланова. Православних кућа је било 55.631, рачунајући на 431.200 становника просечно би домаћинство имало 7,75 чланова. Католичких кућа је било укупно 26.872 са укупно 171.764 становника (6,4 члана по домаћинству). Муслиманских кућа је било највише, 64.088 са укупно 418.315 становника (6,53 чланова по домаћинству).¹³⁸⁵ Резултати су изузетно слични онима из 1851/52. године, са незнатно нижим индексима. Осим званичних извора, од користи је сагледати и католичке шематизме из тога времена. Према Шематизму Босне Сребрене за 1864. годину, у Босни је (са мањим деловима који су припадали и Херцеговачком везирлуку) живело 132.532 католичких становника у 18.710 фамилија (7,08 чланова по фамилији). Према шематизму фрањевачке мисије у Херцеговини из 1867. године, на том је простору живело 49.440 католика груписано у 6.920 фамилија (7,14 чланова по фамилији). У делу Херцеговине под контролом Дубровачке бискупије је 1866. године у 1.040 фамилија живело укупно 7.618 католика (7,33 чланова по фамилији). Све укупно је регистровано 26.670 фамилија (недостају подаци само за једну жупу у Дубровачкој бискупији) што је скоро идентично са пописом/ревизијом из 1866. године, али је укупан број католика према шематизмима био доста већи те је и просечно католичко домаћинство имало нешто мало преко 7 чланова (у упоредби са 6,4 према попису).¹³⁸⁶ Шематизми понекад информичу и о стању ствари код иноверника, па тако и код „шизматика“, односно православног становништва. Ти су пописи непотпуни и односе се искључиво на оне православне становнике који су живели баш на простору појединих католичких црквених општина те су локални свештеници бележили податке и о њима. Колико су поуздани тешко је за утврдити, пошто православни или муслимански становници нису били подређени католичким свештеницима по ниједном основу, но, сматрамо да су подаци битни. Према шематизму фрањевачке мисије у Херцеговини из 1867. године, забележено је 4.990 православних житеља у 958 фамилија (5,21 члана по фамилији). „Турских“ становника, односно муслимана, евидентирано је 24.830 у 4.966 фамилија (4,98 чланова по фамилији). Према католичким шематизмима би православна или муслиманска домаћинства била најмања, што сходно свим осталим изворима није тачно.¹³⁸⁷

Према расположивим изворима из времена османске власти, најбројнија домаћинства у Босни и Херцеговини су стварали православни а најмања муслимански становници. У случају католичког становништва, исказани индекси по попису/ревизији 1865. године свакако нису тачни. Пописни подаци за 1851/52. и 1866. годину, као и црквени шематизми, доказују да је просечна католичка породица/кућа имала око 7–8 чланова, и то константно. Што се тиче православног српског становништва, подаци исказују знатно повећање броја чланова, но, с обзиром на познате и описане проблеме око поузданости истих, сматрамо да није дошло до тако драстичног увећања, већ је број кућа нешто потцењен. Без обзира на конфузне резултате, може се оправдано претпоставити да је просечна православна

¹³⁸⁵ Табела 1.2.155; PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 181–188.

¹³⁸⁶ *Schematismus Bosnae Argentinae 1864*, 1–89; *Schematismus topographico-historicus*, 1–204; O. Blau, *Reisen in Bosnien*, 194–224.

¹³⁸⁷ *Schematismus topographico-historicus*, 196–197.

породица/кућа у читавом Вилајету бројала око 8–9 чланова у датом периоду. За разлику од католичке популације, разлике у индексима између појединих сектора су значајне. Убедљиво најмања православна домаћинства су забележена на истоку Босне (Зворнички и Сарајевски санџак) где су и муслиманска домаћинства била сличних величина (често испод 7 чланова). Највеће православне породице су забележене у западним деловима (Бихаћки и Бањалучки санџак) где су индекси редовно прелазили 9, па и 10 чланова по домаћинству. У истим крајевима су и муслиманска домаћинства била велика, али не толико као православна (или хришћанска) која су била за око 2–2,5 члана већа од муслиманских. Ови индекси јасно указују на тамошњу распрострањеност ширих, већих проширених породица па и кућних задруга, пре свега код православне популације. Сектор централне Босне, Херцеговине па и Новопазарског санџака, представља својеврстан прелазни простор, са релативно високим индексима код православних домаћинстава. У Новопазарском санџаку (у старим и новим границама) је просечно православно домаћинство (све хришћане је могуће рачунати у православне) имало око 2 члана више од муслиманског. Велике разлике у величини домаћинстава по вероисповести нису били непознаница ни страним извештачима у 19. веку. Ото Блау је наводио да је могуће главни разлог за ову појаву „пронаћи у чињеници, која је забележена и у другим деловима Турске, пре свега у оној европској, да је наиме турски елемент у односу на хришћански у константном опадању“. Пруски конзул је то додатно објашњавао начином живота муслимана и негативним ефектом полигамије. Према подацима до којих је дошао, око 1866. године је у бившем Везирлуку Босна било чак 54.800 муслиманских и свега 45.000 православних породица, али је због различите величине домаћинства православна популација ипак била већа.¹³⁸⁸

За прецизније утврђивање унутрашње структуре породице недостају подаци (број брачних парова, деце, одраслих, удовица итд.). Постоје делимични подаци о броју брачних парова само за католичко становништво Босне, што може бар за ову популацију да омогући мало бољи увид у унутрашњу структуру. Према шематизму Босне Сребрене за 1864. годину је од 132.532 становника католичке вероисповести било 48.686 у браку (24.343 брачних парова). Према тим подацима је 36,81 % популације било у браку. Може се претпоставити да је према тадашњим приликама највећи део одрасле популације био у браку, или евентуелно у статусу удовица/удоваца. Уколико податке посматрамо на такав начин, онда испада да је веома велики број католика у Босни морао бити веома млад, у предбрачном узрасту. То јасно указује на висок удео деце у становништву као последица високог наталитета и природног прираштаја. Према истим подацима је 1,3 брачних парова долазило на 1 „фамилију“, односно кућу. Инокосност домаћинства се, дакле, није подразумевала, напротив. Живот два брачна пара под истим кровом, највероватније у комбинацији отац/мајка и син са супругом из друге куће, је морало да буде честа појава. На жалост, из тог времена не поседујемо сличне податке и за православно становништво, али виши индекси бројности домаћинства јасно сугеришу да је највероватније и неколико брачних парова са децом живело у истом домаћинству.

Више јасноће у поменутој проблематику уносе тек подаци из времена аустроугарске окупације после 1878. године. Осим званичних пописа које су спроводиле власти, као драгоцен извор се могу користити и црквени пописи, односно евиденције верника које су и штампане као сумарни прегледи у шематизмима. Први аустроугарски попис становништва је уследио већ средином 1879. године, тако да је оправдано резултате посматрати као одраз прилика из времена османске управе. У свега годину дана од почетка окупације није било времена за било какве значајније промене по питању изградње стамбених јединица а камоли развоја породичних структура. Подаци са поменутог пописа показују знатно виши број кућа као и станова (посебних делова – стамбених јединица) у односу на османску статистику. Узрок овој појави треба тражити у чињеници да су у османско време ове категорије биле потцењене због својеврсне утаје пореза али и лоше вођене евиденције. Нумерација кућа је спровођена и у време до 1878. године, али не на квалитетан начин. Аустроугарска

¹³⁸⁸ O. Blau, *Politische Statistik Bosniens*, 489.

администрација је наложила да се пре самог пописа 1879. године најпре спроведе ренумерација кућа. Затечени систем је требало искористити и само преписати постојеће бројеве (уз транслитерацију на арапске бројеве), али спровести и допуне. Током самог пописа је било неопходно разликовати кућу (објекат) од стамбене јединице (стана) уколико је таква разлика постојала (вишеспратнице у градовима на пример) и користити се постојећом поднумерацијом. Уколико таква није ни постојала, број се додељивао по систему „од дна до врха“. Због тога су статистички обухваћене две различите категорије – куће и станови. У руралним срединама је број кућа и станова скоро идентичан, пошто се обе категорије у принципу преклапају. У градовима, међутим, постоје значајнија одступања. Посебно је занимљиво нелогично одступање за град Сарајево и околину, где је број станова мањи од кућа. То је последица напуштених зграда услед одласка једног дела муслиманског становништва пред новим властима на територију Царства. Празне су куће нумерисане, али не и станови у њима. Попис је обухватао све затечене цивиле, посебно бележећи „странце“. Активни војни персонал није био пописиван.¹³⁸⁹ У наредној табели смо представили просечну величину домаћинства, рачунајући укупан број становника по кућама и становима, с тиме што је број чланова по стану заправо прави еквивалент величини домаћинства.

Табела 3.3.1. Број чланова по кући и стану (домаћинству) у Босни и Херцеговини према попису 1879. године.¹³⁹⁰

Окружје	Котар – (припадајуће политичке испоставе)	Број		Укупно становника	Чланова по кући	Величина домаћинства
		Кућа	Станова			Чланова по стану
Сарајево	Сарајево град	6110	5305	21377	3.50	4.03
	Сарајево села	4610	4380	27536	5.97	6.29
	Рогатица	3034	3283	19993	6.59	6.09
	Чајниче	946	1197	5832	6.16	4.87
	Горажде	1307	1481	7757	5.93	5.24
	Вишеград	2007	2088	12118	6.04	5.80
	Кладањ	1240	1362	7912	6.38	5.81
	Високо (Вареш)	5169	5885	29572	5.72	5.02
	Фојница (Крешево)	3110	3275	17710	5.69	5.41
	Укупно	27533	28256	149807	5.44	5.30
Бања Лука	Бања Лука	11103	13631	86250	7.77	6.33
	Бербир - Градишка	3644	4016	22327	6.13	5.56
	Дервента, (Брод)	6485	6398	39185	6.04	6.12
	Тешањ (Добој)	4850	5406	33220	6.85	6.15
	Жепче	1488	1544	9467	6.36	6.13
		Укупно	27570	30995	190449	6.91
Травник	Травник (Зеница)	6654	7104	44147	6.63	6.21
	Жупањак - Дувно	1784	1793	13412	7.52	7.48
	Доњи Вакуф (Бугојно и Купрес)	6707	5187	34069	5.08	6.57
	Јајце (Језеро, Ђол Хисар и Варцар)	6614	6529	49323	7.46	7.55
	Прозор	1339	1511	9419	7.03	6.23
	Ливно	3962	4052	25057	6.32	6.18
	Гламоч	1492	1545	10196	6.83	6.60

¹³⁸⁹ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze I*, 551–553, 558–559.

¹³⁹⁰ Табела 1.3.89; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1879*, 1–126; P.Gelez, *Dénombrements et recensement II*, анекс 8.

	Укупно	28552	27721	185623	6.50	6.70
Бихаћ	Бихаћ	3053	3208	18294	5.99	5.70
	Крупа	4128	4468	28350	6.87	6.35
	Костајница (Нови и Дубица)	5043	5078	29473	5.84	5.80
	Цазин	4386	4404	27761	6.33	6.30
	Приједор (Козарац)	3886	4613	24664	6.35	5.35
	Сански Мост – Стари Мајдан	3087	3277	18831	6.10	5.75
	Кључ	1918	2313	12921	6.74	5.59
	Петровац (Кулен Вакуф)	2977	3043	17609	5.92	5.79
	Укупно	28478	30404	177903	6.25	5.85
Зворник	Доња Тузла са Горњом Тузлом	8139	8057	43529	5.35	5.40
	Зворник	5370	5433	27190	5.06	5.00
	Сребреница	3995	4648	28143	7.04	6.05
	Власеница - Бирач	2797	2804	19420	6.94	6.93
	Бијељина (Јања)	7268	7240	34479	4.74	4.76
	Брчко	4064	4048	23587	5.80	5.83
	Градачац (Модрича)	4878	5014	27329	5.60	5.45
	Грачаница	3562	3572	19611	5.51	5.49
	Маглај	3663	3783	23846	6.51	6.30
	Орашје (Шамац)	2913	2923	20349	6.99	6.96
	Укупно	46649	47522	267483	5.73	5.63
Укупно простор бившег Босанског везирлука без санџака Нови Пазар		158782	164898	971265	6.12	5.89
Мостар	Мостар	6574	7266	40696	6.19	5.60
	Столац	2278	2168	12004	5.27	5.54
	Почитељ (Габела)	4204	2013	9679	2.30	4.81
	Невесиње	1737	1737	12325	7.10	7.10
	Фоча	4025	4374	25250	6.27	5.77
	Коњиц	2346	2962	16594	7.07	5.60
	Љубушки	3949	4275	23099	5.85	5.40
	Гацко	1365	1392	9295	6.81	6.68
	Требиње	2952	2842	16485	5.58	5.80
	Билећ	2000	1996	13728	6.86	6.88
	Љубиње	1546	1584	10261	6.64	6.48
	Укупно	32976	32609	189416	5.74	5.81
Укупно цела Провинција		191758	197507	1160681	6.05	5.88

Величина просечног домаћинства је, у упоредби са 1851/52. и 1866. годином мања за оквирно једног члана. Попис/ревизија из 1865. године не исказује реалан однос између броја кућа и становника, иначе би разлика била чак 3 члана по домаћинству. Пошто су османски пописи потцењивали број становника али и кућа (због пореза), чини се да су високи индекси из 50-тих или 60-тих година можда благо прецењени. Посебно је занимљиво да су сектори за које смо установили како исказују екстремно високе вредности (Бихаћки и Бањалучки крај), према аустроугарском попису заправо настањени са малобројним домаћинствима. Упечатљив је драстичан скок броја кућа/станава у Бихаћком окружју (бившем санџаку), што упућује на два могућа процеса: скривање реалног стања у претходном периоду или нагли „распад“ сложених домаћинстава крајем 70-тих година. Пошто нам се не чини реалним да је у Босни у време немира, епидемија и рата, у свега 13–14 година се број кућа попео са оквирно 150.000 на 200.000 (за читаву трећину!), сматрамо да је потребно главни проблем

идентификовати у лошој евиденцији стамбених објеката. То, међутим, не значи да у наведеном периоду није дошло до реалног увећања истих, само у мањем обиму. О томе сведоче и наредни аустроугарски пописи. Са друге стране, нужно је подсетити се да је и попис из 1879. године највероватније благо потценио укупно становништво, те би тако вредности у претходној табели такође били благо потцењени. Мишљења смо да су османски пописи исказивали значајно потцењен број кућа и становника, али благо прецењен индекс величине просечног донства. Попис из 1879. године је, пак, исказао потцењен број становника и можда благо мањи број кућа од реалног, и тиме је индекс величине просечног домаћинства испао низак. Попис је спроведен у немирно и још нестабилно време. Најбољу потврду ваљаности података добијамо уколико сагледамо и резултате следећег пописа из 1885. године. Број кућа и станова је опет порастао, али за реално остваривих 10 %, док је број становника достигао реалну вредност. Број кућа је још увек био знатно виши од броја станова у сеоским срединама Сарајевског и Бугојнског котара, наговештавајући да је на тим просторима и даље било доста напуштених кућа. Индекси величине домаћинства су благо порасли у скоро свим срединама, што је последица повратка становништва и боље обухваћености пописа. Број кућа и станова је, такође, доста порастао, што новом изградњом, али, највероватније, и бољом евиденцијом. Резултате овог пописа сматрамо за веродостојне и поуздане.

Табела 3.3.2. Број чланова по кући и стану (домаћинству) у Босни и Херцеговини према попису 1885. године.¹³⁹¹

Окрузје	Котар – (политичке испоставе)	Број		Укупно становника	Чланова по кући	Величина домаћинства Чланова по стану
		Кућа	Станова			
Сарајево	Сарајево град	5926	6299	26268	4.43	4.17
	Сарајево села	4982	4431	31368	6.30	7.08
	Фојница (Крешево)	3687	4073	20065	5.44	4.93
	Рогатица	3558	3725	23254	6.54	6.24
	Чајниче (Горажде)	2820	3090	15757	5.59	5.10
	Фоча	4835	5383	29186	6.04	5.42
	Вишеград	2650	2724	14561	5.49	5.35
	Високо (Вареш)	5612	6083	32460	5.78	5.34
	Укупно	34070	35808	192919	5.66	5.39
Бања Лука	Бања Лука	8176	8864	62733	7.67	7.08
	Бербир - Градишка	4961	5182	29962	6.04	5.78
	Дервента (Брод)	7207	7212	43970	6.10	6.10
	Костајница (Нови, Дубица)	6109	6027	36105	5.91	5.99
	Приједор (Козарац)	5310	5458	31783	5.99	5.82
	Прњавор	3535	3666	24406	6.90	6.66
	Тешањ (Добој)	5336	5363	36497	6.84	6.81
	Укупно	40634	41772	265456	6.53	6.35
Травник	Травник	4664	5319	29433	6.31	5.53
	Зеница	3005	3446	21157	7.04	6.14
	Јајце (Варцар Вакуф, Скендер Вакуф)	7578	7671	53470	7.06	6.97
	Ливно (Грахово)	4081	4167	27513	6.74	6.60
	Прозор	1453	1610	10322	7.10	6.41

¹³⁹¹ Табела 1.3.91; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1885*, 1–5; P.Gelez, *Dénombrements et recensement II*, анекс 10.

	Бугојно (Купреш, Д. Вакуф))	5951	5886	37935	6.37	6.44
	Гламоч	1711	1758	11320	6.62	6.44
	Жепче	1651	1805	10766	6.52	5.96
	Жупањац - Дувно	2090	2174	16256	7.78	7.48
	Укупно	32184	33836	218172	6.78	6.45
Бихаћ	Бихаћ	3449	3501	21351	6.19	6.10
	Цазин	4869	5446	30795	6.32	5.65
	Кључ	2824	2895	19534	6.92	6.75
	Крупа	5428	6363	36731	6.77	5.77
	Петровац	3852	3978	23776	6.17	5.98
	Сански Мост – Стари Мајдан	4114	5024	26037	6.33	5.18
	Укупно	24536	27207	158224	6.45	5.82
Зворник	Доња Тузла са Горњом Тузлом	9183	9508	50204	5.47	5.28
	Зворник	6567	6676	34949	5.32	5.24
	Власеница – Бирач	3440	3588	23085	6.71	6.43
	Грачаница	4449	4670	25747	5.79	5.51
	Градачац	6708	6848	40439	6.03	5.91
	Кладањ	1436	1433	8761	6.10	6.11
	Маглај	3558	3653	23148	6.51	6.34
	Сребреница	4027	4558	26525	6.59	5.82
	Бијељина	7583	7592	38455	5.07	5.07
	Брчко	6686	6728	42433	6.35	6.31
Укупно	53637	55254	313746	5.85	5.68	
Укупно простор бившег Босанског везирлука без санцака Нови Пазар		185061	193877	1148517	6.21	5.92
Мостар	Мостар	6814	7506	44706	6.56	5.96
	Билећ	2167	2199	14195	6.55	6.46
	Гацко (Церница)	1484	1670	10582	7.13	6.34
	Љубиње	1678	1761	11381	6.78	6.46
	Љубушки (Посушје)	5462	5455	32214	5.90	5.91
	Коњиц (Бјелимић)	2672	3165	19683	7.37	6.22
	Невесиње (Улог)	2308	2278	14782	6.40	6.49
	Столац (Почитељ)	4488	4471	21500	4.79	4.81
	Требиње (Корјенић, Граб)	3284	3375	18531	5.64	5.49
Укупно	30357	31880	187574	6.18	5.88	
Укупно цела провинција		215418	225757	1336091	6.20	5.92

Пошто се индекси величине домаћинства више нису драстичније мењали, сажели смо резултате наредна два велика пописа из 1895. и 1910. године по окружјима какви су постојали у тренутку пописа. Границе окружја се између 1895. и 1910. У начелу нису мењале, тако да је компарација сасвим могућа. Оба пописа су значајна и због тога што наводе број ненастањених кућа – индикатор исељеништва. Број ненастањених кућа је у Сарајевском окружју био веома висок и 1910. године (последича исељења услед аустроугарске окупације и каснијег процеса емиграције у Османско царство) док је у Мостарском окружју број напуштених кућа се чак и увећао (као последича емиграције из Херцеговине у суседне области и у САД). Број становника по кући се усталио на просечних 6,5 особа, уз релативно мали опсег 5,98–6,95 по окружјима. У односу на почетак аустроугарске окупације то представља одређено увећање за близу пола особе по кући. У односу на пописе 1879. и 1885. године, уведене су одређене измене у категоризацији. Више

се нису пописивали станови (као физички одвојени делови кућа) већ „станарске странке“ (*Wohnparteien*). У смислу упутства за пописиваче произлази да је требало да службеници у првом реду идентификују различите станарске странке, односно одвојена домаћинства која се налазе у истом стамбеном објекту. Истовремено, странкама је требало доделити редни број „стана“ у објекту. Није сасвим разјашњено како је то заправо изгледало у пракси, али карактер ове пописне категорије свакако још више одговара дефиницији домаћинства од претходно коришћене (станова).¹³⁹² Увећање по станарској странци (домаћинству) је износило нешто мање – око 0,25 особа по странци. То је директан индикатор снажнијег повећања броја чланова домаћинстава у сеоским срединама него у градовима, што је, истовремено, у складу са исказаним трендом високог наталитета и природног прираштаја. То је нарочито изражено у случају Бихаћког окружја, у којем је број чланова домаћинства нагло порастао од 1885. године (у складу са високим прираштајем). Увећање броја чланова домаћинстава није било тако драматично, чак мање од оног за куће. Такви подаци указују на то да је процес деобе домаћинстава текао нормалном брзином, односно да су нове нуклеусне фамилије се редовно одвајале од првобитног (родитељског) домаћинства у посебно. Доказ за то представља и раст броја кућа.

Табела 3.3.3. Број чланова по кући и стану (домаћинству) у Босни и Херцеговини према попису 1895. године.¹³⁹³

Окружје	Број			Укупно становника	Чланова по кући	Величина домаћинства
	Кућа укупно	Кућа настањених	Станова			Чланова по станарској странци
Сарајево	41086	33943	40948	228107	6.72	5.57
Бања Лука	50113	48105	51591	329499	6.85	6.39
Травник	39045	35488	38342	240088	6.77	6.26
Бихаћ	30246	28677	29704	191897	6.69	6.46
Зворник – Тузла	65184	59331	62595	358990	6.05	5.74
Мостар	38616	32515	34313	219511	6.75	6.40
Укупно	264290	238059	257493	1568092	6.59	6.09

Табела 3.3.4. Број чланова по кући и стану (домаћинству) у Босни и Херцеговини према попису 1910. године.¹³⁹⁴

Окружје	Број			Укупно становника	Чланова по кући	Величина домаћинства
	Кућа укупно	Кућа настањених	Станова			Чланова по станарској странци
Сарајево	48691	43366	51300	288061	6.64	5.62
Бања Лука	64318	61399	63961	403817	6.58	6.31
Травник	45285	41100	45667	284561	6.92	6.23
Бихаћ	36395	34284	35320	229071	6.68	6.49
Зворник – Тузла	76799	71108	73275	425496	5.98	5.81
Мостар	46589	38433	40816	267038	6.95	6.54
Укупно	318077	289690	310339	1898044	6.55	6.12

Виши индекси броја чланова домаћинства су били последица високих стопа прираштаја које, изгледа, није успела да у потпуности испрати стамбена изградња.

¹³⁹² *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina 1895*, 30–40.

¹³⁹³ Табела 1.3.93; *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895*, LIV–LIX; P.Gelez, *Dénombrements et recensement II*, анекс 12. ;

¹³⁹⁴ Табела 1.3.95; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, XX, 4–5; P.Gelez, *Dénombrements et recensement II*, анекс 14.

Неопходно је, међутим, упозорити да је укупан стамбени фонд био у великом порасту, али је, истовремено, његов огроман део (скоро десетина) био ван функције. У Сарајевском окружју је број ненастањених кућа био у великом опадању, као природна последица насељавања великог броја нових службеника и других становника у главном граду провинције и његовој околини. Са друге стране, видљиво је велико увећање броја ненастањених објеката у Мостарском окружју, што је, опет, последица поменутог исељавања из Херцеговине.

Табела 3.3.5. Развој стамбеног фонда у Босни и Херцеговини у периоду 1895–1910. године.¹³⁹⁵

Окружје	Увећање броја у %		Удео у %	
	настањених кућа 1895–1910	ненастањених кућа 1895–1910	ненастањених кућа у укупном броју кућа 1895	ненастањених кућа у укупном броју кућа 1910
Сарајево	27.76	-25.45	17.39	10.94
Бања Лука	27.64	45.37	4.01	4.54
Травник	15.81	17.66	9.11	9.24
Бихаћ	19.55	34.54	5.19	5.80
Зворник – Тузла	19.85	-2.77	8.98	7.41
Мостар	18.20	33.68	15.80	17.51
Укупно	21.69	8.22	9.93	8.92

Из званичних статистичких података није могуће установити разлике у величини домаћинства према вероисповести. Делимично у ту сврху могу да послуже шематизми православне цркве у Босни и Херцеговини. Потребно је, међутим, имати на уму да су подаци црквених власти са тих простора увек исказивали одређене мањкавости.

Према шематизму Дабро-босанске митрополије из 1882. године, на њеном подручју је живело укупно 337.881 верника оба пола у укупно 45.105 кућа (7,49 члана по кући).¹³⁹⁶ На простору Херцеговине, тачније у Херцеговачко-захумској митрополији (без Пријепољског и Пљеваљског протопрезвитерата) је 1889. године живело 78.812 верника у 11.655 кућа (6,76 члана по кући).¹³⁹⁷

Нешто млађи шематизми су и детаљнији по питању података. Шематизам тек формиране Бањалучко-бихаћке митрополије за 1901. годину, која је покривала подручје северозападне Босне, открива драгоцене информације и за брачност становништва.

Табела 3.3.6. Број домова, душа и брачних парова у Бањалучко-бихаћкој православној митрополији 1901. године.¹³⁹⁸

Протопрезвитерат	Број				
	Домова	Душа	Брачних парова сложних	Бр. парова несложних	Укупно бр. парова
Бања Лука	4693	37291	6903	48	6951
Бихаћ	2746	19349	3506	56	3562
Градишка	3819	24210	4080	76	4156
Дервента	2854	18683	3319	56	3375
Котор Варош	1250	12927	2286	14	2300
Кључ	2115	16392	3326	12	3338
Крупа	3235	25207	4175	81	4256
Костајница	4913	32380	6029	77	6106
Приједор	3417	23006	4336	37	4373

¹³⁹⁵ Табела 3.3.3; Табела 3.3.4.

¹³⁹⁶ Шематизам Дабро-босанске 1882, 1–54.

¹³⁹⁷ Шематизам Херцеговачко-захумске 1890, 102.

¹³⁹⁸ Први шематизам Бањалучко-Бихаћке 1900, 100–101, 112–113, 118–119, 126–127, 135–136, 141–142, 149–150, 157–158, 168–169, 177–178, 186–187, 194–195, 202–203.

Прњавор	3411	23768	4231	62	4293
Петровац	3396	25978	4879	24	4903
Стари Мајдан	2962	20468	3776	18	3794
Тешањ	2511	20433	3598	37	3635
Укупно	41322	300092	54444	598	55042

Када се израчунају износи броја душа по кући, може се доста лако уочити да постоји одређена разлика у односу на индексе за укупно становништво 1895. и 1910. Године. Православно српско становништво исказује нешто виши број чланова домаћинства, оквирно 0,5 особа више од просека. Разлика није тако изразита као у случају османских пописа, али се може констатовати да је српска православна популација и за време асутроугарске управе стварала у просеку већа домаћинства од просека, односно пре свега од муслимана. Узрок овој појави треба опет тражити у високом прираштају. Потврду за то налазимо у вредностима брачности становништва.

Табела 3.3.7. Број православних душа и брачних парова на 1 кућу, душа на 1 брачни пар и брачност становништва у % у Бањалучко-бихаћкој митрополији 1901. године.¹³⁹⁹

Протопрезвитерат	Број			%
	Душа на 1 кућу	Брачних парова на 1 кућу	Душа на 1 бр. пар	
Бања Лука	7.95	1.48	5.40	37.28
Бихаћ	7.05	1.30	5.52	36.82
Градишка	6.34	1.09	5.93	34.33
Дервента	6.55	1.18	5.63	36.13
Котор Варош	10.34	1.84	5.65	35.58
Кључ	7.75	1.58	4.93	40.73
Крупа	7.79	1.32	6.04	33.77
Костајница	6.59	1.24	5.37	37.71
Приједор	6.73	1.28	5.31	38.02
Прњавор	6.97	1.26	5.62	36.12
Петровац	7.65	1.44	5.32	37.75
Стари Мајдан	6.91	1.28	5.42	37.07
Тешањ	8.14	1.45	5.68	35.58
Укупно	7.26	1.33	5.51	36.68

Релативно ниске вредности брачности православног становништва Босанске Крајине би, у савременом добу, представљале потврду за нови модел самачког живота и касног ступања у брак. У 19. и почетком 20. века, међутим, ови индекси су потврда високог удела деце у становништву. Оквирно 5,5 особа на брачни пар сугерише да су, у просеку, супружници имали око 3 деце. Број невенчаних или удовљених чланова домаћинства није могуће прецизније установити, али се из индекса може разазнати да је већина домаћинстава служила као дом за инокосне породице. У просеку је на 1 кућу, или домаћинство, долазило 1,33 брачних парова, што је далеко од вредности које би сугерисале широку распрострањеност сложених домаћинстава од више фамилија. Генерално гледано, 7,26 чланова по домаћинству није вредност која би директно упућивала на појаву великих задружних породица. Таквих је, свакако, било и у овим пространима, али не као правило, већ више изузетак. Управо такав изузетак се лако може уочити у протопрезвитерату Котор Варош, са преко 10 чланова и скоро 2 брачна пара по кући, али са истим индексом броја чланова по брачном пару (посредно упућујући тиме на број деце) и брачности становништва.

На жалост, слични подаци нису на располагању за Зворничко-тузланску митрополију (средњу и источну Босну), али за Херцеговачко-захумску јесу. У Херцеговини су

¹³⁹⁹ Табела 3.3.6.

православна домаћинств била незнатно већа него у Босни. Брачност је била на сличном нивоу, као и број брачних парова по кући. Доста је виши индекс броја особа на брачни пар, што сугерише још виши удео деце у популацији него у Босни. Ако се узме у обзир да је у то време много мушких становника Херцеговине се константно иселјавало, може се претпоставити да би, у нормалним околностима, домаћинства била још бројнија. Великих осцилација заправо нема, осим што зачуђују ниски индекси за Чајниче. У наведеном протопрезвитерату је практички свака нуклеусна фамилија имала свој властити дом, што сведочи о доста доброј стамбеној ситуацији и потпуном одсуству правих задруга. На један брачни пар је ишло чак 6,71 особа, што јасно указује да је број деце био изузетно висок (преко 3). Индекс величине домаћинства за опште становништво је 1895. године у Мостарском окружју износио 6,4 особа, док је за православно становништво на сличном подручју 1900. године он био 7,57. Православно домаћинство је сходно томе било знатно бројније од просека.

Табела 3.3.8. Број домова, душа и брачних парова у Херцеговачко-захумској православној митрополији 1900. године.¹⁴⁰⁰

Протопрезвитерат	Број		
	Домова	Душа	Брачних парова
Мостар	2055	14245	2337
Столац	1893	14254	2370
Требиње	2329	16804	2842
Билећа	1876	14498	2347
Гацко	1190	9446	1593
Невесиње	1735	14336	2462
Фоча	1404	11527	2007
Чајниче	815	5533	824
Укупно	13297	100643	16782

Табела 3.3.9. Број православних душа и брачних парова на 1 кућу, душа на 1 брачни пар и брачност становништва у % у Херцеговачко-захумској митрополији 1900. године.¹⁴⁰¹

Протопрезвитерат	Број			%
	Душа на 1 кућу	Брачних парова на 1 кућу	Душа на 1 бр. пар	
Мостар	6.93	1.14	6.10	32.81
Столац	7.53	1.25	6.01	33.25
Требиње	7.22	1.22	5.91	33.83
Билећа	7.73	1.25	6.18	32.38
Гацко	7.94	1.34	5.93	33.73
Невесиње	8.26	1.42	5.82	34.35
Фоча	8.21	1.43	5.74	34.82
Чајниче	6.79	1.01	6.71	29.78
Укупно	7.57	1.26	6.00	33.35

Када се подаци за Босну и Херцеговину сагледају као целина, могуће је доћи до одређених закључака. Просечна домаћинства у провинцији су, према расположивим подацима, се вреемном смањивала, што сведочи о бољим стамбеним условима с почетка 20. века. Индекси из половине 19. века су у одређеним случајевима исказивали вредности које сугеришу постојање задруга, али су оне у време аустроугарске управе опале. Османски пописи исказују велику разлику у величини између муслиманских и хришћанских домаћинстава, што потврђују и статистички подаци из времена аустроугарске окупације

¹⁴⁰⁰ Српско православно Херцеговачко-захумска 1900, непагинирани прилог.

¹⁴⁰¹ Табела 3.3.8.

(државни пописи и православни црквени шематизми). Православна домаћинства у Босни, односно бар њеном северо-западном делу, и у Херцеговини на прелому векова била су бројнија за по 1–1,5 особа у односу на просек. Истовремено, релативно низак број брачних парова по кући сугерише да су домаћинства углавном била састављена од инокосних породица, уз, највероватније, много деце. Несумњиво је да су висок наталитет и природни прираштај српског православног становништва главни узроци овој појави.

За простор Војне крајине, Хрватске и Славоније, јужне Угарске, Српског Војводства и Тамишког Баната, као и Далмације, количина статистичких података је огромна, али не увек и најквалитетнија. Проблем представља чињеница да се број кућа најчешће није наводио за сваку верску, језичку или национлану заједницу посебно, већ групно. То у начелу омогућује израчунавање индекса само за целокупно становништво. Сматрамо да у већини случајева то није нарочито велики проблем јер се српско и православно становништво нису посебно издвајали од осталих по структури породица. Додатан проблем представља значње рубрике „станарских странки“. У случају Војне крајине смо установили да се у начелу та рубрика користила за означавање посебних домаћинстава, укључујући и оних празних (напуштена имања). Пописивање станарских странака, како се наводе у званичним публикацијама, на подручју Хрватске, Славоније у Угарске, са друге стране, проблематично је пошто се сами пописивачи очигледно нису држали јединствених правила. Упркос проблемима, сматрамо да је изузетно корисно сагледати и структуру домаћинстава користећи наведену рубрику, која би, крајем 19. века већ требало да мање-више, у већини случајева означава одвојена домаћинства унутар истих стамбених објеката (станови, одвојена домаћинства у кућама итд). Према поменутој логици би број станарских странака требало да је најближи броју реалних домаћинстава, нарочито у случају сеоских подручја где су поједине куће углавном чиниле и једну станарску странку.¹⁴⁰² Када је у питању православна популација, од велике користи су поједини црквени пописи Карловачке митрополије и Епархије далматинске, пошто се односе специфично само на једну заједницу. За период пре револуције 1848–1849. је управо неколико таквих од изузетне користи услед недостатка државних пописа.

На простору Карловачке Митрополије је 1843/44. и 1846/47. године спроведен детаљан попис. На жалост, нису објављени и подаци о броју кућа, те није могуће сагледати и величину домаћинства као таквог. Са друге стране, могуће је израчунати иззетно битан индекс броја становника на један брачни пар. Индекси исказују релативно ниске вредности уколико се упореде са Босном и Херцеговином, па чак и Србијом где је просек био ближи 5. Лако је за уочити да је у источним и северним деловима број верника по брачном пару био знатно нижи него у западним. То, истовремено, означава и разлику између Војне крајине и цивилних простора.

Табела 3.3.10. Број православних становника на 1 брачни пар према попису Карловачке митрополије 1843/44.–1846/47. године.¹⁴⁰³

Епархија	Године	Број		
		Православних становника	Брачних парова	Становника на 1 брачни пар
Темишварска	1846/47	471949	110545	4.27
Вршачка	1843/44	288633	66870	4.32
Бачка	1843/44	121473	25234	4.81
Будимска	1846/47	21206	5087	4.17
Сремска	1846/47	156221	32789	4.76

¹⁴⁰² Огромна је диспропорција у броју станарских странака у Хрватској и Славонији између пописа 1850/51. и 1857. године. Истраживања су показала да и на подручју уже Угарске ова рубрика није пописивана на једнак начин у свим срединама. М. Gross, *Počeci*, 43–44; Р. Őri – L. Pakot, *Census and census-like material*, 12–13.

¹⁴⁰³ *Universalis...1846/47*, 1–216.

Пакрачка	1846/47	104962	23547	4.46
Горњокарловачка	1846/47	226121	46559	4.86
Укупно	-	1390565	310631	4.48

Разлика између крајишких и цивилних (провинцијалних) простора, када је у питању број верника на брачни пар, у суштини није било, што се види на примеру Бачке и Горњокарловачке епархије. Жабалски протопрезвитерат се простирао у Шајкашком батаљону а скоро читава Горњокарловачка епархија у Карловачком генералату.

Табела 3.3.11. Број православних становника на 1 брачни пар у Бачкој епархији према попису Карловачке митрополије 1843/44. године.¹⁴⁰⁴

Протопрезвитерат	Број		
	Православних становника	Брачних парова	Становника на 1 брачни пар
Нови Сад	39398	8296	4.75
Сомбор	32888	6968	4.72
Сегедин	23063	4325	5.33
Жабал	26246	5645	4.65
Укупно	121595	25234	4.82

Табела 3.3.12. Структура домаћинства у Горњокарловачкој епархији 1845. године.¹⁴⁰⁵

Протопрезвитерат	Број						
	Становника	Кућа	Брачних парова	Стан. на 1 кућу	Брач. парова на 1 кућу	Стан. на 1 брачни пар	Брачност у %
Лички	21447	1632	3919	13.14	2.40	5.47	36.55
Крбавски	26243	1537	5114	17.07	3.33	5.13	38.97
Коренички	18264	1170	3685	15.61	3.15	4.96	40.35
Вилићски	20416	1342	4233	15.21	3.15	4.82	41.47
Плашчански	35862	2674	7616	13.41	2.85	4.71	42.47
Будачки	24612	1888	5301	13.04	2.81	4.64	43.08
Кирински	20010	1552	4218	12.89	2.72	4.74	42.16
Глински	19938	1781	4562	11.19	2.56	4.37	45.76
Костајнички	15924	1946	4802	8.18	2.47	3.32	60.31
Петрињски	21855	1614	3334	13.54	2.07	6.56	30.51
Међузбир – крајишка територија	224571	17136	46784	13.11	2.73	4.80	41.67
Ријека	23	5	5	4.60	1.00	4.60	43.48
Сењ	56	10	7	5.60	0.70	8.00	25.00
Трст	252	29	28	8.69	0.97	9.00	22.22
Укупно	224902	17180	46824	13.09	2.73	4.80	41.64

Из претходне две табеле произлази да је број становника по брачном пару био мање-више једнак свугде, што сугерише сличан број деце по брачном пару. То потврђује и проценат брачности становништва који је и у овом случају у начелу исти као у Србији или у Босни и Херцеговини. Разлике се манифестују код анализе домаћинства као таквог. У Горњокарловачкој епархији, дакле у Лици и Горском Котару, број становника по кући је достигао и преко 13 особа, а број брачних парова је редовно био изнад 2, понекад и изнад 3

¹⁴⁰⁴ *Universalis...* 1846/47, 61–72.

¹⁴⁰⁵ АСАНУК, МПА, „А“, бр. 1846/116.

по дому. Оваква структура одговара карактеристикама класичних задружних домаћинстава са више нуклеусних породица са децом – вишегенерацијских домаћинстава. У случају западних крајева Војне крајине се ради о класичним полукршким планинским пределима средње надморске висине, тако да се оваква структура може приписати и климатским условима. У Бачкој, међутим, простор Шајкашког батаљона је био све друго само не планинско подручје. Разлике у структури између протопрезвитерата Бачке епархије за 1839/40. годину директно сугеришу да је један од најбитних узрока породичне структуре била правна регулација а не природне карактеристике земљишта. Власти у Бечу су забрањивале деобу задруга у Војној крајини због лакшег одржавања потенцијала војне мобилизације. Судаћи према статистичким подацима, политика је била успешна. Разлике између Жабалског и осталих протопрезвитерата у Бачкој су очигледне. На простору батаљона су живеле 3 особе више у православној кући него у остатку Бачке. Број брачних парова је био знатно изнад 2, што јасно указује на постојање више породица са децом у истом дому.

Табела 3.3.13. Структура домаћинства у Бачкој епархији 1839/40. године.¹⁴⁰⁶

Протопрезвитерат	Број						Брачност у %
	Православних становника	Брачних парова	Кућа	Стан. на 1 кућу	Брач. парова на 1 кућу	Стан. на 1 брачни пар	
Нови Сад	36215	7714	5439	6.66	1.42	4.69	42.60
Сомбор	31672	7160	4500	7.04	1.59	4.42	45.21
Сегедин	25023	5270	3569	7.01	1.48	4.75	42.12
Жабал	26319	6079	2647	9.94	2.30	4.33	46.19
Укупно	119229	26223	16155	7.38	1.62	4.55	43.99

Неопходно је напоменути да је статистика пратила званичан број кућа, што, бар у теорији, оставља простор за одређена специфична решења у пракси која донекле мењају општу слику о овој проблематици. Није нам познато како су куће структурно биле решене, да ли су можда постојале посебне, одвојене стамбене јединице, чиме би и домаћинства била одвојена (по узору на станарске странке). Постоји и могућност тајних деоби задруга, са непријављеним стамбеним објектима и формално неспроведеном раздеобом земљишта. То су, међутим, питања на које могу да одговоре само детаљна истраживања а мање статистика.

Да је у Војној крајини просечно домаћинство било велико сведочи и попис 1857. године. На попису су посебно евидентиране куће (приватне и општинске и државне) као и „фамилије“ (у публикацијама и „станарске странке“). У овом случају се под фамилијама нису подразумевале породице у правом смислу те речи, нити одвојена домаћинства унутар кућа како назив „станарске странке“ сугерише. Из необјављених прелиминарних резултата пописа јасно произлази да се под фамилијама заправо подразумевало домаћинство–посед. У документима су, наиме, одвојено забележене „настањене“ и „ненастањене“ фамилије, дакле формирана крајишка домаћинства/поседи са кућом и земљиштем. У публикованим изворима је наведен само укупан број тих фамилија, што заправо деформише израчунате просеке пошто је знатан део њих био празан.¹⁴⁰⁷ Велики број празних поседа је видљив посебно у делу Срема и Баната.

¹⁴⁰⁶ В. Гавриловић, *Пописи бачке епископије 1823-1844*, Зборник Матице Српске за историју, 65–66 (2002), 211–230.

¹⁴⁰⁷ *Statistische Übersichten 1857*, 172–180; ÖStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858), 73/1, 73/1-4, 73/1-7.

Табела 3.3.14. Број кућа, фамилија (домаћинстава), брачних парова (ожењених мушкараца) и становника у региментима Војне крајине према попису 1857. године (са комунитетима).¹⁴⁰⁸

Регимента	Број				
	Кућа	Фамилија (станарских странки) укупно	Настањених фамилија	Брачних парова ¹⁴⁰⁹	Становника (домаћих)
Личка	7547	7556	7423	14274	77434
Оточачка	6723	6890	6436	12905	70411
Огулинска	6527	6564	6494	13910	73321
Слуњска	5854	5938	5835	12287	61429
Крижевачка	5030	5088	4832	15353	62151
Ђурђевачка	7783	7766	7465	18177	80011
Бродска	7814	7983	7379	17908	75185
Градишка	6079	6105	5926	12952	56408
Прва Банска	6173	6276	6074	12673	61143
Друга Банска	7020	7144	6799	12688	58324
Петроварадинска	13982	14586	12379	18648	89612
Немачко-банатска	12350	13425	11158	21098	98066
Румунско-банатска	10756	11477	10026	18520	85274
Српско-банатска	11261	11641	10580	18935	86696
Шајкашки батаљон	3796	3774	3536	5832	26605
Укупно	118695	122213	112342	226160	1062070

Табела 3.3.15. Структура домаћинства у региментима Војне крајине према попису 1857. године (са комунитетима).¹⁴¹⁰

Регимента	Број					
	Стан. на 1 кућу	Брач. парова на 1 кућу	Стан. на 1 брачни пар	Становника на 1 настањену фамилију	Брачних парова на 1 настањену фамилију	Брачност у %
Личка	10.26	1.89	5.42	10.43	1.92	36.87
Оточачка	10.47	1.92	5.46	10.94	2.01	36.66
Огулинска	11.23	2.13	5.27	11.29	2.14	37.94
Слуњска	10.49	2.10	5.00	10.53	2.11	40.00
Крижевачка	12.36	3.05	4.05	12.86	3.18	49.41
Ђурђевачка	10.28	2.34	4.40	10.72	2.43	45.44
Бродска	9.62	2.29	4.20	10.19	2.43	47.64
Градишка	9.28	2.13	4.36	9.52	2.19	45.92
Прва Банска	9.90	2.05	4.82	10.07	2.09	41.45
Друга Банска	8.31	1.81	4.60	8.58	1.87	43.51

¹⁴⁰⁸ Statistische Übersichten 1857, 172–180; ÖStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858), 73/1, 73/1-4, 73/1-7.

¹⁴⁰⁹ Ожењених мушкараца.

¹⁴¹⁰ Табела 3.3.14.

Петроварадинска	6.41	1.33	4.81	7.24	1.51	41.62
Немачко-банатска	7.94	1.71	4.65	8.79	1.89	43.03
Румунско-банатска	7.93	1.72	4.60	8.51	1.85	43.44
Српско-банатска	7.70	1.68	4.58	8.19	1.79	43.68
Шајкашки батаљон	7.01	1.54	4.56	7.52	1.65	43.84
Укупно	8.95	1.91	4.70	9.45	2.01	42.59

Из табела је видљив јасан образац. У западним деловима Војне крајине су домаћинства била изузетно велика уз ниску брачност што директно сугерише висок број деце. У источним деловима је супротно – мање становника по кући или домаћинству (фамилији) али уз вишу брачност (мање деце). Славонски део је занимљив пошто исказује високе вредности свих индекса осим броја становника на један брачни пар. У теорији, оваква структура сугерише претходни помор деце али очување појединих породица које живе здружено у великим домаћинствима. У Срему и Банату је видљив огроман број празних домаћинстава али и висок број становника по брачном пару. У Шајкашком батаљону је знатно нижи број становника по кући него према црквеним пописима 1839/40. године. Таква структура упућује на изумирање читавих породица, али и очување преживелих. Празна домаћинства су свакако последица ратних дешавања.

На простору Војводства Србије и Тамишког Баната је према попису 1857. године структура домаћинства посве другачија у односу на Војну крајину. Као што је било у случају Бачке епархије пре револуције 1848–1849, цивилни део Бачке исказује знатно ниже вредности свих индекса осим броја становника на брачни пар. Резултати сугеришу да је број деце у породицама био висок али да су скоро све породице имале своју кућу. Подаци о станарским странкама су збуњујући. Пошто не поседујемо прецизније податке о њима, аналогно Војној крајини можемо да претпоставимо да се и у овом случају ради о укупном стамбеном фонду – потенцијалним пребивалиштима. Колико је њих стварно било настањено из статистике није могуће утврдити, али с обзиром на резултате у суседним региментама, основано је за претпоставити да је велики број кућа, станова и читавих поседа био празан и 1857. године. Сматрамо да је то узрок изузетно ниском броју брачних парова по станарским странкама.

Табела 3.3.16. Број кућа, брачних парова, станарских странки и домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1857. године ¹⁴¹¹

Округ	Број			
	Брачних парова ¹⁴¹²	Кућа	Станарских странки	Становника
Лугош	51984	46545	59529	230228
Темишвар	68314	59724	82066	314153
Велики Бечкерек	79128	62285	90160	385622
Сомбор	75365	58469	90637	379145
Нови Сад	43891	37725	56980	216468
Укупно	318682	264748	379372	1525616

¹⁴¹¹ *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschaft 1857, 6–9.*

¹⁴¹² Ожењених мушкараца.

Табела 3.3.17. Структура домаћинства домаћег становништва Српског Војводства и Тамишког Баната 1857. године¹⁴¹³

Округ	Број					Брачност у %
	Становника на 1 кућу	Становника на 1 брачни пар	Становника на 1 станарску странку	Брачних парова на 1 кућу	Брачних парова на 1 станарску странку	
Лугош	4.95	4.43	3.87	1.12	0.87	45.16
Темишвар	5.26	4.60	3.83	1.14	0.83	43.49
Велики Бечкерек	6.19	4.87	4.28	1.27	0.88	41.04
Сомбор	6.48	5.03	4.18	1.29	0.83	39.76
Нови Сад	5.74	4.93	3.80	1.16	0.77	40.55
Укупно	5.76	4.79	4.02	1.20	0.84	41.78

Према попису 1857. године, у Хрватској и Славонији је ситуација била различита од оне у Војводству. Број становника по кући јесте био знатно виши, али је индекс по станарским странкама (домаћинствима), који више одговара реалном стању, био на нивоу између Војне крајине и Војводства. Према расположивим резултатима, на овом простору велике задружне породице нису биле честе, већ су домаћинства чиниле углавном нуклеусне породице. У самом граду Загребу су самачка домаћинства већ била доста уобичајена. Занимљиво је да је број становника на брачни пар у појединим деловима био доста висок, што уз ниску брачност сугерише постојање породица са великим бројем деце.

Табела 3.3.18. Број кућа, брачних парова, станарских странки и домаћег становништва Хрватске и Славоније 1857. године¹⁴¹⁴

Жупанија	Број			
	Брачних парова ¹⁴¹⁵	Кућа	Станарских странки	Становника
Град Загреб	2252	1502	3890	13085
Загребачка	51605	24741	26379	243841
Ријечка	15033	14039	16556	88732
Варајдинска	47988	31783	38527	256247
Осјечка	31371	22653	27201	144116
Пожешка	22121	13420	15983	105495
Укупно	170370	108138	128536	851516

Табела 3.3.19. Структура домаћинства домаћег становништва Хрватске и Славоније према попису 1857. године.¹⁴¹⁶

Жупанија	Број					Брачност у %
	Становника на 1 кућу	Становника на 1 брачни пар	Становника на 1 станарску странку	Брачних парова на 1 кућу	Брачних парова на 1 станарску странку	
Град Загреб	8.71	5.81	3.36	1.50	0.58	34.42
Загребачка	9.86	4.73	9.24	2.09	1.96	42.33
Ријечка	6.32	5.90	5.36	1.07	0.91	33.88
Варајдинска	8.06	5.34	6.65	1.51	1.25	37.45
Осјечка	6.36	4.59	5.30	1.38	1.15	43.54

¹⁴¹³ Табела 3.3.16.

¹⁴¹⁴ *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien 1857, 2–13; Statistische Übersichten 1857, 116–125.*

¹⁴¹⁵ Ожењених мушкараца.

¹⁴¹⁶ Табела 3.3.19.

Пожешка	7.86	4.77	6.60	1.65	1.38	41.94
Укупно	7.87	5.00	6.62	1.58	1.33	40.02

Читав претходно анализирани простор се може сагледати и скоро пола века касније, тачније на попису 1900. године. На простору бившег Војводства индекси се нису претерано променили. Нешто је опао број укућана и повећана је брачност. Таква структура сугерише смањење броја деце и следствено мања домаћинства. Далеко већих разлика је било на подручју Хрватске и Славоније, посебно у крајишким областима. Смањење броја чланова домаћинства као и брачних парова по кући у Личкокрбавској жупанији, територији укинутих регимената Војне крајине, видљива је на први поглед. Брачност је, међутим, остала ниска. То упућује на процес деобе већих задружних породица у засебна домаћинства, односно изградњу нових стамбених објеката за поједине породице. Иста појава се може констатовати и на подручју Бјеловарско-крижевачке жупаније, што сведочи о томе да распад задруга није био карактеристичан само за најзападнији део Војне крајине.

Табела 3.3.20. Структура домаћинстава присутног становништва (са војском) у жупанијама Хрватске, Славоније и Угарске (избор) према попису 1900. године.¹⁴¹⁷

Жупанија	Број стамбених објеката – кућа	Број становника у браку	Становника	Стан. на 1 кућу	Брачних парова на 1 кућу	Становника на 1 брачни пар	Брачност у %
Бачка	132285	331741	766779	5.80	1.25	4.62	43.26
Крашовско-сорењска	86385	189532	443001	5.13	1.10	4.67	42.78
Тамишка	85025	199659	476242	5.60	1.17	4.77	41.92
Торонталска	108422	259310	609362	5.62	1.20	4.70	42.55
Бјеловарско-Крижевачка	57520	140299	302209	5.25	1.22	4.31	46.42
Личко-Крбавска	32748	75871	209341	6.39	1.16	5.52	36.24
Модруш-Ријека	39393	83934	228452	5.80	1.07	5.44	36.74
Пожега	45045	96986	229361	5.09	1.08	4.73	42.29
Срем	71382	165426	381739	5.35	1.16	4.62	43.33
Вараждинска	46623	106778	280859	6.02	1.15	5.26	38.02
Вировитичка	42987	102405	243101	5.66	1.19	4.75	42.12
Загребачка	85750	211556	541242	6.31	1.23	5.12	39.09

Претходно описани процес у бачком делу Војне крајине, Шајкашком батаљону, могуће је идентификовати на црквеном попису из 1896. године. Попис нам омогућује и ближи увид у стање православне заједнице, за разлику од државних пописа који су усмерени на целокупно становништво. У цивилном делу Бачке епархије промена индекса у односу на 1839/40. годину није толико значајна колико јесте за Жабаљски протопрезвитерат. Подручје бившег батаљона је за пола века прошло процесом масовне деобе великих задружних породица и постало област са најнижим индексима у Бачкој. Према подацима пописа, највећу заслугу за описани процес има енормно, можда и нереално повећање броја кућа. Осим масовне изградње нових стамбених објеката, као објашњење се нуди и могућност формално-правне деобе и евидентирање претходно већ реално постојећих посебних домаћинстава (изведено и правно етажирање кућа, легализација објеката, додела посебних кућних бројева за формално вођене помоћне објекте и сл.)

¹⁴¹⁷ *A Magyar korona országainak 1910. évi 1. (I.) 15–23; 30–31, 43–45.*

Табела 3.3.21. Структура домаћинства у протопрезвитератима Бачке епархије према црквеној евиденцији 1896. године.¹⁴¹⁸

Протопрезвитерат	Број						Брачност у %
	Православних становника	Кућа	Брачних парова	Стан. на 1 кућу	Брач. парова на 1 кућу	Стан. на 1 брачни пар	
Нови Сад	33239	5522	7092	6.02	1.28	4.69	42.67
Сомбор	35258	5843	7507	6.03	1.28	4.70	42.58
Сегедин	30515	5313	6302	5.74	1.19	4.84	41.30
Жабалъ	36194	6879	7625	5.26	1.11	4.75	42.13
Укупно	135206	23557	28526	5.74	1.21	4.74	42.20

Процес уједначавања величине домаћинстава у жупанијама Угарске са Хрватском и Славонијом након укидања Војне крајине, видљиво је и уколико сагледамо само православној популацију према црквеним пописима. Према евиденцији Карловачке митрополије, стање око 1905. је било битно другачије него пре револуције 1848–1849. године. У Горњокарловачкој епархији је и даље био највиши број чланова домаћинства, али је сада скоро сваки брачни пар (нуклеусна породица) живео самостално у посебном домаћинству/кући. Број становника на брачни пар је такође опао, што сугерише нижи број деце. То потврђују и подаци о брачности становништва. Осим у Горњокарловачкој епархији, брачност је свугде била изнад 40 %, што је индиректно доказ за смањени удео деце у популацији.

Табела 3.3.22. Структура домаћинства у епархијама Карловачке митрополије према црквеној евиденцији око 1905. године.¹⁴¹⁹

Епархија	Број						Брачност у %
	Православних становника	Кућа	Брачних парова	Стан. на 1 кућу	Брач. парова на 1 кућу	Стан. на 1 брачни пар	
Бачка	146965	25805	31488	5.70	1.22	4.67	42.85
Сремска /Карловачка)	199972	34771	40712	5.75	1.17	4.91	40.72
Будимска	23388	3235	3161	7.23	0.98	7.40	27.03
Вршачка	139410	26762	29780	5.21	1.11	4.68	42.72
Темишварска	154157	27113	32348	5.69	1.19	4.77	41.97
Пакрачка	138475	22410	28995	6.18	1.29	4.78	41.88
Горњокарловачка	370546	49523	63765	7.48	1.29	5.81	34.42
Укупно	1172913	189619	230249	6.19	1.21	5.09	39.26

Укидање Војне крајине је сходно презентованим статистичким подацима имало далекосежне последице по структуру крајишких породица, како у целокупном, тако и у српском православној становништву. Индекси су се до прелома векова у начелу скоро изједначили са тзв. цивилним или провинцијалним деловима у суседству. Трагови великих породица су остали највидљиви на самом западу, у Горњокарловачкој епархији, али су и тамо почетком 20. века већ превладавала домаћинства састављена од једног брачног пара.

У Далмацији је српско православно становништво живело углавном на самом северу и југу земље. За период пре револуције и ратних дешавања у периоду 1848–1849. године, не поседујемо довољно квалитетне податке који се односе специфично на српску православној

¹⁴¹⁸ Шематизам Епархије бачке за годину 1897 (=Шематизам Епархије бачке за годину 1897), Нови Сад 1897, 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

¹⁴¹⁹ Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. год. (=Српска православна Митрополија карловачка 1905), ур. Мата Косовац, Сремски Карловци 1910, 1152–1153.

популацију. Могуће је, међутим, сагледати стање у неколико дистриката са изузетно високим уделом православних у укупној популацији и тако посредно доћи до одговарајућих резултата. На југу земље, у области Боке, просечно домаћинство је било релативно малено, са 4 до 5,5 члана у кући.

Табела 3.3.23. Структура домаћинства цивилног становништва Каstellновског и Будванског дистрикта крајем 1846. године (према Францу Петеру).¹⁴²⁰

Дистрикт	Становника	Кућа	Становника на 1 кућу	Удео православног стан. у %
Кастелновски	7081	1287	5.50	91.50
Будвански	4440	1113	3.99	99.68

Подаци Епархије далматинске, на жалост, омогућују само да се сагледа структура домаћинства на нивоу читаве Далмације, не и њених појединих делова. Према шематизму Епархије далматинске за 1854. годину, 77.935 православних верника је живело у 12.315 кућа.¹⁴²¹ У просеку, једна православна кућа у покрајини је гостила 6,33 становника. То је знатно више него што показују пописи за јужне области осам година раније.

Подаци са државних пописа 1857. и 1900. године показују да је просечно домаћинство у Далмацији имало различиту структуру у северним и јужним деловима. У северним областима су домаћинства била знатно већа, за 1 до 1,5 особа по станарској странци (породици или стану). Број брачних парова по кући или станарској странци је био релативно низак, што сведочи о томе да је већина нуклеусних породица живела у самосталној стамбеној јединици. Број кућа је био виши од броја станарских странака, што је изузетно занимљиво. Према логици ствари би то значило да је одређени број кућа био или празан, или је начин пописивања игнорисао одређена домаћинства. У посебне станарске странке, на пример, нису урачунати закупци станова а и дефиниција заједничке станарске странке власника предузећа и радника је могла увелико да отежа посао пописивања на терену.¹⁴²² Ниска брачност је занимљива, пошто сугерише веома висок удео деце у становништву. Индекс брачности је на нивоу суседних области Војне крајине у Карловачком генералату.

Табела 3.2.24. Број кућа, станарских странака и брачних парова домаћег становништва Далмације према попису 1857. године.¹⁴²³

Округ	Број			
	Становника	Кућа	Станарских странака	Брачних парова ¹⁴²⁴
Задарски ¹⁴²⁵	149927	29887	25467	26873
Сплитски	177733	38024	33839	31205
Дубровачки	54193	9910	10852	8904
Которски	33775	7919	7810	6251
Укупно	415628	85740	77968	73233

¹⁴²⁰ F. Petter, *Dalmatien 1*, Gotha 1857, 5–9.

¹⁴²¹ *Шематизам Православне епархије Далмације 1854*, 40.

¹⁴²² Питање како су тачно пописиване станарске странке је контроверзно. *Bevölkerung 1869* 6, 8.

¹⁴²³ *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien 1857*, 1–12.

¹⁴²⁴ Ожењених мушкараца.

¹⁴²⁵ Са градом Задром.

Табела 3.2.25. Структура домаћинства домаћег становништва Далмације према попису 1857. године.¹⁴²⁶

Округ	Број					Брачност у %
	Становника на 1 кућу	Становника на станарску странку	Становника на 1 брачни пар	Брачних парова на 1 кућу	Брачних парова на 1 станарску странку	
Задарски ¹⁴²⁷	5.02	5.89	5.58	1.11	0.95	35.85
Сплитски	4.67	5.25	5.70	1.22	1.08	35.11
Дубровачки	5.47	4.99	6.09	1.11	1.22	32.86
Которски	4.27	4.32	5.40	1.27	1.25	37.02
Укупно	4.85	5.33	5.68	1.17	1.06	35.24

Православну популацију је могуће мало боље сагледати уколико се узму у обзир неки судски котари са већинском православном популацијом. Разлике између северних и јужних области су изражене по питању броја становника по кући.

Табела 3.2.26. Број кућа, станарских странака и брачних парова домаћег становништва одабраних судских котара Далмације према попису 1857. године.¹⁴²⁸

Судски котар	Број				Удео православних у %
	Становника	Кућа	Станарских странака	Брачних парова ¹⁴²⁹	
Книн	22737	5480	3469	4323	75.01
Кистање	7478	1442	1018	1369	87.98
Херцег Нови	7173	1670	1586	1274	90.67
Будва	5297	1406	1110	1062	94.96

Табела 3.2.27. Структура домаћинства у одабраним судским котарима Далмације према попису 1857. године.¹⁴³⁰

Судски котар	Број					Брачност у %
	Становника на 1 кућу	Становника на станарску странку	Становника на 1 брачни пар	Брачних парова на 1 кућу	Брачних парова на 1 станарску странку	
Книн	4.15	6.55	5.26	1.27	0.80	38.03
Кистање	5.19	7.35	5.46	1.05	0.74	36.61
Херцег Новио	4.30	4.52	5.63	1.31	1.24	35.52
Будва	3.77	4.77	4.99	1.32	1.05	40.10

На попису 1900. године је пописано 132.024 кућа у читавој Далмацији, од тога чак 39.368 ненастањених (30,27 %). Веома велики број ненастањених кућа сведочи о приликама у покрајини, исељеничком таласу као и економским и демографским проблемима. Уколико сагледамо претходно анализирани судски котаре (у новим границама), могуће је уочити нешто другачију слику. Број становника је знатно виши када се узму у обзир искључиво настањене куће, те се тако добија реалнија слика о правом стању. Значајно је и то што се број станарских странака сада скоро преклапа са бројем настањених кућа. Вероватно је ситуација била слична и 1857. године, али због недостатка података о настањеним и ненастањеним кућама то нисмо у прилици да проверимо.

¹⁴²⁶ Табела 3.2.24.

¹⁴²⁷ Са градом Задром.

¹⁴²⁸ *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien 1857*, 1–12.

¹⁴²⁹ Ожењених мушкараца.

¹⁴³⁰ Табела 3.2.26.

Табела 3.2.28. Број кућа, станарских странака присутног становништва одабраних судских котара Далмације према попису 1900. године.¹⁴³¹

Судски котар	Број				Удео православних у %
	Становника	Настањених кућа	Ненастањених кућа	Станарских странака	
Книн	28272	4883	3474	4991	74.58
Кистање	10049	1125	654	1189	89.07
Херцег Нови	9615	1610	605	1761	76.72
Будва	7117	1555	919	1593	77.65

Табела 3.2.29. Структура домаћинства у одабраним судским котарима Далмације према попису 1900. године.¹⁴³²

Судски котар	Број	
	Становника на 1 настањену кућу	Становника на станарску странку
Книн	5.79	5.66
Кистање	8.93	8.45
Херцег Нови	5.97	5.46
Будва	4.58	4.47

Различитости у структури православних породица између северних и јужних делова покрајине могуће је делимично испратити и преко црквених извора. После одвајања Боке Которске у посебну епархију 1870. године, излазили су сукцесивно одвојени шематизми за обе. На темељу њих се може реконструисати породична структура за Боку и за Далмацију посебно. Број чланова по кући у северним деловима је бар за једну особу виши него у Боки.

Табела 3.2.30. Број православних кућа и становника у Епархији далматинској и Бококоторско-спичанској 1875. и 1899. године према црквеним шематизмима.¹⁴³³

Епархија	Година	Број православних		
		Становника	Кућа	Становника на 1 кућу
Далматинска	1875	63598	9223	6.90
	1906	82418	11463	7.19
Бококоторско-дубровачко-спичанска	1875	26575	5019	5.29
	1906	30331	5293	5.73

За подручје Црне Горе нема много поузданих података о величини домаћинства услед проблема веродостојности званичних резултата са пописа. Од користи по том питању су пре свега објављена оригинална документа са пописа 1879. и посебан шематизам Епархије захумске и расијске из 1881. године. На темељу ових извора могуће је закључити да су породице и домаћинства у Црној Гори били мањи, односно да су имали мањи број чланова, него што се најчешће мисли. Просек у Старој Црној Гори се кретао између 4 до 5, у Љешанској нахији оквирно 5,5 становника по кући. У Брдима је ситуација била слична са оквирно 5 до 6 чланова. Само у Дробњацама је просек достигао већ 6,5. Знатно већа домаћинства је могуће идентификовати на ослобођеним подручјима на западу, у деловима који већ захватају географску Херцеговину. Оваква структура се подудара са резултатима за

¹⁴³¹ *Österreichische Statistik* 63/1, 44–45; 126–129; *Österreichische Statistik* 63/2, 150.

¹⁴³² Табела 3.2.28.

¹⁴³³ *Шематизам Епархије далматинске за годину 1875*, Задар, 30; *Шематизам православне Епархије Бококоторско-Дубровничке за годину 1876*, Задар, 31; *Шематизам православне Епархије Далматинске и Истријске за годину 1907*, Задар 1907, 46; *Шематизам православне Епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1907*, Дубровник 1907, 32.

Херцеговину под аустроугарском управом. Број чланова једног домаћинства или куће се значајно увећава смером ка западу и северу земље, што на неки начин означава и границу области са различитим обрасцем породичног живота.

Табела 3.4.1. Величина домаћинстава у деловима Црне Горе према попису 1879. године.¹⁴³⁴

Нахија, капетанија	Број становника 1879	Број кућа	Број чланова по кући (домаћинству)
Катунска нах.	13336	2582	5.16
Ријечка нах.	7949 ¹⁴³⁵	1838	4.32
Црмничка нах.	6732	1618	4.16
Љешанска нах.	3458	606	5.71
Друге области			
Никшићка жупа	817	204	4.00
Опутно рудинска кап.	1004	141	7.12
Бањанска кап.	3094	433	7.15
Пивска прва кап.	2730	460	5.93
Пивска друга кап.	2675	423	6.32
Голијска кап.	686	103	6.66
Барска кап. (села)	323	63	5.13
Град Бар – Муслимани	807	192	4.20
Град Бар – Роми	82	16	5.13
Град Бар – Православни	489	129	3.79
Град Бар – Католици	448	108	4.15

Табела 3.4.2. Величина домаћинстава надзиратељстава (племена) делова Црне Горе према шематизму Епархије захумске и расијске 1881. године.¹⁴³⁶

Надзиратељство	Број становника	Број кућа	Број чланова по кући (домаћинству)
Бјелопавлићи	7084	1399	5.06
Пипери	3879	754	5.14
Кучи	5060	920	5.50
Брскут	2764	505	5.47
Васојевићи	9033	1460	6.19
Ровачка Морача	9376	1654	5.67
Дробњаџи (Ускоџи)	7913	1223	6.47
Пива	6190	1011	6.12
Никшић	7167	1354	5.29
Укупно	58466	10280	5.69

Да су подаци оквирно тачни, потврђује и лично искуство немачког дипломате Бернхарда Шварца који је током 1881. године пропутовао Црну Гору. Према његовим утисцима, породице се нису могле похвалити великим бројем деце, као на пример у средњој Немачкој, а узроке је тражио и у тешком раду жена.¹⁴³⁷ Релативно мала домаћинства исказује и попис 1909. године, према којем је 222.015 становника живело у укупно 56.345

¹⁴³⁴ Попис свега становништва Црне Горе 1, 9–447; Попис свега становништва Црне Горе 2, 1–531.

¹⁴³⁵ Недостају подаци за област Косијера.

¹⁴³⁶ Табела 1.4.4; Шематизам православне Јепархије захумске и расијске, 7–20.

¹⁴³⁷ В. Schwarz, *Montenegro*, 447.

домаћинства (3,94 члана по домаћинству).¹⁴³⁸ Треба узети у обзир да се становништво Црне Горе током посматраног периода стално иселјавало, што свакако смањује број чланова домаћинства. Без емиграционог процеса, број становника али и величина домаћинства би били виши, пошто сматрамо да изградња стамбених објеката највероватније не би испратила темпо раста популације.

Када се све области упореде могуће је констатовати неколико чињеница. Најзанимљивији развој и промене су забележене на простору бивше Војне крајине, пре свега у њеним западним деловима. Средином 50-тих година 19. века је на тим подручјима још било сасвим уобичајено да и више од два брачна пара живе под истим кровом, што је јасан индикатор већих, правих задружних породица. На прелому векова је тај индекс смањен на нешто преко 1 (оквирно око 1,20), што је већ било близу просека суседних области у тзв. провинцијалу. Наведена појава је карактеристична за читав простор бивше Војне крајине и сигурно је повезана са процесом стамбене изградње. Број чланова породице је, упркос исказаном тренду, и даље био релативно висок. У западним деловима Крајине је он у наведеном периоду смањен са отрпилике 10–11 на 6–7 чланова, што је на прелому векова било повезано углавном са већим бројем деце, не више толико са заједничким животом више нуклеусних породица. Стање у јужноугарским жупанијама се није претерано мењало, и индекси сугеришу постојање релативно малих, углавном нуклеусних породица са 5–6 чланова и око 1,20 брачна пара по кући. За простор Босне и Херцеговине је због одређених сумњи у османске пописе нешто теже сагледати развој на квалитетан начин. Према расположивим подацима су православне породице пре асутроугарске управе имале редовно и преко 10 чланова у кући, а на прелому векова оквирно 7–8. Постоји реална могућност да је у наведеном раздобљу стварно дошло до смањења броја чланова домаћинства услед деобе породица и изградње нових објеката. Занимљиво је за приметити да упркос високом броју чланова (7–8) по кући, број брачних парова у истим није био претерано висок (1,20–1,40) што јасно упућује на чињеницу да се радило претежно о инокосним породицама са много деце, а не задругама више нуклеусних породица. Расположиви подаци сугеришу и да су православни Срби углавном имали нешто веће породице од осталих верско-етничких група. На простору Османског царства у Старој Србији се могу јасно раздвојити две области. На Косову и у Метохији је просек величине породице био доста висок, негде између 8 до 10, уз веће осцилације између појединих области. Слично је и било и на простору Пљеваља. Јужно од Шаре, у области Скопља, Куманова и других области, величина породице је била знатно мања, најчешће у распону од 5 до 6 чланова. Србија је у наведеном периоду прошла кроз занимљив процес промене структуре домаћинства. Половином 19. века није скоро нигде забележен веома висок број чланова домаћинства, с изузетком северозпадних области (Ваљево, Шабац, Подриње) где је индекс ишао и на преко 8, док је општи просек био 6–7 чланова. Број брачних парова по кући се кретао негде око 1,20–1,40, што сугерише да је већих задружних породица било у појединачним случајевима, али да оне свакако нису биле правило. До 80-тих година општи индекси су опали, и то свугде у Србији, укључујући и ослобођене области на југу где је величина домаћинства испрва била нешто већа. На прелому векова, међутим, због спорије станоградње је величина домаћинства опет порасла на просек од 6,5 чланова. У случају Далмације је уочена јасна разлика између северних и јужних делова. У северним деловима (Кистање) просечне породице су биле велике, и са 8 чланова, док су на југу, у области Боке оне биле ванредно мале са испод 5 чланова по кући. У случају Црне Горе се јасно издвајају западне области према Херцеговини као територије са већим породицама (око 7 чланова) за разлику од Старе Црне Горе где је просек био око 5. Гледано на читав простор као на целину, може се констатовати да просечна православна српска породица (или домаћинство) није била претерано велика, с изузетком неколико области. Војна крајина и Босна и Херцеговина су области где је све до последњих деценија

¹⁴³⁸ *Историја српског народа* 6/1, 208.

19. века било уобичајено да више брачних парова са децом (нуклеусних породица) живи заједно у једном домаћинству. Временом се та структура распала, односно деоба породица је svela величину на 7–8 чланова, са тенденцијом пада. Нарочито је битно напоменути да је том приликом у Војној крајини забележен значајан пад броја брачних парова по кући, што директно упућује на осамостаљење у посебне стамбене јединице. Области са доста великим породицама су били још и северозападни делови Србије, делови Херцеговине као и Косова и Метохије, са углавном преко 7 чланова по кући. Величина породице је, међутим, имала тенденцију пада, што се односи и на индекс броја брачних парова по кући, барем када је у питању Србија и Херцеговина. На простору Пљеваља је, према расположивим подацима, такође дошло до одређеног смањења величине породица. Због мањкавости статистике нисмо у могућности да са апсолутном сигурношћу утврдимо исти процес смањења величине домаћинства и на простору бившег Косовског вилајета, али се такав тренд чини вероватним.

Велика српска задружна породица, сходно статистичким подацима, није била нити правило нити честа појава. Напротив. Случај Војне крајине сугерише да је узрочник већих задружних домаћинства био више административне него културолошко-демографске природе. Када су нестале баријере за деобу, нуклеусне породице су настојале да се осамостале у посебне стамбене јединице. Величина самог домаћинства зависила је првенствено од броја деце, који је судећи према индексима наталитета и старосној структури становиштва и био веома висок. Просечна породица од отприлике 6 чланова се углавном састојала од једног брачног пара 2–3 деце и вероватно неког сродника (неожењеног брата, неудате сестре, удовца итд).

ГРАД И СЕЛО

19. век је био период убрзане урбанизације праћене индустријализацијом, барем у случају западне Европе, северне Америке и још неких делова света. Демографска револуција, промене економских и политичких односа нису заобишли ни централну и југоситочну Европу, мада су и по том питању ове области касниле у односу на остатак континента. Развој градова у наведеном периоду је битан чинилац у свеопштој промени друштвене структуре. Тип градског човека се по много чему разликовао од класичног сеоског. У првом реду начин привређивања, односно зарађивања за живот је био у великој мери другачији. Занати, трговина, управа и разне друге форме услуга чинили су есенцију урбане привреде. За успешно бављење поменутиим пословима било је потребно другачије образовање, често формалног типа, стеченог у посебним образовним установама (школама). Градови су тако постали и расадници интелектуалног живота. Уз боље образовање и промену фокуса са производних на управљачке функције човека (пре свега у администрацији), развијала се и свест о политичком значају појединца. Ширење опште писмености уз све веће слободе говора и окупљања, омогућили су пре свега урбаним елитама активније учествовање у политичком животу шире околине, чак и читаве државе. Градови су тако били и политички центри моћи. Значај градова, односно боље речено њихових становника, на усмерење процеса националне хомогенизације и интеграције у 19-вековној Европи сматрамо неспорним. Урбане елите су добрим делом представљале својеврсни костур нових, постфеудалних политичких структура. У случају српског народа, развој урбане популације можемо да пратимо на сличан начин као и општу. Недостатак података о националној структури становништва нас приморава да прибегнемо алтернативним методама утврђивања броја припадника српског народа у градским насељима. Сматрамо да је опробани начин, праћење православне популације и њено поистовећивање са српском, најпоузданији и најчешће и једини могућ. На овај начин се, на жалост, занемарује српска популација других вероисповести, а постоје и проблеми на простору Баната због заједничке вере православних Срба и Румуна, али других алтернатива у начелу нема.

Да би било могуће анализирати урбану популацију у различитим областима, потребно је дефинисати сам појам града. То није лако ни у данашње време а поготово не у историјској перспективи. Величина насеља (број становника и кућа), његова функција (административни и други центри), урбанистичко-архитектонска решења итд, све су то карактеристике насеља које се углавном узимају у обзир приликом типске класификације. Сматрамо да је једини исправан и сврсисходан начин дефинисања урбаног насеља за наше истраживање, коришћење важећих званичних класификационих система, односно узимање у обзир формално-правног статуса насеља према регулацији каква је постојала у 19. и почетком 20. века. Одређивање статуса насеља на урбаном или руралном није текло у свим областима на исти начин и у истом временском периоду. Ова чињеница има за последицу да су места са статусом града у различитим областима у исто време били и веома различита по величини, функцији итд. То, међутим, нема утицаја на суштински најбитнију чињеницу – утврђен градски карактер насеља. Званично утврђен и формално правним статусом потврђен урбани карактер одређеног насеља сматрамо за основно полазиште приликом дефинисања урбаности. Званични статус града је, у већини случајева, омогућавао и неку врсту самоуправних права и функција, што овај тип насеља битно разликује од руралних средина и омогућује му специфичан, „урбани“ начин даљег развоја. Ма колико да су разлике између система у различитим областима биле велике, методолошки је најисправније поређење насеља по статусу који је свима, без разлике, одређивао заједнички, специфично градски начин живота становника и функционисања одређених сфера управе (које данас колоквијално називамо „комуналне“ сфере).

Правни оквири, којима си дефинисана урбана насеља у другој половини 19. века на простору од нашег интересовања, били су веома различити и међусобно некомпатибилни.

Детаљна анализа формлано-правног статуса и регулације градских средина увелико превазилази оквире овог рада, али је неопходно осврнути се на најбитније карактеристике појединих система. У Србији су градска насеља била типски препозната од 1857. (вароши и варошице) а од 1866. године и као посебне управне области (градске општине). Законски је ово питање било несрећно решено, остављајући простора за стварање хибридних градско-сеоских општина, или чак јединствених општина са више градских насеља. Самоуправна овлашћења су се често мењала, уз константно одржавање државне контроле. Градови Београд (од 1860. године) и Ниш (1890–1896) уживали су нешто већу аутономију и шира овлашћења у комуналним стварима. На подручју Старе Србије, у Османском царству, градска насеља су типизована према одређеним карактеристикама у *шехере*, *вароши* и *касабе* (уз посебну подврсту – *паланке*). Самоуправа у принципу на почетку није постојала, као ни централни орган за читав град, већ су се урбана насеља делила на четврти – *махале* – са бираним *мухтарима* на челу. Тек од 1867. године, уз допуне 1871. и 1877, градовима су додељени самоуправни органи (делимично и бирани) који су вршили власт на подручју читавог насеља у комуналним стварима. У Угарској са Хрватском и Славонијом је током 50-тих година 19. века (време Баховог апсолутизма) значајно ограничена, или чак укинута аутономија слободних краљевских градова и других насеља са привилегијама, који су до тада, де факто, представљали сваки за себе посебну правну форму. Њихово изузеће из надлежности жупанија је постепено укидано, те су делимично инкорпорирани у веће управне целине. У Хрватској и Славонији је појединим градовима признат статус котара, а од 1895. године је цео систем реорганизован успостављањем градских општина. Самоуправна овлашћења градова су постепено укидана и они су постали део општег државног управног апарата. У Угарској је од 1870. године појединим градовима признат статус муниципалних насеља, односно призната им је одређена самоуправа и нису потпадали под жупаније. Нижи степен урбаних насеља представљали су *градови са уређеним магистратом* који су се од муниципалних разликовали по томе што су потпадали под власт жупанија и имали нешто ужу самоуправу као и делокруг рада градских власти. На простору Војне крајине су све до њеног укидања постојали слободни војни комунитети, изузети из надлежности регимената и директно подвргнути централној војној команди. Самоуправа је била ограничена на одређене чисто комуналне ствари. У Далмацији су сва насеља била организована у општине, па тако и она урбана – градови и трговишта (*боргате*). Општине са градским насељима су имале нешто сложенију управу од чисто сеоских, мада нису постојали органи надлежни само за урбани простор. Делимичан изузетак по том питању су представљали окружни центри у којима су постојале и посебне *претуре* (управе) за послове на територији самог града. У Босни и Херцеговини је аустроугарска управа организовала градске средине у општине које су тек од краја 19. века добиле нешто већа самоуправна овлашћења. У Црној Гори је ово питање регулисано тек 1899. и 1903. године, дефинишући вароши као јединствене општине.¹⁴³⁹ Шароликост система, дефиниција и решења донекле представља отежавајућу околност за поређење области. Због различитих дефиниција градског простора, у неким областима је истих било много (у Србији на пример) док је у другим њихов број био релативно скроман, а да то уопште није морало да зависи од броја становника. Због тога је неопходно стално имати на уму на какву се конкретно врсту насеља подаци заправо односе. У таквом случају се може квалитетније сагледати целокупна проблематика. Сматрамо, ипак, да су сва презентова и подацима обухваћена насеља по својој дефиницији, карактеру па и функцији у начелу слична, те тако и међусобно компаративна до одређеног степена.

¹⁴³⁹ Подробније о системима и правној регулацији: Н. Делић, *Урбанизација народа? Демографски развој српске градске популације у другој половини 19. века – статистички преглед* (=Урбанизација народа?), Урбанизација у источној и југоисточној Европи = Урбанизация в восточной и југо-восточной Европе, ур. Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд 2019, 167–178.

На простору Србије градска су насеља била дефинисана као варошке општине, и њихов се број временом увећавао. Под варошима су испрва фигурисали само окружни центри али је њихов број 1910. године достигао 24. Број варошица је са 21 порастао на чак 61 у 1910. години.¹⁴⁴⁰ Наводити појединачно свих 85 формално признатих градских насеља није сврсисходно нити практично, тако да смо податке представили у сумарној форми. Резултати показују да је ниво урбанизованости постепено растао све до 1890. године. Утицаја на сам процес је имало и припајање ослобођених области 1878. године. У последње две деценије је видљива стагнација.

Табела 4.1.1. Развој нивоа урбанизованости у Србији у периоду 1844–1910. године.¹⁴⁴¹

Година	1844	1862/63	1874	1890	1910
Становника у варошима и варошицама	65676	97692	138710	286466	384822
Удео у укупном становништву у %	7.73	8.81	10.20	13.25	13.21

Стопе годишњег геометријског прираштаја није могуће испратити за цео период због територијалних увећања после 1878. године. Упркос стицању статуса града за све већи број насеља, подаци показују одређено успоравање у развоју броја урбаног становништва крајем 19. и почетком 20. века. То је и главни разлог зашто се удео у укупној популацији није увећао у читавих 20 година.

Табела 4.1.2. Стопе увећања урбаног становништва у Србији у периоду 1844–1910. године.¹⁴⁴²

Период	1844–1862/63	1862/63–1874	1844–1874	1890–1910
Стопе годишњег геометријског прираштаја урбаног становништва у %	22.31	29.64	25.23	14.87

Специфичност Србије се огледа и у томе што је велики део урбане популације, упркос знатном броју градских насеља, био концентрисан у престоници. Удео Београда у укупној урбаној популацији је током истраженог периода у начелу само растао, стварајући тако од главног града посебну урбану структуру. Пред Први светски рат је већ четвртина целокупне урбане популације Србије живела у Београду.

Табела 4.1.3. Развој становништва престоног града Београда у периоду 1844–1910. године.¹⁴⁴³

Година	1844	1862/63	1874	1890	1910
Становника	10528	14760	27605	54249	89876
Удео у укупном урбаном становништву у %	16.03	15.11	19.90	18.94	23.36

У Османском царству су градови најчешће фигурисали као управни центри каза или санџака. Количина података, као и њихов квалитет, не омогућују тако прецизну анализу као у случају других области. У многим случајевима се ради заправо о апроксимативним бројевима, тако да је израчунавање одређених индекса немогуће. Коришћењем како-тако

¹⁴⁴⁰ Л. М. Костић, *Закон о местима: са списковима свих вароши и варошица и коментаром (=Закон о местима)*, Београд 1928, 25–35; *Претходни резултати 1910*, 74–75.

¹⁴⁴¹ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века (=Структура градског становништва)*, Београд 2002, 26; *Попис 1863*, 12–17; *Попис 1874*, 142–145; *Два века развоја Србије*, 43, 47.

¹⁴⁴² Табела 4.1.1.

¹⁴⁴³ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 36; *Попис 1863*, 12–17; *Попис 1874*, 142–145; *Два века развоја Србије*, 43, 47; Табела 4.1.1.

поузданих извора се, ипак, може доћи до одређених закључака. . Извори у већини случајева не представљају прецизне пописе становништва, већ се ради о комбинацији пореских регистара, путописних запажања и црквених евиденција. Због ограничења која намећу извори, практично је немогуће испратити развој целокупног становништва, али је могуће сагледати православну популацију и њен удео у градском становништву као меродаван индикатор опште урбанизованости Срба. Проблем подељености православних на патријаршисте и егзархисте, као и питање православних Рома, у овом случају није могуће математички узети у обзир. Израчунати опште стопе урбанизованости подручја такође није могуће. Према расположивим подацима, удео православне популације у већини градова је био у опадању. Изузетак по том питању представља Скопље, где је и на прелому векова скоро половина становништва била православне вере (са делом егзархиста). На Косову и Метохији је удео православних у градској популацији био у опадању, и може се закључити да у већини градова крајем 19. века су православни хришћани, углавном Срби, чинили само мањину. На тим подручјима у другој половини 19. века заправо није било градова за које би се по верско-националној структури становништва могло да тврди да имају српски карактер. Са друге стране, градови који су 1878. године ослобођени и припојени Србији, и пре рата су углавном исказивали присуство православне већине становништва.

Табела 4.2.1. Оквирни удео православне популације (у %) у појединим градовима Османског царства у периоду 1838–1910. године.¹⁴⁴⁴

Град	Оквирна година на коју се подаци односе								
	1838	1844	1857/58	1875/76	1880	1890	1900	1905	1910
Призрен	22 ¹⁴⁴⁵		22		16	20 ¹⁴⁴⁶	19		14
Приштина		24–26	20				9		
Ђаковица	12		<5		2%				
Вучитрн		40–44	37						
Гњилане							38		
Пећ							23	23	
Битољ							25 ¹⁴⁴⁷		
Охрид	74					55			
Скопље		32	33				44		
Прокупље			36	38					
Ниш			60						
Врање			60						
Лесковац			82						
Пирот				70					

Од одређене користи је сагледавање српске, заправо православне патријаршијске популације кроз призму настањености у одређеном типу насеља. Захваљујући црквеним

¹⁴⁴⁴ Израчунати подаци су оквирни и треба их узимати са одређеном резервом. J. Müller, *Albanien, Rumelien*, 66–88; G. Demeter, *Regional and Ethnic Differences*, 72–93; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 363–413; D. Gjorgiev, *Knowledge Transfer among Muslim Communities in Ottoman Balkan Society: Cultural and Social Aspects based on the Case Study of Two Dictionaries from 1827 and 1836/37*, Europe and the Black Sea Region: A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850), Dominik Gutmeyr, Karl Kaser (eds.), Wien-Zürich 2018, 214; J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, 12, 19, 28, 45; Н. Делић, *Пирот*, 28–29; К. Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 5, 23, 46, 54, 57, 84; И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 29, 178; *Salname-i vilayet-i Kosova 1314*, 514; Н. J. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung*, 353; А. А. Ростковский, *Распределение жителей Битољског вилайета*, 64; J. Цвијић, *Основе за географију*, 443–444; И. Иванић, *Из црквене историје Срба*, 142–145; Г. Гравје, *Стара Србија и Албанци*, 23, 27.

¹⁴⁴⁵ Удео православних. Милер је у Србе рачунао и муслимане и тако добио чак 80 % српског становништва.

¹⁴⁴⁶ Податак се односи на 1896/97. годину.

¹⁴⁴⁷ Податак се односи на 1897. годину. Патријаршиста је било 8 %.

епархијалницима могуће је, бар делимично, реконструисати ниво урбанизованости патријаршијског становништва. Неопходно је, међутим, упозорити на одређену непоузданост таквих извора (честу подцењеност броја верника), тако да резултате треба користити с опрезом. На прелому векова, с изузетком Призренског и Скопског санцака, разина урбанизованости патријаршиста у Косовском вилајету се кретала око 10 %, што је слично нивоима у Србији или Црној Гори. У Призренском санцаку је такав резултат био последица значаја који је Призрен имао генерално на структуру области. Скопски санцак представља посебан случај, пошто је на овом подручју број патријаршиста био нарочито висок у урбаним срединама, због чега смо ову специфичност илустровали у засебној табели.

Табела 4.2.2. Процена нивоа урбанизованости православног становништва (патријаршиста) у Косовском вилајету према епархијалницима Рашко-призренске и Скопске митрополије за 1899. годину.¹⁴⁴⁸

Санцак	Популација патријаршиста која живи у насељима (у %)	
	Градским	Сеоским
Приштина	8.41	91.59
Призрен	25.54	74.46
Пећ	10.16	89.84
Сјеница	8.89	91.11
Пљевља	10.80	89.20
Скопље	24.74	75.26
Цео Вилајет	12.33	87.67

Табела 4.2.3. Процена нивоа урбанизованости православног становништва (патријаршиста) у Скопском санцаку према епархијалницима Рашко-призренске и Скопске митрополије за 1899. годину.¹⁴⁴⁹

Каза	Популација патријаршиста живи у насељима (у %)	
	Градским	Сеоским
Скопље	11.12	88.88
Куманово	28.66	71.34
Кратово	46.25	53.75
Кочани	48.29	51.71
Крива Паланка	100.00	0.00
Укупно	24.74	75.26

На подручју Војне крајине, у укупно 12 војних комунитета (градова), живело је још средином века веома значајна православна заједница. Преко 40 % свих становника су 1857. године чинили православни хришћани, уз доминацију у сремским и банатским центрима. У суштини се потез урбаних насеља, од Петроварадина све до Беле Цркве, уз градове у суседном провинцијалном делу (Нови Сад, Кикинда итд), може сматрати за својеврсни српски „урбани бастион“ у Хабзбуршкој Монархији. Све до 1910. године је удео православних становника драстично опао, бришући тако доминантно српски карактер појединих насеља. Само у Сремским Карловцима су православни становници још имали надполовичну већину. У градовима западног дела Војне крајине, где су православни хришћани и средином века били у великој мањини, додатно су маргинализовани до пред Први светски рат. У тим областима заправо није могуће говорити о „српским урбаним насељима“, већ само о српским мањинским заједницама у градовима. Неопходно је напоменути да је исказани тренд трајао дуже. Тако су 1831. године православци у

¹⁴⁴⁸ Табела 1.2.91; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 272.

¹⁴⁴⁹ Табела 1.2.91; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 272.

Костајници чинили још преко половине становништва, да би четврт века касније спали на свега петину.¹⁴⁵⁰ Православно становништво у већини случајева није држало корак са растом опште популације, али у појединим насељима је опао чак и њихов апсолутни број (Петроварадин, Костајница). Мало је рећи да је исказани тренд био неповољан. У време све већег значаја урбане популације на друштвене, политичке и економске токове, представљени резултати заправо наговештавају константну маргинализацију српске православне грађанске популације и опадање њеног утицаја на локалне, регионалне или земаљске прилике. Православно крајишко становништво је тако било све више сеоског карактера, лишено грађанске елите и правог урбаног центра.

Табела 4.3.1. Удео православног становништва у војним комунитетима Војне крајине у периоду 1857–1910. године.¹⁴⁵¹

Становника (домаћих 1857; присутних 1869 и 1910)									
Година	1857			1869			1910		
Комунитет	Укупно	Православних		Укупно	Православних		Укупно	Православних	
		Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %
Бјеловар	1475	254	17.22	2151	323	15.01	7231	846	11.70
Сењ	2602	97	3.73	3231	96	2.97	3296	80	2.43
Петриња	2909	212	7.29	3761	336	8.93	5486	686	12.50
Карлобаг	577	2	0.35	712	3	0.42	688	21	3.05
Костајница	2133	434	20.35	1981	418	21.10	2090	364	17.42
Иванић Град	618	57	9.22	654	54	8.26	1029	12	1.17
Брод	2420	267	11.03	3380	317	9.38	10200	839	8.23
Петроварадин	3502	1023	29.21	4597	1198	26.06	5727	753	13.15
Срем. Карловци	4002	2614	65.32	4874	2892	59.34	6342	3553	56.02
Земун	8528	4909	57.56	10046	4358	43.38	17131	5851	34.15
Панчево	12045	8318	69.06	16888	9678	57.31	20808	9361	44.99
Бела Црква	6252	1700	27.19	8284	1879	22.68	11524	3847	33.38
Укупно	47063	19887	42.26	60569	21552	35.41	91552	26213	28.63

Табела 4.3.2. Развој становништва у војним комунитетима Војне крајине (у границама до 1871) у периоду 1857–1910. године.¹⁴⁵²

Стопе годишњег геометријског прираштаја (у %) и промена удела православног становника (у %)									
Период	1857–1869			1869–1910			1857–1910		
Комунитет	Укупно	Православних		Укупно	Православних		Укупно	Православних	
		Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %
Бјеловар	31.94	20.23	-2.21	30.01	23.76	-3.31	30.45	22.96	-5.52
Сењ	18.21	-0.86	-0.76	0.49	-4.44	-0.54	4.47	-3.63	-1.30
Петриња	21.64	39.12	1.64	9.25	17.56	3.57	12.04	22.40	5.21
Карлобаг	17.67	34.37	0.07	-0.84	48.61	2.63	3.33	45.36	2.70
Костајница	-6.14	-3.13	0.75	1.31	-3.37	-3.68	-0.38	-3.31	-2.93
Иванић Град	4.73	-4.50	-0.96	11.12	-36.02	-7.09	9.67	-28.97	-8.05
Брод	28.23	14.41	-1.65	27.31	24.02	-1.15	27.52	21.84	-2.80

¹⁴⁵⁰ Види подробније у: Н. Делић, *Становништво Војне крајине 1831: верска структура, наталитет, морталитет, нупцијалитет (=Становништво Војне крајине 1831)*, Зборник Матице српске за историју 90 (2014), 58–60; Н. Делић, *Урбанизација народа?*, 186–187.

¹⁴⁵¹ *Statistische Übersichten 1857*, 172–180; ÖStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858), 73/1, 73/1-4; *Bevölkerung 1869 I*, 316–317; *A Magyar korona országainak 1910. évi I. (II.) 460–485.*

¹⁴⁵² Табела 4.3.1.

Петроварадин	22.93	13.25	-3.15	5.38	-11.26	-12.91	9.32	-5.77	-16.06
Срем. Карловци	16.56	8.46	-5.98	6.44	5.03	-3.32	8.72	5.81	-9.30
Земун	13.75	-9.87	-14.18	13.10	7.21	-9.23	13.25	3.32	-23.41
Панчево	28.56	12.70	-11.75	5.10	-0.81	-12.32	10.37	2.23	-24.07
Бела Црква	23.73	8.38	-4.51	8.08	17.63	10.70	11.61	15.53	6.19
Укупно	21.25	6.72	-6.85	10.13	4.79	-6.78	12.63	5.22	-13.63

Гледано на Војну крајину као целину, православни становници никада нису достигали удео у урбаној популацији какав су имали у општој. Општи ниво урбанизованости је био ванредно низак, достигавши тек нешто преко 5 % непосредно пре почетка укидања Војне крајине. Општи карактер области је био изузетно руралан, посебно у западним деловима.

Табела 4.3.3. Ниво урбанизованости становништва Војне крајине 1857. и 1869. године.¹⁴⁵³

Година	1857		1869	
	Број	Удео у %	Број	Удео у %
Становника укупно	1062070	100	1200359	100
Урбана популација	47063	4.43	60569	5.05
Православних становника укупно	587269	55.29	646256	53.84
Православних урбаних становника	19887	42.26	21552	35.41

На простору Српског Војводства и Тамишког Баната, те касније Бачке и Торонталске жупаније, православно, махом српско становништво, чинило је половином 19. века окосницу урбане популације. Православни становници су, за разлику од Војне крајине, чинили надпросечан део грађанства у поменутим областима. Ситуација се, међутим, до 1910. године драстично променила. За отприлике пола века, православне заједнице су изгубиле на уделу у свим великим градовима. У Новом Саду, на пример, православни житељи су после револуције 1848–1849. године чинили преко 60 % становништва, а 1910. тек око трећине. Надполовична већина у Бечкерек, Панчеву или Сомбору истопила се. Само у Кикинди је сачувана апослутна већина православног становништва и пред Први светски рат. Стопе прираштаја православних урбаних житеља биле су минималне, што сугерише изузетно слаб имиграциони процес са села. Повећање броја и удела других верских група је свакако добрим делом последица миграционих кретања. Који су тачно узроци великој диспропорцији у прираштају између православних и других верских група у градским центрима ових области, статистика не омогућује да се ближе сагледа. Највероватније је дошло до преусмерења миграционог таласа православног сеоског становништва у друге делове Монархије (као што сугерише раст броја становника у унутрашњости Угарске) или у иностранство. Постоји и могућност да је рурални део православног становништва достигао тачку демографске стагнације која је у начелу зауставила традиционални процес исељавања „вишка становништва“ са села у градове.

¹⁴⁵³ Табела 1.3.8; Табела 1.3.9; Табела 1.3.11; Табела 1.3.12; Табела 4.3.1.

Табела 4.3.4. Удео православног становништва у градовима Српског Војводства, Бачке и Торонталске жупаније (у границама из 1910. године), скупа са муниципалним градовима који са жупанијама чине природну целину (курзивом) у периоду 1851–1910. године.¹⁴⁵⁴

Становника (домаћих 1851 и 1857; присутних 1910)										
Жупанија	Година	1851			1857			1910		
	Град (претходно и трговиште)	Укупно	Православних		Укупно	Православних		Укупно	Православних	
			Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %
Бачка	Кањижа	9407			11084	751	6.78	17018	378	2.22
	Сента	14797			16326	2170	13.29	29666	2076	7.00
	Баја	15410			17651	745	4.22	21032	332	1.58
	Суботица	48126	2615	5.43	53366	2778	5.21	94610	3486	3.68
	Нови Сад	10007	6163	61.59	14055	7024	49.98	33590	11553	34.39
	Сомбор	21601	11283	52.23	22601	11410	50.48	30593	11880	38.83
	Укупно	119348			135083	24878	18.42	226509	29705	13.11
Тор.	Бечкерек	14350	8407	58.59	16328	9071	55.55	26006	9341	35.92
	Киkinда	13866			17350	12492	72.00	26795	14721	54.94
	Панчево	10956			12045	8318	69.06	20808	9361	44.99
	Укупно	39172			45723	29881	65.35	73609	33423	45.41

Табела 4.3.5. Развој становништва у градовима Српског Војводства, Бачке и Торонталске жупаније (у границама из 1910. године), скупа са муниципалним градовима који са жупанијама чине природну целину (курзивом) у периоду 1851–1910. године.¹⁴⁵⁵

Стопе годишњег геометријског прираштаја (у %) и промена удела православних становника (у %)										
Жупанија	Период	1851–1857			1857–1910			1851–1910		
	Град (претходно и трговиште)	Укупно	Православних		Укупно	Православних		Укупно	Православних	
			Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %
Бачка	Кањижа	25.56			8.12	-12.87	-4.56	10.01		
	Сента	15.24			11.33	-0.84	-6.29	11.76		
	Баја	21.11			3.31	-15.13	-2.64	5.24		
	Суботица	16.03	9.35	-0.22	10.86	4.29	-1.53	11.43	4.84	-1.75
	Нови Сад	53.65	20.32	-11.61	16.57	9.43	-15.59	20.56	10.62	-27.2
	Сомбор	6.99	1.72	-1.75	5.73	0.76	-11.65	5.87	0.87	-13.4
	Укупно	19.24			9.80	3.35	-5.30	10.83		
Торонт.	Бечкерек	20.07	11.76	-3.04	8.82	0.55	-19.63	10.04	1.77	-22.67
	Киkinда	35.09			8.23	3.10	-17.06	11.13		
	Панчево	14.69			10.37	2.23	-24.07	10.84		
	Укупно	24.08			9.02	2.12	-19.95	10.66		

Са гледишта општег нивоа урбанизованости, Неопходно је за ове просторе спровести одређено прилагођавање територијалног опсега. Бачкободрошкој жупанији је припојен Шајкашки батаљон Војне крајине, што је увећало број и удео православног становништва, али није утицало на урбану популацију. Половином века је православно становништво још

¹⁴⁵⁴ Извори: АВ, Фонд 23 (Земаљска СВТБ), Президијални списи, бр. 1725; Генерални списи, ф. 251, бр. 5126 (1851. година), фолио 509–510; А. Hegediš, К. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika*, 116–139; *Tafeln...Neue Folge 1/2*, Tafel 37, 1; *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft 1857*, 2–7; *A Magyar korona országainak 1910. évi 1. (II.) 176–183, 264–273.*

¹⁴⁵⁵ Табела 4.3.4.

било нешто мало надпропорционално заступљено у градовима него на селу, али је 1910. године ситуација била потпуно супротна. У Бачкој је ниво урбанизованости био доста висок, са преко $\frac{1}{4}$ укупног становништва који су живели у градовима.

Табела 4.3.6. Ниво урбанизованости становништва Бачкободрошке жупаније 1857. (без Шајкашке) и 1910. године (са Шајкашком).¹⁴⁵⁶

Година	1857		1910	
	Број	Удео у %	Број	Удео у %
Становника укупно	528335	100	812385	100
Урбана популација	135083	25.57	226509	27.88
Православних становника укупно	93770	17.75	146015	17.97
Православних урбаних становника	24878	18.42	29705	13.11

У Торонталској жупанији, на жалост, није могуће прилагодити податке тако да се односе на приближно исте целине због компликоване деобе простора Војне крајине. Могуће је, стога, само сагледати урбанизованост подручја у границама какве су постојале 1857. и 1910. године (што захвата и град Панчево). Општи ниво урбанизованости је био знатно нижи него у Бачкој, отприлике на нивоу Србије. Православно становништво је било илспрва надпропорциоанлно заступљено у градовима, да би до 1910. године спало оквирно на ниво удела у општој популацији.

Табела 4.3.7. Ниво урбанизованости становништва Торонталске жупаније 1857. (без делова Војне крајине са Панчевом) и 1910. године (у тадашњим границама).¹⁴⁵⁷

Година	1857		1910	
	Број	Удео у %	Број	Удео у %
Становника укупно	385622	100	615151	100
Урбана популација	33678	8.73	73609	11.97
Православних становника укупно	178179	46.21	286642	46.60
Православних урбаних становника	21563	64.03	33423	45.41

Општи тренд у Војној крајини као и у Бачкој и западном Банату је био негативан. Српска православна популација у градовима је константно губила на уделу, чиме се губио и изразито српски карактер одређених насеља.

У Хрватској и Славонији, односно у оном делу Хрватске и Славоније после 70-тих година 19. века који није био саставни део Војне крајине, тренд је био битно другачији. Број православних становника је растао углавном бржим темпом него општа популација, што је имало за последицу одређено увећање удела. Без обзира на позитивне трендове, ни у једном насељу, осим можда сремских, православни житељи нису достигли ниво заступљености који би им гарантовао утицај на локалне или шире политичке процесе. Са те тачке гледишта се запажа на простору Угарске занимљив процес – већа територијална распрострањеност православне урбане популације, уз истовремено опадање значаја у појединим градовима и областима. Уместо концентрације на одређени простор, што би имало за последицу очување/стварање градова са српским карактером, православно српско грађанство се

¹⁴⁵⁶ Табела 1.3.34; АВ, фонд 23 (Земаљска СВТБ), Президијални списи, бр. 1725; Генерални списи, ф. 1274, бр. 4779/1858, фолио 265–268; *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft 1857*, 6–7; Табела 1.3.35; Табела 4.3.4.

¹⁴⁵⁷ Табела 1.3.31; Табела 1.3.32; Табела 1.3.35; Табела 1.3.39; Табела 4.3.4.

„распршило“ на већем простору формирајући тако велики број неутицајних мањинских заједница.

Табела 4.3.8. Удео православног становништва у градовима Хрватске и Славоније (без бивших војних комунитета) у периоду 1857–1910. године.¹⁴⁵⁸

Становника (домаћих 1857; присутних 1890–1910)									
Година	1857			1890			1910		
	Укупно	Православних		Укупно	Православних		Укупно	Православних	
Укупно		Удео у %	Укупно		Удео у %	Укупно		Удео у %	
Копривница	4541	40	0.88	6512	72	1.11	8018	125	1.56
Крижевци	2618	24	0.92	4092	154	3.76	4897	147	3.00
Бакар	5418	10	0.18	1950	20	1.03	2092	39	1.86
Пожега	2227	122	5.48	4077	350	8.58	5899	499	8.46
Ср. Митровица				9541	3366	35.28	12909	4997	38.71
Рума	7511	3043	40.51	9582	2672	27.89	12148	3199	26.33
Вараждин	6992	23	0.33	11055	122	1.10	13398	241	1.80
Осијек	12658	1668	13.18	19778	1602	8.10	31388	2943	9.38
Карловац	4280	349	8.15	5559	508	9.14	16112	1392	8.64
Сисак				6129	324	5.29	7881	553	7.02
Загреб	13085	332	2.54	37529	1204	3.21	79038	4074	5.15
Укупно	-	-	-	115804	10394	8.98	193780	18209	9.40

Табела 4.3.9. Развој становништва у градовима Хрватске и Славоније (без бивших војних комунитета) у периоду 1857–1910. године.¹⁴⁵⁹

Стопе годишњег геометријског прираштаја (у %) и промена удела православног становника (у %)									
Период	1857–1890			1890–1910			1857–1910		
	Укупно	Православних		Укупно	Православних		Укупно	Православних	
Укупно		Удео у %	Укупно		Удео у %	Укупно		Удео у %	
Копривница	10.98	17.97	0.23	10.46	27.97	0.45	10.78	21.73	0.68
Крижевци	13.63	57.95	2.84	9.02	-2.32	-0.76	11.89	34.79	2.08
Бакар	-30.49	21.23	0.85	3.52	33.96	0.83	-17.79	26.01	1.68
Пожега	18.49	32.45	3.10	18.64	17.89	-0.12	18.55	26.93	2.98
Ср. Митровица				15.23	19.95	3.43			
Рума	7.41	-3.93	-12.63	11.93	9.04	-1.55	9.11	0.94	-14.18
Вараждин	13.98	51.86	0.77	9.66	34.62	0.70	12.35	45.32	1.47
Осијек	13.62	-1.22	-5.08	23.36	30.88	1.28	17.28	10.77	-3.80
Карловац	7.95	11.44	0.99	54.65	51.69	-0.50	25.33	26.45	0.49
Сисак				12.65	27.09	1.73			
Загреб	32.44	39.81	0.67	37.94	62.84	1.94	34.52	48.44	2.61
Укупно				26.08	28.43	0.42			

Општи ниво урбанизованости у Хрватској и Славонији је мало теже утврдити због великих промена у територијалном опсегу и карактеризацији урбаних насеља. Најсврхисходније, са те тачке гледишта, јесте упоредити индексе за поменути простор у

¹⁴⁵⁸ *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien 1857, 2–7; АВ, Фонд 23 (Земаљска СВТБ), Генерални списи, ф. 1274, бр. 4779/1858, фолио 265–268; Političko i sudbeno razdjeljenje 1890, 43, 73–74, 90, 105, 118, 130, 145; A Magyar korona országainak 1910. évi 1, (II.) 460–485.*

¹⁴⁵⁹ Табела 4.3.8.

границама из 1910. године, што значи са укљученим бившим војним комунитетима (као признатим градским насељима). Сматрамо да је то најобјективнији начин да се упореди развој урбанизације. Општи ниво урбанизованости је 1857. године био низак, са нешто преко 5 % од укупног становништва. Неопходно је напоменути да и искључењем простора Војне крајине, ниво није био знатно виши (6,45 %).¹⁴⁶⁰ До пред Први светски рат ниво урбанизованости се скоро удвостручио. Православно становништво је увек било знатно подзаступљено у градским срединама узимајући у обзир удео у општој популацији. Средином 19. века су православни хришћани, на овим просторима углавном Срби, чинили скоро 30 % укупног становништва али само 18 % у градовима. Удео се до 1910. године смањило на 25 % генерално, и на свега нешто преко 12 % у градовима. Исказани раст православне популације у градовима хрватског и славонског провинцијала није био довољан да компензује општи пад удела у градским срединама као целини. Може се констатовати да су православни становници временом имали све мањи значај као заједница у урбаним срединама на посматраном подручју, што је морало да има импликације и на њихову заступљеност у културном, јавном и политичком животу.

Табела 4.3.10. Ниво урбанизованости становништва Хрватске и Славоније 1857. и 1910. године (у границама из 1910. године).¹⁴⁶¹

Година	1857		1910	
	Број	Удео у %	Број	Удео у %
Становника укупно	1684225	100	2602544	100
Урбана популација	88096	5.23	253000	9.72
Православних становника укупно	468953	27.84	649453	24.95
Православних урбаних становника	15480	17.57	31214	12.34

Специфичност далматинског поимања урбаних средина чини анализе доста компликованим. Најсврхисходније је упоредити податке за насеља (општине) са статусом града из 1910. године са ранијим пописом из 1857. Насеља са статусом трговишта у 1910. години нисмо укључили у анализу пошто она по својој величини и типологији ипак сувише одступају од карактеристика урбаних насеља у другим областима.¹⁴⁶² Такође, и у случају 19 насеља са статусом града у 1910. години мора се узети у обзир да су нека била екстремно малена (Стон није имао ни 500 становника). Православни житељи су живели у многим урбаним срединама, али су само на југу, у области Боке, имали формиране већинске или значајне заједнице. Пад општег удела са 6 на 5,4 % није толико битан колико јесте структурна промена у Будви, Херцег Новом и Котору. Половином века су православни Срби у поменутих градовима представљали или већину, или бројчано снажну и утицајну заједницу. До 1910. године су свугде, осим у Будви, сведени на мањину. Истовремено су расле православне заједнице у већим градовима попут Задра, али оне нису могле да достигну ниво који би им гарантовао реалан утицај на локалне прилике. У начелу се у Далмацији може приметити сличан процес као и на простору Хрватске и Славоније након припајања делова Војне крајине. Православна популација је постала заступљенија на ширем простору, али је зато губила на концентрацији у појединим „урбаним упориштима“.

¹⁴⁶⁰ У Хрватској и Славонији са Илочким и Румским срезом је тада било 918.794 становника, од тога 59.330 у градовима. *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien 1857*, 2–7; АВ, Фонд 23 (Земаљска СВТБ), Генерални списи, ф. 1274, бр. 4779/1858, фолио 265–268.

¹⁴⁶¹ Табела 1.3.70; Табела 4.3.1; Табела 4.3.8.

¹⁴⁶² Трговишта је било веома много и често нису имала ни пар стотина становника.

Табела 4.3.11. Удео православног становништва у градовима (са статусом града 1910) Далмације 1857. и 1910. године (курзивом трговишта у 1857. години).¹⁴⁶³

Становника (домаћих 1857; присутних 1910)						
Година	1857			1910		
Град (бивше трговиште курзивом)	Укупно	Православних		Укупно	Православних	
		Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %
Будва	620	357	57.58	933	383	41.05
Херцег Нови	539	182	33.77	1535	409	26.64
Котор	1763	745	42.26	3178	820	25.80
Корчула	2168	2	0.09	2157	11	0.51
Дубровник	3869	51	1.32	8958	822	9.18
Стон Велики	428	0	0.00	485	3	0.62
Омиш	575	1	0.17	1240	1	0.08
Хвар	1904	0	0.00	2054	0	0.00
Макарска	1564	0	0.00	1963	14	0.71
Сплит	3404	4	0.12	21407	204	0.95
Трогир	1843	6	0.33	3514	5	0.14
Скрадин	798	175	21.93	800	109	13.63
Шибеник	2990	179	5.99	12588	747	5.93
Задар	7031	308	4.38	14056	815	5.80
<i>Пераст</i>	801	218	27.22	538	132	24.54
<i>Стари Град</i>	2357	0	0.00	2469	8	0.32
<i>Раб</i>	964	0	0.00	753	0	0.00
<i>Паг</i>	2926	0	0.00	3717	7	0.19
<i>Нин</i>	598	0	0.00	811	0	0.00
Укупно	37142	2228	6.00	83156	4490	5.40

Табела 4.3.12. Развој становништва у градовима Далмације у периоду 1857–1910. године (курзивом трговишта у 1857. години).¹⁴⁶⁴

Стопе годишњег геометријског прираштаја (у %) и промена удела православних становника (у %)			
Период	1857–1910		
Град (бивше трговиште курзивом)	Укупно	Православних	
		Укупно	Удео у %
Будва	7.74	1.33	-16.53
Херцег Нови	19.94	15.39	-7.13
Котор	11.18	1.81	-16.46
Корчула	-0.10	32.69	0.42
Дубровник	15.97	53.85	7.86
Стон Велики	2.36		0.62
Омиш	14.61	0.00	-0.09
Хвар	1.43		0
Макарска	4.30		0.71
Сплит	35.30	77.01	0.83
Трогир	12.25	-3.43	-0.19
Скрадин	0.05	-8.89	-8.3

¹⁴⁶³ *Statistica generale della Dalmazia*, 1–34; *Spezialortsrepertorium von Dalmatien*, Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Band 12 (=Spezialortsrepertorium von Dalmatien), Wien 1919, 1–90.

¹⁴⁶⁴ Табела 4.3.11.

Шибеник	27.49	27.32	-0.06
Задар	13.16	18.53	1.42
<i>Пераст</i>	-7.48	-9.42	-2.68
<i>Стари Град</i>	0.88		0.32
<i>Раб</i>	-4.65		0
<i>Паг</i>	4.52		0.19
<i>Нин</i>	5.77		0
Укупно	15.32	13.31	-0.6

Када је у питању општи ниво урбанизованости, Далмација је исказивала нешто модернију структуру од Хрватске или Славоније. Индекси су приближни онима за Србију, уз благи раст током посматраног периода. Православно становништво, међутим, исказује веома неповољну структуру. Удео у градском становништву је био знатно испод удела у општој популацији, уз тенденцију даљег пада. Када се томе дода и негативан тренд губитка на значају у градовима на југу, који смо претходно описали, може се закључити да је српско православно становништво Далмације временом добијало све више сеоски а не урбани карактер. Овакве су тенденције у супротности са општим трендом и свакако да су негативно утицале на положај заједнице у друштву.

Табела 4.3.13. Ниво урбанизованости становништва Далмације 1857. и 1910. године.¹⁴⁶⁵

Година	1857		1910	
	Број	Удео у %	Број	Удео у %
Становника укупно	415628	100	645666	100
Урбана популација	37142	8.94	83156	12.88
Православних становника укупно	77144	18.56	105338	16.31
Православних урбаних становника	2228	6.00	4490	5.40

У Босни и Херцеговини под аустроугарском управом, број градских насеља (градских општина према правном статусу) је био веома висок. На попису 1910. године је таквих насеља било већ 66. Као и у случају Србије, није прегледно нити практично наводити сва места појединачно, већ само збирно.¹⁴⁶⁶ Уколико посматрамо развој наведених 66 градских насеља у периоду 1879–1910. године, уочава се знатна промена у верској структури. То је последица имиграционог процеса, односно насељавања пре свега католика из других делова Монархије у покрајину. Велики део нових становника је био предодређен за рад у управи или неке сличне послове везане за државну администрацију, те је њихово концентрисање у градска насеља очекивано. Значајно је за приметити да је удео православних становника, углавном Срба, остао читаво време исти. То је, према нашем мишљењу, било могуће само у случају масовније имиграције православних житеља.

¹⁴⁶⁵ Табела. 1.3.79; Табела 1.3.83; Табела 4.3.11.

¹⁴⁶⁶ Одличан преглед за целокупну Босну и Херцеговину саставио је историчар Иљас Хаџибеговић: I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća (=Bosanskohercegovački gradovi)*, Sarajevo 2004, 319–326.

Табела 4.3.14. Развој становништва у градовима (66 градских општина из 1910) Босне и Херцеговине 1879. и 1910. године.¹⁴⁶⁷

Године/период	1879		1910		1879–1910
	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Стопа геометријског годишњег прираштаја у %
Муслимана	115936	68.77	139816	50.74	5.96
Православних	32636	19.36	56184	20.39	17.39
Католика	16604	9.85	68438	24.84	45.99
Јевреја	3399	2.02	11115	4.03	38.33
Укупно	168575	100.00	275553 ¹⁴⁶⁹	100.00	15.72

Број муслимана је увећан само минимално, што је резултат емиграционих тенденција и, очигледно, преусмерења истих из сеоских средина према иностранству а не према градовима у покрајини. Општи ниво урбанизованости је био релативно висок и стабилан на 14,5 %. Православно становништво је било веома подзаступљено у градовима у односу на општу популацију и чинило је оквирно 1/5 урбаног живљења. За разлику од других делова Монархије, у овом случају је православна заједница очувала своје позиције, тако да није могуће констатовати ни назадовање али ни напредак по питању урбанизације.

Табела 4.3.15. Ниво урбанизованости становништва Босне и Херцеговине 1879. и 1910. године.¹⁴⁷⁰

Година	1879		1910	
	Број	Удео у %	Број	Удео у %
Становника укупно	1160681	100	1897334	100
Урбана популација	168575	14.52	275553	14.52
Православних становника укупно	493402	42.51	825418	43.50
Православних урбаних становника	32636	19.36	56184	20.39

За простор Црне Горе вреди исто што и за опште пописе становништва, односно констатација да недостатак квалитетних и поузданих пописа онемогућава састављање доброг и прецизног прегледа. На темељу расположивих података је могуће сагледати само општи тренд у урбаним срединама Црне Горе од 1879. године до Првог светског рата. Општи тренд је, по свему судећи, био негативан. Главни разлог треба тражити у иселовању муслиманског становништва после припајања појединих делова Црној Гори. То се види, на пример, у случају Бара. Главни град Цетиње, са друге стране, доживео је праву експанзију. Подаци су надасве конфузни и треба их користити са резервом. Генерално гледано се може констатовати да је ниво урбанизованости био негде на разини од 10 % у време пре Балканских ратова, што не одудара од осталих суседних области. У ослобођеним областима 1913. године су постојала већа градска средишта, али за већину њих нам нису познати подаци.

¹⁴⁶⁷ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1879*, 1–126; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, 4–387; I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 319–326.

¹⁴⁶⁸ Поређење за број евангелика смо изоставили пошто не располажемо подацима о њиховом броју за 1879. годину. Они су, међутим, представљали малу заједницу тако да неукључивање тих података не ремети коначне резултате.

¹⁴⁶⁹ Званична статистика је дошла до броја од 278.203 особа, односно 14.66 %. Збир колона, међутим, износи као што је наведено у нашој табели (исто као и код Иљаса Хаџибеговића). *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, XXII; I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 319–326.

¹⁴⁷⁰ Табела 1.3.89; Табела 1.3.95; Табела 4.3.14.

Табела 4.4.1. Развој становништва градова Црне Горе у периоду 1879–1913.¹⁴⁷¹

Град	Година				1913
	1879/1880	1893	1909	1911 ¹⁴⁷²	
Цетиње	783	2476 ¹⁴⁷³	4395	-	-
Никшић	4000 ¹⁴⁷⁴ (око 1000) ¹⁴⁷⁵	-	2586	-	-
Ријека Црнојевића	-	300	932	-	-
Вирпазар	-	110	287	-	-
Даниловград	-	-	628	-	-
Подгорица	8000	-	6895	-	-
Бар	5000 (1826) ¹⁴⁷⁶	-	2013	-	-
Улцињ	7000	-	3881	-	-
Колашин	-	-	650	-	-
Андријевица	-	-	452	-	-
Пљевља	-	-	-	-	7471
Беране	-	-	-	-	3000–3500
Гусиње	-	-	-	-	2588
Укупно	-	-	22719	31719	-
Укупно свих становника	до 160000	-	222015¹⁴⁷⁷	231014	-
Удео урбаног становништва у %	-	-	10.23	13.73	-

Када се сагледају све области као целина, могуће је констатовати неколико чињеница. Општи ниво урбанизованости српске православне популације није био висок, и није нигде одговарао уделу какав је забележен у општем становништву. У Србији и Црној Гори, градови јесу били већински етнички српски, те их је због важеће дефиниције града било и много, али је укупан број становника у њима био релативно низак. У Србији се ниво урбанизованости за преко 60 година попео са око 7 на свега 13 %. У Црној Гори је 1911. године удео урбаног становништва такође износио око 13 %, али је тај податак квалитативно другачији због постојања великог броја веома малих градова. Општи ниво урбанизованости на осталим подручјима није био битно другачији. У отприлике исто време је урбана популација чинила непуних 10 % становништва Хрватске и Славоније, близу 13 % Далмације, око 14,5 % у Босни и Херцеговини, непуних 12 % у Торонталској жупанији (са градовима). Бачкободрошка жупанија је, са муниципалним градовима, иксазивала најмодернију структуру са скоро 28 % урбаног становништва. Ниво урбанизованости у Османском царству није могуће проценити. У Хабзбуршкој монархији и на простору Босне и Херцеговине је почетком 20. века српска православна популација у градовима скоро увек била подзаступљена у односу на удео у општем становништву. Изузетак су представљали само

¹⁴⁷¹ Попис свега становништва Црне Горе 1, 58; В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 251–255; *Шематизам православне Јепархије захолмске и расијске*, 7–20; П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 132–137, 266–277; Табела 1.4.5; Табела 1.4.6.

¹⁴⁷² Само сумарни подаци али са погрешним збировима. У оригиналу стоји 22.719 урбаних становника. Могуће да је приликом преписа негде настала грешка.

¹⁴⁷³ Податак се односи на 1896. годину.

¹⁴⁷⁴ Податак се односи на 1881. годину.

¹⁴⁷⁵ Према шематизму је у Никшићу и 3 околна села било укупно 1.248 православних становника 1881. године.

¹⁴⁷⁶ Званични попис исказује свега 1.826 становника самог града, од тога 489 православних. Табела 1.4.6.

¹⁴⁷⁷ Користили смо нижи, реалнији број за укупно становништво. Види подробније у потпоглављу *Кретање становништва*.

Бачкободрошка и делом Торонталска жупанија, где су православци били више градски него сеоски становници. Осим поменутог, значајно је напоменути да тада више није било градова са изразитом српском или православном већином. За разлику од половине 19. века, када је на простору Бачке, Срема али и јужног Баната било градова са јасним српским карактером, демографске су промене условиле да још само у Сремским Карловцима и Кикинди православни хришћани имају надполовичну већину у становништву. У бившим војним комунитетима и касније градовима Хрватске и Славоније, православни Срби осим у Срему нису нигде имали стварно значајне урбане заједнице. Удео православних у појединим градовима се константно смањивао упркос општем расту броја православних градских становника. То је било узроковано и начином „урбанизације“ код Срба, која је имала карактер „распршивања“ по већој територији, или дисперзије, а не концентрације на одређену област или градове. О томе сведочи и све већи број православних Срба у великим градовима цивилне Хрватске и Славоније попут Загреба. Сличан тренд је забележен и у Далмацији. Православни Срби су половином века имали своја „урбана упоришта“ у области Боке (Будва, Котор, Херцег Нови) али су постепено губили на уделу. Уместо концентрације на градове са српском већином, српско урбано становништво је бројчано расло у великим градовима дилем Далмације. Такав процес је имао за последицу ницање великог броја малих српских заједница по градовима у Хрватској, Славонији, Далмацији а вероватно и шире, које, међутим, због свог малог удела у становништву нису имале никакав реални утицај на развој дотичних градова. У Босни и Херцеговини, са друге стране, православни Срби су успели да одрже удео у градским срединама, али нису стварали и специфично српске урбане средине. Удео у урбаном становништву је био знатно испод удела у општој популацији и стога се не може говорити о позитивном тренду, већ више о „успешној стагнацији“.¹⁴⁷⁸ Без обзира што је укупан број православних Срба који је живео у градовима током истраженог периода повећан, карактер промена у већини градских средина се не може тумачити као позитиван тренд. Урбанизација у Србији и Црној Гори је текла споро, а Београд као главни град је чинио чак четвртину целокупне градске популације српске државе. У Хабзбуршкој монархији су Срби постепено губили на уделу у свом „урбаном упоришту“ у Срему, Бачкој и Банату, чиме се губио специфичан српски карактер не само градова, већ и шире области. У Османском царству, према расположивим подацима, удео православних хришћана је константно опадао у градовима у Старој Србији и Македонији. У Босни и Херцеговини православни становници нису никад достигли удео у градовима какав су имали у општој популацији. У периоду убрзане урбанизације, и све већег утицаја градова и њихових елита на друштвене и политичке токове, описани развој је сигурно имао негативан утицај на капацитете српске заједнице на поменутим подручјима да се прилагоди новим приликама и уклопи у нове структуре одлучивања које су имале улогу у креирању политика и примену истих.

---

¹⁴⁷⁸ У градове у Босни и Херцеговини су за време аустроугарске управе насељавани католици у великом обиму, тако да је одржање удела могуће окарактерисати као својеврсни успех.

ШКОЛА И ЦРКВА

Образовање и црквену организацију смо идентификовали као веома важне факторе у очувању верског, културног и националног идентитета. Оба сегмента су у 19. веку прошла кроз фазу корените трансформације услед општих промена друштвене структуре и редефинисања улога у модернизацијским процесима. Школство и црква су вековима били уско повезани, али је нова бирократска држава 19. века у образовним институцијама открила механизам квалитетније примене политика управљања и фактор хомогенизације становништва, те је постепено преузимала ову област под своје окриље. Црква јесте временом губила управну и надзорну моћ над системом образовања, али је ипак сачувала одређени утицај. Црквене организације су током 19. века постепено губиле овлашћења која би смо данас сматрали бирократским, попут ексклузивног права на склапање бракова или вођење матичних књига, али је њен утицај на друштво био и даље енормно велик. Културолошка и духовна повезаност људи преко заједничке религије се манифестовала најчешће у оквирима које је прописивала, уређивала али и надзирала нека од црквених организација, као што је то била и православна црква у свим њеним конкретним правним облицима. Пећка патријаршија средњег века, централна верска организација Срба, услед нестанка српске средњовековне државе и распинућа народа у више царстава, више није могла да врши функцију средишње духовне повезнице. Српска црква се у новом веку, у начелу, поделила у више делова који су деловали у појединим политичким ентитетима полу-самостално, али уз честу међусобну сарадњу и координацију. У Османском царству је Пећка патријаршија, званично призната као посебна заједница (милет), укинута 1766. године чиме су православни Срби од тада били саставни део универзалне Васељенске патријаршије у Цариграду. Она није имала изразит српски карактер што је имало негативних последице по очување српског националног идентитета на простору Старе Србије. На подручју Хабзбуршке монархије је кровну организацију православног становништва испрва представљала Карловачка митрополија. По свом је карактеру као организација била изразито српска, и наступала је не само у функцији представника верских, већ и националних интереса. У 19. веку су уследиле промене које су је лишавале већ поменутих надлежности над школством, регулацијом породичних односа и других сегмената, али је њења улога као духовно-политичке повезнице српског народа у Монархији опстала све до распада Аустроугарске. Нема сумње да су школство и црква, два испрва сасвим повезана сегмента, у 19. веку одиграли кључну улогу у процесима дефинисања модерних националних идентитета али и у великој мери утицали на капацитете политичког деловања и развојне могућности једне заједнице.

ШКОЛСКА МРЕЖА И ПИСМЕНОСТ

Образовање становништва је још пре 19. века у Европи постало предмет интересовања државних власти са циљем да се подстакну позитивни привредни процеси повезани са напреднијим начином привређивања и применом нових технологија. Образовање је, осим поменутог, постало и саставни део културолошко-идеолошког усмеравања популације као део нових политика управљања, те је, следствено, играло и битну улогу у политичком животу. Политизација образовања је била нарочито изражена у верски и национално хетерогеним областима и читавим државама, попут Хабзбуршке монархије или Османског царства, пошто је просвета била директно повезана за идентитетско питање становништва. Школе, пре свега оне општег и масовног карактера (основне, народне, елементарне, пучке итд) поспешивале су код ученика не само знање о неком језику или историји, већ су ојачавале и свест истог о личној повезаности са одређеним језичким

колективитетом и заједничком историјском наслеђу са другим лицима, утичући тако директно на учвршћивање идентитетских структура које можемо слободно називати и националним. Значај школства на очување и развој српске националне свести, пре свега у срединама где су представљали мањинске заједнице, је стога сасвим логичан. Фокус статистичког прегледа је због тога усмерен највише на тзв. основно школство, као инструмент масовног просвећивања широких слојева. Ред излагања прати територијално-хронолошки принцип као најприкладнији. У случају Босне и Херцеговине смо одлучили да из практичних разлога не раздвајамо тематску целину на османски и аустроугарски део.

Писменост у Србији није била на завидном нивоу. Према подацима пописа 1866. године је у Србији било укупно 50.796 писмених људи, односно 4,18 % укупног становништва. Осам година касније је ситуација била нешто боља, са 91.039 писмених становника (6,72 %).¹⁴⁷⁹ Уколико се резултати сагледају по окрузима, те по градским и сеоским срединама, могу се уочити одређене разлике. Градско становништво је било десет пута писменије од сеоског а север земље заједно са источним деловима знатно писменији од остатка Србије.

Табела 5.1.1. Удео писмених у укупној популацији округа Србије 1874. године.¹⁴⁸⁰

Округ	Удео писмених у %	
	У варошима	На селу
Београдски	23.81	4.70
Шабачки	36.84	6.52
Подрински	28.10	2.64
Ваљевски	32.20	2.40
Ужички	32.44	2.69
Чачански	36.70	3.94
Руднички	45.05	2.87
Крагујевачки	36.95	3.92
Смедеревски	29.50	3.43
Пожаревачки	26.10	4.95
Крајински	13.63	4.92
Црноречки	26.56	5.38
Књажевачки	33.97	2.49
Алексиначки	20.65	2.82
Ђупријски	26.72	2.06
Јагодински	28.80	2.80
Крушевачки	34.95	1.92
Град Београд	48.81	-
Укупно	33.61	3.65

Општа писменост је расла и 1900. године је достигла скоро 17 %. Укупан број писмених је износио 423.433 становника (16.98 %). Разлике између градских и сеоских средина су и даље биле веома велике. Званична српска статистика је прерачунала писменост и на становништво старије од 6 година, као објективнију вредност. У таквом случају је она износила чак 21,03 %.¹⁴⁸¹ Тек сваки пети грађанин Србије је био писмен на почетку 20. века, што представља знатно побољшање у односу на раније доба, али је то и даље било испод

¹⁴⁷⁹ Б. Јовановић, *Попис људства*, 596.

¹⁴⁸⁰ Б. Јовановић, *Попис људства*, 596–597.

¹⁴⁸¹ *СГКС 9*, 78.

потребног нивоа за постизање колективне писмености. Регионалне разлике су опстале, као и оне на релацији град-село. Изнад просека су били север, централни и источни део земље, док су јужне области, ослобођене 1878. године, исказивале ниске вредности.

Табела 5.1.2. Удео писмених у популацији старијој од 6 година по окрузима Србије 1900. године.¹⁴⁸²

Округ	Удео писмених (узраст изнад 6 год.) у %		
	У варошима	На селу	Укупно
Варош Београд	73.25	-	73.25
Београдски	50.76	18.98	20.08
Ваљевски	59.33	15.35	19.60
Врањски	37.12	7.62	11.86
Крагујевачки	49.55	18.52	24.71
Крајински	51.90	22.91	26.82
Крушевачки	59.82	15.53	19.23
Моравски	48.06	14.35	20.01
Нишки	55.89	9.95	19.00
Пиротски	44.05	11.83	16.18
Подрински	58.94	16.45	20.35
Пожаревачки	42.48	16.24	20.15
Руднички	62.82	17.93	19.91
Смедеревски	47.00	19.21	22.38
Тимочки	54.39	17.31	21.72
Топлички	46.18	8.51	11.57
Ужички	58.14	13.57	17.59
Чачански	62.31	14.60	18.67
Укупно	55.00	15.01	21.03

Проблематика писмености се тичала и полне структуре становништва. Године 1900. је укупно 33,84 % мушкараца у Србији било писмено (сваки трећи) док је код жена проценат износио свега 7,36 %. По националности (матерњем језику) је 57,01 % Јевреја било писмено. Срба је било писмено 17,12 % а Влаха 12,44 %.¹⁴⁸³

Подизање нивоа писмености је било везано за развој мреже школа. Школе у Србији су у великој већини биле државне, а у далеко мањој мери приватне. Министарство просвете и црквених дела је било надлежно за организацију школа према законима из 1844, 1857, 1863. и 1882. године, којима се настојало унапредити систем према западноевропском моделу. Од 1857. године је дефинисано да су за основну школу прихватљива деца узраста од 6 (7 у сеоским срединама) све до навршених 12 година живота. Закон о основним школама од 31. децембра 1882. године је увео и школску обавезу, у трајању од 6 година за сву децу (уз могућност комбиновања основног и средњег школовања у датом периоду). Коначно спровођење у живот датог задатка је одређено са 1890. годином. Законом из 1898. године је основно школство подељено на ниже (у трајању од 4 године) и више (усмерено у трајању од 2 до 3 године на некој врсти школе – основној, продужној, грађанској, девојачкој итд). Услови за успоставу школа су поштрени што је успорило њихово оснивање. Законске одредбе су биле веома амбициозне и нису заживеле у пракси. Нови закон о основним школама је донет 1904. године, којим је реформисан систем и уведена четворогодишња основна школа уз двогодишњу продужну. Основне школе су углавном биле мушке, али су

¹⁴⁸² СГКС 9, 78.

¹⁴⁸³ СГКС 9, 78–82.

њих у мањем обиму похађале и девојчице. Основних школа за чисто женску децу је било знатно мање.¹⁴⁸⁴

Половином 19. века је већ постојала мрежа основних школа која је прекривала читаву земљу и постепено се ширила. Приметно је, ипак, да је број школа у јужним деловима био значајно мањи него у осталима.

Табела 5.1.3. Мрежа основних школа у Србији 1848. и 1851. године.¹⁴⁸⁵

Округ	Број / године			
	1848		1851	
	Основних школа	Ученика	Основних школа	Ученика
Београдски	30 ¹⁴⁸⁶	1108 ¹⁴⁸⁷	18	271
Шабачки	24	1032	24	842
Подрињски	11	411	13	425
Ваљевски	20	519	22	424
Ужички	7	254	9	392
Чачански	11	315	10	227
Руднички	8	257	9	189
Крагујевачки	24	736	27	750
Смедеревски	13	378	15	489
Пожаревачки	28	782	30	1077
Крајински	23	653	23	949
Црноречки	11	216	12	294
Гургусовачки	4	152	4	190
Алексиначки	6	214	6	170
Ђупријски	13	373	13	387
Јагодински	14	343	17	478
Крушевачки	7	171	9	224
Град Београд	-	-	12	570
Укупно	254	7914	273	8348¹⁴⁸⁸

У наредним годинама је број школа и ученика растао доста брзо. Број ученика је прешао 10.000 а основних школа 300.

Табела 5.1.4. Број основних школа и ученика у Србији у периоду 1852–1854. године.¹⁴⁸⁹

Године	Број основних школа	Број ученика
1852	291	
1853	303	10249
1854	314	10432

Динамика развоја мреже основних школа ишла је до 1910. године узлазним темпом. Најзначајнија појава је одређено побољшање статуса женске деце. Заслугу су за то имале и

¹⁴⁸⁴ С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку (=Школство и просвета у Србији)*, Београд 2016, 36–38, 54, 99, 154–155, 160–161; А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914 (=Модернизација)*, Београд 2004, 115–124, 130–153, 330–333.

¹⁴⁸⁵ АС, МПС-П, 1852, ф. П, бр. 144.

¹⁴⁸⁶ Са градом Београдом.

¹⁴⁸⁷ Са градом Београдом.

¹⁴⁸⁸ У изворнику пише 8.478. Могуће да су убројани ђаци приватних школа којих је могло бити око 10.

¹⁴⁸⁹ АС, МПС-П, 1855, ф. V, бр. 26.

основне школе само за женску децу. Таквих је 1857/58. године било 17, од укупно 298 основних колико их је било у читавој Србији. Женске школе су трајале 6 година до 1860, укупно 5 до 1865, а тек затим као у већини мушких школа свега 4.¹⁴⁹⁰ Половином 19. века је број ученица био скоро па занемарљив, али је 1910. године већ сваки шести ученик у Србији био женског пола.

Табела 5.1.5. Развој броја основних школа у Србији у периоду 1858/59–1909/10. године.¹⁴⁹¹

Школске године	Број основних школа	Број ученика			Број учитеља
		Мушких	Женских	Укупно	
1858/59	340	10822	656	11478	348
1869/70	441	17277	2165	19442	550
1874/75	534	19991	3247	23238	667
1884/85	565	34785	6918	41703	931
1889/90	714	48420	8172	56592	1345
1894/95	977	61697	11825	73522	1816
1899/00	1101	73661	16467	90128	1940
1904/05	1236	87185	22669	109854	2286
1909/10	1328	95438	21856	117294	2549

Развоју мреже је допринело и територијално проширење после 1878. године. Према званичним подацима, у школској 1879/80. години, у новим окрузима је већ било успостављених школа према српском програму и законима, али са видљивом разликом између јужних и источних области.

Табела 5.1.6. Мрежа основних школа у новим окрузима Србије у школској 1879/80. години.¹⁴⁹²

Округ	Број основних школа	Број ученика			Број учитеља
		Мушких	Женских	Укупно	
Топлички	9	415	96	511	13
Брањски	8	629	49	678	14
Пиротски	21	1299	133	1432	30
Нишки	21	1853	383	2236	36

Школске године 1884/85. је од 565 основних школа било 507 мушких и 58 женских. Мушке школе су похађали сви дечади али и 1.015 ученица. Женске школе су имале укупно 5.903 ученица. У Србији су исте школске године, уз формално обавезно школовање од 6 година, биле свега 2 школе са пуна 6 разреда. Највише школа је имало 4 разреда, укупно њих 473 (83,72 %). Школску обавезу је требало допунити у некој продужној или средњој школи, бар према формалним правилима.¹⁴⁹³

Школске године 1899/1900. је од 1.101 основних школа, њих 165 било женских. Мушке школе је похађало 73.661 мушких и 4.201 женских ђака а женске 12.266 ученица. Исте године су радиле и укупно 262 продужне школе са укупно 8.299 ученика.¹⁴⁹⁴

Распоред школа по земљи је 1902. године већ био равномернији. Видљива је и већа концентрација женских школа на истоку земље. Повећан је и број школа на југу, у новим

¹⁴⁹⁰ С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 55, 102.

¹⁴⁹¹ Број ученика се односи на крај године (они који су ефективно завршили годину). Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 549; *СГКС* 9, 570; *Државопис* 20, СП, ХСВИ, СХЛИИ;

¹⁴⁹² С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 146.

¹⁴⁹³ *Државопис* 20, ХСІХ, СХЛVII.

¹⁴⁹⁴ *СГКС* 9, 570–571; С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 175.

областима. То, међутим, још увек није било довољно да се надокнади заостатак у односу на остатак Србије.

Табела 5.1.7. Мрежа основних школа у Србији 1902. године.¹⁴⁹⁵

Округ	Број основних школа		Ученика на крају школске године	Наставника
	Мушких	Женских		
Варош Београд	9	9	3333	71
Београдски	76	1	5389	122
Ваљевски	51	3	4324	88
Врањски	43	3	5262	101
Крагујевачки	75	7	6166	139
Крајински	74	45	7702	153
Крушевачки	50	4	5353	114
Моравички	73	8	7269	155
Нишки	55	4	5411	119
Пиротски	47	4	3326	71
Подрински	83	5	7599	154
Пожаревачки	113	24	10571	241
Руднички	64	4	6011	122
Смедеревски	46	6	6036	121
Тимочки	61	36	7800	167
Топлички	21	2	2075	38
Ужички	35	1	2811	67
Укупно	976	166	96438	2043

Развој мреже школа сам по себи није толико битан колико јесте просечна обухваћеност за школу дорасле деце системом школства. Мада се статистика по узрасту делимично разликује, може се ипак јасно видети повољан развој по питању оствареног похађања школа потенцијалним ђацима. У варошима Србије је тренд био нарочито повољан. У 1885. години је у градским срединама у начелу већ 2/3 деце ишло у школу. Општа стопа је порасла са свега 9,40 % у 1874. на 27,26 % у 1900. години. То значи да је почетком 20. века у Србији школу похађало ефективно око ¼ деце школског узраста. Диспропорција између мушке и женске деце, међутим, остала је и даље веома изражајна. У читавој земљи је 1900. године у школу ишла тек свака десета девојчица обухваћена обавезом.

Табела 5.1.8. Статистика похађања основних школа у Србији 1874, 1885. и 1900. године.¹⁴⁹⁶

Године	Варош/село	Деце узраста (1874: 6–12; 1885: 6–11; 1900: 6–10)			Од обавезне деце похађају школу у %		
		Укупно	Мушке	Женске	Укупно	Мушке	Женске
1874	У варошима	21900	11305	10595	35.62	44.60	26.04
	На селу	225718	115969	109749	6.86	12.92	0.45
	Укупно	247618	127274	120344	9.40	15.73	2.71
1885	У варошима	31028	15302	15726	61.79	85.92	38.31
	На селу	284827	145626	139201	7.91	14.84	0.66
	Укупно	315855	160928	154927	13.20	21.59	4.49
1900	У варошима	33103	16624	16479			
	На селу	297541	150315	147226			

¹⁴⁹⁵ СГКС 7, 503–504.

¹⁴⁹⁶ Н. Sundhassen, *Historische Statistik*, 551–552; *Државопис* 20, СХLIX; СГКС 9, 571.

	Укупно	330644	166939	163705	27.26	44.12	10.06
--	--------	--------	--------	--------	-------	-------	-------

Потребно је још нагласити да је број ученика заправо био нешто већи. Презентовани подаци се односе на ученике при крају школских година, односно на оне који су ефективно похађали наставу. Број уписаних ученика је био увек доста већи. Разлике су настале као последица честе појаве напуштања школе. Таква деца јесу била формално обухваћена системом школства, али нису стекла адекватно образовање.

Табела 5.1.9. Број уписаних ученика у основним школама у Србији на почетку и крају школских година.¹⁴⁹⁷

Година	Број ученика		
	На почетку године	На крају године	Разлика – почетак/крај године
1875	28300	23238	5062
1885	47768	41703	6065
1895	90004	73522	16482
1904	122278	107470	14808

По питању похађања школе су постојале озбиљне регионалне разлике. У начелу је могуће уочити јасну разлику између „старих“ и „нових“ области Србије, пре и после 1878. године, као и оних на југу (Књажевачки). С изузетком Нишког округа, сви остали на југу су исказивали исподпросечне нивое похађања школе. То је и узрок високој неписмености у истим областима.

Табела 5.1.10. Статистика похађања основних школа у Србији 1890.¹⁴⁹⁸

Округ	Похађа школу од укупно обавезне деце у %		
	Мушке	Женске	Укупно
Алексиначки	29.12	5.28	17.21
Варош Београд	72.89	58.44	65.78
Београдски	32.34	2.76	17.92
Ваљевски	24.60	3.59	14.20
Књажевачки	16.52	2.97	9.75
Крајински	39.51	8.32	23.98
Крагујевачки	33.56	6.23	20.09
Крушевачки	30.81	3.41	16.24
Подрински	23.59	2.55	13.22
Пожаревачки	38.23	4.69	21.64
Руднички	31.06	2.02	16.85
Смедеревски	46.38	6.51	26.78
Ужички	24.14	3.98	14.12
Црноречки	38.79	5.64	22.19
Чачански	32.32	5.87	19.33
Шабачки	32.13	5.07	18.83
Јагодински	35.08	2.53	19.08
Ђупријски	31.01	7.43	19.38
Нишки	30.88	7.41	19.31
Пиротски	24.32	3.09	13.95
Топлички	10.46	1.76	6.32

¹⁴⁹⁷ СГКС 9, 571.

¹⁴⁹⁸ Прерачунати удели према Холму Зундхаузену. Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 553.

Врањски	18.91	3.22	11.19
Укупно	30.63	5.27	18.09

Средње школство је напредовало нешто другачијим темпом него основно. Половином 19. века у Србији није било много установа средњошколског или вишег образовног карактера. Најзначајније су биле три полугимназије и једна пуна гимназија у Београду. Лицеј и Клирикално заведење (Богословија) постали су ускоро установе високог образовања. Принцип пословно-трговачких школа се није тешио великој популарности и у начелу се касније од њега одустало.

Табела 5.1.11. Мрежа средњих школа у Србији 1851. године.¹⁴⁹⁹

Школа	Број ученика
Пословно-трговачка	106
3 Полугимназије	231
Гимназија	273
Лицеј	41
Клирикално заведење	135

Средње школство се у начелу делило на гимназије и полугимназије (у зависности од броја разреда – 6/7 или свега 4), реалке (од 1865, из бивше трговачке), учитељске, трговачке и занатске школе, струковне и пољопривредне (1906. године је основана тек трећа), те и посебне женске више школе. Разноликост типова школа је била доста велика. За Гимназије су 1853. и 1863. године донесени посебни закони. Гимназије и реалке су изједначене 1898. године и подељене на ниже и више. Њихов је број смањен, територијално су прецизније распоређене и упис отежан. Новим прописом из 1902. године је број гимназија опет увећан. Статистика је пратила пре свега број гимназија и реалки, као и учитељских школа (осниваних од 1870. године) као најбитније за образовање нових кадрова. Део средњих школа је био и приватног карактера.¹⁵⁰⁰

Број гимназија (са полугимназијама) је растао полако али константно, као и број ученика. Принцип је био да свако окружно место има гимназију, чиме је мрежа била мање-више равномерно распоређена. Број ученика сугерише да је квалитетно средње школство у Србији 19. века било релативно ретко.

Табела 5.1.12. Број гимназија (са полугимназијама), и учитељских школа са бројем ученика и наставника у Србији у периоду 1855–1910. године.¹⁵⁰¹

При крају школске године	Гимназије			Реалке			Учитељске		
	Број	Ученика	Наставника	Број	Ученика	Наставника	Број	Ученика	Наставника
1855	4	687	31	1	50	6	-	-	-
1865	6	1089	46	1	52	6	-	-	-
1875	11	1342	91	7	266	35	1	52	13
1885	21	3313	204	5	551	37	2	185	27
1895	26 ¹⁵⁰²	5723	391	-	-	-	1	96	17
1900	11	3439	270	-	-	-	2	209	23
1905	18	4647	317	-	-	-	4	406	29

¹⁴⁹⁹ АС, МПс-П, 1852, ф. П, бр. 144.

¹⁵⁰⁰ С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 73, 114–115, 133, 190–195, 212; А. Ђуровић, *Модернизација*, 170–173, 473–475.

¹⁵⁰¹ *Државопис* 20, LXXXII; *СГКС* 7, 507; *СГКС* 12, 744; Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 556.

¹⁵⁰² Од тога још 5 реалки.

1910	19	7131	336	1	309	18			
------	----	------	-----	---	-----	----	--	--	--

Од већег значаја су биле и више женске школе, које су заправо замишљене као средње школе за женску децу и усмерењем на учитељски позив. Од оснивања прве у Београду 1863. године, мрежа се постепено увећала на стабилне 3 школе у Србији.¹⁵⁰³

Табела 5.1.13. Број виших женских школа са бројем ученика и наставника у Србији у периоду 1855–1910. године.¹⁵⁰⁴

При крају школске године	Више женске школе		
	Број	Ученица	Наставника
1865	1	167	18
1875	1	241	23
1885	1	511	26
1895	6	1013	108
1900	2	633	52
1905	3	909	77
1910	3	1235	70

Утврдити опште или специфичне нивое писмености на простору званом Стара Србија у 19. веку, или у Османском царству уопште, изузетно је тешко. Османски пописи становништва нису водили толико рачуна о образовним карактеристикама популације, тако да детаљнијих прегледа заправо и нема. Изузетак по том питању представља једна општа статистика за читаво Царство, састављена од стране директора статистичког бироа, Мехмет Бехић Беја за 1894/95. годину (1310. година по римском/руми календару).¹⁵⁰⁵ Није јасно на темељу којих базних података и којом методологијом су османски статистичари доспели до резултата, али се они чине претерано позитивним. Становништво Косовског вилајета је тако званично било знатно писменије од оног у Солунском, што се нама не чини вероватним. Укупно гледано 2/3 становника Косовског вилајета је било писмено. Није јасно шта се тачно подразумевало под појмом „писмен“, али логика налаже да се то односило на способност активног читања и писања. Питање језика који се узимао као меродаван такође остаје отворено. Резултати су, осим тога, у великом раскораку са онима у Босни и Херцеговини из 1910. године, након пуних 30 година аустроугарске управе. Критеријуми писмености су свакако морали бити одређени поприлично ниско. Представљену статистику стога треба узимати са великом резервом.

Табела 5.2.1. Стопа неписмености општег становништва изнад 10 година старости у одабраним вилајетима Османског царства 1894/95. године.¹⁵⁰⁶

Вилајет	Стопа неписмености у %
Косово	32.55
Битољ	40.37
Солун	39.32
Скадар	46.09
Османско царство	34.30

Школство у Османском царству је било превасходно верског карактера. Муслимани су за потребе основног образовања одржавали велики број *мектеба* (разних под-типова).

¹⁵⁰³ С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 127, 196.

¹⁵⁰⁴ *Државонис* 20, LXXXII; *СГКС* 7, 507; *СГКС* 12, 744; Н. Sundhussen, *Historische Statistik*, 556.

¹⁵⁰⁵ К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 44.

¹⁵⁰⁶ К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 221.

Мектебе су заправо биле коранске верске муслиманске школе у којима је од ученика тражено да се упознају са основама исламске вере али и арапског писма. Реалан ниво писмености апсолвената ових школа је веома упитан. *Руждије* су већ представљале школе са знатно широм палетом предмета и свакако бољим резултатима у знању апсолвената. У османском систему су де факто сматране средњим школама. На Балкану су почеле да се шире почетком 50-тих година, пре свега у центрима санџака. На селу у начелу нису отворане. *Медресе* су представљале озбиљније верске и писарске школе другог степена где су образовани будући свештеници и чиновници. Као допуну средњем образовању су 90-тих почеле да се отварају *идидаије* (или *идадије*; користе се обе варијанте), као својеврсне више средње школе или праве средње школе док су руждије постале нека врста међустепеника. Држава се почела озбиљније бавити питањем школства на централизован начин после издавања Хатихумајума 1856. и оснивања посебног Министарства за јавно школство наредне године. На нивоу Царства је 1869. године прокламован и посебан закон који је требало да поспешу отварање јавних школа и уведе основно школовање у трајању од четири године. Три године касније су почеле да се, поред старих мектеба (*сибјан-мектеба*) отварају и реформисане (*иптидаије* или *ибтидаи-мектебе*) са модернијим програмом и разредним системом наставе. Намера власти је била и постепено укључивање немуслиманске деце у нове државне основне школе. Реформисање школског система је испрва почело у Дунавском вилајету под управом Мидхат паше 60-тих година.¹⁵⁰⁷

Деца немуслиманске вере су могла да похађају школу своје верске заједнице, уколико би такве било. Од 40-тих година почиње све већи број српских црквених општина на овим подручјима да отвара школу о свом трошку, дајући им световнији карактер у односу на старије манастирско-црквене школе. Верске општине су после 1856. године нешто лакше оснивале такве школе, али је њихов број заостајао за муслиманским и државним из многобројних разлога, почев од политичких притисака и опструкција све до објективног недостатка финансија за њихово одржавање. Школство је било у надлежности признатих верских заједница, односно милета, а православни Срби су се сходно томе ослањали на Цариградску патријаршију, као носиоца права и привилегија по том питању. Због лоших односа и немогућности да се на такав начин спроведе у дело план успоставе мреже српских школа на простору Старе Србије, власти у Србији су одлучиле да проблеме решавају на другачији начин. Планирана мрежа школа је била део општег плана ширења утицаја слободне српске државе и намере да се становништво у тим подручјима сачува од асимилиционих трендова који су долазили из правца Бугарске и њене Егзархије. Српске су школе тако отворане, у складу са одредбама закона из 1869. године, као приватне установе, са оснивачем, носиоцем права и обавеза неким од физичких лица. Проблем су представљале дозволе од локалних власти и признавање ваљаности наставног кадра због диплома стечених у Србији. Проблеми су средином 90-тих година, када је решено и питање Скопске митрополије, на чије је чело дошло лице српске националности, решени на задовољавајући начин. Османске су власти издавале дозволе у већем обиму и уз знатно мање одуговлачења и потешкоћа око кадра.¹⁵⁰⁸

Школство је сходно изнетом функционисало посредством два паралелна система – државно/јавно-муслиманском и црквено/приватно-хришћанском. Однос и утицај оба система на образовање хришћанске, пре свега православне српске деце могуће је утврдити на темељу поређења статистичких података који су доступни за крај 19. века. Османско царство је водило изненађујуће прецизну и детаљну евиденцију броја државних као и милетских професионалних школа. Вероватно је свест о значају образовања на локалне политичке прилике и међунационалне односе утицала на то да се власти по том питању добро

¹⁵⁰⁷ S. A. Somel, *Ottoman Islamic Education in The Balkans In The Nineteenth Century (=Ottoman Islamic Education)*, *Islamic Studies* 36:2, 3 (1997) 442–449; J. K. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године (= Српске школе на Косову)*, Приштина 1969, 42–44.

¹⁵⁰⁸ А Новаков, *Стубови српске културе: Српске средње школе у Османском царству 1878–1912 (=Стубови српске културе)* Београд 2017, 15–43; J. K. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 23, 117–121.

информишу. У Битољском вилајету је 1888. године ситуација у основном образовању за хришћане била релативно повољна. Број школа муслимана и немуслимана је био подједнак, чак и у случају руждија као школа другог степена (средњих). Заправо, када се узму у обзир и више руждије, немуслиманци су их имали више, посебно у самом Битољу. Упадљива је, али не и изненађујућа, несразмера по полу код муслимана. Број женских школа је код хришћана био вишеструко виши. Посебно је занимљива добра територијална распрострањеност немуслиманских школа, којих је било у свим областима.

Табела 5.2.2. Број муслиманских и немуслиманских основних школа (иптидаија) према вери и полу у деловима Битољског вилајета 1888. године (према службеним подацима из салнама).¹⁵⁰⁹

Санџак	Каза/нахија	Број школа						Укупно
		Муслиманских			Немуслиманских			
		мушких	женских	укупно	мушких	женских	укупно	
Битољ	Битољ град	13		13	17	5	22	35
	Битољ каза	30		30	41	3	44	74
	Крушево нахија			0	7		7	7
	Демирхисар нахија	2		2	6		6	8
	Ресен нахија	5		5	11	4	15	20
	Преспа нахија	7		7	5		5	12
	Прилеп каза	27		27	36		36	63
	Охрид каза	34		34	20		20	54
	Кичево каза	15	1	16	3	1	4	20
	Флорина каза	26		26	30		30	56
	Укупно	159	1	160	176	13	189	349
Корча	-	127		127	89	18	107	234
Дебар	-	35		35	18		18	53
Укупно вилајет		321	1	322	283	31	314	636

Табела 5.2.3. Број муслиманских и немуслиманских руждија према вери и полу у деловима Битољског вилајета 1888. године (према службеним подацима из салнама).¹⁵¹⁰

Санџак	Каза/нахија	Број школа						Укупно
		Муслиманских			Немуслиманских			
		мушких	женских	укупно	мушких	женских	укупно	
Битољ	Битољ	1	1	2	4	1	5	7
	Битољ каза			0	6	2	8	8
	Прилеп	1		1			0	1
	Охрид	1		1			0	1
	Кичево	1		1			0	1
	Флорина	1		1			0	1
	Укупно	5	1	6	10	3	13	19
Корча	-	6		6			0	6
Дебар	-	2		2			0	2
Укупно вилајет		13	1	14	10	3	13	27

¹⁵⁰⁹ U. Özcan, 1878–1912 yılları arasında Manastir vilayeti'nde okullaşma ve okullaşmanın milliyetçilik üzerindeki etkisi (=1878–1912 yılları arasında Manastir vilayeti), Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD) II/1 (2013), 365.

¹⁵¹⁰ U. Özcan, 1878–1912 yılları arasında Manastir vilayeti'nde 363.

Осим наведених, биле су у самом Битољу још 2 женске немуслиманске више руждије са 310 ђака, 3 мушке са 290 и једна мушка муслиманска са 42 ђака.¹⁵¹¹

Пошто сам број школа не мора нужно да рефлектује реалну покривеност становништва школском мрежом, корисно је сагледати број ученика у поменутиим школама у Битољском вилајету. Резултати јасно указују да су скоро 2/3 ученика у основним школама чинили немуслимански. Хришћанске су школе биле веће по броју ученика од муслиманских, што значи и да је мањи број школа могао да покрије веће становништво.

Табела 5.2.4. Број муслиманских и немуслиманских ученика у основним школама (иптидаијама) према полу у деловима Битољског вилајета 1888. године (према службеним подацима из салнама).¹⁵¹²

Санџак	Каза/нахија	Број ученика						Укупно
		Муслиманских			Немуслиманских			
		мушких	женских	укупно	мушких	женских	укупно	
Битољ	Битољ град	792	613	1405	1130	620	1750	3155
	Битољ каза	681		681	1869	468	2337	3018
	Крушево нахија			0	805	445	1250	1250
	Демирхисар нахија	46	35	81	334		334	415
	Ресна нахија	149	83	232	692	206	898	1130
	Преспанахија	127	35	162	111		111	273
	Прилеп каза	872	657	1529	1103	387	1490	3019
	Охрид каза	675	475	1150	1407	578	1985	3135
	Кирчова каза	395	61	456	400	45	445	901
	Флорина каза	723	386	1109	1061	49	1110	2219
	Укупно	4380	2346	6726	8802	2798	11600	18326
Корча	-	2945	1012	3957	5151	1776	6927	10884
Дебар	-	1880	210	2090	1023	165	1188	3278
Укупно вилајет		9205	3568	12773	14976	4739	19715	32488

Табела 5.2.5. Број муслиманских и немуслиманских ученика руждија према полу у деловима Битољског вилајета 1888. године (према службеним подацима из салнама).¹⁵¹³

Санџак	Каза/нахија	Број школа						Укупно
		Муслиманских			Немуслиманских			
		мушких	женских	укупно	мушких	женских	укупно	
Битољ	Битољ	100	26	126	30	530	560	686
	Битољ каза			0	80	333	413	413
	Прилеп	125		125			0	125
	Охрид	52		52			0	52
	Кирчова	51		51			0	51
	Флорина	30		30			0	30
		Укупно	385	26	411	112	863	975
Корча	-	290		290			0	290
Дебар	-	130		130			0	130
Укупно вилајет		805	26	831	112	863	975	1806

¹⁵¹¹ U. Özcan, 1878–1912 yılları arasında Manastir vilayeti 'nde 363.

¹⁵¹² U. Özcan, 1878–1912 yılları arasında Manastir vilayeti 'nde 365.

¹⁵¹³ U. Özcan, 1878–1912 yılları arasında Manastir vilayeti 'nde 363.

Нешто скромнији преглед, према османским изворима, могуће је саставити и за Косовски вилајет за 1894/95. годину, као и за Битољски. Број школа и ученика је половином 90-тих година већ попримао размере озбиљније школске мреже, што је свакако било у складу са политиком власти.

Табела 5.2.6. Број школа свих врста и ђака по полу у одабраним вилајетима Османског Царства 1894/95. године.¹⁵¹⁴

Вилајет	Број школа	Број ученика	
		Мушких	Женских
Косово	360	39800	2150
Битољ	390	73100	7160
Солун	445	60130	8000
Скадар	172	38900	3670
Османско царство	10915	1577000	135160

Статистике су значајне због тога што је османска власт забележила тачну националну афилијацију школа, не њихову припадност одређеном признатом милету или једноставно статус приватне школе за немуслиманску децу. Статистика специфично дели школе према „дематима“, односно верским заједницама према реалном стању на терену а не формално-правним милетима. Због тога се експлицитно наводи „српска“ (*Sirp*) заједница у Косовском вилајету. Власти су умеле да разазнају и „бугарске католичке“ школе од „грчких католичких“ или једноставно „бугарских“ (очигледно у смислу егзархијских). Влашко-цинцарско-аромунске школе се такође појављују већ у овој статистици, мада је сам милет признат тек 1905. године. На који су тачно начин власти долазиле до ових података, није сасвим јасно. Несумњиво да је при томе играо улогу језик који је одређен у школи као наставни (што је био саставни део захтева Срба за отварањем школа) али могуће да је и позната политичко-национално-верска афилијација школа била део методологије (могућност да су вођени посебни спискови према таквој класификацији). Тренутно стање истражености овог питања нам не допушта да донесемо коначни суд.

Српских школа, према османској класификацији, има само у Косовском вилајету, док су оне у Битољском највероватније укључене у збир патријаршијских. Ваља нагласити велики скок броја ученика у Битољском вилајету, са 19.715 у 1888. на 28.881 у немуслиманским основним школама 1894/95. године. За 6–7 година то представља раст од 46 %. У случају руждија број ученика је и више него удвостручен. Уколико су статистике тачне, то је и више него импресиван раст.

¹⁵¹⁴ К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 219.

Табела 5.2.7. Број немуслиманских школа, ученика и учитеља по заједницама у Косовском и Битољском вилајету према османској званичној статистици 1894/95. године.¹⁵¹⁵

Вилајет	Тип Школе	Број школа						Број	
		Српских	Патријаршијских	Бугарских – егзархијских	Протестантских	Јеврејских	Католичких	Влашких	Ученика
	Мектеба-иптидаија								
Косово		80	4	156	1	3		7993	207
Битољ			322			3	22	28881	772
	Руждија								
Косово		4		11		1		2286	87
Битољ			25	208		2	2	4226	156
	Идидаија								
Косово									
Битољ			2	6				143	16

Фокус на школе верско-националних заједница има своје оправдање и у карактеру османског државног школства. Муслиманске иптидаије су биле намењене искључиво муслиманским ђацима. У случају руждија је требало да ситуација буде повољнија али статистике то не потврђују. Преглед основних и средњих школа из 1897. године је од велике користи пошто се може проценити значај државног школства по питању образовања деце из немуслиманских породица (међу њима и хришћана). Да је прокламована намера интеграције хришћанске деце у државни школски систем представљало више жељу на папиру него праксу, сведоче и званични бројеви. На мектебама и руждијама није било немуслиманских (хришћанских) ученика уопште. Тек на идидаијама је било неколико мушких немуслиманских ђака у читавом Косовском и Битољском вилајету.

Табела 5.2.8. Број мектеба (иптидаија), руждија, идидаија и ученика по полу и вери у Косовском и Битољском вилајету 1897. године.¹⁵¹⁶

Вилајет	Тип школе	Број ученика			
		Муслиманских		Немуслиманских	
		Мушких	Женских	Мушких	Женских
Косово	445	14023	1664	0	0
Битољ	451	13960	5849	0	0
-	Руждија	-	-	-	-
Косово	23	1618	88	0	0
Битољ	15	920	82	0	0
-	Идидаија	-	-	-	-
Косово	1	132	0	18	0
Битољ	2	79	0	7	0

¹⁵¹⁵ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924 / Education Statistics in Modernization from the Tanzimat to the Republic 1839-1924 (=Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme), Tarihi İstatistikler dizisi, cilt 6, Ankara 2000. 98–99, 104–105.*

¹⁵¹⁶ *Osmanlı devleti'nin ilk istatistik, 107–110.*

За хришћане са ових подручја су конфесионалне школе и даље биле главни, ако не и једини начин стицања образовања у локалној средини. Број немуслиманских, претежно хришћанских школа, није био нимало занемарљив. Либералнија политика власти по питању отварања школа хришћанских милета, као и материјална али и политичка подршка земаља у окружењу, омогућили су изградњу озбиљне мреже школа крајем 19. и почетком 20. века. Према службеним подацима је у Битољском вилајету 1888. године већ било 18 школа нижег средњег степена (руждија) која нису била муслиманске. Према државним евиденцијама, могуће је делимично испратити развој ових школа и на почетку 20. века. За Косовски вилајет, на жалост, нису на располагању и подаци о приватним школама верских заједница. У Битољском вилајету се знатно повећао број школа које можемо да класификујемо као државне и муслиманске, но то је, такође, последица тога што су у статистици садржани и подаци за Серфицки и Елбасански санцак.

Табела 5.2.9. Број јавних (државних) и приватних школа у Косовском вилајету према званичној статистици 1905–1908. године.¹⁵¹⁷

Вилајет	Тип школе	Број школа					
		Јавних (државних)			Приватних муслиманских		
		Мушких	Женских	Мешаних	Мушких	Женских	Мешаних
Косово	Мектеба ипридаија	351	34	129 ¹⁵¹⁸	24	2	31
Битољ		212	16	247	23	11	52
Косово	Руждија	24	11	0	0	0	0
Битољ		16	4	0	2	1	2
Косово	Идидаија	5	0	0	0	0	0
Битољ		4	0	0	1	1	0

Уколико се фокусирамо искључиво на немуслиманске школе, података има за Битољски вилајет. Занимљиво је да је број хришћанских (патријаршијских, српских и бугарских) школа драстично смањен у односу на раније исказано стање 1888. године. Српских је школа било само у Битољском санцаку где, са друге стране, више није било патријаршијских школа (барем према званичној статистици). Те су школе, по свему судећи, прекласификоване у већ поменуте српске али и у бугарске (егзархијске) које се сада појављују и у овом Вилајету. То је посредан доказ утицаја суседних земаља на развој немуслиманског школства на овом подручју.

Табела 5.2.10. Број немуслиманских школа у Битољском санцаку Битољског вилајета према званичној статистици 1905–1908. године.¹⁵¹⁹

Вилајет Битољ	Тип Школе	Број школа							
		Српских	Патријаршијских	Бугарских – егзархијских	Протестантских	Јеврејских	Католичких	Влашких	Француских
Санцак Битољ	Мектеба- иптидаија	49 ¹⁵²⁰		164				5	
	Руждија	1		12	1				2

¹⁵¹⁷ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme*, 150, 152–153.

¹⁵¹⁸ Нити једне није било у Пећком и Призренском санцаку.

¹⁵¹⁹ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme*, 152–153.

¹⁵²⁰ Од тога 47 мешаних, једна мушка и једна шенска школа.

	Идидаија							
--	----------	--	--	--	--	--	--	--

За Битољски је вилајет историчар Угур Езкан, из архивске грађе турских архива, саставио списак српских школа које су у 1910. години добиле лиценцу, односно дозволу за рад – укупно 21.¹⁵²¹ Мрежа српских школа се, дакле, према званичној статистици, ширила великом брзином.

Уколико се фокусирамо искључиво на српске школе, могуће је пратити њихов развој и према српским изворима. Српске власти, као ни црквене, нису водиле ваљану и прегледну статистику школа или учитеља на овим подручјима све до пред крај века. Истраживачи су се, углавном, ослањали на сабирање броја школа према појединачним документима о њиховом оснивању, одржавању и томе слично. Том су приликом многе школе превиђене или неоправдано убројане. Због тога је све до 90-тих година веома тешко, заправо немогуће саставити квалитетан општи преглед.¹⁵²² Према истраживањима историчара Милоша Јагодића, број школа, које би се дефинитивно могле идентификовати као српске, износио је 76 на простору Старе Србије у 1874, с тиме што је 11 од њих било на територији која је касније ослобођена и присаједињена Србији 1878. године. Њихов се број, услед појачане бугарске активности, мањка рада српских власти на одржавању и општих прилика у Османском царству, смањио на свега 20 у 1885. години.¹⁵²³ Бугарска и грчко-патријаршијска пропаганда су онемогућивали отварање нових српских школа и утицајем код османских власти. Крајем 80-тих година је Србија почела активније да се ангажује око помоћи да се у Старој Србији отварају нове, по карактеру српске школе (са наставом на српском језику). По том питању се радило на признавању српских диплома учитеља који су требало да раде у Османском царству, на придобијању Цариградске патријаршије да не омета процес отварања нових школа као и на лобирање код османских централних и локалних власти да се издају дозволе.¹⁵²⁴

Свеобухватне статистике су на располагању за период 1892–1896. године, што је упоредиво са османском званичном евиденцијом. Према подацима које је сакупио Милојко Веселиновић, број школа као и ученика је у кратком периоду знатно увећан што је последица активног рада српских власти али и либералнија политика османске управе која је од 1893. године дозвољавала у већој мери отварање нових школа. Мушке школе су у великој превази, но, потребно је нагласити да оне нису биле у потпуности чисто мушке. У областима где би свега неколико девојчица било уписивано за школу, није отворана посебна школа за њих, већ би биле интегрисане у мушку. Број таквих је, међутим, ипак скроман. Преглед који је Веселиновић саставио представља његов лични труд и резултат који свакако поседује и одређене недостатке, али је најближи реалном стању на терену.¹⁵²⁵

Табела 5.2.11. Број српских основних школа у санџацима Косовског вилајета 1892. и 1896. године (према подацима М. Веселиновића).¹⁵²⁶

Вилајет	Санџак	Године	Број школа		ученика		Учитеља	
			мушких	женских	Мушких	Женских	Мушких	Женских
Косово	Скопље	1892	24	2	493	52	27	1
		1896	38	7	1050	192	45	12

¹⁵²¹ U. Özcan, *1878–1912 yılları arasında Manastir vilayeti'nde*, 398–399.

¹⁵²² J. K. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 230–232.

¹⁵²³ М. Јагодић, *Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878-1885)*, *Историјски часопис* 60 (2011), 437–438.

¹⁵²⁴ А Новаков, *Стубови српске културе*, 15–43.

¹⁵²⁵ Јагош Ђилас је установио да недостаје бар 9 школа за 1892. годину. J. K. Ђилас, *Српске школе на Косову*, 233–234.

¹⁵²⁶ М. М. Веселиновић, *Статистика српских школа у турском царству у 1892. школској години (=Статистика српских школа 1892)*, Београд 1893, 1–18; М. В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турској (у Старој Србији и Македонији) за 1895–96 школску годину*, Београд 1897, 1–88.

Призрен	1892	8	1	376	72	8	1
	1896	26	2	1414	156	36	4
Пећ	1892	1	1	185	70	2	1
	1896	12	1	711	61	14	2
Приштина	1892	16	1	827	115	20	1
	1896	29	4	1311	189	41	8
Нови Пазар	1892	14	1	719	18		
	1896	11	3	459	94	4	
Пљевља	1892	7	3	276	86		
	1896	8	2	251	108	10	3
Укупно	1892	70	9	2876	413	57	4
	1896	124	19	5196	800	150	29

У Битољском вилајету је број српских основних школа варирао из године у годину. Узроке треба тражити у некомплетној статистици али и у процесу сталног отварања и затварања школа услед политичко-бирокупских притисака.

Табела 5.2.12. Број српских основних школа у Битољском вилајету у периоду 1892–1910. године.¹⁵²⁷

Године	Број школа	Године	Број школа
1892	22	1903/04	18
1897/98	16	1904/05	33
1899	34	1905/06	38
1900	31	1908/09	68
1901	35	1910	54
1902/03	24	-	-

Број ученика и учитеља је, такође, увећан до почетка Првог светског рата. Подаци исказују велике осцилације, као и несугласности са другим изворима, али је тренд увећања свих вредности ипак приметан.

Табела 5.2.13. Број српских основних школа, учитеља и ученика у Косовском и Битољском вилајету 1908–1910. године.¹⁵²⁸

Вилајет	Година	Број школа ¹⁵²⁹	Број ученика	Број учитеља
Косово ¹⁵³⁰	1908/09	169	6820	296
	1909/10	188	7709	301
Битољ	1908/09	61	1743	82
	1909/10	66	1809	88

По питању средњег школства, српска се заједница ослањала пре свега на неколико установа. Богословија у Призрену, основана 1871. године је била расадник за будућа свештена лица и од прворазредног значаја за ширење културног утицаја генерално. Има доста несугласица поводом тачног броја полазника и свршених студената, што је последица честих прекида студија, лоше вођене евиденције и могућих неусклађености око временских одредница.

¹⁵²⁷ М. М. Веселиновић, *Статистика српских школа 1892*, 1–18; А Новаков, *Стубови српске културе*, 433–434,

¹⁵²⁸ Б. Вучетић, *Просветни рад Србије у Турској од 1820. до 1912. године (=Просветни рад Србије у Турској)*, Мешовита грађа 35 (2014), 183–184.

¹⁵²⁹ У извору „школских места“.

¹⁵³⁰ Из извора су преузети подаци за Рашко-призренску и Скопску епархију.

Табела 5.2.14. Број уписаних и свршених студената Призренске богословије у периоду 1871/72–1905/06. године.¹⁵³¹

Година	Уписали неки од разреда	Завршили неки од разреда
1871/72	14	12
1875/76	32	25
1880/81	24	19
1885/86	26	21
1890/91	79	64
1895/96	222	206
1900/01	149	133
1905/06	100	78

Број осталих школа, вишег ранга (гимназија, више женске или средње ђенске школе) није био висок. У Битољу, Скопљу и у Пљевљима су радиле гимназије као највиша врста српских образовних институција општег карактера. Почетком 20. века је област Косовског вилајета знатно предњачила по питању вишег облика образовања, али за то су углавном били заслужни смао градови Призрен и Скопље.

Табела 5.2.15. Број средњих српских школа и ученика у Косовском и Битољском вилајету 1908. године (без Богословије).¹⁵³²

Вилајет	Косово		Битољ	
	Број школа	Број ученика	Број школа	Број ученика
Гимназија	2	240	1	77
Виша девојачка	2	75	1	22
Виша мушка	1	351		
Женска учитељска	1	42		

Српско школство је у датом периоду драматично поспешено. Након почетних успеха све до велике источне кризе средином 70-тих година, уследио је период стагнације све до половине 90-тих година. Од тада је видљив успех у отварању великог броја школа као и увећање броја ученика. Може се слободно рећи да је тада успостављена права мрежа школа, која је већ могла да задовољи основне потребе дела становништва за образовањем деце на српском језику. Средње школе су остале у сенци основних, али је њихова функција у урбаним центрима Призрена, Битоља или Скопља свакако имала значајну улогу у очувању идентитета урбаних припадника српске етничке заједнице.

Питање писмености и школства у Босни и Херцеговини за време османске владавине је изузетно компликовано. Мањак извора је у принципу већину досадашњих истраживања усмерило на време аустроугарске управе, посматрајући затечено стање на почетку окупације као релевантно и за последњу фазу османске власти. Изузетак представљају подаци које је вилајетска управа обелоданила у салнамама крајем 60-тих и почетком 70-тих година 19. века.¹⁵³³ Школство у Босни и Херцеговини је за време османске управе било изразито

¹⁵³¹ Александра Новаков у раду представља детаљне податке по свим годинама и разредима, али су они на жалост непотпуни. Извор: А Новаков, *Стубови српске културе*, 143–144.

¹⁵³² Б. Вучетић, *Просветни рад Србије у Турској*, 176–177.

¹⁵³³ Извори за школство у Босни и Херцеговини, посебно за ранији период нису објављени у статистичким публикацијама. На темељу архивске грађе и османских извора, више истраживача-пионира на том пољу је објавило одличне свеобухватне прегледе који садрже и преписе статистика. Користили смо стандардна дела историчара Владислава Богићевића, Митра Папића, Хајрудина Ђурића, као и Срећка Џаје. Сви аутори су врсни познаваоци не само школства, већ и општих прилика у Босни и Херцеговини. В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини* (=Писменост у БуХ), Сарајево 1975; V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463–1918)* (=Istorija razvitka osnovnih škola), Sarajevo 1965; M.

конфесионалног карактера. Православни и католички становници су од 50-тих година и увођења танзиматских реформи и на овим подручјима могли да оснивају своје основне школе у нешто већем броју него раније. Издржавале су их верске општине. Са друге стране, муслимани су имали на располагању знатно већи број школа пошто је Ислам, као државна религија, у принципу стајао у основи карактера и државних основних школа. Писменост и образовање су били све до 60-тих година на веома ниском нивоу, тако да су реформска стремљења била усмерена и на развој школске мреже, посебно од 1861. године. У Босанском вилајету је тек 1869. године објављен посебан закон о просвети, којим је предвиђено обавезно отварање великог броја државних основних школа о трошку локалне управе, обавезно похађање деце свих конфесија и оба пола, те и наставу других осим верских предмета. Закон у начелу никада није спроведен у дело, али је одређених ефеката у пракси ипак било. Главни резултат реформских стремљења представљало је отварање „руждија“, неке врсте нижих средњих школа у којима би се спремали ђаци за писарско-чиновнички посао. У Босни су отворане од 60-тих година, испрва само за муслимане али каснје, бар формално, могли су бити уписани ђаци оба пола и свих вероисповести. Њихов је број, међутим, остао ограничен – до 30. Главни стуб школства у провинцији су тако чиниле старе почетне верске школе – сибјан мектебе. Мектебе су и у Босни у начелу биле само коранске школе, предвиђене искључиво за муслимане са циљем да се научи неопходно из Курана, основе арапске писмености и томе слично. Тирилица, или писменост на народном говору нису били предметом изучавања на овим школама, тако да је ниво знања деце која су их апсолвовала био низак. Упркос томе, бар у османско време и у почетку аустроугарске управе, сибјан мектебе је могуће посматрати као муслиманске основне школе. Православна, католичка и јеврејска верска заједница имали су на располагању ограничен број основних школа, углавном финансираних од стране верске општине. Ове су школе биле модерније, са разредном наставом и учењем основа математике и других предмета осим веронауке.¹⁵³⁴

Развој мреже мектеба и других муслиманских школа је тешко за реконструисати. Без обзира на званично објављене податке у салнамама, неопходно је напоменути да су они под сумњом. Постоји већи број грешака, недостајућих детаљних података, очигледних преписа из ранијих година и још много других нелогичности због којих ове податке треба узимати са великом резервом. Према салнамама је већ крајем 60-тих година број мектеба износио око 800 да би пред устанак 1875. године прешао цифру од 900. Након рата, почетком аустроугарске окупације, тај је број готово преполовљен. За време последње фазе османске управе у Босни и Херцеговини су муслиманске школе имале близу 40.000 ученика, од тога око ¼ женске деце.

Табела 5.2.16. Развој броја муслиманских школа у Босанском вилајету у периоду 1867/68.–1875. године.¹⁵³⁵

Санџак	Године	Број муслиманских школа				ученика		
		Сибјан мектеба	Руждија	Медреса	свих	Мушких	Женских	укупно
Сарајево	1867/68				87	2212	1195	3407
	1875	114	2	10	126	3605	1670	5275
Бања Лука	1867/68				66	2115	880	2995
	1875	75	1	6	82	3131	875	4006
Травник	1867/68				72	2211	353	2564

Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (=Školstvo u Bosni i Hercegovini)*, Sarajevo 1972; H. Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918 (=Muslimansko školstvo)*, Sarajevo 1983; S. M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918) (=Bosnien-Herzegowina)*, München 1994.

¹⁵³⁴ V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 13–19, 110–124; B. Божићевић, *Писменост у БуХ.*, 222, 227; S. M.

Džaja, *Bosnien-Herzegowina*, 65; H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 135–142.

¹⁵³⁵ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 45. 171–185.

	1875	97	6	4	107	2793	1045	3838
Бихаћ	1867/68				214	10130	1630	11760
	1875	241	3	2	246	6567	2822	9389
Зворник	1867/68				297	8707	5215	13922
	1875	209	5	5	219	5611	2434	8045
Нови Пазар	1867/68				37	1706	428	2134
	1875	70	4	3	77	2560	795	3355
Мостар	1867/68				54	1597	520	2117
	1875	99	3	10	112	2717	1153	3870
Укупно	1867/68				827	28678	10221	38899
	1875	905	24	40	969	26984	10794	37778

Што се тиче школа православне и католичке верске заједнице, о њиховом је броју познато још мање. Аустроугарски конзул фон Сакс је 1870. године, на темељу званичних извора, саставио табеларни преглед школске мреже у провинцији. Сходно тим подацима је удео православне деце у укупном броју ђака достигао свега 7,03 %. Према неким другим изворима, тај је број био ипак нешто нижи.¹⁵³⁶ Према истраживању Војислава Божићевића, на територији Босанског вилајета, без Новопазарског санцака, до 1878. године основано око 90 српских православних школа – 45 у градовима и исто толико на селу. Већина њих је започела са радом од 1850. године, односно од почетка реформи.¹⁵³⁷ Диспропорција између мушке и женске деце која су похађала школу је била присутна и код православне заједнице. Подаци више него убедљиво сведоче о јадном стању православног српског школства у време османске управе.

Табела 5.2.17. Број школа и ученика по вероисповести у Босанском вилајету око 1870. године (према фон Саксу).¹⁵³⁸

Санцак	Школа				Ђака				Укупно
	М.–муслиманских; П.–православних; К.–католичких; Ј.–јеврејских				М	П	К	Ј	
	М	П	К	Ј					
Сарајево	86	11	7	7	4276	387	58	305	5026
Бања Лука	105	5	2	1	4172	742	115	10	5039
Травник	131	12	8	2	4095	298	279	36	4708
Бихаћ	249	11	1	0	10714	347	44	0	11105
Зворник	223	20	7	1	12148	943	34	175	13300
Нови Пазар	64	3	0	0	2683	0	0	0	2683
Мостар	76	9	3	0	3422	511	121	0	4054
Укупно	934	71	28	11	41510	3228	651	526	45915

Табела 5.2.18. Број православних ђака према полу по санцама Босанског вилајета око 1870. године (према фон Саксу).¹⁵³⁹

Санцак	Ђака		
	Мушких	Женских	Укупно
Сарајево	277	110	387
Бања Лука	635	107	742
Травник	213	85	298

¹⁵³⁶ Вјекослав Клаић за 1870. годину наводи да је у Мостарском санцаку било свега 9 а у Травничком само 1 православна школа. V. Klaić, *Bosna: podatci o zemljopisu*, 142.

¹⁵³⁷ V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 64–66.

¹⁵³⁸ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 187.

¹⁵³⁹ H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 187.

Бихаћ	347	0	347
Зворник	804	139	943
Нови Пазар	0	0	0
Мостар	425	86	511
Укупно	2701	527	3228

Лоше стање православног школства није могло да буде поправљено новим установама средњошколског и српског карактера које су ницале од 50-тих година. У Сарајеву су Срби 1855. године основали грађанску или трговачку школу. Она је 1864. године преименована у реалку и радила је све до 1879. године када ју је преузела аустроугарска управа. Женску школу, у својству приватне, основала је Стака Скендерова у Сарајеву 1858. године. По карактеру је била више основна школа али је служила и за оспособљавање наставног кадра за женске школе. У време устанка се угасила. Постојала је 60-тих и мала реалка у Мостару. Црквене власти су за своје потребе одржавале приправну (препарандију) школу у манастиру Житомислић (радила са престанцима 1858–1872. године) и Богословију у Бањој Луци (основана 1866. године). За време устанка Богословија није радила. На њој је ученике подучавало укупно 13 наставника. Уписало ју је 219 полазника, али је свршило свега 67. Богословија ће касније бити „реоснована“ за време аустроугарске управе.¹⁵⁴⁰

Аустроугарска је 1878. године преузела управу над Босном и Херцеговином, преуевши тако и школску мрежу. У начелу је на снази остао стари систем конфесионалних школа православних, католика и муслимана, с том разликом што је нова управа почела да разрађује пројекат нове, конкурентске мреже школа под ингеренцијом окупационих власти. Уместо моменталног увођења обавезног школовања деце, што је било немогуће и из техничких разлога, управа је намеравала да постепено изгради мрежу школа и повећа укупан број ђака, са акцентом на нове државне основне школе које нису имале верски карактер нити су биле под ингеренцијом верских заједница (али су имале и верску наставу). Школе православне заједнице нису имале само конфесионални карактер, већ су често у свом називу имале придев „српска“ наглашавајући тако и национални карактер. Српско-православне школе су тако представљале и стуб очувања и ширења свести о српској етничкој припадности православног становништва, што је у време Калајевог режима и званичне политике усмерене ка креирању јединственог идентитета на земаљском нивоу било од изузетног значаја. Аустроугарска управа није увела обавезно похађање школе све до 1911/12. године. Тада је по закону свако дете од навршене седме године живота морало да похађа основну школу бар 4 године. Закон је предвидео изузетак за муслиманску женску децу, која, из политичких разлога, нису била обавезна да похађа исте.¹⁵⁴¹

Један од основних циљева нове школске политике је свакако било подизање нивоа опште писмености. То, међутим, није ишло нити брзо нити лако. Резултати су, без обзира на одређене помаке, и пред Први светски рат били поражавајући. Писменост је испитана детаљно на попису 1910. године. Испитан је број људи који уме да чита и да пише, с тиме што је посебно забележен и број оних који су умели само да читају. Прегледности ради презентујемо удео неписмених у % по окружјима и вероисповестима. Аустроугарска статистика је, логично, из становништва изузела децу до 7 година старости, и тако добила праву, односно реалну слику неписмености. У писмене су убројани и они који су умели само да читају. Укупна неписменост код православних Срба је достигала 89,92 %, муслимана 94,65 %, католика 77,45 % а осталих 38,27 %. За бољу ситуацију код католичког становништва и код осталих (Јевреја, евангелика итд.) било је делом одговорно уселеништво образованијих чиновника из других делова Монархије, али и боље школовање. Ситуација женског становништва је била у начелу катастрофална, са нити 7 % писмених жена у укупној популацији. Ситуација је у ранијем периоду морало да буде још гора. Изненађујуће је,

¹⁵⁴⁰ М. Рајић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 24–26; *Први шематизам Бањалучко-Бихаћке 1900*, 228.

¹⁵⁴¹ В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 280–281.

истовремено, исказано релативно повољно стање у Мостарском окружју. Херцеговина је била најзапостављенија по питању школства на почетку окупације, али се број школа и ученика драстично увећао до 1913. године, што је, очигледно, оставило мерљивог трага на пољу опште писмености.

Табела 5.3.1. Удео неписмених становника изнад 7 година старости према полу и вери по окружјима Босне и Херцеговине 1910. године.¹⁵⁴²

Окружје	Неписмених: М.–мушких; Ж.–женских									
	Муслимана		Православних		Католичких		Остали		Укупно	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Сарајево	91.11	99.52	81.52	91.52	51.99	56.65	21.76	33.30	78.54	86.24
Бања Лука	85.57	99.55	89.38	96.32	68.69	80.28	52.49	63.44	83.10	92.49
Травник	91.62	99.77	91.07	96.86	82.43	89.58	28.79	39.59	87.44	94.37
Бихаћ	93.56	99.80	91.72	98.30	66.84	80.28	20.46	33.33	91.06	97.78
Зворник	93.02	99.82	79.02	95.12	69.38	85.45	29.95	19.30	83.07	94.90
Мостар	80.31	99.52	70.59	94.17	75.30	93.73	2.00	6.91	74.86	94.98
Укупно	90.35	99.68	84.77	95.60	71.39	83.86	34.67	42.37	82.89	93.35

Статистика основног школства из 1879. године илуструје затечено стање на самом почетку аустроугарске управе. Број православних и католичких ђака је био екстремно мали. Број муслиманских ђака који су похађали неку врсту основне школе је био вишеструко и непропорционално виши. Упадљиво је и да су женска деца код муслимана имала знатно бољи третман, пошто је оквирно свако трећи муслимански ђак био женског пола. Код православних Срба је, на пример, тек сваки четврти ђак било женско дете.

Табела 5.3.2. Структура основних школа по окружјима у Босни и Херцеговини 1879. године.¹⁵⁴³

Окружје	Врста школе			
	Сибјан-мектебе	Православне српске	Католичке	Укупно
Сарајево	100	8	7	115
Бања Лука	62	7	7	76
Травник	100	11	13	124
Бихаћ	132	10		142
Зворник	77	11	21	109
Мостар	28	9	6	43
Укупно	499	56	54	609

Табела 5.3.3. Број ђака по окружјима и вероисповести у основним школама Босне и Херцеговине 1879. године.¹⁵⁴⁴

Окружје	Ђака: М.–мушких; Ж.–женских							
	Муслиманских		Православних		Католичких		Јевреји	Укупно
	М	Ж	М	Ж	М	Ж		
Сарајево	3541	1407	320	121	297	247	230	6163
Бања Лука	2040	1104	250	89	219	77		3779
Травник	2805	969	255	86	490	234	30	4869
Бихаћ	3720	2169	414	174				6477

¹⁵⁴² Писменима су сматрани и они који су умели само да читају. Извор: *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910*, XLII–XLVIII.

¹⁵⁴³ В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 283.

¹⁵⁴⁴ В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 283.

Зворник	2595	1432	1051	116	499	28		5721
Мостар	1527	279	196	186	168	66		2422
Укупно	16228	7360	2486	772	1673	652	260	29431

Већ у јулу 1879. године основане су нове, „интерконфесионалне“ школе, као покушај увођења нових државних основних школа које би похађали ђаци оба пола и свих вероисповести. Ове су школе 1882. године преименоване у народне основне школе, познатије као „комуналне“.¹⁵⁴⁵ Неке од школа нису биле новоосноване, већ су биле преузете од општина. Њихов број је већ 1880/81. године износио 38, са укупно преко 2.000 ђака. У односу на конфесионалне школе, где су превагу чинили муслимани, у случају државних народних школа се јасно уочава њихово усмерење према хришћанској деци, или обратно, усмерење хришћана да своју децу шаљу управо у њих.

Табела 5.3.4. Број државних народних основних школа, учитеља и ђака по окружјима Босне и Херцеговине 1880/81. године.¹⁵⁴⁶

Окружје	Број						
	Школа	Учитеља	Ђака				Укупно
			Муслимана	Православних	Католика	Јевреја	
Сарајево	8	12	69	195	117	72	453
Бања Лука	4	4	22	79	47	21	169
Травник	7	8	15	323	101	6	445
Бихаћ	4	5	30	65	75	7	177
Зворник	11	11	97	112	390	9	608
Мостар	4	4	49	140	26		215
Укупно	38	44	282	914	756	115	2067

Нова управа је руждије, чији број се на нивоу провинције константно кретао око 30, постепено почела да посматра као праве муслиманске основне школе, које ће, међутим 1913. године бити у потпуности апсорбоване у државне основне школе. Почетком 20. века асутроугарска статистика више не третира сибјан-мектебе као праве основне школе, већ искључиво као посебну врсту муслиманских верских припремних школа, чији апсолвенти би у начелу могли да наставе школовање на некој основној школи у краћем трајању. Таква пракса је била пре свега предвиђена за реформске мектебе (мектеб-и иптидаи) које су основане 90-тих година у већем броју. Радило се о школама са реформисаним наставним програмом (3 године/разреда) који није био усмерен искључиво на изучавање корана и у које су примане и девојчице у већем броју. То, међутим, није спречило отварање нових мектеба старог система. Број обичних сибјан-мектеба је порастао на 1.246, а реформисаних на 149 (укупно 1.395) у 1912. години. Исте године их је похађало 55.217 и 12.491 ђака (укупно 67.708). У обичним мектебима је тек 1911. године уведена разредна настава, а програм никада није био ограничен временски, већ по материји коју је било потребно изучити. Тако су деца у мектебе уписивана у доби 5–7 година (понекад и старији) а школовање је трајало 4–8 година, у зависности од ученика, учитеља и општих прилика. Тако су апсолвенти мектеба у начелу били већ престари за полазак у државне основне школе а по знању нису савладали ни основе. По броју ђака су ово биле најпосећеније школе, али је ниво стеченог знања и даље био веома низак. За апсолвенте реформисаних мектеба је постојао план да буду затим примљени у трећи разред нормалних основних школа, али то није постала уобичајена пракса. Читање и писање, посебно латиницом и ћирилицом, као и математика, нису на крају никада уведени као што је планирано, те су ђаци из обе врсте мектеба излазили са веома скромним

¹⁵⁴⁵ В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 277.

¹⁵⁴⁶ *Statistische Monatsschrift* 7 (1881), 230.

знањем. То су и главни разлози зашто се ове установе нису више признавале за основне школе, те су и изостављене у одређеним статистичким извештајима и нашим анализама.¹⁵⁴⁷

Развој школске мреже је текао поприлично динамично. За потребе прегледа по окружјима смо морали да се ослањамо на познате управне промене у наведеном периоду и прилагодимо статистичке податке.¹⁵⁴⁸

Табела 5.3.5. Развој броја основних школа према типу и по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1879–1895. (према управној подели из 1879. године).¹⁵⁴⁹

Окружје	Године	Врста школе						Укупно
		Државне народне	Сибјан-мектебе (са реформским)	Православне српске	Католичке	Јеврејске	Приватне	
Сарајево	1879–1881	8	100	8	7			123
	1885	12	113	5	6	2		138
	1895	22	124	6	3	2	1	158
Бања Лука	1879–1881	4	62	7	7			80
	1885	4	91	11	5	2		113
	1895	27	137	14	11			189
Травник	1879–1881	7	100	11	13			131
	1885	8	101	8	8	2		127
	1895	16	105	7	7			135
Бихаћ	1879–1881	4	132	10				146
	1885	5	184	9				198
	1895	19	244	10	1			274
Зворник	1879–1881	11	77	11	21			120
	1885	28	203	18	6	6		261
	1895	47	300	16	4			367
Мостар	1879–1881	4	28	9	6			47
	1885	10	68	8	2	1		89
	1895	35	141	13	1		1	191
Укупно	1879–1881	38	499	56	54			647
	1885	67	760	59	27	13 ¹⁵⁵⁰	0	926
	1895	166	1051	66	27	2	2	1314

Како су сибјан мектебе у начелу испале из категорије основних школа, тако се и мрежа школа до Првог светског рата статистички драстично прекомпоновала, односно најпре се смањила па се изграђивала са акцентом на државне основне школе.

¹⁵⁴⁷ S. M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina*, 66; V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 227–240; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 359.

¹⁵⁴⁸ За промене види у потпоглављу *Територија*.

¹⁵⁴⁹ Без руждија. Табела 5.3.2; Табела 5.3.4; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1885*, непагинирани прилог; *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895*, 714–715.

¹⁵⁵⁰ Податак се чини мало вероватан. Највероватније се односи на број приватних, делом евангеличких школа, али је рубрика насловљена са „Јеврејске“.

Табела 5.3.6. Развој основних школа по окружјима Босне и Херцеговине у периоду 1895–1912/13. године.¹⁵⁵¹

Окружје	Године	Врста школе						Укупно
		Државне народне	Православне српске	Католичке	Јеврејске	Евангеличке	Приватне	
Сарајево	1895	23	7	3	2		1	36
	1912/13	55	14	4			3	76
Бања Лука	1895	31	18	10				59
	1912/13	63	36	11		2	1	113
Травник	1895	18	7	8				33
	1912/13	46	13	9			4	72
Бихаћ	1895	13	6	1				20
	1912/13	42	10	1			3	56
Зворник	1895	48	16	4				68
	1912/13	79	27	4			1	111
Мостар	1895	33	12	1			1	47
	1912/13	89	23	2			1	115
Укупно	1895	166	66	27	2	0	2	263
	1912/13	374	123	31	0	2	13	543

Број основних школа се у 17–18 година удвостручио. Развој је био нешто бржи код државних школа, али је и број православних српских школа скоро удвостручен, док је споро растао само број католичких. Упадљив је равномеран развој по окружјима, што сведочи о томе да се водило рачуна да се стање побољша у свим областима. Уколико изузмемо број ђака у мектебама, који су сви били муслиманске вероисповести, онда статистика основног образовања пружа сасвим другачију слику, са знатно уравнотеженијом структуром по вери ђака која уједно и знатно боље одговара резултатима опште писмености у провинцији.

Управа 1879. године још није знала тачан број деце школског узраста, али је по процени одредила 12 % од укупног становништва као категорију школске деце. Сходно таквој процени и статистици похађања школа, оквирно се сматрало да 21 % деце похађа школу а 79 % не. Највиши проценат је процењен за Сарајевско окружје (35 %) а најнижи за Мостарско (11 %).¹⁵⁵² Тек се временом и на темељу квалитетнијих пописа могло приступити озбиљнијим математичким израчунама. Ни на прелому векова похађање школе није достигло неки прихватљив ниво. То се, дакако, односило на децу која су похађала школе које је управа сматрала озбиљним образовним установама основног нивоа, не рачунајући при томе мектебе. Због тога је и постотак чак нижи од процена из 1879. године. Упадљива је међутим, диспропорција према вероисповестима. Најбољи однос исказују мале заједнице Јевреја и осталих (евангелика итд.) док су главне професионалне групе изузетно лоше стајале по том питању. Нарочито се истиче мизеран проценат муслимана, једва 6 %, који су похађали неку основну школу. Општи резултат, међутим, је такође изузетно лош, са свега 12 % деце која су ишла у школу. У пракси, тек је свако десето дете школског узраста у Босни и Херцеговини похађало основну школу, што никако не представља добар резултат, без обзира на почетан ниски ниво с почетка окупације.

¹⁵⁵¹ Окружја су по опсегу иста у датом периоду. *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895*, 714–715; V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 248.

¹⁵⁵² *Statistische Monatsschrift* 7 (1881), 229.

Табела 5.3.7. Однос деце школског узраста и реалног броја похађајућих ђака по вероисповестима у Босни и Херцеговини 1899/00. године.¹⁵⁵³

Вероисповест	Број		
	Деце школског узраста	Деце која похађа школу	Похађа школу од предвиђеног броја – у %
Муслимани	82295	4886	5.94
Православци	100987	13066	12.94
Католици	50122	10742	21.43
Јевреји	1231	997	80.99
Други	579	338	58.38
Укупно	235214	30029	12.77

Нешто бољи резултати похађања школе пред Први светски рат су били плод додатне изградње мреже школа и великог увећања броја ученика. Укупан број ђака у основним школама се за непуних 15 година увећао 74 %. Упадљиво је да се при томе није променио и процентуелни однос ђака према вероисповести. Муслиманска деца су у већем броју почела да похађају државне школе, вероватно и услед узакоњења обавезног основног образовања, а српска православна деца су у још већој мери уписивана у конфесионалне школе. Управа је, у смислу закона о обавезном похађању школе, који се ограничио на децу узраста 7–11 година и изузео муслиманске девојчице из обавезе, проценила да је 1912/13. године реалан број за школу спремне деце био око 159.000. То би значило да је, и према таквој дефиницији, свега трећина обавезне деце стварно похађала школу.¹⁵⁵⁴

Табела 5.3.8. Број ђака према вероисповести у основним школама Босне и Херцеговине 1899/1900–1912/13. године.¹⁵⁵⁵

Тип школе	Година	Број школа	Број ђака: М.–мушких; Ж.–женских										Укупно
			Муслимана		Православни		Католички		Јевреји		Остали		
			М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	
Државне народне	1899/00	193	4874	12	7488	942	6551	1759	466	377	124	92	22685
	1912/13	374	8772	249	10526	2402	11587	3304	639	505	293	242	38519
Православне српске	1899/00	63			3237	1399							4636
	1912/13	123	7	7	7324	2412	38	10	5	5	1	2	9811
Католичке	1899/00	31					798	1634					2432
	1912/13	31			14	18	1208	1456	16	128	11	36	2887
Јеврејске	1899/00	1							151	3			154
	1912/13												0
Евангеличке	1899/00												0
	1912/13	2					1	2			54	41	98
Приватне	1899/00	5											0
	1912/13	13	27		33	18	470	310	45	36	54	42	1035
Друге	1899/00										59	63	122
	1912/13												0
Укупно	1899/00	293	4874	12	10725	2341	7349	3393	617	380	183	155	30029
	1912/13	543	8806	256	17897	4850	13304	5082	705	674	413	363	52350
Укупно удео у %	1899/00	-	16.23	0.04	35.72	7.80	24.47	11.30	2.05	1.27	0.61	0.52	100
	1912/13	-	16.82	0.49	34.19	9.26	25.41	9.71	1.35	1.29	0.79	0.69	100

¹⁵⁵³ Очигледно без Сибјан-мектеба. В. Богићевић, *Писменост у БуХ*, 286; Табела 5.3.8.

¹⁵⁵⁴ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 102.

¹⁵⁵⁵ В. Богићевић, *Писменост у БуХ*, 284–285; V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 248–250; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 353.

Велики раст броја српских православних школа и деце која су их похађала, није био постепен. Динамика се убрзавала после 1905. године. Вероватно је то била последица бољег статуса који је православна црква стекла у покрајини у периоду 1903–1905. године посебним законом и уредбом.

Табела 5.3.9. Број православних српских основних школа у Босни и Херцеговини 1900–1914. године.¹⁵⁵⁶

Година	Број школа
1900	64
1905	69
1906	78
1907	92
1908	97
1909	102
1910	115
1912	123
1913	122

Српске православне школе сасвим су укинуте након почетка Првог светског рата и претворене у државне основне. Исказани раст писмености православног становништва, мада и даље на ниском нивоу 1910. године, био је резултат како боље и веће мреже православних школа али и похађања државних основних школа децом православне вероисповести у већој мери него што је то био случај код муслимана.

У провинцији је приликом успостављања окупационе управе постојао и одређени број школа које можемо сврстати у категорију средњег образовања.

Табела 5.3.10. Школе средњег образовања по окружјима у Босни и Херцеговини 1879. године.¹⁵⁵⁷

Окружје	Врста школе			
	Руждије	Медресе	Српске православне реалке	Укупно
Сарајево	2	8	1	11
Бања Лука	3			3
Травник	1	1		2
Бихаћ	3	2		5
Зворник	5	7		12
Мостар	4			4
Укупно	18	18	1	37

Неопходно је истаћи и чињеницу да је српска реалка у Сарајеву 1880. године преузета од стране управе и тако практично постала државна гимназија (званично основана још у јесен 1879. године). Тиме је ова средњошколска установа изгубила свој чисто српски и православни карактер, мада је све до 1883. године и даље један део радио као српска реалка по старом систему. Није разјашњено да ли је српска реалка икада легализована и да ли је и званично укинута од стране управе или је једноставно престала да ради.¹⁵⁵⁸ Руждије су, са друге стране, убрзо преквалификоване у установе основног образовања, са акцентом на

¹⁵⁵⁶ S. M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina*, 69.

¹⁵⁵⁷ *Statistische Monatsschrift* 7 (1881), 228.

¹⁵⁵⁸ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 120–121.

муслиманску младеж. Током 1913. године су практично апсорбоване у систем државних основних школа.

Аустроугарска управа је током непуних 40 година успоставила једну солидну мрежу средњих школа, са акцентом на ниже, уже стручне школе. Гимназије су третиране као елитне образовне установе, те је њихов број остао ограничен и осниване су углавном у главним градовима окружја. Поред државних средњих школа постојале су и конфесионалне, усмерене пре свега на образовање будућег учитељског и свештеничког кадра. Католичка заједница је располагала и са неколико гимназија.

Најзначајније по броју од свих средњих школа су биле трговачке. Биле су то државне и интерконфесионалне школе, издржаване углавном из фондова владе у Сарајеву. Радило се о школама за децу у градовима која би се оспособљавала за неку врсту градског, углавном трговачког посла. Трајале су најпре 3, затим 4 године и апсолвенти су стицали солидно образовање општег усмерења.¹⁵⁵⁹ Године 1893. је било већ 10 трговачких школа, и тај се број није мењао до 1897. када је она у Бањој Луци затворена пошто је претходно у граду отворена реалка. Слично се десило и у Бихаћу где је 1911. године отворена гимназија па две године касније сасвим укинута трговачка школа.¹⁵⁶⁰ Православна деца су, бар у време пред Први светски рат, у већој мери похађала ову врсту школа. На располагању је статистика из 1912/13. године, према којој се јасно уочава да су српска православна деца у значајној мери уписивала ове школе, али нити близу надпропорционалном уделу католика или Јевреја.

Табела 5.3.11. Број ученика у трговачким школама према вероисповести у Босни и Херцеговини 1912/13. године.¹⁵⁶¹

Седиште школе	Број ђака					
	православних	муслимана	католика	Јевреја	осталих	укупно
Бихаћ	4	4	9	4		21
Бијељина	38	22	13	11	7	91
Брчко	47	17	29	4		97
Ливно	32	17	54	1		104
Мостар	93	51	64	5		213
Сарајево	51	31	83	36		201
Травник	23	16	52	23	1	115
Требиње	49	21	25			95
Тузла	58	32	52	7		149
Укупно	395	211	381	91	8	1086

Државних и интерконфесионалних гимназија је у провинцији било релативно мало. До 1899/00. године су постојале само гимназије у Сарајеву и Мостару, а од тада и трећа у Тузли. Од 1911. године је почела да ради и гимназија у Бихаћу а годину дана касније су Бањалучка реалка (основана 1895.) заједно са Сарајевском (проистекла из техничке школе) уздигнута у гимназије. Исте године је отворена и нижа реална гимназија у Дервенти.¹⁵⁶² Средње школе гимназијалног карактера су, дакле, углавном осниване у каснијем периоду. По питању ученика су биле отворене за све конфесије. За разлику од трговачких школа, муслиманска су деца у нешто већој мери уписивана у овај тип установа, мада и даље испод нивоа удела у становништву. Католичко и Јеврејско становништво је и у овом типу школа имао предност, непропорционалну у односу на укупну популацију.

¹⁵⁵⁹ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 131–140.

¹⁵⁶⁰ S. M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina*, 78; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 103.

¹⁵⁶¹ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 360.

¹⁵⁶² S. M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina*, 77.

Табела 5.3.12. Број ученика према вероисповести у гимназијама Босне и Херцеговине 1912/13. године.¹⁵⁶³

Седиште школе	Број ђака					
	православних	муслимана	католика	Јевреја	осталих	укупно
Сарајево	184	158	177	66	2	587
Мостар	110	152	124	43	1	430
Тузла	99	82	80	20		281
Бихаћ	69	41	25	7		142
Бања Лука	140	78	120	30	2	370
Сарајево – реалка	91	78	277	81	20	547
Дервента	26	12	20	7	1	66
Укупно	719	601	823	254	26	2423

Православних ђака је било и на другим школама у провинцији. У 1912/13. години је од 128 ученика две средње занатске школе (Мостар и Сарајево) било 32 православних. На вишим девојачким школама (Бања Лука, Сарајево и Мостар) је исте године било 259 православних ученица од укупно 655. Остале ученице су биле католичке или јеврејске вероисповести.¹⁵⁶⁴

Српски православног учитељи су се образовали и на државним учитељским школама. У сарајевској учитељској школи је 1912/13. године од 141 ученика било 58 православних, а на женској учитељској школи у истом граду од 122 полазнице њих чак 67 су биле православне вероисповести.¹⁵⁶⁵ Повећан број православних полазника ових школа сведочи како о већем интересовању српских православних ђака за наставнички позив, тако и о политици управе да обезбеди довољан број учитеља православне вере за своју мрежу.

Православна српска заједница је, осим основних, имала и одржавала малу мрежу установа средњошколског карактера. Као што је већ било споменуто, српска реалка у Сарајеву се угасила око 1883. године и није обнављана. У Сарајеву је радила Српска виша девојачка школа (1890–1914) где су образоване будуће учитељице за потребе основних школа. Број ученица се кретао између 90 и 120.¹⁵⁶⁶

За потребе цркве, али и наставе веронауке у школама, Православна црква у Босни и Херцеговини је код управе издејствовала отварање Православне богословије у Сарајеву 1882. године. Заправо се радило о старој Пелагићевој богословији која је затворена за време устанка. Школа је 1884. пресељена у Рељево крај Сарајева. Статистички подаци су штурни и непотпуни. За време аустроугарске управе је ову школу завршило око 340 полазника.¹⁵⁶⁷ Број уписаних је варирао. Док је број наставника био доста константан и кретао се око 7.

Табела 5.3.13. Број полазника и учитеља Богословије у Рељеву 1905–1914. године.¹⁵⁶⁸

Година	Број полазника	Број полазника који су положили годину	Број учитеља
1905/06	46	41	7
1906/07	48		7
1912/13	19	19	7
1913/14	23	23	7

¹⁵⁶³ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 373.

¹⁵⁶⁴ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 364–365.

¹⁵⁶⁵ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 370.

¹⁵⁶⁶ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 144; S. M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina*, 70.

¹⁵⁶⁷ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 151–152; S. M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina*, 70.

¹⁵⁶⁸ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1908*, 71; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 378.

Што се тиче просветног кадра, због промене система основног школства (постепеног избацивања сибјан мектеба из основног образовања), пореметила се и вероисповедна структура учитеља. За сам почетак аустроугарске окупације, на располагању је збирна статистика за основне и средње школе (којих није било много). Православни учитељи су чинили 10,93 % просветног кадра, што оквирно и одговара уделу православних основних школа и броју ђака те године.

Табела 5.3.14. Број учитеља према полу и вери на основним и средњим школама по окружјима Босне и Херцеговине 1879. године.¹⁵⁶⁹

Окружје	Број учитеља по вери: М–мушкарци; Ж.–жене										
	Муслимани		Православни		Католици		Јевреји		Укупно		
	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	Укупно
Сарајево	100	11	8	1	6	2	1		115	14	129
Бања Лука	63		7		4	4			74	4	78
Травник	105	4	8	3	16	4	1		130	11	141
Бихаћ	144		10						154	0	154
Зворник	88		23	3	8				119	3	122
Мостар	35	3	10	2	10	2			55	7	62
Укупно	535	18	66	9	44	12	2	0	647	39	686

Ситуација се драматично променила до пред Први светски рат након увођења школске обавезе. Хришћански кадар је био апсолутно доминантан, католички је био надасве надпропорционално заступљен (посебно у државним). Муслимански учитељи су чинили свега 10 % кадра, што је било мање од исказаног удела од 17 % ученика у основним школама. И на овом месту ваља се подсетити да су за муслимане сибјан мектебе и даље представљале стуб образовања, те огромна већина муслиманске деце није ни похађала праву основну школу. Мањак интересовања муслимана за похађање основних школа се рефлектовало и у интересовању за учитељски позив.

Табела 5.3.15. Верска структура учитељског кадра на основним школама у Босни и Херцеговини 1912/13. године.¹⁵⁷⁰

Тип основних школа	Учитељи према вери					Укупно	Учитеља према полу	
	Православци	Муслимани	Католици	Јевреји	Остали			
Државне народне	288	109	365	13	8	783		
Српске православне	194					194		
Католичке			91			91		
Евангеличке					2	2		
Приватне			26		2	28	М	Ж
Укупно	482	109	482	13	12	1098	653	445

Што се тиче наставног кадра на средњим школама, статистике пружају ограничене могућности. Историчар Срећко Џаја установио је, према регистрима запослених, да је на трговачким школама и на техничкој школи у Сарајеву у периоду 1893–1896. и током 1900. године радило укупно 110 лица. За 104 особе је установљена верска припадност: 72 католика, 30 православних и 2 муслимана. Осим тога, установљено је и да су у том времену 2 учитеља променила веру: из православа у католицизам. Свега 15 учитеља је било из Босне и Херцеговине, остали су потицали из других делова Монархије.¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁹ *Statistische Monatsschrift* 7 (1881), 229.

¹⁵⁷⁰ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1914 bis 1916*, 358.

¹⁵⁷¹ S. M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina*, 117.

У гимназијама је 1899/00. године радило укупно 88 лица са наставничком функцијом. Од тога је 17 предавало веронауку (5 православних), 10 музичке и физичке (3 православна) и 61 когнитивне/класичне гимназијалне предмете (10 православних). Укупно 18 православних учитеља од 88 (једна петина), између њих ниједан није имао високу школску функцију.¹⁵⁷² Пред избијање Првог светског рата, 1913/14. године је структура већ била значајно другачија. Од 182 наставника, њих око 130 је радило на трајно у школама и предавало неки когнитивни предмет. Срећко Џаја није успео за свакога да установи вероисповест и порекло, али је свакако несумњива припадност православљу и „српској националности“ за 22 трајних учитеља и 14 заменика/суплента. Укупно 36 српско-православна лица од 130 чини већ скоро 28 % кадра. Од 31 учитеља веронауке 7 су били православни.¹⁵⁷³

Православно српско школство у Босни и Херцеговини није било на завидном нивоу, али то исто је важило и за опште државно. Само се за католичко становништво може тврдити да је постојао одређени ниво писмености и школовања који би ишли у корак са временом. За православне и муслимане је и на почетку 20. века основни циљ представљало достизање како-тако прихватљивих разина опште писмености. Уочљив је одређени напредак, пре свега за српску средњошколску омладину, али су резултати и даље били далеко од неких стандарда из западних делова Монархије.

Питање писмености и школства на простору осталих области Хабзбуршке монархије неопходно је сагледати према политичким ентитетима. Просветни системи су се битно разликовали у зависности од покрајине Царства, тако да су и резултати међусобно теже упоредиви.

Када је у питању простор Војне крајине и Хрватске и Славоније, могуће је сагледати нивое писмености општег становништва у раздобљу од 1869. године. Напредак је више него очигледан, и то код оба пола.

Табела 5.3.16. Ниво писмености становништва изнад 6 година старости у Хрватској и Славонији са деловима Војне крајине (границе из 1910) у периоду 1869–1900. године.¹⁵⁷⁴

Године	Удео писмених	
	Мушкараца	Жена
1869	23.19	11.09
1880	31.51	18.45
1890	39.36	25.25
1900	52.45	35.95

Према вероисповести, 1890. године је укупно 95.527 православних становника Хрватске и Славоније умело да чита и да пише, односно 16,83 % (мушкарци 22,57 % и жене 10,76 %).¹⁵⁷⁵ Православно становништво је исказивало знатно лошију структуру писмености у односу на просек.

Уколико се, међутим, сагледа стање писмености на нивоу жупанија, видљиве су велике разлике између западних и источних делова. Највише неписмених становника је и на прелому векова било у Личкокрбавској жупанији, односно на простору бивше Војне крајине. У поменутој жупанији је видљив напредак код мушке популације, али је изостао код жена, за

¹⁵⁷² S. M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina*, 122–127.

¹⁵⁷³ Срећко Џаја је идентификовао национаност на темељу званично уписане националности у школске регистре (није утврђено шта се тачно под тим подразумевало – објективно изјашњавање, порекло по круновини итд.) и по уносу према писму (православни Срби су у регистре уписивани ћирилицом). S. M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina*, 127–132.

¹⁵⁷⁴ A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva* 6, 12; A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije: od najstarijih vremena do danas*, sv. 9 (=Građa za povijest školstva 9), Zagreb 1913, 123, 145.

¹⁵⁷⁵ *Ungarisches statistisches Jahrbuch Neue Folge* 2 (1894), 287–288.

разлику од осталих жупанија где је успех у описмењавању девојака ипак видљив. Несумњиво је сличан однос важио и код православног српског становништва, које је у западним деловима живело у највећем броју управо на подручју укинуте Војне крајине.

Табела 5.3.17. Ниво писмености становништва изнад 6 година старости у жупанијама Хрватске и Славоније са деловима Војне крајине (границе из 1910) у периоду 1880–1900. године.¹⁵⁷⁶

Године	1880		1900	
	Удео писмених			
	Мушкараца	Жена	Мушкараца	Жена
Личкокрбавска	17.64	4.08	33.82	7.29
Модруш-Ријека	25.07	11.71	44.66	27.11
Загребачка	22.70	8.96	41.23	19.46
Вараждинска	30.00	18.04	52.27	35.40
Бјеловар-Крижевци	36.29	18.10	59.90	44.36
Пожешка	32.88	23.34	57.11	48.00
Вировитичка	29.48	25.46	51.79	47.12
Сремска	38.88	29.01	62.80	54.69
Градови	71.50	60.26	81.33	73.48
Укупно	32.11	20.17	53.05	38.21

У случају јужних жупанија Угарске, видљива је знатно боља структура писмености становништва. Чак и у сеоским срединама је писменост мушкараца 1890. године достигала бар око половину. У Бачкободрошким селима су и жене биле релативно писмене. Проенти су нешто виши уколико се узму у обзир и градови.

Табела 5.3.18. Ниво писмености у одабраним жупанијама (сеоске средине) Угарске 1890. године.¹⁵⁷⁷

Жупанија	Удео писмених у %			
	Умеју да читају и пишу		Умеју само да читају	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
Бачкободрошка	65.56	50.25	0.92	4.80
Торонталска	56.64	39.51	0.43	1.88
Тамишка	54.80	37.29	0.40	1.32
Крашовско-сорењска	43.71	20.96	0.22	0.45

Исте, 1890. године је у Угарској (без Хрватске, Славоније и Ердеља), било 153.009 писмених становника који су по језичком кључу уврштени у Србе, што статистички износи ниво писмености од 30,90 % (мушкарци 39,41 % и жене 22,24 %).¹⁵⁷⁸

У наредним годинама је писменост напредовала. Уколико се сагледа популација изнад 6 година старости, пред Први светски рат је становништво у Башкободрошкој жупанији углавном било писмено. У Торонталској и Тамишкој је већ 2/3 становника умело да чита и пише а у Крашовско-сорењској жупанији је проценат писмених прешао 50 %.

¹⁵⁷⁶ А. Сувaj, *Града за повijест школства* 9, 145.

¹⁵⁷⁷ *Ungarisches statistisches Jahrbuch*, Neue Folge 2 (1894), 287.

¹⁵⁷⁸ *Ungarisches statistisches Jahrbuch*, Neue Folge 2 (1894), 288.

Табела 5.3.19. Ниво писмености у одабраним жупанијама (сеоске средине) Угарске 1900. и 1910. године.¹⁵⁷⁹

Жупанија	Удео писмених у становништву изнад 6 година старости	
	1900	1910
Бачкободрошка	67.0	73.7
Торонталска	57.2	64.7
Тамишка	55.0	62.1
Крашовско-сорењска	42.9	50.7

На простору Војне крајине, основне школе (такође називане и народне или националне) биле су у начелу подељене на државне (ерарске) и општинске. Државне су по програму и наставном језику биле немачког карактера, док су општинске биле различитог верско-национално-језичког карактера, у зависности од тога за коју групу ђака су биле успостављене. Велики део општинских школа је заправо основала локална верска општина, али су временом трошкови одржавања, из практичних разлога, прешли делимично или у потпуности на терет политичко-управних општина (што је често заправо представљало потпуно исту комуно људи). Ове, у својој суштини вероисповедне (такође и верско-националне) школе, сматране су у случају православних Срба делом школске мреже Карловачке митрополије која је сходно привилегијама и одредбама о црквено-народној аутономији имала у надлежности народно школство. Због верског карактера ових школа, претежну улогу у њиховом раду су имали локални свештеници и следствено надлежна црква. Општинске школе су имале 2–3 разреда, док су државне тривијалне имале 3 а главне школе пуна 4 разреда. Постојао је и мањи број девојачких школа. Општа школска обавеза постојала је од 1829. године, за децу од 7 године живота, а основ програма су чиниле одредбе за асутријски део Царства донесене још у првој половини 19. века или раније. Велику улогу су имале и „поновне“ школе (такође називане и „недељне“ или „пофтирне“), нека врста допунских школа за оне који нису савладали нормалну основну, односно који јесу завршили 2 године основне те су морали још 2 године на усавршавање (понављање градива). Врховни надзор над државним али и општинским школама је вршила војна управа и њени инспекторати, но у Српско-банатској генерал-команди и посебни српски школски директорати у Панчеву и Митровици који су били попуњавани српским кадровима, слично као и директорат у Карансебешу румунским.¹⁵⁸⁰ Карактер основних школа је, дакле, формално-правно био неутралан са стајалишта управљачких права, али су општинске школе у пракси заправо биле конфесионално-националне и под надзором појединих црквених општина и виших инстанци. У процесу укидања Војне крајине су на тим просторима постепено увођена законска решења која су вредила у Угарској (школски закон из 1868. године; закон бр. 38/1868) и касније Хрватске и Славоније (закон из 1874. године). Од школске 1871/72. године су тако све основне школе у Војној крајини биле подељене у опште (или елементарне са 6 разреда) и више (грађанске са 8 разреда). У начелу је требало и даље водити рачуна о матерњем језику и вероисповести локалног становништва и сходно томе утврђивати наставни језик и програм. Принципијелно, школе које су издржаване јавним новцем (државним) требало је трансформисати у јавне школе. Све остале су требало да постану по статусу приватне школе. За општинске школе које је заправо одржавала верска општина, предвиђено је да могу да сачувају свој карактер уколико испуњавају норме за јавне школе. Карловачка митрополија је и претходно добила потврду за своју надлежност над просветом православног становништва у склопу црквено-школске аутономије, тако да је уведен и посебан српски школски инспекторат. У грађанским школама је већ било

¹⁵⁷⁹ *Magyar statisztikai évkönyv*. ú.f. 23 (1915), 21.

¹⁵⁸⁰ *Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes (=Militär-Schematismus 1859)*, Wien 1859, 519–520; J. Hostinec, *Die k. k. Militär-Grenze: ihre Organisation und Verfassung, I Theil (=Die k. k. Militär-Grenze I)*, Wien 1861, 92–103; F. Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*, Pančevo 1925, 185.

предвиђено обавезно учење немачког (у делу западно од Баната) и мађарског језика (у банатском делу) барем у својству другог ако не наставног језика. Школска обавеза је дефинисана од 7 до навршене 12 године живота (изнимно 8–13 у планинским подручјима).¹⁵⁸¹ Законска и подзаконска регулатива, међутим, у наредном периоду нису одговарали прокламованим циљевима и обећањима, па ни претходним законским решењима која су регулисала права Карловачке митрополије. Општинске, заправо верско-националне школе како их је водила чак и званична статистика, третиране су од стране Угарског министарства просвете као државне установе и трансформисане су према прописима из 1871. и 1877. године у јавне школе које су биле подложне искључиво регулативи од стране власти у Пешти. Овим је школама у начелу оспоравано право да буду класификоване као конфесионалне или приватне, и тиме остану под контролом цркве, односно народно-црквене аутономије. Спор око карактера и статуса основних школа на подручју читаве Угарске је вођен практички све до пропасти Монархије. Посебним законима Угарског сабора су постепено свим школама наметане обавезе по питању програма па и карактера саме школе. Основни циљ власти је био усмерен на наметање обавезе знања мађарског језика од стране наставника и на обавезну наставу истог у свим школама. Временом су критеријуми по наведеним питањима поштровани, те је законом из 1907. године (тзв. Апоњијев закон; закон бр. 27/1907) прописан и обавезан висок ниво знања мађарског језика ученика као и пропаганда државне политике и мађарске националне идеје у свакодневnoj настави.¹⁵⁸² На подручју Хрватске и Славоније је 1874. године ступио на снагу закон који је регулисао питање школства на тој територији на сличан начин као и у остатку Угарске. Основне школе су подељене на опште (са пуна 4 разреда) и грађанске (углавном девојачке), и на јавне и приватне. Под јавним школама, које су биле под контролом земаљских власти и отворене за сву децу, подразумеване су све школе које су се бар делимично финансирале из општинских или земаљских буџета. Конфесионалне школе су заправо могле да опстану као приватне, али уз испуњење одређених услова. Велику промену је представљала одредба да је наставни језик у јавним школама у начелу хрватски, бришући тако устаљену праксу да се користи неутрални термин „народни језик“, и потискујући до тада често коришћене описне појмове „илирски“ или „славонски“. Закон је допуштао да се у јавним школама које издржавају општине „другога по језику племена“ користи и други наставни језик, али уз обавезу учења и хрватског. Српски представници на Сабору су предлагали да се у закон уврсти и одредба како у српским општинама и школама се под тим истим појмом (хрватски језик) подразумева српски језик и употреба ћирилице. Предлог је само делимично усвојен коришћењем формулације која је дозвољавала различита тумачења. Регулисано је и образовање нових наставних кадрова, који су у све већој мери постајали овисни о државној администрацији а не црквеној општини и верским инстанцама. Нови закон, идентичне суштине али са нешто детаљније објашњеним решењима, усвојен је 1888. године. И на овом подручју је владајућа политика била усмерена на подржављење школства и сужење аутономних права Карловачке митрополије у просветним питањима.¹⁵⁸³

Према подацима из 1851. године, стање школства у Војној крајини није било лоше, напротив. Уколико се поновне (недељне или пофтирне) школе укључе у збир, укупан број школа основног карактера (државне и општинске, са 2–4 разреда) износио је импозантних 1.405. Чисто српских школа је било 289, односно оквирно 1/3 свих основних (без поновних).

¹⁵⁸¹ F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze, Band 4*, Wien 1875, 423–427, 504–510; Д. Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, 21–34.

¹⁵⁸² Д. Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, 21–94.

¹⁵⁸³ A. Cuvaj, *Grada za povijest školstva 6*, 431–433, 435–459.

Табела 5.3.20. Основне школе у Војној крајини 1851. године.¹⁵⁸⁴

Број школа							
Према вери							
Католичких			Некатоличких ¹⁵⁸⁵			Поновних	Укупно
Главних	Тривијалних	Девојачких	Главних	Тривијалних	Девојачких		
18	356	18	2	381	12	618	1405
Према језику (без поновних)							
Немачке	Немачко-словеначке	Немачко-хрватске	Немачко-влашке	Хрватско-српске	Српске	Хрватске	Словеначке
174	4	2	6	89	289	210	8
Румунске	Грчке						
101	3						

Број ученика је, такође, био висок, што није зачуђујуће узимајући у обзир број школа. Реална посећеност поменутих школа, међутим, није била на жељеном нивоу. Само половина свих за школу спремне деце је стварно и похађала редовну наставу. Ситуација је била нешто боља уколико се узму у обзир и поновне школе. Приметан је висок удео женске деце у школама, што сведочи о знатно бољем положају жена по питању образовања на овим просторима. Чак 40 % свих за школу обавезних девојчица је похађало неку од основних школа. Оквирно 1/3 свих ђака су биле ученице. На жалост, не располажемо подацима о броју ученика према вероисповести.

Табела 5.3.21. Број ученика и похађање основних школа у Војној крајини 1851. године.¹⁵⁸⁶

Број ученика у основним школама						Број ученика у поновним школама	Укупно
За школу обавезне деце			Школу похађајућих ученика				
Мушке	Женске	Укупно	Мушких	Женских	Укупно		
53256	40664	93920	30569	16317	46886	18517	65403
Удео у %			Испуњеност школске обавезе у %				
56.70	43.30	100	57.40	40.13	49.92	-	69.64

Подаци из 1851. године су, међутим, доста штур и непрецизни. Знатно бољи преглед омогућују статистике за 1858. и 1859. годину. У детаљном исказу 1858. године, лако су уочљиве огромне разлике између западних и источних делова Војне крајине. Број државних школа је свугде пратио мање-више и бројно стање становништва. Те су школе биле усмерене на немачки наставни програм и језик, те нису толико значајне по очување националне посебности. Код општинских школа, међутим, видљива је разлика између најзападнијих и осталих области. Број школа у Личкој, Оточачкој и Слуњској регименти је био веома низак. Осим тога, верски карактер школа исказује потпуну превагу католичког утицаја, што није у складу са конфесионалном композицијом популације. Подзаступљеност некатоличких (у огромној већини православних) школа се јасно уочава све до Срема. Број школа у комунитетима није био од велике важности, пошто су у њима фигурисале углавном државне школе, једна до највише три по комунитету. Изузетак по том питању је био Земун, где је 1858. године било и 7 општинских, и укупно 11 некатоличких (углавном православних) школа.¹⁵⁸⁷

¹⁵⁸⁴ Tafeln...Neue Folge 1/2, Tafel 14, 51–52, 71.

¹⁵⁸⁵ У огромној већини се ради о школама православног карактера.

¹⁵⁸⁶ Tafeln...Neue Folge 1/2, Tafel 14, 52.

¹⁵⁸⁷ G. A. Schimmer, *Das Schulwesen*, 77, 79.

Табела 5.3.22. Број и карактер основних школа у Војној крајини (без комунитета) 1858. године.¹⁵⁸⁸

Регимента	Број основних школа према врсти						Укупно
	Ерарске (државне)			Општинске	Католичке	Некатоличке	
	Главне	Тривијалне	Девојачке				
Личка	1	6	1	7	10	5	15
Оточачка	1	7	1	16	25	0	25
Огулинска	1	6	1	19	16	11	27
Слуњска	1	12		23	36	0	36
Крижевачка		7		52	43	16	59
Бурђевачка		6		62	49	19	68
Прва Банска	1	6	1	9	9	8	17
Друга Банска		6		26	12	20	32
Бродска	1	5	1	76	76	7	83
Градишка	1	6	1	83	73	18	91
Петроварадинска	1	4	3	66	16	58	74
Немачко-банатска		6		64	18	52	70
Румунско-банатска	1	4	2	90	13	84	97
Српско-банатска		6	14	60	7	73	80
Шајкашки батаљон	1	1	1	16	3	16	19
Укупно	10	88	26	669	406	387	793

Тачна језичко-национална карактеристика основних школа на располагању је за 1859. годину. Илирско, или славонско име су и даље задржани као адекватни појмови за опис наставног језика, уз занимљиве комбинације. Школа са српским језичким предзнаком има тек од Баније смером према истоку. У Славонији је илирско-славонски доминантан, док у западним деловима илирско-хрватски. Оваква структура представља реалну перцепцију стварног стања од стране званичне статистике и сведочи о већ описаном проблему развоја идентитетских оквира на темељу језичке детерминанте на овим просторима. Појам „илирски“ је раније био коришћен као синоним за српски а нешто касније и као практична ознака за заједнички српско-хрватски језик.

Табела 5.3.23. Језичко-национални карактер општинских основних школа у Војној крајини (са комунитетима) 1859. године.¹⁵⁸⁹

Регимента	Број општинских основних школа према језику-националности										Укупно	
	Немачке	Илирско-хрватске	Хрватске	Илирско-славонске	Славонске	Српске	Румунске	Словачке	Мађарске	Чешке		Грчке
Личка	7	7										14
Оточачка	6	10										16
Огулинска	4	15										19
Слуњска	3	20										23
Крижевачка	2		47									49
Бурђевачка	4		60									64

¹⁵⁸⁸ G. A. Schimmer, *Das Schulwesen*, 77, 79.

¹⁵⁸⁹ *Militär-Schematismus 1859*, 520.

Прва Банска	6	2											8
Друга Банска	4	2				8							14
Бродска	12			60		7							79
Градишка	4			61		18							83
Петроварадинска	6				5	61		1			1	1	75
Немачко-банатска	16		2			40	8	3	2				71
Румунско-банатска	9						78			4			91
Српско-банатска	5					46	19	1		5			76
Шајкашки батаљон	1					15							16
Укупно	89	56	109	121	5	195	105	5	2	9	1	1	698

Ситуација се по питању структура школа променила до 1870. године, када у суштини престаје да функционише школство у Војној крајини према старим правилима. Број школа са немачким наставним језиком као и са хрватским предзнаком је увећан (нарочито у Другој банској режими), али је зато број српских у начелу остао исти. Број славонских је опао за 2. У Другој банској режими биле су још само 2 чисто српске школе (у комунитетима) а описни назив за илирско-хрватске је промењен у хрватско-илирске.

Табела 5.3.24. Језичко-национални карактер општинских основних школа у Војној крајини (са комунитетима) 1870. године.¹⁵⁹⁰

Регимента	Број општинских основних школа према језику-националности											Укупно	
	Немачке	Хрватско-илирске	Хрватске	Илирско-славонске	Славонске	Српске	Румунске	Словачке	Мађарске	Чешке	Грчке		Јеврејске
Личка	8	1											9
Оточачка	9	9											18
Огулинска	5	17											22
Слуњска	4	19											23
Крижевачка	2		51										53
Ђурђевачка	4		58			1							63
Прва Банска	8	2											10
Друга Банска	5	30				2							37
Бродска	13			57		7							77
Градишка	6			58		21							85
Петроварадинска	10				3	60		3			1	1	78
Немачко-банатска	15		2			42	6	3	2				70
Румунско-банатска	9						79			4			92
Српско-банатска	6					46	19	1		5			77
Шајкашки батаљон	1					17							18
Укупно	105	78	111	115	3	196	104	7	2	9	1	1	732

Неравномерно распоређена мрежа школа имала је утицаја и на статистику похађања истих. Огромне разлике између западних и источних делова су одмах уочљиве. То вреди не

¹⁵⁹⁰ *Kaiserlich königlicher Militär-Schematismus für das Jahr 1871*, Wien 1871, 883.

само за укупан индекс успешности похађања школа, већ и на полне разлике. У западним деловима Крајине женска деца у школама су била више изузетак него правило. Сасвим супротно, у Градишкој регименти или Шајкашком батаљону је више женске деце похађало школу но мушке (мерено у процентима удела на потенцијал похађања школе).

Табела 5.3.25. Број ученика и похађање основних школа у Војној крајини (без комунитета) 1858. године.¹⁵⁹¹

Регимента	Број ученика						Испуњеност школске обавезе у %		
	За школу обавезних			Похађају школу			Ученика		
	Мушких	Женских	Укупно	Мушки	Женски	Укупно	Мушких	Женских	Укупно
Личка	5580	4921	10501	993	80	1073	17.80	1.63	10.22
Оточачка	3061	2573	5634	1332	129	1461	43.52	5.01	25.93
Огулинска	4045	3795	7840	1103	49	1152	27.27	1.29	14.69
Слуњска	4024	3394	7418	1225	121	1346	30.44	3.57	18.15
Крижевачка	2890	1964	4854	1985	686	2671	68.69	34.93	55.03
Ђурђевачка	2758	2293	5051	1990	1233	3223	72.15	53.77	63.81
Прва Банска	3375	2687	6062	996	110	1106	29.51	4.09	18.24
Друга Банска	5181	3388	8569	2553	128	2681	49.28	3.78	31.29
Бродска	2441	1873	4314	2155	1501	3656	88.28	80.14	84.75
Градишка	2178	1466	3644	2020	1367	3387	92.75	93.25	92.95
Петроварадинска	3441	2479	5920	3100	2201	5301	90.09	88.79	89.54
Немачко-банатска	3845	3007	6852	3638	2827	6465	94.62	94.01	94.35
Румунско-банатска	4224	3720	7944	3704	2612	6316	87.69	70.22	79.51
Српско-банатска	4487	3294	7781	4398	3209	7607	98.02	97.42	97.76
Шајкашки батаљон	1030	648	1678	992	626	1618	96.31	96.60	96.42
Укупно	52560	41502	94062	32184	16879	49063	61.23	40.67	52.16

За 1869/70. годину је на располагању и статистика похађања школа у Ђурђевачкој регименти. Од укупно 4.189 ученика основних школа (без поновних) било је 3.457 римокатолика, 731 православних (17,45 %) и један Јеврејин. На попису 1869. године је удео православних био нешто мало изнад 20 %, што би сведочио о благој подзаступљености у школским клупама.¹⁵⁹²

Најбољи преглед је на располагању за 1873. годину, али само за део генералкоманде у Загребу, односно делова Војне крајине који су припојени Хрватској и Славонији. Анализа показује да су разлике између западних и источних делова Војне крајине и даље били велики. То се посебно односи на женску децу, која је по питању школства потпуно запостављена у западним окружјима. Нису забележен претеране разлике у структури укупног контингента ученика и групе православних. Код православних је похађање школе било нешто мање ревносно код дечака, али значајно слабије код женске деце.

¹⁵⁹¹ G. A. Schimmer, *Das Schulwesen*, 84, 123.

¹⁵⁹² A. Cuvaj, *Grada za povijest školstva* 6, 149; Табела 1.3.12.

Табела 5.3.26. Број основних школа и похађање истих обавезне деце у деловима Војне крајине (без комунитета) 1873. године.¹⁵⁹³

Окружје	Број основних школа	За школу обавезне деце						Удео православне деце у %
		Укупно			Православне			
		Мушке	Женске	Укупно	Мушке	Женске	Укупно	
Личко-оточко	62	15548	14681	30229	8627	8329	16956	56.09
Огулинско-слуњско	74	9166	7254	16420	4066	3114	7180	43.73
Банско	68	8869	7970	16839	5834	5163	10997	65.31
Градишко	88	3097	2702	5799	1007	629	1636	28.21
Бродско	85	4322	4802	9124	248	225	473	5.18
Петроварадинско	78	5063	4286	9349	3663	3144	6807	72.81
Укупно	455	46065	41695	87760	23445	20604	44049	50.19

Табела 5.3.27. Пођање основних школа у деловима Војне крајине (без комунитета) 1873. године.¹⁵⁹⁴

Окружје	Похађа школу деце					
	Укупно			Православне		
	Мушке	Женске	Укупно	Мушке	Женске	Укупно
Личко-оточко	3263	499	3762	1805	177	1982
Огулинско-слуњско	3117	658	3775	1309	178	1487
Банско	3105	1036	4141	1990	545	2535
Градишко	2593	2370	4963	781	556	1337
Бродско	3603	3467	7070	251	209	460
Петроварадинско	3518	3245	6763	2443	2214	4657
Укупно	19199	11275	30474	8579	3879	12458

Табела 5.3.28. Успешност похађања основних школа у деловима Војне крајине (без комунитета) 1873. године.¹⁵⁹⁵

Окружје	Успешност похађања школе у %					
	Укупно ученика			Православних ученика		
	Мушких	Женских	Укупно	Мушких	Женских	Укупно
Личко-оточко	20.99	3.40	12.45	20.92	2.13	11.69
Огулинско-слуњско	34.01	9.07	22.99	32.19	5.72	20.71
Банско	35.01	13.00	24.59	34.11	10.56	23.05
Градишко	83.73	87.71	85.58	77.56	88.39	81.72
Бродско	83.36	72.20	77.49	101.21	92.89	97.25
Петроварадинско	69.48	75.71	72.34	66.69	70.42	68.41
Укупно	41.68	27.04	34.72	36.59	18.83	28.28

Вероисповест наставног особља, на жалост, није статистички обрађена те није могуће сагледати верску структуру просветног кадра.

На подручју Хрватске и Славоније пре припајања делова Војне крајине и пре ступања на снагу закона из 1874. године, школство је слично као у остатку Угарске функционисало као део цркве, уз врховни надзор и усмерење државних власти. Како је школство било у највећој мери организовано по верској основи, могуће је посредно сагледати и стање истог код православне популације, тачније школску мрежу у надлежности Карловачке

¹⁵⁹³ *Statistički ljetopis 1874*, 518–525.

¹⁵⁹⁴ *Statistički ljetopis 1874*, 518–525.

¹⁵⁹⁵ Табела 5.3.26; Табела 5.3.27.

митрополије. Српских верских (или вероисповедних) основних школа у Хрватској и Славонији је било укупно 112 на којима је, у принципу, радио по један учитељ. Код римокатолика је однос био нешто бољи и приближавао се броју од 1,5 учитеља по школи. Успешност похађања школе је код православног становништва била видљиво лошија, нарочито код женске деце. Занимљиво је за приметити да се и према овој статистици види разлика између западних (славонских) и источних (сремских) делова Митрополије. У Срему је преко половине мушке православне деце похађало школу, док у Славонији ни 40 %.

Табела 5.3.29. Основне школе (без поновних) у Хрватској и Славонији 1867/68. године.¹⁵⁹⁶

Школа према вери (епархије)	Број основних школа	Број за школу обавезне деце		Број ученика ¹⁵⁹⁷		Успешност похађања школе у %		Учитеља Укупно
		Мушке	Женске	Мушких	Женских	Мушких	Женских	
Римокатоличких	428	33303	25635	22040	14710	66.18	57.38	596
Православних	112	5565	4630	2727	1563	49.00	33.76	121
Сремска епархија	77	3681	3006	1987	1046	53.98	34.80	86
Пакрачка епархија	35	1884	1624	740	517	39.28	31.83	35
Еванг. хелветских	2	65	71	65	71	100.00	100.00	2
Јеврејских	9	129	90	129	90	100.00	100.00	9
Укупно (без Евангелика аугзбурговаца)	728	39062	30426	24961	16434	63.90	54.01	728

Припајањем Војне крајине Хрватској и Славонији и увођењем нових законских решења 70-тих и 80-тих година 19. века, структура школа се знатно променила. Верско-националне школе су највећим делом постале јавне општинске. На подручју читаве Хрватске и Славоније је 1885. године било свега 11 православних вероисповедних основних школа. Њихов је број до 1890. године порастао на 20, али је такво стање заправо остало непромењено годинама.¹⁵⁹⁸ Према статистици из 1890. године, православних верских школа уште нема у западним деловима бивше Војне крајине. Исти предео и даље је исказивао веома слабу успешност у похађању школе. Занимљиво је за приметити да је удео православних ученика у начелу пратио верску структуру становништва, осим у Модрушкоријечкој жупанији где је број православне деце значајније заостајао за општим уделом у становништву.

Табела 5.3.30. Основне школе и ученици у Хрватској и Славонији 1889/90. године.¹⁵⁹⁹

Жупанија / град	Број основних школа		Школске деце						Удео православ. у становништву
	Јавних	Верских		Јавне школе					
		Укупно	Правосл.	Обавезне	Похађају школу	Успешност у%	Православне	Удео правосл.	
Личко-крбавска	90	-	-	27552	7171	26.03	3272	45.63	51.13
Модруш-Ријска	126	-	-	27279	13400	49.12	2743	20.47	32.38
Загребачка	190	4	4	45637	19323	42.34	3592	18.59	20.89
Вараждинска	97	1		23675	14209	60.02	153	1.08	0.83
Бјеловар-Крижевци	137	1	1	23569	16924	71.81	2341	13.83	15.70

¹⁵⁹⁶ Нема података за евангелистичко-аугзбуршку цркву. *Hivatalos statistikai közlemények* 3/2 (1870), 160–167.

¹⁵⁹⁷ Сви су ученици били вере која одговара карактеру школе, односно није било верски измешаних школа.

¹⁵⁹⁸ *Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90 (=Izvešće o stanju školstva 1889-90)*, Zagreb 1891, 21.

¹⁵⁹⁹ *Izvešće o stanju školstva 1889-90*, 20, 52, 67; Табела 1.3.65.

Пожешка	165	2	2	18774	13661	72.77	2817	20.62	26.38
Вировитичка	134	4		15185	12722	83.78	2145	16.86	18.67
Сремска	242	21	12	36296	27311	75.25	14118	51.69	45.92
Загреб град	8	4		3332	2550	76.53	66	2.59	-
Осијек град	8	2	1	1701	1359	79.89	107	7.87	-
Укупно	1197	39	20	223000	128630	57.68	31354	24.38	25.95

Већина православних ученика је у ово време полазила у опште, односно јавне општинске школе. Према законским решењима је, међутим, било предвиђено да и у тим школама главни учитељ буде исте вероисповести као и већина ученика. У већим школама је могло бити и више наставника различите вероисповести. О томе се водило рачуна и статистички. Број православних учитеља је значајније заостајао за уделом православне деце, што сведочи о чињеници да је и у превасходно православним школама морало чешће да се дешава да је главни учитељ друге вере.

Табела 5.3.31. Предвиђени и реализовани наставни кадар у основним општинским школама у Хрватској и Славонији 1889/90. године.¹⁶⁰⁰

Жупанија / град	Број школа	Број предвиђених учитеља по школи				Намештено учитеља			Ученика		Удео правосл. у становништву
		Према вери				Према вери			Православних	Удео правосл.	
		Само католици	Само православни	Православни и католици	Укупно	Католичких	Православних	Удео правосл. учитеља у%			
Личко-крбавска	90	42	38	10	90	80	49	37.98	3272	45.63	51.13
Модруш-Ријека	126	93	31	2	126	151	37	19.68	2743	20.47	32.38
Загребачка	190	135	47	3	190	214	40	15.44	3592	18.59	20.89
Вараждинска	97	95	2		97	140	2	1.41	153	1.08	0.83
Бјеловар-Крижевци	137	95	11	31	137	183	33	15.28	2341	13.83	15.7
Пожешка	165	115	38	12	165	189	45	19.23	2817	20.62	26.38
Вировитичка	134	99	23	11	134	149	29	16.20	2145	16.86	18.67
Сремска	242	99	123	6	241	194	182	46.31	14118	51.69	45.92
Загреб град	8	8			8	51		0.00	66	2.59	-
Осијек град	8	8			8	26		0.00	107	7.87	-
Укупно	1197	789	313	75	1196	1377	417	23.24	31354	24.38	25.95

Број српских верских основних школа је до 1910. године варирао, али се кретао око 10 до 20. Према статистици из 1910. године, у Хрватској и Славонији је било укупно 19 православних верских основних школа.¹⁶⁰¹ Општа статистика јавних основних школа наговештава да је број православних ученика увећан, али да је удео у укупном корпусу ученика опао.

¹⁶⁰⁰ Из практичних разлога нисмо навели и малобројне податке за Грkokатолике и Евангелике. *Izvjēšće o stanju školstva 1889-90*, 22, 49.

¹⁶⁰¹ А. Сувaј, *Града за повијест школства* 9, 92–93.

Табела 5.3.32. Основно школство у Хрватској и Славонији 1909/10. године.¹⁶⁰²

Број школа			За школу обавезне деце	Похађало је школу	Успешност похађања школе у %	Број ученика православних	Удео православних ученика
јавних	верских	приватних					
1461	48	73	308749	212673	68.88	48367	22.74

На простору Српског Војводства и Тамишког Баната је основно школство било у надлежности цркве, уз врховни надзор земаљске власти, тако да је могуће сагледати верску структуру школске мреже и на посредан начин и анализирати стање просветних прилика код православних Срба, али и Румуна у источним деловима покрајине.

Табела 5.3.33. Број и размештај верских основних школа у Српском Војводству и Тамишком Банату половином 1858. године.¹⁶⁰³

Округ	Основних школа према вери					
	Римокатоличких	Грkokатоличких	Православних	Других	Јеврејских	Укупно
Лугош	24	15	212	2	2	255
Темишвар	70	8	146	7	2	233
Велики Бечкерек	142	5	92	8	5	252
Сомбор ¹⁶⁰⁴	?	?	26	?	?	?
Нови Сад	53	2	96	18	6	175
Укупно	-	-	572	-	-	-
Укупно (шматизам)¹⁶⁰⁵	493	36	595	83¹⁶⁰⁶	43	1250

Према доступним подацима, крајем 1858. или почетком 1859. године, у свих 1.250 основних школа је било 159.038 ученика и 1.533 учитеља. У 595 православних школа је било 32.779 ученика и 632 учитеља. То би значило да је удео православних ученика у укупном броју ђака износио 20,61 % а учитеља 41,23 %.¹⁶⁰⁷ Удео православних у становништву је 1857. године био 45 %, што указује на чињеницу да је похађање школе православне деце било мање фреквентно него код осталих вероисповести.¹⁶⁰⁸

Током 70-тих година 19. века почиње примена нових законских решења која су у први план истицала државно школство и потискивала црквено-школску аутономију Карловачке митрополије. Јужноугарским жупанијама су припојени и делови Војне крајине, чиме се знатно увећала и школска мрежа која је на тим подручјима била углавном састављена од општинских школа. У све три жупаније које смо анализирали, превага верских школа је и даље била видљива. Према језику су школе биле разврстане на чисте али и на мешовите за које не познајемо тачне карактеристике. Чисто српских школа је било у Бачкободрошкој жупанији око 1/5 а у Торонталској 1/4. У обе поменуте жупаније је удео ученика православне вероисповести или матерњег језика био испод нивоа удела у општем становништву, што сугерише лошији тренд школовања православне српске деце на тим просторима у односу на остале конфесије или етничке групе.

¹⁶⁰² А. Cuvaj, *Града за повјест школства* 9, 123–128.

¹⁶⁰³ АВ, Фонд 23 (Земаљска управа СВТБ), Президијални списи, бр. 18032; *Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Österreich: für das Jahr 1859*, Theil V, Wien, 121.

¹⁶⁰⁴ Сомборски округ недостаје у архивској грађи те смо број православних школа узели из прегледа државног шематизма из 1859. године.

¹⁶⁰⁵ Преглед укупног броја верских школа према државном шематизму из 1859. године. Подаци се не поклапају у потпуности са онима из архивске грађе (посебно не код јеврејске заједнице) али оквирно одговарају изнетим оквирима.

¹⁶⁰⁶ Евангеличке

¹⁶⁰⁷ *Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Österreich: für das Jahr 1859*, Theil V, Wien, 120–123.

¹⁶⁰⁸ Табела 1.3.32.

Табела 5.3.34. Мрежа основних школа у Бачкободрошкој, Торонталској и Тамишкој жупанији 1878. године.¹⁶⁰⁹

Жупанија	Основних школа					Према језику чисто српске	Удео чисто српских школа у %
	Укупно	Државних	Општинских	Верских	Приватних		
Бачкободрошка	368	4	76	282	6	76	20.65
Торонталска	308	5	147	152	4	80	25.97
Тамишка	351	7	104	236	4	51	14.53

Табела 5.3.35. Похађање основних школа у у Бачкободрошкој, Торонталској и Тамишкој жупанији 1878. године.¹⁶¹⁰

Жупанија	Број деце за школу обавезне	Похађа школу	Успешност похађања у %	Похађа православних ученика		Похађа ученика српског језика	
				Број	Удео у %	Број	Удео у %
Бачкободрошка	105899	74535	70.38	9965	13.37	9963	13.37
Торонталска	87191	57674	66.15	17970	31.16	12529	21.72
Тамишка	67959	52544	77.32	20281	38.60	7527	14.33

Да је школовање православних Срба у Хрватској, Славонији али и јужној Угарској од 70-тих година 19. века текло институционално „подвојним“ путем – у верским, српско-православним, и у општинским, државним и разноликим школама, било је свесно и руководство Карловачке митрополије. Због тога се настојало прилагодити и водити статистику за оба школска система. Најбољи приказ новог стања представља генерални преглед Митрополије за 1905. годину. Видљива је разлика између епархија које су се протезале искључиво на простору бивше Војне крајине и Хрватске и Славоније, и на оне у тзв. провинцијалу Угарске. Верске школе су опстале у суштини само у провинцијалу као квалитетна мрежа, док су их у осталим областима замениле општинске. Успешност похађања школе је и 1905. године у Горњокарловачкој епархији, дакле у западном делу Војне крајине, била на изузетно ниском нивоу.

Табела 5.3.36. Мрежа српских школа, број ученика и учитеља на подручју Карловачке митрополије 1905. године.¹⁶¹¹

Епархија	Број						Успешност похађања школе у %
	Школа		Учитеља		За школу обавезне деце ¹⁶¹²	Похађају школу	
	Верских	Општинских	У верским школама	У општинским школама			
Бачка	128	27	176	35	18220	12904	70.82
Сремска (Карловачка)	14	143	38	237	20535	18365	89.43
Будимска	44		45	0	1764	1597	90.53
Вршачка	21	95	29	174	16225	13342	82.23
Темишварска	141		188	0	17433	13267	76.10
Пакрачка	1	133	4	137	10199	8683	85.14

¹⁶⁰⁹ A közoktatás állapotáról szóló, és az országgyűlés elé terjesztett nyolczadik jelentése, (1877/8--1878/9.), Budapest 1880, 16, 108, 116.

¹⁶¹⁰ A közoktatás állapotáról szóló, és az országgyűlés elé terjesztett nyolczadik jelentése, (1877/8--1878/9.), Budapest 1880, 16, 108, 116.

¹⁶¹¹ Под комуналним (општинским) школама се у овом случају очигледно мисли на општинске школе које су према вероисповести ђака окарактерисане као православне и које су биле раније под контролом Митрополије која се није одрицала својих права над њима. Српска православна Митрополија карловачка 1905, 1152–1153.

¹⁶¹² Без пофторних (поновних – недељних) школа.

Горњокарловачка	3	135	3	154	33649	5097	15.15
Укупно	352	533	483	737	118025	73255	62.07

По питању средњег школства, на подручју Хрватске и Славоније (са простором припојене Војне крајине) је постојала мрежа гимназија и реалки које можемо да посматрамо као костур структуре средњошколског система. По квалитети се радило о најбољим школама на тим просторима које су припремале полазнике за више школе или за послове који су захтевали шире образовање. Њихова су седишта била доста добро распоређена, и углавном у центрима жупанија. Православних ученика је било на свим поменутих школама, али у мањој мери. Оквирно трећина свих православних средњошколаца похађала је Карловачку српску гимназију. Уколико се она изузме са списка, удео православних ученика у средњим школама износи око 15 %, што је било свакако мање од удела у становништву.

Табела 5.3.37. Мрежа Гимназија и реалки у Хрватској и Славонији 1889/90. године.¹⁶¹³

Број		Број ученика (свршених)		Удео православних ученика у %	Удео православних ученика у % (без Карловачке гимназије)
Гимназија	Реалки	Укупно	Православних		
12	4	3621	759	20.96	15.30

Гимназија у Сремским Карловцима је била једна од најзначајнијих образовних институција под окриљем Карловачке митрополије. Од свог настанка 1791/92. године, школу је наводно завршило чак 23.900 ученика.¹⁶¹⁴

Табела 5.3.38. Број ученика српске велике православне гимназије у Сремским Карловцима у периоду 1851–1909. године.¹⁶¹⁵

Године	Број свршених ученика
1851	145
1857	143
1871	129
1877	185
1886	195
1890	267
1900	319
1909	369

Осим Карловачке гимназије, на подручју Угарске је било још неколико срдњошколских установа које су биле везане искључиво за Карловачку митрополију и за српско народно школство.

Табела 5.3.39. Српске средње школе у Угарској, Хрватској и Славонији, Војној крајини у периоду 1854–1906. године.¹⁶¹⁶

Школа	Број ученика године					
	1854/55	1865/66	1875/76	1885/86	1895/96	1905/06
Гимназија у Новом Саду	75	155	181	256	352	420

¹⁶¹³ *Izješće o stanju školstva 1889-90*, 217, 224

¹⁶¹⁴ *Српска православна Митрополија карловачка 1905*, 140.

¹⁶¹⁵ *Tafeln...Neue Folge 1/2*, Tafel 14, 34; . *Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Österreich: für das Jahr 1859*, Theil V, Wien, 251; *Izješće o stanju školstva 1889-90*, 220; *Српска православна Митрополија карловачка 1905*, 140–141.

¹⁶¹⁶ *Српска православна Митрополија карловачка 1905*, 146–147; 150–151; 154, 156, 159, 162, 164–165,

Учитељска школа у Сомбору				18	53	50
Учитељска у Пакрацу					46	92
Учитељска у Гор. Карловцу			19	38	55	69
Виша девојачка у Новом Саду ¹⁶¹⁷				10	20	24
Виша девојачка у Панчеву			60	43	78	80
Виша девојачка у Сомбору			43	65	60	61

Од прворазредног значаја за Митрополију, али и шире, биле су школе за образовање нових свештеника. Од највећег значаја по том питању је свакако била Богословија у Сремским Карловцима. Ова установа је у принципу испуњавала критеријуме за високу школу.

Табела 5.3.40. Број ученика српске православне Богословије у Сремским Карловцима у периоду 1851–1905. године¹⁶¹⁸

Година	Ученика
1851	53
1886	149
1890	142
1905	103

У Вршцу је све до 1867. године постојало посебно клирикално училиште за потребе источних епархија. Укупан број ученика није био занемарљив и попуњавао је кадровске недостатке у мешаним српско-румунским областима.

Табела 5.3.41. Број ученика Клирикалног училишта у Вршцу у периоду 1854–1867. године.¹⁶¹⁹

Година	Ученика
1854/55	33
1858/59	39
1862/63	42
1866/67	12

Школство у Далмацији, као круновини под директном контролом Беча и у саставу Царства, било је под утицајем општих законских решења које су издавале дворске власти. За простор читавог Царства је 1805. године издат општи закон о школама – „Школски устав“ – којим је главна надзорно-управна улога над основним, односно народним школством препуштена црквеним заједницама. За Далмацију је затим 1822. године издат посебан „Школски регуламент“ који се заснивао на поменутом закону уз одређене модификације у наредном периоду. Захваљујући таквом решењу, основно школство у Далмацији је у начелу било подељено по верском кључу, а Православна црква је одржавала властиту мрежу школа. После Револуције 1848/49. године државне се власти све више уплићу у рад и организацију школа, што ће резултовати и потпуно новим решењем на нивоу Царства из 1869. године, којим се заправо укида искључиво верско-клерикални карактер школа и оне постају превасходно јавно-државне. Све школе које су финансиране из општинских или покрајинских фондова аутоматски су постале јавне и слободно доступне ђацима свих

¹⁶¹⁷ Број ученика четвртог разреда.

¹⁶¹⁸ *Tafeln...Neue Folge 1/2, Tafel 14, 45; Izvješće o stanju školstva 1889-90, 271; Српска православна Митрополија карловачка 1905, 135.*

¹⁶¹⁹ АВ, Фонд 1 (Вршачка епархија), архивска јединица бр. 141.

вероисповести. Вероисповедне школе су од тада могле да се воде искључиво као приватне и финансиране из посебних фондова.¹⁶²⁰

Успостављање мреже јавних (државних/општинских) народних школа у Далмацији је дефинитивно регулисано 1872. године законом по узору на остале делове аустријског дела Царства. Обавеза похађања је била дефинисана за децу у узрасту 6–12 година старости, уз додатно двогодишње „ванредно“ школовање чија је детаљнија регулација остала доста магловита.¹⁶²¹ Да је у Далмацији постојала озбиљна потреба за изградњом мреже школа и јачањем основног образовања види се већ и на темељу података о општој писмености, која је, уз Буковину, била на најнижој разини у читавом Царству. У периоду 1880–1910. године је дошло до знатног унапређења прилика, али је у предвечерје Првог светског рата још увек скоро 2/3 становника Краљевине било неписмено. Карактеристика Далмације је и велика диспропорција по питању писмености мушкараца и жена, што је последица и веома слабог школског образовања девојака.

Табела 5.3.42. Општа писменост према полу у Далмацији изражена у % удела у становништву (1880–1910. године).¹⁶²²

Година	Становника М– мушких; Ж– женских									Примедба
	Умеју да читају и пишу			Умеју само да читају			Не умеју ни да читају ни да пишу			
	М	Ж	Укупно	М	Ж	Укупно	М	Ж	Укупно	
1880	16.71	6.51	-	1.23	0.81	-	82.06	92.68	-	Становништво изнад 6 година старости
1910	46.64	26.59	36.50	0.71	0.66	0.68	52.65	72.75	62.82	Становништво изнад 10 година старости

Због карактеристика прикупљених и обрађених података са пописа, није могуће установити ниво писмености и према вероисповести становништва. Алтернативну методу представља формирање кластера – области са значајном српско-православном већином и проучавањем општих резултата као меродавних за дотичну популацију. За простор Далмације је то релативно лако, пошто постоје две области са изразитом концентрацијом српско-православног становништва: Книнска крајина на северу и Бока на југу. Објављени подаци су груписани према котарима, те смо за наше потребе одабрали неколико њих са изразитом већином православног становништва.

Табела 5.3.43. Писменост у судским котарима Книн, Кистање, Рисан, Будва и Спич 1880. године.¹⁶²³

Судски Котар	Становника М– мушких; Ж– женских														
	Присутних становника			Умеју да читају и пишу				Умеју само да читају				Не умеју ни да читају ни да пишу			
	Укупно	Православних		М	Ж	Укупно	%	М	Ж	Укупно	%	М	Ж	Укупно	%
		Укупно	Удео у %												
Книн	22427	16648	74.23	441	164	605	2.70	66	8	74	0.33	11466	10282	21748	96.97
Кистање	7910	7065	89.32	82	17	99	1.25	11	2	13	0.16	4056	3742	7798	98.58
Рисан	4953	4082	82.41	617	179	796	16.07	95	11	106	2.14	1671	2380	4051	81.79

¹⁶²⁰ A. Ficker, *Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens*, Bericht über österreichisches Unterrichtswesen, Theil I, Wien 1873, 9–11, 27–55.

¹⁶²¹ *Landes-Gesetz- und Verordnungsblatt für Dalmatien 1872*, Zara, 11–19.

¹⁶²² *Österreichische Statistik 5/3, L; Österreichische Statistik, Neue Folge 1/2*, 41.

¹⁶²³ *Österreichische Statistik 1/2*, 112–113.

Будва и Спич	6803	5366	78.88	794	84	878	12.91	22	3	25	0.37	2431	3469	5900	86.73
--------------	------	------	-------	-----	----	-----	-------	----	---	----	------	------	------	------	-------

Објављена статистика за 1910. годину, на жалост, није толико детаљна, већ омогућује увид у писменост на нивоу политичких котара (више судских котара). У том случају, само кластер Боке на југу исказује изразиту православну већину и на нивоу политичког котара Котор, док су северни судски котари Книн и Кистање саставни делови политичких котара са високим уделом католика (Бенковац и Книн). Могуће је, међутим, спровести поређење за политичке котаре Котор и Бенковац за период 1880–1910. године. Резултати исказују драматично побољшање нивоа писмености. Неписменост у Бенковачком котару је практично преполовљена а у Которском и више од тога. Резултати би били још бољи да се статистика из 1910. године позабавила и писменошћу деце узраста 6–10 година. Мере власти су свакако дале резултате, бар на папиру. Реалан квалитет образовања, односно ниво функционалне писмености није могуће утврдити само на темељу статистике. Неспорно је, међутим, да је огроман број становника у овом периоду напокон укључен у основне образовне процесе, и боље интегрисан у свакодневни живот шире заједнице који подразумева напредније комуникационе вештине.

Табела 5.3.44. Писменост у политичким котарима Котор и Бенковац 1880–1910. године.¹⁶²⁴

Политички котар	Становника															
	М– мушких; Ж– женских															
	Присутних становника			Умеју да читају и пишу				Умеју само да читају				Не умеју ни да читају ни да пишу				
	Укупно	Православних		М	Ж	Укупно	%	М	Ж	Укупно	%	М	Ж	Укупно	%	
Укупно		Удео у %														
1880 (писменост изнад 6 година старости)																
Бенковац	31003	18240	58.83	489	167	656	2.12	64	13	77	0.25	15558	14712	30270	97.64	
Котор	33757	22735	67.35	4891	1745	6636	19.66	193	86	279	0.83	11442	15400	26842	79.52	
1910 (писменост изнад 10 година старости)																
Бенковац	44097	25433	57.68	3999	1087	5086	11.53	311	218	529	1.20	11155	12835	23990	54.40	
Котор	40582	24791	61.09	11820	4589	16409	40.43	89	72	161	0.40	5054	10167	15221	37.51	

Побољшање по питању писмености је било, између осталог, последица развоја школске мреже и већег броја ђака са свршеним разредима народних (основних) школа. Број народних школа је растао великом брзином тек крајем 19. и почетком 20. века. Далмација ни у предвечерје Првог светског рата није достигла ниво осталих, напреднијих покрајина аустријског дела Царства, али је постигнут велики помак и приближавање општим стандардима. Број народних школа је нагло порастао после 1872. године и проглашења закона о успостави истих у свакој општини покрајине. Поменути циљ је, међутим, остварен тек 1900. године када су све општине у покрајини имале бар једну народну школу. Народно школство у Далмацији је било са језичке стране искључиво „српско-хрватско“, уз свега неколико италијанских или мешаних школа током читавог периода.¹⁶²⁵

¹⁶²⁴ Österreichische Statistik 1/2, 112–113; Österreichische Statistik, Neue Folge 1/1, 92–95; Österreichische Statistik, Neue Folge 1/2, 70–71.

¹⁶²⁵ Österreichische Statistik 62/2, LXXXII.

Табела 5.3.45. Развој броја основних/народних школа у Далмацији 1850–1910.¹⁶²⁶

Година	Број основних/ народних школа
1850	147 ¹⁶²⁷
1859	192
1865	215
1870	241
1880	308
1890	321
1900	440
1910	469

Све до 70-тих година 19. века је народно школство имало верско-клерикални карактер и било је под контролом верских заједница, односно цркава. Православно становништво Далмације је могло да стекне основно образовање у школама којима је управљала Далматинска епископија. Број школа је испрва био мали али се убрзо подигао на изнад 30. Још битније је, међутим, видљиво повећање броја ђака током 60-тих година.

Табела 5.3.46. Број православних народних школа, ђака и наставног особља у Далмацији 1850–1865. године.¹⁶²⁸

Година	Број народних школа	Број похађајућих ђака	Број учитеља
1850 ¹⁶²⁹	10	-	10
1859	32	644	32
1865	34	866	104 ¹⁶³⁰

Треба нагласити да територијални распоред школа није био равномеран, и није одговарао распрострањености православног становништва. У српском православном кластеру на југу, око Боке, број школа и ученика је био надпропорционалан. У Книнском школском котару је био минималан. Од Херцег Новог до Будве се школовало 601 православних ђака. Оваква ситуација добрим делом објашњава велике разлике у писмености између оба српска православна кластера о чему је било речи.

Табела 5.3.47. Број православних народних школа и ђака у Далмацији 1865. године.¹⁶³¹

Школски котар	Број народних школа	Број похађајућих ђака
Задар	3	58
Будва	4	131
Херцег Нови	5	151
Котор	12	319
Книн	3	63

¹⁶²⁶ *Österreichische Statistik 35/1, III, 16–17, 96–97; Detail- Conscriptio der Volksschulen in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: Nach dem Stande vom Ende des Schuljahres 1865 (=Detail- Conscriptio der Volksschulen 1865), Wien 1870, 944–947; Österreichische Statistik 62/2, LV, 228–229, 272–273, 292–295, 336–339, 342–343; Österreichische Statistik, Neue Folge 7/3, 310.*

¹⁶²⁷ Према другој статистици је 1850. године у Далмацији постојало 157 народних школа, 147 католичких и 10 некатоличких (очигледно се ради о православним). *Tafeln... Neue Folge 1/2, Tafel 13, 9.*

¹⁶²⁸ *Tafeln... Neue Folge 1/2, Tafel 13, 9.; Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Österreich: für das Jahr 1859, Theil V, Wien, 212; Detail- Conscriptio der Volksschulen 1865, 944–947.*

¹⁶²⁹ Ради се о 10 „некатоличких“ школа, које смо по логици ствари приписали православној заједници.

¹⁶³⁰ Од тога 34 катехета (вероучитеља). Није сасвим јасно да ли су вероучитељи можда вршили и функцију учитеља других предмета по школама, те би и укупан број наставног особља био нижи. Број 104 свакако представља наставне функције. Од свих, само је једно женско лице било у функцији наставнице.

¹⁶³¹ *Detail- Conscriptio der Volksschulen 1865, 944–947.*

Дубровник	1	34
Скрадин	4	85
Шибеник	2	25
Укупно	34	866

Осим самих школа, од изузетне важности је било и спровођење школске обавезе за децу узраста 6–12 година. Према закону је требало да школски котарски и окружни органи воде регистре са уписаном децом која доспева за школу. У стварном животу је ситуација била знатно другачија. Број уписане деце у регистре је заостајао за стварним према пописима а није се нарочито водило рачуна ни о истом третману женске и мушке деце.

Табела 5.3.48. Број за школу обавезне деце и похађање школе у Далмацији 1850–1885. године.¹⁶³²

Година	Број за школу обавезне деце		Број школу похађајућих ђака		Процент похађања школе	
	Према пописима (реалан)	Уписане у школски регистар	Јавне народне школе	Све народне школе (јавне и приватне)	Јавне народне школе	Све народне школе (јавне и приватне)
1850	-	20851		5510		26.43
1859	-	32319		8082		25.01
1865	-	29656		7975		26.89
1871	61149	-	9650		15.78	16.00
1875	61664	-	12277		19.91	20.05
1880	-	22327	14295		64.03	65.85
1885	-	24403	16734		68.57	74.31

Према статистици за 1865. годину, у регистре је било уписано 2.128 деце као обавезне за похађање православних школа. Пошто је 866 њих стварно похађало наставу, испада да је 40,70 % било ефективно школовано.¹⁶³³ У оквирима укупне популације деце која су похађала школу, православни ђаци су чинили 10,86 %.

За 14 година (1871–1885) је укупан број деце која похађају неку јавну народну школу увећан за импресивних 73,40 %. Упркос томе је обухват деце наставом остао на ниском нивоу. Разлике између школских регистара и реалног стања су видљивији према резултатима посебног пописа школа из 1890. године. Оквирно $\frac{1}{4}$ за школу обавезне деце је стварно похађала наставу, с тиме што су сваки трећи дечак а тек свака осма девојчица ишли у школу.

Табела 5.3.49. Број за школу обавезне деце и похађање школе у Далмацији 1890. године.¹⁶³⁴

Школска обавеза	Број за школу обавезне деце		
	Мушке	Женске	Укупно
За школу обавезне деце уписане у школски регистар	19445	9042	28487
Процент похађања школе	78.85	67.04	75.10
За школу обавезне деце по попису 1890	46398	43755	90153
Процент похађања школе	33.04	13.85	23.73

¹⁶³² *Österreichische Statistik 16/2, XIX, XXI; Österreichische Statistik 35/1, IV–V.*

¹⁶³³ *Detail- Conscription der Volksschulen 1865, 944–947.*

¹⁶³⁴ *Österreichische Statistik 35/1, LVIII, 16–17, 96–97, 154–155, 184–184, 192–193, 216–219, 224–225, 242–243, 280–283.*

Стање се доста поправило до 1900. године. Број уписане деце у школске регистре је достигао 49.278 (28.270 мушке и 21.008 женске). Неку врсту народне школе је похађало чак 48.244 деце (97,90 % од уписаних у регистар).¹⁶³⁵ Према статистици похађања школе (описано у наредним табелама), видљив је знатан напредак пре свега по питању женске деце.

Подаци о ђацима према њиховој националној припадности нису на располагању, а они о матерњем, односно језику општења, нису употребљиви пошто се користио јединствени појам „српско-хрватски“ језик (или слична формулација). У периоду до 70-тих година 19. века је главну надзорно-управну улогу над школама имала црква, сходно општем „школском статуту за Царство“ и посебном „регуламенту за Далмацију“ из 1822. године. Постоје, међутим, подаци о вероисповести ђака за поједине године. Према статистици за 1875. годину, од 12.277 ђака који су похађали јавне народне школе, њих 1.470 (11,97 %) је било „друге“ вероисповести од католичке, евангелистичке или јеврејске, што посредно указује на број православних. Таквих „других“ ђака је у приватним народним школама било још 59 од укупно 785 (7,52 %).¹⁶³⁶ Попис школа из 1890. године је довољно детаљан како би се боље сагледала српска православна популација и ђаци у Далмацији. Подаци јасно исказују да је свега сваки десети ђак у покрајини био православне вероисповести, док је укупан удео у становништву тада чинио преко 16 %. Број православних ђака је, дакле, за 15 година порастао за 47,15 % али је удео благо опао због већег обухвата ђака других вероисповести.

Табела 5.3.50. Број народних школа и ђака у Далмацији 1890. године.¹⁶³⁷

Народне школе								
Врста школе	Број школа	Број школу похађајућих ђака М– мушких; Ж– женских						
		Свих			Православних			
	Свих	М	Ж	Укупно	М	Ж	Укупно	Удео у %
Свих народних школа	321	15332	6062	21394	1971	279	2250	10.52
Јавне (државне)	302	15060	4665	19725	1933	196	2129	10.79
Приватних	19	272	1397	1669	38	83	121	7.25

Огромну већину народних школа у Далмацији почев од 70-тих година су чиниле јавне (државне) школе за које су се старале општине и државни органи. Због тога њихов карактер по праву није био националан или вероисповедни. Приватне народне школе су могле да буду под контролом верске заједнице а попис из 1890. године је препознавао само једну православну народну школу (под управом православне општине), и то у Дубровачком школском котару.

Табела 5.3.51. Број приватних народних школа и ђака у Далмацији 1890.¹⁶³⁸

Приватне народне школе							
Територија	Школа		Број школу похађајућих ђака М– мушких; Ж– женских				
	Свих	Православне црквене заједнице	Свих	Православних			
				М	Ж	Укупно	Удео у %
Далмација	19	1	1669	38	83	121	7.25
Школски срез							

¹⁶³⁵ *Österreichische Statistik* 62/2, LIV, LVII.

¹⁶³⁶ *Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1878, Heft V*, Wien 1880, 180–181.

¹⁶³⁷ *Österreichische Statistik* 35/1, LVIII, 16–17, 96–97, 154–155, 184–184, 192–193, 216–219, 224–225, 242–243, 280–283.

¹⁶³⁸ *Österreichische Statistik* 35/1, 184–187, 192–193.

Дубровник	3	1	172	16	38	54	31.40
Шибеник	3		308	20	22	42	13.64
Сплит	5		404	0	0	0	0.00
Задар	8		785	2	23	25	3.18

После 10 година, број народних школа је увећан за трећину, што је резултовало већим бројем деце која су похађала наставу. То се посебно односи на женску децу, како у генералној популацији тако и код православне заједнице. Удео православних у укупном корпусу ђака је порастао на преко 12 %, што је и даље било непропорционално уделу у становништву али ипак побољшање у односу на раније.

Табела 5.3.52. Број народних школа и ђака у Далмацији 1900. године.¹⁶³⁹

Народне школе								
Врста школе	Број школа	Број школу похађајућих ђака М– мушких; Ж– женских						
		Свих			Православних			
	Свих	М	Ж	Укупно	М	Ж	Укупно	Удео у %
Свих народних школа	440	24805	18003	42808	3334	1858	5192	12.13
Јавне (државне)	416	24459	16146	40605	3232	1768	5000	12.31
Приватних	24	346	1857	2203	102	90	192	8.72

Ако се узме у обзир да су до 70-тих година постојале народне школе са изразито српским карактером (православне школе), које су имале и своје наставно особље, није на одмет сагледати и ситуацију око вероисповести учитеља крајем 19. века. Према статистици из 1890. године, у далматинским јавним народним школама је радило укупно 653 учитеља (543 мушка и 110 женских). Од мушкараца укупно 302 је било предметних а 240 учитеља веронауке (и 1 екстерни учитељ). Од 302 предметних мушких учитеља 41 је био православне вероисповести (13,57 %). Од тога броја њих чак 28 су радили у Которским школама а 8 у Книнским. Од 110 предметних учитељица, само је једна била православне вероисповести (у Которском школском котару).¹⁶⁴⁰ Све укупно, удео православних учитеља је износио 10,20 %, дакле испод нивоа удела православних ђака. Број учитеља веронауке православне вере статистика не омогућује да се утврди.

Од преосталих образовних институција у Далмацији, неопходно је споменути Православну Клирикалну школу, односно Богословију у Задру. Школа је као клирикална деловала најпре у Шибенику од 1833. па затим у Задру све до 1863/64. године. Из Клирикалне школе је изашло 186 свршених духовника. Чињеница да је свега 9 од њих потицало са простора ван покрајине сведочи о томе да је служила искључиво за потребе кадрoвске обнове Далматинске епископије. Школу је у принципу заменила нова Богословија (Богословски завод) у Задру, која је почела са радом 1869. године.¹⁶⁴¹ Аустријска статистика је школу и даље водила као „Клирикалну“ у својим прегледима. Богословија је имала приметан пад броја полазника уз константан број учитеља.

¹⁶³⁹ *Österreichische Statistik* 62/2, LV, 228–229, 272–273, 292–295, 336–339, 342–343,

¹⁶⁴⁰ *Österreichische Statistik* 35/1, 56–57, 76–77.

¹⁶⁴¹ П. Пузовић, *Задарска богословија*, Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати књ. 10 (2011), 279–285.

Табела 5.3.53. Број учитеља и студената Православне Богословије у Задру 1885–1911. године.¹⁶⁴²

Школске године	Наставног особља	Број студената у другом семестру
1884/85	6	40
1898/99	6	36
1910/11	5	26

Средње школство у Далмацији није било нарочито развијено. Посебних српских школа није било, али православни студенти су крајем 19. века у већем броју похађали гимназије, па и реалке. Гимназија је било најпре 4 (Задар, Котор, Дубровник и Сплит) а затим је у Задру отворена још једна на италијанском језику. Реалке су биле најпре 2 (у Задру и Сплиту) затим 3 (у Шибенику).

Табела 5.3.54. Број гимназија, реалки и студената у Далмацији 1885–1911. године.¹⁶⁴³

Тип школе На крају школске године	Гимназије			Реалке		
	Укупно школа	Укупно студената	Православних студената	Укупно школа	Укупно студената	Православних студената
1884/85	4	619	113	2	145	7
1898/99	5	1260	142	2	324	2
1910/11	5	1296	140	3	648	24

Уопштено се могу лако идентификовати два супротстављена тренда по питању српског православног школства у Далмацији. Први је тренд опадања значаја црквеног школства као таквог, и тиме последично и губитак изразитог српског карактера одређених школа. Српско православно школство тако губи специфични институционални оквир и препознатљивост. У оквирима цркве је православно школство било добро развијено само у јужном кластеру око Боке Которске, док је на северу ситуација била објективно лоша. Након успостављања снажније државне контроле и управе над народним школством, приметан је напредак на пољу опште обухваћености деце наставом, што је очигледно знатно допринело побољшању стања писмености у северном кластеру око Книна и Обровца. Боља интеграција девојчица у наставу је исказала стварно велики помак, што се види и у српским православним срединама. Број православних студената у гимназијама Далмације је био на сличном нивоу као и у народном школству по питању удела, што се не може рећи за реалке. Са друге стране, приметно је одређено заостајање по питању ангажовања православних наставника у школама, посебно у неким срединама ван југа покрајине.

Утврдити нивое писмености у Црној Гори у периоду пре Првог светског рата није нимало једноставно. Поузданих података са пописа становништва, погото из ранијег периода, у начелу нема, односно нису објављени. Ректор Богословије на Цетињу и први школски надзорник за Црну Гору, Милан Костић, тврдио је 1870. године да је сав писмени свет у Кнежевини бројао можда пар стотина лица. Најписменија су била свештена лица, али је квалитет те писмености био више него упитан. Исте године је донесен и први закон о школама којиме је, бар на папиру, прописана школска обавеза за мушку децу из имућнијих породица узраста 7 до 12 година. Закон је допуњен 1878, а годину дана касније усвојен и потпуно нови чиме је била, бар формално, прописана општа школска обавеза за дечаке али и девојчице уколико је постојала женска школа у близини. Потпуно нови кровни закон о

¹⁶⁴² *Österreichische Statistik* 16/2, 28–29; *Österreichische Statistik* 62/1, 28–29; *Österreichische Statistik, Neue Folge* 8/2, 38–39.

¹⁶⁴³ *Österreichische Statistik* 16/2, 36–37; 42–43; *Österreichische Statistik* 62/1, 38–39, 42–44; *Österreichische Statistik, Neue Folge* 8/2, 64–66; 88–91.

основном школству усвојен је 1884. године. Тада је школска обавеза модификована на од 7–9 па до 13 или чак више година живота, у зависности од реалних могућности.¹⁶⁴⁴

Активност државе по питању описмењавања дала је одређене резултате. На попису 1899. године је забележено стање писмености пописаних лица, али нису познати резултати за целокупну територију државе.

Табела 5.4.1. Оквирне стопе писмености у деловима Црне Горе према попису 1899. године.¹⁶⁴⁵

Област	Број становника	Писмених		Ниво писмености у %
	укупно	мушкараца	жена	
Никшићка нахија	46271	4975	356	11.52
Васојевићи	16591	2027	97	12.80

Званични ниво писмености је, дакле, био негде на нивоу око 10 %. То потврђују и подаци за 1901. годину. Тада је у Никшићкој области распон писмености међу мушкарцима износио 5–56 % а код жена 2–8 %. У Катунско-ријечној области је распон износио 21–75 % код мушкараца и оквирно 14 % код жена.¹⁶⁴⁶ Према попису 1909. године, писменост код мушкараца је износила чак 42 % а код жена свега 4,5 %.¹⁶⁴⁷ Велики распони указују на неравномерну распоређеност образовних институција, као и на социјалне разлике. Огромна разлика између мушкараца и жена није била специфична само за Црну Гору, као што смо представили у претходним анализама, али је несумњиво доказ инфериорног положаја жена у друштву генерално.

Школа је у Црној Гори било и знатно пре усвајања посебних законских решења за подстрек образовања. Од оснивања прве званичне световне школе на Цетињу, 1834. године, из које ће касније израсти Богословија, развој школске мреже је текао споро све до половине 60-тих година 19. века. До ратног периода 1877–1878. године, развој је био динамичан, те је осим броја школа нагло растао и број ученика. Ратна дешавања су у начелу довела до колапса система, који се опорављао доста споро. Ниво од пре рата достигнут је тек на прелому векова. Затим је све до Првог светског рата мрежа школа доживела енормну експанзију, чиме је Црна Гора добила знатно квалитетнију структуру основног образовања. Заслугу за то је могуће приписати и територијалном проширењу у Балканским ратовима. Од 211 основних школа 1914. године, њих 63 су биле на подручју ослобођених области.¹⁶⁴⁸ Пред крај 19. и почетком 20. века је мрежа школа већ одговарала структури која обезбеђује опште образовање широким слојевима, не само друштвене елите. Нагло је порастао и број ученица, што је свакако имало утицаја на положај жена у друштву.

Табела 5.4.2. Развој мреже основних школа у Црној Гори у периоду 1834–1915. године.¹⁶⁴⁹

Године	Број школа	Број					
		Ученика			Учитеља		
		Укупно	Мушких	Женских	Укупно	Мушких	Женских
1834	4	73					
1843/44	9	114					

¹⁶⁴⁴ М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori (=Istorija školstva u Crnoj Gori)*, Podgorica 2007, 34–42.

¹⁶⁴⁵ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 111.

¹⁶⁴⁶ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 111.

¹⁶⁴⁷ Ж. Андријашевић, *Историја Црне Горе (=Историја Црне Горе)*, Београд 2016, 202.

¹⁶⁴⁸ Ж. Андријашевић, *Историја Црне Горе*, 201.

¹⁶⁴⁹ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 109–110; М. Костић, *Школе у Црној Гори: од најстаријих времена до данашњег доба*, Панчево 1876, 72–73; М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 35–36, 61–62; В. Schwarz, *Montenegro*, 460.

1853/54	9	274					
1863/64	11	417					
1869	31	1447	1424	23			
1870	31	1424	1352	72			
1871/72	38 ¹⁶⁵⁰	Око 2000	Око 1900	108			
1872/73	41	2145					
1873/74	41	1744	1705	39			
1874/75	51	2243	2146	97			
1875/76	52	3159			62		
1880	22	1180	1069	111			
1882	35	2045	1907	138	43		
1883/84	39	1575					
1886/87	48	2658	2537	121	70	67	3
1890/91	48	1967	1804	163	64	60	4
1895/96	55	2946	2793	153	72	68	4
1900/01	100	5109	4096	203			
1909/10	130	10368	9437	931			
1914/15	211	18185	15796	2389	366		

Специфичност у развоју мреже основних школа у Црној Гори представља и чињеница да су од половине 90-тих година 19. века, велику улогу имале приватне школе. Њихов је број био изузетно висок, све до 1907/08. године када их преузима држава. Број женских основних (девојачких) школа је био скроман и кретао се све до прелома векова на отприлике 3 до 4, о чему сведочи и низак број ученица, да би 1914/15. године достигао укупно 6.¹⁶⁵¹

Табела 5.4.3. Број државних и приватних школа у Црној Гори у периоду 1886–1901. године.¹⁶⁵²

Године	Број основних школа	
	Државних	Приватних
1886/87	47	1
1887/88	48	6
1890/91	42	6
1895/96	43	12
1898/98	80	21
1900/01	74	26

Средње школство у Црној Гори је било релативно скромних размера, али са тенденцијом динамичног развоја. Из основне школе на Цетињу је постепено образован семинар за будуће свештенике и, званично, Богословија 1869. године. Ова установа, у рангу средњих школа, била је од изузетног значаја за формирање нових и преко потребних кадрова за цркву али и за просвету. Постојали су планови да се за учитељско образовање оснује посебна школа али до тога није дошло. 1887/88. године је школа преименована у Богословско-учитељску и добила је нове правилнике. Школа није радила током рата 1876–1878. и у периоду 1905–1908. године.¹⁶⁵³

¹⁶⁵⁰ Од тога 3 ван формалних граница Црне Горе.

¹⁶⁵¹ М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 37, 61.

¹⁶⁵² М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 61; П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 110.

¹⁶⁵³ М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 66–72.

Табела 5.4.4. Број ученика Богословије на Цетињу у периоду 1869–1915. године.¹⁶⁵⁴

Година	Број ученика
1869/70	17
1875/76	61
1909/10	69
1910/11	133
1914/15	73

Осим Богословије, у Црној Гори су постојале још две средњошколске установе већег значаја и квалитета – Девојачки институт и Реалка (Гимназија) на Цетињу. Девојачки институт је основан 1869. а Реална гимназија 1880. године (од 1902/03. године као велика гимназија са пуних 8 разреда).¹⁶⁵⁵

Табела 5.4.5. Број ученика Девојачког института и Реалне гимназије на Цетињу у периоду 1869–1915. године.¹⁶⁵⁶

Године	Девојачки институт	Реална гимназија
	Број ученица	Број ученика
1869/70	13	-
1875/76	28	-
1881/82	35	23
1887/88	17	84
1891/92	35	66
1895/96	43	97
1898/99	-	148
1909/10	-	306
1910/11	107	-
1914/15	-	434

У Подгорици је 1907. године отворена нижа гимназија, одмах са сва 4 разреда. До 1916. године ју је похађало укупно 2.664 ученика. Као нека врста средње школе фигурисала је од 1875. године Земљодјелска школа у Даниловграду али је убрзо престала са радом. Њен делокруг рада је преузела Пољопривредна школа у Подгорици, основана 1893. године и укинута 1898. Укупно 25 ученика је успешно завршило. На Цетињу је од 1901. године радила и посебна Девојачка радничка (занатска) школа.¹⁶⁵⁷

Гледано на све области као целину, могуће је, уз одређена ограничења, констатовати неколико чињеница. По питању писмености, тешко је саставити квалитетан статистички преглед по областима због раније поменутих проблема око веродостојности извора али и њихове међусобне некомпатибилности. У могућности смо да представимо једну оквирну процену стања писмености православног становништва у датим областима у периоду 1890–1910. године. Процена има своје мањкавости, због ширег временског опсега, али и не сасвим компатибилних категорија становништва. У случају података за вилајете Османског царства изражавамо озбиљну сумњу у њихов квалитет. Према званичним подацима, наине, би испадало да су становници у Косовском вилајету били најписменији у широј регији, у шта не

¹⁶⁵⁴ М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 68–72.

¹⁶⁵⁵ М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 72–73; 78, 83–84.

¹⁶⁵⁶ М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 76, 79, 83–84; В. Schwarz, *Montenegro*, 461.

¹⁶⁵⁷ М. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 86–88; П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 109–110; В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 181.

верујемо да је одговарало стварном стању. Вероватно је коришћен веома низак критеријум за дефинисање писмености, мада тачан узрок не знамо. Резултати исказују очекивану структуру. Најписменији део српског етничког корпуса је живео у најурбанизованијим подручјима – јужној Угарској и јужној Далмацији. Најнижи степен писмености је био код православних Срба у Босни и Херцеговини и Црној Гори.

Табела 5.а. Процена укупне писмености православних Срба у појединим областима у периоду 1890–1910. године.¹⁶⁵⁸

Област – период	Удео писмених у %	Примедба
Србија – 1900	21.03	Становништво изнад 6 година
Косово вилајет – 1894/95	67.45	Целокупно становништво
Битољ вилајет – 1894/95	59.63	Целокупно становништво
Солун вилајет – 1894/95	60.68	Целокупно становништво
Скадар вилајет – 1894/95	53.91	Целокупно становништво
Босна и Херцеговина – 1910	10.08	Православно становништво
Хрватска и Славонија – 1890	16.83	Православно становништво
Угарска – 1890	30.90	Православно становништво српског језика
Далмација – 1910	Бенковац: око 10–12 % Котор: око 40 %	Целокупно становништво у котарима Бенковац и Котор
Црна Гора – 1899	Око 10 %	Целокупно становништво

Када је у питању школска мрежа (основних школа), није лако саставити употребљив преглед услед потпуне некомпатибилности појединих школских система. Проблем представља и чињеница да је на подручју Хабзбуршке монархије, осим верских православних школа које можемо лакше да идентификујемо као српске, већина српских ђака похађала опште (јавне) школе које су понекад биле мешовитог верског и националног карактера, али су у неким случајевима биле и превасходно православно-српског. Раздвајање таквих школа, односно њихова типизација по верско-етничком кључу није могућа, тако да представљени преглед представља више једну оквирну процену стања основног образовања српске деце него српског школства као таквог. Од велике помоћи је статистика коју је сачинила Карловачка митрополија за 1905. годину, пошто је успела да сакупи податке о православним ђацима не само у школама под својом директном управом, већ и у општинским-јавним за које је вођен спор око њиховог тачног правног статуса. Упркос доста квалитетним изворима, мора се узети у обзир да су школске статистике тога времена биле пуне грешака и да није постојао јединствен школски систем који би водио евиденцију на уједначен начин. Успешност у похађању школе, што представља заправо најзначајнији показатељ стања у области образовања, на жалост, није могуће утврдити за православне ученике на свим подручјима. Резултати исказују да је на крају 19. и почетком 20. века, убедљиво највише српских ученика основних школа било у Србији. На прелому векова је у Србији свако четврто за школу спремно дете похађало наставу, што није било много, али је видљив прогрес у односу на ранији период. Најбоља успешност је, бар статистички, забележена на простору јужне Угарске и у деловима Славоније и Срема. Уколико су евиденције тачне, успешност похађања школа је била за то време одлична, са преко 70 и 80 %. Са друге стране, у западним деловима бивше Војне крајине, на простору Горњокарловачке епархије, тек свако осмо српско дете је стварно похађало наставу. Тачну успешност у Далмацији не можемо да утврдимо, али она вероватно није била много различитија од опште, или је била нижа, што би значило до 25 %. У Босни и Херцеговини је тек свако девето српско православно дете ишло у школу. Православна деца су, у готово свим

¹⁶⁵⁸ Табела 5.1.2; Табела 5.2.1; Табела 5.3.1; Табела 5.4.1; Табела 5.3.44; *Ungarisches statistisches Jahrbuch Neue Folge* 2 (1894), 287–288.

областима, била подзаступљена у основним, али и средњим школама у односу на стање у општој популацији. Из тога проистиче чињеница да је, осим генерално лошег стања школства на већини подручја обухваћеним истраживањем, српска школска омладина била још и додатно хендикепирана у даљем образовном развоју због непропорционалне заступљености.

Табела 5.6. Преглед броја основних школа, православних српских ђака и успешност њиховог похађања школе у појединим областима у периоду 1890–1909. године..¹⁶⁵⁹

Област – период	Број основних школа	Број ученика (само православних ван Србије)	Успешност похађања школе православних ђака (у односу на број за школу обавезне деце) у %	Примедба
Србија – 1890	714	56592	18.09	
Србија – 1900	1101	90128	27.26	
Косовски вилајет – 1896	143	5996	-	Српске школе
Битољски вилајет – 1908/09	61	1743	-	Српске школе
Босна и Херцеговина	293 (од тога 64 православне)	13066	12.94	
Хрватска и Славонија – 1900	1236 (од тога 20 православних)	31354	-	Број православних ђака само у јавним школама
Бачка епархија – 1905	155 (од тога 128 православних)	12904	70.82	
Сремска (Карловачка) епархија – 1905	157 (од тога 14 православних)	18365	89.43	
Будимска епархија – 1905	44 (све православне)	1597	90.53	
Вршачка епархија – 1905	116 (од тога 21 православна)	13342	82.23	
Темишварска епархија – 1905	141 (све православне)	13267	76.1	
Пакрачка епархија – 1905	134 (од тога 1 православна)	8683	85.14	
Горњокарловачка епархија – 1905	138 (од тога 3 православне)	5097	15.15	
Далмација – 1890	321 (од тога 19 приватних: 1 православна)	2250	-	Општа успешност похађања школа је била 23.73 %
Далмација – 1900	440 (од тога 24 приватне)	5192	-	Школа чисто православног карактера је било свега неколико
Црна Гора – 1890	48	1967	-	
Црна Гора – 1900	100	5109	-	

Српске конфесионалне школе су у великом делу Хабзбуршке монархије де факто замењене јавно-државним крајем 60-тих и почетком 70-тих година 19. века, чиме се урушио аутономни школски српски систем у тим пределима. У Босни и Херцеговини мрежа конфесионалних школа никада није ни достигла ниво који би стварно одговарао потребама, а у Османском царству су српске школе почеле да ничу у већем броју тек крајем века. Из

¹⁶⁵⁹ Табела 5.1.5; Табела 5.1.8; Табела 5.1.10; Табела 5.2.11; Табела 5.2.13; Табела 5.3.7; Табела 5.3.8; Табела 5.3.9; Табела 5.3.30; Табела 5.3.49; Табела 5.3.50; Табела 5.3.52; Табела 5.4.2.

претходно наведеног произлази да заправо и није могуће говорити о великој српској школској мрежи ван Србије или Црне Горе од 70-тих година 19. века. образовање у Хабзбуршкој монархији је централизовано и стављено под управу државе. Само у јужноугарским жупанијама је аутономно школство имало значајну мрежу и почетком 20. века, мада се мора закључити да је и у том случају држава вршила надзорну функцију и мешала се у основе наставе. Развој школске српске мреже у Османском царству од 90-тих година је био праћен великим проблемима, и није ни у овом случају могуће говорити о централизованој мрежи, пошто се заправо радило о приватним установама које су неформално било удружене у мрежу захваљујући иницијативи и помоћи државе Србије. Поредити податке за средње школе није сврсисходно због карактера истих, заправо није ни могуће саставити користан свеобухватан преглед који би имао реалну исказну вредност. Из анализе појединих области, међутим, произлази да је стање у средњем школству било лоше. Уколико изузмемо Србију и Црну Гору, удео средњошколаца православне вероисповести у гимназијама и реалкама није достигао и ниво у општој популацији, што директно сведочи о маргинализованом положају српских заједница у готово свим подручјима по питању образовања.

За основно образовање српске православне популације у другој половини 19. и почетком 20. века може се констатовати перманентан али и спор напредак. Писменост становништва је напредовала, као и обухваћеност деце школским системом. Са друге стране, перманентна је била и подзаступљеност у основним и средњим школама у Хабзбуршкој монархији, што директно имплицира лошији положај и развојне перспективе. Посебно је лоша ситуација била за женску омладину, која је, изгледа, код православне популације била још више занемарена него код осталих верских група. Најповољнија ситуација је идентификована у оним пределима где је била и најјача српска урбана популација – јужна Угарска и Бока, делимично и Славонија. У јужноугарским жупанијама је српски аутономни школски систем опстао и представљао је основ образовању православне омладине све до распада Монархије.

ЦРКВЕНА МРЕЖА

Православна црква је била од прворазредног значаја за очување не само верског, већ и националног идентитета српског народа, посебно у периоду без властите државности. Црква је одиграла кључну улогу у очувању колективног сећања на српску средњовековену државност и на осећање посебности властите пастве у идентитетском смислу. У склопу цркве је негован и народни језик те су у њеној надлежности вековима биле и школе, односно просвета. Верско-национални карактер цркве код православних Срба је додатно оснажен и њеним значајем као политичке организације у смислу функције не само верске институције, већ и представништва једног народа као колективитета у етничко-националном смислу пред државним властима као што је то био случај у Хабзбуршкој монархији. Највиши црквени великодостојанственици су вековима били и најзначајнији политички представници Срба у универзалним царствима новог века. Велике друштвено-економско-политичке промене у 19. веку су тек постепено створили нову политичку елиту народа која је преузела улогу коју је црква имала раније. Тај је процес, међутим, текао споро и значај цркве по национално биће Срба, посебно у областима под туђинском влашћу, не може да се оспори. Битно је напоменути да православна српска црква у овом периоду није деловала као једно јединствено тело, већ је била расцепкана у више посебних црквених организација које смо посебно представили и анализирали податке.

Православна црква у Кнежевини и Краљевини Србији је била организована у епархије као засебан црквени ентитет од 1831. године када је постигнут договор са Цариградском патријаршијом о самосталном постављању Митрополита београдског као и епископа све три епархије (Београд, Ужице/Жича, Шабац) у земљи. Аутокефалност, односно пуна самосталност Српске цркве од Цариграда уговорена је 1879. године са Васељенском патријаршијом. У склопу српске државе, питање цркве је регулисано законима у више наврата (1836, 1847, 1862, 1882. године), дефинишући специфичан однос држава-црква, са променљивим утицајем државне управе на рад црквених тела. Законом из 1882. године је дефинисано да парохије могу да буду величине 300–400 кућа, ограничавајући тако ширење мреже. Са првобитне три, број епархија се постепено увећао на пет до 1910. године, уз периоде када су неке биле привремено укинуте. У Зајечару, касније у Неготину, било је седиште Тимочке (или Неготинске) епархије основане 1834. године. Ослобођењем нових области формирана је Нишка епархија 1879. године. Неготинска и Шабачка су укинуте 1886. године. Неготинска је обновљена 1890. а Шабачка 1898. године.¹⁶⁶⁰

Број цркава у читавој Србији је 1851. године износио свега 305. Службе је вршило укупно 768 свештеника, као најбитнијих црквених лица који су од прворазредног значаја за реализацију верског живота у пракси и на терену међу становништвом. Уколико се тај податак упореди са бројем становника из 1850. године (956.893), испада да је на 1 цркву долазило 3.137 становника а на 1 свештеника 1.246.¹⁶⁶¹ Православци су чинили око 99 % укупног становништва, тако да је поређење са укупним бројем становника сасвим умесно и прецизно.

¹⁶⁶⁰ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 2* (=Историја СПЦ 2), Београд 2002, 214, 218, 224, 243–244, 256–259, 268–272, 278–280; Р. М. Грујић, *Православна српска црква* (=Православна српска црква), Београд 1995, 149–152.

¹⁶⁶¹ Број становника: Табела 1.1.1.

Табела. 6.1.1. Црквена мрежа у Србији 1851. године.¹⁶⁶²

Врста грађевине	Број	Врста службе	Број
Цркве	305	Свештеници	768
Манастири	20	Јеромонаси	90
Филијале	21	Ђакони	11

Динамику развоја црквене мреже је могуће делимично испратити на темељу једног статистичког прегледа из 70-тих година 19. века. Јован Гавриловић је сабрао број новоизграђених цркава према периодима владавине српских владара. Уколико су подаци бар приближно тачни, онда динамика исказује релативно спор раст најбитнијих сакралних грађевина за комуникацију са верницима. Просечно годишње увећање је представљено више илустративно, пошто није у свакој години изграђено подједнако, већ је тај број осцилирао.

Табела 6.1.2. Број новоизграђених цркава у Србији у периоду 1843–1862. године.¹⁶⁶³

Период	Број изграђених цркава	Просечно годишње изграђено
1843–1858	51	3.4
1859–1861	13	6.5
1862–1868	36	6

Да је развој црквене мреже текао веома споро, сведоче и званична документа појединих конзисторија за 1863. и 1866. годину. Раст броја цркава је споро напредовао, мада је у свега 3 године изграђено њих 16. Битно је и велико увећање броја парохија и свештеника. Уколико се подаци упореде са пописом из 1866. године (1.216.348 становника), испада да је на 1 цркву било 3.630 становника, односно 1 свештеник на 1.796 становника.¹⁶⁶⁴ Уколико се то упореди са ситуацијом из 1851. године, уз сво напредовање и изградњу у међувремену, општа покривеност је заправо била знатно лошија. Развој црквене мреже очигледно није успела да држи корак са демографском експанзијом.

Табела 6.1.3. Црквена мрежа у Србији 1863. године.¹⁶⁶⁵

Врста грађевине/институције/службеника	Епархија				Укупно
	Шабац	Ужице	Неготин	Београд	
Цркве	61	81	73	104	319
Манастири	6	15	7	15	43
Капела	6	9	3	10	28
Свештеници	128	146	107	244	625
Јеромонаси	15	36	15	52	118
Ђакони	5	2	2	8	17
Парохија/на	120	115	126	270	631

¹⁶⁶² АС, МПС-П, 1852, ф. II, бр. 144.¹⁶⁶³ АСАНУ, Историјска збирка, бр. 9114.¹⁶⁶⁴ Број становника: Табела 1.1.1.¹⁶⁶⁵ АС, МПС-П, 1864, ф. III, 488; 1864, ф. II, бр. 264; 1864, ф. III, бр. 374; 1864, ф. III, бр. 404.

Табела 6.1.4. Црквена мрежа у Србији 1866. године.¹⁶⁶⁶

Врста грађевине/институције и службеника	Епархија				Укупно
	Шабац	Ужице	Неготин	Београд	
Цркве	65	85	73	112	335
Манастири	5	15	7	15	42
Капела	2	5	2	7	16
Свештеници	127	146	114	290	677
Јеромонаси					-
Ђакони	5	10	1	12	28
Парохија/на	115	152	127	278	672

У наредном периоду је Митрополија доживела управне промене и услед проширења територије Србије 1878. године. Број епархија је, међутим, 1886. године сведен на три (Београдска, Жичка и Нишка) са укупно 21 протопопијата (Тимочка/Неготинска и Шабачка епархија укинута су 1886. године). Према закону из 1882. године и парохије су ограничене на распон 300–400 кућа, што је отежало развој црквене мреже.¹⁶⁶⁷ Према општем прегледу за 1884. годину се ситуација поправила само на први поглед. Број цркава јесте увећан за скоро 200 у 18 година, али то је и последица територијалног ширења не само изградње. У поређењу са бројем становника 1884. године (1.901.736), на 1 цркву је сада ишло 3.721 а на 1 свештеника 1.872 становника. То су приближне бројке као и 1866. године, што сведочи о томе да се водило рачуна да мрежа не заостаје у већој мери него што јесте до тада. Општег унапређења прилика сходно таквим резултатима заправо није било.

Табела 6.1.5. Црквена мрежа у Србији 1884. године.¹⁶⁶⁸

Врста грађевине/институције	Број	Врста службе	Број
Цркве	511	Свештеници	1016
Манастири	53	Јеромонаси	-
Филијале	-	Ђакони	-
Парохија/на	958	Калуђери	96

На почетку 20. века се ситуација уопште није поправила. Напротив. Подаци за 1900. и 1908. годину сведоче о стагнацији, односно назадовању. Према попису из 1900. године (2.492.882 становника) израчуном испада да је и даље на 1 цркву било чак 4.060 (не рачунајући манастире) а на 1 обичног свештеника-јереја (без ђакона или протопресбитера) 2.689 становника Србије.¹⁶⁶⁹

Табела 6.1.6. Црквена мрежа у Србији 1900. године.¹⁶⁷⁰

Врста грађевине/институције и службеника	Епархија					Укупно
	Шабац	Жича	Тимок	Београд	Ниш	
Цркве	73	101	78	169	193	614
Манастири	5	12	6	16	13	52
Капела	4	16	4	2	26	52
Свештеници-јереји	105	142	101	287	292	927
Монаха (мон. реда)	10	23	10	39	17	99

¹⁶⁶⁶ АС, МПС-П, 1867, ф. III, бр. 591.¹⁶⁶⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ* 2, 256, 275, 278.¹⁶⁶⁸ В. Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 547.¹⁶⁶⁹ Број становника: Табела 1.1.1.¹⁶⁷⁰ *СГКС* 5, 446.

Ђакони	4	2	3	22	8	39
Парохија/на	102	144	104	264	288	902

Осам година касније, сходно броју становника из 1910. године (2.911.701), што минимално увећава резултат, на 1 цркву је долазило 4.307 а 1 обичног јереја (свештеника, без ђакона или протопресбитера) 3.175 становника.¹⁶⁷¹

Табела 6.1.7. Црквена мрежа у Србији 1908. године.¹⁶⁷²

Врста грађевине/институције и службеника	Епархија					Укупно
	Шабац	Жича	Тимок	Београд	Ниш	
Цркве	78	118	86	179	215	676
Манастири	5	12	6	15	15	53
Капела	3	18	6	8	43	78
Свештеници-јереји	116	138	102	286	275	917
Монаха (мон. реда)	11	30	8	35	14	98
Ђакони	3	3	3	15	9	33
Парохија/на	109	145	103	290	268	915

Званична статистика је за 1908. годину објавила и податке о броју богомоља (црква, манастира и капела) на једног становника по окрузима. Из те статистике су видљиве одређене регионалне разлике које су сасвим сигурно биле од значаја и на терену. Пиротски округ је имао најповољнији однос, од „свега“ 1.894 становника по богомољу, док је у Пожаревачком тај број био енормних 6.232.

Табела 6.1.8. Број богомоља, световних свештеника и становника на 1 богомољу (цркву, манастир и капелу) у окрузима Србије 1908. године.¹⁶⁷³

Округ	Број богомоља	Свештеника световних	Становника на 1 богомољу
Београдски и град Београд	50	84	4369
Ваљевски	37	54	3934
Врањски	84	114	2657
Крагујевачки	45	62	3934
Крајински	57	46	1853
Крушевачки	50	53	3243
Моравски	43	68	4384
Нишки	60	70	2995
Пиротски	62	48	1843
Подрински	49	74	4555
Пожаревачки	47	91	5261
Руднички	32	29	2474
Смедеревски	31	47	4391
Тимочки	34	58	4232
Топлички	36	38	3152
Ужички	38	44	3987
Чачански	52	57	2558
Укупно	807	1037	3351

¹⁶⁷¹ Број становника: Табела 1.1.1.

¹⁶⁷² СГКС 12, 716.

¹⁶⁷³ СГКС 12, 716.

Црквена мрежа у Србији у посматраном периоду свакако да није одговарала реалним потребама побожног становништва. Сам коефицијент односа броја становника и црква сугерише да у начелу није било могуће одржати богослужење за све становнике у недељи, нарочито у Пожаревачком округу. Број свештеника је, такође, био изузетно мали, те је и теоретски немогуће да је парох, односно јереј био у стању да лично упозна своју паству. Обичан свештеник на селу је, према статистичким подацима, морало да буде изузетно запослен обављањем разних служби за тако велики број верника који су му припадали.

Питање организације православне цркве у Османском царству у 19. веку и њен однос према српском народу је доста замршено. До 1766. године православни Срби су у Царству били организовани кроз Пећку патријаршију која је била званично призната од Цариграда као посебна верско-црквена заједница, односно милет. Укидањем Патријаршије су сва добра, а тако и верници, прешли у надлежност Цариградске Васељенске патријаршије која је по свом карактеру била више грчка него словенска. Такво је стање, формално-правно, опстало све до пропасти Царства, пошто Пећка патријаршија никада није обновљена и Срби нису никада признати као посебна заједница или милет у склопу Царства. Срби су због тога током друге половине 18. и читавог 19. века били лишени народне кровне црквене организације. Верско и црквено организовање кроз велику и етнички хетерогену Цариградску патријаршију не би представљало специфичан проблем по српску православну заједницу да 1870. године није формирана посебна Бугарска егзархија, као црквена организација изразитог националног карактера. Егзархија није имала стриктно одређене границе, тако да је било омогућено и њено територијално ширење и деловање упоредо са патријаршијским структурама. У пракси је Егзархија постала једно од главних оруђа у ширењу бугарског политичког утицаја у идентитетски нестабилним областима Царства на које су истовремено полагале право нове националне државе на Балкану. Припадност Егзархији се почела тумачити као припадност бугарском националном корпусу, што је у појединим областима Старе Србије узроковало вештачку промену етничке композиције области и утицало на активнију политику српских елита по црквеним питањима. Верници Егзархије су, без обзира на њихово порекло или властиту перцепцију идентитета, поистовећивани са Бугарима. У прелазним фазама процеса асимилације су називани и „бугарашима“ или једноставно наклоњени Бугарима. Покушаји да се у Царству формира и посебан српски милет, односно обнови Пећка патријаршија као противтежа бугарским али и грчким националним аспирацијама испољеним кроз црквену политику, нису били успешни, али је крајем 19. века дошло до договора са Цариградском патријаршијом као и државним властима око попуњавања неколико кључних епархијских столица према реалном етничком кључу. Патријаршија је током 19. века у начелу слала несрпске, махом грчке епископе и ниже духовнике на службу у епархије где су већину пастве чинили Срби. У Рашко-призренској епархији је први Србин постављен за епископа тек 1896. године (Дионисије Петровић) а у Скопској годину дана касније (Фирмилијан Дражић; администратор од 1897. а формално устоличен тек 1902). Од значаја је било и деловање српских нижих духовника на рад Велешко-дебарске епархије почетком 20. века, када је архимандрит Варнава Росић, као помоћник епископа, утицао на побољшање услова на очувању српског идентитета на тим просторима. Православна црква у Босни и Херцеговини је била организована кроз Дабробосанску, Зворничку и Херцеговачко-захумску епархију. Све три су спадале под Цариградску патријаршију, али су у већој мери од старосрбијанских, због композиције локалног становништва и удаљености од Цариграда, сачувале свој српски карактер када је у питању ниже свештенство. Више позиције, пре свега епископске, биле су резервисане за грчке (фанариотске) свештенике који нису били нарочито добро примљени од стране пастве.¹⁶⁷⁴

¹⁶⁷⁴ Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, 154–156, 167–169; Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ* 2, 283–328.

Узимајући у обзир претходно изнето, може се закључити да на простору Османског царства, од укидања Пећке патријаршије 1766. године, није постојала јединствена црквена организација која би се могла називати српском. Срби су до 1870. године били део јединствене православне цркве у Царству, а од тада углавном верници Патријаршије, мада су у појединим областима потпадали и под бугарску Егзархију. Због тога су углавном, све до пропасти османске државе, због боље дистинкције у односу на Бугаре, класификовани и идентификовани као патријаршисти који живе на одређеним подручјима српског етничког подручја. У принципу се радило о територијама претходно поменутих епархија са простора Старе Србије, где су крајем 19. века постављени српски епископи или њихови помоћници. Формално-правно се и даље радило о епархијама Цариградске патријаршије, али су оне добиле српски карактер и тешње су сарађивале са властима у Србији око очувања идентитета народа на тим просторима, између осталог и учествовањем у програмима просветног и културног препорода путем подизања школа, пропаганде књижевности и уметности српских аутора и у политичкој борби за афирмацију српске националне посебности у Царству. Са те тачке гледишта се на мрежу поменутих епархија може, у одређеној мери, гледати као на црквену структуру српског карактера и анализирати је са статистичког аспекта. Података има, с обзиром и на кратак временски период, сразмерно мало. Према епархијалицима Рашко-призренске и Скопске митрополије из 1899. године, мрежа је у Рашкој као и на Косову и у Метохији била релативно равномерно распоређена. Број духовних лица (монашког и световног реда) је био довољан да једно лице покрије оквирно стотињак српских кућа. Према нашим проценама становништва на овим просторима, то би оквирно значило око 500–1.000 верника на једно свештено лице.¹⁶⁷⁵ Број богомоља у функцији је био низак, али је потенцијал постојао. Од оквирно 400 сакралних објеката чак $\frac{3}{4}$ су биле ван функције (углавном у развалинама), што је представљало реликт бољих времена у прошлости али и могућност за обнову и коришћење у будућности. Број световних свештеника је одговарао броју парохија, што би значило да је свака парохија имала бар свог парохијана, када већ није имала цркву. У Скопској епархији је број кућа на свештено лице био знатно нижи што сведочи о бољим могућностима тамошњих духовника да редовно обилазе вернике. Број цркава је углавном био нижи од парохија, осим у Тетовском протопрезвитерату где их је било доста. Број свештеника је био свугде довољно висок да покрије бар основне потребе за сваку парохију.

Табела 6.2.1. Црквена мрежа Рашко-призренске епархије 1899. године.¹⁶⁷⁶

Протопрезвит.	Број								
	Парохија	Црква		Манастира		Монашког свешт.	Световног свешт.	Кућа	Кућа на 1 свешт. лице
		У функцији	Ван функције	У функцији	Ван функције				
Призренски	16	19	41	2		4	16	2231	111.55
Ѓњилански	19	19	84	1	5	3	17	2811	140.55
Приштински	16	12	22	1	2	1	19	2116	105.80
Вучитрнски	4	3	13	1	20	3	4	510	72.86
Митровачки	6	2	9	1		1	6	776	110.86
Колашински	3	2	2	2			4	335	83.75
Пећки	10	9	43	2	2	10	9	1552	81.68
Новопазарски	13	6	37		2	1	14	1501	100.07
Сјенички	9	0 ¹⁶⁷⁷	16	2			9	886	98.44
Нововарошки	7	4	16				6	935	155.83
Прибојски	2	1			1	1	1	378	189.00
Пријепољски	6	2	1	1		1	6	974	139.14
Пљеваљски	12	2	5	2	5	4	10	1732	123.71
Бјелопољски	7	3	1			1	5	756	126.00

¹⁶⁷⁵ Види Табела 1.2.91.

¹⁶⁷⁶ С. Новаковић, *Балканска питања*, 520–527.

¹⁶⁷⁷ Постоји једна капела.

Рожајски	2	1					2	182	91.00
Берански	10	1	16	1	1	2	11	1717	132.08
Скадарски	3	4	1				3	289	96.33
Укупно	145	90	307	16	38	32	142	19681	113.11

Табела 6.2.2. Црквена мрежа Скопске епархије 1899. године.¹⁶⁷⁸

Протопрезвит.	Број								
	Парохија	Црква		Манастира		Монашког свешт.	Световног свешт.	Кућа	Кућа на 1 свешт. лице
		У функцији	Ван функције	У функцији	Ван функције				
Скопски	16	14	1	7	5	1	17	1042	57.89
Прешевски	37	17	21	1			44	3767	85.61
Тетовски	16	24	7		3		24	1595	66.46
Кумановски	12	7	12	3	2	1	17	1411	78.39
Кратовски	4	4	1		1		6	187	31.17
Кочански	2	1					2	176	88.00
Паланачки	1						1	19	19.00
Укупно	88	67	42	11	11	2	111	8197	72.54

Ситуација се временом није претерано мењала. Према попису мирског (световног) свештенства Рашко-призренске епархије крајем 1913. године, територијално умањена за простор који је припао Црној Гори, иста је располагала са укупно 112 свештеника (од тога 15 без властите парохије) у 106 парохија. Свештених лица монашког реда је било 20.¹⁶⁷⁹

У Босни и Херцеговини за време османске владавине, православна црква је била, као и у остатку Царства, у подређеном положају. На располагању су релативно детаљни подаци за 1865. годину. Тада је Новопазарски санџак био саставни део Босанског вилајета те су презентовани и подаци за Новопазарску епархију (бившу Рашку епархију која је спојена са Призренском у Рашко-призренску). Податке је могуће комбиновати и са бројем православних становника, но како су те информације изузетно дискутабилне, презентовали смо их у две варијанте – у односу на процену 1865. године, и на Темелове наводе. Разлике постоје, и у Зворничком и Новопазарском санџаку су значајне, али се у случају Дабробосанске епархије одлично поклапају. На 1 свештено лице у западним деловима Босне је долазило око 1.000 православних верника, што и није претерано много. Источни делови Босне су били знатно слабије покривени свештенством. Број богомоља се чини претерано низак. Највероватније се ради само о броју значајних, камених цркава, док су мале грађевине сасвим запостављене. Према Фердинанду Шмиду, на самом почетку аустроугарске окупације је у провинцији било око 235 православних цркава.¹⁶⁸⁰ Не чини нам се вероватним да је изградња нових цркава могла да тече таквим темпом у последњих 15-так година османске власти, и то још у време немира и ратног стања. Слично, и у случају католика Темел наводи нереално низак број цркава за 1865. годину (њих 11 и још 8 манастира) и укупно 403 свештена лица у 76 парохија која су се бринула за око 185.000 верника (460 верника на 1 свештено лице).¹⁶⁸¹ Стање Римокатоличке цркве је, бар према статистици, било знатно повољније од православне.

¹⁶⁷⁸ С. Новаковић, *Балканска питања*, 527–537.

¹⁶⁷⁹ Неке парохије, претпостављамо, нису имале свог пароха мада је свештеника било довољно. М. Јагодић, *Свештенство Рашко-призренске епархије 1913. године*, Црквене студије 14 (2017), 325–348; М. Јагодић, *Списак парохија у Рашко-призренској епархији за 1913. годину*, Српске студије 7 (2016), 368–411; М. Јагодић, *Нови крајеви*, 495.

¹⁶⁸⁰ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 669.

¹⁶⁸¹ G. Thoemmel, *Beschreibung des Vilajets Bosnien*, 99.

Табела 6.2.3. Црквена мрежа православних епархија Босне и Херцеговине око 1865. године (према Темелу).¹⁶⁸²

Епархија (територија)	Број					Верника на 1 свешт. лице	
	Парохија	Црква	Манастира	Световног свешт.	Монашког свешт.	(број верника према попису 1865)	(број верника према Темелу)
Дабробосанска (санџаци Сарајево, Травник, Бања Лука и Бихаћ)	270	8	5	286	20	1094.78	983.92
Зворничка (санџак Зворник)	42			48		3392.17	1862.08
Херцеговачко- захумска (Херцеговина)	75	6	6	82	19	-	1241.07
Новопазарска (Новопазарски санџак)	50	2	3	54	12	1381.91	847.70
Укупно	437	16	14	470	51	-	1097.42

Преласком под аустроугарску управу, православне епархије у Босни и Херцеговини су промениле и статус. Власти у Бечу су са Цариградском патријаршијом закључиле уговор 1880. године којим је црквена административна власт у Босни и Херцеговини препуштена новој управи и регулативи Аустроугарске, док је власт Цариграда сачувана и даље само у духовном сегменту. У начелу, све три епархије су потпале под врховну власт Цара и нове управе која није дозволила да се оне по било ком питању прикључе Карловачкој митрополији што би представљало најлогичније решење. Упркос томе што није остварено сједињење са остатком српске православне црквене организације у Монархији, грчки епископи и свештеници су временом замењени домаћим, односно српским, чиме је усклађена етничка композиција свештенства са паством. Унутрашње уређење цркве је, међутим, годинама било предмет спорова и преговора између вишег свештенства и покрајинске управе као и Двора у Бечу. Одређени степен самоуправе, којим је јасније дефинисан однос између цркве и државе, уговорен је и ступио је на снагу 1905. године. Просторно велика Дабробосанска епархија је подељена 1900. године на стару Дабробосанску (Сарајевску) и нову Бањалучко-бихаћку.¹⁶⁸³ Према расположивим подацима, 1885. године, након што су се прилике смириле од немира узрокованих ратним вихором, православна црква је у Босни и Херцеговини располагала са укупно 285 цркава. Број верника на цркву у Босни је био висок, и приближавао се стандардима у Србији. У Херцеговини, са друге стране, ситуација је била знатно повољнија исказујући сличну густину мреже као у суседној Црној Гори или у другим деловима Османског царства. Илустрације и поређења ради, мање бројнији муслимани су имали три пута више богомоља, а и код католика је однос био повољнији.

¹⁶⁸² G. Thoenmel, *Beschreibung des Vilajets Bosnien*, 102; Табела 1.2.153.

¹⁶⁸³ Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, 169–170; Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ* 2, 329–342.

Табела 6.3.1. Мрежа верских објеката у Босни и Херцеговини према попису 1885. године.¹⁶⁸⁴

Окружје	Број богомоља					Православних верника на 1 цркву
	Православних		Католичких		Муслиманских	
	Цркава	Манастира	Цркава	Манастира	Џамија	
Сарајево	15	2	17	9	224	4143.47
Бања Лука	56	4	28	8	132	2835.71
Травник	18	0	39	5	148	4103.67
Бихаћ	47	1	5	0	140	1714.34
Зворник	37	5	13	3	174	3603.38
Мостар	112	1	42	6	111	567.60
Укупно	285	13	144	31	929	2008.03

У наредних десет година се црквена мрежа православних епархија доста проширила. То је важило пре свега за област Босне. Број верника по цркви/филијали се енормно смањило. Највећу заслугу на томе има повећан број богомоља које су 1895. године окарактерисане као филијалне цркве или капеле. Свакако да су такве грађевине биле на претходном попису уврштене збирно у све цркве, тако да је укупан број богомоља (без манастира) скоро удвостручен. Да ли се претежно радило о изградњи потпуно нових или о обнови неких старих здања, статистика не омогућује да се утврди.

Табела 6.3.2. Православна црквена мрежа у Босни и Херцеговини према попису 1895. године.¹⁶⁸⁵

Окружје	Број богомоља				Православних верника на 1 цркву/филијалу
	Парохија	Цркава	Филијалних цркава и капела	Манастира	
Сарајево	36	23	5		2603.71
Бања Лука	91	56	34	3	2167.10
Травник	38	25	4		2705.10
Бихаћ	47	42	21	1	1605.59
Зворник	93	47	7	3	2792.85
Мостар	46	40	82	4	613.84
Укупно	351	233	153	11	1744.16

Стање свештенства исказивало је нешто другачију структуру од саме црквене мреже. У великој Дабробосанској епархији је 1881/82. године на 250 парохија било 266 мирских свештеника и 2 ђакона, а у манастирима још 12 свештених лица монашког реда. Према црквеним подацима Епархија је имала 337.881 душа и 45.105 кућа, што значи да је на 1 свештеника било 1.270 верника и 170 кућа.¹⁶⁸⁶

Управа у Сарајеву је 1883. године спровела свеобухватан попис православног свештенства у покрајини. Резултати истог су исказивали различиту структуру у Босни и у херцеговачком делу покрајине. Најмање верника по свештенику је било у Херцеговини где је и број свештеника премашивао број успостављених парохија. У односу на османски период (око 1865. године) број верника по свештенику је значајно порастао у Дабробосанској епархији.

¹⁶⁸⁴ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien 1885*, непагинирани прилог; Табела 1.3.91.

¹⁶⁸⁵ *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895*, 716–717, Табела 1.3.93.

¹⁶⁸⁶ *Шематизам Дабро-босанске 1882*, 1–54.

Табела 6.3.3. Свештенство православних епархија у Босни и Херцеговини према посебном попису 1883. године.¹⁶⁸⁷

Епархија	Број				Верника на 1 свешт. лице (број верника према попису 1885)
	Парохија	Пароха	Других свештеника	Непопуњених парохија	
Дабробосанска	250	236	23	14	1449.39
Зворничка	73	71	9	2	1666.56
Херцеговачко-захумска	51	43	13	5	1135.20
Укупно	374	350	45	21	1448.83

Неуједначеност величине парохија, односно броја верника по свештенику се постепено смањивала уз истовремено повећање самог основног индекса. Како подаци показују, фокус је био усмерен на изградњу нових храмова и ширење црквене мреже, али уз рационализацију кадровских капацитета. У две епархије – Бањалучко-бихаћкој и Херцеговачко-захумској је 1900/01. године ситуација била битно различита када се сагледава само однос броја верника и богомоља. То није толико изненађујуће узимајући у обзир наслеђену ситуацију из доба османске управе. Право стање ствари се, међутим, може открити кроз однос броја верника и свештеника. Свештена лица су представљала кључну карику у комуникацији између цркве и пастве. У Херцеговини је број цркава и даље био висок, али нису све имале свог сопственог свештеника. У односу на период с почетка аустроугарске окупације, број свештеника се смањио а индекс односа према броју верника драстично увећао. То је било, очигледно, последица политике уједначавања стања и рационалнијег коришћења кадрова.

Табела 6.3.4. Црквена мрежа Бањалучко-бихаћке и Херцеговачко-захумске епархије у периоду 1900–1901. године.¹⁶⁸⁸

Епархија	Прото-презвитера	Парохија	Црква	Филијалних цркава	Капела	Пароха	Администра-тора	Капелана	Православних верника на 1 цркву/филијалу	Православних верника на 1 свештеника
Бањалучко-бихаћка	13	138	112	42	21	103	33	1	1948.65	2190.45
Херцеговачко-захумска	8	-	140	-	3	46	7		718.88	1898.92

На простору Војне крајине, Угарске са Хрватском и Славонијом, заправо у читавој Хабзбуршкој монархији (без Босне и Херцеговине), највишу црквено-народно-школску организацију православних Срба представљала је Карловачка митрополија. У начелу је она имала све до 1873. године и духовну власт над Далматинском епархијом, али у управном смислу је у Далмацији првенство имао двор у Бечу преко покрајинске управе. Митрополија, од 1848. године са Патријархом на њеном челу, имала је у другој половини 19. века осам епархија под директном управом. Права, дужности и надлежности Митрополије били су одређени многобројним царским привилегијама и законским решењима који датирају у 17. и 18. век. Ново устројство је дефинисано на Народно-црквеном Сабору 1864/65. године које је 1868. потврђено царским рескриптом. Спроведена је нова реорганизација парохија, уз редукцију постојећег броја и уједначавање прилика у читавој Митрополији. На поменутом

¹⁶⁸⁷ Н. Grunert, *Glauben im Hinterland: Die Serbisch-Orthodoxen in der habsburgischen Herzegowina 1878–1918*, Göttingen 2016, 448–449; Табела 1.3.91.

¹⁶⁸⁸ *Први шематизам Бањалучко-Бихаћке 1900*, 112–203; *Српско православна Херцеговачко-захумска 1900*, непагинирани прилог.

Сабору је решавано и више деценија отворено питање дефинисања националних односа у источним епархијама. Дефинитивним решењем Сабора и додатним потврдама од стране државних власти је одвајањем од Митрополије настала и самостална Сибињска митрополија, као посебна румунска православна црква у Монархији, чиме је највећи део Арадске епархије припао управо њој. Самоуправа Митрополије је у склопу Угарске дефинисана и посебним законом 1868. године.¹⁶⁸⁹

Карловачка митрополија је 1843–1847. године имала осам епархија под својом директном управом, као и духовну власт над Ердељском и Далматинском. Од поменутих епархија под изравном контролом, Арадска је у етничком смислу била претежно румунска и касније је издвојена из Митрополије, те је изостављена из анализа.

Табела 6.3.5. Црквена мрежа Карловачке митрополије у периоду 1843–1847. године.¹⁶⁹⁰

Епархија	Број			
	Парохија	Филијала (парохијских)	Црква	Свештеника ¹⁶⁹¹
Бачка	63	13	69	158
Темишварска	737	60	317	694
Вршачка	301	27	264	498
Сремска/Карловачка	187	45	153	218
Будимска	60	64	63	76
Горњокарловачка	144	486	199	219
Пакрачка	107	497	154	138
Арадска	542	187	487	644
Укупно	2141	1379	1706	2645

Када се представљени подаци о црквеној мрежи ставе у однос према броју верника, постају видљиве одређене неуједначености. Највеће парохије по броју верника су биле у Бачкој. Велике су, са те тачке гледишта, биле и оне у Горњокарловачкој епархији, али је тамо била доста развијена мрежа филијала која је компензовала мањак парохија. Занимљиво је, међутим, да је у Бачкој и број верника на једну цркву или једног свештеника био веома висок. То би сведочило о недовољно развијеној црквеној мрежи. Највише верника по свештенику је било у Горњокарловачкој епархији. Из индекса се може лако закључити да су прилике биле доста разнолике у зависности од регије, и да ни однос броја цркава и свештеника није био свугде исти или приближан. Будимска епархија, због специфичности територијалног простирања и концентрације верника у више малих кластера, заправо није прикладна за поређење. Занимљиво је, међутим, да су разлике биле доста велике и између суседних и по конфигурацији тла и другим географским карактеристикама сличним епархијама (између Арадске и Темишварске на пример).

¹⁶⁸⁹ Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, 121–125; Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ* 2, 98–110; F. Vaníček, *Specialgeschichte* 4, 393–410.

¹⁶⁹⁰ *Universalis...* 1846/47, 1–216.

¹⁶⁹¹ У извору „Црквених лица“, у смислу свештеника при парохијама.

Табела 6.3.6. Индекси густине црквене мреже Карловачке митрополије у периоду 1843–1847. године.¹⁶⁹²

Епархија	Број верника на			
	1 парохију	1 парохију са филијалама	1 цркву	1 свештено лице
Бачка	1928.14	1598.33	1760.48	768.82
Темишварска	640.36	592.16	1488.80	680.04
Вршачка	958.91	879.98	1093.31	579.58
Сремска/Карловачка	835.41	673.37	1021.05	716.61
Будимска	353.43	171.02	336.60	279.03
Горњокарловачка	1570.28	358.92	1136.29	1032.52
Пакрачка	980.95	173.78	681.57	760.59
Арадска	599.06	445.39	666.71	504.18
Укупно	801.15	487.29	1005.42	648.49

Ситуација се у начелу није много променила ни након револуције 1848–1849. године. Број верника по једном свештеном лицу је нешто порастао. У Горњокарловачкој епархији је тај индекс био скоро двоструко већи него просек за остатак Митрополије.

Табела 6.3.7. Црквена мрежа одабраних епархија Карловачке митрополије око 1857. године.¹⁶⁹³

Епархија	Број				Број верника на	
	Протопрезвитерата	Парохија	Световног свештенства	Монашког свештенства	1 парохију	1 свештено лице
Бачка	4	114	141	8	1022.29	826.53
Темишварска	10	537	602	17	872.57	778.35
Вршачка	6	387	469	8	763.42	629.94
Сремска/Карловачка	7	176	199	69	798.99	706.64
Горњокарловачка	10	147	171	6	1534.69	1319.30
Пакрачка	9	170	119	19	606.10	865.86
Укупно	46	1531	1701	127	881.65	793.54

Редукцијом парохија, сходно одредбама саборских закључака из 1864/65. и царске потврде из 1868. године, мрежа је постала уједначенија у смислу што је проређена, односно да су индекси у свим епархијама знатно увећани. Број парохија је око 1878. године заправо преполовљен у односу на 1857. Број верника по парохији је следствено увећан и у просеку је већ износио око 1.300.

¹⁶⁹² *Universalis... 1846/47*, 1–216.

¹⁶⁹³ *Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Österreich: für das Jahr 1858*, Theil V, Wien, 144–146; 205, 279–280; 289–290.

Табела 6.3.8. Црквена мрежа одабраних епархија Карловачке митрополије око 1878. године.¹⁶⁹⁴

Епархија	Број	
	Парохија	Верника на 1 парохију
Бачка	94	1285.98
Темишварска	121	1246.08
Вршачка	99	1308.91
Сремска/Карловачка	137	1001.32
Горњокарловачка	145	1814.16
Пакрачка	103	971.83
Укупно	699	1289.80

И у Горњокарловачкој епархији, која је већ претходно бележила висок број верника по парохији, главни индикатори су видљиво увећани до 1883. године. Осим саме мреже парохија, редуција се односила и на број свештеника, што је у још озбиљнијој мери отежало старање се о пастви и извршавање неопходних радњи попут богослужења или чина крштења, венчавања и томе слично.

Табела 6.3.9. Развој црквене мреже Горњокарловачке епархије у периоду 1871–1883. године.¹⁶⁹⁵

Године	Број				Број верника на			Број кућа на	
	Парохија	Световног свештенства	Монашког свештенства	Црква	1 парохију	1 свештено лице	1 цркву	1 парохију	1 свештено лице
1871	137	183	6	-	1850.15	1385.09	-	158.99	119.03
1883	141	155		194	1947.37	1771.48	1415.35	208.40	189.58

У осталим Епархијама се одвијао сличан процес као и у Горњокарловачкој. У Бачкој и Пакрачкој епархији, на пример, индекси су драстично увећани до 1897. године, односно редукован је број парохија и свештеника. Поред редуције свештеничког кадра и рационализације управне мреже, занимљиво је и да је број богомоља стагнирао. Број цркава је остао на истом нивоу као и пре револуције 1848–1849. године, што сведочи заправо о слабијој доступности богослужења за већину православних верника крајем 19. века него у ранијем периоду. Политика редуције се, дакле, сводила на све сегменте, не само на кадровске капацитете.

Табела 6.3.10. Црквена мрежа Бачке и Пакрачке епархије 1896/97. године.¹⁶⁹⁶

Епархија	Број				Број верника на			Број кућа на	
	Парохија	Световног свештенства	Монашког свештенства	Црква	1 парохију	1 свештено лице	1 цркву	1 парохију	1 свештено лице
Бачка	65	100		65	2080.09	1352.06	2080.09	362.42	235.57
Пакрачка	103	104	23	156	1200.07	1188.53	792.35	191.66	189.82

¹⁶⁹⁴ Н. Bidermann, *Die Griechisch-Gläubigen und ihr Kirchenwesen in Oesterreich-Ungarn (=Die Griechisch-Gläubigen)*, Statistische Monatschrift 10 (1884), 390–392.

¹⁶⁹⁵ Т. Недељковић, *Схематизам српске православне Епархије горњокарловачке за годину 1871*, Летопис Матице српске 115 (1873), 170–171; *Шематизам Православне српске дијецезе Горњо-карловачке 1883*, Панчево 1883, 57.

¹⁶⁹⁶ *Шематизам Православне српске епархије Пакрачке за годину 1898*, Пакрац 1898, XV/39–40; *Шематизам Епархије бачке за годину 1897*, Нови Сад 1897, 120–121.

Преглед комплетне Митрополије доступан је за 1905. годину. Оквирно 40 година након почетка реформи и рационализације мреже, сви битни индекси по епархијама су се увећали и уједначили. Будимска епархија је, како смо већ споменули, представљала спецификум. У свим осталим епархијама је број верника на свештено лице или цркву енормно порастао у односу на период пре револуције 1848–1849. године. У најзападнијим деловима, у бившој Војној крајини, на подручју Горњокарловачке епархије је један свештеник био задужен за чак 2.600 верника. У осталим епархијама је просек износио око 1.500, што представља и више него двоструку вредност у односу на период с краја прве половине 19. века. С обзиром на значај цркве у очувању идентитета, како верског тако и националног, може се констатовати да је Карловачка митрополија располагала са мањим основним ресурсима за остварење својих циљева и задатака него у првој половини века. Присуство цркве у свакодневном животу, преко свештених лица или богомоља, мора да је било знатно слабије него раније.

Табела 6.3.11. Црквена мрежа Карловачке митрополије 1905. године.¹⁶⁹⁷

Епархија	Број			
	Парохија	Филијала (парохијских)	Црква и капела	Свештеника
Бачка	77		67	95
Темишварска	103	2	82	106
Вршачка	95		89	96
Сремска/Карловачка	140	63	156	148
Будимска	44		63	44
Горњокарловачка	145	21	164	142
Пакрачка	106	38	145	91
Укупно	710	124	766	722

Табела 6.3.12. Индекси густине црквене мреже Карловачке митрополије 1905. године.¹⁶⁹⁸

Епархија	Број верника на			Број кућа на	
	1 парохију	1 свештено лице	1 цркву и капелу	1 парохију	1 свештено лице
Бачка	1908.64	1547.00	2193.51	335.13	271.63
Темишварска	1496.67	1454.31	1879.96	263.23	255.78
Вршачка	1467.47	1452.19	1566.40	281.71	278.77
Сремска/Карловачка	1428.37	1351.16	1281.87	248.36	234.94
Будимска	531.55	531.55	371.24	73.52	73.52
Горњокарловачка	2555.49	2609.48	2259.43	341.54	348.75
Пакрачка	1306.37	1521.70	955.00	211.42	246.26
Укупно	1651.99	1624.53	1531.22	267.07	262.63

Православна црква у Далмацији је добила афирмацију и властиту управу 1808. године, када је покрајина била под француском влашћу. После поновног успостављања аустријске власти 1814. године Далматинска епископија је опстала као посебна црквена област и 1828. године је званично потчињена Карловачкој митрополији у духовном сегменту, док је администрација остала у домену самоуправе и Двора у Бечу. Под Далматинском епископијом је све до 1870. била и Бока Которска, која од наведене године чини посебну Бококоторску епископију (од 1878. године јој је припојен и Спич), која је заједно са

¹⁶⁹⁷ Српска православна Митрополија карловачка 1905, 1152–1153.

¹⁶⁹⁸ Табела 6.3.11; Табела 3.3.22.

Далматинском 1873. године у потпуности одвојена од Карловачке митрополије и са Буковином спојена у Буковинско-далматинску митрополију са седиштем у Чарновицама.¹⁶⁹⁹

Специфичност Далмације представља веома висок број цркава, како парохијалних тако и филијалних. Према попису 1850. године је свака парохија имала своју парохијалну цркву, али и свако друго веће насеље у њима. Укупно је забележено чак 103 филијалних цркава и капела, што уз 117 парохијалних чини 220 богомоља. На 80.081 верника испада да је једна богомоља у просеку ишла на 364 православна становника. То је изузетно низак индекс и сведочи о доброј покривености пастве. Број богомоља је 1864. године износио чак 253.¹⁷⁰⁰ Временом је, међутим, и у Далмацији постепено дошло до рационализације мреже, бар што се тиче свештенства.

Табела 6.3.13. Црквена мрежа Далматинске епархије у периоду 1850–1864. године.¹⁷⁰¹

Године	Број				
	Парохија	Манастира	Световног свештенства	Монашког свештенства	Верника на 1 свет. свештеника
1850	117	11	123	38	651.07
1854	117	11	95	38	814.65
1858	94	11	101	41	800.83
1864	-	11	93	42	896.63

Далматинска епархија је 1870. подељена у Далматинску и Бококторску епископију. Тиме су и православни Срби подељени у два посебна епархијска подручја, која су била задужена за две различите области српског етничког простора у круновини Далмацији – северну и јужну. Разлике између те две су очигледне. У северним деловима се почетком 20. века просек броја верника на једног свештеника приближавао цифри од 1.800, што је отприлике стандард и у Карловачкој митрополији. У Боки Которској, са друге стране, густоћа мреже парохија и надлежних свештеника је и даље омогућавала свакодневну комуникацију верника и свештених лица. Разлика је била видљива и у броју богомоља. У Далматинској епархији су 1906. године биле свега 83 цркве (скоро 1.000 верника на цркву) док у Боко-каторској чак 209 (свега 145 верника на цркву).¹⁷⁰² Тренд редукције броја свештеника се наставио све до почетка 20. века и имао је утицаја на погоршање доступности свештеничких служби по локално становништво.

¹⁶⁹⁹ Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, 160–167; Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ* 2, 362, 370–372.

¹⁷⁰⁰ Шематизам Православне Далмације 1850, 1–32; Н. Bidermann, *Die Griechisch-Gläubigen*, 492–493.

¹⁷⁰¹ Н. Делић, *Православно становништво Далмације*, 123–124; Шематизам Православне Далмације 1850, 1–32; Шематизам Православне источне епархије целе Далмације и Истрије за годину 1854, Беч 1854, 1–40; Шематизам Православне источне епархије целе Далмације и Истрије за годину 1859, Задар 1859, 34; Н. Bidermann, *Die Griechisch-Gläubigen*, 492–493.

¹⁷⁰² Шематизам православне Епархије Далматинске и Истријске за годину 1907 (=Шематизам православне Епархије Далматинске 1907), Задар 1907, 46; Шематизам православне Епархије Бококторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1907 (=Шематизам православне Епархије Бококторске 1907), Дубровник 1907, 32.

Табела 6.3.14. Црквена мрежа Далматинске и Боко-которске епархије 1875. и 1906. године.¹⁷⁰³

Епархија	Година	Број			
		Парохија	Манастира	Световног свештенства	Монашког свештенства
Далматинска	1875	52	3	52	27
	1906	55	3	46	26
Бококоторско-дубровачко-спичанска	1875	42	8	47	13
	1906	43	8	45	14
Укупно	1875	94	11	99	40
	1906	98	11	91	40

Табела 6.3.15. Индекси густине црквене мреже Далматинске и Боко-которске епархије 1875. и 1906. године.¹⁷⁰⁴

Епархија	Година	Број верника на		Број кућа на	
		1 парохију	1 свештено лице	1 парохију	1 свештено лице
Далматинска	1875	1223.04	1223.04	177.37	177.37
	1906	1498.51	1791.70	208.42	249.20
Бококоторско-дубровачко-спичанска	1875	632.74	565.43	119.50	106.79
	1906	705.37	674.02	123.09	117.62
Укупно	1875	959.29	910.84	151.51	143.86
	1906	1150.50	1239.00	170.98	184.13

Реконструисати мрежу Православне цркве у Црној Гори у 19. веку није једноставно. Недостатак квалитетних статистичких података у начелу не омогућује да се ова проблематика сагледа на једнако квалитетан начин као у другим областима. На челу цркве у читавој Црној Гори је стајао митрополит који је столовао на Цетињу. Статус Митрополије после укидања Пећке патријаршије 1766. године и њен однос према Карловачкој митрополији или Цариградској патријаршији, предмет су расправа у историографији и правној науци. У пракси, црква у Црној Гори је деловала у начелу веома самостално, што је било и у складу са теократским карактером врховне власти. Изградња цркве и њене мреже је, на неки начин, представљало истовремено и изградњу државе као такве, мада је неопходно рећи да црквени управни органи нису били уједно и државни нити су их замењивали. Кнез Данило је, осим тога, 1852. године и формално спровео одвајање владичанско/митрополитског звања од кнежевог. Тиме је заправо држава у управном смислу одвојена од цркве, али ће тесна повезаност државе и цркве опстати све до краја државности.¹⁷⁰⁵ После великих територијалних проширења 1878. године, у новим областима је успостављена посебна Захумско-рашка епархија, са седиштем у Острогу (Никшићу), која је обухватала највећи део Брда, као и делове Херцеговине припојене Црној Гори. После Балканских ратова, 1913. године, успостављена је и Пећка епархија у новим областима.¹⁷⁰⁶

Према званичним подацима, у Црној Гори је око 1865. године било 3 протопрезвитера (протопопа) и око 400 свештеника (пароха). Укупно је постојало и 11 манастира, али са само 2 архимандрита и укупно 5 калуђера. У начелу се узимало да је један свештеник имао на старости око 500 становника, но то није важило за читаву територију. У Црмничкој нахији је

¹⁷⁰³ Шематизам Епархије далматинске за годину 1875, Задар, 30; Шематизам православне Епархије Бококоторско-Дубровничке за годину 1876, Задар, 31; Шематизам православне Епархије Далматинске 1907, 46; Шематизам православне Епархије Бококоторске 1907, 32.

¹⁷⁰⁴ Табела 6.3.14; Табела 3.2.30.

¹⁷⁰⁵ Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 283–285; Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ 2*, 182–185.

¹⁷⁰⁶ Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ 2*, 156–157, 188; Н. Ражнатовић, *Положај и улога цркве у Црној Гори 1852–1878 (=Положај и улога цркве)*, Историјски записи 14/18 4 (1961), 618.

један свештеник био одговоран и за свега 100 становника, док у областима Цуце и до 3.000.¹⁷⁰⁷ Реформама 1866. године је настојано да парохије буду уједначене и адекватне величине, што је имало за последицу да око 60 свештеника остане без парохије. И даље су постојале разлике у величини парохија, но оне су ипак углавном сведене на до 100–150 кућа. Протопрезвитерати су се у начелу преклапали са нахијама, тако да је 1868. године Митрополија имала већ 4 протопопијата, или надзиратељства (Цетињски, Његушки, Бјелопавлићки и Васојевићки), а годину дана касније 5 (успостављен је Црмнички).¹⁷⁰⁸ Формирањем посебне Захумско-рашке епархије, број протопрезвитеријата се увећао. Нова епархија их је имала чак 9 (укључујући и Бјелопавлићки и Васојевићки – пребачени из Цетињске епархије). Цетињска (или Црногорска како се такође звала) епархија је тада имала 84 а нова Захумско-рашка 75 парохија.¹⁷⁰⁹ Према званичним подацима из 1881. године, мрежа је била сасвим задовољавајућа. На једну парохију, и следствено једног свештеника, долазило је око 760 верника или 133 куће. Једну цркву је, статистички гледано, делило око хиљаду људи. На то би требало још узети у обзир и манастире, што додатно смањује индексе. Такав однос је био повољнији него у Србији.

Табела 6.4.1. Преглед Захумско-расијске (Захумско-рашке) епархије према шематизму за 1881. годину.¹⁷¹⁰

Број								
Парохија	Манастира	Црква	Ђакона (монашких)	Свештеника	Монаха	Становника на 1 парохију	Кућа на 1 парохију	Становника на 1 цркву
77	11	59	1	77	9	759.30	133.42	990.95

У периоду од 1860. до 1910. године, у Црној Гори су наводно изграђене чак 163 цркве и 2 манастира, а обновљено још 112 старих цркава и 12 манастира, што би значило да је црквена мрежа доживела праву експанзију.¹⁷¹¹ На отприлике 230.000 становника почетком 20. века, колико је Црна Гора тада имала, однос по богомољи би износио оквирно 700–800 верника. Отприлике у време Првог светског рата, или непосредно после њега, проширена Митрополија је бројала свега 200 парохија са исто толико свештеника (скоро 2.000 верника на једну парохију), 15 протопрезвитерата, 16 манастира са 25 калуђера.¹⁷¹²

Црквена мрежа православних верских организација на анализираном простору је у посматраном периоду исказивала неколико јасних трендова. Редукција мреже, односно смањење броја свештеника и следствено повећани индекси броја верника на свештено лице, представља општу тенденцију у свим областима. Половином 19. века је у већини области било сасвим стандардно да један световни свештеник има на старости до 1.000 верника, али је пола века касније тај стандард порастао на 1.500 до 2.000 (уз велике осцилације). Рационализација се, међутим, углавном односила на кадровске капацитете а мање на мрежу сакралних објеката. Број цркава у Србији, Црној Гори или у Далмацији је знатно увећан, али је број свештеника ограничен. Представили смо оквирни преглед по свим областима у једној табели, али нису сви најбитнији индекси међусобно савршено компатибилни.

¹⁷⁰⁷ Орлић, *црногорски годишњак стари и нови, за просту годину 1865*, 1 (1865), 78–79.

¹⁷⁰⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ 2*, 186–187; Н. Рајнатовић, *Положај и улога цркве*, 597, 608; Орлић, *црногорски годишњак стари и нови, за преступну годину 1868*, 4 (1868), 18; Орлић, *црногорски годишњак стари и нови, за просту годину 1869*, 5 (1869), 18.

¹⁷⁰⁹ Ж. Андријашевић, *Историја Црне Горе*, 186.

¹⁷¹⁰ Табела 1.4.4; *Шематизам православне Јепархије захолмске и расијске*, 20.

¹⁷¹¹ П. Ђ. Стојановић, *Неки проблеми положаја и улоге цркве и црквене организације у Црној Гори: (Осврт на стање у 18, 19 и на почетку 20. вијека)*, *Историјски записи* 26/30 3–4 (1973), 296.

¹⁷¹² Р. М. Грујућ, *Православна српска црква*, 144, 178.

Табела 6.а. Преглед главних индекса густине црквене мреже по областима у периоду 1850–1908. године.¹⁷¹³

Област – период	Верника на 1 парохију	Кућа на 1 парохију	Верника на 1 цркву	Верника на 1 свештено лице	Примедба
Србија – 1850/51			3137	1246	Углавном је био сличан број свештеника и парохија
Србија – 1863			3630	1796	
Србија – 1884			3721	1872	
Србија – 1908	3182		4307	3175	
Рашко-призренска епархија – 1899	Око 700–1000 ¹⁷¹⁴	113.11	Око 1300–1800 ¹⁷¹⁵		Кућа на 1 свештеника – у начелу скоро идентично броју парохија
Скопска епархија – 1899	Око 500	72.54	Око 600 ¹⁷¹⁶		
Дабробосанска епархија – 1883				1449.39	
Зворничка епархија – 1883				1666.56	
Херцеговачко-захумска епархија – 1883				1135.20	
Босна и херцеговина – 1895			1744.16		
Бањалучко-бихаћка епархија – 1900/01			1948.65	2190.45	
Херцеговачко-захумска епархија – 1900/01			718.88	1898.92	
Бачка епархија – 1905	1908.64	335.13	2193.51	1547.00	Број цркава са капелама
Темишварска епархија – 1905	1496.67	263.23	1879.96	1454.31	
Вршачка епархија – 1905	1467.47	281.71	1566.40	1452.19	
Сремска/Карловачка епархија – 1905	1428.37	248.36	1281.87	1351.16	
Будимска епархија – 1905 епархија – 1905	531.55	73.52	371.24	531.55	
Горњокарловачка епархија – 1905	2555.49	341.54	2259.43	2609.48	
Далматинска – 1906	1498.51	208.42	Око 1000	1791.70	
Бокопоторско-дубровачко-спичанска – 1906	705.37	123.09	145	674.02	
Захумско-расијска епархија – 1881	759.30	133.42	990.95		Углавном је био сличан број свештеника и парохија

Није могуће установити општи индекс који би представљао неку стандардну вредност на читавом подручју. Генерално гледано се може констатовати да су области у Херцеговини, Далмацији (посебно јужној, заправо у Боки), Црној Гори исказивали најгушћу мрежу сакралних објеката и пре свега свештеничких кадрова на број верника на читавом простору. Узимајући у обзир број кућа као мерило, и области Старе Србије су имале сасвим солидну структуру, односно висок број свештеника по кући те следствено и на број верника. Супротно томе, најслабије је црква била развијена као мрежа у западним деловима Војне крајине, али и у Србији. У Горњокарловачкој епархији је 1905. године један свештеник био

¹⁷¹³ Табела 1.1.1; Табела 6.1.1; Табела 6.1.3; Табела 6.1.5; Табела 6.1.7; Табела 6.2.1; Табела 6.2.2; Табела 6.3.2; Табела 6.3.3; Табела 6.3.4; Табела 6.3.12; Табела 6.3.15; Табела 6.4.1.

¹⁷¹⁴ Уколико се домаћинства множе коефицијентима од 7 до 10, што је било уобичајено на тим подручјима. Види у потпоглављу *Породица и домаћинство*.

¹⁷¹⁵ Било је 185 кућа на 1 цркву или манастир

¹⁷¹⁶ Било је 105 кућа на 1 цркву или манастир.

задужен за 2.600 верника. У Србији је то 1908. године било чак 3.175. Супротно томе, у Боки 1906. године свештеник је имао паству од непуних 700 верника. Овакве диспропорције свакако сведоче о потпуно различитим условима за рад свештеничког кадра као и карактеру комуникације на релацији цркца – верници. Статистички се, наравно, не може измерити утицај развијености мреже на опште стање побожности или практично исповедање вере у свакодневном животу, али се може основано претпоставити да је у областима са слабом покривеношћу пастве сакралним објектима и свештеницима, ниво побожности трпео одређене негативне последице.

ПРИВРЕДА

Привредне прилике су од великог значаја за процену и посматрање развојног степена и капацитета појединих заједница. У случају српског народа у другој половини 19. и на почетку 20. века, могуће је сагледати економске структуре са два различита аспекта. У случају Србије и Црне Горе су државне и опште привредне структуре биле у начелу и националне по свом карактеру, тако да је у том случају једноставно утврдити опште законитости по развој српске популације проучавањем података на нивоу држава. На свим осталим подручјима, подаци из области привреде се најчешће односе на територије а не на националне или верске заједнице. У том случају смо прибегли алтернативном сагледавању ситуације кроз неке опште анализе, сматрајући да је општи друштвени и привредни контекст утицао најчешће у подједнакој мери на Србе као и на остале етничке или верске групе. То, међутим, важи само генерално и у широком просторном и временском оквиру. Привреда, односно привредне прилике представљају уједно и изузетно широко и компликовано поље за истраживања. Могућности по том питању су у неким случајевима ограничене, делом због некомпатибилности извора. Различите категорије занимања, стоке, друге врсте усева и подврсте конкретних култура итд, отежавају да се подаци прилагоде, односно „укалупе“ у једносистем систем. Претерано поједностављивање би, осим тога, заправо уништило и квалитативни увид у статистички исказ, а у многим случајевима би чак и деформисало резултате. Компаративни метод, који је у фокусу нашег рада, због тога често није примењив када је у питању економија. Подаци се, осим тога, у већини случајева не односе на припаднике српског народа него на територије, тако да би просто поређење представљало обичну анализу различитости или сличности политичких ентитета, а не прилика српске заједнице. Из наведеног разлога је класична компарација података заправо несврхисходна. Далеко бољи приступ представља сагледавање најосновнијих привредних параметара у различитим областима и затим покушај да се уз њих вежу конкретно припадници српске заједнице. То, међутим, није увек могуће. Упркос томе, увид у опште прилике барем омогућује да се развој српског народа сагледа на квалитетнији начин, стављајући га у бољи контекст. Представљањем основних података о аграру, занатима, индустрији или саобраћају, настојали смо их груписати у излагању тако да се омогући релативно добар увид у опште прилике, односно главне фундаменте привредног живота у датим областима. У случају да су били на располагању подаци који се експлицитно односе на српску, односно православну заједницу, фокус смо усмерили ка њима. Производња као таква није претерано у центру пажње, пошто је није ни могуће повезати директно са српском заједницом, изузев у случају Србије и Црне Горе. Веће интересовање смо посветили занимањима, нарочито у случају непољопривредних делатности. У случају саобраћаја, представљени су само основни подаци са намером да се илуструју оквири у којима је просечан српски човек тога времена живео и радио, односно какве су му биле могућности и перспективе у области комуникације са ближом и широм околином. Начин излагања је делимично измењен у односу на претходна поглавља, што је последица немогућности класичног начина прегледне компарације. Поједине аспекте, које смо истражили анализом статистичких података, настојали смо представити кроз груписање у мањи број табела из свих територијалних области, што је омогућило да се стекне увид и утисак о општем стању дате проблематике на комплетном подручју.

АГРАР

Простор који је предмет овог истраживања је од половине 19. века па све до Првог светског рата био претежно руралног а у економском смислу аграрног карактера. Пољопривредна производња је и даље била доминантан вид привређивања и главни извор прихода већине домаћинстава и појединаца. Исто је вредело и за припаднике српског народа који су на том простору живели, те је сагледавање аграрних односа од највећег значаја по процену привредних прилика већине Срба у датом периоду. Потпоглавље смо структурисали, за разлику од претходних делова овог рада, више према аспектима него хронолошки или просторно. Сматрамо да је то бољи и прикладнији начин да се стекне како-такав квалитетан увид у опште економске прилике. На такав начин смо настојали да читаоцима омогућимо увид у опште стање на читавом подручју без употребе завршних прегледних табела, које често није ни могуће саставити. Потпоглавље смо због тога поделили у секције – *аграрно становништво, аграрне површине, посед, усеви и приноси, те сточни фонд*. Излагање у секцијама следи просторни принцип уз задржавање утврђеног система нумерације табела.¹⁷¹⁷

Аграрно становништво

Карактер привредне структуре, односно економску оријентацију становништва најбоље је сагледати кроз статистику занимања. У Србији је главна привредна делатност била пољопривреда, са око 90 % целокупног становништва овисног од те гране 1866. и 84 % 1900. године. Тежиште привредне делатности се, дакле, ни на прелому векова није битно променило у односу на његову половину.

Табела 8.1.1.а Структура становништва Србије по занимањима 1866. и 1900. године.¹⁷¹⁸

Године	Пољопривреда		Остала занимања (занати, трговина, управа итд.)	
	Број становника	Удео у % становништва	Број становника	Удео у % становништва
1866	1094963	90.02	121383	9.98
1900	2099719	84.23	393163	15.77

Када је у питању простор Османског царства, нису на располагању чак ни оквирне а камоли прецизне статистике о занимањима становништва. Још је проблематичније проценити структуру привредне делатности код верских или етничких заједница, у овом случају припадника српског народа. На темељу процене удела хришћана у урбаном делу становништва, проистиче да су они, а тиме и Срби, на овим просторима били углавном рурална популација што готово аутоматски и одређује њихову оријентацију на аграрне делатности. Једини изузетак по том питању представљају простори бившег Нишког и Пиротског санцака, где су православни хришћани чинили већину и у великим градовима. Узимајући претходно изнето у обзир, није могуће саставити статистички преглед структуре по занимањима, али сматрамо да нећемо претерати ако будемо тврдили да су Срби у Косовском вилајету у преко 90 % случајева се бавили пољопривредом. У Нишком санцаку је удео пољопривредника можда био нешто мањи, али и у том случају је пољопривреда свакако била доминантна привредна делатност православних Срба.

¹⁷¹⁷ Бројчане ознаке табела задржавају исто значење, с тиме што се додаје слово у азбучном реду према секцијама.

¹⁷¹⁸ Табела 1.1.1; *Државотис* 13 (1884), 286–323; *Потис 1900*, 2. део, CLXVII–CCXLIV.

Кад су у питању занимања у Војној крајини, најквалитетније се могу сагледати за 1857. годину. Статистички се не може извршити савршен израчун, али је процена свакако одговарајућа реалности.¹⁷¹⁹ Податке је потребно прегруписати у две главне просторне секције, западну и источну. На простору Лике, Баније али и Славоније, пољопривреда је била доминантна, док је структура у Срему и Банату била нешто компликованија, што је и за очекивати узимајући у обзир да су на том простору постојали знатно већи војни комунитети – градови.

Табела. 8.3.1.а Структура становништва Војне крајине по занимањима 1857. године (процена).¹⁷²⁰

Област	Пољопривреда		Остала занимања (занати, трговина, управа итд.)	
	Број становника	Удео у % становништва	Број становника	Удео у % становништва
Карловачки и Славонски генералат	612926	90.69	62891	9.31
Српско-банатски генералат	295317	76.46	90936	23.54

На простору Хрватске и Славоније, удео Срба није достигао висок ниво, тако да су подаци само условно примењиви за дотичну популацију. Битније је истаћи Осјечку и Пожешку жупанију где је број православних становника био значајан. Према процени и на овом простору је пољопривреда била доминантна, са око 90 % становништва зависно од исте.

Табела 8.3.2.а Структура становништва Осјечке и Пожешке жупаније по занимањима 1857. године (процена).¹⁷²¹

Жупанија	Пољопривреда		Остала занимања (занати, трговина, управа итд.)	
	Број становника	Удео у % становништва	Број становника	Удео у % становништва
Осјечка	129281	89.71	14835	10.29
Пожешка	97824	92.73	7671	7.27

Према подацима из 1910. године, структура становништва по главној привредној активности јасно показује да је пољопривреда на подручјима бивше Војне крајине остала доминантна грана. Велика већина српског православног становништва је била руралног карактера и живела је у већем броју на подручјима Личкокрбавске, Модрушко-Ријечке и Сремске жупаније, што неминовно води до закључка да су исти и почетком 20. века били превасходно пољопривредници.

¹⁷¹⁹ Нема података о томе од којег су занимања зависиле жене, односно којој врсти породица су припадале.

¹⁷²⁰ У пољопривредно становништво су уврштене све жене и деца до 14 година, мада је један део њих свакако био издржаван и од других делатности. Са друге стране, број мушкараца изнад 14 година без јасног занимања је уврштен у део о другим делатностима. Оквирна процена је сасвим сигурно изузетно тачна. *Statistische Übersichten 1857*, 172–180; ÖStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858), 73/1, 73/1-4.

¹⁷²¹ У пољопривредно становништво су уврштене све жене и деца до 14 година, мада је један део њих свакако био издржаван и од других делатности. Са друге стране, број мушкараца изнад 14 година без јасног занимања је уврштен у део о другим делатностима. Оквирна процена је сасвим сигурно изузетно тачна. *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien 1857*, 2–13; P. Korunić, *Naselja i stanovništvo 2*, 724–725.

Табела 8.3.3.а Удео ратарског у укупном становништву жупанија Хрватске и Славоније (са градовима) 1910. године.¹⁷²²

Жупанија	Удео ратарског становништва у %
Лика-Крбава	90.50
Модруш-Ријека	74.80
Загреб	88.50
Вараждин	92.40
Бјеловар-Крижевци	86.10
Пожешка	80.50
Вировитица	76.40
Срем	71.50
Град Загреб	6.90
Град Вараждин	16.40
Град Осиек	6.90
Град Земун	16.50
Укупно	78.80

На простору Српског Војводства је ситуација била слична као и у другим областима. Пољопривреда је била доминантна 1857. године, уз нешто нижи индекс него у западним деловима Војне крајине, али слично Српско-банатској генералкоманди.

Табела 8.3.4.а Структура становништва Српског војводства и Тамишког Баната по занимањима 1857. године (процена).¹⁷²³

Округ	Пољопривреда		Остала занимања (занати, трговина, управа итд.)	
	Број становника	Удео у % становништва	Број становника	Удео у % становништва
Велики Бечкерек	328040	85.07	57582	14.93
Лугош	206766	89.81	23462	10.19
Нови Сад	179908	83.11	36560	16.89
Темишвар	267565	85.17	46588	14.83
Сомбор	292153	77.06	86992	22.94
Укупно	1274432	83.54	251184	16.46

На простору Бачкободрошке и Торонталске жупаније је до 1910. године дошло до одређеног померања тежишта привредне структуре. У сеоским срединама је удео пољопривредног становништва опао на две трећине до три четвртине у 1910. години. Упркос томе, може се ипак констатовати да је основна структура остала аграрна.

¹⁷²² М. Kreser, *Gustoća žiteljstva*, 51–57.

¹⁷²³ У пољопривредно становништво су уврштене све жене и деца до 14 година, мада је један део њих свакако био издржаван и од других делатности. Са друге стране, број мушкараца изнад 14 година без јасног занимања је уврштен у део о другим делатностима. Оквирна процена је сасвим сигурно изузетно тачна. *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft 1857*, 6–7.

Табела 8.3.5.а Структура становништва Бачкободрошке и Торонталске жупаније (сеоске средине) по занимањима 1910. године.¹⁷²⁴

Жупанија	Пољопривреда		Остала занимања (занати, трговина, управа итд.)	
	Број становника	Удео у % становништва	Број становника	Удео у % становништва
Бачкободрошка	428515	67.74	204045	32.26
Торонталска	430723	72.47	163620	27.53

У Босни и Херцеговини под Аустроугарском, познати су нешто квалитетнији подаци о занимањима становништва тек за крај 19. века.

Табела 8.3.6.а Удео од пољопривреде овисног у укупном становништву Босне и Херцеговине 1895. и 1910. године.¹⁷²⁵

Године	Удео од пољопривреде овисног становништва у %
1895	88.34
1910	86.57

Простор Далмације је по карактеру био у начелу исто аграрни, само што је статистика у овом делу Монархије бележила занимање на нешто другачији начин. Према попису 1869 (1870) године, око трећине становништва је радило у пољопривреди. Процент је мали зато што нису бележени и чланови породица као овисни о занимању, већ су, очигледно, као одрасли убројани у слуге и у оне који немају конкретно занимање. Сматрамо да није нереално удео од скоро 34 % барем удвостручити како би се добио минималан удео становника овисних о пољопривреди, мада је тај индекс вероватно ишао и на преко 80 %.

Табела 8.3.7.а Структура становништва Далмације по занимању 1869. (1870). године.¹⁷²⁶

Врста занимања	Аграр	Слуге за личне потребе	Без конкретног занимања	
			Изнад 14 година	Испод 14 година
Удео у %	33.97	5.05	10.87	30.31

Попис 1910. године је дату проблематику обухватио знатно детаљније. Према резултатима истог, преко 80 % становништва је било овисно од пољопривредне делатности. Великих разлика је, међутим, било између северних и јужних котара са значајним српским становништвом. На северу је популација била аграрна, на југу, у Боки, однос пољопривредника и других је у начелу већ износио пола-пола. Када су у питању православни становници, 94.384 су евидентирани као овисни од пољопривреде (89,60 %) што би значило да су православни становници били надзаступљени у датој грани у односу на укупну популацију.

¹⁷²⁴ *Magyar korona országainak 1910. évi 3. (II.) 176–177; 258–259.*

¹⁷²⁵ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 546–548.

¹⁷²⁶ *Bevölkerung 1869 5* (1872), 102.

Табела 8.3.8.а Структура аграрног становништва Далмације 1910. године.¹⁷²⁷

Број становника који су везани за пољопривреду				
Самостални предузетници	Чланови породице који помажу	Остали	Сви укупно	Удео у укупном становништву у %
91541	214238	227477	533256	82.59
Котар				
		Бенковац	42429	96.22
		Книн	51075	92.89
		Котор	23564	58.07

За Црну Гору је практички немогуће саставити прецизнији статистички преглед о занимањима, односно утврдити проценат пољопривредно активног становништва. Уколико се узме у обзир контекст познатих података, може се слободно проценити да је преко 90 % становништва Црне Горе било егзистенцијално везано за пољопривреду.¹⁷²⁸

¹⁷²⁷ Österreichische Statistik Neue Folge 3/6, (I.) 38.

¹⁷²⁸ Број радњи је био изузетно мали а индустрија практички није постојала. Види у потпоглављу *Занат, трговина и индустрија*.

Аграрне површине

Пошто је главно занимање становништва било везано за пољопривреду, главни ресурс је свакако представљало адекватно земљиште. Величина и тип земљишта одлучујући су фактори како у структури производње (земљорадња или сточарска производња на пример) тако и њеној процењеној ефективности (могућности за задовољењем основних потреба, продаја вишкова и акумулација капитала итд) што директно утиче на развојне капацитете.

У случају Србије, укидањем феудалних (спахијских) односа после 1835. године, обрађивачи земље су заправо постали њени наследни власници. Катастар непокретности, или систем земљишних књига, на жалост, није никада уведен, тако да је статистика земљишног фонда и власништва пуна сумњивих података, празнина и грешака, и ослања се искључиво на посебне пописе земљишта, стоке или евиденцију истих. Према расположивим подацима, земљишни фонд који се може сматрати за обрађене или привредно активне површине, у Србији је у периоду 1847–1905. године скоро упеторостручен. Мора се узети у обзир да се ради о проценама које су последица нејасних реалних површина какве су бележене све до позног 19. века, због чега се у разним публикацијама може читалац сустрести са посве различитим резултатима.¹⁷²⁹ Сматрамо да приступ који смо одабрали бар приближно одражава реално стање и исказује трендове какви су стварно били у 19. веку. По том питању највећи је значај имало велико увећање површина класификованих као њиве (заправо оранице према другим класификацијама), што уједно и сугерише општи развојни пут пољопривреде према класичним (житним) усевима. Увећање површина које се традиционално користе у сврху унапређења сточарства (пашњаци, утрине, шуме, забрани али делимично и ливаде) није могуће сагледати за цео период, а и постојећи подаци су више него дискутабилни, уколико се узме у обзир да су такве површине имале крајње нејасан статус. Анализа показује да је половином века, свега 11 % целокупне површине земље било у неком званичном статусу по привредној функцији и обухваћено статистиком, што је нереално мало и последица је мањка евиденције шума, утрина, пашњака и сличних земљишта. Почетком 20. века, статистика је детаљно забележила типизацију земљишта за 42,55 % укупне површине земље, који су означени као „површине приватних лица и општина“ док је остатак једноставно класификован као „државне и општенародне“ површине.¹⁷³⁰ У начелу, због недостатка катастра, Србија је и почетком 20. века на пола своје територије имала разне типове земљишта са недефинисаним статусом, која су проглашена за државна, а чија привредна функција очигледно није постојала, бар у теорији. Активности попут илегалне сече шума, испаша, сакупљање шумских плодова итд, на просторима где то формално није било дозвољено, свакако су се дешавале и исто испуњавају критеријум привредних. Из наведених разлога је веома тешко испратити реалан развој искористивости датих површина у привредне сврхе. Најквалитетније су забележа она земљишта која су са привредне тачке гледишта и имала највећи значај, бар по земљораднички део економије. Површине њива су учетворостручене и досегле су отприлике петину до четвртине целокупне површине Србије почетком 20. века. Заслугу на повећању обрађених површина су имала и територијална проширења 1878. године, али су она била далеко мања (увећање од око 27 %) него целокупан учинак развоја пољопривредног земљишног фонда.

¹⁷²⁹ Више о тој проблематици виду у потпоглављу *Привредна статистика*.

¹⁷³⁰ *СГКС 12*, 239.

Табела 8.1.1.6 Развој обрађених површина у Србији у периоду 1847–1900. године – у хектарима.¹⁷³¹

Тип земљишта	Године				Увећање 1847–1905 у %
	1847	1867	1889	1905	
Њиве	247354.71	351496.88	648399.00	1027815.71	315.52
Виногради	21924.35	23576.04	43305.00	33101.48	50.98
Воћњаци		45341.39	63681.00	136939.51	
Баште		6044.70		25815.25	
Ливаде	148162.45	137371.81	384703.00	322683.23	117.79
Пашњаци			1041625.00	95708.64	
Утрине				59855.00	
Шуме				166612.41	
Забрани				136399.34	
Угар			81000.00	50245.81 ¹⁷³²	
Укупно	417441.51	563830.81	2262713	2055176.38	392.33
Укупна величина територије	3784100	3784100	4830260	4830260	27.65
Удео њива у укупној територији у %	6.54	9.29	13.42	21.28	225.53
Удео њива, винограда, воћњака, башта и ливада у укупној територији у %	11.03	14.90	23.60	32.01	190.21
Удео свих обрађених површина у укупној територији у %	11.03	14.90	46.84	42.55	285.70

Увећање земљишног фонда који се користио у привредне сврхе, битно је ставити у однос према броју становника, пошто се тако може боље сагледати реалан учинак развоја. Површина њива по становнику се увећала за једну десетину хектара. То је можда и најсигурнији податак. Због недостатка информација о шумама, утринама или пашњацима, укупна површина од једва пола хектара по становнику половином 19. века није реална. Површина од отприлике пола хектара се односи на најзначајније категорије земљишта као што су њиве, виногради и ливаде. За поменуте категорије је однос остао мање-више исти током читавог периода – око пола хектара по становнику.

Табела 8.1.2.6 Величина појединих категорија пољопривредног земљишта по становнику Србије у периоду 1847–1905. године – у хектарима.¹⁷³³

Тип земљишта	Године			
	1847	1867	1889	1905
Њиве	0.27	0.29	0.30	0.38
Виногради	0.02	0.02	0.02	0.01
Воћњаци		0.04	0.03	0.05
Баште				0.01
Ливаде	0.16	0.11	0.18	0.12

¹⁷³¹ В. Јовановић, *Статистичан преглед 1*, 378–379; В. Јакшић, *Стање земљорадње*, 91–94; *Попис обрађевина 1867*, 1–115; Б. Миљковић-Катић, *Пољопривреда*, 86; *СГКС 12*, 238–239.

¹⁷³² У извору као остало земљиште.

¹⁷³³ Узети су у обзир пописи становништва 1846, 1866, 1890. и 1905. године. Табела 8.1.1.6; Табела 1.1.1.

Пашњаци			0.48	0.04
Утрине				0.02
Шуме				0.06
Забрани				0.05
Угар			0.04	0.02
Укупно	0.46	0.46	1.05	0.76
Укупна величина територије	4.14	3.11	2.23	1.80

Утврдити како-тако веродостојан однос укупних и обрађених површина у Османском царству изузетно је тешко. Према неким званичним израчунима, удео обрађених површина у Косовском вилајету је 1894/95. године износио свега 9 %, у Битољском свега 2,7 % од укупне.¹⁷³⁴ Историчар Милош Јагодић је по том питању анализирао статистичке податке из последњих година османске владавине у Косовском и Битољском вилајету. Према тим подацима је удео површина које можемо да класификујемо као њиве, винограде и баште били свега нешто преко 10 % у Косовском вилајету. У Србији је тај удео око 1905. године износио већ око четвртине укупне површине. Са те тачке гледишта, без обзира на недостатак података о ливадама и другим површинама, исказани резултати показују веома слабо развијену пољопривредну структуру.

Табела 8.2.1.6 Обрађене површине у Косовском и Битољском вилајету у периоду 1907–1910. године.¹⁷³⁵

Вилајет	Површина у хектарима					Укупно	Обрађена површина у %
	Укупна	Жита	Поврће	Виногради	Индустријске биљке		
Косовски	3290000	319482	10034	11299	8252	349067	10.61
Битољски	2850000	185484	8279	11947	2306	208016	7.30

Обрађене површине у Војној крајини су 1857. године свакако представљале главни ресурс становништва. За западне генералате је позната детаљнија структура коју смо представили у табели. Тада је чак 26 % укупних површина већ било претворено у оранице Заједно са ливадама, баштама, пашњацима и виноградима, укупно је већ око 50 % целокупне површине тог дела Војне крајине било пољопривредно земљиште у правом смислу те речи.

Табела 8.3.1.6 Структура обрађених површина на простору Карловачко-вараждинско-банског генералата 1857. године.¹⁷³⁶

Регимента	Површина у хектарима					
	Оранице	Ливаде	Баште	Виногради	Пашњаци	Шуме
Личка Оточка	44571.13	14270.93	188.60	3.45	80220.55	67095.03
Оточачка	30050.08	11456.30	238.63	44.85	47001.65	119751.22
Огулинска	38685.43	15320.88	1820.45	115.00	24079.85	47712.35
Слуњска	49262.55	9775.00	509.45	844.68	20424.58	38201.27
Крижевачка	69726.80	19836.35	2616.83	2668.58	11247.00	57136.02
Ђурђевачка	64516.15	23825.70	2351.18	2906.63	17799.70	72283.82
Бродска	59389.45	27403.93	3539.13	897.58	19992.18	73934.65
Градишћанска	49431.60	19630.50	2937.10	1747.43	23489.33	57807.05

¹⁷³⁴ К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, 222.

¹⁷³⁵ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 358–359.

¹⁷³⁶ ÖStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858), 73/1, 73/1-4.

1 Банска	51829.93	3527.05	1133.33	1379.43	29272.10	27180.25
2 Банска	49964.63	6510.15	1285.13	644.00	21433.70	46565.8
Градови-комунитети	2202.83	1081.57	432.40	467.48	1039.02	6805.12
Укупно	509630.55	152638.35	17052.2	11719.075	295999.65	614472.6
Удео у укупној површини земље	26.12	7.82	0.87	0.60	15.17	31.50

Уколико сагледамо врсте површина по становнику регимената, може се лако уочити знатно повољнији однос него, на пример, у Србији. У најзападнијим деловима Крајине је по становнику ишло око пола хектара ораница, источније је однос ишао на пун хектар. Утицаја је свакако имала и конфигурација тла и климатски услови, који су у западнијим деловима погодовали сточарству (видљиво и кроз већи обим пашњака).

Табела 8.3.2.6 Структура обрађених површина на простору Карловачко-вараждинско-банског генералата по становнику 1857. године.¹⁷³⁷

Регимента	Површина по становнику – у хектарима					
	Оранице	Ливаде	Баште	Виногради	Пашњаци	Шуме
Личка Оточка	0.58	0.19	0.00	0.00	1.04	0.87
Оточачка	0.44	0.17	0.00	0.00	0.69	1.77
Огулинска	0.53	0.21	0.02	0.00	0.33	0.65
Слуњска	0.80	0.16	0.01	0.01	0.33	0.62
Крижевачка	1.13	0.32	0.04	0.04	0.18	0.93
Ђурђевачка	0.82	0.30	0.03	0.04	0.23	0.92
Бродска	0.82	0.38	0.05	0.01	0.27	1.02
Градишћанска	0.88	0.35	0.05	0.03	0.42	1.02
1 Банска	0.85	0.06	0.02	0.02	0.48	0.44
2 Банска	0.94	0.12	0.02	0.01	0.40	0.87
Градови-комунитети	0.17	0.08	0.03	0.04	0.08	0.53
Укупно	0.75	0.23	0.03	0.02	0.44	0.91

За простор Српско-банатске генералкоманде могуће је саставити сличан, упрошћенији преглед за 1854. годину. Резултати показују да је у том делу Војне крајине земљишни фонд био добро искоришћен. Једна петина свих површина су чиниле оранице, затим и ритови и баште исто толико. Заједно са виноградима и пашњацима, и у овом случају око 50 % целокупне површине генералата је било искоришћено за интензивнију пољопривреду. По становнику је у овим крајевима ишло $\frac{3}{4}$ хектара ораница, исто толико ритова и башти, али и доста пашњака, што сугерише разнолику производњу.

Табела 8.3.3.6 Структура обрађених површина на простору Српско-банатског генералата 1857. године.¹⁷³⁸

Категорија	Површина у хектарима				
	Оранице	Ритови и Баште	Виногради	Пашњаци	Шуме
Укупна површина	276723	281492	16043	161232	322838
Удео у % у укупној површини земље	19.71	20.05	1.14	11.48	22.99
Површина по становнику – у	0.74	0.75	0.04	0.43	0.86

¹⁷³⁷ Табела 8.3.1.6; Табела 1.3.8.

¹⁷³⁸ А.Негедиш, К. Џобановић, *Demografska i agrarna statistika*, 177; Табела 1.3.9.

хектарима (процена) ¹⁷³⁹					
-------------------------------------	--	--	--	--	--

Простор Војне крајине је касније инкорпориран у жупаније Хрватске, Славоније и Угарске, те је нужно развој сагледати груписањем области. Према расположивим подацима из 1910. године, ситуација се није нарочито променила у односу на 50-те године. Класична ратарска производња на ораницама је и даље била доминантна у северним и источним равничарским деловима. У западним крајевима је ситуација била супротна, и пашњаци и шуме су, следствено, представљали и даље већину земљишта.

Табела 8.3.4.6 Удео ратарских површина (ораница, ливада, башти и винограда) у укупној површини жупанија Хрватске и Славоније (без градова).¹⁷⁴⁰

Жупанија	Удео ратарских површина у %
Лика-Крбава	23.50
Модруш-Ријека	34.80
Загреб	46.80
Вараждин	52.30
Бјеловар-Крижевци	54.30
Пожешка	44.70
Вировитица	50.70
Срем	50.30
Укупно	46.00

Исте године је у читавој Хрватској и Славонији удео ораница у укупној површини земље износио 32,7 %, ливада 10,5 %, башти 1,3 % и винограда 0,8 %.¹⁷⁴¹

Пољопривредне површине у Српском Војводству и Тамишком Банату, познате су према састављању посебних спискова земљишта за зтв. елибертацију, односно аграрну реформу и укидање феудалних имања. Резултати показују доста висок износ површина по становнику, преко 2 хектара укупно.

Табела 8.3.5.6 Обрађене површине у делу Српског Војводства и Тамишког Баната око 1854. године.¹⁷⁴²

Округ	Површинаседа – у хектарима			Удео у%	
	Катастарских (сељачких и општинских)	Алодијалних (велепоседничко-феудалних)	Укупно	Катастарских (сељачких и општинских)	Алодијалних (велепоседничко-феудалних)
Нови Сад	385919	92826	478745	80.61	19.39
Сомбор	601575	162981	764556	78.68	21.32
Велики Бечкерек	607485	409968	1017453	59.71	40.29
-	Површина по становнику – у хектарима				
Нови Сад	1.84	0.44	2.28		
Сомбор	1.64	0.44	2.08		
Велики Бечкерек	1.62	1.10	2.72		

¹⁷³⁹ Нема података о броју становника за 1854. годину. Из наведеног је разлога спроведена процена на темељу пописа 1857. године коришћењем познатих стопа прираштаја (види у поглављу *Кретање становништва*).

¹⁷⁴⁰ М. Kreser, *Gustoća žiteljstva*, 51–57.

¹⁷⁴¹ М. Kreser, *Gustoća žiteljstva*, 59.

¹⁷⁴² Удео пољопривредних у укупним површина није могуће утврдити због огромних разлика у исказаној величини појединих округа у изворима и литератури. А. Hegediš, К. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika*, 181–200; Табела 1.3.9.

У потоњем периоду је забележена и детаљнија структура када говоримо о различитим типовима земљишта. Оранице су биле апсолутно доминантне, што и није зачуђујуће уколико се узме у обзир конфигурација тла. Баште и виногради су, такође, имали знатан удео у укупном земљишном фонду.

Табела 8.3.6.6 Структура обрађених површина у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији 1865. године.¹⁷⁴³

Жупанија	Површина у хектарима						
	Оранице	Баште	Ливаде	Виногради	Пашњаци	Шуме	Остало
Бачкободрошка	557059	42534	13300	174231	49338	90695	557059
Торонталска	429125	52433	7989	135155	9924	67610	429125
Удео у % у укупној површини земље							
Бачкободрошка	60.08	4.59	1.43	18.79	5.32	9.78	60.08
Торонталска	61.11	7.47	1.14	19.25	1.41	9.63	61.11

На простору Босне и Херцеговине, под аустроугарском управом, пољопривредно земљиште је бележено у склопу увођења катастра. Обрађене површине су евидентирани у неколико наврата. И у случају Босне и Херцеговине, могуће је идентификовати релативно повољну структуру површина. Површине које су биле интензивно коришћене за пољопривреду (оранице, ливаде, баште, пашњаци и виногради), чинили су почетком 20. века већ око 45 % целокупне земље. Једна петина покрајине је била у ораницама. Структура је делимично била слична оној у Србији, само што је већа површина укупне земље стављена под евиденцију и у неку функцију.

Табела 8.3.7.6 Структура обрађених површина у Босни и Херцеговини у периоду 1886–1904. године.¹⁷⁴⁴

Година	Површина у хектарима						
	Оранице	Баште	Ливаде	Виногради	Пашњаци	Шуме	Остало
1886	1030200	39400	326200	5000	922900	2687900	104200
1895	1103200	43800	346500	5900	848800	2659100	104000
1904	1155000	54300	399100	6200	787000	2610400	103800
-	Удео у укупној површини земље – у %						
1886	20.14	0.77	6.38	0.10	18.04	52.54	2.04
1904	22.58	1.06	7.80	0.12	15.38	51.03	2.03

Уколико сагледамо површине у односу на становништво, добија се занимљива структура. Просечан становник Босне и Херцеговине је имао на располагању око 0,7 хектара ораница, пола хектара ливада и још нешто друге земље. Укупно око један и по хектар реално праве пољопривредне земље је било по становнику 1895. године.

Табела 8.3.8.6 Структура обрађених површина по становнику Босне и Херцеговине 1895. године – у хектарима.¹⁷⁴⁵

Година	Површина по становнику – у хектарима						
	Оранице	Баште	Ливаде	Виногради	Пашњаци	Шуме	Остало
1895	0.70	0.03	0.22	0.00	0.54	1.70	0.07

¹⁷⁴³ А. Hegediš, К. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika*, 201–229.

¹⁷⁴⁴ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 413.

¹⁷⁴⁵ Табела 8.3.8.6; Табела 1.3.93.

У Далмацији су обрађене површине износиле 94 % покрајине, али због урачунатих шума и пашњака. Оранице су покривале свега 11 %, али су зато виногради били раширени.

Табела 8.3.9.6 Обрађене површине и њихова структура у Далмацији 1897. године.¹⁷⁴⁶

Површине у хектарима				
Обрађене	Необрађене	Укупно обрађене површине у %		
1241800	41200	93.8		
Врсте површина и удео у %				
Оранице	Виногради	Баште и ливаде	Пашњаци	Шуме
137200	82300	46900	594500	380900
11.05	6.63	3.78	47.87	30.67

У случају Црне Горе, подаци су изузетно непоуздани. Величина територије је слабо позната а број становника само оквиран. Из наведених разлога треба резултате користити с одређеном резервом. Најсигурнији су подаци из 1910. године, када је Црна Гора имала око 958.800 хектара. Од тога је било 363.055 хектара шума (37,86 %) док су оранице чиниле нешто преко 3, а ливаде нити 5 % укупне површине земље.¹⁷⁴⁷ Посед по једном становнику је сходно расположивим подацима био доста скроман, али ту нису још убројани и непознате величине за винограде или воћњаке, о другим просторима попут пашњака да и не говоримо. Уколико оранице посматрамо као њиве, онда је просек по становнику био изузетно мали, што је разумљиво с обзиром на конфигурацију тла. По ливадама је индекс био чак и бољи него у Србији. Развојни пут земљорадње потребно је ставити и у контекст територијалног ширења, пре свега у плодније делове око Никшића, али и на друге просторе.

Табела 8.4.1.6 Развој обрађених површина (ораница и ливада) у Црној Гори у периоду 1863–1910. године – у хектарима.¹⁷⁴⁸

Године	Величина у хектарима		Укупно обрађене површине	Однос ораница и ливада у %	
	Ораница	Ливада		Ораница	Ливада
1863	13111.58	10062.83	23174.41	56.58	43.42
1869	13769.25	13317.70	27086.95	50.83	49.17
1885	28495.34	37460.78	65956.11	43.20	56.80
1895	31768.59	41548.47	73317.06	43.33	56.67
1905	33527.66	45475.94	79003.60	42.44	57.56
1910	30600.55	45708.63	76309.18	40.10	59.90

Табела 8.4.2.6 Процена величине обрађених површине по становнику Црне Горе, 1869, 1885. и 1910. године.¹⁷⁴⁹

Године	Величина у хектарима по 1 становнику		
	Ораница	Ливада	Укупно обрађене површине
1869	0.14	0.13	0.27
1885	0.18	0.23	0.41
1910	0.14	0.21	0.34

¹⁷⁴⁶ R. Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik*, 146–149, 159.

¹⁷⁴⁷ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 309; Табела 8.4.1.6.

¹⁷⁴⁸ Рала и косе прерачунате према званичним упутствима државе Црне Горе (Прописи о мјерним јединицама у Црној Гори, *Црногорски законици* 2, 332–340). В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 166–167, 275.

¹⁷⁴⁹ За број становника: 1869: 100.000; 1885: 160.000; 1910: 222015. Број становника према проценама у потпоглављу *Кретање становништва*. Табела 8.4.1.6; Табела 1.4.5.

Посед

Основни подаци које смо претходно представили указују на занимљиву структуру пољопривредних газдинстава. У Србији се релативно мала површина обрађених земљишта по становнику манифестовала и на структуру поседа, односно газдинстава. За ранији период није могуће установити прецизнију структуру поседа, већ само проценити оквирну величину математичким путем. У односу на број кућа, што би најбоље одговарало дефиницији домаћинства/газдинстава, 1867. године је просечно газдинство имало на располагању око 2,5 хектара њива, винограда и ливада. Томе би требало додати још одређену површину башта, воћњака и пашњака или шума, али за те категорије земљишта не поседујемо податке. Просечно газдинство је тако свакако могло да рачуна на 3 до 4 хектара укупно земљишта. Земљораднички минимум је био дефинисан 1861. године као два дана орања (0,65 хектара до нешто преко 1 хектара у зависности од калкулације) а квалитетно обезбеђено имаће се сматрало оно са 6 дана орања (оквирно 2 до 4 хектара), тако да су 1867. године услови били испуњени скоро свугде.¹⁷⁵⁰ Нису постојале ни превелике разлике у величини поседа између округа, осим у два случаја. Књажевачки округ се истицао по енормно великим газдинствима, док је Чачански исказивао веома малене површине по кући, што је, верујемо, последица оријентације на сточарство.

Табела 8.1.1.в Процена просечне величине њива, винограда и ливада по газдинству у окрузима Србије 1867. године.¹⁷⁵¹

Округ	Просечна величина поседа (њиве, виногради и ливаде) у хектарима
Алексиначки	2.91
Београдски са вароши Београд	2.62
Ваљевски	3.39
Књажевачки	5.98
Крајински	2.27
Крагујевачки	2.61
Крушевачки	2.25
Подрински	2.01
Пожаревачки	2.02
Руднички	2.20
Смедеревски	3.02
Ужички	2.15
Црноречки	3.03
Чачански	1.45
Шабачки	3.11
Јагодински	1.87
Ћупријски	2.51
Укупно	2.55

Структура поседа је боље позната према попису 1897. године. Према тим подацима се може проценити да је отприлике 15 % домаћинства било на рубу егзистенције (са поседом до 1,5 хектара), а скоро 30 % их је било у оквирима неких могућности нормалнијег привређивања које, међутим, свакако да није било без већих потешкоћа (са поседом до 4

¹⁷⁵⁰ Б. Миљковић-Катић, *Пољопривреда*, 97.

¹⁷⁵¹ Процена се разликује од исте код Бојане Миљковић Катић због употребе различитог коефицијента множења за величину њиве (Б. Миљковић-Катић, *Пољопривреда*, 95–96). Табела 3.1.3; *Попис обрађевина 1867*, 1–115.

хектара). У начелу, пола домаћинства је привређивало на површинама изнад 4 до 5 хектара што је било довољно за пристојне приносе и сигурност. Друга половина је свакако имала потешкоћа у обезбеђивању своје егзистенције, што се посебно односи на отприлике 15 % домаћинства са најмањим поседом.

Табела 8.1.2.в Структура величине појединачних власничких поседа обрађених површина у Србији 1897. године.¹⁷⁵²

1897. год.	Величина поседа у хектарима									
Група поседа према величини	0–1	1–1,5	0–1,5	1,5–2	2–3	3–4	1,5–4	4–10	10–20	20+
Удео групе у укупној структури у %	9.08	5.78	14.86	6.18	12.45	11.29	29.92	37.42	13.91	3.89

Ситан посед је у неким случајевима доводио и до његовог коначног губитка. Према статистичким подацима из оквирно истог периода (1895. и 1905. године), приближно сваки десети домаћин (домаћинство) у Србији је било без било каквих непокретности. Прецизности ради, мора се констатовати да је већина таквих живела у урбаним срединама и следствено се није ни бавила неком претежно пољопривредном делатношћу. То је у складу са подацима о скоро 8 % кућа у Србији у којима нису живели искључиво власници, већ и закупци 1900. године.¹⁷⁵³ У сеоским срединама је 1905. године ипак већ било скоро 3 % домаћинства без сопствених основних ресурса. Ситуација по том питању се заправо доста побољшала у односу на 1895. годину, посебно код групе која је претходно имала само кућу без земљишта. Са друге стране, драстично се смањио удео кућевласника у урбаним срединама а повећао удео оних без решеног стамбеног питања. Разлике су веома велике и поставља се питање да ли је за 10 година стварно могло да дође до таквих промена или је у питању пропуст статистике. Осим упута на опрезно коришћење података нисмо у могућности да на други начин проверимо веродостојност исказаног тренда.

Табела 8.1.3.в Имовинско стање домаћинства у Србији 1895. и 1905. године.¹⁷⁵⁴

Године	Средина	Удео домаћинства у %			
		Само са кућом	Кућом и непокретностима	Непокретностима без куће	Без кућа и непокретности
1895	Градска	20.04	32.41	3.40	44.15
	Сеоска	4.58	91.59	0.60	3.23
	Укупно	7.25	81.38	1.06	10.31
1905	Градска	11.14	37.94	1.55	49.37
	Сеоска	1.18	95.43	0.52	2.87
	Укупно	3.10	84.35	0.72	11.83

У случају Османског царства је изузетно тешко доћи до тачних података о структури и власништву пољопривредног земљишта. Правих пописа или катастарских извода нема, тако да је потребно користити се алтернативним изворима. Историчари Петар Микић и Милош Јагодић су саставили прегледе узорака власничко-најамних односа (чифчијских) у појединим областима Косовског вилаета у лето 1912. године.¹⁷⁵⁵ Главни резултати тог

¹⁷⁵² СГКС 3, 192–194.

¹⁷⁵³ Попис 1900, 1. део, 746. Види и у потпоглављу *Породица и домаћинство*.

¹⁷⁵⁴ СГКС 12, 41.

¹⁷⁵⁵ Ђ. Микић, *Друштвене и економске*, 135–234; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 156–160.

истраживања указују на чињеницу да су муслимани представљали огромну већину ага (земљопоседника који су изнајмљивали земљу) а да су српске православне породице биле богате сопственом земљом само у планинским подручјима (Сиринићка жупа, Призренска каза са горским пределима) док су у низинама углавном били чифчије (делимичне или потпуне). То представља велики контраст у односу на Србију или Црну Гору, где је ипак већина сељака имала свој, додуше мали, али релативно довољан посед за живот.

Табела 8.2.1.в Преглед земљишног статуса српских породица у појединим деловима Косовског вилајета у лето 1912. године (узорак).¹⁷⁵⁶

Област	Удео српских кућа у %				Однос у %	
	Кућа са својом земљом	Кућа које обрађују пола туђе земље	Кућа које обрађују више туђе земље	Кућа које обрађују само туђу земљу (потпуне чифчије)	Број ага муслимана	Број ага хришћана
Приштинска каза	12	5	8	75	89	11
Околина Феризовића	60	0	9	31	86	14
Сиринићка жупа	100	0	0	0	-	-
Ибарски Колашин	56	3	1	40	80	20
Вучитрнска каза	0	0	0	100	100	0
Гњиланска каза	47	5	7	41	84	16
Призренска каза	96	1	1	2	72	28
Новопазарска каза	0	0	0	100	-	-
Нововарошка каза	10	2	1	87	-	-
Пљеваљска каза	4	2	5	89	-	-
Прибој нахија	10	12	8	70	-	-
Укупно	49	3	5	43	85	15

Каква је тачно била структура поседа према величини, није могуће статистички анализирати. Логика, међутим, налаже да су делимичне чифчије морали да имају поседе недовољне величине за пристојну производњу. Потпуне чифчије нису земље имали уопште. Пошто је укупна површина под главним пољопривредним културама била изузетно мала (свега 7 до 10 % укупне површине), просечно српско православно домаћинство је морало да има веома малене поседе. Структура из претходне табеле сугерише да су у равничарским деловима Косовског вилајета постојали или велики поседи ага, на којима је радило и по неколико чифчијских породица, или су постојали микро-поседи који су таман обезбеђивали егзистенцију.¹⁷⁵⁷

У Војној крајини су поседи били релативно велики. Нису нам познати тачни подаци пошто се земља није статистички бележила према величини честица већ према испуњености сесионалног лимита. Тај је у сваком делу Крајине био другачији.¹⁷⁵⁸ Резултати показују да је скоро 60 % поседа било између $\frac{1}{4}$ и $\frac{3}{4}$ комплетних сесија. Овакав принцип насебина је био резултат политике фаворизовања већих домаћинстава које су биле у стању да издвајају више одраслих мушкараца за војну службу. Војну крајину стога карактерише мањи број поседа/домаћинстава са више земље али и више чланова.¹⁷⁵⁹

¹⁷⁵⁶ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 157–158.

¹⁷⁵⁷ На поседима ага је радило углавном по 1 до 5 чифчијских кућа/домаћинстава. М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 159–160.

¹⁷⁵⁸ У начелу, у Карловачком и Банском, као и делу Српско-банатског генералата је пун посед чинило око 10 хектара ораница и 3,5 хектара ливада. У остатку је пун посед чинило скоро 14 хектара ораница и готово 6 хектара ливада. Ј. Hostinec, *Die k. k. Militär-Grenze 1*, 169.

¹⁷⁵⁹ Види и у поглављу *Породица и домаћинство*.

Табела 8.3.1.в Величине поседа домаћинстава у Карловачко-вараждинско-банском генералату 1857. године.¹⁷⁶⁰

Величина поседа (сесија)	Цео и већи	$\frac{3}{4}$ – цео	$\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{2}$	Испод $\frac{1}{4}$
Удео у % свих поседа	14.15	16.75	29.10	29.42	10.59

Величине обрађених површина је могуће сагледати за 1910. годину, рачунајући само пољопривредно становништво и однос на једног становника. Регионалне разлике су очигледне. У Срему је један становник који се бавио пољопривредом имао око 1,5 хектара ратарских површина, док је у Лици та површина била дупло мања. То је, и у овом случају, последица конфигурације тла и оријентације на земљорадњу, односно сточарство.

Табела 8.3.2.в Величина ратарских површина на 1 пољопривредног становника у Хрватској и Славонији (без градова) 1910. године.¹⁷⁶¹

Жупанија	Површина у хектарима на 1 пољопривредног становника
Лика-Крбава	0.79
Модруш-Ријека	0.98
Загреб	0.73
Вараждин	0.48
Бјеловар-Крижевци	0.96
Пожешка	1.03
Вировитица	1.33
Срем	1.49
Укупно	0.95

У случају Српског Војводства и Тамишког Баната, већ смо у начелу представили прелиминарно стање по питању власништва земље око 1854. године.¹⁷⁶² Годину дана касније је састављен и списак правих велепоседника који су убирали велике приходе са својих имања. Структура сугерише да је број латифундиста био у начелу мали у Новосадском и Сомборском, дакле бачком делу Војводства. Богатих велепоседника је било више у Банату.

Табела 8.3.3.в Структура велепоседника према приходу у Српском Војводству и Тамишком Банату 1855. године.¹⁷⁶³

Округ	Број поседника према приходу у флоренима			
	1000-5000	5000-10000	преко 10000	Укупно
Велики Бечкерек	28	3	18	49
Лугош	51	5	4	60
Нови Сад	113	2	5	120
Темишвар	60	30	29	119
Сомбор	65	8	13	86
Укупно	317	48	69	434

Према привременом катастру за јужне угарске жупаније, ситуација је касније, око 1865. године. Била таква да су велепоседници чинили мање од 1 % свих поседника. На

¹⁷⁶⁰ ÖStA, KA, ZSt, KM, HR, Akten, Karton 725, Abteilung 21 68/16-85/20 (1858), 73/1, 73/1-4.

¹⁷⁶¹ М. Kreser, *Gustoća žiteljstva*, 84.

¹⁷⁶² Види Табела 8.3.5.б.

¹⁷⁶³ ÖStA, AVA, Inneres, MdI, Präsidiale, Karton 1006, 8806/1855.

жалост, нису доступни и подаци колико су они земљишта поседовали, што би било од највеће користи.

Табела 8.3.4.в Велепосед и малопосед у Бачкободношкој и Торонталској жупанији 1865. године.¹⁷⁶⁴

Жупанија	Број		
	Велепоседника	Малопоседника	Укупно
Бачкободношка	799	83617	84416
Удео у %	0.95	99.05	-
Торонталска	401	58359	58760
Удео у %	0.68	99.32	-

Латифундиста је било и у Хрватској и Славонији. Укупно 209 домаћинстава је имало у власништву 22,46 % свих пољопривредних површина у обе круновине 1895. године.. Домаћинства са преко 1.000 јутара земље заузимала су у Вировитичкој 56 %, Пожешкој 29 %, Сремској око 17 % свих површина.¹⁷⁶⁵

Власништво над земљом је свакако представљало главни ресурс за већину становника. Према попису земљишта 1895. године, може се анализирати структура земљопоседа према вероисповести, што би, у највећој мери, требало да одговара и структури према националности. Из резултата произлази да су православни становници углавном поседовали пропорционални удео земљишта заступљености у општој популацији, осим у Пожешкој и Вировитичкој жупанији.

Табела 8.3.5.в Удео православних домаћина (власника) у држању пољопривредних земљишта по жупанијама Хрватске и Славоније 1895. године.¹⁷⁶⁶

Жупанија	Удео површина држаних православним домаћином у %	Удео православних у становништву 1890
Лика-Крбава	59,72	51.13
Модруш-Ријека	30.95	32.38
Загреб	20.42	20.89
Вараждин	0.87	0.83
Бјеловар-Крижевци	15.50	15.70
Пожешка	20.21	26.38
Вировитица	10.99	18.67
Срем	42.69	45.92
Град Загреб	4.30	-
Град Вараждин	0.07	-
Град Осиек	8.79	-
Град Земун	19.45	-
Укупно	24.02	25.95

Власничка структура православних поседа открива да су они имали углавном од 5 до 20 јутара земље, што је било у начелу довољно за егзистенцију. Православни земљопоседници, њих укупно 104.798, поседовали су укупно 1.083.419 јутара земље (622.966

¹⁷⁶⁴ А. Hegediš, К. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika*, 201–229.

¹⁷⁶⁵ М. Kreser, *Gustoća žiteljstva*, 116.

¹⁷⁶⁶ *Statistički godišnjak I*, 329–331; М. Zoričić, *Gospodarstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu (=Gospodarstva)*, *Viestnik Kralj. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu* 2 (1900), 23–42; Табела 1.3.65.

хектара) што је представљало 23,23 % укупних површина.¹⁷⁶⁷ Велепоседника је било и међу православним Србима. Укупно 11 православних домаћинстава је имало посед већи од 1.000 јутара (575 хектара), и они су укупно поседовали чак 30.158 јутара земље. Оквирно 1/3 земљопоседника су имали мала газдинства до 5 јутара.

Табела 8.3.6.в Структура поседа православних власника у Хрватској и Славонији 1895. године.¹⁷⁶⁸

Категорија поседа Величина (јутра – по 0,575 хектара)	До 1	1–5	5–10	10–20	20–50	50–100	100–200	200–500	500– 1000	Већи од 1000
Укупна величина категорије поседа у јутрима	4946	78374	226296	365674	300921	46861	13944	10450	5795	30158
Број поседа – земљопоседника	10478	25436	30865	26213	10896	751	107	33	8	11
Удео категорије поседа у земљишном фонду у %	0.46	7.23	20.89	33.75	27.78	4.33	1.29	0.96	0.53	2.78
Удео броја земљопоседника по категорији у %	10.00	24.27	29.45	25.01	10.40	0.72	0.10	0.03	0.01	0.01

Власништво над земљом је за своје вернике бележила и Карловачка митрополија. Поузданост података није испитивана и потребно их је користити с одређеном резервом. Упркос наведеном, сигурни смо да се ради о довољно квалитетном прегледу како би се сагледали општи оквири земљопоседа на датој територији. Предност представља и чињеница да се ради о статистичком прегледу који обухвата и Бачку и Банат. Према црквеној евиденцији су православни становници свугде исказивали нешто више власништва над земљом него што је био њихов удео у становништву. За Горњокарловачку епархију делимично недостају подаци.

Табела 8.3.7.в Структура земљопоседа по епархијама Карловачке митрополије 1905. године.¹⁷⁶⁹

Епархија	Поседи у хектарима	Удео поседа у %	Удео у становништву у %	Хектара на 1 православног верника
Бачка	223018.35	33	28	0.39
Сремска	336435.95	68	59	0.97
Будимска	24225.325	8	2	0.02
Вршачка	248056.15	66	61	1.09
Темишварска	199588.25	42	37	0.47
Пакрачка	179500.05	28	23	0.28
Горњокарловачка	256663.9	-	-	-

¹⁷⁶⁷ Између податка Зоричића и Статистичког годишњака постоје неке мале, суштински небитне разлике. *Statistički godišnjak I*, 326–327; М. Zoričić, *Gospodarstva*, 23–42.

¹⁷⁶⁸ *Statistički godišnjak I*, 326–327.

¹⁷⁶⁹ *Српска православна Митрополија карловачка 1905*, 1152–1153.

Када је посед над земљиштем у Босни и Херцеговини под аустроугарском окупацијом у питању, он је у начелу представљао наставак старог система феудалних односа над земљом уз постепени откуп закупаца (кметова).

Табела 8.3.8.в Структура власништва над земљом у Босни и Херцеговини 1895. и 1910. године.¹⁷⁷⁰

	Број		Разлика у %
Поседника са или без кметова	92700	151598	+63.54
Слободних сељака, делимично кметова	22655	31416	+38.67
Кметова без власништва	88970	79677	-10.45
Остало аграрно становништво	17256	20450	+18.51
Укупно	221581	283141	+27.78

Када се сагледа распоред по окрузима, може се уочити доста занимљива структура. Крупни земљопоседници су били концентрисани у Сарајеву. Слободних сељака је било највише на западу земље а најмање у околини Бања Луке. У Херцеговини, са друге стране, скоро трећина становништва је била у неком полу-кметовском статусу.

Табела 8.3.9.в Структура земљопоса у Босни и Херцеговини по окрузима 1895. године.¹⁷⁷¹

Округ	Удео у укупном цивилном становништву у %				
	Поседника са или без кметова	Слободних сељака	Кметова без власништва	Делимичних кметова	Остали пољопривредници
Сарајево	3.12	36.06	28.48	5.39	2.83
Бања Лука	1.70	20.13	57.59	6.06	4.35
Бихаћ	1.81	44.55	40.43	7.44	1.54
Тузла	1.36	39.60	36.61	8.07	4.09
Травник	1.49	36.76	33.18	14.02	3.06
Мостар	4.01	27.37	25.73	30.66	2.36

За 1910. годину је позната и верска структура поменутих категорија што представља изузетно драгоцен материјал. Из резултата се јасно може видети да су муслимани били претежни власници земље и да их је било изузетно мало међу чистим кметовима али и делимичним. Православно становништво је чинило непропорционално велик удео међу кметовима свих врста у односу на укупну популацију. Аграрна реформа је била свакако нужна како би се земљишни посед распоредио на пропорционалнијим начин.

Табела 8.3.10.в Структура земљобрађивачког становништва према власничком статусу и вери у Босни и Херцеговини 1910. године.¹⁷⁷²

вероисповест	Удео у укупном цивилном становништву у %						
	Поседника са кметовима	Поседника без кметова	Кметова	Слободних сељака	Слободних сељака (претежно), уједно кметова	Слободних сељака, уједно кметова (претежно)	Остали пољопривредн.
Муслимани	91.15	70.62	4.58	56.65	10.09	7.21	45.12
Православци	6.05	17.75	73.92	25.87	51.63	54.96	30.64

¹⁷⁷⁰ Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895, XXXVI; Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910, LVI.

¹⁷⁷¹ Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien 1895, XXXVI.

¹⁷⁷² Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910, LXVIII–LXXI.

Католици	2.55	10.70	21.49	16.74	38.28	37.83	20.48
Остали	0.25	0.93	0.01	0.74	-	-	3.76

У случају Далмације, није могуће утврдити власничку структуру по националности или вероисповести према расположивим статистичким подацима. Општа структура земљишних поседа се највероватније може применити и на српску популацију, али нужно је податке користити с опрезом у том контексту. Резултати показују да је Далмација била земља малог до средњег поседа, од пола до 5 хектара у просеку.

Табела 8.3.11.в Структура поседа према величини у Далмацији 1902. године.¹⁷⁷³

У хектарима								
Величина поседа	До 0,5	0,5–2	2–5	5–10	10–20	20–50	50–100	Преко 100
Удео у %	16.2	42.9	27.0	9.4	3.0	1.0	0.2	0.2

За Црну Гору је практички немогуће установити детаљнију структуру поседа у дужем временском опсегу, али је он следствено политичком и економском систему, као и представљеним подацима о просечној величини обрађених површина по становнику, несумњиво стално био ситнопоседничког карактера. Према неким израчунама, 1889. године је 55 % домаћинстава имало посед ораница до 1 хектара, а 1900. године њих скоро 57 %. Поседи до 4 хектара ораница су чинили око 90 % свих у наведеним годинама. Преко једне трећине домаћинстава није поседовало никакве ливаде.¹⁷⁷⁴ Отприлике свако десето домаћинство је 1889. године било без ораница. У Црној Гори није било значајнијих занатских или индустријских, следствено ни урбаних центара где би се становништво запослило у непољопривредним делатностима. Мали посед је, стога, био основа егзистенције како појединца тако и друштва као целине.

Табела 8.4.1.в Структура величине поседа ораница домаћинстава у Црној Гори 1889. године (процена).¹⁷⁷⁵

Податак	Величина поседа у хектарима								Без ораница	Укупно
	до 0.18	0.18–0.55	0.55–0.91	0.91–1.82	1.82–3.64	3.64–5.46	5.46–9.1	9.1 и више		
Број домаћинстава	2831	8553	6937	8124	3086	382	101	27	3251	33292
Удео домаћинстава у %	8.50	25.69	20.84	24.40	9.27	1.15	0.30	0.08	9.77	100.00

Усеви и приноси

Основна структура српског становништва је, дакле, била рурална, аграрно оријентисана и ситнопоседничка. Мали посед, међутим, не мора нужно да значи и лош стандард. Ефикасност при коришћењу ресурса је од највеће важности за реалну процену развојног степена и могућности не само у пољопривреди.

У случају Србије, главне земљорадничке површине – њиве – коришћене су за узгој традиционалних житних усева, уз све већи значај кромпира.

¹⁷⁷³ R. Sandgruber, Österreichische Agrarstatistik, 230

¹⁷⁷⁴ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 267–268.

¹⁷⁷⁵ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 87.

Табела 8.1.1.г Површине под главним житарицама у Србији у периоду 1847–1905. године у хектарима.¹⁷⁷⁶

Године	Врста усева					
	Пшеница	Кукуруз	Раж	Јечам	Овас	Остала жита
1847	59215	136178	7301	17516	13741	11697
1867	91235	163506	13780	22559	21149	11294
1889	186744	298496	25770	46177	52986	9292
1897	279743	448335	37207	74940	100088	10345
1905	372143	552538	47536	107755	104495	8119

Насади других, на пример индустријских биљака били су минимални и износили су свега пар процената обрађених површина. Стога је занимљиво сагледати структуру главних усева кроз проценте. Једина већа промена која се одиграла у поменутом периоду јесте преоријентација са кукуруза на пшеницу и значајније површине под овсом.

Табела 8.1.2.г Удео површина под главним житарицама у Србији у периоду 1847–1905. године у %.¹⁷⁷⁷

Године	Врста усева у %					
	Пшеница	Кукуруз	Раж	Јечам	Овас	Остала жита
1847	24.11	55.44	2.97	7.13	5.59	4.76
1867	28.20	50.54	4.26	6.97	6.54	3.49
1889	30.15	48.19	4.16	7.45	8.55	1.50
1897	29.43	47.16	3.91	7.88	10.53	1.09
1905	31.20	46.33	3.99	9.04	8.76	0.68

Када су у питању жетве, проблем код сагледавања резултата јесу велике осцилације из године у годину које су биле уобичајене у 19. веку, посебно на мање развијеним подручјима Европе. Познавање података само за једну издвојену годину је, стога, веома упитно као меродавни индекс. У Србији су тек крајем 19. и почетком 20. века професионалније и веродостојније бележени жетва и приноси. Приноси по хектару и глави становника су, заправо, најбитнији показатељи реалног стања пољопривредне производње. У Србији, тим поводом, проблем представљају прерачунавања из старих мера, али и лоша методологија при израчунању приноса по хектару с почетка 20. века. Податке је сакупио и математички прерачунао на исправнији начин историчар Холм Зундхаузен.¹⁷⁷⁸ Резултати показују да је у Србији свакако била доминантна екстензивна земљорадња. Приноси по становнику су благо порасли код главних жита, нешто више код јечма и овса, али се мора приметити да су и осцилације биле велике. Са друге стране, приноси по хектару су остали готово непромењени. Раст популације, и следствено растућа потреба за главним житима, компензовани су екстензивним узгојем, односно ширењем земљорадничких површина. У Србије је то довело до благог повећања обрађених површина по становнику, уз велики апсолутни раст истих површина.¹⁷⁷⁹

¹⁷⁷⁶ В. Јовановић, *Статистичан преглед 1*, 378–379; *Попис обрађевина 1867*, 1–115; *Попис обрађене земље 1889*, X–XXII; Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 245; *СГКС 10*, 243–248.

¹⁷⁷⁷ Табела 8.1.1.г.

¹⁷⁷⁸ Види детаљније у потпоглављу *Привредна статистика*.

¹⁷⁷⁹ Види раније у истом потпоглављу.

Табела 8.1.3.г Жетвени приноси главних пољопривредних култура у Србији у периоду 1847–1910. године.¹⁷⁸⁰

Година/период	Врста приноса у тонама					
	Пшеница	Кукуруз	Раж	Јечам	Овас	Кромпир
1847	73267	166806	6619	16388	10767	15512
1867	99620	176633	9030	17704	12833	33085
1889	249309	477593	27199	54508	63583	19546
1905	306491	544361	28020	79909	51513	33526
Просек 1901–1905	290303	445293	26375	69580	53720	33288
Просек 1906–1910	337442	660698	33330	94411	60466	34458

Табела 8.1.4.г Жетвени приноси главних пољопривредних култура по становнику Србије у периоду 1847–1910. године у килограмима.¹⁷⁸¹

Година/период	Врста приноса по становнику у килограмима					
	Пшеница	Кукуруз	Раж	Јечам	Овас	Кромпир
1847	79	190	7	18	12	17
1867	81	143	7	14	10	27
1889	118	226	13	26	30	9
1905	114	202	10	30	19	12
Просек 1901–1905	111	171	10	27	21	13
Просек 1906–1910	120	234	12	33	21	12

Табела 8.1.5.г Жетвени приноси главних пољопривредних култура у тонама по хектару у Србији у периоду 1867–1910. године.¹⁷⁸²

Година/период	Врста приноса по хектару у тонама				
	Пшеница	Кукуруз	Раж	Јечам	Овас
1867	0.80	1.08	0.65	0.78	0.59
1889	1.33	1.59	1.05	1.18	1.20
1905	0.82	0.98	0.58	0.74	0.49
Просек 1901–1905	0.84	0.83	0.62	0.74	0.52
Просек 1906–1910	0.89	1.16	0.68	0.87	0.57

Претходно представљени резултати за Србију се могу тумачити на двојак начин. С једне стране је сасвим јасно да је земљорадња остала по свом карактеру на ниском нивоу (мали приноси и екстензивна производња), али је, са друге стране, то било довољно да се обим производње по становнику не само задржи, већ и благо увећа, што се не може карактерисати као негативна појава. Осим главних житарица и кукуруза, од већег су значаја у Србији временом постали виногради и воћњаци. Производња шљива је била велика, и намењена је добрим делом извозу и даљој преради (ракија, цем).

¹⁷⁸⁰ Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 255.

¹⁷⁸¹ Озими и јари принос код неких култура комбиновано. Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 257.

¹⁷⁸² Озими и јари принос код неких култура комбиновано. Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 257.

Табела 8.1.6.г Производња вина, шљива и осталог воћа у Србији у периоду 1901–1910. године.¹⁷⁸³

Период	Производи – у тонама			Производа по становнику – у килограмима		
	Вино (у хектолитрима)	Шљиве	Остало воће	Вино (у литрама)	Шљиве	Остало воће
Просек 1901–1905	268372	391288	82144	10.36	151.05	31.71
Просек 1906–1910	489800	300440	93660	17.49	107.31	33.45

Кад су регионалне разлике у питању, могуће је сагледати структуру усева по површинама по окружностима за 1905. годину. Из резултата се може јасно видети да је кукуруз сађен свугде у великој мери, али најмање у крајевима ослобођеним 1878. године, где су други усеви попут јечма или ражи имали велики удео, и на северозападу где је била доминантна пшеница (због извоза). Овас је представљао изузетно битан усева у Ужичком и Чачанском округу. Чачански округ је био специфичан и по производњи посебних усева. У поменутом округу су били скоро комплетни усеви хељде и проса у читавој земљи.¹⁷⁸⁴

Табела 8.1.7.г Структура површина под житним усевама према главним културама у % 1905. године.¹⁷⁸⁵

Округ	Удео појединих житарица у укупним житним усевама округа у %					
	Пшеница	Кукуруз	Раж	Јечам	Овас	Остале
Варош Београд	16.88	39.11	0.49	27.91	15.09	0.52
Београдски	43.30	45.00	0.40	6.73	4.45	0.12
Ваљевски	44.32	42.69	0.00	4.12	8.73	0.14
Врањски	25.00	32.53	11.95	13.84	16.32	0.37
Крагујевачки	38.93	47.79	0.23	6.16	6.65	0.24
Крајински	25.35	51.81	11.88	4.14	0.78	6.03
Крушевачки	16.45	50.99	4.08	14.46	12.07	1.95
Моравички	20.56	54.49	1.33	16.08	6.09	1.45
Нишки	21.66	38.25	9.85	17.70	10.90	1.64
Пиротски	34.85	34.09	5.84	8.11	16.33	0.80
Подрински	44.37	38.44	0.15	5.82	11.00	0.22
Пожаревачки	23.13	64.14	1.72	7.19	2.73	1.09
Руднички	31.71	48.61	0.35	4.55	14.43	0.35
Смедеревски	44.02	50.73	0.46	3.14	1.52	0.13
Тимочки	17.91	47.24	5.99	12.35	8.62	7.90
Топлички	31.64	32.45	10.21	15.42	8.74	1.54
Ужички	24.61	43.00	2.24	2.29	20.32	7.55
Чачански	11.78	41.52	11.19	5.35	21.78	8.38
Укупно	29.98	46.35	3.99	9.04	8.77	1.87

Простор Османског царства је по питању привредне статистике изузетно слабо истражен, а и количина статистичких података је следствено мала. Посебан проблем представља и чињеница да је изузетно тешко одредити јасну повезаност земљишта или производа са појединим верским групама а посебно са припадницима српског народа. Због

¹⁷⁸³ Становништво израчунато аритметичким просеком између пописних година. Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 256.

¹⁷⁸⁴ У Чачанском округу је посејан просо на 156, а хељда на 1349 хектара. *СГКС 10*, 245.

¹⁷⁸⁵ *СГКС 10*, 243–245.

тога је за наведени простор нужно посматрати само опште податке и ставити их у одређени контекст који би одредио њихову примењену вредност у односу на српски етнички корпус.

За простор Османског царства на располагању је статистика земљорадње из 1866. за Нишки санџак, и за Косовски и Битољски вилајет из периода 1897. и 1907–1910. године. Нишки санџак је посебно занимљив због многобројног српског православног становништва као и чињенице да је углавном ослобођен 1878. године и припојен Србији. На жалост, није нам позната површина под усевима у Нишком санџаку, али производња јесте. Представили смо ју мало детаљније како би биле видљиве одређене регионалне специфичности. Јасно се може видети да је пшеница била најбитнији усев, али су јечам, раж и овас били такође од прворазредног значаја. Кукуруз је знатно заостајао за пшеницом или јечмом, осим у Врањској кази. Раж се масовно сејала у прокупачкој и лесковачкој области али је била потпуно занемарена у Пироту. Род конопље је био значајан у Врањској кази, што је логично услед тамошње текстилне производње. Грожђе је рађало у великим количинама, што је највероватније коришћено за прераду у вино и ракију.

Табела 8.2.1.г Жетвени приноси главних житарица у Нишком санџаку 1866. године.¹⁷⁸⁶

Каза	Пољопривредна култура у хектолитрима									
	Жито	Јечам	Овас	Раж	Спелга (Лимец – Крупник)	Кукуруз	Просо	Боб	Пасуљ	Лећа
Нишка	235423	141193	9490	20355	3151	29383	0	58	452	100
Пиротска	199927	53668	47672	0	112	46101	0	303	871	119
Лесковачка	76763	72648	21603	59123	0	61376	31	0	1217	90
Врањска	66168	66809	33235	5328	2722	67626	738	0	2070	0
Прокупљанска	64858	34371	2808	52898	1128	27508	23	0	7	44
Изнеболска	42861	35434	30398	0	25917	4608	19	0	156	74
Укупно	685999	404123	145205	137704	33029	236602	812	360	4774	426

Табела 8.2.2.г Жетвени приноси других усева у Нишком санџаку 1865. године.¹⁷⁸⁷

Каза	Пољопривредна култура у тонама				
	Семе Конопље	Конопља	Дуван	Кромпир	Грожђе
Нишка	5	0	0	0	7046
Пиротска	5	25	0	4	4194
Лесковачка	47	17	20	0	5328
Врањска	10	790	0	65	2095
Прокупљанска	4	0	0	0	914
Изнеболска	1	0	0	0	0
Укупно	71	831	21	69	19578

Пошто нису познате површине под усевима, није могуће ни проценити реалан принос по хектару. Евентуелно је могуће проценити принос одређених култура за цео санџак по становнику. Није могуће прерачунати литре у килограме пошто није познато како су те мере одговарале приликама у Нишком санџаку половином 60-тих година 19. века (свака култура и област су исказивали различите мере). Упркос томе, чини се да је производња била доста напредна.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁸⁶ Цариградско кило смо, као средњу величину, рачунали по 36л и прерачунали у хектолитре. (Званично је било 35.26 али је достигало и 37литара у одређеним областима). Дунав, № 190 [9.7.1867.], непагинирано.

¹⁷⁸⁷ Цариградско кило смо, као средњу величину, рачунали по 36л и прерачунали у хектолитре. (Званично је било 35.26 али је достигало и 37литара у одређеним областима). Дунав, № 190 [9.7.1867.], непагинирано.

¹⁷⁸⁸ Литар као запремина је могла код житарица да има однос према тежини од 0,4:1 до 1:1.

Табела 8.2.3.г Процена приноса појединих култура по становнику у Нишком санцаку 1866. године.¹⁷⁸⁹

Каза	Принос у литрама по становнику						
	Жито	Јечам	Овас	Раж	Спелта (Лимец – Крупник)	Кукуруз	Грожђе у кг
Укупно	233.03	137.28	49.33	46.78	11.22	80.37	66.51

За простор Косовског и Битољског вилајета, могуће је упоредити податке о површинама под главним усевима 1897. и 1907–1910. године. Разлике у Косовском вилајету су огромне, пре свега у случају пшенице. Пшеница се до 1910. године у потпуности истакла као главна житарица. Ситуација у Битољском вилајету је, међутим, била потпуно другачија. Усеви под пшеницом су слабо напредовали али је зато кукуруз увећан за 60 %. Мора се и овом приликом нагласити да су подаци османске статистике увек дискутабилни, и да исказани тренд можда није посве реалан. Чини нам се невероватним да је комплетна производња пиринча у Битољском вилајету „нестала“ за свега десетак година.

Табела 8.2.4.г Удео површина под главним житарицама у Косовском и Битољском вилајету у периоду 1897–1907/1910. године у %.¹⁷⁹⁰

Вилајет	Године	Површина усева у хектарима								
		Врста усева								
		Пшеница	Кукуруз	Јечам	Раж	Овас	Крупник	Просо	Пиринач	Укупно
Косовски	1897	64506	47970	47453	40341	14604	7570	2548	619	225612
	1907–1910	111123	71036	64130	34814	30221	3739	884	955	316902
Битољски	1897	62301	36656	22760	26437	5783	205	488	294	154925
	1907–1910	66437	58942	24339	21053	7232	3717	385	0	182105
Косовски	Разлика	72.27	48.08	35.14	-13.70	106.94	-50.61	-65.31	54.24	40.46
Битољски	у %	6.64	60.80	6.94	-20.37	25.05	1711.94	-21.08	-100.00	17.54

Када су у питању приноси, могуће је сагледати ситуацију из периода 1907–1910. године, према хектару обрађене (засејане) површине. Резултати су изненађујуће добри, у односу на Србију или Црну Гору тога времена. Приноси по хектару су, сходно резултатима, били скоро двоструко већи него у суседној Србији. И у овом случају мора се упозорити на могућност лоших података османске статистике, али и на чињеницу да се ради о подацима само из једне године. Приноси су свугде и увек варирали знатно из године у годину, те се због тога као референтан увек наводи просечан принос из одређеног периода. Такав податак нам у овом случају није на располагању.

Табела 8.2.5.г Жетвени приноси главних житарица по хектару у појединим санцацама Косовског и у Битољском вилајету 1907–1910. године.¹⁷⁹¹

Санцак	Жетве по култури – по хектару у тонама					
	Пшеница	Кукуруз	Јечам	Раж	Овас	Кромпир
Пљеваљски	1.64	2.45	2.01	1.52	0.91	-
Сјенички	1.47	2.45	1.61	2.14	0.72	1.05
Приштински	1.11	1.13	1.39	1.05	1.15	1.50

¹⁷⁸⁹ Табела 8.2.2.г; Табела 1.2.17. (број мушкараца помножен са 1,9).

¹⁷⁹⁰ 1 дулум (дунум) рачунат као 918,67 квадратних метара (М. Јагодић, *Нови крајеви*, 363). *Osmanli devleti'nin ilk istatistik*, 149–152; М. Јагодић, *Нови крајеви*, 359.

¹⁷⁹¹ Резултати израчуна преузети из табела Милоша Јагодића. М. Јагодић, *Нови крајеви*, 362–363, 367

Призренски	1.42	1.80	2.41	1.74	0.73	-
Пећки	2.23	4.70	2.96	2.77	1.10	-
Скопски	1.31	0.85	0.98	1.20	0.80	0.76
Косовски вилајет	1.34	-	1.32	1.33	0.85	-
Битољски вилајет	1.42	-	1.46	1.46	0.77	-

Из истог периода је познато да је укупна производња вина у Косовском вилајету износила свега 41.187 хектолитара, што је мање од 10 % производње у Србији.¹⁷⁹² Податак је, без обзира на специфичности конзумације алкохола у Османском царству, помало зачуђујућ и дискутабилан. Од осталих култура је био од значаја дуван, са производњом од око 4.700 тона у оба Вилајета, као и конопља које је добијено чак 1.090 тона у Косовском вилајету.¹⁷⁹³

За простор Османског царства, прецизније Босне и Херцеговине, познати су неки подаци о пољопривредној производњи који се односе највероватније на период 1872–1875. године и део су познатог извештаја аустроугарског конзула Теодоровића,¹⁷⁹⁴

Табела 8.2.6.г Жетвени приноси главних култура у Босни и Херцеговини 1872–1875. године.¹⁷⁹⁵

Санџак	Принос у литрама/килограмима ¹⁷⁹⁶								
	Пшеница	Кукуруз	Јечам	Раж	Хељда	Репа	Просо	Овас	Кромпир
Сарајево	4311286	4906358	4475481	429334	325353	3989	794623	1241415	373349
Зворник	8725344	22796124	900154	457226	12523	5061	217096	915847	62489
Бања лука	4996827	17795626	3952445	614207	0	0	4301214	3319798	26217
Бихаћ	6196944	20674054	3007333	706108	63049	2143	1931596	7399192	142769
Травник	4896683	9257065	12995394	2720844	1712814	0	1523657	4009942	539765
Нови Пазар	2749419	3254059	2959861	1295302	449611	0	10032	4532670	335770
Херцеговина	2104060	4794449	3178182	1651411	152589	3114601	1117228	1729497	1031819
Укупно	33980562	83477736	31468850	7874432	2715939	3125794	9895447	23148360	2512177

Упркос томе што се ради о приносима а не сетвеним површинама, корисно је сагледати структуру кроз процентуелне уделе. На такав начин се јасно уочава превага кукуруза над свим осталим усевима, што уједно означава и примарну оријентацију пољопривредника. Само је у источним деловима (Сарајевски санџак, Херцеговина), кукуруз имао подједнак значај као пшеница и јечам. Кромпир је био готово безначајан, слично као и раж.

¹⁷⁹² М. Јагодић, *Нови крајеви*, 366.

¹⁷⁹³ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 370.

¹⁷⁹⁴ Подаци нису датирани, али конзул теодоровић их је могао преписати из неке од салнама које су излчазиле тих година у сарајеву, те смо попис оквирно датирали са 1872–1875. годином. У истом извештају се налази и позната статистика становништва која је датирана оквирно у 1875. годину. V. Bogičević, *Града за проучавање економских односа у Босни и Херцеговини*, 217.

¹⁷⁹⁵ V. Bogičević, *Града за проучавање економских односа у Босни и Херцеговини*, 217–218.

¹⁷⁹⁶ Оригиналне мере су оке, које могу да се користе и као мера за тежину и за запремину мада је однос исти. Највероватније су мере за житарице у окама запремине а за кромпир за тежину. Из извора није јасно на које се мисли.

Табела 8.2.7.г Жетвени приноси главних култура у Босни и Херцеговини 1872–1875. године.¹⁷⁹⁷

Санџак	Приноси исказани у уделу у % ¹⁷⁹⁸								
	Пшеница	Кукуруз	Јечам	Раж	Хељда	Репа	Просо	Овас	Кромпир
Сарајево	25.57	29.10	26.54	2.55	1.93	0.02	4.71	7.36	2.21
Зворник	25.59	66.87	2.64	1.34	0.04	0.01	0.64	2.69	0.18
Бања лука	14.27	50.84	11.29	1.75	0.00	0.00	12.29	9.48	0.07
Бихаћ	15.44	51.53	7.50	1.76	0.16	0.01	4.81	18.44	0.36
Травник	13.00	24.58	34.51	7.23	4.55	0.00	4.05	10.65	1.43
Нови Пазар	17.64	20.88	18.99	8.31	2.88	0.00	0.06	29.08	2.15
Херцеговина	11.15	25.40	16.84	8.75	0.81	16.50	5.92	9.16	5.47
Укупно	17.14	42.12	15.88	3.97	1.37	1.58	4.99	11.68	1.27

Уколико се сагледају исти приноси по глави становника, може се у начелу констатовати да је стање пољопривреде било веома лоше. Укупно гледано, на становника земље је ишло свега нешто преко 100 литара или килограма главних култура, што је изузетно мало. Сматрамо да су подаци вероватно потцењени, али сигурно да реални износи нису били неколико пута виши, што сугерише већ поменути лошу ситуацију у пољопривреди.

Табела 8.2.8.г Жетвени приноси главних култура у Босни и Херцеговини по становнику 1872–1875. године (процена).¹⁷⁹⁹

Санџак	Принос у литрама/килограмима по становнику ¹⁸⁰⁰								
	Пшеница	Кукуруз	Јечам	Раж	Хељда	Репа	Просо	Овас	Кромпир
Сарајево	25.69	29.23	26.66	2.56	1.94	0.02	4.73	7.40	2.22
Зворник	35.88	93.73	3.70	1.88	0.05	0.02	0.89	3.77	0.26
Бања лука	24.16	86.04	19.11	2.97	0.00	0.00	20.80	16.05	0.13
Бихаћ	36.47	121.67	17.70	4.16	0.37	0.01	11.37	43.55	0.84
Травник	28.04	53.01	74.42	15.58	9.81	0.00	8.73	22.96	3.09
Нови Пазар	15.14	17.91	16.29	7.13	2.48	0.00	0.06	24.95	1.85
Херцеговина	9.78	22.29	14.77	7.68	0.71	14.48	5.19	8.04	4.80
Укупно	25.00	61.42	23.15	5.79	2.00	2.30	7.28	17.03	1.85

Непоходно је истаћи да је исте године убрано и око 6,6 милиона килограма шљива (близу 5 кг по становнику) што је делимично ублажавало лошу снабдевеност становништва основним намирницама.¹⁸⁰¹

На простору Српског Војводства и Тамишког Баната, усеви су пописани 1858. године. Резултати јасно указују на оријентацију на пшенична жита, уз кукуруз као следећу најбитнију биљку. Кромпир је био сејан на веома малој површини, слично као и раж.

¹⁷⁹⁷ Табела 8.2.6.г.

¹⁷⁹⁸ Оригиналне мере су оке, које могу да се користе и као мера за тежину и за запремину мада је однос исти. Највероватније су мере за житарице у окама запремине а за кромпир за тежину. Из извора није јасно на које се мисли.

¹⁷⁹⁹ Коришћени су подаци о становништву из истог извора, мада је упитно колико су тачни. V. Bogićević, *Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini*, 217–218.

¹⁸⁰⁰ Оригиналне мере су оке, које могу да се користе и као мера за тежину и за запремину мада је однос исти. Највероватније су мере за житарице у окама запремине а за кромпир за тежину. Из извора није јасно на које се мисли.

¹⁸⁰¹ V. Bogićević, *Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini*, 217–218.

Табела 8.3.1.г Структура површина под главним усевима у Српском Војводству и Тамишком Банату 1858. године.¹⁸⁰²

Податак	Врста усева						
	Пшеница	Наполица ¹⁸⁰³	Кукуруз	Јечам	Раж	Овас	Кромпир
Укупна површина у хектарима	291291	205844	309106	72610	24170	280034	1062
Удео у ораницама у %	20.70	14.60	21.90	5.20	1.70	19.90	0.06

Прерачунато на приносе по хектару и становнику, резултати исказују очекивано добре резултате. Приноси главних житарица по хектару су у односу на Србију, Црну Гору или Османско царство, доста високи. Кромпир је исказивао добре приносе, слично као у Црној Гори, али није представљао битну биљку по обиму.

Табела 8.3.2.г Приноси главних култура по хектару и становнику Српског Војводства и Тамишког Баната 1858. године.¹⁸⁰⁴

Податак	Врста усева						
	Пшеница	Наполица ¹⁸⁰⁵	Кукуруз	Јечам	Раж	Овас	Кромпир
Принос по хектару у тонама	1.41	1.51	1.50	1.70	1.57	1.80	5.24
Принос по становнику у килограмима	269.13	203.67	303.82	80.88	24.87	330.29	3.65

Структура коришћења обрађеног земљишта по културама 90-тих година 20. века исказује све већу концентрисаност на пшеницу и кукуруз. Зналајне су биле и површине под овсом.

Табела 8.3.3.г Структура површина под главним културама у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији у периоду 1893. године.¹⁸⁰⁶

Жупанија	Удео у површини у %						
	Пшеница	Раж	Наполица ¹⁸⁰⁷	Јечам	Овас	Кукуруз	Кромпир
Бачкободрошка	41.94	1.10	0.99	5.79	16.42	32.05	1.71
Торонталска	55.29	1.26	0.56	4.55	5.73	31.86	0.74

Могуће је осврнути се на приносе главне културе – пшенице – и у каснијем периоду. Резултати показују познату чињеницу да су у 19. веку приноси значајно осцилирали (осцилирају и данас), те их је и најбоље сагледавати кроз нешто дужи временски период уколико то статистика допушта. Резултати показују и то да се приноси нису битније помакли од нивоа с краја 50-тих година 19. века, што је универзално примењиво и на ширу територију.

¹⁸⁰² А. Hegediš, К. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika*, 242–243.

¹⁸⁰³ Мешани усев пшенице и друге културе, најчешће ражи (суражица).

¹⁸⁰⁴ Подаци преузети из извора. Израчун приноса по становнику на темељу реверзибилног израчуна кроз тоне по хектару. А. Hegediš, К. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika*, 242–243.

¹⁸⁰⁵ Мешани усев пшенице и друге културе.

¹⁸⁰⁶ *Ungarisches statistisches Jahrbuch Neue Folge* 2 (1894), 98–101.

¹⁸⁰⁷ Мешани усев пшенице и друге културе.

Табела 8.3.4.г Приноси пшенице по хектару у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији у периоду 1887–1891. године.¹⁸⁰⁸

Жупанија	Приноси пшенице (озиме) по хектару у тонама – поједине године				
	1887	1888	1889	1890	1891
Бачкободрошка	1.69	1.67	0.91	1.52	1.31
Торонталска	1.71	1.42	0.90	1.56	1.14

Приноси по хектару осталих култура на истом простору у 1893. години презентовани су у следећој табели.

Табела 8.3.5.г Приноси одабраних култура у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији у периоду 1893. године.¹⁸⁰⁹

Жупанија	Приноси по хектару у хектолитрима				
	Кукуруз	Јечам	Овас	Раж	Кромпир
Бачкободрошка	23.20	18.01	19.54	14.72	107.44
Торонталска	20.83	17.23	21.62	16.14	128.12

Кад је у питању простор бивше Војне крајине, те Хрватске и Славоније, могуће је сагледати принос по становнику у неколико битних жупанија са значајном православном заједницом 1910. године. Преглед је утолико битнији што веома јасно сугерише и структуру пољопривреде. Срем и део Славоније су „житнице“ у правом смислу речи, са производњом која увелико превазилази потребе домаћег становништва. У западним деловима бивше Војне крајине је житна производња била слаба, и највероватније је служила искључиво за потребе самих сељака.

Табела 8.3.6.г Приноси главних култура по становнику одабраних жупанија Хрватске и Славоније 1910. године – у килограмима.¹⁸¹⁰

Жупанија	Принос по културама – у килограмима по становнику				
	Пшеница	Наполица ¹⁸¹¹	Јечам	Кукуруз	Раж
Лика-Крбава	25.39	13.76	43.54	45.80	10.86
Модруш-Ријека	40.17	1.14	7.43	74.12	8.59
Пожешка	178.92	5.97	10.16	186.59	16.74
Срем	352.66	54.61	27.71	570.24	6.76

На простору Босне и Херцеговине под аустроугарском окупацијом, нису нам познате површине под главним усевима, али јесте производња. На располагању је статистика приноса за период 1902–1904. године за главне културе. Уколико се упореде са онима у периоду османске владавине, видљив је знатан напредак. Пшенице али и кукуруза је произведено почетком 20. века скоро дупло више по становнику него четврт века раније.

¹⁸⁰⁸ Обим производње прерачунат у тежинске мере према кључу у чланку. *Die Ernte Ungarns im Jahre 1891*, *Ungarische Revue* 11 (1891), 835–838.

¹⁸⁰⁹ Нису познати тачни износи тежине по хектолитру за дату годину тако даније могуће прерачунавање у тоне. *Ungarisches statistisches Jahrbuch Neue Folge* 2 (1894), 98–101.

¹⁸¹⁰ М. Kreser, *Gustoća žiteljstva*, 86–89.

¹⁸¹¹ Мешани усеви пшенице и друге културе.

Табела 8.3.7.г Принос главних ратарских култура у Босни и Херцеговини – просек за период 1902–1904. године.¹⁸¹²

Категорија	Принос у тонама				
	Пшеница	Кукуруз	Јечам	Овас	Кромпир
Принос укупан	91254	175733	78581	60394	59554
Принос по 1 становнику у кг	52.67	101.42	45.35	34.86	34.37

Од значаја је била и производња шљиве. Приноси су често премашивали 100.000 тона годишње, али са огромним осцилацијама, што је ову биљку донекле чинило несигурним приходом.¹⁸¹³

У Далмацији је структура усева била оријентисана на кукуруз и пшеницу, уз доста зналајну заступљеност јечма.

Табела 8.3.8.г Структура усева на ораницама у Далмацији у периоду 1904–1913. године.¹⁸¹⁴

Култура	Пшеница	Раж	Јечам	Овас
Удео у ораницама у %	19.80	4.60	15.10	2.7

На преко 42.000 хектара је тада сејан и кукуруз, што представља отприлике 30 % површине ораница. Кромпир је заузимао површину од око 5.500 хектара.¹⁸¹⁵

Када су приноси у питању, у Далмацији су бележене велике осцилације не само по годинама, већ и периодима. Огроман напредак је учињен када је у питању кромпир.

Табела 8.3.9.г Просечни приноси главних култура по хектару у Далмацији у периодима 1869–1875 и 1904–1913. године.¹⁸¹⁶

Култура – у тонама по хектару у периодима											
Пшеница		Раж		Јечам		Овас		Кукуруз		Кромпир	
1869/75	1904/13	1869/75	1904/13	1869/75	1904/13	1869/75	1904/13	1869/75	1904/13	1869/75	1904/13
0.59	0.72	0.53	0.60	0.56	0.57	0.32	0.41	0.95	0.89	1.99	5.50

У Црној Гори је за 1910. годину познато нешто више података о производњи појединих култура. Доминација кукуруза је очигледна. Свега 13 % површина ораница је било под пшеницом.

Табела 8.4.1.г Површине под главним усевима у Црној Гори 1910. године у хектарима и уделу у ораницама у %.¹⁸¹⁷

Податак	Врста усева					
	Пшеница	Кукуруз	Јечам	Раж	Просо, Хељда и овас	Кромпир
Укупна површина у хектарима	4175.82	14095.54	2608.84	1540.40	863.42	3043.29
Удео у ораницама у %	13.65	46.06	8.53	5.03	2.82	9.95

¹⁸¹² F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 417.

¹⁸¹³ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 417.

¹⁸¹⁴ R. Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik*, 159.

¹⁸¹⁵ R. Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik*, 152, 155.

¹⁸¹⁶ R. Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik*, 177–181.

¹⁸¹⁷ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 275–276.

Кад су приноси у питању, за исту годину се може утврдити да је кромпир био далеко најефективнија биљка, праћен кукурузом и јечмом. Резултати исказују неочекивано високе приносе по хектару који су далеко бољи него у Србији. Посебно је изненађујућ одличан однос према броју становника када се ради о кромпиру. Све остале културе једва да су могле бити довољне за преживљавање једног становника. Осим поменутих култура су се гајиле и друге, махом баштенске биљке, али њихов удео није могао да компензује недостатак основних житарица или кромпира у исхрани.

Табела 8.4.2.г Жетвени приноси главних пољопривредних култура по хектару и становнику Црне Горе 1910. године.¹⁸¹⁸

Податак	Врста усева					
	Пшеница	Кукуруз	Јечам	Раж	Просо, Хељда и овас	Кромпир
Принос у тонама	2820.92	16088.98	3100.69	1450.07	791.71	13858.46
Принос по хектару у тонама	0.68	1.14	1.19	0.94	0.92	4.55
Принос по становнику у килограмима	12.71	72.47	13.97	6.53	3.57	62.42

Делимична компензација за недостатак житарица проналажена је у узгоју других култура попут винове лозе и маслина. Појава филоксере око 1891. године децимовало је домаћу производњу, што се види и у статистици.¹⁸¹⁹

Табела 8.4.3.г Површине, количине и приноси винове лозе, вина, маслина и кошница у Црној Гори у периоду 1883–1914. године.¹⁸²⁰

Године	Винограда у хектарима	Производња вина у хектолитрима	Маслина - стабала	Кошница
1883	806.26	7036.56	-	37719
1890	889.84	5266.80	157260	19736
1895	1087.54	1935.36	159306	32734
1905	-	402522 кг	156996	20487
1910	-	366082 кг	151452	38922
1914	4388828 чокота	16967.67	-	-

Сточни фонд

Осим производа земљорадње, неопходно је осврнути се и на сточарство. У неким пределима, углавном планинским, сточарство је имало значајнију улогу и од ратарства.

У Србији је сточарство имало велики значај због производње млека, вуне и меса, али и извозне оријентације свињогојства, бар у првим деценијама друге половине 19. века. Статистика потврђује већ добро познату појаву брзог напуштања интензивног свињогојства зарад извоза током 60-тих година 19. века. Тренд се наставио све до 1910. године, када је у Србији (проширеној 1878. године) било дупло мање свиња него 1859. Други сегменти сточног фонда јесу расли у апсолутним бројевима, али је пад у односу на број становника видљив. То вреди чак и за овце, мада се сматра да је овчарство још и најбоље одржавало

¹⁸¹⁸ Табела 8.4.1.г.

¹⁸¹⁹ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 302.

¹⁸²⁰ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 276, 301–305

привредну активност. Занимљив је и преглед броја бивола, за који нема података у 19. веку. Није толико битан њихов апсолутни број, колико територијална распрострањеност. Готово цео фонд бивола се почетком 20. века налазио у Врањском округу, уз мањи удео и у Топличком. То сугерише другачију оријентацију тамошњих узгајивача. Количина перади, упркос томе што се не сматра традиционалним делом сточног фонда, занимљива је због високог броја и развоја. Године 1900. је избројано 4,7 милиона комада а десет година касније већ 6,7 милиона.¹⁸²¹ Преоријентација на перад сугерише да су газдинства на такав начин компензовала недостатак животињске хране услед слабог развоја сточног фонда. Производња јаја, такође, свакако да није био занемарљив начин допуне у исхрани или обезбеђивања додатних прихода.

Табела 8.1.1.д Сточни фонд Србије у периоду 1859–1910. године.¹⁸²²

Године	Врста животиња						
	Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Козе	Биволи	Перад (разна)
1859	139890	802692	1774350	2385458	490517	-	-
1866	122685	741425	1291164	2677310	451219	-	-
1895	169928	922899	904446	3094206	525991	-	-
1910	152617	957918	863544	3808815	627427	7290	6721950

Табела 8.1.2.д Структура главног дела сточног фонда Србије у периоду 1859–1910. године у %.¹⁸²³

Године	Удео врста животиња у %				
	Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Козе
1859	2.50	14.35	31.73	42.65	8.77
1866	2.32	14.03	24.44	50.67	8.54
1895	3.02	16.43	16.10	55.08	9.36
1910	2.38	14.94	13.47	59.42	9.79

Табела 8.1.3.д Број појединих категорија сточног фонда по становнику Србије у периоду 1859–1910. године.¹⁸²⁴

Године	Удео врста животиња у %				
	Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Козе
1859	0.13	0.74	1.65	2.21	0.45
1866	0.10	0.61	1.06	2.20	0.37
1895	0.07	0.40	0.39	1.34	0.23
1910	0.05	0.33	0.30	1.31	0.22

Када су регионалне разлике у питању, због административних промена није могуће сагледати развој сточног фонда по окрузима. Могуће је сагледати сточни фонд по више пописа, као на пример 1866. и 1900. године. До 1866. године је већ знатно опао целокупан сточни фонд, а посебно број свиња, што је добро познато у историографији.¹⁸²⁵ Оријентацију привреде у одређеном крају се најбоље може сагледати поређењем са бројем становника. По том питању су се 1866. године јасно издвајали северни и централни (Ваљевски, Шабачки и Крагујевачки округ) по свињогојству и јужни по овчарству (Књажевачки, Алексиначки али и Њупријски).

¹⁸²¹ Претходни резултати 1910, 80.

¹⁸²² Државопис 4, 108–132; СКС 11, XL; Претходни резултати 1910, 80–81, 112.

¹⁸²³ Табела 8.1.1.д.

¹⁸²⁴ Табела 8.1.2.д; Табела 1.1.1.

¹⁸²⁵ Види разлике између 1859. и 1866. године код на пример у: Б. Миљковић-Катић, *Пољопривреда*, 202.

Табела 8.1.4.д Сточни фонд по окрузима и становнику Србије 1866. године.¹⁸²⁶

Округ	Број врсте животиња по становнику				
	Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Козе
Алексиначки	0.09	0.58	0.86	3.06	1.05
Београдски и Варош Београд	0.08	0.60	1.14	1.70	0.20
Ваљевски	0.13	0.74	1.79	1.84	0.12
Књажевачки	0.10	0.47	0.37	2.91	1.12
Крајински	0.10	0.87	0.50	1.95	0.70
Крагујевачки	0.07	0.39	1.47	2.32	0.05
Крушевачки	0.08	0.71	0.73	2.02	0.74
Подрински	0.08	0.53	1.18	1.47	0.22
Пожаревачки	0.10	0.49	0.88	2.76	0.34
Руднички	0.11	0.95	1.65	2.53	0.07
Смедеревски	0.09	0.57	1.69	2.47	0.06
Ужички	0.12	0.59	0.44	1.72	0.36
Црноречки	0.08	0.56	0.48	2.80	0.85
Чачански	0.11	0.77	0.73	1.53	0.30
Шабачки	0.23	0.76	2.21	1.33	0.04
Јагодински	0.04	0.54	0.95	2.00	0.25
Ђупријски	0.06	0.47	0.95	3.53	0.44
Укупно	0.10	0.61	1.06	2.20	0.37

Ситуација је била другачија 1910. године. Због слабог развоја сточног фонда, индекси су свугде опали. Овчарске крајеве је могуће идентификовати на истоку, укључујући ту и крајеве у новим областима (Нишки и Пиротски округ). Свињогојство, мада ослабљено, и даље је било најјаче заступљено у северозападним деловима земље.

Табела 8.1.5.д Сточни фонд по окрузима и становнику Србије 1910. године.¹⁸²⁷

Округ	Број врсте животиња по становнику				
	Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Козе
Варош Београд	0.04	0.02	0.06	0.01	0.00
Београдски	0.05	0.34	0.40	0.96	0.04
Ваљевски	0.06	0.42	0.45	1.09	0.05
Врањски	0.05	0.35	0.15	1.33	0.48
Крагујевачки	0.03	0.31	0.37	1.11	0.08
Крајински	0.05	0.36	0.22	1.61	0.41
Крушевачки	0.03	0.37	0.36	1.25	0.21
Моравички	0.03	0.27	0.34	1.41	0.17
Нишки	0.05	0.25	0.23	1.69	0.31
Пиротски	0.06	0.30	0.11	2.01	0.71
Подрински	0.08	0.34	0.48	0.89	0.06
Пожаревачки	0.08	0.24	0.34	1.32	0.07
Руднички	0.03	0.44	0.44	1.44	0.06
Смедеревски	0.05	0.21	0.32	0.85	0.01
Тимочки	0.05	0.32	0.18	1.96	0.29

¹⁸²⁶ Државопис 4, 108–132; Табела 1.1.5.

¹⁸²⁷ Претходни резултати 1910, 80–81, 112; Табела 1.1.9.

Топлички	0.05	0.46	0.17	1.49	0.58
Ужички	0.05	0.41	0.22	1.49	0.20
Чачански	0.05	0.49	0.24	1.47	0.27
Укупно	0.05	0.33	0.30	1.30	0.21

За простор Османског царства података о сточном фонду има мало. У Нишком санцаку је 1866. године спроведен детаљан попис. Доминација овчарства је евидентна, као и висок број крупне стоке.

Табела 8.2.1.д Сточни фонд у Нишком санцаку 1865. године.¹⁸²⁸

Каза	Врста животиња у конадима										
	Свиње	Магарци	Коњи (За Јахање)	Козе	Овце	Остали коњи	Краве и телад	Бикови	Биволи	Орачки волови	Орачки биволи
Нишка	4938	133	1194	30546	68348	1710	3802	1199	522	7439	386
Пиротска	12394	111	3382	128828	290927	8346	20691	2551	356	17217	96
Лесковачка	18164	45	1008	41928	118830	2040	11076	1664	3626	9186	1006
Врањска	26489	582	1548	36636	335335	4123	11834	2896	1348	11569	780
Прокупљ.	2858	149	442	15527	37907	2059	7656	1215	1465	5000	263
Изнеболска	5129	33	1116	25651	62013	2573	6187	79	17	4854	2531
Укупно	69972	1053	8690	279116	913360	20851	61246	9604	7334	55265	2531

Посматрано на једног становника санцака, може се проценити оквирно колико је сточни фонд заправо био велик. Података о становништву за дотичну годину нема, али има за 1868. што је довољно близу за процену. Број готово свих животиња је био релативно висок. Преко 3 овце су ишле на једног становника и скоро једна коза. Сваки пети је имао краву или теле а и број орачких животиња је био висок.

Табела 8.2.2.д Сточни фонд по становнику у Нишком санцаку 1865. године.¹⁸²⁹

Каза	Врста животиња у конадима										
	Свиње	Магарци	Коњи (За Јахање)	Козе	Овце	Остали коњи	Краве и телад	Бикови	Биволи	Орачки волови	Орачки биволи
Укупно	0.24	0.00	0.03	0.95	3.10	0.07	0.21	0.03	0.02	0.19	0.01

Сточни фонд је могуће сагледати и за Косовски и Битољски вилајет у периоду 1907–1910. године. У наведеном периоду се може идентификовати општа оријентација на овчарство, али у Призренском санцаку је број говеда био скоро сити броју оваца.

Табела 8.2.3.д Сточни фонд у Косовском и Битољском вилајету у периоду 1907–1910. године.¹⁸³⁰

Санцак	Врсте животиња у конадима								
	Говеда	Бивола	Коња	Магараца	Мазги	Оваца	Коза	Свиња	
Пљеваљски	28400			10	15	72840	48800	445	
Сјенички	46250			4	2	115110	24480	45	
Приштински	105300	3930		2360	53	194641	100770	10940	
Призренски	50949	2070		1520	150	62297	16929	9068	
Пећки	39085	3550		4265	644	155041	52735	4204	

¹⁸²⁸ Дунав, № 79 [5.6.1866.], непагинирано.

¹⁸²⁹ Табела 8.2.1.д; Табела 1.2.17 (број мушкараца је помножен са 1,9).

¹⁸³⁰ М. Јагодић, *Нови крајеви*, 381.

Скопски	116072	11641		28920	1115	585656	234506	26588
Косовски вилајет	386056	21191	77910	37079	1979	1185585	478220	51290
Битољски вилајет	302269		108451			1748607		-

Пошто није познат број становника, односно подаци су изузетно конфузни за наведени период, једино шта се може анализирати јесте структура кроз процентуелни удео појединих врста животиња. Резултати показују да је у свим санцаима узгој оваца, а са њима и коза, био најзначајнија делатност у сточарству. Свињарство је било скоро маргинално. Говедарство је било, као што смо већ указали, значајно у Призренском сацаку, где је и број бивола био висок.

Табела 8.2.4.д Структура сточног фонда у Косовском и Битољском вилајету исказана кроз проценте удела у периоду 1907–1910. године.¹⁸³¹

Санцак	Врсте животиња у комадима								
	Говеда	Бивола	Коња	Магараца	Мазги	Оваца	Коза	Свиња	Укупно
Пљеваљски	18.87	0.00	0.00	0.01	0.01	48.40	32.42	0.30	100.00
Сјенички	24.88	0.00	0.00	0.00	0.00	61.92	13.17	0.02	100.00
Приштински	25.19	0.94	0.00	0.56	0.01	46.57	24.11	2.62	100.00
Призренски	35.63	1.45	0.00	1.06	0.10	43.57	11.84	6.34	100.00
Пећки	15.06	1.37	0.00	1.64	0.25	59.74	20.32	1.62	100.00
Скопски	11.56	1.16	0.00	2.88	0.11	58.30	23.35	2.65	100.00
Косовски вилајет	17.24	0.95	3.48	1.66	0.09	52.94	21.36	2.29	100.00
Битољски вилајет	14.00		5.02			80.98		-	100.00

Неопходно је додати да је на мање-више истој територији, током 1914. године пописан сточни фонд од стране српских власти. Према тим резултатима, мада поређење није савршено, сточни фонд је преполовљен. То је свакако било последица ратних дејстава, емиграције муслимана и општих прилика. Пошто се ради о ванредним околностима које не могу да буду меродавне за дужи временски период, изоставили смо поменуте податке из прегледа.¹⁸³²

За простор Босне и Херцеговине су познати подаци за период 1872–1875. године. Као и са свим статистикама из периода османске владавине, и са овима треба бити веома опрезан приликом коришћења. Резултати показују велику доминацију овчарства. Свињогојство је заправо симболично пошто је чак и број волова виши. Само у Бањалучком санцаку узгој свиња има одређени значај. Структуру није потребно исказивати и у процентима пошто је оријентација у узгоју више него јасна. Босна и Херцеговина представља територију где су православни Срби живели у свим областима у великом броју, те није могуће фокусирати се на само одређено подручје. Проблем са подацима о сточном фонду представља чињеница да није могуће директно или индиректно повезати и исти са припадницима српског народа. Представљени подаци служе, стога, само као оријентација о општим приликама у наведеној области.

¹⁸³¹ Табела 8.2.3.д.

¹⁸³² М. Јагодић, *Нови крајеви*, 382–385.

Табела 8.2.5.д Сточни фонд у Босни и Херцеговини оквирно 1872–1875. године.¹⁸³³

Санцак	Врсте животиња у конадима								
	Овце	Јагњад	Козе	Јарад	Свиње	Коњи	Волови	Краве	Телад
Сарајево	120043	59644	90200	43000	1506	15543	23450	21123	12314
Зворник	140503	68960	76301	36120	53815	19288	53788	48371	32197
Бања лука	168543	81221	78930	36894	80276	24389	50931	42113	33128
Бихаћ	184884	89975	66425	27230	19371	16780	26760	22673	17616
Травник	383043	152412	133480	47234	4028	12213	25651	16870	9113
Нови Пазар	330957	152849	151243	65377	599	7887	12695	13951	11867
Херцеговина	203458	86844	168616	69224	2398	9934	17850	18163	10276
Укупно	1531431	691905	765195	325079	161993	106034	211125	183264	126511

Структура сточног фонда исказује занимљиве резултате по становнику. Уколико су подаци тачни, онда је сточни фонд заправо био солидан у поређењу са рецимо Србијом. Пре свега број оваца заједно са јагњацима и козама је био значајан.

Табела 8.2.6.д Сточни фонд по становнику у Босни и Херцеговини оквирно 1872–1875. године.¹⁸³⁴

Санцак	Врсте животиња по становнику								
	Овце	Јагњад	Козе	Јарад	Свиње	Коњи	Волови	Краве	Телад
Сарајево	0.72	0.36	0.54	0.26	0.01	0.09	0.14	0.13	0.07
Зворник	0.58	0.28	0.31	0.15	0.22	0.08	0.22	0.20	0.13
Бања лука	0.81	0.39	0.38	0.18	0.39	0.12	0.25	0.20	0.16
Бихаћ	1.09	0.53	0.39	0.16	0.11	0.10	0.16	0.13	0.10
Травник	2.19	0.87	0.76	0.27	0.02	0.07	0.15	0.10	0.05
Нови Пазар	1.82	0.84	0.83	0.36	0.00	0.04	0.07	0.08	0.07
Херцеговина	0.95	0.40	0.78	0.32	0.01	0.05	0.08	0.08	0.05
Укупно	1.13	0.51	0.56	0.24	0.12	0.08	0.16	0.13	0.09

У време аустроугарске управе, сточни фонд је генерално напредовао, али се структура није мењала. Највећи напредак је забележен до 1895. године и оријентација на овчарство је само потврђена.

Табела 8.3.1.д Развој и структура сточног фонда Босне и Херцеговине у периоду 1879–1910. године.¹⁸³⁵

Врста животиња	Године			Разлика у %		На 1 становника 1895
	1879	1895	1910	1879–1895	1895–1910	
Коњи, Магарци, Муле	161168	237453	228831	47.33	-3.63	0.15
Краве и Биволи	762077	1417341	1309922	85.98	-7.58	0.90
Козе	522123	1447049	1393068	177.15	-3.73	0.92
Овце	839988	3230720	2499422	284.62	-22.64	2.06
Свиње	430354	662242	527271	53.88	-20.38	0.42

Војна крајина, Хрватска и Славонија, Српско Војводство и Тамишки Банат, те јужноугарске жупаније, представљају простор за који не поседујемо квалитетне податке који би сугерисали конкретно власништво над сточним фондом од стране православног српског

¹⁸³³ V. Bogićević, *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini*, 218.

¹⁸³⁴ Табела 8.2.6.д; Број становника као код табеле 1.2.164.

¹⁸³⁵ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 420–421.

становништва. Из наведеног разлога су представљени статистички подаци само исказ општих прилика, које су, вероватно, утицале и на српска газдинства.

Сточни фонд у Српском Војводству и Тамишком Банату 1857. године открива доминацију овчарства. Битан је, међутим био и узгој коња.

Табела 8.3.2.д Сточни фонд Српског Војводства и Тамишког Баната 1857. године.¹⁸³⁶

Округ	Врста животиња							
	Коњи	Бикови	Краве	Волови	Телад	Овце	Козе	Свиње
Темишвар град	999	11	962	131	309	135	2	1116
Бечкерек	154769	802	69649	22096	37770	175274	256	113399
Лугош	15216	227	32955	48194	17243	146079	10943	82426
Нови Сад	65577	321	26045	13214	16859	160567	1221	48442
Темишвар	89970	478	46153	31908	20504	126173	1961	74091
Сомбор	101465	747	44428	13197	36377	308939	147	75225
Укупно	427996	2586	220192	128740	129062	917167	14530	394699

Табела 8.3.3.д Број врста стоке по становнику Српског Војводства и Тамишког Баната 1857. године.¹⁸³⁷

Округ	Врста животиња по становнику							
	Коњи	Бикови	Краве	Волови	Телад	Овце	Козе	Свиње
Бечкерек	0.40	0.00	0.18	0.06	0.10	0.45	0.00	0.29
Лугош	0.07	0.00	0.14	0.21	0.07	0.63	0.05	0.36
Нови Сад	0.30	0.00	0.12	0.06	0.08	0.74	0.01	0.22
Темишвар	0.29	0.00	0.15	0.10	0.07	0.40	0.01	0.24
Сомбор	0.27	0.00	0.12	0.03	0.10	0.81	0.00	0.20
Укупно	0.28	0.00	0.14	0.08	0.08	0.60	0.01	0.26

Од одређене користи је сагледати и развој сточног фонда у деловима Хрватске и Славоније са високим уделом православног становништва. Подаци указују да се задржала оријентација западних делова на овчарство све до 1911. године. Статистика исказује и огромну разлику у броју коза у Личкокрбавској и Модручкоријечкој жупанији за коју нема јасног објашњења.

Табела 8.3.4.д Развој сточног фонда у појединим жупанијама Хрватске и Славоније у периоду 1895–1911. године.¹⁸³⁸

Жупанија	Врста животиња – комада у години									
	Коњи		Говеда		Овце		Козе		Свиње	
	1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911
Личкокрбавска	12951	15733	79085	89261	184324	268276	2702	41000	20436	14095
Модруш-Ријека	5953	7455	73439	86484	77218	109829	158	18846	19019	23207
Пожега	45742	52861	108650	134866	35231	49735	9200	15772	126480	146157
Срем	100371	98004	103360	119138	206075	321528	2609	1719	257750	326403

Могуће је осврнути се и на основне податке о сточном фонду у Далмацији. Оријентација на овчарство је видљива. Занимљив је и велики напредак у свињарству.

¹⁸³⁶ *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschaft 1857*, 13.

¹⁸³⁷ Табела 1.3.31; Табела 8.3.2.д.

¹⁸³⁸ *Statistički godišnjak I*, 438; M. Kolar-Dimitrijević, *Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta 24 (1991), 41–56.

Табела 8.3.5.д Сточни фонд у Далмацији у периоду 1869–1910.¹⁸³⁹

Жупанија	Врста животиња – комада у години									
	Коњи		Говеда		Овце		Козе		Свиње	
	1869	1910	1869	1910	1869	1910	1869	1910	1869	1910
број	16800	26500	81100	104700	673100	888000	280700	254900	26500	70800
волови			46100	52500						
краве			24800	29400						

Кад је у питању Црна Гора, и у овом случају треба податке користити с одређеним опрезом. Из резултата се види јасна оријентација на сточарство, посебно овчарство, што и одговара климатским и другим условима земље.

Табела 8.4.1.д Развој сточног фонда Црне Горе у периоду 1863–1910. године.¹⁸⁴⁰

Године	Врста животиња – у комадима			
	Коњи	Говеда	Свиње	Овце и козе
1863		49600	15535	351418
1869		44834	-	364515
1873		63906	-	422922
1880	10365	71838	20983	532002
1885	14709	124633	22582	832279
1890	14158	89568	16611	627288
1895	15257	91570	46515	871729
1900	17630	112645	38057	951549
1905	18630	115140	-	796219
1910	20884	96564	38322	901958

Табела 8.4.2.д Број појединих категорија сточног фонда по становнику Црне Горе у периоду 1869–1910. године.¹⁸⁴¹

Године	Број животиња (по врстама) по становнику			
	Коњи	Говеда	Свиње	Овце и козе
1869	0.45	-	-	3.65
1885	0.09	0.78	0.14	5.20
1910	0.09	0.43	0.17	4.06

¹⁸³⁹ R. Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik*, 197–207.

¹⁸⁴⁰ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 86; В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 169, 281.

¹⁸⁴¹ Табела 8.4.1.д.

ЗАНАТ, ТРГОВИНА И ИНДУСТРИЈА

У 19. веку је са урбанизацијом и применом нових технологија се постепено мењала структура привредних делатности већине становништва. На простору које је у фокусу овог истраживања је и почетком 20. века аграр био доминантан, али уз постепено повећање удела становништва које је своју егзистенцију обезбеђивало на други начин. Занати, трговина и све присутнија индустрија пружали су алтернативу старом земљорадничком или сточарском начину живота. Узимајући у обзир чињеницу да је рад посвећен приликама припадника српског народа, пажња није била усмерена на производњу као такву него на занимања. Настојали смо на такав начин доћи до података о припадницима српског народа који нису радили у примарној (пољопривредној) грани привреде.

У случају Србије, статистика је бележила главна занимања популације углавном приликом пописа становништва. Систематизација је одређивала поједина занимања у класе, које заправо представљају групе занимања сродне по основним карактеристикама привређивања. Осим прве класе, која је обухватала пољопривредну делатност, од највећег је значаја била друга која је садржавала занате и индустрију као и рударство, Трећа класа се односила на трговину и саобраћај (уз још нека занимања попут банкара, димњачара итд, који заправо и не припадају тој групи према логичким критеријумима). Због изразито аграрног карактера Србије, поменуте групе занимања нису имале претерано велики значај за привредне или друштвене токове, тако да их није ни потребно анализирати детаљно јер нису утицале на опште прилике.

Табела 9.1.1. Занимања занатско-трговачко-индустријског карактера у општој структури становништва Србије 1866. и 1900. године.¹⁸⁴²

Године	Број становника овисних о групи занимања		Удео у укупном становништву у %	
	Занати и индустрија са рударством	Трговина и саобраћај	Занати и индустрија	Трговина и саобраћај
1866	65727	30473	5.40	2.51
1900	166599	109998	6.68	4.41

Обе групе (класе) је неопходно сагледати мало детаљније. Том приликом смо у могућности извести додатну класификацију занимања како би она стварно и одговарала карактеристикама поменутих група. На жалост, није могуће одвојити занате од праве индустрије и радништва. Статистика је у начелу бележила професију појединца, који је могао да буде или занатлија или индустријски радник (обућар у фабрици обуће на пример). Идентификовати класично радништво на темељу статистике је заправо немогуће. Свакако да се оно није убрајало у предузимаче, већ искључиво раднике или слуге. Врло вероватно да је један део радништва убројан и у друге групе попут беспослених, наполичара итд. Резултати недвосмислено указују на чињеницу да током скоро три и по деценије није дошло до практично никаквог помака. Број становника који су своју егзистенцију везивали за занат или индустрију, увећан је минимално и на прелому векова није достигао ни 7 %. Рударство и трговина су, такође, остали заправо на истом нивоу. Све поменуте привредне делатности су веома слабо напредовале у заузимању значајнијег места у економском животу друштва и земље.

¹⁸⁴² Државотис 13, 286–323; Потис 1900, 2. део, CLXVII–CCXLIV.

Табела 9.1.2. Структура занимања занатско-трговачко-индустријског карактера у Србији 1866. и 1900. године.¹⁸⁴³

Године	Група	Број				
		Предузимача	Помоћника	Радника и слугу	Укупно предузимача, помоћника, радника и слугу	Свих лица издржаваних од занимања
1866	Рударство	276	155		431	1065
	Занати и индустрија	14929	12119		27048	64662
	Трговина робом	4099	3884		7983	18732
1900	Рударство	869	27	9	905	2335
	Занати и индустрија	38543	21752	4006	64301	164264
	Трговина робом	8853	6371	2923	18147	44093

Табела 9.1.3. Удео појединих занимања занатско-трговачко-индустријског карактера у Србији 1866. и 1900. године.¹⁸⁴⁴

Године	Група	Удео у укупном становништву у %				
		Предузимача	Помоћника	Радника и слугу	Укупно предузимача, помоћника, радника и слугу	Свих лица издржаваних од занимања
1866	Рударство	0.02	0.01	0.00	0.04	0.09
	Занати и индустрија	1.23	1.00	0.00	2.22	5.32
	Трговина робом	0.34	0.32	0.00	0.66	1.54
1900	Рударство	0.03	0.00	0.00	0.04	0.09
	Занати и индустрија	1.55	0.87	0.16	2.58	6.59
	Трговина робом	0.36	0.26	0.12	0.73	1.77

Осим што је напредовање било изузетно споро, структура је исказивала знатну оријентацију на урбане средине, што није неуобичајено, али открива изузетно аграрни карактер српског села. На селу у Србији, где је живело око 90 % становника, једва да је било класичних трговаца, а свега 40 % занатско-индустријског кадра је живело у руралним срединама. Разлика између вароши и села, која је увек видљива по другачијој привредној оријентацији, у случају Србије је била ванредно велика.

Табела 9.1.4. Структура појединих занимања занатско-трговачко-индустријског карактера у Србији 1900. године у односу према урбано-руралним срединама.¹⁸⁴⁵

Група	Број лица према занимању							
	Урбане средине				Руралне средине			
	Предузимача	Помоћника	Радника и слугу	Свих лица издржаваних од занимања	Предузимача	Помоћника	Радника и слугу	Свих лица издржаваних од занимања
Рударство	169		3	593	700	27	6	1742
Занати и	23106	16347	3094	97154	15437	5405	912	67110

¹⁸⁴³ Према попису 1866. нису посебно бележене слуге. Највероватније су убројани у помоћнике. *Државотис 13*, 286–323; *Попис 1900, 2. део*, CLXVII–CCXLIV.

¹⁸⁴⁴ Претходна табела.

¹⁸⁴⁵ *Попис 1900, 2. део*, CLXVII–CCXLIV.

индустрија								
Трговина робом	6713	5795	2258	34115	2140	576	665	9978
Удео у склопу групе у %								
Рударство	7.24	0.00	0.13	25.40	29.98	1.16	0.26	74.60
Занати и индустрија	14.07	9.95	1.88	59.15	9.40	3.29	0.56	40.85
Трговина робом	15.22	13.14	5.12	77.37	4.85	1.31	1.51	22.63

Слабо развијено занатство, индустрија али и трговина, огледају се и кроз неколико других статистичких података. Према неким истраживањима око 1850. године, на селу је било свега 84 занатских и 122 трговинске радње, мада сматрамо да је та бројка вероватно потцењена Број еснафа је 1904. године износио 495 а 1908. Укупно 551. Број њихових чланова се кретао око 18–21.000.¹⁸⁴⁶

Могуће је осврнути се и на неке од најбитнијих грана, које су у одређеној мери утицале на живот свих становника. Производња пива и брашна, на пример, напредовала је у Србији доста добрим темпом пред крај 19. и почетком 20. века. Брашно се, наравно, производило и у већем, али непознатом броју малих воденица или у полу-домаћој радиности. Подаци се односе само на веће, професионалане и тиме индустријске млинове.

Табела 9.1.5. Производња брашна и пива у Србији у периоду 1890–1910. године.¹⁸⁴⁷

Године	Пивара		Производња у хектолитрима	На 1 становника литара	Млинова – парни и водени		Производња у тонама	На 1 становника килограма
	Број	Запослених			Број	Запослених		
1890	11	142	45055	2.08	102	541	33191	15.35
1905	9	317	68479	2.55	181	873	79069	29.42
1910	9	384	127048	4.36	267	1018	152338	52.32

Развој класичне индустрије је био везан и за електрификацију. Све до Првог светског рата, Србија је по том питању доста напредовала. Прва је изграђена 1884. године за потребе војске у Крагујевцу. Грађене су термо и хидроелектране, углавном за потребе управе или појединих индустријских постројења.

Табела 9.1.6. Број електричних централа у Србији у периоду 1900–1915. Године.¹⁸⁴⁸

Године	Број електрана (централа, укључујући проширења)
1900	8
1905	15
1910	29
1915	40

Индустријски развој је убрзан тек у последњем периоду пред Први светски рат. Према истраживању историчара Николе Вуча, у периоду 1905–1910. године почео је прави успон индустријских постројења а тиме и настанак радништва као значајније групе.

¹⁸⁴⁶ Н. Sundhassen, *Historische Statistik*, 301, 305.

¹⁸⁴⁷ *СГКС 1*, 165–167; *СГКС 10*, 358; *СГКС 12*, 449–450; *СГКС 13*, 430, 441–443.

¹⁸⁴⁸ *Два века развоја Србије*, 170.

Табела 9.1.7. Развој индустријских предузећа у Србији у периоду 1898–1910. године.¹⁸⁴⁹

Године	Број предузећа	Број радника	Снага погона у коњским снагама
1898	28594 Page	1702	919
1900	45	2365	2734
1905	94	4730	4566
1910	428	16095	24030

Хришћани су у знатно већем проценту живели у градовима бившег Нишког санцака.¹⁸⁵⁰ На располагању је статистика објеката у градовима поменутог санцака на темељу салнаме (годишњака) за 1869/70. годину, На темељу намене објеката у појединим градовима могуће је посредно идентификовати и привредну структуру. Ниш и Пирот су били јасно окренути трговини, о чему сведочи велики број ханова, механа, магацина, амбара као и дућана. Лесковац, са друге стране, исказује већ јасну производно-индустријску структуру. Читавих 35 фабрика је тамо радило уз посебно набројаних 13 штавионица. Број дућана је оговарао величини града, али је број магацина упадљиво низак. Број механа у Лесковцу је наведен као 0, у шта не верујемо да је тачно, али верујемо да би прави број био наведен да је био висок. Несумњиво је и локално становништво морало да одговара по занимању представљеној структури. Пирот и Ниш су били трговачки центри. Ниш је био и управни и војни центар, али обе делатности су биле доминантно муслиманске. Лесковац, са друге стране, је био више индустријски оријентисан. Врање, процењујемо, било је негде између, са ипак импресивних 14 фабрика.

Табела 9.2.1. Привредна структура појединих градова Нишког санцака кроз карактер грађевина према салнами Дунавског вилајета за 1869/70. године.¹⁸⁵¹

Врста грађевине	Град				
	Ниш	Пирот	Врање	Лесковац	Прокупље
Кућа	3077	1853	1759	1951	886
Дућана	1389	910	814	876	223
Магацина	50	79	7	22	1
Пекара	52	35	16	34	
Воденице	5	11	23	-	29
Штандова за пиће и механа	47	119	72		2
Фабрике	14	4	14	35	1
Штавионице коже	26	3	5	13	2
Амбари – силоси	19	11	2		
Казина	3				
Ханова	75	30	12	27	13
Купатила	4	2	1	1	1

Осим претходно наведеног примера, постоји још неколико корисних извора за занатство хришћана са простора Старе Србије. У Приштини је 1844. године међу хришћанима (без Рома), превладавала структура несамосталних радника – најамних радника, слугу – и трговаца са кројачима. Оријентација српског православног становништва дакле није била усмерена на традиционалне занате, изузев терзија-кројача, већ на трговину и рад за

¹⁸⁴⁹ Н. Вучо, *Привредна историја Србије*, 250.

¹⁸⁵⁰ Види у потпоглављу *Град и село*.

¹⁸⁵¹ *Tuna vilâyet-i salname-yi 1286*, 112.

друге. Каква је структура била у наредним деценијама можемо само да нагађамо, пошто објављених извора такве врсте нема.

Табела 9.2.2. Структура занимања међу хришћанима (без Рома) у Приштини 1844. године – главе породица.¹⁸⁵²

Занимање	Број	Удео у %	Занимање	Број	Удео у %
Најамни радници	26	10.70	Бакалције	10	4.12
Терзије	24	9.88	Пољопривредници	10	4.12
Трговци	21	8.64	Кожари	9	3.70
Слуге	20	8.23	Касапници	9	3.70
Пекари	13	5.35	Ковачи	8	3.29
Укупно 243 домаћинства					

Исказана структура по занимањима се рефлектовала и на пореску структуру. Слабије плаћена занимања су значила и слабију пореску класу. Историчар Габор Деметер је саставио преглед по истима за Приштину и Вучитрн, из које се недвосмислено види привредно-финансијска супериорност муслиманског становништва у оба града.

Табела 9.2.3. Структура пореских класа према вери у Приштини и Вучитрну 1844. године.¹⁸⁵³

Град	Удео у % у класи			
	Приштина		Вучитрн	
	Муслимани	Хришћани	Муслимани	Хришћани
Пореска класа (у грошима)				
1333 и више	13.3	3.0	8.1	0
1000–1333	6.5	3.0	2.8	6.1
666–1000	10.5	8.3	7.5	7.8
333–666	31.4	26.4	27.6	20.9
Мање од 333	38.1	59.2	51.7	65.2
Укупно	100	100	100	100

У случају Скопља, забележена је и анализирана структура хришћанских домаћинства 1845. године. Резултати исказују различиту структуру староседеоца и досељеника, али се разазнаје велика оријентисаност на занате. Трговина или најамни рад су били у другом плану, за разлику од Приштине. Да ли се оваква структура задржала све до краја века, нисмо у стању да проверимо, али сумњамо да је могло да дође до сувише драстичних промена. Занати су код скопских хришћана имали традицију и вероватно су опстали још деценијама.

Табела 9.2.4. Структура занимања (избор) хришћанских домаћинства у Скопљу 1845. године.¹⁸⁵⁴

Староседеоци			Досељеници		
Занимање	Број	Удео у %	Занимање	Број	Удео у %
Пољопривредници	80	10.54	Терзије	62	19.56
Ужари	79	10.41	Пекари – хлебари	48	15.14
Оружари	62	8.17	Гостионичари	42	13.25
Кожари – за одећу	49	6.46	Пекари – ђеврекари	34	10.73
Гостионичари	47	6.19	Кожари – самарције	23	7.26

¹⁸⁵² G. Öztürk, K. S. Atam, *Temettuat defterlerine*, 305;

¹⁸⁵³ Подаци преузети из табела Габора Деметера. G. Demeter, *Regional and Ethnic Differences*, 85.

¹⁸⁵⁴ М. Јагодић, *Хришћани досељеници*, 45, 49,

Терзије	41	5.40	Обућари - папуције	16	5.05
Обућари - папуције	37	4.87	Кожари – за одећу	14	4.42
Неспособни за рад	35	4.61	Свилари	13	4.10
Укупно	759	100	Укупно	317	100
Укупно 1076 домаћинства					

Трговаца је било свега 13 (1,7 %).¹⁸⁵⁵ То додатно сведочи о искључиво занатлијском карактеру тамошњег хришћанског становништва. Да ли је потоњи развој саобраћаја и близина српске границе генерисао одређене промене, нисмо у прилици да статистички анализирамо.

Количина података о Османском царству је скромна, но у контексту општих прилика, узимајући у обзир оквире српске урбане популације на тим просторима (смањење удела хришћана у већини градова до краја 19. века), можемо констатовати да занати и индустрија нису ни имали претерани значај по већински рурално и аграрно друштво.

Када је у питању простор бивше Војне крајине, као и Хрватске и Славоније, тешко је саставити употребљив преглед који би се односио на српску популацију. За половину 19. века то у начелу није ни могуће. Занати, трговина или индустрија, били су делатности резервисане за градске средине а православна популација је управо у њима губила на значају, тако да од општег прегледа не би било користи. Могуће је, међутим, према подацима пописа 1900. године анализирати занимања и према вероисповести. Правих индустријских радника није било, односно нису ни бележени као такви. Број занатлија и трговаца генерално није био висок, а удео православних у датим занимањима је био испод нивоа опште заступљености у популацији. То вреди посебно када се узме у обзир да је највећи број православних занатлија и трговаца био концентрисан у Срему.

Табела 9.3.1. Структура занатско-трговачко-индустријских занимања код православне популације Хрватске и Славоније 1900. године.¹⁸⁵⁶

Жупанија	Занатлије		Трговци (и даваоци кредита)	
	Привредници	Овисни	Привредници	Овисни
Лика-Крбава	253	276	110	91
Модруш-Ријека	274	288	98	73
Загреб	729	503	239	170
Град Загреб	252	129	218	125
Вараждин	20	24	2	
Град Вараждин	9	7	7	2
Бјеловар-Крижевци	454	395	108	142
Пожешка	904	862	230	114
Вировитица	888	743	56	39
Град Осиек	219	216	66	70
Срем	4899	5524	1223	1500
Град Земун	569	550	316	272
Укупно	9470	9517	2673	2598
Удео православних у %	10.64	8.42	16.85	13.14

У случају Бачкободрошке и Торонталске жупаније, није могуће директно повезати занимања уз припаднике српског народа. Из наведеног разлога је најсврхисходније сагледати

¹⁸⁵⁵ М. Јагодић, *Хришћани досељеници*, 49,

¹⁸⁵⁶ Рудара је било укупно 104, тако да из практичних разлога нисмо ову грану укомпоновали у табелу. *Statistički godišnjak I*, 139.

општу структуру по занимањима. Попис 1910. године је доста детаљан по том питању и омогућује квалитетнији увид у прилике у сеоским срединама. Под индустријом је статистика подразумевала и све могуће занатске радње и запослене, тако да није могуће у правом смислу те речи одвојити индустрију и занат. По питању радништва, оно није бележено посебно, већ или у склопу појединих категорија као остали запослени, или, добрим делом и у категорији надничара.

Табела 9.3.2. Структура по главним категоријама занимања у Бачкободрошкој жупанији (без градова) 1910. године.¹⁸⁵⁷

Сектор	Запослени			Овисни (о запосленима)	Укупно	Удео сектора у структури у %
	Самосталци	Званичници	Остали запослени			
Примарна производња (пољопривреда)	54365	141	110415	263594	428515	67.74
Индустрија и рударство	19194	257	20035	58922	98408	15.56
Трговина	3175	282	2531	8767	14755	2.33
Остали власници и надничари	-	-	10376	16896	27272	4.31
Слуге	-	-	7601	645	8246	1.30

Табела 9.3.3. Структура по главним категоријама занимања у Торонталској жупанији (без градова) 1910. године.¹⁸⁵⁸

Сектор	Запослени			Овисни (о запосленима)	Укупно	Удео сектора у структури у %
	Самосталци	Званичници	Остали запослени			
Примарна производња (пољопривреда)	57475	282	117054	255912	430723	72.47
Индустрија и рударство	15312	330	16179	42718	74539	12.54
Трговина	2295	348	2500	6618	11761	1.98
Остали власници и надничари	-	-	6336	4136	10472	1.76
Слуге	-	-	6866	748	7614	1.28

У Босни и Херцеговини је тек 1907. године спроведен опширнији попис заната, радњи и предузетништва. Према резултатима истог, око 5 % становништва је било везано за предузетништво, што је било изузетно мало.

Табела 9.3.4. Структура предузетништва (занати, трговина и услуге) у Босни и Херцеговини 1907. године.¹⁸⁵⁹

Округ	Број предузећа	Активних предузетника	Удео у укупном становништву у %
Сарајево (са градом)	10264	29470	11.52
Бања Лука	7925	18347	5.04
Бихаћ	4161	10220	4.65
Тузла	9780	16457	4.16
Травник	8447	17529	6.48

¹⁸⁵⁷ Подаци без непривређујућих сектора. *Magyar korona országainak 1910. évi 3. (II.) 176–177.*

¹⁸⁵⁸ Подаци без непривређујућих сектора. *Magyar korona országainak 1910. évi 3. (II.) 258–259.*

¹⁸⁵⁹ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1908, 127.*

Мостар	6016	9641	3.64
Укупно	46593	101664	5.74

Од прворазредног је значаја што је том приликом пописана и вероисповест власника предузећа. Припадници православне (српско-православне) цркве су били власници око 17.000 таквих предузетничких фирми 1907. године.

Табела 9.3.5. Структура приватних предузећа према основној делатности и вероисповести власника у Босни и Херцеговини 1907. године.¹⁸⁶⁰

Категорија	Вероисповест власника					
	Муслиманска	Православна	Католичка	Остали хришћани	Јеврејска	Остало
Производна делатност	12145	9155	7191	238	505	9
Трговина и остало	8033	7974	1968	55	757	4
Укупно	20178	17129	9159	293	1262	13

Када се бројеви претворе у проценте, могуће је идентификовати оријентацију српских православних предузетника према трговини. Упркос доста доброј заступљености, православни предузетници ипак нису достигали ниво који су имали у општој популацији. У комбинацији са податком да се свега 5 % становништва бавило предузетништвом, произлази да је и значај исте по опште економске прилике код Срба био сразмерно мали. Пољопривреда је и даље била доминантна.

Табела 9.3.6. Структура приватних предузећа према основној делатности и вероисповести власника у Босни и Херцеговини 1907. године у % удела.¹⁸⁶¹

Категорија	Вероисповест власника					
	Муслиманска	Православна	Католичка	Остали хришћани	Јеврејска	Остало
Производна делатност	41.53	31.31	24.59	0.81	1.73	0.03
Трговина и остало	42.75	42.44	10.47	0.29	4.03	0.02
Укупно	42.01	35.66	19.07	0.61	2.63	0.03

Кад је Далмација у питању, потребно је осврнути се на главна занимања у Которском котару, једином са значајним православним становништвом а не сасвим аграрног карактера. Отприлике петина становништва је била овисна о занатско-индустријским или трговачко-саобраћајним занимањима.

Табела 9.3.7. Структура занатско-индустријско-трговачких занимања у Которском котару Далмације 1910. године.¹⁸⁶²

Област	Категорија							Удео у становништву у %
	Самостални	Припадници породице који помажу	Радници	Надничари	Сви активни	Овисни о активним	Укупно	
Занат и индустрија	573	76	684	152	1576	1657	3274	8.07
Трговина и саобраћај	842	216	374	123	1674	2398	4254	10.48

¹⁸⁶⁰ Bericht über die Verwaltung von Bosnien 1908, 138–139.

¹⁸⁶¹ Табела 9.3.5.

¹⁸⁶² Österreichische Statistik Neue Folge 3/6, (I.) 38–41.

Гледано с аспекта читаве покрајине, православни становници су били подзаступљени у обе области. Само међу надничарима су отприлике достизали ниво пропорционалан уделу у становништву, што сугерише лошии доходак православних становника од просека.

Табела 9.3.8. Удео православних у појединим категоријама по областима занимања у Далмацији (занат-индустрија и трговина-саобраћај). 1910. године.¹⁸⁶³

Област	Категорија							Удео у занимању у %
	Самостални	Припадници породице који помажу	Радници	Надничари	Сви активни	Овисни о активним	Укупно	
Занат и индустрија	7.67	5.90	11.17	13.09	9.17	7.33	8.29	7.67
Трговина и саобраћај	13.22	15.19	10.05	20.55	12.47	11.98	12.46	13.22

У случају Црне Горе, веома је тешко доћи до неких квалитетнијих података о занатима, индустрији или трговини са статистичког аспекта.

Према попису радњи 1882. године, може се видети њихова структура. У начелу се може рећи да је мрежа била више него пристојна. Вечина радњи је, међутим, била концентрисана у градовима, док их је на селу било изузетно мало. Од 1892. до 1902. године, издато је 935 дозвола за радње, али није познато колико их је стварно и радило крајем тог периода.¹⁸⁶⁴

Табела 9.4.1. Структура трговачких радњи у Црној Гори према попису 1882. године.¹⁸⁶⁵

Укупно радњи	Кафане	Продавнице разне робе	Бакалнице	Мале радње	Мануфактуре	Продавнице дувана	Месара	Остало
705	288	206	105	58	51	20	15	12

Постојало је још 286 занатско-трговачких радњи према истом попису. И у овом случају су оне биле смештене углавном у градовима, осим тога највише у новоослобођеним градовима попут Подгорице, у којима их је укупно било 232 (од 286 радњи). Према подацима из 1885. године, било је у Црној Гори и 372 млина и 53 ваљаонице брашна.¹⁸⁶⁶

Табела 9.4.2. Структура занатлијских радњи у Црној Гори према попису 1882. године.¹⁸⁶⁷

Укупно радњи	Обућарске и чизмарске	Кројачке	Опанчарске	Пекарске	Ковачке	Берберске	Терзијске	Златарске
286	49	48	30	28	25	20	19	13
Казанцијске	Пушкарске	Кожарске	Бојацијске	Самарцијске	Остало			
9	8	5	4	3	25			

У периоду 1881–1891. године је издавано знатно више дозвола за радње него 1892–1902. Број радњи које су могле да опстану је очигледно се почео устаљивати. Као што је већ напоменуто, радње су отворане углавном у градовима. Од укупно 3.170 дозвола у периоду 1881–1902. године, свега 455 је издато за сеоска подручја.¹⁸⁶⁸

¹⁸⁶³ Österreichische Statistik Neue Folge 3/6, (I.) 121.

¹⁸⁶⁴ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 366–368.

¹⁸⁶⁵ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 366

¹⁸⁶⁶ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 412.

¹⁸⁶⁷ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 412.

¹⁸⁶⁸ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 90

Индустријских постројења или радника је у Црној Гори било изузетно мало. Свега 8 индустријских постројења је изграђено у земљи до завршетка Првог светског рата, углавном електричних централа.

Табела 9.4.3. Новоподигнута индустријска постројења у Црној Гори у периоду 1889–1918. године.¹⁸⁶⁹

Период	Број творница	Радних места	Погона у коњској снази
1889–1908	3	36	360
1909–1918	5	132	255

---

¹⁸⁶⁹ П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 193.

САОБРАЋАЈ

Путна мрежа у Србији је квалитативно увек сматрана лошом. Проблематично је тачно утврдити величину мреже из разлога што таква евиденција није вођена како треба све до пред крај 19. века и што је тешко упоређивати различите класе путева. Најквалитетније вођена статистика изградње нових и поправљања старих путева. Око 1887. године, Србија је објективно могла да располаже са око 5.000 километара путева (можда и нешто више) који су били употребљиви као колски. До 1908. године, та се мрежа увећала на чак скоро 11.000 километара, односно удвостручена је. Динамика изградње и поправки постојећих путева је крајем 19. и почетком 20. века била импресивна. Подаци недвосмислено указују на побољшање прилика у основном саобраћају, али статистика није у могућности да сагледа све аспекте квалитативног утицаја путева пошто сама дужина мреже не значи много уколико је лоше распоређена или једноставно не допире до одређених области. Статистички метод у овом случају има своје мане и ограничења. Претходно наведено вреди за све области, не само за Србију. Из наведеног разлога је преглед саобраћа више илустративан него што треба да веже конкретне податке уз српску заједницу. Општи утисак о саобраћајним приликама је од веће користи него нејасан математички исказ сумњиве вредности.

Табела 10.1.1.а Развој путне мреже у Србији у периоду 1887–1908. године (одабране године).¹⁸⁷⁰

Година	Путева укупно у километрима		
	Изграђених	Поправљених	Укупно
1887	206	4073	4279
1890	122	3905	4027
1895	119	4292	4411
1900	593	6963	7556
1905	633	7576	8209
1908	297	7648	7945
-	Планираних за изградњу	-	Укупно постојећих
1908	454	-	10806

Постојећи путеви 1908. године су били, бар статистички, релативно равномерно распоређени по окрузима исказујући средњу вредност од 251 становника на 1 километар пута.¹⁸⁷¹ Наведени подаци заправо не говоре много о реалној приступачности путева за становништво, пошто би за то било неопходно измерити тачну удаљеност главних или споредних саобраћајница према насељеним местима, што је статистички немогуће. Подаци којима располажемо ипак могу бар да дају оквирни преглед приступа путном саобраћају. Са те тачке гледишта се ситуација у Србији недвосмислено поправљала и то брзим темпом.

Информација о саобраћајној инфраструктури у Старој Србији има релативно мало. Након ослобођења поменутих области 1912–1913. године, Србија је затекла мрежу колских путева која је имала скоро 1.500 километара. Области северно од Шаре су знатно лошије били повезани квалитетним путевима, што је, међутим, било и последица конфигурације тла (планински предели) и нејасних политичких прилика (аустроугарске војне посаде у Новопазарском санџаку). Упркос томе што број километара по становнику није поуздан податак о реалним приликама и квалитету саобраћајне мреже, оквирна процена о 1.000 километара по једном становнику у датим областима ипак јасно сугерише да су сувоземне комуникације биле лошије него у Србији. То вреди посебно за већ поменути део северно од Шар Планине.

¹⁸⁷⁰ СГКС 2, 515; СГКС 4, 676; СГКС 12, 900–903.

¹⁸⁷¹ СГКС 12, 900.

Табела 10.2.1.а Мрежа путева затечена од стране Србије у новим крајевима 1914. године.¹⁸⁷²

Област	Километара путева	Процена становника на 1 км путева
Јужно од Шаре	1242	
Северно од Шаре	245	
Укупно	1487	1000

Стање путева у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији представили смо у следећим табелама. Дужина путева је заправо била и већа пошто су постојали и општински и други путеви, али слабије квалитете и непознате дужине. Статистика је посебно бележила у каквом су ти путеви били стању изграђености. Жупанијски путеви су у већини случајева били само длеимично изграђени до краја.

Табела 10.3.1.а Мрежа путева у Бачкободрошкој жупанији са градовима у периоду 1893–1911. године.¹⁸⁷³

Године	Дужина по врсти путева – у километрима				
	Државни	Жупанијски		Путеви у надлежности града	Путеви у надлежности жупаније
		Укупно	Нису изграђени у потпуности		
1893	0	998.3	766.3		Бачкободрошка жупанија
	0	40.8	32.2	Баја	
	0	297.3	277.0	Суботица	
	0	53.3	44.0	Нови сад	
	0	145.9	120.8	Сомбор	
1911	0	1061.6	572.5		Бачкободрошка жупанија
	0	40.6	8	Баја	
	0	318.9	48.7	Суботица	
	0	64.9	27.2	Нови сад	
	0	146.7	39	Сомбор	

Табела 10.3.2.а Мрежа путева у Торонталској жупанији са градовима у периоду 1893–1911. године.¹⁸⁷⁴

Године	Дужина по врсти путева – у километрима				
	Државни	Жупанијски		Нису изграђени у потпуности	Путеви у надлежности жупаније
		Укупно	Нису изграђени у потпуности		
1893	128.5	686.6	555.3		Торонталска жупанија
		28.8	27.0	Панчево	
1911	128.5	646.5	522.5		Торонталска жупанија

¹⁸⁷² Број становника узет је као оквирно 1.5 милиона (види Табела 1.1.26. и попутни текст). М. Јагодић, *Нови крајеви*, 341–342.

¹⁸⁷³ *Ungarisches statistisches Jahrbuch Neue Folge* 2 (1894), 192–194; *Magyar statistikai évkönyv Ú. F.* 19 (1912), 222–223.

¹⁸⁷⁴ *Ungarisches statistisches Jahrbuch Neue Folge* 2 (1894), 192–194; *Magyar statistikai évkönyv Ú. F.* 19 (1912), 222–223.

		28.8	16.2	Панчево	
--	--	------	------	----------------	--

На простору Хрватске и Славоније су грађени исти типови путева као у Угарској. Статистика показује да је већина жупанијских путева тек била у почетној фази изградње. То сугерише знатно лошије прилике него у јужноугарским жупанијама.

Табела 10.3.3.а Мрежа путева у Хрватској и Славонији 1911. Године.¹⁸⁷⁵

Област – жупанија/град	Дужина по врсти путева – у километрима		
	Државни	Жупанијски	
		Укупно	Нису изграђени у потпуности
Бјеловар-Крижевци	36	460.1	460.1
Лика-Крбава	262.4	392.5	392.5
Модруш-Ријека	68.1	756.4	756.4
Пожега	229.8	389.1	380.1
Срем	108.6	780.2	640.8
Земун град	1.9	6.4	6.4
Вараждин	27.9	523.8	523.8
Вараждин град	11.5	13.5	13.5
Вировитица	198.1	385.9	379.3
Осијек град	17.2	4.5	4.5
Загреб	198.6	932.4	926.2
Загреб град	7.0		
Укупно	1166.6	4644.8	4483.1

Босна и Херцеговина је од 1878. године била под аустроугарском управом која је настојала изградити бољу инфраструктуру. Путна мрежа је око 1900. године имала нешто преко 2.600 километара који се могу окарактерисати као квалитетни.

Табела 10.3.4.а Мрежа путева у Босни и Херцеговини око 1900. године.¹⁸⁷⁶

Врста путева	Дужина у километрима
Главни	1037.18
Котарски	1032.88
Колски	612.03
Путеви за коње	67.14

У Далмацији је мрежа путева изграђивана са акцентом на локалне општинске путеве. Њихов квалитет јесте упитан, али генерално гледано је статистичка повезаност становништва била добра. Са скоро 4.000 километара путева 1907. године, на један километар путева је било око 160 становника.

Табела 10.3.5. Мрежа Путева у Далмацији у периоду 1897–1907. године.¹⁸⁷⁷

Године	Дужина по врсти путева – у километрима			
	Државни путеви	Котарски и приватни	Општинско-комунални	Укупно
1897	1062	430	1364	2856
1907	1086	549	2339	3974

¹⁸⁷⁵ *Magyar statistikai évkönyv Ú. F.* 19 (1912), 222–223.

¹⁸⁷⁶ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 579.

¹⁸⁷⁷ *Österreichische Statistik 91/4*, (I.) V–VII.

Када је у питању Црна Гора, званично, све до 1881. године и отварања пута Ријека Црнојевића–Цетиње–Крастац, није било колских путева уопште. Према истраживањима Бранислава Маровића, који је сабрао разнородан материјал о датој тематици, до 1914. године је у Црној Гори изграђено укупно 538,5 километара колских путева. У периоду 1906–1909. године изграђена је и пруга уског колосека између Бара и Вирпазара дужине 43,40 километара.¹⁸⁷⁸

Железнице, као за то време најсавременији вид транспорта, у Србији су почеле да се граде тек после Берлинског конгреса. Железничко питање је добро познато и обрађено у историографији пошто оно није представљало само технички и финансијски, већ примарно и политички проблем. Прве су пруге завршене 1884. године, а до 1888. је главнина мреже успостављена. У областима Старе Србије је преузета затечена мрежа железница после Балканских ратова. Увећање транспорта путника и роба је био велик. Дobar део тог увећања се односио на међународни саобраћај, тако да је упитно у коликој мери је директно утицао на прилике у Србији.

Табела 10.1.1.6 Развој железничке мреже (нормалног колосека) у Србији у периоду 1884–1912. године.¹⁸⁷⁹

Година	Дужина мреже пруга у км	Возних километара	Путника	Бруто тона превезених
1884	245.6	-	-	-
1888	532.3	645437	221777	735994
1890	532.3	908005	339069	1192280
1896	532.3	1258354	632535	1998633
1902	540.8	1432213	763384	2701638
1908	540.8	2179322	1133357	4643877
1912	555.4	-	-	-
Увећање 1888–1908 у %	-	337.65	511.03	630.97

У периоду 1912–1915. године изграђено је још 142,6 километара пруга, чиме је мрежа заправо достигла око 700 километара.¹⁸⁸⁰ Мрежу је чинило још 673.6 километара ускотрачних пруга, чиме је Србија, у старим границама, имала око 1.370 километара пруга 1915. године. Према расположивим подацима, 1909. године је на Српским државним железницама било запослено 3.239 људи.¹⁸⁸¹

Територијалним проширењем 1912–1913. године је Србија дошла у посед османских железница *Друштва источних железница* на простору Старе Србије. Према расположивим подацима, укупна мрежа није била велика, али је била стратешки важна пошто је повезивала железнице даље са Солуном и ослобођеном грчком територијом, као и део око Митровице. На тај начин је Србија заправо имала скоро 1.100 километара пруга нормалног колосека под државном контролом (бивше османске железнице ће бити касније и званично откупљене), а са уским колосеком се укупна мрежа попела на око 1.760 километара.

¹⁸⁷⁸ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 319–327.

¹⁸⁷⁹ Ј. С. Николић, *Историја железница*, 118, 184–185.

¹⁸⁸⁰ Ј. С. Николић, *Историја железница*, 214.

¹⁸⁸¹ Упореди: Ј. С. Николић, *Историја железница*, 213–214; Н. Sundhassen, *Historische Statistik*, 512–513.

Табела 10.2.1.6 Железничка мрежа у Старој Србији, затечена после Балканских ратова 1912–1913. године.¹⁸⁸²

Пруга	Дужина у км	Пуштена у рад године
(Солун) Ђевђелија–Скопље	165.8	1873
Скопље–Митровица	119.4	1874
Скопље–Зибевче (граница)	85.2	1888
Битољ–Кременица (Солун)	16.7	1894
Укупно	387.1	-

Железнице у Босни и Херцеговини нису грађене као јединствена и компатибилна мрежа. Коришћене су углавном пруге уског колосека и често локалног карактера. Према подацима закључно са 1907. годином, мрежа јесте била дугачка, али се састојала већином од разних типова уског колосека. Разне шумске пруге су чиниле скоро трећину мреже.

Табела 10.3.1.6 Мрежа железница у Босни и Херцеговини 1907. године.¹⁸⁸³

Категорија железнице	Дужина у км
Нормалног колосека	111.5
Уског колосека	1517.5
<i>државне</i>	<i>911.6</i>
<i>локалне</i>	<i>7.3</i>
<i>индустријске</i>	<i>75.3</i>
<i>Сарајевска електрична</i>	<i>5.7</i>
<i>шумске</i>	<i>517.6</i>

У Далмацији је 1906/07. године било укупно 230 километара пруга, што је прерачунато иносило око 2.800 становника по километру пруга. Железница је, међутим, повезивала само делове саме покрајине и скасније са Херцеговином. Повезивање на општу мрежу Монархије је уследило касније.¹⁸⁸⁴

Када је у питању простор јужних угарских жупанија, и у овом случају ћемо се осврнути само на главне податке, пошто није могуће инфраструктуру директно повезати са припадницима српског народа или са хомогено насељеном територијом. Са те тачке гледишта сматрали смо најсврсисходнијим сагледат развој железничке мреже на простору који је после Првог светског рата припао Србији. За наведену територију постоји преглед изграђених пруга до 1915. године.

Табела 10.3.2.6 Железничка мрежа на простору Бачке и Баната (територија припалих Србији 1918. године).¹⁸⁸⁵

Стање у години	Нормалног колосека у км		Уског колосека у км	Укупно
	Државне пруге	Вицинално-Приватне	Приватне	
1868	117	0	0	117
1888	469.6	67.7	0	537.3
1915	598.6	1295.3	59.7	1953.6

Железничка мрежа у Хрватској и Славонији је грађена од 60-тих година 19. века. До 1911. године је изграђено преко 2.000 километара разних пруга. Неки су предели, међутим,

¹⁸⁸² J. С. Николић, *Историја железница*, 214.

¹⁸⁸³ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 586.

¹⁸⁸⁴ *Österreichische Statistik 91/4*, (II/5) XX171.3III.

¹⁸⁸⁵ J. С. Николић, *Историја железница*, 266–230.

били слабо покривени попут Личкокрбавске жупаније, где је живела бројна православна заједница.

Табела 10.3.3.6 Железничка мрежа у Хрватској и Славонији 1911. Године.¹⁸⁸⁶

Област – жупанија/град	Дужина по врсти путева – у километрима		
	Све пруге (државне, приватне и остале)	По типу	
		Државне угарске	Приватне
Бјеловар-Крижевци	235.2	68.6	162.9
Лика-Крбава			
Модруш-Ријека	171.3	152.5	18.8
Пожега	306.0	134.8	110.6
Срем	401.9	254.2	147.7
Земун град	13.6	13.6	
Вараждин	127.6	2.8	124.8
Вараждин град	7.4		7.4
Вировитица	464.8	51.2	171.5
Осијек град	27.6	11.4	12.8
Загреб	368.5	173.1	105.6
Загреб град	14.9	8.0	
Укупно	2138.8	870.4	862.1

Пошта и телеграф су у Србији уведени релативно рано. Поштански саобраћај је функционисао у ограниченом облику већ после Другог српског устанка али су праве поште као институције формиране 1840. године када су отворене у Београду и Крагујевцу. Три године касније је уведена обавезна регистрација пошиљака чиме заправо почиње прави развој поштанског саобраћаја. Број места успостављених за примање пошиљки (пошта) био је све до пред крај 19. века скроман. Поште су се делиле на државне, са богатијом понудом поштанских услуга и најчешће и телеграфском линијом, и општинске са ограниченим делокругом. Убрзано ширење мреже уследило је после 1898. године и усвајања посебних закона који су регулисали и подстицали наведену област.¹⁸⁸⁷ Број поштанских места је увећан скоро десет пута и следствено је и број становника на једно место знатно смањен.

Табела 10.1.1.в Развој поштанске мреже у Србији у периоду 1898–1908. године.¹⁸⁸⁸

Година	Број пошта			Становника на 1 пошту
	Државних	Општинских	Укупно	
1898	83	23	106	22770
1906	121	1304	1425	1919
1907	121	1329	1450	1920
1908	124	1369	1493	1889
1914	151	-	-	-

Прва телеграфска линија је успостављена 1855. године између Београда, Крагујевца и Алексинца.¹⁸⁸⁹ Телеграфска мрежа се постепено ширила и достигла је сасвим солидне

¹⁸⁸⁶ *Magyar statistikai évkönyv Ú. F.* 19 (1912), 226–224.

¹⁸⁸⁷ *Два века развоја Србије*, 238; А. Ђуровић, *Поштански*, 72–75.

¹⁸⁸⁸ А. Ђуровић, *Поштански*, 76.

¹⁸⁸⁹ *Два века развоја Србије*, 239; Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 510.

размере почетком 20. века. Оквирно гледано, око 1905–1906. Године је на једну телеграфску станицу било 1.400–1.500 становника.¹⁸⁹⁰

Табела 10.1.2.в Развој Телеграфске мреже у Србији у периоду 1870–1912. године.¹⁸⁹¹

Година	Број станица (укупно)	Дужина линија у км	Врсте станица		
			Државне	Железничке	Паробродске
1870	22	1279			
1881	59	-			
1888	121	-	70	44	7
1896	137	4061			
1902	159	3790			
1906	174	3439	113	59	2
1912	211	4403			

Што се поштанског саобраћаја тиче, Србија је у Балканским ратовима преузела доста разгранату мрежу по варошима. У поређењу са Србијом, међутим, разлика је очигледна. Недостатак сеоских станица је реално за већину становника ове услуге чинио недоступним.

Табела 10.2.1.в Број затечених поштанских и телеграфских станица у новим крајевима Србије 1914. године.¹⁸⁹²

	Број	На 1 станицу становника (оквирно)
Поштанских станица	43	34884
Телеграфских станица	36	41667

Телеграфских веза је било и раније, али углавном само у већим градовима. У Дунавском вилајету 1869/70. године, на пример, телграф је био доступан у Нишу, Врању, Пироту и Лесковцу, али у Прокупљу не.¹⁸⁹³

Пошта и телеграф су постојали и у османској Босни и Херцеговини, али у изузетно скромном облику. Пред сам крај османске владавине свега 10 места је било повезано са Сарајевом поштом. Телеграфска мрежа је била развијенија, и у унутрашњем саобраћају је било повезано чак 25 места (углавном већих градова).¹⁸⁹⁴ Генерално гледано, половином 70-тих година 19. века, пошта и телеграф су тек били у повоју.

Поштанска и телеграфска мрежа су, захваљујући новој аустроугарској управи временом проширене. Број пошта је четворостручен до 1911. године.

Табела 10.3.1.в Поштанска мрежа у Босни и Херцеговини у периоду 1880–1911. године.¹⁸⁹⁵

Године	Број поштанских станица
1880	51
1910	172
1911	202

¹⁸⁹⁰ Узет је број становника из 1905. године. Табела 1.1.1.

¹⁸⁹¹ Н. Sundhaussen, *Historische Statistik*, 519; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1870*, непагинирано (странице грешком нису пагиниране али одговарају броју 112); *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1881*, 282–283; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1888*, 249–251; А. Ђуровић, *Поштански*, 87.

¹⁸⁹² Број становника узет је као оквирно 1.5 милиона (види Табела 1.1.26. и попутни текст). М. Јагодић, *Нови крајеви*, 354–355.

¹⁸⁹³ *Tuna vilâyet-i salname-yı 1286*, 112.

¹⁸⁹⁴ V. Bogićević, *Града за проучавање економских односа у Босни и Херцеговини*, 229.

¹⁸⁹⁵ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 615.

Табела 10.3.2.в Телеграфска мрежа у Босни и Херцеговини око у периоду 1880–1911.1896
године.

Године	Број телеграфских станица	Дужина линија у км
1880	67	1987
1910	173	3231
1911	372	3269

Тачан број свих поштанских станица у Далмацији је тешко за утврдити. Поште су углавном обављале и услуге поштанских штедионица за које знамо тачан број.

Табела 10.3.3.в Број поштанских штедионица у Далмацији 1905. и 1907. године.¹⁸⁹⁷

Године	Број штедионица
1905	165
1907	172

Број телеграфских станица је познат детаљније. Почетком 20. века је број станица растао доста брзим темпом.

Табела 10.3.4.в Број телеграфских станица у Далмацији у периоду 1896–1907.1898
године.

Године	Број телеграфских станица
1896	92
1905	130
1906	133
1907	140

Када је у питању поштанска мрежа у Бачкој и Банату, она је подлегала дирекцији у Темишвару. Поменута дирекција је 1893. године имала укупно 417 поштанских станица различитог формата. До 1911. године је њихов број порастао на 557.¹⁸⁹⁹

Табела 10.3.5.в Поштанска мрежа у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији 1911.1900
године.

Жупанија – градови	Сталних поштанских станица
Бачкободршка	126
<i>Баја</i>	1
<i>Суботица</i>	3
<i>Нови Сад</i>	2
<i>Сомбор</i>	1
Торонталска	148
<i>Панчево</i>	1

Као и у случају других области, телеграфска мрежа је била развијенија од поштанске.

¹⁸⁹⁶ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 615.

¹⁸⁹⁷ *Österreichische Statistik* 82/3, (II/5) XLVII; *Österreichische Statistik* 91/4, (II/5) XXIV.

¹⁸⁹⁸ *Österreichische Statistik* 82/3, (II/5) L; *Österreichische Statistik* 91/4, (II/5) XXXVII.

¹⁸⁹⁹ *Ungarisches statistisches Jahrbuch Neue Folge* 2 (1894), 242; *Magyar statistikai évkönyv Ú. F.* 19 (1912), 281.

¹⁹⁰⁰ *Magyar statistikai évkönyv Ú. F.* 19 (1912), 285–286.

Табела 10.3.6.в Телеграфска мрежа у Бачкободрошкој и Торонталској жупанији 1911. године.¹⁹⁰¹

Жупанија – градови	Сталних поштанских станица
Бачкободршка	167
<i>Баја</i>	6
<i>Суботица</i>	14
<i>Нови Сад</i>	9
<i>Сомбор</i>	5
Торонталска	244
<i>Панчево</i>	6

У Хрватској и Славонији је мрежа сталних поштанских станица 1911. године покривала обе покрајине релативно слабо. Изузетак можда представља Срем са чак 78 сталних пошта. Потребно је, међутим, узети у обзир да су постојале и несталне, импровизоване станице које су нудиле услуге с времена на време.

Табела 10.3.7.в Поштанска мрежа у Хрватској и Славонији 1911. године.¹⁹⁰²

Област – жупанија/град	Сталних поштанских станица
Бјеловар-Крижевци	40
Лика-Крбава	35
Модруш-Ријека	56
Пожега	41
Срем	78
Земун град	2
Вараждин	36
Вараждин град	1
Вировитица	46
Осијек град	3
Загреб	64
Загреб град	8
Укупно	410

Телеграфска мрежа је била развијенија, али, не свугде. У Личкокрбавској жупанији је било мање телеграфских станица од поштанских. По развијености се истиче Срем, као и у случају пошта.

Табела 10.3.8.в Телеграфска мрежа у Хрватској и Славонији 1911. године.¹⁹⁰³

Област – жупанија/град	Сталних поштанских станица
Бјеловар-Крижевци	44
Лика-Крбава	24
Модруш-Ријека	47
Пожега	51
Срем	80
Земун град	4
Вараждин	36

¹⁹⁰¹ *Magyar statistikai évkönyv Ú. F.* 19 (1912), 285–286.

¹⁹⁰² *Magyar statistikai évkönyv Ú. F.* 19 (1912), 286.

¹⁹⁰³ *Magyar statistikai évkönyv Ú. F.* 19 (1912), 286.

Вараждин град	3
Вировитица	57
Осијек град	6
Загреб	53
Загреб град	10
Укупно	415

Редовна поштанска служба у Црној Гори је почела да ради тек 1873. године. Пошта је спојена са телеграфом 1891. године, а веза са светом је, као и с ателеграфом, углавном ишла преко Аустроугарске.¹⁹⁰⁴ Уколико проценимо број становника 1900. године на оквирно 200.000, онда би на једну поштанску станицу ишло грубо 12–13.000 становника.

Табела 10.4.1.в Број поштанских станица у Црној Гори у периоду 1873–1914. године.¹⁹⁰⁵

Године	Број поштанских станица
1873	3
1900	16
1914	36

Телеграф, је почео да ради на Цетињу 1869. године, а 1891. је спојен са поштом. Дужина линија је према неким истраживањима износила око 444 километара 1895 и чак 1.234 у 1915. години. И пошта и телеграф су углавном били повезани са Аустроугарском и преко ње даље са светом.¹⁹⁰⁶ Око 1910. године је број становника на једну телеграфску станицу могао да износи око 8.000.

Табела 10.4.2.в Број телеграфских станица у Црној Гори у периоду 1869–1915. године.¹⁹⁰⁷

Године	Број станица
1869	5
1877	9
1882	13
1891	17
1900	24
1909	28
1914	40 (27) ¹⁹⁰⁸

¹⁹⁰⁴ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 211.

¹⁹⁰⁵ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 212, 346,

¹⁹⁰⁶ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 213, 344.

¹⁹⁰⁷ В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 213–214, 341.

¹⁹⁰⁸ Према другим изворима 27.

ЗАКЉУЧАК

Представити закључак о тако широкоспектралној теми, као што су демографске, друштвене и привредне прилике српског народа у другој половини 19. и почетком 20. века, није нимало једноставно. Понављање огромног броја статистичких података није само по себи циљ или сврха, колико јесте да се они искористе за уочавање структура или појава и да се упросте компликовани развојни процеси. Сагледати развој српског народа као целине у датом периоду кроз призму статистике представљало је велики изазов, и поред уочених нових феномена, потврђених или оповргнутих устаљених теза, отворили смо и нова питања и могућности за даља истраживања. Фокус на припаднике српског народа изискивао је анализу пописно-статистичке методологије која је била примењивана на тлу више држава. Резултати су показали да појам и категорија националног идентитета нису били ни непознати, нити посве игнорисани приликом пописивања становништва од стране званичних статистичких служби половином 19. века. Сложеност проблематике националне идентификације становништва, а свакако и са тиме повезани политички интереси, условили су да директно испитивање поменуте идентитеске одреднице буде остављено у одређеном тренутку и више никада се није примењивало приликом пописа становништва све до краја истраженог периода. Историографија и демографија су, из тога проистекао проблем недостатка података о етничкој структури, решавали алтернативним методама, најчешће укрштањем података о матерњем језику и вероисповести, што смо усвојили и у овом раду.

Анализом прикупљених статистичких података са простора Хабзбуршке монархије смо установили да се временом променио приступ званичне статистике према питању српског идентитета. Половином 19. века су у Србе као народ уврштани по аутоматизму и све подгрупе попут Славонаца, Шокаца, Буњеваца или Далматинаца. Вероисповест није сматрана дефинитивним показатељем припадности одређеном народу, већ је префериран језик као одлучујући фактор, а он је у случају Срба дефинисан широко, са признатим локалним подваријантима. Крајем 19. века је угарска статистичка служба прикупљала и објављивала податке са другачијег стајалишта, раздвајајући сваку од претходно поменутих подгрупа од српског етничког корпуса инсистирајући на различитостима, што је, са статистичке тачке гледишта, аутоматски значило и смањење броја Срба. На тлу Хрватске и Славоније је био приметан сличан тренд, уз још сложенију ситуацију услед постепеног статистичког нестанка посебних група као што су били Славонци и њиховог, опет статистичког, уврштања у хрватски национални корпус преко примене веома нејасног језичког кључа. Конфузна ситуација око имена језика на тлу Хрватске и Славоније, посебно након територијалног увећања припајањем делова Војне крајине, омогућавала је, а и даље омогућава различита тумачења и манипулације са статистичким резултатима. Крајњи исход наведеног процеса у статистици је следствено био развој перцепције о првенствено хрватском националном карактеру становништва обе покрајине, што се и уклапало у општу политичку идеју о јединственој хрватској нацији која је била сачињена од разних подгрупа, између осталог и православних житеља којима је српски идентитет признаван само делимично. Католичко становништво српско-хрватског језика је постепено идентификовано искључиво са хрватским народом, у потпуности бришући све раније исказане идентитетске групе, као што су били раније поменути Славонци. Ни на тлу Османског царства нису пописи вршени применом јасне националне идентификације становника, већ преважно само верског кључа, а и у том случају су Срби били у незавидном положају услед непостојања признате националне црквене заједнице (милета). Да су власти ипак биле упознате са етничком структуром области над којима су владале не сумњамо, али се то није одразило и на пописне категорије, што је и у овом случају последица пре свега политичких интереса а мање техничко-методолошких потешкоћа. Осим османских власти су за националну структуру европских вилајета биле заинтересоване и велике силе, између осталог и Аустроугарска. Аустројски агенти су на нама непознат начин стално долазили до

прецизних података о националном саставу појединих области. Том приликом се увек инсистирало на појави Срба муслиманске вере што је одговарало превладавајућем мишљењу о општем карактеру националног идентитета у бечким круговима. Срби су тако, из визуре аустријске статистике, били изузетно бројан народ у Османском царству али се њихова политичка разједињеност по верској основи није негирала. Питање етничке диференцијације између Срба и Бугара на мешовитим подручјима представљало је велику енигму за већину истраживача, како у 19. веку тако и данас. Решење је у начелу нађено у примени верског кључа, идентификујући припаднике Егзархије са Бугарима а Патријаршије на одређеним подручјима са Србима. Недостатак квалитетних података са простора европских вилајета приморало нас је да прибегнемо другим изворима попут патријаршијских пописа, који, међутим, имају исто своје мањкавости и често потцењују реалан број православних Срба.

Методолошке потешкоће нису сасвим онемогућиле компаративне анализе и сагледавање развојних демографских процеса. Поређење у времену и простору се, услед природе статистичких података, углавном сводило на припаднике српског народа православне вероисповести и српског, или српско-хрватског, матерњег језика. Појединце и заједнице који нису обухваћени поменути оквиром није било могуће квалитетније обрадити због недостатка адекватних података. Основни резултати истраживања јасно указују да се тежиште српског етничког простора временом померало према Србији. То је било последица неколико фактора. Територијална проширења су по аутоматизму увећавала удео Србије у укупном броју Срба а смањивала број припадника у другим областима. Имиграција је идентификована као битан чинилац у општем прираштају, мада, у овом периоду не и на истом нивоу као природни прираштај. Веома занимљив модел демографског преласка, са повећањем стопа наталитета и морталитета (идентификован као сличан мексичко-јапанском типу транзиције) имао је за последицу веома значајан и континуиран раст популације. Апсолутно повећање броја православних Срба је забележено заправо у свим областима, али са различитом динамиком што је, између осталог, имало као последицу и промену структуре у датим подручјима. На простору Старе Србије, колико су подаци и анализе то омогућавали, приметна је једна врста стагнације српске православне популације и постепени пад удела у становништву. То је било последица и непрестаног исељавања, пре свега у Србију. На такав начин је смањен и демографски, односно репродуктивни потенцијал у датим областима, што се морало манифестовати смањењем прираштаја у каснијем периоду. На жалост, статистика не омогућује да се обим миграција и прецизније установи, односно бар процени. У Босни и Херцеговини је, са друге стране, раст био веома динамичан, али то није имало скоро никакав утицај на промену удела у становништву. Према расположивим подацима, православни Срби су можда чинили близу половине становништва око 1850. године, да би се тај удео нешто касније усталио на 42 % уз општи пад популације покрајине. Под аустроугарском управом је удео остао константан, упркос исељавању и слабијем природном прираштају муслимана. То је било последица насељавања католичког становништва које је непрестано увећавало свој удео. У Хрватској и Славонији, након припајања Војне крајине, број православних Срба је постепено растао у апсолутним бројевима а удео у популацији падао, мада не изразито. У Далмацији је раст становништва текао споро а удео православних Срба је опао доста значајно. У оба случаја, слабији природни прираштај и емиграција православних становника представљају најзначајније факторе који су узроковали поменути пад. Слично важи и за јужну Угарску, где је православно српско становништво претрпело пад у укупном броју становника пре свега у Бачкој, и то упркос припајању Шајкашког батаљона Бачкободрошкој жупанији. Црна Гора је, услед територијалних увећања, забележила значајан раст становништва, али је готово немогуће установити у коликој мери је за то био заслужан природни прираштај а колико миграциона кретања. Миграције су, као што смо поменули, имале утицаја на пад удела у већ поменути областима. Крајем 19. и почетком 20. века је јужну Угарску, Хрватску и Славонију али и Далмацију те Босну и Херцеговину захватио исељенички вал усмерен према северној Америци. Ни Србија није била тога сасвим поштеђена, али је тачан обим тих миграционих кретања јако тешко за проценити када су у

питању припадници српског народа. Статистика је забележила да су иселјеничким процесом биле нарочито снажно захваћене области запада бивше Војне крајине, простор са највећим уделом српског православног становништва у Хрватској. За миграциона кретања је везан и један специфичан феномен полне структуре српског становништва. С изузетком јужне Угарске и још неких мањих области, опште је било правило да је број мушкараца премашивао број жена. Оваква, у демографији мање-више окарактерисана као оријентална полна структура, није важила и за област шире географске Херцеговине. У том случају је постојао континуирани паритет, који је, према нашем мишљењу, био резултат сталног иселјавања мушкараца. Миграциона кретања су утицала на још једну, изузетно занимљиву појаву која је дошла до пуног изражаја крајем 19. и почетком 20. века. Генерално слаб ниво урбанизованости код Срба је доживео квантитативну и квалитативну промену. Поред континуираног раста апсолутног броја Срба у градовима, удео у становништву урбаних средина у Хрватској, Славонији, Далмацији и у јужној Угарској је био у великом паду. Раст апсолутног броја „градских православних Срба“ остварен је првенствено дисперзијом по широј регији, увећањем српских заједница у великим градовима попут Загреба, Задра и других, уз истовремени пад у градовима са традиционално српском већином, попут Новог Сада или Кикинде. Српско становништво у јужној Угарској са Сремом је тако, у свега пола века, изгубило свој изразито урбани карактер, односно, још битније, сами градови у поменутих областима су изгубили свој изразито српски карактер. Тако је до почетка Првог светског рата нестао својеврсни „српски урбани бастион“ на поменутих подручјима. У времену убрзане урбанизације и све већег значаја институција (приватних, државних, културних, црквених, финансијских итд), традиционално везаних за урбане средине, на развојне токове друштва, губитак градских средина је на неки начин значао и губитак ослонаца и центра окупљања у националним оквирима. Урбанизација у осталим областима није текла брзим темпом. У Србији је ниво урбанизованости био тек нешто изнад 10 % почетком 20. века, и то са изразитом концентрацијом на престоницу Београд, који је, гледано на читав истражени простор као целину, тако постепено постајао највећи српски град, како бројчано тако и карактерно. Значај Београда као окупљалишта, културног и политичког центра српског националног корпуса као целине је тиме само растао. У Босни и Херцеговини је удео православних Срба у градским срединама био знатан, али исто тако и изразито испод нивоа у општем становништву. На простору Османског царства су православни Срби имали највећи удео у градовима који су постали део Србије 1878. године. На простору Старе Србије су били у начелу у великој мањини.

Општи демографски развој праћен је и променама у структури породице или домаћинства. Анализа је показала да, осим на подручју западне Војне крајине и дела Косова и Метохије (могуће и Босне и Херцеговине половином 19. века), велике и задружне породице нису биле уобичајене код Срба. Заједнички живот више генерација или нуклеусних породица под истим кровом, чини се, није представљало идеал породичног живота којем су православни Срби тога времена тежили. Са укидањем Војне крајине и нестанком формалних баријера за деобу задруга, уочена је тенденција смањења величине крајишких домаћинстава уз, истовремено, снажан раст стамбене изградње. Сличан тренд је забележен и у осталим областима, само са нешто споријим темпом смањења. Изузетак по том питању представљала је Србија, где је крајем 19. века дошло до благог повећања индекса величине домаћинства услед споре станоградње, али је он, ипак, био са неких 6,5 чланова по кући знатно испод нивоа који дефинише праву задругу. Делимично је северозапад Србије био изузетак, са индексима који су ишли редовно на 7–8 чланова. Најмања домаћинства су забележена у најурбанијим и демографски најмање активним пределима – јужној Угарској и јужној Далмацији. Величина и карактер просечног српског православног домаћинства је, сходно статистичким подацима, овисила о формално-правним условима те типу и фази демографског режима.

Повезаност снаге демографског раста са величином породице је статистички доказана. У регионима са снажним природним прираштајем, попут Србије или Босне и

Херцеговине, величина домаћинства је углавном била нешто већа и није опадала. Неопходно је, међутим, указати и на чињеницу да су у таквим областима за величину породице била „заслужна деца“, односно њихов висок удео у становништву, а не удруживање одраслих припадника у једну задругу. То је аутоматски имало утицаја и на старосну структуру. Висок природни прираштај је значио веће домаћинство и млађе становништво, али и мањи удео продуктивне популације што је, са друге стране, директно утицало и на привредне капацитете.

Демографски је раст, дакле, забележен у свим областима, али не свугде са истим интензитетом као ни структуром по полу, старости и домаћинства. Гледано кроз призму статистичких индекса, Србија је увек исказивала резултате између најнижих и највиших вредности по свим показатељима, односно у средини, као својеврсни међупростор између области са различитим демографским режимима (или њихових фаза). Југ Угарске, са slabим наталитетом, морталитетом, прираштајем и малим домаћинствима је био у контрасту са, на пример, Босном или деловима Старе Србије са управо супротним карактеристикама поменутих индикатора. Базични индекси наталитета и морталитета с почетка 20. века, ипак показују да у ниједној од истражених области демографска транзиција није била завршена, односно да је тек у неколико подручја она била у почетним фазама. Босна и Херцеговина је, по том питању, била веома занимљива. Крајем 19. века је несумњиво још увек била у правом старом демографском режиму, али уз солидан прираштај, који је, судећи према званичним подацима, остварен класичном појавом смањења морталитета. Смртност је почетком 20. века исказивала неуобичајено ниске стопе, што би сугерисало ванредно брз демографски развој и пролаз кроз фазе транзиције. Такав феномен би требало додатно истражити, пошто је у контрасту са осталим суседним областима.

Подељеност српског етничког простора у разне области са гледишта демографских модела раста или режима, имала је свој пандан и у сфери школства или цркве. Југ Угарске и југ Далмације биле су области са развијеним школством, високим уделом писмених, многобројним црквама и другим сакралним објектима, те чак и добром покривеношћу са свештеничким кадром (свештенство је, истина, свугде временом редуковано као општи тренд и последица владајуће политике). Похађање школа је било на добром нивоу у претходно поменутих областима као и у Славонији, али је било доста слабо у западним деловима бивше Војне крајине, Босни и Херцеговини па и у Србији, мада је у последње поменутој исказивало позитиван тренд почетком 20. века. Резултати истраживања, ипак, не исказују претерано позитивну слику о стању школства код Срба пред Први светски рат. У Босни и Херцеговини је тек свако 9–10 за школу спремно српско дете похађало исту, у Србији свако четврто, у Лици свако девето. У Хабзбуршкој монархији су Срби, с изузетком јужне Угарске, били усмерени на државно основно школство, што је неретко имало и импликације на политичкој разини и утицало на процес очувања идентитета. Слично и у случају црквене мреже, контраст између јужне Далмације, са мноштвом цркава и свештеника, и Личкокрбавске жупаније или Босне је огроман. Сегмент цркве је можда и једини код којег се Србија издвајала по неуобичајено екстремним индексима, са високим бројем верника по свештенику који јасно сугерише да црквена лица нису могла да врше службу и комуницирају са паством на пачин који се од њих очекивао.

Са стајалишта привреде, православни Срби су живели у претежно аграрним областима те су се и сходно томе бавили углавном пољопривредом. Према резултатима статистичких анализа проистиче да се велика већина православних Срба бавила пољопривредом на сопственом малом поседу од свега неколико хектара. По том питању је занимљив простор Хрватске и Славоније, где су православни верници били у поседу чак надпропорционалног удела земљишта у односу на структуру становништва. У Босни и Херцеговини и Старој Србији је, са друге стране, у већој мери био заступљен и слој беземљаша, или власника екстремно малих поседа, због чега су чифчијски односи (врста најма земље) били чешћи него у другим областима. До почетка 20. века је и у Србији раслојавање узроковало појаву једног мањег дела становништва који је живео у најму, у

туђој кући, али је њихов број ипак био мали у односу на остатак ситнопоседничке популације. Поменути ситнопоседнички карактер је био основна одлика српских пољопривредника, те је тако, можда и та чињеница допринела одређеној статичности овог сегмента. Статистички није могуће испратити процес акумулације капитала, али је он свакако могао да буде само минималан на таквој врсти поседа. Минималан капитал је значао и минималне могућности за инвестиције, било у унапређење сопственог газдинства, било у неке друге гране привреде попут индустрије. Минималан капитал је морао имати и утицај на смањену потражњу за добрима вишег квалитета и веће додате вредности уопште. Таква структура не представља најбољу полазишну основу за модернизацију привреде и друштва. Са друге стране, није могуће идентификовати ни значајан слој правог пролетаријата, пошто је потпуних беземљаша ипак било сразмерно мало. Таква структура сугерише одређену социјалну сигурност и стабилност.

Статистички подаци не омогућају ближу спецификацију типа усева или висине приноса на газдинствима православних власника, али из општих индекса се може закључити да су усеви зависили од регионалних посебности. У Србији се пшеница већим делом узгајала на северу, раж и сличне житарице на југоистоку. Кукуруз је постајао све битнији, што се може констатовати и у случају Босне и Херцеговине. Слично се може рећи и за кромпир, који је достигао солидне приносе. Приноси у Србији су били мали, и нису показивали тенденцију раста. У успоредби са осталим областима испада да су, генерално гледано, приноси већине усева по хектару у Србији били најмањи. Бар дупло су били мањи за пшеницу него у суседној Бачкој или Срему. Слаба продуктивност српске пољопривреде у 19. веку није непознаница, али су резултати делимично зачуђујући ако се узму у обзир и области Старе Србије или Црне Горе, где су резултати статистички доста бољи. Посматрано кроз индекс производње по становнику се може закључити да је реалних вишкова било заправо мало, односно да је очигледно највећи део производње био намењен сопственим потребама домаћинства или, евентуално, ситној трговини на локалу. Приноси по становнику у Срему, Бачкој или у Славонији, са друге стране, врло јасно указују на праву професионалну и интензивну производњу намењену пре свега тржишту.

Стоچارство је углавном свугде исказивало константне структуре. Изузетак по том питању представља добро познато опадање свињогојства у Србији током 60-тих година 19. века, и исказани напредак у говедарству у Босни и Херцеговини. Узгој коња, свакако за потребе тржишта, био је важан сегмент у Бачкој и Банату. Овчарство је исказивало највеће стопе раста и одређену стабилност, пре свега у пределима више надморске висине. Виноградарство је имало одређену улогу у Далмацији и Црној Гори, али са великим осцилацијама, што је било и последица појаве филоксере. Занат, трговина и индустрија играли су периферну улогу у превасходно аграрном друштву, али се може констатовати одређено усмерење према трговачкој делатности. Занимљивост по том питању представља простор бившег Нишког санцака 60-тих година 19. века, где је јасније идентификована различитост у привредној оријентацији трговачких Пирота или Ниша, и више занатско-индустријских градова Враћа и Лесковца. Индустрија у истраженом периоду нигде није успела да постане грана од већег значаја.

Напредак је уочљив по питању изградње комуникација. Половином века су сви облици комуникационих веза били на скромном нивоу, да би почетком 20. века, путна инфраструктура, железничка мрежа, телеграфи и поште били сасвим солидно заступљени у свакодневном животу већине становника. Изузетак по овом питању представљају области Личкокрбавске жупаније, Црне Горе и поједине области Босне и Херцеговине. Железничка мрежа није свугде била и спојена са суседним областима или државама. Далмација, на пример, је тако дуго била железнички одсечена од остатка Монархије. Међународна повезаност је тако била можда и најбоља у Србији и јужној Угарској. Развој поштанског и телеграфског саобраћаја био је интензиван на свим подручјима. На темељу статистичких података би се могло тврдити да је развој саобраћајне инфраструктуре био доста динамичан, и да је ишао можда и корак пре економског. За разлику од неких других делова Европе, где је

привреда условила и развој комуникационих веза, у овом случају нам се чини да је у питању био обрнути процес. Изградња железнице, на пример, није била планирана као конкретна веза места унутар простора од нашег интересовања, већ су главне трасе биле транзитног карактера спајајући централну Европу са Босфором. То је важило првенствено за Србију, али и за област Старе Србије. Изградња путева и брзо повећање станица поште и телеграфа сугеришу да су све државе овај сегмент сматрале приоритетом, али и то да су услуге биле тражене и представљале реалну потребу.

Поред изнетих општих закључака, отворили смо и нова питања која заслужују пажњу историографије у будућности. Улога званичне статистике и пописа становништва у процесу националне интеграције и хомогенизације представља једно од поља за истраживање. Феномен постепеног губитка удела у градовима у јужној Угарској, у Срему и на простору бивше Војне крајине, који сматрамо веома важним за разумевање развоја политичких односа и капацитета српске заједнице на простору Хабсбуршке монархије, представља отворено питање које тек треба помније проучити. Од важности су и чисто демографске теме, попут забележене полне структуре, за коју ни савремена демографија нема прихватљиво објашњење. Од прворазредног значаја сматрамо и питање реалног утицаја миграција на демографске капацитете, како у областима где су се људи насељавали тако и у типично иселеничким подручјима. Одговор на питање колико су, на пример, нови насељеници имали утицај на будући наталитет или морталитет а колико староседеоци, дефинише праве размере механичког прираштаја исказаног кроз мултипликовани потенцијал у одређеном временском опсегу. Надамо се да ће наше истраживање помоћи како расветљавању многобројних актуелних тема из историје српског народа друге половине 19. и почетка 20. века, послужити као практичан преглед расположивих извора и резултата истраживачима, али и допринети усмерењу будућих истраживања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни Архив Србије (раније Архив Србије), Београд – АС

Министарство финансија – МФ
Министарство просвете – МПс
Државни савет – ДС
Министарство иностраних дела – МИД
Поклони и откупи – ПО

Архив Српске академије наука и уметности, Београд – АСАНУ

Историјска збирка
Јован Ристић – ЈР

Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Сремски Карловци – АСАНУК

Митрополијско-патријаршијски архив – МПА
Фонд „А“

Архив Војводине, Нови Сад – АВ

Фонд бр. 1: Вршачка епархија
Фонд бр. 23: Земаљска управа Српског Војводства и Тамишког Баната – ЗСВТБ

Војни архив, Београд – ВА

Пописник 14

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin – РА АА

Nachlässe – NL
Otto Blau

Österreichisches Staatsarchiv, Wien – ÖStA

Haus-, Hof- und Staatsarchiv – HHStA

Sonderbestände – SB
Nachlass Szápáry

Kriegsarchiv – КА

Karten und Plansammlungen – KPS
Landesbeschreibungen – LB

Zentralstellen – ZSt

Kriegsministerium – KM

Allgemeines Verwaltungsarchiv – AVA

Ministerium des Innern – MdI

Статистичке публикације:

- *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, Összeállította: Sebők László, Budapest 2005.
- *A közoktatás állapotáról szóló , és az országgyűlés elé terjesztett nyolczadik jelentése. (1877/8--1878/9.)*, Budapest 1880.
- *A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pesten 1871.
- *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. Kötet*, Budapest 1882.
- *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. Kötet*, Budapest 1882.
- *A Magyar Korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, I–III. Rész*, Budapest 1893.
- *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása 1. A népesség általános leírása községenként*, Budapest 1902.
- *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása 2. A népesség foglalkozása községenként*, Budapest 1904.
- *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása 3, A népesség részletes leírása*, Budapest 1907.
- *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása 4, A népesség foglalkozása részletesen*, Budapest 1905.
- *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása 5, A népesség foglalkozásának némely részletei és a vállalati statisztika*, Budapest 1906.
- *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása 6, Az ipar körébe tartozó tisztviseli- és egyéb segédszemélyzet munkaideje és munkabére*, Budapest 1905.
- *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálás 7, A népesség foglalkozása a fibb demográfiai adatokkal egybevetve*, Budapest 1906.
- *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálás 8, Közszolgálati ágak és szabadfoglalkozások*, Budapest 1906.
- *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálás 9, A népesség ház- és földbirtokviszonyai*, Budapest 1907.
- *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálás 10, Végeredmények összefoglalása*, Budapest 1909.
- *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 1, A népesség fibb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*, Budapest 1912.
- *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 2, A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként*, Budapest 1913.
- *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 3, A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika*, Budapest 1914.
- *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 4, A népesség foglalkozása a fibb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai*, Budapest 1915.
- *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 5, Részletes demográfia*, Budapest 1916.
- *A Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálás 6, Végeredmények összefoglalása*, Budapest 1920.

- *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien: nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859.
- *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft mit dem Temeser Banate: nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859.
- *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien: nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859;
- *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgränze, nach der Zählung vom 31. December 1869, Heft 1–6*, Wien 1871–1872.
- *Два века развоја Србије: статистички преглед*, Београд 2008.
- *Detail- Conscription der Volksschulen in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: Nach dem Stande vom Ende des Schuljahres 1865*, Wien 1870.
- *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910*, Sarajevo 1912.
- *Државопис Србије 1*, Београд 1863.
- *Државопис Србије 2*, Београд 1865.
- *Државопис Србије 3*, Београд 1869.
- *Државопис Србије 4*, Београд 1870
- *Државопис Србије 5*, Београд 1871.
- *Државопис Србије 8*, Београд 1874
- *Државопис Србије 9*, Београд 1879.
- *Државопис Србије 11*, Београд 1882.
- *Државопис Србије 12*, Београд 1883.
- *Државопис Србије 13*, Београд 1884.
- *Државопис Србије 16*, Београд 1889.
- *Државопис Србије 20*, Београд 1894.
- *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina – Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880.
- *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885 – Štatistika Mjesta i Žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu od 1. Maja 1885*, Sarajevo 1886.
- *Osmanli dönemi tarım istatistikleri 1909, 1913 ve 1914 – Agricultural statistics of Turkey during the Ottoman period*, Tarihi istatistikler dizisi, cilt 3, haz. Tefvik Güran, Ankara 1997.
- *Österreichische Statistik 1–2*, Wien 1882.
- *Österreichische Statistik 5/3*, Wien 1884.
- *Österreichische Statistik 12/1*, Wien 1886.
- *Österreichische Statistik 16/2*, Wien 1887.
- *Österreichische Statistik 32–34*, Wien 1892–1893.
- *Österreichische Statistik 32/1–5*, Wien 1892–1895.
- *Österreichische Statistik 33/1–13*, Wien 1894.
- *Österreichische Statistik 34/1–2*, Wien 1892–1893.
- *Österreichische Statistik 35/1*, Wien 1892.
- *Österreichische Statistik 62/1–2*, Wien 1902–1903.
- *Österreichische Statistik 63/1–3*, Wien 1902–1903.
- *Österreichische Statistik 64/1–2*, Wien 1902, 1905.
- *Österreichische Statistik 65/1–6*, Wien 1904–1905.
- *Österreichische Statistik 66/1–12*, Wien 1903–1904.
- *Österreichische Statistik 82/3*, Wien 1908/1909.

- *Österreichische Statistik 91/4*, Wien 1911–1912.
  - *Österreichische Statistik 92/1*, Wien 1912.
  - *Österreichische Statistik, Neue Folge 1/1–1/4*, Wien 1912–1914.
  - *Österreichische Statistik, Neue Folge 2/1–2/3*, Wien 1912–1919.
  - *Österreichische Statistik, Neue Folge 3/1–3/10*, Wien 1914–1916.
  - *Österreichische Statistik, Neue Folge 4/1–4/3*, Wien 1914–1918.
  - *Österreichische Statistik, Neue Folge 5/1–5/2*, Wien 1912–1917.
  - *Österreichische Statistik, Neue Folge 7/3*, Wien 1913.
  - *Österreichische Statistik, Neue Folge 8/2*, Wien 1914.
- *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890*, Zagreb 1892.
  - *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1883.
  - *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900 u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914.
  - *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914.
  - *Попис свега становништва Црне Горе, по окружјима, варошима и селима 1879, књига I*, ур. С. Пејовић – М. Каписода, Цетиње 2009.
  - *Попис свега становништва Црне Горе, по окружјима, варошима и селима 1879, књига II*, ур. С. Пејовић – М. Каписода, Цетиње 2009.
  - *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905*, Београд 1906.
  - *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910*, Београд 1911.
- *Spezialortsrepertorium von Dalmatien, Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Band 12*, Wien 1919.
  - *Статистика Краљевине Србије 1/1–5*, Београд 1892–1893.
  - *Статистика Краљевине Србије 3*, Београд 1894.
  - *Статистика Краљевине Србије 9*, Београд 1897.
  - *Статистика Краљевине Србије 11*, Београд 1898.
  - *Статистика Краљевине Србије 12*, Београд 1898.
  - *Статистика Краљевине Србије 13*, Београд 1899.
  - *Статистика Краљевине Србије 16*, Београд 1900.
  - *Статистика Краљевине Србије 19*, Београд 1904.
  - *Статистика Краљевине Србије 23*, Београд 1903.
  - *Статистика Краљевине Србије 24*, Београд 1905.
  - *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich: nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859.
  - *Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1878, Heft V*, Wien 1880.
  - *Statistica generale della Dalmazia: edita dalla giunta provinciale, divisione IV, Popolazione*, Zara 1862.
  - *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I*, Zagreb 1905.
  - *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II*, Zagreb 1917.
  - *Статистички годишњак Краљевине Србије 1*, Београд 1895.
  - *Статистички годишњак Краљевине Србије 2*, Београд 1898.
  - *Статистички годишњак Краљевине Србије 3*, Београд 1900.
  - *Статистички годишњак Краљевине Србије 5*, Београд 1904.
  - *Статистички годишњак Краљевине Србије 7*, Београд 1905.
  - *Статистички годишњак Краљевине Србије 9*, Београд 1906.

- *Статистички годишњак Краљевине Србије 10*, Београд 1907.
- *Статистички годишњак Краљевине Србије 11*, Београд 1908.
- *Статистички годишњак Краљевине Србије 12*, Београд 1913.
- *Statistički ljetopis za godinu 1874*, Zagreb 1876.
- *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924 / Education Statistics in Modernization from the Tanzimat to the Republic 1839-1924*, Tarihi istatistikler dizisi, cilt 6, Ankara 2000.
- *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie 1845/46, 1 Theil*, Wien 1850.
- *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie 1847/48, 1 Theil*, Wien 1853.
- *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie, Neue Folge 1/1*, Wien 1856.
- *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie, Neue Folge 1/2*, Wien 1858.
- *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie, Neue Folge 3/1–2*, Wien 1861.
- *Uebersicht des Bevölkerungsstandes des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850*, Ofen 1851.
- *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895 – Glavni rezultati popisi žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*, Sarajevo 1896;

Статистички часописи:

- *Magyar statisztikai közlemények Ú. F.*, 1893.
- *Magyar statisztikai évkönyv Ú. F.*, 1912–1915.
- *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, 1852.
- *Statistische Mitteilungen*, 1906–1913.
- *Statistische Monatschrift*, 1879–1881.
- *Ungarisches statistisches Jahrbuch*, Neue Folge, 1894.

Шематизми:

- *Kaiserlich königlicher Militär-Schematismus für das Jahr 1871*, Wien 1871.
- *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1870*.
- *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1881*.
- *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1888*.
- *Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes*, Wien 1859.
- *Први шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901*, ур. Алекса Јокановић, Бања Лука 1903.
- *Српско православна Херцеговачко-захумска митрополија при крају 1900. Године*, ур. Јован Муцковић, Мостар 1901.
- *Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae ordinis fratrum Minorum S. P. Francisci*, Budaе 1855.
- *Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae ordinis fratrum Minorum S. P. Francisci*, Budaе 1864.
- *Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina*, Spalati 1867.
- *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis, cleri orientalis ecclesiae graeci non uniti ritus I. Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae item literarius seu nomina eorum qui rem literariam et fundationalem*

scholarem ejusdem ritus procurant sub benigno-gratiosa protectione excelsi consilii regii locumtenentialis hungarici per Aloysium Reesch de Lewald excelsi consilii R. Locumtenentialis hung. Concilistam et I. Comitatus Strigoniensis tab. Jud. Assessorem pro anno 1846/47 redactus, Budaë.

- *Шематизам Епархије бачке за годину 1897*, Нови Сад 1897.
- *Шематизам Епархије далматинске за годину 1875*, Задар.
- *Шематизам Православне источне дијецезе целе Далмације и Истрије за годину 1852*, Задар.
- *Шематизам Православне источне епархије целе Далмације и Истрије за годину 1854*, Беч 1854.
- *Шематизам Православне греческо-источне дијецезе целе Далмације и Истрије за годину 1850*, Задар.
- *Шематизам православне Епархије Далматинске и Истријске за годину 1907*, Задар 1907.
- *Шематизам православне Епархије Боко которско-Дубровничке за годину 1876*, Задар.
- *Шематизам православне Епархије Боко которске, Дубровачке и Спичанске за годину 1907*, Дубровник 1907.
- *Шематизам православне Јепархије захолмске и расијске за годину 1881*, Задар 1881.
- *Шематизам православне Митрополије и Архидијецезе Дабро-Босанске за годину 1882*, ур. Ђорђе Николајевић, Сарајево 1882.
- *Шематизам православне Митрополије и Архидијецезе Дабро-Босанске за годину 1884. 1885. и 1886*, Сарајево 1886.
- *Шематизам Православне српске дијецезе Горњо-карловачке 1883*, Панчево 1883.
- *Шематизам Православне српске епархије Пакрачке за годину 1898*, Пакрац 1898.
- *Шематизам Српско-православне Митрополије и Архидијецезе Херцеговачко-захумске за годину 1890*, прир. Патрикије Ј. Поповић, Сарајево 1890.

Салнаме (османски годишњаци):

- *Bosna Vilayeti salnamesi*, Sarajevo 1288 [1871/72]. Доступно на: <http://e-library.ircica.org/media/2705/bosna-vilayeti-salnamesi-hicri-1288-altinci-defa/> (приступљено 15.12.2015.)
- *Bosna Vilayeti salnamesi*, Sarajevo 1293 [1876/77]. Доступно на: <http://e-library.ircica.org/media/2709/bosna-vilayeti-salnamesi-on-birinci-defa-bin-iki-yuz-doksan-senesi/> (приступљено 15.12.2015.)
- *Prizren vilayeti salnamesi*, Prizren 1291 [1874/75]. Доступно на: <https://catalog.hathitrust.org/Record/011260190> (приступљено 15.12.2015.)
- *Manastir Vilayetini mahsus salname*, Manastir 1305 [1887/88]. Доступно на: <https://library.ircica.org/Biblio/Detail/172422> (приступљено 10.12.2015.)
- *Manastir Vilayetini mahsus salname*, Manastir 1308 [1890/91]. Доступно на: https://e-library.ircica.org/farabiWebReader/?media_id=2895 (приступљено 13.4.2016.)
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, Sarajevo 1283 [1866/67]. Доступно на: <http://e-library.ircica.org/media/2690/salname-i-vilayet-i-bosna-1283-defa-1/> (приступљено 15.12.2015.)
- *Salname-i Vilayeti Bosna*, Sarajevo 1287 [1870/71]. Доступно на: <http://e-library.ircica.org/media/2703/salname-i-vilayeti-bosna-defa-5-sene-1287/> (приступљено 15.12.2015.)
- *Salname-i vilayet-i Kosova*, Üsküb: Vilayet Matbaası 1314 [1896]. Доступно на: <https://library.ircica.org/Biblio/Detail/32046> (приступљено 17.02.2018.)

- *Salname-yi Vilâyet-i Manastır*, 1292 [1875/76]. Доступно на: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015049568366> (приступљено 15.12.2015.)
- *Salname-yi Vilâyet-i Manastır*, 1293 [1876/77]. Доступно на: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015049568358> (приступљено 15.12.2015.)
- *Salname-i vilayet-i Prizren*, Prizren 1290 [1873/74]. Доступно на: <http://e-library.ircica.org/media/3262/salname-i-vilayet-i-prizren-sene-1290-defa-1/> (приступљено 15.12.2015.)
- *Salname-yi Devlet-i Âliye-yi Osmaniye* 1294, Istanbul 1294 [1877]. Доступно на: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015061261767&view=1up&seq=1> (приступљено 15.12.2015.)
- *Salname-yi Devlet-i Âliye-yi Osmaniye*, Istanbul 1295 [1878]. Доступно на: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015051155573> (приступљено 11.04.2015.)
- *Salname-yi Selânik*, Selânik 1287 [1870/71]. Доступно на: <http://e-library.ircica.org/media/3265/salname-i-vilayet-i-selanik-sene-1287-defa-1/> (приступљено 13.02.2016.)
- *Salname-yi Selânik*, Selânik 1288 [1871/72]. Доступно на: <http://e-library.ircica.org/media/3266/salname-i-selanik-sene-1288-defa-2/> (приступљено 13.02.2016.)
- *Tuna vilâyet-i salname-yi*, 1286 [1869/70]. Доступно на: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89092610393> (приступљено 15.12.2015.)

Зборници закона:

- *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina* 1889, Sarajevo 1889.
- *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina* 1895, Sarajevo 1895.
- *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina* 1897, Sarajevo 1897.
- *Landes-Gesetz- und Verordnungsblatt für Dalmatien* 1872, Zara.
- *Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn I*, (Pest) 1850.
- *Landesgesetz-Sammlung für das Jahr* 1873, Buda-Pest 1873.
- *Landesgesetz-Sammlung für das Jahr* 1880, Buda-Pest 1880.
- *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* 40, Београд 1884.
- *Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich* 1849–1851, (Wien) 1850–1851.
- *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina* 1883 – *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* 1883, Sarajevo 1883.
- *Sammlung der, seit dem Regierungsantritte Sr. Majestät Kaiser Franz Joseph des Ersten bis zum Schlusse des Jahres 1855 erlassenen und noch in Kraft bestehenden, Gesetze und Verordnungen im Justiz-Fache für das Kaiserthum Oesterreich, Band 21*, Wien 1860.
- *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (1878-1880): Band I, Allgemeiner Theil. – Politische Verwaltung*, Wien 1880.
- *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju za godinu* 1874, Zagreb 1875.
- *Црногорски законици: правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе: зборник докумената, Књига 2*, пр. Б. Павићевић, Р. Распоповић, Подгорица 1998.

Штампа:

- Дунав, 1866–1867.
- Орлић, црногорски годишњак стари и нови, (Цетиње) 1865–1869.
- Србско-далматински магазин, (Задар) 1850.
- *Ungarische Revue*, 1891.

Грађа, наративни и остали извори:

- [Анонимни аутор], *Статистични податци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичним турским изворима*, Гласник српског ученог друштва књига 3/свеска 20 старог реда (1866), 221–228.
- *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918: Документи из бечких архива, том 3*, прир. Андрија Раденић, Београд 1985.
- *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1908*, Wien 1908
- *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, Wien 1917.
- Bey Salaheddin, *La Turquie à l'Exposition universelle de 1867*, Paris 1867. доступно на:
- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k840831g> (приступљено 24.1.2014)
- E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde I*, Ergänzungsheft № 33 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“, Gotha 1872, 27;
- E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde II*, Ergänzungsheft № 35 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“, Gotha 1874, 31–33;
- E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde III*, Ergänzungsheft № 41 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“, Gotha 1875, 50–52, 83–85;
- E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde IV*, Ergänzungsheft № 49 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“, Gotha 1876, 14–16;
- E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde V*, Ergänzungsheft № 55 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“, Gotha 1878, 19–23;
- E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde VI*, Ergänzungsheft № 62 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“, Gotha 1880, 21–23;
- E. Behm – H. Wagner, *Die Bevölkerung der Erde VII*, Ergänzungsheft № 69 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“, Gotha 1882, 16–18;
- Bidermann Ign. Hermann, *Die Griechisch-Gläubigen und ihr Kirchenwesen in Oesterreich-Ungarn*, Statistische Monatschrift 10 (1884), 381–413, 477–496.
- [Blau Otto], *Handel und Verkehr von Bosnien*, Preussisches Handelsarchiv II (1867) [№ 32, 9.8.1867], 159–165.
- Blau Otto, *Politische Statistik Bosniens*, Preussisches Handelsarchiv I (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486–490.
- Blau Otto, *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina*, Berlin 1877.
- Blau Otto, *Zur Statistik von Bosnien*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 2 (1867), 516–518.
- Bleibtreu L. C., *Handbuch der Münz- Mass- und Gewichtskunde*, Stuttgart 1863. Доступно на: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10292440?page=14>(приступљено 24.2.2017)
- H. Wagner – A. Supan, *Die Bevölkerung der Erde VIII*, Ergänzungsheft № 101 Zu Petermann's „Geographischen Mittheilungen“, Gotha 1891, 35–46.

- Vaníček Franz, *Specialgeschichte der Militärgrenze, Band 1*, Wien 1875.
- Vaníček Franz, *Specialgeschichte der Militärgrenze, Band 3*, Wien 1875.
- Vaníček Franz, *Specialgeschichte der Militärgrenze, Band 4*, Wien 1875.
- Vasa-efendija Pasko, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo 1958.
- Веселиновић М. Милојко, *Статистика српских школа у турском царству у 1892. школској години*, Београд 1893.
- Веселиновић М. В., *Статистика српских школа у Турској (у Старој Србији и Македонији) за 1895–96 школску годину*, Београд 1897.
- Wiet Émile, *Itinéraire en Albanie et en Roumélie*, Bulletin de la Société de Géographie Série 5/ Tome 16 – Juillet–Décembre (1868), 24–36. Доступно на: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k37693r?rk=21459;2> (приступљено 17.2.2015)
- Wiet Émile, *Mémoire sur le Pachalik de Prisrend*, Bulletin de la Société de Géographie Série 5/ Tome 12 – Octobre (1866), 273–289. Доступно на: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k37689h?rk=21459;2> (приступљено 17.2.2015)
- Viquesnel Auguste, *Voyage dans la Turquie d'Europe, Description physique et géologique de la Thrace I*, Paris 1868. Доступно на: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k116202f> (приступљено 17.2.2015)
- *Vollständiges Taschenbuch der Münz-, Maass- und Gewichts-Verhältnisse, der Staatspapiere, des Wechsel- und Bankwesens und der Usanzen aller Länder und Handelsplätze*, bearb. von C. und F. Noback, Band 1–2, Leipzig 1851. Доступно на: https://books.google.rs/books?id=OYMBAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=de&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Vrbanić Fran, *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije*, Rad JAZU, knjiga 140, razredi filologijsko-historijski i filofijsko-juridički knj. 52 (1899), 18–58.
- Вујичић Милорад, *Речник места у ослобођеној области Старе Србије. По службеним подацима*, Београд 1914.
- Gavranović Berislav, *Građa: Bosna i hercegovina od 1853.–1870. godine, knjiga 4, odjeljenje istorisko-filoloških nauka Naučnog društva N. R. Bosne i Hercegovine knjiga 2*, Sarajevo 1956.
- Гавриловић Јован, *Главни извод пописа Србије у години 1854/55*, ГДСС 9 (1857), 224–226.
- Гавриловић Јован, *Прилог за географију и статистику Србије: Главни извод пописа Србије у години 1846*, ГДСС 3 (1851), 186–190;
- Гавриловић Јован, *Прилог за географију и статистику Србије: Главни извод пописа Србије у години 1850*, ГДСС 4 (1852), 227–248.
- Гавриловић Јован, *Речник Географиско статистични Србије*, Београд 1994.
- Гравје Гастон, *Новопазарски санџак 1*, Књижевни гласник књига 29 – свеска 12 (1912), 918–931.
- Гравје Гастон, *Стара Србија и Албанци*, прев. Р. Обрадовић, Приштина 1995.
- *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, Том 4, књига 3 (1888–1889)*, прир. К. Цамбазовски, Београд 1987.
- Desider Markus, *Die Ungarischen kirchenpolitischen Gesetze*, Budapest 1895. Доступно на: https://books.google.rs/books?id=Q_0MAAAAYAAJ&pg=PA71&dq=staatliche+matriken+1894+ungarn&hl=sk&sa=X&ved=2ahUKEwjj_rgidPvAhXpkIsKHejpBicQ6AEwANoECAAQA#v=onepage&q=staatliche%20matriken%20%201894%20ungarn&f=false (приступљено 22.8.2017)

- *Ethnographie des Vilayets d'Adrianople, de Monastir et de Salonique*, Constantinople 1878.
- Zoričić Milan, *Gospodarstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu*, Viestnik Kralj. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu 2 (1900), 23–42.
- Иванић Иван, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII. и XIX. веку*, Београд – Нови Сад 1902.
- *Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889-90*, Zagreb 1891.
- Ippen Theodor, *Novibazar und Kossovo (Das alte Rascien)*, Wien 1892.
- Јакшић Владимир, *Грађа за Државопис Србије 1*, ГДСС 3 (1851), 276–280.
- Јакшић Владимир, *Грађа за Државопис Србије 9*, ГДСС 7 (1855), 307–313.
- Јакшић Владимир, *Статистична збирка из србских крајева*, част прва, Београд 1875.
- Јакшић Владимир, *Стање земљорадње у Србији*, ГСУД 41 (1875), 1–103.
- Јастребов Иван Степанович, *Стара Србија*, прев. Драгован Чамбер, Приштина 1995.
- Јастребов Иван Степанович, *Стара Сербія и Албанија: путевыя записки И. С. Ястребова*, Споменик СКА XLI, други разред, 36 (1904), 1–267.
- Јастребов Иван Степанович, *Стара Србија и Албанија: забелешке с путовања*, прев. В. С. Рангелов, Београд 2018.
- Јовановић Богољуб, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874. године*, Отаџбина 6 (1881), 430–447, 573–608.
- Јовановић Владимир, *Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава*, Гласник Српског ученог друштва 50 (1881), 165–588.
- Јовановић Владимир, *Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава*, ГСУД 51 (1882), 158–189.
- Карић Владимир, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд 1887.
- Кириловић Димитрије, *Помађаривање у бившој Угарској (=Помађаривање у бившој Угарској)*, Нови Сад 1935.
- Кириловић Димитрије, *Српски народни сабори, списи бечке Државне архиве, књ. I–II*, Нови Сад 1937–1938.
- Костић Н. Коста, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922.
- Костић М. Лазо, *Закон о местима: са списковима свих вароши и варошица и коментаром*, Збирка Библиотека Савремене општине бр. 13, Београд 1928.
- Костић Милан, *Школе у Црној Гори: од најстаријих времена до данашњега доба*, Панчево 1876.
- Косанчић Иван [Димитрије-Мита Димитријевић], *Новопазарски санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912.
- Клаић Вјекослав, *Bosna: Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1878.
- Кънчов Васил, *Град Скопие. Бележки за неговото настояще и минало — Сегашното и недавно минало на град Велес, Избрани произведения, т. II*, Софија 1970, 84
- Kutschera Hugo, *Zur Statistik der Europäischen Türkei*, Oesterreichische Monatsschrift für den Orient № 10 (15.10.1875), 156–157.
- Kutschera Hugo, *Zur Statistik der Europäischen Türkei*, Oesterreichische Monatsschrift für den Orient № 11 (15.11.1875), 171–172.
- Lakatoš Josip, *Narodna statistika*, Zagreb 1914.

- Leipen Eduard, *Die Sprach-gebiete in den Ländern der ungarischen Krone*, Wien 1896.
- Makale Manfred, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji (=Zadnji popis pučanstva)*, Beč 1912.
- *Македонија и Одринско. Статистика на населението од 1873 г*, Софија 1995.
- *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı, T.C. Basbakanlık devlet arshivleri genel müdürlüğü, Osmanlı Arsivi Daire Baskanlığı Yayın No: 29*, Ankara 1996. Доступно на: <https://en.devletarsivleri.gov.tr/icerik/3071/osmanli-arsivi-daire-baskanligi-yayinlari/> (приступљено 11.4.2015)
- Matković Petar, *Kroatien-Slavonien nach seinen physischen und geistigen Verhältnissen. Denkschrift zur Wiener Weltausstellung 1873*, Agram (Zagreb) 1875. Доступно на: https://books.google.rs/books?id=Q21cAAAАcAAJ&dq=bev%C3%B6lkerung+nach+alter+milit%C3%A4rgrenze+1869&hl=hr&source=gbs_navlinks_s (приступљено 18.2.2016)
- Milleker Felix, *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*, Pančevo 1925.
- Müller Joseph, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze*, Prag 1844.
- Недељковић Т, *Схиматизам српске православне Епархије горњокарловачке за годину 1871*, Летопис Матице српске 115 (1873), 142–171.
- Новаковић Стојан, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906.
- Нушић Бранислав, *Косово, опис земље и народа*, Нови Сад 1902.
- *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti = Vilajeti i Kosovës në dokumentet arkivore Osmane, Osmanlı Arsivi Daire Baskanlığı Yayın No: 87*, İstanbul 2007, Доступно на: <https://en.devletarsivleri.gov.tr/icerik/3071/osmanli-arsivi-daire-baskanligi-yayinlari/> (приступљено 11.4.2015)
- *Osmanli devleti'nin ilk istatistik yilligi 1897, The First statistical yearbook of the Ottoman empire, Tarihi istatistikler Dizisi Cilt 5*, Ankara 1997.
- *Osmanlı Yönetiminde Makedonya, T.C. Basbakanlık devlet arshivleri genel müdürlüğü, Osmanlı Arsivi Daire Baskanlığı Yayın No: 74*, İstanbul 2005. Доступно на: <https://en.devletarsivleri.gov.tr/icerik/3071/osmanli-arsivi-daire-baskanligi-yayinlari/> (приступљено 11.4.2015)
- Петровић Ф. Милић, *Документи о рашкој области 1900–1912*, Београд 1995.
- Petter Franz, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen, I Teil*, Gotha 1857.
- Porges C., *Comptoir-Handbuch der Münz- Mass- und Gewichts-Kunde, des Wechsel-wesens und der Course*, Wien 1864. Доступно на: https://books.google.rs/books/about/Comptoir_Handbuch.html?id=MgeU1SiykgQC&redir_esc=y (приступљено 25.4.2018)
- Pinon René, *L'europe et l'Empire Ottoman*, Paris 1913.
- *Пирот и срез нишавски 1801–1918: Грађа, књига прва 1801–1883*, прир. Илија Николић, Пирот 1981.
- Ravenstein Ernst Georg, *Distribution of the Population in the part of Europe overrun by Turks*, The Geographical Magazine Volume III (1876) [1. October 1876], 259–261.
- Ravenstein Ernst Georg, *The Population of Russia and Turkey*, Journal of the Statistical Society volume 40 (1877), 433– 467.
- Rauchberg Heinrich, *Die Bevölkerung Österreichs auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. december 1890*, Wien 1895.

- Reden Friedrich Wilhelm, *Ost-Europa. Kampf-Gebiet und Sieges-Preis in geschichtlich-statistischer Darstellung, Zweite Abtheilung: Die Türkei und Griechenland in ihrer entwicklungs-fähigkeit*, Frankfurt am Main 1856.
- Ростковский Александр Аркадиевич, *Распределение жителей Битольского вилайета по народностям и вероисповеданиям в 1897 году*, Живая старина 1 (1899), 61–112.
- [A. Ritter zur Helle von Samo], *Türkei. Flächeninhalt und Bevölkerung des osmanischen Kaiserreichs 1871*, Austria – Archiv für volkswirtschaftliche Gesetzgebung und Statistik, für Industrie, Handel und Verkehr, XXV Jahrgang № 21 (24.5.1873), 492. Доступно на: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ227047005> (приступљено 14.2.2014)
- Samo Alfred zur Helle Ritter von, *Die Völker des osmanischen Reiches*, Wien 1877.
- Sax von Carl, *Ethnographische Karte der europäischen Türkei*, Wien 1878, 8–11.
- Sax von Carl, *Geographisch-ethnographische Skizze von Bulgarien*, Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien XII. Band (Neue Folge, 2. Band) № 8 (1869), 449–482.
- Synvet Alexandre, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population grecque de l'Empire ottoman*, Paris 1877.
- Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. год, ур. Мата Косовац, Сремски Карловци 1910, 1152–1153.
- Статистички преглед рођених и умрлих од 1851 – 1900 у прав. црквеним општинама епархије Бачке, Српски Сион XIV/6 (1904), 146–147.
- Sundhaussen Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989.
- Тевфик Мехмед, *Кратка историја битолског вилајета* (превео Глиша Елезовић), Браство 27 (1933), 190–244.
- *Turquie (Empire), Notice statistique*, Almanach de Gotha – Annuaire généalogique, diplomatique et statistique 117 (1880), 993–1000.
- Thoemmel Gustav, *Beschreibung des Vilajets Bosnien*, Wien 1867.
- Ubcini Abdolonyme, *Lettres sur la Turquie I*, Paris 1853.
- Ubcini Abdolonyme, *Lettres sur la Turquie II*, Paris 1854. Доступно на: https://books.google.rs/books?id=rTlbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (приступљено 14.2.2014)
- Ubcini Abdolonyme, Courteille Abel Pavet de, *État présent de l'Empire ottoman : Statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communautés non musulmanes*, Paris 1876.
- Ficker Adolph, *Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens*, Bericht über österreichisches Unterrichtswesen, Theil I, Wien 1873, 1–302.
- Ficker, *Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich*, Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik 17/Heft 2 (1870).
- Ficker, *Die Völkerstämme der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie*, Wien 1869.
- Hahn Johann Georg von, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse XI, Wien 1861, 1–245.
- Hahn Johann Georg von, *Reise von Belgrad nach Salonik, nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, Wien 1868.

- Hahn Johann Georg von, *Reise durch die Gebiete des Drin ind Wardar* (=Reise durch die Gebiete des Drin ind Wardar), Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse XV, Wien 1867, (Zweite abtheilung 1–188).
- Hecquard M., *Mémoire Sur Le Monténégro*, Bulletin de la Société de Géographie (avril 1865), 305–347.
- *Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Österreich: für das Jahr 1859*, Theil V, Wien.
- Hostinek Josef, *Die k. k. Militär-Grenze: ihre Organisation und Verfassung, I Theil*, Wien 1861.
- Cvijić Jovan, *The Geographical Distribution of the Balkan Peoples*, *Geographical Review* Vol. 5, No. 5 (1918), 345–361.
- Czoernig Karl Freiherr von, *Die Vertheilung der Voelkerstaemme und deren Gruppen in der oesterreichischen Monarchie (Sprachgraenzen und Sprachinseln) sammt einer statistisch-ethnographischen Uebersicht*, Wien 1856.
- Czoernig Karl Freiherr von, *Ethnographie der österreichischen Monarchie, Band I*, Wien, 1857.
- Csaplovics Johan, *Gemälde von Ungarn, I Teil*, Pest 1829.
- Cuvaj Antun, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije: od najstarijih vremena do danas*, sv. 6, Zagreb 1911.
- Cuvaj Antun, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije: od najstarijih vremena do danas*, sv. 9, Zagreb 1913.
- Šafářik J. Pavel, *Slovanský národopis*, Praha 1955.
- Schwarz Bernhard, *Montenegro: Schilderung einer Reise durch das Innere, nebst Entwurf einer Geographie des Landes*, Leipzig 1888. Доступно на: http://digital.bib-bvb.de/view/bvbmets/viewer.0.6.4.jsp?folder_id=0&dvs=1618324895048~364&pid=1767614&locale=en&usePid1=true&usePid2=true# (приступљено 15.9.2017)
- v. Schweiger-Lerchenfeld Amand, *Bosnien, das Land und seine Bewohner: Geschichtlich, Geographisch, Ethnographisch und Social-politisch Geschildert*, Wien 1878.
- Швикер Јохан Х., *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад – Београд, 1998.
- Schwicker Johann H., *Statistik des Königreiches Ungarn*, Stuttgart 1877.
- Schimmer Gustav Adolph, *Das Schulwesen in der k. k. österreichischen Militärgrenze*, Österreichische militärische Zeitschrift. Red.von v. Streffleur, V. Band, Wien 1861, 72–86, 119–131.
- Schmid, Ferdinand, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, Leipzig 1914.

Интернет базе података:

- Документ из Државног архива Републике Македоније (ДАРМ), Фонд: 17 Министарство за надворешни работи на Кралството Србија – Белград, 1.17.1.18/101–105; са интернет странице https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e4/Izvestaj_od_skopskiot_mitropolit_za_brojot_na_kuci%2C_1902.pdf
- *Дататабаза Норберта Агардија*. Доступно на: <http://sparc.core.hu/~agardi/omm1910/index.php?/en/databank> (приступљено 2.1.2019)
- <http://monarchia.elte.hu/>

ЛИТЕРАТУРА

- 20. yüzyılda Osmanlı Vilayetleri, доступно на: <http://tarihvedenedeniyet.org/documents/makaleler/20.%20yy%20Osmanli%20Vilayetleri.pdf> (приступљено 17.2.2015)
- Akarlı Engin Deniz, *Ottoman Population in Europe in the 19th Century, Its Territorial, Racial, and Religious Composition*, необјављена мастер теза, University of Wisconsin 1972.
- Aličić S. Ahmed, *Uređenje Bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983.
- Ангеловски Ацо, *Органи на управата во Македонија и нивните јавни функции проследени низ архивските фондови во периодот од 1869 до 1944 година во ДАРМ, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филозофски факултет Скопје, институт за историја, 2008 (необјављена докторска дисертација), 346.*
- Андријашевић Живко, *Историја Црне Горе*, Београд 2016.
- *Anleitung für die Ernte- und Betriebsberichterstattung für landwirtschaftliche Feldfrüchte und Grünland*, Statistisches Landesamt Baden-Württemberg 2014.
- Бакотић Лујо, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд 1938;
- Bandžović Safet, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture Preporod 1 (2006), 322–343.
- Bandžović Safet, *History in a “Broken Mirror”: Demographic De-Ottomanization of the Balkans and Identity Changes of the Refugees, Both Muslim and European: Diasporic and Migrant Identities of Bosniaks*, ed. Dževada Šuško, Leiden – Boston 2019, 17–56.
- Батаковић Душан, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Приштина-Горњи Милановац 1991.
- Behar Cem, *Sources pour la Démographie historique de l’empire Ottoman, Le tahrirs (dénombrements) de 1885 et 1907*, Population 53/1–2 (1998), 161–177.
- Bethke Carl, *Einwanderung und Kolonisten im k. u. k. Bosnien-Herzegowina: Überblick mit ‘bosniakischen’ Perspektiven*, Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn: Annäherungen an eine Kolonie, Hrsg. von Clemens Ruthner & Tamara Scheer, Tübingen 2018, 237–249.
- Beuc Ivan, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985.
- Birken Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients* 13, Wiesbaden 1976.
- Birol Nurettin, Akpınar Deniz, *XIX. yüzyıl sonlarında Manastır vilâyeti ve vali Halil Rifat paşa’nın faaliyetleri (1887-1889)*, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi – The Journal of Academic Social Science, 3/14 (2015), 139–156.
- Битоски Крсте, *Бројот и составот на населението во Битолскиот вилает во крајот на XIX век*, Историја, списание на Сојузот на историските друштва на СР Македонија VI/1 (1970), 100–113.
- Битоски Крсте, *Прилог кон прашањето за бројот и националниот состав на населението во Македонија во почетокот на XX век*, Гласник, Институт на национална историја XXVI/1 (1982), 181–203.
- Bogićević Vojislav, *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 godine*, Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine 1 (1949), 215–232.
- Bogićević Vojislav, *Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba Austro-Ugarske vladavine 1878.–1918. god.*, Historijski zbornik III /1–4 (1950), 175–188.

- Bogićević Vojislav, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463–1918)*, Sarajevo 1965.
- Божићевић Војислав, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975.
- Божић Софија, *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас 1880–1904*, Београд 2001.
- Божић Софија, *Српска народна странка у Краљевини Далмацији (1880–1904)*, Зборник о Србима у Хрватској 4 (1999), 101–115.
- Војиновић Војислав, *The administrative division of Bitolya (Monastir) vilayet*, Историја и географија: сусрети и прожимања, ур. Софија Божић, Београд 2014, 37–47.
- Breznik Dušan, *Demografija: analiza, metodi i modeli*, Beograd 1977.
- Vagts Alfred, *The Military Attaché*, Princeton 1967.
- Велимировић М, *Гусињска нахија с погледом на Малесију*, Годишњица Николе Чупића 32 (1913), 338–359.
- Влајинац Милан, *Речник наших старих мера: у току векова, Св. 1–4*, Београд 1961–1974.
- Von Kaisern, *Konsuln und Kaufleuten, Band 2: Die k.(u.)k. Konsulate in Arabien, Lateinamerika, Lettland, London und Serbien*, ed. Rudolf Angster, Wien–Berlin 2012.
- Vranješ-Šoljan Božena, *Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860–1918*, Radovi – Zavod za hrvatsku povijest 31 (1998), 41–53.
- Vukotić Vukota, *Opšti popis stanovništva u Crnoj Gori 1899. godine*, Архивски записи XIX/2 (2012), 241–250.
- Vuletić Aleksandra, *Censuses in 19th century Serbia: inventory of preserved microdata*, Max-Planck-Institut für demografische Forschung Working Paper WP 2012-018: 1–24. Доступно на: <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2012-018.pdf> (приступљено 1.2.2014)
- Вулетић Александра, *Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције*, Српске студије 7 (2016), 203–220.
- Вучетић Биљана, *Просветни рад Србије у Турској од 1820. до 1912. године*, Мешовита грађа 35 (2014) 167–204.
- Вучо Никола, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955.
- Гавриловић Владан, *Пописи бачке епископије 1823-1844*, Зборник Матице Српске за историју, 65–66 (2002), 211–230.
- Гавриловић Славко, *О Србима Хабзбуршке монархије*, Београд 2010.
- Gelez Philippe, *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (С. 1800 - 1918)*, Historijska traganja, 2, 2008, 17–75.
- Gelez Philippe, *Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)*, Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires Vol. XIII / № 1–2 (2011), 1–22. Доступно на: <https://journals.openedition.org/balkanologie/2271#entries> (приступљено 22.2.2020)
- J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb 1987.
- Gjorgiev D., *Knowledge Transfer among Muslim Communities in Ottoman Balkan Society: Cultural and Social Aspects based on the Case Study of Two Dictionaries from 1827 and 1836/37*, Europe and the Black Sea Region: A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850), Dominik Gutmeyr, Karl Kaser (eds.), Wien–Zürich 2018.
- Gocek Fatma Muge – Hanioglu M. Sukru, *Western Knowledge, Imperial Control, and the use of Statistics in the Ottoman Empire*, Cultural Horizons – A Festschrift In Honor Of Talat S. Halman, Edited by Jayne L. Warner, Syracuse – New York 2001, 105–116. Доступно на:

- https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiapZKjp4rYAhVFthoKHQFVDrAQFggguMAE&url=http%3A%2F%2Fwww-personal.umich.edu%2F~gocek%2FWork%2Fbc%2FGocekMuge.bc.Ottoman%2520Imperial%2520Control%25202001.pdf&usg=AOvVaw1x2FJvNu_RQ21ZBJTJD4tO
(приступљено 21.5.2015)
- Gross Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985.
  - Грујић М. Радослав, *Православна српска црква*, Београд 1995.
  - Grunert Heiner, *Glauben im Hinterland: Die Serbisch-Orthodoxen in der habsburgischen Herzegowina 1878–1918*, Göttingen 2016.

  - Davison R. C., *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876 (=Reform in the Ottoman Empire)*, Princeton – New Jersey 1963
  - Dányi Dezső, *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*, Budapest 1993.
  - Deák Ágnes, *Volkszählung in Ungarn in den Jahren 1851-1851*, *Chronica* 1 (2001), 113–127.
  - Делић Нино, *Кретање становништва у Смедеревском окружју: 1846–1866*, Зборник Матице српске за друштвене науке 157–158 (2016), 507–515.
  - Deliћ Nino, *Pôrodnost' a úmrtnost' v Srbsku 1842–1910*, *Historická demografie* 42/1 (2018), 65–78.
  - Делић Нино, *Православно становништво Далмације према пописима Српске православне цркве (1835–1850)*, Зборник Матице српске за историју 87 (2013), 109–128.
  - Делић Нино, *Пирот и пиротска каза од половине 19. Века до ослобођења: Управни систем, демографска и привредна статистика*, Од турске касабе до модерног града: преко Берлина и Версаја, зборник радова, Пирот 2018, 21–34.
  - Делић Нино, *Становништво Војне крајине 1831: верска структура, наталитет, морталитет, нупцијалитет*, Зборник Матице српске за историју 90 (2014), 58–60.
  - Делић Нино, *Урбанизација народа? Демографски развој српске градске популације у другој половини 19. века – статистички преглед*, Урбанизација у источној и југоисточној Европи = Урбанизација в восточној и југо-восточној Европе, ур. Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Београд, 2019, 167–196.
  - Demeter Gábor, *Regional and Ethnic Differences in the Welfare of Urban Societies during the Tanzimat Period (1844–1870): A Comparative Analysis of Priština, Vučitrn and Some Rumelian and Anatolian Settlements*, *Shared Pasts in Central and Southeast Europe 17th–21st Centuries: Hungarian and Bulgarian Approaches*. Eds. Demeter G.–Peykovska P, Sofia–Budapest 2015, 72–93. Доступно на: <https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwjY4bWGiO7YAhWRyqQKHcy6BWEQFggmMAA&url=http%3A%2F%2Freal.mtak.hu%2F30283%2F1%2FDG.pdf&usg=AOvVaw3BIzvEI6blfuzEbUliRUT4> (приступљено 28.12.2015)
  - Dobrova Margarita, *Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)*, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM* 33/Bahar (2013), 1–30.
  - Dubravica Branko, *Političko-teritorijalna podjela i opseg civilne Hrvatske u godinama sjedinjenja s vojnom Hrvatskom 1871.-1886*, *Politička misao : časopis za politologiju*, 38/3 (2001), 159–172.
  - Dundar Fuat, *Empire of Taxonomy: Ethnic and Religious Identities in the Ottoman Surveys and Censuses*, *Middle Eastern Studies* 51/1 (January 2015), 136–158 (1–23). Доступно на: <http://dx.doi.org/10.1080/00263206.2014.913134> (приступљено 15.12.2015)

- Đaković Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Dio 1, Do otvaranja Sabora 1910*, Zagreb 1985.
- Ђилас Јагош К., *Срске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969, 117–121.
- Ђуровић Арсен, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004.
- Ђуровић Арсен, *Поштански, телеграфски и телефонски саобраћај у Србији крајем XIX и почетком XX века*, Писмо – зборник радова, Београд 2001, 71–93.
- Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом Веку (1492–1992)*, Београд 2007.
- *Encyclopaedia metropolitana, or, Universal dictionary of knowledge*, volume 24, London 1845.
- Жанин-Чалић Мари, *Социјална историја Србије 1815–1841*, Београд 2004.
- Živković Ante, *Porezi*, Zagreb [1928?].
- Ivković Frane, *Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814–1918*, Arhivski vjesnik 34-35 (1991–1992), 31–51.
- Ђрек Недим, *Kosova Vilayeti Dahilinde Gerçeklesen Göçler*, History Studies 2/1 (2010), 65–81.
- *Историја српског народа, књига. 5, свеска 1*, Београд 1981.
- *Историја српског народа, књига. 5, свеска 2*, Београд 1982.
- *Историја српског народа, књига. 6, свеска 1*, Београд 1983.
- Јагодић Милош, *Насељавање Кнежевине Србије : 1861-1880*, Београд 2004.
- Јагодић Милош, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013.
- Јагодић Милош, *Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894-1910*, Историјски часопис 57 (2008), 343–354.
- Јагодић Милош, *Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885)*, Историјски часопис 60 (2011) 435–460.
- Јагодић Милош, *Процена броја Срба (1880–1910)*, Српске студије 1 (2010), 39–80.
- Јагодић Милош, *Свештенство Рашко-призренске епархије 1913. године*, Црквене студије 14 (2017), 325–348.
- М. Јагодић, *Списак парохија у Рашко-призренској епархији за 1913. годину*, Српске студије 7 (2016), 368–411.
- Јагодић Милош, *Србија и Стара Србија*, Београд 2016.
- Јагодић Милош, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.
- Јагодић Милош, *Хршићани досељеници у Скопљу 1845: прилог проучавању миграција у Старој Србији*, Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, прир. С. Недељковић, Ниш 2014, 37–51.
- Jelavich Barbara, *The Habsburg Empire in European affairs 1814-1918*, Hamden 1975.
- Yiğit Yücel, *Tanzimat'tan II. mesrutiyet'e Prizren*, doktora tezi T.C. ege Üniversitesi sosyal bilimler Enstitüsü tarih anabilim dalı yakınçağ tarihi bilim dalı, Izmir 2009, (необјављена докторска теза), 316. Доступно на: <https://acikerisim.ege.edu.tr/xmlui/handle/11454/4017> и <https://hdl.handle.net/11454/4017> (приступљено 27.8.2017)
- Јовановић Владимир, Вулећић Александра, Самарџић Момир, *Наличја модернизације: српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017.

- Yosmaoğlu İpek K., *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, Ithaca – London 2014. c. 320.
- Yosmaoğlu İpek K., Counting Bodies, Shaping Souls: The 1903 Census and National Identity in Ottoman Macedonia, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 38, No. 1 (Feb., 2006), pp. 55-77. Доступно на: <http://www.jstor.org/stable/3879794> (приступљено 27.4.2015)
- Kaleshi Hasan – Kornrumpf Hans-Jürgen, *Das Wilajet Prizren, Beitrag zur Geschichte der türkischen Staatsreform auf dem Balkan im 19. Jahrhundert*, Südost-Forschungen 25 (1967), 176–238.
- Kann, Robert A. *The Multinational empire : nationalism and national reform in the Habsburg monarchy 1848-1918*. Vol. 1–2, New York 1983.
- Karpat H. Kemal, *Ottoman population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin–London 1985.
- Karpat H. Kemal, *Ottoman Population records and the Cesus of 1881/82–1893*, *International Journal of Middle East Studies* Vol. 9 № 3 (1978), 237–274.
- Kozličić Midhat, Bralić Ante, *Stanovništvo Kraljevine Dalmacije prema službenim izračunima i popisima 1828.–1857. godine*, Zadar 2012.
- Koyuncu Aşkın, *Tuna vilâyeti'nde nüfus ve demografi (1864-1877)*, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/4 (Spring 2014), 675-737.
- Kolar-Dimitrijević M., *Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta* 24 (1991), 41–56.
- Kornrumpf Hans-Jürgen, *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen*, Freiburg 1976.
- Korunić Petar, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750–1857. godine, svezak 2*, Zagreb 2018.
- Korunić Petar, *Početak moderne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji od 1850 do 1857 godine*, *Historijski Zbornik* 63 broj 1 (2010), 53–78
- Краљачић Томислав, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за вријеме аустроугарске управе*, *Историјски часопис* 36 (1989), 111–124.
- Kraljačić Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : (1882-1903)*, Sarajevo 1987;
- Kreser Milan, *Gustoća žiteljstva Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1917.
- Крестић Василије, *Историја Срба у Хрватској и Славонији: 1848-1914*, Београд 1991.
- Krestić Vasilije, *Srbi u Hrvatskoj 1850-1868*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 3–4 (1975), 33–48.
- Љушић Радош, *Историја српске државности II*, Нови Сад 2001.
- Marác L., *Multilingualism in the Transleithan part of the Austro-Hungarian Empire (1867 – 1918): Policy and practice*, *Jezikoslovlje* 13/2 (2012), 269–298.
- Marović Branislav, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica 2006.
- Marushiakova Elena, Popov Veselin Zakhariev, *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkans*, Hertfordshire 2001.
- Микавица Дејан, Лемајић Ненад, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Срби у Хабзбуршкој монархији : 1526-1918. 2, Од Благовештенског сабора до слома Аустроугарске : 1861-1918*, Нови Сад 2016.

- Микић Ђорђе, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
- Микић Ђорђе, *Младотурски парламентарни избори 1908. године и Срби у Турској*, Зборник радова Филозофског факултета – Приштина 12 (1975), 155–209.
- Милаш Никодим, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901.
- Milutinović Kosta, *Voјvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad 1973.
- Миљковић-Катић Бојана, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014.
- Миљковић-Катић Бојана, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002.
- Moreau Odile – Quamber Rukhsana, *The Recruitment of Bosnian Soldiers during the 19th Century (1826–1876)*, Islamic Studies Vol. 36 № 2/3 (1997), 263–279.
- Николић С. Јездимир, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980.
- Новаков Александра, *Стубови српске културе: Српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017.
- Nurudinović Bisera, *Bosanske salname (1866–1878 I 1882–1893)*, Prilozi za orijentalnu filologiju X–XI (1960–61), 253–265.
- Öztürk Gülin, Atam Karaçam Senay, *Temettuat defterlerine göre 19. yüzyilin ortalarında Pristine, Tübar XXX (2011), 283–310. Доступно на: <https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjF9dqkO7YAhURy6QKHayZBm4QFggmMAA&url=http%3A%2F%2Fde rgipark.ulakbim.gov.tr%2Ftubar%2Farticle%2Fdownload%2F5000073141%2F5000067364&usq=AOvVaw3m0xjbJlhiFC0hYtsKUOVY> (приступљено 14.4.2015)*
- Özcan Uğur, *1878–1912 yılları arasında Manastır vilayeti'nde okullaşma ve okullaşmanın milliyetçilik üzerindeki etkisi*, Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID) II/1 (2013), 353–423. Доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2661356 (приступљено 18.6.2018)
- Öri P. –Pakot L., *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18-19th centuries*, Mosaic working paper WP2012-002, доступно онлајн: <http://www.demografia.hu/en/downloads/Publications/MOSAIC-WP-2012-002.pdf> (приступљено 2.5.2016.).
- Ортали Илбер, *Најдужи век империје*, Београд 2004
- *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 2, Wien 1959.
- *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 4, Wien 1969.
- *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 5, Wien 1971.
- Паларе Мајкл, *Балканске привреде око 1800–191: еволуција без развоја*, Београд 2010.
- Рапић Митар, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1972
- Пејановић Ђорђе, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955.
- Перуничкић Бранко, *Сведочанство о Косову 1901–1913*, Београд 1988.
- Petrović Rade, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo 1968.
- Пузовић Предраг, *Задарска богословија, Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати књ. 10 (2011), 279–298.*
- Радовановић Милован, *Косово и Метохија: Антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе*, Београд 2008, 443–446.

- Радусиновић П. С., *Становништво Црне Горе до 1945. године*, Београд 1978.
- Ражнатовић Новак, *Положај и улога цркве у Црној Гори 1852–1878*, Историјски записи 14/18 4 (1961), 581–621.
- Растовић Александар, *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908. године*, Београд 2011.
- Rizaj Skender, *Moderna osmanska vlast u vranjskoj I preševskoj kazi (1839–1912)*, Vranjski glasnik 7 (1971), 95–111.
- Rizaj Skender, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX stoleća*, Vranjski glasnik 8 (1972), 91–113.
- Ризај Скендер, *Управна подела Новопазарско-сјеничког санџака (1877–1902–1912)*, Наша прошлост V-VI 1971-72 (1973), 35–48.
- Rizaj Skender, *Upravno-političko I društveno-ekonomsko uređenje Dunavskog vilajeta – Niškog sandžaka – u svetlosti osmanskih i engleskih izvora (1864–1878)*, Vranjski glasnik 12-13 (1979), 57–74.
- Ризај Скендер, *Управно-политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилајету) (1875–1881)*, Македонија во источната криза 1875–1881, Скопје 1978, 166–187.
- Rizaj Skender, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, Vranjski glasnik 6 (1970), 305–314.
- Rizaj Skender, *Ustrojstvo Turske carevine u 1911. godini: Kosovski, Skadarski i Bitoljski vilajet*, Зборник филозофског факултета у Приштини IV свеска А, Приштина 1967, 347–376.
- Rimac Marko, *Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. Godine*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 25 (2007), 225–294.
- Рокаи Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд 2002.
- Samsinger Elmar, „Jahrelange Abwesenheit hat den Einzelnen fast entfremdet“ *Leggal und illegal am Bosphorus 1840–1918*, Österreich in Istanbul II, К. (u.) К. Präsenz im Osmanischen Reich, Forschungen zur Geschichte des österreichischen Auswärtigen Dienstes – Band 13, Elmar Samsinger ed., Wien 2017, 277–452.
- Sandgruber Roman, *Österreichische Agrarstatistik: 1750-1918*, Wirtschafts- und Sozialstatistik Österreich-Ungarns Teil 2. Ed. Alfred Hoffmann Herbert Matis, Wien 1878.
- Sarisakal Baki, *1891 Manastir salnamesinde Manastir vilayeti*. Доступно на: www.bakisarisakal.com/manastirvilayeti.pdf (приступљено 30.5.2015)
- Sel Kemal Salih, Press Advertising in Turkey, *International Communication Gazette* 10 (August 1964), 250–258
- Селимовић Селих, *Неке карактеристике миграционих и демографских кретања на сјеничко-пештерској висоравни у току XIX, XX и до почетка XXI века*, Гласник завичајног музеја 10 (2015), 151–169.
- Somel Selcuk Akjin, *Ottoman Islamic Education in the Balkans in the Nineteenth Century*, Islamic Studies 36:2, 3 (1997) 439–464.
- Слијепчевић Ђоко, *Историја Српске православне цркве 2*, Београд 2002.
- Смиљачић Тома, *Мијаци, Горна Река и Мавровско поље*, Насеља и порекло становништва, књ. 20, прир. Јован Цвијић, Београд 1925.
- Стојановић Ђ. Петар, *Неки проблеми положаја и улоге цркве и црквене организације у Црној Гори: (Осврт на стање у 18, 19 и на почетку 20. вијека)*, Историјски записи 26/30 3–4 (1973), 291–312.
- Николић-Стојанчевић Видосава, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године*, Лесковац 1975.

- Стојанчевић Владимир, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, Ниш 1996
- Стојанчевић Владимир, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.
- Стојанчевић Владимир, *О становништву у Призренском вилајету пред српско-турске ратове 1876–1878. године*, Косовско-метохијски зборник 1 (1990), 213–227.
- Starovlah Miloš, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica 2007.
- Стевановић Зоран, *Војводство Србија и Тамишки Банат (1849–1861)*, Нови Сад 2014.
- Sylejmani Vala, *1844 tarihli nüfus defterlerine göre Prizren kazasi*, Yüksek Lisans Tezi Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (необјављена мастер теза), Istanbul 2013, 1–87. Доступно на: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&ved=2ahUKEwj7rsHi-ObhAhVdxMQBHTj1AugQFjAEegQIBhAC&url=https%3A%2F%2Ftez.yok.gov.tr%2FUIusalTezMerkezi%2FtezGoster%3Fkey%3DiTkOhwevEenJZ3onUvs52tdl1Zrhau5CXP-nR9wsHmXmfWys2AeM6ZDwRAkXz37&usg=AOvVaw0lpiXkeomFQNSYS87DHsfq> (приступљено 30.5.2017)
- Şaşmaz Musa, *Distortion of Population Data for National Causes by The Greeks, Bulgarians and Armenians in the late 19th and early 20th Centuries*, Osmanli Araştırmaları XVII (1997), 137–147.
- Şaşmaz Musa, *The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM, 6 (1996), 289–305.
- Тејлор П.Ален Џон, *Хабзбуришка монархија: 1809-1918: историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001.
- Томоски Томо, *Населението на Битолскиот санџак во 1897 година според статистичкиот преглед на австро-унгарскиот вицеконсул А. Крал*, Историја, списание на Сојузот на историските друштва на СР Македонија V/1 (1969), 45–71.
- Ćosić Stjepan, *Obilježja i ustroj austrijske vlasti u Dalmaciji u doba apsolutizma*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 40 (1998), 349–360;
- Ćurić Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo 1983
- Frantz Eva Anne, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz – Muslime und Christen im spätosmanischen Kosovo, 1870-1913 (=Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz)*, Wien 2014 (необјављена докторска дисертација).
- Frantz Eva Anne, *Catholic Albanian Warriors for the Sultan in late Ottoman Kosovo, The Fandi as a Socioprofessional Group and their Identity Pattern*, in: *Conflicting Loyalties in the Balkans, The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building*, Edited by H. Grandits, N. Clayer and R. Pichler, London – New York 2011, 182–202.
- Hadžijahić Muhamed, *Uz prilog V. Bogičevića*, Historijski zbornik III /1–4 (1950), 189–192. Hadžibegović Pjas, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.
- Hegediš Antal, Ćobanović Katarina, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad 1991.
- Храбак Богумил, *Први извештаји дипломата великих сила о Призренској лиги*, Балканика 9 (1978), 235–289.

- Цвијић Јован, *Антропогеографски и етнографски стуси 1*, Сабрана дела Ј. Цвијића књига 4, ур. М. Лутовац, М. Малетић, Д. Ранковић, Београд 1987.
- Цвијић Јован, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд 1996.
- Çelik Mehmet, *Tanzimat In The Balkans: Midhat Pasha's Governorship In The Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*, Необјављена мастер теза (The Department Of History Bilkent University Ankara June 2007).
- Džaja Srećko M., *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*, München 1994.
- Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982.
- Schanderl Hans Dieter, *Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877–1908*, Wiesbaden 1971.
- Şahin Ahmetaj Seda, *Kosova vilayeti: Ipek sancağı'nin idari ve sosyal yapisi (XIX. Yüzyil)*, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Tamamlandı 2012, 140 (необјављена докторска дисертација). Доступно на:
<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwi5t4jitzPrAhUEUBUIHResBZUQFjADegQIAxAB&url=http%3A%2F%2Fnek.istanbul.edu.tr%3A4444%2Fekos%2FTEZ%2F49895.pdf&usg=AOvVaw2ZwFhCpakdyB58Ghd2ahuK> (приступљено 14.9.2017)
- Şen Bayram, *Shuttle back and forth between two empires: the petitions of Bosnian Muslim migrants in the Ottoman and Austro-Hungarian archives at the end of the nineteenth century*, Prilozi za orijentalnu filologiju 64 (2015), 325–344.
- Шешум Урош, *Етничка и популациона слика Прешевске казе 1903–1912*, Јужни српски крајеви у XIX и XX веку : друштвено-економски и политички аспект, Врање–Лесковац 2018, 149–169.
- Шешум Урош, *О броју Срба у јужној Старој Србији 1903–1908. године*, Вардарски зборник 10 (2015), 140–170.
- Шешум Урош, *Препис српских домова у Битољском вилајету који је дат грчком конзулу у Битољу 1910*, Мешовита грађа – Miscellanea 39 (2018), 187–214.
- Шешум Урош, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017.
- Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, Landshut 1998.
- Schmitt Oliver Jens, *Kosovo: Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*, Wien–Köln–Weimar 2008.
- Shaw J. Stanford – Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume 2, New York 1977.
- Shaw J. Stanford, *The Ottoman Census System and Population, 1831–1914*, International Journal of Middle East Studies Vol. 9 № 3 (1978), 325–338.
- Shaw J. Stanford, *The Nineteenth-century Ottoman Tax Reforms and Revenue System*, International Journal of Middle East Studies Vol. 6 № 4 (1975), 421–459.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1. Статистика појединих вилајета половином 70-тих година 19. века. према француском писцу Александру Синвеу (преузети званични османски подаци).

Вилајет	Санџак	Мушких становника	
		Немуслимана	Муслимана
Софија	Софија	31736	147854
	Ниш	410386	46027
Босна	Сарајево	28286	35188
	Зворник	60480	63661
	Нови Пазар	31357	52326
	Травник	49421	43487
	Бихаћ	40615	45186
	Бања Лука	69697	29902
Херцеговина	Мостар	42472	39472
	Гацко		
Скадарски	Скадар	89000	82000
Битољски	Битољ	130204	61128
	Дебар	9979	11236
	Скопље	61899	53236
	Призрен	54170	140493

Извор: A. Synvet, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population grecque de l'Empire ottoman*, Paris 1877, 55–56.

Прилог 2. Статистика појединих вилајета и санџака половином 70-тих година 19. века. према аустријском Хуго Кучери (преузети из разних салнама).

Вилајет	Санџак	Мушких становника	
		Немуслимана	Муслимана
Дунав	Софија	146098	24212
	Ниш	110386	46027
	Видин	157372	34995
	Рушчук	125780	176310
	Тулча	42635	54542
	Варна	17781	44450
	Трново	115886	75242
Босна	Сарајево	28726	35188
	Зворник	60520	63651
	Нови Пазар	31357	52626
	Травник	44071	43487
	Бихаћ	39613	45186
	Бања Лука	59961	29902
	Херцеговина	42457	39472
Битољски	Скадар	112000	88000
	Битољ	129414	63219
	Дебар	9929	112387
	Скопље	61899	55236
	Призрен	54170	140493
	Корча	50393	26658

Извор: Н. Kutschera, *Zur Statistik der Europäischen Türkei*, Oesterreichische Monatsschrift für den Orient № 11 (15.11.1875), 171–172.

Прилог 3. Статистика дела османске Европе око 1874. године према подацима Владимира Јакшића и Стевана Поповића (према службеним османским подацима).

Санџак	Број становника
Призрен	386217
Ниш	307307
Скопље	231175
Дебар	244200
Каза	Број мушкараца
Призрен	43028
Шаковица	14210
Гусиње	2695
Вучитрн	10020
Горњи Дебар	18451
Доњи Дебар	57520

Извор: АСАНУ, Историјска збирка, бр. 9113.

Прилог 4. Статистика Косовског, Битољског и Скадарског вилајета 1894. године (према османским подацима).

Вилајет	Становника							
	Муслимана		Грка (патријаршиста)		Бугара (егзархиста)		Католика	
	Мушких	Женских	Мушких	Женских	Мушких	Женских	Мушких	Женских
Косовски	268862	140870	18504	10889	157367	117459		
Битољски	117239	108295	119826	107940	108433	97459	1	
Скадарски	39432	39168	3145	2768			1358	1439

Извор: К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin–London 1985, 152–153.

Прилог 5. Статистика православног становништва Карловачке митрополије 1843–1847. године.

Ж–жупанија Р–регимента	Број верника						
	Бачка	Темпшварска	Вршачка	Сремска - Карловачка	Будимска	Горњо- карловачка	Пакрачка
Територија/годин а	1843/44	1846/47	1843/44	1846/47	1846/47	1846/47	1846/47
Бачка ж	94082						
Сремска ж				59313			
Торонталска ж		168319	3394				
Тамишка ж		152944	38975				
Крашовска ж		58998	127525				
Вировитичка ж				14620			
Петроварадин. р				72998			
Шајкашки батаљон	26246						
Немачко–бан. рег.		85730	3936	750			
Илирско–бан рег.		5770	41485				
Влашко–бан рег.			73318				
Бродска рег.				5203			1757
Барањска ж					13291		
Боршодска. ж				181			
Унгарска ж				36			
Земплинска ж				158			
Хевешка ж	122						
Чонградска ж	1023						
Арадска ж		188					
Пешта ж					5239		
Толна ж					1353		
Фехер (Секешфехервар) ж					935		
Берска ж					70		
Ноградска ж					137		
Комаромска ж					54		
Естергомска ж					64		

Сомођска ж					63		
Зала ж							85
Пожешка ж							26790
Вировитичка ж							25198
Крижевачка ж							2448
Градишка. р							15399
Ђурђевачка р							17001
Крижевачка р							16106
Личка р						51161	
Оточачка р						31492	
Огулинска р						33255	
Слуњска р						28728	
Прва банска р						40962	
Друга банска р						38079	
Загребачка ж						2169	178
Ријечки губерниј Угарско приморје						23	
Аустријско приморје, царски град Трст						252	
манастири				2962			
УКУПНО	121473	471949	288633	156221	21206	226121	104962

Извор: *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis, cleri orientalis ecclesiae graeci non uniti ritus I. Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae item literarius seu nomina eorum qui rem literariam et fundationalem scholarem ejusdem ritus procurant sub benigno-gratiosa protectione excelsi consilii regii locumtenentialis hungarici per Aloysium Reesch de Lewald excelsi consilii R. Locumtenentialis hung. Concilistam et I. Comitatus Strigoniensis tab. Jud. Assessorem pro anno 1846/47 redactus, Budaе, 1–218.*

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Нино Делић је рођен 1983. године. Након завршеног гимназијског образовања у иностранству, уписао је студије историје на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду 2003. године. Дипломирао је 2011. године одбранивши дипломски рад под називом „*Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie*“ (*Табеле за статистику Аустријске Царевине*) 1828–1848, као извор за историју српског народа у Хабзбуршкој монархији, под менторством проф. др Милоша Јагодића. Добио је награду фондације „Проф. др Радмила Милентијевић“ 28. јуна 2012. године коју додељује Универзитет у Београду за најбољи дипломски рад из историје српског народа. Мастер студије је уписао на истом Факултету, и под руководством истог ментора одбранио је 2012. године завршни мастер рад под називом *Српско становништво у Хабзбуршкој монархији и Кнежевини Србији 1821–1851: упоредна демографско-историјска анализа*. Докторске студије је уписао на истом факултету и код истог ментора у децембру 2012. године. Од 2014. године је запослен у Историјском институту у Београду. Објавио је више научних радова и учествовао на неколико научних скупова у земљи и иностранству. Фокус његових истраживања су демографске прилике српског народа и историја Срба у Хабзбуршкој монархији у 19. веку. Служи се немачким, словачким, чешким, енглеским и италијанским језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Нино Н. Делић

Број индекса 51120010

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка

Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 28.6.2021.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора **Нино Н. Делић**

Број индекса **51120010**

Студијски програм **Историја**

Наслов рада **Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике**

Ментор **Проф. др Милош Јагодић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 28.6.2021.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка

Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 28.6.2021.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.